

आमसुप्रह-भगवत्

संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई

संस्कृत-विद्यापीठ, मुंबई

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૮૧, વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શુભસંગ્રહ-૪

વિષય ૯

વિવિધ અંશમાળા: અંશાંક ૨૦૭ થી ૨૧૦, વર્ષ ૧૮ સુ, સંવત ૧૯૮૪

શુભસંગ્રહ-ભાગ ચોથો

(ટુંકા અને ઉપયોગી ૧૮૯ લેખો)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: મિસ્ત્ર-અખંડાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૪૧૬, પ્રત ૫૦૦૦, પ્રસિદ્ધિ ૧૯૮૫ ના ચૈત્રમા

મૂલ્ય ૧૧, સાદુ પૂંકું ૧, પો. બુક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીશાલ્ય-સંગ્રહ
૧૪૬૬૯
શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪	૧૨	આધક	અધિક	૨૮૦	૩૮	સૌત્યેડનિ	સૌત્યેડહનિ
૫૪	૨૩	રક્ષા	રક્ષા કી.	૨૮૫	૬	-સા શિવ	-સૌ શિવ
૫૫	૨૨	અસા	ઐસા	૨૯૮	૧	૩૯૮	૨૯૮
૬૬	૪૧	સામથ્ય	સામર્થ્ય	૨૯૯	૧	૩૯૯	૨૯૯
૭૭	૩૧	મ હતઉં	મૈં હતઉં	૨૯૯	૨૨	આર	ઔર
૭૭	૩૮	જાનુધાન	જાનુધાન	૨૯૯	૨૩	મ	મૈં
૭૯	૪૨	લ આવહું	લે આવહું	૨૯૯	૪૨	હ.	હે.
૮૨	૨૨	આવળકંટીના	સુકાં આમળાંના	૩૦૨	૧૩	ડોવન	ડોવર્ન
૯૯	૩	આર	ઔર	૩૦૩	૩૭	ખલકુલ	ખિલકુલ
૧૬૭	૧૮	ભાગમાંથી	ભાગમાંથી	૩૦૩	૩૮	ધસક	ધસકે
૧૮૭	૯	ગારવભરી	ગૌરવભરી	૩૦૩	૩૮	હે	હેા
૧૯૯	૧	આર	ઔર	૩૨૧	૬	પદાર્થની	પદાર્થની
૨૧૯	૮	તેના આ	તેના	૩૨૪	૩૨	હરણને	હરણને
૨૩૯	૩૨	આત્મશ્રદ્ધા	આત્મશ્રદ્ધા	૩૪૫	૩૭	રીત	રીતિ
૨૪૪	૧૭	આર	ઔર	૩૪૯	૧૭	નાકરશાહી	નોકરશાહી
૨૫૧	૧૧	આર	ઔર	૩૫૪	૧૯	ખડલે	ખડલે
૨૫૩	૨૮	આર	ઔર	૩૫૮	૧૯	અતિરક્તિ	અતિરક્તિ
૨૫૮	૩૬	મેં લ	મેં ધૂલ	૩૬૪	૭	ઔર	ઔર

અમદાવાદ-રાયખડમાં 'સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય' માં
વિશ્વ-અખંડાનંદના મળધણી મુદ્રિત

પ્રકાશકનું નિવેદન

શુભસંગ્રહનો આ ચોથો ભાગ વિવિધ ગ્રંથમાળાના અંક ૨૦૭ થી ૨૧૦ તરીકે નીકળે છે. આગલા ભાગોની પેઠે આમાં પણ પ્રત્યેક લેખ સાથે લેખકનું નામ તથા તે લેખ જે સામયિક પત્રમાંથી લેવાયો હોય તેનું નામ બનતાં સુધી અપાયું છે. તે તે સર્વ લેખકો, તેના સંપાદકો અને પ્રકાશકોનો ઉપકાર માની જણાવવાનું કે, આ લેખોમાં કાંઈ પણ ઉપકારતા રહેલી હોય તો તેનો યશ તેઓને છે.

આવા સંગ્રહમાંની કોઈ ઔષધિ અથવા ખીજ બાબત માટે કાંઈ વિશેષ માહિતી જોઈએ તેમણે તે અત્ર તરફ નહિ પૂછતાં લેખક તરફજ લખવું ઘટે. લેખકનું ઠામઠેકાણું જોઈએ તે પણ તે લેખ, પ્રથમ જે પત્રમાં છપાયો હોય તેનાં રિપ્લાય કાર્ડ લખવાથી મળી શકે.

સદ્ગત સાધુચરિત શ્રીમાન છોટાલાલ જીવનલાલવાળા ‘મહાકાળ’ના પુષ્કળ અંકો આ સંસ્થામાં પડ્યા હતા; પણ ચૂંટવા વખત મળેલો નહિ. એક વાર રસ્તે જતાં ફેરીઆએ થોડા અંક આપ્યા, તે મુબમમાંજ જોવાનું બની આવતાં તેમાંના કેટલાક ઉપયોગી લેખ આ ભાગમાં લેવાયા છે. એ “મહાકાળ” શુભારે વીસેક વર્ષ ચાલ્યું, તે દરમિયાન એમાં ખાસ સંઘરવા જેવા પુષ્કળ લેખ છપાયા છે. મહાકાળના બધા અંકોમાંથી ખાસ ઉપયોગી લેખ તારવ્યા હોય તોપણ આ શુભસંગ્રહ જેવા અનેક ભાગો ભરાઈ જાય. એ સદ્ગત સાધુપુરુષે લોકહિતના જે ઉદાર ઉદ્દેશથી એ પરિશ્રમ ઉઠાવેલો, તે તેમના ઉદ્દેશને અને પરિશ્રમને અનેક પેઢીઓસુધી ઉપકારક બનાવવા માટે એવા લેખો નિષ્કામ ભાવે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય, એ ખીજ રીતે પણ જરૂરનું છે. એ કામ જેમ પરાંપકારનું છે, તેમ સદ્ગત સત્પુરુષ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવનારું અને કર્તવ્ય બજાવનારું પણ છે. તેઓશ્રીનું સ્મારક પણ એ રસ્તે જોતલું ઉપકારક અને સ્થાયી બની શકે, તેટલું ખીજ રીતે ભાગ્યે બની શકે.

આ સેવક તો એ કાર્ય કરવા ઇચ્છે, તોપણ હવે ભાગ્યેજ કરી શકે. (કેમકે ખીજ અનેક યીજો ઉપરાંત સંત-મહાત્માઓની વાણીના પાંચ સાન ભાગ કાઢવાના છે, તે પણ હજી કાઢી શકાય નથી; અને કમમાં કમ એ વર્ષ સાવ નિવૃત્તિપૂર્વક આરામ લેવા જરૂર છે તે પણ હજી બનતું નથી.) સદ્ગત ભારતર સાહેબના વિશેષ પરિચિત અને ઉપકૃત એવા અનેક સજ્જનો હોઈને તેઓ જો ધારે તો એ કાર્ય રૂઝે પ્રકારે બજાવીને યશભાગી થઈ શકે.

આ સંગ્રહમાં મહાકાળમાંના જે કેટલાક લેખ લેવાયા છે, તે રીતે કટકે કટકે બીજા લેખ લેવા, એ તો “કશું ન થવા કરતાં જે કાંઈ થાય તે ઠીક” એવું છે. એ રીતે તો લાંબી મુદતે પૂરું થવાની માત્ર ગણતરીજ કરી શકાય. બાકી દશવીસ વર્ષસુધીમાં તો કોણ રહે ને કોણ જાય તેનોજ પત્તો નહિ ત્યાં ખાત્રીની તો વાતજ શી? વળી એક સુયોગ્ય લેખકના ઉપયોગી લેખો જૂદા ગ્રંથરૂપે છપાય, તેના જેવું રૂકું સ્મારક ખીજ રીતે નજ થાય. આશા છે કે, શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના પરાંપકારપ્રિય સજ્જનો, અગ્રેસરો અને સદ્ગત ભારતર સાહેબનાં સગાંસંજાં વગેરે આ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા કૃપા કરશે.

આ સંસ્થા તરફથી નીકળનાં પુસ્તકોમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને એકમત સમજવાનો નથી, તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો માટે વાદવિવાદ પણ કરે તેમ નથી. એકંદરે લોકહિતાવહ જણાય તે પ્રસિદ્ધ કરવું એજ ધોરણુ છે; છતાં એમાંની કોઈ બાબત કોઈને વધારે ગમે, કોઈને ઓછી ગમે કે કોઈને જરાય ન ગમે, તેનો આધાર વાંચનારની પોતાની સ્થિતિ અને સમજણ ઉપર પણ છે.

જે સજ્જનોને આમાં અગત્યની બુલચૂક જણાય તેઓ તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલવા શ્રમ લે, એવી વિનંતિ છે.

સંવત-૧૯૮૫ ફાગણ માસ.

(અવગુણસાગર) વિશ્વ-અખંડાનંદ

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	ધ્રુવકુમાર (એકાંકી નાટક)... ..	૧
૨	ઉત્તમ કોણુ? પશુ, પંખી કે માણસ? ..	૬
૩	આંખોની જળવણીના સોનેરી નિયમો ..	૯
૪	નિકારાગુઆનો શરવીર સેનાપતિ... ..	૧૦
૧	સેંડીનોતે ફસાવવાના પ્રયાસ... ..	૧૦
૨	છોકરી સાથે પસાર થયો.	૧૦
૩	સેંડીનોતો પૂર્વજ્ઞતાંત	૧૦
૪	ઓજસ્વી આશાવાદ	૧૧
૫	સેંડીનોતી બીષણુ પ્રતિજ્ઞા	૧૧
૫	આંતરમન વિષે કેટલાક વિચારો	૧૨
૬	હૃદયમાં જ્ઞાનરવિ પ્રકટાવવા ઇચ્છેને અભ્યર્થના (કાવ્ય)	૧૬
૭	મહાન હજરત મોહમદ પેગંબર સાહેબ (સલ.)	૧૭
૮	શું ધનપ્રાપ્તિના સર્વ માર્ગ અંધ થયા છે? ૨૧	
૯	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં મારણપ્રયોગનો વધેલો પ્રચાર	૨૪
૧૦	મનની પ્રત્યેક ક્રિયા શરીરમાં ફેરફાર કરે છે.	૨૭
૧૧	સંસાર કે હો પ્રસિદ્ધ પદ્મવદન (હિંદી) ૨૯	
૧૨	મેરી ચાહના (હિંદી-કાવ્ય)... ..	૩૦
૧૩	રેટિયો અને ઇસ્લામ	૩૧
૧૪	નિષ્ફળ વ્યાપારોમાં વ્યર્થ સમય ગાળના મનને (કાવ્ય)... ..	૩૨
૧૫	ઐસી હોલી ખેલો લાલ! (હિંદી) ..	૩૩
૧૬	આપણા પ્રેમીનું આપણે અનાયાસે ચિંતન કરીએ છીએ.	૩૬
૧૭	એકી વખતે દશલાખ બાળકોનું કીડન ૪૨	
૧૮	સગુણ લક્ષિત વધારે ઉપકારક છે.	૪૪
૧૯	પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ	૪૭
૨૦	લાલના શિક્ષણથી થતો બાળકોનો મરો ૪૯	
૨૧	વિચાર-તરંગ (હિંદી)	૫૧
૧	પૂર્ણાહુતિ	૫૧
૨	ગુમ્હારી તડપ	૫૧
૩	ગુમ્હારી કામના	૫૨
૪	સ્કાળીજ	૫૨
૫	અનુતાપ કી આગ	૫૩
૨૨	હમને ક્યા દેખા? (હિંદી-કાવ્ય)... ..	૫૩
૨૩	બહાદુરી કી બાતે (હિંદી)	૫૪
૧	એક બાલક કી બહાદુરી	૫૪
૨	એક બાલિકા કી અપૂર્વ સાહસ ૫૪	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩	એક બાલક ને પ્રાણો કી બાજુ લગા કરે ભાઈ કી રક્ષા કી.	૫૪
૪	હલદાની મેં સતી	૫૪
૨૪	ધર્માચાર્યોની પાપી લીલા	૫૫
૨૫	દેશસેવકોના પ્રકાર	૫૬
૨૬	લૂસિયસ જૂનિયસ (હિંદી)	૫૭
૨૭	માતાપિતાની બેદરકારીના થર!	૫૯
૨૮	સાચા સાધક અથવા તીવ્ર જિજ્ઞાસુ કેવા હોય?	૬૦
૧	એક તીવ્ર જિજ્ઞાસુને કેવી લગની લાગે છે?	૬૦
૨	ગાળ દેનારને ગુમકું થાય, સાંભળી રહેનારને નહિ.	૬૧
૨૯	ધન કરતાં આરોગ્યનું મૂલ્ય અનેકગણું છે. ૬૨	
૩૦	આચારની શુદ્ધિપ્રતિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું ગયેલું લક્ષ્ય	૬૩
૩૧	બળનો ક્ષય શાથી થાય છે તથા તે શી રીતે અટકે છે?	૬૫
૩૨	જરૂર ઉપર કરાતા આત્માચારના અનર્થો ૬૮	
૩૩	નેવું દિવસનો મિ. ફોસેલનો ઉપવાસ ૬૯	
૩૪	મિતાહાર આરોગ્યને આપે છે તથા આયુષ્યને વધારે છે.	૭૦
૩૫	ટમાટા અને તેના ગુણ	૭૨
૩૬	કેવળ દૂધના આહારના લાભ	૭૩
૩૭	દહીના લાભ	૭૪
૩૮	સાવ સાદા અને ધરગતુ ઉપાયો	૭૫
૩૯	ગોં તુલસીદાસજી ઔર વીરરસ (હિંદી) ૭૬	
૧	ઉપક્રમ	૭૬
૨	પરશુરામ ઔર રામ	૭૬
૩	ખર ઔર દૂષણ આદિ	૭૭
૪	જટાયુપ્રેમ	૭૮
૫	સુગ્રીવ સે મૈત્રી ઔર બાલિવંધ ૭૯	
૪૦	સ્વામી શ્રી વિચારાનંદજીના મનનીય વિચાર	૮૦
૪૧	હરડાં તથા ત્રિકુળાનો દ્વાતરીકે અનેક પ્રકારનો ઉપયોગ	૮૧
૪૨	ધરગતુ સાદા વૈદક દુયકા	૮૨
૪૩	શરીરના આરોગ્ય તથા અદ્ભુત બળવિષે છૂટક સ્મરણો	૮૩
૪૪	સમાલોચના ઔર સમાલોચક (હિંદી) ૮૪	
૧	અવિશેષ-દહ	૮૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨	દેખી-દલ	૮૪
૩	વકીલ-દલ	૮૫
૪	અસાવધાન-દલ... ..	૮૫
૫	ગપડચૌથ-દલ	૮૫
૪૫	મહાન દેશભક્ત જોજી રિજલ(હિંદી)	૮૬
૪૬	દાનવીર ભામાશાહ (હિંદી)...	૮૮
૪૭	પ્રતાપ-સ્મૃતિ (હિંદી-કાવ્ય) ...	૯૦
૪૮	મુઠીવાદનો ધાતકી દંભ દાંકતાં દાનો	૯૧
	૧ ગરીબોનો ઉદ્ધાર સખાવતોથી	
	નહિ, પણ ગરીબોને ચૂસવાની	
	વૃત્તિ અટકશે ત્યારેજ થશે...	૯૧
	૨ દાનની નિરર્થકતા	૯૧
	૩ મુઠીવાદીઓની બાજી...	૯૧
	૪ સમાજની પુનર્રચના	૯૧
	૫ સામ્યવાદની શીખ	૯૧
	૬ પદ્ધતિસર ઉદ્ધાર...	૯૨
	૭ પ્રજાલી અદલો	૯૨
૪૯	ઉધદનો ઉપદવ	૯૨
૫૦	મુંબઈ ઇલાકામાં થતા જૂદા જૂદા પાકો	૯૬
	૧ તમાકુના પાકમાં મોટા વધારો...	૯૬
	૨ કઠોળની જાતો	૯૬
	૩ મગફળીનો પાક...	૯૬
	૪ તમાકુ	૯૬
	૫ વનસ્પતિમાંથી રંગો	૯૬
	૬ મરચાં અને તેજના	૯૭
	૭ અસંખ્ય શાકભાજી	૯૭
	૮ ફળો	૯૭
	૯ ઘાસચારો	૯૭
૫૧	વીર-પુત્રો કે પ્રતિ (હિંદી)...	૯૮
૫૨	સમર્પણ (હિંદી-કાવ્ય)	૯૯
૫૩	વીરચિત સૂક્તિયાં (હિંદી-કાવ્ય) ...	૧૦૦
૫૪	સૈનિક-ધર્મ (હિંદી-કાવ્ય)	૧૦૦
૫૫	જનાજનનીને ઉસકો વ્યર્થ(હિંદી-કાવ્ય)	૧૦૧
૫૬	ભારત કે સ્વાધીન બતાઓ ,, ...	૧૦૧
૫૭	હમારા જૂઠાં સે મદાન ઉપકાર (હિંદી)	૧૦૨
૫૮	ગર્ભાવસ્થામાંજ વધારે ઉત્તમ અને	
	આખાદ શિક્ષણ આપી શકાય છે. ૧૦૪	
૫૯	ગામડાંનાં દુઃખદાયક દસ્તો	૧૦૮
૬૦	બાળવિધવાઓની દયાજનક દશા	૧૧૦
૬૧	અંશિજના ઉપાય	૧૧૨
૬૨	કાઠિયાવાડની જૂની સંસ્કૃતિ	૧૧૩
	૧ ચોરાનું માહાત્મ્ય	૧૧૩
	૨ ગામનું ન્યાયમંદિર	૧૧૩
	૩ ચોરામાં દેવમંદિર	૧૧૩

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪	ગામનો ધણી	૧૧૩
૫	મુસાફરખાનું	૧૧૩
૬	સંરક્ષાલય	૧૧૩
૭	વ્યાયામશાળા	૧૧૪
૮	ઉપદેશાલય	૧૧૪
૬૩	ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નિંદકો...	૧૧૪
૬૪	બેરાનું પંચ	૧૧૬
૬૫	કાળજીવિષે જાણવાજોગ હકીકતો ..	૧૧૭
	૧ 'માફ કાળજી' સુરત બની ગયું છે	
	એટલે શું ?	૧૧૭
	૨ કલેજી એ શું છે અને તેની	
	ફરજ શી છે ?	૧૧૭
	૩ કાળજી અને ઝેર	૧૧૮
૬૬	શિક્ષણ દુર્ગમો કેદી	૧૧૯
૬૭	બરનાર મેકફેડનનું અસાધારણ જીવન	૧૨૫
૬૮	નવયુગનો યુવક	૧૨૯
	(૧) હિંદવાસીઓ! તમે પણ એટલું-	
	મીનિયમનો મોહ જવા દેજો....	૧૩૦
	(૨) હવે કનૈયો કેવો જોઈએ ? ...	૧૩૦
૬૯	ધાર્મિક શિક્ષણની ઉપેક્ષા કરવી હવે	
	પાલવે તેમ નથી.	૧૩૧
૭૦	બટાટાનો ખોરાક સર્વથા ઉત્તમ છે...	૧૩૪
૭૧	ખેલ ઓર ઉસકે લાલ (હિંદી) ...	૧૩૫
	૧ ઉપક્રમ	૧૩૫
	૨ લીલાવાદ... ..	૧૩૫
	૩ ભવિષ્ય કે ત્રિયે શિક્ષા	૧૩૬
	૪ સ્ટેનલે સાહબ કે અનુકરણવાદ	૧૩૬
	૫ ખેલ ક્યા હૈ ?	૧૩૭
	૬ વ્યાયામ સે શારીરિક વિકાસ...	૧૩૮
	૭ કામકાજ સે શારીરિક વિકાસ	૧૩૯
	૮ ખેલ સે અન્યાન્ય લાલ	૧૩૯
	૯ ઉપસંહાર	૧૪૦
૭૨	સ્વભાવ-અર્થાત્ પોતાનો ભાવ	
	એટલે શું ?	૧૪૦
૭૩	શ્રી દુર્ગાદાસજ્યંતિ	૧૪૧
	(૧) જોધપુર મેં દુર્ગાદાસ કી જ્યંતિ	૧૪૨
૭૪	બોલ્શેવિક ત્રિમૂર્તિ	૧૪૩
	૧ લેનિન	૧૪૩
	૨ ટ્રોટ્સ્કી	૧૪૫
	૩ સ્ટોલિન	૧૪૬
૭૫	રશિયાનો શિક્ષણપ્રયોગ	૧૫૦
૭૬	આધુનિક જાપાન તથા ઇસકી	
	શિક્ષાપદ્ધતિ (હિંદી)	૧૫૪
	૧ જાપાનિયોં કે ધર્મ	૧૫૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨	જાપાન કા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન શાસન ...	૧૫૭
૭૭	કલબ કે કેદખાનાં ?... ...	૧૫૯
૧	ખોરાકી ખાતાનો વોર્ડન ...	૧૫૯
૨	અત્યારની સ્થિતિ ...	૧૫૯
૩	કેદીઓ અને તેમના મિત્રો ...	૧૫૯
૪	કોટડીઓ નાશુદ્ધ ...	૧૬૦
૫	કંસરત ...	૧૬૦
૬	કેદીઓને બહાર જવાસુદ્ધાની રજા ...	૧૬૦
૭	ઇંગ્લીશ જાણતો કેદી ...	૧૬૦
૮	કલબ કે જેલ ? ...	૧૬૦
૯	રશિયામાં જળી શકે ...	૧૬૦
૧૦	કેદીઓને પગાર મળે ...	૧૬૧
૧૧	કેદીઓની કમિટી ...	૧૬૧
૧૨	હુજરઉલ્લોગના વર્ગો ...	૧૬૧
૧૩	માન્યું નહિ ...	૧૬૧
૧૪	પરદેશીઓની વ્યવસ્થા ...	૧૬૨
૧૫	સોવિયેટ સમાજ ...	૧૬૩
૧૬	કામદારની પ્રતિષ્ઠા ...	૧૬૩
૧૭	ખેડુતોની આબાદાની ...	૧૬૩
૧૮	કામ નહિ તો દામ નહિ ...	૧૬૪
૧૯	રશિયાની સ્ત્રીઓ ...	૧૬૪
૨૦	ખેતીવાડી ...	૧૬૪
૭૮	મીરજ મિશન હોસ્પિટલ ...	૧૬૫
૭૯	અંબઈ મેં ભારતીય પાર્લમેન્ટ (હિંદી) ...	૧૭૦
૮૦	નૂતન ભારતના વિધાયક તિલક મહારાજને સ્મરણોજ્જ્વલિ ...	૧૭૧
૮૧	૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુપ્ત થયેલા એક શહેરનો આવિષ્કાર (હિંદી) ...	૧૭૨
૮૨	શ્રાવણ માસ અને હિંદુ પર્વો ...	૧૭૩
૮૩	ધર્મ કી મહત્તા (હિંદી) ...	૧૭૭
૮૪	હિંદી નવજુવાનો માટે તમામ દારબંધ ...	૧૭૯
૮૫	માંદા પડ્યું તે ગુન્હો છે. ...	૧૮૧
૮૬	ઇસાઇઓની ચાલબાજી ...	૧૮૩
૮૭	હિંદુઓમાં ખાચલાપણું કેમ પેડું ?... ...	૧૮૪
૮૮	શ્રી. બળજનું શુભ કાર્ય ...	૧૮૬
૮૯	માઇસોર રાજ્યની પ્રજાવત્સલતા ...	૧૮૭
૧	સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ ...	૧૮૮
૨	શિક્ષણ ...	૧૮૯
૩	ખેતીવાડી ...	૧૯૧
૪	ઉદ્યોગવિકાસ ...	૧૯૨
૯૦	નાગપંચમી ...	૧૯૩
૯૧	દાંતના દુખાવાનો તાત્કાલિક દલાજ ...	૧૯૪
૯૨	રશિયામાં નવો બળવો અથવા ખેતી ...	૧૯૫

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	રશિયામાં નવો બળવો ...	૧૯૫
૨	લેનિનની ગંજવર યોજના ...	૧૯૫
૯૩	રાજા પ્રહલાદ કા ન્યાય (હિંદી) ...	૧૯૬
૯૪	ઉદર કરડવાથી ઉપજતો તાવ ...	૧૯૭
૯૫	શુદ્ધિઔર અછૂતોદ્ધાર કી પિફલતા (હિંદી) ...	૧૯૮
૯૬	બ્રાહ્મણોનો પુત્ર ગોહત્યારો કેમ બન્યો ? ...	૨૦૧
૯૭	નામદોની વાણી અમને મંજુર નથી. ...	૨૦૭
૯૮	ભગવાન જસસ કાઈસ્ટની જયંતિ ...	૨૦૯
૯૯	બાલક કી વીરવાણી (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૧૨
૧૦૦	ઈસ્ટિસ્તની વાણી ...	૨૧૩
૧૦૧	ધર્મના ઇન્કરદારોને ...	૨૧૬
૧૦૨	૪૦ દિવસ ભૂમિમાં યોગી હરિદાસ ...	૨૧૯
૧૦૩	જોધ લો આ જાદુ છે કે માનસિક બળ ...	૨૨૨
૧૦૪	મેડમ લેનિનની મહત્વાકાંક્ષા ...	૨૨૩
૧	અચાનક મેળાપ ...	૨૨૩
૨	બાળપણ અને અભ્યાસકાળ ...	૨૨૪
૩	લેનિન સાથે પરિચય ...	૨૨૪
૪	રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર ...	૨૨૪
૫	રખડેલ છોકરાઓ ...	૨૨૫
૬	તેની આકાંક્ષા ...	૨૨૫
૧૦૫	વ્યાયામપ્રેમીઓનું યાત્રાસ્થાન અમરાવતીર ...	૨૨૬
૧૦૬	પંજબકેસરી લાલા લખપતરાય ...	૨૩૦
૧૦૭	વીરોનો પણ વીર ...	૨૩૭
૧૦૮	શબરી આશ્રમ-પાઝધાટ ...	૨૪૧
૧૦૯	ખેખર કા દરો ... (હિંદી) ...	૨૪૨
૧૧૦	સંસ્કૃત સાહિત્ય કા વિકાસ ,, ...	૨૪૭
૧	પ્રાચીન હિંદુ-કાલ ...	૨૫૦
૨	કાવ્ય ..	૨૫૦
૩	સરસ વર્ણન કે ગ્રંથ ...	૨૫૧
૪	નાટક ...	૨૫૧
૫	કથા-ગ્રંથ ...	૨૫૨
૬	આચાર તથા નીતિગ્રંથ ...	૨૫૨
૭	સાહિત્યશાસ્ત્ર ...	૨૫૨
૮	દર્શનશાસ્ત્ર કે ભાષ્ય ...	૨૫૨
૯	અમર કવિતા ...	૨૫૩
૧૧૧	દાર પીનારો (કાવ્ય) ...	૨૬૦
૧૧૨	મહામાયા કો જગાઓ (હિંદી) ...	૨૬૦
૧૧૩	વૌદાનો મેળો ...	૨૬૧
૧૧૪	પ્રકીર્ણ બાબતો ...	૨૬૨
૧૧૫	સલનો અવધૂત ...	૨૬૩
૧૧૬	બાઈ કે કસાઈ ? ...	૨૬૫
૧૧૭	સંગીતની અસરવિષે ગાંધીજીના વિચાર ...	૨૬૯
૧૧૮	રાંદેરમાં એક માસનો ઉપવાસ ...	૨૭૦
૧૧૯	ખેરાનું પંચ ...	૨૭૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૨૦	વામન અવતારનો સંદેશ ...	૨૭૩
૧	નિંદકોનો મત ...	૨૭૩
૨	પ્રાચીન દેશવ્યવસ્થા ...	૨૭૩
૩	રાજા બલિની જાતિ ...	૨૭૪
૪	બલિની પ્રથમ ચઢાઈ... ..	૨૭૪
૫	બલિની બીજી ચઢાઈ... ..	૨૭૫
૬	પુરુષોના વિચાર ...	૨૭૬
૭	સ્ત્રીઓનો શોક... ..	૨૭૬
૮	સ્ત્રીઓની ઇચ્છા ...	૨૭૭
૯	વામનની કરુણતા... ..	૨૭૮
૧૦	વામનની પૂર્વ તૈયારી... ..	૨૭૯
૧૧	વામનાવતારનો સંદેશ ...	૨૮૨
૧૨૧	વધાને પગલે અંત્યજ્ઞને ન્યાય આપો. ૨૮૨	
૧૨૨	સ્વામી વિવેકાનંદજી... ..	૨૮૩
૧૨૩	હિંદના ઉદ્ધારની ચાવી ...	૨૮૬
૧	ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓનું અનુ- કરણ કરો. ...	૨૮૬
૨	હિંદી ગ્રેજ્યુએટોની દુર્દશા ...	૨૮૭
૩	રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ? ૨૮૭	
૧૨૪	નવા જમાનાના જીવાનોને- ...	૨૮૮
૧૨૫	કસર શી વાતની છે? ...	૨૮૯
૧૨૬	“પોલી પત્રિકા” ...	૨૯૦
૧૨૭	વિધર્મીઓના પ્રચાર ...	૨૯૧
૧૨૮	મિ. હેન્ડ્રીફોર્ડના મનનીય વિચારો. ૨૯૨	
૧૨૯	બગીચામાં મનુર મોકલનાર એજન્ટ ૨૯૫	
૧૩૦	બયાનક રાક્ષસી (હિંદી) ...	૨૯૬
૧૩૧	મુસ્લીમ ભાઈઓને ખાસ સચવા ૨૯૮	
૧૩૨	શક્તિ કા રહસ્ય (હિંદી) ...	૨૯૯
૧૩૩	લાખાણો એ બધાં જોઈ જાન- તેજ રહે વધી (કાવ્ય)... ..	૩૦૦
૧૩૪	વીર લાટુર ડોવર્ન (હિંદી) ...	૩૦૧
૧૩૫	વિજ્ઞાનને વરેલી વેગવંત વિજળી... ૩૦૫	
૧	ઇલેક્ટ્રોન... ..	૩૦૫
૨	શુચકલાં જાદુગરો ...	૩૦૫
૩	વિજળીક તણખો ...	૩૦૫
૪	વિજળીક પ્રવાહ ...	૩૦૫
૫	નવી શોધો ...	૩૦૬
૬	ઇલેક્ટ્રોન ક્યાંથી મળે છે? ...	૩૦૬
૭	અદ્ભુત શક્તિતા ...	૩૦૬
૮	અદ્ભુત વિપુલતા ...	૩૦૬
૯	તાંબાના તારમાં ...	૩૦૬
૧૦	રખર ...	૩૦૬
૧૧	વિજળીક કાસદો ...	૩૦૬
૧૨	તાંબાના તારની દુનિયા ...	૩૦૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૩	સંપૂર્ણ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટર ...	૩૦૭
૧૪	પ્રગતિ ...	૩૦૭
૧૫	ચિત્રોનું બોડકારિટમ... ..	૩૦૭
૧૩૬	આંસુ સારતો અદ્ભુત હીરો ...	૩૦૮
૧૩૭	‘કલ્યાણ’ કા બકતાંક (હિંદી) ...	૩૧૦
૧૩૮	આત્મશ્રદ્ધાનો રાહ ...	૩૧૧
૧૩૯	પ્રાચીનકાળની શ્રાવણી ...	૩૧૨
૧૪૦	જય બજરંગ!... ..	૩૧૪
૧૪૧	મિશ્ર કા એક મહાત્મા (હિંદી) ...	૩૧૫
૧૪૨	બાલક મસોલિની ...	૩૧૬
૧૪૩	ધર્મપાલનની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા કેવી હોય? ૩૨૧	
૧૪૪	એક અંગ્રેજોનો સંન્યાસ... ..	૩૨૨
૧૪૫	મહારાજા અશોક અને બિશુનો સંવાદ ૩૨૩	
૧૪૬	નવજીવાનોનો જીવનધર્મ ...	૩૨૭
૧૪૭	ગ્રામ્ય શિક્ષણ... ..	૩૨૯
૧૪૮	તિલક અને લેનિનના જીવનમાં અદ્ભુત સામ્ય... ..	૩૩૩
૧૪૯	વૃંદાવનમાં ગ્રામ્યસેવા શિક્ષણવર્ગ... ૩૩૫	
૧૫૦	એક ચોરનો હૈયાપટ્ટો ...	૩૩૬
૧૫૧	રાધનો મેરુ ...	૩૩૭
૧૫૨	એક શુભ કાર્ય (હિંદી) ...	૩૩૮
૧૫૩	એક સમાજસંસ્કારી સંસ્થા ...	૩૩૯
૧૫૪	ભાદરજીનો ભગવાન રાત લઇને નાહો. ૩૪૦	
૧૫૫	રૂપમામાહામ્ય (હિંદી) ...	૩૪૧
૧૫૬	શેખાવાટી કા એક ઉત્તમ ગીત (હિંદી) ૩૪૨	
૧૫૭	હિંદુકોમ! તારા ઉપર દરરોજ લાખો વહુ-મેટીઓના શાપ વરસે છે. ...	૩૪૪
૧૫૮	ભરત ભૂમિને અભિવંદન (કાવ્ય)... ૩૪૫	
૧૫૯	રાષ્ટ્રીય ચોક્કા શ્રીરામ રાજૂ (હિંદી) ૩૪૬	
૧	બાલ્યજીવન ...	૩૪૬
૨	સંન્યાસમહત્વ ...	૩૪૬
૩	અસહયોગ યુગ... ..	૩૪૭
૪	નોકરશાહી કી ભેચેની ...	૩૪૭
૫	વિદ્રોહ કા આરંભ ...	૩૪૮
૬	એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય-સ્વરાજ્ય ...	૩૪૮
૭	નોકરશાહી વિપદ મેં... ..	૩૪૯
૮	અંતિમ પુલ્ક ...	૩૫૦
૯	પુલ્કિસ કી રિપોર્ટ ...	૩૫૦
૧૦	સરકારી વિગતિ ...	૩૫૦
૧૬૦	ભારત મેં ભયંકર સંગ્રામ હોગા! (હિંદી) ૩૫૧	
૧૬૧	કામદાર જગતના ઉગતા તારા ...	૩૫૨
૧	શ્રી. એસ. એ. ડાંગે ...	૩૫૨
૨	શ્રી. આર. એસ. નિંબકર ...	૩૫૨
૩	શ્રી. એસ. એસ. ગીરજકર... ૩૫૩	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪	શ્રી. અર્જુન આળવે...	૩૫૩
૫	શ્રી. શાવક એચ. જાળવાલા...	૩૫૩
૬	શ્રી. લાલજી પેડસે...	૩૫૩
૭	શ્રી. બી. એફ. બેડલે...	૩૫૪
૧૬૨	રશિયાનાં રખડાઉ બાળકો...	૩૫૫
૧	લાખોની સંખ્યા...	૩૫૫
૨	કમકમાટ ઉપજાવે તેવો પ્રશ્ન...	૩૫૫
૩	સરકારના પ્રયાસો...	૩૫૫
૪	બાળકો માટેની સંસ્થાઓ...	૩૫૬
૫	સમાજ પણ સહાય કરે છે...	૩૫૬
૬	ગૃહોમાં નિયમિત જીવન...	૩૫૬
૭	પ્રશ્નો ગૂઢ ઉકેલ...	૩૫૭
૮	ભવિષ્યની આશાઓ...	૩૫૭
૧૬૩	એક 'દરિદ્ર નારાયણ' કા પૂજારી બૌદ્ધ ભિક્ષુ (હિંદી)...	૩૫૮
૧૬૪	વિજ્ઞાનાચાર્ય બોસ (હિંદી)...	૩૬૧
૧૬૫	તેજસ અથવા ઔરો (હિંદી)...	૩૬૩
૧	ઔરો નિર્માણ કરના તથા ઉસે પ્રજલ બનાના...	૩૬૩
૨	ઔરો કે નિયમ...	૩૬૪
૩	ઔરો કે ભેદ...	૩૬૪
૧૬૬	હિંદુ-અખલાશ્રમ કલકત્તા (હિંદી)...	૩૬૫
૧૬૭	અથર્વવેદ કા હિંદી ભાષ્ય (હિંદી)...	૩૬૮
૧૬૮	સ્વયંસેવકની સાચી સેવા...	૩૬૯
૧૬૯	મૃત્યુના ભયવિષે એક ખ્રિસ્તી અંશકારનો મત...	૩૭૧
૧૭૦	'લજપતરાય' સ્વર્ગે સંચર્યો (કાવ્ય)...	૩૭૨
૧૭૧	જગતને ધ્રુવવતાર મહાન નેપોલિયન...	૩૭૩
૧	મોસ્કોનાં સંસ્મરણો...	૩૭૩
૨	નેપોલિયનની તુટિઓ...	૩૭૫
૩	નેપોલિયનના આત્મવૃત્તાંતનું એક પાત્રું...	૩૭૫
૧૭૨	ચામડી મારફતે જોવા વિષે...	૩૭૫
૧૭૩	લીલા ફોને સુરક્ષિત રાખવાવિષે...	૩૭૬
૧૭૪	સાધુ ડી. એલ. વસ્વાની (હિંદી)...	૩૭૭
૧૭૫	મૈં ભારત કી સંતાન હૈં-સાધુવર વાસ્વાની કા આદેશ (હિંદી)...	૩૮૦
૧૭૬	શક્તિની ઉપાસનાની જરૂર-સાધુ વસવાણીનો સંદેશો...	૩૮૧
૧	ભાવવિધાતા...	૩૮૧
૨	યુવાનોનો આદર્શ...	૩૮૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૭	ભગિની નિવેદિતા (હિંદી)...	૩૮૨
૧૭૮	જૈન સમાજનો ચળકતો સિતારો...	૩૮૫
૧	જન્મ...	૩૮૫
૨	તેમનો સેવાધર્મ અને ત્યાગ...	૩૮૬
૩	સત્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ...	૩૮૭
૪	કાશીગમન...	૩૮૭
૫	સંસ્થાની સ્થાપના અને તેમની વિશિષ્ટ માનવદયા...	૩૮૭
૬	પાલીનાણામાં ભયંકર જળપ્રલય અને મહારાજશ્રીની ભગીરથ સેવા...	૩૮૮
૭	ગુરુકુળ...	૩૮૯
૮	તેમની ઉપદેશશક્તિ...	૩૮૯
૯	તેમનો સ્વર્ગવાસ...	૩૯૦
૧૦	તેઓની અતિમ ભાવના...	૩૯૦
૧૭૯	કૃષિ-શાસ્ત્રવિષયક એક અપૂર્વ પ્રાચીન હિંદી ગ્રંથ (હિંદી)...	૩૯૧
૧	નિષેધવ્રક્ષ...	૩૯૨
૨	બાગ લગાને કા શુભાશુભ...	૩૯૨
૩	કૂપખનન કી દિશા...	૩૯૪
૧૮૦	સાહિત્યસેવાવિષે બાણુવાજેવા વિચારો...	૩૯૫
૧	સાહિત્ય એ સાધન છે, સાધ્ય નથી...	૩૯૫
૨	સાહિત્ય એટલે શું?...	૩૯૫
૩	સાહિત્યની શુદ્ધિ...	૩૯૫
૪	સાહિત્યનું વ્યક્તિત્વ...	૩૯૬
૫	આજનો પવન...	૩૯૬
૬	કેવો અંકુશ?...	૩૯૭
૭	કળા અને સાહિત્ય...	૩૯૭
૮	આધુનિક સાહિત્યની કૃપણતા...	૩૯૮
૯	સેવામાં સાહિત્ય...	૩૯૯
૧૦	જીવનની સુગંધ...	૩૯૯
૧૮૧	બહાદુરી કી ખાતે (હિંદી)...	૪૦૦
૧૮૨	પ્રવાસી વીર પ્રભુસિંહ...	૪૦૧
૧૮૩	વહ હૈં પ્યારા હિંદુસ્થાન (હિંદી-કાવ્ય)...	૪૦૩
૧૮૪	નાદિરશાહ કા ઉજડપન (હિંદી)...	૪૦૪
૧૮૫	બાદશાહ મહમ્મદશાહ કે પ્રધાન મંત્રી કી સૂઝ-બૂઝ (હિંદી)...	૪૦૪
૧૮૬	આદર્શનો ફકીર કેવો હોય?...	૪૦૫
૧૮૭	ભારતની ઓ પવિત્ર દેવીઓ! જગૃત થાય...	૪૦૬
૧૮૮	યુવકો કે પ્રતિ (હિંદી)...	૪૦૭
૧૮૯	જગૃત થા, ઓ હિંદુ જાતિ!...	૪૦૮

શુભસંગ્રહ-ભાગ ચોથો

૧-ધ્રુવકુમાર-एकांकी નાટક

દશ્ય પહેલું

[સ્થળ:-તપોવન-અત્રિઋષિનો આશ્રમ]

ધ્રુવ—(એક સાત વર્ષનો બાળક અને ત્રણ ચાર મુનિબાળક ખેલે છે, ફૂલ તોડે છે, ધ્રુવ ગાય છે.)

આવો ભાઈ! આવો ગાઇએ, જય પ્રભુની જય.
તેજ પ્રભુ છે સહુના સ્વામી, દુઃખહર્તા અંતર્યામી.
સહુ મળી મળીને ગાઇએ, જય પ્રભુની જય.
માતાનો ઉપદેશ એજ છે, સખા અમારો એક હરિ છે.
સદા ધ્યાન ધરીએ તેનું, જય પ્રભુની જય.

(સહુ નાચે છે અને ગાય છે)

એક મુનિનો બાળક—કેમ ભાઈ ધ્રુવ! કાલે અમે તને પૂછ્યું હતું કે, તારા પિતાનો હાલ બતાવ, ત્યારે તેં કહ્યું હતું કે માતાને પૂછીને બતાવીશ; તો આજ કહે કે, તારે પિતા છે કે નહિ; અમને તો લાગે છે કે, તું પિતૃહીન છે; કારણ કે અમે તો કદી પણ આ આશ્રમમાં તારા પિતાનું નામ સુદાયે સાંભળ્યું નથી.

ધ્રુવ—સખા! મેં માતાને પૂછ્યું હતું અને તેથી મને એમ વિદિત થયું કે, મારા પૂજ્ય પિતાજી તો રાજ્યરાજેશ્વર છે.

સૌ મુનિબાળક—(હસીને કહે છે) રાજ્યરાજેશ્વર! ધ્રુવ, કાંઈ સ્વપ્ન તો નથી જોતોને ?

ધ્રુવ—નહિ, ભાઈઓ! મારા પિતા મહારાજ છે, માતાનું વચન અસત્ય હોય એમ હું નથી માનતો!

મુનિબાળક—વાર, જો તું રાજકુમાર હો, તો રાજભુવનમાં કેમ નથી રહેતો? આ નાનકડા આશ્રમમાં માતાસહિત કોં નિવાસ કરે છે ?

ધ્રુવ—મેં માતાજીને તેનું કારણ પૂછ્યું હતું, પરંતુ આ વચન સાંભળીને મારી માતા રોવા લાગી. હું મારી પૂજ્ય માતાને રોતાં જોવા નથી ચાહતો, તેથી હું બીજી બીજી વાતો કરવા મંડી ગયો.

બીજો મુનિબાળક—વાર, તારા પિતા ક્યાં છે ?

ધ્રુવ—મારા પિતાનું નામ રાજા ઉત્તાનપાદ છે, તેમની રાજધાની અહીંથી પાંચ કોસ છે.

સૌ મુનિબાળક—વાર, ચાલો આજ તારા પિતાનાં દર્શન કરી આવીએ, અમે તો કેાઈ દિવસ રાજધાની કે રાજમહેલ દીડો પણ નથી. આ બહાને રાજમહેલ તો જોઈશું !

ધ્રુવ—પણ મેં માતાની આજ્ઞા નથી લીધી.

સૌ મુનિબાળક—અમને ખાતરી છે કે, દેવી સુનીતિ તને કાંઈ પણ નહિ કહે. તું તો તારા પિતાનાં દર્શન કરવાને જાય છે, કાંઈ બીજો તો જતો નથીને ? ચાલ ચાલ, અમને રાજધાની બતાવ હવે.

ધ્રુવ—મારું મન પણ પિતાજીનાં દર્શન કરવાને ચાહે છે. માતા મુનિપત્નીઓ સાથે યજ્ઞને માટે જળ લેવાને ગઇ છે, તે મને કાંઈ નહિ કહે. ચાલ, પિતાજીનાં દર્શન કરી આવું.

(સૌ બાળકો જાય છે.)

x

x

x

x

દશ્ય બીજું

[સ્થળ:-રાજમહેલ-એ દારપાળ ઉભા છે.]

(સિંહાસનપર રાજ ઉત્તાનપાદ વિરાજમાન છે. મુનિબાળકસહિત દ્રુવ દારપર આવી પહોંચે છે અને દારપાળને પૂછે છે.)

મુનિબાળક—શું આજ રાજમહેલ છે ?

દારપાળ—હા, આજ રાજમહેલ છે; પણ તમે કયા ગામથી આવો છો કે તમને એટલી પણ ખબર નથી કે આ રાજભુવન છે ?

મુનિબાળક—અમે તો મુનિઆશ્રમમાંથી આવ્યા છીએ ભાઈ! આશ્રમનિવાસી ક્યાંથી જાણે કે રાજમહેલ કેવો હોય છે ? અમને તો યજ્ઞભૂમિ અને તપોવનનીજ ખબર હોય.

(સૌ બાળક અંદર જવા માંડે છે, દારપાળ તેમને રોકે છે અને કહે છે.)

બાળકો ! રાજભુવનમાં રાજની આજ્ઞાવિના નથી જઈ શકાતું.

મુનિબાળક—અમે અંદર જઈને આજ્ઞા લઈ લઈશું.

દારપાળ—નહિ, અંદર જતાં પહેલાં આજ્ઞા લેવી પડે, જો તમે સૌ અહીં ઉભા રહો તો હું અંદર જઈને મહારાજને તમારા આવવાના સમાચાર આપીને તેમની પાસેથી તમને અંદર જવાની આજ્ઞા લઈ આવું.

મુનિબાળક—અમે સૌ ચાલીને થાકી ગયા છીએ, પગમાં પીડા થઈ રહી છે, અમે મહારાજનાં દર્શન કર્યાવિના પાછા નહિ ફરીએ.

દારપાળ (અંદર જઈને કહે છે) મહારાજ ! દારપર ચાર મુનિબાળક ઉભા છે અને આપનાં દર્શન કરવા ચાહે છે.

રાજ—મુનિબાળકોને સત્કારસહિત અંદર લઈ આવો. (દારપાળ સાથે સૌ બાળક અંદર આવે છે અને મુનિબાળક રાજને આશીર્વાદ આપે છે.)

શ્રી મહારાજનું કલ્યાણ હો !

(પરંતુ દ્રુવ સીધો રાજસિંહાસન પાસે પહોંચી જઈ રાજને પ્રણામ કરે છે.)

રાજ (આશ્ચર્યથી)—હે બાળક ! હું ક્ષત્રિય છું, તું ઋષિકુમાર થઈને મને કાં પ્રણામ કરે છે ? દ્રુવ—હું ઋષિકુમાર નથી, હું આપનો પુત્ર છું.

રાજ—હે ! મારો પુત્ર ! તારું નામ શું ? તું આવ્યો ક્યાંથી ?

દ્રુવ—મૂરું નામ દ્રુવ. હું અત્રિ ઋષિના આશ્રમમાંથી આવ્યો છું. મારી માતાનું નામ સુનીતિ દેવી છે.

રાજ (પ્રસન્નતાથી)—શું તું મારી જૂની રાણીનો પુત્ર ? (પ્રેમથી ગોદમાં બેસાડે છે અને શિરપર હાથ ફેરવે છે, તું આશ્રમમાં શું કરે છે ? આ મુનિબાળક સૌ તારા સખા છે ? (મુનિબાળકોને) આસનપર બેસો, તમને આટલે દૂર આવતાં શ્રમ પણો હશે.

(આ સમયે મુરુચિ અકસ્માત્ અંદર આવે છે અને દ્રુવને રાજની ગોદમાં બેઠેલ જોઈ અત્યંત ક્રોધથી કહે છે.)

મુરુચિ—એ બાળક ! તું કાણ છે ?

દ્રુવ—હું દ્રુવ છું.

મુરુચિ—કાણ દ્રુવ ? તારાં માતા-પિતાનું શું નામ ?

દ્રુવ (રાજ તરફ આંગળી સીંધીને)—મારા પિતા તો છે આ. મારી માતાનું નામ છે સુનીતિ દેવી !

મુરુચિ—હે ! તું સુનીતિનો પુત્ર થઈને રાજસિંહાસનપર શી રીતે બેસી શકે છે ?

દ્રુવ—મારા પિતાએજ મને સિંહાસનપર બેસાડ્યો છે, પણ તમે કાણ છો ?

મુરુચિ—હું રાણી છું. આ રાજપાટ, ધન-સંપત્તિ સૌપર મારા પુત્રનો અધિકાર છે, આ સિંહાસન મારા પુત્રનું છે, તું તેનાપર નથી બેસી શકતો.

(તે દ્રુવને ઉતારવાને હાથ લંબાવે છે, પણ દ્રુવ સ્વયં ઝટપટ સિંહાસનથી ઉતરી પિતાના

ચરણોપર પડી પ્રણામ કરે છે.)

ધ્રુવ—હે પિતા! આપ રાજધિરાજ છો. આશીર્વાદ દો કે જેથી હું રાજપદની કદાપિ ઇચ્છા ન કરું અને મને તેથીયે કેઈ ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થાય.

(ધ્રુવની આંખોમાંથી આંસુ વહે છે, તે સુપચાપ બહાર ચાલ્યો જાય છે. મુનિબ્રાજકો પણ સુસ્ત્રિ તરફ ક્રોધથી જોતા જોતા બહાર ચાલ્યા જાય છે. રાજા કંટો શ્વાસ લઇ સિંહાસનથી ઉઠે છે અને કહે છે.)

રાજા—એ દુઃખે! તારું કદી બલુ નહિ થાય. જોના તે આજે નિરાદર કર્યો છે, તે રાજ-સિંહાસન કરનાં ઉચ્ચ પદને યોગ્ય છે, રાજસિંહાસન તેને માટે એક તુચ્છ વસ્તુ છે.

(સ્વગત) હાય! મેં દેવી સુનીતિની વિદ્યમાનતામાં અન્ય વિવાદ કર્યો અને સુનીતિનું દિલ દુખાવ્યું! આજે ઈશ્વરે મને તે પાપનું ફળ આપ્યું કે મેં મારા પ્રિય પુત્રનો નિરાદર જોયો. જો કેઈ જ્ઞાનવાન હશે, તે બીજો વિવાદ કદી નહિ કરે; અને પોતાનાં પ્યારાં સંતાનોને અપરમાતાના દુઃખથી બચાવી લેશે. (જાય છે—પડદો પડે છે.)

x

x

x

x

દશ્ય ત્રીજું

[સ્થળ:—અત્રિ ઋષિનો આશ્રમ]

(એક નાનકડી કેટડીમાં સાદાં કપડાં પહેરેલી સુનીતિ ભૂમિપર બેસી છે. તે શોકાતુર પ્રતીત થાય છે, તે બોલી રહી છે.)

સુનીતિ—હા દેવ! હે ઈશ્વર! મારો પુત્ર-મારી આંખનો તારો-એકમાત્ર આશ્રય ક્યાં ગયો? તે તો સદા સૂર્ય આથમતાં આવી જતો હતો. હાય! મારા ધ્રુવે તો સવારનું કાંઈ ખાધુંયે નથી. ભૂખ્યો-તરસ્યો મારો બાલ અંધારામાં કંઈ ફરતો હશે? કાલે મને તે મહારાજનો પત્તો પૂછતો હતો; મહારાજનાં દર્શન કરવાને તો નહિ ચાલ્યો ગયો હોય? (ઉઠીને ઝુંપડીમાંથી બહાર ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેંકે છે, પછી કહે છે.) ધ્રુવ તો કંઈયે નથી દેખાતો.

(હાથ જોડી પ્રાર્થના કરે છે.)

હે ઈશ્વર! દીનબંધો! દીનાનાથ! મારા પુત્રની રક્ષા કરો, તેના મનમાં આપનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ દો, તેના મનમાં કદી આ અસાર સંસારના રાજ્યની લાલસા ન થાઓ, તેને ધર્મ-ધન દો અને સ્વર્ગનું રાજ્ય દો.

(એટલામાં થકેલો ધ્રુવ અંદર આવે છે, માતાની ગોદમાં શિર નાખી રહે છે. માતા શિર ચૂમીને) ધ્રુવ! તું ક્યાં ગયો હતો?

ધ્રુવ—માતા! હું પિતાજીના દર્શન ગયો હતો.

સુનીતિ—તું તને રાજધાનીનો પત્તો લાગ્યો?

ધ્રુવ—હા, માતા! હું મારા મિત્ર ઋષિકુમારોસમેન મહેલમાં પહોંચી ગયો, પિતાજીને મેં પ્રણામ કર્યો, તેમણે મને પ્યારથી ગોદમાં બેસાડ્યો; પરંતુ એટલામાં એક સ્ત્રી આવી અને તેણે મને દુર્ગમ્ય કલ્પાં અને હું નિરાદરના ડરથી પિતાજીની ગોદમાંથી ઉતરી ગયો. માતા! તે સ્ત્રી કોણ હતી?

સુનીતિ—પુત્ર! તે તારી અપર માતા સુસ્ત્રિ હતી. તે તારી અપર માતાને કાંઈ કહ્યું તો નથી ને?

ધ્રુવ—ના, માતા! મેં તેમને કાંઈ નથી કહ્યું. કેવળ પિતાજીને કહ્યું હતું કે, મને આશીર્વાદ આપો કે હું રાજપદથી કેઈ ઉચ્ચ પદ પામું.

સુનીતિ (ધ્રુવના શિરપર હાથ રાખી):—પુત્ર! ભગવાન તારા મનોરથ અવશ્ય પૂર્ણ કરશે, તું તેમને પ્રેમથી પુકાર.

ધ્રુવ—શું ઈશ્વર મારી પુકાર સાંભળશે માતા?

સુનીતિ—કેમ નહિ સુણે?

ધ્રુવ—ધૈર્ય ક્યાં છે ?

સુનીતિ—ધૈર્ય સર્વ જગ્યાએ વિરાજમાન છે, તે અંતર્યામી છે, તું પ્રેમથી પુકારીશ તો તે તને અવશ્ય દર્શન આપશે.

ધ્રુવ—માતા ! ઋષિ લોક તો ધૈર્યની તપસ્યા વનમાં બેસીને કરે છે, હું જે જ્યાં કોઈ મનુષ્ય દેખી ન શકે ત્યાં બેસીને પુકારીશ અને જ્યાંસુધી મને ધૈર્ય દર્શન નહિ દે, ત્યાંસુધી હું પાછો નહિ ફરું.

સુનીતિ—પુત્ર ! તું હજી બાળક છે, અહીંજ બેસીને ધૈર્યને પુકાર. હું તને એકલાને વનમાં નહિ જવા દઉં.

ધ્રુવ—માતા ! કહે છે કે ધૈર્ય દરેક જગ્યાએ વિરાજમાન છે, તો હું વનમાં એકલો કેવી રીતે કહેવાઈ ? ધૈર્ય પણ મારી સાથે હશેને ? તું મને આશીર્વાદ આપ કે, મને ભગવાનનાં દર્શન થાઓ.

સુનીતિ—ધૈર્ય તારો મનોરથ પૂર્ણ કરે, તું-થાડીને આવ્યો છું, હવે વિશ્રામ કર, ધૈર્યની પ્રાર્થના કર, ધૈર્ય તારું દુઃખ દૂર કરશે. મને છોડીને વનમાં ન જઇશ. અહીં હું પણ તારી સાથે પ્રાર્થના કરીશ.

(દૂધ પીને ધ્રુવ અને તેની માતા સુનીતિ બન્ને નિદ્રાવશ થાય છે.)

ધ્રુવ (જાગીને ધીરેથી)—મારી માતા તો મને પૃથક્ નહિ થવા દે, પણ મારા મનમાં તો ભગવાનનાં દર્શનની લાલસા લાગી છે, તેથી હું તો માતાના ઉકતાં પહેલાંજ વિદાય થાઉં છું.

(માતાની પરિક્રમા કરી ચરણોપર શિર ધરી ધ્રુવ વિદાય થાય છે.)

(થોડી વારમાં માતા જાગે છે, પુત્રને ચારે તરફ શોધે છે, કહે છે) આજે મારો પુત્ર તો વનમાં તપસ્યા કરવાને ચાલ્યો ગયો. (હાથ જોડીને) હે ધૈર્ય ! હે ભગવાન ! ભક્તવત્સલ પુત્રે આપનો આશરો લીધો છે. આટલા દિવસ પુત્ર મારો હતો, પણ આજે તે આપનો થયો; આજે તેની રક્ષા કરજો અને તેના મનોરથ પૂર્ણ કરજો.

સુનીતિ—ધૈર્યસ્તુતિ કરે છે. (ઉભી થઇને હાથ જોડીને)

હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! દીનો પર કરો દયા.

હું છું દીન અતિ મલિન, આપ નાથ હું અધીન;

વિનય કરત જોડી હાથ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૧

મારી ગતિ તવ હાથ, સહુ પ્રકાર હું અનાથ;

કૃપા કરો વિશ્વનાથ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૨

છે મમ પુત્ર તવ શરણ, લાગી છે તેને તવ લગન;

પૂર્ણ કરો તેની આશ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૩

મમ બાળક પર કૃપા કરી, તવ શરણમાં તેને લેખ;

દર્શન દેજો ખોલી કમાડ, હે દયાળુ ! હે કૃપાળુ ! ૦- ૪

x

x

x

દશ્ય ચોથું

[સ્થળ:- તપોવન-અત્રિ મુનિનો આશ્રમ]

(એક વડના ઝાડ નીચે ધ્રુવ બેઠો છે- પ્રેમથી પુકારી રહ્યો છે.)

ધ્રુવ—દીનઅંધો ભગવાન ! ક્યાં છો ? આવો.

(થોડી વાર થંભે છે. પુનઃ પુકારે છે)

દીનઅંધો ભગવાન ! ક્યાં છો ? આવો. (ફરી કહે છે) માતા તો કહેતી હતી કે હરિ મારી પુકાર સાંભળશે, પણ મને તો આમ પુકારનાં કેટલાયે દિન વહી ગયા ! હજીસુધી ધૈર્ય મારી પુકાર ન સાંભળી ! કદાચ મને પુકારતાંજ નહિ આવડતું હોય તો ?

(ફરીથી પ્રેમપૂર્વક પુકારે છે)

દીનઅંધો ભગવાન ! આવો, મને દર્શન દો !

(એટલામાં એક મહાપુરુષ ગેરઆ રંગનાં કપડાં, શિરપર જટા, ગળામાં ફૂલમાળા

પહેરીને તેની સામે આવી ઉભા રહે છે.)

(ધ્રુવ મહાપુરુષના ચરણોપર શિર રાખી પ્રણામ કરે છે અને કહે છે.)—મારા દીનજીવો ભગવાન આપ છો શું ?

મહાપુરુષ—નહિ ! હું તમારા ભગવાનનો દાસાનુદાસ છું. મારું નામ નારદ, તેમણે મને તમારી ખબર કાઢવાને મોકલ્યો છે.

ધ્રુવ—શું દીનજીવો ભગવાને મારી પુકાર સાંભળ્યા છે ?

નારદ—જે દિનથી તમે પુકારો છો, તે દિનથીજ ભગવાને તમારી પુકાર સાંભળ્યા છે.

ધ્રુવ—તો તે આવતા કેમ નથી ?

નારદ—હું અહીંથી પાછો જઈશ એટલે ભગવાન આવશે. વાર, તમે ભગવાનને શી રીતે પુકારો છો ?

ધ્રુવ—(અત્યંત પ્રેમથી)—દીનજીવો ભગવાન ક્યાં છો ? આવો.

નારદ—ખીન્નું કાંઈ નથી કહેતા ?

ધ્રુવ—નહિ, મારી માતાએ આમજ શીખવાડ્યું હતું.

નારદ—વાર તો હવે કહો, દીનજીવો ભગવાન ? મુજ પર દયા કરો !

ધ્રુવ—દીનજીવો ભગવાન ! મુજ પર દયા કરો.

નારદ—દીનજીવો ભગવાન ! મારી માતા પર દયા કરો !

ધ્રુવ—દીનજીવો ભગવાન ! મારી માતા પર દયા કરો !

નારદ—દીનજીવો ભગવાન ! મારા પિતા પર દયા કરો !

ધ્રુવ—દીનજીવો ભગવાન ! મારા પિતા પર દયા કરો !

નારદ—દીનજીવો ભગવાન ! મારી અપર માતા પર દયા કરો !

ધ્રુવ—હે મહાત્મા ! મારી અપર માતાએ મને અને મારી માતાને બહુ કુવચન કહ્યાં છે.

નારદ—હે ધ્રુવ ! તે અપરાધની ક્ષમા આપી તું તેને માટે પ્રાર્થના કર.

(ધ્રુવ ચૂપ રહે છે)

નારદ—ધ્રુવ ! ભગવાનનો ભક્ત તે છે, કે જે પોતાના શત્રુઓનું ભલું કરે, તેનું મંગળ ચાહે. જે તું ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ચાહતો હોય તો તારી અપર માતાને માટે પ્રાર્થના કર.

ધ્રુવ—(અત્યંત પ્રેમથી) દીનજીવો ભગવાન ! મારી અપર માતા પર દયા કરો !

(નારદ અતંધાન થઈ જાય છે, એકાએક તેજપ્રકાશન થાય છે અને એક અપૂર્વ મૂર્તિ ધ્રુવ સામે ઉપસ્થિત થાય છે. ધ્રુવ તેમને ચરણે પડે છે, ભગવાન તેના શિર પર હાથ મૂકે છે, પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે.) (પડે પડે છે.)

x

x

x

x

દશ્ય પાંચમું

[ધ્રુવ તેજ તપોવનમાં બેઠો છે. રાજા ઉત્તાનપાદ, મંત્રી, સુનીતિ, સુરુચિ આદિ સૌ તેને લેવાને આવે છે. ધ્રુવ ઉડીને પ્રથમ સુરુચિનો ચરણસ્પર્શ કરે છે અને કહે છે.]

ધ્રુવ—હે માતા ! આપનીજ કૃપાથી મને ભગવાનનાં દર્શન થયાં.

સુરુચિ (ધ્રુવને ગળે વિંટાળે છે અને કહે છે)—પુત્ર ! હું પાત્ર થઈ ગઈ, મારા શિર પર સ્વાર્થરૂપી ભૂત સવાર હતું, મારો અપરાધ ક્ષમા કર.

ધ્રુવ—(હાથ જોડીને કહે છે) માતા ! હવે મને ખબર પડી કે, તે તો હતાં અમૃતવચનો, તે વચનોએ તો મારો ઉદ્ધાર કર્યો !

(પછી સુનીતિ અને રાજા ઉત્તાનપાદને ચરણે પડે છે.)

પુત્ર ધ્રુવ ! તું અમારા કુલરૂપી કમળને ખીજાવનાર સૂર્ય છું. તારું નામ સંસારમાં અમર રહેશે. હવે તું અમારી સાથે રાજધાનીમાં ચાલ. (સૌ જાય છે.)

(“વિશ્વજ્યોતિ” માસિકના વૈશાખ સં. ૧૯૮૪ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. નંદવદન ભટ્ટ)

૨-ઉત્તમ કોણ ? પશુ, પંક્ષી કે માનસ ?

ઠામ ઠામ જામેલા સ્વાર્થના અખાડા, કચડાયલાંની ભક્તિનો એકજ માર્ગ

(આસપાસ નજર ફેરવીને જોનાર, તેમજ પશુપંખીના જીવનને સમજાવથી સમજનાર માણસ જોઈ શકે છે કે, મનુષ્ય કરતાં પશુ-પંખી વધુ સંયમી અને ઉચ્ચ જીવન ગાળનાર છે.

મનુષ્ય તો કેવળ પોતાનાજ સ્વાર્થને માટે નિરંતર ઝઘડનાર અભિમાનનું પૂતળું છે. એવી માનવ-જાતિમાં નિર્બળ રહે તેજ સદાય કચડાયલાં રહેવાને ખાતર હરે છે.)

મનુષ્ય પશુ-પંખી કરતાં બુદ્ધિશાળી અને શ્રેષ્ઠ જીવાત્મા છે, એમ કહેવું તે, મને તો અનેક રીતે સત્ય અને ન્યાયનું ખૂન કરવા જેવું લાગે છે. કાં તો સ્વાર્થી માનવીઓએ કેવળ પોતાની ખોટી મહત્તા ગાવાનાજ વિચારથી પ્રેરાઈને પશુ-પંખીઓના ઉદાત્ત ગુણોની જાણીજોઈનેજ પરવા કરી નથી, અથવા તો તે જાણવા છતાં, સ્વાર્થને ખાતર સત્ય વસ્તુને છુપાવી અસત્યને આગળ ધકેલ્યું છે !

કેમ ? વાચક ! તને આ વિચારો જાણીને મારી તરફ હસવું આવે છે ? ભણે, તો ઘડીભર હસી લે ! પણ મારી તો ખાત્રી છે કે, ખોટા અભિમાન અને આડંબરની લાગણીનાં ઘેનતી, તારી ઉપર ફરી વળેલી તંદ્રા કોઈકે વખતે પણ દૂર થશે, મનુષ્યસ્વભાવની નબળાઈ જીવનની એકાદ કો ધન્ય ક્ષણે દૂર થશે; અને સાત્ત્વિક ભાવના સામ્રાજ્યમાં દૃષ્ટિ નિર્મળ અને વિશાળ બનશે, તે વખતે તને મારા કથનનું રહસ્ય અને સત્ય બંને સમજાશે. તે દિવસે જરૂર તું મારી વાતને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સ્વીકારીશજ, એટલું મને આશ્વાસન છે.

સુખ-દુઃખની લાગણી તો જેટલી મનુષ્યને હોય છે, તેટલીજ પશુ-પંખીને પણ હોય છે. સામાન્ય સમજશક્તિ તો જેમ મનુષ્યને હોય છે, તેમ પશુ-પંખીને પણ હોય છે. હા, મનુષ્ય-માં લાગણી પ્રકટ કરવાની વાણી છે, ત્યારે પશુ-પંખીની એ વાણીને આપણે સમજી શકતા નથી. મનુષ્યમાં વિચારશક્તિ અને બુદ્ધિ વિશેષ છે; તેને લીધે તેનામાં સર્જકશક્તિ સવિશેષ જણાઈ આવે છે. પશુ-પંખીમાં પણ સર્જકશક્તિ છેજ, એનો ઉપયોગ તે પોતાને માટેજ કરે છે. પંખીઓના માળા, પશુઓની ખોડચો, કરોળીયાની જાળ, કોશોટાની રેશમ બનાવવાની ક્રિયા એ બધા તેમની સર્જકશક્તિના નમુના છે. વિચાર કરીએ તો તે સમજાય. આ રીતે મનુષ્ય અને પશુ-પંખીની વચ્ચે સમાનતા જણાય છે; પરંતુ ખીજી ઘણી બાબતોમાં તેમની વચ્ચે અસમાનતા જણાઈ આવે છે અને તેમાંજ મનુષ્ય કરતાં પશુ-પંખીની ખોટાઈ જણાઈ આવે છે ! સંયમવૃત્તિ અને નૈસર્ગિક કાનૂનોના પાલનમાં તેઓ મનુષ્ય પ્રાણી કરતાં અનેકગણા ચટ્ટી જાય છે; તેજ રીતે સંઘર્ષમાં પણ ઘણે અંશે પશુ-પંખીની મહત્તા માનવસમાજને વટાવી જાય છે.

નર અને માદાનાં જોડકાં સાથેજ ફરતાં હોવા છતાં, અને તેમને માનવીના જેવાં કુશાંજ ગોખતી જરૂર ન હોવા છતાં, પંખી તેમજ પશુઓ વિષયલાલસામાં જે સંયમ બતાવે છે, તે મનુષ્યની સાથે સરખાવતાં અપૂર્વ છે, અજોડ છે. ખોટા અભિમાનથી કૂંચાઈને માણસો, અંદર અંદરનાં વચન માટે, ‘ગધેડા જેવો છે’, ‘કુતરા જેવો છે’ એવાં વાક્યો બોલે છે; પરંતુ વિચાર કરનારનેજ સમજાય છે કે, એમ કહેવું તે ગધેડા અને કુતરાની જાતિને અન્યાય કરવા જેવું છે; કારણ, એ બંને જાતિઓ વિષયેચ્છાની બાબતમાં ભારે સંયમી-હા, માનવપ્રાણીઓ કરતાં ભારેજ સંયમી-છે. એમના એ સંયમ સમક્ષ ભલભલા માણસને માથું નીચુંજ નમાવવું પડે !

સિંહના અહમર્યાપાલનની તો વાતજ જૂદી છે ! કહેવાય છે કે, સિંહો જીવનમાં એકજ વખત વિષયવૃત્તિ કરે છે, તે પછી સારંચ જીવન અહમર્યાનું પાલન કરે છે. તેને લીધે તો માનવ-

જાતિ એનું નામ સાંભળીને બાર ગાઉ લાગતી ફરે છે !

એ સંયમની બાબતમાં તો માનવજાતિ-ખાસ કરીને વર્તમાન યુગની-દરેકથી પાછળજ આ-વવાની. એટલે જૂદાં જૂદાં પશુ-પંખીઓના નામથી ઉદ્દેશ્ય કરવા જતાં પારજ આવે નહિ. માટે થોડાક નમુનાજ આપવા યોગ્ય છે; બાકી ગાય, બેંસ, બકરાં, ઘેટાં, ઘોડા, ઉંટ, હાથી, ચકલાં, મોર, બગલાં, મધર સૌને વિષે એજ રીતે વિવેચન કરી શકાય તેમ છે.

બીજી સંયમવૃત્તિ આહારની. એમાં પણ માનવજાતિનો ક્રમ પશુ-પંખીની પાછળજ આ-વવાનો ! ખાઉધરાપણાને અંગે થતા રોગ જેટલા માનવજાતિને લાગુ પડે છે, તેટલા પશુ-પંખીને કદીજ થતા નથી. કલ્પના કરો, અમૃત જેવી મીઠી કેરીઓથી આંખાવાડીઉં લચી રહ્યું હોય તે વખતે આંખાવાડીઓમાં વસતાં પંખીઓમાંથી કેટલાં હદ કરતાં વધારે ખાવાથી મરી પડેલાં જ-ણાય છે ! અને પોતાની જાતિને વિષે ખૂબજ મગફરી રાખનાર, અભિમાનનાં પૂનળાં જેવાં માનવપ્રાણીઓમાં તો કેટલાંએ, પારકા બોજનને પોતાના પેટમાં અકરાંતીઆની માફક ડેલી ડેલીને ભરવાથી, ત્યાં ને ત્યાં તરફડીને મરી ગયાનાં દૃષ્ટાંતો ઘણાંયે મોજુદ છે !

પશુ-પંખીઓ ઉપર પ્રેમદષ્ટિ રાખીને, કદીયે એમના જીવનનો અભ્યાસ કરવાની દાન ન રાખી હશે તે કહી શકશે કે, સૂઝામાં અને જાગવામાં, જે માણસો એમનું અનુકરણ કરે તો કદીયે દુઃખી ન થાય. પ્રાતઃકાળે કદી જુહુના દરિયાકિનારે ગયા છો? એ નાળિયેરીના વનમાંથી એ વખતે તો જાગૃત થઈ થઈને, ચારાની શોધમાટે ઉપડી જતી કાકસેનાના કોલાહલને સાંભળીને, ઉંઘણુથી માણસો શરમાઈને મરી જાય તેવું લાગશે ! અરે! એટલે ન જવું હોય તેને માટે ઘર-આંગણે ચકલાં, કાખરો, મેના, પોપટ, ક્યાં એનાં છે ?

એક સુંદર નાનકડા ગામડામાં જોયેલું દૃશ્ય મારા જીવનસુધી હું વિસરી શકવાનો નથી. ગામને ઝાંપેજ એક વિશાળ તળાવ, તેની આંદર બરાબર મધ્યમાંજ નાનકડો બેટ, તેની ઉપર અનેક વૃક્ષોના સમૂહ-એ બધું કેવું લાગતું હશે? એ વૃક્ષાવલીની શાખાઓમાં, સંખ્યાસમયે ચારે દિશાઓથી કેટલાંએ ગાડિના પંથ કાપીને બગલાંઓનો સંઘ રાનવાસો ગાળવા આવે છે. બરાબર નિયમિત વખતેજ તે નિદ્રાધીન થઈ જાય છે. અને પ્રાતઃકાળે ચાર અને પાંચની વચ્ચે તો જાગૃત થઈ ઉદરપોષણ અર્થે ચારો શોધવા દુકડીઓ ખેંચાઈને અનેક બકપક્ષિઓ ત્યાંથી ઉડી જાય છે ! માનવસમુદાય એમના જેવો નિયમિત અને એટલો ઉત્તોગી હોત તો ?

કાડીઓ, પતંગીઆં, મધમાખીઓ, લમરાઓ અને ખીજાં અનેક જાતીઓની ઉદ્યોગપ્રિયતા અને સ્વાશ્રયી વૃત્તિ જોઈને પણ આપણે તો શરમાઈને લાજ મરીએ તેમ છીએ.

વાનરસેનાનું નિયમન અને વ્યવસ્થા જોઈને પણ આપણે માનવીની હાર કબૂલવી પડે તેમ છે. સંસારી અને બ્રહ્મચારી એવાં જો ટાળાંઓ એમનાં હોય છે. સંસારી ટાળાંઓમાં વાદરીઓ અને તેમના સંતાનસમૂહના સંરક્ષણમાટે એકેક વીર સેનાપતિ હોય છે. તેના એકજ પોકાર આગળ આખી સેના કેવી નમી પડે છે અને પોતાના સ્વજનમંડળની આપત્તિ વખતે એકજ જુદિયો કેવાં વિરલ પરાક્રમ દાખવી શકે છે. તે તો અનુભવેજ સમજાય ! પોતાની એકજ સ્ત્રીને ગુડાઓ કે તોફાની ગોરા સોલ્જરોના પંજામાંથી બચાવી નહિ શકનારા, આજના અનેક નિર્મોલ્ય હિંદુ-ઓએ, આ વાનર નરવીર પાસેથી શું આણું શીખવાનું છે ! એમના બ્રહ્મચારી ટાળાંમાં બધાજ નરવાનરોજ હોય છે. માદાઓનું નામ નહિ ! કેવું તપ !! હનુમાનજાતિના એજ સાચા વંશજ કહેવાય, એમાં શું નવાઈ !!

કાગડાઓની ઉભણી, કાગડાઓનું પંચ અને તેમનો શોક, એ પણ જાણવા અને સમજવા-

જેવાં છે. તે ઉપરથી વાનરોની માફક એમના પણ સંઘર્ષણની આપણને ખાત્રી થાય છે. એકાદ કાગડાને કોઈએ ધાયલ ક્યો હોય કે મારીને લટકાવ્યો હોય તો, કાકારોળ કરતા સેંકડો કાગડાઓ જોતજોતામાં એકઠા થઈને, શોકસ્વરે વાતાવરણને ભરી દે છે, અને પેલા પોતાના જાતિ-ભાઈના મુઠાને ઉચકી જવા મથે છે. તેજ રીતે એકાદ સ્થળે ભણ જણાતાં પોતાના જાતિ-ભાઈઓને, જૂદાજ સૂરે આમંત્રણ આપીને તે એકઠા કરે છે. એજ રીતે પોતાના જાતિભાઈનો ન્યાય ચૂકવવા માટે પંચના રૂપમાં પણ ઘણી વખત નિયમબદ્ધ એકઠા થતા કાગપંચને મેં જોયું છે. દુર્ભાગ્યે એમની ભાષા હું સમજી શકતો નથી, એટલે તે વિષે કહી શકતો નથી; તોપણ એમની સંઘર્ષક્રિયા તો સાચેજ મનુષ્યોને શરમાવનારી છે.

આ બધાની સાથે પોતાનાજ સ્વાર્થમાટે અંદર અંદર ઝંધડતા, પોતાનાજ જેવા મનુષ્યસમાજને લૂંટી લેતા, પરતંત્રતામાં કચડી નાખતા, સ્વાર્થી લડાઈઓમાં હજારો અને લાખો મનુષ્યોને નિર્દય રીતે રહેંસી નાખતા, પોતાના દેશ અને દેશવાસીઓના લાભમાટે અનેક કારીગરોના અને મજૂરોના અવયવો છેદી નાખતા, સ્ત્રીઓ અને અત્યજોને અનેક રીતે અપમાન કરતા સરખાવી જોઈએ, ત્યારે મનુષ્યજાતિને પશુ-પંખી કરતાં વધારે ઉન્નત અને ઉદારચરિત્રની કોણ કહેવા તૈયાર થશે?

મનુષ્ય એ તો જાતેજ સ્વાર્થનું પૂતળું છે. તેનો જીવનવ્યવસાય જોતાંજ જણાશે કે હમેશાં તે પોતાનાજ લાભમાટે મથ્યા કરે છે. પોતાની જાતમાટે, પોતાના કુટુંબ માટે, પોતાના ગામ માટે અને છેવટે પોતાના દેશ માટે પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં એ પોતાનાજ હિતમાટે તે ઝુઝતો જણાશે. ‘આત્મવત્ સર્વં ભૂતેષુ’ જેવા ઉન્નત કલ્પના કરનારા નીકળ્યા છે ખરા, તોપણ સર્વ જૂતમાત્રને આત્મવત્ ગણનારા કેટલા સંતો નીકળ્યા છે?

કાળાઓ માટે ગોરાઓને દ્રેષ છે, પૂર્વવાસીઓ માટે પશ્ચિમવાસીઓના મનમાં તિરસ્કાર છે; તો ગોરાઓ માટે કાળાઓને અને પશ્ચિમવાસીઓ માટે પૂર્વવાસીઓને પણ એવીજ લાગણી છે. આયું યુદ્ધ તો સમસ્ત બ્રહ્માંડભર સતત ચાલ્યાંજ કરે છે.

અને પેલો બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પોતાનાજ જેવા બીજા નિર્મળ મનુષ્યને લૂંટવા, કચડવા, છુટી નાખવા તૈયાર થયો તે પહેલાં એણે પોતાના સ્વાર્થનો ચમત્કાર પશુપંખી ઉપર પૂરેપૂરો અજમાવ્યો છે. જેટલાં પશુપંખી મનુષ્યના સદવાસમાં આવ્યાં, તે તમામની ઉપર એણે પોતાના સ્વાર્થને માટેજ અધિકાર જમાવી તેની પાસેથી લેવાય તેટલો લાભ લીધો છે. ઉંટ, હાથી, ઘોડા, ગધેડા, બળદ, પાડા-વગેરેને ભાર ઉચકવામાં અને સ્વારીના કામમાં લીધા; ખેતીવાડીને બોળે પણ એમનીજ ઉપર; ગાય, બેંસ, બકરાં પાસેથી દૂધ અને ઘેટાં પાસેથી ઉન પડાવ્યાં; મેના, પોપટ અને કાકાકીઓને પોતાના શોખને ખાતર કેદ કરી પાંજરે પૂર્વા! આમ માણસે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ સ્વાર્થ ખાતરજ કર્યો.

પશુ-પંખીની કિંમતનો આંકડો પણ માણસે પોતાના સ્વાર્થ ઉપરજ હરાવ્યો છે ! શરતના ઘોડાઓ ખૂબ પૈસા કમાવરાવે તો એની ઝાઝી કિંમત, ગાય-બેંસ જેટલું દૂધ આપે તે ઉપર એની કિંમત ! મનુષ્યની બુદ્ધિએ ક્યાંસુધી કામ કર્યું છે ?

મોટા મોટા રણસંઘ્રામો તે પોતાના સ્વાર્થમાટે ખેડે; છતાં અનેક ઉંટ, હાથી, ઘોડા, ખચ્ચર અને બળદોને, તેમના કશા પણ સ્વાર્થવિના તોપોના ગોળા ખાવા માણસ ધસડી નય ! લડાઈના લાભ તે પોતે ઉઠાવે, પણ મનુષ્યો સાથે હળીમળીને ચાલ્યાં એટલાં તમામ પશુ-પંખીના ભોગજ મળ્યા ! હજી જે દૂર રહ્યાં છે તેનાથી માણસ ડરતો ફરે છે, પણ પાછલાં થઈને જે તેની પાસે આવ્યાં, તે દરેકને એણે પોતાના લાભમાટે કચડી નાખ્યાં છે !

કલાપિએ ગાયું છે કે,

મન્યું છે યુદ્ધ બ્રહ્માંડે, દેવદાનવનું અહો; હજી છે કોઈ તો કોઈ, રક્ષાનું કરનાર છે.

એક અર્થમાં એ ભલે સાચું હોય, પણ બીજા અર્થમાં જોતાં તો સમસ્ત વિશ્વમાં માનવી-

માત્ર સ્વાર્થભુદ્ધિથી પ્રેરાઇનેજ નિરંતર યુદ્ધ કર્યાં કરે છે; તેમાં જેનામાં એ સ્વાર્થભુદ્ધિ જેટલે અંશે વધુ ખીલેલી, તેટલે અંશે તે સ્વાર્થ સાધવામાં બીજી માનવજાતિને વિશેષ કચડી રાખે; અને જેનામાં તે ભુદ્ધિ ઓછી ખીલેલી હોય છે તે તેટલે અંશે સવિશેષ કચડાય છે. વળી એ રીતે કચડનાર કે કચડાયલાંઓમાં એક દાનવ કે બીજો દેવ નથી. કચડાય તે નિર્મોલ્ય જંતુ, ગુલામ; અને કચડી શકે તે સ્વતંત્ર, સખળ, શેઠ. કુદરત કોઇને નિર્મોલ્ય જંતુ કે ગુલામ રહેવાનું કહેતી નથી, તેમ કોઇની ઉપર મહેરબાની બતાવતી શેઠ પણ બનાવતી નથી. એના રાજ્યમાં તો જે બળવાન અને તે બે ભાગ ભોગવે, જે નિર્મોલ્ય રહે તે લૂંટાય-પોતાનો ભાગ અને સ્વતંત્રતા ગુમાવી, સખળની ગુલામી કર્યાં કરે; એજ કુદરતનો કાનુન છે.

એટલે હિંદુસ્થાનમાં જે કોમો અંત્યજ, અકુલીન, પછાત કે કચડાયેલી ગણાય છે, તે આત્મશ્રદ્ધાથી સખળ અને તો એમને કોઈ દબાવી કે કચડી શકે તેમ નથી; કે નથી તો કોઈ અંત્યજ અથવા અકુલીન ગણી શકે તેમ. તેજ રીતે જે પૂર્વની પ્રજા એક બીની મજબૂત થાય તો પશ્ચિમની પ્રજાની તાકાત નથી કે તેને વધુ વાર લૂંટી કે કચડી શકે. ‘માગો અને મળશે,’ ‘ખખડાવો અને ઉઘડશે’ એ બાઈબલનાં સૂત્રોનો એજ ભાવાર્થ છે. તેજ રીતે ‘આત્મા આત્માનો શત્રુ અને મિત્ર છે,’ ‘બલહીનને કશુંજ મળતું નથી,’ ‘સ્વતંત્રતાસમાન સુખ નથી અને પરતંત્રતાસમાન દુઃખ નથી,’ એ હિંદુઓનાં શાસ્ત્રવ્યતોનો પણ એજ ઉદ્દેશ છે. ‘સ્વર્ગમાં રહીને બીજાની પરતંત્રતા ભોગવવી તેના કરતાં નરકમાં પણ સ્વતંત્ર રહેવું, એ હમ્મર દરજ્જે સારું છે’ એજ સૂત્રને અત્યારે જગતમાં, ઘરમાં, કોમમાં, સમાજમાં કે દેશમાં જે જે કચડાયલાં-દબાયલાં હોય, તેમણે ઇવનતું લક્ષ્ય બનાવવાની જરૂર છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન” માં લેખક-શ્રી. સમાજસુધારક)

૩-આંખોની જાળવણીના સોનેરી નિયમો

“આંખ સાઇટ ફોન્-ઝર્વેશન કાઉન્સિલ”ના જનરલ ડાયરેક્ટર ડૉ. ગએ હેન્ની આંખોની જાળવણી માટેના નીચલા સોનેરી નિયમો ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ ભલામણ કરે છે:-

- (૧) ચાલતી ટ્રેનોમાં કદી પણ વાંચતા ના.
- (૨) તમારી આંખોને ખેંચી ધણી મહેનત આપતા ના.
- (૩) ચળકતા કાગળો વાપરતા ના.
- (૪) ખારીક અક્ષરોની ચોપડીઓ વાંચતા ના.
- (૫) ઝાંખી રોશનીથી વાંચતા ના કે લખતા ના.
- (૬) તમારી આંખોના ભોગે રોશનીના ખર્ચનો બચાવ કરતા ના.
- (૭) ધણી ચમકતી રોશનીવડે કદી પણ વાંચતા કે લખતા ના.
- (૮) શેઠ વગરની રોશની લખતી અને વાંચતી વખતે કદી વાપરતા ના.
- (૯) તમારી આંખોને તમારા (લખવા-વાંચવાને લગતા) કામ આગળ લાવતા ના; પણ તમારું કામજ તમારી આંખો આગળ લઇ જાઓ.
- (૧૦) સસ્તા ચશ્માઓ કદી પણ વાપરતા ના.
- (૧૧) ખરાબર ધોયા વગરના સાધારણ ટુવાલ વાપરતા ના.
- (૧૨) બાકી કે ખેંચાતી આંખો માટે ખેદરકાર રહેતા ના.
- (૧૩) તમારી આંખોની નબળી સ્થિતિ તરફ સહેજ પણ ઓછી કાળજી રાખતા ના.

(તા. ૧૭ મી મે ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૪-નિકારાગુઆનો શૂરવીર સેનાપતિ જનરલ સેન્ડીનોની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા

પ્રજાતંત્રીતરીકે જગતમાં પંકાયેલું અમેરિકાનું સંયુક્ત સંસ્થાનોનું રાજ્ય હવે મધ્યઅમેરિકાની સ્વતંત્ર પ્રજાઓ તાબે કરી લેવા મથી રહી છે. નિકારાગુઆ આમાંનું એક નાનું સરખું રાજ્ય છે, કે જે સર કરી લેવા અમેરિકા અનેક જાતનાં કાવત્રાં રચી રહ્યું છે; અને જો જનરલ સેન્ડીનો ન હોત તો તે આજે અમેરિકાની ગુલામીની બેડીમાં ક્યારનુંય જકડાઇ ગયું હોત; પરંતુ આ તેજસ્વી યુવકે અમેરિકા સામે આથ બીડી અને વર્ષોથી પોતાના મુઠ્ઠીભર વફાદાર સાથીઓની મદદથી અમેરિકન શાહીવાદની પ્રચંડ સત્તા સામે તે ઉગ્ર લડત લડી રહ્યો છે.

સેન્ડીનોને ફસાવવાના પ્રયાસ

જનરલ સેન્ડીનોની આ તેજસ્વિતાથી અમેરિકાના મહાન સેનાપતિઓ પણ જીતી ગયા છે અને તેને ગમે તે ઈલાજે પણ સપડાવી દેવાનાં બેઠી કાવત્રાંઓ રચે જાય છે. એવા એક પ્રસંગે સેનાપતિ જનરલ જે. મોંકાડાએ ઝતુની સ્વાતંત્ર્યવીર સેન્ડીનોને ત્યાં માટે આમંત્રણ આપી “અસંભવિત વસ્તુ” માટે નાકક ખુવાર નહિ થવાની ભલામણ કરી તેને અમેરિકાની સેવામાં જોડાઇ જવા માટે મનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. જનરલ મોંકાડાને ધાન્યુંકે, તે સેન્ડીનોને ખનાવી જશે; પણ અત્યારે તેની મુશ્કેલ નિષ્ક્રમ નીવડી. ફરી એક વાર તેણે એક મીજબાની જોડવી અને યુવાન સેન્ડીનોને આમંત્રણ આપ્યું. મીજબાનીમાં ખાટલીઓ પણ ખૂબ ફૂટી.

ખાદ એક દુઃખદાયક-અથવા મનોરંજક બીના બની. મીજબાનીમાં એક ડોશી એક તેર વર્ષની સુંદર કુમારિકાને લઇ આવી હતી. તેને સેન્ડીનો આગળ ઉભી કરી મોંકાડાએ કહ્યું કે “નીકારાગુઆમાં અમેરિકાની નીતિનો સીકાર કરે તો આ છોકરી તને બદાલ કડે.” ગિયારી બાળા લયભીન મૃગ જેવી ટગર ટગર જોતી આંસુ ઢાળતી હતી.

છોકરી સાથે પસાર થયો.

સેન્ડીનોએ સિંહગર્જના કરી કહ્યું કે “નીકારાગુઆની આ આદર્શ બાળાને તમે કે બીજને કાઢ-પણ હાથ આડાડી શકશે નહિ” અને તરત તે બાળાને ઉપાડી ઘોડેસ્વાર થયો તથા વિજળીને વેગે દૂર નીકળી જઈ અદૃશ્ય થઈ ગયો. આ બાળા આજે એક આશ્રમમાં સિસ્ટર મેરિયા ઓગસ્ટાને નામે ઉછરી રહી છે. એ દિવસથી સેન્ડીનોના દુશ્મનો તેનાથી કંપે છે અને આ બદાદરીને શીઘ્ર પ્રજામાં તેને માટે ધણુંજ માન વધી પડ્યું છે.

તે પછી થોડા વખતમાં એવી અખર ફેલાઈ ગઈ કે, વિમાનોમાંથી ફેંકવામાં આવેલા બૉમ્બથી સેન્ડીનો માર્યો ગયો! તે શ્રવતો હોત કે મરણુવશ થયો હોત, પણ તે એક મહાન પુરુષ છે, એ વિષે શક નથી; પણ આ સમાચાર ખોટા હતા. સેન્ડીનો હજી શ્રવતો છે અને અમેરિકન શાહીવાદીઓ તેને ઠાકુ ચોર અંધીસખાત ને નાદીરશાહને નામે ઓળખાવે છે; છતાં પ્રજાના અંતરમાં તેને દેશોદ્ધારક ડૉશિંગ્ટનની ઉપમા ક્યારનીય મળી ગઈ છે.

નિકારાગુઆમાં સીગોવિયા નામનો એક પર્વતોની ખીણોમાં વસેલો પ્રાંત છે અને તેમાં સેન્ડીનોએ “સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય” સ્થાપ્યું છે. અમેરિકાના વિનીતો જો કે તેની સામે હરહમેશ ટીકા કરે છે, છતાં તેમને પણ સેન્ડીનોની પ્રમાણિકતા અને ઉન્નવળ દેશભક્તિનાં વખાણ કરવાં પડ્યા છે.

સેન્ડીનોનો પૂર્વવૃત્તાંત

૧૮ વર્ષનો યુવાન સેન્ડીનો દેશસ્વતંત્રતાની ઝંખનામાં ધ્યેયક્ષેપ બની આખા મેક્સિકોમાં ભ્રમતો ભ્રમતો એક ખાણમાં મજૂરતરીકે જોડાઈ ગયો. તેને ભાઈ અમેરિકન માલિકોની મંડળીનો એક ભાગીદાર છે. ખાણમાં મજૂરશ્રવનનો અનુભવ મેળવી તે નિકારાગુઆ પાછો ફર્યો. તે પહેલાં તે સોનાની ખાણમાં કારકુનનું કામ કરતો ને તેના માલિક મિં. આર્સ અટરમનો તેના

કામકાજમાટે ધણેજ ઉચે અભિપ્રાય હતો. દરમિયાનમાં નિકારાગુઆમાં ફ્રાન્સરવેટિવ અને લિબરલ પક્ષ વચ્ચે ઝુજળ જમી ત્યારે સેંડીનો ત્યાં ઉપડી ગયો. ગયા (ઈ. સ. ૧૯૨૭ના) જુલાઈ માસમાં લિબરલો અને પ્રમુખ કુલીજ વચ્ચે સમાધાની થઈ, પણ સેંડીનોએ તેની સામે પણ બંડ ઉઠાવ્યું ને ઉપર જણાવેલા ભાગમાં સ્વતંત્ર રાજતંત્ર સ્થાપન કર્યું. તે પોતાને “પહાડોનો જંગલી પશુ” તરીકે ઓળખાવે છે.

તરતજ તેણે લશ્કરનું સંગઠન કર્યું. તે એક ઉમદા કદાવર સદેહ ઘોડાપર સ્વારી કરે છે. તેનાજ નામના સિલ્હા તેના રાજ્યમાં ચાલે છે. રાજ્યમાં તેણે એવો કાયદો કર્યો છે કે, તેના લશ્કરમાં જે કોઈ દારૂ વેચે તેને ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવશે. વળી પરદેશીઓની માલમિલકત પણ તેણે જપ્ત કરી.

હાલ તેની પાસે એક હજાર બંદુકો અને ૮૦ હજાર કારતુસો હોવાનું તેના દુશ્મનો આપણને જણાવે છે. વધારામાં ત્રણ મશીન-ગન્સ ને થોડી તોપો પણ છે. આ સંખ્યા સાથે આપણને કોઈ જાતની પંચાત છે નહિ, પણ આપણે એ તો અનુભવથીજ જાણ્યું છે કે, અમેરિકન સેનાઓ સાથે જ્યારે જ્યારે લડાઈઓ થઈ, ત્યારે સેંડીનોની સેનાજ પ્રભાશાળી નીવડી હતી.

ઓજસ્વી આશાવાદ

એક મિત્રપર તેણે કારણપરત્વે એક વાર પત્ર લખ્યો હતો અને તે ખાનગી હતો, છતાં તેમાં એ વાક્યો તો હતાંજ કે “તમે ખાત્રી રાખજો ને ખીજાઓને પણ ખાત્રી આપજો કે, જ્યાંસુધી મધ્યઅમેરિકામાંથી વિદેશીઓ ચાલ્યા નહિ જાય, ત્યાંસુધી લડાઈ ચાલુજ રહેવાની. તમે જાની છો, દેશભક્તિનો ઉપદેશ યુવકોને તમો આપો છો. તમારા ઉપદેશથીજ હું પણ જગૃત થયો હતો. મારા હૃદયમાં દેશભક્તિના પડ્યા તે તમારા પ્રભાવશાળી લેખને પરિણામેજ. તમારા ઉપદેશને વશ થઈનેજ મેં સ્વતંત્રતાનું વ્રત લીધું છે અને ઘણા લાંબા કાળથી તરસી થયેલી મધ્યઅમેરિકન ભૂમિને શત્રુના લોહીથી સંતોષવાની પ્રતિજ્ઞાને હું વરી ચૂક્યો છું. આપણા દેશમાં વિદેશીઓને કોઈ પણ રીતે દબાવ કરવાનો હક્ક નથી.

સેંડીનોની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા

ખૂનખાર લડાઈના પ્રસંગ નજીક આવી રહ્યા છે. ગમે તે થાય, પણ સેંડીનોની છાતીમાં ધમશ છે. તેની નસોમાં જીવતું લોહી વહે છે, ત્યાંસુધી નિકારાગુઆ શાહીવાદીઓના હાથમાં પસાર થશે નહિ! ખૂનખાર લડાઈઓ ચાલુ રહેશે, શૂરા સૈનિકો જનમાલનો ત્યાગ કરશે. મારી પાસે આજે પાંચ ટન ડાયનેમાઈટ ભર્યું છે. હું જો યોગમથી છેકજ અકળામણુના સંજોગમાં આવી પડું અને તેમાંથી છૂટું મારે અશક્ય થઈ પડે તો મારે હાથે એ ડાયનેમાઈટ રાજગાવી મૂકીશ. તેના ધડાકા આજુબાજુના ૨૫૦ માઇલમાં સંભળાશે; એટલે દુનિયાએ માની લેવું કે, સેંડીનોએ પોતાની કાયર જીંદગીનો અંત આણ્યો છે, દેશદ્રોહીઓ તેમ શત્રુઓ આ દેહનો ૨૫ર્શ કરી શકશે નહિ, તે પ્રચંડ અગ્નિપ્રલયમાં ખાખ થઈ જશે.

આયલેંડમાં ડી'વેલેરાનું જે સ્થાન છે તે નિકારાગુઆમાં નિર્ભય દેશભક્ત જનરલ સેંડીનોનું છે. આજે પણ તે પોતાના થોડાક જનુની સિપાઈઓની મદદથી મહાન શક્તિવાળી અમેરિકાની શાહીવાદ સત્તા સામે ખૂનખાર લડત લઈ રહ્યો છે.

માનવજાતિના ઉદ્ધારકોની જ્યારે તવારીખ લખાશે, ત્યારે જનરલ સેંડીનોનું નામ તેમજ અપ્રસ્થાન ભોગવશે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

૫-આંતરમન વિષે કેટલાક વિચારો

(૧)

મહાકાલમાં આવતા વિવિધ લેખોમાં જેને વારંવાર આંતરમન (સપ્કાન્નિશયસ માઇન્ડ) કહેવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ કોઇ ખીજું મન નથી, પણ એકજ મનનો તે એક ભાગ છે. મનને જો ખેતરની ઉપમા આપીએ તો આંતરમન એ ખેતરની જમીનનું અંદરનું પા છે. જેમ જમીનની ઉપરના ભાગમાં ઝાડ હોય છે અને અંદરના ભાગમાં ઝાડનાં મૂળ હોય છે, તેમ મનની અંદરની ખાજી જેને આંતરમન કહીએ છીએ, તેમાં આપણી માનસિક સૃષ્ટિમાં જે કંઈ ઉચું હોય છે, તેનાં મૂળ હોય છે.

આપણામાં જે કંઈ છે, તેનો જો પૂરેપૂરો અને સર્વોત્તમ ઉપયોગ આપણે કરવો હોય તો આપણા મનની આ અંદરની ખાજીનું સ્વરૂપ સમજવાની આપણે અત્યંત અગત્ય છે. આ કારણથીજ આંતરમન સંબંધી વિવિધ લેખો આ માસિકમાં વારંવાર આપવામાં આવ્યા છે, તથા ભવિષ્યમાં આપવામાં આવનાર છે.

આપણા શરીરમાં અને મનમાં જે કંઈ સારા અથવા નહારા ફેરફાર થાય છે, તેને આંતરમનજ પ્રકટાવે છે. આંતરમનમાં ચાલતી ક્રિયાજ આપણા શરીરમાં અને મનમાં સારાં અને નહારાં ફેરો ઉપજાવે છે. જેમ જમીનના અંદરના ભાગને ખાતર વગેરેથી પોષણ આપવાથી ઉપર ઉગી નીકળતાં વૃક્ષો બળવાન થાય છે, તેમ આંતરમનને કેળવવાથીજ શરીર તથા મન ઉત્તમ પ્રકારનું કરી શકાય છે.

આપણા શરીર તથા મનમાં જે કંઈ પ્રતિકૂળ ઉગી નીકળ્યું હોય છે, તેને આંતરમનમાં ચાલતી ક્રિયાજ નિવારી શકવા સમર્થ હોય છે. આપણા શરીરમાં કોઈ રોગ હોય અથવા મનમાં કોઈ દોષ હોય તો જ્યાંસુધી આંતરમનમાંથી તેનાં મૂળ કાઢી નાખવામાં નથી આવતાં, ત્યાંસુધી તે કદી પણ નિવૃત્ત થતો નથી. આંતરમનમાં ચાલતી પ્રતિકૂળ ક્રિયાથીજ શરીરમાં તથા મનમાં વ્યાધિ પ્રકટે છે. આથી શારીરિક તથા માનસિક વ્યાધિ નિવારવાને માટે આંતરમનમાં બળવાન અનુકૂળ ક્રિયા પ્રકટાવવાની મુખ્ય અગત્ય છે.

આંતરમનમાં હાલ જે ક્રિયા ચાલતી હોય છે, તેને ફેરવી નાખ્યાવિના આપણા શરીરની તથા મનની હાલ જે સ્થિતિ છે તે કદી પણ બદલી શકાતી નથી. આંતરમનમાં જેવો જેવો ફેરફાર જ્યારે જ્યારે કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે તેવો તેવો ફેરફાર આપણા શરીરમાં તથા બાહ્યમનમાં અવશ્ય પ્રકટે છે. આ નિયમ અત્યંત મહત્વનો છે, અને તેના ઉપર આપણા સુખ-દુઃખનો આધાર રહેલો હોવાથી જો આપણે આપણા શરીરને તથા મનને ઉચ્ચ પ્રકારનું કરવું હોય, તથા દુઃખનો નાશ કરી સર્વોત્તમ સુખને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આપણે તે નિયમને બરાબર સમજીને તેને અનુકૂળ વર્તન કરવું જોઈએ. સત્શાસ્ત્રો જ્યારે ‘મન એજ બંધમેક્ષનું અથવા સુખ-દુઃખનું કારણ છે’ એમ કહે છે, ત્યારે તે આજ મહત્વના નિયમનું આપણને સૂચન કરે છે.

મનની ઉપરની ખાજીમાં કેટલીક બાજીઓનું અસ્તિત્વ પ્રસંગે થોડી વાર દેખાતું હોય છે-પ્રસંગે થોડી વાર આપણે સુખી અને સદાચરણી થયેલા દેખાઈએ છીએ-પરંતુ આ સુખનાં અને સદાચરણના ઉડાં મૂળ આંતરમનમાં જ્યાંસુધી નાખવામાં નથી આવતાં, ત્યાંસુધી આપણું જીવન હમેશને માટે સુખી અને સદાચરણી થતું નથી. આંતરમનમાં જે ઉંડું પ્રવેશ્યું હોય છે, તેજ આપણા જીવનમાં ફળ પ્રકટાવતું દેખાય છે; અને જ્યાંસુધી આંતરમનમાંથી તેને દૂર કરવામાં નથી આવતું, ત્યાંસુધી તે તેની તે જાતનું ફળ પ્રકટાવ્યાજ કરે છે.

જે જે વિચારો આપણે ઉડા ઉતરીને કરીએ છીએ, તે આંતરમનમાં પ્રવેશે છે; મનની જમીનના અંદરના પડમાં તે મૂળ નાખે છે; અને ત્યાંથી શાખા, પત્ર, પુષ્પ અને ફળરૂપે ઉપર બાહ્યમનમાં તથા શરીરમાં ઉગી નીકળે છે. જો એ વિચાર કોઈ કાંટાના વૃક્ષનું ખીજક હોય છે, તો આપણા મનમાં તથા શરીરમાં કાંટાનું વૃક્ષ ઉગે છે, અને તેના કાંટા નિત્ય આપણને

વાગે છે. પરંતુ એ વિચાર ને મોગરાના કે ચંપાના વૃક્ષનું બીજક હોય છે અથવા આંખના વૃક્ષનું બીજક હોય છે, તે સુવાસિત પુષ્પો અથવા સ્વાદિષ્ટ ફળો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણી મનોવાટિકામાં ઉગેલાં કાંટાનાં વૃક્ષોનો નાશ કરવાને માટે આપણે તેમને આખાં ને આખાં મૂળસહિત ઉખેડી નાખવાં નોંધ્યે; પરંતુ તે કંઈ ખેંચી શકાય અથવા કાપી શકાય એવાં હોતાં નથી. તેમને તળેથી ઠેલો મારીને બહાર કાઢી નાખવાં નોંધ્યે, એટલે કે જે કાંટાનાં વૃક્ષને કાઢી નાખવા આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તે વૃક્ષના મૂળતળે, આંતરમનમાં વધારે ઉંડે આપણે બીજું બીજક વાવવું નોંધ્યે. આંતરમનમાં જેમ વધારે ઉંડાં બીજકો રોપવામાં આવે છે, તેમ તે બીજકોમાં વધારે જીવન અને વધારે બળથી ઉગવાની શક્તિ હોય છે. આમ હોવાથી જે બીજકને માનસભૂમિમાં સૌથી ઉંડું રોપ્યું હોય છે, તે બીજક એટલે ઉંડે નહિ રોપાયલાં બીજકોને ધક્કો મારીને બહાર કાઢી નાખે છે, અને પોતે ઉપર આવે છે. આ બીજો નિયમ પણ સુખની ઇચ્છાવાળા આપણે સર્વદા સ્મરણમાં રાખવાનો છે.

દોષોને, દુર્ગુણોને અથવા પ્રતિકૂળ સ્થિતિઓને ટાળવાને માટે જ્યારે આ નિયમાનુસાર આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ત્યારે તેમને ટાળવામાં આપણે વિજયી થયા વિના રહેતાજ નથી. પહેલી ટેવો ટાળવાને ગમે તેવો બળવાન નિશ્ચય કર્યો હોય છે, તોપણ તે છૂટતી નથી. ખરું કહીએ તો કોઈ પણ સ્થિતિ, કામના, દુર્ગુણ અથવા દોષ એ રીતે ટાળી શકાતો નથી. આપણને ન ગમે તેવો આપણા શરીરમાં તથા મનમાં જણાયલો કોઈ પણ દોષ ત્યારેજ સહેલાઈથી અને સંપૂર્ણપણે ટળી જાય છે, કે જ્યારે આપણે જે આપણને ગમે છે, તેનાં આપણા આંતરમનમાં વધારે ઉંડાં મૂળ નાખીએ છીએ. તમારા દોષોપ્રતિ દૃષ્ટિ પણ ન નાખો; તેમના સંબંધી વિચારસરખો પણ કદી ન કરો અને જે સદ્ગુણોની તમને ઇચ્છા હોય તેનાજ, ઉંડા ઉતરી તન્મય થઈ વિચાર કરો. જેમ વધારે ઉંડા ઉતરી તમારે જોઈતા સદ્ગુણોનો તમે વિચાર કરશો, તેમ તમારી માનસિક આંતરભૂમિમાં તેનાં વધારે ઉંડાં મૂળ નાખાશે, અને તેમ તમારા દોષો છૂટવાનો સત્વર યોગ આવશે. દોષથી મુક્ત થવાનો અને સદ્ગુણોને સિદ્ધ કરવાનો આજ માર્ગ છે; દુઃખથી છૂટવાનો અને સુખને પ્રાપ્ત કરવાનો આજ રાજમાર્ગ છે; જીવત્વનો નાશ કરવાનું અને શિવત્વનો અનુભવ કરવાનું આજ અમોઘ સાધન છે.

જે તમારે ન જોઈતું હોય તેનો તન્મય થઈને કદી વિચાર કરતા ના; પણ જે તમારે જોઈતું હોય તેનોજ જેમ અને તેમ અધિક વાર અને જેમ અને તેમ અધિક તન્મય થઈને વિચાર કરો. જેનો તમે ઉંડા ઉતરી વિચાર કરો છો અથવા જેની તમે અત્યંત તીવ્રપણે ઇચ્છા કરો છો, તેનાં આંતરમનમાં બીજક રોપાય છે; અને જેનાં આંતરમનમાં બીજક પડે છે તે થોડા સમયમાં વૃક્ષ થઈને ઉગી નીકળે છે. આમ હોવાથી જે ગુણો અથવા ટેવો ધારણ કરવાયોગ્ય નથી તેવા પ્રત્યેક ગુણની અથવા ટેવની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરવાથી, તેમના તરફ દૃષ્ટિસરખી પણ કરવી છોડી દેવાથી તમારી માનસવાટિકામાં સર્વ પ્રકારનાં કાંટાનાં વૃક્ષોને ઉગતાં તમે અટકાવી શકશો; અને જે ગુણો અને ટેવો ધારણ કરવા યોગ્ય છે, તેવા પ્રત્યેક ગુણનો અને ટેવનો જેમ અને તેમ ઉંડા ઉતરી વારંવાર વિચાર કરવાથી તમારી માનસવાટિકામાં તમે સર્વ પ્રકારનાં ઉત્તમ અને સુખદ ફળવૃક્ષોને તથા પુષ્પવૃક્ષોને ઉછેરી શકશો. તમારી માનસવાટિકા ઈર્ષના નંદનવન જેવી સર્વદા ખીલી રહેશે, અને તમને નિરંતર આનંદ તથા સુખને આપનાર થઈ રહેશે.

પ્રત્યેક જાનનો વિચાર આંતરમનમાં ઉંડાં મૂળ ધાણે છે. આ કારણથીજ જેનો આપણે નિત્ય જાય ધર્મી કરીએ છીએ, તેના પંજમાં આપણે સપડાઈ જઈએ છીએ. ચિંતા, ઉદ્વેગ, સંતાપ અને તેવીજ બીજી મનની વ્યાકુળતાવાળી સ્થિતિઓમાં પણ આમજ અને છે. આ કારણથી ગમે તેમ થાય તોપણ આવા વિકારોને તથા સ્થિતિઓને મનમાં કદી પણ ન પ્રકટવા દેવી નોંધ્યે. અને આમ કરવું, એ કંઈ કઠિન નથી. આવા વિકારો મનમાં ઉઠવા માંડે કે તરતજ સાવધાન થઈ, કોઈ સારા વિચારોમાં મનને નેડી દેવું. આનંદના, શાંતિના, સુખના, અવિરોધના, સામર્થ્યના, શ્રદ્ધાના, સદાગ્રહના અથવા જે કોઈ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ તમે સિદ્ધ કરવા ધાર્યો હોય તેનાજ

વિચારો તન્મય થઇને કરવા. આપણા શત્રુકારો નિરંતર જપ કરવાનો, અથવા તરવવિચાર કરવાનો, અથવા ઇશ્વરનાં કીર્તન કરવાનો, અથવા ઇશ્વરના સ્વરૂપનું ચિંતનાદિ કરવાનો આવે પ્રસંગે જે આપણને આમહયુક્ત બોધ કરે છે, તેનું આજ કારણ છે. આવા સદ્વિચારો કરવાથી અયોગ્ય વિકારોનાં આંતર મનમાં ઉડાં મૂળ નંખાતાં નથી, અને સદ્વિચારોનાં વારંવાર ઉડાં મૂળ નંખાવાથી આપણું હિત થાય છે. વાયકજપથી ઉપાંશુજપનું હનરગણું, ઉપાંશુજપથી મનોમય જપનું હનરગણું, મનોમય જપથી ધ્યાનજપનું હનરગણું, અને ધ્યાનજપથી શન્યજપનું હનરગણું ફળ મળવાનું આપણાં શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણવ્યું છે, તેનું પણ આજ કારણ છે; કારણ કે વાયકજપમાં આપણી જેટલી તન્મયતા થાય છે તેના કરતાં ઉપાંશુજપમાં અધિક થાય છે, અને ઉપાંશુ જપ કરતાં મનોમયમાં, ધ્યાનમાં અને શન્યમાં ઉત્તરોત્તર અધિક થાય છે; અને જે જપમાં અધિક તન્મયતા હોય છે, તે જપનાં આંતરમનમાં વધારે ઉડાં મૂળ નંખાતાં હોવાથી ફળ આપવામાં તે ઓછાં ઉડાં મૂળ નાખનાર જપ કરતાં આધિક બળવાન હોયજ એ સ્પષ્ટ છે. ધ્યાનજપમાં અને શન્યજપમાં જપ કરનાર અત્યંત ઉંડા ઉતરી જાય છે, અને તેથી આંતરમનમાં તેના સૌથી ઉંડા સંસ્કાર પડવાથી ધ્યાનજપ એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર અને શન્યજપ એ તેમનાથી અભેદભાવને પમાડનાર હોયજ, એ સુસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાને આંતરમનમાં સર્વદા એવા વિચારનાં બીજક ઉડાં નાખવાં કે જેથી કોઇ પણ અયોગ્ય વિકારને કે અયોગ્ય સ્થિતિને પ્રકટવાનો અવકાશજ ન રહે, અને આંતરમન સર્વદા સુખને અને આનંદને પ્રકટાવે.

(૨)

તમારે જે કાર્યને સિદ્ધ કરવું હોય; જે વિચારો જોઈતા હોય; જે પ્રયુક્તિઓની અગત્ય હોય; જે કર્મક્ષમતા (કાર્ય કરવાની યોગ્યતા)ની જરૂર હોય; જે નિપુણતાની ઇચ્છા હોય; જે બુદ્ધિની વાંચના હોય; જે સહિષ્ણુતાની કામના હોય—તે સર્વ તમને આપવાને માટે તમારા મનને આજ્ઞા કરો. દૃઢ નિર્ણાયક પણ સ્વસ્થતાપૂર્વક, મનને સવિસ્તર આજ્ઞા કરો. પ્રતિદિન એક વાર અથવા પ્રતિદિન અનેક વાર તમારા મનને આ પ્રમાણે આજ્ઞા કર્યા કરો. આજ્ઞા કર્યા પછી પરિણામ કેવું આવશે, તે સંબંધી કશી પણ ચિંતા ન કરો. તમારે કેવા પરિણામની અથવા ફળની ઇચ્છા છે, તેજ માત્ર તમારા મનને જણાવો, અને જે તમારે જોઈતું હશે તેને માટે તમે અધિકારી થશો કે તે વસ્તુ તમારી પાસે આવેલી તમને જણાશે. તમારી આજ્ઞા કરેલી વસ્તુ તમારા સંમુખ તમારું મન લાવીને મૂકશે.

ન્યારે તમારે કોઇ ખાસ કામ કરવાનું હોય અને કોઇ નવી પ્રયુક્તિઓની તમારે જરૂર હોય, ત્યારે તમારા મનને તે પ્રયુક્તિઓ ઉપજાવી કાઢવાની આજ્ઞા કરો. તે યુક્તિઓ તમારું મન તમને ધરીને આપશેજ, એવી શ્રદ્ધાથી વાટ જોયા કરો અને તે યુક્તિઓ તમારું મન તમને ધરીને આપે તે અરસામાં કોઇ બીજા કામમાં તમારી ધૃતિને જોડો. આ સંધિમાં તમારા આંતરમનની કર્મશાળામાં (કારખાનામાં) તમારી આજ્ઞા અમલમાં મૂકવાની ક્રિયા ચાલવા માંડશે, અને યોગ્ય સમય વીતતાં જે યુક્તિઓ ધરી કાઢવાનું તમે તમારા મનને સોંપ્યું હશે, તે યુક્તિઓ ધરીને તમારું મન તમને સોંપશે.

બીજું જે કંઈ તમારે જોઈતું હોય તે સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણેજ કરો. જે કંઈ અટપટી બાજતો કરવાની તમારે માથે આવી પડે, તે સર્વનો નિકાલ કરવાને માટે તમારા આંતરમનને સોંપો. સ્મરણમાં રાજો કે, પ્રત્યેક ગુંચવણનેા ઉકેલ હોય છે અને ગમે તેવી ગુંચવણનેા ઉકેલ કાઢવાને તમારું મન સમર્થ છે. કોઈકદિન પ્રમત્ત સમાધાન તમને ન જડતું હોય, તો તે આપવાનું તમારા મનને કહો. આ પ્રમાણે કહીને પછી તમારે કામે વળગો. તેનું સમાધાન કેવા ઉપાયો લેવાથી અને શું કરવાથી થશે, એવી ચિંતામાં પડશો નહિ. તમારું મન તમારી ગમે તેવી શંકાનું સમાધાન કરવાને સમર્થ છે, એવી શ્રદ્ધાને ધરતા નિશ્ચિંત રહો. માત્ર આજ્ઞાજ કરો,

અને પરિણામની વાટ જોયા કરો. તમે નિરાશ નહિ થાઓ. કેટલાક સેવકો એવા તો સ્વામીભક્ત હોય છે કે તેમને જે કંઈ આજ્ઞા કરવામાં આવે છે, તેનું તેઓ હમેશાં પાલન કરે છે; અને તમારું પોતાનું મન તમારો આવા પ્રકારનોજ સેવક છે.

(૩)

સર્વદા સ્મરણમાં રાખો કે, આંતરમનમાં—મનોભૂમિના અંદરના પડમાં તમે જે કંઈ રાપશો તે ઉગ્રાવિના રહેવાનું નહિ. વળી એ પણ સ્મરણમાં રાખો કે, જેમ તમે રોપેલું બીજક ઉત્તમ હશે, તેમ જે વૃક્ષ થશે તે ઉત્તમ પ્રકારનું થશે. વિજ્ઞાનાનુસાર બીજકોને પસંદ કરીને રોપવાથી ખેડુત બમણો પાક લણે છે, એ શું તમે નથી જાણતા? શામાટે ત્યારે તેજ નિયમ મનના અને વિચારના સંબંધમાં નથી લગાડતા?

સામાન્ય મનુષ્યો પોતાની મનોવાટિકામાં નજરમાં આવે તે વાવે છે—બાવળીયા, આકડા, થોરીઆ, ધંતુરા, અંખરાં, ધૂળધ્રુમાસ વગેરે ગમે તે માત્રાવિનાનાં વૃક્ષો વાવે છે. શામાટે ત્યારે પછી તેમણે વિપત્તિ, વ્યાધિ, નિરાશા અને નિષ્ફળતા લણવાના પ્રસંગે આશ્ચર્યને પામવું નોંધ્યું?

પ્રતિદિન જે તમે તમારા મનને કહ્યા કરો છો કે, હું ધરડો થતો જઈ છું, તો તમે તમારી મનોવાટિકામાં વૃક્ષાવરણને પ્રકટાવનાર બીજકોનેજ રોપો છો. આથી તમારા શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં તમે ઘડપણરૂપી વૃક્ષ ઉગી નીકળેલું અનુભવો છો.

તમે જીવાન છો, એવાજ વિચારો કરો અને વસ્તુનાં તમે તેવા છો, એમજ જાણો; તમારામાં યૌવનનું જાન કરો; વારંવાર તમારા મનને કહો કે, તમારું યૌવન સ્થિર રહે છે; યૌવનને ટકી રહેવાની અથવા હાલ તમે વૃદ્ધ હો તો યૌવનને પાછું તમારા શરીરમાં પ્રકટેલું જોવાનીજ વાટ જોયા કરો; યુવાન રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરો; યુવાવસ્થાથી પ્રતિકૂળ એક પણ વિચારને અંતઃકરણમાં કદી પણ ન કરો. આ પ્રમાણે કરવાથી યૌવનને ઉત્પન્ન કરનાર ઉત્તમ બીજકોનેજ તમે તમારી મનોવાટિકામાં રોપો છો; અને જેવું આપણે રોપીએ છીએ, તેવુંજ આપણે લણીએ છીએ.

તમારા આંતરમનને તમને નિરંતર યુવાન રાખવા આજ્ઞા કરો, અને આંતરમન તે પ્રમાણે વર્તવાનુંજ, એવી શ્રદ્ધા રાખ્યા કરો. આંતરમનને આજ્ઞા કરતી વખતે જરા પણ સંશયને ન ધરો, અને તમારું ધારેલું ફળ તમને મળ્યાવિના રહેશેજ નહિ.

નિદ્રાપૂર્વે શાંતિથી અને અંતરમાં ઉંડા ઉતરી જોતો તમે વિચાર કરો છો, તેનાં બીજકો આંતરમનમાં રોપાય છે; અને આંતરમનમાં રોપાયેલું પ્રત્યેક બીજક મોટા વૃક્ષરૂપે થઈને તમારા શરીરમાં તથા મનમાં ઉગી નીકળે છે. આથી કરીને નિદ્રા આવતાપૂર્વે જેની તમારે તમારા જીવનમાં નિત્ય જરૂર હોય, તે વિના બીજ કોઈ પણ વિષયનો તમારે વિચાર ન કરવાની અત્યંત અગત્ય છે.

પથારીમાં સૂતા સૂતા ઉંઘ આવે ત્યાંસુધી ઉત્તમ વિચારો કરવા નોંધ્યે, ઉત્તમ ઉદ્દેશોનું ચિંતન કરવું નોંધ્યે, પરમેશ્વરના મંગલમય નામનો જપ કરવો નોંધ્યે અથવા તેમના સ્વરૂપની ધારણા અથવા ધ્યાન કરવું નોંધ્યે. ભવિષ્યમાં જે તમારે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેનાજ ચિંતનમાં સૂતા પહેલાંનો એક કલાક સમર્પણ કરવો નોંધ્યે. આ પ્રમાણે તમારી મનોવાટિકામાં તમે વિજ્ઞાનાનુસાર ઉત્તમ બીજકોને પસંદ કરીને રોપો છો, અને તમે બમણો અથવા ત્રમણો પાક લણવાના.

આંતરમનને ઘણાં કર્તવ્યો હોય છે. બીજાં કર્તવ્યોમાં બુદ્ધિમાન સેવકનું પણ કર્તવ્ય તેણે સ્વીકાર્યું છે. જે કંઈ તેને કહેવામાં આવે છે, તે તે કરે છે, અને આજસુધી તેના સામર્થ્યનું માપ કોઈ કાઢી શક્યું નથી.

તમારા આંતરમનને યોગ્ય સૂચનાઓ પ્રતિદિન આપ્યા કરો, અને તમારા સમગ્ર મનને, તમારી પ્રત્યેક માનસિક શક્તિને, તમારા પ્રત્યેક સામર્થ્યને અને તમારા આખા શરીરને તમે નિરંતર ઉંચી અને ઉંચી કળાવાળું કરતા જાણો. તમે તમને સંપૂર્ણ રીતે બદલી નાખશો અને જીવના શિવ થશો.

(૪)

આજે બહુ તાપ છે, આજે બહુ ટાંઠ છે, આજે બહુ વરસાદ છે, આવા આવા વિચારો

પોતાના કામમાં જેઓનું મન રસપૂર્વક જોડાતું નથી, તેઓનેજ આવ્યા કરે છે. જેઓને કામ કરવા ઉપર પ્રેમ છે, અને તેથી જેઓ પોતાના કામને રસપૂર્વક નિત્ય કરે છે, તેમને તાપ, ટાઢ કે વરસાદ કંઈજ જણાતું નથી. શારીરિક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે જે પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનું તમને જ્ઞાન હોય, તે પ્રકારનો પ્રયત્ન અત્યંત રસપૂર્વક કરો, અને તમને તાપ, ટાઢ કે વૃષ્ટિ કંઈજ બાધ નહિ કરે. તમારે ઉનાળામાં મહાબળેશ્વર, માથેરાન કે લાનોલી શોધવાં નહિ પડે. બાળકોને જુઓ; તેઓ કેવાં આનંદથી રમે છે ! તેમને તાપની કે ટાઢની ફરિયાદ કરતાં કદી સાંભળ્યાં છે ?

(“મહાકાવ” ચૈત્ર-સં. ૧૮૬૬ માં લેખક:-સદ્ગત છોટાલાલ ભાસ્તર)

૬-હૃદયમાં જ્ઞાનરવિ પ્રકટાવવા ઇષ્ટને અભ્યર્થના

પદ. (આવોને મારે મંદિરીએ જગરાય-એ લય.)

નાખો આ મારે ઉર પ્રભુ જ્ઞાનપ્રકાશ, અવર મારે કોઈ હવે નથી આશ. ટેક
ઈચ્છું ન પ્રભુ, પુત્ર અને દારા, વિભવ મને લાગે ન અતિ પ્યારા,
ભુવન ઉપવન દિવ્ય પણ ખારાં, ગુંદવા ન ગમે ભોગતણા ગારા,
શું કરું તેને, થાય જ અતે વિનાશ. નાખો
બેસું હું પ્રભો ! આપપ્રતિ જોઈ, ભાણું ન બેસી આપવિના કોઈ,
સાયું દો જ્ઞાન યાયું પ્રભુ રોઈ, વિકળતાથી ધીરજ છે ખોઈ,
પ્રકટાવો જ્ઞાનઅર્ક હૃદયઆકાશ. નાખો
વ્યાપેલું જ્યાં ત્યાં જોઈ હું અંધારું, જગત આપું અથડાતું બિચારું,
નિરખું ન જ્ઞાનતેજ ક્યાંહિ ચારું,^૧ નિઃસારે શું ગ્રહી મનને ઠારું,
રતવનીત આપો, તુચ્છ ન ઇચ્છું હું છારા. નાખો
શાઓને વાંચું, સાધનને સેવું, હજી મનનું તિમિર એવું ને એવું,
જાણું શું સાધીને, છે ઘડું જવું, કો વિધિ ખોલી જ્ઞાનનયન દેવું,
મથી મથી હવે છેક થયો છું નિરાશ. નાખો
ગુચો આ મારી ગુરુવર ઉકેલો, જાઉં હું થાવા કોનો હવે ચેલો,
ઉછેરો આપે રોપેલો વેલો, આપનો છું યત્નપિ મેલોધેલો,
હેઠી ન મૂકો કૃપણ ! આ રથની રારા. નાખો
નરહરિ પ્રભો ! હૃદય હવે આપો, સંતપ્ત શિશુને આશ્વાસન આપો,
પ્રતિબંધઅખો સઘ હવે કાપો, હૃદયનભમાં જ્ઞાનરવિ સ્થાપો,
જેશો ન શિશુના અધિક હવે નિઃશ્વાસ. નાખો

(“મહાકાવ” શ્રાવણ-સં. ૧૮૬૪ના અંકમાંથી)

૧ સુંદર. ૨ માખણ. ૩ આ દ્રવ્ય જે પ્રકારનું છે, તે પ્રકારનું જ્ઞાન શું સાધીને પ્રાપ્ત કરું ?

૭-મહાન હજરત મોહમદ પેગંબર સાહેબ (સલ.)

મહાન હજરત મોહમદ પેગંબર (સલ.)નો જન્મ ઇ. સ. ૫૭૦ માં મક્કા શહેર-માં થયો હતો. એ શહેર ધણું પુરાણું છે. તે અરબસ્તાનના જૂદા જૂદા લોકોના કબજામાં રહ્યું હતું, અને છેવટે તે કુરેશી લોકો કે જે સૌથી ઉંચા ગણાતા હતા તેમના કબજામાં આવ્યું હતું. તેમાં કાબાનું પવિત્ર ધામ હોવાથી તે અસલથી ધણું પ્રખ્યાત હતું, અને લોકોની આવ-જાને લીધે તે એક મોટું વેપારનું મથક ગણાતું હતું. જ્યારે મહાન હજરત પેદા થયા, ત્યારે તે તેમના ખાનદાનમાંજ હતું અને તેનો કારભાર તેમના દાદા હજરત મુતલિબ ચલાવતા હતા. મહાન હજરતના પિતા તેમના જન્મ પહેલાં ગુજરી ગયા હતા, અને માતા તેમને છ વર્ષના મૂકી ગયાં હતાં. આ અનાથ બાળક માઆપવગરની નિરાધાર સ્થિતિમાં ત્રણ વર્ષ સુધી તેના દાદાના હવાલામાં રહ્યું. જ્યારે દાદા ગુજરવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે હજરત અબુ તાલિબને સોંપણી કરી અને અબુ તાલિબે સગા કાકા હોવાને લીધે તે બાળકને પોતાની સાથે રાખ્યું. જેમ જેમ દિવસ વધતા ગયા, તેમ તેમ ઉંમર મોટી થતી ગઈ અને જીવનની આવવા લાગી.

અંતરમાં પ્રકાશ—એકાંતવાસનો શોખ હોવાથી તેઓ ઘણો વખત જંગલમાં ખુદાની યાદમાં ગાળવા લાગ્યા. ખુદા તાલાએ પોતાની નિશાનીઓવડે કુદરતનું મહાન પુસ્તક તેમના આગળ ખુલ્લું મૂક્યું હતું, કે જે તેમની ડેળવણી માટે ખસ હતું. તેઓ કદી નિશાળે ગયા નથી કે કદી પુસ્તકની ડેળવણી લીધી નથી; પણ તેઓ “વગર ભણેલા” પેગંબર હતા, કે જેને ખુદાએ બધું જ્ઞાન આપ્યું હતું. તેમના વખતના લોકો બધા જંગલી હતા અને અધોર પાપમાં સપડાયેલા હતા; એટલે સુધી કે છોકરીઓને પણ નાનપણમાંજ મારી નાખતા હતા. અનીતિ પણ એટલીજ હતી. તે વખતે ત્યાં આજીબાજીના યાદુદી તથા ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ એવાજ થઈ ગયા હતા. તેમને એ વખત શામ(સીરીઆ)માં મુસાફરી કરવાને પ્રસંગ મળ્યો, પણ જાને વખત તેમને ત્યાં કટંગા અને જંગલી રિવાજ નજરે પડ્યા કે જેથી તેમને ઘણો ત્રાસ થવા લાગ્યો.

બીબી ખદીજા—જ્યારે તેમની ઉંમર ૨૫ વર્ષની થઈ, ત્યારે તેમનું બીબી ખદીજા સાથે લગ્ન થયું. આ બાઈ વિધવા હતાં અને તેમનાથી ૧૫ વર્ષ મોટાં હતાં. તેઓ ઘણા પૈસાવાળાં અને કુલીન ખાનદાનનાં હતાં અને કુલીન સાથી શોધતાં હતાં; એટલામાં ઉત્તમ કુરેશી ખાનદાનનો વીર પુરુષ તેમને મળી આવ્યો. આ લગ્નથી મહાન હજરતને ઘણો ટેકો મળ્યો. કારણ કે બીબી ખદીજા તેમની ખરા જીવનસાથી સેવા-ચાકરી કરતાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે હજરતને દુસ્મનોથી ઘણો ત્રાસ થતો હતો, ત્યારે તેમને તે દિલાસો આપી તેમના દુઃખમાં ભાગ લેતાં હતાં.

અલ-અમીન—પંદર વર્ષ મહાન હજરતે એવી નેકનિશા અને પ્રમાણિકપણથી કામ કર્યું અને લોકસેવા બજાવી કે લોકો તેમને “અલ-અમીન-” (વિશ્વાસુ) કહી બોલાવવા લાગ્યા. હજરતની ઉમદા વર્તણૂકને લીધે દિવસે દિવસે લોકોનો પ્રેમ વધતો ગયો અને તેઓ પોતાનાં બધાં કામોમાં તેમને આગેવાન ગણવા લાગ્યા.

પેગંબરી—જ્યારે પેગંબરીનો વખત આવ્યો, ત્યારે ખુદાએ તેમની તરફ જીજ્ઞાસા નામનો ફિરરતો મોકલ્યો અને કુરાનનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ફિરસ્તાના ગેબી અવાજના અદ્ભુત ચમત્કારથી હજરતના મનને ઘણી બેચેની થઈ. તેઓ એકદમ બીબી ખદીજા પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, મારું મન મારા કાબુમાં નથી અને મને ઘણી તકલીફ થાય છે. આ પછી તેમણે બધી હકીકત કહી સંભળાવી. બાઇનો વિશ્વાસ હજરત તરફ વધારે થયો અને તેમણે કહ્યું કે, ખુદા તાલાએ તમને પેગંબર બનાવ્યા છે અને મને માન આપ્યું છે. મને ખાતરી છે કે, આપના પ્રતાપથી લોકોને આશા, પ્રેમ, જ્ઞાન અને ખરા ધર્મ મળશે.

ખુદાનો સંકેશ—પેગંબરીનો મરતબો મળવાથી તેમણે સત્ય ધર્મનો બોધ કરવા માંડ્યો, અને જૂના વખતથી જડ ધાલી બેઠેલા કઠંગા રિજૂજને તરફ મુન્નરો ચલાવ્યો. આથી લોકો ઘણા થયા.

ચીદાયા અને તેમને દુશ્મન ગણવા લાગ્યા. તેમણે લોકોને અધર્મ, અનીતિ, જુલમ, બાળહત્યા અને જંગલીપણા વિરુદ્ધ ઉઠાડે છોગે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો અને તેમને ઇસ્લામમાં આવવાની સૂચના કરવા માંડી. તેમના બોધની એટલી બધી અસર થઈ કે તેમની પાસેના તમામ માણસોએ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો. બીબી ખદીજા, હજરત અલી મુર્તુઝા, હજરત અબુબકર સિદીક, હજરત હમઝા જેવા શખસો ઇસ્લામમાં દાખલ થયા. આમાંના ધણીપર માણસો મોભાવાળા, પૈસાદાર અને બાહોશ હતા. તેમના પછી હજરત ઉમર ઇસ્લામમાં આવ્યા. તેઓ એક વખત વિરોધી હતા, પણ તેમના ઇસ્લામમાં આવ્યા પછી ઇસ્લામને એક મજબૂત ટેકા મળ્યો.

લોકોનો ત્રાસ—જેમ જેમ હજરત (સલ.) લોકોને તેમના પાપી રિવાજો છોડી દેવા ઉપદેશ કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ લોકો તેમના પક્ષકારોના વધારે દુશ્મન થતા ચાલ્યા અને તેમને કનડવા અનેક પ્રકારનાં કાવત્રાં કરવા લાગ્યા; પણ હજરત પોતાને ખુદા તાલાએ સોંપેલા કામથી ડગ્યા નહિ. જ્યારે પોતાના પક્ષકારો ઉપર ઘણોજ જુલમ ચુજરવા લાગ્યો, ત્યારે તેમણે તેમને હખશા- (આબીસીનીઆ)ના મુલકમાં ચાલ્યા જવાનું ફરમાવ્યું. તેઓ હખશા ગયા ત્યાં પણ દુશ્મનોએ તેમનો કેડો મૂક્યો નહિ. ત્યાંના બાદશાહ નજ્જશીને અરજ કરી બધાને પકડી મંગાવ્યા. તે વખતે હજરત બાકરે કહ્યું કે “હે રાજા! અમે અજ્ઞાનતા અને જંગલીપણામાં રૂબેલા હતા, મૂર્તિ પૂજતા હતા, કુકર્મ કરતા હતા, સુરદાર ખાતા હતા અને ગીબત કરતા હતા. અમને માણસ ઉપર જરા પણ દયા નહોતી, કોઇની પેરાણા-ચાકરી કરવામાં સમજતા નહોતા અને પા-ડોશીનો હક્ક જાણતા નહોતા. અમે જખરાઇનો કાયદો સમજતા હતા અને લોકો ઉપર જુલમ કરતા હતા; પણ અમારા સારા નસીબે ખુદા તાલાએ અમારામાં એક પેગંબર પેદા કર્યો. અમે તેના ખાનદાન, સન્ન્યાઇ, નેકનિષ્ઠા અને પવિત્રતાથી વાકેફ હતા. તેમણે અમને ખુદા એકજ છે, એ વાતથી જાણીતા કર્યા અને એકલા ખુદાનેજ સર્વશક્તિમાન માનવાનું શીખવાડ્યું. તેમણે મૂર્તિપૂજ કરવાની મનાઇ કરી અને સાચું બોલવાનું, ખરી રીતે ચાલવાનું, દયા કરવાનું અને પાડોશીના હક્ક જાળવવાનું શીખવ્યું. બીજાનું ખોટું બોલવાની અને અનાથ બાળકોની મિલકત ખાઇ જવાની મનાઇ કરી અને પાપ તથા જૂઠ્ઠી દૂર રહી નમાજ પઢવાનું, ખેરાત કરવાનું અને રોજ રાખવાનું ફરમાવ્યું. અમને તેમનો રસ્તો સારો લાગવાથી અમે તે અખત્તાર કર્યો છે, તેથી લોકો અમારી કેડે પડ્યા છે. તેઓ અમને ખુદાની બંદગી કરવાનું છોડી દઈ લાકડાં અને પથ્થરની મૂર્તિઓ પૂજવાની ફરજ પાડવા માગે છે. તેમણે અમારા ઉપર જુલમ કરવામાં બાકી રાખી નથી; અને જ્યારે અમારું કાંઇ ન ચાલ્યું, ત્યારે અમારે અમારો દેશ છોડવો પડ્યો છે.”

આવી રીતે તેમના શિષ્યો સત્ય ધર્મને ખાતર ધરબાર છોડી ચાલ્યા ગયા હતા, તોપણ મહાન હજરત પોતાના ઇરાદામાં મક્કમ હતા, અને સત્ય ધર્મનો બોધ કરતા હતા. દુશ્મનોએ તેમને ઘણી લાલચો આપી પોતાના રાજ બનાવવા સુધીનું કહ્યું, પણ હજરતે ગણકાર્યું નહિ. તેમણે કહ્યું કે, જો મારી જમણી બાજુએ અને ચંદ્ર ડાબી બાજુએ આવીને મને રોકે તોપણ હું રોકાવાનો નથી. જ્યાંસુધી માલીકનું ધાર્યું નહિ થાય અને મારી જાંદગીનો અંત નહિ આવે, ત્યાંસુધી હું ખરો માર્ગ છોડનાર નથી. આથી તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા અને બમણી શત્રુતા કરવા માંડી. હજરત તેમના ત્રાસને લીધે તાયફા તરફ ગયા, પરંતુ ત્યાં પણ તેમને ઠરીને ખેસવા દીધા નહિ. ત્યાંના લોકો તો એટલા બધા દુશ્મન થઈ રહ્યા હતા કે ત્યાં જતાંજ તેમણે હજરતને પથરા મારવાનું શરૂ કર્યું. લોકોલોકાણ સ્થિતિમાં હજરતને પાછા ફરવું પડ્યું, પણ તેમણે પોતાનું કામ છોડ્યું નહિ. આથી દુશ્મનો ઘણા ચડસે બરાયા અને તેમનો જીવ લેવા માટે કાવત્રાં કરવા લાગ્યા.

હિજરત—એક સત્ય ઉપર દિદા થયેલા પેગંબર ઉપર મક્કાના લોકો વગર લેવેદે જુલમ ચુગરે છે અને તે સઘળું મૂંગે મોઢે સદન કરે છે, એ જોઈ મદીનાના લોકોની લાગણી ઉત્કે-રાઈ આવી. તેઓ સલાહ કરી મક્કે આવ્યા અને હજરતને તેડી ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨ ના જુલાઈ માસની ૧૬ મી તારીખે મહાન હજરત મક્કેથી નીકળ્યા, તેમની સાથે હજરત અબુબકર સીદીક

પણ હતા. ત્રણ દિવસ મુશીબતથી રસ્તા કાપીને ત્યાં પાછળ પડેલા શત્રુઓના બચતું જોખમ માથે ખેડીને તેઓ સહીસલામત મદીના આવી પહોંચ્યા. બીબી ખદીજા મક્કામાંજ ગુજરી ગયાં હતાં. તેમને કેટલાંક બાળક થયાં હતાં, પણ તેમાંના દીકરા નાનપણમાંજ ગુજરી ગયા હતા, માત્ર ત્રણ દીકરીઓ રહી હતી. તેમાંની સૌથી નાની દીકરી બીબી ફાતમાનાં લગ્ન હજરત અલી સાથે કર્યાં હતાં.

મક્કા સાથે સલાહ—મદીના પહોંચ્યા પછી તેમણે “અનસાર” અને “મહાજરીન” લોકોને ભેગા કર્યા અને બાતુલાવતું એક મંડળ કાયમ કર્યું. એક નાની સરખી મરજુદ બાંધી અને વ્યવસ્થાના કાનુન તૈયાર કર્યા. આ ધોરણથી ઇસ્લામમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની શરૂઆત થઇ. મક્કાના લોકો હજુ પણ કેટલાંક મૂકતા નહોતા. નવ વરસ વીતી ગયાં હતાં, તો પણ કોઈ કોઈ વખત મોટું ટોળું લઇ મદીના પર ચઢી આવતા હતા અને હેરાન કરતા હતા. હજરતે જોયું કે, લોકોને આથી ધણું નુકસાન થાય છે, તેથી તેમણે મક્કાવાસીઓ સાથે સલાહ કરી અને મક્કે હજ કરવા ગયા. લોકો તેમને મક્કામાં આવેલા જોઇ અણગમો જાહેર કરી શહેર બહાર જતા રહ્યા; પણ કેટલાક લોકોનું મન તેમની સાદાઇ, પરોપકાર, સહનશીલતા અને પવિત્રતા જોઇ તેમના તરફ ખેંચાવા લાગ્યું અને તેઓ ઇસ્લામમાં દાખલ થયા. હજરતે મદીને આવ્યા પછી રમ અને ઇરાનના રાજકર્તાઓ તરફ ઇસ્લામ અપત્યાર કરવાનાં કહેણો મોકલ્યાં.

ફતેહ—બાગ્દેજ એક વરસ વીત્યું હશે કે મક્કાના લોકોએ સલાહનો જાંગ કરી મદીનાના કેટલાક લોકોને કતલ કર્યાં. તેમની સાથે સલાહ કરવામાં આવી હતી તો પણ તેઓ મુસલમાનો સાથે બાતકીપણું ચલાવતા; એટલુંજ નહિ પણ તેમને મક્કામાં હજ કરવા જતાં પણ અટકાવી તેમના ધર્મને આડે આવતા હતા. ધર્મની બાબતમાં કોઇ અટકાવ કરે એ સાંખી શકાતું નથી, તેથી મુસલમાનો પોતાને ધર્મ પાળતાં કોણ અટકાવે છે એ જોવા મક્કે જવા તૈયાર થયા. દસ હજાર મુસલમાનો આ વખતે મદીનેથી નીકળ્યા અને પોતાના પેગંબરની ઊંચા નીચે મક્કે રવાના થયા. (ઇ. સ. ૬૩૦) અહંકારી શત્રુઓને તેમના આવવાનું સાંભળી ઝાળ ઉડી, અને તેઓ સામા થયા; પણ ઇસ્લામના બળ આગળ તેમનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. આખરે તેઓ ધરણે થયા, અને હજરતની ફતેહ થઇ. લોકો ધણા ખેંચીતા હતા કે, આપણે હજરતને દુઃખ દેવામાં બાકી રાખ્યું નથી, એટલે હવે હજરત આપણને છોડશે નહિ. તેઓ જીંદગીની આશા છોડી બેઠા હતા. તેમને મહાન હજરતે કહ્યું કે “આલો, હવે તમારે શું કહેવું છે? મારે તમને હવે કેવો બદલો આપવો જોઇએ?” તેઓ ગભરાઇને કહેવા લાગ્યા કે “હે દયાળુ સરદાર! અમારાં કર્તુકનો કાંઇ પાર નથી; પણ આપ તો ઉદાર અને દયાળુ છો; તેથી આપની પાસેથી અમને સારો બદલોજ મળવાની આશા છે.” પોતાના દેશી બાઇઓના મુખમાંથી આવાં વચન સાંભળી તેમનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું, તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં અને તેમના ઉભરાથી કહેવા લાગ્યા કે “જેવી રીતે હજરત યુસુફ પેગંબર પોતાના બાઇઓ સાથે વત્યાં હતા, તેવી રીતે હું તમારી સાથે વર્તીશ. હું તમારો તિરસ્કાર કરવાનો નથી. તમે પણ ખુદાના બંદા છો, એટલે ખુદા તમારો ગુન્હો માફ કરશે.” આટલું બોલી દુસ્મનોએ જે જે કષ્ટ આપ્યું હતું તે દરગુજર કરી માફી આપી. હવે મક્કામાંથી મૂર્તિપૂજનો નાશ થયો અને ત્યાં સત્યનો સૂર્ય ઉઠ્યો.

છેલ્લી હજ—ઇસ્લામનો પ્રભાવ વધતો ગયો એટલે ચારે તરફથી લોકોનાં ટોળેટોળાં ઇસ્લામમાં દાખલ થવા આવવા લાગ્યાં. “જ્યારે ખુદા તાલા તરફથી મદદ અને ફતેહ મળે અને તું લોકોને ટોળાંબંધ ખુદાના ધર્મ(ઇસ્લામ)માં આવતા જુએ, ત્યારે માલીકના ગુણ મા, તેની પવિત્રતાનો મહિમા યાદ કર અને માફી માગ. કારણ કે બેશક તે તોખા કપૂલ કરી માફી આપનારો છે.” કુરાન શરિફના આ વચન પ્રમાણે ચોતરફથી લોકોનાં ટોળાં ઇસ્લામમાં આવવા લાગ્યાં, ત્યારે હજરતને લાગ્યું કે, મારું કાર્ય સંપૂર્ણ થઈ રહ્યું. આથી તેમણે છેલ્લી હજ કરવા જવાની તૈયારી કરી. ત્રિશકદ મહિનાની ૫ મી તારીખે ૧ લાખ અને ૧૪ હજાર માણસોને લઇ હજરત હજ કરવા રવાના થયા અને ૧૪ દિવસમાં મક્કે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચીને કેટલીક કિયાઓ કર્યા પછી લોકોને બોધ કરવા માંડ્યા કે “હે મુહર્રમ! મને આશા છે કે, હું જે કાંઇ કહું તે તમે

સમળા ધ્યાનથી સાંભળશે. પ્રથમ તો મારે કહેવું જોઈએ કે, હું આ વખત તમારી સાથે આવ્યે છું તેવો ફરી આવવાનો નથી. તમારી માલમિલકત પવિત્ર છે, તેને તેવીજ સમજાવો. કોઈ દિવસ તેનો જેરઉપયોગ કરશે નહિ, અને આ મહિનાને પવિત્ર સમજાવો. તમારે બધાને ખુદા આગળ જવું પડશે અને તેને હિસાબ આપવો પડશે. ખુદાએ બધાને વારસો નક્કી કરી આપ્યો છે, કોઈનો હક્ક નાશુદ્ધ થઈ શકતો નથી. પહેલાં અજ્ઞાન લોકો ખૂનનો બદલો ખૂનથી લેતા હતા તે હવે લેવાનો નથી. તમારામાંનાં સ્ત્રીપુરુષોના હક્ક કાયમ છે. તમે સ્ત્રીઓ ઉપર માયા રાખો અને તેમની સાથે સારી રીતે વર્તો. અમિત તેઓ તમને ખુદાની જમીનગીરીપૂર્વક મળેલી છે અને તેના હક્કમ પ્રમાણે તમને અપાયેલી છે. અને તલાક (છૂટા છોડા)ના જેવી ખીજ કોઈ સ્ત્રી ખુદાને નાપસંદ નથી.

ગુલામોને, જે ખોરાક તમે ખાઓ તે તેમને ખવડાવજો-તેમનાથી ન થઈ શકે એવું કામ તેમની પાસે કરાવશો નહિ. જો ભારે કામ કરવાનું હોય તો તમે પણ તેમની સાથે કામે લાગજો. કોઈ પણ શખસ ગુલામને મારશે તો તેનો હક્ક તેના ઉપરથી નાશુદ્ધ થઈ જશે અને તેના ઉપર જીલમ કરશે તો સ્વર્ગમાં જવા પામશે નહિ. તેને દિવસમાં ૭૦ વખત મારી આપવી જોઈએ; કારણકે તે પણ તમારા ખુદા-માલિક-નો બદો છે. તેના ઉપર સખ્તી ગુજારવી એ સારું નથી. ગુલામોને છૂટા કરવા એ ખુદા તાલાને લખુંજ પસંદ છે. હું જે કહું છું તે ધ્યાનથી સાંભળજો અને તે પ્રમાણે ચાલજો. તમે બધા મુસલમાનો એકબીજાના ભાઈ છો. એક ભાઈ ખીજને પોતાની સ્ત્રી રાજ-ખુશીથી ન આપે ત્યાંસુધી તે તેની થઈ શકતી નથી. કોઈ દિવસ જેરખન્સાફ કરશે નહિ. હું તમને એક સ્ત્રી આપી જાઉં છું, જેને વળગી રહેશે તો કદી બૂલા પડશે નહિ. એ કુરાન શરીફનું પુસ્તક છે. નેકી, દયા અને સંપ, એ ત્રણ સ્ત્રીને અંતર શુદ્ધ કરનારી છે; તે પર કાયમ રહેજો. જે લોકો અહીં ન આવ્યા હોય, તેમને આ બધી હકીકત કહી સંભળાવજો કે તેઓ પણ યાદ રાખી તેનાથી ફાયદો મેળવે.”

હજ કયાં પછી તેઓ પોતાના શિષ્યો સાથે મદીને આવ્યા. ત્યાં આવ્યા પછી તખિયત બિ-માર થઈ અને થોડા દિવસમાં શરીર જીર્ણ થઈ ગયું. છેલ્લી વાર તેમણે મસ્જિદમાં જઈ લોકોને કહ્યું કે “હવે હું તમને ખુદાને હવાલે સોંપું છું. તેનાથી ડરજો અને હમેશાં તેની બંદગી કરજો. હવે મારો વખત પૂરો થયો છે. મારા જવાથી તમને દિલગીરી થશે; પણ તમે જાણો છો કે, બધા પેગંબરોએ દુનિયા છોડી છે અને મારો પણ હવે વખત આવ્યો છે. દરેક સ્ત્રી ખુદાની મરજીથી થાય છે અને જે બનવાકાળ હોય છે તે વખત પ્રમાણે બને છે. હું મને મોકલનારની પાસે જાઉં છું અને છેવટે તમને કહેતો જાઉં છું કે, તમે બધા હળીમળીને ચાલજો, ઈસ્લામ ઉપર દૃઢ રહેજો અને નેકીથી ચાલજો. નેકીથી હમેશાં કલ્યાણ થાય છે અને બદીથી પાપના ખાડામાં પડવું પડે છે. હું તમારી પહેલાં જાઉં છું અને તમે મારી પાછળ આવશો. મોત કોઈને છોડવાનું નથી. તેનાથી ડરવું એ નાદાની છે. મારું જીવન તમારા બલામાટે હતું અને મરવું પણ તમારા બલામાટે છે. બોલતાં બોલતાં તેઓ ખુદા તરફ ઇશારો કરી કહેવા લાગ્યા કે “હે પરવરદીગાર! લોકોને મેં તારો સંદેશો પહોંચાડ્યો છે, તે મને સોંપેલું કામ મેં બરાબર બજાવ્યું છે, જેનો તું પોતેજ સાક્ષી છે. એ પછી લોકોને જૂદે જૂદે પ્રકારે શાંત કર્યા પછી મકાન ઉપર ગયા. ત્યાં ગયા પછી તખિયત વધારે બગડી. ઘરમાં જે રહ્યું સહ્યું હતું તે બધું ગરીબોને ખેરાત કરી દેવાડ્યું. પાસે એક પાણીનું વાસણ પડ્યું હતું તેમાં હાથ નાખી પોતાના મોં ઉપર ફેરવતા હતા એટલામાં આકાશ તરફ હાથ કરી કહેવા લાગ્યા કે “હે ખુદા! ઉંચા સમાગમમાં મને દાખલ કર!” આટલું બોલ્યા પછી ધીમે સ્વરથી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં તેમનો પવિત્ર આત્મા આ નાશવંત દુનિયાનો ત્યાગ કરી માટીના દેહ સાથેનો સંબંધ છોડી પરમાત્માના અનંત સમાગમમાં તેજસ્વ થઈ સમાઈ ગયો.

મી૦ નારાયણ હેમચંદ્ર લખે છે કે, શુમારે ૧૩૦૦-તેરસો વરસ વીતી ગયાં છે. જ્યવંત વિશ્વાસ અને અદમ્ય ઉત્સાહના પેગંબર હજરત મહમદ સાહેબ આ લોક છોડીને ચાલ્યા ગયા છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનથી અલજરિયા સુધી આખા બૂલાગના મુસલમાનોનાં હૃદય આજ પણ તેમના નામથી નાચે છે. (“સાંજવર્તમાન” માં લખનાર-પીરજાદા મોટામિયાં નાયબ દિવાન-સચીન)

૮-શું ધનપ્રાપ્તિના સર્વ માર્ગ બંધ થઈ ગયા છે ?

ધન પ્રાપ્તિ કરવાના સઘળા માર્ગો બંધ થઈ ગયા છે, એવી આજે સ્થળે સ્થળે ખૂબો સાંભળવામાં આવે છે. વેપારમાં કશો કસ રહ્યો નથી, એવી કેટલાક ફરિયાદ કરે છે; તો કેટલાક નોકરીમાં કે વકીલના તથા ડૉક્ટરના ધંધામાં હવે કશો માલ રહ્યો નથી, એવા સંતાપના ઉદ્ઘારો કાઢે છે. ઉપરથી અવસોડન કરનારને આ વચનો સાચાં લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે સાચાં નથી. મનુષ્યો પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા નથી, અને એકની એક બાબતની પાછળ, ગાડરીયા પ્રવાહની પેઠે પડવાથી આવું પરિણામ આવ્યું છે. વકીલાતના કે ડૉક્ટરના ધંધામાં કેટલાકને સારો લાભ મળ્યો કે સર્વ વકીલ અને ડૉક્ટર થવા મચી પડે છે. એક જણ મીઠા કાઢવાથી કમાયો કે બીજાઓ તેવીજ મીઠો ઉભી કરે છે; પરંતુ ધનપ્રાપ્તિનો નવો માર્ગ કોઈ વિરલજ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શોધી કાઢે છે. આથી ઉત્પન્ન પાશ્ચાત્ય પ્રજા પોતાના મગજને કસીને નવા નવા ઉદ્યોગો શોધી કાઢવામાં પોતાની બુદ્ધિને નાખે છે, અને આરંભમાં થોડાં વર્ષ દુઃખને ભોગવે છે; પરંતુ અંતમાં કોઈ નવો ઉદ્યોગ શોધી કાઢી લાખો રૂપિયા કમાય છે. કોઈ પણ બાબતની નવી શરૂઆત કરનાં આપણી પ્રજા હરે છે, એ તેનો મોટામાં મોટો દોષ છે. નવી શરૂઆત કરતાં વખતે ખોટા આવરો, વખતે લોકો હાસ્ય કરશે, અનુભવવિના વખતે નહિ ફાંવીએ, આવી આવી સેંકડો શંકાઓ કરી તેઓ જૂના ચીલામાંજ ગાકુ હાંકે છે; પણ નવો ચીલો પાડવાની હિંમત ધરતા નથી. આવા સંશયવાળા સ્વભાવથી આપણે, ન્યારે બીજી પ્રજાઓ વૃદ્ધિના માર્ગમાં વર્ષે હજાર કે બે હજાર ગાઉ કાપે છે ત્યારે, પૂરો એક ગાઉ પણ કાપતા નથી.

મનુષ્યની બુદ્ધિમાં એવું સામર્થ્ય રહેલું છે, કે જેમાં તેને એકાગ્રતાથી અને ઉત્સાહથી દીર્ઘકાળપર્યંત જોડવામાં આવે છે, તેમાં તેનો પ્રવેશ થાય છે; અને પૂર્વે જ્યાં તેને અંધકાર જણાતો હોય છે, ત્યાં તેને પ્રકાશ જણાય છે. કશુંજ નહિ સૂઝે, એવી બાબતોમાં ધીરે ધીરે તેને ગમ પડે છે, અને તેને અનેક નવી નવી યુક્તિઓ જડે છે. અગમ્ય જણાતા માર્ગોમાં બુદ્ધિને નહિ જોડવાથીજ તે માર્ગો અગમ્ય રહ્યા હોય છે. બુદ્ધિને જોડતાં અગમ્ય પણ ગમ્ય થયા વિના રહેતું નથી. મહાન શોધો આ રીતેજ થઈ હોય છે. આરંભમાં જેનો સંભવ પણ ન જણાતો હોય તેવી બાબતો, બુદ્ધિને તેમાં નાખતાં સંભવિત થઈ જાય છે, અને પરિણામે સત્યરૂપે અનુભવાય છે.

આમ હોવાથી ધનપ્રાપ્તિના સઘળાજ માર્ગો બંધ થઈ ગયા છે, એમ જો કોઈ કહે તો તે સાચું નથી. જગત અનંત હોવાથી ધનપ્રાપ્તિના પણ અનંત માર્ગો છે. તે માર્ગો કયા છે, તેની શોધમાં બુદ્ધિને નાખવાનીજ માત્ર અગત્ય છે.

યૂરોપ અને અમેરિકાના લોકોને નવું નવું અનેક સૂઝે છે, અને આપણને નથી સૂઝતું, તેનું કારણ આપણામાં બુદ્ધિ નથી એમ નથી. બુદ્ધિમાં આપણે તેમના કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતા નથી, પરંતુ આપણે આપણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા નથી, એજ છે. જેમ જમણા કે ડાબા હાથને અખંડ ઉચો રાખવાનું વ્રત લેનારા બાવાઓનો તે હાથ ધણા માસ અથવા વર્ષ બિલકુલ ક્રિયા ન કરવાથી સૂકાઈને સોટી જેવો થઈ જાય છે, તેમ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની પેઠે નવી નવી શોધો કરવામાં આપણી બુદ્ધિને સેંકડો વર્ષથી ન જોડવાથી, કિયારહિત રહેવાથી તે સૂકાઈને મુડદાલ જેવી થઈ ગઈ હોય એમ થયું છે. પરંતુ તેનામાં પ્રયત્ન થવાનું અને પશ્ચિમની પ્રજાઓના કરતાં પણ અધિક વિકાસને પામવાનું સામર્થ્ય છે, એ નિઃસંશય છે. જો આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો અલ્પ સમયમાં આપણને આ સંબંધમાં ખાત્રી થયા વિના નહિજ રહે.

એક પાશ્ચાત્ય લેખક ધનપ્રાપ્તિના કેટલાક નવા માર્ગો પોતાના એક લેખમાં સૂચવે છે. વિચારવાનને વિચાર કરવાની કંઈક દિશા મળે, એટલા માટે તેમાંથી કેટલાક અત્ર આપીએ છીએ.

૧-વ્યુથર યુબેન્કે શોધી કાઢેલા કાંટાવિનાના થોરીયાની ખેતી કરનારને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળે

x વ્યુથર યુબેન્કનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે-વ્યુથર યુબેન્ક, સાન્ડા રોડ, કેલીફોર્નિયા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ. અંગ્રેજીમાં આ છાંડને 'થોર્ન'લેસ ફેક્ટસ' કહે છે.

એમ છે. આ થોરીયો અરણ્યમાં પાણીવિના ઉગે છે, અને અરણ્યને ઉપવન જેવું કરી મૂકે છે. એક એકરમાં ૯૯ ટન જેટલો તેનો પાક ઉતરે છે. તે ઢોરને એક ઉત્તમ પ્રકારના ચારાતરીકે કામમાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં મોટા પ્રમાણમાં ખાંડ રહેલી છે. આ ખાંડનું પ્રમાણ વધારી શકાય એમ છે, અને તેમ થતાં તેમાંથી થતી ખાંડ શેરડી કરતાં ઘણીજ સસ્તી પડવાનો સંભવ છે. આપણા દેશમાં આ થોરીયો ઘઈ શકતો હોવાથી કોઈ સાહસિક પુરુષે શુર્મેન્કની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી આ ઉદ્યોગનો આરંભ કરવો ઘટે છે.

૨-ધંતુરાનાં થોડાંક પાંદડાંનો ધોવામાં ઉપયોગ કરવાથી મેલાં કપડાં જેવાં ઉજળાં થાય છે, તેવાં ખીભ કશાથી થતાં નથી; પરંતુ કપડાં ધોવાને માટે ભઠ્ઠી ઉપર ચઢાવેલા વાસણમાં જ્યારે તેનાં પાંદડાં નાખવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંથી માથું ફાટી જાય એવી ખરાબ વાસ નીકળે છે. હંડા પાણીમાં પ્રથમ લુગડાં યોજાને પછી તેમને ભઠ્ઠી ઉપર ચઢાવવાથી આ વાસ ટાળી શકાય છે; પરંતુ આ બધું ખટપટવાળું કામ છે અને તેથી ધંતુરાનાં પાંદડાંનો લાભ જાણતાં છતાં ઘણા તેનો ઉપયોગ કરતા નથી. મેલાં વસ્ત્રને અત્યંત ઉજળાં કરનાર કોઈ એક રાસાયનિક તત્ત્વ ધંતુરાનાં પાંદડાંમાં રહેલું છે. આ તત્ત્વને જો ખેતી કાઢવામાં આવે અને તેમાંથી ખરાબ વાસને દૂર કરવામાં આવે તો તેનો આ દેશમાં તથા પરદેશમાં ઘણો ભારે વ્યાપાર ચાલી શકે એમ છે.

૩-પશ્ચિમની પ્રજાએ વિદ્યાકળામાં આટલી આગળ વધેલી છતાં, સેંકડો વર્ષ પૂર્વેની પ્રજાએને જે કળાઓનું જ્ઞાન હતું, તેમાંની ઘણી કળાઓનું જ્ઞાન મેળવવા હજી તેઓ સમર્થ થઈ નથી. આમાંની એક કળા ગજવેલને બનાવવા સંબંધની છે. શેરીદમાં આજે આખી દુનિયામાં સૌથી સખ્ત અને સૌથી સારામાં સારું પોલાદ થાય છે; પણ સેંકડો વર્ષ પૂર્વે ભરતખંડમાં તરવાર બનાવવામાં જે પોલાદ વપરાતું હતું, તેમજ સેરેસન લોકો જે પોલાદનાં શસ્ત્રો બનાવતા હતા, તેવું પોલાદ હજી ત્યાં તૈયાર થતું નથી; અને પ્રાચીનકાળમાં આજના જેવાં કારખાનાં કે શસ્ત્રો બનાવવાની નવી રીતો, વગેરે કશુંજ ન હતું, એ વિષે જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે પૂર્વના લોકોનું જ્ઞાન આપણને વધારે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. આજની કોઈ પણ તરવારના એક ધાએ બે કક્કડા કરી શકાય, એવી પૂર્વની તરવારો હતી. આ પ્રાચીન કળાને શોધી કાઢનારને પણ ધનપ્રાપ્તિનો એક નવો માર્ગ મળે એમ છે.

૪-તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન લોકોના જેવાં મજબૂત મકાનો બાંધતાં પણ આપણને આવડતાં નથી. આજનાં આપણાં મકાનોનાં આયુષ્ય પૂરાં સો વર્ષનાં પણ હોતાં નથી. ઘણાં મકાનોની પચીસ ત્રીસ વર્ષ વીતતાં ભરામત કરવી પડે છે. સેંકડો વર્ષ વીતતાં એક પણ કાંકરો ન ખરે, એવાં મકાનો બાંધતાં આપણને આવડતાં નથી. ભરતખંડમાં તેમજ ગ્રીસ અને ઇટલીમાં હજારો વર્ષ પૂર્વે બાંધાયેલાં મકાનો હજી સારી સ્થિતિમાં છે. મિસરની પિરામિડોની મજબૂતી સર્વને જાણીતી છે. પ્રાચીન મકાનોની મજબૂતીનું કારણ પથરામાં કે ઇંટોમાં રહ્યું નથી, પણ ચૂનાના કોલમાં અને સાગોળમાં રહ્યું છે. આ બંનેને પૂર્વના લોકો જે રીતે તૈયાર કરતા હતા, તે કળા જો આપણા હાથમાં આવે તો આજે આપણાં મકાનો પણ આપણે પ્રાચીન મકાનોના જેવાંજ મજબૂત કરવાને સમર્થ થઈએ. આજનાં મકાનોની દુર્બળતામાં કોલ અને સાગોળ, એ બંનેને તૈયાર કરવાનું અજ્ઞાન એજ કારણ છે. પ્રાચીન મકાનોમાં કાળ વીતતાં પથરા પહેલા ખવાઈ જાય છે, અને ત્યાર પછી ઘણે કાળે ચૂનો તથા સાગોળનો ભૂકો થઈ જાય છે.

૫-રંગના સંબંધમાં પણ પ્રાચીન પ્રજા જેટલું આજની સુધરેલી પ્રજાએ પણ જ્ઞાન ધરાવતી નથી. પ્રાચીન શોધ કરનારાઓને કોઈ કોઈ વાર હજારો વર્ષ પૂર્વે રંગેલાં વસ્ત્રો મળ્યાં આવે છે; તેઓના રંગ હજારો વર્ષ વીતતાં છતાં પણ એવા તો નવા, તેજસ્વી અને આંખે ઉડીને બાઝે એવા હોય છે કે તેઓ ચક્રિત થઈ જાય છે. હાલની રસાયનવિદ્યા આવા રંગ શોધી કાઢવાને હજી સમર્થ થઈ નથી. આજના ચિત્રકારો જે રંગથી પોતાની છબીઓ કાઢે છે, તે રંગો

જેમ જેમ વર્ષો વીતે છે, તેમ તેમ અંખા પકત જાય છે અને અંતે ઉઠી પશુ જવાના. પ્રાચીન ચિત્રકારોનાં કામ આજે પણ તેવાં ને તેવાંજ હોય છે. રંગવાની તેમજ ચિત્રોને સ્થાયી રાખવાની કળા પૂર્વના કારીગરો જણતા હતા. શોધ કરનાર તે શોધી કાઢી ધનપ્રાપ્તિનો નવો માર્ગ ઉઘાડી શકે એમ છે.

૬-જેમ રંગને બનાવવાનું આપણને આજે જ્ઞાન નથી, તેમ સેંકડો વર્ષ વીતતાં પણ ઉઠી ન જાય, એવી શાહી બનાવવાનું પણ આપણે જણતા નથી. પાંચ વર્ષ પહેલાં લખેલા કોષ કાગળ તમે જોશો તો તમને જણાશે કે તેના અક્ષર અંખા પડી ગયા છે. પ્રસંગે તે ઉકલી પણ શકતા નથી; પરંતુ જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના કોષ લંડારમાં જઈને તમે જોશો તો તમને જણાશે કે, અક્ષરો કાળા ભ્રમર જેવા છે, અને જાણે કાલેજ લખ્યા હોય તેવા સ્પષ્ટ છે.

૭-ખેતીવાડીની શાખામાં પણ ધનને પ્રાપ્ત કરવાનું અત્યંત વિશાળ ક્ષેત્ર છે. હાલ ધઉં, બાજરી, તુવેરો વગેરે અનાજના જેવા દાણા થાય છે, તેના કરતાં ઘણા મોટા દાણા અમેરિકન પદ્ધતિ પ્રમાણે અનાજના છોડને ઉછેરવાથી થવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. અમેરિકન ખેડૂતો પાસેથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની પાકની જાત સુધારી શકાય એમ છે, એટલુંજ નહિ પણ પાકનું પ્રમાણ પણ વધારી શકાય એમ છે. કેનેડાના ખેડૂતોએ ધઉંના પાકનું પ્રમાણ પચીસ ટકા વધાર્યું છે. આયોવાના ખેડૂતો એટ નામના અનાજનો પાક દર એકરે પંદરથી વીસ જુથલ વધારે ઉતારે છે. આજ પ્રમાણે ફળતાં તથા શાકનાં વૃક્ષોમાં તેમજ ખીજી પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતી અસંખ્ય વસ્તુઓમાં પુષ્કળ સુધારો-વધારો થવાનો અવકાશ છે.*

x   x   x   x

નવી શોધોની મર્યાદા આવી રહી છે, એવું કંઈજ નથી. જગતમાં એવી એક પણ પેદાશની વસ્તુ નથી કે જેમાં સુધારો ન કરી શકાય; તેમજ આવી સુધારેલી વસ્તુની પુષ્કળ અપત ન થાય, એમ પણ નથી. આથી જુદાનો ઉપયોગ કરનારને ધનપ્રાપ્તિના અનેક માર્ગ છે.

ઘણા મનુષ્યો ધનપ્રાપ્તિની સોનેરી તકો શોધ્યા કરે છે. આવી તકો તેમની વાટ જોઈને બેસી રહ્યાં આપણી પાસે આવતી નથી. પ્રથમ તમારી પોતાની લાયકી વધારો, તેમ કરતાં તમને અનુભવ થશે કે સોનેરી તકો તો તમારા માર્ગમાંજ પડી છે. વર્તમાનકાળમાં તમારાથી જેટલા અને તેટલા ઉત્તમ થાઓ. તમે પ્રથમ તમારી યોગ્યતા બતાવી આપો. તેમ થતાં જેમ શુભલવાણી પૃથ્વી ઉપર સંધળીજ વસ્તુઓ ખેંચાઈ આવીને પડે છે, તેમ ધન પ્રાપ્ત કરી આપનાર સોનેરી તકો તમારા ખોળામાં આવીને પડશે.

(આશ્વિન-૧૯૬૫ના “મહાકાળ”માં લખનાર સહજત મારતર સાહેબ છોટાલાલજી)

* અમેરિકન ખેતીસંખ્યા સંવિસ્તર જણવાની ઇચ્છાવાળાએ યુ. એસ. ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચર, વૉશિંગ્ટન, ઓ સ્થળે પત્ર લખી, તે ખાતાએ પ્રકટ કરેલાં સેંકડો પુસ્તકોનું સિસ્ટ મંગાવી, તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ જણાય તેનો અભ્યાસ કરેલો.

૧-યુનાઈટેડ સ્ટેડ્સમાં મારણપ્રયોગનો વધેલો પ્રચાર

મારણ, મોહન, સ્તંભન, વશીકરણ, આકર્ષણ અને ઉચ્ચાટન, એ મંત્રશાસ્ત્રના છ પ્રયોગો-ને, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ દેશમાં પ્રસાર થયા પછી સર્વ તરફથી મોટેભાગે હસી કાઢવામાં આવે છે; પરંતુ એ પ્રયોગો સાચા છે, એવું સિદ્ધ થવાનો સમય હવે બહુ પાસે આવ્યો છે. વિચારમાં રહેલા બળવડે વ્યાધિ નિવારવાની વિદ્યા ગયાં ચાળીસ વર્ષથી અમેરિકામાં ખેડાવા માંડી છે, અને તેના પરિણામે વિચારમાં વિજ્ઞાનીના કરતાં પણ વધારે બળ રહેલું છે અને તે ગમે તે કરવાને સમર્થ છે, એવું લાંબા માનસશાસ્ત્રીઓને દિવસે દિવસે અધિકસ્પષ્ટ થતું જાય છે.

વિચારનાં આંદોલનોવડે વ્યાધિ ટાળવામાં મિસિસ એડી બેકરે સ્થાપેલી ‘ક્રિશ્ચિયન સાયન્સ’ નામની સંસ્થા આજે સર્વોપરિ પદ ભોગવે છે. આ સંસ્થાના દશ લાખ કરતાં વધારે અનુયાયીઓ છે, તેમાં પાંચ હજાર ઉપચારકો વિચારવડે વ્યાધિને ટાળવાનો ધંધો કરે છે અને ચાળીસ લાખ મનુષ્યો માંદા પડે છે ત્યારે તેમના વિના બીજા કોઈની પાસે પોતાનો રોગ નિવારવાને માટે જતા નથી. આ સંસ્થાનાં નવસેં દેવળો છે અને કેટલાંક દેવળો તો કરોડો રૂપિયાના ખર્ચથી બાંધેલાં છે. ત્રીસ વર્ષથી સ્થપાયેલી આ સંસ્થા પ્રતિવર્ષ અધિક ને અધિક બળવાન થતી જાય છે, એજ સિદ્ધ કરે છે કે, વિચારવડે વ્યાધિ નિવારવાનો તેમનો દાવો મિથ્યાભિયોગ (ખોટો દાવો) નથી. ડૉક્ટરોએ અસાધ્ય ગણીને મરવાને માટે ત્યજી દીધેલા અનેક રોગીઓને આ ક્રિશ્ચિયન સાયન્સના ઉપચારકોએ કેવળ નીરોગ કરવાના પુષ્કળ દાખલાઓ ત્યાં નિત્ય બન્યા જાય છે, અને તેથી ડૉક્ટરોનો જબરો વિરોધ છતાં પણ આ સંસ્થા દિવસે દિવસે વૃદ્ધિને પામતી જાય છે.

આમ છતાં સત્તા અને ધન એ એવા પદાર્થો છે કે જેમને તે પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ જો વિવેકહીન હોય છે તો તેમને ઉન્મત્ત કરી અનર્થના માર્ગમાં દોરી જાય છે. આ સંસ્થાના કેટલાક પુરુષ-અનુયાયીઓના સંબંધમાં પણ એમજ થયું છે. તેઓ સ્ત્રીઓને ઉપદેશકોનાં પદ ઉપરથી જેમ અને તેમ સત્તર દૂર કરવાનો કેટલોક સમય થયાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને ઘણી સમર્થ અને ઉત્તમ સ્ત્રીઓને તેઓ દૂર કરવામાં ફાવ્યા પણ છે.

સ્ત્રીઓને આથી પુરુષો ઉપર ક્રોધ પ્રકટે અને તેમનો નાશ કરવા તેઓ પ્રયત્ન આદરે, એ સ્વાભાવિક છે; અને જે વિચારરૂપી શસ્ત્રને આજમુખી તેઓએ રોગીઓના રોગ ટાળવામાં યોજ્યું છે, તેજ શસ્ત્રને તેમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓએ પુરુષોનો નાશ કરવામાં હાલ યોજવા માંડ્યું છે.

મિં આર્કિબોલ્ડ મેકકિલ્લેન આ સંસ્થાનો મુખ્ય કર્તાહતી પુરુષ જેવો છે. વિચારનાં આંદોલનોવડે તેનો નાશ કરવાનો મિસિસ ઓગસ્ટા રોટસને કેટલાક સમયથી પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. સુભાગ્યે આ વાન પકડાઈ ગઈ છે અને હાલ તો મેકકિલ્લેન બચ્યો છે.

મિસિસ રોટસનની ઉંમર હાલ સિત્તેર વર્ષની છે. તમે તેને જુઓ તો તેને ભાગ્યેજ ત્રીસથી વધારે ઉંમરની ધારો. વિચારનાં આંદોલનો પ્રેરીને વ્યાધિ કેવી રીતે ટાળવો, એ વિદ્યામાં તે ઘણી કુશળ છે. પચીસ વર્ષથી તે આ સંસ્થાની ઉપદેશકતરીકે કામ કરે છે. જ્યારે તે આ સંસ્થામાં દાખલ થઈ, ત્યારે તેની પાસે પહેરવાનાં સારાં વસ્ત્ર પણ ન હતાં. પોતાનાં વસ્ત્ર બરવાની પેટી ઉપર તે ઉભી રહેતી, અને ‘પરમેશ્વર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છે, માટે વ્યાધિ, રોગ, નિર્ધનતા વગેરેને રહેવાનો ક્યાંય પણ અવકાશ નથી’ એ ક્રિશ્ચિયન સાયન્સના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરતી. બે-ત્રણ વર્ષમાં તેના એક હજાર અનુયાયી થયા, અને તેણે લગભગ ૪૦૦૦૦૦-સંભાળથી ગણી જુઓ, ચાર લાખ રૂપિયા-એકઠા કર્યા. આ વડે તેણે એક દેવળ બાંધ્યું.

પણ આટલાથી આ અસાધારણ શક્તિવાળી સ્ત્રી સંતોષ થયો નહિ. તેણે ઉપદેશનું અને વ્યાધિ નિવારવાનું ચાલુ રાખ્યું, અને ૪૦૦૦૦૦-ગણી જુઓ, ચાળીસ લાખ-રૂપિયા એકઠા કર્યા. આ વડે તેણે આરસપહાણનું ન્યુયૉર્કમાં એક નવું દેવળ બાંધ્યું, અને તેના ઉપરિ-તરીકે તે કામ કરવા લાગી.

શું તમને એમ લાગે છે કે, સામર્થ્યવિના આ સ્ત્રી ચાળીસ લાખ જેવડી મંજૂર રકમ સંપાદન કરવામાં વિજયી થઈ હતી? ન્યુયૉર્કના લોકો શું એવા બહુચક છે કે, પોતાના રોગ મટયા વિનાજ અને લાલ થયા વિનાજ, પોતાનાં ખરા પરસેવાનાં રળેલાં વહાલાં નાણાં તેના બોળામાં જઈ જઈને નાખી આવ્યા હતા? ના, એવું કશુંજ નથી. તમે ત્યાં જાઓ, અને મમે તેટલા ઢોંગધતુરા કરો, પરંતુ એક પાંચ પણ તમને કાંઈ નહિ પરખાવે. આ સ્ત્રીના વ્યાધિ નિ-વારવાના અસાધારણ સામર્થ્યથીજ લોકો તેમની ત્રીજેરીઓ તેના બોળામાં ઠાલવતા. એક મનુષ્યે, ડૉક્ટરોએ અસાધ્ય ગણેલા અને થોડા દિવસમાં અવસ્થ મરણ લાવનાર જણાવેલા પોતાના હડીલા રોગને મટાડવાને માટે તેને ૬૨૫૦૦૦-ગણી જીઓ, છ લાખ પચીસહજાર રૂપિયા; હૃદય કહું કરે છે?—રૂપિયા આપ્યા હતા. એક બીજા મનુષ્યે પોતાની સ્ત્રીનો આશાતીત વ્યાધિ મટાડવાને માટે તેને ત્રણ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. વિચારનાં આંદોલનોથી રોગ મટાડવાની કળા, એ જો એક પ્રકારની લોકોને ધૂતવાનીજ વિદ્યા હોય તો વિચાર કરો કે, પચીસ વર્ષ સુધી એક સ્ત્રીના આ પ્રકારના ઢોંગધતુરા, ન્યુયૉર્ક જેવા શહેરમાં, ડૉક્ટરોનો સામો પુષ્કળ પોકાર છતાં ચાલ્યા કરે?

આવી અસાધારણ શક્તિવાળી મિસિસ સ્ટેટસનને મેકકિલ્લેને તેના પદ ઉપરથી દૂર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. જે દેવળ પોતાનાજ શ્રમથી તેણે આંધું હતું, અને જે બંધાતું હતું ત્યારે તેની પાલખ ઉપર ઉભી રહીને મજુરો સાથે તેણે કામ કર્યું હતું, તે દેવળમાંથી તેને તેણે પોતાની સત્તાથી દૂર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો. આ અન્યાય તે શી રીતે સહન કરે? ઉત્તમ સાધ્વીતરીકે કેટલાક સમયસુધી તો તેણે તે સહન કર્યું, પણ પછી તેનામાં રાક્ષસસ્વભાવ પ્રકટયો. તેણે મેકકિલ્લેનને મારી નાખવા નિશ્ચય કર્યો. જગત જેવાં શસ્ત્રો વાપરે છે તેવાં શસ્ત્રોથી નહિ, પણ વિચારરૂપી સૂક્ષ્મ શસ્ત્રથી—વિચારરૂપી વિજળાથી પોતાના ઘરમાં બેઠાં બેઠાં તેણે તેના પ્રાણ લેવા પ્રયત્ન આરંભ્યો; કારણ કે વિજળા જેમ હજારો ગાંઠ દૂર એક ટાણમાં જાય છે, તેમ વિચારરૂપી વિજળા પણ હજારો ગાંઠ દૂર એક ટાણમાં જાય છે અને પોતાને સાધવાનું કાર્ય સાધે છે. વિચારને અવકાશ કશા લેખામાં નથી.

પણ હવે આ સંબંધમાં ‘ન્યુયૉર્ક મેલ’ નામનું વર્તમાનપત્ર શું કહે છે, તે વાંચો. મેકકિલ્લેનના પ્રાણ લેવાને સ્ટેટ્સને કેવી રીતે મારણપ્રયોગ કર્યો, તે સંબંધમાં એ પત્ર લખે છે કે:—

“દરરોજ અને કદાચ તેમ ન બનતું તો થોડા થોડા દિવસને અંતરે મિસિસ સ્ટેટ્સન પોતાના બીજા અનુયાયીઓસાથે, કેટલાક કલાક બેસતી અને વિચારનાં આંદોલનોને બોસ્ટનમાં મેકકિલ્લેનપ્રતિ પ્રેરીને, ધીરે ધીરે પણ અચૂકપણે તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી.

“પોતાનો જીવ લેવાનો આ પ્રકારે પ્રયત્ન થાય છે, એ વાતની મેકકિલ્લેનને ખબર પડી ન ગઈ હોત તો તેના પ્રતિ પ્રેરવામાં આવેલાં આ સામર્થ્યોની સામે તે ટક્કર ઝીંઝી શક્યો ન હોત, પરંતુ તે કાવત્રાની તેને ખબર પડી ગઈ અને મિસિસ સ્ટેટ્સન ઉપર વિચારરૂપી વિજળાવડે પોતાનો પ્રાણ લેવાનો આરોપ મૂકીને તેણે તેને તથા તેના અનુયાયીઓને ગુપ્ત મળવાનો સંકેત તોડી પાડ્યો, અને આ પ્રમાણે પોતાનો જીવ બચાવ્યો.

“વિચારનાં આંદોલનોને આકાશમાં પ્રેરીને સ્ટેટસનનો, પોતાના શત્રુનો પ્રાણ લેવાનો પ્રયોગ કંઈક આ પ્રકારનો હતો. તે અને તેના સાથીઓ નેત્ર બંધ કરીને એક અંધારી ઓરડી-માં બેસતાં. પછી તેમાંનો એક બોલતો કે, ‘તમે સર્વ મેકકિલ્લેનને ઓળખો છો. તમે સર્વ જાણો છો કે, અંધકારવાળી પૃથ્વી જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થયો છે, તેજ તેનું રહેવાનું સ્થાન છે. આમ જમીનની નીચે છ શીટ ઉંડે જો તેનું રહેવાનું સ્થાન છે, તો પછી તે સ્થળમાંજ તેણે રહેવું જોઈએ.’

“આ પછી ‘મેકકિલ્લેન જમીનની નીચે છ શીટ ઉંડે દટાઓ’ એ વિચાર ઉપર તે ઓરડી-માં હાજર રહેલાં સર્વ પોતાની વૃત્તિને એકાગ્ર કરતાં. આ પ્રયોગ દિવસોના દિવસો નિત્ય અશ્વાવમાં આવ્યો હતો.”

વિચારના બળને ન જાણનાર અનેક મનુષ્યો આ પ્રયોગથી સામાનો પ્રાણ લેવાનો અશક્ત છે એમ કહેશે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. થોડાં વર્ષ ઉપર ડૉ. આન્ના કિંગફોર્ડે શ્રોપના એક

પ્રસિદ્ધ જીવચ્છાદાદી(વિવિસેક્ટર)નો આવીજ રીતે પ્રાણી લીધાનું ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે.

એજ મિસિસ સ્ટેટ્સને થોડાં વર્ષ ઉપર બેબોક નામના એક પુરુષ ઉપર અને તેની પત્ની ઉપર ક્રોધક હેતુથી આ મારણપ્રયોગ કર્યો હતો. અને પાછળથી સ્ટેટ્સનની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાથીજ જીવતાં રહ્યાં હતાં. સ્ટેટ્સનનાં વિચારનાં આંદોલનોએ પોતાના ઉપર કેવી અસર કરી હતી, તે સંબંધમાં પોતાના લેખમાં મિસિસ બેબોક લખે છે કે:-

“ મધ્યરાત્રિએ બારીમાંથી બરફના જેવો ઠંડો પવનનો સપાટો લાગવાથી હું જાગી ઉઠી. મારા દાંત કંકડવા લાગ્યા. મરેલાં મનુષ્યોની મુખાકૃતિવાળાં પ્રકાશનાં મોજાં મારા તરફ વહેતાં આવવા લાગ્યાં. વિજળીથી કોઈ મનુષ્યને મારી નાખવામાં આવતાં તેને જેવું લાન થાય છે, તેવું મને થવા લાગ્યું. મારો જીવ મારા શરીરમાંથી નીકળી જતો હોય એમ મને થયું. ધરની બીંતોમાંથી મને આરપાર જણાવા લાગ્યું. અને આ તીવ્ર વેદનાના સમયમાં ઓરડામાં આસપાસ સઘળે મને મિસિસ સ્ટેટ્સનની જુરી આંખો જણાવા લાગી.

“ ફેર આવતાં છતાં પણ ભમતે માથે હું નહાવાની ઓરડીમાં ગઈ, અને ચકલી ઉઘાડી ઉના ખળખળતા પાણીનું એક પીપ ભરી કાઢી તેમાં બેઠી, પણ તે પાણી મને જરા પણ ઉનું જણાયું નહિ. મારણપ્રયોગનો પ્રથમનો સપાટો વાગતાં જેમ ટાઢની ધૂમરી મને આવી હતી તેવીજ આ ખળખળતા પાણીના પીપમાં પણ આવવા લાગી. મારે હાડમાંસનાં મનુષ્યો સાથે યુદ્ધ કરવાનું ન હતું, પણ ક્રોધ ચઢિયાતાં સામર્થ્યોની સાથે, નરકના અધિપતિ ક્રોધ દુષ્ટ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હતું.

“હું આ સ્થિતિમાં બેઠી હતી એટલામાં લથડીયાં ખાતા મારા પતિ દાદર ઉપર ચઢ્યા અને મારા ઓરડામાં આવ્યા.

“તે એકદમ બોલી ઉઠ્યા, મારા નાથ! મારા પ્રભુ! મને આ શું થાય છે? ગાડીમાંથી ઘેર આવતાં મને કંઈક એવું થઈ આવ્યું છે કે જાણે હવે હું મરવાની તૈયારીમાં છું. મારો શ્વાસ રૂંધાઈ જાય છે.”

વિચારના સામર્થ્યનો આ પ્રમાણે હાલ અમેરિકામાં ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. પ્રતિભાસ આવાં ઉદાહરણો ત્યાં બન્યા કરે છે અને આવા અદૃષ્ટ બળવાન સામર્થ્યથી પોતાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તેની ઘણાને ચિંતા પેદી છે.

વિચારનું આ હાનિ કરનાર સામર્થ્ય સર્વજન અસર કરે છે, એમ કંઈ નથી. વરઝો, ઘેટાં કે બકરાં ઉપર હુમલો કરે છે, અને તેમાં ફાવે છે; કંઈ વાઘ કે સિંહ ઉપર હુમલો કરતાં નથી, અને ભૂલથી કરે છે તો પોતેજ હાનિને સહે છે. જેઓ સદાચારી નથી, અને જેઓએ ભક્તિ-યોગ કે તત્ત્વજ્ઞાનથી પોતાનું અધ્યાત્મબળ વધારેલું હોતું નથી, એવા દુર્જન મનુષ્યો ઉપરજ આવા મારણપ્રયોગો ફાવી શકે છે; પરંતુ યોગસાધક, તત્ત્વાભ્યાસી, ભક્ત, તત્ત્વજ્ઞ કે યોગી ઉપર તે ફાવી શકતા નથી. આથી આવા પ્રયોગોથી ક્રોધએ પણ ભય ધરવાનું પ્રયોજન નથી અને જેમને તેનો ભય જણાતો હોય તેમને તેનો ઉપાય પોતાના હાથમાંજ છે; અને તે એ કે યોગ, ભક્તિ અથવા તત્ત્વવિચારવડે પોતાનું અધ્યાત્મબળ વધારવું. આધ્યાત્મિક બળવાળા પુરુષોની આજીવન્ય તેમના તે બળનું એવું તો અભેદ કવચ આવી રહ્યું હોય છે કે તેને ભેડીને તેમનો સ્પર્શ કરવા કોઈ પણ દુષ્ટ મનુષ્યે પ્રેરેલા વિચારનું આંદોલન સમર્થ નથી.

શત્રુપ્રતિ પણ દ્વેષજીવિ ન ધરનારને અને તેનું નિરંતર હિત ઇચ્છનારને મારણપ્રયોગ હાનિ કરવાને કદી પણ સમર્થ થતો નથી. અધિકારનો જય અધિકારવડે થતો નથી, પણ પ્રકાશવડેજ થાય છે. અહિતકર વિચારનાં આંદોલનોનો જય પણ પ્રાણીમાત્રનું હિત ઇચ્છનાર વિચારનાં આંદોલનો નિરંતર પ્રવર્તાવવાથીજ થાય છે. અજ્ઞાનનો જય જ્ઞાનથી કરો, અવિદ્યાનો જય વિદ્યાથી કરો, અશુભનો જય શુભની ભાવનાથી કરો.

(માધ-૧૯૬૬ના “મહાકાલ”માં લખનાર સદ્ગત મારતર સાહેબ ઓટાલાભગ)

૧૦-મનની પ્રત્યેક ક્રિયા શરીરમાં ફેરફાર કરે છે.

મનની પ્રત્યેક ક્રિયા એક કંપ અથવા આંદોલન છે. આ કંપ શરીરના પ્રત્યેક અણુમાં થઈને પસાર થાય છે અને તે અણુઓનાં આંદોલનોની ગતિમાં ફેરફાર કરે છે.

શરીરનાં જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરવાથી શરીરમાં રાસાયનિક ફેરફાર ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; કારણ કે પ્રત્યેક તત્ત્વ જે પ્રકારનું હોય છે, તે પ્રકારનું તે હોવામાં કારણ, તેના અણુઓનાં આંદોલનોની અમુક ગતિ એજ હોય છે.

જગતમાં પ્રત્યેક વસ્તુ જે પ્રકારની છે, તે પ્રકારની તે હોવામાં કારણ તેનાં આંદોલનોની અમુક ગતિજ છે.

ખરફનાં આંદોલનોને બદલી નાખતાં ખરફનું જળ થાય છે, અને જળનાં આંદોલનોને બદલતાં જળની વરાળ થાય છે.

સામાન્ય માટીનાં આંદોલનો બદલી નાખતાં માટીનું લીલું ઘાસ, પુખ્તો, વૃક્ષો અને અનાજથી લયી રહેલાં ખેતરો થાય છે. આંદોલનોની ગતિમાં જે પ્રકારનો ચોક્કસ ફેરફાર કરવામાં આવે છે, તે પ્રકારનું પરિણામ પ્રકટે છે.

લોઢાનાં અથવા તાંબાનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરતાં તેનું રૂપ અથવા સોનું થાય છે, અને પથરાનાં અથવા કેલ્સાનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરતાં તેમના વિવિધ પ્રકારના મદામુદ્યવાન હીરા તથા રત્નો બને છે.

અહલ્યાના શરીરનાં આંદોલનોને ફેરફાર કરી નાખીને ગૌતમ ઋષિએ તેના શરીરની શિક્ષા કરી નાખી હતી, અને એજ શિક્ષાનાં આંદોલનોમાં રામના સ્પર્શથી ફેરફાર થતાં તે શિક્ષા પુનઃ અહલ્યાના શરીરરૂપે થઈ હતી. એજ પ્રમાણે મીરાંને પાન કરતા આપેલું ઝેર પણ આંદોલનોના ફેરફારથીજ અમૃતરૂપ થયું હતું.

કુદરત પોતાનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનો અખંડ બદલ્યા કરે છે, અને એમ કરીને સઘળા પ્રકારની આકૃતિઓ, વર્ણો અને રૂપો ઉત્પન્ન કરે છે.

મનુષ્ય પણ પોતાની સૃષ્ટિમાં અર્થાત્ પોતાના શરીરમાં તેજ પ્રમાણે નિલ્લ કર્યા કરે છે. માત્ર વિચાર કરવાથી પોતાના શરીરની ગમે તે વસ્તુનાં આંદોલનોને તે બદલી શકે છે, અને પોતાના શરીરમાં પોતાની ધારેલી ગમે તે સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

તેનામાં રહેલા આ સામર્થ્યને લીધે તે વસ્તુનઃ પોતાના શરીરાદિપરત્વે સર્વશક્ત સંજો છે.

આ સામર્થ્ય તેને કંઈ નવું પ્રાપ્ત કરવાનું નથી. તે તેનામાં રહેલુંજ છે, અને જ્યારથી તેણે વિચાર કરવાનો આરંભ કર્યો છે ત્યારથી પ્રત્યેક ક્ષણે આ સામર્થ્યનો તે ઉપયોગ કર્યાજ કરે છે. તેને વિચારવાયોગ પ્રપ્ત એટલોજ છે કે, આ સામર્થ્યનો સમજીને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો કે જેથી તે પોતાનામાં પૂર્વે કદી પણ નહિ ઉત્પન્ન કરેલાં એવાં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ પરિણામોને પ્રકટાવી શકે.

મનુષ્યને પોતાના શરીરમાં કુખનું ભાન થાય એવું જે કંઈ જણાય છે, તે તેના શરીરનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં થયેલા ખોટા ફેરફારને લીધે જણાય છે; તેજ પ્રમાણે તેને તેના શરીરમાં જે કંઈ સુખનું ભાન જણાય છે, તે તેના શરીરનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં થયેલા અનુકૂળ ફેરફારને લીધે જણાય છે.

આંદોલનોના નિયમનું બંધારણ એવા પ્રકારનું છે કે, આંદોલનોમાં અનુકૂળ યોગ્ય ફેરફાર માત્ર એક ખાસ રીતેજ થાય છે; અર્થાત્ પરિપાટીનો અથવા ક્રમનો નિયમ પાલન કરવામાં આવ્યો હોય છે, તોજ અનુકૂળ ફેરફાર થાય છે. જો પરિપાટીનો ગ્રેડેશન નિયમ પાલન કરવામાં નથી આવ્યો હોતો તો ખોટો અથવા પ્રતિકૂળ ફેરફાર થાય છે, અને તેમ થતાં સઘળા પ્રકારનાં કુખો અને અપ્રિય સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

આથી આ નિયમનો જુદાપૂર્વક ઉપયોગ થઈ શકે એટલા માટે પ્રત્યેક અમુક પ્રકારની માનસ-ક્રિયા કેવા રાસાયનિક ફેરફારને ઉત્પન્ન કરે છે, અને કેવી રીતે માનસિક ક્રિયાઓને બદલ-

સ્થાપૂર્વક કરવાથી આંદોલનોમાં થતા સધળા ફેરફાર ક્રમપૂર્વક થાય છે, એ યથાર્થ રીતે જાણવાની મનુષ્યને અગત્ય છે.

આ પ્રકારે વિચારતાં આ વિષય અત્યંત મોટો તથા પ્રત્યેક મનુષ્યના મનનું આકર્ષણ કરનારો છે, પરંતુ આ લઘુ લેખમાં તેની મહત્તાનું ભાન કરાવવા ઉપરાંત વિશેષ કંઈ થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે આ લઘુ લેખનો આશય, પ્રત્યેક માનસક્રિયા શરીરમાં રાસાયનિક ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ દર્શાવવાનો છે. એમ છતાં આ અત્યંત ઉપયોગી વિષયની લવિષ્યમાં વિસ્તાર-પૂર્વક ચર્ચા કરવાની અનુકૂળતા લેવામાં આવશે.

શરીરમાં રહેલું પ્રત્યેક તત્ત્વ હાલ જે પ્રકારનું છે તે પ્રકારનું તે હોવામાં તેનાં આંદોલનોની અમુક ગતિ છે, તેજ કારણ છે તેથી; પ્રત્યેક માનસક્રિયા આંદોલન છે તેથી; આંતરપ્રદેશમાંથી ઉઠતું પ્રત્યેક આંદોલન બાહ્યપ્રદેશમાં પ્રવર્તતાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરી શકે છે તેથી; અને સધળાં આંદોલનો ક્રિયાના સ્થૂળ પ્રદેશની મર્યાદામાં રહેલાં છે તેથી આંદોલનોના જે નિયમનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે શાથી ખરો છે, એ આપણા લક્ષમાં ખરાખર આવે છે.

આમ છતાં, એ પણ ખરું છે કે, એકજ પ્રદેશનાં બે જૂદી જૂદી સ્થિતિવાળાં આંદોલન એક-બીજામાં ફેરફાર કરી શકે છે; પરંતુ તેમાંનું એક જ્યારે બીજાના કરતાં ઘણું વધારે બળવાન હોય છે ત્યારેજ તે તેમ કરી શકે છે.

શારીરિક પ્રદેશનાં આંદોલનો કરતાં સધળાં માનસ આંદોલનોનું રાસાયનિક જીવન વધારે ઉંડે સુધી પહોંચેલું હોય છે; તેથી શારીરિક આંદોલનો ગમે તેટલાં બળવાન જણાતાં હોય છે, તોપણ માનસ આંદોલનો તેમને કેવળ ફેરફાર કરી નાખવા સમર્થ હોય છે. આ કારણથીજ એક પ્રચંડ શરીરવાળા પુરુષને, એક દુર્બળ શરીરવાળો યોગી પોતાના માનસસંકલ્પથી દશ હાથ કે સો હાથ દૂર ફેંકી શકે છે.

તોપણ કેટલાંક માનસ આંદોલનો શારીરિક આંદોલનોના જેવાંજ લગભગ સપાટી પાસે રહેનારાં હોય છે. આવાં આંદોલનો ખુબજ અલ્પ ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે એટલો અલ્પ ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે કે તે આપણા જાણવામાં પણ આવતો નથી.

આ કારણથી જેમ મનુષ્ય અંતરમાં અધિકાધિક ઉંડો ઉતરે છે, તેમ તેના વિચારનું બળ સ્થૂળ તત્ત્વો ઉપર અધિક ચાલે છે.

તેથી, શરીરના કોઈપણ ભાગમાં જે આપણે અનુકૂળ અને સુખદ ફેરફાર કરવા હોય તો આપણે અંતરમાં અધિક અને અધિક ઉંડો ઉતરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ-અંતરમાં એકાગ્ર થવાનો આપણે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ.*

વધારે ઉંડા રાસાયનિક જીવનમાંથી નીકળતાં માનસ આંદોલનો તત્ત્વોમાં આવશ્યક ફેરફાર સર્વદા કરેજ છે, પણ ઈચ્છેલો ફેરફાર કરવાને કેવાં માનસિક આંદોલનોને પ્રવર્તાવવાં એ પ્રશ્ન પાછો ઉઠે છે.

(આ પ્રશ્નના સવિસ્તર સમાધાનને ઈચ્છનારે આ વર્ગ તરફથી પ્રકટતા યમદંડમાં થોડા સમયથી આવતો ‘અર્વાચીન રોગોપશમસરણી’ એ નામનો વિષય કૃપા કરી અવલોકવો.)

આ વિષયમાં જે સિદ્ધાંતો વાચકની દૃષ્ટિને આણવાનો હિંદુ રાખ્યો છે, તે સિદ્ધાંતો આ છે:-પ્રત્યેક માનસક્રિયા આંદોલન છે; શરીરના પ્રત્યેક અણુમાં તે પ્રસરી જાય છે; વધારે ઉંડા રાસાયનિક જીવનમાંથી તે પ્રકટે છે; અને એક રાસાયનિક નિયમાનુસાર સ્થૂળશરીરનાં તત્ત્વોમાં તે ફેરફાર અને સુધારો કરી શકે છે.

સ્થૂળશરીરનાં તત્ત્વોનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર કરવાથી શરીરમાં રાસાયનિક ફેરફાર ઉત્પન્ન થાય છે; અને આ ફેરફારને ઉત્પન્ન કરનાર માનસક્રિયા જે જાનની હોય છે, તે પ્રમાણે આ ફેરફાર સુખને કે દુઃખને આપે છે.

(આશ્ચિન ૧૯૬૬ ના “મહાકાળ” માં લખનાર સદ્ગુન માસ્તર સાહેબ છોટાલાલજી)

* અંતરમાં ઉંડો ઉતરવાનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો, એ આ વર્ગ તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલા અન્યત્રાત્મજોષક ગ્રંથમાળાના પ્રથમ ‘અક્ષ’માં વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તેથી જિજ્ઞાસુએ તે વાંચવા કૃપા કરવી.

११-संसार के दो प्रसिद्ध पहलवान

भारतभूमि वीरप्रसविनी है। जैसे जैसे वीरों ने इस देश में जन्म लिया है जिनकी धाक संसारभर में रही। पुरुषोत्तम रामचंद्र, गांधीवधारी अर्जुन, गदाधारी भीम, महारथी अभिमन्यु, पितामह भीष्म, प्रतापी प्रताप और महाराष्ट्रवीर शिवाजी आदि की वीरतापूर्ण कथाओं का पढ़कर आज भी भारतवासियों के कुचले लुआे हृदय लहलहा उठते हैं। इस वीसवीं शताब्दी में भी भारतवर्ष के अपनी आत बनाये रखने का पूरा पूरा गर्व है। एक महिला का अपमान सहन न कर प्राणों की आलु लगानेवाले अङ्गण्डाद्वार, भारत का अपमान सहन न कर असेम्बली में सिंहनाद करनेवाले स्वराज्य वीर, रिजर्व बैंक ऑफ़ इंडिया के सरकारी प्रस्ताव का रोक कर अपनी निर्भयता दिखानेवाले पटेल, विदेशों में अपने शरीरमय की धाक जमानेवाले प्रोफ़ेसर रामभूति जैसे वीर आज भी इस देश में ज्योति है।

पहलवानी में तो जूझा भारत, संसार का गुरु होने का दावा रखता है। जूझा है तो क्या, गुलाम है तो क्या, आज भी वह इस दुनोमें किसीका अपना सानी नहीं रखता। इस आत का निर्णय उस दिन पटियाले की रंगभूमि में अर्धदक्ष जनसमुदाय के सामने भारतीय पहलवान गामा और संसारप्रसिद्ध पोलिश पहलवान जेभिरको को कुस्ती से हो चुका है। स्वयं मुकाबले का हौससा करनेवाला जेभिरको भी इस आत का मान चुका है कि 'गामा शेर है।'

गामा की जन्मभूमि पंजाब है। इसके आप और आभा भी नामी पहलवान थे। जयपन में ही इसके पिता की मृत्यु हो गई थी। दस वर्ष की आयु से ही इसने अपना नाम प्रारंभ किया और थोड़े ही समय में भारत का सर्वश्रेष्ठ पहलवान हो गया। भारत के कौने कौने में इसका नाम हो गया।

भारत में नाम कमा कर इसने अपने लाख धर्माभ्यक्ष के साथ यूरोप की यात्रा की। १९१० ई० में वह एंग्लैंड पहुँचा। इस अवसर पर वहाँ द्वार द्वार से नामी नामी पहलवान आये थे। इसने यूरोप और अमेरिका के पहलवानों को लड़ने के लिये ललकारा। वे समझते थे कि पोन्चे डि'हुरथानी क्या जने लड़ना; पर जल्द ही इसने ग्रेसगो, लिवरपूल और मैन्चेस्टर के पहलवानों को हाथ मिलाते ही दे मारा तो धमड़ियों की आंखें खुली और डॉ० रौलर सजसे पहले मुकाबले के लिये आये। उनका गामा ने तीन ही मिनट में आसमान दिखा दिया। इसके बाद रूसी पहलवान हैकनरिभट को मारा जाने चित्त किया और जपान के प्रसिद्ध पहलवान टाराभाय और इसके साथियों को ललकारा, परंतु इस शेर का दम कर उसने तो लड़ने तक की हिंमत न की। इसके लाख धर्माभ्यक्ष ने भी छटकी के सर्वश्रेष्ठ पहलवान जॉन ब्लैम्प को पछाड़ कर अच्छा ज्योति पैदा कर ली थी। एंग्लैंड ने गामा को पंजाब का शेर और धर्माभ्यक्ष को चित्ता की उपाधि दी।

जल्द गामा यूरोपभर के पहलवानों को पछाड़ चुका तो सन १९१२ में संसार का सजसे ज्योतिष्ठत पहलवान जेभिरको सामने आया, पराजित तीन घंटे तक गामा उसे नीचे उल्ले रहा, परंतु चित्त न कर सका; कुस्ती दूसरे दिन के लिये रखी गई, परंतु जेभिरको रात को ही चला गया।

जेभिरको महोदय इस देश के आस्ट्रिक प्रान्त के निवासी हैं। आप कोरे पहलवान ही नहीं हैं, उच्च क्रेटि के विद्वान भी हैं। आठ भाषा ज्ञानते हैं और वकालत पास हैं। वकालत न कर के आप पहलवानी करते हैं। जल्द आप ३५ वर्ष के थे तब बहुत थोड़े पहलवान आपसे लड़ने की हिंमत करते थे। उस समय आपका वजन २४५ पाउंड था। उन दिनों जिन मज्ज नामक पहलवान स्ट्रैंगलर बेविस को पछाड़ कर संसारप्रसिद्ध पहलवान हो चुका था। प्रथम बार तो उसने जेभिरको को दे मारा था; परंतु दुबारा हिलेडेलिया में कुस्ती होने पर जेभिरको ने उसे जित लिया! महायुद्ध के समय वह इस पहुँचा। वहाँ उसने इसी पहलवान अभ्ये को

पटपनी दी. यह कुस्ती उसने प्राणों की भाँज लगाकर लड़ी थी. इसके बाद वे अमेरिका गये. वहाँ नैस रीमा, डॉन मैकलोउ, आदि कुछ पहलवानों को पटक दी. यूरोप में उसने पॉल पास, टॉम कैनन आदि कुछ पहलवानों को पछाड़ा. न्यूयॉर्क में रोजिन को; आस्ट्रेलिया में साम यैपलम, माइक मालिक आदि को गिराया. इस प्रकार जेम्स को संसार का सभसे बड़ा पहलवान हो गया.

विलायत में जेम्स को से लड़ने के बाद पटियालानरेश गामा को अपने साथ ले आये थे. उन्होंने उसे अपने वहाँ रम लिया था और (सेप्टेम्बर २५) १९०० में मासिक देते थे.

अपने प्रतिद्वंद्वी गामा को कुस्ती में पछाड़ने का पूरा धरादा कर के १७ वर्ष बाद जेम्स को हिंदुस्तान आया. संसार की आँखें इस नज़र को ओर लगी हुई थी. सभ लोग बड़ी उत्सुकता से इस कुस्ती की प्रतीक्षा कर रहे थे! महीनों से देश में इसकी धूम मच रही थी.

आगिर २६ जनवरी (सन १८२८) को पटियाले में यह कुस्ती लड़ी गयी. रंगभूमि ४०-५० हजार विदेशी और देशी दर्शकों से घाँस लरी हुई थी. दर्शकों में पटियाला, धौलपुर, बरतपुर, कपूरथला, जमनगर और लिण्ड के महाराज, सर हारकोर्ट अटलर और तिवान के नवाब आदि भी थे. करतलध्वनि के साथ जनता की उत्सुकता बढ़ते-बढ़ते दोनों वीर आपाउ में दूढ़ पड़े और लगे हाथ भिदा कर पैतरे बदलने. एक मिनट भी कुस्ती न हो पाई थी कि गामा ने जेम्स को आँसू आने बित्त दे मारा. इस कुस्ती ने संसार को चकित कर दिया. यात भी आश्चर्य की है, जिस जेम्स को सत्रह वर्ष पहले गामा लगभग तीन घंटे लड़ते रहने पर भी बित्त नहीं कर सका था और जो संसार के सभ पहलवानों को पछाड़ कर गामा को छतने के बिये पूरी तैयारी कर के भारत आया था, उसका गामा ने पलक मारते ही धरती नपादी. इस छत के उपलक्ष में गामा को एक यादी की गुर्मी दी गयी और वह संसार का सर्वश्रेष्ठ पहलवान माना गया. जेम्स को से फिर लड़ने को कहा गया, पर उसने यह कह कर कि “गामा शेर है, कुस्ती का उस्ताद है.” लड़ने से इनकार कर दिया. इसके एक दिन पहले गामा का लाध धिमाभक्ष्य भारत के अन्य सभ पहलवानों को हरा कर भारतविजयी पहलवान बन चुका था.

जिस कुस्ती के इन ने आज भारत की लाज रम ली, देखा जाता है कि शिक्षित भारतवासी इससे पीछे हटे हुए हैं. वे पहलवानी को भूरा समझते हैं. हम समझते हैं कि गामा की इस विजय से उनकी मनोवृत्ति बदलेगी और वे शक्तिसंयम करने के बिये कुस्ती लड़ना और कसरत करना अपना परम पावन कर्तव्य समझेंगे.

(“वीरसंदेश” मासिक में लेखक:-श्री. प्रताप महोदय)

१२-मेरी चाहना

जीवन से कुछ मोह नहीं है, सुख, सम्पत्ति की तनिक न चाह ।
निठुर मृत्यु से द्रोह नहीं है, और न है यश की परवाह ॥
नहीं लालसा है यह मन की, हो विस्तृत मेरा व्यापार ।
वृद्धावस्था लख निज तन की, छोड़ जग से मिथ्या प्यार ॥
किन्तु चाहना है यह मेरी, हरने को अरि-अत्याचार ।
चमक उठे सुनकर रणमेरी, चपला सी मेरी तलवार ॥

(“वीरसंदेश” मासिक में लेखक-श्रीभुत दिव्य कवि)

૧૩-રેંટીઓ અને ઇસ્લામ

ખતીબ ખગદાદી પોતાના ઇતિહાસમાં હઝરત ઇબ્ને અબ્બાસનું પ્રમાણ ટાંકીને કહે છે:-
‘ સ્ત્રીઓના જલસા રેંટીઆથી શણગારે. ’

કમનસીબે કુળવાન મુસલમાન સ્ત્રીઓ રેંટીઓ કાંતવાને માહું કામ સમજે છે, પોતાની કેળવણી અને મરતબાની વિરુદ્ધ માને છે. ઉપરની હદીસ ઉપર હું તેમનું ધ્યાન ખેંચું છું અને પૂછું છું કે, જે વસ્તુ શણગાર મનાતી હતી, તે ચડાવવામાં શેની એળ હોય? હાકિમે હદીસ ઉપર સુસ્તદૂક નામનો એક મશહૂર અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં પેગંબર સાહેબની બીબી આયેશાનું નીચેનું વચન ટાંકેલું છે:-

‘ તમારી સ્ત્રીઓને રેંટીઓ અને સૂરાએ નૂરની તાલીમ આપો. ’

હાકિમે આ હદીસની કેવળ નકલ નથી કરી, એ પ્રમાણભૂત છે એમ કહ્યું છે. કુરાને શરીફની તાલીમની સાથે રેંટીઆની તાલીમને જોડનાર આ હુકમના કરતાં બીજો વધારે જબરદસ્ત હુકમ કયો હોય શકે? પછી કોઈ પણ મુસલમાન કહેવડાવનારો રેંટીઆની મળક કરશે ખરે?

આ તો હુકમ અને ઉપદેશની વાત થઈ. અમલ પણ તેવોજ હતો. પેગંબર સાહેબની સાથે રહેનારી સ્ત્રીઓ હમેશાં રેંટીઓ ચડાવતી હતી. મુસલમાનોની માતાપુત્ર્ય હઝરત ઉમ્મે સલમા (પેગંબર સાહેબનાં બીબી) જેમની બારે પાક ઓરતોમાં ગણતી થતી હતી તેઓ આખો દિવસ રેંટીઓ ચલાવતાં. ઇબ્ન અસાકર હઝરત ઝીઆદ બિન સકનનું નીચેનું વચન ટાંકે છે:-

“ હું હઝરત ઉમ્મે સલમા(અલ્લાહને રાજી રાખનારી)ની ખિદમતમાં હાજર થયો તો જોયું કે, તે રેંટીઓ ચલાવતાં હતાં. મેં પૂછ્યું કે ‘આ શું? જ્યારે હું આવું છું ત્યારે તમને રેંટીઓ ચલાવતાંજ જોઉં છું!’ તેમણે જવાબ આપ્યો: “રેંટીઓ શયતાનને ભગાવે છે, અને ઇદ્રિયોને વિષયમાં ભટકતી અટકાવે છે. અને મેં સાંભળ્યું છે કે, વધારે પુણ્ય તેજ સ્ત્રીને મળશે કે જેની સૂતરની આંટી સૌથી વધારે મોટી હશે. ”

આ રિવાજ ઇમાનદાર સ્ત્રીઓમાં લાંબો સમય ચાલ્યો. ઇસ્લામના આરંભમાં રેંટીઓ એ ગૃહિણીઓનો રોજનો ધંધો હતો, કોઈક વાર ચલાવવાની વસ્તુ નહોતી. મુહદિસ બેહકી પોતાની મશહૂર કિતાબ ‘શોબઉલ ઇમાન’માં હાકિમ અને ઇબ્નેસાદનો હવાલો ટાંકીને હઝરત ખવલા (કેસની દીકરી) — પેગંબર સાહેબની સાથી-નું એક વચન ટાંકે છે.

‘અમે ઓરતો રસૂલેખુદાના ઝમાનામાં અને અબુબકરના ઝમાનામાં અને ખલીફ ઉમરની ખીલાફતની શરૂઆતમાં મસ્જિદમાં ઉતરતી હતી અને ધણુંખરું રેંટીઓ કાંતતી હતી. ’

ઇસ્લામનો સતયુગ બનુ ઉમ્મીઆના ઝમાનાની સાથે પૂરો થયો. પેગંબર સાહેબના અને પહેલા ચાર રાસત રસ્તાના ખલીફાના ઝમાનામાં અને ઉમ્મીઆના ઝમાનામાં કશું સરખાપણું લાગ્યેજ હતું; છતાં પેગંબર સાહેબના ઉપદેશે એટલી તો જડ ધાલી હતી કે ઉમ્મીઆના ઝમાનામાં પણ મોટા મોટા ધનાઢ્યોના, હાકમોના હરમમાં રેંટીઓનો મધુર પ્વનિ સંભળાતો હતો.

ઇબ્ને અસાકર આ વર્ણવે છે:- “ ઝીઆદ ઇબ્ને અબ્દુલ્લા કુરેશી કહે છે કે, હું એક રોજ હજ્જના ખિન મુસફરી રાણી હિદ-મહદલબની દીકરી-ની ખિદમતમાં હાજર થયો તો જોયું કે તે રેંટીઓ કાંતતી હતી. મેં પૂછ્યું કે ‘રાણી છતાં તમે રેંટીઓ કાંતો?’ તેણે જવાબ આપ્યો કે, મેં મારા પિતા જે પેગંબર સાહેબના સાથી હતા તેમની પાસેથી પેગંબરનું આ પાક વચન સાંભળ્યું છે: ‘તમારામાં જેવું સૂતર વધારે હશે તેનેજ વધારે પુણ્ય મળશે. રેંટીઓ શયતાનને ભગાડે છે, અને વિષયવિકાર મટાડે છે. ’ ”

આ બધી પેગંબર સાહેબની હદીસ અને પેગંબર સાહેબના સાથીઓનાં કાર્વનાં વર્ણન-જે નવમી સદી હીજરીના મશહૂર મુહદિસ શેખ જલાલુદ્દીન સૂફતીની ચોપડીઓમાંથી લેવામાં આવેલાં છે, તેમાંથી નીચેનો સાર નીકળે છે:-

૧—હઝરત પેગંબર સાહેબની પાક બીબીઓ અને બીજી સ્ત્રીઓ જે તેમની સાથીઓ હતી તે હમેશાં રેંટીઓ કાંતતી હતી. ૨—પેગંબર સાહેબે મુસલમાન સ્ત્રીઓને રેંટીઓ કાંતવાને હુકમ કર્યો છે. ૩—પેગંબર સાહેબે પોતાની જાનનાથી રેંટીઓ કાંતવાને પુણ્યતરીકે ફરમાવ્યું છે. ૪—પેગંબર સાહેબે રેંટીઓને માણસની નીતિ અને હૃદયને સુધારનારો કહ્યો છે, એટલે એને શયતાન અને વિષયવિકારને દૂર કરનાર બતાવ્યો છે.

આવી સ્પષ્ટ વાતો પછી કેઈ પણ 'લા ઇસ્લાહા ઇદિલ્લાહ મહમદ રસુલિલ્લાહ' બોલનારને રેંટીઓની ખુબીવિષે કેાઇ પણ જાતની શંકા રહે છે? જો આજે આ રેંટીઓની તાલીમનો અમલ થતો હોત તો ઇસ્લામી ખાનદાનોની સ્થિતિ બહુ જૂદી હોત, અને હવે પણ અમલ થાય તો કેટલી ફેરવાઇ જાય!

એ ન સમજીયું કે, ઉપર લખેલાં ફરમાન કેવળ સ્ત્રીઓને માટે છે અને પુરુષોને લાય પડતાં નથી. એ વિષે શંકા તો નથીજ. ખાસ કરીને એ ફરમાનો ઇસ્લામી ખાનુઓને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યાં છે; પણ જેમ જરૂરની વખતે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની સાથે રહીને જેહાદમાં શામિલ થતી અને લડાઈમાં ભાગ લેતી—ધરમૂકની લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો—તેવીજ રીતે હાલની શાંત લડતમાં પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સાથે આ અતિશય કાર્યસાધક શસ્ત્ર ચલાવવામાં શામિલ થવું જોઈએ, એ વિષે પણ શંકા નથી. બીજી વાત એ છે કે, રેંટીઓનો ગુણ પેગંબર સાહેબે જ્યારે એવી રીતે વર્ણવ્યો છે કે તે શેતાનને ભગાડનારો છે, તો તેનો સંબંધ કેવળ સ્ત્રીઓની સાથેજ ન હોઈ શકે, એનો એ ગુણ તો સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને ઉપયોગી થાય એમ છે.

(મૌલાના મહમદઅલીના એક લેખનો તરજુમો—'નવજીવન'માંથી ઉદ્કૃત)

૧૪—નિષ્ફળ વ્યાપારોમાં વ્યર્થ સમય ગાળતા મનને

૫૬૦. (તોફાની દરીએ, નાવ તમારું ગોથાં ખાય રે, એ લય.)

નિષ્ફળ વ્યાપારે, આવરદા ઓછું તારું થાય રે,
ખાળી નિજ ધરને, હોળી લહીને શું હરખાય રે, નિષ્ફળ
ચેતાવે મહાપુરુષો શાસ્ત્રો કેમ ન તોએ જગાય,
ક્યાં લગી પરપોટો કહે ટકશે, કરીશ પછી શું ઉપાય રે, નિષ્ફળ
કેટલી વાર પીધું ને ખાધું, કાં તે ભૂલી જાય,
તમ થયો નથી તોપણ શીદ વળી, ફરિ ફરિ પાછો ખાય રે, નિષ્ફળ
જ ચીલે ચઢતાં ધારેલે ગામ નહિ પહોંચાય,
તે ચીલામાં નેત્ર મીંચી કાં, દડબડ દડબડ ધાય રે, નિષ્ફળ
આમ દિવસ ને માસો વીતતાં, વર્ષો પણ વીતાય,
સુખનો માર્ગ ચહે શું ગ્રહેવા, પડ્યા પછી આ કાય રે, નિષ્ફળ
સશક્ત તન મન ઇંદ્રિય છે ત્યાં—લગી શુભ સાધી શકાય,
શસ્ત્રો સઘળાં ભાગી જતાં, સંઘ્રામે શું જિતાય રે, નિષ્ફળ
હજી પણ ચેતીશ તો ચેતાશે, અસુર નહિ ગણાય,
નરહરિ પ્રભુ છે કરુણાસાગર, સ્હાશે ઝટ તુજ ખાંધે રે, નિષ્ફળ

(ચિત્ર-૧૯૬૬ના "મહાકાલ"માં લેખક સહગત મારતર સાહેબ છોટાલાલજી)

੧੫—“ ਐਸੀ ਹੋਲੀ ਖੇਲੋ ਲਾਲ ! ”

(੧)

ਠਾਕੁਰ ਅਖੇਲਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਲੇ ਪਹਲ ਜਯ ਮੈਂਨੇ ਦੇਖਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਨਿਰਾ ਆਵਕ ਥਾ। ਉਸ ਰੋਲੀ ਹੋਗੀ ਤੋਠ ਪਾਂਧ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ। ਮਗਰ ਹਮਾਰਾ ਵਧ ਖ਼ਰਬ ਮਿਲਨ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮਿਲਨ ਭੀ ਥਾ। ਖ਼ੋਂਕਿ ਮੁਝਸੇ ਪਰਿਯੋਗ ਹੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਯਹ ਵੀਰ ਕੁਨਿਯ, ਰੇਲ ਮੇਂ ਕਿਸੀ ਗੇਰੇ ਸੇ ਲਿਤ ਪੜਨੇ ਤੋਂ ਕਾਰਣੁ ਨੇਲ ਭੇਜ ਦਿਯਾ ਗਯਾ ਐਰੇ ਵਹੀਂ ਉਸਨੇ ਅਪਨੀ ਜ਼ੁਵਨ-ਕੁਲਾਨੀ ਸਮਾਪਤ ਕੀ।

ਮਗਰ, ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ਨੇ ਖ਼ਰਬ ਦਰਸ਼ਨ ਮੇਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਭਾਨੀ ਪਰ ਅਪਨੇ ਅਹੁਲਤ ਵਯਕਿਤਤ ਦੀ ਨੇ ਭਾਪ ਭੋਤ ਦੀ ਥੀ, ਵਧ ਆਯ ੧੮-੨੦ ਵਰ੍ਹੇ ਆਫ ਭੀ ਨਯੋਂ ਦੀ ਯੋਂ ਅਨੀ ਫੁੱਧ ਹੈ। ਯਹੀ ਹੋਲੀ ਤਾ ਅਵਸਰ ਥਾ। ਮੈਂ ਖੁੰਟਨੋਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਤਕ ਧੋਤੀ ਐਰੇ ਆਖੀ ਆਂਢ ਤਾ ਕੁਰੇਤਾ ਪਛਨੇ, ਐਕ ਫਾਥ ਮੇਂ ਰੰਗ ਤਾ ਪਾਤ ਐਰੇ ਦੂਸਰੇ ਮੇਂ ਭੋਟੀ ਸੀ ਪਿਯਕਾਰੀ ਲਿਯੇ ਮੁਢਲੇ ਤੋਂ ਆਲਸਯਾਯੋ ਸੇ ਹੋਲੀ ਭੇਲ ਰਹਾ ਥਾ। ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਆਥ, ਅਘੀਰ ਐਰੇ ਉਸ ਯਮਕਤੀ ਫੁੱਧ ਯੀਯ ਦੀ ਯੁਕਨੀ—ਜਿਸੇ ਫਰਮ ਲੋਗ “ਯੁਕਾ” ਕਹੇ ਹੈ—ਸੇ ਭਰੇ ਥੇ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਸੇ ਪੈਰ ਤਕ ਲਾਲ ਰੰਗ ਸੇ ਯੀਯਾ ਥਾ।

ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਧਰ ਤੋਂ ਨੌਕਰ ਨੇ ਆ ਕਰ ਮੁਝੇ ਪੁਕਾਰਾ “ਲਾਲਯ ਲਾਲਯ ! ਫੌਤ ਕਰ ਯਫ਼ ਤਾ ਐਤੋ ਮੇਰੇ ਕੰਧੇ ਪਰ ! ਫਾਂ, ਫਾਂਸ ਤਰਫ਼ ਠੀਕ ਹੈ—ਯਕੋ ਤੁਮ੍ਹਰੇ ਆਯੁਯ ਯੁਯਾ ਰਹਾ ਹੈ। ਤੁਮ੍ਹਰੇ ਦੇਖਨੇ ਤੋਂ ਲਿਯੇ ਤੋਠ ਭਲੇ ਆਫ਼ਮੀ ਆਯੇ ਹੈਂ।”

ਸਯਯੀ ਆਤ ਯਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਮੁਝੇ ਉਸ ਭਲੇ ਆਫ਼ਮੀ ਸੇ ਮਿਲਨੇ ਤਾ ਜਿਤਨਾ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਥਾ ਉਸਸੇ ਕਈ ਅਧਿਕ ਲੋਭ ਉਸ ਨੌਕਰ ਤੋਂ ਕੰਧੇ ਪਰ ਐਠ ਕਰ “ਟਿਕ, ਟਿਕ, ਟਿਕ !” ਕਰੇ ਫੁਝੇ ਧਰ ਆਨੇ ਤਾ ਥਾ। ਵਹਾਂ ਪਛੁੰਧ ਕਰ ਮੈਂਨੇ ਦੇਖਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾਯ ਕਿਸੀ ਸੰਫ਼ੇ ਆਲਵਾਯੇ, ਲਯੇ-ਯੋਏ ਵਯਕਿਤ ਤੋਂ ਸਾਥ ਆਯੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਥੇ। ਉਨਕੀ ਫਾਟੀ ਫੁੱਧ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਸੰਫ਼ੇ ਐਰੇ ਯੂਯ ਲਯੀ ਥੀ। ਉਸੇ ਕੰਢੇਨੇ ਸਿਕਯੋਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਤਾਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਯਫ਼ ਕਰ ਆਂਧ ਰਯੀ ਥੀ। ਉਨਕੇ ਪੈਰ ਮੇਂ ਜਯਪੁਰੀ ਨੇਤਾ, ਸਿਰਪਰ ਰਯਪੁਰੀ ਪਗਡੀ ਐਰੇ ਸ਼ਰੀਰ ਪਰ ਖੁੰਟਨੋਂ ਸੇ ਨੀਯੇ ਲਟਕਤਾ ਫੁਝਾ ਅੰਗਰਯਾ ਐਰੇ ਯੁਧੀਫ਼ਾਰ ਪਾਯਯਮਾ ਥਾ। ਕਮਰ ਮੇਂ ਯੁਧਾਯੀ ਰੰਗ ਤਾ ਐਕ ਫੁਪਟਾ ਪੇਟੀ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਅੰਧਾ ਥਾ, ਜਿਸਮੇਂ ਐਕ ਲਯੀ ਸੀ ਤਯ-ਵਾਰ ਲਟਕ ਰਹੀ ਥੀ।

ਮੁਝੇ ਫਾਜ਼ਿਰ ਦੇਖ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾਯ ਨੇ ਕਹਾ—“ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ! ਯਹੀ ਹੈ ਮੇਰਾ ਸਯਸੇ ਭੋਟਾ ਅਯਯਾ। ਖਸਕਾ ਨਾਮ ਹੈ ਲਾਲਾ ਯਫ਼ਾਦਰਸਿੰਘ !” ਉਨ੍ਹੇਨੇ ਮੁਝਸੇ ਕਹਾ—“ਲਵਾਮ ਕਰੋ ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ਤੋ !”

ਮੈਂਨੇ ਆਯਾ ਪਾਲਨ ਕੀ। ਖ਼ੇਮ ਸੇ ਗਫ਼ ਗਫ਼ ਹੋ ਕਰ ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ਨੇ ਮੁਝੇ ਗੋਫ਼ੀ ਮੇਂ ਕੇ ਕਰ ਕਹਾ—“ਭੁਤੇ ਰਹੋ ਭੋਟਾ ! ਖਧਰ ਆਯੋ, ਅਯ ਫਮਾਰੇ ਸਾਥ ਭੇਲੋ।” ਆਯੁਯ ਸੇ ਉਨ੍ਹੇਨੇ ਕਹਾ “ਅਯ ਆਪ ਜਯਯੋ। ਅਪਨਾ ਕਾਮ ਦੇਖਿਯੋ। ਮੈਂ ਫਸਿ ਅਯੋ ਸੇ ਅਪਨਾ ਭੁ ਅਫ਼ਲਾ ਲੁਗਾ।”

ਪਿਤਾਯ ਤੋਂ ਯਕੋ ਜਨੇ ਪਰ ਠਾਕੁਰ ਸਾਡਯ ਮੁਝੇ ਉਸੀ ਕਮਰੇ ਮੇਂ ਖਧਰ ਸੇ ਭਧਰ ਧੂਮਾ ਧੂਮਾ ਕਰ ਅਪਨਾ ਪਰਿਯੋਗ ਦੇਨੇ ਲਗੇ।

“ਤੁਮ ਮੁਝੇ ਪਛਯਾਨਤੇ ਹੋ ? ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਨ ?”

ਮੈਂਨੇ ਸਿਰ ਫਿਲਾ ਕਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਯਾ ਕਿ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪਛਯਾਨਤਾ।

ਉਨ੍ਹੇਨੇ ਕਹਾ—“ਫਸ ਆਰ ਮੈਂ ਸਾਤ-ਆਠ ਵਰ੍ਹੇ ਆਫ ਆਯਾ ਹਾਂ ਤੁਮ੍ਹਰੇ ਧਰ। ਤੁਮ੍ਹਰੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਧ ਮੁਝੇ ਅਯਯੀ ਤਰਫ਼ ਜਨਤੇ ਹੈਂ। ਜਯ ਤੁਮ੍ਹਰੇ ਪਿਤਾਯ ਮੇਵਾਤ ਤੋਂ ਪਾਸ ਦੀ ਐਕ ਰਿਯਾਸਤ ਮੇਂ ਨੌਕਰ ਥੇ, ਤਭੀ ਸੇ ਮੇਰੀ ਉਨਕੀ ਮਿਤਰਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੇਵਪੁਰ ਤਾ ਰਫ਼ਨੇਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਨੇ ਮੇਵਾਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਪਰ ਪੜਤਾ ਹੈ। ਯਕੋਗੇ ਮੇਰੇ ਧਰ ਲਾਲ ? ਵਹਾਂ ਫੁੱਧ ਹੈ, ਫਫ਼ੀ ਹੈ, ਯਿਨੀ ਹੈ, ਮਿਫ਼ਾਧ ਹੈ।”

ਮੈਂਨੇ ਭੀਯ ਫੀ ਮੇਂ ਟਾਕ ਕਰ ਪੂਭਾ—“ਐਰੇ ਕਲੁਯਾ ਕੁਤਾ ਐਰੇ ਯੂਰੀ ਯਿਫ਼ੀ ਭੀ ਹੈ ?”

“ਫਾਂ, ਵਧ ਭੀ ਹੈ।” ਉਨ੍ਹੇਨੇ ਮੁਰਕਰਾਕਰ ਤੁਰੰਤ ਉਤਰ ਦਿਯਾ।

“ਮੁਝੇ ਹੋਗੇ ਉਨ੍ਹੇ ?” ਉਨਕੀ ਫਾਟੀ ਮੇਂ ਅਪਨਾ ਪੰਞ ਧੁਸੇਤਨੇ ਫੁਝੇ ਮੈਂਨੇ ਪੂਭਾ।

“ਐਰੇ ਫਾਂ, ਲਾਲ ! ਫੁੱਗਾ ਕਯੋਂ ਨਹੀਂ ! ਪਹਲੇ ਯਕੋ ਭੀ।”

ਮੈਂਨੇ ਕਹਾ—“ਅਯਯਾ, ਤਾ ਫ਼ਿਰ ਯਕੋ !”

“अभी ?”

“अभी नहीं तो क्या ?”

“कल बजेगे लाल! आज तो मैं तुम्हें होली गाकर सुनाऊँगा, अके अदिया कहानी कहूँगा, सुनोगे?”

“हां, गाना सुनूँगा” मय्य कर मैंने कहा—“गाओ ?”

“और नाचूँ भी ?”

“ओहोहो! तुम क्या नाचना भी जानते हो? मुझे तो नहीं आता, नाचो !”

नाचने और होली गाने के पूर्व हाकुर साहय ने अगल से अपनी तलवार भींच कर मुझे दिखाते हुये पूछा—“घसे पहचानता हो ?”

“हा, हा, यह तो तलवार है! मैं लूँगा घसे, मुझे दे दो घसे!” मैं मय्य पड़ा.

“हलरो !” उन्हेोंने कहा—“जरा दूर दूँकर अउ हो. वहां,—थोड़ा और आगे—अस, अम जरा मेरे घस रजपूती नाच और होली का सुनो, फिर तलवार लेना !”

घसके आद अलवान वृद्ध हाकुर अघेवसिंह विविध प्रकार से उस तलवार का धूमा-धूमा कर पैतरे अदलने, नाचने और अपने आपका भूँन कर गाने लगे—

झैसी होली-झैसी होली जेसो लाल! झैसी होली-

जन्म-भूमि का दुःख हरने को, माता का भगल करने को.

लरने को पीडित दुदयों में सुख के अरअरअर अरने को.

झैसी होली-झैसी होली जेसो लाल ! लेा कर में कराल करवाल.

(२)

गान समाप्त कर हाकुर साहय ने पूछा—

“यह होली तुम्हें अच्छी मालूम पड़ी ?”

मैंने कहा—“हां, अच्छी मालूम पड़ी. और गाओ, और नाचो ! भूय यमकती है तुम्हारी तलवार.”

“घस तलवार की, घस गाने की और मेरी घस अनोभी होली की अके कहानी है जेसो! सुनोगे?”

“हां, हा,” वृद्ध हाकुर साहय के गले से त्रिपट कर मैंने कहा—

“कहानी सुनाओ, मुझे कहानियां अडी अच्छी मालूम पडती है, मेरी दादी भूय सुनाती है.”

वृद्ध हाकुर साहय ने कहानी आरंभ की—

चारसौ वर्ष पहले की बात है. उन दिनों हमारे गांव देवपुर का वह किसान आज की तरह जेउदर और सियारों के रहने की जगह नहीं था. उसमें गांव के क्षत्रिय जगीरदार अउ हाट-आट से रदा करते थे. किले के भीतर अनेक छोटे अउ भकान, महल और आग-अगीये थे.

हेमंत भीतयता था और प्रकृति के पत्ता-पत्ता पर असंत के आगमन की सूचना छपी सी मालूम पडती थी. समय सायंकाल का था. जगीरदार के सुंदर महल के सामने के उपवन में सुंदरता से सजे हुये कूशों के पेड़ों से घिरे हुये अके संगमरमर के यज्जुरे पर अउ हुये दो युवक-युवती धीरे धीरे आत कर रहे थे—

“तुम्हारी मा क्या कहती थी ?” युवक ने युवती से पूछा.

“कहती थी” युवती ने ऊनर दिया—“घसी होली के आद हम लोगों का ज्यादा अवश्य हो. जयगा. और तुम्हारी माताज्ज क्या कहती थी ?”

“उन्हेोंने तो,” युवक ने मुस्कराते हुये उत्तर दिया—“मेरे पिताज्ज से कहा था कि घनि होना की शादी कैसे हो सकती है? महासिंह तो पद्मा के अयपन से ही अहित कह कर पुकारता है; और पद्मा भी उस लाछ कह कर प्रसन्न होती है.”

“फिर ?” युवती ने किञ्चित् संकोच से नेत्र नीचे कर पूछा.

“ਮੇਰੇ ਪਿਤਾਭ ਨੇ ਮਾਂ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ,” ਯੁਵਕ ਨੇ ਕਹਾ—“ਘੇ ਹੋਨਾਂ ਐਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਭਾਧ-ਘਟਨ ਕਰਦੇ ਹੈਂ ਤੋਂ ਕਥਾ, ਫਰਮ ਗਾਤਰ ਮੇਂ ਬਿਨ ਹੋਨੇ ਤੋਂ ਕਾਰਣ, ਐਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਮੇਰੇ-ਮੇਰੀ ਸੇ ਘਾਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੈਂ? ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ.”

“ਫ਼ਿਰ?” ਯੁਵਤੀ ਨੇ ਈਸੇ ਵਾਰ ਯੁਵਕ ਦੀ ਆਂਧਾਂ ਸੇ ਆਂਧੇਂ ਮਿਲਾ ਕਰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ.

“ਫ਼ਿਰ ਕਥਾ? ਅਘ ਸੀਧ ਛੀ ਮੈਂ ਤੁਮਹਾਰਾ ‘ਮਫ਼ਾ ਲੈਯਾ’ ਨ ਰਹ ਕਰ ‘ਕੁਝ ਔਰ ਛੀ’ ਛੋ ਜਲੜਗਾ ਔਰ ਤੁਮ...” ਯੁਵਤੀ ਤੋਂ ਮਾਥੇ ਸੇ ਮਾਥਾ ਸਟਾ ਕਰ ਯੁਵਕ ਨੇ ਕਹਾ—“ਔਰ ਤੁਮ ਮੇਰੀ ‘ਪਛਾ ਘਟਨ’ ਨ ਰਹ ਕਰ ‘ਕੁਝ ਔਰ ਛੀ’ ਛੋ ਜਲੜਗੀ. ਫ਼ਮਾਰਾ ਧਰ ਨਾਤਾ ਅਧਿਕ ਸੁੰਦਰ, ਟਫ਼ ਔਰ ਸਥਾਥੀ ਹੋਗਾ.”

“ਮਗਰ ਫ਼ਮਾਰਾ ਘਾਹ ਛੋ ਕੈਸੇ ਸਕੇਗਾ?” ਯੁਵਤੀ ਨੇ ਪੁੱਛਾ—“ਸੁਨਾ ਛੇ ਸੀਧ ਛੀ ਫ਼ਿਰ ਓਨ ਭਯਾਨਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਔਰ ਬਿਜਲੀਥੀਆਂ ਦੀ ਘਟਾਧ, ਮੇਵਾਤ ਪਰ ਹੋਨੇਵਾਲੀ ਛੇ. ਐਸੇ ਅਵਸਰ ਪਰ ਤੁਮ ਯੁਫ਼ ਕਰੋਗੇ ਯਾ ਘਾਹ?”

“ਤੁਮਹਾਰੀ ਕਥਾ ਧੜਛਾ ਹੈ?”

“ਮੈਂ ਧਰਿ ਪੁਰੁਖ ਹੋਤੀ ਤੋਂ,” ਯੁਵਤੀ ਨੇ ਗਰ੍ਹ ਸੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ—“ਐਸੇ ਅਵਸਰ ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀਥੀਆਂ ਸੇ ਯੁਫ਼ ਕਰਤੀ ਔਰ ਜ-ਮਲੂਮ ਮੇਵਾਤ ਦੀ ਉਦਾਰਬਿੰਤਾ ਮੇਂ ਪ੍ਰਾਣੁ ਦੇ ਹੋਤੀ.”

“ਮਗਰ, ਪਛਾ! ਖੁਰਾ ਨ ਮਾਨਨਾ,” ਯੁਵਕ ਨੇ ਕਹਾ—“ਮੈਂ ਤੋਂ ਪਹਲੇ ਤੁਮਹੋਂ ਘਾਹਤਾ ਹਾਂ, ਫ਼ਿਰ ਕਿਸੀ ਔਰ ਤੋਂ. ਧਰਿ ਯੁਫ਼ ਛੁਝਾ ਭੀ, ਤੋਂ, ਮੈਂ ਪਹਲੇ ਤੁਮ ਸੇ ਘਾਹ ਕਰੇਗਾ ਔਰ ਫ਼ਿਰ ਰਣ-ਪ੍ਰਸਥਾਨ. ਫ਼ਮਾਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੀ ਧਰਿ ਧੜਛਾ ਹੈ.”

“ਕਥੀ?” ਭਵਾਂ ਪਰ ਅਨੇਕ ਅਧ ਦੇ ਕਰ ਯੁਵਤੀ ਨੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤਾ.

“ਧਰਿ ਲਿਯੇ ਕਿ ਤੁਮ-ਸੀ ਯੁਵਤੀ ਸੁੰਦਰੀਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁੰਦਰੀਥੀਆਂ ਫ਼ਿਰਦੇ ਹੈਂ. ਧਰਿ ਕਈ ਓ-ਛੇਂ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਗਯਾ ਕਿ ਈਸੇ ਫ਼ੇਵਰਪੁਰੀਥੀ ਘਟੀ ਮੇਂ ਭੀ ਪਛਾੜੀ ਤੋਂ ਮਝਿ ਰਹਤੀ ਛੇ, ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਿਕਭ ਛੀ ਸਮਝੇ!”

“ਭਿ:!” ਅਧ ਸੇ ਕਟਾਰ ਨਿਕਾਲ ਕਰ ਫ਼ਿਯਾਤੀ ਛੁਝ ਪਛਾ ਭੋਲੀ “ਤੁਮ ਭੀ ਕੈਸੀ ਆਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਜਘ ਤਕ ਧਰ ਮਾਂ ਫ਼ੁਰੀ ਫ਼ਮਾਰੇ ਸਾਥ ਹੈ, ਤਘ ਤਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਫ਼ਮਾਰੀ ਔਰ ਕਥਾ ਆਂਧੇਂ ਉਧਾਵੇਗੇ? ਪਿਛਲੇ ਫ਼ੋ ਯੁਫ਼ਾਂ ਮੇਂ ਮੇਰੀ ਫ਼ੋ ਅਰੀ ਵਿਵਾਹਿਤਾ ਅਫ਼ਿਨੇਂ ਜੈਦਰ ਕਰ ਘੁੜੀ ਹੈਂ.”

“ਔਰ ਮੇਰੇ ਨੀਨ ਭਾਧ ਵੀਰ-ਗਤਿ ਪਾ ਘੁੜੇ ਹੈਂ.”

“ਫ਼ਿਰ ਕਥਾ? ਜਘ ਤਕ ਫ਼ਮ ਰਾਜਪੂਤ ਸ੍ਰੀ-ਪੁਰੀਥੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਵਨੰਤਰਤਾ ਔਰ ਸੁਵਧਰਮ ਔਰ ਸੁਵਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲਿਯੇ ਪ੍ਰਾਣੁ ਦੇਨਾ ਆਤਾ ਹੈ, ਤਘ ਤਕ ਐਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕਥਾ ਲਾਘ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭੀ ਫ਼ਮਾਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਗਾਭ ਸਕਦੇ.”

(੩)

“ਫ਼ਮ ਲੋਗ ਧਿਰੇ ਹੈਂ, ਆਘਾ!”

“ਪਾਪੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀਥੀਆਂ ਸੇ, ਅਧੀ ਰਾਖਸੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੇਨਾ ਸੇ, ਓਨਦੀ ਕੁਟਿਲ ਰਾਜਨੀਤਿ ਸੇ, ਓਨਦੀ ਪਰ-ਧਨ ਦੀ ਲੂਘ ਔਰ ਪਰਕੁਤ ਦੀ ਘਾਸ ਦੀ ਧੜਛਾ ਸੇ. ਐਫ਼! ਭੇਟਾ! ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬਿਕੇਤਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕ ਔਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਨਿਕ ਕਿਤਨੇ ਛੁਫ਼ਕੀਨ, ਕੈਸੇ ਫ਼ਿਸਕ ਔਰ ਕੈਸੇ ਭਯਾਨਕ ਹੋਤੇ ਹੈਂ!”

“ਵਿਦੇਸ਼ੀਥੀਆਂ ਤੋਂ ਕਾਰਣ. ਸਾਰੀ ਫ਼ਸਲ ਘੋਪਟ ਹੋ ਗਈ. ਫ਼ੇਵਰਪੁਰ ਤੋਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਨਾ ਦਿੱਤਾ... ਧਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀਥੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਸ਼ ਹੋ. ”

ਘੁੜੇ ਨੇ ਧਰਿਨੀ ਜੇਰ ਸੇ ਕਹਾ ਕਿ ਓਸੇ ਆਂਸੀ ਆਨੇ ਲਗੀ. ਫ਼ਾਯਲਰ ਆਂਸ ਕਰ ਵਰ ਤਨ ਕਰ ਅਤਾ ਹੋ ਗਯਾ ਔਰ ਭੋਲਾ—“ਕਥ ਹੋਲੀ ਹੈ. ਅਨੇਕ ਫ਼ਿਨਾਂ ਸੇ ਧਿਰੇ ਰਹਨੇਸੇ, ਸੇਨਾ ਤੋਂ ਫ਼ਮਾਰੇਂ ਵੀਰ ਔਰ ਸੁਵਦੇਸ਼ਭਕਤ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਕਾਮ ਆ ਜਨੇਸੇ, ਆਸ ਸਾਮਥੀ ਸਮਾਮ ਹੋ ਜਨੇਸੇ, ਔਰ ਫ਼ੁਰ੍ਹਾਂ ਮੇਂ ਘਾਰਾਂ ਔਰ ਫ਼ਾਫ਼ਾਕਾਰ ਤੋਂ ਸਿੱਕਾ ਜਮ ਜਨੇ ਤੋਂ ਕਾਰਣ, ਪ੍ਰਾਧ: ਸਘ ਤੋਂ ਓਭਰੇ ਕਥੇਥੇ ਮੇਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਉਥਲ ਭੋਲ ਰਹਾ ਹੈ.”

“ਫ਼ਿਰ? ਅਘ ਕਥਾ ਹੋਗਾ ਆਘਾ?”

“ਹੋਗਾ ਕਥਾ—ਫ਼ਮੇਂ ਫ਼ੋ ਮੇਂ ਸੇ ਐਕ ਤੋਂ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲੇਨਾ ਹੋਗਾ. ਸੁਧੁ ਯਾ ਪਰਨੰਤਰਤਾ. ਮੁਝੇ ਮਾਲੂਮ ਹੈ, ਮੈਨੇ ਸੁਨਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਲੋਗ ਸਾਂਧਿ ਦੀ ਘਥੀ ਘਥਾਨਾ ਘਾਹਦੇ ਹੈਂ. ਮਗਰ ਨਹੀਂ ਹੋਨਾ ਘਾਹਿਥੇ ਐਸਾ-ਨਹੀਂ ਹੋਗਾ ਐਸਾ. ਧਰਿ ਫ਼ਮਾਰੇ ਰਾਜ ਸਾਫ਼ਘ ਨੇ ਸਾਂਧਿ ਦੀ, ਤੋਂ ਮੇਂ ਓਸੇ ਅਧਗ ਛੀ ਰਹੇਗਾ.

जल्द उस यज्ञ के चलने के पूर्व ही, विदेशियों की सेना में धुस कर तलवार चलाते-चलाते, मर जाऊंगा।”

“आभा! कल होखी है। कुछ लोगों का विचार है कि अगर कल हम आत्मसमर्पण कर दें तो साल साल का त्योहार तो शान्ति से भीते!”

उक्त आते सुन कर वह वृद्ध अपनी अड़ी-अड़ी तेजस्विनी आंखों पसार-पसार कर युवक की ओर देखने लगा—

“तू क्षत्री है? किसने कही तुझसे यह बात? ऐसी बात वीर राजपूत के मुंह से निकल ही नहीं सकती। ऐसी धृष्टि और कायरतालरी यज्ञ क्षत्रिय सुन ही नहीं सकता। अरे, तूने सुन ली ऐसी बात! तू राजपूत का पालक है? क्या हो गया है तेरे रक्त को, अच्छे? राजपूत का भूत तो युद्ध और शत्रु के लय से कभी छिना हुआ नहीं होता था। राजपूत तो एक बार, पुनर्जित कबेवर हो—‘जय! ऐकलिंग की जय!!’ भोल कर रक्त की उष्ण गंगा में डूब पड़ता है, प्रलय तांडव करने लगता है। इस पुण्य देश के रक्षक वीर राजपूतों का गर्भ रक्त जल्य ऐसी हुआ पड़ गयगा तब यह हरी-हरी, सुंदरी, प्यारी वसुंधरा पराओं के अत्याचार और व्यभिचार तांडव का क्षेत्र बन गयगी। ना, ना, ना! हम सपरिवार इस यज्ञ में स्वाहा हो नयगे; पर परदेशियों के हाथों अपनी स्वतंत्रता किसी भी दाम पर न भेजेगे—न भेजेगे—न भेजेगे।”

जुद्ध कूल कूल कर सांसें लेने लगा। उसकी प्रज्वल कलाधियों की जूही नसें यमों के आह्वानों से लगीं—मानों, कहां हैं हमारी शान्ति के शत्रु? आवें सामने। इस गयी गुजरी अवरथा में ली, उनके सर्वनाश का मुंह भरने के लिये हममें काशी रक्त और शक्ति है।

(४)

“इस वक्त तुम यहां कैसे आये महालैया?” महल के एक अंकांत भाग में देवपुर के जगीरदार या छोटे मोटे राज की युवती कन्या पद्मा ने अपने लावी पति से पूछा—“उई! कैसी काली रात है। उठेला पक्ष होने पर ली न जाने कहां से आ कर छिन लयानक काले आदलों ने देवपुर और उसके सामने के विशाल मैदान और पीछे की पहाड़ियों और इस दुर्ग के घेर रखा है अ? भोलो-भोलो! कुछ कहते कहते रुक क्यों गये, महालैया?”

“तुमसे अंतिम वार मिलने आया हूं पद्मा जहन!” युवक ने सजल-लाव से कहा।

“अंतिम वार!” धड़ सी हो कर युवती राजकन्या ने दुहराया—“इसका क्या अर्थ है लैया? किसी से सहायता मांगने के लिये, गुप्त रीति से, तुम किले के आह्वान भेजे जा रहे हो क्या?”

“नहीं, तुमने शायद अभी तक सज आते सुनी नहीं, आज रात ही का शत्रु पर धावा कर, कल सभेरे तक हम देवपुर के लाज का अंतिम निरुप्य कर देना चाहते हैं।”

“अभी तो कांछ कल रहा था कि संधि होनेवाली है।”

“नहीं, हमारे शत्रु संधि नहीं आत्मसमर्पण चाहते हैं। धिरे देवपुर दुर्ग का एक एक राजपूत इस वक्त, हाकुर कृपायुसिंह के आग लगाने से, ललक उठा है।”

“कौन कृपायुसिंह? इस दरबार के वही जूड़े और थके सेनापति?”

“हां, उन्हींने आज इस किले में चारों ओर घूम घूम कर लोगों का मर जाने लेकिन आत्मसमर्पण न करने के लिये बलझारा है। वह जूड़ा वीर तलवार घूमा घूमा कर, नाच नाच कर और एक छिजेक गान गा गा कर लोगों का शत्रुओं के विरुद्ध उभाड़ता जा रहा है। उसका गाना सुन कर लोग मरने मारने के लिये पागल हो रहे हैं।”

“कौनसा गान गाते थे हाकुर कृपायुसिंह लैया? जरा मैं भी सुनूं।”

“पूरा तो मुझे याद नहीं, पर जितना याद है उतना ही तुम्हारे समझ देने के लिये यथेष्ट होगा। सुनो!—”

“ઐસી હોલી—ઐસી હોલી ખેલો લાલ, ઐસી હોલી !

જન્મ-ભૂમિ કા દુઃખ હરને કો, માતા કા મંગલ કરને કો,
ભરને કો પીડિત હૃદયોં મેં, સુખ કે ઝર ઝર ઝર ઝરને કો.
લે કરમેં કરાલ કરવાલ, ઐસી હોલી-ઐસી હોલી ખેલો લાલ !
તુમ સ્વતંત્રતા કે જ્ઞાતા હો, મુક્ત, મુક્તિ કે નિર્માતા હો.
માતા હો આરત પુકારતી, અખ લો, ઉઠો ! દેખતે ક્યા હો.
લો કર મેં કરાલ કરવાલ, ઐસી હોલી-ઐસી હોલી ખેલો લાલ !

ગાન ગાતે ગાતે યુવક મહાસિંહ કે નથને ફડકને લગે, કપોલ ઓર કાન સુખ હો ઉઠે,
સાંસેં જોર સે ચલને લગી. યુવતી પદ્મા બી ઉત્તેજિત હો ઉડી !

“અસ્તુ,” યુવક ને કહા— “આજ રાત કો, પિછલે પહર હમ ધાવા કરેંગે.”

“હમારી વિજય હોગી !”

“હો સકતી હૈ—હોગી હી સહી; મગર, હમમેં સે શાયદ હી કોઈ ઉસ વિજય કા આનંદ
લેને કે લિયે બચે.”

“દેવપુર કી આનેવાલી પીઠી હમારી પૂજા કરેગી, હમ પર ગર્વ કરેગી, હમ ન બચેંગે તો ક્યા !”

“જીયોં કો હમારે રણ-પ્રસ્થાન કે પૂર્વ હી ‘નૌહર’ કરના હોગા ઓર બચેયોં કો કિસી
પ્રકાર બચાકર સુરક્ષિત સ્થાન મેં ભેજના હોગા. ઇસલિયે મેં તુમહેં યહ સંદેશ સુનાને કે લિયે
આયા હું કે મુસ્કરાતી મુસ્કરાતી આગ મેં ફૂદને કો શીઘ્ર હી પ્રસ્તુત હો જાઓ !”

“મેં ?” કુછ સોચતી હુઈ પદ્મા ગંભીર ભાવ સે બોલી—“મેં નૌહર નહીં કરેંગી.”

“ફિરં ક્યા કરેગી ?”

“હોલી ખેલુંગી,” મુસ્કરાહટ કે સાથ ઉત્તર મિલા.

“કિસસે ?”

“વિદેશી મુગલ સેનાપતિ સે, વિદેશી દાનવ સે.”

“તુમહારી આત મેરી સમજ મેં નહીં આ રહી હૈ.”

“કલ દેખ લોગે તખ સમજ મેં આ જાચગી.”

“તો” યુવક ને ધીરે સે કહા—“બિના તુમહેં ‘અપની’ બનાયે હી કલ મુઝે ઇસ લોક સે—?”

“મન બોલો ઐસી આત !” મહાસિંહ કો રોક કર પદ્મા ને કહા—“હમારા બ્યાહ તો હોગા
હી. હમેં એક-દૂસરે સે કૌન અલગ કર સકતા હૈ ? હમ એક હૈ—એક હી રહેંગે.”

યુવક કુતૂહલ સે અપની બાલસખી પદ્મા કા મુંહ દેખતે લગા. “યહ કહતી ક્યા હૈ ? કલ
તો ઇસ જીવનચક્ષુ કી પૂર્ણાહુતિ હૈ, ફિર બ્યાહ હોગા કય ?”

(૫)

મુઝે ઠાકુર બધેલસિંહ કી ઉક્ત કહાની જિતની અચ્છી નહીં લગી ઉસસે કહીં અધિક
બચ્છે, કબી કબી ઉનકે મુંહ પર નાચનેવાલે અનેક ભાવ લગે. ઉનહેં ક્ષણભર વિશ્રામ લેતે દેખ
મેંને પુનઃ ઉનકી ધવલ દાઢી મેં અપના પંજા ધુસેડા ઓર પૂછા—

“ફિર ક્યા હુઆ ?”

“ફિર ક્યા બેટા ! ઉસી રાત કો દુર્ગ મેં કઇ બડે બડે અમ્મિકુંડ તૈયાર કિયે ગયે, આજ
મપકા દી ગઇ ઓર રાજપૂત લલનાઓં ઓર માતાઓં ને, યુદ્ધ કે લિયે સજે તૈયાર અપને પ્રિય
જનોં સે અતિમ બિદા લે લે કર, મુસ્કરાતે હુએ ઉન કુડોં મેં ફૂદના આરંભ કર દિયા.

“આગ મેં ફૂદને લગી ?” ઠાકુર સાહબ કી દાઢી કે બાહર ઝટકે સે અપના પંજા નિકાલ
કર મૈને આશ્ચર્ય સે પૂછા—“આગ મેં વહ જલ ન ગયી હોંગી ? આગ મેં કયોં ફૂદી ? બલ્કા
કોઈ આગ મેં બી ફૂદતા હૈ ?”

હાં બેટા ! હમારે દેશ કી માતાઓં, આવશ્યકતા પડને પર મુસ્કરાતી હુઈ ભરમ હો જાને
મેં અપના સૌભાગ્ય સમજતી હૈ. ખેર, કહાની સુનો. જબ પ્રાયઃ સબી ઓરતેં અમ્મિકુંડોં મેં ફૂદ

पड़ी और अंगारों के चिमान पर बैठ कर स्वर्ग की ओर बल पड़ी, तब राजपूतों की अग्नी-
पुत्री विकट वाहिनी किले के आहर हुई। उस सेना का प्रत्येक सैनिक कैसरिया आने से सज्ज था।

दुर्ग के आहर सेना हो टुकड़ी में बाँट दी गयी, एक भाग की संरक्षता में अन्ये एक सुरक्षित स्थान की ओर लेजे गये और दूसरा भाग असावधान विपक्ष सेना पर “हर हर महादेव!” पुकार कर दौड़ पड़ा। मय गया यारों और लाडाकार! पड़ गयी दशों दिशाओं में भार भार की पुकार। तलवारें नाचने लगीं—दोनों ओर की। लासे यमकने लगे दोनों ओर के। इंसपर इंस और मुंसपर मुंस गिरने और नाचने और दूधने और पागल हो कर हो हो हो हो करने लगे!

जब जरा प्रभात का प्रकाश देखा तो शत्रुओं से घेर युद्ध करते हुये महासिंह ने देखा, उनसे थोड़ी दूरपर कुछ तेजस्वी युवक राजपूत विचित्र शीघ्रता और पराक्रम से शत्रुओं का संहार कर रहा था। महासिंह ने गद्गद हो कर उसे जवाब दिया—

“धन्य वीर! तुम मेवाड के गौरव हो!”

उस युवक योद्धा ने मानो अपने सहयोगी सैनिक की आवाज सुन ली। वह महासिंह की ओर देख कर मुस्कराया—

“मैं कुछ अपरिचित योद्धा नहीं—तुम्हारी पद्मा हूँ! महालैया आज होली है न! मैं होली खेल रही हूँ। विदेशी सेनापति मेरी कृपायु पियकारी के प्रहार से यहीं कहीं रक्ताक्त पड़ा होगा। जरा आनंद है—जरा सुख है इस अनोखी होली………आह! यद क्या? आह!”

महासिंह ने देखा, एक-एक कर कुछ मुगल पद्मापर प्रणव रूप से जपत पड़े।

“जहाँ आगे महालैया!” एक-एक कर वह पुकार उठी—“भारो अपनी जम लगी तलवार मेरे भाँधे पर। जालो सिंह, नहीं तो तुम्हारी यह दुलहिन बली—आह! ठीक—जस—बली मैं! मेवाड की जय हो।”

ठीक वक्त पर पद्मा के भीय भाँधे पर वार कर महासिंह ने उसे रक्त सिंहर बदना दिया। मगर अब वह भी शत्रुओं से मिलकुल धिर गये थे। देखते देखते यारों और से उन पर तलवारें गरसने लगीं। क्षणभर बाद वह भी अपनी सप्पी के जगल में समाप्त हो कर गिर पड़े! ज्वाह हो गया! अनोखा वर, अपनी प्रियसी को ले कर अपने देश को बचा गया!

x

x

x

“द्विर क्या हुआ?” इस बार न ननने क्यों डाँप कर मैंने उत्तमजित जघेलसिंह से पूछा।

छसके बाद पूरे हो घंटे तक दूसरे ज्येष्ठ पुत्रे वीर राजपूत, विदेशियों के भाँडित शिरों से अपने प्राणों का मृत्यु वसुध करते रहे। आभिर शत्रुओं के पाव उभड़ ही गये। सेनापतिहीन सज्ज सेना भाग गई!

उस दिन हो पहर के वक्त देवपुर स्वतंत्र था, मगर सत्यमुय वलां का एक भी प्राणी उस स्वतंत्रता का सुख देखने का नहीं दिखाई पड़ता था। यारों और केवल गृध्र, शुगल और बिल-कौये उस रक्त की गंगा में नहा-नहा कर होली का उत्सव मना रहे थे। देवपुर भरघटपुरसा दिखाई पड़ता था।

मगर उस लयानक सन्नाटे में, उस भीषात्स सन्नाटे में, जलून देर तक किसी धायल और वृद्ध सैनिक की क्षीण कंठ-धुनि सुनाई पड़ती थी—

“ज्यैसी होली-ज्यैसी होली जेलो लाल! लो कर मैं कराल करवाल!!”

“वह वृद्ध” अंत में पुनः नाचते और गाते हुये जघेलसिंह ने कहा—“मेरे दादा के पर-दादा थे। लैया! और यह तलवार उन्हीं की जवानी की सप्पी है, मेरी छट्टेवी है!!”

(“वीरसंदेश” भासिकभां लेखकः—श्री पांडेय जेयन्त शर्मा ‘उग्र’)

૧૬-આપણા પ્રેમીનું આપણે અનાયાસે ચિંતન કરીએ છીએ.

જેનું મનુષ્ય સૌથી અધિક ચિંતન કરે છે, તેના જેવોજ તે કમે કમે થાય છે, એ નિયમને ગયા અંકમાં આપણે વર્ણવ્યો હતો; અને તે વર્ણવીને એ સિદ્ધ કર્યું હતું કે, જે સ્થિતિની આપણને ઇચ્છા હોય, તે સ્થિતિનું સૌથી અધિક ચિંતન કરવું, અને તે સ્થિતિના સ્વરૂપને અંતઃકરણમાં આરૂઢ રાખવું. એ તે ઇચ્છેલી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે.

પરંતુ આ ઉપાય જાણ્યા પછી, ઇચ્છેલી સ્થિતિનું સૌથી અધિક ચિંતન થાય, એટલા માટે આપણે શું કરવું, એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આ પ્રશ્નનું સમાધાન આજના વિષયમાં આપવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

ઇચ્છેલી વસ્તુનું અધિક ચિંતન કરવાનો-અર્થાત્ ધારેલી દિશામાંજ મનના વિચારોને અખંડિતપણે વહેવાડાવ્યા કરવાનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય પ્રેમ છે. જેના ઉપર આપણો અત્યંત પ્રેમ પ્રકટે છે, તેના વિચારો વગરપ્રયત્ને આપણા મનમાં આખો દિવસ ચાલ્યાજ કરે છે. આમ હોવાથી જો આપણે ઉચ્ચ અને વિશુદ્ધ વસ્તુઓ અને ગુણો ઉપર અત્યંત પ્રેમ પ્રકટાવીએ, તો સ્વભાવથીજ આપણું મન તે ઉચ્ચ વસ્તુઓ અને ગુણોનું ચિંતન કર્યા કરવાનું, અને તેમ થતાં અનાયાસે આપણે વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ થવાના.

જો આપણને મહાવિદ્વાન થવાની ઇચ્છા હોય, જો અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન થવાની આપણી વૃત્તિ હોય, તો વિદ્યા ઉપર અને પ્રતિભા ઉપર આપણે અસાધારણ પ્રેમ પ્રકટાવવો જોઈએ. આવો પ્રેમ જો આપણા અંતઃકરણમાં નથી હોતો તો ગમે તેવાં મહાવિદ્વાલયોમાં આપણે અભ્યાસ કરતા હોઈએ અને આપણા શિક્ષાગુરુઓ ગમે તેવા વિશ્વવિખ્યાત હોય, તોપણ આપણે વિદ્યાવિહીનજ રહીએ છીએ, અને આપણે કદી પણ અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન થતા નથી. વિદ્વાન થવાનાં અસંખ્ય સાધનો છતાં શ્રીમંતો અને નૃપતિઓના કુમારો ઘણે પ્રસંગે મૂર્ખ રહે છે, અને સાધનવિનાના રંક મનુષ્યોના પુત્રો ભૂમંડળના અવંકારરૂપ થાય છે, તેનું કારણ આ પ્રેમજ છે.

સદ્ગુણો ઉપર પ્રેમ રાખનાર મનુષ્યજ સદ્ગુણી થાય છે. જેમને સદ્ગુણ ઉપર પ્રેમ પ્રકટેલો હોતો નથી, તેવા મનુષ્યોને ગમે તેટલું નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોય છે, તોપણ તે નિષ્ફળજ જાય છે. સદ્ગુણપ્રતિ પ્રેમ પ્રકટ્યા વિના મનુષ્ય શુદ્ધ વર્તનવાળો કદી પણ થઈ શકતો નથી. આથીજ ધણા બુદ્ધિવાન અને વિદ્વાન મનુષ્યો પણ સઘળું સમજતાં છતાં પોતાના દુષ્ટચારને ત્યજ શકેલા હોતા નથી.

ધણા દુરાચારી અને વ્યસની મનુષ્યો પોતાના દુરાચાર તથા દુષ્ટ વ્યસન ત્યજવાની ઇચ્છા બતાવે છે ખરા, પણ તેમની તે ઇચ્છા નામની-ઉપરટપકેની-જ હોય છે. સદાચાર ઉપર તેમને ખરા પ્રેમ પ્રકટેલો હોતોજ નથી. તેમના હૃદયમાં અત્યંત પ્રીતિનો વિષય તો તેમનો દુરાચારજ હોય છે. દુરાચાર કરતાં સદાચાર ઉપર જે ક્ષણે તેમને અત્યંત પ્રેમ પ્રગટે છે, તે ક્ષણથી તેમનું દુષ્ટાચરણ છૂટી ગયા વિના રહેતુંજ નથી. આથી ‘હું મારો દુરાચાર અથવા દુર્વ્યસન છોડવા ધણોએ મથું છું, પણ તે છૂટતું નથી, એમ જેઓ કહે છે, તેઓ સદાચાર ઉપર અને નિર્વ્યસન ઉપર તેમને દુરાચાર અને દુર્વ્યસન કરતાં ધણીજ ન્યૂન પ્રીતિ છે, એજ સૂચવે છે.

ધણા મનુષ્યો કહે છે કે, અમને આખો દિવસ પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવાનું તથા સાધનો સાધવાનું બહુજ મન છે; પણ તે અમારાથી આ વળગેલી ઉપાધિની લાલ્ચથી થતું નથી. શું તેમનું આ કહેવું સાચું છે? સાચું ખરું, પણ માત્ર સોએ પાંચ ટકા, અથવા દસ ટકાજ. જેમને તેઓ ઉપાધિની લાલ્ચ કહે છે; અને જે તેમને જરા પણ ગમતી નથી, એવું તેઓ માને છે અને મનાવે છે, તે ઉપાધિની લાલ્ચ ઉપર વસ્તુતઃ તેમને પરમેશ્વર અને સાધનો કરતાં વધારે પ્રેમ હોય છે. જો તેઓ દિવસના ચોવીસે કલાક ઉપાધિમાં રૂબેલા હોય છે તો ઉપાધિને બસે તેઓ મુખથી વખોડતા હોય તથાપિ તેમનો તેના ઉપર સોએ સો ટકા પ્રેમ હોય છે, અને પરમેશ્વરમાં શૂન્ય ટકા પ્રેમ હોય

છે. જેમાં જેઓ અધિક સમય જોડાયલા રહે છે, તેજ તેમનો અધિક પ્રેમનો વિષય છે; અને જેમાં જેઓ અત્યંત ન્યૂન સમય જોડાયલા રહે છે, તે તેમનો અત્યંત ન્યૂન પ્રેમનો વિષય છે.

અસંખ્ય મનુષ્યો પરમેશ્વરને મેળવવા ઇચ્છે છે, પણ તેમાંથી કોઈકનેજ પરમેશ્વરનો અનુભવ થાય છે; કારણકે અસંખ્ય મનુષ્યોમાંથી કોઈકજ પરમેશ્વરના ઉપર અત્યંત પ્રેમ કરે છે, અન્ય સર્વનો અત્યંત પ્રેમનો વિષય પરમેશ્વર હોતાજ નથી અને તેથી તેમના મનમાં પરમેશ્વરનું અખંડ ચિંતન થતું હોતુંજ નથી. જેના ઉપર તેમનો અત્યંત પ્રેમ હોય છે, તેનુંજ અધિક ચિંતન તેઓ કર્યા કરે છે, અને તેથી તેજ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્રવ્યને અથવા વિભવોને અથવા શબ્દાદિ અન્ય વિષયોને જેવા ભારે પ્રેમથી આપણે ચાહીએ છીએ, તેવોજ ભારે પ્રેમ આપણે પરમેશ્વર ઉપર જ્યારે કરીએ છીએ, ત્યારેજ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો અખંડિતપણે આપણાવડે સેવાય છે. અંતઃકરણના સંપૂર્ણ પ્રેમથી પરમેશ્વરને આપણે ચાહીએ છીએ, ત્યારેજ આપણા મનમાં પરમેશ્વરસંબંધી અખંડ ચિંતન ચાલે છે, અને ત્યારેજ આપણું જીવન આધ્યાત્મિક થઇ પરમેશ્વરના સ્વરૂપને સમજવાની આપણામાં યોગ્યતા આવે છે. પરમેશ્વરનું અખંડ ચિંતન થતાં આપણા અણુમાત્રની અત્યંત શુદ્ધિ થાય છે; કારણ કે જેનું આપણે સૌથી અધિક ચિંતન કરીએ છીએ, તેના જેવાજ આપણે અંતર્બાહ્ય થઇએ છીએ. પરમેશ્વર અત્યંત વિશુદ્ધ હોવાથી આપણાં શરીર, મન વગેરે સર્વ અત્યંત વિશુદ્ધ થતાં જાય છે; અને જેમ જેમ તેઓ અધિક વિશુદ્ધ થતાં જાય છે, તેમ તેમ આપણામાં પરમેશ્વરના સ્વરૂપને સમજવાનું અધિક સામર્થ્ય આવતું જાય છે. આમ ક્રમે ક્રમે આપણે ઉચ્ચ થતા જઇ પરિણામે પરમેશ્વરરૂપજ થઇ રહીએ છીએ.

જેના ઉપર આપણો સૌથી અધિક પ્રેમ હોય છે, તેનું આપણે સ્વભાવથીજ સૌથી અધિક ચિંતન કરીએ છીએ; તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, પ્રેમ અવ્યભિચારી છે. સાચા પ્રેમને અનેક વિષય હોતા નથી. તેને એકજ વિષય હોય છે, અને આ એકજ વિષય ઉપર તેનું સંપૂર્ણ ધ્યાન વળેલું રહે છે; અને જેના ઉપર આપણું સંપૂર્ણ ધ્યાન વળેલું હોય છે, તેના સંબંધીજ આપણા મનમાં વિચાર ચાલે છે, તેથી અધિક પ્રેમના વિષયનુંજ આપણે સૌથી અધિક ચિંતન કરીએ છીએ.

આપણા પ્રેમના વિષયનુંજ આપણે નિત્ય ચિંતન કરીએ છીએ, તેના આપણને વ્યવહારમાં નિલ અનુભવ થાય છે. અવલોકન કરીને જોનારને જ્યાં લાં આ નિયમ પ્રવર્તી રહેલો અનુભવમાં આવ્યા વિના રહેતોજ નથી.

સામાન્ય વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી ઉચ્ચ મનુષ્યો પણ સામાન્ય થઇ જાય છે, અને ઉચ્ચ વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી સાધારણ મનુષ્યો પણ ઉચ્ચ થઈ જાય છે. અત્યંત હલકી સ્થિતિમાં જન્મેલા સેંકડો મનુષ્યો આજ નિયમને લીધે અસાધારણ ઉચ્ચ સ્થિતિને પામ્યા છે અને અત્યંત ઉચ્ચ સ્થિતિમાં જન્મેલા આજ નિયમને લીધે મીચરેલાલ થઇ ગયા છે. હલકી વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી મનમાં હલકી વસ્તુઓનાજ વિચારો ચાલે છે, અને તેમ થતાં 'મનુષ્ય જેનો અધિક વિચાર કરે છે, તેવોજ તે થાય છે' એ નિયમ પ્રવર્તવા માંડે છે.

કેટલા કેટલા સુંદર મનુષ્યો હલકી વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવાથી કદ્રૂપાં મુખ અને શરીરવાળા થઈ ગયેલા વ્યવહારમાં આપણા જોવામાં આવે છે ! જે બાળક આઠ-દશ વર્ષની વયે મનોહર આકૃતિવાળો હોય છે, અને જેને જોઈને સર્વને પ્રસન્નતા પ્રકટતી હોય છે, તેજ બાળકની આકૃતિ વીસ વર્ષની ઉંમરે અત્યંત અણગમે એવી થયેલી, વ્યવહારમાં કેના જોવામાં નથી આવી ? તેજ પ્રમાણે સામાન્ય આકૃતિવાળાં મનુષ્યો અત્યંત પ્રૌઢ અને આકર્ષક થયેલાં ઉદાહરણો કયા સદિવેકાને દૃષ્ટિએ નથી પડ્યાં ? ઉભય પ્રસંગમાં ઉભય મનુષ્યોના પ્રેમના વિષયોજ મુખ્ય કારણ છે.

સામાન્ય હલકા વિષયો ઉપર પ્રેમ કરનારના વિચારો સામાન્ય હલકા પ્રકારનાજ હોય છે; અને આ હલકા વિચારનાં આદોલનો બહુ મંદ અને સ્થૂલ હોવાથી શરીરનાં તત્ત્વ મંદ અને સ્થૂલજ રહે છે. એથી ઉલટું ઉચ્ચ વિષયો ઉપર પ્રેમ કરનારના વિચારો ઉચ્ચ પ્રકારના હોવાથી,

તે વિચારનાં આદેશોનો તીવ્ર વેગવાળો અને સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તેથી શરીરનાં તત્ત્વ સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ થાય છે. બંનેનાં શરીર રુધિર, માંસ, અસ્થિ વગેરે ધાતુનાં બનેલાં દેખાય છે, પણ બંનેમાં બહુ ભેદ હોય છે. એકનું શરીર રૂપિયાની સોળ ગજની ગાદી હોય છે, ત્યારે બીજાનું શરીર મુઠ્ઠીમાં સમાઈ જાય એવી ઢાકાની સુકોમળ મલમલ હોય છે.

શરીરનું સુકોમળ પોત હોવામાં ઉચ્ચ કુળજી સર્વદા કારણ છે, એમ કંઈ નથી. માઆપ-થી પ્રાપ્ત થયેલું જડ શરીર, વિચારવડે ઉત્તમ ગુણધર્મવાળું કરી શકાય છે અને સુકોમળ શરીર બગાડીને જડ પણ કરી શકાય છે.

એકજ માઆપના ઉદરમાં જન્મેલા બે પુત્રોમાંથી એક કર્કશ બાવળીયો હોય છે, અને બીજો સુકોમળ કેળ હોય છે, એવો અનુભવ વ્યવહારમાં કેને નથી આવ્યો? ઉભયના શરીરમાં ભેદ પડવામાં વિચારજી કારણ છે.

વિચાર આ પ્રમાણે મનુષ્યને અતંબાલિ ધડતો હોવાથી, ઉચ્ચ વસ્તુઓ અને ઉચ્ચ ગુણો ઉપરજી માત્ર પ્રેમ કરવાનો સ્વભાવ આપણે કેળવવો જોઈએ. આપણા પ્રેમના વિષયો કયા કયા છે, અને તે ઉચ્ચ પ્રકારના છે કે હલકા પ્રકારના છે તે એકાંતમાં બેસી આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ. જો તે હલકા પ્રકારના હોય તો તેમના ઉપર પ્રેમ રાખી રહેવાનું આપણે શું કારણ છે, તે આપણે આપણને પોતાને પૂછવું જોઈએ. આપણી ઈચ્છા જો હલકા રહેવાની હોય, અને આપણાં શરીરને અને મનને બેડોળ, જડાં, નિસ્તેજ, અશુદ્ધ અને અધિકારવાળાં રાખવાની હોય—જો આવા રહેવું આપણને ગમતું હોય તો તે હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરતા અટકવાની આપણે કશીજ અગત્ય નથી; પણ જો આમાંનું કશુંજ આપણને ન ગમતું હોય, પણ ઉલટું સુંદર, તેજસ્વી, વિશુદ્ધ, પ્રકાશિત મતિવાળાં અને ઉચ્ચ થવા ગમતું હોય તો પછી શા માટે આપણે હલકી વસ્તુઓ ઉપર પ્રેમ કરવો, તેનું કશુંજ કારણ રહેતું નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી હલકી વસ્તુઓ પ્રતિના પ્રેમને આપણે શિથિલ કરી નાખવો જોઈએ; અને ઉચ્ચ વસ્તુઓપ્રતિના પ્રેમને વધારવો જોઈએ.

ઉચ્ચ વસ્તુઓપ્રતિ પ્રથમ પ્રકટાવ્યાવિના, અખંડિતપણે ઉચ્ચ વિચાર કદી પણ આપણા મનમાં ચાલતા નથી, અને અખંડિતપણે ઉચ્ચ વિચાર આપણા મનમાં ચાલ્યાવિના આપણે કદી પણ ઉચ્ચ થઈ શકતા નથી; એ સિદ્ધ નિયમનું ઉચ્ચ થવાની ઈચ્છા રાખનાર આપણે એક ક્ષણ પણ વિસ્મરણ કરવું નહિ જોઈએ.

જે જે ઉચ્ચ અને વિશુદ્ધ છે, તેમના ઉપર આ ક્ષણથીજ અત્યંત પ્રેમ કરવા માંડો. ઉચ્ચ સદ્ગુણોનો વિચાર કરો, અને તેમને અમૂલ્ય રત્નો જેવા જાણી તેમના પ્રતિ પ્રેમ કરો. ઉચ્ચ વિદ્યાકળા ઉપર અને દૈવી સામર્થ્ય ઉપર પ્રેમ કરો. યોગ, ઉપાસના, તત્ત્વવિચાર વગેરે સર્વોત્કૃષ્ટ પદને પમાડનારી ક્રિયાઓ તથા સાધનોમાં પ્રેમ કરો. વિદ્વાનોમાં, સદ્ગુણી પુરુષોમાં, મહાજનોમાં, ગુરુમાં, સદ્ગુરુમાં, દેવોમાં, ઈશ્વરમાં અને પરમતત્ત્વમાં પ્રેમ કરો, સર્વમાં સામાન્ય પ્રેમ કરો; પરંતુ પરમાત્માને પરમ પ્રેમના વિષય કરો. પ્રાણીઓનો અને પદાર્થોનો જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સંબંધ થાય, ત્યારે તેમના દોષોને ન જુઓ; પરંતુ તેમનામાં રહેલા ગુણોને અને ઉચ્ચતાનેજ શોધી શોધીને જુઓ. સ્મરણમાં રાખો કે, દોષો જેવાનો સ્વભાવ, એ દોષોપ્રતિના પ્રેમને લીધેજ પ્રકટે છે. ગુણોપ્રતિ જેને નિઃસીમ પ્રેમ પ્રકટ્યો છે, તેને દોષો ભણી દૃષ્ટિ માંડવાનો પણ અવકાશ નથી. આપણી ઓછી કેળવણી મતિને પ્રાણીપદાર્થોમાં ગુણ ન જણાય તો ઉપેક્ષા સેવવી સારી છે, પણ દોષો જેવા યોગ્ય નથી. એક ક્ષણ વાર પણ દોષ જોવાથી, દોષ આપણા ચિંતનનો વિષય થાય છે, અને જેનું જેટલો સમય આપણે ચિંતન કરીએ છીએ, તેટલો સમય આપણે તેવાજ થઈએ છીએ; માટે દોષવાન થવાને ન ઇચ્છનાર આપણે કોઈના પણ દોષને જોવાની અગત્યજ નથી. જેમ કાજળના મૂળમાં—અર્થાત્ કાજળ જ્યાંથી નીકળે છે, ત્યાં પ્રકાસજી હોય છે, તેમ દોષના મૂળમાં ગુણજી હોય છે. જળ ઉપર વળેલી લીલની તળે નિર્મળ જળજી હોય છે,

તેમ દોષના પાછળના ભાગમાં નિર્મળ નિર્દોષતાજ હોય છે. આ નિર્દોષતાને શોધતાં અને જોનાં શીખો. તે તત્કાળ જણાતી નથી તેનું કારણ આપણને તેના ઉપર પ્રેમ પ્રકટયો નથી, એ છે. તેના ઉપર પ્રેમને ધરો, અને પોતાનું સ્વરૂપ તે જ્યાં લાં તમને જણાવશે. સર્વત્ર, ચર અને અચર પ્રાણીપદાર્થોમાં, નદીમાં, પર્વતમાં, વૃક્ષોમાં, પત્રમાં, પુષ્પમાં, ફળમાં, જંતુઓમાં, પશુઓમાં, પક્ષીઓમાં, મનુષ્યોમાં નિર્દોષતાજ ભરેલી છે. આપણાં ચર્મચક્ષુને તે પ્રકટ નથી જણાતી, તેથી તે નથી, એમ નથી; આપણે દોષને જોઈએ છીએ તે સમયે તે લાંજ છે, તેને શોધો અને તેને જ જુઓ. અપૂર્ણતાને જોવાનું છોડી દઇ જ્યાં ત્યાં પૂર્ણતાને જ જુઓ. પ્રાણીપદાર્થોની કનિષ્ઠ બાજુ, કાળી બાજુ ન જુઓ; પણ ઉત્કૃષ્ટ બાજુ, ઉન્નવળ બાજુ જુઓ. મનુષ્યોનો જીવઅંશ ન જુઓ, પણ ઈશ્વરઅંશ જુઓ. મનુષ્યોમાં ઈશ્વર અંશ જોવો, એ ઈશ્વરની ભક્તિ છે, ઈશ્વરનું ચિંતન છે, ઈશ્વરનું સ્મરણ છે. મનુષ્યોમાં જીવ અંશ જોવો, એ ઈશ્વરથી વિમુખતા છે, એ ઈશ્વર-ચિંતનથી ભ્રષ્ટતા છે, એ ઈશ્વરપ્રતિ અપ્રીતિ દર્શાવનાર છે, એ ઈશ્વરને હૃદયમાંથી તેટલો સમય કાઢી મૂકવા તુલ્ય છે. જેને ખીજના હૃદયમાં પણ ખીજું જણાય છે, તેને ઈશ્વરમાં ખરી ભક્તિ, ખરો પ્રેમ પ્રકટયોજ નથી. જ્યાં ખીજને દોષ જણાય, ત્યાં તમને ઈશ્વર જણાય ત્યારે નિશ્ચય કરજો કે, તમારામાં પરમેશ્વરપ્રતિ સાચો પ્રેમ પ્રકટયો છે. આવો પ્રેમ પ્રગટનાં, તત્કાળ તમે બદલાઈ જવાના, તમારું શરીર, મુખ, ઇન્દ્રિયો, વાણી, વિચાર, વર્તન-સર્વમાંજ તત્કાળ ફેર થઈ જવાનો. લોહને સ્પર્શમણિને સ્પર્શ થયો છે અને લોહ કુંદન નથી થયું, પણ સ્પર્શમણિજ થઈ ગયું છે.

પ્રિયતમ પરમેશ્વરનેજ પરમપ્રેમનો વિષય કરો અને સુખસ્વરૂપ થઈ રહો.

(“મહાકાળ”ના આશ્વિન સં. ૧૯૬૩ના અંકમાંથી)

૧૭-એકી વસતે દશ લાખ વાઝકોનું ક્રીડન

મનુષ્યનું આરોગ્ય જેમ વધારે સાફ હોય છે, તેમ તેનું નીનિયજ તથા મનોબળ વધે છે, એ વાત પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જેવી ઉત્તમ રીતે સમજે છે, તેવી ઉત્તમ રીતે ભાગ્યેજ અન્ય પ્રજાઓ સમજતી હશે; અને આ કારણથી આરોગ્યને વધારવાના તે પ્રજાઓમાં જેવા અને જેટલા પ્રયત્ન થાય છે, તેના સોમા ભાગના પણ અન્ય પ્રજાઓમાં થતા જોવામાં આવતા નથી. આપણા દેશમાં તો આરોગ્યને માટે હઝારમાં એક મનુષ્ય પણ જેવો જોઈએ તેવો પ્રયત્ન કરતો હશે કે કેમ, તે સંશયભરેલું છે. કોઈ દવાની ગોળીઓ, માત્રા, પાક કે પછી ઘી સારી પેઢે ખાવું, એનું નામ આરોગ્યની પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન છે, એવું આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ માને છે; અને તેના પરિણામમાં સુદૃઢ આરોગ્યવાળા સેંકડે પાંચ મનુષ્યો પણ પ્રજામાં જોવામાં આવતા નથી. પ્રત્યેક યુરોપીયનને તમે જોશો તો સાયંકાળનો સમય થતા સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો સઘળાંજ ખુદ્દી દવામાં ફરવા નીકળી પડવાનાં અથવા ખુદ્દી દવામાં લૉન ટેનિસ, ક્રિકેટ કે એવીજ કોઈ રમત રમવાનાં. આ દેશમાં તો સેંકડે એક પુરુષ પણ ભાગ્યેજ બદાર ફરવા નીકળતો હશે, અને સ્ત્રીઓમાં તો ભાગ્યેજ દશહઝારે એક સ્ત્રી પણ નીકળતી હશે; અને રમતમાં કોઈ મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રી કે પુરુષો ભાગ લેવા હોય, એવો પ્રસંગ તો આખા દેશમાં વર્ષમાં એકાદ પણ કલ્પિતજ આવતો હશે. આવી સ્થિતિમાં આ દેશનાં સ્ત્રી, પુરુષો તથા બાળકોનું આરોગ્ય ઉતરતા પ્રકારનું રહે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશુંજ નથી.

પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાનાં શરીર જેવાં પૂર્ણ હતાં, તેવાં ભાગ્યેજ ખીજ કોઈ પ્રજાનાં થયાં હશે; અને તેમનાં શરીરની આવી પૂર્ણતા થવાનું કારણ એ હતું કે, તેઓ મનને તથા શરીરને બંનેને કેળવવા ઉપર સરખું ધ્યાન આપતા. આખા ગ્રીસ દેશમાં છોકરા અને છોકરીઓને રમવાને માટે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી વિશાળ ચોગાનો કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને સાતથી તે સોળ વર્ષની ઉંમરસુધાના છોકરાઓને તથા છોકરીઓને મુખ્યત્વે ઠરીને શારીરિક શિક્ષણજ આપવામાં આવતું.

તેઓ આ યોગાનોમાં દોડવાની, ફૂંદવાની, કુસ્તીની, મુક્કાબાજીની અને એવીજ બીજી જાતજાતની રમતો રમતા, અને તેના પરિણામમાં ત્રીસ દેશમાં સર્વથી બળવાન અને સર્વથી સુંદર અપુરુષો થતાં; અને એવું કહેવાય છે કે, અપુરુષોને સૌથી બળવાન તથા સૌથી સુંદર કરવામાં ત્રીસ દેશ પૂર્વે જેવો વિજય થયો હતો, તેવો પૃથ્વી ઉપર હજીસુધી કોઈ પણ દેશ થયો નથી.

ત્રીસતું આ અનુકરણ થોડાં વર્ષ થયાં અમેરિકાએ કરવા માંડ્યું છે, અને એવું ધારવામાં આવે છે કે, સમય જતાં ત્રીસ લોકોના જેવાં થોડાં પણ પરિણામ તે દેશ પોતાની પ્રજામાં ઉપજાવી શકશે.

ચિકાગોએ આજથી ૭ વર્ષ ઉપર આ બાબતની સૌથી પ્રથમ પહેલ કરી હતી, અને નગરનાં હજારો ગરીબ બાળકોને રમવાને માટે વિશાળ યોગાનો તૈયાર કર્યાં હતાં. એ શહેરે સવા એ કરોડ રૂપિયા રમવાનાં યોગાનો પાછળ ખર્ચ્યાં છે, અને હજી ખર્ચે જાય છે.

ચિકાગોની નક્ક તરતજ બીજાં શહેરોએ કરવા માંડી, અને આજે તેનું શું પરિણામ આવ્યું છે ? અમેરિકાનાં સૌથી મોટામાં મોટાં પંદર શહેરોએ એક વર્ષના અરસામાં દર માસે ત્રીસ લાખ રૂપિયા છોકરાઓને રમવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવા પાછળ ખર્ચાં નાખ્યાં છે.

ન્યુયૉર્ક લગભગ ત્રણસેં રમવાનાં યોગાનો તૈયાર કર્યાં છે. ચિકાગોમાં માત્ર ચાળીસ છે, પણ તે એટલાં મોટાં છે અને તેમાં રમવાનાં એટલાં બધાં ઉત્તમ સાધનોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે કે આખી દુનિયામાં કોઈ પણ શહેર હજીસુધી તેની બરાબરી કરી શકે એમ નથી. ગયે વર્ષે તેમના નિલાવને માટે લગભગ સત્તરલાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. ફિલાડેલ્ફીયામાં તોતેર, બોસ્ટનમાં સિતોતેર, બાલ્ટિમોરમાં પચાસ, સેન્ટ લુઈ કલીવલેન્ડમાં પંદર, ડેટ્રોઈટમાં અગિયાર, બ્રુક્લીનમાં આઠ, સેન્ટ્રાન્સીસ્કોમાં પાંચ, સિન્સીનેટીમાં બાર, પ્રોવિડન્સમાં આગણીસ, ન્યુયૉર્કમાં ચોવીસ અને વૉશિંગ્ટનમાં બત્રીસ રમવાનાં યોગાનો છે. ડેટ્રોઈટ શહેરોમાં જો કે એનાં યોગાનો છે, તોપણ દર વર્ષે તેમની પાછળ ખર્ચ કંઈ એનાં કરવામાં આવતું નથી. સેન્ટ્રાન્સીસ્કોમાં પાંચજ યોગાનો છતાં ગયે વર્ષે તેણે આશરે એક લાખ દશ હજાર રૂપિયા તેમની પાછળ ખર્ચ્યાં હતા.

પણ આટલાંજ શહેરોએ બાળકોને રમવાની વ્યવસ્થા કરી છે, એમ કંઈ નથી. આ વિના બીજાં ત્રણસેં શહેરોએ પણ તેવોજ આશ્રયકારક પ્રયત્ન કર્યો છે. આ રમવાનાં યોગાનોમાંનાં ઘણાં પ્રત્યેક ચાળીસ એકર જેટલાં વિશાળ હોય છે; પરંતુ આટલાં વિશાળ છતાં તેમાં વ્યવસ્થા ઘણીજ ઉત્તમ પ્રકારની રાખવામાં આવે છે. અમુક ઉંમરનાં બાળકોમાટે અમુક વિભાગ, અમુક ઉંમરના માટે અમુક વિભાગ, એમ જૂદા જૂદા વિભાગો પાડી નાખવામાં આવ્યા છે; અને બાળકોની ઉંમરના પ્રમાણમાં તેમાં રમતોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. વળી પ્રત્યેક વિભાગ ઉપર સુશિક્ષિત પુરુષોની દેખરેખ રાખવામાં આવી છે, જેથી કોઈ પણ પ્રકારની ગડબડ કે અવ્યવસ્થા થતી નથી. બાળકો અત્યંત રસથી તેમાં ભાગ લે છે, અને મોટી ઉંમરના તોફાની છોકરાઓ પણ આ રથને સુધરી જાય છે.

યુનઇટેડ સ્ટેટ્સના મધ્યભાગમાંથી કોઈ બલૂનમાં બેસીને જો તમે જેટલે ઉંચે જવું જોઈએ તેટલે ઉંચે જાઓ, અને સાંધી બળવાન દુર્મિનવડે, નીચેના પ્રદેશ જુઓ તો તમને આ યોગાનોમાં એકી વખતે દશ લાખ છોકરા તથા છોકરીઓ રમવાને એકઠાં થયેલાં અને રમતના અપૂર્વ આનંદને ભોગવતાં જોવામાં આવશે.

પ્રતિદિન આ પ્રમાણે ખુસ્તી હવામાં બે ત્રણ કલાક રમવામાં ગાળવાથીજ મનુષ્યનું-કાં વૃદ્ધ, યુવાન કે બાળકનું-શરીર નિરોગી અને સુદૃઢ રહે છે. જ્યાંસુધી આપણા લોકો ખુસ્તી હવામાં હરવા ફરવાના અને રમવાના લાભને નહિ સમજે ત્યાંસુધી, એકથી માનસિક કેળવણીવડે તેઓ જે ઉન્નતિની આશા રાખે છે, તે સફળ થવાનો ઘણોજ ઓછો સંભવ છે.

(ભાદ્રપદ-૧૯૧૬ના “મહાકાળ”માં લેખક:-સદગત માસ્તર શ્રીમાન હોટાલાલાજી)

૧૮-સગુણ ભક્તિ વધારે ઉપકારક છે.

દેવ એક છે અને તે સગુણ પણ છે અને નિર્ગુણ પણ છે. “સગુણનાજ આધારથી, નિર્ગુણ ખાત્રીપૂર્વક જોઈ શકાય” એવો સમર્થ સરખા બ્રહ્મવેદાનો ઉપદેશ છે. તેથી સગુણ પ્રેમને યતિક્રિયાત્ ધક્કો ન મારતાં નિર્ગુણ બોધની જે હથેલી સંતજનો છે, તેજ કલ્યાણકારક છે. ઉપ-નિષદો, પંચદશી, યોગવાસિષ્ઠ ઇત્યાદિ વેદાંત ઉપરના ગ્રંથો વાંચીને તે સમજતાં (પચાવતાં) ન આવડ્યાના લીધે તથા સત્સંગમાં ખરા પરમાર્થનો મર્મ ન સમજવાને લીધે કેટલાક લોક-જૂના અને નવા શિક્ષણની પરંપરાથી-એવા નિર્મોણ થયા છે, કે તે સગુણનો ઉચ્છેદ થતો જુએ છે; પણ સગુણનો પ્રેમ અતિશય વધારવામાંજ પરમાર્થશ્રવણનું પરિણામ થવું જોઈએ. સંતોનો માર્ગ આ છે. સંત રક્ષા વેદાંતી નહોતા. તે નિઃસીમ ભક્ત હતા, તે પ્રેમમૂર્તિ હતા. જ્ઞાનેશ્વરી અમૃતાનુભવ સરખા અઘૌકિક બ્રહ્મજ્ઞાનના ગ્રંથ નિર્મોણ કરનારા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ નિઃસીમ કૃષ્ણભક્ત ઉર્ફે વિદ્યોપાસક હતા. આ સ્વચ્છ આરસો સર્વ મુમુક્ષુએ પોતાની આંખો સામે રાખી નિર્ગુણનો બોધ અને સગુણનો પ્રેમ એનું ઐક્ય કરી પોતાનું અને પારકાનું હિત સાધવું.

x x x x x

દાસબોધનું દશક ૬ સમાસ ૭ વાચકોએ જોવું. સમર્થના મુખથી બ્રહ્મજ્ઞાન સાંભળીને એટલે કે નિર્ગુણ નિરાકાર નિરંજનનું પ્રકરણ સાંભળીને એક શ્રોતા કહેવા લાગ્યો કે, “ઠીક થયું! હું બ્રહ્મ છું” અને જગત મિથ્યા છે, એ મને સમજાયું. હવે પૂજા-અર્ચાની જરૂર નથી” એ જોતાંજ રામ-ભક્તિથી ઉભરાતા અંતઃકરણથી સમર્થ કહે છે કે:—

‘અરે! ભોજન કરવું પડે છે, પાણી પીવું પડે છે,
મળમૂત્ર ત્યાગ કરવો પડે છે, તે પણ છૂટતું નથી;
માણસોનું સમાધાન રાખવું, પોતાનું પારકું ઝાળખવું,
અને ભજન ન કરવું, એ કયું જ્ઞાન ?
સાહેબને ત્યાં આજોટવા જવું, નીચ સરખા થવું,
અને દેવને ન માનવા, એ કયું જ્ઞાન ?
હરિદર બ્રહ્માદિક, હે જયના આસાધારક !
તું એક રંક માનવી, ભજવામાં તારું શું ગયું ?
અમારા કૃત્ત રધુનાથ, રધુનાથ અમારો પરમાર્થ,
જે સમર્થનો પણ સમર્થ, તે દેવ છોડાવ હવે;
તેના અમે સેવક જન, સેવા કરતાં થયું જ્ઞાન,
તેનાથી અભાવ કર્યે પતન થવાય છે.

રામસેવા કરતાં કરતાં આ બ્રહ્મજ્ઞાન અમેને પ્રાપ્ત થયું, એમ સમર્થ પોતે કહે છે. ત્યારે પછી સેવા-ઉપાસના છોડીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો ખીજો કયો સરળ માર્ગ છે? તેથીજ ઉપાસના બળવાળી જોઈએ, એકનિષ્ઠ પ્રેમ જોઈએ અને હરિના ગુણનું શ્રવણકીર્તન અવશ્ય જોઈએ.

x x x x x

શ્રવણં કીર્તનં ધ્યાનં હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।

જન્મ કર્મ ગુણાનાં ચ તદર્થેઽસ્થિલચેષ્ટિતમ્ ॥ (ભાગવત ૧૧-૩-૨૭)

એટલે અદ્ભુત લીલા કરનારા હરિના અવતારોનું, ચરિત્રોનું અને ગુણોનું શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાન કરવું અને સર્વ કર્મ ભગવતપ્રીત્યર્થ કરતાં, એ ભક્તોનો સ્વભાવજ બની જાય છે.

x x x x x

ભક્તિયોગ સહેજો અને સર્વસાધ્ય છે. “હે ઈશ્વર! તને આપવાને મારી પાસે દ્રવ્ય નથી, તને જાણું એની શુદ્ધિ નથી, યોગાભ્યાસ કરવાનું મારા હાથમાં નથી અને વખત પણ નથી, એમ

જાણીને હે જીવેના અત્યંત પ્રિય ! હું જેવો છું તેવો ને તેવોજ તને શરણુ છું. મારું શરીર અને મન તારું છે. ‘હું’ અને ‘મારું’ એ ભાષા મેં છોડી દીધી છે. તું દયાનિધિ છું, સર્વ સત્તાધીશ છું, સર્વજ્ઞ છું. તારા સિવાય ખીજું કંઈ નથી. મેં તારા કશાની વાસના મનમાં રાખી નથી. ધન, માન, ધરખાર-સર્વ તને અર્પણુ હજ્જે. તું રાખીશ તેવો હું રહીશ. તું જે આપીશ તે સારું સમજીને લેઈશ. તું કહીશ તે સાંભળીશ. ગુણદોષસહિત હું જેવો છું તેવોજ તારો દાસ છું. મારી ઇન્દ્રિયોના તું વિષય થા, આંખો તનેજ જુઓ, હાથપગ તારીજ સેવા કરો, મન તારુંજ ધ્યાન કરો, સર્વ સુખ-દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ તુંજ આપ. કોઈ પણ અવસ્થામાં તારું સ્મરણુ થવા દે. સ્તુતિ-નિંદાનો વરસાદ થાય તોપણ તારી પાસેથી ચિત્ત પળભર ખસવા દઈશ નહિ. તને પોતાનું સર્વસ્વ માનનારા જે સંત તેનોજ સંગ આપ, પ્રપંચની વાતોની કટકટ મારા કાન ઉપર આવવા દઈશ નહિ, અંતઃકરણુ તારા પ્રેમથી હમેશ ભરીને વહેવા દે.” એવી પ્રાર્થના ભક્તના ચિત્તમાં સર્વ કાળ ચાલેલી હોય છે.

અંતઃકરણુની પ્રેમમય ભાવનાથી શ્રીહરિને શરણુ જવાની જે દાણ તેજ ક્ષણથી દૈવી જીવનનો પ્રારંભ થાય છે ! શ્રીહરિની-આત્મારામની અત્યંત વિસ્મૃતિ એ મૃત્યુ છે અને તેનું સ્મરણુ, ચિંતન, અનુસંધાન, ગુણગાન એ જીવન છે.

હે વાસુદેવ ! હે જીવનત્રય ! તું વ્યાપીને રહેલો છે, એ જ્ઞાન અમોને આપ. હે હરે ! અમારી સર્વ વાસના હરણુ કરીને આપના પદકમલમાં અમારું ચિત્ત લાગવા દે. હે રામા ! યોગી, મુનિ, સંત, મહંત, તારા જે સ્વરૂપને ઠેકાણે રમેલા હોય છે, તે સ્વરૂપે અમારી વૃત્તિ રમવા દે. હે ત્રિનેત્રા ! શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ ત્રણ આંખો અમને આપ અને તારી સુંદર મૂર્તિ જોવા દે. હે ત્રિપુરારિ ! રથૂળ, સૂદમ અને કારણરૂપ ત્રણ દેહનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરવો તે અમને શીખવ. હે શંકરા ! વિષય કલ્યાણકારક છે, એ અમારો ભ્રમ દૂર કરીને તુંજ સર્વ કલ્યાણનું કલ્યાણ અને મંજળનું મંગળ છું, એવો બોધ અમને આપ અને તારું સુખકર સ્વરૂપ બતાવ.

“કેવળ જૂની પરંપરામાં વધેલા અને મૂર્તિની પૂજા કરનારા બ્રાહ્મણ (જે રામકૃષ્ણ પરમહંસ) તેમની ચરણરજથી પુનિત થવાનું લાગ્યું જો મને મળ્યું ન હોત તો તો હું આજ ક્યાં હોત !” એવું સ્વામી વિવેકાનંદે ગુરુભક્તિથી ઉભરાયેલા અંતઃકરણુથી એક વખત કહ્યું હતું. વિવેકાનંદ ખી. એ. થયેલા વિદ્વાન રજા, અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ જનદષ્ટિથી કેવળ અશિક્ષિત રજા. તે સંસ્કૃત શીખેલા નહોતા અને અંગ્રેજીની પણ તેમને ગંધ નહોતી ! પણ રામકૃષ્ણ કાલી માતાના નિઃસીમ ઉપાસક હતા. એ ઉપાસનારૂપી તપથી તેમની યોગ્યતા એટલી વધી કે ત્રણે ખંડમાં કીર્તિ પામેલા વિવેકાનંદને આ સર્વ દિગ્વિ સામર્થ્ય તેમની ચરણરજથી પ્રાપ્ત થયું ! મૂર્તિપૂજાની અવગણના કરનારાઓએ રામકૃષ્ણ પરમહંસને કાલીની મૂર્તિનું એકનિષ્ઠ ભજન કરતાં કરતાં સર્વ બ્રહ્મજ્ઞાન અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું હતું, એ વિસરવું જોઈએ નહિ !! ભક્તોના પગ પાસે મોક્ષ આળોટતો આવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન તો બિચારું ભક્તોને ખારણે કંઠાલ જેવું થઈને ઉછું રહે છે, તેથીજ ભગવતપ્રાપ્તિનો સર્વોત્તમ માર્ગ ભગવાનની અનન્યભાવે ભક્તિ કરવી એજ છે. કર્મ, જ્ઞાન અને યોગ એના કરતાં ભક્તિજ શ્રેષ્ઠ છે, એમ નારદાદિ સર્વ મહાત્માઓએ કહેલું છે. ભક્તિ સગુણનીજ કરવી.

સ્વાનુભવથી તુકોખારાય કહે છે કે, મુખ્ય જે ઉપાસના સગુણ ભક્તિ, તેથી બધી દિશાઓ સધાય છે. ભાવની શુદ્ધિ જાણીને હૃદયમાં (પરમાત્માની) મૂર્તિ પ્રકટ થાય છે. ૧-ખીજ અને કળ, એ બંને હરિનુંજ નામ છે. તે સકળ પુણ્ય, સકળ ધર્મ છતાં સકળ કળાનું વર્મ છે. તે અકળ કળાવાળો શ્રમને દૂર કરે છે. ૨-જે ઠેકાણે કીર્તન-નામધોષ હોય, અને હરિના દાસ નિર્ભંજન થઈને તે કરતા હોય, સાં બધા રસો પૂરેપૂરા ભરાય છે અને ભવબંધના પાશ તૂટી જાય છે. ૩-વેદપુરુષ નારાયણ કે જે યોગીઓના શન્યશ્રવણ છે, મુક્તોના પૂર્ણશ્રવણ છે; તેજ અમો ભોળાં આત્માઓ માટે સગુણ શ્રવણ થયા છે.

મૂર્તિપૂજક કોણ નથી ? હિંદુ લોક, બુદ્ધધર્મી લોક અને ખ્રિસ્તીધર્મીની કંઈએક શાખાઓ મૂર્તિપૂજક છે. મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને પ્રોટેસ્ટન્ટ, એઓ મૂર્તિપૂજક નથી એમ કહેવાય છે; તથાપિ મુસલમાન શુદ્ધ સાધુ-સંતોની કબરોને મૂર્તિ જેટલીજ પૂજ્ય માને છે. અને ઉપાસનાને સર્વ બાબાંગોથી દૂર કરી દેનારા પ્રોટેસ્ટન્ટો તો દિવસે દિવસ ધર્મવિચારથી દૂર ચાલ્યા જાય છે. જે લોકો મૂર્તિપૂજા નિષિદ્ધ માને છે, તેમનું 'ટેમ્પલ્સ ઓફ લૉ' જેમાં મૂક્યું હતું, એવું તેમનું પણ એક દેવળ હતુંજ! રોમન કેથોલિક અને ગ્રીક ક્રિસ્ચિયન એ તો મૂર્તિપૂજક છેજ. તે ખ્રિસ્તની અને તેનાં માખાપની શુદ્ધાં પૂજા કરે છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે ખ્રિસ્તી સુધારક. એ મૂર્તિપૂજક નથી, તથાપિ તેઓ પણ સગુણ દેવને માને છે. પારસી અને ધરની લોક તો અગ્નિપૂજકતરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

એ પ્રેમકલા જેમ જેમ ખુલતી જાય છે, તેમ તેમ શાસ્ત્રગ્રંથ પણ ઓળા ઉપયોગી લાગતા જાય છે; તથા વાદ, ચર્ચા, પાંડિત્ય અને લોકકીર્તિ ઉપર પણ તિરસ્કાર આવતો ચાલે છે તથા બધા લૌકિક પદાર્થો તથા પદાર્થવાળાઓ ઉપર કંટાળો આવે છે અને પ્રેમ-સુખની આપ-લે કરનારા સંત અને સજ્જન સિવાય બીજા કોઈની પણ સંગતિ રચતી નથી. આવી અવસ્થા થતી એજ ભગવતપ્રસાદનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે.

“ કથં વિના રોમહર્ષ દ્રવતા ચેતસાવિના ।

વિનાઞ્જંદાશ્રુ કલયા શુદ્ધ્યેદ્ભક્તયા વિનાઽઽશ્ચયઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—શરીર ઉપર રોમાંચ થરકતાં નથી, અંતઃરક્તમાં પ્રેમનાં ઝરણાં ફુટતાં નથી અને નેત્રમાંથી અશ્રુની ધારા વહેતી નથી, તો પછી ભક્તિ કેવી ? અને ભક્તિસિવાય ચિત્ત પણ કેવી રીતે શુદ્ધ થાય ?

વાગ્મદ્રદાદ્રવતે यस્ય ચિત્તં રુદત્ય મીક્ષ્ણં હસતિક્વચિચ્ચ ।

વિલજ્જ ઉદ્વાયતિ નૃત્યતે ચ મદ્ભક્તિ યુક્તો ભુવનં પુનાતિ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—ભગવાનના શુભાનુવાદ ગાતાં, તેના રૂપનું ચિંતન કરતાં કિંવા નામધોષ કરતાં પ્રેમને લંધે જેની વાણી ગદગદિત થાય છે, જેનું ચિત્ત દ્રવે છે, જે અનુનાયથી કદી રહે છે અને ભગવતપ્રસાદની પ્રાપ્તિ યાદ આવતાં હસે છે. તે કદી નિર્લજ્જ થઈને ભગવદ્ગુણ ગાય છે અને કદી નામધોષથી સર્વ દિશાઓ ગળાવી મૂકે છે તો કદી અતિશય આનંદને લંધે નાચે છે. એવો મારો ભક્ત ત્રિભુવનને પાવન કરે છે, એમ દેવ પોતે કહે છે.

ભાગવતમાં (સ્કંધ ૧૧, અં ૧૪)માંથી ભક્તના ઉત્કટ પ્રેમનું જે ઉપર પ્રમાણે વર્ણન લીધું છે તે વર્ણન પ્રમાણેજ ભક્તની ખરેખરી સ્થિતિ થાય છે. દેવ સગુણ છે, દેવ પ્રત્યક્ષ છે, દેવ અંતર-બહાર ભરપૂર છે, દેવજ કર્તા-ભર્તા-હર્તા છે, સર્વ તેનીજ લીલા છે, તેનીજ કૃપાનો હું અંશ ભાળું છું, તે મારી પાછળ ઉભો છે, એવી ભાવનામાં ભક્તને જે અનિર્વચનીય પ્રેમ-સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વર્ણન વાણીથી કોણ કરી શકશે ? હરિના પ્રેમ-સુખની જોડ જોડે મેળવી તેને અનેક વાર ધન્ય છે !

“ સદ્ગદીત્ત કંઠ વાટો ! યેણે ફુટો હૃદય ” એમ તુકોબારાય દેવ પાસે માગે છે, તે એટલાજ માટે કે “ સગુણ નિર્ગુણ જયાચી હી અંમોતોચી આમ્હાં સંગે ક્રીડા કરી ” એવો તેમનો અનુભવ હતો. સગુણ પણ હરિ અને નિર્ગુણ પણ હરિ એમ તે પૂર્ણ જાણતા હતા તેથીજ સગુણ પ્રભુના પ્રેમથી તેમની વાણી તરબોળ થયેલી જણાય છે.

(મરાઠી પારિજ્ઞાનક પુષ્પમાળામાંથી શ્રીયુત મુળજીભાઈ જેઠાભાઈ પટેલે અનુદિત કરેલા પૈપ્પી શ્રાવ્ય કાખાણુ ‘ભાગ્યોદય’માંથી થોડાક સંશોધનસહિત.)

૧૧-પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ

—એક સજ્જન લખે છે કે “તમે એક નિશ્ચય આજે પ્રતિપાદન કરો છો, તો કાલે વળી તેથી જૂદા પ્રકારનોજ નિશ્ચય પ્રતિપાદન કરો છો. આજ તમે એક બાબતને વખોડો છો, તો કાલે વળી તેનેજ વખોડો છો. તમારા મનની અર્થાત્ નિશ્ચયોની આ પ્રકારની અસ્થિરતા અનેક પ્રસંગે મારા અવલોકવામાં આવી છે.” પ્રિય હૃદય ! તમારું કહેવું કેવળ સત્ય છે. હું નિરંતર અદલાતોજ ચાલું છું. કદી પણ ન અદલાય એવી અવિક્ષિત સ્થિતિને માટે મારો અને આખા જગતનો પ્રયત્ન છે, અને જ્યાંસુધી એવી સ્થિતિ કે જે પરમાત્માથી અભિન્ન છે, તે મને તથા આખા વિશ્વને નહિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તે નિરંતર અદલાતોજ ચાલવાનું. જે મોડો અથવા બહુ વિલંબે અદલાય છે, તેની ઉન્નતિ બહુ મોટી થાય છે. હું ઇચ્છું છું કે, હું અને તમે ક્ષણે ક્ષણે અદલાતા ચાલીએ. શું તમે નથી અવલોક્યું કે, જળનો પ્રવાહ જેમ વેગથી પોતાનું સ્થાન અદલતો આગળ ચાલે છે, તેમ તે અધિક શુદ્ધ થાય છે ? બીજક અદલાઇને અંકુર થાય છે, અંકુર અદલાઇને છોડ થાય છે, છોડ અદલાઇને વૃક્ષ થાય છે. બાળક અદલાઇને કુમાર થાય છે, કુમાર અદલાઇને યુવક થાય છે, યુવક અદલાઇને પુખ્ત વયનો મનુષ્ય થાય છે. તુરો મરવો અદલાઇને ખાટી કેરી થાય છે અને ખાટી કેરી અદલાઇને પાકી ગળી કેરી થાય છે. શું તમે બાળકને બાળકનાજ રૂપમાં, બીજકને બીજકનાજ રૂપમાં અને મરવાને મરવાનાજ રૂપમાં સર્વદા રાખી રહેવા ઇચ્છો છો ? સત્યની પણ ભૂમિકાઓ છે. બાલ્યાવસ્થામાં જે સત્ય હોય છે, તે કુમાર અવસ્થામાં અસત્ય બાસે છે; કુમાર અવસ્થામાં જે સત્ય બાસે છે, તે યુવાવસ્થામાં અસત્ય બાસે છે અને યુવાવસ્થામાં જે સત્ય જણાય છે, તે પુખ્ત વયમાં અસત્ય જણાય છે. તમે આજે મને તેવા વિદ્વાન કે જ્ઞાનવાન હશે તોપણ તમે જે જાણો છો તેનાથી ચઢિયાતી વિદ્યા અને જ્ઞાન છે, અને તે ચઢિયાતી વિદ્યા અને જ્ઞાનની સાથે સરખાવતાં આજે જે તમે જાણો છો, તે અસત્ય અર્થાત્ ઉતરતા પ્રકારનું છે ! ચઢિયાતી વિદ્યા અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે, આજે જે ઉતરતા પ્રકારની વિદ્યા અને જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત છે, તેનો તમારે ત્યાગ કરવોજ જોઇએ. હંચા નિશ્ચયોની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવાને માટે તમારે તમારા આજના નિશ્ચયો અદલાવા જોઇએ; તેમ તમે નથી કરતા, અને અહણ કરેલા નિશ્ચયોના પુંછડાને પકડીનેજ બેસી રહો છો, તો તમારી ઉન્નતિ અટકે છે; એટલુંજ નહિ પણ પશુના પુંછડાને પકડી રહેનારને જેમ પશુની ધણી લાતો ખાઇને આખરે તેનું પકડેલું પૂંછડું છોડવું પડે છે, તેમ આજના નિશ્ચયોનેજ કેવળ સત્ય માની તેમને પકડી રહેનાર અને આગળ ન વધનારને અનેક દુઃખો સહન કરીને આખરે હંચે ચઢવું પડે છે. આથીજ પ્રિય હૃદય ! મારા નિશ્ચયોમાં હું નિરંતર અદલાતો ચાલું છું અને ભવિષ્યમાં અત્યંત વેગથી અદલાવા ઇચ્છું છું. તમને તમારા સ્વીકારેલા નિશ્ચયોમાંજ જીવનના અંત-પર્યંત પડી રહેવું પ્રિય લાગતું હોય તો તમારી સ્વતંત્રતાની આડે આવવા મારી લેશ પણ ઇચ્છા નથી. મારા નિશ્ચયો કે વિચારો સ્વીકારવાનો હું કોઇને આગ્રહ કરતો નથી. જેમ કુશળ વ્યાપારી પોતાનો ઉત્તમ માલ ગ્રાહકોની દૃષ્ટિએ પડે તેમ પોતાના પડ્યગૃહ(દુકાન)માં યુક્તિપૂર્વક ગોઠવે છે, તેમ મારા વિચારોને મને પ્રાપ્ત કુશળના પ્રમાણે હું ‘મહાકાલ’માં સ્થાપું છું. જેમને તે આકર્ષક બાસે તે બધે તેમનો સ્વીકાર કરો; ન બાસે તે બધે તેમનો અનાદર કરો. x

—અન્ય સજ્જન ઉદ્દગાર કાઢે છે, કે “મહાકાલ”માં પિષ્ટપેષણ બહુ આવે છે. પ્રિય આત્મન ! ઉપરના સજ્જનને જ્યારે હું અદલાતો બાસું છું, અને પૂર્વના નિશ્ચયોથી જૂદા પ્રકારનાજ નિશ્ચયો દર્શાવતો જણાઉં છું, ત્યારે તમને હું તેનો તેજ વેપ લેઇને, ધડી ધડી કંટાળો ઉપજે એવી રીતે, આવતો દેખાઉં છું. તમે ગરુડની ગતિથી મનમાં ઉડનારા જણાઓ છો,

x “મારા વિચાર તેના તેજ છે” ઈંડાંસો હાંકીને પોતાના ફરેલા વિચારોને ‘અડઅ’ દર્શાવવામાં આવે જોતા હોય તેઓ આ સરલચિત્ત સાધુના લેખમાંથી અકલ લેશે, એવી આશા છે.

અને તેથી 'મહાકાલ' તમને સમઢીની પેઠે તેટલા ને તેટલાજ આકાશમાં ફરી ફરીને ગોળ ચક્ર-રડાં મારતું જણાય છે. પ્રિય આત્મન! ઉંચે અને ઉંચે અધિક વેગથી ઉડ્યા જાઓ. મહાકાલથી અનેકગુણ ચઢિયાતા લેખોના તમે અધિકારી છો.

—ગગનમાં ઉંચે અને ઉંચે ઉડવાના સામર્થ્યવાળા, પૂર્વોક્ત સજ્જનના જેવા, જેમ 'મહાકાલ'માં પિષ્ટપેપણુને જોનારા એક પક્ષે ઉચ્ચ અધિકારીઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે, **દર્વી પાકરસં યથા** એ વચનાનુસાર કડછીની પેઠે સમગ્ર રસોઈમાં ફરી વળવા છતાં એક પણ પાકના સ્વાદને ન જાણનારા અન્ય પ્રકારના પણ અધિકારીઓ હોય છે, અને તેઓને પણ 'મહાકાલ'માં આવતા લેખો પિષ્ટપેપણુ જેવા લાસે છે. આવા મનુષ્યો કર્તવ્યબુદ્ધિથી રહિત હોય છે. તેઓ પોતે જે માર્ગે પ્રયાણ કરે છે તેથી વધારે સારો વ્યવહાર કે પરમાર્થ સાધવાનો માર્ગ હોવાનો સંભવ માનતા નથી. આથી તેઓ, કોઈ પણ વિષયમાં શું નવું આવ્યું છે, તે જોવાને ખાતરજ તેના ઉપર દષ્ટિ ફેરવી જાય છે. આથી કર્તવ્યબુદ્ધિવાળા પુરુષને જ્યારે એક વિષયમાં પોતાના કર્તવ્યમાં મદદ કરનાર કાંઈ ને કાંઈ નવી યુક્તિ કે વિચાર જડી આવે છે, ત્યારે આ મનુષ્યને તેનું કંઈ પણ નજરે ચઢતું નથી; અને તેથી તેને આખો વિષય પિષ્ટપેપણુ જેવો લાસે છે.

—વ્યવહારોપયોગી તથા પરમાર્થોપયોગી વિષયોને લખનારા કુશળ પુરુષો વિશેષે કરીને મનના સ્વરૂપને જાણનારા હોય છે. જે વાર્તાનો કદ્યાણુ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ હોય છે, તે વાર્તાને અંતઃકરણમાં અત્યંત ઉંડી હસાવવાની આવશ્યકતાને તેઓ સારી રીતે સમજે છે, અને તેથી તે વાતને તેઓ અનેક યુક્તિથી અધિકારીઓની દષ્ટિસમીપ આણે છે. તેમનો આ પ્રયત્ન કર્તવ્યબુદ્ધિરહિત મનુષ્યોને પિષ્ટપેપણુ જેવો લાસે છે; કારણ કે લોખંડની મેખ જેમ લાકડામાંજ વાગે છે, કંઈ વજ્રમાં વાગતી નથી, તેમ સાધનનો ઉપદેશ અધિકારી જોનારા અંતઃકરણનેજ સ્પર્શ કરે છે, કંઈ કર્તવ્યબુદ્ધિરહિત મનુષ્યને સ્પર્શ કરતો નથી. તેના અંતઃકરણને તો તે અથડાઈને ઉલટો દૂરજ જાય છે. વળી અધિકારીજોનારા અંતઃકરણમાં પણ કર્તવ્યનો ઉપદેશ જેમ લાકડામાં ખીસો એક વાર હથોટો મારવાથી ઉંડો પેસી જતો નથી, પણ ધણા ધા માર્યા પછીજ ઉંડો પેસી જાય છે, તેમ એક વારના પ્રયત્નથી હસતો નથી; પણ અનેક વારના પ્રયત્નથી હસે છે અને તેથી તેઓને તે વાત અનેક વાર કહેવાની જરૂર હોય છે. પરંતુ આ નિયમને ન જાણનાર કર્તવ્યબુદ્ધિરહિત મનુષ્યો આવા પ્રયત્નને પિષ્ટપેપણુ ગણે છે.

—મહાકાલના સંબંધમાં આ પ્રમાણે મનુષ્યો પોતપોતાના દષ્ટિબિંદુથી લલે જેમ કાલે તેમ ખોલે, પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે, જ્યારે સોમાં એક મનુષ્ય તેના સંબંધમાં પ્રતિકૂળ ઉદ્ગાર કાઢે છે, ત્યારે નવ્વાણુ પુરુષો તેનાથી પોતાને લાભ થયેલોજ જણાવે છે. આવા સેંકડો પત્ર અમારા પ્રતિ નિત્ય આવે છે, પરંતુ સૂર્યના પ્રકાશને દર્શાવવાને મશાલની અપેક્ષા નહિ હોવાથી અમે તેમને પ્રકટ કરવાની મિથ્યા પ્રવૃત્તિમાં પડતા નથી.

x

x

x

x

(“મહાકાલ”ના એક અંકમાંથી)

૨૦-હાલના શિક્ષણથી થતો બાળકોનો મરો

શસ્ત્રથી અથવા ઝેરથી બીજાનો પ્રાણ લેનાર મનુષ્યને સામાન્ય બુદ્ધિના મનુષ્યો ખુની ગણે છે; કારણ કે પ્રાણને હરનાર શસ્ત્ર અને ઝેર છે, એટલુંજ તેઓ જાણતા હોય છે; પરંતુ આ વિના મનુષ્યોના પ્રાણ હરનારી બીજી જે અનેક રીતો છે, તેનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી તે રીતોનો ઉપયોગ કરનારને તેઓ પોતાનું સાચું હિત કરનાર માને છે. આવી ઉપરથી જોતાં મનુષ્યનું હિત કરનારી, પરંતુ વસ્તુતઃ તેના પ્રાણને હરનારી અનેક ગુપ્ત રીતોમાં હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ એ એક પ્રબળ ગુપ્ત રીત છે. હાલની શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓ વિદ્યાર્થીઓનાં આયુષ્યને તથા જીવનને ધીરે ધીરે પણ ચોક્કસ નાશ કરનાર કતલખાનાં છે, એ વિષે ધણાંજ થોડાં મનુષ્યો વિચાર કરે છે, અને જે થોડાં તે વિષે વિચાર કરે છે તેઓ તેનો સત્વર ઉપાય કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કવચિત્ જોવામાં આવે છે. દેશના ઉદયને આધાર મોટે ભાગે હાલ ઉછરતી પ્રજા ઉપર છે, પરંતુ હાલની કેળવણીનો બોજો એ એક એવા પ્રકારનું ઝેર છે કે જે બાળકોનાં આયુષ્યને લગભગ પચાસ ટકા જેટલું ઓછું કરી નાખે છે, તથા તેમનાં સુદૃઢ શરીરને યુવાવસ્થા આવવા પહેલાંજ કાગમાળા જેવું કરી મૂકે છે. પ્રજાનાં શરીરનો ભેરકુટો વળી જવામાં ધણે ભાગે હાલની કેળવણી તથા તેણે પ્રકટાવેલાં ફળ છે; પરંતુ સધળો પાપનો પોટલો બિચારા બાળકજનને માથે ચઢાવવામાં આવે છે. બાળકજન હાનિ કરનાર છે, તેની ના નથી; પણ હાલની પ્રજાનાં આ પ્રકારનાં શરીર થવામાં બાળકજન જેટલું જવાબદાર છે, તેના કરતાં કેળવણીની પદ્ધતિ વધારે જવાબદાર છે; ઓછી અથવા નહિ જેવી કેળવણી લેનારી હલકી વર્ણોમાં બાળકજન ઉંચી વર્ણોના કરતાં કંઈ ઓછાં થતાં નથી અને તોપણ રહેવાની તથા ખાવાની વધારે સગવડવાળાં ઉંચી વર્ણનાં બાળકો કરતાં હલકી વર્ણનાં બાળકો શરીરે વધારે નીરોગી તથા સુદૃઢ હોય છે, એ કાંઈ પણ અવગણનારને પ્રત્યક્ષ થયા વિના ભાગ્યેજ રહેશે; અને આતું કારણ ઉંચી વર્ણનાં બાળકો ઉપર કેળવણીનો જે અત્યંત ભારે બોજો લાદવામાં આવ્યો છે તેજ છે. આવો ભારે બોજો ઉઠાવવાને માટે બાળકોને નિશ્ચાળમાં તેમજ ઘેર લગભગ બાર કલાક અને પ્રસંગે તેથી પણ વધારે કલાક મગજની માથાતોડ મહેનત કરવી પડે છે. આથી તેમનું રુધિર આખો દિવસ માથામાં મોટા પ્રમાણમાં રહેવાથી હૃદય, ફેફસાં, જઠર વગેરે નીચેના પ્રાણભૂત અવયવો દુર્બળ પડતા જાય છે. તેની પર્યાપ્તિયા મંદ થાય છે. આખો દિવસ વાંકા વળાને બેસી રહેવાથી તેમના ફેફસાં હવાથી પૂરેપૂરાં ભરાતાં નથી, અને તેથી તેમના લોહીની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થતી નથી. હલનચલનવિના તેમનું હૃદય મંદ ગતિવાળું થવાથી, વેગથી વહેતા જળના પ્રવાહની પેઠે તેના રુધિરની ગતિ રહેતી નથી, અને તેથી તે સ્થિર જળની પેઠે મેલું થઈ જાય છે. બેસી રહેવાથી તેમના ઉદરના સ્નાયુઓ પણ શિથિલ થઈ જવાથી તેમને બંધકોશનો વ્યાધિ થાય છે. આમ બાળકના શરીરને પોષાવાના અને સુદૃઢ થવાના સમયમાં તેને શોષાવાના અને દુર્બળ થવાના ઉંડા પાયા નંખાય છે; અને વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરી નિશાળ છોડીને જ્યારે તે ઘેર આવે છે, ત્યારે તેના શરીરનું નિરીક્ષણ કરનારને વિવિધ વ્યાધિઓની, દુર્બળતાની અને અલ્પ આયુષ્યની જખરી ઈમારતો જોવાને સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રરૂપ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિની ભાગ્યેજ જરૂર પડે છે.

વિદ્યાભ્યાસ જીવનને સુખમય કરવા માટે હોવા જોઈએ, પણ આજે તે વહેતું મૃત્યુ આણુવા માટે થઈ રહ્યો છે, એ દેશહિતચિંતકોએ ઓછું વિચારવાયોએ નથી. શારીરશાસ્ત્રીઓ વદે છે કે, માનસિક શ્રમમાં મનુષ્યે આખા દિવસમાં થઈને બહુ બહુ તો ચારથી છ કલાક જેટલો સમય ગાળવો જોઈએ. એથી વધારે ગાળવામાં આવતો સમય આરોગ્ય, આયુષ્ય તથા બળને ક્ષય કરનાર છે. જો આ સિદ્ધ વાતો છે તો પછી જેનો જીવનમાં જરા પણ ઉપયોગ હોતો નથી, તથા જેનું ગોખ્યા પછી બહુ બહુ તો વર્ષ પછી અથવા બે વર્ષ પછી કેવળ વિસ્મરણ થઈ જાય છે, એવા વિવિધ વિષયોને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં બાળકો પાસે ગોખાવીને તેમનાં લોહીને શોષી

નાખવાં, તથા તેમનાં ભવિષ્યનાં શરીરોને ભીતરથી સળી ગયેલાં લાકડાંનાં ખોખાં જેવાં કરી મૂકવાં, એ શું કસાઈપણું નથી? આ પ્રકારની કેળવણીની પદ્ધતિને પ્રજાનું હિત કરનાર ગણવાની ભૂલ કયો બુદ્ધિમાન કરે?

વિદ્યાભ્યાસ અહિતકર છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. વિદ્યા મનુષ્યનું સર્વદા હિતજ કરે છે, પરંતુ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની હાલની પદ્ધતિ અત્યંત હાનિકારક છે, એટલુંજ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. હાલની શાળાઓ, એ જીવનને સુખપ્રદ કરનાર વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની શાળાઓ નથી. પરંતુ વિદ્યાભ્યાસને નામે ગદ્દાવૈત્ત કરાવી જીવનને દુઃખપ્રદ કરનાર, સખ્ત મજુરી કરવાનાં કેદખાનાં છે.

આરોગ્યને, બળને, આયુષ્યને, બુદ્ધિને, વ્યવહારનાં ઉચ્ચ સુખને તથા હૃદયની શાંતિને, નિત્ય અધિક અધિક પ્રમાણમાં ન આપે, તેને વિદ્યા કોણ કહે? હાલનું શિક્ષણ શું આ ફળને પ્રકટાવે છે? જો ના, તો પછી સ્થળે સ્થળે શાળાઓ કાઢવાનું અને કેળવણી પાછળ આટલું બધું ધન તથા શ્રમ ખર્ચવાનું પ્રયોજન શું? જે અંકગણિતનો, જે બીજગણિતનો, જે ભૂમિતિનો, જે ઇતિહાસનો, જે ભૂગોળનો અને એવી એવી જે બીજ અનેક બાબતોનો મોટપણે સોમાંથી પાંચ બાળકોને આપ્યા જીવનમાં એકાદ વાર પણ ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી, તથા જે પરીક્ષાને માટે ગોખ્યા પછી થોડાજ માસમાં કેવળ ભૂલી જવામાં આવે છે, તે સર્વનો અસર બોલે બાળકોની ખાંધે મૂકી, ન ચલાતાં છતાં પણ પરાણા મારી તેમને ચાલવાની ફરજ પાડવામાં શો હેતુ રહ્યો છે, તે કોઇ કહેશે? આવા વિવિધ વિષયોના અભ્યાસથી મગજનો વિકાસ થાય છે તથા બુદ્ધિ કેળવાય છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે; પણ સુખના ભોગે મગજને મોટું કરવું અને બુદ્ધિને કેળવવી, એ શું ડહાપણભરેલું છે? શું જીવનના સુખની વૃદ્ધિ કરી, મગજનો વિકાસ કરનાર અને બુદ્ધિને કેળવનાર બીજા વિદ્યાભ્યાસના વિષયો નથી? જીવનમાં નિત્ય કામમાં આવે તથા સુખની વૃદ્ધિ કરે, એવી એટલી બધી વસ્તુઓ છે તથા તેમના અભ્યાસથી મગજનો તથા બુદ્ધિનો એટલો બધો વિકાસ થાય એમ છે કે તેની સાથે સરખાવતાં હાલનો વિકાસ તળાવ આગળ ખાખોચીઆ જેવો છે, તથાપિ આ બાબત લક્ષમાં લેવાની કેને કાળજી છે!

બાળકોને જાણે આ જગતમાં કશુંજ ઉપયોગી સાધવાનું નથી અને તેથી તેઓ નકામા ઉદ્યોગથી બીજાને ડખલ કરતાં અટકે, માટે તેમનો બધો સમય કોઇ કામમાં જોડી દેવાના વિચારથી હાલની વિદ્યાભ્યાસની પદ્ધતિ જાણે શોધી કાઢવામાં આવી ન હોય, એમ જણાય છે. હાલની શાળાઓ, શિક્ષણ તથા શિક્ષણપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર કરવાની અત્યંત અગત્ય છે. તેમ નહિ થાય ત્યાંસુધી ભારતવર્ષની યથાર્થ ઉન્નતિની આશાને હજી ઘણાં વર્ષોનો વિલંબ છે. શાળામાં તથા પાઠશાળામાં ચાલતાં પુસ્તકોવડે બાળકોના મગજમાં હાલ જે વિદ્યા ભરવામાં આવે છે, તે વિદ્યા છે કે કેમ, એજ મોટો પ્રશ્ન છે. આવી વિદ્યાની હાલની પ્રજાને લેશ પણ જરૂર નથી. એવી વિદ્યા ન હોય તો જીવન દુઃખમય થઇ રહે એવું કંઈજ નથી. વિદ્યાનો હેતુ પુરુષોને ઉત્તમ પુરુષો અને સ્ત્રીઓને ઉત્તમ સ્ત્રીઓ બનાવીને તેમનાં જીવનને સુખમય કરવાનો છે. જે વિદ્યા આ હેતુને સિદ્ધ નથી કરતી, તેનો અભ્યાસ બાળકો પાસે કરાવીને આપણે તેમનાં આયુષ્યનો, બળનો અને શરીરોનો વિનાશ કરવાવિના બીજું કશુંજ કરતા નથી.

(સં. ૧૯૧૬ ના “મહાકાળ”ના એક અંકમાંથી)

२१-विचार-तरंग पूष्पाहुति

अरुणोदय हो रहा था। माता के आंगन में आल-रवि की सुनहली रश्मियाँ छिड़क रही थीं। जिस मातृ-यज्ञ के विभवविधान की तैयारी दसों वर्ष पहले हो चुकी थी, उसमें आज तुम्हारे पूष्पाहुति यज्ञाने की भेखा थी। उस समय, तुम्हारे चित्त में असीम आनंद था। तुम्हें वह गति प्राप्त थी, जे योगियों को भी दुर्लभ है। तुमने ॐ शब्द का उच्चारण किया, और वेद-मंत्रों की ध्वनि के साथ मातृ-यज्ञ में पूष्पाहुति यज्ञ दी। वेदमंत्रों की ध्वनि करते हुए तुम्हारे चेहरे पर गंभीर हास्य की एक अनुपम रेखा थी। इसी हास्य-रेखा में मानव-जवन का सारा रहस्य निहित था, गिरे हुए लोगों को उठाने के लिये दिव्य-संदेश था, और था करोड़ों संतप्त प्राणीओं के लिये सांत्वना देनेवाला अविद्वान का मूल मंत्र!

पूष्पाहुति देण कर लोग दंग रह गये! मुदीराम, कन्हाधिराव, कर्तारसिंह पिण्डे आदि योद्धाओं की आत्माहुति की याद आ गयी! इनकी वीरगाथाओं से मन में रह रह कर यह ला-वना उठती थी कि लोग, जिनको परम पिता ने दर्द-भरा दिये दिये हैं, हंसते हंसते, मातृ-यज्ञ में आत्माहुति कैसे यज्ञते हैं? आज, इस अकर्मण्यता के युग में, तुमने अपने वीर अंगुष्ठों के साथ पूष्पाहुति दे कर, इस पात को स्पष्ट दिखा दिया कि मृत्यु भी जीवन ही का दूसरा नाम है। अपने पुण्य आदर्श के लिये भर मिटने ही से मनुष्यजन्म सार्थक होता है। तुम भर कर अमर हो गये! जिस दिन 'भारत-माता के प्रांगण में' पूर्ण तेज के साथ स्वातंत्र्य-सूर्य की रश्मियाँ अपना प्रकाश फैला रही होंगी, दिन देश के करोड़ों दलित हृदय उठ कर मानवीय स्वत्वों को प्राप्त कर रहे होंगे और वे गह गह हो अपनी हृदय-नीला के प्रत्येक तार पर प्रेम-सत्ता, समता, स्वतंत्रता और न्याय के सुमधुर गीत गा रहे होंगे। उस दिन, केवल उसी दिन तुम्हारी आज की पूष्पाहुति के अक्षर पर, जगह जगह तुम्हारे प्रति-स्तंभ खड़े होंगे।

तुम्हारी तडप

पूष्पाहुति देने के महीनों पहले तुमने कहा था:—

“आभिरी शम्भूदी के कापिल थी ‘अस्मिन्’ की तडप,
सुमहले हमगरे कोर्छ आलाओ प्याम आया तो क्या?”

सत्यमुच्य तुम्हारी तडप अचूकी रही। उस तडप में दर्द था, मार्मिक वेदना थी। अनुपम अनुराग था, अपूर्व आत्म-त्याग था और न जाने क्या क्या था! तुमने इस गिरे समय में भी देश के सामने शहादत का वह नजारा पेश किया जे आयरलैंड में वीर मेकिन्वनी ने किया था और जारशाही के नाश के लिये इस में अगणित देश-भक्तों तथा वीर रमणियों ने किया था। तुम्हारी गति-विधि से हमारा मन-बेद हो सकता है; परंतु इससे क्या, हम तुम्हें कभी भूल सकते हैं? तुम्हारी शहादत से हमारे दिव्य में रह रह कर जे हूक उठती है, उसे क्या दुनिया की कोर्छ शक्ति मिटा सकती है?

स्वार्थशुद्धि अथवा द्वेष-भावना से प्रेरित हो कर कोर्छ तुम्हें ‘शुभराव’ के नाम से पुकारे या ‘डूक’ या ‘लूटेरा’; परंतु ज्वलंत देशभक्ति और महान आत्म-त्याग के कारण प्रत्येक भारतीय तुम्हारी अरुण-रज को अपने भस्म पर धारण करेगा। क्यों? इसलिये कि, तुम अपने विश्वासों के अक्षर पर अपने उच्च आदर्श के लिये जिये और उसीके लिये भर मिटे। संभव है कि आज के भारतीय कमजोरी या और किसी कारण से तुम्हारे अविद्वान का महत्त्व न अनुभव कर सके; परंतु यह निश्चय है कि तुम्हारे रक्त-जीव के प्रताप से देश की आगामी संतति में वह हम और अभ होगा जे किसी भी ज्वित देश के अर्थों में हुआ करता है; और तभी वह संतति तुम्हारी पूजा की अधिकारिणी समझी जायगी।

तुम्हारी कामना

पूछाईति यदाते समय, तुमने सिंह-गर्जन करते हुये कहा—“मेरी हार्दिक धृष्टता है कि ब्रिटिश साम्राज्य का नाश हो।” तुम्हारी यह कामना पूर्ण रूप से कथ इलेगी, यह तो, अविव्य के गर्भ में निहित है; किन्तु उसके इलने के आसार तो अहुत पहले से हो रहे हैं। ब्रिटन के अनेक अडे अडे दूरदर्शी राजनीतिज्ञ इस आत के वर्षों पहले से कहने लग गये हैं। उनका कहना है कि ब्रिटन की उपनिवेश विस्तार की रक्तशोषणी नीति अहुत लयानक है। उसी दूषित नीति के कारण ब्रिटिश साम्राज्य का विशाल लवन निकट अविव्य में अंडर के रूप में परिणत हो लयगा। जिनके आगे हैं, वह इस सत्यार्थ के दृष्टे हैं। ब्रिटन के लुद्ध और न्यादतियों के कारण, अमेरिका, आस्ट्रेलिया, कनाडा आदि कितने ही उपनिवेश उसके हाथ से निकल गये। अंग्रेज इन उपनिवेशों के उसी तरह पुदाध टेकेदार अनते थे। जिस तरह कि, आज वे भारत के अन रहे हैं। उन्होंने वहां लुद्धों की लरमार उसी तरह कर रही थी, जिस तरह कि इस देश में; किन्तु समय के थपेड़ों ने उपनिवेशों की जनता के जगाया, और उसने अपने स्वत्व प्राप्त किये। आज अंग्रेज शासन इस देश के लपर लारस्वरूप हो रहा है। साधमन कमीशन विदायत से यलता है यह लहाना करके कि, यहां वह जनता से मिल-लेट कर, उसके दुःख-दर्द की आत सुनेगा; किन्तु यहां आ कर, लुद्ध और न्यादतियों से पीसे हुये करोड़ों प्राणियों के अल्लिहार की आवाज सुन कर, बिना किसी से मिले-लुझे, योरो की तरह गस्त करता हुआ निकल जाता है! आज इस देश के कोने कोने से यही आवाज, आ रही है कि साधमन कमीशन के हमारे लाज-निर्णय करने का कोई अधिकार नहीं! अपने घर के लम पुद मालिक हैं। विदेशी इस देश में जनता के हितैषी अन कर रह सकते हैं, मालिक अन कर नहीं! इन सय आतों का क्या अर्थ है? यही न कि अल लारतीयों के, उनका शुवाभी से पैदा दुष्टीस और नवयुग के थपेड़ों ने जगा दिया है? वे अल दुनिया में आजाद हो कर रहे हैं। संसार की कोई भी दानवी शक्ति उन्हें, अल दया कर नहीं रह सकती। यदि भारत आजाद हो गया, कि नैसा होना दिन के प्रकाश की तरह ध्रुव सत्य है, तो ब्रिटिश साम्राज्य के नाश होने में भी कुछ संदेह है? आज इस विशालकाय भारत के ही कारण ब्रिटिश साम्राज्य का लवन घटना अडा दियार्थ दे रहा है। इस देश के आजाद होते ही, वह जिलौने की तरह जेलने और दैपने की सीज रह लयगा।

रक्तपीज

अट का पीज दैपने में अहुत छोटा होता है, किन्तु उसकी छोटीसी आत्मा के अंदर अडा लारी वृक्ष पैदा कर डालने की शक्ति छिपी लुछ है।

पहले पीज गल कर मिट्टी में मिल जाता है, तय कहीं उसमें से पौधे का अंकुर कूटता है। पौधा अडा होता है और अंत के प्रकृति देवी के मंदिर के अके हरे लरे वृक्ष के रूप में परिणत हो जाता है। न्ने मूर्ध हैं वे कहे हैं कि पीज की हस्ती मिट गध; किन्तु सत्य आत यह है कि छतने अडे वृक्ष और उसके लनरों सुमधुर इलों में, उस छोटे से पीज की हस्ती मौजूद है। केवल आत यह ल कि छोटे से पीज का रूप अदल जाता है, अल्लि सभष्टि के रूप में परिणत हो जाता है; इस सृष्टि का विकास इसी सिद्धांत पर आधार रपता है।

तुम्हारे रक्त-पीज में उस अट-पीज से किसी तरह भी कम क्षमता नहीं है। जिसके छोटे से आकार में विशालकाय वृक्ष उत्पन्न कर देने की शक्ति है। तुम्हारे शत्रु जिन्होंने लोक-मत के कुयल कर, तुम्हारे नश्वर शरीर के विनष्ट किया है; अपनी करणी पर यह सभज कर सतोष लले ही कर लें कि उन्होंने तुम्हें दुनिया से मिटा दिया। किन्तु तुम्हारा यह अविव्यल विश्वास था कि पंचतत्व का शरीर मिट जाने से तुम्हारी आत्मा की पाक हस्ती पर कोई असर न होगा। अपने इसी विश्वास के अल तुमने सृष्ट पर विजय प्राप्त की। तुम्हारा रक्त-पीज ईज कर लारतीय वसुंधरा की गोद में सभा गया। उससे वह लाल हो गध। नलियांवाला आग

की पुण्य-भूमि भी अनेक शहीदों के रक्त से लाल हुई थी। तुम्हारे इस रक्त-जीव के प्रभाव से इस देश के जहाँ जहाँ में वह शक्ति आवे जिससे कराड़ों युवकों में अपने आदर्श के विषे भर भित्ति की भावना का उदय हो। यदि ऐसा हो सके तो कौन कह सकता है कि तुम्हारे रक्त-जीव में अट-वृक्ष से ली कड़ी अधिक उत्पादनशक्ति नहीं है ?

अनुताप की आग

अरे ओ, निर्धनों की पसीने की कमाछपर जैसी जैसी अट्टालिकाओं में अठपेलियां करनेवाले जंतु ! अपनी अन्यायपूर्ण कृतियों पर नजर डाल कर तो देख ! कहीं तेरे कामों से पड़ौसियों का धक्का तो नहीं लग रहा ? तू अपनी कमाछ की धून में कहीं दीन-दुःखियों के हितों का तो नहीं कुत्सल रहा ? तूने जो विपुल धनराशि छिंकी कर दे रख छोड़ी है, तुझे पता है कि उसका एक एक कण किसके पुरुषार्थ का इल है ? क्या तुझे पता है कि जिस अट्टालिका में तू उन्मत्त जना हुआ पड़ा अपने मनुष्योचित कर्तव्य की अवहेलना कर रहा है उसका एक एक दीवार-नहीं नहीं एक एक छिंट-किसके पसीने से जनाई गई है ? क्या तूने कभी स्वप्न में ली सोचा है कि जो मजदूर तेरे विशालकाय जवनो का पड़ा कर खड़ा गया, वह कहां किस जोंपड़े में अन्न-वस्त्र के बिना अपनी मौत की धडियां जिन रहा है ? अथ ली समय है कि तू अपने शानदार जवन से निकल कर उन लोगों से गले मिल जे तेरी जुद्ध और न्यायदतियों के शिकार हुए हैं, उन दीन-दुःखियों के आंसु पोंछ, जिनके गाढ़ पसीने की कमाछ पर तू सुप्त से अठपेलियां खेलता है। ऐसा न हो कि समय निकल जाने पर अपनी लूल से तुझे आश्रय अनुताप की आग में जलना पड़े।

(“ वीरसदेश ” भासिकभां लेखकः—श्री सुरेन्द्र शर्मा)

२२—हमने क्या देखा ?

शैव्या पर सड़ कर देखा है मरते कायर कूरो को ।
विमल वीर गति पाते देखा समर-भूमि में शूरो को ॥
अग्नि में पड़ कर देखा है उज्ज्वल होते कुन्दन को ।
और सुवासित होते देखा घोर रगड़ से चन्दन को ॥
देखा पर-प्रकाश के कारण दीपक देह जलाते हैं ।
बीज वृक्ष, मृदु फल देने को मिट्टी में मिल जाते हैं ॥
भाग्य भरोसे रह कर देखा कर्म-हीन नर रोते हैं ।
किन्तु स्वावलम्बी जन अपना पल भी व्यर्थ न खोते हैं ॥
देखा प्रण पर प्रणवीरों को हँस-हँस कर मर जाते हैं ।
बन करके आदर्श जगत में नाम अमर कर जाते हैं ॥
सैनिक-शूर सिपाही देखे बाघा अगणित सहते हैं ।
मातृ-भूमि के हित में वे नित किन्तु डटे ही रहते हैं ॥

(“ वीरसदेश ” भासिकभां लेखकः—श्रीभुत दिव्य शर्मा)

૨૩-બહાદુરી કી વાતેં

(૧) એક બાલક કી બહાદુરી

અંગલોર સે એક દશવર્ષીય બાલચર કે એક પંચદશવર્ષીયા બાલિકા કેા જલસમાધિ સે અચાને કા સમાચાર આયા હૈ. મંગલવાર કેા પ્રાતઃકાલ એક દેવાંગ જાતિ કી બાલિકા ઘાટ પર કપડા ધો રહી થી. અચાનક ઉસકા પૈર ફિસલા ઔર વહ ગહરે પાની મેં જા પડી. વહ છટપટાને લગી ઔર ડૂબને હી કેા થી કિ ૧૫ વીં અંગલોર બાલચર સેના કે દશવર્ષીય બાલક રામરાવ ને ઉસે દેખા ઔર તાલાખ મેં દૂદ પડા. વહ શીઘ્ર બાલિકા કે પાસ પહુંચ ગયા ઔર ઉસે પકડ લિયા. પશ્ચાત્ત ગુરુતર બોઝ તથા તાલાખ કી સેખાર કે કારણુ પડનેવાલી કઠિનાધરોં કા ધીરતા સે સામના કર વહ બાલક બાલિકા કેા ઘાટ પર જીવિત લે આયા. ઇસ પ્રકાર ઇસ છોટે સે બાલક ને ઉસ લડકી કે પ્રાણુ અચાએ ઔર અપને અદમ્ય સાહસ કા પરિચય દિયા.

(૨) એક બાલિકા કા અપૂર્વ સાહસ

અંગલોર શહર કા સમાચાર હૈ કિ દોદનલ્લાપુર કસ્બે મેં વહાં કે પંચમ લોગોં કે મુહલ્લે મેં એક અકેલી ઝોપડી મેં આગ લગ ગયી. જનુ નામ કી એક ૬ વર્ષ કી બાલિકા પાસ હી એલ રહી થી, ઝોપડી મેં આગ લગતે દેખ વહ તુરંત ઝોપડી મેં ધુસ ગયી. પહલે અપને ત્રીન વર્ષ કે ભાઇ કેા નિકાલ કર સડક પર રખ ગયી. ઇસકે બાદ ફિર જલતી ઝોપડી મેં ધુસ કર ૬ માસ કે અચે કેા નિકાલ લાયી. ઇસમેં વહ ઇતની જુલસ ગયી થી કિ સડક પર પહુંચતે હી ગિર પડી. થોડી દેર બાદ ઉસકે માતા-પિતા કામ સે લૌટે ઔર વીર બાલિકા કેા અસ્પતાલ ભેજ, જહાં વહ અચ્છી હો રહી હૈ. ડિપ્ટી કમિશનર ને અપની આંખોં ઇસ ઘટના કેા દેખા થા. ઉન્હોને બાલિકા કેા પાંચ એકડ જમીન પુરસ્કાર મેં દી હૈ. સાથ હી ઉસે ઔર બી ઉપયુક્ત પુરસ્કાર દેને કી સિક્કારિશ કી હૈ. વાસ્તવ મેં ઇસ બાલિકા કા સાહસ ઔર ખીરતા સરાહનીય ઔર પુરસ્કારણીય હી હૈ.

(૩) એક બાળકને પ્રાણોં કી બાજુ લગા કર ભાઇ કી રક્ષા

પટિયાલા રાજ્ય કે ફજલે નયીમ નામક એક દશ વર્ષ કે બાલક ને અદ્ભુત સાહસ કા કાર્ય કર દિખાયા હૈ. કહા જાતા હૈ કિ ઉસકા છોટા ભાઇ ખેતરે-ખેતરે કુએ મેં ગિર ગયા. સૌભાગ્યવશ એક રસ્સી કુએ મેં લટક રહી થી. નયીમ અપને જીવન કા મોહ છોડકર રસ્સી પકડ કર કુએ મેં દૂદ પડા. રસ્સી બડી કડી થી, અતએવ ઉસકે હાથ કંઇ જગહ કટ ગએ ઔર ખૂન નિકલને લગા; પરંતુ ઉસને ઇસકી તનિક બી ચિંતા ન કરી ઔર અપને ભાઇ કેા ડૂબને સે અચા લિયા. ઇતને મેં ઔર લોગ બી જમા હો ગયે ઔર ઉન્હોને ઉન્હેં બાદર નિકાલ લિયા. સખ સે અધિક આશ્ચર્ય કી બાન તો યહ હૈ કે નયીમ તેરના બિલકુલ નહીં જાનતા થા !

(૪) હલદ્વાની મેં સતી

હલદ્વાની (નૈનીતાલ) મેં પંઞ હીરાવલ્લભ કપિલાશ્રમી કા સ્વર્ગવાસ હો ગયા. યે એક માસ સે ખીમાર થે. ઇતકી પત્ની ને, જિસકી અવસ્થા ૨૦ વર્ષ સે અધિક નહીં થી, પતિ કે જીતે જી ખૂબ સેવાશુશ્રૂષા કરી. પતિ કી મૃત્યુ કે પશ્ચાત્ત સ્ત્રી ને સતી હોને કા આગ્રહ ક્રિયા; પર લોગોં ને અનેક પ્રકાર સે ઉસે રોક રખ્યા. મગર દૂસરે દિન ૧૦ બજે ઉસને પતિ કે ઉપાનહ તથા ઉનકે હેતુ ખુદ જાનએ હુએ નએ દસ્તાને વનઇ ધોતી અપને વક્ષસ્થલ સે લપેટ, કટધરિયા નામ કી બડી નહર મેં દૂદ કર અપને પ્રાણુ દે દીએ. બાદ કેા સતી કા દાહ બી પતિ કી ચિતાપર ક્રિયા ગયા. કાનુન કી કડાઇ રહતે હુએ ઇસ ગએ-શુજરે જમાને મેં બી એક ન એક વીરાંગના અપની પતિપરાયણતા દિખલા હી જાતી હૈ. ધન્ય !!

(“વીરસંદેશ” માસિકમાંથી)

૨૪-ધર્મચાર્યોની પાપી લીલા ભોળી સ્ત્રીઓ કેમ ઠગાય છે ?

નવજીવનના એક અંકમાં ગાંધીજી લખે છે કે:—

શ્રી. જ્યદ્યાલજી ગોચનકાના પ્રયાસથી આજકાલ મારવાડી સમાજમાં ભક્તિરસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ ચાલી રહ્યો છે. તેને અંગે ભજન મંડળીઓ સ્થપાઈ છે ને ભજનભવનો પણ ચાલે છે. આવું એક ભવન કલકત્તામાં ગોવિંદભવનને નામે નીકળ્યું છે. તેમાં શ્રી. જ્યદ્યાલજીની પ્રેરણાથી એક ભાઈને મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેમણે ભક્તિને નામે વિષયભોગ ભોગવ્યા, તેમણે સ્ત્રીઓની પાસેથી પૂજા અંગીકાર કરી, તેમને સ્ત્રીઓ ભગવાન ગણી પૂજવા લાગી, તેમણે સ્ત્રીઓને પોતાનું જૂઠું ખવરાવ્યું ને વ્યભિચારમાં ઉતારી. ભોળી સ્ત્રીઓએ માની લીધું કે ‘આત્મ-જ્ઞાની’ની સાથેના શરીરસંગ વ્યભિચાર ન ગણાય.

આ બનાવ દુઃખદાયક છે, પણ મને તેથી આશ્ચર્ય નથી થતું. ભક્તિને નામે વિષયભોગ ભોગવાતા ચોમેર જોવામાં આવે છે; અને જ્યાંસગી ભક્તિનું રહસ્ય સમજવામાં નથી આવ્યું, ત્યાં લગી ધર્મને નામે ધાડજ પડે એમાં નવાઈ શી? જે બગભગતોમાંથી અનિષ્ટ પરિણામો ન નીપજે તો આશ્ચર્ય ગણાય.

રામનામનો, દ્વાદશમંત્રનો હું પૂજારી છું; પણ મારી પૂજા આંધળી નથી. જેનામાં સત્ય છે, તેને રામનામ નૌકાર્ય છે; પણ જે ઢોંગથી રામનામ ઉચ્ચારે છે, તેનો ઉદ્ધાર રામનામથી થાય એવું હું માનતો નથી. અગ્નિમીલ દત્તાદિનાં દટાંતો આપવામાં આવે છે, તે કાવ્યો છે અને તેમાંય રહસ્ય છે. તેમને વિષે શુદ્ધ ભાવનાનું આરોપણ છે. ‘રામનામથી મારા વિષયો શાંત થશે’ એમ માનનારને રામનામ ફળે, ચારે ‘રામને નામે હું મારા કામોને પોપુ’ એમ વિચારી જે ઢોંગી રામનામનું ઉચ્ચારણ કરે છે તે તરતો નથી, તે હૂમે છે—‘જૈસી જિસડી ભાવના, એસા ઉસડો હોય.’

ભક્તજનોએ જે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) ભક્તિ એટલે નામોચ્ચારણજ નહિ, પણ તેની સાથે રહેલું સતત યત્નકાર્ય. આજકાલ એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે, સંસારી કામને ધર્મ કે ભક્તિની સાથે કશે સંબંધ નથી. આ અસત્ય છે. સત્ય તો એ છે કે, આ જગતનાં સર્વ કાર્યોને ધર્મ-અધર્મની સાથે સંબંધ છે. એક સુતાર કેવળ દ્રવ્ય એકઠું કરવા સારું સુતારી કરે છે, તેમાં લાકડાની ચોરી કરે છે ને કામ બગાડે છે. આ અધર્મ થયો. બીજો સુતાર પરોપકારાર્થે—માનો કે દીને સારું ખાટલો બનાવે છે; તેમાં ચોરી નથી કરતો ને પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે, અને ખાટલો બનાવતો રામનામ લે છે. આ ધર્માર્થ થયેલું કામ છે. આ સુતાર ખરો રામભક્ત છે. ત્રીજો રામનામ લેવાને નિમિત્તે જાણી જોઈને કે અજ્ઞાનતાથી સુતારી ધધો છોડી બેસે છે, પોતાને સારું ને છોકરાંને સારું ભિક્ષા માગે છે, દરદીને સારું કંઈ બનાવવું હોય તોપણ કહેશે: ‘મારે તો રામ સાચા, હું ન જાણું દરદીને, ન જાણું સુખીને.’ આ અજ્ઞાનરૂપમાં પડેલો પામર પ્રાણી છે.

મનુષ્ય ભગવાનને વાચાથીજ નથી ભજતો, પણ વાચાથી, મનથી ને કાયાથી ભજે છે. ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો તે ભક્તિ નથી. ત્રણેનો મેળ રસાયણી મેળવણુ જેવો છે. રસાયણી મેળવણુમાં એક પણ વસ્તુ તેની માત્રામાં ન હોય તો તો જે વસ્તુ બનાવવાની હોય છે તે બનતીજ નથી. આજના ભક્તો વાણીના વિશ્વાસમાં ભક્તિની પરિસીમા સમજતા જોવામાં આવે છે, ને તેથી છેવટે ભક્ત મટી બટાચારી થાય છે ને બીજાને બટ કરે છે.

(૨) આકૃતિવાળો મનુષ્ય ભગવાનને કયી રીતે ને ક્યાં ભજે? ભગવાન તો સર્વ સ્થળે છે. તેથી તેને ભજવાનું સારામાં સારું ને સમજી શકાય તેવું સ્થાન પ્રાણીમાત્ર છે. પ્રાણીમાત્રમાં જે દુઃખી છે, જે નિરાધાર છે, તેની સેવા તે ભગવદ્ભક્તિ છે. રામનામનું ઉચ્ચારણ પણ તે શીખવાને અર્થે હોય. રામનામ જે આમ સેવામાં ન પરિણમે તો તે નિરર્થક છે ને બચનરૂપ થાય,

જેમ ગોવિંદભવનના ભાષને વિષે થયું.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી ભક્તમાત્ર ચેતે. હવે બહેનોને બે બોલ. જે પુરુષ પોતાની પૂજા કરાવે છે તે તો ભ્રષ્ટ થાયજ છે; પણ બહેનો કાં ભ્રષ્ટ થાય? જે બહેનોને મનુષ્યની પૂજા કરવી છે તો કાં આદર્શ સ્ત્રીની પૂજા ન કરે? વળી જીવતાની પૂજા શાને સાર? જ્ઞાની સોલનનું વાક્ય હૃદયમાં કોતરવા યોગ્ય છે: ‘કોઇ પણ મનુષ્ય જીવતો છતાં સારો છે એમ ન કહી શકાય.’ આજે સારા તો કાલે નહારા થયા છે. વળી દંભીને આપણે ઓળખીજ નથી શકતા. તેથીજ પૂજા કેવળ ભગવાનની હોય. મનુષ્યની પૂજા કરવીજ જોઇએ તો તેના મૃત્યુ પછીજ હોય. કેમકે પછી આપણે ગુણનીજ પૂજા કરીએ છીએ, તેની આકૃતિની નહિ. પુરુષોએ આ વાત બોળી બહેનોને આમ્રહ અને વિનયપૂર્વક ફરીફરીને બતાવવાની અવશ્યકતા છે.

૨૫-દેશસેવકોના પ્રકાર

સેવકના પણ અમુક પ્રકાર છે. એક તો જાણે સગવડીયો સેવક, બીજો જહેરખખરીયો સેવક, ત્રીજો ડીમડીમીયો સેવક અને ચોથો આંટિયાળો સેવક. સગવડીયો સેવક ત્રણસો ને સાઠ દિવસ પોતાના ધંધામાં રચે પચે રહે, પણ જેવો કોઇ મોટો માણસ આવ્યો કે તુરત પોતે હાજર થઇ જાય અને સર્વનો મુખી હોય, સર્વની સાથે રોજ કામ કરતો હોય અને જાણે ગામની બધી પ્રવૃત્તિનો પોતેજ મહાસેવક હોય એવી રીતે આવનારની સાથે ફરે, કામ કરે, બોલે, ભાષણો આપે અને બધી સગવડો કરે. આતું નામ સગવડીયો સેવક. બીજા સેવકોની વ્યાખ્યા વિસ્તારથી સાંભળતી છે ?

બીજો જહેરખખરીયો સેવક. એ સેવક પોતે ભાષણ આપે અને પોતાનેજ હાથે છાપાંઓમાં ખખરખતીતરીકે પોતાનાં વખાણ લખે. કોઈ પણ સભામાં જો કોઇ પણ છાપાનો રિપોર્ટર આવ્યો હોય તો એને સૌથી વધુ માખણ લેનારો કોઇપણ હોય તો આ જહેરખખરીયો સેવક. આજે ફલાણુ ગામમાં ફલાણુ ભાઈએ ભાષણ આપ્યું, લોકોપર બહુ અસર થઇ, સારી સંખ્યામાં ભાઈ-બહેનોની હાજરી હતી. આમ પોતાને હાથે પોતાની જહેરખખર ફેલાવે એનું નામ સાત અક્ષરનો જહેરખખરીયો સેવક !

અબી તીસરા આયા ડીમડીમીયા સેવક ! એ તો જ્યાં જ્યાં પોતાનીજ વાતો કરે. મેં આ સેવા કરી, મેં તે સેવા કરી, મારા વિના આ સેવા થાત નહિ, આ ગામના જહેરખખરનો હું પ્રાણ છું. આ સેવા તો હુંજ કરી શકું. આમ દરેક ઠેકાણે ‘હું’ની ડીમડીમ વાજતી જાય અને આ ડીમડીમીયો સેવક ગાડા નીચે કુતરું બાર તાણતું હોય તેમ પોતે બધાને તાણે છે, એવા ડીમડીમના સૂર કાઢ્યાજ કરે છે. ઉસકા નામ ડીમડીમીયા સેવક !

હવે આવ્યો આંટિયાળો સેવક. બારોટ એક ગુજરાતી ભાઈને એક કાઠિયાવાડી ભાઈ માટે બોલના સાંભળ્યા છે. એણે કહ્યું કે, એ કાઠિયાવાડી ભાઈમાં એની પાઘડીના જેવા આંટા છે, તેણે એનું દિલ આંટિયાળું છે. એજ પ્રમાણે આંટિયાળો સેવકનું દિલ આંટિયાળું છે. જે સેવા કરે એમાં કાં તો પોતાને અંગત લાભ હોય, અથવા એ સેવા કરવાથી પોતાના ધંધાને વેગ મળતો હોય, અથવા એ સેવાને નામે પોતે બહાર આવી પાંચ પૈસા પ્રાપ્ત કરે એવી જેના દિલમાં આંટી છે અને દરેક ઠેકાણે એ આંટીને મોખરે રાખી જે પોતે સેવક કહેવડાવે છે એનું નામ આંટિયાળો સેવક !

(“ લોહાણાહિતેયધુ ” ના એક અંકમાં લખનાર બારોટ)

૨૬—લૂસિયસ જૂનિયસ

(૧)

“રાજ્ય કૌન કરેગા ?”

“વહી, જો સખસે પહેલે માતા કા યુગ્મન કરેગા.”

પ્રશ્નકર્તાઓં મેં ભગદડ મચ ગયી. એક-દૂસરે કો ઢોકલતે હુએ વે અપની માતા કા યુગ્મન કરને કે લિયે ભાગ ખડે હુએ.

ઉપર્યુક્ત ઘટના રોમન સામ્રાજ્ય કી પવિત્ર રાજધાની રોમ કે ડેલફિન-મંદિર કી હૈ. ઉસ સમય રોમ સામ્રાજ્ય કો સ્થાપિત હુયે કુછ હી વર્ષ વ્યતીત હુયે થે. સામ્રાજ્ય કા સંસ્થાપક તથા પ્રથમ શાસક રોમુલસ મર ચૂકા થા. ઉસકે સ્થાન પર ટારકિવન રાજ્ય કર રહા થા.

ટારકિવન કી સંતાન યહ જનને કે લિયે બડી ઉત્સુક થી કે ઉનમેં સે કૌન રોમ કી ગદી પર બેઠેગા ? અતએવ ડેલફિન દેવી કે મંદિર પર એકત્ર હો કર ઉન્હોંને ઉપરશિખિત પ્રશ્ન કિયા થા. ભવિષ્યવાણી સુનતે હી ઉનમેં હલચલ પડ ગયી. વે અપની માતા કા યુગ્મન કરને કે લિયે દૌડે.

ઇસી ભવિષ્યવાણી કો લૂસિયસ જૂનિયસ, જિસકો લોગ મૂર્ખ તથા બે-વફૂદ સમજતે થે અતઃ ખૂટસ નામ સે પુકારતે થે (ખૂટસ કા અર્થ હોતા હૈ કુંદ-દિમાગી) યહાં ખડા થા. વહ અન્ય લડકોં કી તરફ ભાગા નહીં, પરંતુ અપને સ્થાનપર ખડા રહા. જળ વે ચલે ગયે, તળ વહ ઝુકા ઔર માતા પૃથ્વી કો ચૂમ લિયા.

(૨)

“મેં તુમસે આગ્રહપૂર્વક અનુરોધ કરતી હૂં કે તુમ સ્ત્રી કે સતીત્વ કો ધીતની સાધારણ વસ્તુ ન સમજો. મેરી પ્રાર્થના હૈ કે તુમ મુઝે છોડ દો.” બડે કાતર શબ્દોં મેં એક રોમન સરદાર કી સ્ત્રી લ્યૂકેટિયા ને કહા.

પરંતુ ટારકિવન તૃપ કા પુત્ર સેક્સટસ ઉસ સમય કામાંધ હો રહા થા. વહ કુછ બી ન સુન સકા. ઝપટ કર ઉસને લ્યૂકેટિયા કા હાથ પકડ લિયા ઔર ગાઢાલિંગન કરને લગા—

સાધ્વી સર્પિની કી ભાંતિ પુતકાર કર અલગ હો ગયી. સેક્સટસ કો એક ચપ્પડ માર કર વહ દૂર હટ ગયી. એક ક્ષણ વહ કુછ સોચતી રહી. યકાયક વહ ભાગ ખડી હુઇ.

ખૂટસ, પબ્લિયસ વેલોરિયસ નામક એક સરદાર, લ્યૂકેટિયા કે પિતા ઔર પતિ એક સ્થાન પર બેઠે બાત કર રહે થે. આકાશ નીચા ઔર સાફ થા. સુંદર હવા બહ રહી થી. સમય બડા સુંહાવના થા.

ઇસી સમય, યકાયક, બિજલી કી તરફ, કુદા સર્પિની કી તરફ કેશ બોલે સુંદરી યુવતી લ્યૂકેટિયા વહાં આ પહુંચી. સખ લોગ અવાફ હો કર ઉસકી ઔર દેખને લગે.

‘ખારે’ પતિ કો સંબોધન કર, ક્રોધ સે કાંપતી હુઇ વહ બોલી—

“આજ, તુમહારી લ્યૂકેટિયા તુમહારે ચરણોં કે યોગ્ય ન રહી. ઉસકે વે હોઠ જિનકી રચના કેવલ તુમહારે લિયે હુઇ થી, તુમહારે શાસક ટારકિવન કે પુત્ર ને ઝુઠી કર દી. અબ મેં આપકે સામને બડી રહને યોગ્ય નહીં હૂં.”

ઉપસ્થિત મંડલી અપને આચાર્ય કો શાન્ત બી ન કર પાચી થી કે એક ચમચમાતા છુરા નિકલા ઔર વો સુંદરી યુવતી કી છાતી મેં હુસ ગયા ! વીરાંગના સાધ્વી ને આત્મધાત કર લિયા ! વહ પર-પુરુષ કા સ્પર્શ સહન ન કર સકી.

ખૂટસ-વહી મૂર્ખ લૂસિયસ-વહ તો કબી કુછ સમજતા હી ન થા, પર વહ ક્યા હુઆ !

વહ તો વીર શેરોં છી ભાંતિ, સખ્ય શિથિલ વ્યક્તિયોં છી ભાંતિ ગર્જ પડા. ઉસને ઝપટ કર મૃત લ્યુકેટિયા છી છાતી સે ખંજર નિકાલ લિયા ઓર સખકે સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા છી કિ વહ તખ તકે વિશ્રામ ન લેગા જમ તક રોમ સે ખેરહમ ટારકિવન તથા ઉસકી સંતાનોં કે જહન્નુમ મેં ન પહુંચા દેગા.

(૩)

ઉસ સમય કુછ સેના લે કર ટારકિવન દૂર દેશ મેં લડને ગયા થા. ઝૂટસ કે વિદ્રોહ કા સમાચાર બિજલી કી તરહ રોમ મેં ફેલ ગયા. ઉત્તેજિત ઝૂટસ સીધા સેના મેં ચલા ગયા. સિંપાહિયોં સે ઉસને એક હુદયગ્રાહી અપીલ કી. રોમન વીર તથા સાહસી થે. ઉનમેં વીરતા કી ભાવના કે સાથ સ્ત્રિયોં કે પ્રતિ સન્માન કી માત્રા બહુત અધિક થી. જિનકો ઝૂટસ લ્યુકેટિયા કે અપમાન કી કથા સુનાતા વહી ફડકે ઉઠતા. ઉસીકે હુદય મેં કમકમી ઉત્પન્ન હો જાતી. પ્રતીકાર કી ખ્યાસ સખમેં જાગ ઉઠી.

આગ સાધારણ ન થી. સતી કા અપમાન સાધારણ વસ્તુ ન થી. સમસ્ત રોમ ઝૂટસ કે સાથ હો ગયા. ટારકિવન તથા ઉસકે પુત્રોં કે ભાગ કર દૂસરે નગર મેં શરણુ લેની પડી.

રોમ કે નાગરિક રાજશાહી સે ઉખ ઉઠે થે. ઉન્હોંને નિશ્ચય કિયા કિ અખ કબી કિસી શાસક કે અંતર્ગત ન રહેંગે. ઉન્હોંને રાજતંત્ર સે પ્રજાતંત્ર કી સ્થાપના કી. રાજ્ય કે ઉપર પ્રજાદારા નિયુક્ત હો કૌંસલ નિયુક્ત કિયે ગયે. ઉન્હીં કે હાથ મેં શાસન કી આગડોર રહી. ઇન્હીં કૌંસલોં મેં પ્રથમ ઝૂટસ થા. માતા પૃથ્વી કે ચુબન કા યહ પરિણામ થા!

(૪)

એક સ્ત્રી કે અપમાન કા પરિણામ એક બડે કુલ કે ભોગના પડા; પરંતુ અગ્નિ પૂર્ણ તરહ જ્ઞાન ન કી ગયી થી. અબી દૂસરે નગર મેં ટારકિવન કી સંતાન નિશ્ચિંત વિશ્રામ લે રહી થી.

અવસર આયા. ઝૂટસ ને રોમકો ખૂબ બઢાયા. ઉસ ‘કુન્દ-દિમાગ’ ને સામ્રાજ્ય કી ખૂબ ઉન્નતિ કી; પરંતુ વહ ઇતના કટ્ટર નૈતિક શાસક થા કિ અપને કુટુંબિયોં કે ભી બડે શાસન મેં રખતા થા. ઇસસે ઉસકી સંતાન ઉસી સે રુષ્ટ હો ગયી. પિતા કે વિરુદ્ધ ઉન્હોંને વિદ્રોહ કરના નિશ્ચય કર લિયા તથા ટારકિવન કી સંતાન સે જ મિલે.

x

x

x

પડ્યંત્ર પકડા ગયા. ઝૂટસ કી સંતાન-ઝૂટસ કે પ્રિય પુત્ર ઉસકે સન્મુખ અપરાધી કે રૂપ મેં લાયે ગયે. એક બાર ઉન્હેં દેખકર પિતા કે રોમાંચ હો આયા. આંખોં મેં આંસુ છલછલા આયે; પરંતુ કર્તવ્ય કા પૂજારી ઝૂટસ અચલ રહા. ઉસને અપને લડકોં કે સ્વદેશ કે પ્રતિ વિશ્વાસ-ઘાત કરને કે અપરાધ મેં મૃત્યુ-દંડ દિયા.

સમસ્ત રોમ મેં ઉસકી પ્રશંસા કે ગાયન ગાએ જાને લગે. એસે ન્યાયપ્રિય, વિચારી તથા વીરશાસક લૂસિયસ જૂનિયસ ઉર્ફ ઝૂટસ ને ઇતિહાસ મેં અમર નામ પ્રાપ્ત કર લિયા.

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લેખક:-શ્રી૦ પરિપૂર્ણાનંદજી વર્મા)

૨૭-માતાપિતાની બેદરકારીના થર !

* * * * *

એક ગૃહસ્થ સવારે શાકભાજી લેવા જાય છે અને શાકમારકીટમાં શાક લેવામાં એ જેટલો સમય સાધે છે, તેટલો શાકની પરીક્ષામાં એકાગ્ર બને છે; કાચમીર તાજી છે કે વાંસી એ જેવામાં જેટલી નજર દોડાવે છે એટલો સમય, એટલી એકાગ્રતા કે એટલી નજર એણે એના બાળકની કેળવણી પછવાડે આપેલ છે? આ તો બહુ મોટો અને સહેલો પ્રશ્ન છે. શાક લેવાનું એક અદનામાં અદનુ દર્શાવત મૂકી અમે આપણાં માઆપોને એ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે, બાળકની કેળવણીવિષે એમણે કેાઇ દિવસ કંઈ વિચાર કર્યો છે? હા, બહુ બહુ તો છોકરાને ભણાવવા માટે એકાદ માસ્તરને ઘેર બોલાવ્યો હશે, બહુ બહુ તો હેડમાસ્તરને મળી છોકરાપર નજર રાખવાની ભલામણ કરી હશે. એથી વિશેષ એણે શું કયું છે? આનો જવાબ દરેક માઆપ પોતાનેજ આપે તો અમે એ પ્રશ્નનું કંઈ પરિણામ આવ્યું, એમ માની લઈશું. કેટલેક સ્થળે તો નિશાળ એટલે છોકરાંઓની માથાકૂટ ઘરમાંથી બહાર ધકેલવાનું સાધન! એ રીતે નિશાળનો ઉપયોગ થાય છે. નાનાં નાનાં બાળકોની પંચાત માતાને ઓછી થાય અને પંતુજ માસ્તરને એ ઉપાધિ એટલે એટલા પૂરતોજ નિશાળનો ઉપયોગ ઘણે સ્થળે છે; પણ એ માતપિતાએ, પોતાના બાળકમાં નાનપણથી શા શા સંસ્કાર પડે છે, નાનપણથી એના જીવનનો પાયો કયો રીતે પડે છે એનો કશોય ખ્યાલ કર્યો નથી. ખ્યાલ કરવાનો એને અવકાશ નથી અને એ રીતે એ બેદરકારીના થર આપણા સમાજપર જામતા જાય છે. પ્રભુ જાણે એ થર ક્યારે ઉખડશે!

પણ અમે તો આશાવાદી છીએ. બેદરકારીના એ થર આજે નહિ તો આવતી કાલે ઉતરશે. માણસ પોતે પોતાની મેળે નહિ સમજે તો સમય એને સમજાવશે. એવા જીવનના ઘણા પ્રસંગો છે, કે જેમાં સમય માણસને શિક્ષણ આપે છે. એમ આ વિષયમાં પણ બને એ બનવાજોગ છે; છતાં લોહાણા માતપિતા સાવધ બને એટલા માટે અમારો આજનો આ પ્રયાસ છે.

બાળક એટલે ફૂલ. એનામાં પ્રભુતા છે, નિર્દોષતા છે, અનુકરણ કરવાની અજબ શક્તિ છે. બાળક જે જુએ એ શીખે. બાળક જે સાંભળે એની અસર એનાપર બીજા કરતાં જલદી થાય છે. બાળકની અનુકરણશક્તિ પણ અજબ છે. આ રીતે બાળકમાં જે વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ છે એનો જો માઆપ અભ્યાસ કરી લે તો બાલજીવનના પાયા પૂરવામાં એ અભ્યાસ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે. એક વખત એવો હતો કે માતા પોતાના બાળક તરફ ખુબ ધ્યાન આપતી. માતા બાળકનો સૌથી સરસ શિક્ષક બની શિક્ષણદાત્રી મહામાતા બનતી. આજે કમનસીબે એ માતાનું માતૃત્વ નાશ પામતું જાય છે. જ્યાં માતા સંસ્કારવિહોણી હોય, ત્યાં બાળકને સંસ્કાર ક્યાંથી મળે! આ માતૃપદનો લગભગ નાશ થવા આવ્યો છે. બહુ નહિ તો છેલ્લા પચીસ વર્ષનો સમય જેવાથી આપણને તુરત માલુમ પડશે કે, સંસારમાંથી માતૃત્વનો લોપ થતો જાય છે. પચીસ વર્ષ પહેલાંની માતા અને આજની માતામાં જે તફાવત છે, એ તફાવત ઝીણી નજરે જોનારને તુરત માલુમ પડી આવે તેવો છે. એ માતા ઉત્તમ શિક્ષક હતી, ઉત્તમ ધર્મવેદ હતી, ઉત્તમ ધર્મગુરુ હતી. આજે એ શિક્ષણ, વૈદુ કે ધર્મજ્ઞાન માત્ર ચોપડીઓમાં રહ્યું છે, જીવનમાંથી ગયું છે. માતા પોતાના કુટુંબને-જાતિને ધ્યાનમાં રાખી નાનપણથી જે સંસારનું શિક્ષણ બાળકમાં રેડતી એ પ્રસંગ અદિતીય હતો. દાસીનું દૂધ ધાવી ગયેલા રાજસિંહની માતાએ એ દાસીના દૂધમાં ક્ષત્રીત્વને કલંક લગાડનારી વૃત્તિના સંસ્કાર પડેલા જોયા, એટલે બાળકને ઉધે માથે ટાંગીને એના પેટમાંથી એ દૂધ કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો, એ એના માતૃપદની મહત્તા, એ એના સંસ્કારબળની સમજણ, આજે કેટકે-ટલી અને કેનામાં છે? બાળકના કેાધપણ રોગમાં માતા એને દેશી ઓસડીયાંથી તુરત આરામ કરી દેતી. આજે એજ માતા બાળકના પેટમાં સહજ દુખે એટલે “બોલાવો ડોક્ટરને” એ શબ્દોમાં પરાધીન બની છે. બાળકના પેટમાં વિલાયતી દવાઓ જરા પણ જવી ન જોઈએ અને એને એ દવાઓ કાઢ કરતાં હાનિ વધુ કરે છે. બહુ મોટો અને બહુ સહેલો દવાઓ બાળકોમાટે માતાએ

પાસે હતી અને હજુએ ક્યાંક ક્યાંક છે, પણ આજની એ માતા બાળક માંડું પડતાં બિચારી બને છે, ડૉક્ટરની રાહ જોતી વલખાં મારે છે. એ ધરવૈદ્ય આજે ક્યાં ગયું? માતામાં રહેલો એ ધરવૈદ્ય આજે ક્યાં ઉડી ગયો? વિલાયતી દવાના હિમાયતી કોઈ પણ ડૉક્ટરને પૂછો અને એ ડૉક્ટર જે સહૃદયી હશે તો જરૂર આપણી સાથે આ વિષયમાં શોધ કરશે. બાળકોમાટે આપણી માતાઓ જે દેશી ઉપાયો કરતી અને કરે છે, એ બાળજીવન માટે ઉત્તમ છે એમ કહેવામાં એ ડૉક્ટર પણ જરૂર આપણી સાથે સાથે પૂરશે. ઘડી ઘડીમાં બાળકને માટે ડૉક્ટરની રાહ જોતી આજની માતા અને બાળકના દરેક દર્દમાં એક દોકડાની ચીજથી આરામ કરનારી એ ધરવૈદ્ય સરીખી માતાનો વિચાર કરીએ છીએ, ચારે આજની સ્થિતિ માટે બહુ દિલગીરી થાય છે.

રોજ રાતના બાળકોને એકઠાં કરી ધર્મજ્ઞાનની ચર્ચા કરનાર આપણું માતૃપદ ખરેખર એ વખતે અનેરું હતું. રામાયણના અને મહાભારતના પ્રસંગો તો એ માતાદ્વારાજ બાળકોમાં પ્રવેશતા. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા; કૌરવ, પાંડવ અને કૃષ્ણનાં કથાનકોથી બાળકોમાં ન્હાનપણથી ધર્મના સંસ્કારો પડતા અને નાનપણથી પડેલા એ સંસ્કાર બાળકના ભવિષ્યના ઘડતરમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડતા. બાળકોનું ચરિત્ર નાનપણથી ઘડાતું અને એ ઘડતરમાં આપણી માતાનો હિસ્સો મહાન હતો. આજે કેટલી માતાઓ આ વિષયમાં રસ લે છે?

અને આજનો પિતા મધ્યમ વર્ગનો હોય તો કાં તો નોકરીએથી થાક્યો પાક્યો હોય એટલે કૃત્રિમ આનંદ લેવા રાતે જમીને હાટલે અથવા ગર્યાં મારનારા મિત્રોનો આશરો લે અથવા નાટક-સીનેમાને શોધે છે. બાળકો અને ગૃહિણીથી શોભતા ઘરમાં જે સ્વાભાવિક આનંદ છે, એ મૂકીને એને હોટેલો કે ક્લબોનો આશરો લેવો પડે છે. આવો પિતા બાળકના શિક્ષણમાં કયી રીતે ધ્યાન આપી શકે? શ્રીમંત પિતા પોતાના વ્યાપારમાં એટલો બધો એકમાર્ગી થઈ ગયો છે, કે એને સૂતાં સૂતાં પણ તેજ-મંદીનાં, હડતાલનાં, કાપડ બજારની સ્થિતિનાં, રૂબરૂના વલણનાં અને શેરબજારનાં પાશેરીઆના સ્વપ્નાં આવે છે. એ ભલે બહારથી સુખી દેખાતો હોય પણ એના જીવનમાં એજ વિષયની તાલાવેલી લાગેલી છે. એને બાળકો શું ભણે છે, કેવું શિક્ષણ લે છે, એને કેવા સંસ્કાર પડે છે-એ બધું તપાસવાની પુરસદ ક્યાં છે? અને એ બેદરકારીમાં ઉછરતી પ્રજા પાસેથી આપણે રામ-લક્ષ્મણની આશા રાખી રહ્યા છીએ, સીતા-રામનાં સંતાનો જોવાના અભિલાષ ધરાવીએ છીએ. આ બેદરકારીના થર ઉખડે નહિ ત્યાંસુધી એ અભિલાષા સ્થાને છે કે અસ્થાને, એનો વિચાર કરવાનું અમારા વાચકોને અમે સોંપીએ છીએ.

(તા. ૫-૭-૧૯૨૮ ના “લોહાણાહિતેચ્છુ” ના અગ્રજેખમાંથી)

૨૮-સાચા સાધક અથવા તીવ્ર જિજ્ઞાસુ કેવા હોય ?

૧-એક તીવ્ર જિજ્ઞાસુને કેવી લગની લાગે છે?

ભગવાન જુદાં પોતાના મૃત્યુમહોત્સવનો દિવસ સજી ગયો, એટલે એમણે શિષ્યસમાજને ચેતવી દીધો કે ‘આજથી ચાર માસે મારું પરિનિર્વાણ છે.’ એટલે ત્રાસ પામેલા સાતસે સામાન્ય ભિક્ષુઓ જ્યાં જુદા જુદાં ત્યાં એમના બેળા અને બેળા એમ પરિવારરૂપે વિચરવા મંડ્યા, તે એક ક્ષણેય એમનાથી અજાગ થાય નહિ, અને ટાળે મળાને એકબીજાના કાનમાં કહે કે ‘આયુષ્મન! હવે આપણે કેમ કરીશું?’ બાળક હતા એને અશ્રુધારા ચાલી, પડિતો ધર્મચરણમાં વિશેષ સાવ-ધાન અને જાગૃત બન્યા.

હવે ધર્મારામ નામે એક ભિક્ષુ હતો એણે વિચાર્યું કે ‘ગુરુદેવ તો ચાર માસે દેહ છોડશે, અને હું હજી રાગદ્વેષથી મુક્ત નથી. એટલે ભગવાન હજી મત્પ્રલોકમાં ખિરાજે છે ત્યાંજ હું ઉપ સાધના કરીને અર્હંત (જનમુક્ત) ની અઘૌકિક પદવી પ્રાપ્ત કરું.’ એમ કરીને એ તો બીજા ભિક્ષુઓ દારે ભગવાનું તથા કૃતાકા મારવાનું છોડીને જુદાં ઉપદેશોના ધર્મના ચિંતન તથા અનુસરણમાં લીન થઈ ગયો. કોઈ ‘કેમ, આયુષ્મન’ કરીને બોલાવે તોય સામો બોલ આપે નહિ. કોઈ પૂછે, કે

‘આયુષ્મન્ ધર્મારામ ! આમ કેમ કરો છો ?’ તો જાણે સાંભળતોજ નથી.

બીજા બિહુઓએ કથાપ્રસંગમાં યુદ્ધને ધર્મારામના સમાચાર આપ્યા ને અતે કહ્યું, ‘ભગવન્ ! ધર્મારામ થેર (સ્થવિર)ને આપના ઉપર લેશમાત્ર સ્નેહ નથી.’

યુદ્ધે ધર્મારામને બોલાવીને પૂછ્યું કે ‘તું આમ કરજ એ સાચું છે કે ?’

‘સાચું’ છે, ભગવન્ !’

‘એનું કારણ ?’

ધર્મારામે પોતાનો સંકલ્પ યુદ્ધને જણાવ્યો.

યુદ્ધે કહ્યું કે “ભલે, ધર્મારામ ! ભલે. ધન્ય છે તારી જનેતાને. બિહુઓ, જેને મારા ઉપર સ્નેહ છે તે ધર્મારામ જેવો બનવા પ્રયત્ન કરે. સ્નેહ હો તો ધર્મારામના જેવોજ હોજો. માણસ મોતીની માળા કે પુષ્પહાર પહેરાવે, અમૂલ્ય સુગંધથી નવરાવે, સાષ્ટાંગ દંડવતપ્રણામ કે ચરણસ્પર્શ કરે-આ પૂજા તે પૂજા નથી; પણ માણસ પોતાનો ધર્મ સમજે ને પાળે, પાપના પડછાયાથીએ ડરતો ચાલે એજ સાચું માન, પરમ સત્કાર અને અપૂર્વ પૂજા છે.”

(દીધનિકાય ૧૬-૫-૩, ધર્મપદટ્ટકથા ૧૨-૧૦, ૧૫-૭, ૨૫-૪)

૨-ગાળ દેનારને ગુમડું થાય, સાંભળી રહેનારને નહિ.

એક સમયે ભગવાન યુદ્ધ રાજગૃહમાં વેણુવનને વિષયે વિહાર કરતા હતા.

ભારદ્વાજ ગોત્રના એક બ્રાહ્મણે યુદ્ધ પાસે જઈને પ્રવચ્ચા (ગૃહ્યાંગ-સંન્યાસદીક્ષા) લીધી, એમ સાંભળીને એના એક સગા ભારદ્વાજને ભારે રોષ ચઢ્યો. રોષે ધૂંધવાતો ધૂંધવાતો તે યુદ્ધ આગળ આવ્યો અને કંઈક અસંખ્ય તથા કડોર વેણુ બોલ્યો, બન્ને કટકા ગાળ દેવા માંડ્યો.

ભારદ્વાજના અપશબ્દ સાંભળીને યુદ્ધે એને કહ્યું કે ‘હે બ્રાહ્મણ ! આનું તું શું ધારે છે ? તારે થેર મિત્ર-ભાઈબંધ, ભાયાત, વેવાઈવેલાં પરાણા થઈને આવે ખરાં કે ?’

ભારદ્વાજ—‘હા, ગૌતમ ! કોઈ વાર આવે.’

યુદ્ધ—‘હે બ્રાહ્મણ ! એ અતિથિને જમાડવા તું પાંચ પક્વાત્ર, બત્રીસ જતનાં બોજન, તેત્રીસ જતનાં શાક રંધાવે ખરો કે ?’

ભારદ્વાજ—‘હા, ગૌતમ ! કોઈ વાર રંધાવું.’

યુદ્ધ—‘પણ જો મહેમાન જમણ ન સ્વીકારે, તો હે બ્રાહ્મણ ! તે અજ કોનું થાય ?’

ભારદ્વાજ—‘મહેમાન ન જમે તો ગૌતમ ! ને અજ અમારુંજ થાય.’

યુદ્ધ—‘તેજ પ્રમાણે, હે બ્રાહ્મણ ! અમે તને ગાળ ન દઈએ અને તું અમને દે, અમે તારા ઉપર રોષ ન કરીએ ને તું અમારા ઉપર કરે, અમે તને ન વઢીએ ને તું અમને વઢે; તે તારું અમે લઈએ નહિ, એટલે તે તારુંજ થાય. હે બ્રાહ્મણ ! કોઈ ગાળ દેનારને સામી ગાળ દે, રોષ કરનાર ઉપર વળતો રોષ કરે, વઢનારને સામો વઢે, તો તે તું તથા તારા અતિથિઓ ભેળા બેસીને જમો એના જેડું થયું, પણ અમે તારી હારે જમીએ નહિ, એટલે તારા અપશબ્દ તારાજ રહે.”

ભારદ્વાજ—‘હે ગૌતમ ! રાગસહિત આખી પરિષદ (રાજસભા) એમ જાણે છે ને, શ્રમણ ગૌતમ અહીં ત છે. છતાં તમે મારા ઉપર કોપાયમાન થયા છો.’

યુદ્ધ—‘હે બ્રાહ્મણ ! શાન્તદાન્ત શુવન્મુક્ત અકોધીને કોધ કેવો ?’

તસ્મેવ તેન પાપીયો યો કુલ્લં પટિકુન્નતિ । કુલ્લમપ્પટિકુન્નતો સક્કામં જેતિ દુચ્ચયમ્ ॥
ઉમ્ભિન્નમત્થં ચરતિ અત્તનો ચ પરસ્સ ચ । પરં સક્કુપિતં વત્થા યો સતો ઉપસમ્મતિ ॥

અમિન્નં તિકિચ્છન્તાનં અત્તનો ચ પરસ્સ ચ । જના મજ્ઞન્તિ બાલોતિયે ધમ્મસ્સ અકોવિદા ॥

કોધી ઉપર જે સામો કોધ કરે તે એ બેમાં વધારે પાપી છે. કોધી ઉપર વળતો કોધ ન કરે, તે દુર્જન્ય સંગ્રામ જીતે છે. સામા માણસને કોપેલો જાણીને જે પોતે શાન્ત રહે છે, તે પોતાનું તથા સામા માણસનું બેયનું કલ્યાણ કરે છે. શાન્ત પુરુષ પોતાની તથા સામા ધણીની પીડા ટાળે છે, પણ ધર્મને નહિ જાણનાર લોકો એને મૂર્ખ ગણે છે.” (સંયુત્તનિકાય ૭-૧-૨)

(તા. ૮-૪-૧૯૨૮ ના ‘નવજીવન’માં લખનાર કે૦ વા૦ ગો૦)

૨૧-ધન કરતાં આરોગ્યનું મૂલ્ય અનેકગણું છે.

શરીરનું ઉત્તમ પ્રકારનું આરોગ્ય એ ધન કરતાં અનેકગણું વધારે મૂલ્યવાન છે, એ વાર્તા કોઈ વિરલજ નજી છે. સોમાં નવવાણું મનુષ્યો ધનની પાછળ એવા તો ભૂત થઈને પડેલા હોય છે કે તેમ કરતાં, હળ્લરો રૂપિયા આપતાં પણ ન મળે એવા આયુષ્યને તથા આરોગ્યને અત્યંત ક્ષય થાય છે, તેનું પણ તેમને ભાન હોતું નથી. ધનને તેઓને એવો તો હડકવા હાલ્યો હોય છે કે ખુલ્લી હવામાં નિત્ય ફરવા જઈને અથવા કસરત કરીને આરોગ્યનું સંરક્ષણ કરવા જો તેમને કોઈ એવું આપે છે તો તેઓ તેમ કરવાનો તેમને બિલકુલ વખત નથી, એમ જણાવે છે. આવા મનુષ્યોને પરિણામે માંદા પડી ખાટલામાં જ માસ સૂવાનો અથવા તો મરણના ખોળામાં હમેશને માટે સૂવાનો વખત મોડાવહેલો લેવો પડે છે, ત્યારેજ તેમની આંખો ઉઘડે છે; અને કેટલાક અનિવેશી મનુષ્યોની તો ત્યારે પણ આંખો ઉઘડતી નથી.

આરોગ્યની કાળજી ન રાખવાથી પ્રસિદ્ધ કોટચધિપતિ રોકફેલરને વર્ષોનાં વર્ષો મંદવાડ વેડવો પડ્યો હતો. અંતે તેની આંખો ઉઘડી, અને ખુલ્લી હવામાં 'જાલ્ફ' નામની રમત રમીને તેણે પાછું ગયેલું આરોગ્ય મેળવ્યું. આજે તે ઘણેજ જગવાન થયો છે અને એક દિવસ પણ હવે કસરત કર્યાવિના રહેતો નથી.

'સો કરોડપતિઓ મળીને થયેલો એક ધનપતિ' એવું જોને ઉપનામ મળ્યું છે, એવો અનર્ગળ દ્રવ્યવાન ઈ. એચ. હેરિમન હમણું માંદો પડ્યો છે. આરોગ્યને માટે તે ફાંફાં મારે છે, પણ મળતું નથી. દવા કરીને તે થાક્યો છે. મોંમાઝ્યા પૈસા આપતાં પણ તેને આરોગ્ય મળતું નથી. તે શુદ્ધ હવા તથા શુદ્ધ પાણીવાળાં સ્થળોમાં, આ ગામથી પેલે ગામ લટકે છે; પણ આરોગ્ય તેનાથી વેગળું ને વેગળું નાસતું ફરે છે. અપાર ધન મેળવવાના હડકવામાં તેણે પોતાના શરીરની બેદરકારી કરી છે. તેના શ્રમ પ્રમાણે તેને ધન-અનર્ગળ ધન-મળ્યું છે, પણ તેણે આરોગ્ય ગુમાવ્યું છે. મૃત્યુ પહોંચાં જડ્યાં કરી, તેના ગ્રાસ કરવાને ટમટમી રહ્યું છે. તેનું અપાર ધન તેનું રક્ષણ કરી શકતું નથી. સુખને માટે ધનનીજ અત્યંત અગત્ય છે, પણ આરોગ્યની કશીજ અગત્ય નથી, એમ તેણે આજસુધી ધાર્યું હતું. હવે તેને આરોગ્ય સારરૂપ અને ધન આરોગ્યવિના નિઃસારરૂપ સમજાય છે.

હળ્લરો મનુષ્યો જેઓ લક્ષાધિપતિ કે કોટચધિપતિ નથી, તેઓ આવીજ ભૂજ કરે છે. તેઓ માને છે કે, સુખ ધનથીજ મળે છે. શ્રીમતોને તેઓ સારાં સારાં વસ્ત્રો પહેરતા, ખંગલાઓમાં રહેતા તથા ગાડીયોડે ફરતા જુએ છે અને ધારે છે કે આ લોકો અપાર સુખી છે. આથી તેઓ પણ આખો મીંચીને, શરીરની બેદરકારી કરી ધનની પાછળ ભૂત થાય છે; પણ મનુષ્યોએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે અન્ન, વસ્ત્ર તથા કેટલીક સામાન્ય અનુકૂળતાવિના ધન વસ્તુતઃ કશુંજ વિશેષ લાભ આપી શકતું નથી. જોને સુખ, શાંતિ અથવા આનંદ કહે છે તે તો તેનાથી લાગ્યેજ મળે છે. ઉલટું તેની પ્રાર્થિત સાથે માથા ઉપર પાર વિનાની જવાબદારી ચોંટે છે; અને તેની વ્યવસ્થાનો મગજ ઉપર એવો તો બોળો રહે છે કે તેના દયાળુત્વને આરોગ્ય અને શાંતિનો નાશ થાય છે, અને ઘણી વાર આયુષ્યનો વહેલો અંત આવે છે.

ધનસંપત્તિ પાછળ ભૂત થવા કરતાં શરીરસંપત્તિ પાછળ ભૂત થવું એ હળ્લરગણું સાઈ છે, કારણ કે ધનસંપત્તિ જ્યારે શરીરના આરોગ્યને તથા આયુષ્યને આપતી નથી, ત્યારે શરીરસંપત્તિ ધનસંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવાનું પણ બળ આપે છે.

ધનની પાછળ ગાંડા થનારે જો માંદા પડી વહેલા મરી ન જવું હોય તો પ્રતિદિન ખુલ્લી દવામાં ઓછામાં ઓછા બે કલાક પણ શરીરને સારી પેડે શ્રમ થાય એવી કસરત કરવાનો નિયમ કદી પણ ન ચૂકવો.

(આશ્વિન-૧૯૬૫ના "મહાકાળ"માં લખનાર સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન ઊટાલાલજી)

૩૦-આચારની શુદ્ધિ પ્રતિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું ગયેલું લક્ષ્ય

પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરોએ હમણાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે કે, ધણા મનુષ્યોવડે વપરાતા પીવાના પ્યાલાની કાર ઉપર વ્યાધિને કરનારા કરોડો જંતુઓ (બેક્ટેરીઆ) વળગી રહે છે; અને તેથી ક્ષય, ટાઇફોઇડ, ઇન્ફલ્યુએન્ઝા, જ્વર, શ્વેભ્રમ તથા વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓ પ્રજનમાં પ્રસારને પામે છે. ધણા મનુષ્યોનાં મુખમાં દાંત ઉપર, જીભ ઉપર તથા શુક્રમાં અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે. તેઓ જ્યારે કોઈ પાત્રવડે જળ, ચ્હા, દૂધ કે એવુંજ કંઈ પીએ છે, ત્યારે પાત્રની જે કારનો તેમના હોઠસાથે સંબંધ થયો હોય છે, તે કારની આજુબાજુ લાખો જંતુઓ વળગે છે, અને જે બીજા મનુષ્યો તે પાત્રનો ઉપયોગ કરે છે, તેમના મુખમાં પેસી જઈ તેમને વ્યાધિના ભોગ કરી મૂકે છે. ન્યુયૉર્કનું પ્રજનનું આરોગ્યસંરક્ષક ખાતુ લખે છે કે:-મુખ એ શરીરમાં રોગજનક જંતુને પ્રવેશવાનું મુખ્ય દ્વાર છે, અને ધણા મનુષ્યોથી વપરાતું પીવાનું પાત્ર આ જંતુઓને એક મનુષ્યના મુખમાંથી ધણાના મુખમાં પ્રવેશવાનું સાધન થાય છે.

એક મનુષ્યે પીધેલા પાત્રને જળવડે ધોવાથી પણ તેની યથાર્થ શુદ્ધિ થતી નથી. આથી પ્રત્યેક મનુષ્ય જ્યાંસુધી જૂદું પાત્ર ન વાપરે ત્યાંસુધી આ જંતુઓનો ભય નિર્મૂળ થવાનો સંભવ ન હોવાથી ઝૉસ્ટનના ઇયુએલન નામના એક મનુષ્યે કાગળના પ્યાલા હાલમાં શોધી કાઢ્યા છે, અને નિશાળોમાં, હૉસ્પિટલોમાં, નાટકગૃહોમાં, રેલ્વેસ્ટેશનો ઉપર, હોટેલોમાં અને એવાંજ બીજાં સ્થળો કે જ્યાં એક મનુષ્યને બીજાના પીધેલા પાત્રમાં જળ વગેરે પીવું પડે છે, ત્યાં આ પ્યાલાનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. આ પ્યાલામાં એકજ વાર જળ કે જે કાંઈ પીવું હોય તે પીધા પછી તેને ફાડી નાખવામાં આવે છે. ન્યુયૉર્કમાં આ પ્યાલાના ઉપયોગ પછી મરણનું પ્રમાણ ઘટી ગયેલું જણાવવામાં આવે છે.

શુદ્ધિના નિયમો આપણી પ્રજાની ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં તો ધણા પ્રાચીન સમયથી પળાતા આવ્યા છે. એકે પીધેલા પાત્રનો બ્રાહ્મણ વગેરે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ, તેને યથાર્થ શુદ્ધ કર્યા વિના ફરીને કદી પણ ઉપયોગ કરતી નથી. અંગ્રેજી વિદ્વાના પ્રતાપે આ આરોગ્યપ્રદ આચારનો કેટલાંક વર્ષ થયાં કેળવાયલા વર્ગમાં લોપ થવા માંડ્યો છે, તથાપિ આપણા પ્રાચીન પુરુષોના આચારશુદ્ધિના આગ્રહમાં કેટલું સત્ય રહ્યું છે, તે હવે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના બોધથી તેમને સમજશે ત્યારે, જેને તેઓ આજસુધી વહેમ અથવા જાણપાણું ગણી કાઢે છે, તેને તેમ ગણતાં તેઓને અટકવું પડશે, એ સ્પષ્ટ છે.

વટલાવાને હાલનો કેટલોક કેળવાયેલો વર્ગ વહેમ ગણે છે અને તેથી જેની તેની સાથે જન્મતાં અને જેનું તેનું ખાતાં લેશ પણ સંક્રમ ધરતો નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જ્યારે તે સંબંધમાં કંઈ નવો પ્રકાશ પાડશે, ત્યારેજ તેને પોતાની ભૂલ સ્પષ્ટ થશે. ગંદાં મનુષ્યોનાં મુખમાં જેમ બેક્ટેરિયા થાય છે અને તે શારીરિક હાનિ કરે છે, તેમ રાજસ-તામસ વિકારોથી બ્રહ્મ મનુષ્યોના આખા શરીરમાંથી રાજસ-તામસ સૂક્ષ્મ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, અને તેથી તેમની સાથે ખાવા-પીવાનો સંબંધ રાખનારને માનસિક અને આધ્યાત્મિક હાનિને થવાના સંભવ આવે છે. આથીજ સત્વગુણ જેનામાં પ્રધાન છે, એવી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓએ પોતાનાથી ઉતરતા ગુણવાળી ઉતરતી જ્ઞાતિઓની સાથે ખાનપાન વગેરેનો સંબંધ ન સેવવાનો આચાર પ્રાચીનકાળથી પળાતો આવ્યો છે.

હાલમાં મોટાં નગરોમાં ચ્હા-કૌશીની ઠેકાણે ઠેકાણે નીકળતી દુકાનો 'બેક્ટેરિયા'ને ઉછરવાની અને વૃદ્ધિ પામવાની મોટી ખાણ છે. આવી દુકાનોમાં, વીંશીઓમાં તથા ઉપાહારગૃહોમાં પાત્રોની યથાર્થ શુદ્ધિ ક્વચિતજ થાય છે; અને તોપણ અસંખ્ય મનુષ્યો કશા પણ વિચારવિના તેવાં પાત્રોનો આંખો મીંચી ઉપયોગ કરે છે.

તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજોના અનુકરણથી થોડાં વર્ષોથી 'સોશિયલ ગેધરીંગ'માં, 'ટી પાર્ટી'ઓમાં, પ્રીતિભોજનોમાં તથા એવીજ બીજી સમિતિઓમાં આચારશુદ્ધિનો બોરફૂટો બળવા માંડ્યો છે. એકજ રકાબીમાંથી એકે હાથે લઈ લઈને ધણા જણે ખાવું; એમાં સ્નેહ વધે છે,

એવું મનાવા લાગ્યું છે. ખાવાના પદાર્થો બધે ફળ હોય કે મિઠાઈ હોય, તોપણ જે રકાખીને એક કરતાં વધારે મનુષ્યોના આધેક્ષા હાથનો સ્પર્શ થાય છે, તે રકાખીના પદાર્થો શુદ્ધ રહી શકતાજ નથી. તે રકાખીમાંથી ખાનાર કેટલાકનાં મોં યથાર્થ દાંતણુ નહિ કરવાથી ગંધાતાં હોય છે. કેટલાક તમાકુ ખાનાર તથા પીનાર હોવાથી તેમનાં મુખ તેના દુષ્ટ વાસથી માથું ફેરવી નાખે એવાં હોય છે. તપખીર સુંધનાર કેટલાકનાં આંગળાં તપખીરવડેજ ખરડાયલાં હોય છે. કેટલાકના હાથ, નાક વગેરે મળનાં સ્થાનોના સંબંધથી અત્યંત બ્રષ્ટ સ્થિતિમાં હોય છે. આવા મનુષ્યોનો સ્પર્શ ખાવાના પદાર્થોને થાય અને તેને સુવ્યક્ત મનુષ્ય ખાધને પોતાની શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક શુદ્ધિને રક્ષી શકે, એ ન બની શકે એવું છે.

કેટલાક ઉપરચોટીયા વિચારવાળા મનુષ્યો કહે છે કે, કોઈ હલકી ગતિના મનુષ્યને પિયર્સ સોપથી સ્નાન કરાવી, તથા શુદ્ધ વસ્ત્રને ધારણ કરાવી, તેને તમારી પાસે બેસાડીએ તો તેની સાથે તમે જમો કે નહિ? આવા મનુષ્યો ચામડીની શુદ્ધિનેજ શુદ્ધિ ગણે છે; પણ શુદ્ધિ કંઈ મનુષ્યની ચામડીમાંજ રહી છે, એમ નથી. શુદ્ધિ તો ચામડીથી તે શરીરના સાતે ધાતુપર્યંત તેમજ સ્ફદ્ભ, કારણ તથા મહાકારણ દેહપર્યંતની હોય છે; અને ઉપરથી એક શ્વેદને સ્નાન કરાવ્યું માટે તેના સાતે ધાતુઓની તથા સ્ફદ્ભાદિ દેહોની શુદ્ધિ થઈ ગઈ ગણાતી નથી. ચારે દેહની યથાર્થ શુદ્ધિ સાધી લાવનાર મનુષ્ય સાથે જમતાં કોઈ પણ વિવેકી બ્રાહ્મણ કદી પણ બાંધ ગણે તેમ છેજ નહિ; પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમો જાણનાર સર્વ સુજ્ઞાને સુસ્પષ્ટ છે કે, ચારે દેહની શુદ્ધિ, એકજ દેહમાં સાધવા કોઈ પણ શ્વેદ કદી પણ સમર્થ થતો નથી.

આ સ્થળે એક બે બાબત ઉપર સુત વાચકનું લક્ષ્ય ખેંચેલું અયોગ્ય નહિ ગણાય. કેટલાંક માખાપ પોતાનાં છોકરાંને પોતાની સાથે લઈને જમવા બેસે છે, ત્યારે જે હાથે પોતે જમતાં હોય છે, તેજ એકે હાથે તેને પણ ખવડાવે છે. પોતાના મોંમાં ધાલેલા અને પોતાના દૂષિત શુક્રથી ખ્રષ્ટ થયેલા હાથથી તેને દાળભાત ચોળી આપે છે. શુદ્ધિના અને આરોગ્યના વિચારથી માખાપનું આ વર્તન અત્યંત વખોડી કાઢવા જેવું છે. બાળકો અજ્ઞાન અને નાનાં રહ્યાં, માટે તમારા ગંધાતા મુખના દુષ્ટ શુક્રમાં રહેલા અસંખ્ય જંતુઓ ખાવાને બંધાયલાં નથી. તેમનું રુધિર, ત્વચા વગેરે સર્વે ધાતુઓ તમારા કરતાં અત્યંત શુદ્ધ છે. તેમની જીભ જુઓ, તે કેવી સ્વચ્છ અને લાલ છે; અને તમારી જીભ ઉપર કેવી છારી બાજી છે, અને તેમાં કેટલાં જંતુઓએ થાણું જમાવ્યું છે! ગંગાજળમાં તમારી બાળકુડીનું મેલું પાણી બેળવવાનો તમને શો અધિકાર છે? તમારો નેવું વર્ષનો ટોસો અથવા ડોશી ગળતા નાકથી દાળભાત ખાતાં ખાતાં પોતાના એકા હાથથી તમને પોતાના ચોળેલાં દાળભાતના કોળીયા કરી કરીને ગ્રેમથી ખવડાવે તો તમે ખાશો કે? શામાટે ત્યારે તમે તમારાં બાળકસાથે તેવું નિંદ્રા આચરણ કરો છો, અને તેના અજ્ઞાનનો તથા પરવશતાનો ખોટો લાભ લો છો? તમારે તેને ખવડાવવું હોય તો સ્વચ્છ હાથથી પ્રથમ તેને ખવડાવી લો, અને પછી તમે ખાઓ; પરંતુ તેના આરોગ્યને ખાતર તમારું શુક્ર અને તેમાં બળેલા જંતુઓ તેને ન ખવડાવો; કારણ કે તમારું બાળક એ મનુષ્ય છે. કાંઈ કીડા કે મળને ખાનાર કાગડો કે કાખર નથી.

કેટલીક સ્ત્રીઓમાં એકજ થાળમાં ચાર અથવા પાંચ જણ બેગા જમવા બેસે છે, તથા એકજ પાત્ર એકજ ગોળીમાં બોળીને તેજ પાત્રે સધળા પાણી પીએ છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની એકી થાળીમાં તથા કેટલાક શિષ્યો પોતાના ગુરુની એકી થાળીમાં જમવામાં લાલ સમજે છે. સ્ત્રી કરતાં પતિ અધિક શુદ્ધ હોય, અને ગુરુમાં ગુરુનાં લક્ષણો હોય તો આ પ્રકારના વર્તનથી લાભ થવો સંભવ છે; પરંતુ તેમ જો નથી હોતું તો તેવું વર્તન બાગ્યેજ લાભપ્રદ થાય છે. પ્રસંગે આરોગ્યના નિયમનો ભંગ થવાથી હાનિ પણ થાય છે. પ્રસંગે જો અદ્વાનું પ્રમાણ અધિક હોય છે તો હાનિનું નિવારણ થઈને લાભ થવાનો સંભવ પણ આવે છે.

જે સ્ત્રીઓમાં થાળીઓમાં જમવાનો રિવાજ છે, તે રિવાજ પણ ઉપરનાં કારણોથી પસંદ

કરવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાતિની થાળીઓની ચથાર્થ શુદ્ધિ કદી પણ થતી નથી. તેને ગમે તેટલી ધોવા છતાં પણ તે ચીકણીજ રહે છે. આ થાળીઓની કોરો વગેરે ભાગોમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોનારને ‘બેક્ટેરિયા’ નાં લક્ષકરનાં લક્ષકર દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના રહે તેમ નથી. થાળી કરતાં સ્વચ્છ પત્રાણાં અથવા કેળના સ્વચ્છ પત્રમાં જમવું ઉત્કૃષ્ટ છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યે ઘેર તથા બહાર પોતાનું જમવાનું તથા જળ પીવાનું પાત્ર જૂદું રાખવું યોગ્ય છે.
(આશ્વિન-૧૯૬૫ના “મહાકાળ”માં લખનાર સહગત ભાસ્તર શ્રીમાન છોટાલાલજી)

૩૧-બળનો ક્ષય શાથી થાય છે તથા તે શી રીતે અટકે છે ?

કેટલાક મનુષ્યો પુષ્કળ કામ કરે છે, તોપણ કેઈ જાણતું હોતું નથી; અને કેટલાક મનુષ્યો થોડું કામ કરે છે, પરંતુ એટલી ધાંધલ મચાવી મૂકે છે કે આજુબાજુના મનુષ્યોને પણ તેથી ધણો ત્રાસ થાય છે.

પ્રત્યેક ક્રિયામાં બળનો ક્ષય થાય છે, એ આપણે ભૂલી જવું જોઈતું નથી. બળના ક્ષયના બદલામાં જો કેઈ ઉપયોગી કાર્ય આપણે સાધીએ છીએ તો તે કરેલો ક્ષય સાર્થક છે, પણ ‘ટકાની ડોશી ને ઢળુ મુંડામણ’ એ કહેવત પ્રમાણે બળના ક્ષયના પ્રમાણમાં સાધવા જેટલું ઉપયોગી કાર્ય આપણે સાધતા નથી, ત્યારે તેવો ક્ષય હાનિજ કરે છે.

મૂલ્યવાનમાં મૂલ્યવાન વસ્તુના કરતાં પણ બળ વધારે મૂલ્યવાન છે, અને તેથી તેને આપણે કાંકરાની પેઠે અર્ચી નાખવું યોગ્ય નથી. જ્યાં પાંચ વાક્યો બોલવાની જરૂર હોય ત્યાં પાંચસો વાક્યો બોલી નાખવાં, જ્યાં હાથને સહજ હલાવવાની જરૂર હોય, ત્યાં આખું શરીર હલાવી નાખવું અને આવા ને આવા સેંકડો વ્યાપારો કરવા, એ બળનો નકામો ક્ષય છે; અને તોપણ હજારો મનુષ્યો નિત્ય આમજ કરે છે.

પ્રત્યેક ક્રિયા, પછી તે શરીરની, વાણીની કે મનની હોય-અમે તે હોય, તોપણ તે ઉદ્દેશ-પૂર્વક કરો. ઉદ્દેશવિના શરીરના એક પણ અવયવને ગતિમાં ન મૂકો, ઉદ્દેશવિના એક પણ ચબ્દને ન ઉચ્ચારો અને ઉદ્દેશવિના એક પણ વિચારને ન કરો.

બાળકના શરીરમાં બળનું પૂર એટલું બધું ઉભરાઈ જાય છે કે તેને કંઈ ને કંઈ ક્રિયા કરવાનું જોઈએ છે. તેનાથી એક ક્ષણ વાર જ પીને બેસી રહેવાનું નથી. નાચમરાના ધોધની પેઠે તેના બળનો પ્રવાહ નકામો વહી જાય છે. શુદ્ધિમાન માઆપનું કામ તેને સન્માર્ગે વાળવાનું છે, તેને યોગ્ય દિશામાં વાળીને તેની પાસે ઉપયોગી કામ કરાવવાનું છે. બાળપણમાં આ પ્રમાણે બળનો વ્યર્થ ક્ષય કરનાર બાળકને મોટપણે પણ તે ટેવ કાયમજ રહે છે. તેઓ મોટપણે પારવિનાની નકામી ક્રિયાઓ કરે છે અને બળના ક્ષયવડે નિઃસત્ત્વ થઈ જાય છે.

સખ્ત મહેનત કરવાથી કોઈ મનુષ્ય આજસુધી મરી ગયો નથી, પણ નકામી ક્રિયા કરવાથી સેંકડો મનુષ્યો મરી ગયા છે, અને મરી જાય છે. નકામી ક્રિયા કરવામાં બળનો જેટલો ક્ષય થાય છે, તેટલો સખ્ત મહેનત કરવામાં થતો નથી. નિયમિત રીતે સખ્ત મહેનત કરનારને નકામો વિચારો કરવાનો અવકાશ મળતો નથી; સખ્ત મહેનત ન કરનારનેજ વિચારોનાં કોકડાં કાંતવાનો વખત મળે છે અને વિચારોનાં કોકડાં બળશી રુધિરને ચૂસી જનાર મહારાક્ષસ છે.

‘હું કાણ છું’ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રાચીનકાળથી ઉપદેશ અપાતો આવે છે, પરંતુ આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, એટલો મર્યાદાવાળો અર્થજ આ ઉપદેશનો સર્વત્ર કરાતો જોવામાં આવે છે. આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની કંઈ ના નથી, તે પ્રાપ્ત કરવાની અસંત અગત્ય છે; પણ આપણો સમાવેશ કંઈ એકલા આત્મામાંજ થતો નથી. આપણને શરીર તથા મન પણ વળગેલાં છે. આ બેને વિસારે મૂકી, એકલા આત્માને શોધવા જતાં આપણે ક્વચિતજ વિજયી થઈએ છીએ. શરીરને તથા મનને ન જાળવનાર તથા તેમને ઉચ્ચ પ્રકારના બળથી યુક્ત ન રાખનાર કોયો શું. ૫

મનુષ્ય આત્માને શોધવા સમર્થ થઈ શકે એમ છે? ખાટલામાં સક્રતા રોમીઓ કે જડ મતિના મા-મડીઓ કંઈ આત્મજ્ઞાનના અધિકારી થઈ શકતા નથી. હુંમાં શરીર તથા મન પણ આવી જાય છે, અને તેથી તેમનું સ્વરૂપ જાણવાની, તેઓ શાથી ઉત્તમ પ્રકારનાં રહે છે અને શાથી નિકૃષ્ટ પ્રકારના થાય છે, શાથી તેઓનું બળ વધે છે અને શાથી તેઓ નિઃસત્ત્વ થાય છે, એ વગેરે અનેક બાબતો મનુષ્યે જાણવાની જરૂર છે; શરીર કેવું છે અને તેને શું જોઈએ છે, એ જોમ આપણે જાણવાની જરૂર છે, તેમ મન કેવું છે અને તેની ઉન્નતિના તથા અવનતિના કયા હેતુ તથા સાધનો છે, તે પણ જાણવાની તેટલીજ જરૂર છે; પરંતુ આજે પરમાર્થને સાધનારા આ બે બાબતો ઉપર ક્વચિતજ ધ્યાન આપે છે. આવું ધ્યાન આપવું, તેને તેઓ પરમાર્થથી બ્રહ્મ થયું સમજે છે. વસ્તુતઃ તો આવું ધ્યાન ન આપનારાઓજ પરમાર્થથી બ્રહ્મ રહેલા હોય છે. રેતીના પાયાવાળા મકાન ઉપર સાત માળ બાંધી સાતમે માળે આવતી પવનની મીઠી લહરિઓનો નિરાંતે આનંદ લેવાના તેઓ ઉત્સુક હોય છે.

શરીરમાં બળ ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા કેવી ક્રિયાઓથી તેનો નાશ થાય છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. મન એ શું છે, તેના કયા વ્યાપાર સુખના હેતુ છે અને કયા દુઃખના હેતુ છે, કયા બળને વધારનારા છે અને કયા બળનો ક્ષય કરનારા છે, તે જાણો. શ્વાસ લેવાની કળા સિદ્ધ કરો. શ્વાસ લેતાં અને મૂકતાં બરાબર નથી આવડતો તો કેવી હાનિ થાય તે તમારું આત્મજ્ઞાન તમને શી-ખવવાનું નથી. તે બરાબર આવડ્યા વિના ગીતાની કે પંચદશીની આશ્રિતિઓ કર્યા કરવાથી આત્માના પ્રદેશસુધી પહોંચવાની જો તમે આશા રાખી હશે તો તે વેવલાં છે, એમ જાણજો. ખાવાનું પણ હજી તમારે શીખવાનું છે, એ તમે જાણો છો? આ તમારી વ્યાસની માણુ જેવું પેટ શાથી થયું છે, એ તમે જાણો છો? કેમ ખાવું, શું ખાવું, ક્યારે ખાવું, કેટલું ખાવું-એ ન જાણવાથી પુરુષ છતાં તમારે સર્ગલા સ્ત્રીનો અવતાર ભોગવવો પડે છે. ‘હું કાણ છું’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘હું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું’ એવો, પ્રસન્ન થતા થતા તમે આપો છો, અને સ્વરૂપસંબંધમાં હવે મને લેશ પણ બ્રાન્તિ થતી નથી, એમ જોને તેને કહો છો; પણ જમ્યા પછી તમારા પેટમાં વીંજા-ચુંથા થાય છે, પ્રસંગે તમારે લોટા ભરવા પડે છે, પ્રસંગે કંઈ ધૂળધમાસ ફાકવું પડે છે, તેના ઉ-પાયનું તમને લેશ પણ જ્ઞાન નથી, અને પેટના શ્વળ આગળ તમે ગરીબ ગાય જેવા થઈ જાઓ છો, એમ શાથી થાય છે? એનો તમે કોઈ દિવસ વિચાર કર્યો છે? ખાવાની કળાનું અજ્ઞાન હો-વાથી તમારી આ દુર્દશા થઈ છે. તમે આવી કળાઓના જ્ઞાનને ભણે બંધનકર્તા માનતા હો, પણ હાલ તો તેનું અજ્ઞાનજ તમને આત્માનું ‘નિર્બાન્ત જ્ઞાન’ હોવા છતાં બંધનમાં રાખે છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે.

વિદ્વાનોએ એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, ખાવાની કળાનું જ્ઞાન ન હોવાથી મનુષ્યો પોતાના બે તૃતીયાંશ બળનો વ્યર્થ ક્ષય કરી નાખે છે.

ઉંઘવાની પણ એક કળા છે, પણ તેનું પણ કેટલા થોડાને જ્ઞાન છે! રાત્રે સારી ઉંઘ ન આવવાથી આપણને બળની કેટલી બધી હાનિ થયેલી બાસે છે! લગભગ બધાજ મનુષ્યો એવું માને છે કે, ખાવાથી શરીરમાં બળ આવે છે, અને તેથી તેઓ આંખો મીંચીને ખા ખા કરે છે તથા વધારે ખવાય તો વધારે બળ આવે, એમ માની, વધારે ખાઈ શકાય એવા ઉપાયોને જ્યાં ત્યાં શોધના કરે છે; પણ ખાવાથી શરીરમાં જરા પણ બળ આવતું નથી, એ વાત જો તેઓએ શરીર-નું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેઓ જાણ્યાવિના ભાગ્યેજ રચા હોત. બળ ખાવાથી નથી આવતું, પણ ઉંઘવાથી આવે છે. મનુષ્યને પુષ્કળ ખાવાનું આપવામાં આવે, પણ જો તેને એક ક્ષણ ઉંઘવા દેવામાં ન આવે તો તે દુર્બળ થઈને મરી જવાનો.

ખાતાં શીખો, શ્વાસ લેતાં શીખો, ઉંઘતાં શીખો, બળનો સંચય કરતાં શીખો.

હવા એ આહાર છે, હવા એ પ્રોત્સાહન છે, હવા એ આરોગ્ય છે, હવા એ ઉત્પાદક સામગ્ર્ય છે અને હવા એ સર્વ પ્રકારના આધિ તથા વ્યાધિને દાળનાર અમૃતરસ છે.

પુષ્કળ હવાને શ્વાસમાં લેવાથી બળનો ક્ષય થતો નથી, પણ ઉચ્ચટી બળની વૃદ્ધિ થાય છે; પરંતુ પુષ્કળ ખાવાથી તો બળનો ક્ષય થાય છે, અને શરીરમાં રાત્ર કરનાર વિષની ઉત્પત્તિ થાય છે. જરૂર કરતાં એક ત્રાસ સરખો પણ વધારે ખાવાથી બળનો ક્ષય છે, એ શાસ્ત્રના પારને પામેલા વિદ્વાનો પણ જાણતા હોતા નથી; એનું કારણ એ કે, શરીરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું મનુષ્યનું, આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જેટલું જ કર્તવ્ય છે, એ તેઓએ જાણેલું હોતું નથી.

ખાવામાં મિતાહારી થાઓ અને યોગ્ય પદાર્થોને જ જરૂરમાં નાખો, અને વ્યાધિની ફરિયાદ કરવાનું તમારે કશું જ કારણ નહિ રહે. મિતાહારી થવાથી શરીરના બળનો ક્ષય થતો નથી, અને આ બળ કોઈ પણ વ્યાધિને શરીરમાં પ્રકટવા દેતું નથી; પણ મિતાહારી એટલે શું? સોમાં નવ્વાણું મનુષ્યો પોતાને મિતાહારી માને છે, પણ સઘળાજ અમિતાહારી હોય છે. તમે જો મગજની મહેનત કરનારા હશે તો હાલ તમે જેટલું ખાઓ છો તે તમારે જેટલું ખાવું જોઈએ, તેના કરતાં પાંચગણું અથવા સાતગણું વધારે છે; અને જો તમે શારીરિક મહેનત કરનારા હોશો તો હાલ તમે જેટલું ખાઓ છો તે તમારે જેટલું ખાવું જોઈએ, તેના કરતાં બમણું અથવા ત્રણગણું વધારે છે. તમને આ વચન તફન ગાંડાબરેલું લાગે છે, નહિ વાર? પરંતુ તે સત્ય છે. શારીરશાસ્ત્રથી તે સિદ્ધ થયેલું છે, અને તમે ઉત્તમ આરોગ્ય ભોગવતા નથી, અને થોડે થોડે દિવસે કોઈને કોઈ વ્યાધિની ફરિયાદ કરો છો, એ તેનું સખળ પ્રમાણ છે.

વિચારના સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણેજ બળનો ક્ષય કરતા અટકો. નજરમાં આવે તેવા વિચારો ન કરો. કોઈ યોગ્ય માર્ગમાં, ઉદ્દેશપૂર્વક વિચારને વાળ્યા કરો અને પ્રતિદિન તમારામાં બળની વૃદ્ધિ થયેલી તમને સમજશે.

પથારીમાં માંદા પડીને ત્રણ ચાર મહિના પડ્યા રહેવા કરતાં અથવા માંદા પડીને હવાફેરને માટે લાનોલી, માથેરાન કે કુમસ બે ત્રણ મહિના જવા કરતાં દરરોજ ખુલ્લી હવામાં ફરવા જાઓ, સાત-આઠ કે દસ માઇલ ચાલો, દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસ કરો અને બળથી શરીરને ભરો.

સ્મરણમાં રાખો કે, રાત્રે દસ વાગે લજ્યામાં, પુરી, ચેવડો, બરડી, પેંડા, જલેબી, ચાહા, કોણી, દૂધ આમરકીમ, તમાકુ, દારૂ કે એવીજ બીજી વસ્તુઓથી જરૂરને તણાતુમ કરવાથી અને પછી બીજે દિવસે અગિયાર વાગતાં સુધી ઉઠ્યા કરવાથી શરીરમાં બળ આવતું નથી. આ સર્વ બળનો ક્ષય થવાના માર્ગ છે.

શરીરના અને મનના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરી, શાથી તેઓની ઉન્નતિ થાય છે, તે જાણો; અને પછી નિયમિત વર્તન કરી બળવાન થાઓ. ત્યારેજ તમે, જે આત્મજ્ઞાનની શાસ્ત્રમાત્ર સ્તુતિ કરે છે, તેના અધિકારી થશો અને તેને પ્રાપ્ત કરી સર્વોત્કૃષ્ટ પદમાં વિરાજશો.

(ભાદ્રપદ-૧૯૬૬ ના “મહાકાળ”માં લખનાર સહગત ભારતર શ્રીમાન્ છોટાલાલજી)

૩૨-જઠર ઉપર કરાતા અત્યાચારના અનર્થો

અત્યાચાર અથવા ક્રોધ પણ કામમાં હદબહાર જવાથી અનેક હાનિઓ થાય છે. અનેક વિષયોમાં મનુષ્યો આજે હદબહાર જાય છે, પરંતુ ખાવામાં તેઓ જે અત્યાચાર કરે છે, તેના આગળ બીજા સઘળા અત્યાચાર ઝાંખા પડી જાય છે. એવો ક્રોધકળ મનુષ્ય હશે, કે જે પોતાના શરીરને જેટલા પોષણની અગત્ય છે, તેના કરતાં વધારે નહિ ખાતો હોય. ભોજનની થાળી ઉપર વિદ્વાન કે અવિદ્વાન જ્યારે બેસે છે, ત્યારે તે ખાવાનો હેતુ શરીરને પોષણ આપવાનો છે, એ વાત કેવળ વિસરી જાય છે. જઠરમાંથી અન્ન પાછો ઉછાળો મારે છે ત્યાંસુધી તે આધુ-પાધુ જોયા વિના આડે હાથે ઝાપટે છે. તે શરીરને પોષવા ખાતો નથી, પણ જીભને સંતોષવા ખાય છે. હદ ઉપરાંત ખાવાથી તે પોતાના શરીરના બળનો ક્ષય કરે છે, અને પોતાના અર્ધોઅર્ધ આયુષ્ય ઉપર પૂજો મૂકે છે. હદ ઉપરાંત ખાવાથી તે પોતાની કામ કરવાની શક્તિઓને હણી નાખે છે, અને વિવિધ વ્યાધિઓને પોતાના શરીરમાં સ્થાપી નિવાસ કરવાને આમંત્રણ આપે છે.

ડાકટરો અને વૈદ્યોની દવા ખાનારા હજારો રોગીઓમાં સેંકડે દુપ મનુષ્યો હદ ઉપરાંત ખાનારા હોય છે. હદ ઉપરાંત ખાવું એ જખર્ પાપ છે, અને આ પાપથી બચનારા કોઈ વિરહા-જ નજરે પડે છે. સાજા મનુષ્યો જેમ આ પાપમાં ડૂબેલા રહે છે, તેમ માંદા મનુષ્યો પણ તેમાં ડૂબેલા રહે છે. સ્ત્રીઓ જેમ તેમાં પચેલી રહે છે, તેમ પુરુષો પણ રહે છે! ટૂંકો અને બાળકો પણ તેથી મુક્ત હોતાં નથી. જગત રોગથી, વિવિધ દુઃખોથી અને મરણથી ભરેલું હવે જોવામાં આવે એમાં શું આશ્ચર્ય છે!

કેટલાક પોતાના પેટને વ્હા અને ડ્રાઈના ઝેરી ઉકાળાની ટાંકીઓ જળનાવે છે; કેટલાક પોતાનાં ફેફસાં અને શ્વાસનલિકાને તમાકુનો ધૂમાડો ભરવાનાં અને કાઢવાનાં ભુગળાં જળનાવે છે; કેટલાક પોતાનાં મુખને પાન અને સોપારીના ડુગા કચરવાની ખાંડણીઓ જળનાવે છે; કેટલાક પોતાના નાકને અને મગજને તપખીર ભરવાની શીશીઓ જળનાવે છે અને કેટલાક પોતાની કંઠથી તે પાણીપર્ણતની અન્નલિકાને વિવિધ આચર-કુચરને ઠાંસી ઠાંસીને ભરવાની ઉભી કાઠીઓ જળનાવે છે. આવા અત્યાચારમાં યથાર્થ આરોગ્યનું શી રીતે સંરક્ષણ થાય, દીર્ઘ આયુષ્ય શી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને માનવદેહનાં કર્તવ્યો શી રીતે યથાવિધિ સધાય?

હદ ઉપરાંત કામ કરવું, એ પણ અત્યાચાર છે. મોડી રાત સુધી જાગવું અને ઉજાગરા કરવા, એ પણ અત્યાચાર છે. માસમાં એક વાર કરતાં અધિક વાર બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરવો, એ પણ અત્યાચાર છે. આ સર્વ અત્યાચાર મનુષ્યને દુઃખનો જ ભોક્તા કરે છે.

જરૂર જેટલું જ ખાતાં શીખો. શરીરરૂપી યંત્ર ઉત્તમ પ્રકારે શી રીતે ચાલે છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. શું ખાવું, કેટલું ખાવું, ક્યારે ખાવું અને કેવી રીતે ખાવું, તે પ્રયત્નથી જાણો. શરીરની તમારે બહુ અગત્ય છે. તે બહુ મોંઘું છે. દુરુપયોગવડે તેનો સત્વર નાશ કરી નાખવા તે મળ્યું નથી, પણ તે વડે તમારું તથા અન્યનું સર્વોત્તમ કલ્યાણ તમે સાધો, તે માટે તે તમને મળ્યું છે. જીભના સ્વાદમાટે બે વાર કે ચાર વાર, જેમ ગધેડા ઉપર બોળે લાદવામાં આવે, તેમ પેટમાં આહારનો બોળો ન ભરો. એથી જઠર વગેરે જીવનસંરક્ષક અવયવો ધસાઈ જાય છે અને તે ધસાતાં તમે પોતે ધસાઈ જાઓ છો, માટે અધિક ખાધને પોતાના પગ ઉપરજ કુહાડો ન મારો.

ખાવાપીવામાં મિતાહારી થવાથી, તેમજ બીજી બધી બાબતોમાં મર્યાદામાં રહેવાથી તમે સુદૃઢ આરોગ્યને તથા દીર્ઘ આયુષ્યને પ્રાપ્ત કરશો; એટલું જ નહિ પણ બીજી અનેક બાબતોમાં તમે ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરશો. કારણ કે સઘળા પ્રકારની ઉન્નતિનો પાયો યથાર્થ આરોગ્ય છે.

(શ્રાવણ-૧૯૬૪ના “મહાકાળ”માંથી)

૩૨-નેવું દિવસનો મિ. રિચર્ડ ફાસેલનો ઉપવાસ

ઉપવાસ એ વિવિધ વ્યાધિને મટાડવાનો એક અત્યંત સમર્થ ઉપાય છે. એ સંબંધમાં મહાકાલમાં દશ-બાર વર્ષથી પ્રસંગોપાત લેખો આવતાં છતાં ન્યાંસુધી 'રેટ્સમૅને' વિશ્વપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન યુપટન સિન્કલેરનો તે સંબંધી લેખ પોતાના પત્રમાં થોડા માસ ઉપર પ્રકટ કર્યો ન હતો, ત્યાંસુધી આ દેશમાં પ્રજાનો વિદ્વાન તથા અવિદ્વાન વર્ગ, મોટે ભાગે કેવળ અધિકારમાંજ રહ્યો હતો. થોડા માસ થયાં આ વિષયસંબંધમાં વિવિધ સ્થળે જિજ્ઞાસા જાગત થઈ છે, અને રોજ નિવારવાના આ અમોઘ ઉપાયનો ધણુ લાભ પણ લેવા લાગ્યા છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અનેક મનુષ્યો લાંબા ઉપવાસ કરે છે, પરંતુ નેવું દિવસ જેટલો લાંબો ઉપવાસ કરનાર તો મિ. ફાસેલજ પ્રથમ છે. ઉપવાસ કરવાનો તેનો હેતુ તેને થયેલો જોનાદરનો વ્યાધિ મટાડવાનો અને તેના શરીરનું વજન ઘટાડવાનો હતો. તેના આ બંને હેતુ સફળ થયા છે, તેના વ્યાધિ મટી ગયો છે અને તેનું વજન ૭૦ રતલ ઓછું થયું છે. ઉપવાસ કરવા પહેલાં મિ. ફાસેલનું વજન ૨૬૭ રતલ હતું. આળીસ દિવસના ઉપવાસ થયા ત્યાંસુધી તે દરરોજ સરાસરી બારથી પંદર માઇલ ચાલતો, અને ચપ્પી કરાવતો તથા તેની એક ખાસ કસરત કરીને ઠંડા પાણીથી ચાર પાંચ મિનિટમાં સ્નાન કરી લેતો. વળી દરરોજ તે અર્ધા કલાકથી એક કલાકસુધી તળાવમાં તર્યો કરતો. તે નિત્ય સરાસરી પાંચથી છ પ્યાલાં જળ પીતો; તે વિના બીજું કશું ખાતો ન હતો.

આ બધા દિવસોમાં તેને દરરોજ દસ્ત થતો હતો. તે ઉપરાંત વળી મળ નીકળી જવાને માટે તે અર્ધા ખાટા લીંબુને એક પ્યાલા પાણીમાં નીચોવી સવારે તથા સાંજે પીતો. પ્રસંગોપાત તે રૂબારૂના એક કકડાને લીંબુને બદલે ચૂસતો, અને તેના ફૂચા થુંકી નાખતો.

નેવુંએ દિવસ તેને ઘણી સારી ઊંઘ આવી હતી, માત્ર પહેલા અઠવાડીઆમાં તેને બૂખનું દુઃખ જણાયું હતું; પણ ત્યાર પછી ઉપવાસ પૂરા થતાંસુધી તેને બૂખનું કંઈ જણાયું નથી.

આળીસ દિવસ પછી નિત્ય આજસુ ખેસી રહેવાનો કંટાળો ઉપજવાથી તેણે એક આરોગ્ય-શાળામાં રોગીઓને પીરસવાની નોકરી લીધી. આ નોકરીમાં તેને પ્રસંગોપાત જૂદા જૂદા ખાવાના પદાર્થો કેવા થયા છે તે ચાખવા પડતા, પણ તે ચાખીને તેમને થુંકી નાખતો. એક કણ પણ ગળે ઉતારતો નહિ. માત્ર એક બે પ્રસંગે થોડા કણ અકસ્માત્ તેના ગળામાં ઉતરી ગયા હતા, પણ આથી તેને પેટમાં બહુ વ્યથા થઈ આવવાથી ઉલટીવડે તત્કાળ તે બહાર કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતા. ઉપવાસના ઓગણસાઠમા દિવસે તેણે અખાડામાં આશરે દશ મિનિટસુધી કુસ્તી કરી હતી, અને પચાસથી પોણેસો રતલ વજનના ડમ્બેલવડે તથા ભારે વજનની ખુરશીઓ ઉંચકીને આશરે દશ મિનિટ કસરત કરી હતી. પછી તે પાકશાળામાં તે નોકરી કરતો હતો, તે ઉપરાંત નિત્ય એકથી બે કલાક ફરવાની કસરત કરતો. ઉપવાસના સિતરમા દિવસસુધી તેનું વજન દરરોજ એક રતલ ઘટતું હતું. ત્યાર પછી તે ધણુંજ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યું હતું.

છેલ્લા દિવસોમાં લીંબુની સાથે તેનાથી પાણી પી ચકાતું નહિ. નેવુંએ દિવસે બ્યારે તેણે ઉપવાસ લાગ્યો, ત્યારે તેણે અર્ધી નારંગી અર્ધા પ્યાલા પાણીમાં નીચોવીને પીધી હતી; પણ ઉલટી થઇને તે નીકળી ગઇ હતી. આ પ્રમાણે ઉપવાસ છોડ્યા પછી પહેલા ત્રણ ચાર દિવસ તેનું જઠર જરા પણ ખોરાકને ગ્રહણ કરી શકતું ન હતું. ત્યારપછી પાણી ભેળવેલો ફળનો રસ તે પી શકવા લાગ્યો. તેનું પ્રમાણ દશ દિવસસુધી વધારવામાં આવ્યું હતું. ઘન ખોરાક ખાવા પહેલાં તે દરરોજ સ્પિનાકના રસના થોડા ઘુંટડા પીતો અને પછી ખાતો. સૌથી પ્રથમ ઘન ખોરાકમાં તેણે સ્પિનાક-નેજ રાંધ્યાવિના ખાધું હતું. આ પછી થોડા દિવસે તે પહેલાંની માફક ખાવા સક્તિમાન થયો હતો.

ઉપવાસના દિવસો દરમિયાન પત્રમાં, કેડામાં અને હાથમાં પચાસને દિવસે તેને વાયુની ચસકા જણાઇ હતી, પણ થોડા દિવસમાં તે મટી ગઈ હતી. ત્યારપછી એક અઠવાડીઆસુધી તેના નાક-માંથી લોહી પડ્યા ક્યું હતું. સાઠમે દિવસે તેને દારૂ પીવાની પ્રખળ ઇચ્છા થઇ આવી હતી. ત્રણ દિવસ પછી તે નાશ પામી હતી. વળી તે પછી એક અઠવાડીએ તેને તમાકુ પીવાની પ્રખળ ઇચ્છા ઓઠી હતી, તે પણ ત્રણ દિવસે શમી ગઇ હતી.

મિ. ફાસેલે આ ઉપવાસ કુશળ આરોગ્યશાળીઓની દેખરેખનીચે કર્યો હતા. બીજાએ આવી હિંમત ધરતા પહેલાં ઉપવાસસંબંધી સઘળી માહિતી મેળવવી જોઇએ. ("મહાકાળ"માંથી)

૩૪-મિતાહાર આરોગ્યને આપે છે તથા આયુષ્યને વધારે છે.

આ જગતમાં મનુષ્યોના મોટા ભાગના જનનો બે બાળતમાં ભારે ક્ષય થતો જોવામાં આવે છે. એક તો ઉદરમાં નાખવા માટે અહારને મેળવવામાં અને બીજી, ઉદરમાં નાખેલા તે આહારના પદાર્થોનું શરીરમાં જ્યારે ઝેર થાય છે, ત્યારે તે ઝેરને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાખવાને માટે વૈદ્યોને તથા ડૉક્ટરોને આપવાના પૈસા પેદા કરવામાં.

મનુષ્યોને થતા વ્યાધિઓમાંથી સેકંડો નવ્વાલ્યુ વ્યાધિઓ અયોગ્ય ખાનપાનને ગ્રહણ કરવાથી અને જેટલું ખાવું જોઈએ તેના કરતાં વધારે ખાવાથી થાય છે.

રોગ શાથી થાય છે, તેનું સામાન્ય જ્ઞાન જો મનુષ્યપ્રજને થાય તો પ્રત્યેક મનુષ્ય પૂરાં સો વર્ષ પૂર્ણ આરોગ્ય અને દુઃખવિનાની સ્થિતિને સુખપૂર્વક ભોગવે.

ઈટલીમાં લુઇ કૉર્નેરો નામનો એક પુરુષ થોડાં વર્ષ ઉપર થઈ ગયો છે. તે ૧૦૪ વર્ષ સુધી જીવ્યો હતો. ૮૩ વર્ષની ઉંમરે તો તેણે ત્રણે લખવા માંડ્યા હતા. તેનું આરોગ્ય ધણીજાં જિંદગી પ્રકારનું હતું. જ્યારે તે મરી ગયો ત્યારે જેમ કેઈ નાનું બાળક ઉંઘી જાય તેમ કશી પણ વેદનાવિના મરી ગયો હતો.

ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે તેના શરીરમાં રોગ એટલો બધો વ્યાપી ગયો હતો કે તે જીવશે કે કેમ, તેનો સર્વને સંશય હતો. જન્મથીજ તેનું શરીર બહુ નાનુંક અને નબળા બાંધાનું હતું; અને શ્રીમાનને ઘેર જન્મેલો હોવાથી તથા પુષ્કળ સંપત્તિ હોવાથી, ઘણા શ્રીમંતો જેમ વિવિધ પ્રકારના મોજશોખ કરવાનો પોતાનો હક્ક ગણે છે, તેમ તેણે પણ મોજશોખમાં જંપલાવ્યું હતું; અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે તે એક નહિ પણ અનેક મોટા રોગોથી પીડાતો હતો.

અને તોપણ પોતાની ખરાબ ટેવો છોડી દેવાથી તથા પોતાની જીભને અકુશમાં રાખવાથી તે મરણપથારીમાંથી ખેડો થયો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે સુદૃઢ આરોગ્યને તથા મનની શાંતિને પ્રાપ્ત કરી, અને સો કરતાં વધારે વર્ષ જીવ્યો.

‘દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કળા’ એ નામનું તેના વિવિધ લેખોનું એક પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. આ પુસ્તકમાં મિતાહારનું પ્રકરણ તેણે ૮૩ વર્ષની ઉંમરે અને એક બીજું પ્રકરણ ૮૬ વર્ષની ઉંમરે લખ્યું હતું.

કૉર્નેરો લખે છે કે, થોડું અને ડહાપણથી ખાવાથી મનુષ્યનું આયુષ્ય વધે છે, અને આ નિયમનો કોઈ દિવસ જરા પણ ભંગ ન કરનારને અકસ્માત્ આવી પડતાં દુઃખોથી પણ ધણીજ થોડી અસર થાય છે. આ વચનને સાબીત કરવાને માટે તે પોતાનું ઉદાહરણ ટાંકે છે. તે કહે છે કે, ધણી મોટી ઉંમરે ગાડી ઉંઘી પડવાથી મારા માથામાં તથા પગમાં પુષ્કળ વાગ્યું; પરંતુ મારા પગનું લંગડાપણું તથા મને થયેલા ધા એટલા તો થોડા વખતમાં મટી ગયા કે ડૉક્ટરો તેને એક ચમત્કાર ગણવા લાગ્યા.

કૉર્નેરો આખા દિવસમાં ખરાબર પોણાશેર આહારને ગ્રહણ કરતો. પ્રવાહી પદાર્થ તે પોણાશેર ને નવટાંક લેતો. તે એક ટંકમાં એકજ જાતનો ખોરાક લેતો. તે ફળ ખાતો ન હતો, કારણ કે તે તેને માફક આવતાં ન હતાં. તે એવું કહેતો કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના શરીરને કયો ખોરાક અનુકૂળ આવે છે, તે પ્રયોગવડે નક્કી કરી લેવું, અને પછી તે ખોરાકને ધણીજ ઓછા પ્રમાણમાં ખાવો. માત્ર એક દિવસ ઓછો ખાવો એમ નહિ પણ હમેશાંજ એમ કરવું.

તે કહે છે કે “સંસારમાં જીવવું એ કેટલું રમણીય છે, એ જ્યાંસુધી હું ધરડો થયો ન હતો ત્યાંસુધી મને સમજાયું ન હતું. જે સાચી શાંતિ અને સુખ હું ભોગવું છું, તેવી સ્થિતિમાં જીવવાનો કેને કંટાળો આવે?”

વળી તે કહે છે કે ‘એક ટંકમાં એકજ વસ્તુ ખાઓ. બીજી ખાવાની લલુતા કરો તો જમી ઉઠતા સુધી કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રવાહી પદાર્થ પીશો નહિ. વળી અથાણાં, ચટણી વગેરે ખાશો નહિ.’

પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તુતનામાં તે નીચેનું વાક્ય લખે છે—

“જ્યારે બીજી જાતનાં પક્ષાણ અને તેની જાતનાં ફાકાથી ખીસેલી શીમંત લોકોની હબહબાવાળી પત્રાણી હું જોઉં છું, ત્યારે તે પત્રાણીમાં યુગપણે છુપાઈ રહેલાં સંધિવા, જલોદર, બવર અને બારે બોજન જમ્યા પછી જણાતી અસ્વાભાવિક સુસ્તી મારી દૃષ્ટિએ આવે છે.”

લુધ કોને રોના બોજન સાથે, નાર્તામાં પાંચ-સાત મિષ્ટાન્નોને ઉડાવનાર, બપોરે શાક-અથાણાં સાથે વીસ પચીસ બારે વસ્તુઓને આડે હાથે જાપટનાર, નમતે પહોરે કંઈ આકર્ષણકથ ફાકનાર; બજામાં, પુરી, દૂધ વગેરે પદાર્થોથી રાત્રે મોડું વાળુ કરનાર તથા આ સર્વમાં પૂર્તિ કરવાને પાંચ-સાત વાર ચ્હા, કોશી, આધસ્કીમ વગેરેની ઉદરમાં રેલ આણુનાર કોઇ શ્રીમાનના કે નૃપતિના બાજનને સરખાવો.

આ સર્વના પરિણામમાં મોટાં પેટ, મંદાગ્નિ, યકૃતમાં બિગાડ, સંધિવા, પક્ષાધાત, ચાર ડગલાં ચાલતાં પણ હાંશી જવાય એવું સ્થૂલ શરીર તથા વિવિધ પ્રકારના રોગો પ્રકટેલા જોઇને શામાટે આશ્ચર્ય થવું જોઇએ ?

સ્પેનનો પાંચમો આદર્શ પથારીમાંથી ઉકતાંજ પાંચ વસ્તુઓનો નાસ્તો કરતો, બીજી વાર બાર વાગતાં બારે બોજન લેતો, ત્રીજી વાર વીસ વસ્તુઓને અને જાતજાતના દારૂઓને ચઢાવતો, અને મધ્યરાત્રે પાછો જમતો. પીસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરે તે છેક અશક્ત થઇ ગયો. તેનાથી ઘોડીઓ વિના ચલાવું નહિ. તેનું યકૃત ફૂલી ગયું. તેને સંધિવા તથા કળતરનો વ્યાધિ થયો અને આ વિના પણ બીજા લણુ રોગો થયા. તેને આ સમજના રોગો થવામાં તે ‘પરમેશ્વરની એવી મરજી છે’ એમ માનતો.

પૂર્વે જે જે ધોર કૃત્યો કરનાર દુષ્ટ રાજાઓ તથા સત્તાધીશો થયા છે, તે સર્વ જમવામાં અકરાંતીયા હતા.

નીરો બપોરથી અર્ધી રાત્રિસુધી જમ્યાજ કરતો. કેલીબુલા એકજ વારના વાળુમાં સવાલાખ રૂપિયા ખર્ચતો અને સીઝરોનો અમલ અત્યાચારથી પૂર્ણ હતો. અકરાંતીયાપણું, મઘપાનાદિ વ્યસનો અને નિર્દયતા સર્વદા સાથે રહે છે.

જો મનુષ્યો મિતાહાર સેવે તો જગતમાંથી સેંકડે તેવું રોગો મરી જાય, એટલુંજ નહિ પણ જગતમાંથી અર્ધાં નિર્ધનતા ઓછી થઈ જાય.

માત્ર જીભને રાજી રાખવાને બદલે શરીરને પોષણ આપે એવા આહારના પદાર્થો જો વિચાર-પૂર્વક પસંદ કરવામાં આવે તો મંદવાડનો નાશ થાય; એટલુંજ નહિ પણ દ્રવ્યનો, મહેનતનો અને ડોક્ટરોની તથા વૈદ્યોની શીનો બચાવ થાય.

હાલ મનુષ્યો ખાવાને માટે જીવે છે, તેને બદલે જો તેઓ જીવવાને માટે ખાય તો પોતાનું યુગ્મરત્ન ચલાવવાને ડોક્ટરોને તથા વૈદ્યોને કોઈ બીજો ધંધો શોધવો પડે, દવાખાનાંની સંખ્યા ધરી જાય અને પેટનું દવાઓ બનાવનારાઓ પ્રજાને લાલ કરનારા કોઇ બીજા સારા કામમાં જોડાય.

આરોગ્ય, સંપત્તિ અને સૌંદર્ય સર્વ મિતાહારથી પ્રાપ્ત થાય છે. સુંદર અને નિરાશ થવા ઇચ્છનારે પ્રથમ જીભને વશ કરવી જોઇએ. જેણે જીભને વશ કરી છે, તેજ ખરો જિતેન્દ્રિય છે. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે ‘જબલગ રસના જિતી નહિ હો નાહિ જિતેન્દ્રિય જાનીયે’ એ અક્ષરશઃ ખરું છે.

જમ્યા પછી સૂવાનું મન થાય એવી રીતે પેટ ભરાય ત્યાંસુધી જમનારા અનેક વિદ્વાનો તથા પોતાને સહયુષ્થી માનનારાઓ, મઘપાન કરનારાને અથવા બલિચારાદિ દુર્ગુણોને સેવનાર મનુષ્યોને જોઇને ક્રોધથી લમરો ચઢાવી દે છે, તથા નાકનાં પુંગારાં પુલાવી નાખે છે; પણ તેઓ જણાતા નથી કે મઘપાન, બલિચાર અને અકરાંતીયાપણું, એ જોડે જૂદા જૂદા દુર્ગુણો જણાય છે, તોપણ તે સર્વનું કારણ એકજ છે, અને તે એ કે ઇચ્છાને અથવા વાસનાને સતોષવી. પેટ ભરાયા છતાં અને શરીરમાં અધિક પોષણની જરૂર ન છતાં ઉનાં બજામાં કે તેવાજ કોઈ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ જોઇને જેની જીભ વશ રહેતી નથી, અને જે આંખો મીંચીને, પૂર્ણાહુતિનો એક-કાર આવી ગયા છતાં પણ પાછો પત્રાણી ઉપર હાથ ચલાવે છે, તેની કામનામાં અને રૂપવિષયથી આકર્ષાનાર બલિચારી મનુષ્યની કામનામાં શો ભેદ છે, તે કોઈ કહેશે ? દુરાચારમાં-વાસનાના પ્રાબલ્યમાં-અકરાંતીયો, બલિચારી અને મઘપી ત્રણે સરખા છે, અને તોપણ એક પરીચો

વધારે દૂધપાક ઉઠાવી જનાર સંન્યાસીને કોઇ દુરાચારી ગણતું નથી. વધારે ખાવાને લીધે મીણું ચઢવાથી બપોરે જરા આડા થનાર વિદ્વાનને કોઇ દોષપાત્ર સ્વીકારતું નથી, અને સ્પર્શજ્ઞતિને સંતો-પવાતું અકરાંતીયાપણું કરનાર મનુષ્યો જ્યાં ત્યાં દુરાચારી ગણાય છે તથા નિંદાના પાત્ર થાય છે!

હદ ઉપરાંત ખાવાથી સૌંદર્ય, આરોગ્ય, સુખ, ધન, શ્રમ અને આયુષ્યનો વ્યર્થ ક્ષય થાય છે.

(પોષ-૧૯૬૬ ના “મહાકાલ”માં લેખક:-સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન્ છોટાલાલજી)

૩૫-ટમાટા અને તેના ગુણ

ટમાટાનો આપણા લોકો બહુ ઉપયોગ કરતા જોવામાં આવતા નથી અને તેનું કારણ તેના ગુણવિશે તેઓ અજાણ્યા છે, એજ છે. ધણીને તેમાં બહુ સ્વાદ જણાતો નથી, પરંતુ કરેલાં કડવાં છતાં અભ્યાસથી ધણા મનુષ્યોને જેમ તેમાં ઉત્તમ સ્વાદનું ભાન થાય છે, તેમ ટમાટાનો અભ્યાસ પડ્યા પછી તેમાં ઉત્તમ સ્વાદનું ભાન થયાવિના રહેતું નથી. ફળતરીકે તેમજ શાકતરીકે ટમાટાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તેમને રાંધ્યાવિના ફળની પેઠે ખાવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ વધારે ગુણુ કરે છે. આ પ્રમાણે ટમાટાને ખાવા ઇચ્છનારે પ્રથમ એક લીંબુનો રસ કાઢવો, પછી તેમાં થોડું મીઠું નાખવું અને રસથી બમણું અથવા ચારગણું તેલ નાખી ખૂબ હલાવવું. પછી આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલા રસમાં ટમાટા સમારીને નાખવા અને હલાવી ચૂલા ઉપર ચઢાવ્યા વિના, ભોજનસાથે ખાવા. કેટલાક આની અંદર થોડી રાઈ અને ઝીણી સમારીને કુંગળી પણ નાખે છે.

ટમાટા અંત્રપૂતિનાશક (આંતરડાના કોહાણ વગેરે બિગાડનો નાશ કરનાર) છે, એટલુંજ નહિ પણ આખી અન્નનલિકામાં રહેલા કચરાને દૂર કરી તેને સ્વચ્છ કરનાર છે. તેમાં પોષક તત્ત્વો મોટા પ્રમાણમાં રહ્યાં નથી, તોપણ એકલા ટમાટા ખાધને કોઇ મનુષ્ય જીવવા ધારે તો ધણા લાંબા વખતસુધી જીવી શકે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે તત્ત્વો છે:-

જળ. સેંકડે ૯૪.૩, ખનિજ.૫, નાઇટ્રોજન અથવા રનાયુ રચનાર તત્ત્વ .૯, રેસા .૬, ગોધૂમતત્ત્વ (સ્ટાર્ચ) સ્નેહ (ફેટ) વગેરે ૩.૭

માંદા માણસોને માટે ટમાટા ધણો ઉત્તમ આહાર છે, એવો ડૉક્ટરોનો અભિપ્રાય છે. આનું કારણ એ છે કે, તેનો માવો અને રસ સહેલાઈથી પચી જાય તેવાં હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમાં જઠરના રસને વધારનારું અને દસ્તને સાફ આણનારું એક પ્રકારનું અમ્લ તત્ત્વ (એસીડ) રહેલું છે. વળી રસલ નામનો એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ડૉક્ટર કહે છે કે, ટમાટા વિદ્રધિને મટાડે છે, અને આમ બનવું સંભવિત છે; કારણ કે વિદ્રધિ માંસ, મસ્ત, મદ્ય અથવા ચાહનો હદ ઉપરાંત ઉપયોગ કરવાથી લોહીમાં બિગાડ થવાથી થાય છે. અને ટમાટા, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરીરના કચરાને કાઢી જઠર આદિ અવયવોને સ્વચ્છ કરનાર હોવાથી પાચનક્રિયા સુધરતાં લોહી શુદ્ધ થાય છે, અને તેમ થતાં વિદ્રધિ મટે છે. ટમાટામાં લોહીને શુદ્ધ કરવાનો તથા સાફ દસ્ત લાવવાનો ગુણ હોવાથી ન્યુયૉર્કનો ડૉ. જુલ પોતાના રોગીઓને બીજા ખોરાક સાથે ટમાટાને રાંધ્યા વગર ખાવાની હમેશા આજ્ઞા કરતો.

જેડુતોને ટમાટાની જેતીથી ઓછી મહેનતે અને ઓછા ખર્ચે ધણો સારો લાભ થાય છે. એક એકરમાં પાંચથી વીસ ટનસુધી ટમાટા થાય છે.

લંડનની એક હૉસ્પિટલનો ડૉક્ટર પ્રો. ચાર્લ્સ વીકનહામ ટમાટાની પ્રશંસા નીચેના શબ્દોમાં કરે છે:-ટમાટા એ પચારીમાંથી ન ઉડી શકાય એવા નિર્બળ મનુષ્યનો તેમજ મદ્દતો, બંનેનો આહાર છે. તે રોગી તથા નીરોગ, જૂઠ તથા જુવાન, શ્રીમંત તથા ગરીબ, આળસુ તથા ઉલ્લોગી, વિદ્વાન તથા મૂર્ખ, સાધુ તથા પાપી સર્વના આહારનો પદાર્થ છે. સઘળાં શાકમાં તે સર્વોત્તમ શાક છે. માંદા માણસોને માટે અને તેમાં પણ જેઓ જઠરના વ્યાધિથી પીડાતા હોય છે તેમને માટે તો તે પરમેશ્વર તરફથી ઉતરી આવેલી બક્ષીસ છે.

(આપાદ-સં. ૧૯૬૬ના “મહાકાળ”માં લેખક:-સદ્ગત માસ્તર શ્રીમાન્ છોટાલાલજી)

૩૬-કેવળ દૂધના આહારના લાભ

કેવળ દૂધ ઉપર રહેવાથી કેવા લાભ છે, તે જો મનુષ્યો જાણતા હોત તો આરોગ્ય તથા બળને પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેઓ ઔષધોમાં નકામા પૈસા ન ખર્ચાત. વિવિધ વ્યાધિઓને ટાળનાર તથા આરોગ્ય અને બળને આપનાર દૂધ જેવો ભાગ્યેજ બીજો કોઈ આહાર હશે. શરીરના પોષણમાં જે તત્વોની જરૂર છે તેમાંનાં ધણાં તત્વો દૂધમાં છે, અને તેથી પૂર્ણ આહારતરીકે તે પ્રસિદ્ધ છે. બાળકના શરીરનું પોષણ તથા વૃદ્ધિ એકલા દૂધથીજ થઈ શકે છે. જોષ્ઠતા પ્રમાણમાં મનુષ્ય દૂધને ગ્રહણ કરે તો તેને ભાગ્યેજ બીજો કોઈ આહારનો પદાર્થ ગ્રહણ કરવાની જરૂર પડે. યુરોપમાં તથા અમેરિકામાં એકલા દૂધ ઉપર રહેવાથી પુષ્કળ રોગીઓના રોગ નિવૃત્ત થયાનું પ્રસિદ્ધ છે. ચીકાગોમાં દૂધથીજ સર્વ પ્રકારના વ્યાધિઓ ટાળનારી એક સંસ્થા છે. આ સંસ્થામાં રોગીઓને નિત્યનું પંદરશેરથી અઘમણુ દૂધ પાવામાં આવે છે અને તેથી આશ્ચર્યકારક પરિણામો આવેલાં કહેવામાં આવે છે. ચીકાગોવિના બીજો સ્થળે પણ દૂધના પ્રયોગો કરી જોવામાં આવ્યા છે અને તેનું તેવુંજ સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું છે.

દૂધ શરીરમાં રુધિરનો અને માંસનો ભરાવો કરે છે, તથા જે જે જગાએ શરીરમાં ખાડા હોય છે તે સર્વને પૂરી નાખી શરીરને ભરાવદાર અને ઘાટીલું કરે છે. તે આરોગ્યને, યુવાવસ્થાને તથા સૌંદર્યને આપે છે. ત્રણ માસ દૂધ ઉપર રહેવાનો પ્રયોગ કરવાથી ધણા મનુષ્યોએ પોતાના શરીરના વજનમાં પોણા મણનો વધારો કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ ચામડીનો વર્ણ બાળકના જેવો પ્રાપ્ત કર્યો છે. યોગ્ય રીતે દૂધને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તો મરી શકે એવા સઘળા રોગ તે મટાડી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ વૃદ્ધાવસ્થા જે એક પ્રકારનો વ્યાધિ છે, તેને પણ તે મટાડે છે. દુર્બળ, રુધિર ઉડી ગયેલા અને મંદાગ્નિવાળા મનુષ્યો, દૂધ ઉપર રહે છે તો થોડા દિવસમાં પુષ્ટ થાય છે.

આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનારે આરભમાં એક અથવા બે નકોરડા ઉપવાસ કરવા. ઘણ શકે તેમણે ત્રણ ઉપવાસ કરવા. ઉપવાસના દિવસમાં સવારે તથા સાંજે પાણીને રહા જેવું ગરમ કરી તેમાં એક લીંબુ નીચોવી તેના એક અથવા બે પ્યાલા પીવા. દિવસના વચલા ભાગમાં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે પાણી પીવું. બંધકોશના ચંત્રવડે પણ મોટા નળને સાફ કરી નાખવો. આ પ્રમાણે શરીરની શુદ્ધિ કર્યા પછી દૂધનો પ્રયોગ શરૂ કરવો. ઉપવાસ કર્યા પછીજ જેઓ દૂધનો પ્રયોગ કરે તેમણે પ્રથમ દિવસે ત્રણ શેર કરતાં વધારે દૂધ પીવું નહિ. ક્રમે ક્રમે દૂધને વધારી છ શેર, આઠ શેર અથવા દશ શેર સુધી પણ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં ચઢવું. દૂધ જ્યારે પુષ્કળ પીવામાં આવે છે, ત્યારેજ તેનો ખરો લાભ જણાય છે. ડોક્ટરો તથા વૈદ્યોની શી કરતાં અને ઔષધો કરતાં તે સસ્તું મળે છે. દૂધને ટાડું પીવું અથવા ઉકાળાને પીવું. પોતાની પ્રકૃતિને જેવું અનુકૂળ આવતું હોય તે પ્રકારનું પીવું. ઉકાળેલા દૂધ કરતાં ટાઢા દૂધનો વધારે ગુણ છે, તેથી ટાડું પીવાય ત્યાંસુધી અધિક યોગ્ય છે. તેમાં ખાંડ અથવા સાકર નાખવી નહિ. કેટલાક મનુષ્યો કહે છે કે, અમને દૂધ માફક આવતું નથી, અથવા તેથી અમને બંધકોશ અથવા જાડા થાય છે; પરંતુ આવા સર્વ મનુષ્યોને વિધિપૂર્વક દૂધનો ઉપયોગ કરવાથી તે માફક આવ્યાવિના રહેતું નથી. દૂધ પીને ખુદ્દી હવામાં થોડી વાર ચાલવાથી અને દીર્ઘશ્વાસ લેવાથી દૂધ માફક આવે છે. કસરત અને દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસ એ દૂધને માફક કરનાર રામબાણુ ઉપાય છે. કસરતથી અને દીર્ઘશ્વાસ-પ્રશ્વાસથી શરીર બળવાન થાય છે, અને શરીર બળવાન થતાં જરૂર બળવાન થાય છે, અને જરૂર બળવાન થતાં દૂધ માફક આવ્યા વિના રહેતું નથી.

વિધિપૂર્વક પીવાથીજ દૂધના લાભ જણાય છે. ચારશેર-પાંચશેર દૂધ એકી વખતે સામડું ગટગટાવી જવાતું નથી, પણ દર કલાકે અઘો શેર અથવા પોણાશેર પીવાતું છે, અને તે પણ નાને નાને ધુટંડે પીવાતું છે. બાળક અથવા વાછરડું ફેવી રીતે ધાવે છે તે જુઓ, અને તે પ્રમાણે દૂધ પીતાં શીખો. જેમ બને તેમ ધીરે ધીરે અને ફેરી ચૂસતા હોધએ તેમ દૂધને પીવું.

એકી વખતે જેમ અને તેમ જોણું દૂધ મેમાં લેવાય તેમ કરવું. દૂધને પીવું નહિ, પણ ખાવું. આહારના બીજા પદાર્થો જેમ ચાવીએ છીએ અને મુખના રસસાથે મેળવીએ છીએ, તેમ દૂધને પણ મેળવવું. આમ કરવાથીજ દૂધના ખરા લાભ સમજશે.

સવારે અગીઆર વાગતાસુધી ટાઢું દૂધ પી શકાય છે. પછી દૂધ બગડી જવાનો સંભવ હોવાથી તે પછી પીવાનું દૂધ ગરમ કરીને પીવું. સવારે સાત કે આઠ વાગતાથી તે સાંજે ત્રણ કે ચાર વાગતા સુધી આ પ્રમાણે દૂધને પીવાનો પ્રયોગ કર્યા કરવો. સાંજે છ કે સાત વાગે ખજૂર, અંજીર, દ્રાક્ષ, કેળાં કે એવાંજ કેઈ જાતનાં ફળ અથવા બદામ, મગફળીના દાણા કે એવાંજ કેઈ એવો ખાવાની ઇચ્છા થાય તો ઘણાજ જોછા પ્રમાણમાં ખાવો.

આ પ્રમાણે દૂધ પીવા છતાં જેમને બંધકોશ જેવું જણાય તેમણે જુલાબ ન લેતાં બંધકોશના ચંત્રનો ઉપયોગ કરવો. એક અઠવાડીયામાં ત્રણ વાર કરતાં વધારે વાર ચંત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

જેમને દૂધથી ઝાડા થાય, તેમણે ગભરાવાનું પ્રયોજન નથી. તેમણે દૂધનું પ્રમાણ જોણું કરવું, કસરત વધારે કરવી અને દીર્ઘશ્વાસપ્રશ્વાસ વારંવાર કરવા. આથી અલ્પ સમયમાં દૂધ માફક આવી જશે. શરીરમાં ભરાયલો કેટલોક કચરો નીકળી જવા માટે પ્રસંગે ઝાડા થવાની અગત્ય રહે છે.

ઉપર દર્શાવેલા વિધિ પ્રમાણેજ દૂધ પીવા ઇચ્છનારે તે પીવું. ધીરે ધીરે પીવાના નિયમનું વિસ્મરણ કરવું નહિ. ધીરે ધીરે પીવાની ટેવ પાડવી. પુનઃ કહેવામાં આવે છે કે, દૂધ સૌંદર્યને, આંસને, રુધિરને અને બળને વધારનાર ચમત્કારિક રસ છે. (આવણુ-૧૯૬૪ના “મહાકાળ”માંથી)

૩૭-દહીના લાભ

ચાલુ વર્ષના ‘ધી મદ્રાસ રેન્ડ’ ના તા. ૧૭ મી મેના અંકમાં ‘ધી ફાસ્ટ ક્યોર’ (ઉપવાસોપચાર) એ નામના વિષયમાં બંગાળાનો એક યુરોપીયન મેડિકલ ઓફીસર જેણે છ દિવસના ઉપવાસ કરી, ઉપવાસના લાભનો અનુભવ લીધો છે, તે લખે છે કે:-

જેમને બંધકોશનો વ્યાધિ હોય છે, તેમને ઉપવાસ કરવા ઘણા ઈંદિન પડે છે; કારણ કે એકલા જળના ઉપયોગથી તેમના મોટા નળમાં રહેલું વિષ તથા જંતુઓ વગેરે બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મગજ ઉપર, મૂત્રાશય ઉપર તથા ફેફસાં ઉપર વિલક્ષણ પ્રકારની અસર કરે છે. આથી ઉપવાસ કરનારમાં જે આ વિલક્ષણતા સહન કરવાનું બળ નથી હોતું તો તે ગભરાઈ જાય છે, અને નિશ્ચયથી ડગીને આરોગ્યને આપનાર ઉપવાસને છોડી દે છે. આવા લોકોએ ઉપવાસના યથેચ્છ લાભ મેળવવાને માટે તેમણે ઉપવાસ કરવા પહેલાં દહીંનો ઉપયોગ કરીને જંદર, મોટા નળ વગેરે રચણે રહેલા વિષનો તથા જંતુઓનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ; અને પછી વગરઅડચણે ઉપવાસ કરવા જોઈએ. દહીંના જંતુઓ મોટાં તથા નાનાં આંતરડાંમાં રહેલા અત્યંત દુષ્ટ તથા હાનિકારક જંતુઓનો નાશ કરી નાખે છે, અને એમ છતાં તેઓ પોતે નિર્દોષ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ મનુષ્યોનું અનેક વ્યાધિઓથી રક્ષણ કરે છે. એ હવે સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે, દહીંની અમ્લતામાં જે જંતુઓ છે, તે કૌલેરા, ટાઇફોઇડ, મરડો અને એવાંજ બીજા વ્યાધિમાં જણાનાર જંતુઓના કટા શત્રુ છે, અને જ્યાં દહીંના જંતુઓ હોય છે, ત્યાં આ રોગના જંતુઓ કદી રહી શકતા નથી. મેં પોતે ત્રણ માસસુધી નિત્ય શેર શેર દહીં ખાધું છે, અને હમણાંથી મારા દરદીઓને મોટાં તથા નાનાં આંતરડાંના વ્યાધિઓમાં બીજા ઉપચારો સાથે હું દહીંજ આપું છું, અને તેથી મને ઘણો લાભ થતો અનુભવમાં આવ્યો છે. મરડો, અતિસાર, હડીલો બંધકોશ વગેરે પચનેદ્રિયના સ્થળા વ્યાધિઓમાં જ્યારે દહીંમા રહેલા નિર્દોષ જંતુઓને, તે તે વ્યાધિવાળાં રચણામાં વસતા દુષ્ટ જંતુઓ ઉપર (એક્ટેરીઆ) છોડી મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે અત્યંત લાભ થાય છે. આથી ઉપવાસ કરવા ઇચ્છનારે ઉપવાસ કરવાપૂર્વે થોડા દિવસ નિયમિત રીતે દહીં ખાધને આ જંતુઓનો નાશ કરવો, અને પછી ઉપવાસ પૂરા કર્યો પછી પણ આહારમાં નિત્ય નિયમિત રીતે દહીંનો ઉપયોગ કર્યો કરવો.

(વૈજ્ઞાન-૧૯૬૬ ના “મહાકાળ”માં લેખક:-સદગત માસ્તર શ્રીમાનુ ડોટાલાલજી)

૩૮-સાવ સાદા અને ઘરમતુ ઉપાયો

રોજનો તાવ-કુદીનો તથા તુલસીનો ક્વાથ કરીને પીવાથી રોજનો તાવ જાય છે.

પ્રમેહ-ખાવળનાં કુમળાં પાન સવાર-સાંજ એક તોલો સાકરસાથે મિશ્ર કરી ખાવાથી, પ્રમેહ, તથા તથા દાહ મટે છે.

દાંતના પારામાંથી નીકળતું લોહી-નારંગી ચૂસવાથી બંધ થાય છે.

ઉલટી-ખીલીની છાત્રનો ઉકાળો મધ સાથે પીવાથી મટે છે.

આંખનું પડળ-રીસામણીનો રસ તથા ઘોડાનું મૂત્ર મિશ્ર કરીને આંજન કરવાથી આંખનું પડળ મટે છે.

વા ઉપર-લસણની છોલેલી કળાઓ તો. ૪, શેકેલી હીંગ, જીરૂ, સિંધાલુણ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને પીંપર દરેક અંકેક માસો લઈ તેનું ચૂર્ણ લસણ સાથે ધુંટવું અને પછી પાવલીભારની ગોળાઓ કરી અંકેક ગોળા સવારમાં ખાઈ ઉપર દીવેલા(એરંડા)ના મૂળનો ઉકાળો પીવાથી સર્વ પ્રકારના રોગ, પક્ષાઘાત, ઉરતંબ, કઠીચળ, પડખાનું ચળ, પેટના કૃમી, વાયુ તથા સર્વ શરીરનો વા મટી જાય છે. (આ ઉપચાર લાદરવા આસોમાં ન કરવો જોઈએ. નહિ તો વખતે નુકસાન કરે છે.)

આંખ દુઃખવી-જેડીમધ, લોદર, પુલાવેલ ફટકડી તથા રસવંતી સરખે લાગે પાણીમાં વાટી આંખનાં ચોપચાં ઉપર ચોપડવાથી દુઃખવા આવેલી આંખ મટે છે.

કાનનું શૂળ-સરસિયા તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કર્ણશૂળ મટે છે.

ચુંક-સુંકને ઘીમાં તળીને ચૂર્ણ કરી તેની ફાકી ફાકવાથી મટે છે.

ચોથીઓ તાવ-સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ તો. ૦૧ દૂધ સાથે ખાવાથી મટે છે.

સળખમ-હળદરની ધુમાડી લેવાથી સળખમ તુરત મટી જાય છે.

ગુમડાં-ઘોચેલા ઘીમાં ગળી મિશ્ર કરી ઘારાંપર ચોપડવાથી જલદીથી રૂઝ આવે છે.

ખરજનું-પિત્તપાપડો, હરતાલ તથા મનશીલને ઝીણું વાટી ઘોચેલા ઘીમાં મેળવી મલમ બનાવી ખરજવા ઉપર ચોપડવાથી મટી જાય છે.

દાહર-કુવાડીયાનાં ખીજને લીંછુના રસમાં ઝીણું વાટીને દાદર ઉપર ચોપડવાથી દાદર મટે છે.

જૂ-કાળીજરીને લીંછુના રસમાં વાટી માથાના વાળમાં લગાવવાથી માથાની જૂઓ તથા લીંખો મટે છે.

ગુમડામાં પડેલા જીવ-કણજનાં પાન, લીમડાનાં પાન અને નગોડનાં પાનને વાટીને લેપ કરવાથી ગુમડામાં પડેલાં જીવડાં મરી જાય છે.

ખાળપુષ્ટિ-આસન, કાળા તલ તથા ખજુરને મિશ્ર કરી તેનાં વડાં કરી ઘીમાં તળીને ખવરાવવાથી અથવા તો આસનનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખવરાવવાથી નબળાં, દુબળાં અને ડીંમણાં ખાળકો શરીરે પુષ્ટ થાય છે.

સ્ત્રીની છાતીમાં ધાવણ ચઢી આવીને પીડા થાય તો ઇંદ્રવારુણીનાં મૂળ વાટીને તેનો જીડો લેપ કરવાથી તે પીડા મટે છે.

રાત આંધળાપણું-(૧) ગવારના લીલાં પાંદડાં લઈ તેને માટીના હાંધામાં ખારીને દરરોજ સાકર સાથે ખાવાથી રાત આંધળાને આંખને સારો ફાયદો બતાવે છે. (૨) મેદીનાં લીલાં પાંદડાં લઈ તેને તડકે સુકવી નાંખી સુકાયા પછી તેને ખાંડી સારી રીતે જૂકો કરી રાતે ૧ તોલો જૂકો પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી લઈ સાકર નાંખીને પીવું જેથી આંખને ફાયદાકારક છે. (૩) તક-મરીયાંને પલાળીને સાકર સાથે ખાવાથી આંખને સારી રીતે ફાયદો થાય છે તે રાત આંધળાને આ ઉપાય સહેલા છે.

ઉનવા ઉપર-મુળાનો રસ ૫ તોલા, સાકર ૧ તોલો બન્ને સાથે મેળવી પીવું અને અળ-થી અથવા જવની ચા કરી પાણીને બદલે આપવાથી મટે છે. ('લાઓદય'માંથી)

૩૧-ગોસ્વામી તુલસીદાસજી ઓર વીર-રસ

૧-ઉપક્રમ

જગ પુનિ દૂળે જગમગ્યો, કોઉ કવિ તુલસી સો ન;

કાયરતા-મુખ દેત જો, કવિતા-તુલસી-સોન. x

ગોસ્વામીજી ને જો કુછ કહા હૈ, અપૂર્વ ઓર સજીવ હૈ. ઉનકા વીર-રસ વર્ણન બી સોકોત્તર હૈ. પદ પદ પર ઓજ ટપકતા હૈ ઓર ભાવ તથા રસ કી ભરમાર હૈ. હૃદય ફડક ઉઠતા હૈ.

લોગ કહતે હૈં, સ્ત્રી ઓર બ્રાહ્મણ કે ઉપર વીરોં કો હાથ ન છોડના ચાહીએ-યે અવધ્ય હૈ. પરંતુ મર્યાદા-પુરુષોત્તમ શ્રીરામ ને વધક્રિયા સ્ત્રી તાડકા સે પ્રારંભ કર કે બ્રાહ્મણ રાવણ પર સમાપ્ત કી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ને બી પહલે પૂતના કો હી દસ સંસાર સે બિદા ક્રિયા થા. ખાત યહ હૈ કિ જો ધર્મ કે વિરુદ્ધ જાય ઓર દુસ્તરોં કા ધર્મ બિગાડે; સમજાને પર બી ન સમજે; તો ફિરઉસે 'જેન કેન પ્રકારેન' સમાપ્ત કર દેને મેં હી ધર્મ કી રક્ષા ઓર સંસાર કી ભલાઈ હૈ.

ભાઇ સહિત રામચંદ્ર વિશ્વામિત્ર કે યજ્ઞ કી રક્ષા કરને કે લિયે ચલતે હૈં. ખીચ મેં તાડકા રાક્ષસી કે પ્રાણ લે કર આશ્રમ પહુચતે હૈં ઓર ગર્વપૂર્વક ઉત્સાહ સે કહતે હૈં-“મુનિવર! અખ:-‘નિર્ભય યજ્ઞ કરહુ તુમ જામ! ’” આત્મબલ પર કેસા વિશ્વાસ હૈ! યજ્ઞવિધ્વંસ કરને કે લિયે મારીચ ઓર સુખાહુ ધાવા કરતે હૈં. મારીચ કો તો આપને જૈસા ‘બિનુકર ખાન મારા’ કિ ખસ, વહ “સત જોજન ગા લંકા પારા!” ખાદ સુખાહુ રહા, સો-“ખાવક સર સુખાહુ પુનિ જારા.” ખાકી ધનકી સેના અચી ઉસે લક્ષ્મણજી ને ચોપટ કાર દિયા-“અનુજ નિશાચર કટક સંહારા.” યજ્ઞ પૂર્ણ હુઆ ખાદ સીતાસ્ત્રવંર દેખને ઓર જનકપુર પહુચે.

૨-પરશુરામ ઓર રામ

ધનુષ તોડ ચૂકને પર મહાકોપી પરશુરામ આતે હૈં. સખ રામ-મદારાજ ગાયબ હો જાતે હૈં-“ખાજ ઝપટ જનુ લવા લુકાને.” જો સામને રહ ગયે, વે થર થર કાંપતે હુએ-“પિતુ સમેત કહિ કહિ નિજ નામા, કરન લગે સખ દંડ પ્રણામા.” પરંતુ, “અતિ ડર ઉતર દેત કોઉ નાહી.” ઇસ પર લક્ષ્મણજી મેદાન મેં ફૂટતે હૈં. અચ્છી નોકઝોક હોતી હૈ. દેખને લાયક હૈં. રામચંદ્ર દોનોં કો સમજાતે હૈ. પરશુરામ સે કહતે હૈં, ‘જાને દીજયે મદારાજ! યહ અબી લડકા હૈ. ઇસે ઇતિના જ્ઞાન નહીં હૈ. ક્ષમા કીજીએ.’ ઇધર લક્ષ્મણ કો સમજાતે હૈં, ‘લેખ્યા! ઇનસે ક્યોં એસી ખાતે કરતે હો? યે બ્રાહ્મણ હૈં, મુનિ હૈં, પૂજ્ય હૈં. ઇસ લિયે યે જો કુછ કહેં સો હાથ નેડ કર સુન લો, ઇસી મેં કલ્યાણ હૈ.’ પર દોનોં મેં સે કોઇ બી નહીં સુનતા. અંતત: પરશુરામ શ્રીરામ પર હી ઉચટ બિગડતે હૈં. કહતે હૈં-‘અસ, તેરે હી ઇશારે સે લક્ષ્મણ ઉજલ રહા હૈ. તુમ દોનોં એક જૈસે હો. મેં તુમ દોનોં કો ફીક કર દૂંગા.’ અખ શ્રીરામજી અવસર જાન કર કહતે હૈં:-

“ગુનહુ લખન કર હમ પર રોપૂ, કતહુ સુધામહુ તે ખડ દોપૂ.”

ઓર-“દેઠ જાનિ સંકા સખ કાંઠૂ, વક અંદમહિ અસઈ ન રાહુ.”

ફૂંસી મુંદર અનુભવપૂર્ણ સૂક્તિ હૈ. ‘લેશ’ ઓર ‘દષ્ટાન્ત’ ને વહ સજવટ વાક્ય કી કર દી હૈ કિ આખો કે સાથ દિગ કાખૂ સે ખાદર હો જાતા હૈ.

રામજી કહતે હૈં, સુતીએ બુગુપતિ જ:-

“જો હમ નિદરહિં વિપ્ર ખદિ, સત્ય કહહુ ભુગુનાથ!

તો અસ કો જગ મુભટ જોહિ, ભય ખસ નાવહિં માથ?”

મદારાજ! આપ બ્રાહ્મણ હૈં. અન્યથા, સંસાર મેં ઓર કોન એસા સુભટ હૈ, જિસસે ડર કર યદ સિર ઉસકે આગે ઝુક સકે? સોચીએ તો સહી! ક્યોંકિ, મદારાજ! હમ ક્ષત્રિય હૈ:-

“દેવ દનુજ ભૂપતિ ભટ નાના, સમ ખલ અધિક હોઉ ખલવાના;

જો રન હમહિં પ્રચારઈ કોઝી, લરહિં મુખેન કાલ કિન હોઝી.”

કેસે વીરચિત શબ્દ હેં ! દેવતા હો, રાક્ષસ હો, પરાબરી કે બલ કા હો અથવા અધિક બલશાલી હો; યદિ વહ રણ મેં હમેં લલકારેગા, તો આનંદ સે લડેંગે, ફિર બલે કાલ હી ક્યોં ન હો ! યે હેં ક્ષત્રિયહૃદય સે નિકલે હુએ શબ્દ. ‘ગવ’ સંચારી બાવ સે પુષ્ટ શ્રીરામ કા ‘ઉત્સાહ’ અભિવ્યક્ત હો કર ‘વીર-રસ’ કે રૂપ મેં પરિચુત હો રહા હૈ. ફિર કહતે હેં—

“છત્રિય તનુ ધરિ સમર સકાના, કુલ કલંક તેહિ પામર જના.”

અહા ! કહાં હેં આજ વે ક્ષત્રિય ? યે શબ્દ હૃદય કે ચીરતે ચલે જાતે હેં ! પરંતુ, મહારાજ !

“વિભવંશ કે અસ પ્રભુતાઈ, અભય હોધ જો તુમહણિં ડરાઈ.”

વીરતા કેસી ધર્મ કી ચાશની મેં પગી હૈ !

૩-ખર ઔર દૂષણુ આદિ

મિસ મેયો કી બડી બહન શર્પણુખા આઇ. રામ કે ઇશારે સે લક્ષમણુ ને ઉસકે નાક-કાન ઉડા દિયે. ચિત્લાતી હુઈ વહ અપને ભાઈ મહાપ્રતાપી ખર-દૂષણુ કે પાસ ગઈ. દ્વિતિ તો થી હી. વહાં ઔર સખ કહ કર યહ બી કહા કિ ઉનકે પાસ એક સ્ત્રી બી બડી સુંદર હૈ. વે લોખ સેના લે કર ચઢ આયે. ફોજ કે ચલને સે—“ધૂરિ પૂરિ નભ-મંડલ રહી.” રામ ને લક્ષમણુ સે કહા:—

“લઈ જાનકિહિં જાહુ ગિરિકંદર, આવા નિસિચર કટક ભયંકર.”

લક્ષમણુ ને તુરંત ઐસા હી ક્રિયા, ધ્રુવ રામ ને ‘નિસિચર કટક ભયંકર’ દેખ કર બી, ધબકા કર નહીં, પરંતુ—“વિહંસિ કઠિન કોદંડ ચઢાવા.” પહલે ધનુષ ઠીક કર કે તખ ફિર અપની ઔર તૈયારી કરતે હેં. અહા ! ક્યા હી શોભા હૈ:—

“કોદંડ કઠિન ચઢાઇ સિર જટજૂટ બાંધત સોહ ક્યોં,
મરકત સૈલ પરલરત દામિનિ કોટિ સોં ભુગ ભુજગ જ્યોં.”

ફિર:—

“કટિ કસિ નિષંગ વિસાલ ભુજ ગહિ, ચાપ વિસિખ સુધારિ કે;
ચિતવત મનહું મૃગરાજ પ્રભુ, ગજરાજ ઘટા નિહારિ કે.”

અબૂતપૂર્વ દૃશ્ય ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ સે કેસા સન્નયા ગયા હૈ.

ફોજ આ પહુંચી. શ્રીરામ કો દેખ કર સલાહ બંધી કિ ભઇ, ઇસે મારો મત, જાને દો. હાં, ઇસકી સ્ત્રી લે લો. યહ બખર ઇસકે પાસ બેજ દો. દ્વિતોં ને બખર પહુંચાઇ. શ્રીરામ લલકાર કર કહતે હેં:—

“હમ છત્રી મૃગયા બન કરહીં, તુમહસે બલ મૃગ બોજત ફિરહીં;
રિપુ બલવંત દેખિ નહીં ડરહીં, એક બાર કાલહુ સન લરહીં.”

ક્યા અબ બી વે ક્ષત્રિય ભારત મેં હેં ? ક્યા ફિર કબી હોંગે ? પરંતુ, હાં:—

“જો ન હોઇ બલ ધર ફિરિ જાહુ, સમર વિમુખ મ હતઈ ન કાહુ.”

ઔર, યે તો ડરપોકોં કી ચાલબાજીયોં હૈ, કિ રામ સુકુમાર બચ્યા હૈ, ઇસસે ક્યા લડેં ? સુનો:—

“રન ચઢિ કરિય કપટ ચતુરાઈ, રિપુ પર કૂપા પરમ કદરાઈ.”

દ્વિતોં ને યહ બાત જા કર કહી. આગ લગ ગઇ, છિડ ગઇ, મચ્યા ધમાસાન ! ઉસ સમય શ્રીરામ ને ક્યા ક્રિયા—

“પ્રભુ કીન્હ ટંકોર પ્રથમ કંઠોર ઘોર લયાવહા,
ભયે બધિર વ્યાકુલ જાનુધાન ન જ્ઞાન તેહિ અવસર રહા.”

આખિર ધનુષ કી ટંકોર થી, કુછ મજાક તો થા હી નહીં ઔર ન આજકલ કે ક્ષત્રિયોં કી નરેન્દ્રમંડલ મેં પ્રભુ વાયસરાય કી છત્રબાયા મેં, વિનોદ-કરતલખવનિ હી થી. ફિર તો:—

“સાવધાન હોઈ ધાયે, જાનિ સખલ આરાતિ;
લાગે બરખન રામ પર, અસ શસ્ત્ર બહુ ભાંતિ.”

परंतु:—

“ तिन के आयुध तिल सभ, करि करे रघुवीर;
तानि सरासन सवन लगि, पुनि छांडे निज तीर.”

और क्या! पहले शत्रु का पार जमाया, तब फिर अपने पैने पाखु उन पर छोड़े। बिना कुछ सोचें-विचारें बैसा-युद्ध थोड़े ही था कि छिपर से अस्त्र-शस्त्र आ रहे थे, उन-हें जमाये बिना ही आप भी अंधा-धुंध अपने पाखु छोड़ने लगते। आभिर रघुवीर थे।

श्रीराम की पाखु-वर्षा ने शत्रुसैन्य में हाहाकार मचा दिया, लमड़ा मच गया; पर वे तीनों लार्ध अपने सैनिकों को ललकारने लगे। हुकूम कर दिया कि आज जो कोई समर से भाग कर जयगा, उसे हम अपने हाथ से मार देंगे। फिर तो वीर राक्षस सैनिक कुछ हों कर लड़ने लगे, छिपर श्रीराम ने ज़ोर से पाखु छोड़ना शुरू किया तो:—

“ लट कटत तन सत भंड, पुनि उठत करि पाभंड;
नल उठत अहु लुण्ठंड, भित्तु मौलि धावत डूंड.”

इस प्रकार भेदभ छनी है, इस रंग के रसिक जन कहीं पर इससे अच्छी तरह देखें। आनंद आ जयगा, यहां तो आनगी भर है।

श्रीरामजी ने वीरता से और अनेक उपायों से समस्त शत्रुओं को धराशायी पात की आत में कर दिया—“ करि उपाय रिपु मारे छन में कृपा निधान ”

फिर:—

“ धुआं देखि भरहुषण्ड केरा, नर्ध सुपनभां रावन त्रेरा.”

पूरी जेमिनी थी। रावण भी कहे में आ गया—“ विनाशकाले विपरीतशुद्धि.”

४-जटायुप्रेम

रावण सीता को लिये ज रहा था तो जटायु ने देखा, वह उस दृष्ट से भ्रम लडा; पर वृद्ध था। राक्षसराज को अच्छी मज यभा कर उसके शरीर को यक्षनी की तरह छेद कर धराशायी हो गया। पडा पडा अंतिम धड़ियां गिन रहा था कि सीताजी को दूंदते हुये श्रीरामजी छिपर से आ निकले।

“ कर सरोज सिर परसेउ, कृपासिंधु रघुवीर;
निरभि राम छवि-धाम मुभ, विगत लक्ष्मण पीर.”

क्या कुछ अपने वीर सिपाही की इससे अधिक कह करेगा? जटायु ने सज्ज हल कहा, रामजी ने आंखों में आंसू भर लिये और कहा:—

“ परछित अस लुनके मन मांछी, तिन्ह कहूँ जग दुर्लख कछु नांछी.”

आप स्वर्ग जधये, आपने अपने वीरायित कर्म से स्वर्ग जत लिया है—“ तात करम निज ते गति पायी.” परंतु एक प्रार्थना है, स्वर्ग में ज कर:—

“ सीताहरन तात जनि, कहेउ पिता सन नभ;
जे मैं राम तो कुल सहित, कहूँ दशानन आध.”

अहा! कैसे शब्द है! ओक ओक मात्रा में क्या क्या आनंद जरा है!! सीधे साधे शब्दों में कैसे रस है! वाह उत्साह! अहो प्रत्युपकार शुद्धि! धन्य है, अवश्य ही इससे अधिक अच्छा वीर-रस डा उदाहरण दुर्लभ है। आधक कौन कहे, इसकी टक्कर का ही जाने नहीं मिलने का ‘जे मैं राम’-अमर में राम हूं तो क्या होगा? रावण, स्वयं अकेले नहीं, कुलसहित आ कर कहेगा! ‘राम’ में “ अर्थान्तरसंकमितवायध्वनि ” का कैसे आनंद है? उर है तो यही कि पिताजी कहीं यह न सुन दें कि रावण सीता को ले गया और राम से कुछ न जना! हाथ में आज के भारत! आज तेरी उसी छाती पर हजारे अणुओं का अपहरण होता है और जनाने पति-नाममात्र के पति-देवते ही रह जाते हैं और फिर भी भूखों पर ताव देते हैं!

कुछ शर्म नहीं ! समय की ज़िम्मेदारी है !!!

५-सुग्रीव से मैत्री और आतिथ्य

वीरों के वीरों की जरूरत होती है. वीर भयभय के गर्वों पर नहीं कंधों पर पलते हैं. अर्वाचीन इतिहास में भी गुरु गोविंदसिंह और शिवाजी के मरीय किसानों ने ही अपने सिर दे कर स्वदेश और स्वधर्म की रक्षा करने में सक्षम किया था. प्रताप के भीलों ने सहारा दिया था.

राम ने, अयोध्या छोड़ते ही, सभसे पहले निषादराज से भेट की—हृदय से हृदय मिलाया, गृध्रराज जटायु की तो अत्येष्टि किया भी—पिता के समान अपने हाथ की ! क्या कोई अपने वीरों का सम्मान करेगा ? जैसे ही स्वामी के धिरे पर वीर अपने प्राण न्यौछावर करते हैं.

अप्य श्रीराम के कुछ दौल की जरूरत थी—संका पर यदाई करनी थी. सभसे पहले तो सीता का पता लगाना था, जे किसी विशिष्ट सहायता के बिना हो नहीं सकता था. राम ने राजा आलि के छोड़ कर दुःष्म सुग्रीव से मित्रता की, आपस में एकदूसरे के दुःष्म-सुष्म से परिचित हुआ, सुग्रीव ने कहा:—“ सुनहु रघुवीरा ” “ तजहु सोय मन आनहु धीरा. ”

क्योंकि:—“सभ प्रकार करिछहु सेवकाध, जेहि विधि मिलिहि जनकी भाई.” श्रीराम ने भी कहा, सुग्रीव ! मैं तेरा कंटक जरासी दर में दूर कर दूंगा:—

“ सुनु सुग्रीव भारिछहु, आलिहि अकहि आन;

अरु रद सरनागत, गये न उवरहि प्रान.”

और क्या ! फिर राम-प्रतिज्ञा ठहरी. जे कह दिया, कह दिया—रामो बिनामिबाधते, उस आलि के यह एक आणु से मारने की प्रतिज्ञा है, जिसने रावण के भी नाक में दम कर दी थी, उस रावण जिसने त्रिलोकी कम्पा दी थी. प्रतिज्ञा के अनुसार आलि के मारा—एक ही आणु से मारा, मरते समय आलि कहता है:—

“ मैं वैरी सुग्रीव पियारा, कारण कवन नाथ भोहि मारा.”

क्योंकि:—“ धर्म छेतु अवतरेतु गोसाईं

परन्तु:—भारेतु भोहि व्याध की नाई.”

राम ने वृक्ष की ओट में छिप कर मारा था. आलि इसी आत के कह रहा है, धर्मवीर श्रीराम उत्तर देते हैं:—

“ अनुज-अधू अगिनी सुतनारी, सुनु शठ ये कन्या-समयारी;

धनछलि कुदृष्टि विदोडध जेई, ताहि अघे कछु पाप न होई.”

ठीक है जे ऐसा पापी है उसे छल से, अल से, किसी भी तरह मार दो, परम धर्म है. सुंदर उत्तर है. उत्तर क्या है, धर्मशास्त्र का सार है.

आगे क्या होता है. राम ने सुग्रीव के राज बनाया, आप प्रवर्षण पर्वत पर कुटी बना कर वर्ष जिताने लगे. सुग्रीव राज्य पा कर धनदौरेनरेश सर तुकाज की तरह ऐशो-आराम में भस्त हो गये. फिर क्या किसी दुःखिया की सुध रहती है ! कछ महीने भीत गये, सुग्रीव ने अजर ही न ली, तप्य तो श्रीरामचंद्र के कोप आया:—“जै ! इसकी तो यह प्रतिज्ञा थी, कि मैं सीता के दूढ़ने में अपना सभ कुछ लगा दूंगा; पर राज्य पा कर यह ऐसा भदमत हो गया है कि कुछ अजर ही नहीं रही; तो फिर अस:—“अप्य सुग्रीव की अवाध नहीं है:—”

“ जेहि सायक मारा मैं आली, तेहि सर छतई भूद कछं काली.”

लक्ष्मणजी के तो जरा से धिरे की देरी रहती ही थी:—

‘ लछिमन काधवंत प्रभु जनान, धनुष बहाध गहै कर आना. ’

राम ने समझा कि लक्ष्मण तो न कर एकदम प्रथम कर देगा. कोप धिसके संभासे न संभ-जेगा. उन्होंने पुरत साह कर के कहा:—

“ लय दिपाई ल आवहु, तात ! सभा सुग्रीव. ”

भाई ! सुग्रीव मित्र हो चुका है. उसे केवल लय दिया कर से आओ-धनुष उराने के बिने

ચઢાએ રખો, પર બાણ છોડ ન દેના.

કૈસી નીતિ હૈ. યહાં વીરતા સફલ હોતી હૈ. લક્ષમણ ગયે. સુગ્રીવ ડર ગયે, હોશ આયા. ધ્રુવર-ઉધર હુંદને કે લિયે અનુચરોં કે કડી આસા દે કર ભેળ. સીતાજી કા પતા લગા. ફિર શત્રુ કે ભાઇ વિભીષણ કે ફેડા-ઉસે રાજા બનાને કા વચન દિયા. વચન તો વચન, તિલક બી પહલે હી કર દિયા. દૃઢપ્રતિજ્ઞ રામ પર વિશ્વાસ થા હી. ફિર કયા થા ? ધર કા ભેદિયા લ'કાદાહ હો ગયા. મિત્ર સુગ્રીવ કી સેના ને, સેના તો અલગ, ઉસકે એક અનુચર હનુમાન ને હી, જો જો જોહર દિખાએ ઔર જૈસા કુછ ઉસકા વર્ણન ગોસ્વામીજી ને કિયા હૈ, વહ સખ ફિર દેખીએગા. અચ્છી તરહ દેખીએગા, યે હી ચીજેં તો મદોં કે દેખને કી હેં.

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લેખક:-શ્રી. કિશોરીદાસજી બાળપેથી શાસ્ત્રી)

૪૦-સ્વામીશ્રી વિચારાનંદજીના મનનીય વિચાર

ભાઈઓ અને બહેનો ! આજે મને અત્રે આનંદ અને શોક બંને થાય છે. શોક એટલા માટે થાય છે કે, તમે અહીં કલાક બે કલાક માટે ખીડી જેવી સાધારણ વસ્તુ પણ છોડી શકતા નથી. ભવિષ્યમાં એવી સ્થિતિ જરૂર આવવાની છે કે જ્યારે તમને રોટલો મળશે કે કેમ, તે પણ સવાલ છે. તમે માનો કે ન માનો, પણ ભવિષ્યમાં એક કોમી લડાઈ આવી રહી છે, જ્યારે એક કોમી આગેવાન અથવા સરદાર હુકમ કરશે કે, એક કરોડ માણસો વોલન્ટિયર જોઈએ, તેજ વખતે તમારે તૈયાર થવું પડશે. તમે સ્વરાજની વાતો કરો છો, પણ સ્વરાજ કાંઈ શક્તિ ખીલવ્યા વગર મળતું નથી. હું ખુલ્લું કહું છું કે, ધારાસભાઓમાં કે ખીજી જગ્યાએ સ્વરાજ મળી શકવાનું નથી. નો-એઈન્સ (નાફિરવાદીઓ) કહેશે કે, અમે રેડીયો કાંતી સુતર કાઢશું એટલે સ્વરાજ મળશે. હું ચેલેન્જ આપું છું કે, એ રીતે સ્વરાજ કદી નહિ મળે. હિંદુસ્થાનને માટે એક કરોડ માણસો મરવાને માટે તૈયાર થશે, તે દિવસે સ્વરાજની તમને આપોઆપ ભેટ આપવામાં આવશે. આજે જમનાના કિનારા ઉપર બંગલામાં રહેતી ૧૬-૧૭ વર્ષની એક યુરોપીયન છોકરી એકલી બહાર નીકળી ખુશીથી ૭-સાત માઈલ જંગલમાં ફરી આવે છે, પણ તેનું કોઈ નામ પણ લેતું નથી. તેને ખાત્રી છે કે, જો મારી સામે કોઈ ખરાબ નજરથી એક દૃષ્ટિસરખી પણ કરશે તો મારા જીવ-ભાઈઓ તેને પગ નીચે ચગદી મારશે ! ત્યારે હિંદુઓની સ્થિતિ એથી ઉલટીજ છે. હિંદુઓની ૧૬-૧૭ વર્ષની છોકરીઓ નિર્ભય રીતે રસ્તામાં ફરી શકતી નથી. ૨૪ કરોડ હિંદુઓ જ્યારે મોટી સ્ત્રીને માતા કે બહેન અને નાનીને પુત્રી જેવી માનતા થશે; એક બ્રાહ્મણ એમ માનશે કે, ભંગીની સ્ત્રી મારી બહેન છે; એક ભંગી એમ માનશે કે, બ્રાહ્મણની સ્ત્રી મારી બહેન છે; ત્યારે જગતમાં મુસલમાન કે અંગ્રેજ હિંદુઓનું નામ પણ લઈ શકશે નહિ. હિંદુઓએ બાળકઓ અટકાવવાં જોઈએ, ખીજા દેશોમાં પહેલાં શક્તિ, પછી લક્ષ્મી અને પછી સ્ત્રીની વાત થાય છે. જે દેશમાં શક્તિ છે ત્યાં શુદ્ધિ છે અને લક્ષ્મી શુદ્ધિના પ્રકાશમાં ચાલી જાય છે. આજે પશ્ચિમના શુદ્ધિના પ્રકાશમાં લક્ષ્મી ત્યાં જઈને વસી છે. હિંદુઓ તો શક્તિની પરવાજ કરતા નથી. પહેલાં સ્ત્રીની વાત થાય છે, પછી લક્ષ્મી. આવી પ્રભુનો કોઈ દિવસ ઉદ્ધાર થઈ શકતો નથી. સિંધમાં મેં ત્રણ વાર મુસાફરી કરી છે. ત્યાં એવી સ્થિતિ જોઈ છે કે, વીસ-ત્રીસ મુસલમાનો એકઠા થઈ હિંદુઓના ઘરમાંથી હિંદુઓની છોકરીઓને ઉઠાવી જાય છે. આ સ્થિતિ મેં મારી નજરે જોઈ છે, પણ એવા ગુન્હેગારોને સરકાર સુધ્ધાં કાંઈ કરી શકતી નથી.

(તા. ૨૭-મે ૧૯૨૮ ના “પ્રગતિ”માંથી)

૪૧-હરડાં તથા ત્રિક્ષ્ણાની દવાતરીકે અનેક પ્રકારનો ઉપયોગ

શ્વાસ તથા ઉધરસ—હરડે તથા બેઠાંનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી શ્વાસ તથા ઉધરસ મટે છે.

કમળો-ગૌમૂત્રમાં બે ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી હરડે પીવાથી કમળો મટે છે.

શૂળ-હરડેનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે મેળવીને ખાવાથી મટે છે.

હરડે, કાળીદ્રાક્ષ તથા સાકરને મિશ્ર કરી તેની અકેક તોલાભારની ગોળીઓ વાળી રોજ બે વખત અકેક ખાવાથી અગ્નિપિત્ત રોગ મટે છે.

ભગંદર—ત્રિક્ષ્ણાં તથા ખેરની છાલના ક્વાથમાં ભેંસતું ઘી તથા વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખીને કેટલાક વખત સુધી સેવન કરવાથી ભગંદર મટે છે.

ભોજન કર્યા પછી હરડેનું ચૂર્ણ ખાવાથી અન્નપાનના દોષ અને વાતપિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગ મટે છે.

હરડેના ચૂર્ણથી બમણી દ્રાક્ષ લઇને બંનેને ભેગાં ઘુંટી બહેડાંના ફળના જેવી ગોળીઓ બનાવી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવાથી પિત્ત, હૃદયરોગ, રક્તદોષ, વિષમજ્વર, પાન્ડુરોગ, વમન, કુષ્ઠ, ખાંસી, કમળો, અરુચિ, પ્રમેહ, ગોળો અને પીડિકા રોગ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાની રાખ કરીને મધમાં કાલવી ગરમીનાં ચાંદાંપર ચોપડવાથી મટે છે, તેમજ મોંમાં ચાંદીઓ પડતી હોય તો તે મોંમાં ધરી રાખી થુંકથી ભરાઇ જાય ત્યારે કોગળો કરી નાખવાથી મોંની ચાંદીઓ મટે છે.

મોટી હરડે ઠંડા પાણીમાં ધસીને મધ અગર ધાવણમાં નાના છોકરાને પાવાથી રોગ લાગે છે.

હરડે તથા ઈંદ્રજવની ફાકી તો.૧ ગોળમાં ખાવાથી ટાઢીઓ તાવ મટી જાય છે.

હરડે દીવેલની સાથે ખાવાથી ગંઠીઓ વા મટી જાય છે.

હરડે, સુંદ, મોથ તથા ગોળ સરખે ભાગે મેળવી તેનું મિશ્રણ કરી ઘુંટીને ગોળી વાળી ખાવાથી મરડો અને મળઅંધ મટે છે તથા અજીર્ણ મટે છે.

હરડે, વજ અને ઉપલેટને પાણીમાં વાટીને ધાવણ તથા મધ સાથે જરા જરા નાના બાળકને પાવાથી બાળકનું ગળું પડ્યું હશે (તાલુકંટ) તો તે મટશે.

ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ ઘીસાકરમાં કેટલાક દિવસ સુધી ચાટવાથી આંખોના રોગો મટે છે.

હીમજ, મીઠીઆવળ, વરીઆળા તથા સંચળી ફાકી ખાવાથી બંધકોશ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાં રાત્રે માટીના કોરા વાસણમાં પલાળી રાખ્યાં અને તે પાણી ગાળી લઈ સવારમાં તે આંખે છાટવાથી આંખનાં દર્દો મટે છે.

હરડે તથા દ્રાક્ષનો ઉકાળો જીરું ગોળ નાખીને પીવાથી પિત્તગુહ્મ મટે છે.

હરડે તથા સુંદને પાણીમાં વાટી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી દમ તથા હેડકી મટે છે.

હીમજ એરંડીઆમાં તળીને તેની ભૂકી કરી તેમાં સરખે ભાગે સંચળ મેળવીને ખાવાથી મળશુદ્ધિ થાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાનો ઉકાળો હળદરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખીને પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાનો ઉકાળો મધ નાખીને કેટલાક માસ સુધી પીવાથી મેદરોગ મટે છે.

// ત્રિક્ષ્ણાનો ઉકાળો ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી વૃષણકોથળા મોટી થઇ હોય તો તે મટે છે. //

હીમજનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં કે એરંડીઆમાં ખાવાથી અથવા ત્રિક્ષ્ણા ચૂર્ણ દૂધમાં ખાવાથી અંડવૃદ્ધિ તથા વધરાવળના રોગ મટે છે.

માર્ગમાં ચાલતાં થકેલા, બળહીન, રક્ત, કૃષ, ઉપવાસથી દુર્બળ થયેલા, અધિક પિત્તવાળા, ગર્ભવતી સ્ત્રી, ફસ ખુલી હોય, નવીન જ્વરવાળા, હનુસ્તંભ રોગવાળા અને શોષવાળા મનુષ્યે હરડેનું સેવન કરવું નહિ.

(“ ભાગ્યોદય ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૪૨-ઘરગતુ સાદા વૈદક ટુચકા

અતિસાર—ખિલી, વાળો, કરિયાતુ, ગળો, મોથ અને ઇંદ્રજવનો કવાથ પીવાથી તાવ સાથેનો તથા તમામ પ્રકારનો અતિસાર મટી જાય છે.

મરડો—નયકળ, ખારેક અને ચોખ્ખું અરીસું ત્રણે બરોખર વજનને લઇને પાનના રસમાં ઘુટીને ચણાના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી એક ગોળી છાસની સાથે ખાવી. એમ સાત દિવસ સુધી દરરોજ એક ગોળી ખાવાથી મરડો મટી જાય છે.*

સંઘ્રહણી—ચીત્રક, પીપરીમૂળ, જવખાર, પંચલવણ, ત્રિકટુ, હીંગ, અજમોદ અને ચવક, સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ખીજોરાના રસમાં ઘુટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી દરરોજ સવારમાં એક ગોળી છાસની સાથે ખાવાથી સંઘ્રહણી મટે છે.

કૌલેરા—એલચી માસા ૪, લવીંગ માસા ૪, અરીસું માસો ૧ અને નયકળ માસા ૧૦ લઈ તેનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૪ માસા ઉના પાણી સાથે લેવાથી કૌલેરા તરત મટી જાય છે.

ચાંદી—(૧) દાડમની હાલતું ચૂર્ણ ચાંદી ઉપર દબાવવાથી મટી જાય છે. (૨) લોઢાની કઢાઈમાં ત્રિકળાને ખાળા તેની ભરમ મધમાં મેળવી ઉપદંશની ચાંદી ઉપર ચોપડવાથી ચાંદી તરતજ રૂઝાઈ જાય છે. (૩) ઘોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખ ચાંદી ઉપર લગાવવાથી ચાંદી રૂઝાઈ જાય છે.

ધાતુસ્ત્રાવ—(૧) અકલગરો, સુંદ, કંકોળ, કેસર, પીંપર, નયકળ, જવત્રી અને ઘોળા સુખડ, એ આઠે ઔષધો અકેક ભાગ અને અરીસું ચાર ભાગ લઈ મિશ્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. માત્રા ૧ માસો મધ સાથે લઈ ચાટવું. તેથી ધાતુસ્ત્રાવનો વ્યાધિ મટી જાય છે અને વીર્યસ્તંભન થઈ સારી શક્તિ આવે છે. (૨) આંખળાં, આસન, શતાવરી, મુશળી, કૌયાં, એખરો, જેડીમધ અને ગોખર, એ સર્વતું ચૂર્ણ કરી દૂધ-સાકર સાથે પીવાથી ધાતુસ્ત્રાવમાં સારો ફાયદો થાય છે.

પાંડુ—(૧) ચીત્રકમૂળને આવળકટીના કાઢાની ત્રણ લાવના આપી પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ૦૧ તોલો ગાયના ઘી સાથે રાત્રે ખાવું. આથી પાંડુરોગ મટે છે. (૨) શિલાજિત, મધ, વાવડીંગ, હરડે અને સાકર સરખે વજનને લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ૦૧ તોલો મિશ્ર કરી રોજ સવારમાં ખાવાથી પંદર દિવસમાં પાંડુરોગ મટે છે.

હરસ—(૧) નેપાળો, ચીત્રક, સાજખાર અને દૂધિયો વજનાગ, એઓનું ગાયના મૂતથી વાટેનું ચૂર્ણ હરસ ઉપર લગાડવાથી હરસ ખરી પડે છે.

(૨) પીંપળાની લાખ, હળદર, જેડીમધ, મજીઠ અને નીલકમળ, એ સર્વને સરખે વજનને લઈ સૂક્ષ્મ વાટી ખકરીના દૂધ સાથે હમેશાં ટાંક ૨ ભાર ખાવાથી ૪૯ દિવસમાં હરસ મટી જાય છે.

(૩) લીંબોળીની મીંજ અને એળીઓ બંને સરખે વજનને લઈ પાણી સાથે ખવમાં ઝીણું ઘુટી ૧ રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ૧ ગોળી રસવંતીના પાણી સાથે રોજ સવારમાં ખાવાથી ૨૧ દિવસમાં દુઝતા મસા મટી જાય છે.

(૪) વાદરાની વિષ્ઠા, અજમાનાં ફૂલ અને કળાયુનો, એ સર્વની ધૂણી ૭ દિવસસુધી આપવાથી હરસ ખરી પડે છે.

ફૂલું—ગધેડાની દાદ લઈ પાણીમાં ધસી આંખમાં આંજવાથી શીતળાનું ફૂલું મટી જાય છે.

ભગંદર—હરડે, ખેડાં અને આમળાંના પાણીમાં બિલાડીના કે કૂતરાના હાડકાને ધસીને લેપ કરવાથી ભગંદર મટી જાય છે. (“ ભાગ્યોદય ” ના ચૈત્ર-૧૯૭૦ ના અંકમાંથી)

* ગાડા અને મરડામાં લંબન બહુ ફાયદાકારક છે. થોડી થોડી ધાડી અને મોળી છારા લેવી એ ઠીક છે. છતાં ખોરાક પણ ખાવોજ હોય તો એવી છારાની સાથે થોડો ભાત ખાવો. વળી કોઈ પણ પ્રકારના મરડા ઉપર મોળી છારા કે એકલા પાણી સાથે કઢાઈલતું ચૂર્ણ તો. ૦૧ દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેવાથી દરદ મટે છે. અરીસુંવાળી કોઈ પણ દવા લેવી એકંદરે સારી નથી.

૪૩-શરીરના આરોગ્ય તથા અદ્ભુત બળવિષે છૂટક સ્મરણો

અછળું વખતે સફરજન ખાવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

ધણા ભાગે સ્ત્રીઓને ખસ નહિ થવાનું કારણ તેમનાં આંગળાંને કસરત મળે છે તેજ છે. એક લેખક કહે છે કે 'શિક્ષણનો ધંધો કરનાર પૈકી ધણાઓને ક્ષય થાય છે' તેનું કારણ, ઘણાં બાળકો વચ્ચે ઉભા રહી પલાખાં પૂછવાં કે સાથે કવિતા વગેરે બોલાવી તેમના ઉચ્છ્વાસ-વાટે નીકળેલી ઝેરી હવાનો જમાવ એક નાના ઓરડામાં કરી તેનો શિક્ષકોએ પ્રાણવાયુતરીકે ઉપયોગ કરવો એજ છે.

કેટલીક પરદેશી દવાઓ હવે એવી બહાર પડી છે, કે જેના વપરાશથી માંસાહાર અને દારૂનું વ્યસન આપોઆપ લાયુ પડે છે.

પ્રમાણિક વૈદોને ત્યાં વ્યાયામ અને તાજી હવા એજ ઔષધતરીકે આપવામાં આવે છે.

પૈસાના લાલચુ વૈદો વ્યાયામના અમૂલ્ય લાભો સમજતા હોવા છતાં દરદી આગળ તે વાત દસી કહાડે છે; અને પોતાના સ્વાર્થને ખાતર પોતાની દવાનાંજ વખાણુ કરે છે.

એક ડાક્ટર કહે છે કે:-પિતાશયના ઘણાખરા રોગો જેવા કે આમવાયુ, અછળું અને તેથી થતા ઝાડા-ઉલટી, મધુપ્રમેહ અને મનનતંતુ સંબંધી કેટલાક વિકારો માત્ર સારો ખોરાક અને નિયમિત વ્યાયામથીજ સારા થાય છે.

આ દુનિયાનાં ઘણાં માણસો તેમનાં માતૃપિતા કરતાં ઓછી ઉંમરે ગુજરી જવાનું મુખ્ય કારણ કુદરતી નિયમો તરફનું દુર્લક્ષ, એજ છે.

એમ કહેવાય છે કે, જેના નખ વહેલા વધે, નખની નજીકની ચામડી (હાથની આંગળીઓ) પર થોડક છેટે રેસા ઉપડે, ઉધ સારી આવે, દસ્ત સાફ ને કંઠુ થાય ને ભૂખ સારી લાગે તેની તંદુરસ્તી સારી સમજવી.

એવું કહેવાય છે કે, જેમનો જન્મ વસંતઋતુમાં થયો હોય તેઓ ધણું જીવે છે.

જેમની હથેળી લાંબી હોય છે, તે માણસો માયાળુ હોય છે. છાતીએ વાળવાળા બોળા અને વાળવગરના કપડી હોય છે. ધણું કરી પાતળા માણસો ગરમ સ્વભાવના હોય છે ને તે વધારે જીવે છે. જડા માણસો શાન્ત સ્વભાવના હોય છે.

અયોધ્યાનો નવાબ શુભઉદ્દેશ્વા મહોન્મત્ત હાથીના પાછલા પગ ઉપર ચઢીને બે હાથે પૂછડું તાણી તેને હાલવા દેતો ન હતો. નદીમાં મગરને જેતો કે તુરત પાણીમાં ફેલી પડી ડૂબકી મારીને તેનું પૂછડું પકડી કાચડાની પેટે બહાર ખેંચી કાઢતો.

વિયેનામાં ફ્રાન્સિસ નામે એક સરદાર હતો. તે અને બીજા કેટલાક માણસો સાથે બેસીને ટાઢના વખતમાં તાપણી તાપતા હતા. તેવામાં ભડકા મોટા હોવાથી લાકડાં થઈરજાં ને હવે બીજું કંઈ બાળવાનું નહિ હોવાથી સઘળા વિચારમાં પડ્યા. એવામાં લાકડાં ભરીને રસ્તામાં થઈને જતા ગધેડા તરફ મિં. ફ્રાન્સિસની નજર પડી. તુરતજ ત્યાં જઈને એક ગધેડાના આગલા બે પગ એક હાથે ને પાછલા બે પગ બીજે હાથે પકડી લાકડાંસહિત તે ગધેડું ઉંચકી તાપણી નજીક લાવી મૂક્યું હતું.

માત્ર મલ્લ જેવાં ચિત્રો જોવાથીજ પ્રોફેસર સેન્ડોને આજે જગતપ્રસિદ્ધ થયેલું અદ્ભુત બળ પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા થઈ હતી.

જે ઘરમાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષની ઉંમર વધારે હોય છે તેને ધણું કરી છોકરાની પ્રજા વિશેષ થાય છે, ને જ્યાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની ઉંમર વધારે હોય છે તેમને ધણું કરી કન્યાઓ (પુત્રીઓ)-ની સંખ્યા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(“ ભાગ્યોદય ” નો એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. શંકરલાલ મગનલાલ વ્યાસ)

४४-समालोचना और समालोचक

यह मिलकुल सत्य है कि, समालोचक-समाज साहित्य-नगर की म्युनिसिपल-कमिटी है। इसके बिना साहित्य में असीम कूडा-कचरा भर जाने की बहुत संभावना है और अढ़ते-अढ़ते यह गंदगी धतनी अढ़ सकती है कि, सहृदय-समाज दूर से ही नाक-बौं चढ़ा कर उसके विमुग्ध हो जाय। आज हमारी राष्ट्रभाषा के साहित्य में कुछ जैसी ही गड़बड़ भयी है। समालोचकों का यद्यपि आज-कल अभाव नहीं—बरे पडे हैं; परंतु वास्तव में जिन-हों समालोचक कहा जा सकता है, उनकी संख्या गिनने के लिये आकाश की ओर दृष्टि रखी जाती है। यह बात नहीं कि, हमारे यहां सच्चे समालोचकों का अत्यंत अभाव ही हो। नहीं, ध्वंश की कृपा से अथ किसी बात की कमी नहीं है। समालोचकों की संख्या पर्याप्त है। यदि ये विशेष अनुसूची विद्यावयोवृद्ध साहित्यमहारथी अपनी कलम फिरसे उगमगाते हुए हाथों में पकड़ लें, तो साहित्य के नये पथिकों को बहुत कुछ सहारा मिल सकता है और वर्तमान गंदगी भी दूर हो कर आगे के लिये उसकी रोक हो सकती है; परंतु जैसा नहीं है। हमारे बहुत से पथ-प्रदर्शक इस अर्थरतापूर्वक काल में खूब हो कर अढ़ गये हैं। हम इस विषय में कुछ नहीं कह सकते। हां, यह बात यित में अवश्य आती है कि—

“नीर-क्षीर-विवेके हंसालस्यं त्वमेव कुरुषे चेत् ।

विश्वहिस्मन्मधुनान्यः कुल-व्रतं पालयिष्यति कः ॥”

अस्तु। तो सच्चे समालोचकों को मौन धारण कर लेने से इस क्षेत्र में और भी कुछ अंधा-धुंध भय गयी है। अगस्त्य समालोचक पैदा हो कर ध्वंश उधर अरसाती भैंडों की लाति टारने लगे हैं। भातों सूर्य के अलग होते ही तमस्वती में नक्षत्रों की भीड़ टिम-टिमा रही हो। नहीं, यह बात भी नहीं। नक्षत्रराशि यद्यपि कुछ प्रकाश नहीं कर सकती, परंतु वह जनता का कुछ अहित भी तो नहीं करती; परंतु हमारी इस समालोचक-भैंडी से तो आज साहित्य-जगत की अजी बारी छानि हो रही है, जिसे प्रत्येक आभवाला मनुष्य नित्य देखता है। इन समालोचकधुंगवों के प्रताप से सदा ही साहित्य-क्षेत्र में तू-तू भैं-भैं भयी रहती है—अच्छी तरह गांभी-गंभीर होती है! यह कितनी लज्जा की बात है?

हम यह नहीं कहते कि, सच्ची समालोच्यना होती ही नहीं। होती है; परंतु बहुत कम—उतनी ही, जितनी डायले की आनि में हीरे की प्राप्ति। इस सच्ची समालोच्यना के अतिरिक्त हिंदी में प्रायः पांच प्रकार के समालोचक-दल दिखाई देते हैं। इनके नामों का स्मरण कर लेना भी अनुचित या अप्रासंगिक न होगा। सुनिये—

१-अविशेषज्ञ-दल

कम लोग जैसे-जैसे विषयों की समालोच्यना लिखने बैठ जाते हैं जिन विषयों की विशेषज्ञतासे वे स्वयं ही बहुत दूर होते हैं। विशेषज्ञता तो दूर की बात है, कम से कम तो उस विषय से ऐकदम अपरिचित ही होते हैं। इस श्रेणी के महानुभावों का उदाहरण देने की आवश्यकता नहीं। क्योंकि इन्हीं की अधिक बरमार है। पाठक नित्य ही पत्र-पत्रिकाओं में इनका परिचय पाते हैं।

२-द्वेषी-दल

इस दल के लोग समालोच्यना के अहाने अपने दिल का भक्षाल अच्छी तरह निकालते हैं। समालोच्य विषय के किसी गुण की सत्ता इन-हों अपने समालोच्य ग्रंथ में दृष्टि-गत नहीं होती। आंभों पर द्वेष की पट्टी चढ़ जाती है। साथ ही अवशुद्ध दूँदने के लिये सहस्राक्ष अन जाते हैं और वहीं बैठ कर योंय भारने की धुंछा करते हैं, जहां इनके काम की आन हो। आगे यह

કર વ્યક્તિરૂપ મેં આ જાતે હેં ઔર ફીર જો કુછ બન પડતા હૈ, કરતે હેં. છાટે હી નહીં, બડે-બડે મહાજન બી ઇસ દલ-દલ મેં આ ફંસતે હૈ.

૩-વકીલ-દલ

કુછ ઐસે બી સજ્જન હોતે હેં કિ, જો અપને સમાલોચ્ય નિબંધ કે ઉપર ઇતને લદ્દુ હો જાતે હેં કિ ફિર સખ ઔર કુછ બૂલ જાતે હેં—

“દયે પ્રેમ-અસમા અખનિ ઔગુનહુ ગુન જોય.”

સહૃદય-હૃદય સાક્ષી હેં કિ, ઐસી સમાલોચના, સમાલોચના હૈ યા વકાલત! ઐસી સમાલોચનાઓ સે સાહિત્ય-ક્ષેત્ર મેં ફેસી કુછ ગડબડ મચતે કી સંભાવના હૈ, સો પાઠક સમજે. સમાલોચક મેં હંસ કા ગુણ હોના ચાહીએ, ઉસે દૂધ કા દૂધ ઔર પાની કા પાની અલગ-અલગ કર દિખાના હી ઉચિત હૈ.

૪-અસાવધાન-દલ

ઇસ ચૈથે દલ મેં વે હેં, જો અપને સમાલોચ્ય વિષય કે પંડિત બી હેં, અનાવશ્યક અંધ પ્રીતિ અથવા દ્રેષ બી જિન મેં નહીં હૈ, ઔર જો સખ પ્રકાર સે સમાલોચના કરને કે અધિકારી હેં. પરંતુ ઇનમેં એક અવગુણ ઐસા આ જાતા હૈ, જો ઇન સખ સમાલોચક-ગુણોં કા ઐસે દયા દેતા હૈ, કિ—“નિલ્કિલ-રસાયન-રાજો ગન્ધેજોગ્નેણ લગુન દૂબ.” વહ દોષ હૈ—અનવધાનતા. ઉદાહરણ લીજીએ. “માધુરી” કી પિછલી કિસી સંખ્યા મેં શ્રીયુત બદરીનાથ ભટ્ટ, બી.એ. કે “દુર્ગાવતી” નામક રૂપક કી સમાલોચના નિકલી થી, સમાલોચના બડી સુંદર થી. ઇસસે સમાલોચક કી વિશેષજ્ઞતા ઝલકતી થી—કેવલ “રસ” કા વિષય મુજે સાહિત્ય-શાસ્ત્ર કે અનુકૂળ નહીં જાયા. અચ્છા, તો દેખીએ, ઐસે સુંદર સમાલોચક મેં બી અસાવધાની રાત્રી ને આ કર ડેરા જમા લિયા ઔર સુધાકર મેં કલંક-કાલિમા જરા સી લગા હી તો દી. સમાલોચક મહાશય ઇસ રૂપક કી નાયિકા ‘દુર્ગાવતી’ ઔર નાયક ‘અકબર’ લિખ ગયે હેં. કથાનક સે અપરિચિત જનોં કા ઇસ સમાલોચના સે યહ બાન હો સકતા હૈ કિ, દુર્ગાવતી અકબર કી સ્ત્રી હોગી! કેસા અનર્થ!! કુછ ઠિકાના હૈ!!! વસ્તુતઃ ઇસ રૂપક કી ‘નાયિકા’ તો હૈ દુર્ગાવતી ઔર “પ્રતિ-નાયક” હૈ અકબર.

૫-ગપડચૈથ-દલ

યહ પાંચવાં દલ દિલ્હી કા પાંચવાં સવાર હૈ. ઇસકી લીલા અપરંપાર હૈ, ઇસ દલ કે લોગોં કા જ્ઞાન તો જો હોતા હૈ સો હોતા હી હૈ; કિન્તુ યે લોગ બડે બડે મહત્ત્વ પુરુષોં પર બી કીચડ ઉછાલતે તનિક બી નહીં સકુચતે, યહ બડે દુઃખ કી ખાત હૈ. ગીદડ શેર કે કાન પકડતે જાતે હેં, પંડિત-રાજ કે શબ્દોં મેં—

“લીલા-લુણ્ઠિત-શારદાપુર-મહાસમ્પન્નરાણાં પુરો-

વિદ્યા-સદ્ગ-વિનિર્ગલત્કળમુષો જલ્પન્તિ ચેત્પામરા: ।

અથ ઇવઃ ફણિનાં શકુન્ત-શિશ્વો દન્તાવલનાં શશ્વાઃ,

સિંહાનાં ચ મુલ્લેન મૂર્લસુ પદં ધાસ્ત્યન્તિ શાલાવૃક્તા: ॥”

પરંતુ ઇસ દલ કા શીઘ્ર હી શાસન હોના ચાહીએ. યદિ ઇન સમાલોચકોં કી કડી સમાલોચના હોની ન પ્રારંભ હુઇ, તો સમજ લેના ચાહિયે કિ, સાહિત્ય મેં શીઘ્ર હી બીભત્સ નરક દીખ પડેગા.

અંત મેં હમ દો શબ્દ ઔર કહ કર અપ હોતે હેં. યહ ખાત હમ ઉપર કઇ વાર કહ ચૂકે હેં કિ, ઇન ભડી સમાલોચનાઓં કી સમાલોચના હોની બહુત આવશ્યક હૈ. દૂસરી ખાત યહ કિ, સમાલોચના સંબંધી સાહિત્ય કે નિર્માણ હોને કી બડી જરૂરત હૈ. સંસાર કા કોઈ બી કાર્ય બિના સહારે ઉત્તમ ઔર પરિમાર્જિત રૂપ મેં નહીં હો સકતા. આજકલ પ્રત્યેક ખાત કે કિયે નિયમ ઔર ઉસકા સાહિત્ય બનતા દીખ પડતા હૈ; પરંતુ ઇસ આવશ્યક વિષય કી ઔર

અભી તક ધ્યાન હી નહીં દિયા ગયા હૈ. હમ આશ્ના કરતે હૈં કિ રાષ્ટ્ર-ભાષા ઔર રાષ્ટ્ર-લિપિ કી સંસ્થાએ તો ધધિર વિશેષ ઝુકેંગી હી, કિન્તુ ઉનસે પહેલે હમારે સહૃદય વિદ્વાન અપની કલમ ઇસ વિષય કે લિયે ઉઠાયેંગે. કહને કો કુછ પુસ્તકે ઇસ વિષય કી નિકલી હૈં, જૈસે-“સાહિત્યાલોચન ઔર સમાલોચના.” પરંતુ ઇનસે અભીષ્ટ-સિદ્ધિ નહીં, ઇન દોનો પુસ્તકો મેં સે અતિમ કો હી હમ સમાલોચના કા નિર્ણય કહ સકતે હૈં; કિન્તુ યહ નિર્ણય તો ઇસ મહાન વિષય કી સૂચિમાત્ર બી નહીં, ઇસ પર ખડે-ખડે ત્રંચ-ચૅલ નિકલને ચાહીએ. “સાહિત્યાલોચન” કો હમ ઇસ વિષય કા ત્રંચ નહીં કહ સકતે, યદ્યપિ ઉસમેં પ્રસંગવશ ઇસ વિષય કા બી ઉલ્લેખ અવશ્ય હુઆ હૈ; પર પ્રધાનતા સે નહીં. ઇસે હમ સાહિત્ય ત્રંચ કહેંગે, જિસકી જ્યના સાહિત્ય-શાસ્ત્ર કે આધાર પર હૈ. ધ્યાન દેને કી ખાત હૈ કિ જિસ શાસ્ત્ર મેં કાવ્ય આદિ શાસ્ત્ર કી આલોચના હોતી હૈ, ઉસે સાહિત્ય-શાસ્ત્ર કહતે હૈં; ઔર જિસમેં સમાલોચના કે નિયમ, સમાલોચક કે ગુણ-દોષ તથા સમાલોચનાઓં કી સમાલોચના રહતી હૈ, ઉસે “સમાલોચના-શાસ્ત્ર” કહતે હૈં. યહ પરિભાષા બહુત ઠીક હૈ ઔર ઇસકે અનુસાર ‘સાહિત્યાલોચન’ સાહિત્ય-ત્રંચ હી હૈ. આશા હૈ, મેરી પ્રાર્થના પર ધ્યાન દિયા જયગા; ઔર સમાલોચના-શાસ્ત્ર પર અધિકારી વિદ્વાન ત્રંચ પ્રણયન કરને કી કૃપા કરેંગે.

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લેખક:-એક શાસ્ત્રી મહોદય)

૪૫-મહાન દેશભક્ત જોજી રિજલ

‘જોજી રિજલ’ ઉન આદમિયોં મેં થા, જિનકે જીવન કી સખસે બડી હાર ઉનકી સખસે બડી જીત હોતી હૈ.

એશિયા મેં ફિલિપાઇન દ્વીપસમૂહ તો તુમને દેખા હી હોગા. પહેલે યહ દ્વીપ સ્પેનવાલોં કે અધિકાર મેં થા. અખ ઉસ પર સંયુક્ત-અમેરિકા કા રાજ્ય હૈ. વહાં કે લોગ અપના અસલી ધર્મ, અસલી ભાષા-સખ ત્યાગ કર કે સ્પેન કા ધર્મ માનતે હૈં ઔર સ્પેન કી ભાષા બોલતે તથા લિખતે હૈં. ધર્મ, ભાષા, રહન-સહન-સખ કુછ બદલ જાલને પર બી સ્પેન ને ઉન લોગોં કો સ્વરાજ્ય નહીં દિયા. વહાં કે લોગ સ્વરાજ્ય કે લિયે આન્દોલન કર રહે થે, ઔર સ્પેન-સરકાર કબી વાદે કર કે કબી આપસ મેં કૂટ જાલકર-ઔર કબી કઠોર નીતિ સે ઉન લોગોં કો કુચલતી રહતી થી. અંત મેં વહાં એક ‘ગાંધી’ કા અવતાર હુઆ. ઉસી ‘ગાંધી’ કા નામ ‘જોજી રિજલ’ થા. ‘જોજી રિજલ’ અપને દેશ કી દુર્દશા પર બરાબર આંસુ બહાતા રહતા થા. વિદેશિયોં કે હાથોં અપને ભાઇઓં કી હત્યા, બહનોં કા અપમાન ઔર નીતિ કા ખૂન હોતે દેખ કર ઉસે અસીમ દુઃખ હોતા થા. ઉસને સુધાર કે લિયે યુવકોં કી સંસ્થાએ બનાઈ, સમાચાર-પત્ર નિકાલે ઔર વ્યાખ્યાનોંદારા જનતા કો જગાને લગા. ગાંધી હી કી ભાંતિ વહ બી પ્રજા કો શાન્ત રહને કે લિયે કહા કરતા થા.

સ્પેન સરકાર કો ઉસકે યે પ્રયત્ન બચંકર માલૂમ હુએ. ઉન્હોંને ઉસકો પકડ કર કેદ કર દેના ચાહા. ઉસકો યહ ખબર મિલ ગઇ. વહ ચૂપકે સે ભાગ નિકલા ઔર ફ્રાંસ પહુંચ કર કાનુન પઢને લગા. ઉસકી શુદ્ધિ ઇતની તીવ્ર થી કિ ઉસને ૨-૩ સાલોં મેં હી વિજ્ઞાન, દર્શન, ચિકિત્સા આદિ કઈ શાસ્ત્રોં કી સનદ હાસિલ કર લી.

ફ્રાંસ હી મેં ઉસને એક ઉપન્યાસ લિખા. ઇસમેં ઉસને ઉસ અન્યાય કા ચિત્ર ખીંચા, જો સ્પેનવાલે ઉસકે દેશ પર કર રહે થે. પુસ્તક એક સચ્ચી ઇટના કે આધાર પર લિખી ગઇ થી. પુસ્તક કી ભાષા, શૈલી ઔર ચિત્રણ ઇતને સજીવ થે કિ ફિલિપાઇન મેં ધર-ધર ઉસકી ચર્ચા હોને લગી. સ્પેન સરકાર ને તુરંત હી પુસ્તક કા ફિલિપાઇન મેં આના બંદ કર દિયા; મગર લોગ ઉસ પુસ્તક કે લિયે ઇતને ઉત્સુક હો રહે થે કિ ચોરી સે કપડે કી ગાંઠોં મેં વહ લાઈ જાતી થી. લોગ છિપ-છિપ કર ઉસે પઢતે થે ઔર રાતે થે.

ઇસ ઉપન્યાસ કે પ્રચાર સે 'જોશી' કા દિલ ઓર બદા. ઉસને એક દૂસરા ઉપન્યાસ લિખા જો પહેલે સે બી સુંદર થા. વહ બી ક્રાન્સ. મેં હી છપા ઓર ચોરી સે ફિલિપાઇન પહુંચાયા ગયા. ઇસ પુસ્તક ને તો માનોં દેશ મેં આગ લગા દી. લોગ ખુલે-ખજને સરકાર કી નિંદા કરને લગે. સ્પેન કે કર્મચારી 'જોશી' પર દાંત પીસ-પીસ કર રહ જાતે થે. ઉસે પા જાતે તો કચ્ચા હી ખા જાતે.

મગર 'જોશી' સ્પેન-સરકાર સે જરા બી ન ડરા. ઉસને જો કુછ લિખા થા, આંખોં-દેખી ખાતેં થીં. ઉસકે પાસ પ્રમાણુ બી મૌજૂદ થા; ફિર વહ ક્યોં ડરતા? વહ કિસી બી અદાલત કે સામને અપની સફાઈ પેશ કર સકતા થા. ઇસ લિયે, પઢાઇ પૂરી હો જાને કે ખાદ, વહ ફિલિપાઇન આ પહુંચા. યહાં લાખોં સ્ત્રીપુરુષ ઉસકા સ્વાગત કરને કે લિયે જમા થે. જિસ વક્ત વહ જહાજ સે ઉતરા, સારે શહર મેં હલચલ મચ ગઇ. વહ જનતા કા મિત્ર થા. લોગોં ને ઇતની ધૂમધામ સે ઉસકા સ્વાગત કિયા, માનો ઉનકા રાજા આ ગયા હો.

સ્પેન સરકાર બી દાવ-ધાત દેખ રહી થી. 'જોશી' પર વિદ્રોહ ફેલાનેવાલી પુસ્તક લિખને કા અપરાધ તો થા હી; આખિર વહ પકડ લિયા ગયા. જનતા મેં બી ખલખલી મચી. જન પડતા થા કિ ખૂન-ખરાબી હુએ બિના ન રહેગા; પર જોશી ને-હાથકડિયાં પહને ઓર પુલિસ કે સિપાઇઓં કે બીચ મેં ઘિરે હોને પર બી-ઉન્હેં યહી ઉપદેશ દિયા કિ 'શાન્ત રહો.'

જોશી પર મુકદ્દમા ચલા દિયા ગયા. મુકદ્દમા તો નામ કો હી ચલાયા જ રહા થા; સરકાર ને તો ઉસે દંડ દેને કા પહેલે હી નિશ્ચય કર લિયા થા. કઇ દિન તક ન્યાય કા નાટક હોતા રહા. આખિર ઉસે મૌત કી સજા દે દી ગઇ. ઉસે ગોલી મારે જાને કા ફેસલા સુના દિયા ગયા. ફૌજ કા એક રિસાલા 'જોશી' કો સારે શહર મેં ઘુમાતા હુઆ કિલે કે સામનેવાલે મેદાન મેં લે ગયા. વહાં ઉસકી હથકડિયોં ખોલ દી ગઇ. ઉસકે ચારોં તરફ ફૌજ કે સિપાહી ખડે થે. કમાન ને ઉસસે કહા—મુઝે હુકમ હૈ કિ તુમ્હેં ગોલી માર દૂં. તુમ સામને સે ગોલી ખાના પસંદ કરતે હો યા પીછે સે?

જોશી ને કહા—આપ સામને સે મારેં.

યહ તો હુકમ કે ખિલાફ હૈ.

ક્યા આપકો પીછે સે ગોલી ચલાને કા હુકમ મિલા હૈ?

હાં, ખેદ હૈ કિ મુઝે યહી હુકમ હૈ.

ક્યા આપ ઇસ હુકમ કે બદલને કે લિયે નહીં કહ સકતે?

ખેદ હૈ કિ મુઝે ઇસકા અધિકાર નહીં હૈ.

તો શીર આપકો જો હુકમ મિલા હૈ, ઉસે પૂરા કીજીએ.

કમાન શરીફ થા, પર હુકમ કે વિરુદ્ધ ક્યા કર સકતા થા? ઉસને એક ક્ષણ કે બાદ કહા—આપ કિસી કો અન્તિમ સંદેશ બેજના ચાહતે હોં તો વહ મૈં પહુંચા દૂંગા.

'જોશી' ને ધન્યવાદ દેતે હુએ કહા—મેરે લાઇયોં સે મેરા યહી સંદેશ કહ દીજીયેગા કિ 'હુનિચાઈ જરૂરતોં કે ગુલામ ન બનેં'. યસ, અબ આપ અપના કામ કીજીયે.

યહ કહ કર 'જોશી' ને આંખોં બંદ કર લીં. 'ધાંચ! ધાંચ!' કી આવાજ આઇ, ઓર ઉસ વીર દેશભક્ત કી લાશ જમીન પર ગિર પડી.

સ્પેન-સરકાર ને ઉસકી હત્યા કર કે અપની પાશવિકતા કા હી પરિચય નહીં દિયા, પરંતુ ઉસકી પીઠ મેં ગોલી મારકર અપને કમીનેપત બી કા પરિચય દે દિયા.

'જોશી' તો મર ગયા, કિંતુ ઉસકા ઉપદેશ આજ બી અમર હૈ!

(“વીરસંદેશ” માસિકમાં લખનાર—‘બાલક’)

४६-दानवीर भामाशाह

संसार में धनिकां की कमी नहीं। एक से एक जगह पड़े हैं। प्रतिदिन लाखों की आय व्यय कर देते हैं। शाही-विवाहों में लाखों फूंक देते हैं। रायबहादुर और सर नाइट की दुर्गों के बिले करोड़ों रुपयों की आहुति देते हैं। लउकीली पोशाकों और मोटर गाड़ियों में अगलित रुपया बर्बाद कर देते हैं; परंतु देश की भातिर, स्वतंत्रता के नाम पर उन धनपतियों की आंख में से एक दमड़ी भी नहीं निकलती।

दानदाता भी जड़त हैं, परंतु वे देते हैं भांगने पर, भिन्नते करने पर और जड़े अहसान के साथ। उस पर भी वे यादते हैं कि वह संस्था उनके नाम से प्रसिद्ध हो; या कम से कम उनके नाम का पथर अवश्य लगा दिया जाय। जैसा दानदाता किसी देश में ही जोजने से मिलेगा, जिसने बिना भांगे, निस्वार्थ भाव से, स्वयं ले जा कर अपना जन्मभर का कमाया हुआ धन दान कर दिया हो। परंतु इस भारत भूमि ने जैसे जैसे भी दानवीर पैदा किये हैं जिन्होंने अपनी सारी संपत्ति स्वतंत्रता के पूजार्थियों के पद-पंक्तों में स्वयं ले जा कर रक्म दी थी।

आज “वीरसंदेश” के प्रेमी पाठकों को एक जैसे ही दानवीर का परिचय कराया जाता है जिसने कौड़ी साठतीनसौ वर्ष पूर्व केवल अपनी ही नहीं, पूर्वजों की कमाई कुछ सारी संपत्ति भी स्वतंत्रता की वेदी पर बलि कर अनुपम आत्मोत्सर्ग का परिचय दिया था। अपने इस महान कार्य से देश के दिन डेर दिये थे। उस दानवीर का नाम भामाशाह था। वह प्रातः-स्मरणीय भेवाडपति महाराणा प्रताप का भन्नी था।

स्वतंत्रता के पूजारी प्रताप, सम्राट अकबर से लड़ते लड़ते सभ कुछ जो जड़े थे। उनके साथ थोड़े से राजपूत सरदार और लक्ष्मी लीलों के सिवाय कुछ न रहा था। वे अपने परिवार के बिले जंगल जंगल लटकते फिरते थे। उनकी दशा एक मामूली गृहस्थ और बिजारी से भी गंभीर थी। कितना ही गरीब होने पर भी एक गृहस्थ के पास भूषण जुआने की सामग्री अवश्य होगी; पर उनके पास कुछ न था। एक बिजारी रात्रि को किसी पेड़ के नीचे पड़ कर जैन से सो सकता है; परंतु प्रताप वैरी के लय से सो भी न पाते थे।

एक दिन जबकि जय्ये भूषण के भारे जिलजिला रहे थे, राजमहिषी ने धास की रोटियों सेफा और सभों को एक एक रोटी दे दी। वे जड़े आनंद से उन रोटियों को खाने लगे। प्रताप पास ही जड़े भेवाड के लाज तथा अपने कण्ठों पर विचार कर रहे थे कि सभसे छोटी आलिका के रुदन ने उनका ध्यान तोड़ा। देखा कि एक जंगली भिल्ली उस आलिका के हाथों में से रोटी का टुकड़ा ज़पट कर लाज गंभीर और भूषण आलिका री रही है! इस करुणामयी दृश्य को प्रताप धर्म से न देख सके। जे प्रताप हंसते हंसते हलदीधारी के युद्ध में असंख्य मुगल सेना में धुस पड़े थे; धनदौलत, राजपाट और सुप्रशान्ति सभ कुछ राष्ट्रीय यज्ञ में होम चूके थे। उस दूधमुंडी जय्ये की जिलजिलाहट से कांप उठे। उनकी आंखों से आंसू जहने लगे और वे प्रतिज्ञा लंग करने को तैयार हो गये और आलिका को गोद में ले कर बोले:—“हाय! अज नहीं सदा जाता। सहिष्णुता की पराकाष्ठा हो गंभीर। धन दूधमुंडे जय्ये को धतना कष्ट! धिक्कार है इस प्रतिज्ञा को!” राजमहिषी और सरदारों के जड़त सभजाने पर भी उन्होंने अकबर से संधि की प्रार्थना कर दी।

संधि का समायार ले कर दूत अकबर के दरबार में पहुँचा। दूत को देखते ही अकबर के आनंद का टिकाना न रहा। क्यों नहीं, जिस प्रताप के कारण वर्षों से उनके नाकों में दम था, आज वही प्रताप उसकी आधीनता स्वीकार कर इससे जड़ कर उसके बिले कौनसी आनंद की जात हो सकती थी।

जय यह पत्र दरबार में पढ़ कर सुनाया गया तो सबके सब भारे खुशी के दूध उठे; परंतु श्रीकानेरनरेश पृथ्वीराज को इससे बड़ी वेदना हुई। वे अकबर के दरबार में राजनैतिक डेढ़ी अवस्थ थे; परंतु उन्होंने अपना स्वतंत्र आत्मा नहीं भेज दिया था। वे प्रताप में बड़ी श्रद्धा और लक्षित रहते थे; अकबर से जोसे “जहां पनाह! यह प्रताप को अदनाम करने के लिये किसी पैरी की करतूत माहूम होती है। मैं अच्छी तरह जानता हूँ कि प्रताप आपका मुकुट पा जाने पर भी आप से संधि न करेंगे। यदि आशा हो तो वास्तविक बात का पता लगाने के लिये मैं उनको एक शुभ पत्र लिखूँ।”

अकबर की अनुमति से श्रीकानेरनरेश ने राजा के पास ओजस्विनी भाषा में रग रग में भून दौड़ा देनेवाला एक पत्र लिख भेजा। उन्होंने पत्र भेजने का कारण अकबर को असली घटना का पता लगा देने का बताया था; परंतु वास्तव में वे प्रताप को प्रतिज्ञा पर दब रहने के लिये उत्साहित करना चाहते थे।

पृथ्वीराज के पत्र ने एक अद्भुत कार्य किया। उसने राजा के रक्त में फिर से भिजली सी दौड़ा दी। वे अपने किये पर पछताने लगे और पुनः कटिबद्ध हुये; परंतु वरों से लड़ते लड़ते उनके पास कुछ न रहा था। सेना अटारने के लिये न धन ही था और न जाने के लिये अन्न। अतः मेवाड़ में रह कर आत्म-रक्षा असंभव जान उन्होंने अरावली पर्वत पार कर सिंधु नदी के किनारे सोगरी में जा कर राष्ट्रीय जंडा गाढ़ना निश्चय किया। प्रताप स्त्री, अन्धों और सरदारों के साथ रवाना हुये। लक्ष्मी भीलों ने भी साथ न छोड़ा। अरावली की चोटी पर पहुँच कर उन्हें परम पुनित चित्तों दुर्ग के दर्शन हुये। दुर्ग को देखते ही राजा का हृदय भर आया। उन्होंने शोकभरी स्वासें लीं—“हा, प्यारे चित्तों! क्या मैं इस जन्म में तेरा उद्धार न कर पाऊँगा? हा, पुण्य-भूमि मेवाड़! क्या मैं विधर्मियों से तुझे न जया सङ्गा? इस प्रकार प्रताप के हृदय को बड़ी वेदना हुई। वे भिन्न-हृदय मातृ-भूमि को प्रणाम कर आगे बढ़े। वे भारवाड़ की मरु-भूमि तक ही पहुँच पाये थे कि एक असी घटना हुई जिससे उन्हें अपना विचार बदलना पड़ा।

प्रताप के स्वदेश छोड़ने का समाचार मेवाड़ के काने काने में फैल गया था, मेवाड़ का जन्मा जन्मा उनके वियोग से दुःखी था। वैश्य-कुल-भूषण, राज्य-शेख बाबाशाह तो इस समाचार को पा कर व्याकुल हो बैठे, राजा और देश की दयनीय दशा देख वे रो पड़े और विचारने लगे—“राजा तो हमारी भातिर रातदिन नंगे पैरों पहाड़ी पहाड़ी धूमें, भूषों भरें और हम यैन से भैठे रहें, आनंद करें, धन न होने से धर्म और मातृ-भूमि की रक्षा के लिये वे सेना न जुटा सकें और हम धनपति देश की संपत्ति पर पड़े पड़े अंगड़ाया करें। देश को संकट में और भूषों भरते देख कर भी हम गुलछरें उड़ाया करें, क्या अधिकार है कि हम देश की संपत्ति इस प्रकार हाव कर भैठे रहें और देश का स्वामी दर दर का लिप्यारी हो। ऐसे ऐसे का तरसे। हमारे ही लिये तो राजा धिना दारुण दुःख भोग रहे हैं, धिक्कर रहे हमें और हमारे धनवान होने का। यदि यह धन देश के ही काम न आया तो किस काम का!”

बाबाशाह से न रहा गया, वे केवल अपनी ही संप्रति संपत्ति नहीं, अपने पूर्वजों का कमाया हुआ सारा धन भी ले कर प्रताप के पदपंक्तों में, स्वतंत्रता की वेदी पर यद्दाने का रवाना हुये। यह धन धिना था जिससे १२ वर्ष तक मेवाड़ के स्वामी २५००० सैनिक रख सकते थे।

मंत्रीप्रवर बाबाशाह भारवाड़ की मरुभूमि में राजा से मिले और प्रणाम कर सविनय प्रार्थना की, “नाथ! आप इस देश को सुना छोड़ कर न लयें। मातृ-भूमि आपके बिना भिन्नपत्नी है, चित्तों का दुर्ग वियोग में रोता है, प्रभो! हमें अनाथ न करें, हम आपके हैं, हमारा शरीर आपका है और हमारी संपत्ति आपकी है। यदि आप समुचित धन न होने

के कारण मेवाड छोड़ते हैं, तो ऐसा न करें। वीजये यह सारी संपत्ति आपके घरों में समर्पित है।”

लामाशाह का यह अलौकिक त्याग देख कर प्रताप दंग रह गये। उन्होंने स्वप्न में भी इस सहायता की आशा न थी, निराशा का स्थान आशा ने लिया और चिंता का हर्ष ने। उन्होंने लामाशाह को गले से लगा लिया और बोले “लामाशाह! धन्य हो, आज तुमने संसार के सामने वह उदाहरण रखा है, जो स्वर्णक्षेत्रों में लिखा नयगा। तुमने मेवाड की इज्जती नौका को उवारा है, आज से तुम मेवाड के उद्धारक कहलाओगे।” राणाजी के ऐसे प्रशंसात्मक शब्दों को सुन कर लामाशाह ने भस्त्रक नीत्या कर लिया।

इस सहायता ने संजवनी का काम किया, राणा द्विगुण उत्साह से युद्ध की तैयारीयां करने लगे। जो सिपाही धन न होने से पिछा कर दिये गये थे, वे फिर से जुड़ाये गये और शत्रुआदि अंकजित किये गये। यह सभ्य युद्ध ३५ से हुआ। ऐसी यही समझ रहा था कि प्रताप लागने का प्रयत्न कर रहे हैं, युद्ध की सारी सामग्री छकड़ी कर प्रताप ने शाहजानाओं की सेना पर धावा मारा, जो देवीर में पड़ाव डाले हुये थी। मुगल सेना भाग पड़ी हुई, राजपूतों ने आगे तक उनका पीछा किया और वहां के गढ़रक्षकों को भी मौत के घाट उतारा। उसके बाद कुम्भलगमेर पर धावा मारा। यवन यहां भी हारे और राजपूतों की नय हुई। वहां का रक्षक अज्जुल्लाभां भी सारी सेना के साथ मार डाला गया। इस प्रकार एक ही वर्ष सन् १५८६ ई० में चित्तौड़, अजमेर और मांडलगढ़ को छोड़ समस्त मेवाड हस्तगत कर लिया।

इसके बाद भानी मानसिंह को शिक्षा देने के लिये आगे पर गढ़ा कर दी और उसके वाणिज्य-स्थल भावपुरा को विध्वंस कर डाला। मुगलों को उदयपुर भी छोड़ना पड़ा; क्योंकि अकबर को राजपूतों के डर से उसकी रक्षा असंभव ज्ञान पड़ी।

इस प्रकार वैश्य-कुल-तिलक लामाशाह के अनुपम त्याग ने ही मेवाड को स्वतंत्र किया, उस दानवीर ने मेवाड का प्रतिष्ठास अदल दिया। x x x x x

(“वीरसंदेश” भासिकभां लेखकः—श्री० प्रताप महोदय)

४७-प्रताप-स्मृति

सम्मुख आ अरियां का दल जब, करता कभी वार पर वार ।
कहीं न दिखलायी पड़ता है, मृदु आशाओं का आधार ॥
वीर भूमि के अनल-गर्भ से, निकल अचानक बनकर गान-
स्मृति ‘प्रताप’ की सिखलाती है, मुझको हो जाना बलिदान ॥
घायल हो संग्राम-क्षेत्र में, होता है जब हृदय अधीर ।
गर्म आंसुओं में परिवर्तित, हो जाती कराहती पीर ॥
जाता साहस छूट प्राण जब, करने लगते हैं प्रस्थान ।
स्मृति ‘प्रताप’ की कहती “तुम हो जननी की सच्ची संतान” ॥
सभी भांति परतंत्र देख अपने को जब होता दुःख खेद ।
जी करता स्वाधीन बनूं वाधाओं के दल पल में भेद ॥
होता पर संकुचित शीघ्र मन, अपने बल का कर अनुमान ।
स्मृति ‘प्रताप’ की कहती “आगे बढ़ो विजय करना लो ठान” ॥

(“वीरसंदेश” भासिकभां लेखकः—श्री० जगन्नाथजी भीमजी “कमल”)

૪૮-મુડીવાદનો ઘાતકી દંભ ઢાંકતાં દાનો

ગરીબોનો ઉદ્ધાર સખાવતોથી નહિ, પણ ગરીબોને ચૂસવાની વૃત્તિ અટકશે ત્યારેજ થશે.

સેંકડે ૯૯ ટકા દાન આપનારા એમ સમજે છે કે, તેમનાથીજ ગરીબોનો ઉદ્ધાર થાય છે; પણ કોઈને એ ખ્યાલ નથી આવતો કે, લાખો રૂપિયા ધર્મોદામાં વપરાવા છતાં ગરીબો સહેજે પણ ઓછી થતી નથી. ગરીબોના લોહીથી લાખો રૂપિયા કમાનાર થોડા પૈસા ગરીબોને આપી તેમને સમજાવી દે, એ સ્વાભાવિક છે. ધણા પોતાનું નામ એક મોટા દાતા અને ગરીબની દાઝ જાણનારતરીકે પકાઇ જાય એટલા ખાતર થોડું દાન આપે છે. અમેરિકા જેવો દેશ બધા દેશોમાં વધારે ઉદાર ગણાય છે, પણ કામદાર વર્ગ ઉપર જીલ્લમ કરવામાં અત્યંત બોગવે છે.

દાનની નિર્થકતા

અત્યારસુધીમાં ધર્મોદા દવાખાનાં, હોસ્પિટલો, અનાથાશ્રમો કાઢવામાં આવ્યાં તે છતાં એક ટકો પણ લોકોની દરિદ્રતા ઓછી નથી થઈ કે ગરીબોને એશઆરામ જેવું કંઈ મળ્યું નથી. આનું કારણ હાલની હાનિકારક સામાજિક પ્રથા છે. જ્યાંસુધી સમાજની કાંતિ નહિ થાય, ત્યાંસુધી લાખો રૂપિયાના દાનની કિંમત ઘણી ઓછી છે. ગમે તેટલા પૈસાની ગરીબોને મદદ કરો, પણ તેથી ગરીબોનું દુઃખ ટુંક સમયને માટે દૂર કરી શકાશે, હંમેશને માટે નહિ.

મુડીવાદીઓની ખાજી

મોટા પ્રમાણમાં ઉદાર માણસો દાન આપે છે છતાં ગરીબો, અજ્ઞાનતા, ભૂખમરો અને ગુન્હાઓમાં લેશમાત્ર પણ ઘટાડો થયો નથી. ગુન્હા દાનથી ઓછા થતા નથી; પણ ન્યાયથી. મુડીવાદો ઘોળે દિવસે આડકતરી રીતે ગરીબોને લૂંટે છે તે શાહુકારી ગણાય, પણ ગરીબોને ખાવાનું ન મળે તેથી નાસ્તીપાસ થઇ પૈસાદારોના ઘરમાં ચોરી કરે તે ગુન્હો કહેવાય. ભૂખમરાથી ઉશ્કેરાયેલો મનુષ્ય ગમે તે ગુન્હો કરવાને પ્રેરાય, પણ પૈસાદારો તો પોતાની મોજમજહને ખાતર સાચાં-ગૃહાં કરી, લુચ્ચાઈ કરી ખીજને પાયમાલ કરે છે. મીસોમાં અકસ્માતના ધણા દાખલા બને છે. કોઇ પણ અકસ્માતથી મજુરોના હાથપગ કચરાઈ જાય અને જીંદગીને માટે ધરમાં બેસવાનો વખત આવે તે વખતે મીલમાલેકો તેને જીંદગીસુધી પેન્શન આપવાને બદલે મજુરોની બેદરકારીથી અકસ્માતો બને છે, એ પૂરવાર કરવાને ગમે તે ગેરકાયદેસર પગલાં ભરે છે; છતાં તેઓ નિર્દોષ ગણાય છે. આવા મોટા ચોરોને, ગરીબોનાં જેવીજ શિક્ષા થવી જોઈએ; પણ કાયદો પૈસાદારો માટે છે-ગરીબો માટે નહિ. આવી રીતે ગરીબોનાજ પૈસા લૂંટી મુડીવાદો દાનને નામે ગરીબોને કૂતરાની માફક ટુકડા નાખે છે. આવા દાન કરતાં તેમને ન્યાય અપાય તો ગરીબો વધારે સુખી થાય. ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોનારા દાન આપવાનો વિચાર નહિ પણ ગરીબો કેવી રીતે સુખી થઇ શકે અને સુગમતાથી રહી શકે તેને માટે પ્રયત્ન કરશે.

સમાજની પુનર્રચના

ગમે તેટલું દાન આપવા છતાં મોટે ભાગે લોકો ભૂખે મરે છે, તેમજ ધંધા-રોજગાર વગરના લોકોનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું છે. આ કારણોના જડમૂળથી નાશ કરવા માટે સમાજની હાલની સ્થિતિમાં પરિવર્તન થવાની ધણીજ જરૂર છે. સામ્યવાદ આવશે, ત્યારેજ ગરીબો ઓછી થશે. સામ્યવાદ એટલે શું? તે જોઈએ.

સામ્યવાદની રીખ

સામ્યવાદ એટલે કોઈપણ જાતનાં ઉત્પન્ન કરનારાં સાધનો જેવાં કે મીસો, કારખાનાં, ખાણો વગેરેનો માલિક એક નહિ પણ આખું સ્ટેટ તેમજ તેમાં જે નફો થાય તે બધાએ સરખેભાગે વહેંચી લેવો. કામ કરવાના કલાકો પણ ઓછા કરવામાં આવશે. પુરુષ કે સ્ત્રી, નખળા કે જોરાવર કોઇમાં બેદલાવ રાખ્યાવગર દરેકને કામ સોંપવામાં આવશે. જે કામ કરે તેનેજ રોટલો મળે એ તેનો મુદ્દાલેખ છે. દરેક માણસને કંઈ ને કંઈ કામ સોંપવામાં આવે એટલે કોઈપણ

ધંધાવગરનું અને નહિ, તેમજ કોઈ પણ પારકી મહેનતે ચમન ઉડાવે નહિ.

પદ્ધતિસર ઉદ્ધાર

જ્યારે આ પદ્ધતિ ચાલુ થશે, ત્યારે ગરીબાઈ નહિ રહે, અન્યાય નહિ થાય અને દાન આપવાની જરૂર પણ નહિ રહે. હોસ્પિટલો, દવાખાનાં અને એશઆરામની જગ્યાઓ સ્ટેટજ પૂરી પાડશે; એટલે અમુક માણસની સખાવતની કંઈ કિંમતજ નહિ રહે-અલબત્ત, જ્યાંસુધી સમાજની ક્રાંતિ થઈ નથી, ત્યાંસુધી સખાવત કરવી ખરી; પણ વધુ પૈસા ગરીબોના ઉદ્ધાર કરવા માટે ચળવળ કરવામાં ખર્ચવા નોંધએ. ઘણી વખતે ગરીબોને થોડી મદદ આપવાથી તેમના ઉપર ઉલટી ખરાબ અસર થાય છે. ગરીબો પોતાના હક્કો સમજતા નથી, તેથી પૈસાદારોની સખાવતોથી અંજાઈ જાય છે. અજ્ઞાન મીલમજુરો એમજ સમજે છે કે, અમારા શેઠ કેટલા ભલા છે! અમારાં કુટુંબોમાટે તેમને કેટલી લાગણી છે. અજ્ઞાન લોકો આવી રીતે માનની લાગણી ધરાવના થાય એટલે પોતાની સ્થિતિમાં સંતોષ માની, પોતાના માલિકો સામે લડવાનું ભૂલી જાય છે.

પ્રજ્ઞાલી બદલો

હિંદની હાલની સ્થિતિ જોતાં દાન આપવાની જરૂર છે ખરી, પણ તેમ કરવાથી આપણે ગરીબોના હિતની આડે આવીએ છીએ. તેમનામાં સ્વતંત્રતાનાં બીજ રોપવાને બદલે તેમની પરતંત્રતાની વૃત્તિને પોષીએ છીએ. ગરીબોના હિતેચ્છુ હશે તે તો આખી પ્રજ્ઞાલી બદલવામાટે પ્રયત્ન કરશે અને તેમના હક્કોને માટે લડવા તેમને તૈયાર કરશે. આ ઉપરથી દાન આપવાથી ફાયદા કરતાં ગેરફાયદા વિશેષ જોવામાં આવે છે.

(ના. ૧૯-૬-૧૯૨૮ ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માં લેખિકા:-બી. આર.)

૪૧-ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ

ગુજરાતનાં અને ખાસ કરીને ઉત્તરગુજરાતનાં ખેતરોમાં ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ માલૂમ પડે છે અને તેથી તૂલોને નુકસાન પણ થાય છે. આ બાબતમાં શુ કરવું એવી માહિતી પૂછાવવા માટે ખેડુતો તરફથી અવારનવાર ગુજરાતવિભાગના મદદનીશ જંતુશાસ્ત્રીની કચેરીમાં પત્રો આવ્યા કરે છે. આથી કરીને સામાન્ય ખેડુતવર્ગની જાણમાટે ઉર્ધ્વસંબંધી સામાન્ય માહિતી અત્રે આપવામાં આવી છે.

આપણે ઉર્ધ્વ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીએ એટલે સામાન્ય રીતે ઘર અને ખેતરમાં અહીં તહીં જળાતા રાફડામાં રહેતી ઉર્ધ્વનો ખ્યાલ આવે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ઉર્ધ્વની ઘણી જૂદીજૂદી જાતો હોય છે અને તેમની રહેણીકરણી પણ જૂદીજૂદી રીતની હોય છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે, એકલા દક્ષિણ હિંદમાંજ ચાળીસ કે પચાસ જાતની ઉર્ધ્વ માલૂમ પડી છે. ફક્ત કોઈમતુરના સરકારી ફાર્મ ઉપરથી ખાર જૂદીજૂદી જાતો મળી આવી હતી. આમાંની કેટલીક જાતો ઉગતાં તૂલોને નુકસાન કરે છે. કેટલીક ઝાડપર પડે છે; કેટલીક ઇમારતી લાકડાંમાં છિદ્ર પાડે છે; બીજી કેટલીક એવી હોય છે કે તે ફક્ત સૂકાઈ ગયેલાં લાકડાં અને એવીજ વનસ્પતિ ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે અને આ બધાથી જૂદા પ્રકારની ઉર્ધ્વ થાય છે કે જે ઘાસ અને યુગ જેવી વનસ્પતિ ખાઈને જીવે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે, જ્યારે ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ માલૂમ પડે, ત્યારે સૌથી સુખ્ય જરૂરની બાબત એ છે કે, નુકસાન કરનારી ઉર્ધ્વ કયી જાતની છે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો કે જેથી ચોક્કસ ઇલાજ થોડો શકાય. દાખલાતરીકે ખેતરના તૂલમાં ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ માલૂમ પડે, પરંતુ તૂલને નુકસાન કરનારી જાત જો પોતાના રહેણાણ માટે રાફડા બનાવતી ન હોય, તો ખેતરમાં જળાતા બધા રાફડા ખોદી નાખવાથી કાંઈ વળે નહિ.

હવે ઉર્ધ્વનો ઉપદ્રવ અટકાવવા માટે શા ઇલાજ લેવા તે જાણવા માટે તેમની રહેવાની અને જીવવાની પદ્ધતિવિષે દરેક ખેડુતને થોડું સામાન્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ઉર્ધ્વનો રાફડો આપણે ઉકેલીને જોઈશું તો તેમાં જૂદાં જૂદાં કર્તવ્યો કરનારાં ત્રણ પ્રકારનાં કીટકો (જંતુઓ) મળી

આવશે:-(૧) સેવકવર્ગ, (૨) રક્ષકવર્ગ અને (૩) રાષ્ટ્રીવર્ગ. પહેલા વિભાગનું નામ સેવકવર્ગ પડ્યું તેનું કારણ એ છે કે, તે ઉધ્ધનૌ રાફડાની વર્ણવ્યવસ્થામાં શરૂતો કામ કરે છે; એટલે કે દરથી ખોરાક શોધી લાવે છે અને ખીજાં નાનાં કીટકોને ખવરાવી-પીવરાવીને ઉછેરે છે, નવા ખંડો બનાવીને જરૂરીઆત મુજબ રાફડાને વિસ્તાર વધારે છે; ટુંકમાં શહેરસુધારાનું કામ તેમને માથે છે.

ખીજા વિભાગનાં કીટકો પોતાના રાફડામાં વસેલાં તમામ કીટકોનું રક્ષણ કરે છે અને તેથી તેઓ રક્ષકવર્ગતરીકે ઓળખાય છે. આ વિભાગના કીટકો જ્યારે સેવકવર્ગની ટોળાઓ ખોરાક વગેરે લેવા જાય છે, ત્યારે તેમની સાથે જઈને તેમનું રક્ષણ કરે છે તથા રાફડાના દરવાજા આગળ રહીને બહારથી આક્રમણ કરતાં ખીજા કોઈ પણ જાતનાં પ્રાણીને અટકાવી તેની સામે ચલાવું કામ કરે છે.

ત્રીજા વિભાગમાં જેનો જાતીય વિકાસ સંપૂર્ણ થયેલો હોય છે એવી રાષ્ટ્રીને મૂકવામાં આવી છે. આ રાષ્ટ્રી માત્ર ઇંડાં મૂકવાનું કામ કરે છે. રાષ્ટ્રીની ઇંડાં મૂકવાની રીતનું વર્ણન કરતાં પહેલાં સામાન્ય કીટક રાષ્ટ્રીપદ કેમ પામે છે તે આપણે જોઈએ.

ઐમાસાની શરૂઆતમાં કેટલીક નર તેમજ માદા ઉધ્ધને પાંખો આવે છે અને તે પાંખવાળા ઉધ્ધ રાફડામાંથી ઉડતી માલમ પડે છે. “ જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ” એ સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે પક્ષીઓ, દેડકાં, ઘીલેડી તથા વાંદા વગેરે કીટકોને આ પાંખવાળા ઉધ્ધને લક્ષ કરવાનું થયું ગમે છે અને તેથી રાફડામાંથી નીકળેલાં પાંખવાળાં કીટકોમાંથી ધણાંજ થોડાં આ દુશ્મનોના પંજામાંથી બચે છે અને અથવા પામેલાં કીટકો નરમાદાનાં જોડકાં બનીને પોતાને રહેવા માટે એક સ્થાન પસંદ કરીને ત્યાં દર બનાવી રાફડાની શરૂઆત કરે છે. આ વખત દરમિયાન તેમની પાંખો ખરી પડે છે અને સંભોગ કરી માદા નવા દરમાં ઇંડાં મૂકવાની શરૂઆત કરે છે. ત્યારથી તે રાષ્ટ્રીપદને પામે છે. રાષ્ટ્રીએ મૂકેલાં ઇંડાંમાંથી સેવક તથા રક્ષકવર્ગ પેદા થાય છે અને એ પ્રમાણે ધીમે ધીમે રાફડાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને રાફડા કરનારી રાષ્ટ્રીનું કદ ક્રમે ક્રમે વધતું જાય છે તે એટલે સુધી કે, કેટલીક જાતોમાં રાષ્ટ્રી વધી વધીને એક જાડા માણસની આંગળી જેવડી બને છે. આવડું કદ થાય છે ત્યારે રાષ્ટ્રી દરરોજનાં ૩૦,૦૦૦ લેખે કેટલાંક વરસસુધી ઇંડાં મૂકવા કરે છે. રાફડાની અંદરની રચના કેવી હોય છે? રાષ્ટ્રીને માટે ઇંડાં મૂકવાના ખંડ કેવા પદાર્થમાંથી બનાવાય છે; ઇંડાંનું કેમ સેવન કરવામાં આવે છે, અચ્ચાંને કેમ ઉછેરવામાં આવે છે અને તેમને મોટાં કરવાને માટે કેવા ખોરાક પસંદ કરીને આપવામાં આવે છે, આવી ને ખીજા વિગતોની સામાન્ય ખેડુતોને જાણવાની જરૂર ન હોવાથી આ વિષયમાં વધારે ઉંડા ન ઉતરતાં એટલુંજ જણાવીશું કે, રાષ્ટ્રીએ મૂકેલાં ઇંડાંની સંભાળ રાખી, તેમાંથી નીકળતાં અચ્ચાંની માવજત કરવાનું કામ સેવકવર્ગનું છે. અચ્ચાં મોટાં થાય ત્યારે કયા વર્ગનું કામ કરવાને લાયક બને તે તેમને અપાતા ખોરાક ઉપર આધાર રાખે છે; અને તેથી કરીને રાફડાની અંદર જેવી જરૂર હોય તે પ્રમાણે આ અચ્ચાંઓને સેવક અથવા રક્ષકતરીકે ઉછેરવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે, ઉધ્ધના રાફડામાં ગમે તેટલી સંખ્યામાં સેવક કે રક્ષકવર્ગના કીટકો વધી શકે છે; પરંતુ રાફડાની સ્થાપક રાષ્ટ્રી તો એકની એકજ રહે છે અને તે એકલીજ ઇંડાં મૂકીને રાફડાની વસ્તીમાં વધારો કરી શકે છે. હવે સહેજ વિચાર કરવાથી જણાશે કે, જો રાફડામાંથી રાષ્ટ્રી ઉપાડી લેવામાં આવે તો રાફડાની વસ્તી ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતી જશે અને છેવટે નાશ પામશે; માટે ઉધ્ધને ઉપદ્રવ અટકાવવા માટે તેની રાષ્ટ્રીને શોધી કાઢી તેનો નાશ કરવો, એ અત્યંત અગત્યનું છે. રાષ્ટ્રીને શોધવામાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, જે જાતની ઉધ્ધ ઉપદ્રવ કરતી હોય તે જાતનીજ રાષ્ટ્રીને ઓળખીને મારી નાખવી જોઈએ; નહિ તો કેટલીક વખત એમ બને છે કે, બે જુદીજુદી જાતો સાથેસાથે રહેતી હોય તો સામાન્ય માણસ એમ માને કે, એક રાષ્ટ્રીનો નાશ કર્યો એટલે થયું; પરંતુ એમ જાણવું જરૂરી છે કે જે જાતની ઉધ્ધ ઉપદ્રવ કરતી હોય તે જાતનીજ રાષ્ટ્રીનો નાશ થવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે ઉધધના જીવનવિકાસના ક્રમની સામાન્ય પદ્ધતિ તથા તેના ઉપદ્રવના અટકાવ-માટેની મુખ્ય ચાવી કથી છે તે સમજીને હવે આપણે ઉધધથી થતું નુકસાન અટકાવવાના બીજા ઉપાયો જોઈએ. ઉધધ ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે અને જૂદીજૂદી જાતનું નુકસાન કરે છે; એટલે તે પ્રમાણે તેને નાશ કરવાના ઉપાયોના જૂદાજૂદા વિભાગ નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય:—

ક-ફળઝાડ ઉપર થતા ઉપદ્રવના ઉપાયો—(૧) જમીનથી બે ફુટ ઉંચી વાડીમાંનાં સઘળાં ફળઝાડોને નીચે જણાવેલી વસ્તુઓનું મિશ્રણ બનાવીને લગાડવાથી ઉધધ ઝાડની છાલ ઉપર આવતી નથી:—૪ અધોળ દીકામાળી, ૮ અધોળ ગુમળ, ૮ અધોળ હીંગ, ૩ અધોળ દીવેલીનો ખોળ અને ૧૦ રતલ ગેરૂ તથા પાણી.

(૨) અંદરના મૂળમાં જો ઉધધ લાગતી હોય તો થડની આસપાસ ખાડો કરી ખાનરતરીકે દીવેલીનો ખોળ અને મીઠું નાખવાથી ઉધધ ઓછી થઇ જાય છે.

(૩) શીનાઇલ તથા કુડ-ઑઇલ ઇમ્બેશનને પાણી સાથે મેળવી થડની આસપાસ જમીનપર છાંટવાથી તેની ગંધને લઇને ઉધધ નાસી જાય છે.

જ-ખાગાયત તૂલપર થતા ઉપદ્રવના ઉપાય—(૧) પાણીની નીકમાં કે થાળામાં કુડ ઑઇલ ઇમ્બેશન નામની દવા મૂકવી, જેથી જ્યાં જ્યાં પાણી પ્રસરશે, ત્યાં ત્યાં આ દવાની વાસ જશે અને ઉધધ તેથી અટકીને નાસી જશે. તેજ પ્રમાણે આ દવાને બદલે એરંડીનો ખોળ પણ તૂલને પાવાના પાણીમાં મૂકી શકાય છે. આ ખોળને ખેતરમાં ખાતરતરીકે તૂલની બાજુમાં વેરવાથી પણ ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે.

(૨) હળદર અને દીવેલીનાં તૂલને ઉધધ ઉપદ્રવ કરી શકતી નથી; માટે આવાં તૂલોનું વાવેતર અવારનવાર કરવાથી ઉધધ અટકાવી શકાય છે.

(૩) ખાગમાં ઉછેરેલા છોડને જો ઉધધ લાગતી હોય, તો શીનાઇલને પાણીમાં મેળવી સિંચવાથી પણ ઉધધનો ઉપદ્રવ અટકાવી શકાય છે.

ગ-જરાયત તૂલપર થતા ઉપદ્રવોના ઉપાય—(૧) ખેતરમાં પાક લીધા બાદ બાકી રહેલા ખુંપરા તથા એવી સૂકી વનસ્પતિના લાગો રહેવા દેવા નહિ; કારણ કે ઉધધ સૂકી વનસ્પતિને પહેલાં ખાય છે અને પછી તૂલને મોસમમાં નુકસાન કરે છે.

(૨) ઉંડી ખેડ કરી ખેતરને તપાવીને તૂલનું વાવેતર કરવું અને ત્યારબાદ પાછલી ખેડ વારંવાર કરવાથી તેના ઉપદ્રવો ઘટે છે.

ઘ-ઈમારતી લાકડાં તથા મકાન વગેરેપર થતા ઉપદ્રવના ઉપાય—(૧) મકાન બાંધતી વખતે જે જે લકઝકામ વાપરવામાં આવે અને જેને ઉધધ લાગવાનો સંભવ હોય તે તે ભાગનાં લાકડાંને મકાનના પ્રયોગમાં લેતા અગાઉ થોડાક દિવસ સોડિયમ આર્સેનેટ મેળવેલા પાણીમાં બોળી મૂકવાં અને તે પછી સૂર્યની ગરમીથી બધો ભેજ સૂકાઈ જાય ત્યારે તે ભાગ ઉપર સારી રીતે ડામર લગાવવો અથવા બજારમાં આવા ઉપાયોમાટે વેચાતી બનાવટ (જેવી કે બ્રાન્ટ અથવા મોર્ટ એન્ટ સોલ્યુશન) લગાવવી.

(૨) ઘણી વખત મકાન બાંધતી વખતે દીવાલ ચણવામાં વાપરેલી ઇંટો સારી ન હોય અથવા સારા થર લીધા ન હોય તો તેમાં ઉધધનો ઉપદ્રવ થાય છે. આવા ઉપદ્રવોને અટકાવવા માટે ઉધધનું દર બોલી નાખીને તેમાં ઝેરી વાયુ પ્રસારે એવી દવા મૂકવી અથવા નીચે જણાવેલા યંત્રોના ઉપયોગ કરી ધૂમાડો લગાવવો કે જેથી અંદરની બધી વસ્તી રાણી સાથે નાશ પામે.

ઙ-ઉધધવિનાશક યંત્ર-ઉધધનો નાશ કરવા માટે એક ખાસ યંત્ર યોજવામાં આવ્યું છે કે જેનાથી તેના દર અને રાફડાની બંધોડો અને નળીઓમાં ઝેરી વાયુ રાફડામાં પૂરીને ઉધધનો નાશ કરવામાં આવે છે. ઘણી વખત બંગલાઓમાં, બાગમાં અને રસ્તાઓની બાજુઓમાં ઉધધના રાફડા જોવામાં આવે છે. તેનો નાશ કરવા માટે આવું યંત્ર ખાસ ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ યંત્રના બે ભાગ હોય છે. એક ભાગમાં હવા પૂરવાનો પંપ હોય છે, બીજા બે ભાગમાં એક નાની ભટ્ટી હોય છે. આ બંને વિભાગોને એક નળીથી જોડવામાં આવે છે. ભટ્ટીમાંથી ઝેરી વાયુ રાફડામાં પૂરવામાટે

ભટ્ટીને એક ધાતુની નળી લગાડવામાં આવે છે કે જે રાફડાના દરના મુખમાં મૂકી શકાય. આ યંત્ર ચલાવવા માટે ભટ્ટીમાં કોલસા સળગાવીને પંપવડે હવા પૂરવી, જેથી ઉત્પન્ન થયેલો ગરમ વાયુ ધાતુની નળીમાં થઇને પસાર થાય અને નળીને જોઇતી ઉષ્ણતા આવે. પછી નળીને રાફડાના દરમાં દાખલ કરવી અને બરાબર દર છાંદી લઇને ભટ્ટીનું ઢાંકણું ઉઘાડી તેમાં ગંધક અને સોમલતું સરખા પ્રમાણવાળું મિશ્રણ નાખીને તુરત બંધ કરીને પંપવડે ખૂબ હવા ભરવી, જેથી ભટ્ટીમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઝેરી વાયુ રાફડામાં સધળા જગાએ પ્રસરશે. યંત્ર જ્યાં ચાલતું હોય તે છિદ્રની ચો-તરફ કોઇ જગાએથી ધૂમાડો બહાર નીકળતો જણાય તો તે કાણું બીની માડીથી તૂર્ત બંધ કરી દેવાં. સાધારણ રીતે યંત્ર પા કલાક ચલાવવું અને તે દરમિયાન વખતોવખત ગંધક અને સો-મલતું મિશ્રણ ભટ્ટીના કોલસા ઉપર નાખવું. ત્યાર બાદ વાયુ પૂરનારી નળી છિદ્રમાંથી બહાર કાઢી લઇને તે છિદ્ર પશુ કાદવવડે બંધ કરવું, યાને બરાબર ત્રણ દિવસથી વહેલો રાફડો ખોલવો નહિ; કારણ કે ઝેરની અસર જતી રહેવાથી રજાંસજાં કીટકો ફરીથી રાફડાની શરૂઆત કરે. આ યંત્ર ચલાવતી વખતે ઝેરી વાયુ શ્વાસમાં ન લેવાય તેની સંભાળ રાખવી.

ઉપસંહાર:-(૧)ઉધધના રાફડામાં ત્રણ જાતનાં કીટકો હોય છે:-સેવક, રક્ષક અને રાણી. રાણી ઇંડાં મૂકે છે અને રાફડાની દરતી વધારે છે. રાણી ન હોય તો રાફડો વધેજ નહિ; માટે રાણીનો નાશ અવશ્ય કરવો જોઇએ.

(૨) ઝાડની છાલ ઉપર ઉધધ ન ચઢે તેટલા માટે ગેર, દિકામાળી, ખોળ ને ગુગળ વગેરેનું મિશ્રણ થડની આજુબાજુ બે પુટ ઉંચે સુધી લગાડવું.

(૩) ઝાડના મૂળને ઉધધથી થતું નુકસાન અટકાવવા માટે મીકું અને દીવેલીનો ખોળ થડની આસપાસ પૂરવો.

(૪) કુડ ઑઇલ ઇમલ્શન અથવા શીનાઇલના આછા મિશ્રણવાળા પાણીનું સિંચન કરવાથી છાડને કે ઝાડને ઉધધ લાગતી નથી.

(૫) ખેતરમાં ઉધધ ન થાય તેટલા માટે ખુંપરા વગેરે સૂકી વનસ્પતિ(સેન્દ્રિય દ્રવ્યો)ને ખેતરમાં રહેવા દેવાં નહિ; કારણ કે તે ઉધધના ખોરાક છે.

(૬) ઉંડી ખેડ કરીને તૂલ વાવવાથી તથા ત્યાર બાદ પાછલી ખેડ વારંવાર કરવાથી ઉધધનો ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે.

(૭) ખાગાયત તૂલોમાટે પાણીની નીકમાં કે ચાળામાં કુડ ઑઇલ ઇમલ્શન અથવા દીવેલીનો ખોળ મૂકવાથી પાણી સાથે દવાની વાસ ખેતરમાં પ્રસરે છે અને તેથી ઉધધ નાસી જાય છે.

(૮) હળદર તથા દીવેલીના પાકને ઉધધનો ઉપદ્રવ થતો નથી; તો આ તૂલો અવારનવાર કરવાથી ઉપદ્રવ અટકાવી શકાય છે.

(૯) ઇમારતી લક્ષડને પ્રથમ સોડીઅમ આર્સેનેટના પાણીમાં બોળી મૂકીને પછી ડામર ચોપડવાથી ઉધધ લાગતી નથી.

(૧૦) મોર્ટ-એન્ટ-સોલ્યુશન અને એવી બજારમાં મળતી બનાવટોનો ઉપયોગ કરવાથી ઇ-મારતી લક્ષડ ઉપર આવતી ઉધધનો અટકાવ કરી શકાય છે.

(૧૧) ગંધક અને સોમલના મિશ્રણનો ઝેરી વાયુ ઉત્પન્ન કરી ઉધધવિનાશક યંત્રવડે રાફડા-માં પૂરવાથી રાફડાની કે દિવાલની ઉધધનો નાશ થાય છે.

(‘ગુજરાતી’ ના તા.૧-૭-૨૮ના અંકની ખેતીવાડી પૂર્તિમાં લેખક:-રા. મહાદેવપ્રસાદ હ. દેસાઈ “જંતુશાસ્ત્રીય મદદનીશ” ગુજરાતવિભાગ, સુરત)

૫૦-મુંબઈ ફલાકામાં થતા જૂદા જૂદા પાકો

તમાકુના પાકમાં મોટો વધારો

મુંબઈ સરકારના ખેતીવાડી ખાતાએ બહાર પાડેલી હકીકતમાં કેટલીક જાણુવા જેવી માહિતી આપવામાં આવી છે. ઇલાકાના ખેડુતો એક વર્ષમાં ૧૮૦ જૂદાજૂદા પાક ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં ૧૫ અનાજ, ૧૨ જાતનાં કઠોળ, ૧૯ જાતનાં તેલીબીયાં, ૪ જાતના રેસાઓ, ૫ જાતના માદક પદાર્થો, ૭ જાતના રંગો, ઘણી જાતની શેરડીઓ, ૨૦ જાતની મીઠી વસ્તુઓ અને તેજના, ૫૬ જાતનાં શાક, ૩૪ જાતનાં ફળો અને ૫ જાતનું ઘાસ થાય છે.

જીવારનું વાવેતર ઇલાકામાં સૌથી મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. ૮૫ લાખ એકર કરતાં વધારે જમીનમાં તેનું વાવેતર થાય છે. જ્યાં વરસાદ વધારે પડે છે, ત્યાં જીવારને બદલે બાજરી વાવવામાં આવે છે; એટલે કેંકણ અને ખાનદેશના પશ્ચિમભાગોમાં તેમજ દક્ષિણમાં જીવારનું વાવેતર લાગ્યેજ થાય છે. જીવારના છોડની કડબ ઘાસચારામાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે, કારણ કે તે થોડા સમયમાં ઉગે છે અને ખાવામાં મીઠી લાગે છે.

બાજરી ૩૦ લાખ એકર જમીનમાં વવાય છે. ભાત ૨૦ લાખ એકર જેટલી જગ્યામાં વવાય છે. કેંકણમાં કુલ પેદાશનો અર્ધો ભાગ પાકે છે. ભાત અનેક પ્રકારના વવાય છે; અને તે ૯૦ થી ૧૨૦ દિવસમાં પાકે છે. કેટલાકને પાકતાં ૬ મહીના જેટલી લાંબી મુદત લાગે છે. તે પછી પંદરલાખ એકરમાં ઘઉંનું વાવેતર થાય છે. જવનો પાક થાય છે તે જાનવરોના ખોરાક-તરીકે વપરાય છે; માણસો તે ખાતાં નથી.

કઠોળની જાતો

કઠોળમાં ચણા મુખ્ય પાક છે. ચણા પ્રસંગોપાત્ માણસો ખાય છે, પણ મોટે ભાગે તે ઘોડાઓનો ખોરાક ગણાય છે. ચણાના છોડવાઓ ઉપર રાત્રે વસ્ત્ર પાથરી ક્ષાર મેગવી શકાય છે. આ પાકથી જમીન પણ સુધરે છે. તુવરનો ઉપયોગ માણસો ખોરાકતરીકે કરે છે, તેમજ ઢોરને પણ આપવામાં આવે છે. તેના છોડવાની રાખનો ઉપયોગ લાંબા સમયથી હિંદમાં બંદુકનો દારૂ બનાવવામાં થાય છે. કળથીનું વાવેતર ખીજાં કઠોળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં થાય છે અને માણસો તેમજ ઢોરના ખોરાકતરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે.

મગફળીનો પાક

તેલી બીયાંમાં મગફળી અથવા બોંચશીંગનું સ્થાન પહેલું આવે છે. તેનો સારો બાવ ઉપજે છે; કારણ કે તેમાંથી બનતું તેલ બદામ અને ઝોલીવના તેલની ગરજ સારું છે. ઔષધિઓમાં પણ આ તેલનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે અને આ દેશમાં સાણુ બનાવવામાં, સાંચાકામમાં પૂરવામાં અને ખીજાં કામોમાં તે વપરાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ હજી વધારે પ્રમાણમાં થવા સંભવ છે.

તલનું તેલ વર્ષોસુધી ખોર્ થતું ન હોવાથી તે કરકસરની દૃષ્ટિએ કાયદાકારક છે.

ઇલાકામાં નાળિયેરીનાં ઝાડ ૪૫,૨૧૫ એકરમાં ઉગે છે. સારી નાળિયેરી વર્ષમાં ૩ થી ૪ વાર ફળે છે અને દર વખતે સરાસરી ૭૫ નાળિયેર આપે છે.

તમાકુ

તંતુચાળા પાકમાં ૫૦ લાખ કરતાં વધારે એકર જમીનમાં રેનો પાક થાય છે. તે પછી તમાકુના પાકનો વિસ્તાર દર વર્ષે વધતો જાય છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષના આંકડા લઘુએ તો ૭૦,૦૦૦; ૭૭,૦૦૦; ૮૦,૦૦૦; ૧,૦૨,૦૦૦; અને ૧,૦૫,૦૦૦ એકરમાં તેનું વાવેતર થતું રહ્યું છે. તેમાંના ૪૦ ટકા ખેડા જિલ્લામાં અને ૩૬ ટકા સતારા જિલ્લામાં વાવેતર થતું છે. નવાઈ જેવું એ છે કે, આ બધો તમાકુનો પાક માત્ર હિંદમાંજ વપરાય છે; પરંતુ યુરોપનાં બજારોમાં વેચાય અને ત્યાં મોકલાય એ દૃષ્ટિથી તે ઉગાડવામાં આવતો નથી.

વનસ્પતિમાંથી રંગો

જે વનસ્પતિમાંથી રંગો બને છે, તેનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થતું નથી. આ ઇલાકામાં

ધણું ઝાડ અને છોડવા છે, કે જે અગાઉ રંગ બનાવવામાં વપરાતા હતા; જેવા કે ગળી, કમ્બો, અળતો; પરંતુ તેમાંનું કશું હવે ઉગાડવામાં આવતું નથી. પરદેશી ડામરમાંથી બનતા રંગોની હરિ-કાંઈમાં તેઓ ટકી શક્યાં નથી. ૪૦ વરસ પહેલાં આ પ્રાંતમાં ૪,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં ગળીનું વાવેતર થતું હતું. હાલ તે માત્ર ૨૨ એકરમાં વવાય છે. કમ્બોની પણ એજ સ્થિતિ છે અને તે ખેડા જિલ્લામાં હજી પણ થોડા વિસ્તારમાં ઉગાડવામાં આવે છે. ખાનદેશમાં એક વાર અળતા-ના પાક મોટા પ્રમાણમાં થતો અને તેનાં મૂળમાંથી ચકચકિત રાતો રંગ થતો; તેની ખેતી પણ હવે બંધ પડી છે.

મરચાં અને તેળના

મરચાં ખાતાં ગળું બજે તે તો સૌ કોઈ જાણે છે; પણ તેનું વાવેતર ૧,૧૧,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં થાય છે તે કોણ જાણે છે? ધારવાડમાં ૪૯,૦૦૦ એકરમાં અને બેલ્ગામમાં ૧૩,૦૦૦ એકરમાં તેનું વાવેતર થાય છે. મરચાં એ લોકોના રોજના ખોરાકમાં વપરાતી ચીજ છે અને દરેક ખેડુત ચોતાના ખેતરના ખૂણામાં થોડાં મરચાંના રોપ અવશ્ય વાવે છે. રાઈનું વાવેતર ૨,૦૦૦ એકરમાં થાય છે, કાળાં મરી ૪,૦૦૦ એકરમાં, લસણ ૫,૦૦૦ એકરમાં હળદર ૭,૦૦૦ એકરમાં અને આદુ ૭૩૧ એકરમાં વવાય છે. નાગરવેલનાં પાન ૪,૭૦૦ એકરમાં અને સોપારી ૨૨,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે.

અસંખ્ય શાકભાજી

શાકભાજી ઠેર ઠેર વિવિધ પ્રકારની વવાય છે. પૂનામાં બટાટાનો મોટો પાક થાય છે. કુલ ૧૧,૪૦૦ એકરના વાવેતરમાંથી પૂનામાં ૮,૫૦૦ એકરનું વાવેતર થાય છે. કાંદા ૧૦,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે. તેમાંથી નાસીકમાં અધું વાવેતર થાય છે. ગાજર, રતાળું મોટું ભાગે પૂના અને સતારામાં વવાય છે. ૫૦૦ એકરના વિસ્તારમાં કાંબી વવાય છે અને મોટો ભાગ પૂનામાં વવાય છે. મૂળા પણ પૂનામાંજ મોટેભાગે થાય છે અને તેના કુલ વિસ્તાર ૧૨૦૦ એકરનો છે. રીંગણાંનું ૧૪૦૦૦ એકરમાં વાવેતર થાય છે, ટમેટાં ૭૦૦ એકરમાં વવાય છે, તેના ૮૦ ટકા પૂના અને નાસીક જિલ્લાઓમાં વવાય છે. લીંડાનું વાવેતર ૫,૦૦૦ એકરમાં થાય છે અને તે મોટે ભાગે પૂર્વ અને પશ્ચિમ ખાનદેશ અને પૂનામાં થાય છે. ૨,૫૦૦ એકર જમીનમાં તડણુય વવાય છે. ઉપરાંત ભાજી-પાલો અને શીંગોના પ્રકારનું શાક તો પારવગરનું ઉગાડવામાં આવે છે.

ફળો

ઇલાકામાં આંબાનું વાવેતર ૧૫,૦૦૦ એકરમાં થાય છે, તેના ત્રીજા ભાગનું વાવેતર એકદમ રતનાગીરીમાં થાય છે. મુંબાઈ, થાણા, ધારવાર, ઉત્તર કાનડા અને સુરતમાં ૧,૦૦૦ એકરનું વાવેતર થાય છે. કેરીની એકંદર ૫૦૦ જાતો છે, તેમાંથી ઇલાકામાં ૮૯ જાતો ઉગાડવામાં આવે છે. કેળાં ૧૩,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં, જામફળ ૪,૦૦૦ એકરના વિસ્તારમાં, અંજીર ૩૭૫, દાડમ ૧,૫૦૦; ફણસ ૧,૮૦૦; દ્રાક્ષ ૧,૦૦૦; પપૈયા ૬૦૦; લીંછુ ૧,૨૦૦ અને નારંગી ૫,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે.

ધાસચારો

ઇલાકામાં ધાસચારાની બહુજા ઓછી જાત ઉગે છે. ઉનાળુ જુવાર ૮૧,૦૦૦ એકરમાં વવાય છે; તેમાંથી ૩૭,૦૦૦ ખેડામાં થાય છે. ૩૦,૦૦૦ એકરમાં જુવાર વાવવામાં આવે છે; તેનું મોટું પ્રમાણ પણ ખેડામાંજ થાય છે. રજકો ૬૦૦૦ એકરમાં વવાય છે અને તે અહમદનગર, નાસીક અને પૂનામાં વવાય છે. ૧,૭૨૬ એકરમાં જવ વવાય છે અને મોટે ભાગે નાસીકમાં વવાય છે.

(“જુજરાતી” ના તા. ૧-૭-૧૯૨૮ ના “ખેતીવાડીપૂર્તિ”ના લેખોમાંથી)

५१-वीर पुत्रों के प्रति

भारत मा के वीर पुत्रों ! तुमने मा के लिये अपने प्राणों की आहुति लगा दी। तुमने हंसते हंसते मा के अरक्षों पर अपना सर्वस्व बलि दिया। स्वतंत्रता देवी को प्रसन्न करने के लिये तुम जन्म तक जन्मे, पत्र-पुष्पों के बहल देवी के अरक्षों पर अपना मन, अपना धन, अपना सत्य कुछ बचाते रहे; किंतु फिर भी जन्म देवी ने दर्शन न दिये तो तुमने अंत में अपना शीश भी देवी के अरक्षों पर बलि दिया। तुम यत्ने गये। भारत मा की गोदी के लाल ! तुम यत्ने गये ! पर क्या तुम सदा के लिये यत्ने गये ? क्या तुम अपनी मा को रोता हुआ छोड़ कर जा सकते हो ? क्या तुम अत्याचारपीडित मा को सिसकते छोड़ स्वर्ग में सुख की निंद से सकते हो ? कभी नहीं। तुम्हें अपने उद्देश से, अपने देश से स्वर्ग अधिक प्यारा नहीं। तभी तो तुम कहते थे कि हम ब्रह्मा परिवर्तन करने जाते हैं। जन्मो वीरो ! ब्रह्मा बहलने जन्मो ! और शीघ्र ही नया रूप धर कर आओ। जाते जाते अपने कायर बांधवों को भी हंसते हंसते भरना सीखाते जाओ।

x

x

x

x

मा के आदर्श पुत्रों ! क्या तुम्हारी मृत्यु से, तुम्हारे वियोग से तुम्हारी जननिमें तुम्हारी अहंते दुःखी है ? क्या समयभर उनके नेत्रों से आंसु टपक रहे हैं ? कदापि नहीं। तुम धंस जन्म को मन में ला कर मृत्युविजय से गर्वित हृदय को दुःखी न करना। तुम्हारी माताओं ने ही तो तुम्हें भरना सीखाया था। उन्होंने तो तुम्हें बताया था कि तुम्हारे जीवन का लक्ष्य क्या है और हमने तुम्हें किस लिये जन्म दिया है। उन्होंने ही तो तुम्हारे हृदय में देशप्रेम का बीज बोया था। यदि वह तुम्हें अपने दूध में मारणभ्रम न पिखाती, यदि वह तुम्हें तुम्हारे जीवन का लक्ष्य, तुम्हारे जीवन का उद्देश न बताती और तुम्हारे हृदय में देश-भक्ति का बीज न बोती तो आज तुम मृत्यु को हंसते हंसते गले न लगाते। आज तुम अपने उद्देश पर अविद्वान न होते। आज तुम देश की आंखों में यह आदर, यह सम्मान न पाते। तुम्हारी माताओं तुम्हारे जैसे वीर पुत्रों को पा कर आज भी पुत्रवती कहलाने लायक हुए हैं। आज उनका मातृजीवन संकल हुआ, आज वह धन्य हुए। जो चाहता है कि उनकी अरक्षों पर भस्म कर दिया जाय। भारत मा के पागल पुत्रों ! तुम मा के पग पर अलि लुओ। मा तुम जैसे वीर पुत्रों पर अविहारि जा रही है। हेमा, प्रेम के भारे मा का हृदय गह गह हो रहा है, आंखों से प्रेमाश्रु टपक रहे हैं।

x

x

x

x

x

बोओ कहते हैं कि तुम हीके रास्ते पर नहीं यत्ने। तुमने अद्वैतदर्शिता और जल्लभाह से काम लिया। वह तुम्हारी कार्यप्रणाली को दूषित करते हैं और उसकी आशयनाओं करने हैं। लसे ही तुम्हारी कार्यप्रणाली दूषित हो, पर तुमने दिया दिया कि सच्चे कर्मवीर कौन हैं। तुमने दिया दिया कि आदर्श पर भरना किसे कहते हैं। आज तुमने अपने कर्तव्य से यह प्रगट कर दिया कि भारत की स्वाधीनता कोरी आतों से नहीं मिलेगी। उसके लिये हजारों-लाखों शीश अविद्वान करने की जरूरत है। रामप्रसाद ! तुमने अशिक्षाकुल को अपना “दाहिना हाथ” बना कर दिया दिया कि हिंदू-मुस्लीम अक्षय किसे कहते हैं और उसके बिना कोष भी कार्य पूर्य नहीं हो सकता। तुम्हारा विश्वास था कि एकता हो सकती है और होगी; किंतु यदि अन्ध भी भारतवासी तुम जैसे सच्चे कर्मनिष्ठ स्वर्गारोहियों की आत पर भी विश्वास न कर धंस ‘तू तू’ ‘मैं मैं’ में ही लगे रहे तो भारत माता के अधन किसे कटेगे ? यदि तुम्हारे अविद्वान से भी धंस मुर्दा देश में जन नहीं पड़ेगी तो क्या पड़ेगी ?

स्वतंत्रता के दीवानो ! क्या तुम्हारा भूत रंग नहीं लायेगा ? क्या तुम्हारे रक्त से धर धर में तुम्हारे जैसे स्वातंत्र्य-प्रेमी कर्मवीर उत्पन्न न होंगे ? अहिंदू-मुस्लीम वीरो ! क्या तुम्हारा सम्मिलित अविद्वान हिंदू-मुसलमानों में प्रेम उत्पन्न नहीं करेगा !

x

x

x

x

x

आज आठे क्षणों नवयुवक धन स्वतंत्र
आर स्वातंत्र्य की वेदी पर अपना सर्वस्व है
आर आदर्शप्रिय देश के अमूल्य रत्नों की क्षति
दुधारे पुत्र उन्हें फिर मिल सकते हैं? क्या आ
टीका लगवायेगे? क्या माताये और अहनें ए
देख सकेगी? मेरे वीर बाधों! पूरा साल छु
में तुम्हारे दर्शन किये थे. तुम्हारे सामने जाते
न्यायालय में प्रवेश करते समय तुम्हारे गगनके
के नारे शत्रुओं के हृदयों को जैसा रहे थे. तुम्
हंसते छुओ धर धर धूमना देख हृदय कूला न
आता था कि यदि यह वीर सकुशल कारागार
सकते. धन जैसे वीरों पर ही देश का अविध्य
काल ही कुचल जाते गये तो देश की क्या हाल
से फिर भी नेत्रों को सक्षल कर सकेगी? पर
थी वह सत्य दुष्ट. अथ तुम्हारे दर्शन फिर न
ताओं दूषित नहीं हैं. उनको यह संतोष है १० पुत्र वीरों की भौत भरे, तुम्हारे वीर गति
पाछ और अक्षय-स्वर्ग प्राप्त किया. कांसी के तप्त पर भी मर्दानगी से जूझते और हंसते
देख जिनके शत्रु भी मुक्तकंठ से प्रशंसा करते हों, जिनकी वीरता-आदर्श वीरता और अ-
सीम देशभक्ति के लिये आज कौन ऐसा अलागा है जो नतमस्तक न हो रहा हो, जो
भरने के आद सभके प्रिय हो गये हैं, उन पूज्य वीरों की माताओं और अहनें हो कर क्या
वह दुःखी होंगी? उन्होंने तो तुम्हें उसी दिन केसरिया आगा पहना दिया था कि जिस दिन
तुम्हें नौकरशाही ने अपना अन्दी अनाया. और तुम्हारी कांसी के आद भी तो कहा है कि “मैं
पुत्र की छस मृत्यु से दुःखी नहीं हूँ. तुम लोग सत्य न छोड़ना और सत्य के लिये मर भिद-
ना. मैं राम सा ही पुत्र आहूती हूँ.” किन्तु भारत मा के तुम जैसे लाखों की अछुत जरूरत
है. वह तुम जैसे पागल पुत्रों का वियोग अधिक देर सहन नहीं कर सकेगी. हेयो! कितनी
आतुर हो कर तुम्हारी प्रतीक्षा कर रही है. वीरो! आओ, फिर आओ! जर्जरित, वृद्धा मा के
दाहस अंधाओ, अपने बाध अहनों के देश पर भरना सिखाओ और मा के अंधनमुक्त कराओ.

(“वीरसंदेश” भासिकभां लेखिका:-श्रीमती विद्याधरी जेहरी, विशारदा)

५२-समर्पण बलिवेदीपर अंतिम भावना

माँ ! मन्दिर में तेरे आया, तेरा स्नेह लुटाने को ।
माँ ! गोदी में तेरे आया, अपना दुःख घटाने को ॥
हँसते हँसते बलिवेदी पर, अपना शीश कटाने को ।
‘व्यथित’ अभागे दुखियों का, या, तेरा हाथ बंटाने को ॥
हर्षित होकर तुम्हें समर्पण, भाव सुमन का “मनहर” हार ।
माँ ! करता हूँ प्रेमाञ्जलि को, अर्पित लो कर लो स्वीकारा ॥

(“वीरसंदेश” भासिकभां लेखिका:-श्री. कृपाशम मिश्र “मनहर”)

५३-वीरोचित-सूक्तियां

सुभट-शिरोमणि नहीं उठाते कापुरुषों पर अपना हाथ ।
कभी नहीं मृगराज ठानते अपना युद्ध अजा के साथ ॥

×

×

×

यद्यपि टुकड़े टुकड़े होकर कट जाता है सकल शरीर ।
किन्तु नहीं पीछे हटते हैं रण-वांकुरे लड़ाके वीर ॥

×

×

×

निर्भय निडर डटे रहते हैं करने को सैनिक संग्राम ।
आत्म-समर्पण करके करते नहीं कलंकित कुल का नाम ॥

×

×

×

कोटि कोटि सेना लखिं अरि की शूरन होते हैं भयभीत ।
जय पाना अथवा मरजाना ही होती है उनकी नीति ॥

(“वीरसंदेश” भासिकभाषी)

५४-सैनिक-धर्म

मैं हूं सैनिक सुभट समर की रहती है मुझ को नित चाह ।
रण-भेरी सुन कर बढ़ता है क्षण क्षण में मेरा उत्साह ॥
अस्त्र शस्त्र की झनकारों में आता है मुझ को आनन्द ।
पी कर के रिपु-रक्त चाव से निर्भय फिरता हूं सानन्द ॥
रहता है सूने शमशानों पर निश दिन मेरा आवास ।
हो कर बद्ध खड़ा रहता है कुटिल काल भी मेरे पास ॥
वन के भीषण हिंसक पशु सब छिप जाते हैं मुझे विलोक ।
मेरी सिंहगर्जना सुन कर दहलाते हैं तीनों लोक ॥
भला कहो फिर क्यों भय खाकर छोड़ूँ अपना सैनिक धर्म ।
कैसे विमुख युद्ध से हो कर करूं कायरों का सा कर्म ॥

(“वीरसंदेश” भां. शेषक-श्री. द्वि. ४ वि.)

५५-जना जननी ने उसको व्यर्थ

किया जिसने न विजय संसार, छेड़ कर स्वतंत्रता की तान ।
 अनूठी वीरोचित धज धार, पिया जिसने न मातृ-गुण-गान ॥१॥
 रहा जो जीवन भर परतंत्र, मिटाकर अतुल आर्थ अभिमान ।
 किया जिसने न स्वदेश स्वतंत्र, शेर शिवराज-प्रताप समान ॥२॥
 देख कर होते अत्याचार, न ली जिसने कर में करबाल ।
 रहा जो भेष जनाना धार, जनानों की दिखलाता चाल ॥३॥
 न फड़काये जिसने निज अङ्ग, हृदय में विपुल वीर व्रतधार ।
 जमा कर देशप्रेम का रंग, किया जिसने न शक्ति संचार ॥४॥
 धरा धन धाम स्वजन रक्षार्थ, कभी जो हो पाया न समर्थ ।
 न निकला जिससे कोई स्वार्थ, जना जननी ने उसको व्यर्थ ॥५॥

(“ वीरसंहार ” भासिकमां लेखकः-श्रीयुत कृष्णविभू)

५६-भारत को स्वाधीन बनाओ

वीर-वेश से सज कर वीरो, रण प्रांगण में जाओ ।
 प्रलयंकारी, गर्जन कर के, रिपु को तुम दहलाओ ॥
 भारत को स्वाधीन बनाओ !
 रिपु को तुम दहलाओ अथवा, भारत पर बलिजाओ ।
 समरांगण से पीठ मोड़ मत, मा का दूध लजाओ ॥
 भारत को स्वाधीन बनाओ !
 मरते हो मर जाओ रण में, वीरादर्श दिखाओ ।
 अथवा रण-विजयी हो भारतको स्वाधीन बनाओ ॥

(“ वीरसंहार ” भासिकमां लेखकः-श्री. विद्याधरी नैहरी, विशारदा)

૫૭-હમારા વૃક્ષોં સે મહાન ઉપકાર

જહાં સુંદર નદી, રમ્ય સરોવર, વન, ઉપવન, પ્રાકૃતિક યા સ્વયં આરોપિત કિયે હુએ હોતે હૈં, ઉન ઉન સ્થાનોં પર ઋષિ, મહર્ષિ, દેવતાગણ, મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી નિવાસ કરને કે લિયે સ્વયં ખડે ઉત્સુક રહતે હૈં; જૈસે વારાહી સંહિતા મેં કહા બી હૈં:-

સલિલોદ્યાન યુક્તેષુ કૃતેષ્વકૃતકેષુ ચ । સ્થાનેષ્વેતેષુ સાન્નિધ્યમુપગચ્છન્તિ દેવતાઃ ॥

ઇન આશ્રમોં કા પ્રભાવ ઐસા હી હૈ. ઐસે રમણીય સ્થાનોં પર ખડે ખડે બ્રહ્મર્ષિ ઔર રાજર્ષિ બ્રહ્મવેતા નિવાસ કરતે થે. ઉન્હીકી આજ્ઞાનુસાર દેશ કી મર્યાદા બંધતી થી.

યથા તે તત્ર વર્તેન્ તથા તત્ર વર્તેથા ।

જૈસે વે વર્તે ઇસી મર્યાદા અનુસાર સખવર્ણાશ્રમ સ્વધર્માનુસાર વર્તતે થે. ઇસીસે સંસાર કા કલ્યાણ હોતા થા. ઇસી ભાવ કો લક્ષ્ય કર ભગવદ્ભક્તિ આશ્રમ રામપુરા આદિ કી સ્થાપના હુઇ હૈ. ઇસમેં વૃક્ષારોપણપ્રચાર બી ઉસકા એક અંગ હૈ; પરંતુ માતૃભક્તિ, પિતૃભક્તિ, ગુરુભક્તિ, ભગવદ્ભક્તિ, પ્રેમભક્તિ, રાજભક્તિ બી ઇસકે અંગ હૈ. ઇન હી વિચારોં કે પ્રકટ કરને કે લિયે ‘ભક્તિ’ કા ભાવ પ્રાદુર્ભૂત હુઆ હૈ. વૃક્ષોં કે સંબંધ મેં શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણ કો વર્ણન કરતે હુએ પરમ યોગી શુક્રદેવજી કહતે હૈં:-

અહો ઇષાં વરં જન્મ સર્વ પ્રાણ્યુપજીવનમ્ । સુજનસ્યેવ યેષાં વૈ વિમુક્તા યાન્તિ નાર્થિનઃ ॥

યત્ર પુષ્પફલચ્છાયા મૂલવલ્કલ દારુભિઃ । ગન્ધ નિર્યાસ ભસ્માસ્થિ તાન્વૈ કામાત્ વિતન્વતો ।

ઇતાવજ્જન્મ સાફલ્યં દેહિનામિહ દેહિષુ । પ્રાણૈરર્થૈર્ધિયા વાચા શ્રેય ઇવાચરેત્સદા ॥ ૩૥ ॥

અહો! ઇનકા જન્મ અત્યંત શ્રેષ્ઠ હૈ, ક્યોંકિ યહી તો સર્વ પ્રાણીયોં કે જીવનસ્વરૂપ હૈ. જૈસે સજ્જન પુરુષોં કે આશ્રમોં પર જાને સે વે યાચક કી મનોકામના પૂરી કર દેતે હૈં, ઇસી ભાંતિ યે વૃક્ષ બી પત્ર, પુષ્પ, ફલ, છાયા, મૂલ, વલ્કલ, કાષ્ઠ, સુગંધી અંત મેં ભરમાદિ બન કર બી હમારી મનોકામના પૂર્ણ કરતે હૈં. ઐસે હી પરમાર્થિયોં કા સફલ જન્મ હૈ જો અપને તન, મન, ધન, પ્રાણ-સર્વસ્વ કો સર્વકે લિયે અર્પણ કર દેતે હૈં. ઇનકા નામ તરુ બી હૈં.

‘તારયતીતિ તરુઃ’

જો કોઈ ઉત્તમ ઉત્તમ બડ, પીપલ, નિમ્બાદિ વૃક્ષ આરોપણ કરતે હૈં, વે લોગ ઇનકે પુણ્ય કે પ્રતાપ સે સંસારસાગર સે તર જાતે હૈં. ઇસીલિયે ઇનકો તરુ કહતે હૈં. ધર્મશાસ્ત્ર મેં કહા હૈ—

इष्टा पूर्तं च कर्तव्यं ब्राह्मणे नैव यत्नतः । इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्ते मोक्षोऽभिधीयते ॥

ઇષ્ટ યજ્ઞાદિ સે સ્વર્ગસુખ મિલતા હૈ; વાપિ, દૂધ, તડાગ, દેવસ્થાન, વૃક્ષારોપણ આદિ સત્કર્મોં સે મનુષ્ય કો મોક્ષ પ્રાપ્ત હોતા હૈ. ઇસી કારણ ઇન ૨૦ લક્ષ યોગિ ઉદ્દિભિજ્ઞ સૃષ્ટિ કે ઉપકાર કે મૂલકારણોં કો મહર્ષિ જાન કર યહ ઉપદેશ કર ગયે હૈં કિ:-

वृक्षारोपणं सर्वैरवश्यमेव करणीयम् । वटो मोक्षप्रदायकः ।

અર્થાત્ વૃક્ષ, વનસ્પતિ આદિ કા લગાના બી પ્રત્યેક માનવ કા પરમ કર્તવ્ય હૈ.

એક બડ કો લગાને સે હી મોક્ષપ્રાપ્તિ કા ફલ પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ. ઐસા સહસ્ત્રોં વર્ષ કા સદાવર્ત અનંત અક્ષય મહાપુણ્ય કા ફલ દેનેવાલા બન જાતા હૈ ઔર નિજ શાખાઓં કે દ્વારા, પરોપકારદ્વારા, નમ્રતા કી સીખ સખકો સિખાતા હૈ.

મનોવિજ્ઞાન કે જ્ઞાતાઓં કા કથન હૈ કિ સમીપવર્તી વસ્તુઓં કા મનુષ્ય કે મન પર બડ ગહરા પ્રભાવ પડતા હૈ. યહ બાત પ્રસિદ્ધ હૈ કિ મનુષ્ય જૈસે સંગ મેં બેઠતા હૈ, વૈસા હી ઇનકા સ્વભાવ બી બન જાતા હૈ; પરંતુ સાધારણ મનુષ્ય ઇસ બાત કી ઓર ધ્યાન નહીં દેતે, કિ સત્સંગ કે અતિરિક્ત સ્થાનીય પ્રભાવ સે બી મનુષ્ય વંચિત નહીં હૈ. સ્થાનીય પ્રભાવ કી ઓર

પૂર્ણતા ધ્યાન ન દેને કે કારણુ વહ ઉત્તમ સ્થાનોં સે પૂર્ણતા લાભ નહીં ઉઠાતે. સ્થાનોં કા સુંદર બનાના બહુત કુછ મનુષ્ય કે અપને હી હાથ મેં હે. સુંદર વૃક્ષોં કે લગને સે સ્થાનોં કી શોભા અધિક હો જાતી હૈ, નિકટવર્તી વાયુ શુદ્ધ હો જાતી હૈ, એસે સ્થાનોં પર મનુષ્ય કે ચિત્ત કી વૃત્તિયેં સુગમતા સે એકાગ્ર હો સકતી હૈ. અતએવ પરીક્ષા કે દિનોં મેં જબ જાત્રોં કા અધિક પરિશ્રમ કરના પડતા હૈ તો વહ જાત્રોં મેં જા કર વૃક્ષોં કે નીચે અપના પાઠ અધ્યયન ક્રિયા કરતે હૈ. યદિ ઉન વિદ્યાર્થિયોં સે પૂછો તો વહ યહી કારણુ જતાયેંગે કિ જાગોં મેં ધ્યાન અગ્રે પ્રકાર સે જમતા હૈ, ભગવદ્ભક્તિ કે લિયે બી ચિત્ત કા એકાગ્ર હોના પરમાવશ્યક હૈ; અતએવ ગ્રામીન સમય મેં ઋષિમુનિ નિજ આશ્રમોં મેં બહુત વૃક્ષ લગાતે થે. ખડે ખડે નગરોં મેં જહાં વૃક્ષાભાવ હોતા હૈ, વહાં કી વાયુ બ્રષ્ટ હો જાતી હૈ, જિસસે નગરનિવાસી જનોં કે સ્વાસ્થ્ય મેં ખડી હાનિ પહુંચતી હૈ, વૃક્ષાભાવ સે પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બી નષ્ટ હો જાતા હૈ. ઇસી કારણુ મનુષ્યોં કે મન અશાંત રહતે હૈ, ખડે ખડે નગરનિવાસી ધનાઢ્ય સર્વ સુખસામગ્રી હોને પર બી દુર્બલ ઔર અશાંતચિત્ત રહતે હૈ. ઇનકે અતિરિક્ત ગ્રામવાસી બલવાન ઔર શાંત સ્વભાવ કે હોતે હૈ.

મનુષ્ય સ્વભાવ સે હી સૌંદર્ય કે ઉપાસક હૈ. સુંદર વસ્તુઓં કા દેખકર ઉનકા ચિત્ત પ્રસન્ન હો જાતા હૈ, જિસ પ્રકાર શારીરિક ક્ષુધા-પિપાસા કા તૃપ્તિ કે લિયે અન્ન-જલ ઔર વાયુ કી આવશ્યકતા રહતી હૈ. ઇસી પ્રકાર સુંદર વસ્તુઓં કા દેખને સે તથા મધુર રાગોં કે શ્રવણ કરને સે હી માનસિક ક્ષુધા કી તૃપ્તિ હોતી હૈ. વર્તમાન સમય મેં વૃક્ષોં કે કટ જાને સે પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય નષ્ટ હો જાતા હૈ, સુંદર પુષ્પોં સે પ્રવૃક્ષિત હરેભરે વૃક્ષોં કા ન દેખ કર તથા ઉન પર વિશ્રામ કરનેવાલે નાના ચંચલ પક્ષિયોં કે મધુર રાગોં કા ન સુનકર વહ અપની માનસિક ક્ષુધા તૃપ્ત નહીં કર સકતે, અતએવ વહ અન્ય કુમાર્ગોં કે ઉપાસક બન જાતે હૈ યહી કારણુ હૈ કિ ભારતવર્ષ કે રમણીય ગ્રામોં કે અતિરિક્ત પશ્ચિમી દેશોં કે મહાન નગરોં મેં જહાં જનસંખ્યા અધિક હોતી હૈ ઔર વૃક્ષાદિ કમ, મનુષ્ય અધિક કુમાર્ગગામી હોતે હૈ.

યદિ હમ મહાન નગરોં સે ઇન ઝુટિયોં કા દૂર કરના ચાહેં તો હમેં વહાં પર વૃક્ષોં કે ખડે ખડે ઉપવન છોડ દેને ઉચિત હૈ, જહાં મનુષ્ય દિનબર પરિશ્રમ સે પક કર ધડી દો ધડી ઇશ્વર-પાસના કર સકેં.

બહુધા લોગ કહા કરતે હૈં કિ હમારા ભજન-પૂજા મેં નહીં મન લગતા; ઇસકા એક કારણુ યહ બી હૈ કિ વૃક્ષાભાવ કે કારણુ વાયુ પવિત્ર નહીં હોતી.

અશુદ્ધ વાયુ કે શ્વાસ-પ્રશ્વાસ સે રક્ત વિષયુક્ત હો કર ચિત્ત કા અશાંત કર દેતા હૈ. ઇસી પ્રકાર રક્ત મેં વિષદ્રવિ હોને સે બહુત પ્રકાર કે શારીરિક તથા માનસિક રોગ ઉત્પન્ન હો જાતે હૈ, જિનસે મનુષ્ય કી આયુ ન્યૂન હો જાતી હૈ.

વર્તમાન સમય કે વિખ્યાત કવિવર શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અપની 'સાધન' નામી પુસ્તક મેં લિખતે હૈં કિ ભારતવર્ષ કી પ્રાચીન સભ્યતા તથા યુરોપ કી અર્વાચીન સભ્યતા મેં ખડા ભારી અંતર યહી હૈ કિ ભારતીય પ્રાચીન સભ્યતા વૃક્ષોં કી હાયા મેં જનોં કે અંદર પલી થી ઔર યુરોપ કી વર્તમાન સભ્યતા યુનાન કે ખડે ખડે નગરોં મેં પૈદા હુઇ હૈ, યહી કારણુ હૈ કિ નગરોં કી ચાર દિવારી મેં રહને સે યુરોપીય સભ્યતા કી દૃષ્ટિ નિર્ધારિત હો ગઈ હૈ ઔર યહ ભારતીય સભ્યતા કી ન્યાય ઉદાર દૃષ્ટિવાલી નહીં રહી.

નગરોં મેં બહુધા મનુષ્યોં કી હી કૃતિ દૃષ્ટિગત હોતી હૈ, ગ્રામોં કી ન્યાય ઇશ્વરીય શક્તિ કે ચિહ્ન નહીં દીખતે. ઇસી કારણુ નગરોં કે અંદર ખડે ખડે મહલોં મેં નિવાસ કરનેવાલોં કે અતિરિક્ત વૃક્ષોં કે નીચે ગ્રામનિવાસી અધિક સંતોષી તથા ઇશ્વર પર વિશ્વાસ રખનેવાલે હોતે થે. મનુષ્ય ઇંટ, પથ્થર, ચૂને આદિ કે મહાન નિજ ઇચ્છાનુસાર બના સકતે હૈ; પરંતુ વૃક્ષોં કા ઉગના ઔર બઢના બહુધા પ્રાકૃતિક નિયમોં કે આધીન હોતા હૈ. વૃક્ષોં કે સમીપ રહને સે પ્રાકૃતિક નિયમોં કા મૂલ તત્વ મનુષ્ય સહજ મેં જાન સકતે હૈં.

હમોં સે લાદે હુએ સુંદર વૃક્ષોં સે અધિક ઇશ્વરીય ઉદારતા કા ઔર કોઈ ચિહ્ન નહીં હૈ.

વૃક્ષ, મનુષ્ય કે ક્ષિયે પૃથ્વી, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા ઓર તારાગણો સે શક્તિ ખેંચ કર ફેલોં કે સ્વરૂપ મેં પરિવર્તિત કર દેતે હૈં. અચ્છે ફલ મનુષ્યોં કે ક્ષિયે બહુત હી પુષ્ટિકારક તથા લાભ-દાયક હોતે હૈં. સાત્વિક ફલોં કે આકાર સે શારીરિક રોગ દૂર હો જાતે હૈં ઓર શુદ્ધિ શુદ્ધ હો જાતી હૈ. અતએવ ઋષિમુનિ અધિકતયા ફલોં પર હી જીવન ચ્યતીત કરતે થે. અખ લોગોં કેા વૃક્ષ લગાને કેા પ્રેમ નહીં રહા હૈ; ઇસી કારણુ ફલ બહુત મહંગે મિલતે હૈં. ફલ મહંગે હોને સે લોગોં કેા બનાવટી રાજસી પદાર્થ અધિક ખાને પડતે હૈં. અતએવ ઉન્હેં શારીરિક રોગ ભી હો જાતે હૈં ઓર કામ-ક્રોધ આદિ ઉત્પન્ન હો કર ચિત્ત મેં ભી વિકાર ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં.

સુંદર પુષ્પોં કે દેખને સે મનુષ્યોં કે હૃદય મેં શુદ્ધ ભાવ ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં. અતએવ સમસ્ત સંસાર કે કાર્ય વૃક્ષોં કી મહિમા કેા ગુણગાન ક્રિયા કરતે હૈં. સુગંધિત વાયુ સે વસંત ઋતુ મેં મનુષ્યોં કે અંદર એક પ્રકાર કી મસ્તીસી આ જાતી હૈ. યહ શરીર તથા મન કે ક્ષિયે બહુત લાભદાયક હોતી હૈ. વર્તમાન સમય મેં વૃક્ષ તથા પુષ્પોં કે કમ હો જાને સે શુદ્ધ સુગંધિત હવા નહીં મિલતી; કિંતુ પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર મનુષ્ય કેા મન ઉસી મસ્તી કેા ખોજતા હૈ, ઇસ હી અભાવ કે કારણુ મનુષ્ય મધ-ચરસાદિ વિષયુક્ત નશીલી વસ્તુયેં પી કર અપના સ્વાસ્થ્ય તથા આયુ નષ્ટ કર દેતે હૈં. યદિ સુંદર પુષ્પોં કે વૃક્ષ પર્યાપ્ત હોં તો ઇસ કૃત્રિમ નશે કી આવશ્યકતા હી ન પડે, અતએવ ગ્રામોં કે અતિરિક્ત મહાન નગરોં મેં જહાં વૃક્ષાદિ પર્યાપ્ત નહીં હોતે મનુષ્ય નશીલી વસ્તુઓં કે અધિક ઉપયોગ કરતે હૈં.

ભારતવર્ષ કે વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક આચાર્ય શ્રીયુત જગદીશચંદ્ર બોઝ કેા કથન હૈ કે ‘‘મુઝે વૃક્ષોં કી વિદ્યા પઢને, તથા ઉનકે વિષય મેં સોચને અથવા ઉન્હે દેખને હી સે ઇસ વિષય કેા જ્ઞાન હુઆ કે મેં જીવન કે અનંત સાગર મેં રહતા હૂં.’’ અર્થાત્ ઉન્હેં જીવન કે વાસ્તવિક આધાર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કેા ચમત્કાર વૃક્ષોં કે હી અવલોકન સે હુઆ.

(‘‘ભક્તિ’’ માસિકમાં લેખક:-શ્રી. પં. રઘુનાથ સ્વામી નરેલા)

૫૮-ગર્ભાવસ્થામાં જ વધારે ઉત્તમ અને આબાદ શિક્ષણ આપી શકાય છે.

ગર્ભાવસ્થામાં બાળક અને માતાને જેટલો ગાઢો સંબંધ હોય છે, તેટલો સંસારની બીજ કોઇ પણ બે વસ્તુઓમાં હોતો નથી. માતાના પેટમાં બાળક નવ માસ ગાળે છે અને આ સમયમાં તે એક અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થમાંથી જીવતો જાગતો જીવ બની જાય છે. ગર્ભાવસ્થામાં માતા અને બાળકની વચ્ચે એક અતિ કોમળ નળીદ્વારા માતાના શ્વાસ સાથે શ્વાસ અને ભોજનની સાથે ભોજન તેને મળે છે. આવી સ્થિતિમાં એ તો સ્વાભાવિક છે કે, માતા અને ગર્ભમાંના બાળકની સાથે એવો ગાઢો સંબંધ રહેવાનો કે માતાનું શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, નૈતિક અને ભૌતિક સ્વરૂપ જેવું હશે, તેવું જ ગર્ભમાંના બાળકમાં આપોઆપ ઉતરશે. આ લેખમાં હું આ પ્રશ્નને ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત, વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણો અને ડૉક્ટરોના અનુભવને આધારે સાબિત કરી આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત-જ્યારે અભિમન્યુ ગર્ભમાં હતો તે અરસામાં જ તેની માતાને અર્જુનિ ચક્રવ્યૂહમાં દાખલ થવાની યુક્તિ કહી સંભળાવી હતી. અતિતીવ્ર અને પ્રભાવશાળી અભિમન્યુ ઉપર આ વિવરણને એટલો બધો પ્રભાવ પડ્યો હતો કે, તેને ચક્રવ્યૂહમાં દાખલ થવાની યુક્તિ જન્મ્યા પછી પણ યાદ રહી; અને જ્યારે મહાભારતનું બીજાં પુરુષ યુદ્ધ થયું ત્યારે અભિમન્યુ ગર્ભાવસ્થામાં જણેલી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને એ વિકટ કોઠાલુકમાં દાખલ થયો, કે જેમાં દાખલ થવાનું જ્ઞાન અર્જુનસિવાય બીજા કોઇપણ યોદ્ધાને ન હતું; અને આથી તેમનામાંથી કોઇ પણ કોઠાલુકમાં પ્રવેશ કરી શકતું નહિ. વિદુષી મદાલસાએ પણ પોતાના બાળકને હાલરમાં દારા સંસ્કાર આપીને વીર અને બ્રહ્મજ્ઞાની બનાવ્યો હતો.

રાક્ષસોના રાજ હિરણ્યકશ્યપનો પુત્ર પ્રહ્લાદ આટલો મહાન ઈશ્વરભક્ત એટલા જ કારણે

નીવડયો હતો કે તે તેની માતાના પેટમાં હતો તે વખતે નારદમુનિએ તેની માતાને જ્ઞાન-ભક્તિના ઉપદેશ આપ્યો હતો. આ ભાવ તેના હૃદયમાં એટલો બધો વ્યાપી ગયો હતો કે ગર્ભાવસ્થામાંનો પ્રહ્લાદ પણ તે ભાવો સાથેજ જન્મ્યો. તેનો પિતા ઈશ્વરનો ભારે દ્રોહી હતો, તેને ઈશ્વરનું નામ સાંભળીને પણ તિરસ્કાર અને ક્રોધ ઉપજતો હતો. જ્યારે તેણે પ્રહ્લાદમાં ઈશ્વર-ભક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ જોયો, ત્યારે તેને ફેરવવાના તેણે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા, પ્રહ્લાદને અનેક પ્રકારના ભય દેખાડ્યા અને શિક્ષાઓ કરી; પણ તેનામાં ગર્ભના સંસ્કાર એટલા દૃઢ થયેલા હતા કે ભયંકરમાં ભયંકર શિક્ષા પણ તેને ઈશ્વરભક્તિના માર્ગથી ચલિત કરી શકી નહિ.

નેપોલિયન ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની માતા કેટલાયે માસ સુધી પોતાના પતિ સાથે લડાયક સૈન્યમાં રહી હતી. તે કૂચ થતી વખતે ઘોડા ઉપર સવાર થઇને સેના સાથે જતી હતી અને પોતે યુદ્ધસંબંધી વાતચીતમાં બહુજ રસ લેતી હતી. ગર્ભમાંના નેપોલિયન ઉપર આ વાતોનો બહુ પ્રભાવ પડ્યો. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેનામાં વીરોચિત લક્ષણો દેખાતાં હતાં, તેને યુદ્ધ પ્રિય હતું. તે યુદ્ધ અને વિજયવિષેજ વાતો કર્યા કરતો હતો. યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તેણે પોતાની વીરતા અને યુદ્ધકળાની નિપુણતાના એવા ચમકારા દર્શાવ્યા કે સમસ્ત યુરોપ તેનાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું.

સ્કૉટલેન્ડના પ્રસિદ્ધ કવિ રોબર્ટ બર્ન્સવિષે કહેવાય છે કે, તેની માતાને અનેક કાવ્યો યાદ હતાં અને તેનો તેને એટલો બધો શોખ હતો કે તે પોતાનું ઘરકામ કરતી કરતી પણ તેજ ગાયા કરતી હતી.

પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર ફ્લેક્સમેનની માતા ગર્ભાવસ્થામાં કલાકોના કલાકો સારાં સારાં ચિત્રો જોવામાં ગાળતી હતી, અને ચિત્રકળાના પારંગતોનાં સુંદરતમ ચિત્રોને પોતાના હૃદયમાં અંકિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેનો બાળક એ કળામાં ધણોજ હોશિયાર નીવડ્યો.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ—પ્રોફેસર એલમર ગેટસે યુનાઇટેડ રેટ્સની રાજધાની વૉશિંગ્ટનની પોતાની વિજ્ઞાનશાળામાં કેટલાક ધણા સરસ પ્રયોગો કર્યા. તેણે જુદે જુદે વખતે અનેક માણસોને પોતાનો શ્વાસ અરીસા ઉપર ફેંકવાનું કહ્યું. દરેક વખતે શ્વાસની હવામાં ભગેલા જે પદાર્થો ઠંડા અરીસા ઉપર જામતા હતા, તેની પરીક્ષા કરતાં તેને જ્ઞાન થયું કે, આ પદાર્થ મનુષ્યની માનસિક પ્રવૃત્તિ અનુસાર બદલાતા રહે છે. ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, દુઃખ, શોક, પીડા ઇત્યાદિ અનેક માનસિક સ્થિતિઓ પોતપોતાનો પ્રભાવ શ્વાસ ઉપર પાડે છે અને એવી અનેક સ્થિતિઓમાં શ્વાસની પરીક્ષા કરીએ તો શ્વાસનાં મૂળકારણોમાં ફેર જણાશે. આ રીતે પ્રોફેસર ગેટસે સાબિત કર્યું કે, શ્વાસની પરીક્ષાથી મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિનું બરાબર જ્ઞાન થાય છે. જેમકે ટેલીફોન દ્વારા દૂરના માણસની વાતચીત બરાબર સંભળાય છે. શ્વાસ ઉપર આખા શરીરનો આધાર છે, શ્વાસના જેવુંજ આપણું આખું શરીર હશે. જ્યારે માતાના શ્વાસ ઉપર બાળકના શ્વાસનો આધાર છે, તો એ પણ યોગ્યજ છે કે, જેવી માતાની પ્રવૃત્તિ તેવીજ બાળકની.

અનુભવીઓનું કહેવું છે કે, પ્રત્યેક રોગ અને પ્રત્યેક માનસિક સ્થિતિમાં ખાસ પ્રકારની ગંધ હોય છે અને તેથીજ પ્રત્યેક માણસમાં એક ખાસ પ્રકારની ગંધ હોય છે. મંદિર, પાઠશાળા, પાગલખાનું અને જેલ, એ બધી જગાએ ત્યાંના રહેનારાઓની માનસિકસ્થિતિ અનુસારનું એક વિશિષ્ટ વાતવરણ હોય છે. આજ કારણથી કેાઇ સ્થાન આપણને શાંત લાગે છે અને કેાઈ ભયાનક લાગે છે. અનેક સ્થાનો એવાં છે કે જ્યાં વીરતા, દયા, ધર્મ યા તો ઝ્લાનિના ભાવ પેદા થયા સિવાય રહેજ નહિ. જે માનસિક સ્થિતિ, શ્વાસ અને શરીર ઉપર પણ બીજા માણસોને સમજાઇ જાય એવી અસર કરી શકે છે તો એ ઉપરથી સહેજે અનુમાન કરી શકાય કે જે બાળક માતાના શરીરમાં નવ માસ સુધી રહે છે અને તેના શ્વાસ સાથે શ્વાસ લે છે, તેના ઉપર માતાની માનસિક સ્થિતિનો કેટલો બધો પ્રભાવ પડતો હશે.

ડૉક્ટરોનો અનુભવ—મિસ્ટર સી. જે. બેયરે પોતાના “માતૃ-ભાવના” નામના મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, બહુ નાની ઉંમરની એક સ્ત્રી ગર્ભવતી થઈ ગઇ. આણુબાણુની ઊંઠરીઓ

તેને ચીલવવા તેના તરફ આંગળી ચીંધીને કહેતી કે “શુ” તારે માટે આ શરમની વાત નથી?” આ સાંભળીને તે બિચારી ઘરમાં જઈને ખૂબ રડવા કરતી હતી. તેના બાળક છ વર્ષનો થયો ત્યારે મિસ્ટર બેયરે જોયું કે તે છોકરા તરફ કોઈ આંગળી કરે તો તે તરતજ રડવા લાગતો હતો.

ખીજ એક સ્ત્રીને વિષે મિસ્ટર બેયર કહે છે કે, તે ગર્ભવતી હતી તેવામાં તેના માસિક પગારમાં કંઈક ઘટાડો થવાથી તેનામાં એ ટેવ પડી ગઈ કે તે પોતાના પતિ અને અન્ય નિકટના સંબંધીઓને ત્યાંથી કંઈ ને કંઈ ચીજ ચોરી લાવતી હતી. તેના બાળકમાં પણ એજ આદત દેખાતી હતી કે, તે ખીજઓની ચીજો નહોતો ચોરતો, પણ નજીકનાં સગાંઓની ધણી ચીજો ઉઠાવી જતો હતો. તેણે પોતાની માતાની સોનાની સાંકળી, બહેનની ધડિયાળ અને પિતાની વિંટી ચોરી હતી!

એજ મહોદય કહે છે કે, તેમણે એક ત્રણ વર્ષના બાળકને બહુ બુદ્ધિમાન જોઈને તેની માતાને તેનું કારણ પૂછ્યું. તેની માતા એક શાળામાં અધ્યાપિકા હતી. તેણે કહ્યું કે, મેં શાળામાં ધણીયે એવાં બાળકો જોયાં છે કે જે કશુંજ સમજતાં હોતાં નથી; તેથી હું મારી પ્રસૂતિ અવસ્થામાં પણ મારો બાળક બહુ બુદ્ધિમાન થાય એ વિષે ખાસ ધ્યાન રાખતી હતી.

સંસારના ઇતિહાસમાં યુટો નામે એક ભયંકર ખુની થઈ ગયો છે. તેણે ૧૮૮૧માં પ્રેસિડન્ટ ગાર્ફિલ્ડને મારી નાખ્યો હતો. તેની માતા કહે છે કે, તેને બહુ જલદી જલદી બાળક થતાં હતાં અને ગરીબાઈને લીધે તેને ગર્ભાવસ્થામાં પણ વધારે મહેનતમજૂરી કરવી પડતી હતી, તેથી તેને ધણુંજ દુઃખ થતું હતું અને તે ગર્ભવતી થતા પહેલાં બહુ ડરતી હતી, તેથી જ્યારે યુટોનો ગર્ભ રહ્યો હતો ત્યારે તેણે ગર્ભપાત કરાવવાનો વિચાર કર્યો. ઘણેભાગે તે ગર્ભપાતની યુક્તિઓ અને પરિણામો વિચારતી. ત્યારપછી તેણે અનેક દવાઓ ખાધી; છતાં પણ ઇશ્વરેચ્છાએ ગર્ભપાત થયો નહિ. યુટોના જન્મ પહેલાં તેના માથામાં સણકા અને ચક્રર આવતાં હતાં. એ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેના છોકરાની પણ મોટા થતાં એજ સ્થિતિ થઈ.

ડૉક્ટર સ્ટોલને એક માતાએ કહ્યું કે, ગર્ભવતી અવસ્થામાં તેને પોતાના સંબંધીઓથી અલગ રહેવું પડ્યું અને તેથી તે એકલી એકલી પુસ્તકો વાંચીને પોતાનો વખત ગાળતી હતી. તેની છોકરીમાં પણ એજ વૃત્તિ દેખાઈ. તે છોકરી રમકડાંને બદલે પુસ્તકો પસંદ કરતી હતી અને કલાકોના કલાકો સુધી પુસ્તક હાથમાં રાખીને રાજ રાજ થતી હતી.

એક બાળક એવું જન્મ્યું કે તેના એક હાથનો કોણીથી પંજ સુધીનો ભાગ જણે કોઈ ડૉક્ટરે કાપી નાખ્યો ન હોય. તેની માતાને અનેક પ્રશ્નો પૂછતાં જણાયાં કે, ગર્ભાવસ્થા વખતે ઘણે ભાગે તેના દિયર ઘરમાં રહેતો હતો અને તેનો હાથ આ પ્રમાણે કાપેલો હતો.

મિસ્ટર બેયરનો એ પણ અભિપ્રાય છે કે, ગર્ભાવસ્થા વખતે માતા પોતાનાં બાળક વીર, બુદ્ધિમાન, ઉત્સાહી અને ગુણવાન થાય એવું વિચાર્યાં કરે તો તે ભાવનાનું પરિણામ બાળક ઉપર જરૂર થવાનું. તેઓ એમ પણ કહે છે કે, જો માતાને અંધારામાં ડર લાગતો હોય-અને તે વિચાર્યાં કરે કે તેનું બાળક નિડર થાય, તો બાળક જરૂર માતા કરતાં ઓછું ડરપોક થશે. આનો સારાંશ એ છે કે, માતાઓ જો આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપે કે પોતાના અવગુણો બાળકમાં ન ઉતરે, તો તેનો પ્રભાવ બાળક ઉપર પડશેજ પડશે.

ડૉક્ટરોનો એ પણ અનુભવ છે કે, ગર્ભાવસ્થામાં જો માતાને કોઈ ખાસ ચીજની ઇચ્છા થાય અને તે પૂર્ણ ન થાય તો બાળકમાં તેની ઇચ્છા ધણીજ પ્રબળ થાય છે. વૈદ્યકીય ગ્રંથોમાં ધણી એવી બાબતો પણ મળી આવે છે કે, જન્મ્યા પછી બાળક ધણી વાર સુધી રચા કરતું હતું, પણ જ્યારે તેને તેની માતાએ ગર્ભાવસ્થામાં ઇચ્છેલી ચીજ જરા પણ આપવામાં આવી, ત્યારે તે તરતજ ચૂપ થઈ ગયું.

ગર્ભાવસ્થામાં એક સ્ત્રીને માંસની ખુશબો આવી અને તેને તે ખાવાની તરતજ ઇચ્છા થઈ; પણ તેના ધર્મ પ્રમાણે માંસ ખાવું એ યોગ્ય ન હતું, તેથી તેણે માંસ ખાધું નહિ. જ્યારે બાળક જન્મ્યું, ત્યારે તે બીલકુલ ધાવતું નહિ. દાઢીએ થાકીને કહ્યું કે, આ બાળકને કોઈ પણ ચીજની

ધમ્મ છે. માએ જરા મુંઝાધને કહ્યું કે “કશાની પણ ધમ્મ હશે તો તે માંસની હશે.” આ સાં-ભળીને તેના પિતાએ થોડું માંસ બાળકને ચૂસવા આપ્યું. તે ચૂસીને બાળક શાંત થયો અને દૂધ પીવા લાગ્યો. મોટા થતાં તેનાથી માંસ ખાધા સિવાય નજ રહેવાયું; જો કે તેના ધર્મમાં તેની મના કરેલી હતી અને ધરમાં કદી પણ કોઈએ તે ખાધું ન હતું.

બીજા એક કુટુંબની વાત છે. તે કુટુંબમાં કોઈએ દારૂનું નામ પણ કદી લીધું ન હતું; પણ ગર્ભાવસ્થામાં માતાને એકાએક દારૂ પીવાની ધમ્મ થઈ. પિતાએ વિચાર્યું કે, દવાતરીકે એકાદ વાર દારૂ આપવામાં કંઈ હરકત નથી. બસ, એક વારજ પીવાથી તેની દારૂની તૃષ્ણા છીપાઈ ગઈ અને બાળક સારી રીતે જન્મ્યું.

કેટલાંય બાળકોની રીતભાત, તંદુરસ્તી અને ગુણ-અવગુણનું નિરીક્ષણ કરીને એ વિષયના જાણકારો એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, ગર્ભાવસ્થામાં માતાની જેવી સ્થિતિ હોય છે, તેવાજ સંસ્કાર બાળકમાં ઉતરે છે. જો તે સમયમાં રૂપિયાની છૂટ રહેતી હોય છે તો બાળક ઉદાર અથવા તો બહુ ખર્ચાળ થાય છે. જો પૈસાની તાણ રહી હોય તો બાળક કરકસરીએ અથવા તો કંજુસ થાય છે. એજ રીતે માતાપિતાના અન્ય ગુણ-અવગુણનું પ્રતિબિંબ એક કેમેરાની પેડે બાળકમાં ઉતરી આવે છે. ધણેભાગે મોટા બાળક કરતાં નાનાં છોકરાં વધારે ભુદ્ધિમાન અને બળવાન હોય છે; કેમકે ઉંમરલાયક થવાથી માતાપિતા પણ પહેલાં કરતાં વધારે સમજણવાળાં અને શક્તિવાળાં થાય છે. મોટા બાળક વખતે લગ્નને થોડો સમય થયો હોવાથી માતા પોતાના પતિની ખુબ સંભાળ રાખતી હોય છે, તેથી મોટા બાળકમાં પતિના ગુણ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે.

ગર્ભાવસ્થાનો પ્રભાવ એવી સૂક્ષ્મ અને અદ્ભુત રીતે બાળક ઉપર પડે છે કે પછી ધણાંયે પૈસા ખર્ચવાથી પણ તે ગુણ-અવગુણોની અસરોને ફેરવી શકાતી નથી. અગર જો તેમાં ફેરફાર કરી શકાય તેમ હોય તો તે માતા પોતાના વિચારો સુધારે અને સારી બાબતોનું મનન કરે, તોજ થઈ શકે તેમ છે. આવા સહેજ પરિશ્રમથી માતાઓ પોતાના પ્રિય પુત્ર, કુટુંબ, જાતિ અને દેશને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જઈ શકે તેમ છે. આથી જો માતાઓ પોતાના બાળકના થોડાસરખા સુખને ખાતર અથવા તેને સહેજ પણ તકલીફ ન પડે તે ખાતર જીવનપર્યંત મહાનમાં મહાન ત્યાગ કરવાને સદા તૈયાર રહે છે અને પોતાના બાળકના થોડા આનંદને ખાતર પોતાનું ખાવુંપીવું, સુખદુઃખ બધું જ ભૂલી જાય છે; તેઓ શું એટલું નહિ કરી શકે કે, માત્ર નવ માસ સુધી પોતાના આચાર-વિચાર શુદ્ધ અને ઉચ્ચ પ્રકારના રાખવાની કાળજી રાખે ?

ડૉક્ટર ડીયો લેવિસે ચેસ્ટીટી નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, જો માતાપિતા ધમ્મતાં હોય કે, તેમનું બાવિ બાળક કોઈ ખાસ વેપાર, ધંધો, કારીગરી વગેરેમાં વિશેષ જ્ઞાન મેળવે તો તેમણે ગર્ભાવસ્થામાંજ એવી ભાવનાઓ સેવવી જોઈએ કે, બાળક માતાના પેટમાં હોય ત્યારેજ તેના મગજમાં એ જાતના સંસ્કાર પડે. એ બાબતોના વિશેષ જ્ઞાનના આંકુરો માતાના પેટમાંજ જન્મે કે જેથી બાળક મોટું થતાં તે તાબાં અને સારી જાતનાં ફળફૂલ આપનારા વૃક્ષ જેવું થાય.

માતાપિતાઓએ એ ખસુસ જાણવું જોઈએ કે, બાળક મોટું થયેથી તેને સુધારવું, તે કરતાં તેને જન્મતાં પહેલાંજ સન્માર્ગે વાળી દેવું, એ અનેકગણું લાભદાયક છે. જે દાનવીર માતાપિતાઓ મહામહેનતે મેળવેલું ધન બાળકોના શિક્ષણમાં ખર્ચે છે, તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે; પણ તેમના કરતાં તો જેઓ પોતાનાં તન-મન બાળકના પાલનપોષણમાં સારી પેડે ખર્ચે છે, તેઓ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે; અને એ કરતાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય તો તેઓજ કરે છે કે જેઓ કોઠી પણ ખર્ચાવિના ગર્ભાવસ્થાના નવ માસમાં એવી ભાવનાઓનાં બીજ વાવે છે, કે જે મોટું થતાં બાળકને નિઃસંશય ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જાય છે.

(‘માધુરી’ વર્ષ ૬, ખંડ ૧, સંખ્યા ૪ માંના શ્રીમતી માયાદેવીજીના લેખનો અનુવાદ)

૫૧-ગામડાંનાં દુઃસ્વદાયક દરયો

લોકગીતનો હાસ

“પ્રેમશૌર્યનાં ગાન ગઢવી ત્યાં ગાતા નથી; વીરભક્તિનાં પાન પાતા દેખાતા નથી.” “આમ્ય ગૌરવ”
 ‘માહ! ગયા ગીત ગીતાના ઘોષ, રાસા ચિત્ત ચીરતા રે લોલ.’ “વિહારી.”
 ‘ભજન તણા લલકાર થયા હવે ત્યાં દોલલા, વાર્તા પણ પલવાર સુણે સુણાવે કામ ના.’ “આમ્ય ગૌરવ”
 ‘સાહુય કે ભક્ત કે સંત કોઇ, નથી નાથનાં ગીત ગાતો જણુતો.’ “આમ્ય ગૌરવ.”
 ‘વગાડતાં વીરહાક દુહા સવैया સોરહા, સોરહ રાગણી રાગ જતને દેશવટો દીધો.’ “વિહારી”
 ‘ક્યાં છે ધણુ? એ ક્યાં છે બાલગોવાળ રે, ક્યાં છે વાંસલડી એ, વનવન વિંધતી?’ “ન્હાનાલાલ”

આપણાં જરી પુરાણાં લોકગીત-આપણો અમૂલ્યો વારસો છે. એ આપણાં પૂર્વજોનાં ડહાપણુ-નો ભંડાર છે. તેમાં આપણી પુરાણી ભાવનાનું પ્રતિબિંબ હીક પડ્યું છે. તે આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. એના વડે આપણા પૂર્વજોના સ્થૂળસૂક્ષ્મ દેહ ધડાયા હતા. એ ટાણે કંઈ આપણે ત્યાં નક્કી નિશાળોનાં ભાડુતી ઓઠાં નહોતાં. એ ટાણે તો સદાચરણીઓનાં શૌર્યભીનાં ઓઠાંમાં લોકગીતો વાટે પ્રજના ટાળ પાડવામાં આવતા. ખીમાંથી વૃક્ષ અને ફૂલમાંથી ફળ ન્યાયે પ્રજ સહેજે પાંગરતી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ, ગામડું, રાષ્ટ્ર કે પ્રજ પોતપોતાના વ્યક્તિત્વથી નિરાળી જણાતી; છતાં એ લોકગીતોદારા એ સૌ એકમેક સાથે ફૂલગુંથણીરૂપે સંકળાઈને એક અખંડ પ્રજશરીર ધડાવું. જે પ્રચારકાર્ય આજકાલ ‘વિજ્ઞા’ અને ‘વાયરલેસ’ના યુગમાં ‘પ્રેસ’ કે ‘ટેલિફોન’ નથી કરી શકવું, તે પ્રચારકામ તે ટાણે લોકગીતો આખાદ રીતે વગરપ્રયાસે સાવ સ્વાભાવિક રીતે ઘડીની છઠ્ઠી પળમાં રાવણમથ્યાવાળો એક રખડો ભિખારી કે વાદી દાર દાર જગવી મૂકતો કે:-

આલુભા ભૂજનો રાજ!

છેતરીને રે છેલને નહોતા મારવા, છેતરીને રે માથલડાં નહોતાં વાઢવાં.

* * * * *
 નવાણુંમાં થીરિયા પાણી, છપ્પનિયા કાળની વાણી.

* * * * *
 આઘેરે દેશથી લેલીડો ઉતર્યો, પોરખંદર મેલાણ કીધો રે,
 રાણાનો ગઢડો લેલીડો લીધો, કોરી ને દોકડાનો ભાવ ન પૂછ્યો.
 રૂપિયાનો આડર દીધો રે, રાણાનો ગઢડો લેલીડો લીધો.

હૃદયને હલમલાવી દે એવાં સ્નેહભીનાં હાલરડાં ગાઈને માતાઓ બાળકોને ગળથુથીમાંથીજ વીરત્વનું પાન કરાવતી, ઓછી ઓછી થઈ જતી બહેનોનાં ગીતોથી ભાઈનું હૃદય ગજગજ ઉંચું થઈ જતું. ડોસીમાની હરખદોરી જોતજોતામાં બાળને ઉછેરીને મોડું કરતી. આ પ્રસાદીનો લ્હાવો લેનાર બાળકને ‘ડોંગરેનું બાણામૃત’ કે ‘બાલજીવન’ રૂપી ડુંગ-દારનાં ડોલયાં-હાંસવાં નહોતાં પડનાં. હણાઈ ગયેલા આમ્ય જીવનનો ચિતાર આપનાં પોપટભાઈ યથાર્થ કહે છે કે:-

ધર જીવન મંગલ દીવડા, ઉજમાળ આશ કુઠંબની,
 શુભ પારણે ધરડાં તણી, ભલી હરખદોરી હીંચતી;
 અનિ મધુર હાલરડાં ગવાતાં, જીવનશક્તિ પૂરતાં,
 વહાલપલારી સેરો ઝીલી, સહુ બાળજીવન જૂલતાં.

એ શુભ પારણાં હવે તો દેવામાં ફૂલ થઈ ગયાં છે, ધરડોરાંની એ હરખદોરી પણ હવે સાસુ-વડુની લડાઈમાં તૂટી ગઈ છે; કેમકે

‘દલપત ડુંગરો ધ તો અમારો સસરો જો, ગંગાજનાં નીર સાસુજી નિરમળાં રે.’

એને બદલે અત્યારે દાર દાર સાસુસસરાના “કેરકાંટા” વહુઆરને લાગી રહ્યા છે. અન્ન-માટે વલખાં મારતાં બાલુડાંને ઘેર રવડાં મૂકીને પેટ માટે મીલમજુરી કરવા જનારી માતાઓ

બાપડી હવે મધુર હાલરડાં ક્યાંથી ગાઈ શકે ? પોતાના માથા ઉપર ટાંચેલી ફાટેલ તૂટેલ બાળોતિયાંની બોયમાં છ વાસાના બાળકને સુતાડીને અનેક માતાઓ ન્યાં ત્રીકમ-પાવડા લઈને ખોદકામ કરી રહી છે ત્યાં એ વ્હાલભરી સેરો શેં છૂટે ? આવી ન્યાં સ્થિતિ છે, ત્યાં ગમ્મત સાથે જ્ઞાન અને તંદુરસ્તી મેળવવા માટે સ્ત્રીઓને રાસડા લેવાનો અવકાશજ ક્યાંથી સંભવે ? થાકી પાકીને લોથ થઈ જતી માતાઓ રાત્રે બાળકોને પોતાની ગોદમાં લઈને વાર્તાઓ ક્યાંથી કરે ? અગાઉ તો:-

મોટે મળત્કે દળજી દળવા, બે જણી મંડી નહીં,
મૂઠી ભરી ભરી ઓરતી, ગીતડાં મીઠાં લલકારતી.

ગોરસ ભરી ગોળી ધમકતી, છાશ ધમધમતી હતી.

ધીમા ઝીણા મધુરધ્વનિથી રેંદીઓ ગાજતો'તો, નારીકેરા મધુર ગીતનો સૂર સાથે પૂરાતો.
ગાતી ગીતો મનભર મુખે હારય આજીવન, સુવાસેથી રસમય બની કુંપડીમાં છલાતું.

ઉભસવાળી અતિ ચાંદનીમાં, ગીતો મધુરાં નરનારી ગાતાં;
કો બાળનો સાથ રમે રૂપાળો, વાર્તાવિષે વૃદ્ધ નિમગ્ન ભાવે.

ચોરો વિસામો સહુને હતો ત્યાં, ભેજો થતો'તો નિત રાયરો ત્યાં;
વાતો મજાની ગઢવી કહેતા, રાત્રે હમેશાં ભજનો ગવાતાં.

હવે તો પ્રભાતમાંહે દેવદેરે મધુર ધંટા પણ દુર્લભ થઈ પડી છે. પ્રભાતિયાંની ધૂતને બદલે કાવા કસુંબે કે રહાના રંગે ધર ધાલ્યું છે. ધંટી-ગોળીના નાદ ભાગ્યેજ ક્યાંક ક્યાંક સંભળાય છે અને તેયે બપોર દિ ચઢ્યે. રાવણમથ્યાવાળા વાદીઓ મરી ખૂટયા છે. દૂહા-સોરઠા લલકારનારા ગોપજનો અત્યારે અગોચર થયા છે. ગઢવીઓ અને ભાટચારણો પોતાનો ખરો ધર્મ ભૂલ્યા છે, અને તેથી તેઓ ભૂટે હાલે ન્યાં ત્યાં ભટકી મરે છે. ખેડુતોની હીચોમાં અગાઉનો એ ઉત્સાસ ક્યાં છે ? અત્યારે તો તેઓ મરવાની આળસે અંધપરંપરાન્યાયે ખિન્ન હૃદયે ખરાડે છે કે:-

વ્હાલું લાગે છે મને ધ્રજમાં વસવું ગોકુળીએ નથી જવું રે-

હરિ વેણુ વાય છે રે હો વનમાં, તેનો હલે લાગ્યો અમારા તનમાં-

ડાંગ ઉપર મણિધરની માફક લડતાં લડતાં હવે કયો ગોવાળીઓ દુહા લલકારે છે ? લીમડાની ડાળે ડોલતો ડોલતો હવે કયો ભરવાડ રાગડા તાણીને મસ્ત બની જાય છે ? ગોપજનોની વનવન વિધતી વાંસલડી હવે ક્યાં ગઈ ? 'ભાઈની મારેલ બેનડી, ભોળાઈની રંગેલ ચુંદડી' જેવાં હૃદયની આરપાર જઈ ભેદી નાખે તેવાં કરુણાજનક પણ બોધક ગીતો હવે કયી માડી ગાય છે ? અગાઉ તો:-

પાતળીઓ વહેજો સજીવન, ખળખળ વહેતો હતો,
કાંઠે ધટા કુકી રહી નિત, પંખીના મેજો થતો.
ત્યાં પાય પાણી ખેડુ દુહા, સોરઠા લલકારતા,
કીચુડ કીચુડ કોસ કેરા, ગીત નાદ થતા હતા.

વડલા તારી વરાળ; પાને પાને પરજળી; ક્યાં જ'પાવું ઝાળ, ભડકા લાગે ભાણના.
અમે પરદેશી પાન, વાવ'ટાળે આવીયાં; દીધાં અમને માન, પાદરથાં પાછાં વગ્યાં.
જોઈને વ્હોરીયે જાત, લાળળાંય લોપે નહિ; પડે પટાળે ભાત, ફાટે પણ ફીટે નહિ.

("શારદા" માસિકમાં લેખક:-રા. ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ બી. એ.)

૬૦-વાઘવિધવાઓની દયાજનક દશા

કુદરતની લીલા અપરંપાર છે. તે કોઇ વાર સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી પૃથ્વીના જીવોને ગભરાવી મૂકે છે, તો કોઈ વાર એટલી બધી ઠંડી પાડે છે કે જીવોનાં શરીર ધ્રુજી ઉઠે છે. તે કોઈ વાર ગગનચુંબી ઇમારતોને ભાંગી નાખીને પૃથ્વીદેવીને અર્પણ કરે છે તો કોઈ વાર મરુભૂમિમાં મોટા મોટા મહેલો અથવા રાજમંદિરોનાં દર્શન કરાવે છે. તે કોઈ વાર રાગને રંક બનાવી દઇને પોતાની પ્રભુતાનું દર્શન કરાવે છે તો કોઈ વાર રંકને રાગ બનાવીને પોતાની દયાળુતાનો પરિચય આપતાં સંકોચ રાખતી નથી. તે કોઈ વાર રાવણ, હિરણ્યકશ્યપ તથા તેમના જેવા નરપિશાચ રાજાઓને ઉત્પન્ન કરીને પોતાને માથે કલંક વહોરી લે છે, તો કોઈ વાર શ્રીરામ અને યુધિષ્ઠિર જેવા શાંતિપ્રિય તથા પ્રજાપ્રિય રાજાઓનાં રાજ્યસુખનો અનુભવ આપવાની દયા દર્શાવે છે.

ભારતવર્ષના હિંદુસમાજ ઉપર કુદરતનો ભારે કોપ થયેલો દેખાઈ આવે છે. તેની સ્થિતિમાં પરિવર્તન કરી દઇને પોતાની પ્રબળતાનો પરિચય તેણે આપી દીધો છે. જે હિંદુસમાજ અનેક શુભ ગુણોની ખાણ કહેવાતો હતો, જેમાં શોધવા છતાંય દુર્યોણ દેખાતો નહિ, જેની વિદેશી યાત્રીઓએ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરીને પોતાનું નિષ્પક્ષપાતીપણું તથા સહભાવ દર્શાવી આપ્યો છે, તેજ સમાજમાં આજે બાળલગ્ન જેવી વિનાશક કુપ્રથાઓ ધર કરી રહી છે. એ સમાજમાં એવાં એવાં બાળલગ્નો થયાં છે, અને હરહંમેશ થયા કરે છે કે તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોનો વિચાર કરતાં કોઇ પણ વિચારશીલ તથા બુદ્ધિવાન માણસ કંપી ઉઠ્યા સિવાય રહી શકેજ નહિ. હિંદુસમાજમાં આ બાળલગ્નરૂપી વિનાશક રોગ એટલો બધો ફેલાયેલો છે કે સમસ્ત સંસારના કોઇ પણ સમાજમાં તેનો એટલો ફેલાવો નથી. નીચેના આંકડાઓ ઉપર નજર ફેરવવાથી હિંદુસમાજના આ વિનાશક દૃશ્યનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકશે.

(માત્ર સનાતન ધર્મનાં વિવાહિત બાલક-બાલિકાઓની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની ગણતરી મુજબ આપેલી છે.)

ઉંમર	બાળકોની સંખ્યા	ઉંમર	બાલિકાઓની સંખ્યા
૦ થી ૫ વર્ષ	૯૨ હજાર	૦ થી ૫ વર્ષ	૧ લાખ ૮૪ હજાર
૫ થી ૧૦ ,,	૬ લાખ ૬૧ હજાર	૫ થી ૧૦ ,,	૧૭ ,, ૧૫ ,,
૧૦ થી ૧૫ ,,	૧૯ ,, ૭૭ ,,	૧૦ થી ૧૫ ,,	૪૯ ,, ૪૭ ,,
૧૫ થી ૨૦ ,,	૩૧ ,, ૩૫ ,,	૧૫ થી ૨૦ ,,	૬૬ ,, ૯૮ ,,

કેટલું હૃદયવિદારક દૃશ્ય છે ! પાંચ વર્ષથી પણ ઓછી ઉંમરનાં ૯૨ હજાર બાળકો અને ૧ લાખ ૮૫ હજાર બાલિકાઓ પરણેલાં છે ! એક વર્ષથી ઓછી ઉંમરનાં પણ એક હજાર બાળક-બાલિકાઓ પરણેલાં છે. હવે જરા ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ કે, જે સમાજમાં આટલી નાની ઉંમરનાં બાળકો અને બાલિકાઓનાં લગ્ન થાય છે, તે સમાજને રસાતાળ જવામાં શી વાર લાગવાની છે ? એ સમાજ કાળના મુખમાંથી શી રીતે બચવાનો છે ? એ સમાજના ઉત્થાનની આશા શું રાખી શકાય ? આટલી નાની ઉંમરનાં બાળકોને માત્ર પોતાનાજ નેત્રસુખને ખાતર પરણાવી દેનારાં માનપિતાઓના વિચાર અને ભણતરને તો શું કહેવું ? ઉપરી સંખ્યા તો માત્ર સનાતનધર્મીઓનીજ છે કે જેઓ પોતાના ધર્મના ઓઠાનીએ પોતાનાં દૂધમઘ બાળકોનાં લગ્ન કરે છે. આ અવિચારી બાળલગ્નોનો પ્રભાવ બાળક-બાલિકાઓનાં ભાવિ જીવન ઉપર કેવો પ્રડશે, તથા તેનાથી સમાજની કેવી દુર્દશા અને હાનિ થશે તથા થઇ રહી છે, તે સમજી લેવા સહેજે વિચારી શકશે. અદ્ય સમજણવાળાને તેની ખપ્પર એકદમ નહિજ પડે. અચ્છાન અવસ્થામાં તથા અયોગ્ય રીતે જે વસ્તુ આપવામાં આવે છે તે અપ્રિય તથા અણગમતી થઇ પડે છે અને તેથી લાભ થવાને બદલે નુકસાન થવાનો વિશેષ સંભવ છે.

આ જાતનાં લગ્નોથી બાળક-બાલિકાઓના ભાવી-જીવન ઉપર શી અસર થાય છે તેનો

અનુભવ પ્રત્યેક વિચારશીલ તથા જ્ઞાનવાન વ્યક્તિને જરૂર થશે. કેમકે વર્તમાન સમયમાં એવા બનાવો પ્રત્યેક ગામમાં બન્યા કરતા હોય છે. વર્તમાન સમયમાં બારતવર્ષનું કોઇ પણ ગામ એવું નહિ હોય કે જે આ જાતના બાળલગ્નરૂપી રોગથી ઘેરાયેલું ન હોય. કહેવાની જરૂર નથી કે, આથી કરીને બાળક-બાલિકાઓ નાની ઉંમરમાંજ વિધવાસનામાં ડૂબી જાય છે અને તેમનું ભાવિ જીવન નષ્ટબ્રષ્ટ થઇ જાય છે. નાની ઉંમરને લીધે તેમને કર્તવ્યાકર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી અને તેઓ બળ, બુદ્ધિ, વિદ્યા તથા દીર્ઘાયુથી હાથ ધોઈ બેસે છે.

બાળલગ્નોનું સૌથી ખરાબ પરિણામ એ આવ્યું છે કે, આ દેશમાં બાળવિધવાઓનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. બાળવિધવાઓની વૃદ્ધિથી દેશમાં વ્યભિચાર વિશેષ ફેલાય છે અને તેથી હિંદુ-સમાજના પ્રાણસ્વરૂપ 'સદાચાર'નો નાશ થાય છે. આખા દેશમાં હજારો એવી બાળવિધવાઓ છે કે જેઓ ધણીજ દયાળનક દશામાં દિવસ ગાળી રહી છે. આખા દેશમાં (સમસ્ત હિંદુસમાજમાં) બાળવિધવાઓની સંખ્યા જોતાં શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા સિવાય રહી શકાય તેમ નથી. નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી સમજશે કે હિંદુસમાજમાં (આખા દેશમાં) કેટલી બાળવિધવાઓ છે:—

હિંદુસમાજની બાલવિધવાઓ

ઉંમર	બાળવિધવાઓની સંખ્યા
૦—૧ વર્ષ	૫૯૭
૧—૨ „	૪૯૪
૨—૩ „	૧,૨૫૭
૩—૪ „	૨,૮૩૭
૪—૫ „	૬,૭૦૭
૦—૫ „	૧૧,૮૯૨
૫—૧૦ „	૮૫,૦૩૭
૧૦—૧૫ „	૨,૨૩,૧૪૭
૧૫—૨૦ „	૩,૯૬,૧૭૨
૦—૨૦ „	૭,૨૬,૨૪૮

વિચારવાન માણસે જરા વિચારી જોવું જોઇએ કે, જે સમાજમાં એક વર્ષથી ઓછી ઉંમરની ૫૯૭ વિધવાઓ હયાત છે, તે સમાજ સંસારમાં શી રીતે જીવી શકશે? તેની ઉત્તિ શી રીતે થઇ શકશે? સંસારના કોઈ પણ દેશ કે સમાજમાં આટલી નાની ઉંમરની વિધવાઓ જોવામાં આવતી નથી. શું પ્રાચીનકાળના હિંદુસમાજમાં આવું એક પણ દૃષ્ટાંત મળી શકે છે? એક વર્ષથી ઓછી ઉંમરની વિધવા પોતાના લગ્નની ખીજ વાતો શું સમજે? તે તો એટલું પણ જાણતી નથી કે, તેનું લગ્ન થયું હતું કે નહિ. ખીજાંઓને મુખેથી પોતાના લગ્નની વાતો સાંભળે એટલુંજ.

હું બાર મૂકીને કહું છું કે, આવીજ વિધવાઓ હિંદુસમાજ ઉપર કલંકરૂપ થઈ રહે છે. વ્યભિચારિણી વિધવાઓમાંની ઘણીખરી સમાજથી બહિષ્કૃત થઇને પરાણે વેશ્યાવૃત્તિ કરે છે. આજ કારણથી જ્યારે હજારે નવ મુસલમાન વેશ્યાઓ છે; ત્યારે દર હજારે ૩૮ હિંદુ વેશ્યાઓ છે. (અર્થાત્ મુસલમાનો કરતાં પ્રમાણમાં ચારગણી હિંદુ વેશ્યાઓ છે.) હિંદુસમાજના પ્રત્યેક પુરુષે આ બાબત ઉપર વિચાર કરવો જોઇએ કે, હિંદુસમાજને જાગૃત કરવાને માટે હવે શું કરવું જોઇએ. સમસ્ત સંસાર આપણા સામાજિક કુરિવાજોને માટે દિટકાર વરસાવી રહ્યો છે. જો આ બાળવિધવાઓ પોતાના કર્તવ્યથી બ્રષ્ટ થાય તો એમાં દોષ કોનો છે? હું તો એ બધો દોષ અનેક કુરિવાજોથી ભરપૂર એવા હિંદુસમાજનોજ માનું છું.

હિંદુસમાજમાં જેઓ આ પ્રથાની હાનિઓથી માહિતગાર છે, તેમણે આ અનિષ્ટકારક રિવાજોને નાશ કરવાને હવે તો કમ્મર કસીને તૈયાર થવું જોઇએ; નહિ તો આ હિંદુસમાજ રસાતળમાં પહોંચવાનો છે. આપણી નજર આગળજ જે જાતિઓ જંગલી મજાતી હતી, તે પોતાની

ઉત્પત્તિથી સંસારને ચક્રિત કરી રહી છે અને હિંદુસમાજ તો દિનપ્રતિદિન નીચેજ પડતો જાય છે. હવે જન્યત થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; નહિ તો પછી પાછળથી હાથ ધસતા પસ્તાવું પડશે. સંસાર પરિવર્તનશીલ છે. સંસારની પ્રત્યેક જાતિએ આવશ્યકતા જણાતાં પોતાનામાં ફેરફાર કર્યો છે. જાપાન વગેરે દેશો એજ પ્રમાણે વર્તીને ઉન્નતિને શિખરે પહોંચ્યા છે. હિંદુસમાજે પણ એ પ્રમાણે કરવાની જરૂર છે. હું માનું છું કે, એમ કરતાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવશે, પણ તે મુશ્કેલીઓની કંઈપણ પરવા કર્યોસિવાય આગળ વધવું જોઈએ.

જગન્નિયંતા આપણને જરૂર સહાય કરશે. તથાસ્તુ.

('વિશ્વમિત્ર'ના એક અંકમાંના શ્રી કાર્તિકનાથ ઝા'મંઝીલ'ના લેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૬૧-સ્ત્રીરોગના ઉપાય

આમળાં ૬૪ તોલા, લોહભસ્મ ૩૨ તોલા, જેડીમધનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, એ બધાંને બરાબર મિશ્ર કરીને ગળોના રસની સાત લાવના દહીં તેમાંથી ૨ થી ૪ વાલના પ્રમાણમાં ખાવાથી અતિ-આર્તવ (લોહીવા) મટે છે.

ધંદ્રજવ, અતિવિષ, સુંદ, પાંપર, મરી, ખીલી, મોથ અને ધાવડીનાં ફૂલ સરખેલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૧ તોલો ચૂર્ણ દરરોજ સવારમાં સ્ત્રીને ખવરાવવાથી અતિઆર્તવ રોગ મટે છે. પાણી સાથે કેતકી(કેવડા)નું મૂળ ધસીને તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી સ્ત્રીઓનો લોહીવા જલદીથી નાશ પામે છે.

આંખાની છાલ, જાંબુની છાલ અને અર્જુનવૃક્ષની છાલ સરખે લાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેનું રીતસર હીમ તૈયાર કરી તેમાંથી ૧ તોલા મધ સાથે પીવાથી અતિઆર્તવ-લોહીવા મટે છે. રસવંતી ૧ થી ૨ વાલના પ્રમાણમાં પાણીમાં વાટી સાકર સાથે મેળવી પીવાથી અતિ-આર્તવ મટે છે.

આમળાની મીંજે ચાર તોલા લઈને સાકર સાથે ખાવાથી લોહીવા મટે છે.

આમળાની છાલ ૪ રૂપીઆભાર, બેઢાંની છાલ ૨ રૂપીઆભાર અને હરડેની છાલ એક રૂપીઆભાર લઈ ત્રણેને મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણનું હીમ બનાવી તેની ગર્ભાશયમાં પીચકારી મારવાથી અત્યાર્તવમાં ફાયદો થાય છે.

ફટકડી, ગેલીક એસીડ અને મોચરસનું ચૂર્ણ કરીને પાનળા કપડામાં ઘાલી તેની પોટકી કરીને સ્ત્રીએ શુભ ભાગમાં રાખવાથી અતિઆર્તવ મટે છે.

રસવંતી, ધંદ્રજવ, અતિવિષની કળા, કડાજાલ, ધાવડીનાં ફૂલ અને સુંદ, એ સર્વને સરખે લાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૧ થી ૧૧ તોલો ખાવાથી અતિઆર્તવમાં ફાયદો થાય છે.

નાગરમોથ, ધંદ્રજવ, સુંદ, ધાવડીનાં ફૂલ, ટેટું, લોદર, વાળો, ખીલું, મોચરસ, કાળીપાટ, કડાજાલ, આંખાની ગોટલી, અતિવિષની કળા અને રીસામણી સરખેલાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બેઆની ભાર કે પાવડીભાર લેવાથી પ્રદર, વીર્યસ્રાવ અને અલાર્તવ મટી જાય છે.

લોહભસ્મ ૧ રતી, ધી તથા સાકરમાં સવારસાંજ લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

(" લાઝોદય"ના એક અંકમાંથી)

૬૨-કાઠીઆવાડની જૂની સંસ્કૃતિ

ચોરાનું માહાત્મ્ય

જે સમયે જે વસ્તુ ઉત્તમ હોય, તેની ઉપયોગિતા પણ ધણી હોય. જ્યારે ઉપયોગિતા ઓછી થાય, સમય બદલાય, ત્યારે ઉત્તમ ગણાતી વસ્તુની કિંમત જતી રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે નામ અળખામણું થઈ જાય છે.

કાઠીઆવાડનાં દરેક ગામડાંની મધ્યમાં રહેલો ચોરા (ટાઉનહાલ) એક વખત ઉત્તમ મનાતો હતો. તેનું મહત્વ એટલું બહુ હતું કે તેનાં અવશેષચિન્હો ગામડાંમાં છેક જૂંસાંધ ગયાં નથી. એક વખતનો મહત્તાવાળો ચોરા અત્યારે સુસ્તાલયમાં ફેરવાઈ ગયો છે. ચોરા કેટલો ઉપયોગી હતો તે બેધએ.

ગામનું ન્યાયમંદિર

અત્યારના જેવી અદાલતો પ્રથમના સમયમાં હતી નહિ, તેમ ન્યાયાધીશોને માટે ડીગ્રી મેળવવાની જરૂર નહોતી. ગામમાં કોઈ વચ્ચે તકરાર હોય, કોઈએ કાંઈ ગુન્હો કર્યો હોય તે બધાનો ઇન્સાફ ચોરા થતો, વૃદ્ધજનો ચોરા બેસતા, વાંધા-તકરારવાળા ચોરા ફરિયાદ કરવા આવતા. વૃદ્ધો ઠરેલ બુદ્ધિના અને દરેકના ગુણદોષોને પોતાના અનુભવમાં ઉતારેલા હોવાથી ઇન્સાફ કરવામાં સરલતા થતી. ફરિયાદ કરનાર કે બચાવ કરનારને વકીલ-બેરિસ્ટરની જરૂર પડતી નહિ. કોઈની ફરિયાદ આવી એટલે દરેક કોમના મુખ્ય મુખ્યને એકઠા કરી બંને તરફની હકીકત સાંભળતા અને પછી ન્યાય કરતા. આ ન્યાય પાળવા કોઈ આનાકાની કરે તો તેનો બહિષ્કાર કરતા. ન્યાય કરવા માટે પરમેશ્વરને હાજર ગણતા અને પંચ ત્યાં પરમેશ્વર માનતા તેથી

ચોરામાં દેવમંદિર

ની સ્થાપના કરતા. અત્યારે પણ જ્યાં ચોરા હશે ત્યાં ઠાકોરજીનું મંદિર પણ સાથેજ જોવામાં આવે છે. તે એટલા માટે રાખતા કે, ન્યાય તોળનાર, ફરિયાદી, સામાવાળો કે સાક્ષી જે બોલે તે સત્ય અને ઠાકોરજી સમક્ષ બોલે તેથી સત્ય હકીકત બહાર આવે અને ન્યાય કરવાવાળા પણ પક્ષપાતરહિત ઠાકોરજી સમક્ષ સાચો ન્યાય આપે.

ગામનો ધણી

ચોરાને ગામના ધણી કરતાં પણ વધારે માન અપાતું. બીજાં મકાનો કરતાં, ચોરાના મકાનની મર્યાદા વધારે ગણાતી. ચોરા પાસે કોઈ ઘોડે ચઢીને ન નીકળે, ચોરા પાસે ઓવર્ગ પગરખાં ન પહેરે, ચોરા બેઠેલાનું કોઈ અપમાન ન કરે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાની કાંઈ વાત ચોરા ચર્ચાય તે કરતાં તો મરવું સાઈં તેવી દૃઢ માન્યતા હતી. ચોરાથી થયેલો હુકમ-નિર્ણય બધાને માન્ય રહે તો કોઈ તેની સામે થતું નહિ. ગામધણી ગામમાં હોય કે બીજે ગામે હોય પણ તે ચોરાને માન આપતો. ચોરાની અંદર ખાટલે ચઢીને સુવાનો ગામધણીનેજ હક્ક હતો-હજી પણ ધણી ગામે ધણી પણ ખાટલે ન સૂવે-બીજા કોઈ ચોરામાં ખાટલો નાખીને બેસે પણ નહિ. યુવાનો વગેરે ચોરા બેસે નહિ અને કદાચ જાય તો ધણીજ મર્યાદા રાખે. બીડી, હોંકો ચોરા ન પીવે, એક બાજુ બેસે, બનતા સુધી મૌન રહે અને બોલે તોપણ મર્યાદામાં. વળી દેશી પરદેશીને માટે

સુસાફરખાતું

જૂદું હતું નહિ. ગમે તે દેશનો આવી ચોરા ઉતરે, તેને ગામનો કોઠવાળ પાગરજી લાવી આપે, વાહન હોય તો ધાસચારો લાવી આપે. ઠાકોરજીનો પૂજારી પોતાને ઘેરથી અગર બીજે સ્થળેથી ખાવાનું લાવી આપે. સાધુ, ખાવા વગેરેના ધામા પણ ચોરામાંજ પડ્યા હોય, બીજા માગજી-વર્ગના ચોરા આવીનેજ ઉતરે. આવી રીતે ગમે તેને આશ્રય આપનાર ગામડાનો ચોરા હતો અને છે.

સંરક્ષાલય

ગામનું રક્ષણ કરવામાં ચોરાનો મોટો હિસ્સો હતો. વૃદ્ધો ચોરામાં બેસતા. તેની પાસેના વૃક્ષ કે કોઈ ઉંચી જગ્યાએ સાઠીકો બેસતો. ધોડાવાઈ-પાળ-આવે તેમ સાઠીકાને શંકા જાય તો

સ્વેત દ્વળ ઉચી કરતો એટલે સીમમાં કામ કરનાર ખેડૂતો કે ખીજા જે બહાર હોય તે બધા ચોરે એકઠા થાય અને સંઘબળથી રક્ષણ કરે.

વ્યાયામશાળા

ચોરાનો વ્યાયામશાળા સાથે સંબંધ હોતો. ચોરાની આગળના ચોકમાં અંગબળવર્ધક રમતો થતી, કોઈ પોતાની તરવારથી અવનવા પ્રયોગો કરતો, કોઈ નિશાન પાડતો, કોઈ ભાલો કેમ ફેંકવો, તેનાથી કેમ બચાવ કરવો વગેરે કરતા.

ઉપદેશાલય

ચોરે એસનારને ડાયરો કહેવાય છે. આ નામ ડાહ્યા મનુષ્યનો સમૂહ એટલે ‘ડાયરો’ તેવો તેનો અર્થ છે. કથા-વાર્તા ચોરે થાય, દેશ-પરદેશની વાત ચોરે સંભળાય, સાધુ-સંતો ચોરે ઉતરી જ્ઞાનોપદેશ કરે; સારી શિખામણ, જ્ઞાન, ગામનું નિયમન વગેરે બધું ચોરેજ થાય.

આ લઘુ લેખમાં ચોરાનું સંપૂર્ણ માહાત્મ્ય વર્ણવી શકાય નહિ, પણ અત્યારે સુસ્તાલયના નામથી તિરસ્કૃત થયેલો ચોરો કેટલો ઉપયોગી હોતો, તેની ઝાંખી કરવાનોજ ઉદ્દેશ છે. સુર વાચકો સ્થાલિપુત્રાકન્યાયે સમજી જશે એટલી વિશ્વસિ.

(“ક્ષત્રિય”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. ધીરસિંહ બહેરાભાઈ ગોહિલ)

૬૩-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નિંદકો

આજથી બે વર્ષ પૂર્વે કલકત્તાના મારા બે મારવાડી મિત્રો મારી સાથે ટોળ કરીને બોલેલા કે “તમે આર્યસમાજીઓ ભગવાન કૃષ્ણને માનતા નથી, તમે નાર્સિક છો. અમારા વૈષ્ણવોના ભક્તિમાર્ગનો રસ જો તમે જરા ચાખો તો તમને સમજણ પડે કે, તમારી સંધ્યા કેટલી બધી નીરસ છે. ભક્તિમાર્ગના આશ્રયવિના કંઈ ભગવાનમાં ચિત્ત ચોટે ખરું?”

આ સાંભળતાં મેં કહ્યું કે “ભાઈ! ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં રસિકતાની જરૂર પડે છે ખરી?”

“ના, ના, અમે તો એમ કહેવા માગીએ છીએ કે, તમારાથી નિરાકાર ભગવાનનું ધ્યાન થઇ શકેજ નહિ. અમારો ભગવાન પ્રસાદ લે, હિંડોળામાં હિંચકા ખાય, ઘરેણાં પહેરે અને બ્યારે અમારા મંદિરમાં ભાગવતમાંથી કૃષ્ણ અને ગોપીઓની લીલાવિષેની કથા થાય, ત્યારે તો ખરેખર અમે ગદ્ગદ થઇ જઈએ છીએ.”

આમ કહેતાં કહેતાં તો મારા મિત્ર ખૂબ ખીલવા લાગ્યા, પણ મેં તેમને અધવચ્ચ અટકાવી કહ્યું કે ‘ભક્તિ અને ધ્યાનના પ્રદેશમાં પંચ કર્મેદ્રિયોનું કામ નથી; કારણ કે યોગસૂત્રમાં લખ્યું છે કે ‘ધ્યાન અને સમાધિની સાધના કરતાં આપણી ઇદ્રિયો નિર્વિષય થઈ જાય છે.’”

“હોય, ભાઈ! પણ અમને તો એજ ભક્તિમાં મજા પડે છે, જે અમારા ગોવિંદ ભુવનમાં દેખાય છે.” “ત્યાં શું છે ભાઈ?” મેં પૂછ્યું. “ત્યાં આવો ત્યારે સમજાય.” જવાબ મળ્યો.

આ મિત્રો સાથે સાંજે હું ગોવિંદ ભુવનમાં પહોંચી ગયો. મોટા આલીશાન મકાનમાં વૈભવ-વિલાસનાં સર્વ સાધનો ત્યાં દેખાયાં. એક મોટી વ્યાસપીઠપર બેસી એક મારવાડી ભાઈ કથા કરતા હતા. કથામાં બાલકૃષ્ણનું રસમય વર્ણન સાંભળીને શ્રોતાઓ “વાહ વાહ”ના દ્વનિ સાથે ડોલતા હતા. આ સ્થળનું નામ ગોવિંદ ભુવન એટલે અહીં કૃષ્ણવગર ખીજું શું હોઇ શકે? ભક્તોમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ હતી. કથાકાર ખીલતી વયના હોઇ ઘણા વાચાળ જણાતા હતા. કથા સમાપ્ત થયા બાદ વ્યાસપીઠપર બિરાજેલા મહાનુભાવના ચરણસ્પર્શ માટે દોડાદોડી થઇ રહી! સ્ત્રીવર્ગ તો ગાંડોતુર બની ગયો હતો. લોકો કહે કે “કથાકાર તો સાક્ષાત્ ભગવાનનો અવતાર છે.”

આજે આ કથાકાર હીરાલાલ મારવાડી કલકત્તાનાં હજારો શેઠ-શેઠાણીઓને નચાવે છે; લાખોની સંપત્તિઓ તેના ચરણ આગળ ધરવામાં આવે છે. ખરેખર, કલકત્તામાં તો સાક્ષાત્ ભગવાન, હીરાલાલનું રૂપ ધારણ કરી નિવાસ કરી રહ્યા છે !

ગોવિંદ ભુવનથી પાછા ફરતાં મારા મિત્રે કહ્યું કે “ જોયો ભક્તિરસનો આ અખડિત પ્રવાહ ! ”
મારાથી ન રહેવાયું. મેં કહ્યું કે “ માફ કરજો, આ શૃંગારરસપૂર્ણ ભક્તિ કોઈ દિવસ તમારે
કપાળે કલંકની કાલિમા લગાડ્યા વિના રહેનાર નથી. અમે આર્યસમાજીઓ તો યોગીરાજ
કૃષ્ણના ભક્તો છીએ. તમારા કૃષ્ણમાં તો ફક્ત તમે શૃંગારિકતા અને વિલાસપ્રિયતા જુઓ છો.
જેમ નાટક-સિનેમામાં લોકો ભેગા થાય છે, તેમ મંદિરમાં તમે મૂર્તિઓની આજુબાજુ નાટકી
વાતાવરણ ઉભું કરો છો; માટેજ લોકો આકર્ષાય છે. ભગવાન અને ભક્તિ એ વિષે તેઓ કંઈ
સમજી શકતા હોય એમ હું કહી શકતો નથી. ”

“ જવા દો, જવા દો; તમે આર્યસમાજીઓ તો જેની તેની નિંદાજ કરો છો. ” આમ વાત
પડતી મૂકાઈ; પણ કલકત્તાના ગોવિંદ ભુવનના પાછળથી જે સમાચારો મળ્યા તે દરેક સહૃદયી
હિંદુએ વાંચવા ઘટે છે.

કલકત્તામાં જયદયાળ અને હીરાલાલ બંને વ્યાપારીઓ છે. તેઓ જેમ તેમ કરી
વ્યાપારથી પોતાનું યુજ્જ્વળ ચલાવે છે. તેઓ કંઈ બહુ બણેલા નથી; પણ તેમને ગીતા
વાંચવાનો શોખ છે. એક દિવસે દુકાન ઉપર તેમણે બીજા ભાઈએને કથા સંભળાવી. તેમની
સેદી બહુજ મનોરંજક હોવાથી હીરાલાલ કથાકારતરીકે વખણાવા લાગ્યા. ઘણા લોકો કહેવા લાગ્યા
કે, અભણ જ્યારે આવી સરસ કથા કરે, ત્યારે તો જરૂર તેનામાં પ્રભુનું કંઈ દૈવી તેજ હોયું જોઈએ.

ત્રાજવાં કાટલાં છોડી બંને ભાઈઓએ કૃષ્ણજી માટે એક સ્થાન ઉભું કરતા ગોવિંદ ભુવનની
ચોજના કરી. જોતજોતામાં લાખો રૂપીઆનો વરસાદ તેમનાપર વરસી પડ્યો. ભગવાન કૃષ્ણના
ભક્તોએ એક આલીશાન ઇમારત ચણાવી દીધી, જેનું નામ ‘ગોવિંદ ભુવન’ પાડવામાં આવ્યું.

કાલના બકાલ હીરાલાલ આજના કથાકાર છે, અડધું કલકત્તા તેમને ભગવાનના અંશ-
વતાર માને છે. ગોવિંદ ભુવનમાં ગીતા, ભાગવત અને ભજનોની ધૂન જામવા લાગે છે.

આજનું ગોવિંદ ભુવન વૈષ્ણવસમાજનું ગૌરવસ્થાન છે.

ગોવિંદ ભુવનમાં સ્ત્રીપુરુષો-આખાલટ્ટક-સર્વ ભક્તિરસમાં સ્પર્ધા માંડે છે. હીરાલાલ ભગવાનની
ગાદીએ બેસી ગયા છે. અહા ! કેવું પરિવર્તન ! કોઈ પણ પ્રકારના યમ-નિયમનું અનુશાન કર્યો વગર
કેવળ વાણીને પ્રતાપે કાલનો અશુધ ગણ્યો હીરાલાલ આજે ભગવાનની ગાદીએ બેસી ગયો છે !

ઉફ ! આજે આ શેનો ઉડકાપાત છે ? આ શું સંભળાય છે ! !..... ગોવિંદ ભુવનના
ભગવાને ૧૫૭ સ્ત્રીઓના શિયળને ખડિત કર્યું ! નાટકી હીરાલાલે સારાં સારાં ધરોની કુલ-
વધૂઓને કૃષ્ણના નામે બજા કરી ! દૂતશીઓ રાખી સારી સારી સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓને ચૂંટી ચૂંટી
તેમને ફસાવી ! પોતે કૃષ્ણ બની ભોળા ભક્તાણીઓને ગોપી બનાવી ! આ પિશાચે હદ વાળી દીધી.
આજે કલકત્તામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો છે ! અંધ હિંદુઓ ઠગાયા ! સભાઓ મળી; હીરાલાલ
અને જયદયાળને ખૂબ ગાળો આપવામાં આવી.

પત્રકારોએ અંગારા વરસાવવાનું શરૂ કર્યું; પણ તેમ છતાંયે કોઈએ રોગનું ખરું ઔષધ
તપાસવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ !

આજે યોગીરાજ કૃષ્ણ પોતાના નામે વ્યભિચારનો નાટારંગ જોઈ રહતા હશે ! ગીતાના
કૃષ્ણને-યોગીરાજ કૃષ્ણને આજે કોણ પૂજે છે ? અહીં તો નાચતા, વાંસળી વગાડતા, ગોપીઓ
સાથે યથેચ્છ વિહાર કરતા માખણચોર કૃષ્ણની પૂજા થાય છે !

આજે હીરાલાલ દોષિત નથી; પણ જે ભાવના ભક્તિમાં શૃંગારરસને મુખ્ય સ્થાન આપે છે, તે
દોષિત છે. આજે બાહ્યાડંબરથી રીઝનારા, ગાંડા થનારા, પગચાળી કરી ચરણામૃત લેનારા લોકો !
ઉઠો, ખરી ભક્તિ ક્યાં છે, તે જોજો. યોગીરાજ કૃષ્ણની ભક્તિ આદરો ! હવે બહુ થઈ ચૂક્યું છે.

‘આર્યસમાજ કૃષ્ણનો નિંદક છે’ તેનો કૃષ્ણના નામે દુકાન માંડી સમાજને છેતરનારા
હીરાલાલો પોતેજ ન્યાય કરી લેશે !

(“પ્રચારક” જૂન-૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૬૪-બૈરાનું પંચ

રામજી પટેલ ગામના આજેવાન છે; એટલે તેમની ડેલીએ લોકોની સારી ઠઠ જામતી, રામજી-ની આજ્ઞા લોકો હોસેથી ઉઠાવતા; અને તેથી તે પણ તેમને ધન્ય માનતા. ગરમીની મોસમ આવી. ગામમાં વિષૂચિકા-કૌલેરા ફાટી નીકળ્યો. રામજીની મોટાદનો ખ્યાલ રાખ્યા વગર કૌલેરાએ તેમના મોટા દીકરાની વહુનો જીવ લઇ લીધો.

રામજી પટેલને ત્યાં કોઇનું મરણ થયું છે, એ સમાચાર જાણી દરેક ઘરનાં બૈરાં માથે આધું ઓઢી રોવા-ફૂટવા તેમના ઘર તરફ જવા નીકળ્યાં. ગામમાં રમણ જરા સુધારાની વાતો કરનાર નવજીવાન ગણાતો! એટલે તેણે તેની પત્ની સુમતિને રામજી કાકાને ત્યાં રોવા-ફૂટવા મોકલી નહિ.

આખા ગામમાં ચર્ચા ઉપડી. લોકો મરનારને તો તરતજ બૂલી ગયા અને રમણની વહુ સુમતિએ જાજીયાં ન લીધાં અને રોવા-ફૂટવાની કવાયતમાં ભાગ ન લીધો, તે વિષે ગરમાગરમ ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા. ખુદ રામજી કાકાનાં ધણીઆણી પોતાના દીકરાની વહુ મરી ગયાનો શોક બૂલી જઇ સુમતિ તેમને ત્યાં રોવા-ફૂટવા ન આવી એટલે ‘નહીં તે અભિમાની છે’ એમ કહેવા લાગ્યાં.

ખપોરનો વખત હતો, ગામના લોકો કંઈક વેરાયા, એટલે સુમતિ અને રમણ રામજી કાકાને ત્યાં સહાનુભૂતિ બતાવવા ગયાં.

રમણને જોતાંજ રામજી કાકાનાં ધણીઆણી ચંચળખા રાતાં પીળાં થઇ જઇ બોલ્યાં: “કેમ, હવે તો તમે મોટા માણસ થયા! તમારાં મડમ સાહેબ હવે તો શું કરવા ગામની રીત પાળવા અમારે ત્યાં આવે?”

ચંચળખાની આજુબાજુ ડોસીઓની પલટણ હતી. તેમાંની એકાદ ડોસી બોલી: “હા, હવે સુમતિ બહુ મોટી થઇ ગઈ, એટલે રીતરિવાજમાં શું કરવા ભાગ લે?”

રમણે કહ્યું કે “ડોસીમા! હું જાતી ફૂટી ફૂટી, ઘાંટા પાડી શોક બતાવવામાં માનતો નથી. ખરેખર, આ ખોટું ધર્તીંગ મને ગમતું નથી, એટલે સુમતિને ન મોકલી. તમને અમે હૃદયની સહાનુભૂતિ બતાવવા આવ્યાં છીએ. તમારા દુઃખથી ખરેખર અમને પણ દુઃખ થાય છે; પણ રોવા-ફૂટવાનું નાટક ભજવી અમારું દુઃખ બતાવતાં અમને આવડતું નથી.”

“શું કહ્યું? આ બધું નાટક છે? અમે બધા અહીં ખોટો ઢોંગ કરીએ છીએ? રહેવા દે, રહેવા દે; જોયું તારું ડહાપણ!” એમ ધનકોરખાએ ગર્જના કરતાં કહ્યું.

“ડોસીમા! આ નાટક નથી તો શું છે? રડવું આવે કે ન આવે, જતાંયે માથે આધું ઓઢી, લશ્કરી પદ્ધતિએ થતી રડવાની કવાયતમાં સામેલ થવું-આને નાટક-ઢોંગ-નહિ તો ખીન્નું શું કહી શકાય? તમે શું એમ કહી શકશો કે, અહીં ભેગાં મળેલાં બધાં ખરા હૃદયપૂર્વક રડતાં હતાં? અહીંથી ગયાં કે તરતજ નહિ જણાય તેમના મુખપર શોક કે નહિ જણાય તેમની આંખોમાં આંસુ. આ તો ખરેખર નાટકના તમાશા જેવું છે.”

“પણ, અમે ફૂટીએ નહિ તો લોકો કહેશે કે, મરનાર માટે અમને ખીલકુલ લાગણી ન હતી.” ગંગાબા બોલ્યાં.

“એમ.....સારે તો તમે લોકોને બતાવવા ખાતરજ રડો છો, નહિ વાર?” રમણે પૂછ્યું.

“ત્યારે શું? લાગણી બતાવવા કંઈ સાધન તો જોઈએ ને?”

“વાહ વાહ! ખૂબ કરી. લાગણી બતાવવી હોય તો રડારોળ કરી મૂકવી અને જાતી ફૂટી ધમાચકડી મચાવવી, એમ તમે માનો છો? તમારી આ બૂલ થાય છે. હૃદયની ખરી લાગણી બતાવવી હોય તો મરનારનાં શુભ કર્મોને યાદ કરો અને તેનાં સગાંવહાલાંને ધર્મની વાતો કરી દિલાસો આપો.”

ચંચળખા આ બધું સાંભળી બોલ્યાં કે “જેટા રમણ! તારી આ બધી વાતો તો સાચી છે, મને પણ આમજ લાગે છે; પણ શું કરીએ? લોકાચારને આધીન થવું પડે છે!”

“લોકો ગમે તેમ ધારે, પણ જો તમે તમારૂં શ્રેય ઇચ્છતાં હો તો છાજીમાં લેવાનું, ઘસકરી ઘાટે ફૂટવાનું બધું મૂકી દો અને પ્રભુસ્મરણ સાથે દિલાસો આપવાની રીત દાખલ કરો. એમાંજ તમારૂં કલ્યાણ સમાયલું છે!”

આમ વાત ચાલતી હતી તેવામાં રામજી કાકા આવતાં આ વાત બધ પડી. બેગાં થયેલાં ઐરાંને વાત તો ગળે ઉતરી કે રમણે જે કહ્યું, તે ધણું જરૂરી અને હિતકારક છે; પણ તેનો અમલ કેણુ કરે? (“પ્રચારક”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૬૫-કાળજીવિષે કેટલીક જાણવાજોગ હકીકતો

“મારૂં કાળજી સુસ્ત બની ગયું છે” એટલે શું?

સુસ્ત કાળજી જેને અંગ્રેજીમાં ‘સ્લગીશ લીવર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેથી હજારો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પીડાય છે. સુસ્ત કાળજી આજકાલ સાધારણ દર્દ થઇ પડ્યું છે અને તે ઘણાંક દર્દોનું મૂળ થઈ પડ્યું છે. નામાંકિત તબીબોનું કહેવું છે કે, કાળજી કદી પણ સુસ્ત બનતું નથી, પણ તે ઉપર નોંધએ તે કરતાં વધુ કામનો બોજો પડતો હોવાથી દર્દીઓ પોતાના કાળજીને સુસ્ત કાળજીતરીકે ઓળખે છે; પણ ખરી રીતે તો તે કદી પણ સુસ્ત પડતું નથી.

આવે વખતે ખોરાકતરીકે ટમાટાં, હાશ, પટેટા અને મધ ફાયદાકારક થઈ પડે છે. આવે વખતે સમૂળગા અનાજ ઉપર જીવડું લાભકારક નથી; કેમકે એકલું અનાજ ખાવાથી એસીડમાં ઘણો વધારો થવા પામે છે.

વળી આવે વખતે શેરડીમાંથી બનતી ખાંડ પણ કાળજીને વધુ નુકસાન કરે છે. ખાંડની જગાએ મધ લેવું એ વધુ સલામતીભર્યું છે. ખૂબ યાદ રાખવું કે, જ્યારે કાળજીને સુસ્ત બનેલું માનવામાં આવે એટલે કે તે ઉપર નોંધએ તે કરતાં કામનો વધુ બોજો પડે તે વખતે રાખેતાનો ખોરાક એકદમ બદલી નાખવો. સુસ્ત કાળજીને મજબૂતી આપવા યા તેને જોશ આપવા માટે ખાસ ખોરાક જેવું કશું હોતું નથી.

x

x

x

x

કલેજી-એ શું છે અને તેની ફરજ શી છે?

જ્યારે મને ‘સુસ્ત કલેજી’ માટે ઉપર બોલવું પડ્યું છે, ત્યારે કલેજી શું છે અને તેની ફરજ શી છે, તે ઉપર કાંઈક લંબાણથી બોલવાનું હું આજે વાજબી ધારું છું. એક નામચીન તબીબે ઘણીજ વાજબી રીતે કહ્યું છે કે, જીંદગીને સુખી યા દુઃખી બનાવવાનો આધાર કાળજી ઉપર રહ્યો છે. આ બોલેબોલ ખરું છે અને એટલા માટે પોતાને ઇનસાનતરીકે ઓળખાવનાર દરેકે કલેજી-વિષે જાણવું આવશ્યક છે. કેટલીક અજબ જેવી ઇન્દ્રિયોમાં કાળજી પણ એક છે. તેને ઘડીએ ઘડીએ વિચાર ફેરવનારી ઇન્દ્રિયતરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શરીરમાંની કોઈ પણ ઇન્દ્રિય કરતાં કાળજી વધુ જૂડું કામ કરે છે. તે એક સાદી ઇન્દ્રિય છે, જે પેટની અંદર આપણી નજરથી બહાર જમણા પડખામાં પાંસળીઓની પાછળ છુપાયેલું છે. ગરીબ બિચારું કાળજી! વખતોવખત માણસોની મોટી સમજ-ફેર! અને તેઓની સજનો ભોમ બિચારા કાળજીને થઇ પડ્યું પડે છે. મેં ઘણાંક દર્દીઓને વખતોવખત પોતાના ડોક્ટરોને કહેતાં સાંભળ્યાં છે કે, અગર જ સારું કલેજી આવા શરીરમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે તો હું જરૂર દેહથી સુખી બનું.

કલેજી મોટામાં મોટું અંતરવયવ છે; કેમકે એવું વજન આશરે ચાર રતલ જેટલું છે. જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ સુધી તેની લંબાઈ આશરે એક ફુટ અને પહોળાઈ શુમારે ૮ ઇંચ જેટલી છે. કલેજી ઝેરનો નાશ કરનાર માંસપ્રતિ કહેવાય છે; પણ તે બીજું ઘણુંક જૂડું જૂડું કામ બજાવે છે. તે પિત્ત બનાવે છે જે ખોરાકને પચાવે છે અને ખોરાકની ચરબીઓનું

* આવે પ્રશ્ન જે દર્દી કે એવી બીજી નુકસાનકારક ચીજોની સલામત કરનારાં મને તેમનાથી સાવચેત રહેવાનું છે.

જીવનક

જોપણ કરવામાં મદદ કરે છે. વળી લીવર એટલે કાળજી એક ધણીજ કાર્યસાધક 'શીલ્ડર'તરીકેનું કામ બજાવે છે. મોટી છદ્મિયોમાંથી સઘળું લોહી પેટ, હોજરી, પેક્ટિયાસ (પેટમાં હોજરીની પાછળ આવેલા પિંડ), આંતરડાંઓ અને તલ્લીમાં એક ખાસ નસની મારફતે જમા થાય છે. આ નસને તખીઓ 'પોરટલ વેઇન' તરીકે ઓળખે છે; અને એજ શિરામારફતે આ સઘળું લોહી કલેજમાં સ્વચ્છ બનવા માટે જાય છે. આ લોહી જેને 'પોર્ટલ વેઇન' તરીકે કહેવામાં આવે છે, તે શરીરમાં ફરવા માટે તે અગાઉ તેને લીવર મારફતે ગાળી કાઢવામાં આવે છે. યાદ રાખજો કે, જે સઘળું પાણી તમે પીઓ છો અને જે સઘળો ખોરાક તમે ખાઓ છો, તે શરીરના બાકીના ભાગમાં જાય તે પહેલાં લીવરમાંથી પસાર થાય છે.

કાળજી ખોરાકના પાચનની રૂઢિને સંપૂર્ણ બનાવે છે. અગર જે ખોરાકમાં ઝેર ભળેલું હોય તો કલેજનું કામ આ ઝેરને બહાર કાઢી નાખવાનું છે. જે તમે સીસાના બેળવાળું પાણી પીઓ તો કલેજ તે સીસું બહાર કાઢી નાખે છે અને તેને પોતામાં દાખલ કરી જમા કરે છે. અગર જે પાછળથી કાળજીને ગાળવામાં આવે તો સીસાનાં નાનાં નાનાં ડીપાંઓ ઝરતાં તમે આ-બાદ નોંધ શકશો.

જેઓને પારે એક યા બીજા રૂપમાં લેવાની વરસોતી ટેવ પડેલી હોય છે, તેઓ મરણ પામતાં તેમનાં કાળજીમાંથી પારાનો મોટો જથ્થો મળી આવે છે. કાળજી લગભગ ખાણીની જગ્યા રાખે છે. એજ રીતે કોઇ પણ જાતની ધાતુનું ઝેર શરીરમાં લેવામાં આવે તો તે પણ કાળજીમાં જમા થઈ રહે છે. જેઓને દારૂ પીવાની ટેવ પડી હોય છે તેઓનું લીવર દારૂના ઝેરને પોતાનામાં એકઠું કરી રાખે છે, અને પોતે સહન કરી શરીરના ભાગનું પોતાના ભોગે રક્ષણ કરે છે. એજ કારણે ઘણા દારૂ પીનારાઓનાં કાળજીમાં જ્યારે ત્યારે બીગાડો થાય છે. લાંબી મુદતના દારૂડી-આઓનું કલેજ મોટું થયા વગર રહેતું નથી.

*

*

*

*

કાળજી અને ઝેર

કાળજી ચોક્કસ ઝેરોને ચૂસી લે છે અને તેને છુપાવી રાખે છે યા તે ઉપર કાણુ રાખી શકે છે; પણ બીજાં ઝેરોનો નાશ કરવાની પણ તે શક્તિ ધરાવે છે. દાખલાતરીકે જ્યારે કોઇ શખ્સ બીડી વીગેરે પીએ છે, ત્યારે કાળજી તેમાંના નીકોટીન નામના ઝેરનો નાશ કરી શકે છે. એટલે કે કાળજી ઝેરને જેમ રાખી શકે છે, તેમ ઝેરનો નાશ પણ કરી શકે છે. કાળજીની આ બુબીના કારણેજ ટાઇફોઇડ રીવર અથવા બીજા કોઇ ચેપી રોગથી આપણે પીડાતાં હોઇએ ત્યારે કાળજી ઉપર આપણા જીવવાનો વધુ આધાર રહે છે.

જ્યારે એક શખ્સ ટાઇફોઇડ નામના તાવથી પીડાતો હોય, ત્યારે જાણવું કે તે ઝેરની અસરથી પીડાય છે અને તેથીજ તેને તાવ આવે છે, તેથીજ તે બિમારી સહન કરે છે, તેથીજ તેની પીડ, બરડા અને માથામાં જલમ દર્દ થાય છે. આ સઘળું દર્દ ઝેરના કારણે છે. આ ઝેર કેમ લાગુ પડે છે તે નોંધએ. આ ઝેરો જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જંતુઓ આંતરડાંઓને ચોમેરથી ઘેરી નાખે છે અને લોહીમાં દાખલ થાય છે એટલે શરીરના આખા બંધારણમાં મળી આવે છે. એવી રીતે આખું શરીર ઝેરથી ભરાઈ જાય છે અને આ જંતુઓ અને તેના ઝેરનો નાશ કરવા માટે કાળજીને તેમની સામે બાથોબાથ લડવું પડે છે. એજ પ્રમાણે ન્યુમોનિયાનાં જંતુઓમાટે પણ સમજ લેવું. કાળજી ઝેરનો નાશ કરવાનું કામ કરે છે અને ચુરદો તે કાઢી નાખવાનું કામ કરે છે. જ્યાંસુધી કાળજી પોતાનું કામ ચાલુ રાખવા જેટલી શક્તિ ધરાવે છે, ત્યાંસુધી દર્દને જીવવાની આશા રહે છે.

(દૈનિક "હિન્દુસ્થાન"માં લેખક:-શ્રી. એફ. ડી.)

૬૬-શિલોન દુર્ગનો કેદી

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડનો સ્વાતંત્ર્યવીર-ફ્રાન્સિસ બોનિવાર્ડ

પોતાના અનુપમ પ્રકૃતિસૌંદર્યને લીધે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ યૂરોપખંડનું નંદનવન કહેવાય છે. આજે તો સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિનું કેન્દ્ર બન્યું છે; યૂરોપની મહાપ્રગ્મણોના રાજ્યપ્રતિનિધિઓ આવીને ત્યાં વિશ્વશાન્તિના પાઠ બજાવે છે; રાષ્ટ્ર-સંઘ 'લીગ ઓફ નેશન્સ'ની અને જગત મજૂર પરિષદની બેઠકો ભરે છે; પશુ આવડા માનને પાત્ર બનવા અને પોતાનું જ રીપબ્લિક (સ્વરાજ્ય) સ્થાપવાને આ નાના દેશે કેટકેટલા બત્રીશા અને મરજીવાનાં મસ્તક ચઢાવ્યાં છે એની મુંઝી કથા તો ભૂતકાળના ગર્ભમાં શમી છે.

આજે અહીં સંપૂર્ણ શાન્તિ છે; પશુ તે કેટલા રક્તપાત પછી! કેટલા અન્યાય અને અત્યાચારના સામનાઓ પછી! આજે અહીં દેશવિદેશના શાસનતંત્રની મંત્ર-વિચારણાઓ ચાલે છે; પશુ તે કેટલાં શક્તિસામર્થ્યનો પ્રભાવ મેળવ્યા પછી!

આમ તો સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ અદ્ય સાધનવાળો દેશ છે. વળી યૂરોપમાંની એની ભૌગોલિક સ્થિતિ પશુ વિચિત્ર અને બચબરી છે. ચારપાંચ મોટાં રાજ્યોની સરહદો વચ્ચે એ વિંટળાયેલો છે. ફ્રેન્ચમાં એ ધણો નાનો પ્રદેશ છે. આટલા બધા છતાં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડે સ્વરાજ્ય, સમાન પદ અને પ્રજાસત્તા પ્રાપ્ત કર્યાં છે—ગૌરવભરે એ જાળવી રાખ્યાં છે.

પરંતુ ઇર્વીસનની સોળમી સદીમાં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની શી દશા હતી? સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનસત્તાના પાઠ બોધતા એના આજના પાટનગર જનીવા ઉપર એ વેળા સેવૌયના ઠાકોરની ભુલ્મ જહાંગીરી ચાલતી હતી. જેઓ એ ઠાકોરની સામે અને દેશના સ્વાતંત્ર્યની તરફેણમાં ઉઠ્યા તેમના જન લેવાયા. ચોમેર ત્રાસ ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો.

પશુ એ દશા લાંબી ન ટકી. સેંકડોની સંખ્યામાં દેશપુત્રો સ્વતંત્રતાની ખાતર સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવા તૈયાર થઈ ગયા. તેઓમાંનો એક સેવૌયવાસી વીર બોનિવાર્ડ પશુ હતો.

એ ફ્રાન્સિસ બોનિવાર્ડ ઈ. સ. ૧૪૯૬માં જન્મ્યો હતો. એના પિતાનું નામ લુઈઝ બોનિવાર્ડ. ટુરિન શહેરમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો અને ઈ. સ. ૧૫૧૦ માં પોતાના કાકાના દેવળને તેને વારસો મળ્યો. દેવળ જનીવાની પડખેજ આવેલું હતું અને તેની જાગીરની આવક પશુ સારી જેવી હતી, પશુ જનીવાની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ અર્થે તેણે એ બધું જતું કર્યું. જનીવા પર ગુજરતો અન્યાય તેનો શરવીર આત્મા સાંપી ન શક્યો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડને પોતાનો પિતૃદેશ કરી એ જનીવાના પ્રજાકીય દળમાં જોડાયો.

ઈ. સ. ૧૫૧૬માં સેવૌયનો ઠાકોર ૫૦૦ માણસ લઈ જનીવા પર ચઢ્યો. બોનિવાર્ડ બચાવને ખાતર હઠ્યો, પશુ તેના નિમકહરામ સાથીઓએ તેને શત્રુના હાથમાં પકડાવી દીધો. ઠાકોરે તેને બે વરસ સખ્ત કેદમાં રાખ્યો. ત્યાંથી એ છૂલ્યો, મુસાફરીઓમાં ખૂબ દુઃખ ખમ્યો; પશુ એથી તો એનાં સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ અને રાષ્ટ્રોદ્ધેક બમણાં વધ્યાં. દુશ્મન જોડેની એની ઝપાઝપી તો ચાલુજ રહી. ઈ. સ. ૧૫૩૦માં જુરા પર્વતોમાં રખડતાં તેને ચોરોએ લૂંટ્યો અને સાવ અનાથ દશામાં ઠાકોરને હવાલે સોંપી દીધો. આ વખતે તેને શિલોનના પાતાળઉંડા કિલ્લામાં પૂરવામાં આવ્યો. ૭ વરસ સુધી નહિ દાદ, નહિ ફરિયાદ એવી સ્થિતિમાં આ નિર્દોષ દેશભક્ત પિંજરે પડેલા વનકેસરીનો અડોલ પ્રાણુ ધારણ કરી ગોંધાઈ રહ્યો; પશુ.....

પશુ હવે જનીવાની બાઅરેખા બદલી. બર્ન પ્રાંત અને જનીવાનગરની સંયુક્ત સેનાએ પુનઃ સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ફરકાવ્યો અને પોતાના બોનિવાર્ડની બહારે શિલોન પર હસ્તો કર્યો. ઠાકોર હાથે. બોનિવાર્ડ મોતના પંજમાંથી છૂલ્યો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ હવે સ્વતંત્ર હતું. બોનિવાર્ડને પરમપ્રિય એવું રીપબ્લિક શાસનતંત્ર સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું. નવી રાજ્યમંડળી આ વીરેન્દ્ર નરનો આપભોગ કેમ બૂલે? તેણે એને જનીવાના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકને અધિકાર દીધો; જેમાં અઘાજી સુબો રહેતો તે મહાન વીર બોનિવાર્ડને અર્પણ કર્યું; અને જનીવામાં રહે ત્યાંસુધી તેને ૨૦૦ સોના-

મહોરોનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ઇ. સ. ૧૫૩૭માં બંધો સભાસદની મંડળીમાં એને પણ સભાસદ કરી બેસાડ્યો. બોન્નિવાર્દ પણ નકામો ન બેઠો. શાસનતંત્રની સુધારણામાં તેણે ધણા પ્રકારે મદદ કરી.

ધર્મશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસનો પારંગત એ બોન્નિવાર્દ જેટલો વીરેન્દ્ર તેટલોજ વિદ્વાન હતો. વિજ્ઞાનનો એને ભારે શોખ હતો. ૧૫૫૧માં તેણે પોતાનું સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય શહેરને ભેટ કર્યું. એ પુસ્તકો મળ્યા પછી ત્યાંની 'પબ્લિક લાયબ્રેરી' હસ્તીમાં આવી. એજ અરસામાં તેણે રીપબ્લિકને પોતાના વારસદારતરીકે ઠરાવ્યું અને તે એક શરતે—એ પાઠશાળાનો ખર્ચ નભાવવા પૂરતો પોતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય. એવો મહત્વાકાંક્ષી કર્મવીર બોન્નિવાર્દ ઇશ્તિસિદ્ધિનો સંતોષ મેળવતો ઇ. સ. ૧૫૭૦માં સ્વર્ગવાસી થયો.

ઇંગ્લંડનો વિહારી કવિ બાયરન પોતાનો દેશ છોડી ઇ. સ. ૧૮૧૬માં યૂરપના પ્રવાસે નીકળ્યો. રસ્તે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના એક ગામડામાં વરસાદને કારણે તેને રોકાઈ જવું પડ્યું. એ ગામની સામેજ શિલોનનો પુરાતન કિલ્લો આવેલો હતો. એ કિલ્લાને જોઇ કવિ બાયરનને નીચેનું કંઈપત કરુણ કાવ્ય બનાવવાની પ્રેરણા જાગી.

આ શિલોનના કિલ્લાનું એક પડખું લેમાન અથવા જીનીવા સરોવર ઉપર પડે છે. પાછલી બાજુએ આલ્પ્સ પર્વતનાં હિમ જામેલાં ગિરિશિખરો ચમકે છે. કુદરતના એ પ્રકાશિત સૌંદર્ય વચ્ચે કિલ્લો શયતાનના અધારિયા રહેઠાણ જેવો ભયંકર લાગે છે. આડમા સૈકામાં તેને ખડકના ટાપુપર બાંધવામાં આવ્યો ત્યારથી તેને જલખાનાતરીકેજ વાપરવામાં આવ્યો છે. કિલ્લો પાણી નીચે આડસો ટુટ ઉંડે જાય છે. ત્યાં આગળ કાળકોટડીઓની દાર બાંધેલી છે; જેમાં અનેક રાષ્ટ્રભક્તો અને રાજ્યદ્રોહીઓને કેદ કરવામાં તથા ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યા છે. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના સ્વાતંત્ર્ય ખાતર ઝુઝનાર જવાંમદ્ ક્રાન્સિસ દ બોન્નિવાર્દ પણ આજ કિલ્લામાં કેદ થયેલો.

બાયરને આ કાવ્ય રચ્યું ત્યારે આ વીર પુરુષના ઇતિહાસની એને જાણ નહોતી, એણે તો એ સ્વકલ્પનાથીજ રચેલું; પરંતુ પાછળથી એને બોન્નિવાર્દની પરાક્રમ-કથા મળી આવી. તે પછી એને વિશે બાયરન લખે છે:—

આ મહાપુરુષ જીનીવાવાસીઓનો ચેતનનારક છે. ધીર આત્મા, શ્રદ્ધાળુ ચાંતકરણ, ઉચ્ચ આશય, દક્ષ સલાહ, કાર્યતત્પર સાહસિક પ્રાણ, વિશાળ જ્ઞાન અને ચિત્તની અસાધારણ જાગૃતિ—એ સૌ લક્ષણોવાડે અંકિત બોન્નિવાર્દ સાચેજ મહાપુરુષના પદનો અધિકારી છે. બોન્નિવાર્દ પ્રજાસત્તાક શાસનતંત્રનો પ્રચંડ પક્ષકાર હતો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને માટે તેણે પોતાની સ્વતંત્રતાનો ભોગ દીધો, આરામ ને અમનચમનને હોમી દીધાં, ધનદોલન ગુમાવી અને પોતે માનેલા ને પોતીકા કરેલા પિતૃદેશ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના સ્વાતંત્ર્યને ખાતર એ પરમ નાગરિક બોન્નિવાર્દે વીર પુરુષને છાજે તેવા દૃઢ ભાવથી સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો. તેણે ભાવિક દેશજનની અને તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડનો ઇતિહાસ પણ લખ્યો. આજે એ પોતાના સ્વાતંત્ર્યપ્રિય જીવનથી અને એ ઇતિહાસથી અમર બન્યો છે.

બોન્નિવાર્દના બંદીવાસને લીધે શિલોનનો કિલ્લો સ્મરણીય છે, તો બોન્નિવાર્દ અને શિલોન બંને કવિ બાયરનના આ કાવ્યથી અનેકધા ચિરસ્મરણીય છે, એ નિઃસંશય સાચું છે. (સંકલિત)

એક રોમાંચકારી આપકહાણી

(૧)

મને પળિયાં આવ્યાં છે, પણ તે ઘડપણને લીધે નહિ; દુઃખના અચાનક આધાતને લીધે પણ નહિ. મારું શરીર વાંકું વળી ગયું છે, તે કામની મહેનતને લીધે નહિ; કેદખાનામાં કાટ ખાતું જકડાઈ રહેવાને લીધે ને આજ એની શક્તિ સાવ હરાઈ ગઈ છે.

અને મારા ભાગ્યની શી વાત કરું? આ મધુરી ભોમ ને આ તાજી હવા, એ બંનેના ઉપ-ભોગથી ખાનસ થઇને અહીં મોતની જાંજીરમાં હું જકડાયો તે મારા પિતાના ધર્મને ખાતર. એજ જીવના બળ્યા પણ ધર્મબ્રજ ન થયા; અને એજ ટેકને માટે અમે-એમના પુત્રોએ પણ અંધારધેરી

જેલમાં વાસો લીધો. અમે કુલ સાત હતા:—વિધર્મીઓના જુલમોથી રીઘા અને મગરર એવા છ ભરજીવાન બાંધવા અને એક વૃદ્ધ પિતા. પિતાની જેમ બાંધ પણ એક જીવતો બળ્યો, એએ લડાઇના મેદાનમાં લોહી રેડ્યાં; ત્રણ કેદખાને ગયા. એ સૌમાંથી હાલ તો હું એકજ અવમુઆ જેવો જીવતો છું.

(૨)

શિલોનનું કેદખાનું જમીનમાં ઉંડું છે. તેને ગોથિક ઘાટના સાત સ્થંભ છે. ધીંગી કાળ-મીઠ દિવાલની નાની ઉંચી ફાટમાં થઇ આવતું એકાદ ઝાંખું કિરણ અંદરના અધકારને વધુ ધીર કરે છે. એ બેજવાળા ભોયતળિયા ઉપર, જાણે જૂતનો બડકો હોય એમ એ તેજ રમતું લાગે છે. દરેક થાંભલે અકેક લોહનું કડું; દરેક કડે એક એક સાંકળ-શરીરને કોરી ખાય તેવી. આ રથા મારા ડીલપર એના ડાઘ; જીવતાં લગી નથી જવાના. આજ મારા દુઃખનો દિવસ છે, કેમ જે હું કેદમાંથી છૂટો થયો છું. કેટલાં વર્ષોસુધી આમ સૂરજને ઉગતો કાણે જાણ્યો છે? કેટલાં વરસ! પ્રભુ જાણે. હું ગણતો'તો તો ખરો; પણ મારો નાનો બાઈ ગળીગળીને મરણ પામ્યો ત્યારથી મેં એ ગણવાનું છોડી દીધું.

(૩)

અમને ત્રણે બાંધએને થાંભલાની સાંકળે જૂદાજૂદા જકડી બાંધેલા. એક ડગલું પણ ન ચસાય. એકબીજાનું મોં પણ ન જોઇ શકાય. ઝાંખા ઉજસમા અમે ત્રણે એકબીજાને માણસોના વણએળખ્યા એળા જેવા દેખાતા. ત્રણે સાથે હતા, છતાં જૂદા હતા. હાથ બાંધેલા હતા, પણ હૃદયથી ભેડાયેલા હતા. એ કેદખાનામાં પૃથ્વીનાં પાંચ તરવોના જ્યારે અમને વાપ્યા હતા, ત્યારે દિવાસો અમને માત્ર એકજ હતો કે, અમે એકબીજાનું બોલવું સાંભળી શકતા. દરેક જણ બીજાને કંઈક નવી આશા દઇને-પરાક્રમની કોઈક જૂની વાત કહીને કે શૂરાતનભર્યો રણરાસો ગાંધને હયાધારણ હતો; પણ એ લાંબુ ન ચાલ્યું. અમારા ખુશ્મા મીઠા સાદ ધીમે ધીમે કેદખાનાના પથરા સમા ખાવા ધાય તેવા ઘોઘરા થના ગયા. કદાચ અમારા મનતરંગને લીધે એમ લાગ્યું હશે; પણ અમને તો એમ થતું કે જાણે એ અમારા સાદજ નહિ.

(૪)

ત્રણેમાં હું મોટો એટલે બીજા બેને ધરપત દેવાનું ને ખુશ રાખવાનું કામ મારું હતું. તે હું ગમ પ્રમાણે કરતો; ને તેઓ પણ ઠીકઠીક ધીરજ ધરી રથા હતા.

મારો સૌથી નાનો બાઈ બાપને બહુ વહાલો હતો. એની ભમ્મર આઘાદ મારી માના જેવી હતી. આંખો આકાશના જેવી નિર્મળ આસમાની. એની હયાને લાંબે મારું અંતર કંકળતું. એવા રૂપાળા પંખીને આવા પિંજરમાં પકેલું જોઇને કેને ન લાગે? સૂર્યની દીપ્તિથી પ્રેમજ્વલ દિવસ સમાન તો એની કાન્તિ હતી:—જેવો ઉત્તરધ્રુવનો દિવસ ઉનાળાના છ માસ સુધી ખરેખર ઉપર અનસ્ત તપે છે, તેવાજ પ્રકાશમાન ને પવિત્ર એ હતો. સ્વભાવે આનંદી, બીજાનું દુઃખ દેખીને આંસુ પાડે એવો મૃદુલ અને જે દુઃખને દુનિયામાં જોઈ તેને ગ્લાનિ થતી તેનો અંત ન લાવે ત્યાંલગી જખીને ખેસનારો નહિ એટલો દયાગ્રહી.

(૫)

મારો બીજો બાઈ પણ એવાજ નિર્મળ દિવનો, પણ ક્ષાત્ર ઉદ્રેકવાળો; બાંધે મજબૂત અને દુનિયાની દુષ્ટતા સામે ખતમ થાય ત્યાંસુધી ખુશમિજાજ મનથી ટક્કર ઝીલે તેવો:—પણ સાંકળમાં જકડાઇને ઝુરવા યોગ્ય નહિ. એનો પ્રાણ પણ સાંકળના ખણખણાટ ભેગો હણાતો જતો હતો. મુગોમુગો હું એ જોતો અને સાથે મારો આત્મા પણ હણાતો જતો; છતાં અમારા કુદૃષ્ટના મોંઘા-મૂલાં રત્નશા એ બાંધએને પ્રસન્ન રાખવા મેં મારા આત્માને જેમતેમ કરી ટકારી રાખ્યો. આ બાઈ તો વનખીણો ખુંદનાર શિકારી હતો. વાધવરની પાછગ પડનારો હતો; પણ કેદખાનું એને મન દરિયો ડોળવા જેવું ભારે હતું. જકડેલા પત્ર એને મન બારેમાં બારે આક્રમત હતી.

(૬)

છનીવા સરોવરનાં પાણી હજાર પુટ ઉંડેરાં ઉછળી સપાડી ઉપર ધસે છે અને શિલોનનાં

કેદખાનાને વળુંધી લે છે. દિવાલનું અને પાણીનું એમ એ બેવડું કેદખાનું બન્યું છે. જીવતી કબર હોય તેવા, સરોવરના તળિયા નીચેના એ અંધારા કારાગારમાં જકડાયેલા અમે, રાત ને દિવસ અમારા માથા ઉપર પાણીના પછાડ સાંભળતા. ચિયાળાનો સૂસવતો પવન આકાશમાં પૂર-જોસથી ધસમસતો નીકળતો ને પાણી ઉડાડતો. એ પાણીની ઝણુના છંટકાવનું પણ મને ખરાબર ભાન થતું, ત્યારે એ ખુદ ખડકો પણ જાણે કાંપતા ને હચમચી જતા; પણ એથી મારું રંવાડું સરખુંયે ન ફરકતું. કેમકે એ કેદમાંથી છૂટકારો દેનાર મોતને હું હસતે મોંએ વધાવી લેવા સદા તૈયાર હતો.

(૭)

મેં કહ્યુંને કે, મારો નાનો ભાઈ ગળતો જતો હતો. મેં એ પણ કહ્યુંને કે, એનું મજબૂત દિલ પણ ભાંગતું જતું. અંતે કંટાળીને એણે ખાવાનું છોડ્યું;—ખોરાક ખરાબ હતો તે સાચું નહિ. શિકારીઓના ક્ષુદ્ર ખોરાકથી અમે સારી પેટે ટેવાયેલા હતા, જોકે પહાડી બકરીના દૂધને બદલે અમારે ખાખોચિયાનું પાણી પીવાનું હતું; અને અમારી રોડી તો—દુનિયા હસ્તીમાં આવી ત્યારે સૌથી પહેલી વખત મનુષ્યે પોતાના ભાઈને જંગલી પશુની જેમ કેદખાનામાં પૂર્યો, ને ત્યારથી એ કેદીઓએ જે રોડીને પોતાનાં આસુઓવડે પલાળી પલાળીને પોચી કરી ખાધી છે તેવીજ અમારીયે રોડી હતી; પણ અમને તેની પરવા નહોતી. મારા ભાઈનું શરીર કે મન તેનાથી નહોતું નંખાતું ગયું. મારા ભાઈનો આત્મા તો મહેલમાં બેઠેબેઠે પણ કરમાય તેવો હતો. જે તેની પહોડોના ચઢણમાં ભમવાની સ્વતંત્રતા ખુંચવી લેવાય તો.....પણ હવે સાચું કહેતાં વાર શાને કરે?... એ ગુજરી ગયો!

અને હું માત્ર જોઈજ રહ્યો. એનું માથું ટેકવવા જેટલીય ચાકરી ન કરી શક્યો; એનો મરતો હાથ સરખો પણ ન ઝીલી શક્યો; અરે! મરી ગયા પછીયે ન અડી શક્યો. હાથ અને દાંતવડે મારું બંધન તોડવા મેં ધણીયે પછાડા માર્યા; પણ ફેગટ. એ ગુજરી ગયો. તેઓએ એની સાંકળ છોડી, એ ભેજવાળા ભોં ખોદી અને દાટ્યો. મેં એમને વીનવ્યા; એક ઉપકાર કરવા આજીજી કરી જોઈ કે, એનું શબ બહાર સૂર્યથી પ્રકાશિત ભૂમિમાં દાટો; પણ એ વિચારજ બૂલભરેલો હતો. મારા મનમાં એમ થયું કે, આવો સ્વતંત્ર આત્મા મૃત્યુ પછી પણ આ ક્ષોર કારાગારમાં કેમ કરી જપંશે! પણ મેં આજીજી ન કરી હોત તો વધુ સારું હતું, તેઓ સાંચે ઠૂંડે પેટે હસવા માંડ્યું અને પછી એને ત્યાં આગળજ દાટી દીધો. હતી તેવી ભોં સપાટ વાળી દીધી. ન તો માથે લીલા ઘાસવાળી માટી પાથરી, ન તો કબરનો આકાર કર્યો. ઉપર ફક્ત એની ખાલી સાંકળ લટકી રહી હતી;—આવી હત્યાને બહુજ યોગ્ય સમારક!

(૮)

પણ અમારા કુટુંબનું માનીતું ફૂલ મારો સૌથી નાનો ભાઈ—ખાળપણથીજ લાડકવાયો, મુખાકૃતિએ મારી માની ખીજ મૂર્તિ સરખો, સૌનો પ્યારો, મારા પિતાના ખીજ પ્રાણ જેવો, મારા જીવનનો આધાર મારો એ નાનો ભાઈ. એ એક દિવસ છૂટો થશે, સુખી થશે એ આશમાં મારો જીવ ખોળિયું ધારણ કરી રહ્યો હતો; પણ અંતે એનીય ધીરજ ખુટી અને ડાળીપર ફૂલ કરમાય તેમ મંદપ્રાણ બનવા લાગ્યો.

ઓ ઈશ્વર! કેાઈ પણ સ્થિતિમાં માનવ આત્માને ઉડી જતો જેવો એ ત્રાસદાયક છે. મેં તો ધોધબંધ વહેતા લોહીમાં જીવ જતો જોયો છે; ઉછાળા મારતા કરાળ સાગરમાં બચવાને તરફડિયાં મારીમારી ટુપતા જીવને જોયો છે; નિસ્તેજ મેલી પથારીમાં બેભાનપણે પછાડા મારી બકતા પાપી જીવનેય જતો જોયો છે;—એ બધાં ત્રાસજનક મૃત્યુ છે. પણ આ મૃત્યુમાં ત્રાસ નહોતો; ધીરે ધીરે ને ઉડું દુઃખ હતું.

ધામેધામે એ લેવાતો ગયો. બિચારો પાછળ રહેનારાં સૌને સંભારતો ગયો. મૃત્યુની મશ્કરી કરતા હોય તેવા એના પ્રપુત્ર મલ—જાણે મેઘધનુષ્યના કિરણરંગ ધીરેધીરે ઉડી ગયા હોય તેવા! એ અંધારધેરા કેદખાનામાં તેજની છાંય નાખતી હોય તેવી એની પારદર્શક ચમકતી આંખો!

અને એક પશુ શબ્દ નહિ, પોતાની દુર્ભાગી સ્થિતિમાટે નિસાસો સરખો નહિ, ઉલટું મારી આશાને જીવતી રાખવા અમારા સુખી દિવસોની થોડી મધુરી વાતચીત કરી અને આશા આપી. હું તો મૌનમાં ડૂબી ગયો હતો; બાઇની ખોટના આ ભયંકર ખાડામાં ડૂબતો જતો હતો.

અશક્તિની મૂર્છા આવી તેને એણે કેવી શમાવી દીધી—ધીમેધીમે કળાઈ ન જાય તેવી રીતે! મને એ લાગ્યું; પશુ હું બરાબર સાંભળી ન શકતો. મેં એને નામ દઇ બોલાવ્યો, કેમકે ભય અને શંકાથી હું હવે ઝંતુને ચઢ્યો હતો. હું જાણતો તો હતો કે, હવે અધા પ્રયત્ન ફાગટ છે, તોયે માફ મન ન માન્યું. મેં ફરી વાર બોલાવ્યો. મને લાગ્યું કે, કેંક અવાજ આવ્યો. એક સખત આંચકો મારી મેં મારી સાંકળ તોડી નાખી ને એની સામે ધસી ગયો; પશુ મેં એને ન જોયો. એ ન હતો, એ ધોર અંધારામાં એકલો હુંજ હાલતો હતો; હુંજ જીવતો હતો; હુંજ દુષ્ટ શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. મારી અને અનંતતાના આરા વચ્ચેની એ છેલ્લી, એકની એક, મોંઘામાં મોંઘી કડી એ જીવલેણ સ્થળે લાંગી પડી હતી.

મારા બાઈ બાઈ આલ્યા ગયા હતા. એક ભોંયની ઉપર પડ્યો હતો, બીજો ભોંયમાં દટાયેલો પડ્યો હતો. મેં એનો જડ હાથ ઉપાડ્યો; પરંતુ મારા હાથ પશુ એટલોજ ઠંડોગાર હતો. મારામાં હાલવા-ચાલવાનાયે રામ નહોતા. માત્ર એટલું લાગતું કે, હું જીવતો છું. અરેરે, જેને આપણે ચાહીએ તેને હવે ફરી વાર એ રીતે નથી મળનાર, એ કેવો ધોરતમ વિચાર! હું પશુ સાથે કેમ ન મરી ગયો તેની મને ખબર ન પડી. મને કેાઇ દુન્યવી વાસના રહી નહોતી; કેવળ મારા ધર્મપરની શ્રદ્ધા રહી હતી; અને એ એકજ કારણે હું આપત્રાત કરતો રહી ગયો.

(૯)

પશુ પછી શું બન્યું તેની મને બરાબર જાણ નથી; હજીયે હું એ નથી જાણતો. પહેલાં તો તેજનું ભાન ગયું, પછી હવાનું અને અંતે અંધારાનું ભાન પશુ ગયું. ન હતો અને વિચાર કે ન હતી કંઈ લાગણી;—મુદ્ધે નહિ. એ પથ્થરો વચ્ચે હું પથ્થર થઈ રહ્યો. વરસતી ઝાકળમાં ઝાડપાન વગરની ટેકરી સમું બધુંજ વેરાન, જડ અને લુપ્ત થઈ રહ્યું હતું. રાતે નહોતી, દિવસે નહોતો. નહોતો આંખને ભારેખમ કરતો એ કારાગારનો ઉગ્ગસ. હવું માત્ર અવકાશ ભરતું શૂન્ય ને એક પશુ સ્થળવગરનું જડત્વ. ન હતા તારા, પૃથ્વી કે કાળ; ન હવું દયાશુ, પરિવર્તન, પુણ્ય કે પાપ. હવું એક મૌન્ય. જીંદગીનોયે નહિ ને મૃત્યુનોયે નહિ એવો સ્થિર શ્વાસ. જાણે કેાલતી આળસનો પારાવાર ઉલટયો;—ધોર, અપાર, મુગો અને અચેતન!

(૧૦)

પશુ અંતે મારા મગજપર પ્રકાશ પડ્યો. એક પક્ષીનો એ કકરવ હતો. થોડી વાર બંધ પડી વળી પાછો એ સંભળાયો. અતિમિષ્ટ ને અપૂર્વ એ ગીત હતું. મારી આંખ પ્રસન્નતા ને આનંદભરી રહી પડી. એટલી વાર તો જાણે હું કેાઇ દિ' દુઃખિયોજ નહોતો એમ લાગ્યું, પશુ પછી ધીમે ધીમે મારી ઇન્દ્રિયો જાગ્રત થતી ગઇ. કેાટડીની દિવાલો દેખાઇ અને ભોંયની સપાટી મારી આજીબાજી તરી આવી. અત્રાઉની પેડે સૂરજનો અંખો ઉગ્ગસ પશુ પેડી ફાટમાંથી સરતો દેખાયો. પેડું પક્ષી એ ફાટમાં બેઠું હતું. આસમાની પાંખવાળું કેવું રમણીય એ પંખી! હજારો સ્મરણ જગાડતું કેવું અનુપમ એ ગાન! જાણે એ મારે સારજ ગાતું ન હોય! એ પક્ષી પશુ જાણે મારી પેડે પોતાના સાથીને બોલાવતું હોય એમ મને લાગ્યું. જ્યારે દુનિયામાં મને કેાઇ ચાહનાર નહોતું, ત્યારે એ મને પ્રેમ કરતું હતું! એણે મને કેદખાનામાં આનંદ આપ્યો—વિચાર કરતો કર્યો. એ પક્ષી છૂટુંજ હશે કે કદાચ એનું પિંજરનું કેદખાનું તોડી અહીં મારા કેદખાનાપર બેસવા આવ્યું હશે! મધુર પક્ષી! કેદનો મને પૂરો અનુભવ છે, એટલે મારું સાથી બનાવવા સાર હું તને કેદી નહિ બનાવું.

અથવા પક્ષીરૂપે કેાઇ સ્વર્ગનો જીવ તો મળવા નહિ આવ્યો હોય? શું મારો બાઇ પક્ષી થઇને મળવા આવ્યો હશે? પ્રજા, પ્રજા! એ વિચારે હું નથી હસી શકતો, નથી રડી શકતો; પરંતુ આખરે એ પશુ ઉડી ગયું. એ પક્ષીજ હતું, નહિ તો મને બેવડા સુનકારમાં એકલો મૂકી કેમ ઉડી જાય? એકલો—કદનમાંના મુઠા જેવો; તેજબીયાં દિવસે નિર્મળ આકાશમાં શાપરૂપ એકાકી

કે વાદળો જેવા એકલો મને મૂકીને એ કેમ ઉડી જાય ?

(૧૧)

પણ માઈ પ્રારબ્ધ ફર્યું. મારા ચોકીદારો માયાળુ બન્યા હતા. દુઃખના દેખાવો ખમી ખમીને જોઈ તેઓ રીઠા થયા હતા, છતાં મારા તરફ માયાળુ બન્યા. મારી તુટેલી સાંકળ એમ ને એમ રહી. મને કોટડીમાં ફરવાની છૂટ મળી. એ કારાગારમાં એક છેડેથી બીજે છેડે, ને થાંભલાઓની આસપાસ હું ફરતો. ફક્ત મારા ભાઈઓની કબરો ઉપર પગ ન દેતો—રખે પગ પડી જાય ને એ કબરો અપમાનિત થાય! ને કવચિત્ જો મને લાગતું કે મારો પગ ત્યાં બૂલથી પડી ગયો છે તો મારા અંતરમાં ચીરો પડતો અને માઈ હૃદય કચરાઈને અધમુઠું થઈ જતું.

(૧૨)

પછી તો મેં દિવાલ કોતરીને અંદર પગ રાખી શકાય એવડો એક ખાડો કર્યો. નાસી છૂટવા માટે નહિ; કેમકે જો મારાં હતાં તેમને તો હું ત્યાંજ દફનાવીને ખેડો હતો, એટલે હવે તો આખી દુનિયા મારે મન તો એક મોટા કેદખાના જેવીજ હતી. ન મારે પિતા હતા, ન સંતાન હતું કે સગું હતું. મારા દુઃખમાં ન કોઈ સમ્બંધી હતું અને એ સાઈ હતું, કેમકે એમના વિચારે કદાચ હું ગાંડો થઈ જાત; પણ ઉંચેની એ સળિયાવાળી બારીઓમાંથી બહારની દુનિયા જોવા—એ ઉંચા પર્વતોપર નજર ફેરવી મારી આંખોને તૃપ્ત કરવા માઈ મન તલસી રહ્યું હતું; એટલે મેં બીંતમાં એટલો ખાડો કર્યો.

અને એ પર્વતો મેં જોયા. એ તો એવા ને એવા હતા. મારી પેટે કાંઈ દેહે બદલાયા નહોતા. અનંત કાળનો બરફ એનાપર જામેલો હતો. નીચે વિશાળ સરોવર ઝુલતું હતું અને આસમાની રંગની દ્રોન નદી પૂરપૂરવાહમાં વહેતી હતી. ખડકો અને ગીચ ઝાડી ઉપર પછડાતાં તેના પાણીનો અવાજ મેં સાંભળ્યો. દૂર આની રહેલા ગામનાં મકાનોની ધોળી દિવાલો ને સરોવરમાં લસી રહેલાં વહાણોના એથીયે ધોળા સટ મેં જોયા. જોયો એક નાનોશો ટાપુ; મારી બારીની બરોબર સન્મુખ; જાણે મારી સામે હસતો. એ નાનકડો લીલો ટાપુ લાગતો તો તો ફક્ત મારી કોટડીના જેવડોજ; પણ તેમા ત્રણ ઉંચાં ઝાડ હતાં અને પર્વતની સ્વતંત્ર પવનસહર એનાપર વાની; પડખે સ્વતંત્ર પાણી હીસોજો ચટયાં હતાં; એની ઉપર નાનાં નાનાં સુગંધી રંગીન ફૂલ ડોલતાં, કિલ્લાની દિવાલ આગળ મુખી રમતિયાળ માહડીઓ તરતી; ઉંચે વેગબરુઈ ગરુડ ઉડતું.

ને આ બધું જોઈને મારી આંખે નવાં આંસુની ધાર ચાલી; મનમાં શોક વ્યાપ્યો; મને થયું કે, સાંકળેથી છૂટયોજ ન હોત તો સાઈ હતું! હું દિવાલપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો. માથે મોટો ભાર પડ્યો હોય એમ કારાવાસનું અંધાઈ જાણે મારાપર તૂટી પડ્યું; જાણે કોઈને દાટવા ખેદેલી તાજી કબર. પણ છતાં આટલો પ્રકાશ ખમવાથી મારી નજર એટલી હેરાન પરેશાન થઈ હતી કે તેને આરામની જરૂર હતી.

(૧૩)

આ પછી મહિનાઓ, વર્ષો કે માત્ર થોડા દિવસો વીત્યે—કેટલું વીત્યું હશે તેની મેં ગણતરી ન કરી, ફરકારે ન કરી—છેવટ તેઓ મને છોડી મૂકવા આવ્યા. ક્યાં અને કેમ એ જાણવાની મને પડી નહોતી. છુટ્ટો કે બાંધ્યો હવે સરખું હતું. નિરાશાને હું ચાંદનાં શીખી ગયો હતો.

પણ તેઓ આવ્યા; આવીને મારાં બંધન એમણે કાઢી નાખ્યાં. ત્યારે એ કોટડી મને મધુરા આશ્રમ જેવી લાગી. મને થયું કે, એ લોકો ફરી વાર માઈ ઘર છોડાવવા આવ્યા છે. અંદરના કોળિયા જોડે મેં દોસ્તી બાંધી હતી. એમની જાળમાંથી હું ધ્યાનપૂર્વક જોતો. ચાંદનીમાં રમતા ઉંદરને જોતો. હું એ સૌના જેવાજ બની ગયો હતો. અમે એકજ સ્થળનાં રહેનાર હતાં અને હું તો એમના રાજા જેવો હતો; મારામાં એમને રંજડવાની તાકાતે હતી; પણ અમે સૌ સંપ-સંપીને રહેતાં. લાંબો વખત સાથે રહેવાના પરિચયથી અમે સૌ એટલાં એકાકાર થયાં હતાં કે મને મારી સાંકળ ઉપર પણ ભાવ થયો.

એટલે એ સર્વને છોડી છૂટે થતાં નિસાસાની હાય મારી હું જેવ બહાર નીકળ્યો.

(“કુમાર”ના આવાદ-૧૯૮૪ના અંકમાં ડૉર્સ આયરનના અંગ્રેજી કાવ્ય ઉપરથી લેખક-દેશજી પરમાર)

૬૭-બરનાર મેકફેડનનું અસાધારણ જીવન

“ આપણે હાલ જાણીએ છીએ તે ઉપરથી એવા નિશ્ચય ઉપર આવી શકીએ કે, આપણા દેશના હાલના સંયોજામાં આરોગ્યસંરક્ષણના બધા નિયમો પાળવામાં આવે તો આપણા લોકની સામાન્ય આયુષ્યમર્યાદામાં ત્રીસ વર્ષનો વધારો થાય. મોતનું પ્રમાણ અડધોઅડધ ઘટી જાય અને તેની સાથે માંદગીમાં સપડાઈ કામ કરવાને કાયમના નાલાયક થઈ પડતા લોકોની સંખ્યામાં મરણપ્રમાણ કરતાં ઘેરો ઘટાડો દરવર્ષે થાય. જીભ શબ્દોમાં કહીએ તો આ દેશની મૃત્યુસંખ્યામાં દરવર્ષે ૪૦ લાખનો ઘટાડો થાય અને રોગીઓની સંખ્યામાં ૮૦ લાખનો ઘટાડો થાય, આ આંકડો હૃદયભેદક લાગે છે; પરંતુ તે પ્રમાણમાં સિદ્ધ છે અને નિર્વિવાદ રીતે આરોગ્યસંરક્ષણની બાબતમાં આપણી અજ્ઞાન હાલત દેખાડી આપે છે. ”

—શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ

આજે દેશમાં ચારે દિશાએ ધનવાનોના ધનનો પ્રવાહ દરદીઓને રોગમુક્ત કરવા, દવાખાનાં કાઢવા તથા સેનેટોરિયમ બંધાવવા તરફ વહી રહેલો છે. શ્રીમંતો અને મોટા મોટા અમલદારોના સ્મારકતરીકે દવાખાનાં કાઢવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. દેશમાં સરકારી તેમજ ખાનગી વૈદ્ય-ડૉક્ટરોનાં દવાખાનાંની ખોટ નથી. ગામોગામ વૈદ્ય-ડૉક્ટરો ઉભરાઈ જાય છે, છતાં દેશમાં રોગપીડિતોની સંખ્યા ઓછી થતી નથી. ડૉક્ટરો અને દવાખાનાં વધે તેમ દરદીઓ અને મરણપ્રમાણની સંખ્યા ઓછી થવાને બદલે વધતી જાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકો માંદા ને માંદાજ. અકાળ મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું મોટું, કુદરતી મરણ જેવું તો કોઈ સમજતું જ નથી. જે કારણથી લોકો રોગપીડિત રહેતા હોય તે શોધી કાઢી તે કારણો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો રોગીઓની સંખ્યા અને અકાળ મૃત્યુનું પ્રમાણ કેમ ઓછું ન થાય ?

આપણામાં કહેવત છે કે “ ઉપાય કરતાં અટકાવ ભલો. ” લોકો માંદા પડે એટલે તેમને દવા આપવામાં આવે. તેઓ સાજા થયા પછી તેના તેજ કારણે ફરી માંદા પડે એટલે તેમને દવા આપવામાં આવે. આવો ક્રમ ચાલ્યા કરે તેથી તો તેમની જીવનશક્તિ હજીય જાય છે. દરદીઓને દવા આપવા જેટલી જરૂર તેઓ સામાન્ય દરદોના ભોગ થઈ પડતા બચે અને તંદુરસ્તી સાચવી શકે એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં ડૉક્ટર શબ્દનો અર્થ ‘તંદુરસ્તીનું જ્ઞાન આપનાર’ એવો થાય છે. ડૉક્ટરો એ અર્થમાં કામ કરતા હોય તો રોગપીડિત અને મરણનું પ્રમાણ કેમ ન ઘટે ?

જ્ઞાન એ શક્તિ છે. જ્ઞાનવિના કદી મુક્તિ નથી. દરેક પ્રકારનાં દુઃખ-દરદોનું મૂળ અજ્ઞાન જ છે. આરોગ્ય વિષયના જ્ઞાનના અભાવે અસંખ્ય લોકો અનેક પ્રકારનાં દરદોથી પીડાતા હોય છે. એમને માટે દવાખાના જેટલી જરૂર તેઓ પોતાની તંદુરસ્તી સાચવી શકે એવી કસરત, સાદો ખોરાક, ખુલ્લી હવા, શરીરરચના અને આરોગ્યદાયક રહેણીકરણી વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની છે. સમાજમાં એ વિષયોનું જ્ઞાન વ્યાખ્યાનો, લેખો, હસ્તપત્રિકાઓ, પ્રદર્શનો વગેરેદ્વારા આપવાની અર્થાત બહોળા પ્રમાણમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવાની અનિવાર્ય જરૂર છે. આ વિષયમાં અમેરિકામાં મિ. મેકફેડન નામના ગૃહસ્થે અથાગ પરિશ્રમ કરી લાખો લોકોને ખરી તંદુરસ્તી ભોગવતા કર્યા છે. તેનો હેવાલ જાણવા જેવો હોઈ અત્રે સંક્ષેપમાં આપું છું.

મિ. મેકફેડન પોતે લખે છે કે, હું સત્તર વર્ષની યુવાન વયે પાતળો, દમીએલ અને શરદીથી પીડાતો મુડદાલ છોકરો હતો. તે વખતે મને ન્યુમોનિયાની સખત અસર થઈ હતી. દવાથી દરદો મટે છે એવો મારો વિશ્વાસ જતો રહ્યો હતો; કારણ કે મારી શરીરસંપત્તિમાં ડૉક્ટરોની દવાથી જરાએ સુધારો થયો ન હતો. ન્યુમોનિયાને લીધે મારી છાતીમાં સખત દુખાવો રહેતો હતો. તે સમયે વિચાર કરતાં હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો કે, મનુષ્યશરીરમાં પોતાની વ્યવસ્થા સુધારી લેવાની શક્તિ ધમિરે નિર્માણ કરેલી છે તેને કામ કરવાની તક આપવી જોઈએ.

આ વખતે દરેક મનુષ્ય માને છે તેમ હું પણ માનતો કે, શરીરની શક્તિ ટકાવી રાખવા ખોરાક લેવો જોઈએ; તેથી હમેશના રિવાજ મુજબ કાંઈ ને કાંઈ ખોરાક હું લેતો હતો. ન્યુમોનિ-

યાના દરદ વખતે જ્યારે મારી તબિયત વધારે ખગડતી ચાલી તે વખતે મને વિજળીના ચમકારા પેઠે વિચાર આવ્યો કે, હું જે ખોરાક લઉં છું તેથી આ દરદને પોષણ મળે છે અને દરદ ચાલુજ રહે છે. જો હું ખાવાનું છોડી દઉં તો શરીરમાં જે સંરક્ષકશક્તિ રહેલી છે તેને કામ કરવાની તક મળી તે દરદને હાંકી કાઢશે.

તરતજ તે દિવસથી મેં ખાવાનું બંધ કર્યું. એટલે એક-બે દિવસમાં દરદનું જોર નરમ પડ્યું. ત્રીજે દિવસે તો ઘણો આરામ જણાયો અને ચોથે દિવસે ન્યુમોનિયા દૂર થયો. મંદવાડ-દરમિયાન બેચેની લાગતી ત્યારે થોડી થોડી કસરત પણ કરતો હતો. તે પછી આજ સુધીના અનુભવથી મારી એવી ચોક્કસ માન્યતા છે કે, દરદ માત્ર એકજ છે અને તે અસ્વચ્છ થયેલું લોહી. ઉપવાસ કરવાથી ખગડેલું લોહી સ્વચ્છ થાય છે. આપણે ખોરાકતરીકે નક્કર પદાર્થોજ ખાઈએ છીએ, તેની સાથે હવા અને પાણીની પણ તેટલીજ જરૂર છે. આપણે તેને ખોરાકતરીકે ગણતા નથી. જો ખોરાકતરીકે ગણીએ તો ખરું જોતાં અપવાસ જેવું કંઈ રહેતું નથી. હવા અને પાણીને પચાવવા પાચનક્રિયાના અવયવોને કાંઈ મહેનત કરવી પડતી નથી. આપણે જ્યારે ઉપવાસ કરીએ છીએ, ત્યારે નક્કર ખોરાક ન ખાવાથી શરીરસંરક્ષક શક્તિને એક એવી તક આપીએ છીએ, કે જે આપણા શરીરરૂપી ઘરમાં એકઠો થયેલો કચરો કાઢી નાખે અને આ બધો કચરો કાઢી નાખવાની ક્રિયા એનું નામજ દરદનો નાશ.

મી. મેકફેડન સત્તર વર્ષની વય સુધી દરદોથી ઘેરાયેલા અને તવાઈ ગયેલા શરીરવાળો હતો. તે પછી તેણે શરીરની ખીલવણી કરવાના અને આરોગ્ય રહેવાના કુદરતી ઉપાયો શોધવા માંડ્યા. એ વિષયમાં તેણે એટલું બધું ધ્યાન આપ્યું કે આજે તેની ખરાબરી કરી શકે એવી શરીરસંપત્તિવાળા માણસો દુનિયાપર થોડાજ હશે. પોતે મજબૂત અને તંદુરસ્ત શરીરવાળો થઇને તે બેસી રહ્યો નથી. આરોગ્યસંબંધી જ્ઞાનના અભાવે દુઃખમાં સડતી જનતાને પોતે મેળવેલા અનુભવનો લાભ આપવા સાર ત્રીસ વર્ષથી તેણે શીઝીક્લ કલ્ચર ખાતાની સ્થાપના ન્યૂયૉર્ક શહેરમાં કરેલી છે. આજે તેને એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મળેલી છે કે, યુરોપ-અમેરિકામાં મિ. મેકફેડન “ફાધર ઑફ શીઝીક્લ કલ્ચર” એટલે દવાવિના દરદો મટાડવાની વિદ્યાના શોધકતરીકે અંકાય છે.

મી. મેકફેડન માને છે કે, તંદુરસ્તીની ખાખતમાં સૌથી વધારે ખરાબ અસર ખોટી લોક-લાજથી થઇ છે. સામાન્ય રીતે લોકોનાં શરીર ઘાટદાર આદર્શરૂપ થઈ તેઓ તંદુરસ્તીનું ખરું સુખ ભોગવતા થાય એ માટે સમાજમાં નીતિની છાયા નીચે ધર કરી રહેલી ખરાબ બદીઓ સામે તેણે જોસબેર લખવા માંડ્યું. વળી એ વિષે જાહેર ભાષણો આપવાં શરૂ કર્યાં, દવાઓના વધી પડેલા ઉપયોગ સામે તેનો પોકાર ચાલુજ હતો. આ સર્વ કારણોથી કેટલાક સ્વાર્થપરાયણ લોકો પોતાના ધંધાને અંગે તેનાથી નારાજ હતા. દિનપ્રતિદિન ઘણા લોકોની ઇતરાજ તેના ઉપર થતી ગઈ. દુશ્મનોએ તેના લખવાના અર્થનો અનર્થ કરી તેની સામે કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યું. જડજે તેનો ખચાવ સુદ્ધાં સાંભળવાની ના પાડી. તેના ઉપર ચૂકાયેલા તહોમત “લોકોને તે આડે માર્ગે અને અનીતિના રસ્તે દોરે છે” બદલ તેને બે વરસની કેદ અને ૨૦૦૦ ડોલર દંડની શિક્ષા ફરમાવી. હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી તેમાં પણ તેને દાદ મળી નહિ, એટલે તેને કેદખાનામાં જવું પડ્યું. કેદની સજા થવાથી તેના વખાણનારાઓમાં ભારે ખળભળાટ થયો. તેમણે મી. મેકફેડનને છોડી ચૂકાવવામાં અમેરિકન સરકાર સામે જોસબેર ચળવળ ચલાવી. પરિણામે અમેરિકાના મહાન પ્રેસીડેન્ટને એ ખાખત પોતાના હાથમાં લેવી પડી. મેકફેડનની ખાખતમાં તેણે જોતે તપાસ ચલાવી તેને નિર્દોષ ઠરાવી છેવટે છોડી ચૂક્યાં; પણ તે દરમિયાન તેને દોઢ વર્ષ કેદમાં રહેવું પડ્યું. કેદખાનામાં લાખો દિવાસાપત્રો એના પ્રશ્નસંકો તરફથી મળ્યા હતા. આ બનાવ પછી ‘શીઝીક્લ કલ્ચર મેગેઝીન’ ધણું પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું અને એના સિદ્ધાંતો તરફ બધા અમેરિકનોનું ધ્યાન ખેંચાયું.

મી. મેકફેડનને ઇંગ્લંડની સરકારે પાર્લામેન્ટના સભાસદો સમક્ષ શીઝીક્લ કલ્ચરની ખાખતમાં ભાષણો આપવા આમંત્રણ આપી તેને ઘણું માન આપ્યું હતું. આ વખતે ઇંગ્લંડથી પાછા ફરતાં

અમેરિકન સરકારે તેનો જાહેર રીતે સત્કાર કર્યો અને ન્યુયૉર્કના મેયરે પણ તેની બારે પ્રશંસા કરી માન આપ્યું. આજે અમેરિકામાં સરકારી તેમજ લશ્કરી ખાતાંઓમાં તેના સુધારા દાખલ થયા છે અને સામાન્ય પ્રજા પણ તેની શોધનો બહોળા પ્રમાણમાં લાભ લઈ રહી છે.

મી. મેકફેડન બાપણો આપીને કે પુસ્તકો લખીનેજ ખેસી રહેલો નથી. શરીરને માફક આવે અને તંદુરસ્તી તથા શક્તિ વધે એવા ખોરાકો પૂરાં પાડનારાં મોટાં ઉપાહારગૃહો તેણે કાઢ્યાં છે. ન્યુયૉર્ક શહેર જ્યાં એ ખાતાનું મુખ્ય મથક છે ત્યાં એક ડઝનથી વધારે એવાં ઉપાહારગૃહ છે. તેમાંનાં કેટલાંકમાં તો સાતસોથી હજાર માણસો એકી વખતે જમવા ખેસે છે. એવાં ઉપાહારગૃહ અમેરિકાના દરેક મોટા શહેરમાં કાઢવામાં આવ્યાં છે. તે ચલાવવાને ઉભી કરવામાં આવેલી ફીઝીકલ કલ્ચર રેસ્ટોરાં કંપનીની થાપણુ લગભગ ચાર કરોડ રૂપિયાની છે. એ ઉપાહારગૃહો કેવી ઉત્તમ રીતે ચાલે છે તે એટલા ઉપરથીજ સમજાશે કે, કંપનીના લાગીદારોને દરવર્ષે ૩૦ થી ૩૫ ટકા સુધી વ્યાજ મળે છે. એ ગૃહોમાં ચાહ-ફાંશીની તદ્દન બંધી રાખેલી છે. તેમાં માંસાહાર પણ આપવામાં આવતો નથી. ફક્ત વનસ્પતિ, ધાન્ય અને ફળમાંથી બનાવેલી વિવિધ વસ્તુઓ ત્યાં ખોરાકતરીકે આપવામાં આવે છે. અનેક લોકો તેમાં તંદુરસ્ત થવાને જાય છે.

વળી મેકફેડને શોધી કાઢેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણેજ રહેવા, ખાવા અને વર્તવાના નિયમોનું ચથાર્થ પાલન કરે એવા લોકોનું તેણે એક સંસ્થાન વસાવ્યું છે, જેને ફીઝીકલ કલ્ચર સીટી એવું નામ આપેલું છે. હવે એ સંસ્થાનની નકસો ખીજે ઠેકાણે ચવા લાગી છે અને કુદરતી સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જીવન ગાળવાનું સામાન્ય લોકો પણ પસંદ કરવા લાગ્યા છે. દરદીઓને માટે તેણે એક સેનેટોરિયમ કાઢેલું છે. તેને મેકફેડન હેલ્થેટોરિયમ એવું નામ આપેલું છે. તેમાં કોઈ પણ જાતની દવા વિના માત્ર કુદરતી ઉપચારોથી દરદીઓને સાજા કરાય છે. મોટા મોટા એમ. ડી. ડૉક્ટરોથી નહિ મટી શક્યા હોય તેવાં દરદીથી પીડાતા અને બધે સ્થળેથી નિરાશ થયેલા દરદીઓ હેલ્થેટોરિયમમાં સાજા કરવામાં આવ્યા છે, એવી તે ખાત્રી આપે છે. મી. સેન્ડર્સ એનેટ નામનો ગૃહસ્થ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તદ્દન જૂઠ્ઠા થઈ ગયો હતો. મેકફેડનના હાથ નીચે તેણે શરીરની ખીલવણી કરી. ૭૧ વર્ષની ઉંમરે તે નવજીવાન જેવો થયો. સાર પછી તેણે “બહુપણુ, તેનાં કારણો અને તેનો અટકાવ” એ નામનું પુસ્તક લખી આખા અમેરિકા તથા યુરોપમાં ખ્યાતિ મેળવી છે. સદર પુસ્તકના પૂંદા ઉપરજ પોતાની ૮૧ વર્ષની વયનો ફોટો આપેલો છે અને આજે તંદુરસ્તીની બાબતમાં તે એક સત્તાધિકારીસમાન ગણાય છે. એટલા ઉપરથીજ હેલ્થેટોરિયમના કાર્યની કલ્પના વાચકો કરી લેશે.

ફીઝીકલ કલ્ચર ટ્રેનિંગ સ્કૂલ એટલે શરીરની ખીલવણી કરવાનું શિક્ષણ આપનારી એક મોટી શાળા તેણે કાઢેલી છે, જે હેલ્થેટોરિયમની પાસેજ છે. એ સ્કૂલમાંથી કુદરતી ઉપચારોની મદદથી દરદી મટાડનારા દવાવગરના ડૉક્ટરો અને સલાહકારોની મોટી સંખ્યા દરવર્ષે બહાર પડે છે. તેઓ પોતાના ગામમાં લોકોને શરીરરચના વગેરેસંબંધી જ્ઞાન આપી લોકસુખાકારી વધારવાનાં કામો કરે છે. પ્રજાને તેથી એટલો બધો ફાયદો થયો છે અને કુદરતી ઉપચારો ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ વધી ગયો છે કે ડૉક્ટરો અને દવા બનાવનારાઓના ધંધા ઉપર તેની અસર થવા માંડી છે. દવાઓના ઉલ્લોગનું એક આગેવાન અમેરિકન પત્ર “ડ્રગીસ્ટ” લખે છે કે “એ શું ખીના છે કે દવાઓ તથા તે બનાવવાની મીઝોનો ખપ દિનપ્રતિદિન ઘટતો જાય છે? છેલ્લાં દશ વર્ષમાં તેની ખપત સરાસરી ૬૫ ટકા જેટલી ઘટી ગઈ છે.” આ પરિણામ મી. મેકફેડન જેવા દવાવગરના ડૉક્ટરોની મહેનતને આભારી છે. હિંદુસ્તાનમાં તો એથી ઉલટુંજ જોવામાં આવે છે. દરવર્ષે વૈદ્ય-ડૉક્ટરોનાં નવાં દવાખાનાં ઉઘડેજ જાય છે અને તેમાં દવા લેનારા દદીઓની મોટી સંખ્યા ઉભરાય એમાંજ સફળતા માનવામાં આવે છે. આ બાબતમાં સરકાર કંઈજ સુધારો કરી શકે એમ નથી. જે આપણા દેશમાં ધર્મદા દવાખાનાં ચલાવનારા અને નવાં ખોલનારા ધનવાનો ધારે તો નવો માર્ગ મહણુ કરી શકે એમ છે; પરંતુ તેમ કરવા માટે

પ્રથમ તો તેમણે નવી દુનિયાનો પ્રકાશ પોતાની આંખોપર પડવા દેવો જોઈએ.

“શ્રીઝીકલ કલ્ચર” એ નામનું માસિક ૩૧ વર્ષથી મી. મેક્કેડન પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેના ગ્રાહકોની સંખ્યા પાંચલાખ છે. દુનિયાપર એની ખરાબરી કરી શકે એવું એ વિષયનું એક પણ માસિક અત્યારે નથી. પોતાના ધંધામાં સહાયરૂપ થઈ પડવા માટે તે બીજાં બાર માસિકો અને ત્રણ દૈનિક પત્રો કાઢે છે. તે પૈકી ‘ફુ સ્ટોરી’ (ખરી વાર્તા) એ નામના માસિકની ૨૩ લાખ નકલો ખપે છે. બધાં માસિકોની કુલ ગ્રાહકસંખ્યા પચાસલાખ છે. આ બધા સાહિત્યની પ્રસિદ્ધિ માટે તેણે મેક્કેડન પબ્લીકેશન કંપની કાઢી છે. તે દુનિયામાં મોટામાં મોટી પબ્લીશીંગ કંપની છે. એક માસિકનું લવાજમ દશ રૂપિયા ગણવામાં આવે તો પચાસલાખ ગ્રાહક એટલે એકલા માસિકોના લવાજમનાજ વાર્ષિક પાંચકરોડ રૂપિયા આવે. આ ઉપરજ હિંદુસ્તાનના પહેલા નંબરના રાજ્ય હૈદરાબાદની વાર્ષિક આવક જેટલી વડોદરા રાજ્યની બે વર્ષની કુલ આવક કરતાં પણ વધારે થવા જાય છે. આ તો એકલા બાર માસિકોના લવાજમનીજ વાત છે. એ સિવાય બીજાં સાહિત્ય પ્રગટ કરે છે તેની ઉપજ તો જૂદીજ. એટલા ઉપરથી કંપની કેટલા મોટા પાયાપર કામ કરતી હશે એનો ખ્યાલ વાચકો કરી લેશે. આ ઉપરથી કોઇએ એમ ન ધારી લેવું કે, મી. મેક્કેડન અમેરિકામાં એક મોટા શ્રીમંત કરોડપતિ થઈ બેઠો છે. એને પોતાના આદર્શો પ્રજ્ઞસમક્ષ મૂર્તિમંત કરવામાટે નાણાંનો ધણો ભોગ આપવો પડે છે અને આટલી બધી પ્રવૃત્તિ છતાં નાણાંની બાબતમાં તેને સંકેત રહે છે.

મી. મેક્કેડને પોતાના જાતઅનુભવ અને શોધથી આરોગ્ય અને કુદરતી ઉપચારોવિષે ધણું પુસ્તકો લખ્યાં છે. એ સર્વમાં બીટલીંગ ઑફ વાઇટલ પાવર ધણું ઉત્તમ છે. એ વિષે તે પોતેજ ખાત્રી આપે છે કે “તંદુરસ્તી અને એક સુંદર ખીલવણી કરેલું શરીર, એ આખી દુનિયાની દોલત કરતાં વધારે કિંમતી છે. જેને આપણે સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી કહીએ છીએ, તે મેળવવા જેઓ ઇચ્છતા હોય તેમને માટે મારાં લખેલાં સર્વ પુસ્તકોમાં કોઇ પણ એવું નથી કે જે મારા આ પુસ્તક કરતા ચઢીઆતું હોય.” એ ઉપરાંત તેઓએ ‘એનસાઇક્લોપીડીયા ઑફ શ્રીઝીકલ કલ્ચર’ એટલે આરોગ્ય અને કુદરતી ઉપચારોસંબંધી જ્ઞાનકોષ, એ નામનો કિંમતી ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં ૩૦૦૦ પૃષ્ઠ અને ૧૨૦૦ ચિત્ર આપેલાં છે અને તેની સો રૂપિયા કિંમત છે. એની સાત આવૃત્તિઓ થયેલી છે. આટલા ભગીરથ પ્રયત્ન પછી પ્રજા એને “ફાધર ઑફ શ્રીઝીકલ ટોપી” ના નામથી ઓળખે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય !

મે ૧૯૨૮ નો ‘શ્રીઝીકલ કલ્ચર’ નો અંક પ્રગટ થયો છે તેમાં ખરનાર મેક્કેડનનો ચાર કંપનીઓએ મળી તેમની ૬૦ વર્ષની ઉંમર છતાં ૩. ૧૦ લાખનો વીમો ઉતાર્યો છે; એવી હકીકત પ્રગટ થઈ છે ! ૪૫ વર્ષની ઉંમર પછી વીમાકંપનીઓ કોઇનો વીમો ઉતારવાનું ના પાડે છે. એમ છતાં ૬૦ વર્ષની ઉંમરે મોટી રકમનો વીમો ઉતારવાની વીમા કંપનીઓએ હિંમત કરી છે તે ઉપરથી ખર્નાર મેક્કેડનનું આરોગ્ય ધણજ ઉત્તમ હોવું જોઈએ. વીમાકંપનીના ડોક્ટરોએ તેમના શરીરની તપાસણી કરી તેમાં તેમનું આરોગ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું છે, એવું જણાઇ આવ્યું છે. વીમો ઉતાર્યાની વાત ખર્નાર મેક્કેડન પોતાનાં તત્ત્વોને વિજયસૂચક સમજે છે. વ્યાયામ અને નૈસર્ગિક આહારથી મનુષ્ય પોતાનું આરોગ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું રાખી દીર્ઘાયુષી બની શકે છે, એનો આ એક ઉત્તમ દાખલો છે.

(“વ્યાયામ” ના જુલાઇ ૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-રા. મણિભાઇ મોતીભાઇ પટેલ. મુ. સંખેડા)

૬૮-નવયુગનો યુવક

દેશના જુવાનો દેશનું ધન છે. જેવી એમની શારીરિક અને માનસિક અવસ્થા, તેવીજ દેશની હાલ. સ્વાતંત્ર્યનાં યુદ્ધો જ્યાં જ્યાં ખેલાયાં છે, ત્યાં ત્યાં નવજુવાનોએજ આગળ પડતો ભાગ લઈ દેશની સ્વતંત્રતા હાંસલ કરી છે. ધરડાઓ તો ગુલામીમાં સખડવાનું પસંદ કરતા હતા, પણ નવજુવાનો એવી વૃત્તિ સાંખી શક્યા નહિ; તેથી તેમણે સ્વતંત્રતાને માટે કેસરીઆં કથાં અને તે મેળવી ત્યારેજ પગ વાળીને બેઠા. આપણા દેશમાં જુવાનો તો છે; પણ તેમને જુવાન કહેવા કે ધરડા કહેવા, એ એક પ્રશ્ન છે. ઉંમર ભલેને નાની હોય, પણ તેથી કંઈ જુવાન કહેવાય? જેનામાં જુવાનીનું લોહી ચનચનાટ કરતું વહેતું ન હોય તેને જુવાન કહેવાય કેવી રીતે? વયને લીધે વૃદ્ધ ગણાતો માણસ પણ જુવાનીના જોસથી જીંદગીનાં કર્તવ્યો કરવામાં પાછી પાની કરતો ન હોય અને સંકટની સામે કમર કસીને ઝડપ મારતો હોય તો એને પણ જુવાન ગણવામાં કશોજ વાંધો નથી.

અત્યારે ભારતવર્ષમાં ચોમેર અંધકાર છવાયો છે. એ અંધકાર દૂર કરવાને અને પ્રકાશને ફેલાવવાને માટે તેજસ્વી નવયુવકોની જરૂર છે. અત્યારે ભારત કટોકટીના સમયમાંથી પસાર થાય છે, તેને નવયુગનો યુવકજ પોતાના બાહુબળથી ઉગારી લેશે. હાલના યુવકની મનોદશા દેશનો ઉદ્ધાર કરે એવી લાગતી નથી. તે તો પોતાના કુટુંબનેજ જગત માની બેઠો છે, અને પોતાનાંજ સુખ-સગવડમાં રમ્યોપમ્યો રહે છે. બીજા ડૂબે કે તરે તેની તેને ચિંતા નથી; પણ તેને ચિંતા હોય ક્યાંથી? ભૌતિક દેહનેજ સર્વસ્વ માની લેવાનું શિક્ષણ તેને મળેલું છે. આધુનિક શિક્ષણનું આ માડું પરિણામ છે. ગુલામી વાતાવરણમાં શિક્ષણ લેનારની મનોદશા એવાજ પ્રકારની બંધાય છે. માટે પ્રભુકીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં સૌથી પહેલી જરૂર સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની છે.

હાલના જુવાન બધી તો જુઓ! કેવું નાબુક શરીર! ઉઠી ગએલી આંખો અને બેસી ગયેલા ગાલ પ્રથમ દૃષ્ટિએ પડે છે. છાતીની પાંસળાઓ ગણવી હોય તોપણ ગણી શકાય. હાથપગ દોરડી અને પેટ ગાગરડી! બે રોટલી પણ પરાણે પચે! આવા યુવક સમાજનું કે દેશનું શું ઉકાળે? આવનાથી તો શેષો પાપડ પણ નહિ લાગે, તો એની પાસેથી સમાજસુધારે કરાવવાની કે સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં ઝંપલાવવાની આશા રાખવી એ ફોકટ છે. વળી એને પુરુષમાંથી બી બનવું હોય એવા એના કેટલાક ચાળા જણાય છે. ભારતવર્ષ જે યુવકો માગે છે, તે આવા માધકાંઝલા નહિ; પણ કોષ્ઠક જૂદીજ ધાટીના માગે છે.

સમાજસુધારે કરવો હોય કે સ્વરાજ્યની લડત લડવી હોય તો મજબૂત બાંધાના અને ખડતલ શરીરના, ચાલે ત્યારે ધરતી ધમધમે એવા, ટાઢતાપને નહિ ગણકારનારા, ભુલિના જેટલુંજ મહત્ત્વ મહેનતને આપનારા, જીલમની સામે આંખઆડા કાન ન કરતાં ઝુઝવાનું જેમ ધરાવનારા, કામની ધૂનમાં ભૂખને ભૂલી જનારા કે ચપટી ચણાથી ચલાવી લેનારા અને ખેંચની પાછળ ગાંડા થઈ કુરબાની કરનારા યુવકોની જરૂર છે. આવા યુવકો દેશમાં પેદા થવા લાગ્યા છે, એ દેશના ઉદયની નિશાની છે. આજે એની ઉપા ઉગી છે અને આવતી કાલે એમાંથી સવાર થશે. એ ઉપાનું દર્શન આપણને બારડોલીમાં થયું છે, સવાર પૂર્ણ થયા પછી થોડે કાળે મધ્યાહ્ન શોભશે એ તો નિઃસંશય છે. બારડોલીમાં આવું જબરદસ્ત સંગઠન સહેજ સહેજમાં નથી થયું; તેની પાછળ કેટલાએ યુવકોએ લોહીનું પાણી ક્યું છે. કામ કરવામાં દહાડો કે રાત જેવાં નથી, ઉનાળાના તાપતડકાને ગણ્યો નથી, ભૂખ તરસને ગણકારી નથી અને થાકને તો સમજ્યાજ નથી, ત્યારેજ બારડોલીના ખેડૂતો આવડી મોટી સત્તનત સામે માયું ઉંચું રાખી ઝુઝી શક્યા છે.

નવયુવકને કરવાનાં કાર્યોની ક્યાં ખોટ છે? તેને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું છે. કેવળ આપણે સમાજસુધારાની વાત લઈએ તો તેમાંથી પણ કેટલા સડા દૂર કરવાના છે! સૌથી પહેલું ખ્યાન એ તરફ આપવાની જરૂર છે. આપણો સમાજ ધોર નિદ્રામાં પડ્યો પડ્યો કુલકર્ણની માફક ધોરે છે. તેને જગાડવાને ચાખડશ કે પંખાળશો તો તે વધારે વધારે ઉંધતો જશે, તેને તો ફટ-

કાવવાની જરૂર છે. નવયુવકોના બેંડ સિવાય સમાજ જાગવાનો નથી. તેમના સિવાય બાળલગ્નની બધી કાણુ અટકાવશે? વરસોડે ચઢવા તૈયાર થયેલા જુદાં કાણુ રોકશે? વિધવાઓના આર્તનાદ સુણી તેમનાં આંસુ કાણુ લૂછશે? ફરજિયાત નાતવરાને કાણુ લાત મારશે? લગ્ન જેવી પવિત્ર ક્રિયામાં ધુસી ગયેલા આડંબરને કાણુ તિલાંજલિ આપશે? અસ્પૃશ્યતાના ભૂતને કાણુ લગાડશે? સ્ત્રીજાતિને સમાન અધિકાર આપવાનું બીકું કાણુ ઝડપશે? દુકાણુમાં જે રૂઢિરાક્ષસી આપણા સમાજને અત્યારે પીસી રહી છે, તેને કાણુ હણશે? હે યુવક! આ કામો તારે માટે બાકી રહેલાં છે. તારા વિના બીજો કોઈ એ કરી શકવાનો નથી.

પણ આ મહાભારત કામ કરવાને શક્તિ જોઈશે, એ શક્તિ અમસ્તી નથી મળવાની. તેને માટે તપ આચરવું પડશે. આજનું મડદાલ શરીર અને ગોરા ગોરા હાથ તે વખતે કામમાં નહિ આવે. મજબૂત હાથ અને ખડતલ શરીર સિવાય ભારતમાતાનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. ભારતમાતા માયકાંગલા યુવકોની સેવા સ્વીકારીને થાકી ગઈ છે, તેથી હવે બત્રીસલક્ષણુ યુવકો માટે પોકાર પાડી રહી છે. જેટલા પ્રમાણમાં એવા યુવકોનું દળ જામશે, તેટલા પ્રમાણમાંજ આપણો ઉદ્ધાર થશે. આવા યુવકોએ બે વસ્તુ તો અવશ્ય કરવીજ જોઈશે, અને તેજ તેમનું તપ ગણાશે. જ્ઞાન-પૂર્વક ગરીબાઈ સ્વીકારવી પડશે અને બ્રહ્મચર્યનો ભેખ લેવો પડશે. હાલના કેટલાક યુવાનોની પેઠે પ્રેમના ઓઠા નીચે બૈરીના ગુલામ થવાનું તેમને નહિ પાલવે; કારણ કે તેમને તો સમરાંગણમાં જુઝવાનું છે. આવા યુવકો પહેલાં પોતાના ઘરમાંથી કચરો કાઢી બીજાને પોતાના ઘર સાફ રાખવાનું કહેશે, તોજ સમાજ તેમનો પડતો બોલ ઝીઝી લેશે.

દેશમાં છૂટાછવાયા આવા યુવકો પાકવા લાગ્યા છે; પણ એટલુંજ બસ નથી. સંઘબળ-વિના શક્તિ પ્રકટ નહિ થાય અને શક્તિવિના કાન્તિ નહિ થાય. માટે આવા યુવકો સંગઠિત થઈને સંઘબળ અજમાવે એજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. હે ભારતમાતા! આવા યુવકદળને એક વીરનેતા આપ અને પછી જો કે, રૂઢિરાક્ષસી મરે છે કે નહિ અને તારી પરતંત્રતાની બેડીઓ ફડાફડ તૂટે છે કે નહિ?

(તા. ૨૬-૭-૨૮ના “આર્યપ્રકાશ” માં લખનાર:-મહીજીભાઈ કાળિદાસ પટેલ)

હિંદવાસીઓ! તમે પણ એલ્યુમીનિયમનો મોહ જવા દેજો.

જર્મનીમાં એલ્યુમીનિયમનાં વાસણો નહિ વાપરવાનો હુકમ કાઢ્યો છે; કારણ કે તે વાસણો-થી શરીરમાં ધીમું ઝેર વ્યાપી લોહીની ગતિ મંદ કરે છે અને તેથી હાર્ટફેઇલનો (હૃદય નબળું પડે અને બંધ પડે એવો) રોગ થાય છે, એવો ત્યાંના તબીબોનો અભિપ્રાય છે.*

હવે કનૈયા કેવો જોઈએ? જે કનૈયો ગાયો ચરાવતો હોય, ગોરસ પીતો હોય, અસુરનો સંહાર કરતો હોય, બ્રહ્મજંસરી બજાવતો હોય, વન વનમાં ફરતો હોય, હાથીના દાંત ખેંચી લેતો હોય, બળથી મસ્લને પોતાના ભુજે હરાવતો હોય એવો કનૈયો જોઈએ છે આજે આપણા દેશને.

કાંધે કામળી, હાથમાં ડાંગ, માથે મુકુટ, ગળામાં વનમાલા; એવો કનૈયો આજે ફરીથી ભારત માગે છે. આવ! આવ! ઓ મુરલીધર કનૈયા, આવ! આવ!! ઓ મોહન કનૈયા! આજે ભારત તારી રાહ જોઈ રહ્યું છે.*

(“લોહાણા હિતેન્દ્ર” ના તા. ૧૩-૬-૧૯૨૮ના અંકમાંથી)

* આ સેવકને પોતાને પણ વીસેક વર્ષપર એ વિષે થોડોક સ્પષ્ટ અનુભવ થયો હતો. લિલુ-અખંડાનંદ
* દેશમાં લક્ષ્મી કનૈયા તો જ્યાં ત્યાં મળશે. ક્યાંક ક્યાંક જગતગુરુ અને અવધારી પુરુષ માનવા-માન-વવાનું પણ આવે છે.
લિલુ-અખંડાનંદ

૬૯-ધાર્મિક શિક્ષણની ઉપેક્ષા કરવી હવે પાલવે તેમ નથી.

ધાર્મિક શિક્ષણ એટલે શું ? ધાર્મિક શિક્ષણની આવશ્યકતા ખરી ? આવશ્યકતા સ્વીકારીએ તો કેવી રીતે ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાય ? નિયમિત અભ્યાસક્રમથી આવું શિક્ષણ આપી શકાય ? કેટલીક શિક્ષણસંસ્થાઓ દાવો કરે છે કે, ધાર્મિક શિક્ષણ એ અમારી સંસ્થાનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે. એ દાવો કેટલે અંશે યોગ્ય છે ? ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી શું સારાં પરિણામ આવ્યાં ? અને જે સંસ્થાઓ ધાર્મિક શિક્ષણ નથી આપતી, તેથી શાં માં પરિણામ આવ્યાં ? જેમાં એક ધર્મ નથી એવી લિન્ન લિન્ન પ્રજાને ધાર્મિક શિક્ષણ કેવી રીતે આપી શકાય ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો શિક્ષણને અંગે ઉદ્ભવી શકે અને એ પ્રશ્નોનું શુદ્ધિમાં ઉત્તરે તેવું સંતોષકારક નિવારણ ન થાય ત્યાંસુધી ધાર્મિક શિક્ષણનો ઉકેલ થવો મુશ્કેલ છે.

હવે આપણે ઉપરની પ્રશ્નમાળાસંબંધે વિચાર કરીએ. અલબત્ત, આજબાએ જેઓ નાસ્તિક છે, જેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનતાજ નથી, 'કોઈ અવિચળ અખંડ નૈતિક નિયમને આધારે આ વિશ્વમંડળની ઘટમાળ ચાલી રહી છે અને એ શાશ્વત નિયમને પ્રેરનાર કોઈ દૈવી શક્તિ છે' એ વાતમાં જેઓને શ્રદ્ધા નથી, જેઓ એમ માને છે કે સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ બધી વાત મનના વહેમો છે, એવા નાસ્તિક મતવાળાના મનનું સમાધાન આ લેખમાં અમે કરવા ધાર્યું નથી; પણ જેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માને છે, તેઓનાજ મનના સમાધાન ખાતર આ લેખમાં અમે ચથામતિ પ્રયાસ કરીશું. ધર્માધ્યક્ષનું સ્થાન અપાતું નથી, તેમ નથી સાઓનો અભ્યાસ કરેલો એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ અમે આ ગૂઢ પ્રશ્ન ચર્ચવા નથી માગતા; પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ અમે આ પ્રશ્ન ચર્ચવા માગીએ છીએ. એટલે આ પ્રશ્ન ચર્ચવાના અધિકારસંબંધે કાંઈ ધૃષ્ટતા જણાય તો પ્રથમથીજ ક્ષમા માગી લઈએ છીએ. આ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન આજકાલ આ જડવાદના જમાનામાં એટલો બધો મહત્વનો થઈ પડ્યો છે કે તેની ઉપેક્ષા કરવી હવે વિશેષ ખાલવે તેમ નથી. જ્યારે રસાયણશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું મોજું પશ્ચિમ ઉપર ફરી વળ્યું હતું, ત્યારે પશ્ચિમના લોકો ઉપર એક જાતની અજબ મોહિની ફેલાઈ ગઈ હતી, અને પ્રયોગ-સિદ્ધ જે વાત હોય તેવી વાતોનેજ તેઓ માનવા તૈયાર હતા. વળી બીજી વાતો જે પ્રયોગથી સિદ્ધ ન થઈ શકે તેવીને હસી કાઢતા હતા; અને કહેતા કે પ્રાર્થના, ઈશ્વરસ્તુતિ વગેરે એ તો કોઈ નવરાં બેળાંની કરામત છે, એ તો શબ્દજળ માત્ર છે. પણ આ મનોદશા તેઓની બહુ વખત ટકી શકી નહિ. તેઓનો આત્મા આ મનોદશા તરફ બંડ કરી ઉઠ્યો. સાધારણ દુઃખની વાતો અને ઇદ્રિયોના તનમનાટનેજ માત્ર પોષણ મળે એવી વાતોથી તેઓ કંટાળ્યા. તેઓને પણ ઉંચે ઉડવાનું મન થયું; અને તેઓ કાર્લોષલ, ટેનીસન, વર્ડઝવર્થ, બાઇરન, શેલી વગેરે કવિઓ પાસે દોડ્યા; અને આત્માના અવાજને સંતોષવા, આત્માની જૂખ ટાળવા કાંઈક દૈવી તત્ત્વો આપવાની માગણી કરી. અથવા એમ કહો કે, આ મહાન કવિઓ લોકોની અંતરેચ્છા સમજી ગયા અને દૈવી પ્રેરણાથી દૈવી પ્રસાદીરૂપી સહબોધ પ્રજા આગળ મૂકવા લાગ્યા, ત્યારેજ તેઓ કાંઈક ઝંખ્યા. દૈવી પ્રકાશ ટેનીસનને અને વર્ડઝવર્થને ગરીબનાં ઝુંપડાંઓમાં મળ્યો. પૈસાદાર લોકોને પણ આત્માની જૂખ લાગી હતી, તેઓને પણ આ મહાન કવિઓના અંશથી કાંઈક વૃત્તિ થઈ. તેમ છતાં અત્યારે કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે, પશ્ચિમમાંથી તો જડવાદની જડ ગઈ નથી, પણ એ જડવાદનાં આંદોલનો પૂર્વમાં અથડાઈ આપણને પણ હેરાન કરે છે, તેનું કેમ ? એ સવાલનો જવાબ તો એ હોઈ શકે કે, એ મનુષ્યપ્રકૃતિની અપૂર્ણતા અને ચંચલતા સૂચવે છે; નહિ કે એ દિવ્ય આદર્શોની ક્ષણિકતા. આપણે ધણા એમ માનીએ છીએ કે, આઠ પીવી એ જરૂરી નથી છતાં પીએ છીએ અને ન પીતા હોય તેને પણ પીવા આમહ કરીએ છીએ; તેમ ધણાં બસનો ખરાબ છે છતાં આપણે બસનોના દાસ બનીએ છીએ. ગુલામી એ ખૂબી બીજી છે, છતાં સ્વાર્થ ખાતર આપણે સરકારની ખુશામત કરીએ છીએ અને ટુંકાણુકડા માટે વલખાં મારીએ

છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે, આ સરકાર અમુક પાપકર્મ કરી રહી છે, છતાં આપણે તેને સહકાર આપીએ છીએ. આ બધી વાતો આપણે જેમ જાણતાં છતાં કરીએ છીએ એ મનુષ્યસ્વભાવની અપૂર્ણતા સૂચવે છે; નહિ કે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અને ઉચ્ચ આદર્શોની ક્ષણિકતા, સૂચવે છે. અર્થાત્ એ બધું આપણા આત્મજાગૃતિની ખામીનું પરિણામ છે. અસ્તુ. એવીજ રીતે મહાન નરવંશિ પશ્ચિમની પ્રજામાં પાક્યા છતાં જીસસ ક્રીસ્ટનો દિવ્ય સંદેશ, પશ્ચિમની પ્રજા અભારે અભારાધએ મૂકી રહી છે. તેવી રીતે હિંદમાં પણ વેદ, ઉપનિષદો વગેરે ઋષિમુનિઓના દિવ્ય વારસા છતાં, અનેક જાતિઓ, અનેક વાડાઓ છતાં અનેક મતમતાંતરોના જંગલમાં ગુંચવાઈ પડી અવનતિને રસ્તે ચાલી જાય છે.

આટલું ટુંકામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કર્યો બાદ આપણે મુખ્ય પ્રશ્ન ઉપર આવીએ.

ધાર્મિક શિક્ષણ એટલે ઈશ્વરસંબંધે જ્ઞાન. પાપકર્મ કરતી વખતે ઈશ્વરથી ડરીને ચાલવાની પ્રેરણા, સત્ય, ન્યાય, દયા, ધર્મનો સ્વીકાર, પરાપકારવૃત્તિનો વિકાસ, સ્વાર્થત્યાગ, બલિદાનની પ્રેરણા વગેરે અનેક ગુણોની ઓળખ. આવા શિક્ષણની આવશ્યકતા તો ઉપરની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પણ થોડે ઘણે અંશે સિદ્ધ કરે છે. એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે કે, ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાનવિના કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ પણ કાળે ચાલ્યું નથી. જંગલી પ્રજામાં પણ ઈશ્વરસંબંધે કાંઈ વિચિત્ર ખ્યાલો હોય છે તો ખરાજ; એટલે ધાર્મિક શિક્ષણની આવશ્યકતા તો ખરીજ. તો પછી પ્રશ્ન એ રહે છે કે, તે કેવી રીતે આપવું? અભ્યાસક્રમથી, પાઠ્ય પુસ્તકોના પઠનપાઠનથી કે કેવી રીતે? આ સવાલ જરા વિચારવા જેવો છે. અભ્યાસક્રમ માત્રથીજ ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાય એમ કહેવું વિશેષ પડતું છે; પણ નાનપણથીજ બાળકોના મન ઉપર પ્રાર્થના, રતુતિ, મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રોની વાતો, એની અસર સારી થાય છે; એ સમજી શકાય એવી વાત છે. ઘણી શાળાઓમાં નિયમિત શિક્ષણ પહેલાં પ્રાર્થના તથા પ્રવચન થાય છે, એ પ્રથા અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે સારી છે. પ્રવચન વખતની પા કલાકની શાન્તિ પણ બાળકોના મન ઉપર સારી અસર કરે છે. જેમ જેમ ઉપરની શ્રેણીમાં વિદ્યાર્થીઓ આવતા જાય છે; તેમ તેમ રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, વેદ, ઉપનિષદ વગેરે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તેમને મળે એ જરૂરી વસ્તુ છે, એમ અમે માનીએ છીએ; અને એવું શિક્ષણ હાલની શાળામાં નથી મળતું તે એક જાતની ખામીવાળું શિક્ષણ છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહવિના એકલું જ્ઞાન નકામું થાય એમ કહેવું વ્યાજબી છે, છતાં ઈશ્વરને ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખવામાટે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ જરૂરી છે, તેની ના ન પાડી શકાય. આપણું પ્રાચીન શાસ્ત્રો તથા સાહિત્યના અભ્યાસથી આપણા દેશમાટે લાગણી ઉત્પન્ન થશે અને આત્મજાન થવાથી આપણું ગૌરવ સમજી શકીશું, એ વિશેષ લાભ છે. ધર્મશિક્ષણમાં બીજા ધર્મની સરખામણીને ખાસ સ્થાન હોવું જોઈએ, એમ અમારો અભિપ્રાય છે, જેથી વિશાળ દૃષ્ટિબળી શકે અને સંકુચિતતા દૂર થાય.

શુદ્ધિના વિકાસમાટે દલીલોસહિત ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને તેને માટે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન આવશ્યક છે; પણ એકલા નૈતિક પાઠોથી નીતિ શીખવી શકાતી નથી, તેમ ધર્મસંબંધે વ્યાખ્યાનો કે ઉપદેશથી ધર્મ શીખવી શકાતો નથી, એ પણ આપણે મનુષ્યસ્વભાવના અવલોકનથી, અભ્યાસથી તથા અનુભવથી જાણીએ છીએ. ઘણાએ શાસ્ત્રીઓ અનીતિને માર્ગે ચઢી ગયેલા આપણે વાંચ્યા છે, સાંભળ્યા છે અને અનુભવ્યા છે. ઘણાએ જ્ઞાની પુરુષોનું જ્ઞાન માટેનું અભિમાન ધૂળમાં રેળાઈ ગયું છે; અને સામાન્ય નૈતિક મનુષ્ય કરતાં પણ નીચી પાયરીએ પડી ગયા છે. એકલા ધર્મજ્ઞાનના મિથ્યાત્વનો અનુભવ ઘણાને થયો હશે, જે બહાર પ્રકાશમાં નહિ આવેલા હોય. ઘણા શાસ્ત્રજ્ઞોનું વ્યાવહારિક જીવન તિરસ્કારપાત્ર હોય છે. તો આ ઉપરથી અનુમાન એમ નથી કરવાનું કે, શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ન લેવું, શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઈશ્વરને ખરા સ્વરૂપમાં ન ઓળખવો. અનુમાન એટલુંજ નીકળે છે કે, શાસ્ત્રોના જ્ઞાનસિવાય ચારિત્રવાન, પ્રભાવશાળી પુરુષોદ્ધારા એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો સારી જાણ પડે. વારંવાર સત્યસ્વરૂપ મનમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. સતત જાગૃતિની જરૂર છે. આ બાબતમાં સંધ્યા, હવન, નિયમિત ઉપાસના, પ્રાર્થના સારી મદદ કરે છે, એમ અમારું માનવું છે; અને તેવું શિક્ષણ તેઓને નાનપણથીજ આપવું જોઈએ. આનું વાતાવરણ શાળામાંજ ઉપસ્થિત કર્યું હોય તો તેની અસર સારી થાય. ખરાબ તો

નજ થાય, એમ અમારું માનવું છે. તે ઉપરાંત અવારનવાર ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો ચારિત્રવાન પુરુષો તરફથી થતાં જાય, સાધુસંતના સમાગમો થતા હોય, એવો પ્રબંધ પણ શાળાના સંચાલકોએ કરવો જોઈએ. એકલા ગોખણપટ્ટીના અભ્યાસક્રમની નહિ પણ આવા ધાર્મિક વાતાવરણની સંસ્થામાં ખાસ જરૂર છે. જેના હૃદયમાં નિરંતર પ્રેમના ઝરાઓ વહે છે, જેનું મન સ્થિર અને આત્મજ્ઞાની છે, જેને સત્ય અને અહિંસાનાં તત્ત્વોપર અવિચળ શ્રદ્ધા છે, જેનું હૃદય ઈશ્વરના ગુણો-નુવાદમાં લીન છે, જે આત્મશ્રાદ્ધી છતાં નમ્ર છે, આવા એક સંત મહાપુરુષનો એક વખતનો સત્સંગ હજારો વર્ષોસુધી પાઠ્ય પુસ્તકોદ્ધારા ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યા કરતાં હજારગણો યદી જાય છે; માટે આવા પ્રસંગો મેળવવા માટે સંચાલકોએ હમેશાં જાગૃત રહેવું જોઈએ. એક ધરીનો સત્સંગ તે હજાર વર્ષનાં તપ કરતાં યદી જાય છે, એ કથન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે; અને આજ કારણથી અજ્ઞાની પુરુષો પણ, અભણ પુરુષો પણ જ્ઞાનીને ટક્કર મારે તેવી રીતે નૈતિક નિયમો પાળી ઈશ્વરને ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખતા આપણે દુનિયામાં નીહાળીએ છીએ. આ જન્મમાં કે પૂર્વ-જન્મમાં આવા મનુષ્યના સત્સંગના સમાગમમાં તેઓ જરૂર આવ્યા હોવા જોઈએ, ધાર્મિક વાતાવરણનું અમૃતપાન જરૂર કર્યું હોવું જોઈએ અને તેથીજ આ જન્મમાં તેઓ અજ્ઞાની છતાં, અભણ છતાં, ધાર્મિક જીવન પાળતા આપણા જોવામાં આવે છે. આ બે છુપા બેદનું રહસ્ય છે, એમ અમને જણાય છે.

હવે ધાર્મિક શિક્ષણનાં પરિણામ શાં આવ્યાં તે પ્રશ્ન તપાસીએ. ગરમી ઓછા-વત્તી થવાના થર્મોમીટર (ઉષ્ણતામાપક યંત્ર)માં જેમ પારો ઓછા-વત્તી ઉંચાઈએ આવે છે, તેવી રીતે ધાર્મિક શિક્ષણ લીધેલા બાળકોનું અને મનુષ્યજીવનનું પારખવું સહેલું નથી. પરિણામ તો તેમના જીવન સાથે સતત સમાગમના અવલોકનથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, એટલે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર સહેલો નથી. કોઈમાં સારાં પરિણામ આવે અને કોઈમાં માઠાં પરિણામ પણ જોવામાં આવે છે. અનેક પ્રસંગો, સંજોગો, પૂર્વસંસ્કાર તથા અનેક વાતાવરણની બેગી અસર મનુષ્યના મન તથા હૃદય ઉપર થાય છે, એટલે પરિણામના સંબંધમાં આપણે ઉપલક્ષીયું, ઉતાવળું અનુમાન કરી બેસીએ છીએ કે, ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યા છતાં માડું પરિણામ અમુક વ્યક્તિમાં જોવામાં આવ્યું; તો આપણી એવી દલીલ સંદેષ છે, એ સ્પષ્ટ છે. અમુક વ્યક્તિમાં ખરાબ પરિણામ દૃષ્ટિગોચર થતાં ધાર્મિક શિક્ષણને આપણે દોષ દઈ શકતા નથી. આપણી જવાબદારી એટલી કે ધાર્મિક શિક્ષણ એટલું સંકુચિત ન હોવું જોઈએ કે મનુષ્યને અસહિષ્ણુ બનાવે, ખીન્ન ધર્મપ્રત્યે તિરસ્કાર-ચુત્તિ કેળવાય. અખંડ સત્ય તત્ત્વોજ બાળકો આગળ રજુ કરવાં જોઈએ. શુભ ધરાદાયી આવું ધાર્મિક શિક્ષણ આપીએ તો પરિણામ શુભજ આવે, તેની આપણે આશા રાખવાનો અધિકાર છે. જેમાં અનેક મતમતાંતરો હોય છે, ત્યાં ધાર્મિક શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું તેની મુશ્કેલી તો રહે છેજ; તોપણ તે મતમતાંતરો દૂર કરવા સતત પ્રયાસ ચાલુ રહેવો જોઈએ. ઈશ્વરને સત્ય સ્વરૂપમાં ઓળખવા તથા ઓળખાવવા માટે ઉપદેશકો મારફત પ્રયાસ ચાલુ રહેવો જોઈએ. તેમાં ઉપદેશકો સહિષ્ણુતા રાખી પ્રેમથી સત્યસ્વરૂપ જનતા આગળ મૂકે તો જરૂર તેની અસર થાય તે નિર્વિવાદ છે. ધર્મો ધણા છતાં પણ એવાં ધણાં સામાન્ય સત્યો દરેક ધર્મમાં આપણને મળી આવશે; તેમ છતાં મનુષ્યપ્રકૃતિ વિવિધતાની ઉપાસક હોવાથી મતભેદો તો સમૂળજા દુનિયામાંથી નાણુંદ થવાના નથી; પણ શાન્ત ચર્ચા અને વાદવિવાદથી સત્યનું મંથન થશે અને લોકોનાં હૃદય સત્ય તરફ ઢળશેજ. શરૂઆતમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે, પોતપોતાનાં શ્રાવ્યો પ્રમાણે ધાર્મિક શિક્ષણ આપે એ પણ કાંઈ ખોટું નથી. ત્યારબાદ આવી સંસ્થાઓમાં અરસપરસ ધાર્મિક સંમેલનો થાય અને સત્યનું મંથન થાય તેથી પણ ધાર્મિક પ્રગતિ થશે. આમાં વિશાળ દૃષ્ટિની જરૂર પડશે. સ્વરાજ્ય આપણા સર્વનું લક્ષ્ય છે, છતાં તેમાં પણ અનેક પક્ષો છે. તેવા પક્ષો પણ આ આત્મસ્વરાજ્યનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં રહેવાનાજ. છતાં એ રાતદિવસ એ પ્રભુનું લક્ષ્ય, એ દેવી જ્યોતની ઝાંખી પ્રજા સમક્ષ અહોનિશ રાખવાની આ જડવાદના જમાનામાં ધણીજ આવશ્યકતા છે, એમ અમારું માનવું છે; કારણ કે સુકાન

અને સુકાનીવગરના નાવની ગતિ જેવી થાય છે, તેવી ધર્મવિનાના માનવીની ગતિ થાય છે. કામ, ક્રોધ, મોહ વગેરે આસુરી ગુણો ઉપર વિજય મેળવવાનું કાર્ય ધર્મ જાણ્યા વિના થઈ શકે નહિ. ઈશ્વરનું સિંહાસન આપણા હૃદયમાં કાયમ રાખવા માટે નીતિ અને ધર્મને કેળવણીમાં રચાન હોવું જોઈએ. **इत्योम्**

(નવેમ્બર-૧૯૨૭ના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં લેખક:-મૂળશંકર સુંદરજી દવે-પ્રિન્સિપાલ, અંધેરી-ગુરુકુલ.)

૭૦-બટાટાનો સ્વોરાક સર્વથા ઉત્તમ છે.

હાલમાં યુરોપ અને અમેરિકામાં બટાટાના ખોરાકે ઘેલું લગાડયું છે. ત્યાં બટાટાના ખોરાકના સંબંધમાં અનેક જાતની શોધખોળ ચાલી રહી છે. પરિણામે બટાટાના ખોરાકને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. ડેનમાર્કના તંદુરસ્તી ખાતાના કમિશ્નર ડૉ. એમ. હીનદેદે બટાટાના સંબંધમાં સંખ્યા-બંધ અખતરાઓ કરી તખીખી વિદ્યાની ખાત્રી કરી આપી છે કે, એકલા બટાટાના ખોરાક ઉપર માણસો ધણી આસાનીથી જીવી શકે છે. ડૉ. હીનદેદે ૬૬ વર્ષની વયનો છે, જેમાંનાં છેલ્લાં ૩૩ વર્ષો તેણે માણસોમાટેના સર્વથા ઉત્તમ ખોરાકની શોધ કરવામાં પસાર કર્યાં છે.

તેણે શોધ કરી છે કે, બટાટાની ખોરાકતરીકેની અગત્યતા શોધી કાઢવા માટે ખીજ ખોરાક સાથે બટાટાનો ખોરાક લેવા જોઈતો નથી-એટલે કે, એકલા બટાટા ઉપર જીવવું જોઈએ છે. આ તખીખ જણાવે છે કે, માણસો એક વર્ષસુધી એકલા બટાટા ઉપર ધણી સહેલાઈથી જીવી શકે છે, તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં બેજામાં કદી પણ આવ્યું નથી. ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરી માસમાં આ તખીખ અને ખીજ બે શખ્સોએ બટાટા અને માર્ગેરીનના ખોરાક ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવાનું શરૂ કર્યું. એ તખીખને પોતાને એ માટે ધણી મોટો શક હતો, પણ આ ખોરાકથી કેવું પરિણામ આવતું હતું તે જોવાની તેની જિજ્ઞાસા ધણી મોટી હતી. તેના હેતુ બટાટાના ખોરાક સાથે પૂરતા પ્રોટેનનો જથ્થો ઉમેરવાને માંસ અથવા ઈંડાનો ખોરાક લેવા અને આપવાનો હતો; પણ તેણે આગળ વધતાં જોઈ લીધું કે, તેઓને એમ કરવાની મુદ્દલ જરૂર હતી નહિ. આ તખીખે કરેલા અખતરાઓ પછી જર્મનીના નામાંકિત પ્રોફેસર એબર હોલ્ડને અખતરાઓ કરીને જાહેર કર્યું કે “એકલા બટાટા ઉપર જીવી શકાય તેમાં કશો શક નથી.”

કોલોનના બે પ્રોફેસરો હોકેસ અને કોસતરે પણ અખતરાઓ કર્યા પછી જાહેર કર્યું છે કે “અમારા અખતરાઓનું પરિણામ સંપૂર્ણ રીતે ડૉ. હીનદેદેના મતને મળતું આવે છે.”

બટાટાની મુખ્ય ખુખી જીવનને ટકાવી રાખવાની છે; પણ એ કરતાં તેની વધુ ખુખી તો યુરીક એસીડ અને ચાકને પીગળાવી નાખવાની છે. આથી બટાટાનો ખોરાક ગાઉટ અને રયુમેટિઝમને લગતા અનેક રોગોને સાજા કરવાની અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. દર્દીઓને ખાર યા ક્ષાર-વાળા દ્રવાઓનું પાણી પીવા મોકલવામાં આવે યા દરદીઓને પુષ્કળ બટાટાનો ખોરાક આપવામાં આવે તો તેનું પરિણામ સરખું જ ઉતરવાનું; પણ બટાટાના ખોરાકનો ઇલાજ પહેલાં કરતાં વધુ ઝડપી અને વધુ સરતો થઈ પડે છે. આ તખીખ કહે છે કે, તમે બટાટાના ખોરાક ઉપર જીવવાનો અખતરો શરૂ કરો તો જે પાણીમાં બટાટા ઉકાળવા કે બાફવામાં આવે છે તેનું પાણી પીવાને જીલ્તા ના, કેમકે આ પાણીમાં પુષ્કળ વીટામીનો અને ખાર સમાયેલાં હોય છે.

(દૈનિક ‘હિન્દુસ્થાન’ના એક અંકમાંથી)

७१-खेल और उसके लाभ

१-उपक्रम

सृष्टि में जन्मसे मालिक होना पड़ते हैं, तभीसे जेल की तूती मोल रही है। संसार के किसी कोने में आप जैसे ही बच्चे जन्मते, बड़कों को जेलते ही पावेगे। आज ही नहीं, यह सदा की बात है। संसार परिवर्तनशील है। यहां काय स्थायी नहीं। इस परिवर्तनशील संसार में, इस जीवन के संग्राम में, किसीका जन्मना बहुत ही कठिन है। क्या कारण है कि जेल आज तक बना है? इसमें कुछ परिवर्तन नहीं हुआ। आज, हमें, इसका क्या कारण है। स्कूल का मैदान है। बड़के सभ गेह जेल रहे हैं। प्रत्यक्ष में तो इससे काय लाभ नहीं दिखलाई पड़ता। हम लोग शक्ति के इस प्रकार के दुरुपयोग पर आश्चर्य कर सकते हैं। हम लोग यही नहीं जानते कि जेल क्या है? यह आज तक किस प्रकार बना हुआ है। संसार के संग्राम में सभी निरुपयोगी पदार्थ नष्ट होते आ रहे हैं, तब शक्ति का यह दुरुपयोग आज तक क्यों होता आ रहा है; संभवतः यह किसी-न-किसी प्रकार संसार की बलाघ करता रहा होगा। अन्यथा इसका संसार में नाम तक नहीं रहता। इस विषय में कम-से-कम तीन मत हैं, हम यहां पर क्रमशः उनके संक्षिप्त वर्णन करेंगे।

२-लीलावाद

संसार की सृष्टि में आपने लीलावाद का नाम सुना होगा; पर यहां इसका नाम सुनकर कदाचित् आपको आश्चर्य होगा; जेल और लीलावाद, जिस प्रकार वेदांतियों का कहना है कि परमात्मा में शक्ति की अधिकता के कारण सृष्टि का प्रादुर्भाव हुआ, ठीक उसी प्रकार इस मतवालों का कहना है कि शक्ति की अधिकता के कारण जेल की उत्पत्ति हुई।

पश्चात्त्य दार्शनिकों में शिवर और स्पेन्सर साहबों के नाम बहुत ही प्रसिद्ध हैं। ये दोनों एक ही साथ इस मत के प्रवर्तक हुए। थोड़े दिनों तक इस मत का चारों ओर मोलमाला रहा। सभी इसी मत के अनुयायी बन गये। स्पेन्सर साहब का कहना है कि यदि किसी समय किसी जन्म में आवश्यकता से अधिक शक्ति हो जाती है, तो वही शक्ति जेल के रूप में प्रकट होती है। आप लोगों ने देखगारी तो देखा है। आप यह तो जानते हैं कि देखगारी का भीयन-वाला अंगिन है। अंगिन बाप के जल से आप बलता है; और अन्य गाड़ियों का भी भीयता है। पर जन्म स्टेशन पर पहुँच जाता है, तो भाग हो जाता है। पर यहां भी यह मिलकुल रूपरूप नहीं रहता। यह स्टेशन पर पहुँचते ही बाप छोड़ने लगता है। यदि औसा न करे, तो यह बाप के जल से आप इत जन्म, और गाड़ी का भी न भीय सके। तभी जेल ही भिगड जन्म। जेल भी ठीक इसी प्रकार का है, आपने जन्मों का देखा होगा। जन्म इनकी माताओं के उन्हे सुला देती हैं, तो वे हाथ पैर डेक-डेक कर किलकारी मारते-हुए जेलने लगते हैं। सरकस में जाधों और बालुओं का पिंजरे में धर उधर टहलते भी आप लोगों ने देखा है। हम जहां तक विचारते हैं, इन लोगों का इससे काय लाभ नहीं। इन लोगों का जाने-पाने की सामग्री तो मिल ही जाती है, उन्हे तो भा कर रूपरूप आराम करना चाहिये; परंतु इनकी शक्तियों इनसे कुछ-न-कुछ काम अवश्य ही लेंगी। तोता, जे पिंजरे में बंद है, पुलने पर उठने की कोशिश करेगा, बाड़ा, जे बहुत दिनों से अधा है; पुलते ही उछलने लगेगा। मालिक, जे स्कूल की बहार दिवारी में बैद है, छुटी पाते ही जेलने के लिये दौड़ेगा। इन सभ उदाहरणों के मनन करने से इसमें तो काय सदेह ही नहीं रह जाता कि शक्ति की अधिकता जेल के लिये एक आवश्यक कारण है। परंतु यह भी तो देजने में आता है कि अस्पताल में भिमार बड़के भी अपने भिछीने पर पड़े-पड़े कुछ-न-कुछ जेल अवश्य ही जेलते रहते हैं। आज प्रभु यह है कि क्या इनमें शक्ति की अधिकता है? कदापि नहीं। तब तो यह मत तथ्य के सामने कभी नहीं ठहर सकता।

૩-ભવિષ્ય કે લિયે શિક્ષા

જર્મની દેશ કે દાર્શનિકોં મેં પ્રોફેસર ગ્રસ કા નામ જગતભર મેં વિખ્યાત હે આપને દેખા, જો જીવ જન્મ હી સે સખ કામ પ્રૌદોં કે સમાન કરતે હેં; ઉનકો ખેલોં કી કુછ બી આવશ્યકતા નહીં પડતી. ઉદાહરણ કે લિયે ચીંટી કે લે લીજીયે. જ્યોં હી યહ અંડે કે બાહર નિકલતી હે કિ ચીંટી કે સખી કામ ઉઠા લેતી હે. પર બિલ્લી કે દેખિયે, જન્મતે હી વહ મૂસા નહીં પકડ સકતી. અતએવ ઉસે ખેલ કી બડી ભારી આવશ્યકતા પડતી હે. વહ ગેદોં પર લપકતી હે, લતાઓં પર ઉછલતી હે, અપની હમજેલિયોં કે સાથ ખેલતી હે. ઇસ પ્રકાર વહ અપના કામ-ચૂહા પકડના-સીખ લેતી હે; અતએવ હમ દેખતે હેં; બિલ્લી કા ભી ખેલ કે વિના કામ નહીં ચલ સકતા. ઇસ પ્રકાર જેસે-જેસે હમ ઉપર બઢતે હેં, વૈસે-વૈસે ખેલ કી આવશ્યકતા બી બઢતી જતી હે. યહ સખ દેખ-સમજકર આપકા વિચાર હુઆ કિ ખેલ એક જાત-શુદ્ધિ હે, જો હમે ભવિષ્યજીવન કે લિયે શિક્ષા દેકર તૈયાર કરતી હે. આપકા કહના હે કિ શૈશવાવસ્થા કે કારણ જીવ ખેલતે હોં, યહ ખાત નહીં; પરંતુ જીવ કે શૈશવાવસ્થા હી ઇસલિયે દી ગઈ હે કિ ખેલોં મેં ભવિષ્ય જીવન કી તૈયારી કરે. દેખિયે, આપકી લડકી ગુડિયા કે સાથ ખેલ રહી હે. ઇસ ખેલ હી સે ન-જાને ઉસે કિતની શિક્ષાએં મિલતી હેં; વહ અપની ગુડિયા કે અપની સમજતી હે. ઇસ પ્રકાર ઉસે પ્રેમ કી શિક્ષા મિલતી હે; જરાસી ગુડિયા ગિર જતી હે, તો વહ લાખોં પ્રકાર સે ઉસે દુલારતી હે, વહ ઉસકે લિયે ભોજન બનાતી હે, જિસસે ઉસે પાકવિદ્યા કી શિક્ષા મિલતી હે. કહાં તક ગિનાવેં, ઇસી એક ગુડિયા કે ખેલ સે ઉસે ઇતની શિક્ષાએં મિલતી હેં કિ કદાચિત્ ઉતની એમં એં કલાસોં મેં બી ઉસે નહીં મિલેંગી; પરંતુ બહુત-સે ખેલ એસે દિખલાઇ પડતે હેં, જો ઇસ મત સે સમજ મેં નહીં આ સકતે. એક ખેલ હે આંખમીચોની. આપને યહ ખેલ તો કઈ બાર દેખા હોગા; પર જરા બતલાઇએ તો સહી, ઇસ આંખમીચોની કા ભવિષ્ય જીવન મેં કયા મતલબ હે?

૪-સ્ટૅનલે સાહબ કા અનુકરણવાદ

પ્રોફેસર ગ્રસ સાહબ કા મત આધુનિક વિચારોં સે સંગત હે. આજકલ ઇસ મત કે માનને-વાલોં કી સંખ્યા પર્યાપ્ત હે. પ્રોફેસર સાહબ ને ઇસે જાત-શુદ્ધિ માન કર અચ્છા કિયા; પર જાત-શુદ્ધિ કી ઉત્પત્તિ કેસે હુઇ, ઇસ પર સે જરા આપકા ધ્યાન હટ ગયા. પ્રોફેસર સ્ટૅનલે સાહબ ને ઇસ અભાવ કી પૂર્તિ કી હે. આપકા કહના હે કિ પ્રાચીન કાલ મેં હમારે પૂર્વજોં કે જો કામ થે, વે હી આજ હમારે ઔર આપકે ખેલ હેં. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ ઉનમેં આધુનિક અવસ્થાઓં કે કારણ કુછ પરિવર્તન બી હુએ હેં. આપ કહતે હેં, જિન માર્ગોં સે હો કર હમારા સમાજ આધુનિક અવસ્થા તક પહુંચા હે, ઉન્હોં માર્ગોં પર હમારે બાલકોં કે બીચલના પડતા હે. સંક્ષેપ મેં, હમારે ઔર હમારે સમાજ કે વિકાસ કી કહાની એક હી હે. યહાં સ્ટૅનલે સાહબ ને કેવલ જાત-શુદ્ધિ કી વ્યાખ્યા-ભર કર દી હે; વાસ્તવ મેં સખી જાત-શુદ્ધિઓં કી યહી રામકહાની હે. x x x મનુષ્ય કી ઉત્પત્તિ ઔર ઉસકી સમ્યતા કે વિષય મેં લોગોં મેં બડા ભારી મતભેદ હે. અનેક મત-મતાંતર હમારી આંખોં કે સામને પ્રસ્તુત હેં; પરંતુ ઇતના તો સખી કેઇ માનતે હેં કિ પ્રાચીનકાલ કી અવસ્થા આજકલ કી-સી નહીં થી. એ-જીન, ટેલીફોન ઇત્યાદિ કા નામ તક ન થા. યહ તો સ્પષ્ટ હી હે કિ મનુષ્ય લાખોં વર્ષોં સે ઇસ પૃથ્વી પર હેં; પરંતુ ઇતિહાસ તો હમેં કેવલ પાંચ અથવા છ: સૌ વર્ષોં કી કહાની બતલાતા હે. ઇતિહાસ કે પહલે સમય મેં લોગ પ્રાય: શિકાર ખેલ કર અપના ભોજન પ્રાપ્ત કરતે થે. ઇસ આરંભ કે જીવન મેં કુછ કામ સર્વત્ર હી પાએ જાતે થે. ઉદાહરણ કે લિયે હમ કુછ કામ યહાં દે સકતે હેં. આરંભ કે જીવન મેં લોગ શિકાર કે પીછે દોડતે થે. આજ હમ બાલકોં કે ઇસ પ્રકાર કે દોડ-ધૂપ કે બહુત-સે ખેલ ખેલતે દેખતે હેં. બહુત-સે બાલકોં કે આપને ડંડે સે દૂસરોં કે મારતે દેખા હોગા. આપ ઉન્હેં દૂર ઔર નિજી સમજતે હોંગે; પર યહ આપકી ભૂલ હે. વે કેવલ આદિમ કાલ કે કામ દુહરા રહે હેં. આંખમીચોની મેં શિકાર ખોજને કે રહસ્ય છિપે હુએ હેં. ઇસ પ્રકાર

અહુત-સે નિરર્થક ખેલોં કે રહસ્ય હમ પ્રાચીનકાલ કી અવસ્થા જન કર લલી લાંતિ સમજ સકતે હેં.

૫-ખેલ ક્યા હુ ?

લોગ પ્રાયઃ ખેલ કા મતલબ નહીં સમજતે. પ્રૌઢોં કા યહ સમજના હૈ કિ ખેલ કેવલ મનઅહલાવ હૈ, યહ નિતાંત હી બૂલ હૈ. જ્ય લોગ પરિશ્રમ કરતે-કરતે થક જાતે હેં, તખ ઉન્હેં મનોરંજન કી આવશ્યકતા પડતી હૈ. ઇસે ઉનકે મન ઔર શરીર કી શક્તિયોં ફિર સતેજ હો જાતી હૈ. યહ મનોરંજન કોઈ બી રૂપ ધારણ કર સકતા હૈ; પર ઇસકા એકમાત્ર લક્ષ્ય શરીર ઔર મન કી થકાવટ દૂર કર ઉન્હેં કઠિન કામોં કે લિયે તૈયાર કરના હૈ. ખાલક કા ખેલ મનુષ્ય કે મનોરંજન કે સમાન નહીં, કામ કે સમાન હૈ. વાસ્તવ મેં ખેલ ઔર કામ મેં કેવલ દષ્ટિકોણ હી કા અંતર હૈ. નાટક કો લોગ ખેલ હી સમજતે હેં. આજ જો હમારે લડકોં કે ખેલ હૈ, વે હી પ્રાચીનકાલ મેં હમારે પૂર્વજોં કે કામ થે. લોગોં કા કહના હૈ કિ ખેલ કા કોઈ દૂસરા ઉદ્દેશ્ય નહીં. હમ લોગ કેવલ ખેલને હી કે લિયે ખેલતે હેં. ઇસમેં હમેં લાભ અથવા હાનિ કા કોઈ વિચાર નહીં. ખેલને કા પુરસ્કાર ખેલ હી હૈ; પરંતુ યહી ખાત ઔર-ઔર લગ્ગે કામોં મેં બી લાગુ હોતી હૈ. અચ્છે શિક્ષક પઢાને મેં ઉતના હી આનંદ પ્રાપ્ત કરતે હેં, જિતના લડકે પુટખાલ ખેલને મેં પ્રાપ્ત કરતે હેં. ખાલક સ્ટેટ ઔર પેન્સિલ પા કર ચિડિયા ઔર બિલ્લી કે ચિત્ર ખીંચ રહા હૈ; વહ અપને કામ મેં ઇતના નિમગ્ન હૈ કિ ઉસે સંસાર ઔર આનંદોં કા કોઈ પતા નહીં. એક ચતુર ચિત્રકાર પ્રકૃતિ કે મનોરમ દસ્તોં કા ચિત્ર ખીંચ રહા હૈ; વહ બી અપને કામ મેં ઇતના આનંદ પા રહા હૈ કિ સંસાર કે સુખોં કી ઉસે કોઈ ચિંતા નહીં. અંગ્રેજી-સાહિત્ય મેં પોપ કે નામ સે સભી કોઈ પરિચિત હૈ. વહ કવિતા રચને મેં બડા સુખ પાતા થા. જિસ પ્રકાર લડકે સે ખેલે બિના નહીં રહા જાતા, ઉસી પ્રકાર પોપ સે કવિતા લિખે બિના નહીં રહા જાતા થા. ઉસકે પિતા કો યહ ખાત અચ્છી નહીં લગતી થી. વહ સદા પોપ કો કવિતા લિખને સે મના કરતા રહતા થા. એક દિન કી ખાત હૈ કિ પોપ અપની કોઠરી મેં બેઠ કર અપને કામ મેં લગા હુઆ થા. ઉસકે પિતા ને જો ઉસે દેખા, તો ઉસે બડા ક્રોધ આયા. વહ બેંત ઉઠા કર લગા પોપ કી પીઠ પર જમાને, તખ તો પોપ કા ધ્યાન ટૂટ ગયા ઔર વહ બોલા- “પિતાહ! દયા કીજિયે, મેં અખ પલ નહીં ચિખુંગા.” કહિયે યહ ખેલ નહીં, તો ઔર ક્યા હૈ? આજકલ શિક્ષા મેં બી ખેલોં કી પ્રધાનતા હૈ. ઇસ સંબંધ મેં ક્રૌવેલ ઔર મોટેસરી કે નામ ઉલ્લેખ હૈ. હમ દેખતે હેં, લડકોં કા ખેલને મેં અહુત મન લગતા હૈ; ઇસ કારણ શિક્ષકોં કો ખેલોં હી દ્વારા પઢાને કા પ્રયત્ન કરના ચાહિયે. પ્રાચીનકાલ મેં ઉનકે લડકે કા મન પઢને મેં જરા બી નહીં લગતા થા. રાજ પરેશાન થે, પર કોઈ ઉપાય નહીં દિખત્તા પડતા થા. અહુત-સે શિક્ષક નિયુક્ત કિયે ગયે. પર સભી વ્યર્થ. એક શિક્ષક ને ઇસ કામ કે લિયે વચન દિયા. વહ રાજકુમાર કી પ્રકૃતિ કા નિરીક્ષણ કરને લગા. ઉસે માલૂમ હુઆ કિ રાજકુમાર કી પ્રવૃત્તિ ખેલ કી ઔર હૈ. યહ સોચ કર ઉસને ગોલિયોં દ્વારા રાજકુમાર કો વર્ણમાલા કી શિક્ષા દી, ઔર ધીરે-ધીરે શિક્ષા કા વિકાસ બી કિયા. યહી કહાની હમારે હિતોપદેશ કી રચના કી હૈ. અસ્તુ. યહ તો માલૂમ હુઆ કિ પ્રાચીનકાલ મેં બી લોગોં કા ઇસ ઔર ખયાલ થા. અખ પ્રશ્ન હૈ કિ ખેલ કિતને પ્રકાર કે હોતે હેં? હમ જાનતે હેં કિ હમારે પાસ શરીર, મન ઔર આત્મા હૈ. દાર્શનિકોં કા કહના હૈ કિ યહ સંસાર ઉસ પરમાત્મા કી લીલા કા ફલ હૈ. યહ સંસાર યદપિ વાસ્તવ મેં એક હી હૈ, તથાપિ હમ લોગોં કે દેખને મેં બિલ બિલ માલૂમ પડતા હૈ. ઇસ પ્રકાર હમારા સંસાર હમારી આત્મા કી લીલા હૈ. યહાં પર હમને આત્મા કે સાથ ‘હમારી.’ શબ્દ કા પ્રયોગ કિયા હૈ. દાર્શનિક બાપ ઇસ શબ્દ પર આપતિ કર સકતે હેં; પર યદિ હમ ઇસે માયોપહિત અથવા દેહબાવયુક્ત આત્મા કહેં, તો કિસી કો કુછ બી આપતિ નહીં હોગી. અસ્તુ. ખાત એક હી હૈ. અખ બાકી બચે શરીર ઔર મન. ઇનસે કુછ શારીરિક ખેલ નિકલે હેં. જૈસે પુટખાલ, કપડી ઇલાહિ; ઔર ચતરંજ, ચૌસર ઇત્યાદિ કુછ માનસિક ખેલ બી હેં. કુછ ખેલ ઇન્દ્રિયોં કે બી હોતે હેં. x x x x ઇસ પ્રકાર સૈડન પૌવેલ સાહબ ને અનેક ખેલ

નિકાલે હૈં, જિનસે હમારી ઈંદ્રિયોં કે યથેષ્ટ શિક્ષા મિલતી હૈ. ઇન સમજકા વર્ણન કરને કા યહાં સ્થાન નહીં. કોવેલ કે ગિફ્ટ બી ઈસી પ્રકાર કે હૈં. મૌન્ટેસરી કી પદ્ધતિ બી ઈંદ્રિયોં કે એક્ષોં કા વિચાર રખતી હૈ.

૬-વ્યાયામ સે શારીરિક વિકાસ

હમ ઉપર યતલા ચૂકે હૈં કે ખેલ સે શારીરિક વિકાસ મેં સહાયતા મિલતી હૈ. યહાં પર હમ દેખેગે કે ઈસ વિષય મેં ઓર કહીં સે બી સહાયતા મિલતી હૈ અથવા નહીં. ઉન સાધનોં મેં કિસકી પ્રધાનતા હૈ ઓર ક્યોં, ઇસ પ્રશ્ન કા બી યહાં સમાધાન હોગા. સબી કોઇ જાનતે હૈં કે ખેલ કે અતિરિક્ત વ્યાયામ ઓર કામ બી શરીર-વિકાસ મેં સહાયતા દેતે હૈં.

યદ્યપિ સ્કૂલોં મેં ચારોં ઓર વ્યાયામોં કે પ્રમુખ હો રહે હૈં, તથાપિ હમ દેખતે હૈં કે હમારે બાલક ઉનમેં બહુત કમ ભાગ લેતે હૈં. સંસાર મેં જિસકી ક્ષાદી ઉસકી ભેંસવાલી કહાવત સબી જગહ ચરિતાર્થ હો રહી હૈ. હમારે યહાં “**દૈવો દુર્બલઘાતકઃ**” કી કહાવત કા કિતના પ્રચાર હૈ, યહ હમ બહી ભાંતિ જાનતે હૈં. ઇન લોકોક્તિયોં મેં હમ દેખતે હૈં કે પ્રાયઃ સબીમેં સત્ય કી માત્રા રહતી હૈ. કિસી લેખક ને સચ હી કહા હૈ કે લોકોક્તિયોં ભાષા કી જાન હૈં. હમારી શિક્ષા શારીરિક વિકાસ કે વિના અધૂરી હી રહ જાતી હૈ. કિસી ને કહા હૈ-“**શરીરમાઘં જ્ઞાતુ ધર્મસાધનમ્**” સચ હી તો હૈ. યદિ હમ ખાટ પર પડે આલ જરતેં કરવડેં બદલતે, કરાહ રહે હૈં તો અપની ભારત-માતા કા કહાં તક ઉદ્ધાર કર સકતે હૈં? યદિ ધર્મ પર સંકટ પડે, તો એકલિંગ કી જ્ય ખોલ કર હમ અપની ધર્મપતાકા કહાં તક ફરાર સકતે હૈં? આજ કિતને હૈં, જો હકીકતરાય કી તરહ ધર્મ પર મર મિટને કો તૈયાર હૈં? અજી કહાં કી ખાતેં કરતે હો? યહાં તો દિન દહાડે હમારી મા-બહેને વિધર્મિયોં કે હાથ મેં પડ કર ત્રાહિ ત્રાહિ કી રટ લગાએ હુએ હૈં; પર હમારી કુંભકર્ણી નિંદ કબ તૂટતી હૈ? યહાં તો કાનોં પર જૂં તક નહીં રેંગતી. રેંગે બી કહાં સે, યદિ હાથોં મેં શક્તિ હો તખ ન? એક દ્રૌપદી કે વસ્ત્રદરણ પર તો ચારોં ઓર હાલકાર મચ ગયા થા, અંત મેં મહાભારત કી લડાઇ હો હી કર રહી; પર આજ ક્યા હૈ? લાખોં બહુ-મેટિયાં દિન-દહાડે લૂંટ રહી હૈં, ઓર હમ આખ મૂંદકર તમાશા દેખ રહે હૈં. ક્યોં? હમ મેં શક્તિ નહીં હૈ. હમારી શિક્ષા કા યહી પરિણામ હૈ. કિસી કવિ ને શિક્ષાદેવી કી પુલના યદિ ખાગર કી વેસ્થા હી સે કર દી, તો ખૂરા ક્યા કિયા? આજકલ શિક્ષિત કા મતલબ હી બલહીન હૈ. હમ જખ ભાગલપુર મેં પડતે થે, તો હમારે એક અંતરંગ મિત્ર કહા કરતે થે કે એફ. એ. પાસ કર એક જહી, બી. એ. પાસ કર એક ચસ્મા ઓર એમ. એ. પાસ કર એક હૈટ ન લિયા, તો ક્યા કિયા! હમ કુજ દિનોં તક ગયા કે જિલા સ્કૂલ મેં કામ કરતે થે. જખ હમ પહલે પહલ વહાં પહુચે, તો હમારા પહનાવા છતના સાધારણ થા કે હેડમાસ્ટર ને હમેં મૈટ્રિક સમજ કર કહા-“જાઇએ, આપસે યહાં કામ ન ચલેગા; યહ હાઇ ઇમ્પ્લીશ સ્કૂલ હૈ.” અસ્તુ. કહને કા મતલબ યહ કે આધુનિક શિક્ષા કે દો વરદાન હૈં, વિશ્વાસિતા ઓર નિર્બલતા. અખ દેખેં કે વ્યાયામ સે શારીરિક વિકાસ મેં કહાં તક સહાયતા મિલતી હૈ. સ્કૂલોં મેં સબી જગહ ફીલ કી શિક્ષા દી જાતી હૈ; પર સાધારણ: ઇસ શિક્ષા મેં છતની લાપરવાહી હોતી હૈ કે ઇસે વ્યાયામ કહના દીક નહીં. બહુનસે વ્યાયામ કેવળ સૈનિકશિક્ષા કે લિયે બનાએ ગએ હૈં. સૈનિક શિક્ષા ઓર શારીરિક શિક્ષા મેં આકાશપાતાલ કા અંતર હૈ. હમેં દેખના તો યહ હૈ કે ઇન વ્યાયામોં સે હમેં ભવિષ્યજીવન મેં ક્યા લાભ હોતે હૈં. હમ દેખતે હૈં, સ્કૂલ ઓર ટ્રેવેલ કે બાદ સૌ મેં એક લડકા બી અપને ભવિષ્ય જીવન મેં ઇન વ્યાયામોં સે કામ નહીં લેતા. હમારે યહાં જાનતા મેં ન તો જિમનાશ્ચિયમ કે લિયે સાર્વજનિક સ્થાન હી હૈ, ઓર ન ઇસ વિષય કી કોઇ સભા હૈ, જહાં હમ ઇનમેં ભાગ લે સકેં. ઇસકા તો સુધાર બી હો સકતા હૈ; પરંતુ વ્યાયામ કે સાથ-હી-સાથ હમેં મનોરંજન કી બી તો આવશ્યકતા હૈ. દિન-ભર કે કઠિન પરિશ્રમ કે બાદ કોરે વ્યાયામ મેં હમારા કિતના મન લગ સકતા હૈ? ફિર થે વ્યાયામ અસ્વાભાવિક બી તો હોતે હૈં. ઇન અબ્યાસોં કા જીવન મેં કોઇ કામ બી તો નહીં પડતા

હે. જિનકા કામ હી નહીં પડતા, ઉનકી પ્રાપ્તિ કે લિયે છતની કઠોર તપસ્યા ક્યોં કી જાય? એક ઔર ખાત હે. ચે જિમનાશિયમ કે વ્યાયામ બંદ મેદાન મેં કિયે જાતે હેં, જહાં કી હવા છતની અચ્છી નહીં હોતી. ચે કબી-કબી કિસી પ્રધાન કી આગા કે અનુસાર કિયે જાતે હેં; તખ તો ઇનકા સ્વતંત્રતા-ચુલ્હ બી જાતા રહતા હે. ઇસ પ્રકાર મેદાન બી કલાસ કે રૂપ મેં પરિચિત હો જાતે હેં.

૭-કામકાજ સે શારીરિક વિકાસ

આજકલ માતા-પિતાઓં મેં આતુરતા કી માત્રા બહુત હી અધિક હે. ઇસકા કારણ ઉનકા અલ્પાયુ હોના હે. પહેલે લોગ સૌ વર્ષોં સે બી અધિક જીતે ચે. આજકલ તો પ્રાયઃ ઓસત તીસ વર્ષોં કી હી ઉંમર રહ ગઈ હે. ઇસી કારણ લોગ બખરાએ રહતે હેં, ઔર સબી ખાતોં મેં શીધતા કરતે હેં. જહાં અચ્છા તીન-ચાર વર્ષ કા હુઆ કિ લોગોં ને ઉસે સ્કૂલ મેં દાખિલ કરા દિયા. જખ સમય થા ખેલને-ફૂલને કા, તખ ઉસ ખેચારે કો કિતાબોં સે માથાપચ્છી કરની પડી. શિક્ષક લોગ ઇસ ખાત કી સાક્ષી દેંગે કિ કમ અવસ્થા મેં નામ લિખાને સે ખાલકોં કા પૂરા વિકાસ કદાપિ નહીં હોગા. શિક્ષા-વિશારદોં કા મત હે કિ ખાલકોં કે મસ્તિષ્ક પર અનુચિત ભાર નહીં દેના ચાહિયે. હમારે ટ્રેનિંગ સે લગા હુઆ એક પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલ હે. હમને દેખા હે કિ વહાં બહુત-સે ખાલક એસે બી હેં, જિન્હેં ઘોતી તક પહનના નહીં આતા. હમેં ઇન બચ્ચોં કે ૧૦ બજે સે લે કર ૪ બજે તક ક્લાસ મેં ક્રેડ દેખ કર તરસ આતા હેં; પર કિયા કયા જાય? ઇન્હેં બહુત-સે વિષયોં કા પદના આવશ્યક હે. એક લડકા થા. વહ પ્રતિદિન સ્વાસ્થ્ય કે નિયમોં કો રટા કરતા થા, પર ઇન નિયમોં કે અનુસાર ચલતા એક દિન ન થા. હમને ઉસસે પૂછા કિ ઇસ વ્યર્થ હી રટને સે કયા લાભ? ઉસને ઉત્તર દિયા—માસ્ટર સાહબ! હમારા મતલબ કિસી ન-કિસી ભાંતિ પરીક્ષાસાગર પાર કરના હે; સ્વાસ્થ્ય કે નિયમોં કા પાલન કરના નહીં. કિતને હી પરીક્ષાથિયોં કો તો યહાં તક કહતે સુના હે કિ પરીક્ષા જરા હો જાય, ફિર ખિમાર હી પડેગે, તો ક્યા હોગા? વાહ રી પરીક્ષા! કૈસી મહામાયા હો! તુમહારી વેદી પર સબી કા બલિ-દાન હો સકતા હે, કિતને હી હોનહાર ખાલક તુમહારે કારણ કહીં કે બી ન રહે. આગે બલિયે; ખાલક અબી આઠ-દસ હી વર્ષ કા હે, ચારોં ઔર સે નઉઆધ્યાત્મજી આને લગે. માતા વિવાહ કે લિયે હઠ કરને લગી. આપકા કહના હે કિ બચ્ચે કો અબી હી તો વિવાહ કે આભરણ શોભા દેગે, ઔર કયા જુદાપે મેં શોભા થોડે હી હોગી? અખ જીવન કા ક્યા ટિકાના? અચ્છા હોતા કિ લક્ષા કા વિવાહ અપની આંખોં દેખ લેતી. આગે જાને કયા હોગા? ઇસ પ્રકાર ખેચારે કા વિવાહ બી હો ગયા. ઉસકો કયા પતા કિ વિવાહ કયા હે? અબી કિશોરાવસ્થા તો ઉસકે લિયે દિક્ષી દૂર હે. હમેં યાદ હે, હમારે એક સાથી ચે. ઉનકા વિવાહ છતની કમ અવસ્થા મેં હુઆ થા કિ જખ ઉનકી સ્ત્રી સખકે સામને ઉનસે ભેંટ નહીં કરતી થી, તો વહ રોને લગતે ચે. અપરિપકવ વીર્ય કે નિકાસ સે કિતની હાનિ પહુંચતી હે, સો તો સબી કો માલૂમ હે. અસ્તુ. ઇસકે બાદ રોટી-કપડે કી બી ચિંતા હુઇ. “ચિંતા જ્વાલ શરીરવન”. ફિર શારીરિક વિકાસ કા અવસર કહાં સે મિલ સકતા હે? ઇસી કારણ તો હમારે યહાં કે યુવક એસે હોતે હેં કિ ઉનકો આંધિ મેં ચલના બી દુસ્તર પ્રતીત હોતા હે.

૮-ખેલ સે અન્યાન્ય લાભ

ઉપર હમ ખેલ કા એક લાભ (શારીરિક વિકાસ) બતલા ચૂકે હેં. યહાં પર અન્યાન્ય લાભોં પર વિચાર કિયા જાયગા. ખાલક ખેલ ઔર પડને કો ખિલકુલ હી પ્રતિકૂલ સમજતા હે. અસ્તુ. હમ દેખ ચૂકે હેં કિ યહ સરાસર જૂલ હે. રુસ સાહબ કા તો કહના હે કિ ખેલ હી શિક્ષા કા પ્રધાન સાધન હે, ખેલ હી સેખાલક કો શરીર પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત હોતા હે ઔર ઠીક ઠીક કામ કરને કા અભ્યાસ પડતા હે. ઉસે શરીરસંચાલન કી ખાસી શિક્ષા મિલતી હે. યહાં પર યહ કહ દેના ઉચિત હે કિ કુછ વિષયોં કા જ્ઞાન માત્ર પ્રાપ્ત કરના હમારી શિક્ષા કા લક્ષ્ય નહીં. શિક્ષા તો હમેં વ્યવહાર મેં નિપુણ બનાતી હે. આજકલ સ્કૂલ ઔર સંસાર મેં આકાશ-પાતાલ

કા અંતર છે. જો બાલક અપને વિદ્યાર્થી-જીવન મેં સદા છાત્ર-વૃત્તિ પાતા રહતા હૈ, વહી સંસાર કે ભવિષ્ય જીવન મેં અસફલતા કે હાથોં કા પુતલા બન જતા હૈ. યહ કદાપિ ઠીક નહીં. સ્કૂલ કે હમેં સંસાર કે લિયે તૈયાર કરના ચાહીએ. ઇસ વિષય મેં ખેલ સે બહુત કુછ સહાયતા મિલતી હૈ. અતએવ સ્કૂલ કા ધ્યાન ખેલ કી ઓર બી રહના ચાહીએ. ખેલ સે હમ સબી કામ આનંદ, સાવધાની, તત્પરતા ઓર ઉત્સાહ કે સાથ કરના સીખ લેતે હૈં. સ્કૂલ મેં સદા હી વિચાર મેં આવશ્યકતા સે અધિક સમય લગાતા સિખાયા જતા હૈ. ઉચિત ઓર અનુચિત કા વિચાર ઇતના રખા જતા હૈ કિ હમ કોઇ કામ કર હી નહીં સકતે. હમ શેક્સપિયર કે હૈમલેટ બન જતે હૈં, ઓર હાં-નહીં મેં હમારા જીવન ખીત જતા હૈ. હમેં પ્રત્યુત્પન્ન-મતિ કી આવશ્યકતા હૈ. યહ મતિ હમેં ખેલ સે મિલતી હૈ. હમ પુટખાલ ખેલ રહે હૈં. હમેં યહ એક સેકિંડ મેં સોચ લેના પડતા હૈ કિ હમ ગેંદ કિસકે પાસ લેજે. ઇસસે હમેં આચાર-શાસ્ત્ર કે નિયમ બી આ જતે હૈં. હમારી માનસિક શક્તિયોં કે વિકાસ મેં બી યહ સહાયતા દેતા હૈ. હમ જીતે અથવા હારે, ઇસકી ચિંતા હમેં નહીં. હમ કેવલ ઇમાનદારી સે ખેલના ચાહતે હૈં. ઇસ પ્રકાર “કર્મ-ખ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન” કી વ્યાવહારિક શિક્ષા હમેં મિલતી હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત આજ્ઞાકારિતા ઓર એકતા બી હમમેં આ જતી હૈ. ઇસસે હમેં પંચાયતી રાજ્ય કી બી શિક્ષા મિલતી હૈ. હમ અપના પ્રધાન આપ હી ચુનતે હૈં. ઇસકે બાદ હમ સબી પ્રકાર સે ઇસકી આજ્ઞા કા પાલન કરતે હૈં. આજકલ કી મંત્રીતર-પ્રણાલી (મોનોટોરીઅલ સિસ્ટમ) બી ઇસી તત્ત્વ પર સ્થિત હૈ.

૯-ઉપસંહાર

આજકલ હમ ફૈશન કે શુભામ જતે હૈં. ખેલોં મેં બી જ્યાદા ધ્યાન ફૈશન કી ઓર હી રહતા હૈ. ઇન ફૈશન કે ખેલોં (ટેનિસ, બૅડમિન્ટન) સે હમેં કોઇ વિશેષ લાભ નહીં. હમેં ભારતીય ખેલોં—જૈસે કબડ્ડી, ચિણ્ના (મારદડી, હતપુતુ, ખોખો) ઇત્યાદિ—કો ઉત્સાહ દેના ચાહીએ. (“સુધા”ના આષાઢ ૧૯૮૪ના અંકમાં લેખક:-શ્રી અવધકિશોર સહાય વર્મા ‘બાણુ’ એમ.એ.બી.એલ.)

૭૨-સ્વભાવ-અર્થાત્ પોતાનો માવ ઇટલે શું ?

ગીતામાં “પ્રકૃતિથી નિયત કર્મ કરવાં એ ધર્મ છે” એવું કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિનો અર્થ એ ટેકાણે ટેવો, કામનાઓ, ચારિત્ર અથવા તો આવેશભરી પ્રેરણાઓ એવો નથી થતો. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ, અને સ્વભાવ શબ્દનો અક્ષરશઃ અર્થ—“સ્વ-પોતાનો અને ભાવ-બાળ પ્રકૃતીકરણુ-આવિર્ભાવ એટલે પોતે બહાર પ્રકટ થવું તે” થાય છે. સ્વભાવ એટલે આત્માનો દિવ્ય સ્વભાવ એવો અર્થ પ્રકૃતિનો નીકળે છે. એ પ્રભુનિર્મિત સ્વભાવમાંથી જે કંઈ બહાર પ્રકટ થાય છે એ સર્વ અગત્યનું, યથાર્થ અને ઉન્નત હોય છે. બાકી આપણે સામાન્ય રીતે ટેવો, કામનાઓ, ચારિત્ર વગેરેને સ્વભાવ કહીને સંખોધીએ છીએ એ તો આપણું અજ્ઞાન છે. એ ટેવો, કામનાઓ, અભિપ્રાયો, આવેશો એ બધું તો બહારથી આવેલું હોય નકામું છે. એ ‘સ્વભાવ’ નથી. એ તો બધાં વિકારી તત્ત્વો છે અને આત્માનો ‘સ્વભાવ’ તો અવિકારી છે.

એ બહારનાં આવેશો વિકારી તત્ત્વોને ઓળખી એમને ન સ્વીકારવાં અથવા પોતાનામાં હોય તો એમને દૂર કરવાં અને પોતાના આત્માના દિવ્ય ‘સ્વભાવ’ને જાણી એ અનુસાર કર્મ કરવાં એ સૂત્રનું રહસ્ય છે.

જ્યારે બહારના ભાવનાં કૃત્રિમ લક્ષણો નાશ પામીને આત્માનો દિવ્ય સાચો ‘સ્વભાવ’ જીવનમાં પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ભગવાન અને વ્યક્તિનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આત્માનું મધુર સંગીત વિશ્વમાં ચાલતા જગપતિના ભવ્ય સંગીત સાથે મળે છે અને વ્યક્તિ તથા વિશ્વ વચ્ચે મધુર સંવાદ સ્થાપન થાય છે. પછી તો વ્યક્તિ સ્વનંત્ર વ્યક્તિ મટી જઈને ભગવાનના સાધનરૂપે જ વિશ્વમાં પ્રજ્ઞ-નોજ હેતુ સફળ કરવા વિચરે છે. (“ક્ષત્રિય”ના શ્રાવણ-૧૯૮૪માં લખનાર શ્રી. ‘અબ્યાસી.’)

૭૩-શ્રીદુર્ગાદાસ-જયંતિ

આજની હિંદુજનતા પોતાના અવ્યકાલીન વીરોનાં વંશિચિત્ત કર્મોની કદર ખૂબવા લાગી છે, એ હર્ષની વાત છે. વીરજયંતિઓનાં ઉજવણી આજનો ગૌરવનો વિષય થઈ પડ્યો છે. જગતની વીરજાતિઓ પોતાના વીરપૂર્વજોની વીરગાથાઓનું સ્મરણ કરીનેજ, એ મહાનુભાવોના ઉચ્ચાદર્શોને અહર્નિશ ચક્ષુસમીપ રાખીનેજ પોતાનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખી શકે છે, એ આજની હિંદુજનતા પૂરેપૂરું સમજી ગઈ છે. યૂરોપાદિ મોટા દેશોમાંનાં પાટનગરોમાં અને ગામડાંઓમાં પણ ગલીએ ગલીએ અને સાર્વજનિક ભવનોમાં પોતાના વીર પૂર્વજોની પ્રતિકૃતિઓ સ્થાપન કરેલી હોય છે. આ પ્રતિમાઓને પેખી પેખીનેજ તે તે દેશવાસી હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમની ભાવનાઓ ખીલાવે છે; અને એ વીરોના આદર્શોનુસાર જીવન જીવવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે.

અફસોસ, ભારતવર્ષમાં આથી વિપરીત દશા દેખાય છે. આજ અમારા કેટલાએ વીરોનાં ચરિત્રો ઇતિહાસ સુરક્ષિત રીતે જળવી શક્યો નથી. વીર નેપોલિયનનું જીવનચરિત્ર પ્રત્યેક ક્રાન્સ-વાસીના ગૃહમાંથી મળી આવશે અને વીર દુર્ગાદાસનો ઇતિહાસ હિંદમાં શોધવા બેસીએ તો? આજ અમારા કૌલેજીયન બાઇઓ જેટલું નેપોલિયન બોનાપાર્ટ વિષે અને નેલ્સન વિષે જાણતા હશે તેના સોમા ભાગની હકીકત પણ વીર દુર્ગાદાસ, મહારાણા પ્રતાપ કે પૃથ્વીરાજવિષે નહિ જાણતા હોય.

દુર્ગાદાસ એ એક જોધપુરનો સેનાપતિ હતો, એટલુંજ તેઓ જાણતા હશે. દુર્ગાદાસસંબધી આટલી હકીકત પણ તેઓ ફક્ત ગુજરાતી નિશાળ કે હાઇસ્કૂલમાંથી મેળવી શકશે, કૌલેજમાં તો તેઓને માટે તૈયાર થયેલા ઇતિહાસોમાં દુર્ગાદાસનું નામનિશાન પણ નહિ મળે; અને એ કૌલેજમાંથી તૈયાર થઈ નીકળતા આપણા યુવાનોમાં આપણે રાષ્ટ્રીય ભાવના જોવા માગીએ એ કેમ અને? વીર દુર્ગાદાસના વૃત્તાંતથી અશિક્ષિત વર્ગ તો કદાચ અનભિજ્ઞ હોઈ શકે, એ ક્ષમ્ય ગણાય; પરંતુ અમારા શિક્ષિત વર્ગના મુખમાંથી પણ જ્યારે “દુર્ગાદાસ એ જોધપુરનો સેનાપતિ અને જશવંત-સિંહનો સાથી હતો” આટલાજ શબ્દો નીકળે એ ઓછું શોચનીય નથી. આજે તો જગત વીર દુર્ગાદાસની વીરગાથાથી નહિ પણ એ પુણ્યાત્માના નામથી પણ અપરિચિત છે.

જ્યારે મોગલ સલ્તનતનો સૂર્ય મધ્યાહને હતો, જ્યારે ઔરંગઝેબના અત્યાચારો પૂર્ણ પરાક્રાષ્ટાએ પહોંચ્યા હતા, જ્યારે રાજપૂતી નામશેષ કરવાને મહત્વાકાંક્ષી બાદશાહની નીતિનો સોટા જોરશોરથી વિંઝાઈ રહ્યો હતો, જ્યારે એક સૈકાથી એકત્રિત થયેલી મોગલ શક્તિની પ્રગટરૂપે સામે થવાને કોઈ તૈયાર નહોતું, જ્યારે એ મહારાષ્ટ્રકેસરી વીર શિવાજી મહારાજે પણ એ મોગલ સૈન્યનો સામે મ્હોંએ સામનો ન કરવાની નીતિ અખત્યાર કરી હતી, હારે વીર દુર્ગાદાસે ઔરંગઝેબ જેવા સાધનસંપન્ન શહેનશાહની સામે ખુલ્લી રીતે મોરચા માંડ્યા હતા.

આમ એ બાદશાહના વિપુલ દલની સામે ખુલ્લી રીતે થવામાં વીર દુર્ગાદાસનો ઉદ્દેશ ન તો રાજ્યની રક્ષા કરવાનો હતો કે ન તો રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાનો; પરંતુ કેવળ સ્વામીરક્ષા એજ એનો ઉદ્દેશ હતો, એ વીરનું આખુંજ જીવન આપત્તિઓથી ભરપૂર હતું. એ આપત્તિઓના ખડકોને ખોદી કાઢી એણે સ્વામીરક્ષા સાધી.

એ વીરનું અંતિમ જીવન શાંતિમય ન નીવડ્યું. જે વૃક્ષને એણે સિંચ્યું તે વૃક્ષને ઊંચે બેસવા એ બાંધશાળી ન થયો. વીર દુર્ગાદાસનું જીવન આપણી સન્મુખ સ્વામીભક્તિનો આદર્શ રજૂ કરે છે. વીરતા કરતાં એના જીવનપરાજમાંથી આત્મત્યાગની સૌરભ વધારે છૂટે છે.

એ વીરકેસરી, સ્વામીભક્ત દુર્ગાદાસનો જન્મ સંવત ૧૬૬૫ ના ખીજી શ્રાવણ સુદી ૧૪ ને દિવસે થયો હતો. ૬૨ વર્ષે શ્રાવણ સુદી ૧૪ ના રોજ એ વીરની જયંતિ પ્રત્યેક સ્થળે ઉજવાય, એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

જોધપુરમાં ‘દુર્ગાદાસ જયંતિ ઉત્સવ સમિતિ’ સ્થપાઈ છે. આ સમિતિએ મારવાડના મામે

ગામમાં આ જયંતિ ઉજવાય એવો પ્રથમ કથો છે.

ગુજરાતમાં ગામે ગામે અને શહેર શહેરમાં એ જયંતિ ઉજવાય એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં રાજપૂતોની વસ્તીવાળાં ગામો છે ત્યાં તો એ ખાસ ઉજવાવી જોઈએ.

આજે હિંદુ જનતાનું લક્ષ્ય વીરપૂજા પ્રતિ આકર્ષાયું છે, એ હર્ષની વાત છે. આ જયંતિ-ઉત્સવને દિવસે જે આપણે બીજું કંઈ ન કરી શકીએ તો આટલું તો અવશ્ય કરીએ જ કે, “સર્વ ભાઈઓને એકત્રિત કરી એ વીરનો વીર ઇતિહાસ સુણાવીએ. આપણા નષ્ટ થતા ગૌરવમય ઇતિહાસને એ રીતે આપણે પુનર્જીવન અર્પી શકીએ છીએ. પ્રત્યેક જાતિનો વીર ઇતિહાસ એ એનો જીવનપ્રાણ છે. એ જે નષ્ટ થાય તો એ જાતિ અવનતિના અંધારૂપમાં પડી, જતે દહાડે નામશેષ થઈ જાય.”

આજે તો નથી રહ્યા એ પ્રાતઃસ્મરણીય ક્ષત્રિયકુલકિરીટ મહારાણા પ્રતાપ કે નથી રહ્યા ક્ષાત્ર-કુલતીલક વીર દુર્ગાદાસ કે નથી મહારાષ્ટ્રકેસરી વીર શિવાજી; પરંતુ જગતમાં હિંદુત્વનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાને માટે એ વીરોએ સ્વતંત્રતાદેવીની વેદીપર જે બેઠો ચઢાવી છે તે બેઠોના જાંખા જાંખા સ્મરણાવશેષો માત્ર રહ્યા છે, દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ જાંખા થતા જતા એ સ્મરણાવશેષોને જયંતિની જ્યોતિષી પ્રકાશિત નહિ કરીએ તો જતે દહાડે સ્મરણાવશેષોની સાથે આપણે ભુંસાઈ જઈશું.

શું આજે આપણે એટલા બધા નમાલા બની ગયા છીએ કે, એ મહાન આત્માઓના દિવ્ય ચરણોમાં શ્રદ્ધાંજલિ પણ ન અર્પી શકીએ ?

રાજપૂતો ! આનો શો જવાબ આપો છો ? જ્યાં જ્યાં રાજપૂતોની વસ્તીવાળાં ગામો હોય ત્યાં ત્યાં તો આ જયંતિ અવશ્ય જ ઉજવાવી જોઈએ. વધુ નહિ તો, બધા ભાઈઓ એ દિવસે એકત્રિત થાય અને જે જે ભાઈ એ વીરસંબંધી જે જાણતા હોય તે કહી બતાવે, આટલું પણ આપણાથી નહિ થાય ?

જ્યાં જ્યાં રાજપૂત છાત્રાલયોનાં અસ્તિત્વ છે, ત્યાં તો એ સંસ્થાઓના સંચાલકો વીર દુર્ગાદાસજયંતિ ઉજવવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરે, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. એ વીરના જીવનપર પ્રકાશ પાડી શકે તેવા સંજ્ઞોને આમંત્રીએ અને એ આમંત્રિત સંજ્ઞોને વિદ્યાર્થી ભાઈઓ આગળ એ વીરની વીરગાથાનું પાઠાવણ કરે.

બીજી જે જે ઇતિહાસપ્રેમી સંસ્થાઓ છે, તે સર્વ આવાં કાર્યોમાં રસ લેતી થાય; એ સંસ્થાઓ તરફથી જ મામેગામ આ જયંતિઉત્સવનો પ્રયત્ન થાય તો તો ધણું જ સરસ.

આશા છે કે, એવી સંસ્થાઓના આત્માઓ આનો સુંદર જવાબ વાળશે.

(“ક્ષત્રિય”ના શ્રાવણ-૧૯૮૪ ના અંકમાંથી સહજ સંશોધન સાથે)

જોધપુર મેં દુર્ગાદાસ કી જયંતિ-રાહૈરઐષ દેશભક્ત વીર યોદ્ધા દુર્ગાદાસ રાહૈર કે સંભા-નાર્થ જોધપુર મેં ૨૯ અગસ્ત કો બડે ધૂમધામ કે સાથ, બધાખાસ કે મુસાહિબ રણજિત કર્ણજી રાહૈર કી અધ્યક્ષતા મેં દુર્ગાદાસ-જયંતિ મનાયી ગયી. જોધપુર સ્ટેશન મેં કુંવર ચાંદ-કરણુ શારદાજી કો ધૂમધામ કે સાથ સ્વાગત ક્રિયા ગયા. વીર દુર્ગાદાસ કે ચિત્ર કો બડે સમારોહ કે સાથ જલૂસ બના કર, સારે શહેર મેં ધુમાયા ગયા. રાસ્તે બર મેં ‘દુર્ગાદાસ કી જય’ કે જય-ધોપ મેં આકાશ ગુંજ ઉઠતા થા. ૭૦ અગસ્ત કી શામ કો કુંવર ચાંદકરણુજી શારદા, સ્વામી ચિદાનંદજી સંન્યાસી, શ્રી જગદીશ સિંહ ગહલોત, પં. હેમચંદ્ર જાની, શ્રી રામકૃષ્ણ આસોપા ઈત્યાદિ સંજ્ઞોને કે દુર્ગાદાસ કે જીવન પર પ્રભાવશાલી ભાષણ હુએ. અનેક કવિયોં ને દુર્ગાદાસજી કે જીવનપર સ્વરચિત મનોમુગ્ધકારી કવિતાઓં સે જનતા કો મુગ્ધ કર લિયા. પુલિસ કો પ્રયત્ન અચ્છા થા.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૭૪-બોલ્શેવિક ત્રિમૂર્તિ

ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે રશિયામાંની પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેન્ટની પરિ-સમાપ્તિ થઈને સર્વ સત્તા બોલ્શેવિક આગેવાનોના હાથમાં આવી. આ બોલ્શેવિક આગેવાનોમાં ત્રણ પુરુષ અત્યંત પ્રમુખ જેવા છે:-નિકોલાય લેનિન, લીઓન ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટૉલિન, આ એ ત્રણ પ્રમુખ વ્યક્તિ છે. આ પૈકી લેનિન એ તો બોલ્શેવિક સંપ્રદાયનો આદ્ય શંકરાચાર્યજી થઈ ગયો, ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટૉલિન એ લેનિનના ડાબા અને જમણા હાથ હતા. આ ત્રિમૂર્તિ પૈકી નિકોલાય લેનિન એ ઈ.સ. ૧૮૨૪ માં દિવંગત થયો. સ્ટૉલિન એ હમણું સોવિયેટ રાજ્યનો મુખ્ય ચાલક છે; અને ટ્રોટ્સ્કીને સ્ટૉલિનપક્ષે હદપાર કરેલો હોઈ તે હમણું સૈબિરિયામાં હદપારી ભોગવે છે. આ ત્રિમૂર્તિનું ચરિત્ર તે બોલ્શેવિક સંપ્રદાયનો શરૂઆતથી ઇતિહાસજી છે-અર્થાત્ તે સ્ફૂર્તિ-દાયક હોવાથી અત્રે સંક્ષેપમાં રજુ કરવામાં આવે છે.

લેનિન

લેનિનનું ખરું નામ વ્હલાડિમીરઇલિય ઉલિનાવ્હ છે. એણે જ્યારે રાજ્યકાન્તિની ચળવળ જોરમાં શરૂ કરી, ત્યારે સરકારી ત્રાસ ચૂકવવા સારૂ તેણે પોતાનું 'લેનિન' એવું સાંકેતિક નામ પાડી ક્યું. રશિયામાંની લેના નામની ખાણ નજીક તે પોતાની હદપારીમાંથી પાછો આવ્યો ને ત્યાં તે કેટલાક દિવસ રહ્યો હતો. એ ખાણના નામ ઉપરથીજ તેને લેનિન નામ સૂચ્યું હતું. લેનિનનો જન્મ રશિયાના સિમ્બુર્સ્ક નામના ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં થયો. એનું કુટુંબ ખાન-દાન હતું; પણ થોડા વખતથી તે ઉતરતી કળાએ લાગ્યું હતું. લેનિનનો પિતા કેળવણી ખાતામાં જીલ્લા સ્કૂલ ઇન્સ્પેક્ટર હતો. લેનિન ઉંમરલાયક થયા પછી પીટર્સબર્ગના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અ-જ્યાસને માટે રહ્યો. અયપણથીજ તેને ખેડુતવર્ગને માટે અનુકંપા હતી. કૌલેજમાં પ્રવેશ થતાંની સાથે તે ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાના વિચાર કરવા લાગ્યો ને તરતજ તેણે એ બાબતની ચળવળનો આરંભ કર્યો. અયપણથીજ તેની આસપાસ કાર્લ માર્ક્સ નામક જર્મન પંડિતના સમાજસત્તા-વાદનું વાતાવરણ પસારાયલું હોવાથી તે કૌલેજની અવસ્થામાંજ કાર્લ માર્ક્સના સમાજસત્તાવાદ ઉપરના ગ્રંથો લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવા લાગ્યો હતો. પછી થોડાજ વખતમાં એટલે ૧૮૭૭ માં તેના મોટા ભાઈ નિકોલસને રશિયાના ઝાર ખીજા નિકોલસનું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો બદલ ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો. નિકોલસ પણ લેનિનને ગમતી ચળવળમાં પહેલેથીજ પડેલો હતો. ઝાર-શાહીના અસહ્ય જુલમનો નાશ કરવા સારૂ ખુદ ઝારનેજ મારવાના ષડયંત્રમાં તે સામેલ થયો હતો ને એજ અપરાધને માટે સરકારે તેને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યો હતો. પ્રથમથીજ ઝારશાહીની વિરુદ્ધ બળબળેલું લેનિનનું મન વડીલ બંધુની ફાંસીને લીધે ખૂબજ સંતપ્ત થયું. તેણે ખુલ્લી રીતે મજુરપક્ષની ચળવળ શરૂ કરી. તેણે ખેડુત અને મજુરવર્ગના મનમાં કાર્લ માર્ક્સનાં તત્ત્વોની છાપ પાડીને ભવિષ્યની અદ્ભુત રાજ્યકાન્તિનાં ખીજ વાવ્યાં. ઝારશાહીએ તેની આવી ચળવળને ખાતર તેને સૈબિરિયામાં હદપાર કર્યો. આજ હદપારીના દિવસોમાં તેણે પોતાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ "રશિયામાંના મુડીવાદનો વિકાસ" લખ્યો. આ હદપારી પછી તે ધણી દિવસ રશિ-યાની બહાર રહીનેજ ઝારશાહીને ઉથલાવી નાખનારી કાન્તિકારક ચળવળ કરતો હતો. પોતાની વિલક્ષણ ધાટી અને જીલ્દિમતાથી તેણે પોતાની પહેલાંના પ્લેકેનાર અને મારટોવ જેવી ચળવળના આગેવાનોને ઢાંકી દીધા હતા. તે એટલા બધા કે ઝારશાહીનું લક્ષ્ય હવે ખીજા કોઈ પણ આગેવાન-ના કરતાં લેનિનની તરફજ વધુ લાગી રહ્યું. લેનિને તેની પરવાહ ન કરી. તેની સામે એકજ-બસ એકજ-ધ્યેય હતું તે એ કે, દેશમાંની ત્રસ્ત થયેલી ને જૂને મરતી પ્રજાને સુખસમાધાન કેવી રીતે મળે? આ ધ્યેયપ્રાપ્તિને માટે લેનિને અનેક તુરંગવાસ ને હદપારીઓ સહન કરી; પણ "આપણા વધઃ પ્રવિજ્ઞાનિ પદં ન હીરઃ" આવા નમુનાનો તે વીરપુરુષ હોવાથી તે જરા પણ ડબ્બો નહિ. રશિયન રાજ્યકાન્તિકારકોના આંત્રી સરકારે જે હાલ કર્યો છે તેનું વર્ણન વાંચતાં

રાવણરાજ્ય કે આધુનિક નાદિરશાહી સુદ્ધાં ફિઝી પડે એટલા તે ભયંકર છે. લેનિને તથા તેના અનુયાયીઓએ ઉપલાં કહોને ન ગણકારતાં પોતાનું કાર્ય અપ્રહિતપણે ચલાવ્યે રાખ્યું હતું.

પરંતુ તેમનાં કાર્યને ખરે યશ સન ૧૯૧૭ ની સાલ પૂરી થતાં સુધી નહોતો મળ્યો. પ્રજાને રીખાવનારી ઝારશાહીનો નાશ એટલોજ કંઈ લેનિન વગેરેનો કાર્યક્રમ નહોતો. ખરો કાર્યક્રમ તો ઝાર-શાહી ઉથલે પડ્યા પછીનોજ હતો. પૈકી ઝારશાહીને કુરેન્સ્કી વગેરે સમાજસત્તાવાદી આગેવાનોએ ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના માર્ચ મહિનામાં ઉથલાવી નાખીને પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેંટની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ વખતે મહાયુદ્ધનો દાવાનળ આખો દુનિયામાં સળગી ઉઠ્યો હતો. કુરેન્સ્કીના મનમાં જર્મનીની સાથે ચાલેલું યુદ્ધ થોભાવવાનું નહોતું; પરંતુ લેનિન એ યુદ્ધની ખીલકુલ વિરુદ્ધ હતો. થોડું નુકસાન થાય તો તે સ્વીકારી લઇને પણ જર્મની સાથે તહ કરી રશિયન પ્રજાનો રક્તપાત અને દ્રવ્યનાશ અટકાવવો, એમ તેના મનમાં દૃઢ થઈ ગયું હતું; કારણ રાષ્ટ્રની ખોટી પ્રતિષ્ઠા તેને નહોતી જોઈતી, પણ રાષ્ટ્રની ગરીબ પ્રજાને સુખસમાધાનીથી ભાખરીતો ટુકડો ખાવા મળે એવી તેની ઉત્કટ ઇચ્છા-નહિ ધ્યેય હતું. આથી કુરેન્સ્કી અને લેનિનની ઝટાપટી શરૂ થઈ. અત્યારસુધી લેનિનનાં તત્ત્વો અને તત્ત્વીયથર્થ તેના પ્રયત્ન લોકોને એટલાં ગમ્યાં હતાં કે કુરેન્સ્કીનો પરાભવ કરતી વેળા તેને લોકોના તરફથી વિરોધ તો થયો નહિજ, પણ ઉલટી મદદજ થઈ. લેનિને ટ્રોટ્સ્કી ને સ્ટાલિન આ ઉભય હસ્તકોની મદદથી કુરેન્સ્કીને ઉથલાવી નાખ્યો ને રશિયામાં ખરેખરે બોલ્શેવિક રાજ્ય સ્થાપન થયું. આ ઘટના ઈ.સ. ૧૯૧૭ ના નવેમ્બરની ૭ મી તારીખે બની. આ દિવસ રશિયન ઇતિહાસમાં સુવર્ણોક્ષરે લખવા જોગો મનાઈ ગયો છે; કારણ એજ દિવસે રશિયામાંનાં બાળ-બચ્ચાં, સ્ત્રીઓ, ખેડુત અને મજૂરવર્ગની સુખસમાધાનીનો પાયો નાખવામાં આવ્યો.

અધિકારસૂત્ર હાથમાં આવ્યા સાથે લેનિનપક્ષે સૌથી પ્રથમ જે બાબત કરી તે એ કે, બોલ્શેવિક રાજ્યપદ્ધતિનો કસીને વિરોધ કરનારા એટલુંજ નહિ પણ તેના કદર શત્રુ એવા જે લોક હતા તે બંધાને હદપાર કર્યાં અથવા બાબુએ કાઢ્યા. ૧૯૧૭ના નવેમ્બરની બીજી તારીખથી તે ખારમી તારીખપર્યંત બોલ્શેવિકોએ પોતાના માર્ગમાંના તમામ નાનામોટા કાંટા દૂર કર્યાં ને એમ કરતી વેળા તેમણે રાજનીતિના તત્ત્વ પ્રમાણે કોઇનેએ દયા-માયા બતાવી નહિ. આરોગ્ય-ને બાધક એવા સામાન્ય કિંવા ભયંકર રોગજંતુ શરીરમાં પ્રવેશ્યા પછી તેમને મારવાની બાબતમાં દયા-માયા બતાવવી એ જેટલું શાણપણનું લેખાય તેટલુંજ બોલ્શેવિકમ જેવી ગરીબોની સહાયક રાજ્યપદ્ધતિના શત્રુને, પછી તે સામાન્ય હો અથવા ભયંકર હો, જરા જેટલી પણ ક્ષમા કે દયા-માયા બતાવવી જોખમવાળું છે. એ જાણીનેજ લેનિનપક્ષે આ કૃત્ય કર્યું. આજ શત્રુસત્રમાં ઝાર-ઝારીનાની તેમનાં બાળબચ્ચાંસહ આહુતિ આપવામાં આવી. આ શત્રુસત્ર દશ દિવસ સુધી ચાલ્યું હોવાથી આ દશ દિવસોને મુઠીવાદીવિરોધી રાષ્ટ્રો 'રેન ઓફ ટેરર' અથવા 'રાવણ રાજ્ય' આવી સંજ્ઞા આપે છે.

આ કૃત્યમાં ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટાલિન એ લેનિનની ડાબી જમણી ભુજાઓ હતી અને તેમણે આ કાર્યમાં તન-મન-ધન અર્પણ કરીને કરેલી રાજ્યક્રાન્તિનું દશ દિવસ ગરીબ પ્રજાના હાથમાં આપ્યું. ઉપરના કૃત્યની બાબતમાં હજારો લેખકોએ લેનિનને દોષ આપ્યો છે ને તેને રાક્ષસ કહ્યો છે, પરંતુ તેમનો આ આરોપ પોકળ છે; કારણ લેનિનનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો, અમુક એક પુણ્ય-કૃત્ય કરતી વેળા સાધનના સારા-નરસાપણાનો વિચાર કરવામાં કાળનો અપવ્યય કરતાં બેસવું નહિ. સર્પ નજરે પડ્યા પછી તેને કપટથી-કઠોરતાથી મારવો કે સૌમ્યપણે મારવો, આવો આત્મ-ધાનક વિચાર કરવા રહેવું નહિ એ ખુલ્લું છે. 'પ્રભુ મળતો હોય તો અધર્મ કરવો' આ લેનિનનો સિદ્ધાંત હતો. ગરીબ પ્રજાનું સુખ એ તેનું ધ્યેય ને આ સર્વ પ્રકારનાં સાધનો અમલમાં આણીને આ ધ્યેય તેણે સંપાદન કર્યું, એમાં કંઈજ ગેરબ્યાજખી નથી. ધ્યેયજ ને ખરાબ હોત, તો પ્રયત્નજ જૂદો હતો. અસ્તુ.

આ પ્રમાણે શત્રુનું નિકંદન થયા પછી નિષ્કંટક પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી જોઇને દેશમાંની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધારવાનો તેણે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. એણે તમામ જમીનદાર અને પુંજપતિઓની

જમીનો તેમજ ચરિતાઈના કરતાં વધુ એવી તમામ માલમત્તા છીનવી લઇને તે રાષ્ટ્રની માલકીની છે, એવું જાહેર કર્યું. ત્યાર પછી તમામ ખેડૂત અને મજૂરવર્ગમાં જેની તેની આવશ્યકતા પ્રમાણે તે બધી જમીન વહેંચી દીધી. તેણે એક એવા નિયમ કર્યો કે, કોઈ પણ ખેડૂતે પોતાના કુટુંબના ચોપણને માટે જોઈતું ધાન્ય રાખી લઈ બાકીનું બધું સરકારમાં જમા કરવું; પરંતુ આ નિયમ થોડાજ વખતમાં લેનિનના અંગપર આવ્યો. કારણ સન ૧૯૨૧ ની સાલમાં બચકર દુષ્કાળ પડ્યો. વરસાદના અભાવે આ દુષ્કાળ પડ્યો નહોતો; પણ લેનિનના ઉપલા કાયદાનો ગર્ભિતાઈ અજ્ઞાન પ્રજાના સમજવામાં ન આવવાથી તેમણે ધાન્યની પેદાશ જરી નહિ. જરૂરના કરતાં વધારે પકવ્યું તો તે સરકારમાં જમા થાય છે, તો પછી વધુ પાક લાવવો જ શા સાર? આવો અવિચાર ખેડૂતોએ કરવાથીજ આ દુષ્કાળ પડ્યો હતો. લેનિને ત્યારપછી તરતજ આ કાયદો પાછો ખેંચી લીધો; કારણ પ્રજાના ગળે ઉતારીનેજ કોઈપણ બાબત કરવી હિતાવહ થશે, એવો તેણે વિચાર કર્યો. ધ્યેય સાધતી વેળા ઉપાયયોજનામાં ફેરફાર જણાતાં લોકોએ આપણને ચંચલ-ચિત્ત ઠરાવ્યા તોપણ હરકત નહિ; પણ ગમે તે ઉપાયવડે ધ્યેય સાધવું જ જોઈએ, એવો લેનિનનો મત હતો. આથી અનેક વાર તેની ને તેના અનુયાયીઓની વચ્ચે મતભેદના ખટકા ઉડવા લાગ્યા. ડ્રોટ્સ્કીને આ ફેરફારવાળું ધોરણ પસંદ નહોતું; તથાપિ છેવટસુધી લેનિનની અવગત કરી નહિ, એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. ઉપર જણાવેલા દુષ્કાળ પછી લોકોને ગમે ને પોતાનો હેતુ પણ સાધ્ય થાય એવી નવીન યોજના લેનિને લખી કાઢી ને અમલમાં પણ આણી. આ યોજનાને 'ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી' કહેતા અને તેનોજ અમલ હમણાં રશિયામાં ચાલુ છે.

આ પ્રમાણે દિવસો જતા હતા એટલામાં સન ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં લેનિનની ઇજ્ઞાલોકની યાત્રા પૂરી થઈ. તે પુષ્કળ દિવસ આજની હતો. હવે પોતે બચવાનો નથી, એવું જોઈને તેણે એક મૃત્યુપત્ર લખી રાખ્યું અને પોતાની પછી રાષ્ટ્રમાંની બોલ્શેવિકોની આગેવાની સ્ટાલિનને આપવી, એમ તેણે નક્કી કરી રાખ્યું.

લેનિનની યોગ્યતાનું થોડામાં વર્ણન કરવું હોય તો તેના શિષ્યના એટલે જિનોવિહ્ડના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે કરી શકાય. જિનોવિહ્ડ કહે છે:-

“કોત્રેડ લેનીન એ અણીની પળો અને કટોકટીના દિવસોમાં હાજર ન હોત તો અમારા બળ-વાનું શું થયું હોત તે કહી શકાય તેમ નથી. તેઓ કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતોના અદ્વિત પ્રચારક હતા.”

જે ગરીબ અને તરત થયેલી પ્રજાને માટે તેણે આટઆટલો ત્રાસ વેઠ્યો ને સમાજમાં સમતા પ્રવર્તે એટલા સાર અટકાસ કર્યો, એ સમાજનાં સર્વ સુખદુઃખો તે બોલ્શેવિક રાજ્યપદ્ધતિનો અધ્યક્ષ થયો ત્યારે પણ તેણે સહન કર્યો. તેને કોઈ એ. ડી. સી. નહોતો, રહેવાને રાજમહેલ નહોતો, ખેસવાને ગાડીથોડા નહોતા, પહેરવાને ઉંચી જાતનાં કપડાં નહોતાં અને પાસે એક કપડિંકા સુધાં નહોતી! મેલાંધેલાં કપડાં, કુરૂપ ચહેરો, વક્તૃત્વશક્તિ વિશેષ નહિ; આવો તે એક સાદો પુરુષ હતો; પણ તેના મસ્તકમાં સાક્ષાત શુદ્ધિમત્તા, હૃદયમાં પ્રજાસંબંધિની લાગણી, બાવડાંમાં પરાક્રમ, રક્તમાં મુઠીવાદીઓની ચીડ અને છાતીમાં અથાગ સાહસ અને ધૈર્ય વાસ કરતાં હતાં. આ આપમતલખી જગમાં બાળક, સ્ત્રીઓ અને નિર્ધન પ્રજાના જેટલી દુર્દશા અને તરત હાલત બીજા કોઈ પણ વર્ગની નથી. એ પૈકી એકેકની દુરાવસ્થા દૂર કરવા સાર હજારો આગેવાનોએ આજ હજારો વર્ષથી પ્રયત્ન ચાલુ કર્યા છે; પણ એકીસાથે આ ત્રણે પ્રયત્ન કાર્ય એકદમ હાથમાં લઇને તેને પુષ્કળ પ્રમાણમાં ને થોડા કાળમાં કોઈએ સુખી કર્યા હોય તો તે એકલા મહાત્મા નિકોલાય લેનિનેજ. ઉપલા ત્રણે વર્ગની દુર્દશાનો નાશ કરી તેમની પ્રતિસ્ટિ કરી બતાવનારા લેનિનને તેમણે પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર માન્યો હોય તો તેમાં કંઈજ ગેરવ્યાજબી થયું નથી, એમજ કોઈ પણ કબૂલ કરશે.

લેનિન આશરે ત્રેપન વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યો. તેની સ્ત્રી હયાત હોઇ શિક્ષણની બાબતમાં તે હમણાં ઉત્તમ કાર્ય બજાવે છે. લેનિનને યોગ્ય એવીજ તે ખરી સહાયક ચારિત્રી છે.

ડ્રોટ્સ્કી

બોલ્શેવિક ત્રિભૂતિ પૈકી લેનિન પછીની મહત્વની મૂર્તિ તે સ્ત્રીઓન ડ્રોટ્સ્કીની છે. ડ્રોટ્સ્કી-શુ. ૧૦

એ પણ લેનિનની પેઠેજ ધારણ કરેલું ઉપનામ છે. તેનું ખરું નામ લીઝોન ડેવિડોવિચ ઝોનસ્ટીન છે. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૯ ની સાલમાં થયો. તે જાતે ખરો રશિયન નહિ પણ ચલુદી હતો. તે એક મોટા શ્રીમંત જમીનદાર અને કારખાનાવાળાનો છોકરો હતો. પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથીજ જણાય છે, તે પ્રમાણે ટ્રોટ્સ્કી સાત વર્ષનો હતો એ વખતે તેનું લવિષ્ય તેના માઆપને સમજાઈ ચૂક્યું હતું. એક વખત એક ખેડૂતનો ઘોડો ભડકીને નાઠો તે ટ્રોટ્સ્કીના પિતાના ખેતરમાં પેઠા; તેથી તેના આપના નોકરે એ ઘોડાને પકડીને બાંધી મૂક્યો. ઘોડાનો માલિક રડતો અને દોડતો આવ્યો. તેણે ઝોનસ્ટીન સાહેબને ઘોડાને છોડી દેવા પગે પડીને વિનવણી કરી; પણ બધું ઉધા ઘડાપર પાણી નાખવા જેવું થયું. ઝોનસ્ટીન સાહેબે ઉલટો ખેડૂત પાસેથી નુકસાની બદલ દાંડ માગ્યો. નાનકડો લીઝોન આ બધો પ્રકાર જોતો હતો. ગરીબ બિચારા ખેડૂત-પર પોતાનો પિતા જીલમ કરે છે એવું તેના મનમાં ઈસ્યું ને તે લાંથી જે નીકળ્યો તે ઘેર આવી પોતાની ઓરડીમાં ઓશિકામાં મોં ધાલી રડતો ખેડો. જમવાનો વખત થયો, ઘંટ વાગ્યો; પણ બોજનાગારમાં લીઝોનનો પત્તો નહિ. એના આપના ધ્યાનમાં એ બધો પ્રકાર આવ્યો. લીઝોનને ગુસ્સે થઈ ચાલ્યો જતાં તેણે જોયો હતો. તે પોતાની ઓરડીમાં રડતો ખેડો છે, એવું જ્યારે તેની માએ તેના આપને કહ્યું સારે તે બોલ્યો કે “એ છોકરાને કહો કે, પેલો ખેડૂત પોતાનો ઘોડો લઈ ગયો છે ને તેણે એક પાછ પણ દાંડ આપ્યો નથી. આમ તેને કહે, એટલે તે મૂંગેમોટે જમવા આવશે. અને થયું પણ તેમજ. સારાંશ, ટ્રોટ્સ્કીને ખેડૂત અને મજૂરવર્ગસંબંધે અચપણથીજ લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી.

લીઝોન નવ વર્ષનો થયો, સારે તેને ઓડેસાની નિશાળમાં મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં પણ આ છોકરાએ અનેક પ્રતાપ ગજવ્યા. ઓડેસાનો શિક્ષણક્રમ પૂરો થયા પછી લીઝોન આગલા શિક્ષણમાટે નિકોલિવ્ઝ ગામે પોતાના કાકાને લાં આવ્યો. આ કાકાનો પોતાના ભત્રીજા ઉપર તેની બુદ્ધિમત્તાને લીધે બહુ પ્રેમ હતો. આપનું કડવાપણું અહીં ન હોવાથી લીઝોન થોડાજ વખત-માં એક ગુપ્તમંડળમાં પ્રવેશ્યો. આ મંડળની આગેવાની અલેક્ઝાંડ્રા લેવાની હતી. આ મંડળમાં ઝિક્ક, સોવોસ્કી બંધુ (અલેક્ઝાંડ્રાના નાના ભાઈ) વગેરે લોક હતા. અલેક્ઝાંડ્રા કાર્લ માર્ક્સના મતની અનુયાયિની હતી. પ્રથમ પુષ્કળ વર્ષસુધી લીઝોનનો મત કાર્લ માર્ક્સની સાથે બધી રીતે મળતો નહોતો. એક વાર તો તેણે ભરસલામાં અલેક્ઝાંડ્રાનું કુત્સિતપણાથી ને શિષ્ટાચાર છોડીને અપમાન કર્યું હતું; પરંતુ પછીથી તે કાર્લ માર્ક્સનો કટ્ટર અનુયાયી બન્યો. આ બીના જ્યારે અલેક્ઝાંડ્રાના જાણવામાં આવી, સારે તે તેને ખરી પણ લાગી નહિ. જે અલેક્ઝાંડ્રાની સાથે લીઝોનની વારંવાર ટપાટપી થતી, તેનીજ સાથે આગળ જતાં તેનું લગ્ન થયું. આ પણ એક યોગાયોગજ કહેવાય.

આપના અને લીઝોનના મતભેદને લીધે તેમની વચ્ચે થોડાજ વખતમાં અણબનાવ થયો. આપના મનમાં છોકરાએ સિવિલ ઇન્જનીયર થવું, એવી ઇચ્છા હતી ને તેવું તેણે લીઝોનને જણાવ્યું પણ ખરું; પણ છોકરાએ દેશની દુઃસ્થિતિપર એક લાંબુ લચક વ્યાખ્યાન આપીને આપના કથનને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નાકબૂલ કર્યું. તેથી “તારે કાં તો આ પરીક્ષા આપવી જેમએ કિંવા મારા પસાપર ચેન કરવાનું છોડી દેવું જેમએ” આવો તેને તાકીદનો સંદેશો તેના બાપે મોકલ્યો. પછી શું? તેજસ્વી પિતાનો તેજસ્વીજ છોકરો તે! ત્યાર પછી તેણે યાવજીવ આપની પાસેથી એક કપર્દિકા પણ લીધી નહિ. ટ્રોટ્સ્કીએ શિક્ષણને રામરામ કર્યા ને ખુલ્લી રીતે ઝાર-શાહી વિરુદ્ધ ચાલેલી ચળવળમાં સામેલ થયો. આપની સાથે થયેલી વઢવાડ તેને જાહેર રીતે લેનિનપક્ષમાં જઈ મળવાને કારણરૂપ બની. તેના સુપ્ત તેજને અમકી ઉઠવાને તે એક અમિ-સ્પ્રુદિંગજ નીવડી એમ કહેવું જેમએ.

ક્રાન્તિકારકોની ચળવળમાં પેલા પછી ટ્રોટ્સ્કીના અંગનું તેજ વિશેષ ચમકવા લાગ્યું. તેણે “સાઉથ રશિયન વર્ક્સ યુનિયન” નામની સંસ્થા સ્થાપન કરીને તે સમતાવાદનો ઉપદેશ ખુલ્લી રીતે કરવા લાગ્યો. અઘાની લોકોને સમતા જેમહતી હોય છે; પણ સમતાવાદ એ શો પદાર્થ છે, એ તેમને સમજાતુંયે નથી ને કહેતાં તો બીલકુલ આવડતુંજ નથી. આવાએને કેવળ બાપણો

આપીને સમજાવવા એ શક્ય નથી, એમ ટ્રોટ્સ્કીએ જાણી લીધું હતું. તેના મંડળમાં એક મુખીન નામનો સુશિક્ષિત ખેડૂત હતો. તે માત્ર પોતાના વ્યાખ્યાનમાં સમતાવાદ એટલે શું, એ બહુ ઉત્તમ રીતે સમજાવીને કહેતો. તે ખિસ્સામાંથી કોઈક જાતનાં ખીયાં કાઢીને એમાંનું એક ટપલપર મૂકીને તે લોકોને કહેતો કે ‘આ જાર! સમજ્યા કે?’ ત્યાર પછી તે ખીની આસપાસ ખીન્ન કેટલાંક ખીયાં મૂકીને તે કહેતો કે ‘આ તેના દિવાન અને અમલદાર!’ ત્યારપછી વળી તે ખીયાંની આસપાસ ખીન્ન થોડાંક ખીયાં મૂકીને તે કહેતો કે ‘આ સેનાપતિ અને ખીજ નાનામોટા અધિકારી!’ આ પ્રમાણે તે ખીયાં મૂકતો જઈને વ્યાપારી, વકીલ, મીલવાળા, કારખાનદાર, ખેડૂત, મજૂર વગેરેની રચના કરતો ને છેવટે બધાં ખીયાંને એકઠાં કરી લઈ શ્રેતાને પૂછતો કે ‘હવે મને કહો કે, આમાં જાર કયો? દિવાન કયો? સેનાપતિ કયો ને અધિકારી, વ્યાપારી વગેરે ક્યાં છે?’ અર્થાત્ ‘બધા એક થયા, બધા સરખા થયા!’ આવો ધ્વનિ શ્રેતાઓમાંથી નીકળતો. એનાપર મુખીન કહેતો કે ‘આજ તે સમતાવાદ! હવે તે તમારા લક્ષમાં આવ્યો ને? આ પરિસ્થિતિ તમને ગમે છે કે? અમે તેજ કરવા ઇચ્છીએ છીએ—અને એજ પવિત્ર કામમાં—તમારા હિતના કામમાં અમને તમે મદદ કરો.’ આ પ્રયોગની લોકોના મનપર ઉત્કૃષ્ટ છાપ પડતી ને તેના વ્યાખ્યાનનો મર્મ નાના-મોટા, સજ્ઞાન-અજ્ઞાન, એવા સર્વ પ્રકારના લોકોના ધ્યાનમાં ચટ દઈને આવતો.

જલદીથીજ ટ્રોટ્સ્કીને ક્રાન્તિકારકતરીકે પકડવામાં આવ્યો ને તેની રવાનગી નિકોલીઝની તુરંગમાં કરવામાં આવી. ત્યાંથી બે મહિને તેનો છૂટકારો થયો; પરંતુ એટલાથી તેની ચળવળ કેવી રીતે બંધ પડે? પુનઃ તેને પકડવામાં આવ્યો ને ઓડેસાની બંધકર તુરંગમાં તેને પૂરવામાં આવ્યો. આ સ્થળે થયેલા હાલહવાલનું તેણે બહુ સરસ વર્ણન કર્યું છે. એની બરોબરજ અલેક્ઝાંડ્રને પણ પકડવામાં આવી હતી. તેનો છૂટકારો ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં થયા પછી બરાબર બે વર્ષે અલેક્ઝાંડ્રા અને ટ્રોટ્સ્કીનું લગ્ન થયું. તેના બાપને આ લગ્ન પસંદ પડ્યું નહિ ને તેણે પીટ્રસબર્ગના જ્યુડીશિયલ ખાતાના દિવાનને તાર કરીને આ લગ્ન ન થવા દેવું, એવી વિનંતિ કરી હતી; પરંતુ ઓડેસાની તુરંગ-નિવાસમાંજ આ લગ્નનો વિચાર નક્કી થયેલો હોવાથી કોઈનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. આ લગ્નમાં વિશેષતા એજ હતી કે, તેના મૂળમાં કેવળ વૈષયિક પ્રેમ નહોતો. બન્નેનું ‘પ્રેય અને કાર્ય’ એકજ હોવાથી એકત્ર રહીને તે એકબીજાની મદદથી કરી શકાય એ પણ તેમનો આ લગ્નના મૂળમાં હેતુ હતો.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં વળી તેને ફરીથી પકડવામાં આવ્યો ને સૈબિરિયામાં હદપાર કરવામાં આવ્યો. સૈબિરિયાના નિવાસમાં ટ્રોટ્સ્કીએ અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા ને અનેક લેખો લખીને ‘ઇસ્ટર્ન રિવ્યુ’ નામના માસિક તરફ મોકલ્યા. આ હદપારીમાં ટ્રોટ્સ્કીએ પોતાની કલમ મજબૂત કરીને આગલા કાર્યની રૂપરેખા પણ તૈયાર કરી.

એ વખતમાં લંડનમાંથી ‘ઇસ્કા’ નામનું વર્તમાનપત્ર બૌદ્ધિક મતનો પ્રચાર કરતું હતું. આ પત્ર લેનિને પોતાના પાંચ અનુયાયીઓની મદદથી ચાલુ કર્યું હતું. ટ્રોટ્સ્કીની કાર્યકુશળતા અને કૃતિ અત્યાર અગાઉજ લેનિનના કાને ગઈ હતી; પરંતુ લેનિન પોતે હદપારીઓ અને તુરંગવાસ ભોગવતો હોવાથી અઘાપિ આ બે અદ્વિતીય ગુરુશિષ્યની મુલાકાતનો યોગ આવ્યો નહોતો. ટ્રોટ્સ્કી પોતે લેનિનની માનસપૂજા આજ સુધી કરી રહ્યો હતો. પ્રત્યક્ષ મુલાકાતનો યોગ શ્રી શિવોજી રામદાસની પેઠે બહુ મોડો આવ્યો. લેનિન અને ટ્રોટ્સ્કી વચ્ચે મુલાકાતનો યોગ ‘ઇસ્કા’ વર્તમાનપત્રેજ આપ્યો. ક્રાન્તિકારક પક્ષ-લેનિનને મળવા સાર ટ્રોટ્સ્કીને લંડન મોકલ્યો. ટ્રોટ્સ્કી મળસ્કાના ચાર વાગે લંડન પહોંચ્યો ને સીધો લેનિનને ઘેર જઈ પહોંચ્યો ને પોતાના નિર્ભય સ્વભાવ પ્રમાણે એટલી મોડી રાત્રે પણ જોરથી ઠરવાળે ખખડાવવાની શરૂઆત કરી. કોઈની ઉંઘ ઉડશે એવી તેને ખીક લાગી નહિ. નાડીદા કેન્સ્ટન્ટિનોવ્હા એટલે લેનિનની સ્ત્રી જાગી ને ઠરવાળે ઉઘાડીને તેણે ટ્રોટ્સ્કીને અંદર લીધો. લેનિને ‘ઇસ્કા’ વર્તમાનપત્ર પૂરતું ટ્રોટ્સ્કીનું ‘પીરો’ એવું નામ રાખ્યું હતું. બન્નેની પરસ્પર ભેટ થયા પછી લેનિને ‘આપણો પીરો આવ્યો’ એમ પોતાની સ્ત્રીને મોટા આનંદથી કહ્યું. આ બીના સન ૧૯૦૨ ના જાંકોબરમાં

ખની. ત્યાર પછી આ યુરુશિખ્યનો સંબંધ આજીવન રહ્યો. આ બંને વચ્ચે હમેશાં મતભેદના ઝગડા થતા રહ્યા; પરંતુ લેનિનનો ટ્રોટ્સ્કીપરનો પ્રેમ અને ટ્રોટ્સ્કીની લેનિનસંબંધિની ભક્તિ એમાં રતી જેટલો પથુ કદી ફરક પડ્યો નહિ. ટ્રોટ્સ્કી પોતે લેનિનના મુખ્ય સેક્રેટરીતરીકે છેવટ સુધી રહ્યો. લેનિન અને ટ્રોટ્સ્કીએ સન ૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાં ફેરેન્સકીના પ્રમુખપણા નીચેની પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેંટ ઉથલાવી નાખી બોલ્શેવિક અમલ જાહેર કર્યો. ટ્રોટ્સ્કી જેમ લેનિનનો સેક્રેટરી હતો, તેમ તે રશિયન ક્રાન્તિકારક સૈન્યનો મુખ્ય સેનાપતિ પણ હતો.

આગળ જતાં ૧૯૨૧ માં મજુર અને ખેડૂતોના અજ્ઞાનને લીધે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી લેનિને ‘ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી’ રાજ્યમાં શરૂ કરી. લેનિન ને ટ્રોટ્સ્કી વચ્ચે સૌથી મોટો મતભેદ આ ઠેકાણે જ થયો. તે કહેતો કે, જૂની પોલિસીમાં ફેરફાર કરવો નહિ. ત્યારે લેનિન કહેતો કે, લોકોની સગવડને ખાતર તે કરવો જોઈએ. આ વિરોધ છેવટ સુધી ટક્યો. લેનિન જીવતો હતો ત્યાંસુધી માત્ર ટ્રોટ્સ્કીએ પોતાના વર્તનમાં જરાયે ફેર કયો નહિ ને પોતાના યુરુની આજ્ઞા અક્ષરશઃ પાળી. લેનિન ૧૯૨૪માં મરણ પામ્યો. મરતાં પહેલાં ટ્રોટ્સ્કીનો વિરોધ જોઈને તેનું પર્યાવસાન શેમાં થશે, એ તેને સમજાઈ ચૂક્યું હતું; તેથી પોતાની પાછળ બોલ્શેવિક અધિકારનાં સૂત્રા અને આગેવાની તેના ખીજ મુખ્ય શિષ્ય સ્ટૅલિનના હાથમાં જાય એવું તેણે જાહેર કર્યું; પણ ટ્રોટ્સ્કી ઉપરનો તેનો પ્રેમ માત્ર છેવટ સુધી કમી થયો નહિ. તે તેની યોગ્યતા અઢી રીતે ઓળખતો હતો. લેનિન મરણ પામ્યા પછી મૅડમ લેનિને ટ્રોટ્સ્કીને જે પત્ર મોકલ્યો છે, એ ઉપરથી એ ખીના ખુલ્લી થાય છે. તેમાં તે લખે છે:—

“અને હું અત્રે કહેવા માગું છું તે એ છે કે:—બ્લેખીમીર લીય અને તમારી વચ્ચે—સાધ-બીરીઆથી લંડનમાં આવ્યા તે વખતે—જે સંબંધ બંધાયો હતો, તે તેમના મૃત્યુપર્યંત ફેરફાર થવા પામ્યો ન હતો.”

ખુદ લેનિને તેની બાબતમાં એમ કહ્યું છે કે, તે ચંચળ છે; પણ તેની તત્ત્વનિષ્ઠા અદ્દલ છે ને તેનામાં દેશસેવા સિવાય ખીજો વિચાર પણ આવતો નથી. લોકોને ટ્રોટ્સ્કી સંબંધે ખુબ માન હતું ને તેઓ તેને લેનિનનો જન્મણો હાથ કહેતા. ટ્રોટ્સ્કીના નામનો નિર્દેશ કરવાનું થતાં લોકો પ્રેમ-પૂર્વક ‘લેનીન્સ બિગ સ્ટીક’ આવા મહત્ત્વદર્શક નામથી કરતા; પણ તેની તત્ત્વનિષ્ઠા બહુ કડક હોવાથી આગળ જતાં એટલે લેનિનના મૃત્યુ પછી રાજ્યાધિકારના સ્પર્ધાભર્યા સામનામાં ફેર-નાફેર-વાદને લીધે તેનો ટકાવ થઈ શક્યો નહિ ને તેને હદપાર થવું પડ્યું. સિવાય તે બોલ્શેવિકોનો ખરો આગેવાન અને ગરીબોનો ખરો લાગણીવાળો મિત્ર છે.

ટ્રોટ્સ્કીના સ્વભાવમાં થોડા વિરોધી અને પુષ્કળ સારા ગુણોનું મિશ્રણ થયેલું છે. તે જેટલો ચંચળ તેટલો જ કરારી છે. તેની ચંચળતાને લીધે લેનિન ‘ટયુશિન વૉરિયર’ આમ વિનોદથી કહેતો. પરાક્રમ, શિસ્ત, કલાકૌશલ્યની અભિરુચિ, મનનું મોકળાપણું, સાહસ, સ્પષ્ટવક્તાપણું, અપ્રતિમ શુદ્ધિમત્તા અને વક્તૃત્વ, મજબૂત અને કસાયેલું શરીર, દેખાવડી અને નિશ્ચયી મુદ્રા, જન્મજન સેનાપતિ અને આગેવાન, આવા અનેક ઉત્તમ ગુણ તેનામાં છે. તેને ચાહનારા તો એમ કહે છે કે, તે રશિયાનો નેપોલિયન હોય થોડાજ વખતમાં આખા જગતને પોતાના પરાક્રમથી જીતશે, એવી અમને ખાત્રી છે. તે ઉત્તમ સેનાપતિ હોવાથી તેણે રશિયન સૈન્યની વ્યવસ્થા એટલી ઉત્તમ ને એવી સરસ રીતની કરી રાખી છે કે, રશિયન સૈન્યખાતું ને ખુદ સૈન્ય એક ઉત્કૃષ્ટ નમુનારૂપ થઈ પડ્યું છે. ટ્રોટ્સ્કીની આ સૈન્યવિષયક અભિરુચિનું પરિણામ તેના પોષાકપર સુદ્ધા થયેલું હોય તે હમેશાં સૈનિક પોષાકમાં જ રહેતો હતો. લેનિનના મૃત્યુ પછી સ્ટૅલિન અને ટ્રોટ્સ્કી આ બે તેના મુખ્ય શિષ્યો વચ્ચે ભયંકર ઝટાપટ ચર થઈ. સ્ટૅલિન, લેનિનની ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી પ્રમાણે એકનિષ્ઠપણે ચાલનારો છે. ટ્રોટ્સ્કીનું કહેવું એવું હતું કે ૪૦ ૧૯૨૦ની સાલપર્યંત જે પોલિસી હતી તેજ કાયમ રાખો. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો ટ્રોટ્સ્કીના તત્ત્વનિષ્ઠ અને એક-માર્ગી મનને ખીલકુલ ગમતું નથી; તથાપિ આ નાફેરપણાને લીધે જ તેને લોકમતનો ટેકો ન મળતાં.

લોકોએ સ્ટોલિનનેજ ઉચકી લીધા. આથી ટ્રોટ્સ્કીનો પૃથ્વી પરાભવ થઇને આજ તે સૈબિરિયામાં હાદપારીની શિક્ષા ભોગવી રહ્યો છે.

સ્ટોલિન

બોલ્શેવિક ત્રિભૂતિ પૈકી ત્રીજી વીર વ્યક્તિ તે સ્ટોલિનની છે. સ્ટોલિન નામ પણ લેનિન ટ્રોટ્સ્કીના નામ પ્રમાણે સાંકેતિક નામ છે. તેનું ખરું નામ જોસેફ વિસારિઓનોવિચ બુગાવેલી છે. એમ કહેવાય છે કે, બુગાવેલીની લોખંડના જેવી દેહચષ્ટિ અને દૃઢનિશ્ચય સાહસી સ્વભાવ જોઇને લેનિને તેનું નામ સ્ટોલિન પાડ્યું. સ્ટોલિન શબ્દનો અર્થજ મૂળમાં સ્ટીલ-પોલાદ એવો છે. સ્ટોલિનનો સ્વભાવ શાન્ત અને ગંભીર છે. તેને વિશેષ બોલવું ગમતું નથી. રાજકારણની ચળવળમાં બે પ્રકારના લોક નજરે પડે છે. વિશેષ ન બોલનારા ગુપ્તકારસ્થાની અને આવેશયુક્ત બાષણ આપી લોકોમાં લોભ ઉત્પન્ન કરનારા પ્રચારક પૈકી સ્ટોલિન એ પહેલા પ્રકારનો આવેવાન છે અને ટ્રોટ્સ્કી એ બીજા પ્રકારનો છે. કેાઇ પણ જાતની જાહેરાત ન કરતાં મૂંગેમોઢે કામ કરવાની સ્ટોલિનને એવી જખખર ટેવ છે કે, વર્તમાનપત્રમાં તે કદી લખતો નથી ને સભામાં વ્યાખ્યાનો આપતો નથી. વધુ તો શું પણ રશિયાની બહાર એ વિશેષ પ્રસિદ્ધ પણ નથી.

આવો આ રશિયાનો આજનો અધ્યક્ષ, લેનિનનો મુખ્ય શિષ્ય, ટ્રોટ્સ્કીનો વિરોધી ગુરુબંધુ જોસેફ સ્ટોલિન ઇ.સ. ૧૮૭૯ માં કુટેસ નામના પ્રાંતમાં એક ખેડૂતના કુળમાં જન્મ્યો. લેનિન જાતિનો સ્લાવ, ટ્રોટ્સ્કી જ્યુ એમ સ્ટોલિન પણ અસલ રશિયન ન હોઇ જ્યોર્જીયન છે. સ્ટોલિનના બાપની ઇચ્છા જોસેફે ધર્મશાસ્ત્ર શીખીને પાઠરી થવું એવી હતી; પણ ભવિતવ્યતા કાંઈ જુદીજ હતી. સ્ટોલિનના ગુરુજીને આ છોકરામાં કાંઈ જુદુંજ પાણી દેખાયું ને તે તેનાથી એટલા ખીનીયા કે તેમણે સ્ટોલિનની ચર્ચાળામાંથી બહુ ઉતાવળે હકાલટ્ટી કરી નાખી ઇ.સ. ૧૯૦૬-૦૭ માં તે ક્રાન્તિકારકોને મળ્યો ને તેમની લડન તેમજ સ્ટોકહોમની પરિષદોમાં હાજર રહ્યો. ત્યાર પછી જારની પોલીસ તેની પાછળ લાગી. ત્યાર પછીનો સન ૧૯૧૭ સુધીનો તેનો ઇતિહાસ ધરપકડ, ટુરંગવાસ, હાદપારી અને નાસી છૂટવું, આવા પ્રસંગોથી ભરેલો છે. છેવટે ૧૯૧૭ માં તે મિલિટરી રિવોલ્યુશનરી કમિટિમાં એક પ્રમુખ અમલદાર થયો. ડ્રેન્સ્કીનો પરાભવ કરીને કેમલિન અને પેટ્રોગ્રેડ હસ્તગત કરવામાં ને છેવટે બોલ્શેવિક સત્તા સ્થાપન કરવામાં લેનિનને ટ્રોટ્સ્કીના જોડણીજ સ્ટોલિનની મદદ થઇ હતી. સ્ટોલિનની ધાર્ટી અસામાન્ય હતી. તેનો ક્રાન્તિકારકોની સાથે ખરેખરો મેળાપ સન ૧૯૧૭ માંજ થયો ને પોતાની કન્યાગીરીથી તેણે લેનિનની કૃપા એટલી મેળવી કે જેના તેના મ્હોંએ ‘લેનિન સ્ટોલિનનો વિશ્વાસ રાખે છે, પણ સ્ટોલિનને કોઇનો ભરોસો નથી.’ આ વાક્ય બેસી ગયું હતું. છેવટે તેને રાજ્યનો યુવરાજ કહેવાને એ લોકોએ કમી કયું નહિ.

લેનિનના મૃત્યુ પછી સ્ટોલિન, જિનોવિફ અને કામીનીવનો એક પક્ષ અને ટ્રોટ્સ્કીનો એક પક્ષ આવા બે વિરોધી પક્ષ નિર્માણ થયા ને તેમની ઝટાપટ શરૂ થઇ. છેવટે સ્ટોલિનનો વિજય થઇને તેણે ટ્રોટ્સ્કીને રાજનામું આપવાની ફરજ પાડી; એટલુંજ નહિ પણ તેને તેણે સૈબિરિયામાં હાદપારી શિક્ષા ભોગવવાને મોકલી દીધો. આજની ધરીએ સ્ટોલિનજ સોવિયેટ રાજ્યનો આલક હોઇ તે પોતાના ગુરુ લેનિનના ધોરણ પ્રમાણે રાજકારભાર ચલાવે છે. તેની સાથે સર્વ રશિયન પ્રજા સુપ્રસન્ન છે. તે પોતાના લોકોમાં તો પ્રિય છેજ, પણ પરાયા દેશમાંના લોક પણ તેના પરાક્રમ અને અદ્ભુત સત્તાની બાબતમાં સાદર અને સવિસ્મય ઉદ્બાર કાઢે છે. એક સુપ્રસિદ્ધ લેખક તેની બાબતમાં કહે છે:—“એક એશિયાવાસીના રશિયાપરનો લોખંડી કાણુ તેના પોલાદી નામને સાર્થક કરે છે.”

(“ચિત્રમય જગત”ના ‘રશિયા અંક’માંથી)

૭૫-રશિયાનો શિક્ષણપ્રયોગ

“ રશિયામાં આજ બધીજ બાબતોમાં ક્રાન્તિનો અમલ ચાલુ છે, પણ શિક્ષણવિષયક મતમાં તેણે કરેલા ફેરફાર બધાના કરતાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારા છે. ” બ્રિટીશ ટ્રેડ યુનિયનના શિષ્ટમંડળે રશિયામાં ચારે તરફ પ્રવાસ કરી પ્રત્યક્ષ નજરે જોયેલી સ્થિતિનો જે રિપોર્ટ લખ્યો છે તેમાંનાજ આ ઉદ્દગાર છે. તેવીજ રીતે અમેરિકાના શિક્ષણપ્રેમી લેખક ર્ફોર્ડ નિયરિંગે પણ રશિયામાં ફરી આવી ત્યાંના શિક્ષણપર જે પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં તે કહે છે કે, રશિયા એ આજના જમાનામાં “શિક્ષણવિષયક સર્વ પ્રકારના પ્રયોગોની જગતમાંની અત્યંત મોટી પ્રયોગશાળા હોઈ કલ્પનાની સામે તરતાં ધ્યેયોને કૃતિમાં ઉતારવાનો રશિયન લોકોનો આત્મવિશ્વાસ અને ભગી-રથ પ્રયત્ન જોઈને મન આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. ” આવી જાતના નવલ ઉદ્દગાર જે શિક્ષણ-પ્રયોગની બાબતમાં સંભળાય છે, તે શિક્ષણપ્રયોગમાંનું વૈશિષ્ટ્ય તે શું છે, એ વધુ નહિ તો કલ્પનાવડે પણ જાણવું આપણા હિંદુસ્થાનમાંના શિક્ષકોને જરૂરનું છે. તો પુસ્તકવાચનથી અને મને આવેલી કલ્પના આજના ‘રશિયા અંક’ને નિમત્તે મારા વ્યવસાયબંધુઓની સામે સંક્ષેપમાં રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

હમણાંની નવી એટલે મજુર સરકારે શિક્ષણક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરતાંની સાથે તેની આંખમાં પ્રથમ જે બાબત વિશેષ ખુંચી તે નિરક્ષરતાનું ભયંકર પ્રમાણ. થોડામાં કહીએ તો આ બાબત-માં રશિયા, હિંદુસ્થાનના ઉત્તર તરફનો ભાગ શોભવા જેવોજ હોતો.

પહેલાંનું ઝારનું રાજ્ય એટલે તે ‘સ્વ’રાજ્યજ, છતાં પણ આ ‘સ્વ’રાજ્યના એક ફર-માનમાં ૨૫૯ લખ્યું છે કે, મીકું જેમ થોડા પ્રમાણમાં વાપરવાથી તે ઉપયુક્ત હરે છે, તેવુંજ શિક્ષણનું પણ. કંઈ થોડા લોકોને તેની આવશ્યકતાઓનું તારતમ્ય જોઈને તે આપવામાં આવે તોજ તે ફાયદાવાળું, નહિ તો સૌ કોઈને લખતાં વાંચતાં શીખવવામાં આવ્યું તો અનર્થ થશે. નવી સરકારને આ ગર્ભિત અનર્થનો અર્થ સારી રીતે સમજાયો ને તેણે માત્ર દશ વર્ષની અંદર સેંકડે ૧૦ સાક્ષરને ૯૦ નિરક્ષર આ પહેલાંનું પ્રમાણ બરાબર ઉલટું કરી બતાવ્યું છે. સિવાય શિક્ષણમાં માત્ર શાળામાંનું પાઠી-પેનનું શિક્ષણ એટલેજ અર્થ ન લેતાં તેમાં મતપ્રચારનાં સર્વ સાધનોનો અંતર્ભાવ કરવાનું તેણે યોજ્યું ને એ યોજના પ્રમાણે રશિયાના શિક્ષણખાતામાં હમણાં શાળા, વર્તમાનપત્ર, સિનેમા અને નાટકગૃહો, આ બધાનો એકસમવાયે અંતર્ભાવ કરવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે આ બધામાંથી કયા મતોનો પ્રચાર કરવામાં આવેલો જોઈએ તે, આ બધાઓના પ્રતિનિધિઓની સામુદાયિક કમિટી તરફથી નક્કી કરવામાં આવે છે.

આ ચતુષ્ટય પૈકી શાળામાંના શિક્ષણસંબંધેજ એ શબ્દ લખવાના છે. રશિયામાંની સરકાર એ નિઃસીમ ધ્યેયવાદી હોઈ સામયિક માલમત્તાના વિશિષ્ટ તત્ત્વપર તેને સમાજની પુનર્ધટના કરવાની છે. આ પુનર્ધટનાનો પ્રયોગ યશસ્વી કરવાને લક્ષકરી સામર્થ્ય આવશ્યક છે. આ જેવો તેનો સિદ્ધાંત છે, તેવોજ તે પ્રયોગની બાબતમાં જનતાના મનમાં યોગ્ય આદર ઉત્પન્ન કરવા સારૂ લોકશિક્ષણના બધા અંગોનો બહુ મોટો ઉપયોગ થાય એમ છે, એવો પણ તેનો દૃઢ વિશ્વાસ છે-અર્થાત્ વગરવાહનના, મોળા, નિરાકાર ‘ઉદાર’ શિક્ષણને માટે તેને જરા જેટલોએ પ્રેમ નથી. રાષ્ટ્રનાં ધ્યેયોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું શિક્ષણ એ એક પ્રમુખ સાધન છે, એમ તે માને છે ને એ મતને અનુસરી શિક્ષણમાંની પ્રત્યેક નાની મોટી બાબતો મુખ્ય મધ્યવર્તી ધ્યેયને પોષક થાય એવી રીતની દરાવવાનો તેના પ્રયત્ન છે.

શિક્ષણપદ્ધતિમાં પારખવાની બાબતો બે. એક શિક્ષણક્રમ ને બીજી શિક્ષણસંસ્થાની ઘટના અને કારભાર.

શિક્ષણક્રમ સંબંધે લખવું એટલે પ્રથમ મહત્ત્વની બાબત એ કે, શિક્ષણની શરૂઆત બાળક-નાજ જ-મથીજ થાય છે, એમ કહીએ તો સાહે. “ પ્રજાનાં વિનયાધાનાત્ રક્ષણાદ્યરણાદપિ ”

આ કાલિદાસોક્તિ પ્રમાણે બાળક જન્મે ત્યારથી તેની તમામ કાળજી સરકારે એટલે સમાજે રાખવી એવું તેમનું નિદાન ધ્યેય છે-અર્થાત્ પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી બાળક આરોગ્ય મંડળની દેખરેખ નીચે હોય છે. પછી ત્રણથી આઠ વર્ષની વય સુધી કિંગ્ડમીન નિશાળામાં તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં છોકરાંઓને હરવાફરવાને ને રમવાને જોઈતા બગીચા અને મેદાનો પ્રત્યેક નિશાળાનાં સ્વતંત્ર હોઈ કેટલાકાના મળીને એકત્ર પણુ હોય છે. સર્વ વ્યવહારની અંદર સામયિક-પણુ ને સહકાર્ય એ ધ્યેય હોવાથી તૂટકપણુ જેટલું નષ્ટ કરી શકાય તેટલું કરવાનો પ્રયત્ન છે.

પછી ૮ થી ૧૫ વર્ષની વયપર્યંતનાં બાળકોને માધ્યમિક નિશાળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ૧૫ થી ૧૯ પર્યંત પ્રત્યેકને કંઈ ને કંઈ ધંધો શીખવો પડે છે. બીજા વર્ષે એ ધંધાનાં કારખાનાંઓમાં પ્રવેશ કામ કરવું પડે છે. તે કામ થોડું ઘણું હાથેથી કર્યું ને ધંધાની પ્રત્યક્ષ પિછાન થઈ ગઈ કે વીસમે વર્ષે એ ધંધાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા સારું વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મળે છે. વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ પૂરું થયા પછી જેમને ઉચ્ચ સંશોધન કરવાનું હોય છે, એવાઓને માટે સંશોધન સંસ્થાનીએ વ્યવસ્થા છે. માત્ર આ સંસ્થા સુદાં વ્યવહારશૂન્ય પડિતો ન થાય એટલા સારૂ તેની વ્યવસ્થા જૂદાં જૂદાં કારખાનાંઓમાંજ કરેલી હોય છે. સંશોધન માટે ખાસ શિષ્યવૃત્તિઓ હોય છેજ; પણુ છતરત્ર સુદાં શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ગરીબને માટે ફીનું નામ પણુ નથી હોતું. અર્ધશ્રીમંતોની પાસેથી અત્યાર સુધી ફી લેવાય છે ને અસલ ખાનદાન શ્રીમંતોને શિક્ષણ સંસ્થામાં આવવાનોજ પ્રતિબંધ છે-અર્થાત્ આ સંક્રમણાવસ્થાની યોજના છે. આજની મજુરોની સરકાર પૂર્ણપણે સ્થિરસ્થાવર ધાય અને સામયિક માલીકનું તત્વ વ્યવહારમાં ખુલ્લી રીતે ખોળવા લાગે, એટલે બધોજ વ્યવહાર પૈસા સિવાય થઈ શકશે, એવી કલ્પના છે. આજ ફી લે છે તે સુદાં માફકસરજ હોય છે. કિંગ્ડમીનની શાળાના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાછળ દર મહિને માત્ર બે રૂબલ એટલે સરાસરી ત્રણ રૂપિયા ખર્ચ આવે છે; અને આ ખર્ચ સુદાં એકલા શિક્ષણનો નહિ પણુ રહેવા તેમજ ભોજનખર્ચ વગેરેનો મળીનેજ હોય છે.

અભ્યાસક્રમમાં પણુ નવીનતા નજરે પડે છે તે એ કે, આપણી શાળાઓની પેઠે ગણિત, ભૂગોળ, ઇતિહાસ વગેરે વિષય બીલકુલજ દેખાઈ આવતા નથી. એટલે આ સર્વમાન્ય વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું ન હોય આખા જગથી વિરુદ્ધ એવું કંઈ પણુ જૂદુંજ શીખવવામાં આવે છે, એવો તેનો અર્થ નથી; પણુ આપણે જેમ પ્રત્યેક ધોરણમાં અમુક વિષય શીખવવા એમ દરાવીએ છીએ, તેવી વ્યવસ્થા રશિયન કાર્યક્રમમાં નથી. પ્રત્યેક ધોરણની અંદર વ્યવહારમાં નડનારા અમુક અમુક પ્રશ્ન ઉઠેલતાં શીખવવું એવો તેમનો મત છે. આપણે ત્યાં અગ્રેજી ચોસા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીએ પ્રવેશ કર્યો કે તેને બીજગણિત, ભૂમિતિ વગેરે નવા વિષય શીખવા પડે છે કિંવા આગળ જતાં ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ, રસાયણશાસ્ત્ર વગેરે વિષય પણુ તેની સામે આવીને ઉભા રહે છે; પણુ રશિયન શિક્ષણના નિષ્ણાતોની વિચારસરણી એવી છે કે, છોકરાને પ્રથમ આજુબાજુના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરવાને શીખવવું, એ મુખ્ય બાબત. પછી તે નિરીક્ષણ શરૂ થયું કે તેને અનેક અડચણો ભાસવા લાગશે; અને એ અડચણો જેમ જેમ ભાસતી જશે, તેમ તેમ તેમાંથી પાર પડવાનું જ્ઞાન આપી શકાય એવો કાર્યક્રમ આંકવો જોઈએ. અને એને માટે વિષય નીમવાને બદલે વ્યાવહારિક પ્રશ્નસમુદાય (પ્રોબ્લેમ્સ) નીમવા એવો તેમનો મત છે-અર્થાત્ કેટલીક મર્યાદાની પેલી તરફ કે જ્યાં પ્રાવીણ્યનિષ્ઠ શિક્ષણની શરૂઆત થાય છે ત્યાં પ્રશ્ન ઉપરથી વિષય ઉપર પુનઃ ફેરફાર મારવો પડશેજ; પણુ સાધારણતઃ માધ્યમિક શાળામાંના અભ્યાસક્રમમાં વિષયના કરતાં વ્યાવહારિક પ્રશ્નોથી વિદ્યાર્થીઓને વધુ કાર્યક્ષમ શિક્ષણ મળે છે, એવો રશિયનોનો મત છે, તેનો વિચાર કરવો.

પણુ વ્યાવહારિક પ્રશ્ન સુદાં ચુંટવા કેવી રીતે? તો તેની પસંદગી કરતી વખતે મુખ્ય ધ્યેય તરફ લક્ષ રાખીને ત્રણ ક્ષેત્રો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. તે એ કે, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, સમાજવિજ્ઞાન અને ધંધાવિજ્ઞાન. સમાજ, સૃષ્ટિ અને ધંધો, આ ત્રણનું જ્ઞાન બંધિતમત્રને હોવું આવશ્યક છે. આને મૂલભૂત સિદ્ધાંતતરીકે સ્વીકારીને એનાપર સર્વ શિક્ષણક્રમની રચના કરવામાં આવી છે.

(જૂના ઇતિહાસ-ભૂગોલાદિ વિષય કાઢી નાખીને સમાજ, સૃષ્ટિ અને વૃત્તિ, આ ત્રણ નવા વિષયજન્ય રજુ કર્યા છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.) આ નવી રચના પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ કેવી રીતે આંકે છે એની કલ્પના આવવા સારૂ આશરે ચૌદ પંદર વર્ષની વયના-એટલે આપણે ત્યાંના લગભગ મૅટ્રિકના કહેને-વિદ્યાર્થીને શું શું શીખવું પડે છે તે જોઈએ.

(૧) પ્રથમ સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના સદર નીચે વિષય લખ્યા છે તે આવા:-

અ- મનુષ્ય અને દેહદાંખરનો જીવનક્રમ સમજવાને આવશ્યક રસાયન અને પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

આ-ખાણો, ખનિજપદાર્થ અને જ્વાલાગ્રાહી, એનું સામાન્ય જ્ઞાન અને રશિયામાંની ખાણો-સંબંધે વિશેષ જ્ઞાન.

ઇ-ઉદ્યોગધંધામાં થતાં જનાવરો અને ખેતીવાડીનો માલ.

ઈ-પ્રાણિસૃષ્ટિમાંના માનવોનું સ્થાન-શારીર શાસ્ત્ર.

ઉ-શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય.

(૨) બીજું સદર ઉદ્યોગધંધાનું. એમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ દેખાઈ આવે છે:-

અ-ખાણોમાંથી ખનિજપદાર્થ કાઢવાનું જ્ઞાન.

આ-નાની સરખી દુકાન કિંવા મોટું કારખાનું કેવી રીતે ઉભું કરવું અને ચલાવવું એનું જ્ઞાન. રશિયામાંનાં તેમજ બહારનાં કારખાનાંએસંબંધી માહિતી. ઉદ્યોગધંધામાં તેમજ ઇતરત્ર કારખાનાંએસંબંધી માહિતી. ઉદ્યોગધંધામાં જોઈતાં રસાયનો તથા યંત્રોની માહિતી.

ઇ-ખેતીવાડીમાં જોઈતું પ્રયોગજ્ઞાન.

ઈ-માનવવંશની દૃષ્ટિએ ભૂગોલનું જ્ઞાન. વ્યક્તિ અને સમાજ એ પરિસ્થિતિ ઉપજીવ્ય છે એની સમજણ.

ઉ-ધંધામાંનું આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા.

(૩)-ત્રીજું સદર સમાજજ્ઞાનનું. એમાં નીચેની બાબતો નજરે પડે છે:-

મજુર અને સુડીવાળા, રોજગારી અને સુડીશાહી, ખાનગી માલિકી અને મજુર-મજુરવર્ગની ખરી રિયતિ, ચાપણવાળા અને જગીરદારોની એકતા, મર્યાદિત રાજસત્તા, પૈસાવાળાઓના હાથમાં રમનારી નકલી લોકશાહી, અનર્થોવહ હરિકાષ્ઠ, સુડીવાદી અને મજુર વચ્ચેનો ઝગડો, ચાર્ટર્ડોની ચળવળ, ૧૮૪૮ ના વર્ષનો ઇતિહાસ, કમ્યુનિસ્ટોનું જાહેરનામું, મજુરોની સર્વરાષ્ટ્રીય સંસ્થા, ટ્રેડ યુનિયન્સ, રોજગારીય પક્ષાપક્ષ, રશિયામાંની ૧૯૦૫ અને ૧૯૧૦ માંની ક્રાન્તિ વગેરે.

શિક્ષણક્રમનું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવવાને આટલો નમુનો બસ થશે.

આ શિક્ષણક્રમના અભ્યાસસંબંધે હમણું હમણું વિશેષ ગાજી રહેલી જે ટાલ્ટન પદ્ધતિ તે સંબંધે રશિયામાં અનુભવ લઇ જોતાં રશિયનોનો એ પદ્ધતિસંબંધે એવો મૂલ્ય થયો કે, એ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર અભ્યાસ આંકી લેવો એ જે વિશેષ છે, એનાથી એકત્ર કામ કરવાની અભિરુચિ ઉત્પન્ન થતી નથી. વ્યક્તિ એ સ્વતંત્ર ન હોઇ સમાજનો ઇક છે, એ રશિયન ધોરણમાંનું મહાસૂત્ર છે. આ ધોરણના વિરોધીતરીકે ટાલ્ટન પદ્ધતિને તેમણે છોડી દીધી છે. અહીં માત્ર એ કહેવું જોઈએ કે, નવા પ્રયોગ કરવાની રશિયનોને કેટલીએ હોંશ હોય, તોપણ શિક્ષણક્ષેત્રમાંનાં અમેરિકન પ્રયોગોનો લક્ષપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછીજ તે નવા પ્રયોગમાં હાથ ધારે છે. અસ્તુ. હવે શિક્ષણસંસ્થાના કારભાર તરફ વળીએ. આ બાબતમાં મુખ્ય બીના એ છે કે, સંસ્થાના મુખ્ય ચાલક મંડળમાં બધા શિક્ષકો તો બેસે છેજ; પણ એ સિવાય પાલકોના પ્રતિનિધિ, એ જીલ્લામાંનાં કારખાનાંઓના પ્રતિનિધિ ને છેવટે વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિઓ સુદાં એમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. રોસ્ટાવ્સ્કની એક શાળાના મંડળમાં ૭૨ સભાસદ હોઇ તેમની વહેંચણી ૪૭ શિક્ષક, ૨૫ વિદ્યાર્થી, ૩ પાલક તેમજ જીલ્લામાંનાં કારખાનાં, નગરમંડળ, મજુરસંઘ, શાળામાંનો શિક્ષકેતર કામદાર-વર્ગ, તરુણ કમ્યુનિસ્ટ ને પાયોનિયર વિદ્યાર્થી વગેરે તરફથી એકેક પ્રતિનિધિ, આવી કરેલી છે. મોસ્કોમાં આવેલી 'એડિસન શાળા'ના ચાલકમંડળમાં ૫૦ શિક્ષક, શાળાનો ડૉક્ટર, શાળાના કામદારોનો ને જીલ્લામાંની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો એક એક પ્રતિનિધિ, ૧૨ વિદ્યાર્થી અને ૧૫ પાલક આટલાનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો જણાઇ આવે છે. ટેક્ટેકાણાનાં કારખાનાંઓનો ને કાળા-

ઓના સંબંધે જોડાયેલા હોવાનું સર્વત્ર નજરે પડે છે.

ઉપરે વિદ્યાર્થીઓની સાથે બે શબ્દ બોલીને નિશાળમાંથી બહાર પડીએ.

કેઈ પણ સદ્ગૃહસ્થ શાળા જોવા સાર જાય એટલે શાળા બતાવવાને તેની સાથે પ્રિન્સિપાલ ન જતાં તેને વિદ્યાર્થીને હવાલે કરવામાં આવે છે. તે એકાદા વર્ગના દરવાજા પાસે ગયો કે અંદરથી શિક્ષક બહાર ન આવતાં વર્ગનો મૅનિટર બહાર આવે છે ને જોવા આવનાર ગૃહસ્થની બધી વ્યવસ્થા કરે છે. એક સદ્ગૃહસ્થ એક વર્ગ પાસે પહોંચતાં એક પ્રૌઢ વિદ્યાર્થી બહાર આવ્યો અને હસ્તાન્દોલન થયા પછી તેમની વચ્ચે બહુ મનોરંજક સંભાષણ થયું.

ગૃહસ્થ—મને વર્ગની પાસે આવેલો જોતાંજ માસ્તરની પરવાનગી સિવાય તમે એકદમ વર્ગની બહાર કેવી રીતે આવ્યા?

વિદ્યાર્થી—કેમ વાર? આવેલા મહેમાનને મારો વર્ગ બતાવવો એ મૅનિટરતરીકેનું મારું કામજ છે. આવી બાબતમાં અમે ગુરુજીને તરફી આપતા નથી.

“બીજી કયી કયી બાબતમાં તમે ગુરુજીને તરફી આપતા નથી?”

“‘તરફી’ શબ્દ મેં ખરા ભાવથીજ વાપર્યો છે; અને તમને કહું છું કે, શાળામાંનાં ઘણાં ખરા કામો વિદ્યાર્થીજ ઉઠેલી લે છે. જ્ઞાનદાનના મુખ્ય કામસિવાય બીજી બાબતોમાં અમે ગુરુજીપર બોલો નાખતા નથી.”

“અને શિસ્ત-વ્યવસ્થા-ભાવવાનું કામ? એ બાબતમાં પણ ગુરુજીનો ભાર હલકો કરો છો?”

“જોઈએ તો મરકરી કરો, પણ શિસ્ત શું અમારી અમારાથી ન લાવી શકાય કે? મારી આ નિશાળમાં તો વ્યવસ્થા વગેરેનું કામ અમેજ કરીએ છીએ.”

“અને તેનો ભાંગ થાય તો?”

“ભાંગ થાય છેજ. મૂળમાં બહુ થોડી વાર; કારણ વિદ્યાર્થીઓનાજ ઉપર તે કામ પડવાથી તેનું મહત્ત્વ તેમને સમજાય છે અને એકાદ કોઇ એવો ઉદ્ધત નીકળ્યોજ તો તેની તપાસ અમે અમારી કમિટી આગળ કરીએ છીએ.”

“અને ત્યાં નિર્ણય ન થયો તો?”

“એવું ક્વચિતજ બને છે. મને એકજ પ્રસંગ યાદ છે. એ પ્રસંગે અમે તે બાબત શાળાની કાર્યકારી કમિટી આગળ રજુ કરી હતી.”

“એ કમિટીમાં કાણુ કાણુ હતું?”

“મુખ્ય અધ્યાપક, બીજા એક શિક્ષક અને હું (જરા સંકોચ પામતાં) એટલે વિદ્યાર્થીઓની કમિટીનો અધ્યક્ષ. આજ સુદાં હું અધ્યક્ષ છું.”

“વાહ! અધ્યક્ષ સાહેબ! આપ આ કમિટીમાં તમારા ગુરુજીની પુરશીની જોડે પુરશી ગ્રહીને બેસો છો ત્યારે?”

“કાં, તમને એમાં નવાઇ જેવું લાગ્યું? તમારા દેશમાં એવો ચાલ નથી એમ લાગે છે!”

“વાર, પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ! તમારીજ આ કમિટીઓ અને મિટિંગોને લીધે તમને અભ્યાસનો વખત કેવી રીતે મળે છે?”

“એટલે? કમિટીમાં બેસવું એ અભ્યાસ નહિ કે? આ એક શિક્ષણનો ભાગજ છે.”

“પણ તે એકલા પ્રતિનિધિનેજ મળે, બાકીનાઓને?”

“કેમ વાર! અમારી શાળામાં અનેક જૂદી જૂદી કમિટીઓ હોઇ સૌ કોઇને કામ કરવુંજ પડે છે. આગળ ઉપર મોટા થયા પછી જામને આ કામો કરવાંજ પડે છે. એનું શિક્ષણ અમે અભ્યાસથીજ લઇએ છીએ અને એટલાજ સાર શાળામાંની કમિટીઓ સિવાય દેશમાંની કમ્યુનિસ્ટ ગ્રેજે રાજકીય સંસ્થાઓના પણ અમે સહાસદ થઇએ છીએ.”

“એમ, રાજકારણની પણ મના નહિ?”

“કેમ અમકામ જોવા દેખાઓ છો?”

“કેઈ નહિ કહું.....”

(“ચિત્રમય જગત”ના ‘રશિયા અંક’માંથી)

७६-आधुनिक जापान तथा इसकी शिक्षा-पद्धति

जापान में तीन हजार से अधिक द्वीप हैं। ये द्वीप ज्वालामुखी शक्तियों के दृष्टव्य हैं। आज की प्रचुर ज्वालामुखी पर्वत इस द्वीप-पुंज में वर्तमान हैं। प्रायः पचास ज्वालामुखी पर्वत इस समय की अपने उद्गाप से वहां के निवासियों को संतप्त कर रहे हैं। सन् १८८४ और १९०५ ईस्वी के बीच ३०,६८० भूकंप हुआ। बार से अधिक भूकंप प्रत्येक दिवस हुआ करते हैं। इतने भयानक गिर पड़ते हैं और जलसंयोजक मनुष्यों की मृत्यु होती है।

इन भूकंपों तथा ज्वालामुखी पर्वतों ने जापान को संपन्न बना दिया है। इसे गंधक तथा धातुसंपन्नी निर्रेशों से परिपूर्ण कर दिया है। भौकंपिक पदार्थ पृथ्वी को उपजाने बना देते हैं। विविध भाति के धातु यथा सोना, चांदी, तांबा, टीन, लोहा, पेट्रोलियम तथा कोयला इस द्वीप में इन प्राकृत धनानों की के कारण पाये जाते हैं। जापान के चारों ओर का समुद्र मछलियों से परिपूर्ण है। $x \times x$ इस द्वीप का क्षेत्रफल १,४२,००० वर्गमील तथा इसकी जनसंख्या सन् १९२० ईस्वी की जनसंख्या के अनुसार ५,५६,६१,१४० है। समस्त जापानी-साम्राज्य की जनसंख्या (कोरिया, फारमोसा तथा संघेलियन द्वीपादि के साथ) सात करोड़ सत्तर लाख है; पर सन् १९२३ ईस्वी के जापान भूकंप के कारण पांच लाख मनुष्य विनष्ट हो गये। सन् १९२७ ईस्वी में भी ऐसा भूकंप हुआ कि ६५०० मनुष्यों की मृत्यु हो गई।

छिंजेंड तथा जापान में बहुत कुछ सादृश्य है। (१) छिंजेंड की जलवायु उष्णोत्त के द्वारा उष्णत्व को प्राप्त होती है। जापान की जलवायु को क्यूरोशियो स्रोत गर्म करता है। (२) स्पेन के दुर्गमनीय औरमडा ने छिंजेंड पर सोलहवीं शताब्दी में आक्रमण करने की उत्कट अलिवापा से स्पेन छोड़ा। १३ वीं शताब्दी में कुल्लापा ने एक लयंकर मंगोल पोतपुंज जापान के विरुद्ध भेजा था। दोनों पोतपुंज ध्वंस को प्राप्त हुए। (३) जिस प्रकार अंग्रेजगति लिन्न लिन्न गतियों के मिश्रण से गनी है; उसी प्रकार जापानी गति का भी निर्माण हुआ है। डेट, सैक्सन, अंग्लिस, लुट, डेन तथा नोर्मन गतियों के संयोग से अर्वाचीन आंग्ल-गति कायम हुई है। जापानी गति की चीन, मलाया प्रायद्वीप, ततार, मंगोलिया तथा न्यूनांश भारत की गतियों के अंश से गनी है। (४) सामुद्रिक समर में दोनों गतियों ने अपनी दृढ़ता, अध्यवसाय, पराक्रम तथा दूरदर्शिता का प्रगाढ परिचय दिया है। (५) दोनों देशों में वर्तमान राजवंश के सम्राटों ने प्रारंभकाल से इस समय तक शासन का भार वहन किया है।

जापानी गति में जो आत भडे भाई की पायी गति है, वह इसकी देशभक्ति तथा राज-भक्ति है। ये दो सहयोग प्रस्तर की नींव हैं; जिस पर समस्त आधुनिक जापान-साम्राज्य का प्रासाद निर्मित हुआ है। जब कोच विदेशी यात्री जापानी विद्यार्थी से पूछता है कि तुम्हारे जीवन की सर्वश्रेष्ठ अलिवापा क्या है? तब वह इसका उत्तर विनीतभाव से दर्पसमन्वित शब्दों में देता है। इसका उत्तर उसी शब्दों में करता न्यायसंगत प्रतीत होता है। 'अपने सम्राट् तथा अपने देश के वैभव के निमित्त जीवन को अलिदान करने के लिये हम एक अवसर चाहते हैं।' कैसा आदर्श है! कैसी भक्ति है! कैसा प्रेम है! इसे सहृदय पाठक स्वयं विया-रेगे। जापाननिवासियों की यह अटल धारणा है कि वे एक परिवार के सदस्य हैं; और उनके सम्राट् उस विस्तृत परिवार के अधिपति हैं। वे किसीका अपना सम्राट् के आसन से उच्च आसन पर ऊँचा देखना नहीं चाहते। वे सम्राट् को श्रुति धर्म समझते हैं। वे पुरातन शासकों की समाधिभूमि का सम्मान करते हैं। उनका विश्वास है कि वे समाधिस्थ शासक गतीयता के संपूर्ण प्रश्नों पर प्रसन्नता प्राप्त करते हैं। जब वे किसी गति से युद्ध छेड़ने लगते हैं अथवा संधि संस्थापित करना चाहते हैं, तो विधिपूर्वक इन प्रश्नों से वे अवगत कराये जाते हैं, पुनः

સંગ્રામ ઓર સંધિ કે કાર્યોં મેં ઉનકા આજ્ઞાવાદ અપેક્ષિત હૈ. અસ્તુ.

જાપાની સ્વભાવતઃ પ્રસન્નચિત્ત હોતે હૈં. સાધારણ સે સાધારણ જાપાની બી જીવનયાત્રા પ્રસન્નતાપૂર્વક કરતા હૈ. જાપાની વિદ્યાર્થી કોલેજ ડી પ્રીસ (શુલ્ક) ચૂકાને કે લિયે રાત અથવા દિન કે કિસી ભાગ મેં કુસી તક કા કામ કરતે હૈં. વે કિસીસે કુછ માંગના ધર્મવિરુદ્ધ સમ-જતે હૈં. રાસ મસૂદ સાહબ અપને ગ્રંથ જાપાની શિક્ષા-પદ્ધતિ મેં લિખતે હૈ કિ ઉન્હોંને ટોકિ-યો વિશ્વવિદ્યાલય કે એક વિદ્યાર્થી કો કુછ આર્થિક સહાયતા પહુંચાને કી ઇચ્છા પ્રકટ કી. ઉસ વિદ્યાર્થી ને જો આત્મસન્માન કા પરિચય દિયા હૈ, ઉસે ઉલ્લિખિત કરના અસંગત પ્રતીત ન હોમા.

‘મહાશય! મેરી નાડિયોં મેં પુરાતન જાપાનીય વીરોં કા રક્ત પ્રવાહિત હો રહા હૈ. અતઃ બિના કિસીકે સહાય હો યથાસાધ્ય વીરતાપૂર્વક ઉન બાધાઓં કા સામના કરના મેરા વર્મ હૈ, જો બાધાઓં મેરે માર્ગ મેં ઉપસ્થિત હોગી.’ ઉસ જાતિ કા રાજનીતિક તથા આધ્યાત્મિક અધઃપતન કબી સંભવ નહીં; જિસ રાષ્ટ્ર કે પ્રત્યેક મનુષ્ય મેં એસા અગાધ સ્વદેશપ્રેમ ઓર અટૂટ સ્વાવલંબન ભરા હુઆ હૈ.

પુરાતન જાપાન કે સૈમુરાય કો જો શિક્ષા દી જતી થી, વહ પ્રાચીન ભારત કે ક્ષત્રિયોં કી શિક્ષા સે બહુત સાદૃશ્ય રખતી હૈ. જિસ પ્રકાર સૈન્યવૃત્તિ કો ન્યૂતાલિક ભારતીય ક્ષત્રિયોં ને અપના લિયા થા; ઉસી પ્રકાર જાપાની સૈન્યવિભાગ કા કાર્ય સૈમુરાય હી કે બીચ સીમાબદ્ધ હો ગયા થા. ઇસી સૈમુરાય શિક્ષા ને વીસવીં શતાબ્દી મેં એક અપૂર્વ રાષ્ટ્ર કા સૂત્રપાત કિયા.

એક સૈમુરાય દુઃખ તથા સુખ કો સહન કરને કે લિયે શિક્ષા પાતા થા. અચાંત તથા ધબરાહટ કે ચિહ્ન બિના પ્રકટ કિયે હી વહ વિપત્તિ કા સામના કરતા થા. આજ બી વે હી ગુણ જાપાની સિપાહિયોં મેં પાયે જતે હૈં. આર્થર કે કિલે પર જાપાનિયોં ને જો વીરતા પ્રદર્શિત કી થી, ઉસકા સાક્ષી સમરત સભ્ય સંસાર હૈ. જબ આર્થર બંદરગાહ કો જીતને કે લિયે સ્વયંસેવકોં કી આવશ્યકતા ઉપસ્થિત હુઇ તબ ૨૦૦૦ સે અધિક જાપાનિયોં ને ઇસ લયાનક કાર્ય કે લિયે અપને કો સમર્પિત કર દિયા; ઓર કિતને વીરોં ને તો જંધે કે ખૂત સે દરખાસ્ત લિખી થી!

જાપાન મેં મનુષ્ય કા યહ અનિવાર્ય કર્તવ્ય હૈ, કિ વહ અપને સ્વાર્થ કા સર્વસાધારણ કે કલ્યાણ કે લિયે તિલાંજલિ દે. પ્રાચીન જાપાની સૈમુરાય ક્યા સ્ત્રી, ક્યા પુરુષ, ક્યા બચ્ચે—સબી અસ્ત્રપ્રયોગ તથા તલવાર-સંચાલન કી શિક્ષા પાતે થે. ઉનકે સન્માનધર્મ મેં યહ બાત ઉલ્લિખિત થી કિ કોઇ સૈમુરાય સંગ્રામ મેં શત્રુ કો પીઠ ન દિખાવે. જાપાન કે ઇતિહાસ મેં એસે હજારોં દૃષ્ટાંત હૈં, કિ જાપાની સિપાહી તથા કપ્તાનોં ને આત્મ-હત્યા તક કર દી હૈ; પર વે પરાજીત હો કર રણક્ષેત્ર સે નહીં લીટે હૈં.

આજ બી જાપાનિયોં કી યહ ધારણા હૈ, કિ શત્રુકૃત અપમાન કા બદલા દો પ્રકાર સે લિયા જ સકતા હૈ. એક તો વે ઉસકી હત્યા કર બદલા ચૂકાતા હૈ, જો ઉન્હોં અપમાનિત કરતા હૈ. ઓર દુસરે જહાં પર વે અપને અપકારી કે વિનાશ કરને મેં અસમર્થ પ્રમાણિત હોતે હૈં, વહાં સ્વયં આત્મ-હત્યા કર ડાલતે હૈં. ઇસ લિયે બહી સાવધાની સે વિદેશિયોં કો જાપાનિયોં કે સાથ વર્તના પડતા હૈ.

અતિશય આત્મ-સન્માન, સ્વદેશ-પ્રેમ તથા રાજભક્તિ ને જાપાનિયોં કો અભિમાની જાતિ બના દી હૈ. જાપાન કી સ્ત્રિયોં સ્વતંત્ર વિચાર રખતી હૈં ઓર સ્વચ્છંદતાપૂર્વક રહતી હૈં. વે અત્યંત બલિષ્ઠ હોતે હુએ બી વિનયકી ખાન હૈં. વે સ્વાર્થહીન હૈં, કર્તવ્યપરાયણતા કે અવતાર હૈં.

આધુનિક જાપાન કે વિદ્યા-મંદિરોં મેં શારીરિક શક્તિયોં કે વિકાસ કી શિક્ષા કો પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત હૈ. શિક્ષક તથા શિષ્ય ટ્રેમ્પર સવાર હો કર બાહર નિકલતે હૈં. વાયુમંડલ કી બીયણતા કી કુછ પરવા ન કર બાહ-પદાર્થ સ્વયં દોતે હૈં.

સ્વચ્છતા કે લિયે તો આધુનિક જાપાન ને પ્રસિદ્ધિ હી પ્રાપ્ત કી હૈ. આજ સભ્ય સંસાર મેં કોઇ એસી જાતિ નહીં હૈ, જો સ્વચ્છતા મેં જાપાન દેશ કી તુલના કરે. અસ્વચ્છ રહના ઉનકે યહાં અધર્મ સમગ્ર જાતા હૈ. ક્યા મરીબ, ક્યા અમીર—સબકે સબ સ્વચ્છતાપ્રિય હૈં; કારણ જાપાની ગૃહ અત્યંત સ્વચ્છ તથા પવિત્ર હોતે હૈં.

जपानियों का धर्म

प्रारंभिक काल में इस द्वीप के निवासी शिंटोधर्म के अनुयायी थे। शिंटो शब्द का अर्थ देवों की रीति है। इस मत का कोष्ठ ग्रंथ प्राप्य नहीं है। न इसकी कोई सात्विक भाषा ही है और न इसमें कोई विशिष्ट नियम ही। पूर्वजपूजन तथा प्रकृति-अर्चन ही धर्म है। शिंटो धर्मावलम्बियों का विश्वास है कि दृश्य तथा अदृश्य जगत में अनिष्ट संभव है। उचित व्याक्त अपने कर्तव्यों के द्वारा मृतकों की आत्माओं को सुख और दुःख पहुँचा सकता है। छठी शताब्दी के मध्य तक जपानियों ने धर्म को विभिन्न संस्था नहीं समझा था। १६ वीं शताब्दी के मध्य तक जपानियों की यह धारणा थी कि मनुष्य को अपनी प्रवृत्ति के अनुसार धर्म के विषय में वर्तना उचित है। छठी शताब्दी के प्रारंभ में कनफुसियस ने एक धर्म का प्रचार किया; जिसका नाम कनफुसियनिज पड़ा। इस धर्म-प्रचारक ने पिता-माता की आज्ञा का पालन करना, तथा शासक के आदेश के अनुसार चलना ही अपने धर्म का प्रधान उद्देश्य मान रखा था।

छठी शताब्दी के मध्यभाग में बौद्ध धर्म का समावेश इस देश में हुआ; और इस धर्म ने पुरातन शिंटो के विश्वास को असित कर लिया। बौद्ध धर्म के प्रचारकों ने अपने धर्म को सर्वप्रिय बनाने के एकमात्र उद्देश्य से शिंटो की उपस्थिति की वाञ्छनीय समझी। शिंटो धर्मावलम्बियों की देव-देवियों को भी बौद्ध-मंदिरों में स्थान देते थे और कहा करते थे कि ये देव प्राचीन बुद्ध के अवतार हैं। बौद्ध पुरोहित जपान के प्रथम शिक्षक थे। वे अद्भुत विद्वान् थे। अतः राष्ट्र के प्रत्येक भाग में घन्टोने अपना प्रभाव जमा लिया। हम लोग जिस भाव में धर्म का अर्थ करते हैं, उस भाव में न शिंटो धर्म, न कनफुसियन धर्म और न बौद्ध धर्म ने ही धर्म का समझा। अतः आज भी साधारण जपानी धर्म का नाम उच्चारण करने पर हँसता है !

क्रिस्तान धर्म का प्रवेश जपान में १६ वीं शताब्दी के मध्य में हुआ। अर्वाचीन जपान के धार्मिक विचार शिंटो-कनफुसियन, दर्शन, बौद्ध-तत्त्व तथा क्रिस्तान आध्यात्मिक नियम के इक्षस्वरूप हैं। इन धर्मों में शिंटो का प्रभाव सर्वसाधारण पर अत्यधिक है। 'कान्जिकी' एक महत्त्वपूर्ण जपानी ग्रंथ है, इसका संकलन ७११-७१२ धस्वी में हुआ था। दूसरा अपूर्व ग्रंथ निहोन शोकी है। इसकी भी रचना ७२० धस्वी में हुई है। 'कान्जिकी' सृष्टिरचना तथा धार्मिक प्रथाओं का विवरण करता है। इसी ग्रंथ में एक शिंटो सूक्त है, जिसका आशय प्रकट कर देना उचित प्रतीत होता है—'स्वर्ग पवित्रं भवेत् । पृथ्वी पवित्रा स्यात् ।' पवित्रात्मा मेऽस्तु बाह्याङ्गानि पवित्राणि भवेयुः षडेन्द्रियाणि पवित्राणि भूयास्तुः । यहाँ पर छः इंद्रियों से पाँच ज्ञानेन्द्रिय और छठे में हृदय से आशय है। इस सूक्त में केवल पवित्रता के लिये प्रार्थना है। आज भी जपानियों के भी यह भाव विद्यमान है।

पुष्कलवा जिसने सारी जपानी शिक्षाप्रणाली को उन्नतावस्था को पहुँचाया है, धर्म के विषय में इस प्रकार अपना मत प्रकट करता है—

'समाज में शांति तथा आपत्ति से मुक्ति के लिये निःसंदेह धर्म की आवश्यकता है; पर इस काम के लिये कोई भी धर्म पर्याप्त है। धर्म की कष्ट प्रकार के होते हैं; यथा बौद्ध, क्रिस्तान आदि। मेरी समझ में तो इन धर्मों में उतनी ही निम्नता है, जितनी निम्नता नीची तथा काली आय में। मैं तो इसमें कोई अंतर नहीं देखता; जन्म एक काली आय पीता है और दूसरा हरी आय। धर्मवेत्ता तथा धर्मप्रचारक मेरी समझ में ठीक आय के व्यापारी के सदृश हैं। वे अपनी अपनी धर्मरूपी आय के विक्रय के लिये प्रस्तुत हैं।

लोकज्ञासी छोटो आधुनिक जपान का पिता था। वह भी धर्म के विषय में इसी प्रकार की आलोचना करता था कि 'शासकों के लिये धर्म मौखिक है। नतीज यह कि ठीक रचना, देश के प्रति प्रगाढ़ प्रेम प्रदर्शित करना, सम्राट के लिये अर्पित होकर हृदय में स्थान देना, पिता-माता के प्रति श्रद्धा तथा अर्पण रचना, परिवार में ऐक्यता का भाव जगृत करना, पुत्र तथा पुत्रियों के प्रति स्नेह दर्शाना, पूर्वजों की अर्चना करना—ये ही आते शासकों के लिये अनिवार्य हैं।'

जपानियों में धर्म प्रकार का विचार धर्म के प्रति भी आजकल देखने में आता है। यही कारण है कि धर्म की शिक्षाप्रणाली में धर्म का अलग स्थान नहीं मिला है।

जपान की प्राचीन तथा अर्वाचीन शासन

भौद्धधर्म की सत्ता जन्मते ही छठी शताब्दी से जपान के सम्राट शासन के कार्यों से विलग रहने लगे। अतः राजकीय अधिकार निम्ननिम्न शक्तिशाली परिवारों के हाथ में चला गया। इन शक्तिशाली परिवारों के प्रधान आदमी शोगन नाम से प्रख्यात हुये। शासनकार्य के संचालन का पूरा भार इन शक्तिशाली शोगनों के हाथ रहा। इस समय से १८६८ ईस्वी तक सत्य पूछिये तो जपान का राजनीतिक इतिहास इन प्रधान शोगनवंशीयों का ही उत्थान और अधःपतन का इतिहास है। ये शोगन इस भांति से राज-काज चलाते थे कि संसार की दृष्टि में जपानसम्राट ही शासन कर रहे थे-ऐसा प्रतीत होता था। ये शोगन न्यूनाधिक राज-सचिव थे। टोकुगवा अंतिम शोगनवंशी था। इसने सन १८०३ ईस्वी से १८६८ ईस्वी तक शासन किया। इसी वंश के राजत्वकाल में जपानियों के आंदोलन से वर्तमान जपानी सम्राट के पितामह राजकार्य का संपादन स्वयं करने लगे।

इस परिवर्तन का ऐकमात्र कारण जपानियों का पाश्चात्य संसर्ग और इनके दृष्टिकोण का प्रौढ विकास था। यूरोप की शासन-प्रणाली का ही अनुसरण कर उन्होंने यह क्रांति उपस्थित की।

यूरोप से जपान के संसर्ग का प्रथम सूत्रपात १५४३ ई० में हुआ। इसी वर्ष पुर्तगाल-निवासी भेंडो पिटो ने तुकान की आड़पा से अपने दो साथियों के साथ इस द्वीप में पदार्पण किया। धर से वह यहाँ के लिये चला था। पिटो और उसके साथियों के पास जून्डूके थीं। इनकी जून्डूकों ने जपानियों का ध्यान इस प्रकार आकृष्ट किया कि थोड़े ही वर्षों के भीतर तीस हजार से भी अधिक जून्डूके तैयार हो गयीं और इसके अनंतर अनेक जपानी ने इसे अपना अस्त्र बना लिया।

तत्पश्चात् जेसुइट धर्म-प्रचार के उद्देश्य से यहाँ आये; पर जपान जैसे देश में इनकी हाल न गयी। कहा जा चुका है, कि जपानियों के लिये धर्म गौण विषय है। तत्पश्चात् अन्य कछु क्रिस्तान पादरी आये। अतः यूरोप के साथ इसका संबंध दृढ़ होता गया। अरे हाकुसेकी एक जपानी विद्वान था। इसने दो किताबें लिखीं, जे यूरोप की व्यवस्था और सभ्यता का समीचीन चित्र चित्रित करती थीं। इसी समय से लोगों का ध्यान यूरोपीय न्यायविधि, भूगोल तथा चिकित्साशास्त्र की ओर हिरा। टोकुगवा सरकार ने ये दो नाम की संस्था संस्थापित की। इस संस्था में पाश्चात्य भाषाओं सीखी जाती थी, और पाश्चात्य ग्रंथ जपानी भाषा में अनुवादित किये जाते थे। १८६२ ईस्वी में पाश्चात्य विज्ञान के अध्ययन और अध्यापन के लिये एक वैज्ञानिक फ़ैल्लो जाली गठ।

पुनः १८६८ ईस्वी में सम्राट ने राज्य की वाजडार अपने हाथ में ली। इसने यह घोषणा की कि शासनकार्य के लिये योग्यता का उच्च स्थान मिलेगा। उच्चवर्ग में जन्म, राजकार्य-संचालन के लिये योग्यता के सामने, नीचा समझा जायगा। इतलः शिक्षा की प्रधानता स्वीकृत हुई।

१८७१ ईस्वी में एक अनुसंधान कमीशन यूरोप तथा अमेरिका भेजा गया। इस कमीशन का जपान बौटने पर शिक्षा-प्रचार के लिये एक विस्तृत सुझा तैयार किया गया और निःशुल्क शिक्षा प्रदान करने का भार अपने ऊपर लिया और शिक्षा सभ्य श्रेणी की जनता के लिये अनिवार्य समझी गठ।

जपान की वर्तमान शिक्षाप्रणाली पर विचार करने के पूर्व में इसकी प्राचीन शिक्षा-संघंधी संस्थाओं का हिइर्शन करा देना उचित समझता हूँ।

पुरातन काल में विद्यालय यदि जपान में थे, तो सैमुराय की ही शिक्षा के लिये इनकी स्थिति थी। सैमुराय अपने अपने की शिक्षा ही के लिये पाठशाला संस्थापित करते थे। अतः प्राध्वेट स्कूल ही पहले पहल आविर्भूत हुये।

पुरातन जपानी सर्वसाधारण-शिक्षा का प्रधान उद्देश्य शिक्षक और शिष्य में आलोचिक प्रेम का उत्पन्न कराना था। स्कूल में हाजिर होने के पहले पिता अपने लड़के को शुरु के धर ले जाते

થે. વે દોનોં કે સામને છુડને ટેક કર પ્રતિજ્ઞા કરતે થે કિ શિક્ષક મહાશય કે શાસન કા પાલન કાય, મન, બચ, ક્રમ સે કરેગે. પિતા કે ચલે જાને કે બાદ ગુરુ બી ઉસ બાલક કે પિતા કે સ્થાન કેા પૂરિત કરતે થે. ગુરુ કે પ્રતિ જો ભક્તિ બાલક પ્રદર્શિત કરતે થે, વહ જાપાની ધર્મ-અંથ મેં ઇસ પ્રકાર વર્ણિત થી કિ ‘શિક્ષક કી પરછાહી’ કેા કોઈ વિદ્યાર્થી પદ્દલિત ન કરે, વરન્ ઉસસે તીન શીટ દૂર હી રહે’.

મંદિર-સ્કૂલ કે પુરોહિત શિક્ષક બાલકોં કી ગૃહ-સ્થિતિ સે પૂર્ણ જાનકારી રખતે થે. પુનઃ વે જન બાલકોં કેા ઐસી શિક્ષા દેતે થે, જિસકે દ્વારા વે ગૃહ-કાર્ય મેં પટુ હો જાતે થે. દેશ કી સેવા કરના ઔર અપની વૃત્તિ મેં લગા રહના હી પ્રાચીન જાપાની શિક્ષા કા લક્ષ્ય થા !

સૈમુરાય કે બચ્ચે શાસ્ત્ર-કલા મેં શિક્ષા પાતે થે. આયુધસંચાલન મેં કુશલતા પ્રાપ્ત કરને કે પશ્ચાત્ વે દેશ મેં પરિભ્રમણ કરતે થે; ઔર પ્રત્યેક પ્રકાર કે કસેરા કેા સહન કરતે થે. પુનઃ સ્થાનીય શરોં કેા શક્તિ કા પરિચય દેને કે લિયે આજ્ઞાન કરતે થે !

વ્યાપાર-સંબંધી જ્ઞાન બી ગુરુ-સેવા હી કે દ્વારા પુરાતન જાપાની ઉપલબ્ધ કરતે થે. નૌ અથવા દશ વર્ષ કા બાલક કિસી વણિક કે સાથ રહ જાતા થા. વહ વણિક બાલક કે ભરણુ-પોષણ તથા વ્યાપાર-શિક્ષા કા ઉત્તરદાયિત્વ અપને ઉપર લે લેતા થા. સાધારણતઃ વહ ઉમ્મીદવાર લિખના-પઢના નહીં સીખતા થા. વહ વ્યાપાર કી સબી સીદ્ધિયોં કેા પાર હો જાતા થા. સખસે પહેલે ઉસે નીચ નોકર કા કાર્ય કરના પડતા થા. ઇસકે બાદ વહ સંદેશહર કા કાર્ય સંપાદિત કરતા થા. તત્પશ્ચાત્ અધમ કિરાની કા કાર્ય કરતા થા. તખ બિક્રી બાંટે કા કામ, ઔર ફિર બડે કિરાની કા કામ. સંધ્યાસમય એક શિક્ષક સે વહ પત્ર-વ્યવહાર ઔર વાણિજ્ય કા રહસ્ય સીખતા થા. જખ ઉમ્મીદવાર પ્રધાન કિરાની કી યોગ્યતા મેં કામ કરતા હુઆ અપને વ્યાવહારિક જ્ઞાન કા પ્રમાણ દેતા થા; તખ ઉસકા માલિક ઉસે કુજ મૂલધન દે રોજગાર મેં લગા દેતા થા. દૂકાન ઉમ્મીદવાર હી કે નામ સે ખોલી જાતી થી. માલિક અપના કુજ ગ્રાહક બી ઉસકે પાસ ભેજ દેતા થા.

ઇસ પ્રકાર કી શિક્ષા ટોકુગવા-શોગન સરકાર કે પૂર્વ જાપાન મેં પ્રચલિત થી. ટોકુગવા-સરકાર કે પૂર્વ સર્વસાધારણ કી શિક્ષા કે લિયે રાજ્ય કી ઔર સે કોઈ પ્રબંધ ન થા. કેવલ ઔદ્ધ મંદિર હી થે; જહાં સર્વસાધારણ કે બચ્ચે ન્યૂનાધિક શિક્ષા પાતે થે. કુજ સમય કે બાદ જખ ઇસ પ્રકાર કે મંદિર શિક્ષા-વિતરણ કે લિયે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર લેતે થે, તો સૈમુરાય કે બચ્ચે બી ઐસે વિદ્યાલય મેં જાયા કરતે થે. પ્રાઇવેટ સ્કૂલ તબી ખોલે જાતે થે, જખ પઢનેવાલોં કી સંખ્યા યથેષ્ટ હોતી થી.

ટોકુગવા યાયસુ ને, જો ઇસ શોગનવંશ કા જન્મદાતા થા, શિક્ષા-પ્રચાર મેં બડી સહાયતા દી. ઉસને વિદ્વાનોં કેા નિયુક્ત કિયા, પુરાતન ગ્રંથોં તથા હસ્તલિપિયોં કી ખોજ કરવાયી, કિતાબોં કા પ્રકાશન કરવાયા ઔર સ્કૂલોં કા સંસ્થાપન કિયા.

જખ ૧૮૬૮ ઇસ્વી મેં સમ્રાટ કી શક્તિ કા પુનરાવર્તન હુઆ, તો પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન કી ઉપલબ્ધિ પર અધિક જોર દિયા ગયા. જાપાન કી નૂતન શિક્ષા-પ્રણાલિ યદ્યપિ પુરાતન સે વિભિન્ન હે, તથાપિ સૈમુરાય શિક્ષા કા સાર રખતી હે.

શિક્ષાવિભાગ કા સંસ્થાપન ૧૮૭૧ ઇસ્વી મેં હુઆ. ઇસ વિભાગ કા ઉદ્દેશ્ય ઇસકી શિક્ષા-પદ્ધતિ કી નિમ્નભૂમિકા સે હી ટપકતા હે:—

“મનુષ્ય કે ઉત્થાન, સંપત્તિ કે પ્રબંધ, કાર્ય મેં સિદ્ધિ તથા જીવન મેં સફલતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે કેવલ એક હી ઉપાય હે. વહ સાત્વિક ગુણોં કા ઉપાર્જન, મેધાશક્તિ કા વિકાસ ઔર કલા મેં દક્ષતા પ્રાપ્ત કરના હે. પુનઃ ઇનકા ઉદ્ભવ કેવલ વિદ્યા હી દ્વારા સંભવ હે. અતઃ ઇસ સમય સે પ્રત્યેક ગ્રામ મેં એક બી ઘર વિદ્યાવિહીન ન રહને પાયગા ઔર પ્રત્યેક ઘર મેં એક બી આદમી વિદ્યા સે અનલકૃત નહીં રખા જાયગા.”

આજ જાપાન મેં યહ ઉદ્દેશ્ય ફલીજૂત બી હુઆ હે.

(“મનોરમા” માસિકના એક અંકમાં લેખક:—સાહિત્યોપાધ્યાય શ્રી. રામદીન પાન્ડેય.)

૭૭-કલ્પ કે કેદખાનાં ?

સોવીએટ રશીઆની જેલની મુલાકાત; કેદીઓને કામના બદલામાં
પગાર મળે-પખવાડીઆની બહાર જવાની રજા મળે-
ગવર્નર અને કેદીનાં સરખાં લૂગડાં

રશીઆમાં જે મને સઘળા વિચિત્ર અનુભવો થયા હતા, તેમાં સૌથી વિચિત્ર તો જ્યારે મેં એક રશીઅન કેદખાનાની મુલાકાત લીધી ત્યારે થયો હતો. જ્યોર્જીઆની એ જેલ જેમ કેદખાનાં-વિષેના ઈંગ્લીશ ધોરણના મારા બધા ખ્યાલોનું રૂપાંતર થઈ ગયું હતું. મેં જેલ જેવા જવાની માગણી કરી હતી, જે મને આપવામાં આવી હતી. હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે, કંઈક ભૂલથી જેલના ગવર્નરને મારા આગમનની ખબર આગળથી આપવામાં આવી નહોતી. પહેલાં એ વિષે જરા મુસ્કેલી ઉભી થઈ હતી; કારણ કે તેને એવા હુકમો મળેલા હતા કે, પરવાનગી વગર કોઈ પણ વીઝીટરને જેલમાં દાખલ કરવા નહિ. છેવટે કેટલીક દલીલ પછી એવો તોડ કાઢવામાં આવ્યો કે, ગવર્નર કેદખાનામાં હંમેશ મુજબ ચારે બાજુ સાથે ફરે, ત્યારે મારે તેની સાથે રહેવું. દરમિયાન તેનો કોઈ એસિસ્ટન્ટ ટેલીફોન મારફત મારે માટે પરવાનગી મેળવી લે. એ પ્રમાણે જેલના ગવર્નર અને બીજા એક બે જણા એમ અમારી ટોળી કેદખાનામાં ફરવા લાગી.

ખોરાકી ખાતાનો વૉર્ડન

માર્ગમાં હું જેલના ખોરાકી ખાતાના વોર્ડન જોડે વાતે વળગ્યો. તે ઝારના અને મેન્શે-વિકોના અમલ વખતે આજ જેલમાં એક ઑફીસર હતો અને બંનેની ખરાબ યાદગીરીઓ તથા કડવા અનુભવો તેના મગજમાં તાજા હતા. બંને અમલમાં એકલા કેદીઓનોજ નહિ પણ વૉર્ડરો સુદ્ધાંનો ખોરાક ધણો ખરાબ મળતો હતો; પણ એ જમાનામાં સારા ખોરાકનો ખ્યાલજ કોઈને ન હતો. એ જમાનામાં કેદીઓ તરફ ધણી સખત વર્તણૂક ચલાવવામાં આવતી હતી; પણ તેની સામે શું ઉપાય લઈ શકાય ? હું પોતે મારાથી બનતું ત્યાંસુધી કેદીઓ તરફ માયાળુ રહેતો, પણ એ વખતની પદ્ધતિજ એવી જુદી હતી કે તેની સામે કોઈ ટકી શકે નહિ. એ વાત ખરી કે મેન્શેવિક અમલમાં તો કોઈ અન્યાય સામે ફરિયાદ કરી શકતું; પણ ઝારના અમલમાં તો ફરિયાદ સુદ્ધાં થતી નહિ. પણ ફરિયાદ તરફ લક્ષજ ન અપાય ત્યાં ફરિયાદ કરવાનો અર્થ શું ? મેન્શેવિકો ઉખડી ગયા ત્યારે મને ધણો ખેદ થયેલો, કારણ કે એ લોકો જેલના સ્ટાફના ત્રણ મહીનાના પગાર ચાંક કરીને ચાલી ગયેલા. એક રશીઅન સ્વભાવે પ્રમાણિક માણસ છે અને તેને કોઈ લૂંટી જાય એ પસંદ પડતું નથી. આ આગલી યાદગીરીઓ તેના બિચારાના મનપર હજી પણ તાજા હતા. એ તેને જૂલોજ શકતો ન હતો.

અત્યારની સ્થિતિ

અત્યારે જેલમાં પરિસ્થિતિ કેવી હતી ? મેં પૂછ્યું અને જવાબ મળ્યો કે “ અરે, ધણી સારી. કેદીઓપર ખરાબ વર્તણૂક ચલાવવામાં આવતી હતી નહિ. કેદીઓ અને વૉર્ડરો બંનેને ખોરાકી સારી મળતી હતી અને તેમના કારભારીઓને પગાર નિયમિત મળતો હતો. જૂના અમલ જેવી સ્થિતિનું નામનિશાન રહ્યું ન હતું, અને અત્યારે હું વધારે સુખી અને આબાદ છું. જે કે હું જેલમાં વૉર્ડરોતરીકે કામ કરું છું, છતાં હું આખરે તો માનવી છું.”

કેદીઓ અને તેમના મિત્રો

અમારી જેલખાનાની સફર દરમિયાન એક ઓરડામાં અમે જઈ ચઢ્યા, જ્યાં જાહેર પ્રજાનાં માણસો કેદખાનામાં પોતાના મિત્રો અને સગાંને મળવા આવ્યાં હતાં. કેદીઓ અને મિત્રો વચ્ચે એક લોખંડનો કઠોરો હતો; પણ આ કઠોરાની પેલી બાજુ ઉભા રહી એક કેદી પોતાનાં સગાં અને મિત્રો સાથે વાત કરી શકે, તેમની સાથે શેકહેન્ડ કરી શકે અને સુખન સુદ્ધાં કરી

ચક્ર. એક કેદી તેની પત્ની પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંને લાવી હતી તેને બચ્ચીઓ લેતો હતો. મને ખબર પડી કે, અઠવાડીયામાં ત્રણ વખત એક કેદી પોતાના મિત્રો અને સગાંવહાલાંઓને અડધો કલાક સુધી મળી શકે; અને ગમે તેટલી સંખ્યાના પોતાના મિત્રોને એ મળી શકે, જેલના જીવન સંબંધમાં આપણા પોતાના ખ્યાલને અહીંજ પહેલાં આંચકો અને અચંબો લાગે.

કોટડીઓ નાણુદ

ખીજી અગ્નયખી મને એ લાગી કે, આ જેલમાં કેદીઓ માટેની કોટડીઓ હતીજ નહિ. આ કેદખાનામાં દરેક કેદી માટે જંગલી જનવરનાં પાંજરાં ફેશનની કોટડીઓ નાણુદજ કરવામાં આવી હતી. કેદીઓ દરેક માળપર આવેલા મોટા હોલમાં પંદરથી વીસની સંખ્યામાં સૂતા હતા, અને આ હોલને દિવસે કે રાતે તાળાં મારવામાં આવતાં હતાં નહિ. એક માળથી ખીજે માળે જવાના દાદરાપરનાં બારણાંનેજ માત્ર તાળુ મારવામાં આવતું હતું. દરેક માળના કેદીઓ પોતાના માળમાં એક ઓરડામાંથી ખીજા ઓરડામાં ખુશીથી જઇ શકતા હતા; અને વગર અંકુશે વાતચીત કરી શકતા. સીગરેટ-સીગાર પુકી શકતા કે લેખન-વાંચનનું કાર્ય કરી શકતા. દિવસના જૂદા જૂદા માળ વચ્ચેના દાદરા પરનાં તાળાં પણ ખસેડી નાખવામાં આવતાં હતાં.

કસરત

દિવસમાં ચાર વખત કેદીઓને બહાર ખુલ્લી જગ્યામાં કસરત કરવા જવા દેવામાં આવતા હતા. જેલના કંપાઉંડમાં તેઓ હથીઆરખંધ ગાર્ડની સરદારી હેઠળ જતા નહિ, પણ તેઓ પોતાની જાતે જેલના કંપાઉંડમાં નિરંકુશ લટાર મારતા હતા. આ વધુ અગ્નયખી !

કેદીઓને બહાર જવા સુધાંની રજા

મને વધુ ખબર એ મળી કે, સારી ચાલચલગતવાળા કેદીને અઠવાડીયામાં એક દિવસ ગામમાં રજા પર જવાનો મળતો હતો, જ્યારે તે શહેરમાં નિરંકુશ ફરી હરી શકતો અને પોતાના કુટુંબની સાથે એક આખો દિવસ ગાળી શકતો. મેં પૂછ્યું કે “આવી રીતે રજાનો લાભ લઇને કોઈ કેદી પોલ થઇ જતો હતો કે નહિ?” તો મને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, રજાપર ગયેલા કેદીઓ ત્યાંથી ઠરાવેલે વખતે પાછા જેલમાં હાજર ન થવાનો બનાવ કવચીતજ બનતો. ઉનાળામાં સારી ચાલચલગતવાળા કેદીને એક પખવાડીયાની રજા બક્ષવામાં આવતી, જે તે પોતાની ખુશી પડે ત્યાં ગાળી શકતો હતો. આવા સંજોગોમાં પણ કોઈ કેદી ગુમ થતોજ નહિ.

ઇંગ્લીશ જાણતો કેદી

કેટલાક હોલમાં ફર્યા પછી મને એક અંગ્રેજી ભાષા જાણતો કેદી મળ્યો. તે જેલમાંજ અંગ્રેજી શીખ્યો હતો. તેની સાથે મને ઘણી જાણવાળેગ વાતચીત થઇ. તેના ખ્યાલ પ્રમાણે કેદખાતું એક સુંદર જગા હતી. કેદીઓ દિવસના આઠ કલાક કામ કરતા હતા. તેમને ખોરાક સારો મળતો; તેમના તરફ સખત વર્તણુંક ચલાવવામાં આવતી હતી નહિ. કેદીઓનાં પોતાનાં અભ્યાસનાં મંડળો હતાં. તેમની પોતાની એક લાઇબ્રેરી હતી, જેની વ્યવસ્થા ખુદ કેદીઓની પોતાની કમિટિ કરતી હતી. આ ઉપરાંત કેદીઓની પોતાની ઓરચેઆ, વાયર્લેસ, ચેસ અને ડ્રાફ્ટની ક્લબો હતી.

કલખ કે જેલ ?

દુકામાં એ આખું મકાન એક જેલને બદલે એક ક્લબ જેવું લાગતું હતું, બિલ્ડિંગ અલબત્ત જેલ જેવી દેખાતી હતી. ફર્નિચર અને ઓઢવા પાથરવાનાં સરતાં હતાં. તે સિવાય એ સ્થળને ક્લબ કરતાં જૂદી પાડનારી કોઈ સ્થિતિ હોય તો તે માત્ર એટલીજ કે, રજાવગર તેનાં માણસો મકાનની બહાર જઈ શકતાં નહિ. આ સ્થળની સુખસગવડો તો બિચારા સખત મજુરી કરનારા બ્રિટિશ ભોગવે તે કરતાં વધુ સારી હતી, અને આપણા કમનસીબ કેદીઓને આપણે જે સગવડ આપીએ તે કરતાં અલબત્ત ઘણીજ સારી સગવડો અને સાધનો અહીં હતાં. સીનેમાને પણ બૂલવામાં આવ્યો હતો નહિ, અને અઠવાડીયામાં ત્રણ વખત કેદીઓ આગળ સીનેમા દૃશ્યો અને નાટકો થતાં હતાં.

રશીઆમાંજ બની શકે

કેદીઓનાં લૂગડાં જેલના ગવર્નર જેવાંજ હતાં. અમે જેલના મકાનની બેલેરીમાં બેસી વાતો.

કરતા હતા. હું, ગવર્નર, બે ત્રણ ગવર્નરના એસિસ્ટન્ટો અને ચાલીસ જેટલા કેદીઓ, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેને ખબર મળી હતી કે, હું જેલ જોવા આવ્યો હતો, અને મારો સત્કાર કરવા તે આવી પહોંચ્યો હતો. તે અમારા મંડળમાં બંધી ગયો અને અંગ્રેજ કેલખાનાની પદ્ધતિ વિષે અમે સંધ્યા, ગવર્નર, ન્યાયાધીશ, હું અને કેદીઓ સંધ્યા છૂટથી ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને તે પણ સમાનતાથી. રશીઆ સિવાય બીજા કોઇ પણ દેશમાં આવી સ્થિતિ ચાલી શકેજ નહિ. તેમનાં છુગડાં પરથી કોઈજ કંઈ શકે નહિ કે, કોણ ન્યાયાધીશ હતા ? કોણ ગવર્નર અને કોણ કેદીઓ ? કેદીઓએ પોતાની એક દુકાન ઉઘાડી છે, જે તેમની એક કમિટિ ચલાવે છે. આ દુકાનમાંથી કેદીઓ તંબાકુ, મિઠાઇ, દાંત ધસવાનાં શ્વેત, દંતમંજન વગેરે હમેશની જરૂરની નાની નાની વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે. આ દુકાનમાંથી જે નફો થાય, તેની આવકમાંથી જેલમાંથી છુટેલા કેદીઓને મદદ આપવામાં આવે છે.

કેદીઓને પગાર મળે

કોઇ પૂછે કે, જેલમાં વસનારા કેદીઓ બિચારા પૈસા વગર કેમ કંઈ ખરીદી કરી શકે ? પણ વાત એમ છે કે, રશીઆમાં કેદીઓને તેઓ જે કામ કરે તેના બદલામાં પગાર આપવામાં આવે છે અને એ પોતાની આવકનો ઉપયોગ ગમે તેમ કરવાને તેમને હક્ક હોય છે.

કેદીઓ એકબીજા સામે કંઈ મારફત કે ગુન્હા કરે તો તેનો નીકાલ જેલના ગવર્નર નહિ પણ કેદીઓ પોતે કરે છે.

કેદીઓની કમિટિ

કેદીઓની પોતાની ચુંટાયેલી કમિટિ જેલમાં ઉભી થતી મુશ્કેલીઓનો તોડ કાઢવા માટે હોય છે. આ કમિટિનો સત્તાવાર સ્વીકાર થયેલો હોય છે અને તે ગમે ત્યારે ગવર્નરને મળી શકે છે. જે ઝગડામાં કેદીઓ અને ગવર્નર વચ્ચે સમાધાનીભરી સમજુતી ન થાય તો ન્યાયાધીશ આગળ એ વાત જાય છે. કેદીઓનું પોતાનું નાનકડું છાપું નીકળે, જેમાં તેઓ ગમે તે લખી શકે છે; અને ખુદ જેલના કારોબારવિષે તેમાં ટીકા કરી શકે છે. કેદીઓની કમિટિ છાપામાં આવતાં લખાણોવાંચી જાય છે.

જુનરઉદ્યોગના વર્ગો

જૂદા જૂદા રૂમમાં મેં કેદીઓને જૂદા જૂદા ધંધા અને ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા જોયા હતા. કોઈ શીવણકામ કરતા, કોઈ ખૂટ બનાવતા, કોઈ સુશારકામ કરતા, એ રીતે કામ કરતા તેમના અભ્યાસવર્ગમાં કોઇ વખત બહારનો શિક્ષક શીખવવા આવતો તો કોઇ વખત કેદીમાંથીજ કોઈ શિક્ષકનું કામ ઉપાડી લેતો. એક કેદી જે શિક્ષણ આપવાનું કામ કરે તો તેની સજાના ત્રણ દિવસ એ દિવસના ગણાય.

માન્યું નહિ

મને કહેવામાં આવ્યું કે, મારી મરજી હોય તો કેદીઓને એક બાજુ લઇ જઈ તેમની સાથે વાતચીત કરી શકું તેમ છું. આ તકનો મેં લાભ લીધો. ઝાંરીસરો બીજી બાજુ ચાલી ગયા અને કેદીઓ મારી જોડે વાતે વળ્યા. તેઓએ મને ખ્રિદિશ જેલખાનાં વિષે ઘણા ઘણા સવાલો પૂછ્યા અને જ્યારે મેં જણાવ્યું કે, ઇંગ્લાંડની જેલમાં દરેક કેદીને રાત્રે એક ઓરડીમાં પૂરવામાં આવે છે ત્યારે એ વાત તેમને ગળે ઉતરી નહિ. કેદીઓની કમિટિ શું કરે છે ? એમ એ લોકોએ પૂછ્યું ત્યારે મારે શરમીંદગીથી જવાબ આપવો પડ્યો કે ખ્રિદનમાં કોઇ જેલનો ગવર્નર કેદીઓની કમિટિની વાત સાંભળે તો તેને માથે લોહી ચઢી જાય.

કેદીઓએ પછી તેમને માટે તુરતનોજ તૈયાર કરવામાં આવેલો નહાવાનો હોળ મને બતાવ્યો અને હું ઉપડ્યો ત્યારે મને બાદશાહી આવકાર આપ્યો અને ખ્રિદિશ કેદીઓ માટે બલી દુવાનો પેગમ મોકલી જેલના બગીચામાંથી મને પુષ્પોની એક સુંદર કલગી ભેટ આપી.

(દૈનિક “ હિન્દુસ્થાન ” ના એક અંકમાંથી. મૂળ લેખકઃ-ડબલ્યુ. જે. બ્રાઉન)

સુધરેલા કહેવાતા દેશોમાં પણ જેલનું નામ દેતાં માણસ ધૂજા ઉઠે છે. ખરેખર, એની તુષના જાઓમાં જે નરકવાસતરીકે જણાવવામાં આવે છે તેથીજ ચર્ચ શકે. એ નરકવાસમાં દુર્ભાગી શુ. ૧૧

પ્રાણીઓને ફટકા પડે છે, મારફાડ થાય છે, દરેક જાતનો જીવમ ભોગવવા પડે છે; અરે, માનવ-તરીકે તેને કોઈ ગણતું પણ નથી. એ હિંદની જેલોની હાલત છે. કોઈને તેનો અનુભવ કરવો હોય તો તે મારી સાથે પેશાવરની જેલમાં આવે. બરેલીની જેલમાં તો કેદીઓને ખાસડાંથી મારવામાં આવે છે. લોખંડી પિંજરામાં આપણા અનેક દેશભક્તો અને દેશના સપુતોના છળ કરવામાં આવે છે. મેં મારી જીંદગીનાં સાડાચાર વર્ષ હિંદના કારાવાસમાં ગાળ્યાં છે અને તેથીજ મોસ્કોમાં હતો ત્યારે તેની જેલ જોવાની મને ઉત્કંઠા થઈ. મેં ત્યાં જે કંઈ જોયું તે પરથી તેને જેલ કહેવીજ કેમ, એ સવાલ પેદા થાય છે. હિંદની જેલોમાં માનવનો પશુ બને છે ત્યારે રશિયાની જેલોમાં પશુતા ભોગવનાર પ્રાણીઓ પણ કેળવણી અને સંસ્કારિતા મેળવી ઉચ્ચ કોટિએ ચઢે છે. અહીંની જેલોમાં ભય પ્રવર્તે છે-ત્યાં સરસ્વતીની આશિષ વરસે છે.

મોસ્કોની જેલમાં એક કારખાનું જોયું. ખાજીમાંજ કેદીઓને રહેવાની જગા હતી. જો ત્યાં લોખંડી જાળીઓ ન હોત તો તે જેલ છે એમ કોઈ પણ માનત નહિ. ખુરશીઓ અને સાદીઓ બનાવવાનાં, દરજીકામનાં, સાજી તથા ટાઇપનાં કારખાનાં પણ જોયાં, તેમ કેદીઓની દરેક સગવડ જળવતી બોલીઓ તથા ખોરાક પણ તપાસ્યા. મારી સાથે બીજા પણ કેટલાક ગૃહસ્થો હતા. તેમાંનો એક ફ્રેંચમેન બોલી ઉઠ્યો કે “અરે કોણ કહે કે આ જેલ છે?” અહીંના કેદીઓ અમારા જેવા બહારથી આવેલા માણસો સાથે પણ છૂટથી બોલી શકતા. તેમના મનરંજન માટે ગાયન-વાદનના જલસા થતા, દરેક રીતે કેદીઓને અહીં છૂટ છે. સિવાય કે, કેદી જેલમાંથી બહાર ન જાય. ઉપરાંત લાયસેરીઓ પણ છે, તેમ નિરક્ષર કેદીઓને લખતાં-વાંચતાં શીખવવાની શાળાઓ છે. કેદીઓને કુલ્લે આઠ કલાક કામ કરવું પડે છે ને તેમાંના બે કલાક તેમને લાજીવવામાં આવે છે.

વળી અહીં વૉડરો હોતા નથી, માત્ર થોડા સુપરવાઈઝરો હોય છે.

દરેક દેશમાં ગુન્હેગારોને સજા થાય છે અને તેમને જેલમાં પણ મોકલવામાં આવે છે; પરંતુ તેની પાછળ રહેલા હેતુવિષેજ સોવિયટ રશિયામાં દેખીતો ભેદ છે. ત્યાં કેદીને સજા માટે નહિ પણ તાલીમ આપી લાયક નાગરિક બનાવવાને માટેજ લઈ જવામાં આવે છે; તેમ કેદીઓની મનોદશા ધ્યાનમાં લઈ તે મુજબ તેમની પાછળ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. વળી અહીં બીજા એક વિશેષતા એ જોવામાં આવે છે કે, કેદી જે જાતનું કામ બહાર કરતો હોય તેવુંજ કામ તેની પાસેથી જેલમાં પણ લેવામાં આવે છે. કેદીઓ પોતાનાં કપડાં વાપરી શકે છે, તેમ ખોરાક પણ સારો હોય છે.

ફોજદારી ગુન્હાવાળા કેદીઓની આ વાત થઈ ત્યારે રાજકીય કેદીઓની સ્થિતિ કેવી હશે એ કલ્પી શકાશે. તેમને કામ કરવું પડતું નથી. ખાસ સગવડો આપવામાં આવે છે. ગમે તે જાતની ચોપડીઓ તે વાંચી શકે છે ને મિત્રોને મળી શકે છે.

પરદેશીઓની વ્યવસ્થા

વળી રશિયામાં પરદેશીઓની જે ખાનદાનીથી બરદાસ્ત રાખવામાં આવે છે તેવી બરદાસ્ત તો બીજા કોઈ પણ દેશોમાં મેં કે બીજા કોઈએ પણ અનુભવી નથી. પરદેશખાતા તરફથી બોલાવેલી સભામાં હું એક દિવસ હાજર હતો. વક્તાઓએ પરદેશીઓના બે વર્ગો જણાવ્યા. સોવિયટ રશિયા જગતભરના કામદારોની એકતામાં માનનાર હોવાથી તેઓ જીવનનીથી બીજાઓ સાથે વર્તે છે. આથીજ પરદેશના પ્રતિનિધિઓ રશિયાને કિનારે ઉતરે ત્યારથીજ સરકારના પરાણા ગણાય છે. તેમને કોઈ પણ જાતનો ખર્ચ કરવો પડતો નથી.

વળી રશિયાની સ્થિતિ નજરે નીહાળવાને માટે આવનાર પરદેશી પધિકોની સોવિયટ સરકાર પોતેજ દરેક વ્યવસ્થા રાખે છે, પણ ખર્ચ દરેકે આપવું પડે છે. આવો કોઈ મુસાફર આવે કે તેણે બે મહીનાની અંદર સરકારમાં પોતાની ખબર આપવી જોઈએ. નાગરિકતાના કાયદા પણ અહીં ધણીજ સરળ ને સાદા છે. કોઈપણ પરદેશી નામદાર નોંધાવતાંની સાથેજ ત્યાંના નાગરિક બની શકે, તેને શહેરીતરીકેના સધળા હક મળી જાય છે અને વિશેષતા એ કે, તેમને લશ્કરમાં નોકરી કરવાની ફરજ હોતી નથી, તેમ તેઓ ચોક્કસ કાયદાઓ ભંગ ન કરે ત્યાંસુધી તેમની

ખાનગી મલામત્તા પણ જન્મ થતી નથી.

સોવિયટ સમાજ

અહીંની સમાજપદ્ધતિ સુધરેલી ગણાતી પશ્ચિમ અને પ્રજાલિકાવાદી પૂર્વથી છેકળ જૂદી જણાય છે. પોષાક માટે કોઇ જાતનું બંધન નથી. શહેરીઓ પણ મિલિટરી ફેશનનાં કપડાં પહેરી શકે છે; તેમ સ્ત્રી-પુરુષોના પોષાકમાં પણ કોઈ જાતનો ફેર હોતો નથી. તેમનાં મંડળો પસંદ કરે તે પોષાક તેઓ પહેરી શકે છે. આથી લશ્કરી વિભાગમાં સંખ્યાબંધ યુવતીઓ મિલિટરી યુનિફોર્મમાં હરતી ફરતી દેખાય છે.

નાનાં નાનાં છોકરાંઓ પણ ખાખી યુનિફોર્મ પહેરે છે. તેઓ દેશના ભાવી આધારરૂપ ગણાય છે. મેં એક અમલદારને પૂછ્યું કે “૧૫ વર્ષની અંદરનાં છોકરાંઓને તમે લશ્કરી પોષાક પહેરવાની પરવાનગી શા માટે આપો છો ?”

“અરે ભાઈ” તેમણે જવાબ આપ્યો “આ તો મનોદશા કેળવવાનો એક મહત્વનો સવાલ છે. નાનપણથી તાલીમ ન હોય અને જો રશિયા સામે એકાદ શાહીવાદી હુમલો થાય તો શું કરવું ? તે પ્રસંગે નવા સિપાઇઓની ભરતી કરવી, તાલીમ આપવાની ધાંધલ કરવી, તે કરતાં હમેશજ યુવાનોની મનોદશા કેળવવી એ વધારે મહત્વનું છે. વળી તમે જાણતા નથી કે, લશ્કરી લેખાશથી માણસમાં તેવી જાતનું ઝનુન સ્વાભાવિક રીતેજ પેદા થાય છે ? અમારી પ્રજામાં અમે ગાડરીયા ઘેટાં પેદા થયેલાં જોવા માગતા નથી. તેમના અંતરમાં તેજસ્વિતાના ઝરા ઝમકતા રહે એ જોવાની અમારી ઝંખના છે.

કામદારની પ્રતિષ્ઠા

સોવિયટ રાજતંત્રનું આખું રહસ્ય કામદાર વર્ગોમાં તેના હિતસંબંધની જાગૃતિ પેદા કરવા-માંજ સમાયેલું છે. કામદારો અને ખેડૂતોની પંચાયતો એટલે-સોવિયટ-અને તેથીજ રાજકીય સત્તા આ પંચાયતોના હાથમાં હોય છે. શ્રમજીવી સમાજોનું તંત્ર એટલે આ પંચાયતોએ ચુટેલા પ્રતિનિધિઓ તરફથી ચાલતું તંત્ર-અને જો કોઇ પંચાયતને એમ લાગે કે, એક વાર ચુટેલા પ્રતિનિધિ તેના ધોરણસર ચાલતો નથી તો તેને પંચાયત રદ કરી શકે છે. અને તેથીજ મધ્યવર્તી કમિટી પર પ્રાંતિક કમિટીઓનું અને તેમની ઉપર તાલુકા કમિટીઓનું દબાણ હોય છે.

૧૯૨૦-૨૧ ના કાળમાં-જે વૉર-કમ્યુનીઝમ તરીકે ઓળખાય છે તે કાળમાં-દેશમાંની દરેક વ્યક્તિને એકસરખો ખોરાક તથા બીજી જરૂરીયાત વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવતી; પણ તે પછીના અદ્ય સમયમાં જે નવી આર્થિક પદ્ધતિ ઘડાઇ તેણે વ્યવસ્થાક્રાંતિની દૃષ્ટિએ અદ્ભુત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. પરંતુ છતાં કારખાનાંઓની માલિકી તો કામદારોનીજ છે, તેમ જમીનો-ના ખરા માલિકો પણ ખેડૂતોજ રહ્યા છે.

ખેડૂતોની આબાદાની

કામદારો સાથેજ બીજો મહત્વનો વર્ગ એટલે ખેડૂતોનો-ખેડૂતને ત્યાં “મૌજદ” કહે છે. આ લાંબી દાઢીવાળો પરગજુ મૌજદ ઝારના કાળમાં ભયંકર પ્રજાલિકાવાદી હતો અને તમદારનું નામ લઇ આજસમાં પડી રહેતો. તેમને અજ્ઞાનતામાં રાખવામાં આવતા, રાજકીય શિક્ષણ જેવું તેમને કંઈ પણ મળ્યું ન હતું-જાણે કેમ જમીનદારોની ગુલામી સિવાય તેમને દુનિયામાં કંઈ કરવાનું હોયજ નહિ, એમ તેમને વિષે માનવામાં આવતું; અને જો તે કદાચ તકરાર કરે તો તરત તેની સામે કડક પગલાં લેવામાં આવતાં.

પણ હવે-ક્રાંતિ પછી-ખેડૂત અજ્ઞાની રહ્યો નથી. તેઓને કોઇ લૂંટી શકે નહિ, ખેડૂતોમાં પણ હવે યુવાન મંડળો જામી ગયાં છે. તેમને પોતાની ગુલામી સાલતી હતી અને તેથીજ તેઓ ક્રાંતિવાદી બન્યા. ખરૂં છે કે, અજ્ઞાનને લીધે માનવી ગુલામ બની રહે છે, પણ અંતરના અગ્નિપર વળેલા રાખનો ઢગલો કેળવણીના પવનથી ઉડી જતાં તે પ્રખરતા ધારણ કરે છે-ભણકી ઉઠે છે અને ગુલામીનાં બંધનોને બાળી ભસ્મ કરે છે.

આ જ્ઞાન બે રસ્તે થાય છે; કેળવણીથી અને ભયંકર દુર્દસાથી. કેળવણીનું જ્ઞાન પાવરી

પાયરીએ ધીમે ધીમે થાય છે, જ્યારે બચંકર વિપત્તિનું બાન એકદમ થાય છે અને તેમાંની ક્રાંતિનોજ સ્ફોટ થતો હોય છે.

આ અવસ્થા સમજવી હોય તો ચોપડાં વાંચીને નિરાંત નહિ વળે-ખરી સ્થિતિ નજરે નિહાળવી જોઈશે, તેની અંદર સંકેલાયલાં અનેક તત્ત્વોનું આકલન કરવું જોઈશે. રશિયન ખેડૂત અભણ છતાં આ સભ્ય જોઈ શક્યો તેથી હવે તે ધર્મને ખોરબે પોતાના સવાલો મૂકતોજ નથી. તે જાણે છે કે, ધર્મને નામે તો તે ઝારની શુલામીના દોઝખમાં સળડતો પડ્યો હતો. આમાંથી મુક્તિ આપનારી એક ક્રાંતિજ હતી અને તેથી તે ક્રાંતિનેજ પોતાની પૂજ્યમૂર્તિ ગણી વંદે છે. રશિયામાં હવે એ તો કહેવતજ પડી ગઈ છે કે, ધર્મ એ પ્રજાને માટે અને ખાસ કરીને ખેડૂતને સરળયેલું અશીષ છે. જ્યારે તેની અસર કાઢી નાખનારી જ્વલંત માત્રા એક માત્ર ક્રાંતિ-ચતુરંગી પરિવર્તન એજ છે.

કામ નહિ તો દામ નહિ

જે કોઈ પણ માણસ શરીરે તેમ માનસિક દૃષ્ટિએ સાજો છે તેને ૧૮ થી ૫૫ વર્ષની ઉંમર દરમિયાનમાં કામ કરવું પડે છે. જે કોઈ કામ કરતો નથી તેને સામાજિક તેમ રાજકીય મોભો હોતો નથી. તેની કેળવણી, દવાદાર વગેરે માટે સરકાર જોખમદાર નથી. ત્યાં તો એજ કહેવત છે કે “કામ નહિ તો દામ નહિ.”

આવા માણસો સામાન્ય રીતે ઝારની આમદાનીમાંના અમીરોજ હોય છે. તેમણે ક્રાંતિ વખતે પોતાની ધન-દોલત જમીનમાં દાટી રાખેલી તે હવે જરૂર પડે તેમ વાપરી શાંતિલું જીવન વ્યતીત કરે છે; પણ જ્યારે આ દાટી રાખેલું ધન ખલાસ થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓને કેળવણી ખાતા તરફ કે કારખાનાંઓ તરફજ આશ્રયિકા માટે દોડી જવું પડે છે. તરત તેને સર્વે સામાજિક તથા રાજકીય હક્ક મળી જાય છે અને તે પોતાના પસીનાની કમાણી કરતો થાય છે.

રશિયાની સ્ત્રીઓ

સોવિયટ રાજતંત્રમાં સ્ત્રીઓને પુરુષથી આર્થિક સ્વતંત્રતા આપવાની દૃષ્ટિએ ધણીજ ખંતીલા પ્રયાસો આદરવામાં આવ્યા છે. સોવિયટ તંત્ર સ્થાપન થયું કે તરતજ એક ઢંઢેરો પ્રકટ કરી સ્ત્રીઓ સામે મૂકાયલા અકુશો કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતા; એટલે હવે સ્ત્રીઓ રાજકીય તેમ સામાજિક દરજ્જામાં પુરુષોની ખરાબરીએ હક ભોગવી શકે છે. તે હવે પુરુષના હથીઆરરૂપ રહી નથી, તેમ લગ્નની શુલામ પણ રહી નથી. રશિયામાં લગ્નને પ્રેમોત્પન્ન સામાજિક વ્યવહારતરીકે માનવામાં આવે છે. સ્ત્રીપુરુષની ખુશી હોય તો-અને ત્યારેજ તેઓ પરણી શકે છે, તેમ છુટાછેડા મેળવી શકે છે; તેમજ જ્યાંસુધી એકાદ લગ્ન ખાતામાં કે સામાજિક ખાતામાં નોંધાયું નથી ત્યાંસુધી તે કાયદાસરનું ગણાતું નથી.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની આ મનનીય યોજનાથી રશિયામાં વેસ્થાવૃત્તિ તદ્દન નષ્ટ થઈ ગઈ છે. કુટુંબ-ખાનાં એ હવે રશિયામાં ભૂતકાળની ખીના થઈ પડી છે; તેમ તે સામે ધણીજ કડક કાયદા ઘડવામાં આવ્યા છે.

ખેતીવાડી

હિંદુસ્થાન પ્રમાણેજ રશિયા પણ કૃષિપ્રધાન એટલે ખાસ કરીને ખેતીવાડીવાળો દેશ છે; અને તેથીજ દેશની લોકવસ્તીમાં ખેડૂતોનું પ્રમાણ ધણું મોટું છે. ૧૬ કરોડની રશિયાની પ્રજામાં ૧૪ કરોડ ખેડૂતો છે. અન્ય સ્થળે આપણે જોઈ ગયા તેમ ક્રાંતિના પૂર્વકાળમાં ખેડૂતોની હાલત ધણીજ ખરાબ હતી. કુલ જમીનોમાંની ત્રીજા ભાગ જેટલીજ ખરાબ જમીનો ખેડૂતોની માલીકી-વાળી હતી. “કલ્યાણકાંચે” (જમીનદારોએ) તેમને સદૈવ શુલામીમાં દબાવી રાખ્યા હતા. ધર્મગુરુઓ ઝારના હથીઆર બની પ્રજાને ઉઘે રસ્તે દોરી જતા હતા; પરંતુ ક્રાંતિએ આખી સ્થિતિમાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું. ક્રાંતિ પછી જમીનોની માલીકી ખેડૂતોને મળી. તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮ને રોજ જમીનો દેશની માલીકીની બનાવી દેવાનો કાયદો ઘડાયો અને ૧૯૧૯ સુધીમાં તો ૬૬ ટકા જેટલી જમીનો ખેડૂતોને કબજે થઈ ગઈ તથા સહયોગી પદ્ધતિ પર તેમનું સંગઠન પણ જમી મળ્યું.

(મૂળલેખક:-ભાષ સઉકા ઉસ્માની. અનુવાદક-શ્રી રાજશેખર. દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૭૮-મીરજ મિશન હોસ્પિટલ

વિશેષ ધર્મ કરતાં સામાન્ય મનુષ્યધર્મ વધે છે; કારણ કે જન્મતી વખતે જન્મનાર પ્રથમ વિશ્વદર્શન એક મનુષ્યતરીકેનું કરે છે. પછીજ સ્થળ, કાળ અને સંજોગોને વશ થઇ તે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી કે ખ્રિસ્તીરૂપે મતમતાંતરવાદી બની, સત્ય-અસત્યના ઝઘડામાં પડી મનુષ્યત્વની મહત્તા વધારે છે કે ઘટાડે છે.

× × × ×
છેવટનાં લગભગ એક સો વર્ષ થયાં, ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરનાર ધણાં મિશનો અત્યારે આખા હિંદમાં સ્થળે સ્થળે કાર્ય કરી, સેવાવૃત્તિથી હજારો અન્ય ધર્મીઓને ભગવાન ઇસુના છત્ર નીચે લાવી રહેલા છે. ધર્મધેલછાનો સવાલ જો બાદ કરવામાં આવે તો અમુક સંસ્થાએ ઉંચા પ્રકારની સમાજસેવા-દીનસેવા બજાવી, હજારો કચરાયલા, લાચાર અને પરપદદલિત કે જેઓ માત્ર નામનુંજ મનુષ્યત્વ બોગવી રહેલા હતા, જેઓની ગણતરી પશુઓથી પણ નપાવટ જેવી હિંદુઓએ કરી હતી, તેઓને પુનઃ મનુષ્ય બનાવી, જગતને ઉપયોગી સેવક-સેવિકાઓ આપ્યાં છે. મુક્તિદ્વંજ, કેટલાંક ફાઉન્ડેશન હોમ્સ-અનાથાશ્રમો અને દવાખાનાંઓ આ ઉપયોગી સંસ્થા માંહેલાં છે.

× × × ×
મીરજની મિશન હોસ્પિટલમાં થતી દર્દીઓની ચિકિત્સા, નિદાન અને સારવાર વગેરેની તારીફ ધણો વખત થયાં તેનો લાભ લેનારાઓ પાસેથી સાંભળેલી; પરંતુ ત્યાં પ્રભુ કાષ્ટરના સાચા ભેષધારી, રોગી જનતાને ચરણે પોતાનું જીવન અર્પી રહેલા છે તે તો ગયા ઑગસ્ટ માસમાંજ જાણ્યું.

મીરજ હોસ્પિટલ અમેરિકન પાદરી ડૉક્ટર વૉનલેસે આજથી ૩૫-૪૦ વર્ષ પહેલાં અમેરિકન પ્રેસ્બિટેરિયન મિશન તરફથી એક નાના ભાડાના મકાનમાં ખોલી, તેને પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવ્યું. ધીમે ધીમે કાર્યપરાયણતા, સેવાવૃત્તિ અને દૃઢતાથી હાલની સ્થિતિપર એ સંસ્થાને આણી.

શરૂઆતમાં ડૉક્ટર વૉનલેસેને ધણીજ મુશ્કેલીઓ સામે થવાનું હતું. તેનું કાર્યક્ષેત્ર, હિંદુ-ધર્મના યુક્ત હિમાયતી અને તદ્દન અજ્ઞાન માણસોની વચમાં હતું. મીરજ રાજ્ય કાષ્ઠ પણ રીતે અને કાષ્ઠ પણ શરતે પાદરી લોકોને જગ્યા આપે તેમ હતુંજ નહિ. આવા સંજોગોમાં પણ તે પાદરીએ પોતાનું કામ સાધારણ પાયાપર ચલાવ્યેજ રાખ્યું. તે બિમારને દવા આપતો અને ખબર પડતાં વગરનોતરે-વગરથીએ દર્દીને ત્યાં પહોંચી જતો. તેની પાસે બોલવાનાં વચનો કે પાંડિત્ય જેટલું હોય તે કરતાં ગરીબોના ચરણમાં ધરવા સેવાવૃત્તિ વધારે હતી.

એક સાચા સંન્યાસીનું જીવન હતું અને માથે લીધેલા કાર્યને પાર પાડતાં સામે આવતી વિપત્તિઓ ઝીલી લેવા એક વીર-ધીર-હૃદય હતું.

આ અરસામાં કેલ્કાપુરના કેઈ કુંવરનું ઑપરેશન કરવાની તેમને તક મળી અને આરામ પછી મહેનતના બદલામાં હાલની હોસ્પિટલની જમીનની માગણી કરી, જે રટે કબૂલ રાખી મીરજ પાસેથી અપાવી દીધી. આ વખતે આ ડૉક્ટરને પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધવાની તક સારી હતી; પરંતુ તેને તો પોતાનું-સેવાનું અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું-કાર્ય પાર પાડવાનું હતું.

પગભર થયા પછી તેણે આસપાસના અભણ-અજ્ઞાન હિંદુઓ કે જેમને હિંદુઓએ અસ્પૃશ્ય ગણી દૂર કરેલા હતા, જેમનું મનુષ્યત્વ અધુરું પધું તો આ પાપે હરાર્થ ગયું હતું, જેમના નીતિરીતિના સંસ્કારો ધોવાઈ ગયા હતા અને પેટપૂરતું ગમે તે રીતે મેળવી પેટને ખાડો પૂરવો એજ જેમનો જીવનવ્યવસાય થઇ પડેલો હતો, તેઓને કેળવી પુનઃ મનુષ્ય બનાવી તેમના જૂખ્યા પેટમાં રોટલી આપી ઉધાડાં શરીરો ઠાંકી, તેઓના દિલના અને દેહના આખા આખા જખ્મો દવાથી અને ઇસુની દુવાથી રૂઝવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. અત્યારે તેઓ ખ્રિસ્તીસ્વરૂપે ડૉક્ટર વૉનલેસેના મદદનીશો બની રહેલા છે. લગભગ ડૉક્ટરોથી માંડી વૉલ્ડમાં કામ કરતા હલકા નોકરો સુધીના તથાચ સ્ટાફ

તે ગરીબ અલભ્ય ગામડીઆઓમાંથી ઉપજવી કાઢેલા છે. તેમાંનો એક ડૉક્ટર સાથની અત્યારે 'લેબોરેટરી એક્સ રે' ના ખાતામાં ડૉ. વોનલેસનો મુખ્ય મદદનીશ છે; આખો દિવસ કામ કરવા છતાં પણ તે માણસ પૂરેપૂરી શાંતિથી સદા તૈયારનો તૈયારજ હોય છે.

તેને મેં પૂછ્યું કે “ડૉક્ટર! તમારે ક્યાંથી ક્યાંસુધી દવાખાનામાં હાજરી આપવી પડે છે?” તેણે શાંતિથી ખ્યાલ આપ્યો કે “અહીં દવાખાનામાં મુકરર કરેલા કલાકો નથીજ હોતા, કામ કરનાર માણસ ચોવીસે કલાક કામ કરવા તૈયારજ હોય છે; કારણકે અમે દવાખાનાના છીએ અને દવાખાનું અમારું છે.”

આ ડૉક્ટર લેબોરેટરીના એક્સ રેના કામ ઉપરાંત રસાયણશાસ્ત્ર અને શારીરિક શાસ્ત્રના અહીંની મેડીકલ સ્કૂલમાં-કે જ્યાંથી તે પાસ થઇ બહાર નીકળ્યા છે. ત્યાં-પ્રોફેસર છે.

x

x

x

x

તેવીજ રીતે ત્યાં કામ કરતી કેટલીક સેવિકાઓ અને નોકરો પણ ત્યાંનાજ મિશને તૈયાર કરેલાં છે. તેઓ ખરેખરી લાગણીથી દર્દીઓની સેવા કરે છે. મુ'બઇ, અમદાવાદ કે એવાં બીજાં સ્થળોની સાર્વજનિક હૉસ્પિટલોમાં ધર કરી રહેલી પૈસાની નીચ લાલચ (પાન-સોપારી-ચાહ) હજીસુધી આ સંસ્થાને નથી વટલાવી શકી. તે પ્રતાપ પણ કાર્યવાહકની સંપૂર્ણ કાળજી અને નોકરોને મળતી તાલીમનોજ છે, એમ મારું માનવું છે. દર્દીમાંથી મુક્ત થઇને ઘેર જતો દર્દી પોતાની ચાકરી કરનારા આ ભાઇઓ-બહેનોને બનતાંસુધી તો નથીજ વિસરતો.

દુનિયાના તળપર કામ કરતાં લગભગ ઘણાંખરાં ખ્રિસ્તી મિશનોના વિજયની ગુપ્ત ચાવી તેની ઉચ્ચ સેવાવૃત્તિજ છે. બેલ્જીયમના લલા પાદરી ફાધર ડેમિયને અને એવા બીજા ઘણા દૂર દૂર પડેલા ટાપુઓ કે દુનિયાના ભાગમાં કામ કરતા અનેક સેવાધર્મી પાદરી સાધુઓએ પોતાનો ધર્મનો સંદેશો મુ'ગી સેવાથીજ પ્રજામાં પહોંચાડ્યો છે. કદાચ વિશ્વ સમસ્ત આવી સેવાઓથી તેઓના મતને અનુસરતું અને તોપણ નવાઇ જેવું નથી. સેવાવૃત્તિના અભાવે આપણે આપણા હજારો ભાઇઓને હમેશાં ગુમાવીએ છીએ. મીરજની હૉસ્પિટલમાં બનેલો એક પ્રસંગ અહીં ટાંકું છું.

મીરજની હૉસ્પિટલમાં દગડુ સિંઘે નામના એક દેશી ખ્રિસ્તી દર્દી સાથેની વાત દરમિયાન મેં તેને પૂછ્યું કે “ભાઈ! તને હિંદુધર્મમાં શું ખામી લાગી કે તું ખ્રિસ્તી થયો?” તેણે ઉંડા નિઃશ્વાસ મૂકી જવાબ દીધો કે “ધર્મની ખામી શોધવા જેટલી પાકી બુદ્ધિ મારામાં નથી; પરંતુ મને હિંદુ સમાજની નિષ્કુરતાથી તે તરફ ઘૂણાજ આવી. જ્યારે અમે દુષ્કાળથી અન્નપાણીવગર પાંચ ભાઇઓ, બે બહેનો અને એક વૃદ્ધ માતા પીડાતાં હતાં ત્યારે તો કોઇએ અમારી પ્રાર્થના તરફ નજ નેયું. ગમે તે રીતે પૂરું કર્યું, પણ અમારી માંદગીપ્રસંગે આભડછેતને બહાને આસપાસના ધનિક, દયાનાં પૂતળાં જેવા દેખાતા હિંદુ ભાઇ-બહેનોએ પોતાની લાગણીશૂન્ય આંખે મારા ત્રણ ભાઈ અને એક બહેનને ટગર ટગર નેયાં કર્યાં, પણ મરતાં મોઢામાં પાણીનું ટીપું મૂકવા જેટલી પણ દયા નજ બતાવી! અમેરિકન મિશનના પાદરીને ખબર પડતાં તેઓ અમારી મદદે આવ્યા, અમારી ચાકરી કરી અમને બચાવી લીધા. ત્યારથી અમે તે પ્રાણુદાતા પાદરીના પંથે વળી ખ્રિસ્તી થયા અને આનંદથી મનુષ્યતરિકે રહીએ છીએ. તમે હિંદુઓએ તો અમને કાળના મુખમાં જવા દીધા, કોઇએ દયાની દષ્ટિ પણ કરી નહિ. હવે શામાટે વક્ષોપાત કરો છો કે ‘હાય! હાય! હિંદુધર્મનો લોપ થવા બેઠો છે! બધા વટલી જાય છે!’ હું તો હજી પણ માનું છું કે, બાકી રહેલા હિંદુઓ પણ કાળે કરી હિંદુધર્મ છોડશે; કારણકે હિંદુઓમાં ધર્મધેલછા છે, સેવાભાવ નથી; પોતાનું હિંદુત્વ ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા છે, પણ ભાઇઓપ્રત્યે સહાનુભૂતિ કે સહાય નથી. માત્ર ક્રિયા-કાંડની-તાલાવેલી છે, પણ સામાન્ય ધર્મનો આદર નથી. અમારા ધર્મના ચાંબલાતરીકે ગણાતા સાધુ મહારાજોમાં!”

આ જવાબથી હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. હિંદુઓની વકીલાત કરવાના મારા બધા મુદ્દા માર્યા

અયા. આવા દળરો દગડુઓ અત્યારે હડધૂત થઇ હિંદુત્વ છોડે છે તે તરફ શું કાંઈની આંખ નહિ ઉઘડે ?

x

x

x

x

મીરજની હૉસ્પિટલમાં ડૉક્ટર વૉનક્લેસ ઉપરાંત બીજા બે પાદરી ડૉક્ટરો ડૉ. વેઇલ્સ અને ડૉ. સ્ટિવન્સન કામ કરી રહેલા છે. ડૉ. વેઇલ્સ જે દિવસે ડૉ. વૉનક્લેસ આંખના ઑપરેશનમાં રોકાયેલા હોય છે, ત્યારે બીજા બધા ઑપરેશનોનું કામ સંભાળે છે; અને બીજા વખતે જ્યારે ડૉક્ટર વૉનક્લેસ જનરલ ઑપરેશનમાં હોય છે ત્યારે ડૉ. વેઇલ્સને આંખના ઑપરેશનમાં દર્દીઓ ભુલે છે. એટલે બન્ને ખાતાંઓ એક સાથે ચાલે છે. અઠવાડીયામાં ત્રણ ત્રણ દિવસ સવારે નવા દર્દીઓને બન્ને ડૉક્ટરો તપાસી, બીજે દિવસે તપાસનારજ ઑપરેશન કરે છે. ઑપરેશન પછી પથુ સૌ પોતપોતાના દર્દીઓને હમેશાં સવારસાંજ તપાસે છે. ડૉક્ટર સ્ટિવન્સન પહેલાં વેંચુલો મિશન હૉસ્પિટલમાં કામ કરતા હતા. હાલમાં થોડા સમય થયાં અહીં આવેલા છે અને બન્ને ડૉક્ટરોના મદદનીશતરીકે જનરલ ઑપરેશન વખતે મદદ કરે છે. “ઇલેક્ટ્રીક ક્લોરાઇડ ક્લોશન” નામની જખમો ધોવાની એક દવાનો પહેલો ઉપયોગ હિંદમાં આ હૉસ્પિટલમાં તેણેજ શરૂ કર્યો છે અને પદ્ધતિસર પ્રયોગો હજી પથુ તેને વિષે ચાલે છે, એમ સાંભળ્યું છે.

અત્યારે તો યુરોપ-અમેરિકાની છેલ્લામાં છેલ્લી પદ્ધતિસર સગવડો અને સાધનો આ પાદરી ડૉક્ટરો હિંદને ચરણે ધરી રહેલા છે. ડૉક્ટર વૉનક્લેસે આંખના ઑપરેશન માટે કેટલાંક નવાં ઓબ્જેક્ટની શોધ કરી વૈદ્યકીય ખાતામાં નવો ઉમેરો કરી ઉંચી સેવા બજાવી છે.

દર વર્ષે લગભગ ૭૦૦૦ થી ૮૦૦૦ દર્દીઓ હિંદના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવી લાભ લે છે. હવે મિશનને આર્થિક બાબતમાં અડચણ નહિજ આવતી હોય, કારણ કે ધનિક દર્દીઓ પાસેથી મળતી રકમનો ઉપયોગ હૉસ્પિટલમાં કરવા ઉપરાંત તે રકમમાં મેડીકલ સ્કૂલ તથા બીજાં કેટલાંક ખાતાંઓ ચલાવવામાં આવે છે. મેડીકલ સ્કૂલ હમણાં થોડા વરસ થયાંજ ચાલુ કરેલી છે. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ દવાખાનાનું તમામ કામ ક્લોરોફોર્મ આપવાથી ડ્રેસીંગ (જખમો પર પાટા બાંધવા) સુધીનું કામ કરે છે, જેથી હૉસ્પિટલને તે કામ માટે રોકવો જોઈતો સ્ટાફનો ખર્ચ નિભાવવો પડતો નથી. દર્દીઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સેવિકા વગેરેનો સ્ટાફ બહુજ ઓછો કહેવાય, પણ આ જિયુપ મેડીકલ સ્કૂલ પૂરે છે.

x

+

x

x

અહીં એક બાબતની મારે સંજેદ નોંધ લેવી પડે છે કે, અહીં કેટલાંક એવા પથુ દર્દીઓ આવે છે, કે જે આવી ઉપયોગી સંસ્થાને પથુ હેતરી જવા જેટલી હલકાઇ કરતાં અચકાતા નથી. આ સંસ્થામાં પૈસાદાર દર્દીઓ માટે જૂદા જૂદા ભાડાની કોટડીઓ રાખવામાં આવી છે, જેનું ભાડું સગવડતાના પ્રમાણમાં હમેશનું ૦-૧૨-૦ થી રૂ. ૩-૮-૦ સુધી છે. આરામ થયા પછી ઘેર જતી વખતે ઑપરેશનના અને સ્થિતિના પ્રમાણમાં હૉસ્પિટલના દાનના ખાતામાં કેટલી રકમ ભરવી તે ડૉ. વૉનક્લેસ નક્કી કરી આંકડો આપે છે. અને પહેલી વખતે જોવાની શીના શક્તિવાળા માણસો પાસેથી રૂ. પાંચ લેવામાં આવે છે. ગરીબો મફત સાધનો અને પાસ મેળવી શકે છે. આનો હેતુ એટલોજ છે કે, આ બહાને ધનિક પાસેથી સંસ્થાને આર્થિક મદદ મળે કે જેથી ગરીબો માટે અને સંસ્થા માટે થતા ખર્ચ સારૂ બીજે હાથ લાંબાવવો ન પડે. ગરીબ દર્દીઓ માટે જનરલ વૉર્ડ્સ (સામાન્ય વૉર્ડ્સ) રાખેલા છે, જેનું ભાડું કંઈ પણ નથી. આનો લાભ લગભગ ૯૦ ટકા જેટલા દર્દીઓ લે છે. ભાડાની તથા દાનની નજીવી પચીસ પચાસ જેવી રકમ માટે કેટલાંક સારી સ્થિતિવાળા કે જેઓ બીજી રીતે હળરો રૂપીઆનો ખર્ચ નીભાવી શકે છે, તેઓ જનરલ વૉર્ડ્સમાં આવી ગરીબ દર્દીઓના ખાટલા અને સગવડ પચાવી પાડે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ દવાખાનાનાં કપડાં, પાટાઓ વગેરે સર્ધ જનારા અને આંકડામાં જણાવેલી રકમ આપવાની કબજૂ કરી હોય તે આપ્યા વિનાજ છાનામાના નાસી જનારા દર્દીઓ પણ દવાખાનાને મળ્યા છે.

આપવાની રકમ નક્કી થયા પછી પથુ જો દર્દી પોતાની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ ડૉક્ટર

વૅનલેસ આપે છે તો રકમમાં સારી રીતનો ઘટાડો કરવામાં કે કદાચ તફન જતો પણ કરવામાં આવે છે. ફતેહમંદ નહિ થયેલાં ઑપરેશનો માટે ગમે તે સ્થિતિના દર્દી હોય તોપણ કંઈ ચાર્જ લેવાતો નથી.

આ ભોળા ભલા પાદરીમાં પણ આવા સ્વાર્થી શખ્સોથી છેતરાઈ છેતરાઈ હવે કંઈક આવહારિક ઝીણવટ આવી હોય તેમ લાગે છે. લાંબા વખત સુધી દર્દીની વાતને એકદમ સત્ય માની લેનારો આ વૃદ્ધ ડૉક્ટર હવે એકદમ સાચી માનતાં અચકાય છે. મારા થોડા દિવસના વસવાટ-ફરમિયાન તફન ગરીબ નિરધારરૂપે હાજર થયેલા માણસો પાછળથી તપાસ કરતાં મને પોતાને સારી સ્થિતિવાળા માણસ પડ્યા છે. એક કાઠિયાવાડીને પોતાની માતાના આંખના ઑપરેશન વખતે ત્યાં પોતે દોકરાતરીકે બહાર થાય તો પૈસા આપવા પડે તેટલા માટે ડોશીની દયા ખાધ આવેલા પાડોશીતરીકે રજુ થતા મેં જોયો છે. આતું પરિણામ ખરા ગરીબનેજ સહેલું પડે છે. આ પ્રસંગને અનુસરતું એક દૃષ્ટાંત મને યાદ આવે છે. એક શાહ એક ફકીરનો વહાલામાં વહાલો થોડો ગમે તે કિંમતે કે શરતે જ્યારે ન મેળવી શક્યો, ત્યારે એક અપંગ ગરીબ બીખારીતું રૂપ લઈ ફકીર પાસે આવી માગણી કરી કે “હે ભલા સાંઘ મૌલા! મને અપંગને થોડે દૂર જવા તારો થોડો આપ, તુરત પાછો પહોંચાડી દઈશ.” ગરીબો માટે સર્વસ્વ આપી દેનાર ફકીરે તે અપંગ ગરીબને થોડો આપ્યો. થોડે ચઢી તેને એડી મારી દોડાવી જતાં જતાં તે ગરીબ અપંગરૂપે આવેલા બાદશાહે કહ્યું કે “ફકીર! હું બીખારી નથી, પરંતુ બાદશાહ છું. તેં તારો થોડો રાજપુતશીથી ન આપ્યો તેથી આવી રીતે લઈ જઈ છું. હવે થોડાની આશા રાખતો ના.” આ શબ્દ સાંભળી ફકીર બોલ્યો કે “ઓ શાહ! ભલે મારો થોડો લઈ જા. મને તેતું કંઈ લાગતું નથી; પરંતુ એક વિનંતિ છે કે, તારા આ દગાની છેતરપીંડીની વાત તું યુક્ત રાખજે. જો કોઈ સાંભળશે તો ખરા ગરીબો તરફ પણ દયા કરતાં અટકશે. જા, ખુદા તારું ભલું કરે.” આ સાંભળી શાહ શરમીદો થઈ ગયો. એકદમ પાછો આવી ફકીરના પગમાં પડી બોલ્યો કે “થોડા માટે હું ગરીબોનાં ગળાં નહિજ કપાવું.” આમ સ્થિતિવાળાઓ ગરીબોનાં ગળાં ન કપાવે એમ પ્રાર્થના છે. સગવડતાનો લાભ લઈ દર્દીઓ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે સંસ્થાને મદદ કરે તો ગરીબોનો લાભ હાલમાં જેટલો સચવાય છે, તે કરતાં વધુ સારી રીતે સચવાશે, એમ મારી ખાત્રી છે. એક બે ઉદાર ગૃહસ્થોએ ઉપકારના બદલામાં હૉસ્પિટલને સારા વૉર્ડઝ બંધાવી આપ્યા છે.

મુંબઈ કે એવાંજ સ્થળોએ ધંધો કરતા નામાંકિત ડૉક્ટરોની માફક આ ડૉક્ટર પણ ધારે તો એક બાદશાહી કમાણી કરી, નવાખી માણી શકે; ગાડી-બંગલા વસાવી શકે; શેર-સટ્ટાના બજારમાં વધઘટ કરાવી શકે કે શરતના મેદાનમાં થોડા દોડાવી હારજીતના પાસા નાખી શકે; પરંતુ તે તો સાધુ રહ્યો, તેની બાદશાહી તેની સેવામાં, તેના આત્માઓની જીવનમુરાદ સેવા સિવાય બીજી શી હોય ?

ત્યાં કામ કરતા ડૉક્ટરો પોતાના ખર્ચ જેટલું વેતન સ્વીકારે છે.

‘તે પાદરી વાર્ષિક ૪૦ પૌંડમાં બાદશાહી અનુભવતો.’ (ગોલ્ડસ્મીથ)

આમ પોતાને મળતા વેતનમાં આ ડૉક્ટરો પણ બાદશાહી માણે છે.

ત્યાંનો હમેશાંનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

ડૉ. વૅનલેસ પોતાની ૬૫ થી ૭૦ વર્ષની ઉંમરે પણ સવારના પાંચ વાગે ઉઠી, પ્રાતઃક્રિયા અને પ્રાર્થના કરી, નાસ્તો લઈ, આઠ વાગે ઑપીસમાં આવે છે. ત્યાં હમેશાનો પત્રવ્યવહાર તપાસી, ઉપયોગી કામની સૂચના કરી અઠવાડીયામાં એક આંતરે ત્રણ વાર દર્દી તપાસવાનું કામ કરે છે. બાકીના ત્રણ દિવસ તો વેઇલ્ડ દર્દી તપાસે છે. નવા તથા જૂના દર્દી તપાસવાનું કામ લગભગ ૧૨-૩૦ સુધી ચાલે છે...ત્યાર પછી એક વાગે જમીને બે અઢી વાગતાં ઑપરેશન માટે આવે છે. રવીવાર સિવાય બધા દિવસ ઑપરેશન ચાલે છે. આ કામ લગભગ સાંજના સાડાછથી સાત સુધીમાં ખસાસ કરી, દેવળમાં સામે પ્રાર્થના કરી નવ વાગે શતનું બોજન લે છે. પછીદશ વાગે પુનઃ વૉર્ડમાં દર્દીઓ

તપાસી ખાર વાગતાં ઘેર જઈ સૂએ છે. આ કામ ઉપરાંતના ફાળલ પડતા વખતમાં મેડિકલ સ્કૂલમાં લેક્ચર આપવા દર માસે ત્રણ ચાર દિવસ મુંઝવળ આવી દર્દીને તપાસવાનું કામ પણ કરવું પડે છે.

રવીવારે સવારે ગાનતાન સાથે દરેક વૉડમાં દર્દીની સામે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. પ્રાર્થનાના અંતમાં “પિતા જીસસ ! દૂરદૂરથી આવેલાં મારાં દર્દીઓને આરામ કરી તેમનાં પાપ માફ કરી તેઓને તેમનાં વહાલાંઓ પાસે ઘેર પાછાં મોકલી દે” આ યાચના હોય છે. જ્યારે દર્દી ધુંટણ પડી પ્રાર્થના કરતા પોતાના દાકતરના આ છેલ્લા શબ્દો સાંભળે છે ત્યારે તે આભાર નીચે દબાયલા દર્દીના જીવનમાં ખરી સેવાવૃત્તિ ઉદ્ભવી આ ઈશ્વરના બંદાઓ તરફ ગમે તેવા ચુસ્ત હિંદુઓને પણ પૂજ્યભુક્ષિ આવી જાય છે. મનુષ્યના જીવનનો પલટો ખરા પ્રેમથી-સેવાથીજ થઈ શકે તેની પ્રતીતિ આ પ્રભુની પ્રાર્થના વખતે થાય છે.

મૂખોંઓ કે જેઓ માત્ર ટીકા કરવા આવતા તેઓ પણ આ પાદરીના પ્રાર્થનાના સરોહો સાંભળી ભક્તિમાં લીન થઈ જતા; તેમજ મેં કેટલાંએક ચુસ્ત વૈજ્ઞવનાં માયાં પણ આ વખતે લાગણી, ભાવ અને ક્રોમળતાથી નમતાં જોયાં છે.

ઘેરાંઓ અને બાળકોના વૉડમાં હમેશાં બપોરે પ્રાર્થનામય સંગીત વાલ સાથે સેવિકાઓ કરે છે, જેથી જન્મભવાળા દર્દીઓ થોડા વખત માટે તો પોતાનું દુઃખ વિસરે છે.

રવીવારે સાંજને વખતે મેજિક લેન્ટર્નથી ઈસુ ખ્રિસ્તના જીવનના પ્રસંગો દર્દીઓને બતાવવામાં આવે છે.

આ પાદરીઓ પોતાનું એક મિશન પાર પાડવા માટે પોતાનું માનેલું સત્ય બીજને સમજાવી મનાવવા માટે કેટલું કેટલું કામ કરી રહેલા છે, કેટલા કેટલા ઉંચી કેળવણી પામેલા માણસો કે જેઓ સંસારીતરીકે રહે તો નામના અને નાણું મેળવી બાદશાહી માણી શકે, તેઓ સ્વેચ્છાએ ફકીરી સ્વીકારીને મિત્ર, સંગાથ અને માતૃભૂમિથી દૂર-તલ્લ અબ્બાયા અંધારા પ્રદેશમાં-કામ કરી, પડેલાને ઉઠાડી, અંધારામાં પ્રકાશ લાવી, જૂખ્યાને ભોજન આપી, ધર્મબોધ સંન્યસ્ત દીપાવે છે. આવા લોકો સમસ્ત વિશ્વને પણ પોતાના બાહુમાં સમેટી દે તો નવાઈ શી ?

જ્યારે જ્યારે મને આ પાદરીઓનું કામકાજ યાદ આવે છે, ત્યારે ત્યારે કવિ ગોદડરમીથે ત્યજાએલા ગામડામાં વર્ણવેલ પાદરી મારી આંખ સામે તરી આવે છે. હાલના જમાનામાં જેટલો સેવાભાવ કાઠરિતના આ ભેખધારીઓ કેળવી શક્યા છે, તેટલો અન્ય ધર્મના અત્યારના આચાર્યો-મહારાજો નથીજ કેળવી શક્યા ! વિશેષ્ય ધર્મના અનુદાનમાં એટલે એક જાતીય ધર્મના ક્રિયાકાંડમાંજ જ્યારે આપણા આચાર્યો, ગોસાંધનાં બાળકો અને બ્રહ્મદેવો પડ્યા રહી, સામાન્ય ધર્મ વિસરી રહેલા છે, ત્યારે આ વિદેશી પાદરીઓ આપણા બાહ્યોને સેવાથી, પ્રેમથી પોતાના કહીને જગતને બતાવી આપે છે કે, એમનો ધર્મ એક દિવસે વિશ્વ સમસ્તમાં વિજય મેળવશે.

અત્યારે કેટલાં કેટલાં ખાતાંઓમાં જેવાં કે રક્તપિત્તિયાંના દવાખાનામાં, અનાથાશ્રમો, અને ખુદ લડાઈના મેદાનમાં તથા તોપોના મોરચા સામે પણ આ પાદરીઓને જીવતા મરતા અને પીડાતા માણસોની સેવા કરવાનું મળે છે; ત્યારે આપણે ધનપ્રાપ્તિ, મોજશોખ, પરાપકારને નામે સ્વાર્થ-સાધના અને ઉંચ નીચના ઝખડામાં રહીને ધર્મનો લોપ કરી રહેલા છીએ.

આ ખ્રિસ્તીઓ સામે તિરસ્કારની દષ્ટિથી જોનારા હિંદુ બાહ્યોએ અને સાધુ મહારાજોએ કે જેમની પાસે કરોડોને ફાળો સેવકોમાંથી ઉભો થયેલો છે, તેમાંથી પોતાનાજ બાહ્યો માટે આવા કામમાં ખર્ચવા વિચાર કર્યો છે ખરો ?

કેળવણી પામેલા હજારો હિંદુમાંથી આમ ધર્મ-ફકીર બની, હિંદુઓને સેવાથીજ હિંદુત્વ ઓધી હિંદુ રાખવાનો વિચાર સૂચ્યો છે ખરો ? ના, આપણે કાર્ય કરવું નથી ! વાતોજ કરવી છે ! હિંદુ ધર્મના પક્ષપાતીઓ, શા દુઃખે હિંદુઓ ખ્રિસ્તી થાય છે, તે શોધી કાઢી તેનો ઉપાય તે પાદરીઓ લે, તેની પહેલાંજ પોતે લઈ લે, તોજ કામ સરે. આમાં મુખ્ય ફાળો સાધુ આત્માઓજ આપી શકે. ખરો સાધુ-ચરિત આત્મા ધારે તો પોતાની સેવા, પવિત્રતા અને પ્રેમના બળથી, આખી પ્રજાની પ્રજાને નચાવી શકે-પોતાની પાછળ ગાંડી બનાવી શકે-તે મહાત્માજીના પ્રસંગમાં

આવેલા હિંદને કહેવાની જરૂર નથી ! !—

કુતરા, બકરા કે ઘોડાને અડવાથી હિંદુઓ નથી વટલાતા, તેઓને ખવરાવી પુણ્ય માને છે; પરંતુ અફસોસની વાત છે કે, પોતાનાજ ભાઈઓ કે જે રામ-કૃષ્ણના પૂજારી છે, ગાય-બ્રાહ્મણને પવિત્ર માને છે અને સમાજના સારા સેવકો છે, તે અંત્યજ ભાઈઓથી અલડાય, તેઓને અસ્પૃશ્ય ગણી, પશુથી પણ આધકતર હલકી રીતે માનીને, તેઓને હિંદુ રાખવા માગે છે. આથી વધારે મૂર્ખાઈ, સ્વાર્થવૃત્તિ કે નીચતા એક મનુષ્યની આવા પ્રગિતમાન યુગમાં શી હોઈ શકે?

વિશાળ અંતઃકરણ થવા દો, હૈયાની હુંફ પામવાનો અધિકાર દરેકને રહેવા દો અને વિશેષ્ય ધર્મ સાથે એક મનુષ્યતરીકેનો સામાન્ય ધર્મ આપણા સમાજમાં પ્રવર્તવા દો—એટલે હિંદુઓ હિંદુ રહેશે અને પ્રભુની દૃષ્ટિમાં આપણે મનુષ્ય બનશું.

જ્યારે સાધુઓ કે જેઓની સંખ્યા અત્યારે ભારતને ભારે પડી રહી છે, જેઓ પરાશ્રિત જીવન ગુજારી રહેલા છે, તેઓમાં આ રીતનો સેવાભાવ જગશે, ત્યારે કંઈ અનેરો રંગ હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદમાં આવશે અને ત્યારે સરખેસરખાં થતાં પૂર્વપશ્ચિમનાં મધુરાં મિલનનાં મંગળ પગલાં થશે.

ઉંચા નીચા ફરક વિસરી એક સાથે રમી લ્યો,
નોંધારાને કરથી ઉંચકી રે! દિલાસા દઈ લ્યો;
સેવા કાળે પ્રિયજન બધાં દિવ્ય સંન્યાસ લેશે,
ત્યારે ઓહો! પરમદુઃખની જવાળ હોલાઈ જશે. (વિલાપી)

(લે.૦-શ્રી. પ્રજ્વલાલ ધરમચંદ મેઘાણી. “જગૃતિ”ના ચૈત્ર-વૈશાખ ૧૯૮૪ના અંકમાંથી થોડા શોધન સાથે)

૭૯-બંબઈ મેં ભારતીય પાર્લમેંટ

(એક મુંઠર પ્રહસન)

બંબઈ પ્રાદેશિક નવયુવક લિગ ને ગત સપ્તાહ સર સી. જી. હાલ મેં એક બડા ભારી જલસા કિયા. જલસ મેં બે બે ગણ્યમાન્ય વ્યક્તિ ઉપસ્થિત થે. ઉપસ્થિત વ્યક્તિયોં મેં સે નિમ્નલિખિત સજ્જનોં કે નામ ઉલ્લેખનીય હૈં:—મિ. બૂલાભાઈ જે દેશાઈ, શ્રીમતી હીરાબાઈ ટાટા, શ્રીમતી બાપસી સાબાવાલા, શ્રીમતી એલ. કે. એમ. મુન્શી, શ્રીયુત બી. ટી. દેસાઈ, ઓર મિ. કે. એફ. નારીમન.

સ્વરાજપાર્લમેંટ કા એક પ્રહસન રચા ગયા થા, જિસકો લોગોં ને બે ચાવ કે સાથ દેખા. નવયુવકોં ને કિતને હી અલગ પોર્ટફોલિયોં કે કામ કા વિભાગ બનાયા થા, જિનકી જિન્મેવારી નેતાઓં કે ઉપર રખી ગયી હૈ. ૫૦ જવાહરલાલ નેહરુ પ્રાઇમ મિનિસ્ટર કી અધ્યક્ષતા મેં ૧૦ આદમિયોં કા મંત્રીમંડલ બનાયા ગયા હૈ, જિસમેં નિમ્નલિખિત વ્યક્તિ હૈં:—મહાત્મા ગાંધી-શાંતિમંત્રી, શ્રીયુત કવીંદ્ર રવીંદ્ર શિક્ષામંત્રી, શ્રીયુત સુભાષચંદ્ર-હોમમેંબર, પંડિત મોતીલાલ નેહરુ-પરરાષ્ટ્રસચિવ, શ્રીમતી સરોજની નાઇકુ-મંત્રી સામાજિક ઉન્નતિ, મિ. કે. એફ. નારીમન, ઉન્નતિવિભાગ કે મંત્રી, મૌલાના શૌકતઅલી સ્વાસ્થ્ય ઓર શારીરિક ઉન્નતિ મંત્રી, શ્રીયુત અરવિંદ ઘોષ હવાઇ શક્તિ કે મંત્રી, મિ. જિન્ના કાનૂનસદસ્ય ઓર દિવાન અમનલાલ મજૂરસદસ્ય.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૮૦-નૂતન ભારતના વિધાયક તિલક મહારાજને સ્મરણાંજલિ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજની આઠમી સંવત્સરી વેળા, નૂતન ભારતના વિધાયક એ નરને સમગ્ર પ્રજા વંદના અર્પી રહી છે. તિલક મહારાજનું નામ સંભારણું એટલે સ્વરાજની સાધના કરવી; એના આત્મસમર્પણની સ્મૃતિએ તાજ કરવી એટલે આત્મવિશુદ્ધિ આદરવી.

એ નરપુંગવના જીવનનો સર્વપ્રથમ સંદેશ સ્વાશ્રય છે. તમારી મુક્તિ તમે પોતેજ મેળવી હો-આજે જાણે એનો એ સંદેશ કાન ઉપર અથડાય છે. સ્વદેશી એટલે આર્થિક સ્વાશ્રય; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે શિક્ષણવિષયક સ્વાશ્રય; સ્વરાજ એટલે રાજકીય સ્વાશ્રય-એ નેતાવરનાં એ જીવનસૂત્રા આજે હિંદી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે.

કલકત્તાના એના પ્રખ્યાત બાપજીમાં એણે કહેલું કે “જે તમે સ્વાધીન બનવા ન ઇચ્છતા હો, તો તમે પતિત બનશો અને સદાને માટે પતિત રહેશો. આ સરકારને તમારી ઉપર શાસન કરવામાં સાથ ન આપવા પૂરતી પણ તમારામાં આત્મસમર્પણની અને અસહયોગની શક્તિ નથી! પડકાર કરો કે ‘મહેસુલ એકઠું’ કરવામાં અમે તમને (સરકારને) મદદ નહિ દઈએ; હિંદી શાણ્ણિત અને હિંદી સમૃદ્ધિથી હિંદની બહાર બગર હિંદના સીમાડા ઉપર યુદ્ધ કરવામાં અમે તમને સાથ નહિ આપીએ; ન્યાયનો કારભાર ચલાવવામાં અમે તમને સહકાર નહિ આપીએ; અમે અમારી પોતાની અદાલતો સ્થાપીશું; અને સમય આવ્યે અમે કરવેરા પણ નહિ ભરીએ.” તમારું સંઘબળ જમાવીને તમે આટલું કરી શકો તેમ છો? જો તમે એ કરી શકો, તો તમે આવતી કાલથી સ્વાધીન છો.”

એ સંદેશમાં શ્રદ્ધા, આશા અને વીરતા ધબકી રહ્યાં છે અને એનું જીવન એ પ્રાણુવાન સંદેશના સદેહ પ્રતિનિધિરૂપ હતું. રાષ્ટ્રને નામે સાડે જીવન સમર્પી દેનાર એ વીરનરને આપણે શી સ્મરણાંજલિ આપીએ? આપણા અર્ધ સાચા દિલની ભક્તિથી ભરપૂર હોય, ઉત્કટ માન-ભાવથી ઉભરાતાં હોય, તોયે એ તિલક મહારાજ સમા મહાન નરની સમીપ ઓછાં અધુરાંજ લાગશે.

વર્ષો પહેલાં હું કહેજનો વિદ્યાર્થી હતો, ત્યારે એ પુરુષવર પ્રત્યે મને આકર્ષણ થયું. હું પરીક્ષા માટે મુંબઈ ગયો. ‘તિલક મહારાજ જેલવાસી થશે’ એવા સમાચારથી વાતાવરણ ગંભીર બન્યું હતું. હું અને થોડા મિત્રો જેલમાં તિલક મહારાજનાં દર્શન માટે આતુર બન્યા. અમને જેલને દરવાજેથી પાછા વાળ્યા. એ પ્રસંગને વર્ષો વીતી ગયાં.

હું કલકત્તા ગયો. રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાનાં સોણાં જોતો હું કહેજમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય શીખવતો હતો. મારા પૂજનીય મિત્ર અને મુશર્દિ સ્વામી ઉપાધ્યાય બ્રહ્માંધવના નેતૃત્વ નીચે ચાલી રહેલી ‘બંદે માતરમ્ની હોલચાલ’ પૂરે જોશમાં હતી. તિલક મહારાજનો જન્મદિવસ આવ્યો. કલકત્તાએ એ ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો. કલકત્તામાં મહારાષ્ટ્રના નરોત્તમને બંગદેશના પાટનગરને પાવન કરી જવા વિનંતિ મોકલી.

અહો! કલકત્તાએ એ આરાધનીય દેવનું કેવું બલ્ય સ્વાગત કરેલું! સપ્રાટો અને નરેન્દ્રોને જેની ઈર્ષ્યા આવે એવું માન તિલક મહારાજને આપી બંગદેશ પોતાની કીર્તિ વધારી. તિલક મહારાજના માનમાં સ્વદેશી મેળો ગોઠવાયો. એ મેળો ચાર દિવસ ચાલ્યો. સાંજે એણે જાહેર-સભાને પ્રેરણાસંદેશ આપ્યો. જાણે માનવસાગર ધુધવી રહ્યો હતો. સુરેન્દ્રનાથ અધ્યક્ષ હતા. અગનના કડાકા થાય એવા હર્ષનાદ વચ્ચે એ બંને રાજદારી પ્રતિસ્પર્ધાઓ એકબીજાને ભેટ્યા. એ ચિત્ર અવિસ્મરણીય છે. સાદા, સ્વેત, સ્વદેશી લૂગડામાં શોભતા એ દેશભક્તે એક કલાક સુધી પોતાનો રાજકીય ધર્મ સમજાવ્યો. કેવો સાદો માણસ! અને છતાં કેવો બહુમુત, કેવો વિદ્વાન, કેવો સાહસિલ, કેવો નિઝર! બંગદેશ તિલક મહારાજની પ્રશસ્તિથી ગાજી રહ્યો.

પણ આજે તેના આ અસામાન્ય ગુણની અને બીજી વિશિષ્ટતાઓની વાત હું આટલેથી પડતી મૂકીશ. હું આજે તિલક મહારાજના જીવનના એકજ લક્ષણપ્રત્યે સારા ભારતનું લક્ષ્ય નિર્મત્રીશ. તિલક મહારાજની ગુપ્ત શક્તિ તેની નિર્ભયતામાં-તેની માન્યતાઓને હિંમતપૂર્વક

જાહેર કરવામાં રહેલી છે. વર્ષો સુધી એનો પક્ષ જોરાવર નહોતો બની શક્યો; છતાં તે નરવીર તેની સ્વતંત્ર માન્યતાઓને મક્કમપણે વળગી રહેવાની હિંમત બતાવી શક્યો. અમલદારશાહીએ તેને જોલ મોકલ્યો અને વિજયી બનવાનો ધડીબાર આનંદ માણ્યો, છતાંયે તે તેની માન્યતાઓમાં ચુસ્ત રહેવાની હિંમત બતાવી શક્યો. તેના કાળના ધણાએ રાજકીય અગ્રેસરો ‘સુધારાની બક્ષી-સો’થી સંતોષ માનવાને તૈયાર હતા; છતાંયે તે હિંમતભેર તેની માન્યતાઓમાં અડગ રહ્યો. તેના ધણાએ દેશબાંધવો ધ્યેયની અસાધ્યતા જોઈ હતાશ બનતા; છતાંયે તે વીર તેની માન્યતાઓની સિંહગર્જનાઓથીજ આખા દેશને ગળવતો; છતાંયે તેના હૃદયમંદિરમાં પૂર્વની પ્રજાઓમાં મહિષી-સમી હિંદ માતાને તે સિંહાસનારૂઠ જોતો, તેનાં દર્શન કરતો અને ‘સ્વાધીન હિંદ માતા’નો જય-કાર ગળવી તરુણોને પ્રેરણા આપતો. તિલક મહારાજ તેના આત્માની શુભાઓમાં સ્વાધીન ભારતની આરાધના કરતા.

અને, એ અનંત શ્રદ્ધાની સાબીતી તરીકે, તિલક મહારાજે, જીવનની સર્વ ઋતુઓમાં, હિંદને એકજ પ્રાણસંદેશ આપ્યા કર્યો કે ‘સ્વરાજ મારો જન્મહક્ક છે અને એ હું મેળવીશ.’ તેણે ફરી ફરીને વાણીટકાર કર્યા કર્યો: ‘હિંદુસ્થાન સ્વાધીન બનવાની ઇચ્છા દાખવે તો તે જરૂર સ્વાધીન બની શકે છે.’

તિલક મહારાજ નિર્ભયતાની મૂર્તિ હતા. અમલદારશાહીનો રૂઆળ તેણે તોડ્યો. સ્વદેશી અને બહિષ્કારનો તેણે હિંદને મંત્ર આપ્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય અદાલતોની તેણે ઘોષણા કરી. સત્તાના નશામાં ચક્ર્યૂર સરકારનાં પીડનો તેણે હસતે મોંએ સહ્યાં અને છતાં, વાદળોં બેદીને સૂર્ય પ્રકાશે તેમ, સ્વાધીન ભારતનો તેનો આદર્શ હિંદભરમાં પ્રકાશી રહ્યો અને દેવદૂત દુઃખી માનવીને શાતા આપે તેમ હિંદી તરુણોને શાતા, પ્રેરણા અને સુખ આપી રહ્યો. અનેકાનેક પીડનોએ એને બાંગી નાખવા મિથ્યા પ્રયત્નો કર્યા પછીયે તિલક મહારાજનું હૃદય સાચુત રહી શક્યું અને પોતાની માન્યતાઓને સાચવી શક્યું.

આજ શ્રદ્ધાથી એ યોદ્ધો ઝંઝુમ્યો-જીવનના અંતસુધી અણીશુદ્ધ વીરત્વ બળવીને. નિષ્કળતાએ એના પ્રણુદ આત્માને ન ડગાવી શકતી. લડવું અને પરાજય મેળવવો, એ નિષ્ક્રિયતા કરતાં બહુજ બહેતર છે-એ એનું જીવનસૂત્ર હતું; અને આજે આપણે જોઈએ છીએ કે, તિલક મહારાજનું જુદું નિષ્કળ નથી ગયું; આજે આપણે જાણીએ છીએ કે, તિલક મહારાજ મરણ નથી પામ્યા; આજે આપણે નીરખીએ છીએ કે, તેનો આદર્શ જીવે છે, તેની પ્રેરણા હતાશોમાં પ્રાણ પૂરી રહી છે; આજે આપણે અનુભવીએ છીએ કે, તેની શ્રદ્ધાનો વિજય થઈ રહ્યો છે; આજે આપણે અનુભવીએ છીએ કે, તેના આપબોગોને પ્રતાપે હિંદ નવો અવતાર પામી રહ્યું છે-અને કૃય કદમ આગળ ધપી રહ્યું છે. તિલક મહારાજ અમર છે. તિલક મહારાજને, તેમની આઠમી સર્વત્સરીએ હિંદી પ્રજાના કાટિ કાટિ વંદન હો!

(સાધુ વાસવાણી-“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૧-૮-૧૯૨૮ના અંકમાંથી)

૮૧-૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુમ થયેલા એક શહેરનો આવિષ્કાર

રગમ્મી, ૩૧ અગસ્ટ. પથ્થર યુગ અર્થાત્ આજ સે પ્રાય: ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે કા એક ગાંવ, જિસમે બાકાયદા સડકે, ગલિયે તથા ઘર મૌજૂદ હૈ, એકનીજ મેં રહેલ ખાડી કે પાસ આવિષ્કૃત ક્રિયા ગયા હૈ. એડિનબર્ગ વિશ્વવિદ્યાલય કે પ્રૉા ગાર્ડન ચાઇલ્ડ, જિન્હોને ઇસ કાર્ય મેં બડી સહાયતા કી હૈ, કહતે હૈં કિ યહ આવિષ્કાર પશ્ચિમ યૂરપ કે લિયે બડા અદ્વિતીય હૈ. અબ તક ૬ ઝોંપડે મૌજૂદ હૈં, જિસકે આંગન પથ્થર કે બને હૈં. વહ પર આદિ ક્રિશ્ચિયન યુગ કે પિતૃગતીય લોગ નિવાસ કરતે થે. સડકે, જિનકે ઉપર પથ્થર થપ જડે હૈં ચાર સ્ટીટ સે અધિક ઉંચે નહીં હૈં. એક સ્ત્રી કા પિંજર ૫ ફીટ ૬ ઇંચ ઉંચા મિલા હૈ. ઇસ ગાંવ કા પતા પહલે પહલ એક બડે ભારી તુમાન આને પર લગા ચા. (“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૮૨-શ્રાવણ માસ અને હિંદુ પર્વો

(૧)

શ્રાવણ માસને હિંદુઓ અતિ પવિત્ર માનતા આવ્યા છે. એ માસમાં જેટલા તહેવારો આવે છે તેટલા ખીન્ન કોઈ મહિનામાં આવતા નથી. તહેવારો ઉજવવા અને જૂના ચિરસ્મરણીય વીરો, ધર્મધુરંધરો અને મહાપુરુષોની તિથિ ઉજવી તેમનાં સ્મરણો તાજાં રાખવાં આવશ્યક છે. આ ઉત્સવોમાં એક જાતનો કંઈક અદ્ભુત—અનેરો વેગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સારે રસ્તે દોરવી સારાં સારાં કાર્યો કરવા તરફ વાળવો એ ઇચ્છનીય તેમજ આવશ્યક છે. ઉત્તમ ચારિત્રશીલ મહાપુરુષોના સ્મરણાર્થે એ સર્વ કરવું ઇષ્ટ છે તથા તેમના જેવા થવા, તેઓએ કરેલાં કાર્યો-ને સ્મરણમાં રાખી તેવાં કાર્યો કરવા તત્પર રહેવું એ હિંદુસમાજનું બૂપણ છે; પરંતુ અફસોસ થાય છે કે, તેવું કાંઈ કરવાને બદલે મોટે ભાગે સૌ સામાન્ય જનસમાજ શ્રાવણ માસ એટલે જુગાર છૂટથી ખેલવાનું પર્વ એમજ ગણી, તેમાં વિશેષ પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે; એ કોઈપણ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. પુરુષોને જોઈને સ્ત્રીઓ પણ આ માસમાં એ વ્યવસાયમાં પડી જાય છે, તે કાંઈ સારું કહેવાય નહિ. જુગારનાં અનિષ્ટ પરિણામોનાં દર્શન ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. હિંદુપુરાણો વગેરે-માં તેનાં સવિસ્તર વર્ણનો કરેલાં છે, અને બહુજ થોડા હિંદુઓ તેથી અજાત હશે. હવે તો સમય વર્તે સ્વાધ્યાન કરી હિંદુસમાજે સમય ઓળખી, જમાનો બદલાયો છે તે જોઈ—જાણી, પોતાનાં આચરણો સમયાનુસાર સુધારવાની અને સાવધાનતાથી વર્તવાની ધણીજ જરૂર છે. આ માસમાં થઈ ગયેલા પ્રાચીન મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવાં—સંભળવાં—સંભળાવવાં એજ હિંદુ-ઓનો પરમ ધર્મ છે, એમ સમજી તદનુસાર વર્તવું ઇષ્ટ છે. વળી આધુનિક પ્રાતઃસ્મરણીય દેશાભિમાની સત્પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો અભ્યાસ કરવો, તેમજ શ્રીમંતોએ તો એવાં ચરિત્રપુસ્તકોની લઘાણી પોતાના ઇષ્ટમિત્રોમાં, પોતાની જ્ઞાતિમાં તેમજ શાળામાં બહુતા યુવકોમાં મફત વહેંચવાનો લઘાવો લેવાની પ્રથા શરૂ કરવી આવશ્યક છે. આવા ચરિત્રોના શ્રવણ-મનન અને અભ્યાસથી મનુષ્યની બુદ્ધિ ખીણે છે, તથા તેમને તેવા થવાની હોંશ થાય છે, અને તેથી પોતાના ચારિત્રમાં પોતે જાતેજ અનેક ફેરફાર કરીને માણસ આખો બદલાઈ જાય છે.

આ માસનાં બે મુખ્ય પર્વ શ્રાવણ સુદ પૂર્ણિમા અને વદ આઠમને દિને આવે છે. પહેલો શ્રાવણી—બજેવ કે નાળાએરી પૂનમ અથવા બારાપૂનમ; અને બીજો જન્માષ્ટમી અથવા કૃષ્ણ-જન્મ-મહોત્સવ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવણી અથવા ઉપાકર્મ એ વૈદિક સમયથી ચાલતું આવેલું પર્વ છે. જે જમાનામાં આખા આર્યાવર્તમાં કેળવણી મફત અને ફરજિયાત હતી, દરેક શહેરની બહાર ઉપવનમાં એક ગુરુકુલ હતું, તેવીજ રીતે ગ્રામ્ય વસ્તી માટે પાંચ-સાત કે દશ ગામ દીઠ ગુરુકુલ હતું. એવી રીતની ગુરુકુલ પદ્ધતિ તે સમયમાં પ્રચલિત હતી, તેથી બાળ્યેજ કોઈ એકાદ બૂલે-ચૂકે બધ્યા વગર રહી જતો. બાલક છ કે સાત વર્ષનો થતાં ગુરુકુલના આચાર્ય તેનાં માવિત્રોને અગાઉથી ચેતવણી આપતા અને તે બાળકને ગુરુકુલમાં દાખલ થવાની યોગ્યતા માટે ઉપનયનસંસ્કાર વિધિપૂર્વક કરવામાં આવતો. ઉપનયન શબ્દજ સૂચવે છે કે, તેને હવે ગુરુઆશ્રમે મોકલવો. એવી પ્રથા પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં ફરજિયાત હતી, તેથીજ ગુરુસંનિધિ રહી વીસથી એવીસ વર્ષપર્યંત અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળી, અભ્યાસ કરી વેદપારંગત બનેલ બ્રહ્મચારીઓમાંથી અનેક મહાપુરુષો આ ભારતવર્ષમાં પેદા થતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ સાંદીપની ઋષિના આશ્રમમાં ગરીબ બ્રાહ્મણ સુદામાની સાથે સાથે રહીનેજ બધ્યા હતા, તેવીજ રીતે ભગવાન રામચંદ્ર પોતાના બંધુ લક્ષ્મણ સાથે વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમે અભ્યાસાર્થ રહેલા. એથી સર્વ હિંદુઓ વિદ્યાત છે; તો હવે આ સમયમાં પણ એવા થોડાં ઘણાં સ્થાપિત થયેલાં ગુરુકુલો માટે હિંદુઓએ આ શ્રાવણ માસમાં ધ્યાન રાખીને તેને આશ્રય આપવાની આવશ્યકતા છે; અને આવાં ગુરુકુલ સારાં સુઘઠિત અને સ્થાયી થાય તેમ કરવાના પ્રયત્નોમાં સહાયજૂત થવા પ્રત્યેક ભારતપુત્રની ફરજ છે.

આ માસનું પ્રથમ મહત્વનું પર્વ શ્રાવણી છે, એને ઉપાકર્મ સંસ્કાર પણ કહેવામાં આવે

છે. કેટલાક તેને ઉત્સર્જન પણ કહે છે. શ્રાવણી પર્વ દિવસમાં તેને કરવું આવશ્યક છે. જે કાંઈ પણ મનુષ્ય અભ્યાસ કરી લાયક બનીને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે, અને તેને અંગે કહેલા વૈદિક નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરે છે તેને દિવસ કહી શકાય. એવા ઉપવીતધારી દિવસે એ દિને ઉપાકર્મ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. ઉપવીત પહેરનાર દિવસ એક જાતનું બંધન પોતાને શિરે લે છે, એ બંધન તે ધર્મબંધન છે; એટલે તે ઋષિઋષ્ય, પિતૃઋષ્ય અને દેવઋષ્ય પૂરું કરવાને બંધન-યેલો છે. આ બંધન તો ધર્મરક્ષા કરવાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સ્મરણ કરાવતું બંધન છે. એની અભ્યાસ આર્યોને પોતાની ધાર્મિક ફરજનું ભાન કરાવનાર ગાંઠ છે. આર્યોને માટે તો આ માસમાં **સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્** એ શિક્ષાને સ્મરણમાં રાખીને આર્થસમાજના ત્રીજા નિયમનુસાર વેદોનું બહુવું અને બહુવાવું એનેજ પોતાનો પરમ ધર્મ માનવાનો છે. ઉપવીત સાથે અનેક જાતનાં ધાર્મિક બંધનો ઐહિક અને પારલૌકિક ધડાયલાં છે; પરંતુ અકસોસ સાથે કહેવું પડે છે કે, હાલના સુધરેલામાં પોતાને અપાવનાર કેટલાક આગળ વધેલા હિંદુઓ, કે જેમનાં માવિત્રોએ હજારો રૂપિયાને ખર્ચ કરીને તેમને પહેરાવેલ આ યજ્ઞોપવીત એક સૂતરનો તાંતણો ગણીને તેનો ભાગ કરી બેઠા છે-તેને કાઢી નાખીને ફેંકી દીધું છે; આ તેમની કેટલી મૂર્ખતા છે! આમાં એમનો દોષ નથી, પરંતુ તે માટેના ખરા દોષભાગી તેમનાં શ્રીમંત માવિત્રો છે, કે જેઓ પોતાની ગાડી, વાડી ને લાડીની મોજમાં આ તેમના સુપુત્રને કાંઈ પણ જાતનું ખર્ચ ધાર્મિક જ્ઞાન ન આપ્યું, ખરો ધર્મ ન સમજાવ્યો કે તેના સંસ્કારો પોતાના પુત્રપરિવારમાં પાડવા પ્રયત્ન ન કર્યો; પરંતુ બીજો વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે, બિચારાં એ માખાપો પણ લોભી અને દંભી ગુરુઓની લાલચુ જાળમાં ફસેલાં હોતાં તેમને પોતાને પણ ધર્મ એ કયી જાતનું પ્રાણી છે કે શું ચીજ છે, તેનું ભાન ન હોતાં અધરપરપરાના ન્યાયે મેંઢાના ટોળામાં ભજેળા હોવાથી અને તેમના મતપથના ગુરુઓ તો ઉપવીત ધારણ કરાવવા માટે પોતાની શી સવા રૂપીઓ ઠરાવી રાખી બેઠેલ હોતાં તેવા ઠગારા-દંભી ધર્મચાર્યોનેજ શિરે આ કૃત્યનો દોષભાર રહેલ છે. તેવીજ રીતે યજ્ઞોપવીતનો સંસ્કાર કરાવનાર બ્રાહ્મણ કે જેણે તે આચાર્ય-તરીકેનું પોતાનું કર્તવ્ય ખરાખર સમજી-સમજાવીને નહિ કરેલું તે પણ આ દોષનો ભાગીદાર બને છે. આવા બિચારા અનેક સુશિક્ષિત યુવાનો જનોઈનું મહત્ત્વ સમજી ન શકવાથી એકબીજાની નકલ કરીને જનોઈ કાઢી ફેંકી દેવાનું જે અધમ પાપ કરી રહ્યા છે, તેમણે અવશ્ય જરા વિચાર કરવો ધટે છે કે, આ ઉપવીત ધારણ કરવાનું પ્રયોજન શું? તેમણે જાતે એનું રહસ્ય સમજવા જિજ્ઞાસા રાખી, એ વિષયના જાણકારોને મળી પોતાની શંકાનું સમાધાન કરવું ધટે છે; પરંતુ આમ નકલી સાહસ કરીને તેમને હજારો રૂપિયાને ખર્ચે પહેરાવેલ ઉપવીતનો એકદમ ભાગ ન કરવો જોઈએ. જેને ધર્મ શું છે, અધર્મ શું છે, એ જાણવાની જિજ્ઞાસા છે એ તો અવશ્ય આવું સાહસ કરવા પહેલાં ખરો ધર્મ સમજવા પ્રયત્ન કરશે; પરંતુ જેઓ હાલમાં યુરોપ, અમેરિકામાં ચાલી રહેલા જડવાદ, પૈસાધર્મ, પૈસાકર્મ, પૈસાહી પરમ પદમ્ ને સાચો ધર્મ માની બેઠેલા છે, તેવાઓને માટે તો કાંઈ કહેવાપણું રહેતુંજ નથી. બની બેઠેલ પરમહંસો અને ધર્મચાર્યોની ફરજ છે કે, આ વિષયનું જ્ઞાન તેમના શિષ્યોને આપવું અને ધર્મના મહત્ત્વનો બોધ કરવો; પણ એ બિચારાઓને મંદિરોના દેવાનાં દર્શનો કરાવવા આઠ આઠ વખત દેવના દરવાજાની ઢાંક ઉઘાડ કરવા અને પ્રસાદની પાતલો તથા પાનનાં બીડાં ચાવતાં પુરસદ ક્યાં રહે છે! વળી પોતાના એશઆરામમાં અને મોજશોખ આદિમાં મશગુલ રહેતા હોવાથી આવા ઉપદેશો આપવાનો સમય ઓછો રહે છે; તેમજ તેમને ત્યાં હજારો અને લાખોની ભેટ કરનારા તેમનાં ભોળાં બટાક સેવક-સેવિકાઓનો જે દરોડો પડે છે, તે આવાં જ્ઞાન આપવાનાં કામો કરવાથી તેમને મળતી હરામની આવક અટકી પડવા ભય રહે એ કુદરતી હોતાં, તેવા ધર્મચાર્યો ખરો ધર્મ સમજાવવા તજવીજ કરતા નથી અને કરશે પણ નહિ, એ ચોક્કસ છે. આથી એવા લોભીઓ ઉપર આધાર ન રાખતાં ખરો ધર્મ સમજાવનાર ઉદારવૃત્તિના વિદ્વાનોને મળીને ધર્મરહસ્ય સમજવું જોઈએ.

ઉપવીત એ ધર્મબંધન છે, એ ધારણ કરનારને તેના ધર્મની-ફરજની ભાવના જાગૃત

કરાવનાર બંધન છે. તે વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાંતો પ્રેરનાર સંજ્ઞારૂપ પડે છે. ઉપવીત ધારણ કરનારે પોતાનાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો યથાચોખ્ખ રીતે કરવાં જરૂરી છે. ઉપવીત જેમ પુરુષો ધારણ કરે છે, તેમ સ્ત્રીઓને પણ ધારણ કરવા અધિકાર છે. પુરા કલ્પેષુ નારીણાં મૌજીબંધં વિધીયતે એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ ફરજિયાત ધારણ કરવું જોઈએ. લગ્નક્રિયાપ્રસંગે વરરાજને ખીજું ઉપવીત પહેરવાનું પ્રયોજન એજ કે, પોતે પોતાની પત્ની માટેનું ઉપવીત ધારણ કરીને બેવડી ધાર્મિક ફરજ પોતાને માથે વહેરી લે છે. આ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં હવે સ્ત્રીઓને કરવાનાં કાર્યો તેમને હાથે કરાવવાં છિછે, માટે સ્ત્રીઓને ધર્મકાર્યમાં પણ પોતાની ભાગીદાર બનાવવી એ દિવ્ય-માત્રની ફરજ છે. આ શ્રાવણી ઉપાકર્મ સંસ્કારવિધિસહિત કેટલાક દિવસે કરે છે. યજ્ઞોપવીતનું નામ યજ્ઞ સાથે સબંધ ધરાવે છે, તે જાણતાં છતાં તેને કેટલાક સાર્થક કરે છે? નદીકિનારે, તળાવ-કૂવે, સમુદ્રકિનારે કે પછી નળ ઉપર ધણીખરાઓ જ્યારે શ્રાવણી કર્મ કરે છે, ત્યારે અમારા આર્યસમાજ બંધુઓ યજ્ઞવેદી પાસે બેસી તેમાં ધૃત આદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી આહુતિઓ આપી વેદમંત્રોના ધોષસહિત આ ક્રિયા વૈદિક પદ્ધતિથી કરે છે.

શ્રાવણીનો ધાર્મિક ભાગ ઉપર વર્ણવ્યો. હવે સામાજિક અને આર્થિક વિભાગને ન્યાય આપવો જોઈએ. એને બળેવ, નાળીએરી પૂતેમ કે બારાપૂજા પણ કહેવામાં આવે છે. બળેવમાં રક્ષાબંધનનું તત્ત્વ રહેલું છે. બહેન બાઇને રાખડી બાંધી તેની રક્ષા છિછે, અને પોતાને માટે રક્ષા માંગી લઈ પોતાનું રક્ષણ કરવાનો બાર બાઇને શિરે નાખે છે. જૂના જમાનાનાં એવાં અનેક દર્શનો મળી આવે છે કે ધણી રજપૂત સ્ત્રીઓ પોતાને માથે આવી પડનારી ભાવિ આપત્તિના નિવારણાર્થે અનેક શર અને ઉદાર વીરનરોને આવી રક્ષાઓ પાઠવી હતી અને તેથી તેમના સિયળની તેમજ શરીરની રક્ષા થઈ હતી.

નાળિયેરી પૂર્ણિમા અથવા બારાપૂજા કરવાની પ્રણાલી કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાંજ પ્રચલિત છે. જ્યારે પ્રાચીન સમયમાં હિંદ સમૃદ્ધ હતું અને તેનો વેપાર-રોજગાર બહોળો હતો, ત્યારે વેપારીઓ પોતાની માલીકીનાં આઈ-દશ કે પંદર વહાણો ધરાવતા, તે વહાણોમાં અત્રેનો માલ ભરીને પરદેશ વેચવા લાઇ જતા અને ત્યાંથી પાછો તે તે દેશનો માલ અત્રે લાવી તેનો વેપાર ખેડતા. ત્યારથી સમુદ્રસાંત્વનાર્થે આ ઉત્સવની કલ્પના ઉદ્ભવી સંભવે છે. ધણીખરે શ્રાવણ સુદ પૂતેમ બાદ ચોમાસુ શાંત પડતાં સમુદ્રનો વેગ નરમ પડે છે અને ત્યારથી પાછો વહાણવટાના ઉદ્યોગનો આરંભ થતો. હવે હાલના સુધરેલા જમાનામાં સ્ટીમરોની હરિફાઇને લાંબે આ વહાણવટાનો ઉદ્યોગ લગભગ નાશ પામવા આવ્યો છે. કચ્છના માંડવી શહેરના બારાની નદીના મુખ આગળ સેંકડો વહાણો બંધાતાં હતાં. આજે હવે વર્ષમાં પાંચ-દશ મહવા પણ માંડ માંડ બંધાતા હશે. તેવીજ રીતે કાઠીઆવાડનાં બંદરોમાં પણ બંધાતાં વહાણો હવે તો નામશેષજ રહેલ છે. આથી હિંદુઓનો નૌકાઉદ્યોગ તદ્દન નાશ પામવાની અણી ઉપર છે. હજારો ખલાસીઓ, હજારો લુહારો અને સુથારો, સેંકડો વણકરો (જેઓ વહાણોના સદમાટે કપડું વણતા તેઓ) વગેરે એ ઉદ્યોગ ઉપર આધાર રાખતા. અનેક ધંધાદારીઓ, આ ઉદ્યોગનો નાશ થતાં રોજીવગરના થઈ બીજા ધંધાની શોધમાં રવડતા રહ્યા છે. હવે આગળ વધેલા જમાનાને અનુસરી દેશમાટે સ્ટીમરોના વ્યાપારી કાફલા ઉભા કરવાની અગત્ય અને આ નૌકાઉદ્યોગની કેળવણીમાટેનાં સાધનો ઉભાં કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. સમુદ્ર ખેડનારમાં જે સાહસ, ધૈર્ય, સમયસૂચકતા અને શૌર્ય રહેલાં છે, તે સાધારણ ધંધા કરનારમાં આવે તેમ નથી. સમુદ્ર એ સ્વાતંત્ર્યનું પારણું છે, એ સૂત્ર આ ભારતવર્ષની પ્રત્યેક વ્યક્તિએ મનન કરવું જરૂરી છે; અને એ ધ્યેયને પહોંચી વળવાના દરેક પ્રકારના પ્રયત્નો આદરવા એ જ દેશની શિક્ષિત અને સમજી વ્યક્તિની ફરજ છે. x x x x x

(૨)

યદુકુલભૂપણ શ્રીકૃષ્ણના જન્મદિનતરીકે આ ઉત્સવ ઉજવવામાં સર્વ જાતિના હિંદુઓ જુદી જુદી રીત પ્રમાણે વર્તે છે. બાલમહાત્માની કૃષ્ણ કે જોષ્ટે સાંદીપની ઋષિના આશ્રમે રહીને

સર્વ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો, તેને તદ્દન જૂદો આલેખી ભાગવતકારે કૃષ્ણની સ્તુતિ નહિ પણ નિંદાજ કરી છે, એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી. ક્યાં મહાયોગી કૃષ્ણ અને ક્યાં ભાગવતકારના દશમ સ્કંધનો કૃષ્ણ ! ક્યાં માખણ-દહીં-દૂધની ચોરી કરનાર કૃષ્ણ અને ક્યાં નવ લાખ ગાયોની આલેખી ધરાવતો કૃષ્ણ ! આ પરસ્પર વિરોધી બાવો મહાભારતના યુદ્ધકલાવિશારદ, રાજનીતિ-વેત્તા અને ધનુર્ધારી મહાબલી અર્જુનના સારથિ કૃષ્ણ માટે તો ન સંભવે. આવા મહાયોગી મહારાજ શ્રીકૃષ્ણ કે જેમણે મહાભારતના પાંડવ-કૌરવોના યુદ્ધપ્રસંગે પાંડવકુલેદીપક અર્જુનને સખાભાવે સંબોધીને તેનો ધર્મ બજાવવા-તેની ફરજ અમલમાં આણવા જે મોઢા આપ્યો છે, તેનું કાવ્યરૂપે વર્ણન વ્યાસમુનિએ ગીતામાં ગુંથ્યું છે.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ક્યાં છે એવા યુદ્ધકલાવિશારદ, રાજનીતિજ્ઞ, મહાયોગી કૃષ્ણ અને ક્યાં છે એવા આજ્ઞાનબાહુ, ધર્મધુરંધર, મહાબાણાવળી અર્જુનો ! આ ભારત જૂમિને તો હવે આવા કૃષ્ણો અને આવા અર્જુનોનીજ અગત્ય છે. કૃષ્ણ જેવા ઉત્તમ કોટીના રાજદારીઓ અને અર્જુન જેવા ધર્મધુરંધર વીરોનીજ હવે જરૂર છે.

અત્યંત ખેદ સાથે લખવું પડે છે કે, આવા બાલશ્રદ્ધાચારી અને મહાયોગી પુરુષને ચોર અને વ્યભિચારી ચીતરનાર ભાગવતકાર પોપદેવની શું મતલબ હોવી જોઈએ ? આ મહાપુરુષને આલેખી અધમ દેખાડવા એને કેમ સૂઝ્યું હશે ? જેવી રીતે ઘણાંખરાં પુરાણો મધ્યમ કાળના અધ-કાર સમયમાં લખાયાં હતાં, તેજ પ્રમાણે ભાગવત પણ એજ અધાધુનીના સમયમાં લખાયેલ ગ્રંથ છે, અને તે ગ્રંથ મતલબી ધર્માચારીઓએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તથા ભોળા અને અજ્ઞાન લોકોમાં પોતાનો પગદંડો જમાવવા બોપદેવ શાસ્ત્રીને પ્રેર્યો હોય, એ બનવાજોગ છે. અને કૃષ્ણ અર્જુનને **કુતસ્ત્વ કદમલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ । બનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમ-કીર્તિકરમર્જુન ॥** એમ સંબોધીને કહે છે, તે શું ગોવાળોની સ્ત્રીઓ સાથે રાસ ખેલતો કૃષ્ણ હોય એ બનવા યોગ્ય છે ? કદી નહિ. એમ માનવાવાળાઓ બિચારા મૂર્ખ અને ભોળા ભાવિકો છે, અને તેવું મનાવનાર દુષ્ટ, સ્વાર્થી, મતલબ સાધનારા ધર્મીયાર્યો છે. ધિક્કાર છે એવા ધર્મીયાર્યોને કે જેમણે આવા ક્ષત્રિય વીરયોગી પુરુષની નિંદા પોતાના મત-પંથનો ફેલાવો કરવા માટે કરી છે અને હજી પણ કરતા રહ્યા છે. આ મતપંથોના વાડાના મુખી કે જેઓ પોતાને ગુસાંઘ કહે-વડાવે છે, તેઓ પોતે જાતે વાનતાસી સંન્યાસીના વશજ હોઈ વટલેલા તેલંગી બ્રાહ્મણ છે, અને પોતેજ કૃષ્ણરૂપ બની ભાગવતના દશમસ્કંધમાં વર્ણન કરેલ કૃષ્ણની લીલાઓ કરી મંદિરો-માં બ્રહ્માચાર આદરી બેઠા છે. ક્યાં એ મહાબલી શંખ-ચક્રધારી ક્ષત્રિયવીર કૃષ્ણ અને ક્યાં આ તેલંગણ વટલેલા ભટકો ! પોતાના પંથની આટ આટલી પોલ ઉઘાડી પડવા છતાં પણ, હજી પોતાની ટંગડી ઉંચી રાખી પોતાને શુદ્ધ દેખાડવા ધમપછાડા મારી રહ્યા છે; અને બિચારા શ્રદ્ધાળુ ભકતો પાસેથી મેળવેલા હરામના ધનનાજ જેરે સત્ત વક્તા ગરીબોને સત્તવી રહેલા છે. તેમનો ખરો ન્યાય તો ઈશ્વરના દરબારમાં થશે. આ બનાવટી કનૈયા અને નકલી નાટકીઓએ હવે સમજી જઈ આ બદલેલા જમાનાને ઓળખી પોતાની લીલા હવે સમેટી લેવામાંજ તેમનું બહુ રહેલું છે; કારણ હવે તેમનો હિંમતવેશ ઓળખાઈ ગયેલ છે, અને તેથી વામમાર્ગીઓની લીલા ત્યાગીને હવે કાંઈક જ્ઞાનમાર્ગ તરફ વળે તો બાકીના રહ્યા સહ્યા તેમના ભકતોમાં એમને માટે થોડી ધણી શ્રદ્ધા રહેલી છે, તેથી પોતાનું ગાડું ગળડાવી, પોતાની આ ધર્મને બહાને ઉભી કરેલ વેપારી પેઢીઓ ચાલુ રહેશે નહિ. પછી તો દેવાળું પુંકી ઈશ્વરી દરબારમાં નાદારીનો લાભ લેવા અરજ મોંઢાવવા જવું પડશે.

મહાપુરુષોની જન્મતિથિઓ ઉજવવી, તેમના આદર્શ જીવનના યશોગાનનું શ્રવણ, વાંચન અને અભ્યાસ કરવો, એ હિંદુમાત્રની પરમ પવિત્ર ફરજ છે. મહાભારતના કૃષ્ણના જીવન-ચરિત્રનું ખારીકીથી નિરીક્ષણ કરવું; તેવીજ રીતે જે જે અન્ય મહાપુરુષો અને ઋષિમુનિઓ થઈ ગયા તેમના જીવન આદર્શો સમજવા અને તે જીવનના ગૂઢ રહસ્યમાંથી તત્ત્વ શોધી આ ભારત-વર્ષના સર્વ બંધુઓને તેનું પાન કરાવવું આવશ્યક છે. હાલને સમયે તો ભગવાન કૃષ્ણ જેવા

મહાચારિત્રશાળી અને શૈશવીનીતિસ પુરુષોની આ દેશને અગત્ય છે. ખૌદ અને જૈન સિદ્ધાંતો આચરી રહેલા ઢીલા પોઆ વણીકાએ આ યુગમાં તો આ બોધ આપવો મુલતવી રાખી કૃષ્ણ અને અર્જુન જેવા થવા ભારતના નવયુવકોને પ્રેરવાની અગત્ય છે. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મુળ્ય સૌને પોતાનાં કર્મ કરવા, આ પોતાની માતૃભૂમિ તરફની ફરજ બળવવા પ્રેરવા અને કૃષ્ણ જેવા મહાબક્ષી થવા સંબોધવા જરૂરી છે. જૈન તત્ત્વોના પાલન કરનારના બોધથી ભારત-ભૂમિ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવે એ આશા રાખવી ફાકટ છે. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોથીજ આ ભૂમિનો છેવટ ઉદ્ધાર થવો સંભવે છે. ભારતના દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્ય જેવા બ્રાહ્મણો તેમજ કૃષ્ણ, અર્જુન, બીમ, યુધિષ્ઠિર જેવા ક્ષત્રિયોની હાલને સમયે વિશેષ આવશ્યકતા છે.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पाथो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्भुवानीतिर्मतिर्मम॥

એવા પુરુષોથીજ આ ભારતવર્ષ વિજયશાળી બનશે. દેશનો ઉદ્ધાર કરવો આપણાજ હાથમાં છે, આપણે આપણાં પોતાનાં આચરણો સુધારી દેશના નવયુવકોને પોતાની ફરજ બળવવા પ્રેરવા; અને તેમને માટે તો ભગવાન કૃષ્ણનો એકજ સંદેશ છે **उद्धरेदात्मनात्मानम्**, એજ નિર્દેશ-એજ આદેશ સર્વ કોઈ નાના મોટા, સ્ત્રી કે પુરુષ સૌ માટે સમાન છે. ઇત્યામ.

(“આર્યપ્રકાશ” ના તા. ૯-૯-૨૮ તથા ૨૩-૯-૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. દામોદર મુંદરદાસ)

૮૩-ધર્મ કી મહત્તા

ઇસ લીલા તથા માયામય બ્રહ્મસૃષ્ટિ મેં ધર્મ ધર્મ તો સબી લોગ ચિલ્લાતે હૈં; પરંતુ ધર્મ હે ક્યા વસ્તુ? ઇસકા વિચાર બહુત કમ કિયા જતા હૈ. અસ્તુ. સર્વપ્રથમ હમેં યહ જાનના આવશ્યક હૈ કિ ધર્મ ક્યા વસ્તુ હૈ? વેદ અનાદિ હૈં, ઇસી લિયે ઉનમેં વર્ણિત વૈદિક ધર્મ બી અનાદિ હી હૈ; તરમાત કારણાત યહી સનાતન ધર્મ ઔર સમ્યા સનાતન ધર્મ હૈ. ધર્મ કી વ્યાખ્યા વૈશેષિક શાસ્ત્ર કે નિર્માતા પરમ પૂજ્ય કણ્હ મુનિ ને ઇસ પ્રકાર સે કી હૈ:-

“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः”

અર્થાત્ જિસસે ઇસ લોક ઔર પરલોક દોનોં મેં સુખ મિલે વહી ધર્મ હૈ; અથવા યોં સમજ લીજયે કિ માનવજાતિ કે વિકાસ ઔર કલ્યાણ કે સાધનોં કા નામ ધર્મ હૈ. ઇસસે યહ ખાત જાનને મેં આતી હૈ કિ જીતને બી સત્કર્મ હૈં ઔર જિનસે હમકો સુખ તથા શાન્તિ પ્રાપ્ત હોતી હૈ વે સબકે સબ ધર્મ કે અંતર્ગત આ જાતે હૈં; પરંતુ ઇસીકો આજ મજબૂબ યા સંપ્રદાય કે નામ સે પુકારા જાને લગા હૈ. સંસાર કા જનસમૂહ ઇસ દૃષ્ટિ સે અનેકોં ભાગોં મેં વિભાજિત હૈ, જિનમેં વૈદિક ધર્મ જનસમૂહપ્રધાન કહા જા સકતા હૈ. ઇસી વૈદિક ધર્મ જનસમૂહ કા નામ આર્ય સમાજ હૈ. ઇસ વિભાગ કે પ્રધાન ક્યોં કહા જા સકતા હૈ, ઇસકા કારણ યહાં પર ખાતલા દેના આવશ્યક હૈ. વૈદિક ધર્મ સાર્વભૌમિક ધર્મ હૈ ઔર શેષ સબ ધર્મ બ્યક્તિગત ધર્મ હૈં. યહી વૈદિક ધર્મ કી વિશેષતા હૈ ઔર ઇસી લિયે ઉક્ત વિભાગ પ્રધાન માના જા સકતા હૈ; પરંતુ ઇસ વર્તમાન સમય મેં વેદોં કી ઠેકદાર બનનેવાલી આર્યસમાજ જિસે ધર્મ માને યેહી હૈ મેં ઉસસે સહમત નહીં હૈં. સનાતનધર્મી કહે જાનેવાલોં તથા હિન્દુ જનસમાજ કા તો મામલા ઇસ સમય બેઅનત હૈ હી; પરંતુ અપને જીવન વૈદિક ધર્મ પર ન્યૌછાવર કરને કી ડીંગ મારનેવાલે હમ આર્ય સમાજ બી કોરે ગપ મારનેવાલે લોગોં સે અધિક મહત્ત્વ નહીં રખતે. યહ તો સરાસર અવૈદિકતા હી હૈ; કારણ કિ જિસમેં સમાનતા, સહનશીલતા તથા સહિષ્ણુતા કા અભાવ હૈ વહ ધર્મ વૈદિક ધર્મ હો હી નહીં સકતા. યહી નહીં, વરન્ ઉસે તો ધર્મ કહના બી પાપ હૈ.

અબ હમેં જહાં પર યહ જાનના અત્યંત આવશ્યક હૈ કિ કિન કિન નિયમોં કે આચરણ કરને સે મનુષ્ય મેં ધાર્મિકતા આ સકતી હૈ ઓર કિન કિન નિયમોં કે આચરણ કરને સે બૃહ્વિત અધાર્મિકતા; ઇસકી જાનકારી કે લિયે હમેં મનુસ્મૃતિ મેં વર્ણિત ધર્મ કે ઇન દશ લક્ષણોં પર ગંભીરતાપૂર્વક પૂર્ણ વિચાર કરના ઓર ઉન પર અમલ કરના ચાહિયે:-

“ જુતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ । ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દુશ્કં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ”

મતલબ યહ કિ જિસ મનુષ્ય મેં ધૈર્ય હો, ક્ષમા હો, વિષયવાસના મેં લિપ્ત ન હો, પરાયે ધન કે ઠીકરી કે સમાન સમજતા હો, બીતર બહાર સે સ્વચ્છ તથા પવિત્ર હો, ઇન્દ્રિયોં કે અપને વશ મેં રખતા હો, જ્ઞાની હો, વિદ્વાન હો, સત્યવાદી, સત્યમાની તથા સત્યકારી હો, ક્રોધ ન કરતા હો, ઉસીમેં ધાર્મિકતા આ સકતી હૈ; ઓર જિસમેં ઇનકા અભાવ હો ઉસી મેં અધાર્મિકતા. ધર્મ કે ઇન દશોં ગુણોં કા ધારણ કરનેવાલા મનુષ્ય સદા સુખ-શાંતિ મેં નિવાસ કરતા હૈ. ન કોઇ ઉસકો દુઃખ દે સકતા હૈ ઓર ન વહ સ્વયં હી કિસી કે દુઃખ દેતા હૈ.

ઇસ સંસાર મેં જો સત્ય કર્મ ક્રિયા જાતા હૈ ઓર જો કુછ બી ધર્મ સંન્યસ ક્રિયા જાતા હૈ, વહી ઇસ લોક મેં સાથ રહતા હૈ ઓર પરલોક મેં સાથ જાતા હૈ. કહાવત પ્રસિદ્ધ હૈ “યશ અપયશ રહ જાયગા, યજ્ઞા જાય સખ ઠકુ.” ઇસી વિષય કે મનુ મહારાજ ને બી અપની મનુસ્મૃતિ મેં બહી જાંતિ દર્શા દિયા હૈ:-

“ મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠશોષ્ણમં ક્ષિતૌ । વિમુક્તા બાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥ ”

સારાંશ યહ કિ મનુષ્ય કે મરને પર ધર કે લોગ ઉસકે મૃત શરીર કાષ્ઠ કે ટુકડોં ઓર મિટ્ટી કે ઢેલે કી તરહ સ્મશાન મેં વિસર્જન કર વિમુખ લોટે આતે હૈ, કેવલ ઉસકા સત્કર્મ ધર્મ હી ઉસકે સાથ જાતા હૈ. ઇસ લિયે હમેં ઉચિત હૈ કિ ધર્મ કે હાથ સે કબી ન જાને દેવે. ધર્મ કી રક્ષા હમારી રક્ષા હૈ ઓર ધર્મ કા નાશ હમારા નાશ હૈ, ઐસા સમજે. દેખિયે, મનુજી ને બી ઐસા હી કહા હૈ:-

“ ધર્મે યવં હતો હતિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ । તસ્માદ્ધર્મો ન હન્તવ્યો માનો ધર્મો હતોબધીત ॥ ”

ઇસકા તાત્પર્ય યહી હૈ કી યદિ હમ ધર્મ કે માર દેગે તો ધર્મ બી હમ કે માર દેયા; ઓર યદિ હમ ધર્મ કી રક્ષા કરેગે તો ધર્મ બી હમારી રક્ષા કરેગા. ઇસલિયે ધર્મ કે મારના નહીં ચાહિયે, વરન ઉસકી રક્ષા કરની ચાહીએ. યદિ ધર્મરક્ષા મેં પ્રાણોં કી બી બલિ દેની પડે તો ઉસકે લિયે હંસતે હંસતે બલિ-વેદી પર ચઢ જાના ચાહિયે; પરંતુ ધર્મ-રક્ષા કે મૈદાન સે પીછે હટના ઠીક નહીં. “ રણ મેં ધર કર પૈર કદમ પીછે કે હટના ના ચાહિયે. ”

અબ અંત મેં મેરા આર્ય-સમાજ તથા હિંદુ સમાજ સે યહ વિનમ્ર નિવેદન હૈ કિ વહ અવૈદિક કુપ્રથાઓં કે જો ઉસકે અંદર વિશેષ સ્થાન પા ચૂકી હૈ સમૂલ નષ્ટ કર વૈદિક-ધર્મો-નુસાર અપને આચારવિચાર તથા વ્યવહારોં કે સુદ્ધ જનાવે. ઇસીમેં હમારી પ્રાચીન આર્ય-જાતિકા ગૌરવ હૈ.

(ઓગસ્ટ-૧૯૨૮ના “સાર્વદેશિક”માં લેખક:-ડા० માતાદીન સિંહ ગૌતમ ‘વિશ્વારદ’ સરદારશહર)

૮૪-હિંદી નવજુવાનો માટે તમામ દ્વાર બંધ !

એક પ્રેમયુગ્મેટનું કચ્છ સ્વપ્નદર્શન

પદવીદાનનો સમારંભ પૂરો થયો અને હું મુંબઈ વિદ્યાપીઠના વ્યાખ્યાનખંડમાંથી નીકળ્યો ત્યારે ગર્વથી મારી છાતી ગળગળ ફૂલતી હતી, આનંદની ઉર્મિઓથી મારું રોમેરોમ પુલકિત થઈ રહ્યું હતું.

કારણ, કુલપતિતરીકે ઇલાકાધિપતિએ અમને ‘વર્તમાન યુગના પ્રકાશવાહકો’ કહ્યા, અને વિદ્યાપીઠમાં અમે જે શિક્ષણ લીધું તેને “અમને કેવળ પેટની પૂળમાટે લાયક બનાવે છે એટલું જ નહિ પણ માતૃભૂમિની સેવામાટે અમને સુયોગ્ય બનાવનારું છે.” અને “વિદ્યાપીઠની અંદર અમને જે પ્રકાશ મળ્યો છે તે અમે ઘેરે ઘેર પહોંચાડીને અનુપમ દેશસેવા સાધી શકીશું” એવાં એવાં ઉમદા સૂત્રોના પડધા હજીય મારા કાનને વિષે પડી રહ્યા હતા.

પરંતુ મારા હૃદયને વધુમાં વધુ અસર તો ઇંગ્લેંડના પેલા મુખ્ય શિક્ષકે એના વિદ્યાર્થીને આપેલી શિખામણથી થઈ કે, નીસરણીના છેલા પગથીઆ આગળ ઉભા રહીને છેક ઉપલા પગથીએ જવા મથવું; સામાન્ય ટિકિટ કાપનારમાંથી એક છોકરો આખી રેલ્વે કંપનીનો ડિરેક્ટર થઈ શકે છે; એ વાત ઇલાકાધિપતિ જેવા પુરુષના મુખેથી સાંભળવાને લીધે મેં એમજ નક્કી કર્યું કે, બસ, મારે પોતાને તો એજ સાહસ કરવું.

એ નિશ્ચયની ખુમારીમાં, વર્તમાન યુગનો પ્રકાશવાહક બનવાની એ ગૌરવની ધરીમાં, આવતી કાલથી શરૂ થનાર જીવનના નવીન ક્રમમાં નીસરણીના છેક નીચલા પગથીઆથી શરૂ કરી ઉમતિના શિખરે પહોંચવાનું સાહસ કરી બતાવવાના નિશ્ચયબલની ધગશમાં ચોપાટી ઉપર ફરવા નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક મિત્ર મળ્યો. તેણે મારી મસ્કરી કરી.

“કેમ બી. એ. ની પદવી વરી આવ્યાને ?”

મેં હસીને કહ્યું:-“હા.”

“હવેજ સંસાર શું છે તે સમજશે. કૌલેજ-જીવનમાં જગતના વિદ્વાન પુરુષોનાં રચેલાં રસિક નાટકો અને નવલકથાઓ વાંચી વાંચીને જે સ્વપ્નાં રચ્યાં હશે, અને જ્યારે વ્યવહાર જગતમાં તેથી બધું ઉલટું ઉલટું જણાશે, ત્યારેજ તમને જગતનું બરાબર ભાન થશે.” પણ મેં તેને હસી કાઢ્યો અને “જોજોતે, જગતમાં હું કેવાં પરાક્રમ કરી બતાવું છું” એવું કહીને સ્વપ્નદ્રષ્ટાની સાદેક મનની અનેક મુરદોનું વર્ણન કરી ગયો. x x x x x x

એ રાત્રે મને બધું સ્વપ્નદર્શન થયું.

એક વિશાળ મેદાન હતું તેમાં અનેક નીસરણીઓ ઉભી કરી રાખી હતી. પ્રત્યેક નીસરણી આગળ નાનકડાં બારણાં ગોઠવ્યાં હતાં અને તેની ઉપર જૂદી જૂદી ટિકિટો ચોઢવામાં આવી હતી. મેદાનમાં અનેક નવજુવાનોની દોડાદોડ થતી હતી; ગોરા, ધઉવણાં, પીળા, કાળા, રાતા-અનેક જાતના યુવકો ત્યાં હતા.

હું પણ એ ટોળામાંજ ધૂમતો હતો.

મને એટલું સ્મરણ હતું કે, સીડીના છેક નીચલા પગથીઆ આગળથી શરૂ કરીને મારે તેના ઉપરના પગથીએ પહોંચવાનું છે.

તેથી એક છેડેથી શરૂ કરવાનો વિચાર કરીને હું ડાબી તરફ ગયો. બારણા આગળ લખેલું હતું:-લસકરખાતું. મને થયું કે, આ માર્ગ સારો છે. બહાદુરીથી સ્વદેશસેવા કરી શકાશે, પણ અંદર પગ મૂક્યા જતો હતો ત્યાંજ એક જમાદાર અંગ્રેજે મને અટકાવ્યો. મેં કહ્યું:-“મારે લસકરમાં છોડી પંકિતના સૈનિક બનીને મારા દેશના સેનાધિપતિ બનવું છે.”

પેલાએ કહ્યું:-“હિંદી છોકરાઓ માટે અહીં જગ્યા નથી.”

‘કંઈ નહિ, બીજો જોઈ’ કરતો આગળ વધ્યો. ત્યાં વિમાનખાતાની બારી આવી, ત્યાં પણ મારી

એજ દશા ! ત્રીજી ખારી નૌકા કાફલામાટેના પ્રવેશદારની હતી, ત્યાં તો મને પગ પણ મૂકવા દીધો નહિ. મને સહેજ નિરાશા તો થઇ; પણ તુરતજ હિંમત એકઠી કરીને હું આગળ વધ્યો.

પહેલી ખારી વિદેશ તરફ જવાની આવી. મને એમ થયું કે ચાલો, આ ખારીમાંજ પ્રવેશું, અહીં સુંદર તક છે. બસ અમેરિકા જઇને ક્યાંક સોનાની એકાદ ખાણ શોધી કાઢીશ, પરંતુ મને ત્યાં તો ડોકીઉંજ કરવા દીધું. ઘોળા ચામડીના અનેક જુવાનીઆ ત્યાં ચઢ ઉતર કરી રહ્યા હતા. હું પણ એમની સાથે જવાની આશાથી આગળ વધ્યો, ત્યાં અમેરિકન દારપાળે મને હસીને કહ્યું કે “ભાઇ ! તમારે માટે ત્યાં જગા નથી.” મેં હવે તો રકઝક કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, એટલે જરાક દમામથી પૂછ્યું: “કેમ ભાઈ?”

“કારણ તમે હિંદી છો !”

“અરે, હિંદી છું એટલે શું થયું?” મેં દલીલ કરી.

“એ તો મને ખબર નથી, પણ હિંદીને અહીં પેસવા દેવો નહિ, એવું ફરમાન મને છે.”

હું કંઈક નિરાશ થયો, છતાં આગળ ચાલ્યો; પણ મને ત્યાં જળાયું કે, સીડીના છેદા પગથીઆ આગળ ઉભા રહેવાની પણ મારે માટે મનાઈ છે.

પછી તો હિંમત કરીને હું તો હિંદી સનદી નોકરીના ખારણા આગળ ગયો. ત્યાં થોડાક હિંદીઓને જોયા ખરા, પણ સીડીની ટોચે તો કોઇજ નહોતું. બે ચાર કે પાંચ પગથીઆં સુધીજ માત્ર તેઓ જોઇ શકાતા હતા ! અને અંદર જવા માટે મારે છેક વિલાયતસુધી જવાનું હતું. એટલા પૈસા મારી પાસે નહોતા !

આવેજ અનુભવ બીજી બધીજ ખારીઓ આગળ મને થયો.

એટલે ધક્કામુકી કરતાં મેં રેલ્વેની ખારીમાં પગ મૂક્યો. એટલો પગ મૂકવા માટે પણ મારે બહુ માથાકૂટ કરવી પડી.

પેલા વિલાયતી શિક્ષકે કહ્યું હતું તેમ અહીં “ટિકિટ કાપનારમાંથી ડિરેક્ટર થવાની તક છે” એમ મેં માન્યું.

સ્વપ્ન આગળ વધ્યું. હું રેલ્વેમાં ટિકિટ કાપનારતરીકે દાખલ થયો. તેને વર્ષો વીતી ગયાં, છતાં પેલા પદવીદાનસમારંભ આગળ ઇલાકાધિપતિએ કરેલા ભાષણ પ્રમાણે ડિરેક્ટર થવાનું તો બાબુએ રહ્યું, પણ વધુ ઉંચે ચઢવાનુંજ મને મળી શક્યું નહોતું. ત્યાં તો બધા ગોરાઓ ચઢી બેઠા હતા. આથી હું સેક્રેટરિયટમાં દાખલ થયો, ત્યાં પણ એજ દશા !

પછી મને ખબર મળી કે, મારા જેવા ઉત્સાહથી બીજા પણ મારા કેટલાયે સહાધ્યાયીઓ જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોમાં દાખલ થયા હતા; પરંતુ સૌને મારા જેવોજ અનુભવ થયો હતો !

અમે બધાજ આમ નિરાશ થયેલા એક વખત મળ્યા, અને ખૂબ ચર્ચા પછી જીવનમાં મળેલા જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોના અનુભવ પછી સૌનો એવોજ મત જણાયો કે, નીસરણીના છેદા પગથીઆ આગળથી છેક ઉંચે ચઢવાનું શક્ય છે, પણ તે ગોરા જુવાનીઆઓનેજ સાર; હિંદી જુવાનીઆઓમાંથી તો ભાગ્યેજ કોઈ ક્ષાવી શકે છે.

અને અમે અમારા યુગના પ્રકાશવાહકો છીએ એ વાત તો અમે બધા જૂલીજ ગયા હતા, જૂલી ગયા ન હોત તોપણ અમને પ્રકાશ ફેલાવવાનો અવકાશ નહોતો !

આથી દિલગીર થતા અને નિઃશ્વાસ નાખતા જતા હતા ત્યાં મારી આંખ ઉધડી મઈ !

સ્વપ્નદર્શનથી હું નિરાશ તો થયો હતોજ, પણ ખરી નિરાશા તો જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોમાં સીડીનું છેદલું પગથીઉં મેળવવા માટે કરેલા તમામ પ્રયાસો નિષ્ફળજ જતા હતા તે જોયા પછી મને થઈ. મને પેલા મિત્રનો અભિપ્રાય ખરો લાગ્યો અને છેવટે હું એજ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે, પદવીદાનસમારંભનાં ભાષણો માત્ર ભાષણોતરીકેજ ઠીક છે. વ્યવહારમાં તો તે દિવાલ સામે માથાં પટકવાના પ્રયત્નજ થઈ પડે છે અને ખાસ કરીને તે હિંદી જુવાનો માટેજ.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના તા-૨૯-૮-૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. સીતારામ શર્મા)

૮૫-માંદા પડવું તે ગુન્હો છે.

(૧)

આ વિશ્વમાં પરમાત્માની અનેક ચમત્કૃતિઓમાંની એક તે માનવ અંગ. આપણું શરીર તે આત્માને રહેવાનું મંગલ મંદિર છે, તે મંદિરને સદા નિરંતર સ્વચ્છ અને સશક્ત રાખવું તે દરેક મનુષ્યની ફરજ છે. શરીરમાં કોઈ જાતનો નાનો કે મોટો રોગ થાય તો આપણા વાંક સમજવો. કુદરતના કાનુનો પ્રમાણે જ્યાંસુધી વર્તીએ ત્યાંસુધી કંઈ દર્દ થતું નથી. તેજ સૂચવે છે કે, માંદા પડવું કે નહિ તે મનુષ્યના હાથમાં છે. દર્દ થાય તો તેની ચિકિત્સા વૈદકશાસ્ત્ર કરે છે. ઘણાં માણસો માંદા પડવું કે નહિ તે નશીબને આધીન ગણે છે; પરંતુ જે નશીબને લીધે તેમ થતું હોય તો વૈદકશાસ્ત્ર શામાટે આપણા પૂર્વજોએ રચ્યું? વૈદકશાસ્ત્રની હયાતીજ કહી આપે છે કે, આપણા પૂર્વજો જે આપણા કરતાં વિશેષ ડાઘા હતા, તેઓ આ બાબતમાં નશીબ ઉપર આધાર રાખતા નહિ; તેથીજ વૈદકશાસ્ત્ર બનાવ્યું. વિધાતાને લીધે જે ધરીએ ધરીએ મનુષ્ય માંદું પડે તો શામાટે દવા-દાર કરવાં જોઈએ? જન્મ, લગ્ન અને મરણ જેવા મહાન પ્રસંગો માત્ર વિધાતાને આધીન છે, એમ માની લેવું જોઈએ; પરંતુ ધરીએ ધરીએ સાવ માંદા થતું તેમાં બીલકુલ વિધાતાનો વાંક નથી, પણ મનુષ્યનો પોતાનો છે. હાલતાંચાલતાં દરેક નજીવી બાબતમાં નશીબનો દોષ કાઢવો તે દેખીતી રીતે બૂલબરેલું છે. જે દરેક બાબતમાં આપણું મનુષ્ય પ્રાણી નશીબને આધીન હોય તો પુરુષાર્થ જેવી વસ્તુ હોતજ નહિ. પુરુષાર્થને લઈને મનુષ્યે વિજયી, વિમાન ઇત્યાદિ ચમત્કૃતિઓ શોધીને રચી કાઢી છે. જે દરેક બાબતમાં નશીબ હોત તો પંજાબમાં જનરલ ડાયરે જે ખુનામરકી ચલાવી હતી તેમાં જનરલ ડાયરનો દોષ ન હતો, પણ જીલમના ભોગ થઈ પડેલા મનુષ્યોના નશીબનો દોષ હતો.

ખરેખર, આપણા શરીર ઉપર આપણે પોતેજ અનેક અત્યાચારો કરીએ છીએ, સચિ ન હોય તોપણ માત્ર સ્વાદ ખાતરજ અનેક જાતનાં ખાનપાન કરીએ છીએ, અનેક ભુરી ટેવોને શરીરના હિસાબે ને જોખમે પોષીએ છીએ, અનેક જાતના અતિભોગ ભોજવીએ છીએ; તે ખરેખર શરમજનક બાબત છે.

જો કોઈ મનુષ્ય નીચે લખેલી પાંચ જરૂરીઆતો પ્રમાણે વર્તે તો રોગ-દર્દ બીલકુલ ન થાય; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના શરીરનો આંધો સ્વચ્છ અને સુદૃઢ રાખી શકે.

૧-નિર્મળ હવામાં અને સૂર્યપ્રકાશમાં રાતદિન રહેવું, ધરનાં ખારી-ખારણાં તેટલા માટે ખુલ્લાં રાખવાં.

૨-જીવનશક્તિવાળો પથ્ય ખોરાક, સચિ હોય તોજ, ખૂબ ચાવીને ખાવો; તેમજ જરૂર પડે ત્યારે એક બે દિવસના ઉપવાસ ખેંચી કાઢવા.

૩-શરીરના દરેક દરેક સ્નાયુને નિયમસર કસવા.

૪-પૂરેપૂરી સ્વચ્છતા રાખવી; અને તે માટે સ્નાન કરવાં. ઠંડા જળનું સ્નાન શક્તિવર્ધક છે, ગરમ પાણીનું સ્નાન ચોક્કસ કરનાર છે.

૫-સંપૂર્ણ આશાયેશ અને મનનું સાચું વલણ.

માત્ર આ પાંચ જરૂરીઆતો પૂરી પાડવામાં આવે તો અંગ હરહમેશ નિરોગીજ રહે. કુદરતના આ પાંચ મોટા કાયદા નહિ પાળવા તેજ ગુન્હો છે. તેની શિક્ષામાં કંઈને કંઈ દરદ થાય છે.

અમેરિકામાં કેટલાંક વર્ષો થયાં એક નવું શાસ્ત્ર નીકળ્યું છે તે દવા વિરુદ્ધ છે; એટલે ગમે તે રોગ દવા વગર મટાડી શકાય છે. આનું નામ “કુદરતી ઇલાજ” કહેવાય છે. આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દવા એક ધર્તીંગ છે; એટલુંજ નહિ પણ દવા શરીરને માટે વિરોધી વસ્તુ છે-અર્થાત્ ઝેર છે.

દવા પીવાથી રોગ મટતો નથી, પણ રોગની નિશાનીઓ મટે છે. રોગનાં કારણો મટાડવામાંજ ખરી ખુબી છે, અને તે દવાથી કદી મટતાં નથી, પણ માત્ર કુદરતી ઇલાજોથીજ મટે છે.

(૨)

આગળ જણાવી ગયા કે, દવા તે ઝેર છે. આ સૂત્ર પીવાની દવાને લાગુ પડે છે, પણ

ચોપડવાની-લગાડવાની દવાને લાગુ નથી તેનું કારણ કે, તે શરીરબહાર લગાડવાની હોવાથી ઝેરી હોય તોપણ કામે લાઇ શકાય છે. ઘણુંખરૂં આ દવા જંતુનાશક હોવાથી પીવાને માટે તાત્કાલિક ઝેરી હોય છે. રસ્તામાં અકસ્માત થતાં જંતુનાશક દવા જખમી થયેલા અવયવને લગાડવી જરૂરી છે.

કંઈ શારીરિક રોગ થાય છે તો પીવાની દવા આપવામાં આવે છે. હવે પીવાની દવા તે કૃત્રિમ ઉપાય છે. પીવાની દવા માત્ર ઉપરની ટાપટીપ છે. દવા પીવી તે કુદરતથી વિરુદ્ધ છે, કુદરતનું અપમાન કરવા બરાબર છે. રોગ થાય તો તેનાં કારણો છેજ, તે શોધો અને તે અટકાવો.

શરીરમાં બે જાતની ક્રિયા થાય છે. હમેશાં નવા કોષ-અથવા પરમાણુઓનું બંધારણ થાય છે અને જૂના કોષ મરણ પામતા જાય છે; તેને શરીર બહાર કાઢવામાં આવે છે. આ કોષ લાખો-અસંખ્ય-હોય છે તે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી પણ દેખાવા મુશ્કેલ છે. શરીરનો દરેક ભાગ-લોહી-હાડ-માંસ-ચામડી વગેરે અસંખ્ય કોષોથી બનેલો હોય છે. જ્યારે મરણ પામેલા કોષો શરીરબહાર જાલદી નીકળી શકે નહિ ને અંદર એકઠા થાય ત્યારે કંઈ ને કંઈ રોગ થાય છે. હવે દવા પીવી તે શરીરમાં વધી પડેલી વિજાતીય વસ્તુઓ જે મરણ પામેલા કોષો છે તેમાં ઔષધરૂપી વિજાતીય વસ્તુનો વધુ ઉમેરો કરવા બરાબર છે.

આ મરણ પામેલા કોષોને તેમજ ખાવાપીવામાં નકામાં રજકણોને શરીર બહાર કુદરત ત્રણ રસ્તે કાઢે છે:-(૧) મળ-મૂત્રથી, (૨) પરસેવાથી અને (૩) ઉચ્છવાસથી. તેઓ શરીરમાં ભરાઈ રહેવાથી રોગ થાય છે.

(૧) બરતી-હવે મળમૂત્રવિષે ટુંકમાં કહીએ. દરેક રોગનું મૂળકારણ ઘણુંખરૂં કબજિયાત અથવા અધુરું પાચન હોય છે. નહિ પચેલો ખોરાકનો જથ્થો શરીરમાં એકઠો થાય છે અને દુર્ગંધ મારે છે; તે શરીરને માટે ઝેર છે. આ ઝેર શરીરની બહાર ન નીકળે ત્યાંસુધી ચાલુ નુકસાન કરે છે. આને માટે અતિ ઉપયોગી ઉપાય ખાસ કરીને પૂંઠપીચકારી લેવાનો છે. તે રૂ. ૧૧૧ માં મળે છે. x સાબુમાં સાબુ માણસે અઠવાડીયામાં એક વખત પીચકારી ગરમ પાણીની લેવી જોઈએ, એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે, અને તે ખરૂં છે. જેમ આપણે ધરની ચોકડી વગેરે ખૂબ પાણીથી સાફ કરીએ છીએ, તેમ પીચકારીવતી પુષ્કળ પાણીથી અંદરખાનેથી આંતરડાં ધોવાવાં જોઈએ. જીલાબ પીવો તે કૃત્રિમ ઉપાય છે. જીલાબ પોતેજ પરદેશી વસ્તુ હોવાથી શરીરબહાર કાઢવાની વસ્તુઓમાં તેનો ઉમેરો થાય છે. તાવ આવે ત્યારે પૂંઠપીચકારી લેવી, જેથી સાધારણ તાવ તરત ઉતરી જશે. કબજિયાતવાળા માણસે જેટલા બને તેટલા અપવાસ કરવા, સાબુ-માંદા દરેક માણસે જેટલું પાણી પીવાય તેટલું પીધા કરવું, જેથી મળમૂત્ર અને પરસેવો વારંવાર થશે અને તે વારંવાર થવાની જરૂર છે. જેમ બને તેમ ઓછું ખાવું અને જેમ બને તેમ વધારે પાણી પીવું. જમણુ-માટે જીવન નથી પણ જીવનમાટે જમણુ છે.

(૨) પરસેવો-શરીરની ચામડીમાં અસંખ્ય કરોડો ગ્રીણાં કાણાં છે, જે વાટે પરસેવો નીકળે છે. પરસેવો થવાથી તાવ ઉતરે છે તેનું કારણ એ છે કે, વધી પડેલાં ઝેરી રજકણો શરીર બહાર પરસેવામાં નીકળી ગયાં તે છે. તે પરસેવો વારંવાર થાય તો સાફ. કસરત કરવાથી પુષ્કળ પરસેવો થાય છે, ગરમ પાણીએ નહાવાથી ચામડી સાફ થાય છે.

(૩) ઉચ્છ્વાસ-શરીરમાં સ્વચ્છ લોહી હોય તો રોગ થાય નહિ. દરેક માણસમાં પોતાના વજન કરતાં માત્ર ૪૦ મા ભાગ જેટલું લોહી હોય છે. લોહી સ્વચ્છ રાખવાને જેમ બને તેમ ઓછું ખાવું અને જેમ બને તેમ ગામબહારની હવામાં ઉડા શ્વાસ લેવા. જે શ્વાસથી અંદર લઈએ છીએ તે નિર્મળ હવા અમૃત છે અને જે ઉચ્છ્વાસથી હવા બહાર કાઢીએ છીએ તે ઝેર છે. જેમ નિર્મળ હવા ફેફસાંમાં વધારે લ્યો, તેમ લોહી વધારે નિર્મળ બને છે. લોહીમાં રહેલાં ઝેરી રજકણો ઉચ્છ્વાસ વાટે થઇને નીકળી જાય છે. ઉચ્છ્વાસ વાટે નીકળતી હવા એટલી બધી ઝેરી હોય છે કે માણસ કોઈ પેડીમાં માત્ર આઠ કલાક પૂરાઈ રહે તો પોતાના ઝેરી ઉચ્છ્વાસની હવા

પાછી શ્વાસમાં વારંવાર જવાથી મધ્યસ્થ થાય છે. ઇશ્વરે નિર્મળ હવા જે ઝવેરાતથી પણ કિંમતી વસ્તુ છે તે સર્વને માટે પુષ્કળ જથ્થામાં આપી છે, જેથી મૃત મળે છે; છતાં ધણું મનુષ્યો તેના ઉપયોગ બરાબર કરતાં નથી એટલે બેસવાની ડાળ પોતેજ કાપે છે. ખુદી હવામાં હમેશાં કસરત કરવાથી લોહી શુદ્ધ થાય છે, કસરત કરવી ન બની શકે તો રોજ પાંચ કે વધુ માઇલ ગામ-બહાર ઝડપથી ચાલવું. શરીરમાં અસંખ્ય કાણુઓ છે તે વાટે પણ શ્વાસ-ઉત્સર્જન થાય છે; માટે જેમ બને તેમ કપડાં ઓછાં પહેરવાં અને જેમ બને તેમ ખુલ્લા શરીરે લાંબો વખત રહ્યા કરવું. આને હવાસ્નાન કહેવાય છે.

ખેરાક વગર માણસ બે માસ સુધી જીવી શકે છે, પાણીવગર બે દિવસ સુધી; પણ હવા-વગર બે મિનિટ પણ ચાલતું નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, માણસને ખેરાક કરતાં પાણીની ૩૦ ગણી વધારે જરૂરીઆત છે અને નિર્મળ હવાની ૮૬૪૦૦ ગણી વધારે જરૂરીઆત છે. ટુંકા શ્વાસ કરતાં ઉંડા શ્વાસ વધારે ઉપયોગી છે. ઉંડા શ્વાસનું શાસ્ત્ર યૂરોપીયનો અને અમેરિકનો હિંદુઓ પાસેથી શીખ્યા છે. પ્રાણાયામ કરવાનો એક હેતુ આમાં સમાયેલો છે. પ્રાણાયામને પશ્ચિમવાસીઓ ઉત્તમ પ્રાણપોષક સાધન ગણે છે. ઉંડા શ્વાસ લેવા માટે કસરત કરવી.

(“લોહાણા હિતેચ્છુ”ના તા.૧૨-૭-૨૮ તથા ૨૩-૭-૨૮ના અંકમાં લે. ૨૧. રમણીકલાલ છોટાલાલ)

૮૬-હસાઈઓની ચાલવાજી

પ્રત્યેક હિંદુએ સાવચેત રહેવાની જરૂર

સર્વોત્તમ ગામના એક દશ વર્ષના જગન્નાથ નામના હિંદુ બાળકની આ કથની બહાર પડી છે, જે ટુંકમાં અત્રે આપીએ છીએ:-

“ચૈત્ર મહિનામાં મને સવારે એક ખ્રિસ્તી જેવાએ બોલાવ્યો અને ગામ બહાર લઇ જઇ પાનમાં કંઇક ખવડાવી દીધું, જેથી મને ચક્કર આવવા લાગ્યા. ત્યાં મને કંઇક ખવડાવ્યું. મને ચંપારણ લઇ જવામાં આવ્યો અને છુપી રીતે રાખવામાં આવ્યો. ત્યાં મારા શરીરમાં ઘણી જગ્યાએ લોહું ગરમ કરી ડામે દેવામાં આવ્યા, જેથી મને કોઇ ઓળખી ન શકે, તેમજ હું નાસી ન જઇ શકું. લાંથી મને વધુ ધમકાવીને કલકત્તા લઇ જવામાં આવ્યો. જ્યારે હું સ્ટેશન ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે મને બધા ગાડીમાં બેસાડી એક એવા મકાનમાં લઇ ગયા કે મારી ઉંમરનાં ત્યાં હિંદુ છોકરાઓ લગભગ ૩૦ હતાં. એઓ ચોધાર આંસુએ રડતાં હતાં; અને એક સાહેબ અને મઝમ છુરા બતાવી જાનાં રાખતાં હતાં. જે આ રૂમમાં ૫૦ છોકરાઓ પૂરાં થતાં તો કાણુ જાણે ક્યાં તેમને પહેરા વચ્ચે મોકલી દેવામાં આવતાં. ખાવામાં રોટી, તરકારી અને માંસ બળાતકારે આપવામાં આવતું. બધાં બાળકો પાંચથી બાર વર્ષની ઉંમરનાંજ હતાં. મારા ઉપર સાહેબ અને મઝમ ચોવીસ કલાક પહેરા ભરતાં. એક વાર સાહેબ જાજરમાં ગયા હતા અને મઝમ સાહેબ બહાર ગયાં હતાં તે તકનો લાભ લઇ અમે પાંચ છોકરાઓએ હિંમતથી બારણું ખોલ્યું અને એકઠા નાહાં. રસ્તામાં મારે ઓળખીતો માણસ મળી આવ્યો. તેણે મને ભાગલપુર પહોંચતો કયો. પેલા ચારને સાહેબે પકડી લીધા કે કેમ તે મને ખબર નથી.”

આ છોકરા ગુમ થયો ત્યારે તેના બાપે પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવી હતી. તેને શોધવા ૨૦૦ રૂ. ખર્ચ્યા હતા. જ્યારે છોકરો મળી આવ્યો ત્યારે તે થાણુદાર દરોજા પાસે ખબર કહેવા અને છોકરાને નસાડનાર પેલા ધાતકી અંગ્રેજ ઉપર કામ ચલાવવા જણાવ્યું; ત્યારે દરોજાએ જણાવ્યું કે, તે હરણુ કરનાર સાહેબ મોટા ખાનદાન કુટુંબના છે, તેમનો લાગવગ ભારે છે. તમે દાવો માંડશો તો ફાવશે નહિ, ઉલટા તમે દંડાઈ જશો.

પ્રત્યેક હિંદુઓએ મુસ્લીમ જાળની સાથે આવા છુપા ઇસાઇ બત્તાઓની પણ પૂરા ચેતી જઇ આવાં બોલાળાં જેમ બને તેમ શોધી કાઢી બહાર પાડી દેવાં જોઇએ.

(“હિંદુ”ના તા-૮-૭-૧૯૨૮ના અંકમાંનાં ૨૧. અશરશી શુકલ-ભાગલપુર-એમના ભેખપરથી)

* સૂતી વખતે જરૂર પડે તો માથા ને કાન પર ઓઢવું બેઠેલું, અને નાક ઉપર નજ ઓઢવું બેઠેલું; નહિ તો એ પણ કોઇ ને કોઈ રીતે નુકસાનજ કરે છે.

સંપાદક

૮૭-હિંદુઓમાં બાયલાપણું કેમ પેઠું ?

હિંદુઓમાં બાયલાપણું એટલે બીકણુપણું કેમ પેઠું, એની જો આપણે શોધ કરીએ તો જણાશે કે, એ ધર્મને નામે પેઠું છે! ધર્મ ડૂબવાના બહાના હેઠળ ધર્મહક્કોની અસમાનતા પેઠી અને અસમાનતાને કારણે એકબીજાની ઐક્યતાનો પાયો ભૂલો થઈ સંપ અને કળ્યાણે સ્થાન લીધું. આગળ ચાલતાં અલગ અલગ દેવ અને અલગ અલગ દેવળો, અલગ અલગ જાત ને અલગ અલગ હક્કો અને પ્રતિબંધોએ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આથી એકબીજા સાથેનો સહકાર તૂટી સર્વત્ર અસહકાર જન્મ્યો. આથી એકબીજા પ્રત્યેની લાગણી ઓછી થઈ ગઈ, પ્રેમભાવનાં મૂળીઆં કપાઈ ગયાં, સંકુચિત દષ્ટિએ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું, નાતજાતની પેલીમેર ડોઝાયું કરવાનું વિસારે પડ્યું, ધર્મને ભૂલી જવાયો અને કેવળ ન્યાત ને જાતે ધર્મનું સ્થાન લઈ ધર્માભિમાનને પાણીયું અપાવ્યું. આજે જો ધર્માભિમાન જાત્રા હોત તો આજની આવી કફેડી સ્થિતિ હિંદુની કદી થાત નહિ.

વર્તમાન સ્થિતિથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, આપણે મુસલમાનને નામે બીજીએ છીએ. એક મુસલમાન એક સો હિંદુને ભારે થઈ પડે છે. આ સ્થિતિજ અસહ અને હાસ્યાસ્પદ છે; પણ એમાં અતિશયોક્તિ નથી, એ વ્યાજબી છે. કેમકે એક મુસલમાન પોતાના બળપર જૂઝતો નથી; પરંતુ તેને ખાતરી છે કે, તેની પાછળ સમગ્ર મુસલમાનના સંઘબળનું અદળક સંઘબળ સદા-સર્વદા તૈયાર હાલતમાં પડ્યું છે. તેને ખબર છે કે, મારી વહારે મારા ભાઈઓ ધારી અને મને મદદ કરશે-અને બને છે પણ તેમજ.

કેટલાક ધર્મધૂરંધરો સંઘબળની કિંમત કળી ચૂક્યા છે અને તેઓ સંઘબળ જાત્રા કરવાને લિજ લિજ સૂચના કરી રહ્યા છે; પણ હજીસુધી કોઈપણ રીતે તેમાં ફળીભૂત થયેલા જણાતા નથી. એમાંની કેટલીક સૂચનાનું નિરીક્ષણ કરવા જેવું છે. કેટલાકનું સમજવું એવું છે કે, માંસાહારથી બળ આવે છે; માટે માંસાહાર કરવો અને બહીષ્ઠ બનવું યા બાયલાપણામાંથી મુક્ત થવું. પણ એ અનુમાન વ્યાજબી નથી. આપણે જો માંસાહારી અને શાકાહારી એમ બે વિભાગ પાડીએ તો માંસાહારીનો આંકડો ઘણો મોટો માલમ પડશે; છતાંપણ આપણા બાયલાપણાનું પલ્લું કંઈ ઉંચું ચઢતું નથી. આથી સાબીત થાય છે કે, એ અનુમાન ખોટું છે. એમ તો આઠ કરોડ જેટલા અંતરે ગોમાંસ પણ ખાય છે; છતાં તેમનું બાયલાપણું ક્યાં ઓછું છે? બીજું અનુમાન શુદ્ધિ અને સંગઠનનું છે. એ પણ બંધબેસતું નથી; કેમકે એ પ્રમાણે શુદ્ધિ કેટલાની કરીએ અને ક્યાંસુધી કરીએ? તેને કેટલા વધાવી લેશે? અંગબળની તાલીમ આપણે કેટલાને આપી શકવાના અને કેટલા તેનો લાભ લેવાના? આગળ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, એકલ-ડોકલનું બળ જો તેને સંઘબળનો ટેકો ન હોય, તો કશા ખપનું નથી. આપણે દરેક પહેલવાન ન બની શકીએ. કેટલાક સહજોજન કરવામાં સંઘબળની ગંધ બુએ છે; પરંતુ હકીકતમાં એમાંથી જરૂર સંઘબળ પ્રગટ પામે, પણ એ રસ્તો છેવટનો છે-આખરનો છે; એટલે હજી તો આપણે સંઘબળનો પાયો નાખવો છે. એ પાયો નખાય, મજબૂત થાય, તેના ઉપર દિવાલો ચણાય ને છાપર નખાય; ત્યારે તેના ઉપર જેમ નળીઆંની જરૂર છે, તેમ એ રાટી-મેટી વહેવારની જરૂર પડશે અને તે આપોઆપ એની મેળે પોતાનું કાર્ય કર્યું જશે. તેથી હાલમાં રાટીવહેવારની વાત કરવી એ પાયો ચણવા અગાઉ તે જગ્યા ઉપર નળીઆંનો ઢગ મારવા જેવી વાત છે. કેટલાક એમ ધારે છે કે, હિંદુમાં માંસાહાર ત્યજવો જોઈએ અને તેમ થાય તોજ તેઓ સમાન હક્કોના દાવો કરી શકે તથા તોજ તેમને સમાન ગણવામાં આવે; પરંતુ આનું કોઈ દિવસ બને એવું છેજ નહિ. કેટલાક અત્યંતને કહે છે કે, તમે સુધરો તો તમને હક્ક મળે, પરંતુ એ પણ મ્હોંના તડાકાજ છે. કેટલા સુધરશે, કેણુ સુધારશે અને શું સુધારવા જેવું કે સુધરવા જેવું છે? કશુંએ નથી. એવા વિચારો રાખવા કે કરવા એ આપણા બાયલાપણાને સંઘર્ષો સમાન છે. કેમકે કરોડોને આપણા જેવા થવા ઇચ્છવું ને તે આપણા જેવા થાય તોજ હક્ક આપવા કહેવું એમાં સાદું

સમાયણું છે. એ સાટાપાટામાં આપણે વટાઈ ચાલ્યા છીએ અને હજીએ વટાઈશું. 'સંઘબળ કંઈ અમોલ વસ્તુ છે' એવું જો આપણે સમજતા હોઈએ, તો આપણી ચોખ્ખી ફરજ છે કે, તે સંઘબળ કયી રીતે પ્રગટ થાય, તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું તથા ગમે તે ભોગે આપણે તેને પ્રગટ કરવું અને તેમ કરવામાં આપણે જરૂર નમતું તો આપણું પડે, એ સ્વાભાવિક વાત છે. જો આપણે નમતું ન આપીએ તો આપણું ધારેલું કાર્ય થતું નથી અને તે જો ન થાય તો આપણી સ્થિતિ કંઈ સુધરતી નથી; માટેજ આપણે સુધારાની, સુધરવાની કે સુધારવાની આજ્ઞા છોડી દેવી જોઈએ છે. આપણી આજ્ઞા-આપણું ધ્યેય-આપણી મહત્વાકાંક્ષા કેવળ આપણું ખાવલા-પણુંજ કેમ દૂર થાય તે તરફ હોવી જોઈએ અને ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને માટે સહેલામાં સહેલો ઉપાય-રસ્તો કે જે દરેકને પણ આજા પ્રમાણમાં-મોટા સમુદાયને અનુકૂળ પડે તેજ લેવો જોઈએ. એ રાજમાર્ગ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ ધર્મહક્કોની સમાનતાને માટે સર્વ ધર્મમંદિરો, દેવળોનાં ખારણાં દરેક હિંદુ ગણતા સર્વ કોઈને માટે ખુલાં મૂકાવાં જોઈએ. દેવળના ખારણે ખાસ મુદ્રાલેખ હોવો જોઈએ કે "તમામ હિંદુને ન્યાત-ગતના બાધવિના આ દેવળ ઉઘાડું છે." એમાં કંઈ પૈસાની જરૂર નથી પડવાની અને ખરી ચાવી એજ છે. જો આપણે સંઘબળ જાગ્રત કરવું હોય, હિંદુધર્મ દીપાવવો હોય, હિંદુ હોવાની મગરૂરી દરેક હિંદુમાં જાગ્રત કરવી હોય, હિંદુ ધર્મની નિંદા થતી અટકાવવી હોય, તો દુનિયામાં એનાથી બીજો કોઈ રસ્તો છેજ નહિ. આ લેખ લખનારને પોતાને ખાતર તો દેવ-દેવળોની લેશમાત્ર જરૂર નથી, કેમકે લેખક મૂર્તિપૂજક નથી; છતાં મૂર્તિપૂજકોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી આગ્રહ કરવામાં આવે છે અને તે પણ કેવળ સમાજસુધારણાની અને ખાવલાપણાના પંજમાંથી મુક્ત થવાની ખાતરજ.

છતાં બૂલ દેખાડવી એ મનુષ્યફરજ છે, એમ સમજી કેવળ આપણી બૂલ ક્યાં થઈ રહી છે, તેને બિન્ન બિન્ન રીતે વિસ્તારીને જણાવવામાં આવે છે.

બીજાની (મુસલમાનોની) બૂલ કાઢવા કરતાં આપણી બૂલ આપણે સુધારીએ એ લાખ દરજ્જે બહેતર છે. શુદ્ધિ અને સંગઠનના કાર્યથી મુસલમાન લાઇએ. ચીઢાય-છેડાય છે; કેમકે તેમાં તેઓ વેર વાળવાની ગંધ જુએ છે, પણ ઉપર સૂચવેલા ઉપાયને તેઓ આડે આવી શકે એમ નથી, કેમકે એમાં એવી લાવનાને અવકાશજ નથી. એ કાર્યમાં જે આડે આવે છે તે કેવળ આપણું ખાવલાપણું નંજર બેનું છે.

આપણે જો ઘડો લેવો હોય અને પાઠ શીખવો હોય, તો દુનિયાના બીજા ધર્મોના સંઘબળ તરફ દ્રષ્ટિ નાખવી જોઈએ, તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેની ખોજ કરવી જોઈએ અને તેને એક વાર નહિ પણ એકવીસ વાર ચારણીમાં ચાળી જોવું જોઈએ તો આપણને ખજર પડશે. દાખલાતરીકે આપણા મુસલમાન લાઇએના સંઘબળનો વિચાર કરીએ. એમનું સંઘબળ જવાંમંદીપણું એ એમનામાં ધર્મહક્કોની સમાનતાનું ફળ છે. જેઓ મુંબઈમાં વસે છે તેઓ ઇલેક્ટ્રીસે તેમની સગી આંખે દરેક મસ્જિદ આગળ જઈને અને કોટના મેદાનમાં જઈને તેમની નિમાજની થતી ક્રિયાનું અવલોકન કરે. એમનામાં પણ જાતિ જેવું છે, નથી એમ નહિ; પણ ધર્મહક્ક દરેકના સમાન છે. પછી લલે તે પૈસાદાર હોય કે બીખારી, અમીર હોય કે ફકીર, બીસ્તી હોય કે સોદાગર; પરંતુ બધા એકબીજાની પડખે પડખે મસ્જિદમાં કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ વિના સરખા ને સામટા નિમાજ ગુજારે છે. એમનામાં ગુજરાતી, મરાઠી, મદ્રાસી, બંગાળી કે કાઝીબી એવા વાડા નથી. મસ્જિદ મુસલમાનમાત્રને માટે ખુલી છે, તો પછી આપણે દરેક હિંદુને માટે આપણાં દેવ-દેવળો કાં નહિ ઉઘાડાં હોય?

ધર્મરોપાસના કરનારને, દેવદર્શન કરનારને, સેવા-પૂજા કરનારને અને તેને લજનારને આપણે અટકાવનાર કોણ? આપણને શો અધિકાર છે? આપણે કેમ પ્રતિબંધ મૂકી શકીએ?

આપણી હાલની મનોવૃત્તિ તદ્દન વખોડી કાઢવા લાયક છે; કેમકે આપણે એમ કરી ધર્મને ઘોડા-નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. ધર્મના પ્રચારને બદલે આપણે તેના મૂળમાં મીઠું મૂક્યું છે. આપણે અહીં જેતાં ધર્મનું ગુમાન રાખતાં શરમાવું જોઈએ; નહિ તો ઢાંકણીમાં પાણી લઈને રૂખી મરવું

જોઈએ. કેમકે આપણે ધર્મની સેવા નથી કરતા, પરંતુ ઉલટા તેને નષ્ટ કરી રહ્યા છીએ. આપણાથી તે પાપી બીજને કોણ હશે? બીજા ધર્મો આજે કરોડો રૂપિયાનો ધૂમાડો કરી પરધર્મોને પોતાના કરે છે, ત્યારે આપણે જાણના દુસ્મનો સહધર્મોને ધકેલી મૂકીએ છીએ અને તેમને માટે બારણું બંધ રાખીએ છીએ, એ આપણી કેટલી બધી મૂર્ખાઈ છે? અને જ્યારે બીજા ધર્મમાં ચાલી જાય છે-વટલી જાય છે, ત્યારે તે સામા ધર્મવાળા ઉપર રોષ ઠાલવીએ છીએ-દોષ દેખીએ છીએ, આ આપણી કેવી મૂર્ખાઈ?!

આપણે ગમે તેટલા તવંગર હોઈએ, ગમે એટલી ઉચ્ચ મનાતી જ્ઞાતિના હોઈએ; પણ હિંદુ-ધર્મને નામે આપણું સ્થાન-આપણો ધર્મહક્ક એક તલભાર પણ આપણાથી જે ગરીબ હોય, નીચમાં નીચ જાતિના હોય કે ઉતરતી પંક્તિના કે ઉતરતી જાતિના હોય, તેઓનાથી ચઢીઆતો યા તો તેમનાથી વિમુખ કે જૂદો ન હોવો જોઈએ. આજે આપણામાં ખામી છે તે એજ છે. ધર્મની પડતીનું કારણ એજ છે. આપણે મોડા-વહેલા પણ આપણી ભૂલ તો જોઈશું અને તે સુધારવી તો પડશે.

(“હિંદુસ્થાન”ના તા. ૧૧-૯-૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. ધર્મધુરંધર)

૮૮-શ્રી. વજાજનું શુભ કાર્ય

આજે હિંદુ કેમને પક્ષાઘાત લાગુ પડ્યો છે. તેના શરીરના હિંદુજાતિના મુખ્ય અંગ-૩૫ ૭ કરોડ અંત્યજ પ્રજાનો આજે જે તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે તે જોઈ સાચા હિંદુને દુઃખ થયા વગર ન રહે. મહાત્માજીના અને સ્વામી દયાનંદના તથા હિંદુ સભાના કાર્યકર્તા એ અસ્પૃશ્યતાનાં કલંકને ધોઈ નાખવા મથી રહ્યા છે, પણ અમારા યુસ્ત રૂઢિપૂજકો દેશનો વિચાર કર્યો વગર બાપના કૂવામાં ડૂબી મરવાની મૂર્ખાઈ છોડતા નથી. વર્ધાના શ્રી. જમનાલાલ બળજ આજે અંત્યજોમાટે ખૂબ શ્રમ લઈ રહ્યા છે. વર્ધામાં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે અને બળજ તેના ટ્રસ્ટી છે. પ્રભુના દરબારમાં ઉચ્ચ-નીચ યા જાતિભેદ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. ધર્મશાસ્ત્રો પણ અસ્પૃશ્યતાના કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ કરતાં નથી. આ સવાલ રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ મહત્વનો છે અને હિંદુઓને માટે તો જીવનમરણનો છે. શ્રી. બળજે સાથેના ટ્રસ્ટીઓને ગળે એ વાત ઉતારી અને તેમણે દરાવ કર્યો કે, દેવદરબાર અંત્યજોને માટે ખુલ્લાં મૂકવાં. આ વાત ગામમાં વિજળીને વેગે પ્રસરી. યુસ્તમાં યુસ્ત તિલક-માળાધારી મારવાડીઓ વગેરેએ ખૂબ વિરોધ કર્યો. અંત્યજોનાં માથાં ભાંગી નાખવા સુધીની દમદાટી આપી. કેટલાક બળજ પાસે ગયા, દલીલો કરવા માંડી; પણ દલીલમાં હાર્યા. કંઈ કંઈ બહાનાં કાઢ્યાં, પણ ફાવ્યા નહિ. છેવટ ગઈ તા. ૧૯-૭-૨૮ ને યુરુવારે બીજા હિંદુઓની સાથે અંત્યજ બંધુઓએ પણ પોતાના પ્રભુનાં ધરાઈ ધરાઈને આ જન્મમાં પહેલીજ વાર દર્શન કર્યો અને મનુષ્યદેહ પાવન થયો માનવા લાગ્યા. શ્રી. બળજ સવારથી તે રાતના ૧૦ વાગ્યા સુધી મંદિરના દરવાજે ઉભા રહ્યા અને દરેકનો પ્રેમથી સત્કાર કરતા. મૂર્તિ-પૂજના સંબંધમાં કોઈના વિચાર જૂદા હોય છતાં આ અપૂર્વ બનાવ નોંધી દરેક કાર્યમાં અંત્યજોને મનુષ્યોચિત્ત હક્ક આપવાના દરેક પ્રસંગમાં હિંદુ જનતા પાછળ નહિ હટે. એજ અસ્પૃશ્ય ઢેડ યા ભાંગી કાઢે ખ્રિસ્તી યા મુસલમાન બની તમારી પાસે આવે તો તમે તેને તમારી ગાદી-પર બેસાડો, તમારા ઘરમાં આવવા દો અને છૂટથી તેની સાથે વર્તો; તો શું તમારી સેવાનું આજન્મ ત્રણ લંધિસી પ્રજાનો આવો કૂર તિરસ્કાર કરવો એથી વધુ અધમતા અન્ય શું હોઈ શકે? જે હિંદુસમાજ હજી પણ નહિ ચેતે, હજી પણ નહિ વિચારે તો સમસ્ત હિંદુજાતિનું દુનિયાના પટપરથી નામનિશાન પણ જૂંસાઈ જશે. આજે ધર્મચાર્યોની સ્વાર્થી વૃત્તિ હિંદુ પ્રજાનો નાશ નીહાળી રહી છે. દરેક ધર્મના અનુયાયીઓએ સૌથી પહેલાં પોતાના ધર્મચાર્યોને આવા કાર્યમાં રસ લેતા કરી આ ધાર્મિક ઉન્નતિને પ્રશ્ન માની હિંદુત્વના ઉદ્ધારના કાર્યમાં યાહોમ ઝંપલાવે.

(“હિંદુ” તા. ૨૯-૧-૨૮ ના અંકમાંથી)

૮૧-માદસોર રાજ્યની પ્રજાવત્સલતા

(૧)

(ચોદશીમાં જ્યારે હિંદી નૃપતિઓ અને હિંદી રાજસ્થાનોની કઠણ અવદશા નજરે પડી રહી છે અને અનેક રાજસ્થાની યુવકોના દિલમાં 'રાજસ્થાનોને એકજ સપાટે સાફ કરી નાખો-બસ સાફ કરી નાખો' એ ભાવનાના પડછંદા ગાજી રહ્યા છે, ત્યારે જાણે નૃપતિસંસ્થાના દીર્ઘાયુને માટે સખળ દાવો નોંધાવનારા એક નમુનેદાર રાજતંત્ર અને નમુનેદાર નૃપતિની આ કટારોમાં પિછાન આપવાનું માત્ર થાય છે. એ રાજતંત્ર તે માર્ઝ-સોરનું રાજતંત્ર અને એ નૃપતિ તે માધસોરના મહીપાલ શ્રીકૃષ્ણારાજ. 'ભારતવર્ષના લઘુ ભૂતકાળના અવશેષ-સુખી નૃપતિસંસ્થા' આજના પ્રજાશાસનના યુગમાં પણ કેવા સન્માનપૂર્વક જીવી શકે છે અને કેવી ગાસ્તવભરી રીતે પોતાનું સ્થાન ભજવી શકે છે, તેનો કોઈ જીવંત નમુનો જોઈતો હોય તો તે માધસોર છે. માધસોરની જીવનપોથીમાંથી આપણા નૃપતિઓ મોડું થઈ જતાં પડેલાં સુયોગ્ય બોધપાઠ તારવી શકે અને પોતાના પદને સાર્થક કરે એટલી વિનંતિ છે. તાંત્રી 'સૌરાષ્ટ્ર')

ગયા ઓગસ્ટ માસના પ્રથમ સપ્તાહમાં માધસોરની પ્રજાએ એક મહોત્સવ ઉજવ્યો; પ્રજા-હિત એજ જીવનનું પરમ કર્તવ્ય એવી કર્તવ્યભાવનાથી રાજકારભાર ચલાવતા પોતાના રાજને રાજગાદીએ બેઠાં પચીસ વર્ષ પૂરાં થયાં તેનો એ રૂપેરી મહોત્સવ. એ મહોત્સવ માધસોર રાજ્યને ગામે ગામ અને ગામડે ગામડે ઉજવાયો. ઠેર ઠેર પ્રજાકીય ઉત્સવ-ઓત્સાહની ધામધૂમ મચી રહી. મદ્રાસના પ્રખ્યાત 'હિંદુ' પત્રના પ્રતિનિધિને આ ઉત્સવ-સપ્તાહનો અહેવાલ લખતાં કહેવું પડ્યું કે "હું જરાયે અતિશયોક્તિવિના અને મારા પૂર્ણ અનુભવથી કહું છું કે, આ ઉત્સવ પ્રજાએ પોતાની મેળે, પોતાના અંતરના ઉમળકાથી માંડેલા સાચો પ્રજાકીય ઉત્સવ હતો. પ્રજાના અંતરમાં તેના મહારાજ માટે જે પ્રેમમય લાગણીઓ ઉછળતી જોઈ, તેનું તો વર્ણનજ ન થઈ શકે. માધસોરના અતિ સુશિક્ષિત, અનુભવી અને નિરૂપણે દિલ ઉધારી શકે એવા માણસો પણ પોતાના મહારાજને 'રામરાજ'નું પ્રિય સંબોધન આપી રહ્યા છે. ગાંધીજી, માલવિયાજી અને મોતીલાલજી પણ માધસોરના મહીપતિને 'આદર્શ રાજ' કહેવા સુધી તેના જીવનચરિત્રથી પ્રસન્ન થયા છે." માધસોરની પ્રજા ઉપરાંત માધસોર રાજ્યની બહારના માધસોરપતિના સંખ્યાબંધ પ્રશંસકોએ આ રૂપેરી મહોત્સવ ઉજવ્યો. 'હિંદુ' પત્રે તો પોતાનો ખાસ અંક પ્રગટ કરી, માધસોરપ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી અને માધસોરની વિશિષ્ટતાઓ જગત સમક્ષ રજૂ કરી. મદ્રાસ છલાકાનાં બીજાં માનનીય પત્રોએ પણ આ ઉત્સવમાં એટલેજ સક્રિય રસ લીધો.

દેશી રાજસ્થાનો સામે જ્યારે એક પ્રકારના અભાવનું વાતાવરણ સર્વત્ર જોવાય છે ત્યારે માધસોર ઉપર ચોદશીમાંથી આવી પ્રીતિના, આવી મમતાના, આવી પ્રશસ્તિના વરસાદ વરસવાની પાછળ કયું તત્ત્વ ઉભું છે? માધસોરના નરેશનો અને તેના રાજકારભારનો સર્વત્ર આવો ઉજ્જવળ યશ શામાટે ગવાઈ રહ્યો છે? એનો જવાબ આ નીચેની હકીકતો આપશે. નૃપતિઓ-એ પ્રજાકીય પ્રીતિનો સાચો અનુભવ કરવો હોય તો એનો માર્ગ અમુક અખખારોને ખરીદી લેવાનો કે અમુક આશ્રિતો પાસે પ્રશસ્તિઓ લખાવવાનો નથી. એનો માર્ગ માધસોર મહારાજ-એ ગ્રહણ કર્યો છે. એ એકજ માર્ગ-સુશાસન સ્થાપવાને અને યુગ્મજો પિછાનવાને માર્ગ-માધસોરમહારાજ જેવા સન્માનને પાત્ર નીવડી શક્યા છે.

સને ૧૮૮૪ના જુન માસની ચોથી તારીખે જન્મેલા અને માત્ર દશ વર્ષની કાચી વયે પ્રજાપ્રિય પિતાને ગુમાવી દેનારા શ્રી. કૃષ્ણારાજની વય પૂરાં બહાર વર્ષની પણ ન થઈ ત્યાં તો ૧૯૦૨ના ઓગસ્ટ માસમાં, તેમના હાથમાં, તે સમયના હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કર્ઝને માધસોર રાજ્યની લગામ મૂકી. કુમાર-મહારાજના ખબા ઉપર એ ગંભીર જવાબદારી મૂકતાં, લૉર્ડ કર્ઝને શ્રીકૃષ્ણારાજની પીઠ થાબડી અને તેમની હકુમત નીચેની પ્રજાને વધાઈ આપી કે "મહારાજની સ્વાભાવિક ઉચ્ચ વૃત્તિઓનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જોઈને અમને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે કે, તેઓશ્રીએ મનુષ્યોના કારભારની પૂરેપૂરી જવાબદારી ઉઠાવવાની શક્તિ મેળવી લીધી

છે. તેઓએ તેમની પ્રગ્નની વચ્ચે વારંવાર મુસાફરીઓ કરી છે અને તેમની જરૂરીઆતોનો જાત-અનુભવ મેળવ્યો છે. એ અનુભવ-જ્ઞાન, આજથી તેમની પાસે રજુ થનારા રાજકારભારના વિધ-વિધ કાયડાઓનો ઉકેલ કરવામાં તેમને ખૂબજ ઉપયોગી થઇ પડશે.....મને આશા છે કે, આ જ્ઞાનથી સજ્જ બનીને, પોતાની વ્યવહારદક્ષ અને આત્મવિશ્વાસભરી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓના બળે મહારાજા જરૂર પોતાના માર્ગે વેગભરી અને સલામત મજલ કરી શકશે.” અને આ બધાં વચ્ચેનો મહારાજાએ પોતાના પચીસ વર્ષના રાજકારભાર દરમિયાન ખરાબર સાર્થક કરી બતાવ્યાં છે.

માઇસોરનો વિસ્તાર ૨૬૦૦ ચોરસમાઇલ, અને વસ્તી ૬૦ લાખ માણસોની; રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજ સાઠત્રણ કરોડની. પચીસ વર્ષ પહેલાં એ બે કરોડની હતી. ઉપજ આજે આટલી વધી છે, તે નવા કરવેરાને લીધે નહિ, કે કોઇ ખીજ પ્રકારની ચૂસણ-નીતિને કે જુલ્મ-ને પરિણામે નહિ. એ રાજ્યની ઉત્તરોત્તર ખીલવણીનું પરિણામ છે, ખેતીના અને વેપાર-ઉદ્યોગના વિકાસનું પરિણામ છે.

આટલા પ્રસ્તાવ પછી હવે આપણે માઇસોરની એક પછી એક વિશિષ્ટતાઓ જોઇએ.

૧-સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ

માઇસોરમાં પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા આજથી ૪૬ વર્ષ પહેલાં એટલે કે સને ૧૮૮૧માં દિવાન સી. રંગાચારુના સમયમાં સ્થપાયેલી. સારે બહુજ મર્યાદિત મતાધિકારના ધોરણે આખા રાજ્ય-માંથી પ્રજાપ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાનું સ્વીકારવામાં આવેલું. એ રીતે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પ્રગ્નની જરૂરીઆતો અને ફરિયાદો પરત્વે રાજ્યને નિવેદનો કરવાનો અધિકાર ભોગવતા.

૧૯૨૨ માં આજના મહારાજા સિંહાસનારૂઢ થયા ત્યાંસુધી માઇસોરમાં આ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા એ એકજ ‘સ્વરાજ્ય સંસ્થા’ હતી. સિંહાસન ઉપર પગ મૂકતાંજ મહારાજાએ ઉદ્ઘોષણ કરી કે “આ સભા રાજકારભારને એક કિંમતી સહાયકરૂપ નીવડી ચૂકી છે અને યોગ્ય સમયે પોતાની પ્રૌઢતા અને સ્વતંત્રતા માટે સુવિખ્યાત એવી દેશની અગ્રેસર રાજદારી સંસ્થાઓમાં તે પોતાનું સુયોગ્ય સ્થાન જરૂર લેશે.” અને મહારાજાના એ ઉદ્ઘારો મુજબ આ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા પ્રતિષ્ઠા, લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ વિકાસજ પામતી રહી છે.

૧૯૦૮માં મહારાજાએ પ્ર. પ્ર. સભા કરતાં વિસ્તારમાં નાની પણ સત્તા અને કાર્યપ્રદેશમાં વિશાળ એવી એક નવી સ્વરાજ્યસંસ્થાને જન્મ આપ્યો. એનું નામ ‘માઇસોર ધારાસભા.’

૧૯૨૩માં મહારાજાએ તેમની પ્રગ્નને નવા સુધારાઓની નવાજેશ કરી અને બંને પ્રજાપ્રતિનિધિ સંસ્થાઓને નવો અવતાર આપ્યો. આ સુધારાથી પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાને રાજ્યના બંધા-રણમાં કાયદેસર અચળ સ્થાન આપવામાં આવ્યું, મતાધિકારને ખૂબજ વિસ્તારવામાં આવ્યો. સ્ત્રીઓને પણ મતાધિકારની છૂટ આપવામાં આવી. બજેટના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અને નીતિઓ સંબંધમાં ઠરાવો લાવવાની સત્તા બંધમાં આવી. રાજકારભારસંબંધમાં ઠરાવો લાવવાની તેમજ પ્રગ્નની જરૂરીઆતો અને ફરિયાદો સંબંધમાં નિવેદનો કરવાની અને પ્રશ્નો પૂછવાની પણ સત્તા આપવામાં આવી. રાજ્ય તરફથી કંઈ નવો કર નાખવાનો હોય તો તે નાખતાં પહેલાં પ્રતિનિધિ સભાની સલાહ લેવામાં આવે છે; તેમજ કોઇ નવા કાયદાનો ખરડો ધારાસભામાં રજુ થતાં પહેલાં તે પણ પ્રતિનિધિ સભા સમક્ષ રજુ થાય છે. આમ રાજકારભારમાં સબળ અવાજ ધરાવતી આ પ્રતિનિધિ સભા જખખ ખીન-અમલદારી બહુમતિ ધરાવે છે, એ તો ભાગ્યેજ કહેવાની જરૂર રહે છે.

ધારાસભા પણ ખીન-અમલદારી સભ્યોની સ્પષ્ટ બહુમતિ ધરાવે છે; તે ૨૦ અમલદારી અને ૩૦ ખીન-અમલદારી સભ્યોની બનેલી છે. આજસુધી આ સભાને ગમે તે પ્રશ્નપરત્વે સલાહો પૂછવાનો, બજેટ ઉપર ચર્ચા કરવાનો અને રાજકારભાર સંબંધમાં ઠરાવો લાવવાનો અધિકાર હતો. હવે તેને પ્રત્યેક ખાતાની ગ્રાન્ટોની માગણીઓ ઉપર મત આપવાનો તેમજ સભ્યો તરફથી કાયદાઓના ખરડાઓ પેશ કરવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો છે. આ ધારાસભાને પોતા તરફથી ‘પબ્લિક એકાઉન્ટ કમિટી’ ચૂંટવાની પણ સત્તા મળી છે. આ કમિટિનું કર્તવ્ય કારભારના તમામ હિસાબોનું નિરીક્ષણ કરવાનું અને બજેટની ગ્રાન્ટો મંજૂર કરતી વખતે ધારાસભાએ વ્યક્ત કરેલી

ખચ્છાઓનું જ્યાં જ્યાં અપાલન થયું હોય તે બાબતો ધારાસભાના લક્ષ ઉપર મૂકવાનું છે.

આ ધારાસભાને બન્ને સંસ્થાઓના (ધારાસભા અને પ્રતિનિધિ સભાના) સભ્યોની બનેલી ત્રણ સ્થાયી કમિટિઓ નીમવાની પણ સત્તા છે. એક કમિટિ રેલ્વે તેમજ હાલેક્ટ્રીકલ અને જાહેર બાંધકામ ખાતાને લગતી બાબતો સંબંધમાં પોતાના અધિકાર વાપરે છે, ત્યારે બીજી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, તબીબી અને જાહેર આરોગ્યનાં ખાતાંઓ ઉપર અને ત્રીજી નાણાંખાતું અને કરવેરા વિષયે પોતાની ફરજો બજાવે છે. આવી ત્રણ કમિટિઓ નીમવાનો રાજ્યનો હેતુ પ્રજાના બીન-અમલદારી પ્રતિનિધિઓને રાજકારભારની દૈનિક ઘટમાળમાં પણ પોતાનો અવાજ પહોંચાડવાની તક આપવાનો છે.

માધસેરની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પણ સરસ પ્રગતિ કરી રહી છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં ગ્રામ્ય પંચાયતો, તાલુકા બોર્ડો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડો તેમજ ગ્રામ્ય સંઘો અને શહેરસુધરાધરો મુખ્યત્વે કરીને છે. આ તમામ સંસ્થાઓની સત્તા અને કાર્યપ્રદેશ હમણાં હમણાંમાં સારી રીતે વિસ્તૃત બન્યાં છે. આ સંસ્થાઓમાંની ધણીખરીમાં બીન-અમલદારો અધ્યક્ષ હોય છે. માધસેર ધારાસભાએ હમણાંજ ગ્રામ્ય પંચાયતોને નવો કાયદો પસાર કરીને ગ્રામ્ય પંચાયતોને તેમના પોતાના ગામનો દિવાની, ફોજદારી તેમજ બીજો સર્વ પ્રકારનો સ્થાનિક કારભાર ચલાવવાની ધણી મોટી સત્તા આપી છે અને તેમને સ્વરાજ્યની સાચી પાયારૂપ સંસ્થાઓ બનાવી છે.

આ સંસ્થાઓ ઉપરાંત, રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિનું કાયમી નિરીક્ષણ કરવા એક આર્થિક સંસદ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; એ સંસદ અને તેની કમિટિઓ પ્રજાનાં આર્થિક હિતોના સંરક્ષણની તેમજ વિકાસની અહર્નિશ ચિંતા રાખ્યા કરે છે.

બીજાં કેટલાંય રાજ્યો પોતાનાં પાપોને છુપાવવા કે પોતાના ગેરકારભાર અને આપખુદીને પ્રજાની નજરે ચઢતાં અટકાવવાની દાનતથી વર્તમાનપત્રો સામે સખ કાયદાઓ કરી રહ્યાં છે; ત્યારે માધસેર પ્રજામતના તંદુરસ્ત વિકાસને ઉત્તેજવા અને કારભાર ઉપર પ્રજાની આલોચના નિમંત્રવા, પોતાના જૂના પ્રેસ એક્ટમાં ઉદાર અને સંગીન સુધારા તાજેતરમાંજ કર્યા છે એનો પણ અહોંજ ઉલ્લેખ કરી લઈએ.

૨—શિક્ષણ

જેમ સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓપરતે માધસેર સર્વ રાજસ્થાનોમાં અગ્રપદે છે, તેમ શિક્ષણવિષયમાં પણ માધસેર બીજાં રાજસ્થાનોને અને બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોને મુકાબલે અગ્રપદજ બોગવે છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં માધસેર શિક્ષણમાં અજબ પ્રગતિ કરી છે. શહેરો અને ગામોને માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત તો ક્યારનું થઈ ચૂક્યું છે; હવે એ કાયદાનો ગામડાંઓમાં અમલ થઈ રહ્યો છે. નીચલા ધોરણોનું માધ્યમિક શિક્ષણ પણ મફત કરવામાં આવ્યું છે. હાઈસ્કૂલો અને કૉલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓને મોટા પ્રમાણમાં વેતનો અને મારીઓ બક્ષવામાં આવે છે. આજે માધસેર રાજ્યમાં શાળાઓનું પ્રમાણ એટલું બધું વધી ગયું છે કે રાજ્યના કુલ ક્ષેત્રફળના દરેક સાડાત્રણ ચોરસમાઈલે અને રાજ્યની વસ્તીના પ્રત્યેક ૭૨૬ માણસો દીઠ એક એક શાળા આવે છે.

૧૯૦૨માં માધસેરમાં કુલ ૨૨૩૨ શાળાઓ હતી અને શિક્ષણની પાછળ રાજ્યકુલ રૂ. બાર લાખ ખર્ચાનું. આજે માધસેર રાજ્યમાં કુલ ૮૦૦૦ કરતાં વધારે શિક્ષણ-સંસ્થાઓ છે અને રાજ્યનું કુલ શિક્ષણખર્ચ ૬૦ લાખ રૂ. કરતાં વધી જાય છે. રાજ્યના શિક્ષણખર્ચનું પ્રમાણ કુલ ઉપજના ૧૫ ટકા આવે છે. આ પ્રમાણ બ્રિટિશ હિંદના પાંડેશી પ્રાંતો કરતાં પણ ચઢી જાય તેવું છે. બિહાર અને ઓરિસ્સામાં કુલ ઉપજના ૧૪ ટકા શિક્ષણ પાછળ ખર્ચાય છે; સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સાડાતેર ટકા, મુબઈ અને પંજાબમાં ૧૩ ટકા, બંગાળમાં લગભગ ૧૨ ટકા, આસામમાં ૧૦ ટકા, મધ્યપ્રાંતોમાં ૯ ટકા અને બર્મામાં ૮ ટકા ખર્ચાય છે. રાજ્યના શિક્ષણ લેવા લાયક ઉંમરના ૩૬ ટકા જેટલા છોકરા અને છોકરીઓ આજે શિક્ષણ લે છે.

રાજ્ય કન્યા-કેળવણી પ્રત્યે ખૂબ ખ્યાન આપે છે. કન્યા-કેળવણીએ હમણાંનાં વર્ષોમાં

પ્રગતિ પણ સરસ કરી છે. રાજ્યમાં બધી જાતની સળીને ૭૮૮ કન્યાશાળાઓ છે અને તેમાં આશરે ૩૯,૦૦૦ કન્યાઓ શિક્ષણ લઈ રહી છે.

આદિકલ્યાણકોને નામે ઓળખાતા દલિત વર્ગોનાં બાળકોનાં શિક્ષણ માટે તો ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. રાજ્યે તેમના માટે ૬૦૫ ખાસ શાળાઓ ઉઘાડી છે અને તેમાં ૧૬,૬૦૦ બાળકોમાં ૨૫૦૦ તો કન્યાઓ છે. આ કોમનાં બાળકોને રાજ્યની તમામ શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં પણ કસાજ બેઠાવ વિના પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. રાજ્ય તરફથી માઇસોર, બાંગલોર, તુમકુર અને ચીકામાંગલુરમાં આ બાળકોને માટે ખાસ મફત છાત્રાલયો પણ ચાલે છે. અત્યજ બાળકોને આવી સામાન્ય કેળવણી આપવા ઉપરાંત ખીલું ઔદ્યોગિક શિક્ષણ-વણકરી, સુથારી કામ, મુંથણકામ, મોચીનું કામ, લુહારકામ વગેરેનું શિક્ષણ-આપવામાં આવે છે.

અત્યજ બાળકોને અને તેમનાં માતાપિતાઓને શિક્ષણમાં રસ લેતા કરવા અર્થે માઇસોર રાજ્ય તરફથી અનેકવિધ અનુકરણીય પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે. અત્યજ બાળકોને ખાસ સ્કૉલર-શિપ આપવા ઉપરાંત કપડાં, પુસ્તકો અને તમામ જાતનાં શિક્ષણસાહિત્યોની લઘાણી કરવામાં આવે છે. વિશેષમાં, એ કોમના મોટા છોકરાઓને, કમાણી તૂટી જાય એ ખીકે તેમનાં માખાપ લખવા મોકલતાં નહિ હોવાથી, રાજ્યે એ ખોટ પૂરી પાડવા માસિક વેતન બાંધી આપ્યાં છે.

આ શિક્ષણ-પ્રચાર ઉપરાંત, રાજ્ય આ કોમની ખીજ જરૂરતોપ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિભર્યું લક્ષ આપી રહ્યું છે. રાજ્યે આ કોમને પ્ર. પ્ર. સભામાં અને સર્વે પ્રજાકીય સંસ્થાઓમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના ખાસ હક્કો બક્ષ્યા છે અને તેમની દાદ-ફરિયાદને બહુજ માયાપૂર્વક સાંભળે છે. રાજ્યે તેમને શાહુકારોના ત્રાસમાંથી છોડાવવા સહાયકારી મંડળીઓ સ્થાપવા માંડી છે અને વિશેષમાં તેમના અભ્યુદયને માટે, તેમને મફત જમીનો આપી, સહાયકારી ધોરણ ઉપર તેમનું નવું સંસ્થાન વસાવવાનો પ્રયોગ માંડ્યો છે. આદિકલ્યાણકમાં સમાજ-સુધાર કરાવવા રાજ્યે ખાસ પ્રચારકોની પણ યોજના કરી છે. હમણાંજ માઇસોર પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની બેઠક વેળા પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન આપતાં દિવાન શ્રી મીર્ઝાએ કહેલું કે ‘આ દલિત કોમની નિર્બળ દશા, આ રાજ્યનીજ નિર્બળતા છે અને તે સખળ અને તેમાં રાજ્યનીજ તાકાત વધે છે.’ માઇસોરના અત્યજ-પ્રેમનું થોડું ઘણું પણ અનુકરણ આપણે આંગણે આપણા નૃપતિઓ આચરે તો એ ફૂટ પ્રશ્ન એકદમ સરળ બની જાય, દલિત કોમો હિંદુસમાજને આજે બેડીરૂપ છે તે થોડાજ સમયમાં આબૂપણરૂપ બની જાય.

મુસલમાનોમાં શિક્ષણ-પ્રચાર માટે પણ રાજ્ય ભારે શ્રમ લઈ રહ્યું છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજ-હિંદુસ્થાની શાળાઓ રાજ્યભરમાં ઠેરઠેર સ્થાપવામાં આવી છે. મુસલમાન કન્યાઓને માટે ખાસ ‘પરદા-શાળાઓ’ પણ ચલાવવામાં આવે છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં અને કૉલેજોમાં, શિક્ષણઉત્તેજન તરીકે, અર્ધી માફી બક્ષવામાં આવે છે. આમ અનેક પ્રકારની સગવડોને પરિણામે રાજ્યની મુસલમાન કોમમાં પણ શિક્ષણનું પ્રમાણ વેગથી વધતું જાય છે.

અને પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના આવા વિશાળ અને મજબૂત પાયા ઉપર માઇસોરના પ્રજાપ્રેમી નૃપાલે સંસ્કૃતિનું જળ્ય મંદિર-માઇસોર વિદ્યાપીઠ-નું જવન બકું કર્યું છે. માઇસોર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ૧૯૧૬ માં થઈ. આજે માઇસોર વિદ્યાપીઠમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇન્જનેરી (સિવિલ, મિલિટરી અને ઇલેક્ટ્રીક એન્જિનિયરિંગ-એ ત્રણે શાખાઓ), તબીબી અને અધ્યાપન એટલા પ્રકારનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન છે. સાહિત્યનું, અને અધ્યાપનનું અને મહિલાઓનું, એમ ત્રણ મહાવિદ્યાલયો માઇસોરમાં છે; ત્યારે વિજ્ઞાન, ઇન્જનેરી અને તબીબીનાં મહાવિદ્યાલયો બાંગલોરમાં છે. આખી વિદ્યાપીઠની રચના આસ્ટ્રેલિયન વિદ્યાપીઠોને આદર્શ રાખીને કરવામાં આવેલી; પણ હવે તેનું પુનર્વિધાન થઈ રહ્યું છે.

(૨)

ઉપરના લેખમાં માઇસોરની સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ અને શિક્ષણપ્રગતિનું અવલોકન કર્યું. માઇ-

સોરની અતિ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રતિભા પૂરતો ખાસ આપે તેટલી હકીકતો તો એ લેખમાં અપાઈ ગઈ છે; પણ ધણું કરીને આખા હિંદુસ્થાનમાં અન્યેનું એવું ને અત્યંત હારતું કાર્ય માધ્યસોર રાજ્ય તરફથી અતિ ઉચ્ચ થઈ રહ્યું છે અને તેનાં ને મનોહર પરિણામ આવી રહ્યાં છે તેનું જાત-અનુભવથી ખ્યાન કરતો શ્રી. મહાદેવ દેસાઈની કલમમાંથી ટપકેલો એક ફકરો તે સાથે આપવો રહી ગયેલો તે અત્રે ઉતારી આગળ ચાલીએ:-

“આ ભાગોમાં અત્યંતેનું રૂડું નામ આદિકર્ણાટક, આદિઆંધ્ર, આદિકાવિડ પડ્યું છે. સરકાર તે પોતાના ‘અસ્પૃશ્યો’ને એજ રૂડા નામથી વર્ણવે છે, અને જેટલું રાજ્યથી થઈ શકે તેટલું કરવામાં બાકી નથી રાખતી. એની બ્રાહ્મણવર્ણ ઉપર બહુ અસર નથી એ સાચું, પણ ધીમે ધીમે અસર થશે. કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ તેમને માટે ખાસ બનાવવામાં આવી છે. બાળકોને શિક્ષણ મળે છે, મદત કપડાં મળે છે, મદત રહેવાનું મળે છે. બધી જાણાઓ તેમને માટે ખુલ્લી છે. ૬૦૫ ખાસ શાળાઓ છે. એ વર્ગોને માટે ખાસ સહકારી મંડળો લગભગ સવાસો ઉપર સ્થાપવામાં આવી છે. તેમને જમીન ખરીદવાની, ઘરો બાંધવાની, ખેતીનાં હથિયાર ખરીદવાની ખાસ સગવડો આપવામાં આવી છે; અને હિંદુ રાજ્યજ નહિ, પણ દિવાન સુસલમાન છતાંયે તે પણ આ આદિકર્ણાટકોને શુદ્ધ પવિત્ર હિંદુઓ બનાવવાને મથી રહેલ છે. આ કોસનાં બાળકોનાં છાત્રાલયો સ્થળે સ્થળે છે, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની, ખાવાપીવાની, પુસ્તક, શી, કપડાં આદિ તમામ વસ્તુની મદત સગવડ મળે છે; સરકાર દરેક બાળક ઉપર લગભગ ૨૦૦ રૂપિયા વર્ષે ખર્ચે છે. બાંગ્લોરના આવા છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ ગયે અઠવાડિયે ગાંધીજીને મળવા આવી ગયા. ધણાના કપાળે ભસ્મ હતી, સૌ તેજસ્વી લાગતા હતા, સૌમાં સ્ફૂર્તિ લાગતી હતી અને તેમાંના કોઈ અસ્પૃશ્ય જાતિના હોય એમ કહેવું મુશ્કેલ હતું. કેટલાકે સંસ્કૃત શ્લોકો સંભળાવ્યા, કેટલાકે કાનડા, તામિલ, તેલુગુ અને હિંદીમાં ભજન સંભળાવ્યાં-એમના શુદ્ધ, સંસ્કારી ઉચ્ચાર અને મધુર કંઠ સાંભળી ને લોકો એમને અસ્પૃશ્ય ગણે છે, તેમનાં દુર્ભાગ ઉપર દયા આવી. શ્રીરામાનુજે એમને માટે સાધુઓના પ્રવચનો અનેકો ‘તામિલ-વેદ’ રચેલો છે. તે આ વર્ગોમાં ખૂબ વંચાય છે. આ ઉપરાંત એક આબાડછેટથી ન વટલાયેલો સંસ્કારી બ્રાહ્મણ આ બાળકોની વચ્ચે રહી તેમને હિંદુ ધર્મના બધા સંસ્કારોનું જ્ઞાન આપે છે. આટલા પ્રેમથી જ્યાં પાલન થતું હોય ત્યાં બાળકોમાં સ્વતંત્રતા કેળવાય એમાં નવાઈ શી ?”

૩-ખેતીવાડી

માધ્યસોર જેમ પોતાની પ્રજાના શિક્ષણની આટલી સસ્ત કાળજી રાખી રહ્યું છે, તેમ તેના ખેડૂતની ખેતીવાડીની સુધારણા અને વિકાસ માટે પણ બારે પરિશ્રમ લઈ રહ્યું છે. રાજ્યની ખેતીવાડીની ખીલાવટ માટે રાજ્યે ખાસ ખેતીવાડી ખાતું સ્થાપ્યું છે. આ ખાતું તેની સમગ્ર વ્યવસ્થા અને કૌશલ્યથી ઉચ્ચમંત્રીલતા તેમજ અગ્રાધ સાધનવિપુલતાએ કરીને આખા હિંદુસ્થાનમાં અદ્વિતીયજ છે, એવું એના અવલોકનકારોનો અભિપ્રાય છે. આવા સમૃદ્ધ ખેતીવાડીખાતાની સ્થાપનાથી રાજ્યની ખેતી-પ્રગતિને બારે વેગ મળ્યો છે. આ ખાતા તરફથી બાંગ્લોરમાં, એક નિષ્ણાત કૃષિવિષયક સભ્યજીજ્ઞાનીના અધ્યક્ષપણા નીચે, ખેતીવાડીની એક જળખર પ્રયોગશાળા ચાલી રહી છે. આ ખાતા તરફથી રાજ્યનાં પાંચ જૂદાજૂદા સ્થળોએ પ્રયોગ-ખેતરોમાં ડાંગર, બટાટા, શેરડી વગેરે પાક ઉતારવામાં આવે છે અને દરેક જાતના પાકને નુકસાન કરનારા જંતુઓનો નાશ કરવાનો પ્રયોગ ચાલે છે. જ્યાં કૌશીનોજ મુખ્ય પાક લેવામાં આવે છે એવા રાજ્યના એક મથકમાં, હમણાં કૌશી થાટે એક નવું પ્રયોગ-ખેતર ગ્રામવનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે અને કૌશીનો પાક વધારેમાં વધારે કેમ લઈ શકાય તે, તેજજ કૌશીના પાકને નુકસાન કરનારા જંતુઓનો કેમ નાશ કરી શકાય તે, ખેડૂતોને બતાવવામાં આવે છે. કૃષિ-શિક્ષણ માટે ખાસ એક કૃષિ-શાળા ગ્રામવાસમાં આવે છે. એ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ વર્ષ સુધી ખેતીનું સપ્રયોગ શિક્ષણ અપાય છે અને પછી એ અભ્યાસક્રમ પૂરે કરનાર વિદ્યાર્થીને ખાસ ડિપ્લોમા એનાયત થાય છે. બીજાં ત્રણ પ્રયોગ-ખેતરો ઉપર પણ ખેડૂતનાં બાળકો માટે ટુંકા અભ્યાસક્રમનો પ્રાથમિક કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત

ખેતીવાડી ખાતા તરફથી ખેતીના બળદો રાખવામાં આવે છે, પશુ-ઔષધાલયો ચલાવવામાં આવે છે અને રેશમના કીડાઓને ઉછેરવાનું ખાસ કામ કરવામાં આવે છે. આ ત્રણે કામ માટે તે કામના જાણકાર ખાસ અમલદારો રાખવામાં આવે છે અને તેમની દેખરેખ નીચે મદદનીશોનું જૂથ આખા રાજ્યમાં થાણાં નાખી કામ કરી રહ્યું હોય છે.

ખેતીની સુધરેલી અને વૈજ્ઞાનિક રીતોનો પ્રચાર કરવા રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતા તરફથી આ અને બીજી અનેક સગવડો આપવામાં આવે છે તેને પરિણામે, તેમજ ખેડૂતોને જોઈતા પ્રમાણમાં પાણી પૂરું પાડવાને રાજ્ય તરફથી થયે રહેલી નહેરોની સંખ્યાબંધ યોજનાઓને પરિણામે, એક તરફથી માઇસોરના ખેડૂતો સમૃદ્ધ બનતા જાય છે અને બીજી તરફથી રાજ્યની ખેતી-ઉપયોગી જમીનનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. ૧૯૦૨ માં મહારાજા ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે ૫૫ લાખ એકર જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં લેવાતી; આજે તે પ્રમાણ વધીને ૬૨ લાખ સુધી પહોંચ્યું છે, એટલે કે છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં ૮ લાખ એકર જેટલી વિશેષ જમીન ખેડવા લાયક બની છે. આજે માઇસોરનો ખેડૂત ખૂબ આબાદ છે અને ખેતીના ધંધામાં રસપૂર્વક મચ્યો રહે છે. આનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે, માઇસોરના ખેડૂતને તે થોડી જમીન ખેડતો હોય કે ઝાઝી જમીન ખેડતો હોય તેના કશો ભેદ કર્યા વિના, અતિ સરળ શરતોએ, તેને જોઈતી આર્થિક સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.

રાજ્ય તરફથી ખેતી-ઉપયોગી જે મોટાં જળાશયો બાંધવામાં આવ્યાં છે, તેમાં બેની ખાસ નોંધ લેવા જેવું છે. માઇસોરની પાસેજ કૃષ્ણરાજ-સાગર નામનું મોટું જળાશય બનાવવામાં આવ્યું છે. એ વિષે નવજીવનમાં શ્રી. મહાદેવ દેશાઈ લખે છે કે:—“શ્રીરંગપટ્ટનથી દશ માઇલ અને માઇસોરથી ૭ માઇલ ઉપર કાવેરી નદીના પાણીને બાંધી લઇને આ કૃષ્ણરાજ-સાગર રચવામાં આવ્યો છે. આ સાગરનું પાણી ૧૦૯ ફુટ ઉંડું છે અને ૪૪ ચોરસમાઇલનું એનું ક્ષેત્રફળ છે. આમાંથી સેંકડો માઇલના ક્ષેત્રમાં ખેતરોને પાણી મળે છે. આવો જળરદસ્ત બંધ જગતમાં માત્ર મીસરમાં જ છે. આ બીજા નંબરનો બંધ કહેવાય.”

આ કૃષ્ણરાજ-સાગરનો બંધ ૧૩૦ ફુટ ઉંચો છે-અને હિંદુસ્થાનમાં તો તે ઉંચામાં ઉંચો જ છે. આ સાગર, ચોક્કસ આંકડાઓમાં કહીએ તો, ૧૨૦,૦૦૦ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડે છે. વિશેષમાં આ સાગર, ખેતીવાડીને જે અગાધ લાભ કરી રહ્યો છે તે ઉપરાંત, શિવસમુદ્રના ઘોષ આગળ રાજ્યે કાઢેલા વિજળીના કારખાનાને જળબર વિજળીક બળ પૂરું પાડી રહ્યો છે. આ કૃષ્ણરાજ-સાગર પાછળ રાજ્યને સાડાચાર કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું છે અને તે મશહૂર માઇસોરી ઇન્જનેર સર વિશ્વેશ્વરૈયાની કૃતિ છે.

રાજ્ય તરફથી ચિતલદુર્ગ તાલુકામાં, એક નદીને બાંધીને, વેણીવિલાસ-સાગર નામનું એક બીજું જળાશય પણ બાંધવામાં આવ્યું છે. આ જળાશય મનોહર સરોવરરૂપે ચાળીસ ચોરસ-માઇલના વિસ્તારમાં પથરાયેલું છે અને જળબર ખર્ચે આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં રચવામાં આવ્યું છે. આ સાગરથી હજારો એકર જમીનને ખેતી-ઉપયોગી બનાવી શકાઇ છે.

આ બંને મોટા ‘સાગરો’ ઉપરાંત, રાજ્ય તરફથી આ પચ્ચીસીમાં બાંધવામાં આવેલાં બીજાં નાનાં સંખ્યાબંધ જળાશયો છે; અને તે બધાંનો રાજ્યની ખેતીવિષયક આબાદીમાં કાંઈ નાનોસુનો હિસ્સો નથી.

૪-ઉદ્યોગવિકાસ

આમ ખેતીની ખીલાવટથી તર-બ-તર બનેલી પ્રજાના અમુક વર્ગોને ઉદ્યોગપ્રિય બનાવવાને માટે પણ રાજ્ય તરફથી ખાસ મહેનત લેવાઇ રહી છે. હુબર-ઉદ્યોગ અને વેપારના વિકાસમાટે રાજ્ય તરફથી ખાસ ખાતું ચલાવવામાં આવે છે. એ ખાતા તરફથી છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં સંખ્યાબંધ નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે અથવા તો આશ્રય પામ્યા છે. રાજ્યની પ્રજામાંથી જોમની પાસે નવો હુબર શરૂ કરવાની સમજદાર યોજના હોય તેને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન આપવું, એવી રાજ્યની સામાન્ય નીતિ છે. તેવા પ્રજાજનોને રાજ્ય સરળ શરતોથી દ્રવ્ય ધીરે છે અને બીજી બધી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા સહાનુભૂતિભર્યું ધ્યાન આપે છે. આવા યોજનાવાળા માણસોને

રાજ્યના હુન્નર-ઉદ્યોગ ખાતા તરફથી જરૂર પડયે સલાહસૂચના પણ આપવામાં આવે છે. આ બધાંને પરિણામે વણાટનાં કારખાનાંઓ, તેલની મીલો, ચોખાની મીલો, દવાનાં કારખાનાંઓ, વાર્નિશ અને રંગનાં કારખાનાંઓ, સ્લેટ-પેન્સીલનાં કારખાનાંઓ વગેરે એટલી મોટી સંખ્યામાં ચાલી રહ્યાં છે કે તેમનો માત્ર નામોલ્લેખજ ધણી જગ્યાને રોકી લે તેમ છે.

આ ખાતાની ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ છે કે, કોઇ નવો હુન્નર શરૂ કરવા પ્રજાજનો આગળ આવતા ન હોય અગર અમુક કારણોને લીધે સંકોચાતા હોય તો આ ખાતું પોતે રાજ્ય તરફથી એ હુન્નર શરૂ કરે છે અને એ રીતે તેની ઉપયોગિતા, લાભકારકતા વગેરે લોકોને ખતાવી, તે પરત્વે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉદ્દેશથી રાજ્યે એક 'ધાતુકામતું' કારખાનું, એક સાણતું કારખાનું, એક બટનતું કારખાનું, એક વણાટતું કારખાનું અને એક ઔદ્યોગિક 'વર્કશોપ' ચલાવવા માંડેલાં, તેમાંથી ધાતુકામતું કારખાનું અને બટનતું કારખાનું, સફળ પ્રયોગ પછી ખાનગી પ્રજાજનોને સોંપાઇ ગયાં છે અને આજે તે સંતોષકારક રીતે ચાલી રહ્યાં છે.

(“સૌરાષ્ટ્ર” ના તા. ૨૪-૯-૨૭ તથા ૧-૧૦-૨૭ ના અંકોમાંથી)

૧૦-નાગપંચમી

જે સ્વભાવથીજ દુષ્ટ છે, જેનો નાશ કરવાને મહારાજ જનમેજયને સર્પસત્ર કરવો પડ્યો, દૂધ પીને પણ જે વિષનો ત્યાગ કરતા નથી, તે સર્પની પૂજનો આ દિવસ છે. ઉપકારનો બદલો અપકારથી વાળનાર આ જીવની પૂજને માટે એક ખાસ દિવસ આપણે શામાટે રાખ્યો હતો?

‘સાપ’ શબ્દ સાંભળતાંજ લોકો તેને મારવા માટે દંડો લઇ તૈયાર થઇ જાય છે. જનસમાજમાં જેવો ભૂતોવિષેનો વહેમ પ્રવેશ્યો છે, તેવોજ આ સર્પનો પણ છે. દેશના કેટલાક ભાગોમાં સર્પની સંખ્યા વિશેષ છે; પરંતુ એથી વિશેષ તો તે વિષેના વહેમો છે. બ્રહ્મવિદ્યાની માફક સર્પવિદ્યામાં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને બદલે શબ્દપ્રમાણને લોકો વધારે માને છે. બધાય સાપ કંઈ વિષયુક્ત હોતા નથી; અને જે સર્પો વિષવાળા હોય છે, તેમાં બધાય સરખા પ્રમાણના વિષવાળા નથીજ હોતા-અર્થાત્ દરેક જાતના સર્પના દંશથી માણસ મરણ પામતો નથી. આથી સાપના મંત્ર જાણનારાઓ વધી પડ્યા અને તેથી સર્પ પોતેજ ડરપોક બન્યા છે. આવી સ્થિતિમાં જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે, સાપ નીકળતાંજ તેને મારવા માટે પાંચ-દશ માણસો દંડો લઇને નીકળી પડે છે, ત્યારે મનુષ્યના અજ્ઞાનપર અને તેના દીર્ઘદેષ પર નિઃશ્વાસ છૂટે છે. સાપ તો વિષધર છેજ, પરંતુ મનુષ્યનું દીર્ઘદેષરૂપ વિષ તેથી ઉતરે તેવું નથી હોતું. મનુષ્યનો દીર્ઘદેષ સાપથી કેટલાયગણો તીવ્ર કહી શકાય.

નાગપંચમીનો ઉત્સવ આ દીર્ઘદેષરૂપ વિષનો નાશ કરવાનો એક ઉપાય છે. વર્ષાઋતુનો મુખ્ય માસ શ્રાવણ છે. શ્રાવણની વર્ષાઋતીમાં સર્પ ખાસ કરીને બહાર નીકળે છે. તે બિચારા વરસાદના પાણીથી બચવાને માટે પોતાનાં દરોનો ત્યાગ કરી આશ્રયસ્થાન શોધતા શોધતા મનુષ્યનાં ઘરોમાં આવે છે. તે સિવાય તેમને અન્ય આશ્રય નહિ હોવાથી તેમને તે ઘરોનો આશ્રય લેવો પડે છે; પરંતુ એ તો એકાંતપ્રિય પ્રાણી છે. મુમુક્ષુઓને મનુષ્યોના ત્યાગનો ઉપદેશ દેતી વખતે સર્પનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. આમ સર્પ એ એકાંતમાંજ રહેનારું પ્રાણી છે; પરંતુ બિચારું લાચારીથી વરસાદની ઋતીઓમાંથી બચવાને માટેજ અતિશય સંકોચાતું અને ડરતું ડરતું તે મનુષ્યોના શરણે રક્ષણની ભિક્ષાર્થે તેનું અતિથિ થાય છે. હિંદુઓમાં માન્યતા છે કે, પરમેશ્વર અતિથિનાં રૂપો લઇને મનુષ્યની ખરીદા કરે છે, અને આથીજ હિંદુઓમાં અતિથિસત્કારનું ભારે મહત્ત્વ છે. જે અતિથિ દુષ્ટતાને માટે પ્રસિદ્ધ હોય તો ભક્તની સત્વપરીક્ષાનોજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. શું તે વખતે અમારે અતિથિની સાથે દુષ્ટતાનું વર્તન આચરવું? કદીજ નહિ. નાગપંચમીનો ઉત્સવ અમારી સમક્ષ એ આદર્શ રજુ કરે છે કે “અમારી પાસે બસે દુષ્ટ મનુષ્ય

આવે તોપણ અમારામાં રહેલી સધળી દયા અને સુજનતાને એકત્ર કરી તેનો સદુપયોગ કરવો, એજ ઇષ્ટ છે.” અમારે અમારી સુજનતા કદી લજવી નહિ જોઇએ.

સેન્ટ ફ્રાન્સિસના સંબંધમાં કહેવાય છે કે, તે સાધુ પુરુષ એવા તો શાંત અને દયાળુ હતા કે સર્પ પણ તેમની ગોદમાં સુખપૂર્વક સ્થિત રહેતો! શું આ અહિંસાનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ નથી? એથી વધુ ઉદાહરણ જોઇએ તો ભગવાન શેષ નારાયણનું આપણી સમક્ષ ક્યાં નથી? ભગવાન વિષ્ણુ તો તેમની બનાવેલી શય્યા પર સૂતા હતા અને આ અહિંસાની પરમાવધિ! ભક્તનાં લક્ષણ વર્ણવતાં કહેવાયું છે કે “તેજ ભક્ત છે, કે જે કોઈની ધૂણા કરતો નથી અને કોઈ તેની પણ ધૂણા કરતું નથી!” ભક્તને ઓળખવાની એ બે કસોટી છે. પ્રથમ કસોટી અર્થાત્ લોકોની ધૂણા ન કરવી, એ તો સરળ વાત છે; કારણ કે તે તો તેના પોતાના અધિકારનીજ વાત છે. પરંતુ બીજી કસોટી અત્યંત કઠિન છે. લોકો આપણા પર ધૂણા ન દર્શાવે, એ કંઈ પોતાના હાથની વાત નથી. આથી આપણે એવી રીતે વર્તવું જોઇએ, કે લોકો આપણા પર પુષ્કળ પ્રેમ કરે; અને એ તો અનિશ્ચય કઠિનજ છે. સેન્ટ ફ્રાન્સિસનું ઉદાહરણ પહેલી કસોટીનું ઉદાહરણ છે; પરંતુ ભગવાન વિષ્ણુનું ઉદાહરણ તો બીજી કસોટીનું અત્યુત્તમ ઉદાહરણ છે. બન્ને ઉદાહરણોમાં નાગપૂજા છે. એકમાં નાગની પૂજા કરવામાં આવી છે અને બીજામાં નાગે પોતે પૂજા કરી છે. નાગપંચમીનું થોડા શબ્દોમાં વર્ણન કરવું હોય તો **જ્ઞાન્તાકારં મુજગશયનમ્.....**

કહે છે કે, જેના મસ્તક પર નાગ પોતાની ફાળાની છાયા ધરે, તે ચક્રવર્તી બને છે. અમે કહીએ છીએ કે, કેમ ન થાય? સર્પની ફાળાની છાયામાં જ્ઞાન્તાકાર વૃત્તિથી શયન કરનાર વ્યક્તિ સાક્ષાત્ અહિંસાની મૂર્તિ છે. નાગપંચમીનો આ સંદેશ છે. નાગપંચમીનો સંદેશ જોણે ઝીલ્યો, તેના હૃદયમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે. આથી એવો સનાતન સિદ્ધાંત છે કે, જેના હૃદયમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય છે, તે સમસ્ત સંસારનો રાજા છે, તે **સર્વલોકૈકનાથ** છે; કેમકે તે પોતે પોતાનો નાથ છે! x જે કોઈ નાગપંચમીનું રહસ્ય સમજી વિચારપૂર્વક તેનું પાલન કરશે, તેના હૃદયમાંથી દ્વેષભાવ નાશ પામશે અને તેને સ્વારાજ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. **इति श्रीभुजगशयनार्पणमस्तु ।**

(“વૈદિક ધર્મ” પરથી આવળું-૧૯૮૪ના “પ્રભોધ” માંનો રા. રત્નશંકર પંડ્યાનો અનુવાદ)

૯૧-દાંતના દુઃખાવાનો તાત્કાલિક ઇલાજ

દહીંને દાંતના ડાકટરની મદદ મળી શકે તે પહેલાં દુખતા દાંતોનું દર્દ અટકાવવાની ઘણી જરૂર છે. એ વખતનો તાત્કાલિક ઇલાજ ગરમ શેક છે. શરીરના લગભગ દરેક કોસમના દુખારા વખતે ગરમ શેક વેદનાને શાંત કરી શકે છે; કેમકે કુદરતના કાયદાની રૂએ ગરમીથી દુખાવો નરમ પડે છે. એજ સુજન્ય દાંતના દુખારા માટે પણ ગરમ પાણીની કોથળીનો શેક અથવા ગરમ રેતીનો શેક ઘણીક વાર રાખ્યાણ થઇ પડે છે.

અગર જો આ ઇલાજથી દાંતના દુખારાનું દર્દ નરમ પડે તો તે પછી દાંતને હવા અને શરદી ન લાગે તેને માટે ખાસ સંભાળ રાખવી જરૂરી છે.

કેટલાક નામાકિત તબીબોનો એવો મત છે કે, ગરમ શેકથી અગર જો દાંતનું દર્દ નરમ ન પડે તો ગરમ પાણીથી પગ શેકવાથી તાત્કાલિક અસર થઇ શકે છે.

(દૈનિક “દિંદુસ્થાન”માંથી)

x આમાં ભગવાન શંકરનું ઉદાહરણ પણ ઉમેરી શકાય. સેન્ટ ફ્રાન્સિસ જેમ તેમને સુખપૂર્વક સુવાડતા; ભગવાન વિષ્ણુ જેમ નાગપર શયન કરતા; તેમ ઐકાન્તનિવાસી ભગવાન શંકર તેમને પોતાના કંઠે ધારણ કરતા.

૧૨-રુશિયામાં નવો બળવો અથવા ખેતી

રુશિયામાં નવો બળવો !

મથાળું જરા ચમકાવનારું છે ! ખુશીની વાત એ છે કે, રુશિયાનો નવો બળવો લોહી રેડવા-વાળો કે ખુનામરડો ફેલાવનારો નથી ! રુશિયામાં રાજ્યદારી તેમજ સામાજિક બળવા થઇ ચૂક્યા પછી હવે ખેતીનો બળવો જાગ્યો છે; અને તે એકલા ખેડુતોનુંજ નહિ પણ આખા રુશિયાનું કલ્યાણ કરે તેવો છે ! પરંતુ દેશમાં ધામધૂમીયાં ખેતીવાડી કમીશનો પાછળ જ્યારે નાણાંનો વ્યર્થ ધૂમાડો કરવામાં આવે છે, ત્યારે રુશિયામાં તો બળવા જેવી મોટી ઉથલપાથલ કરે તેવી ખરેખરી લાભદાયક ખેતીના સુધારાની યોજના હાથ ધરવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી છે ! રુશિયાના નિર્દેશકો ભલે પોતાની જીભ કે કલમ ધર્યા કરે, તેના હડહડતા દુસ્મનો ભલે તેનો ઘડો લાડવો કરવાનાં છુપાં કાવત્રાં કર્યો કરે; પણ રુશિયા તો ગુલામીના ઉત્પાદકવાદોનો વિનાશ, ધમ્મીને માનવજાતનાં સુખ અને કલ્યાણના માર્ગો પ્રતિ ત્વરિત ગતિથી પ્રયાણ કરી રહ્યું છે !

x

x

x

x

લેનીનની ગંજવર યોજના !

રુશિયાના કિસ્મતમાં અજબ પલટો લાવનારા લેનીનના બળવંત ભેજમાં ખેતીસુધારણાની ગંજવર યોજના જન્મી હતી, અને તેની ખાસ ખુશી ખેતીને ઔદ્યોગિક સ્વરૂપ આપવાની છે. આ યોજના અજોડ છે, અને જગતના ઇતિહાસમાં તેવી જંગી યોજનાનો કોઇએ કદી વિચાર સરખો કર્યો હોય એવો ઉલ્લેખ મળી શકતો નથી ! આ યોજના પ્રમાણે અનાજ પેદા કરવા માટે ૧૦૦,૦૦૦ એકરનું એક એવાં ૧૨૫ ખેતરો ઉભાં કરવાનાં છે. આ ખેતરોની પેદાશમાંથી રુશિયન સરકાર ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ભુશલ અનાજ પરદેશ ખાતે મોકલી શકશે, એટલે પછી બીજા જમીનદારો પાસેથી અનાજ ઉધરાવવાની કે મેળવવાની તેને કોઇ પણ જાતની ખટપટ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ. આ યોજનાનો અમલ કરવા માટે આવતાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન યાંત્રિક હજો, સાંચાકામ વગેરે ખરીદવા પાછળ ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ચાને દોઢ અબજ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવનાર છે; અને ખેડુતોનાં મકાનો તથા તેમની રમતગમત માટેની કલઓ વગેરે બાંધવાનાં ખર્ચનો પણ તેમાંજ સમાવેશ થઇ જાય છે.

x

x

x

x

આ યોજનાનો અમલ થતાં સંખ્યાબંધ ખેડુતો તેમાં કામે લાગી જશે, અને સવાસો ખેતરો જાણે કે સવાસો ઔદ્યોગિક કારખાનાં હોય એવાં બની જશે. ખેતી અને ઉદ્યોગ તેમજ ખેડુત અને મજૂર એ બન્ને જાણે કે એકબીજાના પર્યાયવાચી શબ્દો (અધરવડ) બની જશે. કહો કે, બન્ને વચ્ચેનો તફાવત હુંસાર્ધ જશે. ખેતરોની વ્યવસ્થા કરનારી કમિટીઓમાં ખેડુત મજૂરો વિરાજશે, અને અનાજની આપ-લે તથા વેચાણને અંગે શહેરોનાં મજૂરમંડળોના સમાજમમાં પણ તેઓ આવી શકશે. ખરા સમાજવાદની આ રીતે સર્વાંગે સ્થાપના થશે, અને ખેડુતોના અધરા પ્રશ્નોનો ફડકો કરવામાં રુશિયા ગોથું ખાઇ જશે; અને તેનો બળવો નિષ્ફળ જશે, એવાં સ્વપ્ન જોનારાઓ હાથ ધસતો રહી જશે ! લેનીન એ રુશિયાના ઉદ્ધારમાટે ધમ્મરે મોકલેલી એક મહાન વિભૂતિ હતી. એ વાત સ્વીકારવાની હવે કોણ ના પાડશે ? આ યોજના ઉપરથી બ્રિટિશ હિંદ કે દેશી રાજ્યો કાંઈ બોધપાઠ શીખશે ?

(“હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

१३-राजा प्रह्लाद का न्याय

प्राचीनकाल में स्वयंवर की प्रथा थी. जन्म किसी राजा की कन्या विवाहोत्सवित अवस्था की हो जाती थी तब वह स्वयंवर रखाता था. स्वयंवर में सभी राजे आते थे और लड़कियों के पसंद कर गले में जयमाल डाल देती थी, उसीके साथ उसका न्याह होता था.

एक समय एक राजा की लड़की का स्वयंवर रखाया गया. राजा प्रह्लाद के पुत्र विरोचन तथा अंगिरा के पुत्र सुधन्वा दोनों उस स्वयंवर में गये. वहाँ अनेकों ब्राह्मण, राजा तथा राजकुमार उपस्थित थे, निश्चित समय पर उस राजा की कन्या स्वयंवर-भवन में आयी. राजकुमारी ने ब्राह्मणकुमार सुधन्वा के साथ विवाह करना स्वीकार किया; इस पर विरोचन ने उस राजकुमारी से कहा—“तुम कौनसा गुण देण कर उस ब्राह्मणकुमार से विवाह करना चाहती हो ? वह निर्धन है, उसके यहाँ तुम्हें कुछ होगा. अच्छा होगा कि तुम हमारे साथ सादी करो. मैं राजकुमार हूँ और उससे श्रेष्ठ हूँ.” यह सुन कर उसने कहा—“अच्छा होगा, कल आप लोग दोनों आदमी हमारे मङ्गल में आवें, जे श्रेष्ठ होगा उसीके साथ मैं शादी करूँगी.”

दूसरे दिन दोनों उसके यहाँ पहुँचे. पहले विरोचन पहुँचे, आदमी सुधन्वा ली आये. राजकुमारी केशिनी ने दोनों का अच्छा आदरमान किया. विरोचन ने सुधन्वा से अपने पास ही बैठने का कहा; परंतु सुधन्वा ने कहा—“हम तुम्हारे पास नहीं बैठेंगे, क्योंकि हम तुम से श्रेष्ठ हैं.”

विरोचन ने पूछा—“यह कैसे ?”

सुधन्वा ने उत्तर दिया—“जन्म कभी हम तुम्हारे पिता के यहाँ नते हैं तो वे अपना आसन छोड़ कर उठ जाते हैं और पहले हम को बिठाकर तब स्वयं बैठते हैं.”

विरोचन ने कहा—“यह नहीं; किसी विद्वान के यहाँ बल कर पूछा जाय कि हम दोनों में कौन श्रेष्ठ है ? और प्राणों की आश रહે.”

सुधन्वा ने कहा—“अहुत अच्छा ! परंतु दूसरे के पास जाने की कौन आवश्यकता है ? यही न तुम्हारे पिता महाराज प्रह्लाद से ही पूछा जाय कि हम दोनों में कौन श्रेष्ठ है ? जिसको श्रेष्ठ अता देंगे वही श्रेष्ठ समझा जायगा.” अंत में यही निश्चय हुआ कि प्राणों की आश रख कर महाराज प्रह्लाद से पूछा जाय कि दोनों में कौन श्रेष्ठ है.

यह निश्चय कर वे दोनों महाराज के यहाँ पहुँचे. महाराज ने सुधन्वा की जड़ी आतिर कर के उनके आने का उद्देश्य पूछा. सुधन्वा ने कहा—

“हे राजन् ! हममें और आपके पुत्र में इस आत के लिये प्राणों की आश लगी हुई है कि हम दोनों में कौन श्रेष्ठ है. कृपया आप इस आत का न्याय कर दें.”

सुधन्वा की यह आत सुन कर महाराज प्रह्लाद अडे धर्ससंकट में पडे. यदि सत्य कहते हैं तो एकद्वैते पुत्र के प्राणों से हाथ घेना पडता है और यदि पुत्र का मोह करते हैं तो असत्य का आश्रय लेना पडता है. राजा इसी सोच विचार में पडे थे. अंत में उन्होंने निश्चय किया कि आड़े पुत्र से लगे ही हाथ घेना पडे; पर असत्य नहीं भोलेगे. अतएव वे बोले—“हे पुत्र विरोचन ! सुधन्वा के मां-आप दोनों ही तुम्हारे मां-आप से श्रेष्ठ हैं; इस लिये सुधन्वा तुमसे श्रेष्ठ है.”

राजा का यह न्याय सुन कर यारों और से ‘धन्य धन्य’ की आवाज आने लगी, सभी राजा के न्याय की प्रशंसा करने लगे, सुधन्वा ली अहुत प्रसन्न हुआ-उसने कहा—“हे राजन् ! आपकी न्यायप्रियता देण कर मैं अहुत प्रसन्न हूँ, आपने पुत्र के प्राण का मोह न कर के ली सत्य की रक्षा की, इसलिये मैं आपके पुत्र को प्राणदान देता हूँ; पर उसे केशिनी के पास बल कर मेरी श्रेष्ठता स्वीकार करनी पडेगी. विरोचन ने पिता की आज्ञानुसार केशिनी के पास जा कर सुधन्वा की श्रेष्ठता का स्वीकार कर लिया.

प्राचीनकाल में राजा जैसे न्यायी होते थे कि एकद्वैते पुत्र के प्राण का मोह छोड़ कर ली सत्य की रक्षा करते थे. (“मनोरमा” ना एक अंकमां लेखकः—श्री० अम्भनप्रसाद सिंघ)

૧૪-ઉંદર કરડવાથી ઉપજતો તાવ

ઝેરી ઉંદરના કરડવા પછી જ્યાં તે કરડ્યો હોય ત્યાં સોજો આવી જગ્યા ફૂલી જાય છે અને થોડા દિવસો પછી તાવ થોડા થોડા વખતને અંતરે આવે છે. આને ઉંદર કરડવાથી ઉપજતો તાવ કહે છે.

આ તાવ હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ છે. જાપાનના દાકતરોએ ઘણાં સૈકાથી આ તાવસંબંધી જ્ઞાન ધરાવેલું અને તેના જંતુ વગેરેની હવે બરાબર જાણ થઈ છે. ચાંદી, દુકાળીઓ તાવ વગેરેના જંતુને મળતાં આનાં જંતુઓ છે. મુંબઈના ડૉ. રાવે આ રોગસંબંધી વધતા જ્ઞાનમાં સારો હિસ્સો આપ્યો છે. તેની દવા પણ તેમણે પોતાની મેળે ખાસ શોધી કાઢી છે. ઉંદર, કેલ, સસલાં, વાંદરાં, બિલાડીઓ વગેરેમાં આ રોગનાં જંતુઓ બહુ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે. એક વાર ઉંદર કરડ્યા પછી કાકાબળાઆની પેઠે જો દરદીને એક વાર ખરું મટે તો તે હમેશને માટે આ રોગથી મુક્ત થાય છે.

ઉંદર કરડ્યા પછી પાંચ દિવસે અને વધુમાં વધુ સાઠ દિવસે તાવ આવે છે. ડાંખ આગળની જગ્યા સૂજી જાય છે અને ચામડી વખતે મરીને કાળી પણ પડી જાય છે. લસિકામાં પણ સોજો આવી જાય છે અને લસિકાગ્રંથિઓ સૂજી જાય છે, ટાઢ ભરાઈને તાવ આવે છે, કસમોડા પણ આવે છે. ત્રણ દિવસમાં તાવ ૧૦૩° થી ૧૦૪° સુધી વધી જાય છે, અને ત્રણ દિવસ વધુ તાવ રહીને એકદમ તે ઉતરી જાય છે. ઉતરતી વખતે પુષ્કળ પરસેવો થાય છે; પાંચ દિવસ પછી કાંઈ થતું નથી. ત્યારપછીથી પાછો પહેલાંની માફકજ તાવ શરૂ થાય છે. વધારેમાં એ થાય છે કે, ચામડી ઉપર દીમડાં દીમડાં થઈ જાય છે, જે શીળસના જેવાં હોય છે. તે છાતી ઉપર અને હાથ ઉપર ખાસ થાય છે.

ઘણી વખત હાથપગના સાંધાના ‘રિપ્લેક્સીસ’ બહુ વધી જાય છે, ચામડીની સ્પર્શેન્દ્રિય વધુ તીવ્ર થાય છે, સ્નાયુઓ અને સાંધામાં દુઃખાવો થાય છે અને ગોટલા ધાસે છે. મરણપ્રમાણ સોએ દશ ટકા જેટલું હોય છે. મરણ થતા પહેલાં સન્નિપાત થાય છે. છેવટે દરદી મરણની ધડી વખતે શુંબ થઈ ગયેલો હોય છે.

તાવ હોય ત્યારેજ તેનાં જંતુઓ લોહીમાં મળી આવે છે, નહિ તો નહિ. શ્વેતરક્તકણુ લોહીમાં ૧૫૦૦૦ સુધી વધી જાય છે અને “ઇમ્પોસીનોરીસ” નામની જાતનાં શ્વેતરક્તકણુ વધી જાય છે. આ દરદીની ચિકિત્સા કરવાને “વાસરમન” નો પ્રયોગ થાય છે. જે દરદીઓ મરી જાય છે તેમાં માલૂમ પડ્યું છે કે, લસિકાગ્રંથિઓ ઘણી ફૂલી જાય છે, બરોળ પણ ફૂલી જાય છે, કસેલું લોહીથી ભરાઈ જાય છે, ફેફસાંમાં લોહીની નસો થોડી થોડી તૂટી પડી જાય છે, ઘોળો ડોળો રાતો થઈ જાય છે.

ધલાજ:—“સાલ્વર્જન” ની પીચકારીઓ ઘણુંજ સારું કામ કરે છે. “નોવાર્સાઈસોન”નું એકજ અંતરક્ષેપન ઘણું ખરું બસ થઈ રહે છે. જ્યાં ઉંદર કરડ્યો હોય ત્યાં હંમેશ કાર્બોલિક લોશનથી ઘોષ નાખી અગર “પોટેશિયમ પરમેન્ગેનેટ”થી ઘોષ નાખી ચોખ્ખું જલદ કાર્બોલિક એસિડ લગાડીને ડાંખ બાળી દેવો જોઈએ.

(‘વૈદ્યકલ્પતરુ’ના એક અંકમાં લખનાર:-ડૉ. ચંદુલાલ સેવકલાલ, વડોદરા.)

१५-शुद्धि और अछूतोद्धार की विफलता

संघ अछूत कडे है-घर निराशापूर्ण है-परंतु सत्याप है, याहें कडवी है. अछूत से बाध प्रुछे-हम संवादपत्रों में राज शुद्धि और अछूतोद्धार के समाचार पढ़ते हैं कि आज अमुक स्थान में धतने लोग शुद्ध हुये, और आज अमुक स्थान में धतने अज्ञोतों को यज्ञोपवीत दिये गये- फिर तुम कैसे कहते हो कि शुद्धि और अछूतोद्धार आन्दोलन सफल नहीं? उत्तर में हमारा निवेदन है कि किसीका जूझा कहने की आवश्यकता नहीं. परमेश्वर ने आपका आंखें दी है. आप स्वयं देख सकते हैं कि इस समय हिंदूसमाज में दूसरे धर्मों से शुद्ध हो कर आनेवाले लोगों की संख्या कितनी है? आज तक जितने भी लोग मुसलमानों और धसाधियों से शुद्ध हो कर आये हैं, जिनकी शुद्धि के समाचार संवादपत्रों में मोटे अक्षरों से छपते रहे हैं, उनका संख्या कम से कम पांचसौ तो होगी; परंतु उनमें से मुझे भीस के नाम तो गिना दिये, जे आज भी हिंदू हैं. क्या वे सभके सभ वापस नहीं लौट गये? गत दिसंबर मास में लाहौर में तीन-चार मुसलमान शुद्ध हुये थे. उनमें से एक पं० विद्यानंद-अरणी के अछूत अडे मौलवी कहे जाते थे-इस समय उनकी शुद्धि पर अडा वर्ष प्रकट किया गया था. सारे मुस्लिम जगत को यह खबर दिया गया था; परंतु आज वह विद्यानंद कहाँ है? 'तेज' के मुनशी प्रेमचंद, भूतपर्व शेष धन-आमुलक, आज कहाँ हैं? हमारी प्रतिज्ञा है कि १५ प्रति सैकडा से भी अधिक लोग पीछे लौट गये हैं.

मलकानों की शुद्धि पर अडा गर्व किया जाता है. थी भी वह अडे गर्व की बात; परंतु जे है जे लोग सत्याप को जानते हैं वे अडे चिंतातुर हैं. मलकानों की शुद्धि की जे रिपोर्ट समय समयपर संवाद-पत्रों में छपती रही है उसके अनुसार शुद्ध होनेवालों की गिनती ढाध लाख से कम नहीं पहुँचती. परंतु मुझे एक बात से-जे शुद्धि के प्रचारक है-यह जान कर अडा दुःख हुआ कि जिन मलकानों के साथ हिंदुओं का आनपान है उनकी संख्या इस समय भीस हजार से अधिक नहीं. आधी मलकानें पूर्ववत् अवग के अवग हैं. न उनकी भेरी काँध हिंदू लेता है और न अपनी उनका देता है. जय वे शिकायत करते हैं तो उन्हें कहा यह जाता है कि तुम आपस में ही व्याह-शादी कर लिया करो. वे कहते हैं कि यदि हमें मलकानों में ही व्याह शादी करनी थी तो फिर तुम्हारे साथ मिलने का ढोंग करने की आवश्यकता ही क्या थी? इतना धन लोगों में से अछूत से को अपनी पूर्व अवस्था में लटकते हुये किसी ठाँवर की राह देख रहे हैं.

कलकत्ते में हिंदू-मिशन नाम की काँध संस्था है. उसके प्रमुख कार्यकर्ता एक संन्यासी मालूम होते हैं. उनके द्वारा की जानेवाली शुद्धियों की जे रिपोर्ट समाचार-पत्रों में छपा करती है वह धिनी अविश्वस्य होती है कि पढ़कर हंसी आती है. स्वामीजी महाराज एक एक दिन में तीस तीस हजार धसाधियों को दिंदू बना डालते हैं. इस मिशन के कार्य के विवरण को पढ़ कर मुझे भी अडा आश्चर्य होता था; परंतु जय पता लगाया तो सारी बातें हवाय किसे और शेषमिस्त्री की कहानियां जान पड़ी, जे बोले बोले हिंदुओं और विशेषतः भारवाडियों को प्रसन्न कर के अपना स्वार्थ सिद्ध करने के लिये गठी और प्रकाशित की जाती है. वास्तव में भीस हजार तो दूर रहे, भीस की भी शुद्धि नहीं होती. क्या ऐसे भयावही पुलाव से हिंदू समाज का कुछ वास्तविक दिन हो सकता है?

अज नरा अछूतोद्धारपर दृष्टि डालिये, जिसके लिये अडे अडे धन-कुपेर अपने अपने जेले रभते हैं.

इस आंदोलन की विफलता का एक अडा प्रमाण यह है कि जिनको अछूत कहा जाता है अछूत उनके अंदर इसके विरुद्ध भाव उत्पन्न हो गया है. उनका कहना है कि वर्णधारी हिंदू हमारे उद्धार के अंदर हममें फूट डाल रहे हैं और हमें अपमानित करते हैं. वे हमें समाज में समता का अधिकार देने का तैयार नहीं. सरकार में केवल हिंदुओं की संख्या अधिक दिना कर हमारे राजनीतिक अधिकार आप हडप कर जना आहते हैं. हममें से जिन लोगों को ये

‘शुद्ध’ कर देते हैं; वे हमसे तो अलग हो जाते हैं; परंतु ये उनका केवल सामाजिक अधिकार नहीं देते। इस लिये वे बिचारे न धरर के रहते हैं और न धरर के।

अछूत लोग अलग अपने हैं। ‘आदिधर्मी’ या ‘आदिहिंदु’ कहने लगे हैं। वे हिंदू-आसे अलग हो कर मुसलमानों और सिक्कों की भांति अपने राजनीतिक अधिकार सरकार से मांग रहे हैं; क्योंकि उनका विश्वास हो गया है कि इस समय हिंदू अपना स्वार्थ सिद्ध करने के लिये ही ऐसी व्यापलसी कर रहे हैं; अन्यथा इनकी हमें कुछ देने-दिलाने की प्रवृत्ति अलक्ष्य नहीं।

पिछले दिनों दादा दाजुपतराय ने ऐस-ज्दी में कहा था कि यदि सरकार हमें एक करोड़ रुपिया दे दे तो हम एक ही वर्ष में अछूतपन दूर कर सकते हैं। उसके वितर में अछूतों के गुरुमुखी पत्र ‘आदिउ’ ने लिखा था कि सत्यग, जेता और दापर में हिंदुओं का एकवर्ती राज्य था। क्या उन तीन युगों में आपका एक करोड़ रुपया नहीं भिला? उस समय हमारा उद्धार करना तो दूर रहा, हमें शिक्षा तक प्राप्त करने का अधिकार न था। वेद-मंत्र की ध्वनि सुन लेने से कान में पीधवा हुआ सीसा भर दिया जाता था। मंत्र का उच्चारण करने पर लज्जा काट डाली जाती थी। हिंदुओं ने उस समय हमारा कुछ न उठाया तो अब एक करोड़ रुपया ले कर हमारा क्या कर देंगे? यह सत्य घोषा है, हम लोगों का दास बना कर दयासे रहने की याचें हैं।

हो सकता है कि ऐसी जली कड़ी जाते उनका हिंदुओं के शत्रुओं ने सिंघाया हो; परंतु विचारणीय विषय यह है कि क्या उनके इस कथन में कुछ सत्यानहीं? हमारी प्रतिज्ञा है कि केवल भी माता का बाल छातीपर हाथ रख कर उनके कथन को नुका सिद्ध नहीं कर सकता। अछूतों-दादा के लिये हिंदुओं की ओर से जो भी प्रयत्न हो रहे हैं, उन संपत्ति तह में एक भाव काम कर रहा है। हिंदू यह तो चाहते हैं कि अछूतों की दशा पहले से अच्छी हो जाय; परंतु वे यह नहीं चाहते कि वे हमारे पराजित हो जाय। दूसरे शब्दों में वे रहें दास के दास; हां जरा साहस सुधरे हो जाय। एक महाभूषण व्यक्तित्वारी और मध्य-मांसाहारी ब्राह्मण और अनिया हिंदुओं की दृष्टि में एक सुशिक्षित, सहायारी और धर्मात्मा यभार से सदा अच्छा है। मुंह से एक यभार को अपना बाध कहते हुये भी हिंदु हृदय में उसे नीच और जघन्य समझता है।

केवल पन्नीस वर्ष हुये महात्मा मुन्शीराम (जिनका नाम आद के स्वामी श्रीदानंद हुआ) ने कुछ रहस्यीय परिवार शुद्ध कीये थे उस समय लोगों ने उनके हाथ का ले कर पाया भी था। परंतु आज उनकी अवस्था क्या है? वे फिर अछूत के अछूत हैं। केवल हिंदु उनके साथ भान-पान नहीं करता। शुद्ध हुये रहस्यीय गिरादरी के एक युवक श्रीयुत उदयप्रदल भेट्टिकुलेखन पास है, मेरे मित्र है। उन्होंने मुझे बताया कि शुद्ध हो कर हम जड़ी आहत में दंस गये हैं। जिस गिरादरी का हम अशुद्ध समझ कर छोड़ आये हैं उनसे तो हम भिलते नहीं, धरर हिंदु लोग हमें बेते नहीं। इस लिये व्याह-शादि के लिये हमें जड़ी दिकत रहती है। धितनी दर से शुद्ध हो जाने पर भी क्रियात्मक रूप से हम अछूत के अछूत ही हैं।

गुरुदासपुर जिले में राम नाम कि एक अछूत जाति वसती है। कई वर्ष हुये उन्हें शुद्ध किया गया था; परंतु उनका अपने शरीर का एक अंग बनाने के स्थान में हिंदुओं ने “महाशय कौम” के नाम से उनकी एक अलग जाति बना दी है, जो पूर्ववत् अछूत की अछूत है। उस जिले में “महाशय” शब्द अछूत का पर्यायवाची हो गया है। इसलिये वहां केवल भी हिंदु आर्य-समाज अपने नाम के साथ “महाशय” शब्द का प्रयोग सहन नहीं करता।

अब आप स्वयं भी सोचिये कि ये जाते अछूतों-दादा की सहस्रता की छोटक है या विवेकता की? जिस अछूतों-दादा पर आज दावों रुपये पर्चा किये जाते हैं, क्या इसमें कुछ स्वाधीनत्व है? क्या यभार के ‘अपिसंतान’ या मेघ के ‘लका’ कहने से अछूतपन दूर हो जायगा?

मौलाना मुहम्मदअली ने काध परमानंदल से ठीक कहा था कि आपकी शुद्ध धरमात्मिक ‘तत्पक्षीय’ का मुकामला नहीं कर सकती। देखिये-जो आज एक लंगन के मुसलमान कर के अपनी भेद्यता बना सकता है। मैं किसी भी मुसलमान जाननेवाले भोग्य हिंदू के साथ आपकी कथा-का

विवाह कर सकता हूँ। क्या आप या भाववीयण में यह साहस है? यदि नहीं, तो फिर आप शुद्धि का शेर भया कर हूँ? क्यों बिदाते हैं? मौलाना का लाधण ने क्या उत्तर दिया सो हम नहीं जानते, परंतु हमारी अंतरात्मा कह रही है कि सारे हिंदु-समाज के पास इसका कोष्ठ उत्तर नहीं।

कुछ वर्षों की यात है, जवालापुर (हरिद्वार) में एक मौलवी साहब और स्वर्गीय पं. मुरारीदास का शास्त्रार्थ हो रहा था। मौलवी साहब आर्यसमाज पंडित की प्रयत्न युक्तियों की ताय न ला सके। वे अडुत धनरा गये। पंडित की विजय पर हिंदु जनता कूली न समाती थी। अंत के मौलवी साहब ने उच्च स्वर से कहा—पंडित महाराज! मैं कहता हूँ, धर्मसम सत्य है और आप कहते हैं वैदिकधर्म। मेरी और आपकी युक्तियां जनता ने सुन ली; परंतु दोनों धर्मों में से वास्तव में कौन सत्य है इसका निर्णय अबी हो जाता है। मैं; वैदिक धर्म के सत्य समझ कर अबी धर्मसम के छोड़ता हूँ और हिंदू जनता हूँ। मेरे लड़के भी हैं और लड़कियां भी। आप मेरी लड़कियां दीजिये और मेरे लड़कों के अपनी लड़कियों दीजिये। तब मैं भावंगा आपका धर्म सार्वभौम और आपकी युक्ति सत्य है। यदि यह साहस नहीं, तो आप आधे धर्मसम में आप अपनी लड़कियों भी न दीजिये, मैं आपके लड़के के अपनी लड़की देता हूँ।

मौलवी साहब के ये शब्द क्या थे? पंडित के लिये नीचे आकाश से भिजनी का गिरना था। पंडित थूप रह गये, उनसे कुछ भी उत्तर न जन पडा। तब मौलवी साहब ने कहा—क्या इसी जल पर धर्मसम के प्रयत्न प्रवाद के रोकना चाहते हो? धर्मसम एक उचित-अनुचित धर्म है। वह तुम्हारे धन विनोदवाहों से कुचला नहीं जन सकता।

आज तक हिंदु-समाज के पास मौलवी साहब के बड़े का कोष्ठ उत्तर नहीं है। आज कल जितने भी मुसलमान पुरुष शुद्ध हो कर आर्य धर्म में आते हैं उनमें से अधिकांश मुक्तपोर और निकम्मे होते हैं। फिर मुसलमान स्त्रियों तो केवल वही शुद्ध होती हैं, जिनका कीसी के साथ पहले ही आपार भिगड चुका होता है। कोष्ठ भी संभ्रान्त मुस्लीम परिवार शुद्ध नहीं होता। मेरे धन शब्दों से कहायित शुद्धि-सला के कार्य-कर्ता रुक हो जायेंगे, परंतु यह एक असी सत्याध है जिसको उलटाया नहीं जन सकता।

फिर, क्या कारण है कि संभ्रान्त मुसलमान परिवार वैदिक धर्म में नहीं जनते? हो शब्दों में इसका कारण है—हिंदुओं की जन-पांत। इस जन-पांत के कारण हिंदु उन नये आने-वाले लाधियों के पूरे अधिकार नहीं दे देते—उनके साथ रीटी-मेरी का संयंघ करने के तैयार नहीं होते। मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है और व्याध-शादी के जिन सारी आयु व्यतीत करना उसके लिये कठिन है। इस लिये वे लोग वैदिक धर्म में आना पसंद नहीं करते। दूसरे हिंदू हो जनने पर भी वे क्रियात्मक रूप से आन-म अहिंदु नही जनने रहते हैं। उनपर से मुसलमान होने का कलंक सारी उम्र नहीं जाता। उधर हिंदू भी विपक्ष हैं। धनकी व्याध-शादी सय अपनी तंग जन के भीतर ही होती है; क्योंकि नवागंतुक लाधियों की कोष्ठ जन नहीं होती, इस लिये कोष्ठ हिंदू उनको अपनी लड़की देने के तैयार नहीं होता। यदि हिंदू जन-पांत के टोकासले को छोड कर गुण-कर्मानुसार विवाह करने लग जायें तो थोडे ही काल में लाधों मुसलमान प्रतिष्ठित और कुलीन परिवार वैदिक धर्म के अरुण कर लेंगे।

हिंदूओं की जन-पांत ने केवल शुद्धि और अछूतोद्धार के ही निष्फल नहीं कर दिया; वरन् इसके कारण हिंदू संगठन भी असंभव रहा है। इस समय प्रत्येक हिंदू क्रियात्मक रूप से केवल अपनी जन के ही हिंदू और अपना लाध समझता है। आधी हिंदू उसके लिये सय अहिंदू हैं। वह उनके साथ रीटी-मेरी का संयंघ नहीं कर सकता। धनका ही नहीं, ये जन एक-दूसरे के नीच समझती आर घृणा की दृष्टि से देखती है। धनका आपस में प्रेम तथा भाव-भाव के सूत्र में पिरोया जना असंभव है।

पंजप में हाउकर्ट के श्रीद जज सर शादिलास है। एक दिन एक अन-भाभिमानि जनी वडील कह रहे थे कि सर शादिलास श्रीद जज हो गये तो क्या हुआ? है तो वे अनिमे

હી. કોઈ ઇનસે પૂછે કે ઇનકી ઇસ ઉકિત કા કુછ મતલબ હૈ ? હૈ તો બનિયે હી, યહ ખાત ક્યા કુઈ ? હમારે જાત-પાંત-તોડક-મંડલ મેં પ્રત્યેક જાત કે લોગ સભાસદ હૈં. એક બાર એક 'મહા-જન' જાતિ કે સંજનન કો અપની લડકી કે લિયે વર કી જરૂરત થી. ઉસને મંડલ કો લિખા કે વર ઓર આહે કિસી જાતિ કા હો, પરંતુ સુનાર ઓર અરોડા નહીં હોના ચાહિયે. મૈને પૂછા-ક્યોં ? ઉત્તર મિલા—યે લોક બડે ગંદે ઓર કૌર કમીને હોતે હૈ. મૈને કહા—કોઈ એક મનુષ્ય ગંદા યા નીચ હો સકતા હૈ, ન કિ સારી હી જાતિ. ઇસ પર ઉસને કહા—નહીંજી, જાતિ હી નકમ્મી હૈ. દેખિયે, કૈસી શુરી ધારણા હૈ !

ઉપર કે ઇન કતિપય દ્રષ્ટાંતોં સે આપકો દૂષિત હિંદુ-મનોભાવ કા કુછ પતા લગ ગયા હોગા. એસી અવસ્થા હૈ ! કૌન માન સકતા હૈ કિ હિંદુઓં કા ભીંકભી સમ્યા સંગઠન હો સકતા હૈ ?

હિંદુઓં કે સારે અનિષ્ટ કા મૂલકારણ ઉનકે સમાજરૂપી શરીર કા રાજરોગ હૈ—જ-મ-મૂલક જાત-પાંત, અછૂતપન, સંગઠન કા અભાવ, શુદ્ધિ કી વિકલતા, પ્રેમાભાવ, મુસલમાનોંદારા પીટાના યે સબ ઉસ મહારોગ કે બાહરી લક્ષણ હૈં. યે ખુદ રોગ નહીં, પરંતુ હમારે નેતાલોગ મૂલ રોગ કી ચિકિત્સા પર ધ્યાન ન દે કર ઉસકે બાહરી ચિન્હોં દૂર કરને કા યત્ન કર રહે હૈં. પરંતુ જગ તક શરીર કે ભીતર વિષેષ માદા મૌજુદ હૈ, જગ તક રોગ કી જડ નહીં કટતી, તબ તક બાહરી લક્ષણોં કી ચિકિત્સા કરને સે રોગી સ્વસ્થ નહીં હો સકતા. દૂસરોં કો સુધારના સુગમ હૈ, પરંતુ આત્મસુધાર કીસી ઉચ્ચ આત્મા કા હી કામ હૈ; ઓર અછૂતોંદાર મેં કેવલ રૂપે હી દે દેને પડતે હૈં. અપને પર કોઈ જિન્મેદારી નહીં આતી. પરંતુ જાત-પાંત તોડના આત્મસુધાર હૈ. ઇસકે દારા હમ ક્રિયાત્મક રૂપ સે યહ દિખલાના હૈ કિ હમારે અંદર જ-મ સે ઉચ્ચ-નીચ કોઈ ભાવ મૌજુદ નહીં. હમ હિંદુમાત્ર કો સમ્યે અર્થોં મેં અપના બરાબર કા ભાઈ સમજતે હૈં. હમારે લિયે હમારી તંગ બિરાદરી કે થોડે સે લોગ હી હિંદુ નહીં, વરન્ યહ સારા હિંદુસમાજ હમારી બિરાદરી હૈ. ઉસમેં હમ જહાં આહે ગુણ-કર્મોંસાર વ્યાહ-શાદી કર સકતે હૈં, ઇસલિયે આત્મશુદ્ધિ સે હિંદુ ધબ્બરાતે હૈં; પર યહ ખાત એક ધ્રુવ સત્ય હૈ કિ યદિ હિંદુઓંને જાત-પાંત કો નષ્ટ ન ક્રિયા તો યહ ઇનકો માત્રા કર ડાલેગી.

(“આર્યપ્રકાશ” તા. ૩૦-૯-૨૮ ના અંકમાં લેખક-શ્રી. સંતરામજી બી. એ.)

૧૬-બ્રાહ્મણનો પુત્ર ગોહત્યારો કેમ બન્યો ?

બંગાલ પ્રાંતના રાજશાહી જીલ્લાના ‘વીરજન’ નામના ગામમાં નયનચંદ્રાય નામનો એક પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ જમીનદાર રહેતો હતો. તેને કાલિચંદ્ર રાય (કાળો ચાંદ) નામનો એક યુવાન અને અત્યંત સ્વરૂપવાન પુત્ર હતો. તેના મસ્તક ઉપર ધુધરીઆળા લાંબા કાળા કેશ, વિશાળ લલાટ અને મુખ ઉપર ઉગતી મૂછોની સ્થામ રેખાવડે તે પ્રાતઃકાલના ખીલેલા કમળસમાન અધિક દીપ્યમાન થઈ રહ્યો હતો. કાલિચંદ્ર રાયનું આયુ લગભગ ૨૫-૨૬ વર્ષનું હતું. તે સંસ્કૃત, બંગાલી અને ફારસી ભાષાનો પ્રસિદ્ધ પઠિત ગણાતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે તેની શરીરસંપત્તિ પણ એક પહેલવાન જેવી હતી અને તે તીરંદાજ તથા ઘોડેસ્વારી આદિ યુદ્ધવિદ્યામાં નિપુણ હતો.

હજી તો કાલિચંદ્ર રાયનો વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત થયો નહોતો, એવામાં તેના પિતા નયનચંદ્ર રાયનો દેહાન્ત થઈ ગયો અને ધરના કારભારનો સંઘળો બોળે તેના ઉપર આવી પડ્યો. થોડા સમયથી જમીનની ઉપજ ધડી ગયેલી હોવાથી તેને વિદ્યાભ્યાસ છોડી કોઈ ઉદ્યમ-ધંધો બોળવાની ફરજ પડી.

એ સમયમાં બંગાલમાં મુસલમાન બાદશાહ ‘સુલેમાન’નું શાસન હતું. ‘ગૌડ નગર’માં તેની રાજધાની હતી. એક દિવસ રાજ્યના ફોજદારની જગ્યા ખાલી પડવાથી બાદશાહે તે મઝે એક સુયોગ્ય વ્યક્તિને શોધી કાઢવા વજરને આજ્ઞા કરી. તે વખતે ત્યાં બેઠેલા હરીજનદીન નામના એક વિદ્વાન મૌલવીએ બાદશાહને કહ્યું કે—“નયનચંદ્ર રાયનો પુત્ર કાલિચંદ્ર રાય મારી પાસે ફારસી

ભણેલો વિદ્વાન અને નેકચાલવાળો આદમી છે. તેના બાહુમાં ૧૦ સુવર્ણ જેટલું બળ છે અને સુદક્ષિણમાં પણ તે એવો નિપુણ છે કે લલા લલા ચોદાઓ તેની ખુરાખરી બાંધેજ કરી શકે. માટે એ માણસનેજ તે જગાએ નિયત કરવો જોઈએ.”

આ સલાહ પ્રમાણે બાદશાહે કાલિચંદ રાયને તેના ગામથી ગૌડ નગર બોલાવ્યો અને તેને ફોજદારની જગાએ નિયુક્ત કર્યો. કાલિચંદ રાય શાહી મહેલ પાસે એક મકાન રાખી રહેવા લાગ્યો અને અતિદક્ષતાપૂર્વક પોતાની નોકરી કરવા લાગ્યો.

તેને નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરવાનો નિયમ હતો. પશ્ચાત્ દરબારી વસ્ત્ર પહેરીને ઘોડેસ્વાર થઈ અથવા પાલખીમાં બેસીને દરબારમાં જતો.

કાલિચંદ રાય જ્યારે નિત્ય પ્રાતઃકાળે મહાનંદા નદીમાં સ્નાન કરવા જતો, ત્યારે તેને શાહી મહેલની નીચેથી પસાર થતા માર્ગ ઉપર થઈને જવું પડતું હતું. તે નદીસ્નાન કર્યા પછી સ્વેત વસ્ત્ર પહેરી ધીરે ધીરે પોતાના મકાન ઉપર આવતો. તેનું તેજસ્વી મુખ અને વિશાળ કપાળ ઉપર જળથી ભીંજાયેલા સુંદર કાળા કેશ અને અંગ ઉપર પવિત્ર સ્વેત ઉપરીત જોઈ માર્ગમાં સામા મળતા લોકો બાળુ ઉપર હડી જતા; પરંતુ આ સમયે એક વ્યક્તિ જેમ નયનાભિરામ ધનધટાને ચાતક જોઈ રહે, તેમ હંમેશાં તેના સુંદર સ્વરૂપસામું જોઈ રહેતી હતી. બાદશાહ ‘સુભેમાન’ની પુત્રી દુલારી નિત્ય પ્રાતઃકાળે આ બ્રહ્મકુમારની મનોહર મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે નિત્ય શાહી મહેલની અટારીમાં ઉભી રહેતી. કાલિચંદ રાયને મહાનંદામાં સ્નાન કરવા માટે જતાં આવતાં બંને સમય જ્યાંસુધી તે દષ્ટિમર્યાદામાં દેખાય ત્યાંસુધી એટીટશે તેની સામે જોઈ રહેતી અને તે દષ્ટિમર્યાદાથી દૂર-દેખાતો બંધ થઈ જાય એટલે લાંબો શ્વાસ ભરીને બેસી રહેતી. કાલાન્તરે આ બ્રહ્મકુમાર શાહજાદીનો આરાધ્ય દેવ બની ગયો.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળે શાહજાદી નિત્યના નિયમ પ્રમાણે અટારીમાં બેઠી હતી, તેની બાજુમાં મોતી નામની દાસી બેઠેલી હતી. તે સમયે કાલિચંદ રાય ગંગાસ્તોત્રનો પાઠ કરતો કરતો ધર તરફ ચાલ્યો આવતો હતો. દુલારી પોતાના આ આરાધ્ય દેવ તરફ એકધ્યાનથી જોઈ રહી હતી, તે જોઈ મોતીએ કહ્યું—“શાહજાદી ! શું જોઈ રહ્યાં છો ?”

શાહજાદી—“આ સામે ચાલ્યા આવે છે તેમને !”

મોતી—“એ તો કોઈ બ્રાહ્મણ જેવો નદીસ્નાન કરીને આવતો જણાય છે. તેમાં શું જોવાનું છે ?”

શાહજાદી—“તારા માટે કંઈ જોવાનું નહિ હોય, પરંતુ મારા માટે તો તે દેવનું દર્શન સ્વર્ગસ્થ સમાન છે.”

મોતી—(આશ્ચર્યથી) “શું કહ્યું ? તેનું દર્શન સ્વર્ગસ્થ સમાન ?”

શાહજાદી—“હા, એ મારા હૃદયનો અધિષ્ઠાતા-માથાનો મુકુટ અને શરીરનો સ્વામી છે.”

મોતી—(વધુ આશ્ચર્યથી) “હે ? એક હિંદુ બ્રાહ્મણ તે તમારો પતિ ? તમારું ચિત્ત તો ટેકાણે છે ને ?”

શાહજાદી—“મારું ચિત્ત અને શરીર મેં તેનેજ અર્પણ કરી દીધાં છે !”

મોતી—“એ તો ઘણીજ ખુરી વાત કહેવાય !”

શાહજાદી—“એમાં ખુરી વાત શાની ? મનમાં જેની ઇચ્છા થઈ, તેને મન અર્પણ કરી દીધું !”

મોતી—“પણ શું તમારી ઇચ્છા સફળ થઈ શકશે ?”

શાહજાદી—“મોતી ! એક આકાશમાં બે સૂર્ય કદી રહેતાજ નથી. હવે આ શરીર અને મન કદી બીજાનાં થઈ શકવાનાંજ નથી.”

મોતી—“પણ શાહજાદી ! માર્ગે ચાલનાર અજાણ્યા પુરુષની કંઈ પણ પરીક્ષા કર્યા વિના બાદશાહની પુત્રી તેને પોતાનો પતિ બનાવવા ઇચ્છે એ છોકરવાદ કે ઉતાવળ ન કહેવાય ?”

શાહજાદી—“મેં સઘળી પરીક્ષા કરી લીધી છે. એ પુરુષ મારા યોગ્ય-બહે મારાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.”

મોતી—“તે કેમ જાણ્યું ?”

શાહજાદા—“તેવું સુંદર મુખજ તેની પોતાની સાક્ષી આપે છે. કેવું સુંદર છે ?”

મોતી—“શું કેવળ સુંદર હોવાથીજ કોઇ મનુષ્ય બ્રાહ્મણની પુત્રીને પતિ થવાને લાયક ગણાય ?”

શાહજાદા—“તું જરા આંખો ઉઘાડીને જો તો ખરી ! તેની પાસે કેવળ સુંદરતાજ નથી !”

મોતી—“હું તો કંઈ દેખતી નથી, તેની પાસે ખીજું શું છે ?”

શાહજાદા—“પહેલવાન જેવી મજબૂત કાયા છે, ખીલતું ચૌવન છે, શરીર ઉપર કોઇ ધનપતિ જેવા અલંકારો છે અને આગળ પાછળ બે સેવકો ચાલ્યા જાય છે. એથી જણાય છે કે, તે કોઈ મોટા અધિકારી અને લક્ષ્મીવાન છે. વળી તેના સુંદર શરીર ઉપર શ્વેત જનોઇ ધારણ કરેલું છે, તેથી તે કોઈ કુલીન બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયપુત્ર હોવાની ખાત્રી થાય છે. હિંદુઓમાં સર્વથી કુલીન બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય ગણાય છે. બોલ ! આ સઘળું એક શાહજાદાના પતિ થવાને માટે થોડું છે ?”

મોતી—“પણ તે હિંદુ હોવાથી તમારી સાથે વિવાહ કરશે ? તે દેખાય છે તો બ્રાહ્મણ જેવો, અને તમે છો પદ્માણ્વી દીકરી !”

શાહજાદાએ આ વાતનો વિચારજ નહોતો કર્યો. તે મોતીના કથનમાં રહેલી સત્યતા જોઇ શકી અને એકદમ નિરાશમાં ડૂબી ગઇ. શાહજાદાની આ દશા જોઇને દાસીને દયા આવી. તેણે કહ્યું :—
“શાહજાદા ! જો તમે તે પુરુષનેજ પોતાના પતિતરીકે માની લીધો હોય તો તેમાં તમારી કંઈ ખૂલ નથી થઇ; પરંતુ નાતજાતની આ મુશ્કેલી ખરેખર વિચારવા જેવી છે. છતાં તમારા સમર્થ પિતાઆ વાતમાં સંમત થાય તો ચાહે સો કરી શકશે. શું હું આ હકીકતથી બેગમ સાહેબને જણાવું ?”

શાહજાદા—“બહેન ! તારી વાત અક્ષરે અક્ષર સાચી છે. બ્રાહ્મણનો પુત્ર મુસલમાનની દીકરીને પરણવા તૈયાર થાય એ બનતું અશક્ય લાગે છે. પરંતુ તું બેગમ સાહેબને સમજાવે તો ખુદાની મહેરબાનીથી કદાચ મારું કાર્ય સફળ થાય ખરું. બહેન ! આ વાતમાં જો તું મને મદદ કરીશ, તો હું તારો કદી પણ ઉપકાર નહિ બૂલું.”

મોતીએ સમય જોઇને એક દિવસ આ વાત બેગમ સાહેબને કહી. બેગમ સાહેબ પ્રથમ તો વિચારમાં પડી ગયાં; પરંતુ અંતે તેમણે પુત્રીની ઇચ્છા પૂરી કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

એક દિવસ બ્રાહ્મણ આનંદમાં હતા, તે સમયે બેગમ સાહેબે તેમને પુત્રીની પ્રેમકથા સંભળાવી. તેઓ આ વાત સાંભળી ક્ષણ વાર સ્તબ્ધ બની ગયા; પરંતુ પોતાના ચૌવનકાળ અને તે સમયની પ્રેમલીલા આદિનું સ્મરણ થઇ આવતાં આ વાત તેમને બિલકુલ સ્વાભાવિક લાગી. તેઓ થોડી વાર વિચાર કરી બોલ્યા—“કાલિયંદ રાય છે તો બહાદુર અને નેક આદમી; પરંતુ તે બ્રાહ્મણનો પુત્ર આપણી દીકરીનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થશે ?”

બેગમ—“આપની ઇચ્છા હશે તો કોઇ વાત અશક્ય નથી.”

બ્રાહ્મણ—“પરંતુ પ્યારી ! મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, બંગાળના બ્રાહ્મણની શાહજાદાએ એક હિંદુ બ્રાહ્મણને કેમ પસંદ કર્યો ?”

બેગમ—“પ્રેમને વળી કોઇ જાતની મર્યાદા હોય છે ? પ્રેમ નાત-જાત, ઉંચ કે નીચ એવું કંઈ જોતોજ નથી. તે માત્ર પોતાના પ્રેમપાત્રનેજ સર્વસ્વ સમજે છે. શું આ વાત આપ જણતા નથી ?”

બ્રાહ્મણ—“એ વાત ખરાબર છે, પરંતુ આ મામલો બહુ ગુંચવણભર્યો છે; કારણકે વિવાહ કરવા માટે શાહજાદા કદી હિંદુ થઇ શકશે નહિ અને કાલિયંદ રાયને મારે બળાતકારે મુસલમાન બનાવવો પડે તે પણ ઠીક નહિ. એથી લોકોમાં આપણી નિંદા થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે.”

બેગમ—“શહેનશાહ ! આ વાતનો મેં ખૂબ વિચાર કરી જોયો છે. મારો એવો મત છે કે, કાલિયંદ રાય બસે કાલિયંદ રાયજ રહે. તેને મુસલમાન બનાવવાની કશી જરૂર નથી. માત્ર તે શાહજાદા સાથે લગ્ન કરે એટલે બસ. પછી બસે તે લગ્ન કોઇ મૌલવીના હાથે થાય કે કોઇ બ્રાહ્મણના હાથે થાય, તેમાં કાંઇ વાંધો છે ?”

બ્રાહ્મણ—“ખરાબર, એ વાત ઠીક કહી. જોને પોતપોતાનો ધર્મ સાચવી રાખે અને લગ્ન કરે તો કાંઈ વાંધો નથી.”

આ પ્રમાણે વિચારણા થયા પછી બાદશાહે કાલિયંદ રાયને પોતાની પાસે બોલાવી તેને શાહનંદી સાથે વિવાહ કરવા માટે કહ્યું. કાલિયંદ રાયે કહ્યું કે:—“શાહનંદી ! હું બ્રાહ્મણ છું, આપ મુસલમાન છો. આ વાત બનવી અશક્ય છે. વળી કદાચ હું પોતે લગ્ન કરવા તૈયાર થાઉં, પણ મારાં સગાંવહાલાં અને નાતજાતવાળા કદી આ વાત સ્વીકારશે નહિ; માટે મહારાજ ! મને ક્ષમા કરો. હું આપની આવી મહેરબાની માટે આપનો ઉપકાર માનું છું.”

બાદશાહ—“મારી પુત્રી તારાવિના એક ક્ષણ વાર પણ જીવી શકે તેમ નથી. તેનું શું થાય?”

કાલિયંદ રાય—“તે ખરું મહારાજ ! પણ હિંદુધર્મમાં આવું લગ્ન કરવાની આજ્ઞા નથી; મારો ધર્મ જતો રહે અને મારી જીંદગી બરબાદ થઈ જાય.”

બાદશાહ—“બંગાલના બાદશાહનો જમાઇ થવામાં જીંદગી બરબાદ થઈ જાય?”

કાલિયંદ રાય—“મહારાજ ! માફ કરો.”

બાદશાહે જોયું કે ! કાલિયંદ રાય માફ અપમાન કરી રહ્યો છે. તેણે ગુસ્સે થઈ કહ્યું—“કાલિયંદ ! તું મારું અપમાન કરે છે. પરંતુ તેનું માફ કરી તારે ભોગવવું પડશે. તેના કંઈ વિચાર કરીશ કે?”

કાલિયંદ રાયે અત્યંત નમ્રતાથી કહ્યું—“મહારાજ ! આ વાત મારાથી કદી બની શકે તેવી નથી.”

કાલિયંદ રાય કોઈ રીતે સમજે તેમ નથી, એમ બાદશાહને લાગવાથી તેમણે ગુસ્સે થઈ બહાર ઉભેલા સિપાઇને હુકમ કર્યો કે “આ બેવકુફને એકદમ પકડીને જેલમાં પૂરી દો અને કાલે સવારે તેને ફાંસીએ લટકાવી દો.”

કાલિયંદ રાયને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. સવારે તેને ફાંસી દેવાશે એ વાત વિજળીને વેગે આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. શાહનંદી આ સમાચાર સાંભળીને કંપી ઉઠી. પોતાના પ્રિયતમનો પોતાના માટેજ વધ થશે તે પછી પોતે કેમ જીવી શકશે ? એ વિચારથી તે પાગલ જેવી બની ગઈ.

બીજી સવારે નિયત સમયે કાલિયંદ રાયને જેલખાનામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો. ફોજદારને ફાંસી દેવાતી જોવા માટે હજારો મનુષ્યો જેલખાના આગળ એકઠાં થઈ ગયાં. કાલિયંદ રાયને કોટડી બહાર કાઢી ખુલ્લા મેદાનમાં ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. ઘાતક હાથમાં તલવાર લઈને બાદશાહનો હુકમ આવવાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો, એવામાં શાહનંદી પોતાના પ્રાણાધારનું રક્ષણ કરવા અને તેમ નહિ તો તેની સાથેજ પરલોકની યાત્રા કરવાના ધિરાણથી ત્યાં આવી પહોંચી. કાલિયંદ રાયને બંદીવાન દશામાં જોઈ તે ભાન ભૂલી ગઈ અને લાજ-શરમ વગેરેનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના દોડીને તેના કંઈ વળગી પડી.

અસ, કાલિયંદ રાય શાહનંદીને દલે પરણી ચૂંથ્યો. બ્રાહ્મણોની દૃષ્ટિમાં તે પતિત થઈ ગયો. હજારો લોકો આ પ્રેમધેણી પંખી એક-બીજાને ભેટી પડેલાં જોઈ પ્રેમનો મહિમા ગાવા લાગ્યા. બાદશાહને આ સમાચાર મળતાં તે ખુલ્લી તલવારે ત્યાં આવી પહોંચ્યો, પરંતુ નજીક આવતાંજ કાલિયંદ રાય બેઠો ઉઠ્યો.—“શાહનંદી ! હું આપના હુકમ પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર છું, આપની પુત્રી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છું.”

કાલિયંદ રાયનાં આ વચ્ચેનાં સાંભળી બાદશાહનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો. સિપાઇને હુકમ થયો—“બંધન છોડી નાખો.” શાહનંદી નીચું મુખ રાખી કાલિયંદ રાયની બાજુમાંજ ઉભી રહી હતી. તેને બાદશાહે કહ્યું—“બેટા ! મહેલમાં જાઓ. તારી ઈચ્છા પૂર્ણ થશે.” લોકો જ્યજ્યકાર કરતા વીખરાઈ ગયા; પરંતુ એક વાત ખૂબ ચર્ચાસ્પદ થઈ પડી. “કાલિયંદ રાય વટલાઈ ગયો.”

બીજે દિવસે કાલિયંદ રાયે બાદશાહની સેવામાં હાજર થઈ પોતાનું લગ્ન કરાવવા બ્રાહ્મણોને સમજાવવા માટે થોડા દિવસની રજા માગી. પંદર દિવસ માટે કાલિયંદ રાયને નોકરીમાંથી રજા મળી.

કાલિયંદ રાયે મોટા મોટા પંડિતો અને શાસ્ત્ર બ્રાહ્મણોની એક સભા બોલાવી. તેમાં શાહનંદી દુસારીને શુદ્ધ કરવાનો પ્રશ્ન મૂક્યો. પંડિતોએ સઘળી વાત સાંભળી લીધી; પરંતુ તે સમયે એક પણ વેદોદ્ધારક ભગવાન દયાનંદ કે હિંદુજાતિનો રક્ષક શ્રદ્ધાનંદ નહોતો; એટલે અજ્ઞાનાં-ધકારમાં ડૂબેલા પોપટીઆ પંડિતોએ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે નિર્ણય આપ્યો:—

“મુસલમાન બાદશાહની પુત્રી દુલારી કોઇ રીતે હિંદુ બની શકતી નથી, તેમજ કાલિચંદ રાય હિંદુ રહીને તેની સાથે કોઇ પણ જાતનો સંસર્ગ રાખી શકે નહિ. જો આ નિર્ણય પ્રમાણે તે ન વર્તે, તો તેને જાતિમાંથી દૂર કરી તેની સાથેનો સર્વ વ્યવહાર બંધ કરી દેવો.”

કાલિચંદ રાય આ નિર્ણય સાંભળી ધણેજ ક્રોધિત થઈ ગયો. તેને ઇચ્છા થઇ આવી કે, થોડેસ્વારોને બોલાવી આ પંડિતોને પાંસરા કરે; પરંતુ તેમાં કેટલાક સ્વજનો તેમજ ગુરુજનો હોવાથી તે વિચાર તરતજ બદલાઇ ગયો.

મનુષ્ય સધળું છોડી શકે છે, પરંતુ માતાપિતાદિ સ્વજનો, મિત્રજનો અને એવા નિકટનાં સગાં-વહાલાંથી સદાને માટે દૂર થવા તેની હિંમત ચાલતી નથી. આ સધળાંનો સંબંધ જળવાઇ રહે અને શાહજાદી શુદ્ધ થાય એવો માર્ગ કાલિચંદ રાય શોધવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, જગન્નાથ પુરી જઇને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની મારફતે શાહજાદીને શુદ્ધ કરવાની ગોઠવણ કરવી. એવી આશાથી તે જગન્નાથપુરી આવી પહોંચ્યો. અહીં તેણે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સભા બોલાવી તેમની સામે પોતાનો પ્રસ્તાવ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે-

“મહાશયો! દુનિયામાં આપણે કહીએ છીએ કે, સમસ્ત સંસારમાં વેદ એ સર્વથી અધિક પવિત્ર ધર્મગ્રંથ છે. વળી વેદવાણી પ્રભુપ્રેરિત છે. તેના પવિત્ર મંત્રો ગમે તેવા પતિતનો પણ ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. કેવળ ગાયત્રીમંત્રથી મનુષ્યનાં પાપ દૂર થાય છે. આવી આવી આપણે અનેક વાર કથાઓ અને વાર્તાઓ સાંભળી છે, તો શું આ શાહજાદી જેવી એક નિર્દોષ મહિલાને પાવન કરવા જેટલી ગાયત્રીમંત્ર કે વેદના કોઇ મંત્રમાં શક્તિ કે પવિત્રતા છે કે નહિ? વેદ ઈશ્વરની વાણી છે અને શાહજાદી અન્ય પ્રાણીઓની પેઠે ઈશ્વરનુંજ બાળક છે. તેને શુદ્ધ કરવા માટે ઈશ્વરની વાણી આજ્ઞા આપે છે કે નહિ તેનો નિર્ણય હું આપની પાસેથી જાણવા ઇચ્છું છું.”

પંડિતોએ કાલિચંદ રાયની વિનંતિ સ્વીકારી નહિ અને તેને મંદિરની બહાર ચાલ્યા જવા કહ્યું. આથી કાલિચંદના હૃદયમાં બહુજ આઘાત થયો. તે મંદિરની બહાર ઓટલા ઉપર બેસીને વિચારમાં દૂબી ગયો. તે હતો તો મૂર્તિપૂજક બ્રાહ્મણ! તેના હૃદયમાં હિંદુ દેવી-દેવતાઓ માટે અપૂટ શ્રદ્ધા ભરેલી હતી. તેણે જગન્નાથ દેવ પાસેથી શાહજાદીને શુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો:-“હે સર્વશક્તિમાન! હે સર્વોન્નતયોગિન! હે જગત-પિતા! તમારા દરબારમાં રાય અને રંક સરખાં છે. હે પ્રભુ! તારી પાસે ઉચ્ચ નીચના કોઇ ભેદ નથી. તો આ શાહજાદીને આશીર્વાદ આપો.”

આ પ્રમાણે ૭ દિવસસુધી અન્નજળનો ત્યાગ કરી કાલિચંદ રાય પ્રાર્થના કરતો મંદિરના ઓટલા ઉપર પડી રહ્યો, પરંતુ પેલા બ્રાહ્મણોએ બેસાડેલા દેવના મુખમાં જીભ નહોતી. તેણે કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો. અનંતકાળપર્યંત બેસી રહેતો પોપણ ઉત્તર મળત નહિ. કાલિચંદ રાયનું જૂખ, ક્ષોભ અને અપમાનથી માથું ફરી ગયું. તેની નસોમાંથી હિંદુજાતિ અને હિંદુધર્મ-પ્રત્યે ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો અને ક્ષણ વારમાં તે બ્રાહ્મણ મટી જઈ રાક્ષસ બની ગયો. આઠમા દિવસે આવેશમાં આવી જઇને મંદિરના ઓટલા ઉપર ઉભો થઈ તે બોલવા લાગ્યો:-

“જે ધર્મમાં પીડિત માટે આશ્રય નથી, સહાનુભૂતિ કે પ્રેમ નથી, તે ધર્મજ નથી; અને હે જગન્નાથના બ્રહ્મ! હું સમજી ગયો કે તું કેવળ લોકડાનું પૂતળુંજ છે! હું આજે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આ પાખંડ અને પ્રપંચનો ફેલાવો કરનારી મૂર્તિપૂજનો, તેમજ તેના નામે પોતાનું પેટ ભરવાનો વેપાર કરનારા બ્રાહ્મણોનો સમૂળ નાશ કરવા માટે મારે તનમનધન હોમી દઇશ.”

આ પ્રમાણે ક્રોધથી સળગી ઉઠેલો કાલિચંદ હિંદુધર્મનો ખંસ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ ગૌડ-નગરીમાં આવી પહોંચ્યો. જે કાલિચંદ રાય ભગવાનની મૂર્તિ સામે તેનું ખ્યાન ધરીને હમેશાં લાંબો કાળ બેસી રહેતો, તે આજે મૂર્તિઓનો સંહાર કરવાને તૈયાર થઇ ગયો હતો. જે કાલિચંદ રાય બ્રાહ્મણ અને સાધુઓના ચરણની રજ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરવામાં મોટું પુણ્ય સમજતો હતો, તે આજે બ્રાહ્મણજાતિનો કદો વૈરી બની ગયો અને જે કાલિચંદ રાય મ્હેંચોના

સ્પર્શથી દૂર લાગતો હતો, તેણે બાદશાહ સુલતાનની હાજરીમાં મૌલવીઓને બોલાવી, કલમો પઢી પોતાનું નામ “મહમદ ફર્હાદી” (જેને અંગ્રાલમાં કાળો પહાડ કહે છે) રાખ્યું અને શાહ-બાદી સાથે નિકાહ પઢીને કદર મુસલમાન બની ગયો.

વિવાહ પછી થોડા દિવસે તેણે ભારી સેના એકઠી કરી જગન્નાથ પુરી ઉપર ચઢાઇ કરી. ઓરીસાનો રાજા તલંગ મુકુન્દદેવ તેની સામે થયો, પરંતુ કાલીચંદની બચકર સેના આગળ તેણે કંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. આખા ઓરિસા પ્રાંતમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. કાલિચંદ જગન્નાથ પુરી જઈ પહોંચ્યો. મંદિરની રક્ષા માટે પંજાઓ તથા નગરનિવાસીઓએ થોડી વાર પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સઘળા કપાઈ મુઆ. યવન સૈનિકોએ મંદિરને ધૂળભેણું કરી નાખ્યું અને અંદરથી જગન્નાથની કાંઈની મૂર્તિઓ બહાર લઈ આવ્યા. સમુદ્રકિનારે એક મોટા અમ્મિકુંડ સળગાવવામાં આવ્યો, તેમાં ‘કાલિચંદ’ પોતાના હાથે જગન્નાથ, બળરામે અને મુલદ્રાની મૂર્તિઓને હોમી દીધી. આ પ્રમાણે મંદિરને લૂંટી અને ઓરિસાને જીતી પહોંચી સેના ગૌડનગરીમાં પાછી આવી.

હજી પણ ‘કાલિચંદ’ નો કોષામ્નિ શાંત પડ્યો નહોતો. તેણે થોડા સમય પછી આસામના ‘કામાખ્યા’ નામના પ્રસિદ્ધ મંદિર ઉપર હુમલો કરી તેનો નાશ કર્યો અને હજારો લોકોને મુસલમાન બનાવ્યા.

આ પ્રમાણે ઓરિસા અને આસામમાં રમખાણ મચાવીને તે આખા હિંદમાં અત્યંત પરાક્રમી યોદ્ધાતરીકે જ્ઞાતિ મેળવી શક્યો. હિંદુઓ તેના નામથીજ ધ્રુજવા લાગ્યા. તેને ‘કાળા પહાડ’ ના નામથી લોકો ઓળખતા હતા.

છેવટે તેણે હિંદુઓના સર્વથી પવિત્ર ગણાતા કાશીક્ષેત્રનો વિધ્વંસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક મોટી સેના લઈ તેના ઉપર ચઢી ગયો. અહીં વિશ્વનાથ, ભેરવ, હનુમાન આદિ અનેક દેવો નિવાસ કરતા હતા; પરંતુ કોઈએ ‘કાળા પહાડ’ સામે આવવાની હિંમત કરી નહિ. દેવળો ઉપર દેવળો તૂટવા લાગ્યાં. તેના સૈનિકોએ કાશીમાં પ્રલયકાળ જેવો હાહાકાર મચાવી દીધો. બે-ચાર મંદિરો સિવાય સઘળાં જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં. તેણે પોતાના સેનાપતિ રહિમખાનને પૂછ્યું—“વિશ્વનાથની મૂર્તિનું શું કયું?” રહિમખાને સલામ કરીને ઉત્તર આપ્યો—“જી હજીર! તેને પણ તોડી નાખી.”

આ રીતે બ્રાહ્મણોની આ ઐતિહાસિક ભૂલથી હજારો હિંદુઓ વટલાયા અને હજારો ગાયો કતલ થઈ ગઈ. અત્યારે હિંદુઓ કરતાં અધિક મુસલમાનોથી અંગાળ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો છે, તે આ ભૂલનુંજ પરિણામ છે.

હજી પણ જે હિંદુબાઈઓ શુદ્ધિના કાર્યમાં આર્યસમાજને મદદ નથી આપતા તેઓ ઉપલી વાતમાંથી કંઈ સાર ગ્રહણ કરશે કે? *

(“આર્યપ્રકાશ”ના તા. ૩૧-૯-૨૮ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. અષ્ટાવક)

૧૭-નામદીની વાણી અમને મંજુર નથી.

કોણ કહે છે કે, આ બધા હિંદુમુસ્લીમ ઝઘડામાં આપણને કોઈ મારી નાંખી, આપણું ખૂન કરી નાંખ્યું, તોયે આપણે એની સામે ગુસ્સે થવું નહિ? એમ કોણ કહે છે? કયો મોનવી નામદીની, મનુષ્યત્વહીનતાની સલાહ આપવા નીકળે છે? પુરુષત્વહીન બનેલા આપણા આ દેશમાં નામદીઈનું આ ઝેર આજે આ કોણ રેડે છે? આપણા પવિત્ર ધર્મો અને શાસ્ત્રોને નામે, ધર્મના રક્ષણની શક્તિ ગુંગળાવનારી, ધર્મભાષ્યોની ધજ્જતઆબરને સુરક્ષિત રાખવાની તાકાત મારી નાખવાની આ સલાહ આપવાને આ અધર્મ આજે કોણ કરી રહ્યું છે? માણસની માણસાઈને જગાડનાર, રાખ નીચે છુપાઈ ગયેલ અગ્નિને ફરી સચેત કરનાર અત્યારે શરૂ થયેલ આ પાવક-યુગમાં પાણી રેડવાનું પાતક કોણ કરી રહ્યું છે?

પૂજનીય મહાત્માજીની આ સલાહ હોય તો અમે કહીએ છીએ, કે તે અમને માન્ય નથી; પણ અમને ખબર છે કે તે સલાહ તેમની નથી. તે તો એમ કહે છે કે, મરીને તમે તમારું, તમારા રનેહીસંબધીઓનું, તમારી બહેન દીકરીનું, તમારી માલમીલકતનું, તમારી પ્રતિષ્ઠાનું, તમારા દેશબંધુઓનું તમે રક્ષણ કરી શકતા હો, તો એ સૌથી સરસ માર્ગ છે. મહાત્માજી ફરમાવે છે કે, પોતે મરવું અને મરીને બીજાનું રક્ષણ કરવું. મહાત્માજી વિશેષ ફરમાવે છે કે, તેમ થવું અશક્ય હોય તો સામાને મારીને પણ જેનું રક્ષણ કરવાનું છે તેનું રક્ષણ કરવું; પરંતુ કોઈ પણ કિસ્સામાં 'રક્ષણ કરવાની' ફરજ માનવી ચૂકી શકે નહિ. રક્ષણ કરવું એ એનો ધર્મ છે. પ્રથમ ફરજને, સામાને ઇળા કર્યા સિવાય, પોતે મરીને એ રક્ષણ કરે; એ આત્મબોગનો માર્ગ છે—એ દૈવી માર્ગ છે. એ માર્ગનો અનુયાયી 'દેવમાનવ' અને છે; પણ માણસ 'દેવમાનવ' ન બની શકે, તો તેણે 'માણસ' તો અવશ્ય બનવું જોઈએ. તેણે સામે આવનારને—પોતાની અને બીજાઓની આબરૂ-પ્રતિષ્ઠા-માલમીલકત લૂંટવા આવનાર લૂંટારને—પોતાના હાથનો ચમત્કાર બતાવવો જોઈએ. એ રક્ષણકાર્ય માટે હિંસાના હથિયારથી પણ સામાવાળા સામે ઝુઝવું જોઈએ. માણસમાત્રનો એ ધર્મ છે. એ ધર્મ ચૂકે તે મર્દ નથી, નામર્દ છે. રક્ષણ ન કરવું, ચૂપ બેસી રહેવું, માર ખાઈને મુગા મરી રહેવું, પોતાની અને પોતાના બેરાંછોકરાંની આબરૂ લૂંટાવા દેવી, એમાં સામા માણસના હાથે થતી હિંસામાં નખસકતાભરી મદદગારી કરવાનું મહાપાતક છે. એ માણસ નથી, એ હેવાન છે; એ નાચીઝ જીવજંતુ છે; એ મરવાને લાયક, રગદોળાઈ જવાને લાયક, શરમતો, નામોશીનો અવતાર કોઈ કહેવાતો માણસ છે. એવો માણસ સમાજને શરમરૂપ છે, તેની કોમને શરમરૂપ છે, તેના કુટુંબને શરમરૂપ છે. એવા માણસો વહેલા લૂંટાઈ જાય, વહેલા મરી શીડી જાય, વહેલા રગદોળાઈ જાય, જગતનો ભાર વહેલો ઓછો થઈ જાય, એમાં જ જગતનું કલ્યાણ છે. મહાત્માજીનો સિદ્ધાંત અમે એ રીતે સમજીએ છીએ. એજ એમનો સિદ્ધાંત છે એવી અમને ખાત્રી છે. આજે કે ભવિષ્યમાં તેમ ન હોય તો અમને તે નામંજુર છે.

કહે છે કે, કોઈ જૈન સાધુજીનાં એ વચન છે કે 'આપણને મારનાર તરફ પણ આપણે ક્રોધ ન કરવો, એની સામે ન થવું, આપણે અખાડા ધસાદિની પ્રવૃત્તિ ન કરવી.' એ સાધુજી કોણ છે એ જાણવાની શી જરૂર છે? જે હોય તેને આપણે કહી લઈએ કે, આપ જે માર્ગ પ્રમેયો છો તેને આપથી મહાવીરનું સમર્થન ટાંકો છો. મહાવીરને તપશ્ચર્યા અને યાતનાએજ પ્રભુ બનાવ્યા, એ અમે જાણીએ છીએ. એવી યાતનાઓ વીરત્વપૂર્વક સહન કરનારને જ જોને એ તીર્થંકર માન્યા છે. આજે પણ એ માર્ગે પળનારને તીર્થંકર નહિ તો મહાન તપસ્વી સાધુપુરુષતરીકે વંદન કરવા અમે તૈયાર છીએ; પણ મહારાજશ્રી! આપને એ ક્યાં માલૂમ નથી, કે એ સધળાં સિંહનાં સાધનો છે? એ સાધનો માત્ર બોધવાથી માણસ સિંહ નથી થઈ જતા; એ આપને માલૂમ છે કે નહિ? અને આજે આપણામાં એક લાખે એક સિંહ પણ નથી; અને આપ ઇચ્છો છો એવો સિંહ થવાનો નથી એ પણ જાણો છો ને? તેમ, આપ એ પણ જાણો છો ને કે, માનવીમાં

નબળાઓ ભરી છે, જગતમાં ચોમેર દંભ વ્યાપ્યો છે, મેંદાથી પણ ગરીબ, જલ્દાની કુરી પણ મુજે મોંએ સહન કરી લેવાની શુભામી મનોદશા ધરાવનાર પણ પોતે ! સંહમાં ખપવા ખુશી છે ? આપ જણો છોને કે, આપે બતાવેલા સિંહના સદૃશ્યના બહાના નીચે પોતાની પુરુષત્વહીનતા છુપાવવા આજ હિંદુમાત્ર તૈયાર થઈ જાય છે ? મહારાજશ્રી ! આપ દંભને ઉત્તેજન આપી રહ્યા છો, આપ પોતે આત્મવંચના કરી રહ્યા છો. આપના કાનમાં ખીલા મારવા આવનારની સામે મહાવીરના ગુણ મહાવીરના ભાવે બતાવવાની આપના પોતામાં તાકાત છે કે નહિ, એ કહેવાની જરૂર નથી; પણ આપના લાભો જૈનોમાં તો સામાન્યપણે એ તાકાત નથીજ, એ અમે જાણીએ છીએ. એ મહાવીર નથી થઈ શકતા; એટલેજ એમને માણસ બનાવવા પ્રયાસ ચાલે છે. આપને એમને માણસ રહેવા દેવા છે કે નહિ ? કે આપ એમને દંભી નામદોં રાખવા માંગો છો ? આ ચાલ્યા આવતા જીવનકલહતા યુદ્ધમાં આપ જૈન કોમને સાફ કરી નાખવા માંગો છો ? કોઈ પણ જૈન બહેન-દીકરીની આબરૂ કોઈ ગુંડાને હાથે નાશ પામે તેમાં આપ રસ અને આનંદ લેશો ?

મહારાજશ્રી તો વૈરાગ્યનોજ બોધ થઈ શકે, તેનાથી તો એકાંત અહિંસાજ પ્રબોધી શકાય, એ અખાડાઓની પ્રવૃત્તિઓને શી રીતે સમર્થન આપી શકે ? વગેરે દલીલોનું પાંડિત્ય અમે જાણીએ છીએ-અને એથી પણ ઘણું વધુ જાણીએ છીએ. પગલે પગલે, શબ્દે શબ્દે અને ક્ષણે ક્ષણે શુદ્ધ સાધુનાના કેટલા ભંગ થઈ રહ્યા છે ? એવી લાખ વાતો બતાવી શકાય, પણ તે જવા દઇએ; પરંતુ મહારાજને એટલું તો કહીએ કે, તમે મહોંઈ સિંચનારી પ્રવૃત્તિઓનું સમર્થન ન કરી શકો, સહાય ન કરી શકો, તો રહેવા દો; પણ મૂંગા તો રહી શકો કે નહિ ? તમારી સલાહ કોણ લેવા આવે છે ? તમે કૃપા કરીને તમારું શુદ્ધ કાર્ય કર્યો કરોને ! અગર આપ પધારી જાઓ, આપના વિચારવાળાઓનો સંઘ કાઢી કોઈ જંગલ તરફ પ્રયાણ કરી જાઓ; અમારું જગત આપના વિના ચલાવી લેશે. અમારાં કાર્યોમાં અમારે આપનાં વિદન નથી જોઈતાં. ગુજરાતના જૈનોએ વસ્તુપાળ-તેજપાળો ઉત્પન્ન કર્યા છે, ગુજરાતના જૈનોએ મુંજલ ઉપજાવ્યો છે, ગુજરાતના જૈનોએ શુદ્ધ સ્વરાજ્યો ચલાવ્યાં છે, લશ્કરો એકઠાં કર્યાં છે, યુદ્ધો ખેડ્યાં છે. આજે આજીજીના તીર્થ ઉપર લડવૈયાના પોશાકમાં અશ્વારૂઢ વસ્તુપાળની મૂર્તિ જૈન દેરાસરજીમાં ઉભી છે. એ લડવૈયાને, એના લડાયક ગુણોને, એના હથિયારને, એના અશ્વને જૈનો પૂજે છે. આ વસ્તુપાળ-તેજપાળ, એ મુંજલસમા વીરોના વારસદાર જૈનો આજે તો હિંદુસ્થાનનું નામદંમાં નામદં અંગ છે ! એ નામદં અંગ મદં બને, હિંદુસ્થાન સ્વરાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરે, હિંદુસ્થાન આત્મરક્ષણ માટે તૈયાર થાય, ત્યારે આ અંગ પણ કૂચમાં સાથે હોય, એવું નવજીવન જનકોમની નાડીમાં રેડવાની પ્રત્યેક હિંદીની ફરજ છે. આજે તો, જૈનો જે રીતે દયાપાત્ર જતુંજીવન જીવે છે એમાં અને સૌ કોઈ અમે જૈન છીએ એટલે વિશેષ કરીને-જૈનોનો કાળ નજીક આવતો જોઈએ છીએ. એ છતાં, અમે આશાવાદી છીએ; અમને ગુજરાતની જૈન વીરતાનાં સ્વપ્ને આવે છે; અમે વસ્તુપાળ અને તેજપાળની મૂર્તિઓ જોઈ જૈન જીવાનોમાંથી નવયુગના વસ્તુપાળો-તેજપાળો નીપજવાની કામના સેવી રહ્યા છીએ. એવા વીરપુત્રોજ જૈન કોમને અમર નામ, અમર કીર્તિ, અમર જીવન અર્પી શકશે. જૈન કોમનો ઉદ્ધાર વીરત્વની સાધનામાં છે-સાધુજીની પેલી વંચક વાણીના સેવનમાં નહિ.

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૩-૧૦-૨૮ ના અંકનો અગ્રલેખ)

૧૮-ભગવાન જીસસ ક્રાઈસ્ટની જયંતિ*

ભગવાન જીસસ ક્રાઈસ્ટની જયંતિમાં હિંદુભાઈઓ શા કારણથી ઉત્સાહ અને આનંદ દર્શાવે છે? હિંદુધર્મ અને ખ્રિસ્તધર્મ વચ્ચે એવો કયો સમાધ સંબંધ છે કે જે વડે જન્મે હિંદુ છતાં ખ્રિસ્ત બંધુઓ સાથે આત્મભાવે જોડાય છે? પ્રાણીપદાર્થો સાથે એવો કોઈ સામાન્ય શુદ્ધિથી અગમ્ય અધ્યાત્મ સંબંધ હોય છે કે જે વડે ગમે તે દેશ, કાળ અને વસ્તુસ્થિતિમાં તે પ્રાણીપદાર્થો હોય તોપણ પરસ્પર આકર્ષાય છે. કવિ ભવશૂતિ કહે છે કે, પદાર્થોના અધ્યાત્મ સંબંધ બાંધનારાં નિમિત્તો અગમ્ય આંતર ભૂમિકાનાં હોય છે. જે તેમ ન હોય તો કેટલો મોટો અને બળવાન સૂર્ય અને કેટલું નાનું અને કામળ કમળ, એ બેની વચ્ચે રનેહાકર્ષણ શી રીતે થાય? ચંદ્રમા ઉગે અને ચંદ્રકાન્ત શાથી ઝરે? ઉત્તર એટલોજ છે કે, બાહ્ય ઉપાધિ કરતાં આંતર રનેહનાં આકર્ષણનાં નિમિત્તો ધણાં ઉંડાં હોય છે, અને તે જ્યારે રનેહના પરિણામને પ્રકટ કરે છે ત્યારે તેના ઉંડા બળનું માપ મનુષ્ય કાઢી શકે છે.

ધર્મના વિશાળ વિષયના અભ્યાસમાં મને એવું સમજાયું છે કે, આપણે ધર્મના શુદ્ધ રૂપને બૂલી અશુદ્ધ અંશને વળગી પરસ્પર વિગ્રહ અને ક્લેશ કરીએ છીએ. ધર્મભાવના આપણી સાચી “સૂઝ” વાળી હોય તો આપણા ધર્મના બાહ્યાચારો ગમે તેટલા દેશકાળ અને નિમિત્તોને લઈ જૂદા હોય તોપણ અંતરવિચારવડે પરસ્પરના ધર્મની ભાવનાની કદર કરી શકીએ; એટલુંજ નહિ પણ અપધર્મમાં તણાતાં આપણે બચી શકીએ.

ધર્મભાવના મનુષ્ય પ્રાણીમાં આગંતુક નથી, પણ સાહજિક છે. જેમ છુધા અને તૃષા દેહ સાથેજ પ્રકટ થાય છે, અને દેહ સાથેજ લય પામે છે; તેમ અલ્પજ્ઞ અને પરતંત્ર જીવચેતનને સર્વજ્ઞ અને સ્વતંત્ર પરમેશ્વર ચેતન સાથે અનુસંધાન કર્યાવિના સંતોષ થતો નથી. ધર્મભાવના એ એક જાતની અધ્યાત્મ બૂખ છે. બૂખ એ સ્વાભાવિક છે. વિકારી દેહમાં બૂખ વિકારી થાય છે. અજીર્ણ વ્યાધિવાળાને બૂખનું વિકૃત દુઃખ ભોગવવું પડે છે; પરંતુ સ્વસ્થ દેહમાં બૂખ એ આરોગ્ય અને બળને પ્રકટ કરનાર છે. તેવી રીતે જ્યાંસુધી જીવને પરમેશ્વર સાથે જોડાવાની ઉંચી વાસના ન જાગે, ત્યાંસુધી ધર્મભાવના વિકૃત રૂપ પકડે છે; પરંતુ બૂખ જેવી રીતે સ્વતઃ દોષરૂપ નથી, તેમ ધર્મભાવના પણ ક્ષેપરૂપ નથી. નીરાગ શરીરમાં બૂખ એક ગુણ છે, તેમ નીરાગ મનમાં ધર્મભાવના પણ ગુણરૂપ છે.

મનુષ્ય પ્રાણીને જ્યાંસુધી અલ્પજ્ઞતા, પરતંત્રતા, અપૂર્ણતા વગેરે જાણ્યાં કરશે ત્યાંસુધી સર્વજ્ઞ, સ્વતંત્ર અને પૂર્ણ પરમેશ્વરને મળવાને તે તલસ્પર્શ કરશે. ધર્મની આવી સાચી બૂખ ઉઘડવી તેનું નામ ધર્મજિજ્ઞાસા છે. હિંદુજાતિના મહર્ષિઓ ધર્મભાવનાનાં બે રૂપો માને છે—(૧) પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિના વિકાસક્રમથી સમજણમાં આવતું જેને અંગ્રેજીમાં ‘નિચરલ રીલિજિયન’ એવી સંજ્ઞા મળે છે. (૨) અપ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિદ્વારા સમજાય તેવું નહિ, પણ અન્ય દારથી સમજાય તેવું. અપ્રાકૃત ધર્મ ઐતિહાસિક મહાપુરુષોથી સમજાય તેવો હોય છે, અને પ્રસંગે પ્રતિભાવાળા દર્શનથી સંસ્કારી સ્મીપુરુષોને પરમેશ્વરદ્વારથી જાણે ઉતરી આવતો હોય એવો અપૌરુષેય વર્ણનો હોય છે. હિંદુઓ અપૌરુષેય વર્ણના ધર્મને વેદમાં સમાયેલો માને છે; ખ્રિસ્તીઓ પવિત્ર બાઇબલમાં મંથિત થયેલો માને છે, મુસલમાન બાઇબલ કુરાને શરીફમાં સમાયેલો માને છે.

પૌરુષેય ધર્મ એટલે મહાપુરુષોના ઉપદેશ અને સદાચારથી સમજાતા ધર્મના મૂળનો સ્વીકાર હિંદુઓએ કર્યો છે. શ્રુતિને એટલે વેદને તેઓ અપૌરુષેય ધર્મનું મૂળ માને છે અને સ્મૃતિ તથા સદાચારને પૌરુષેય ધર્મનું મૂળ માને છે. તે ઉપરાંત હિંદુઓ પોતાનું પ્રિય અથવા કલ્યાણ શામાં રહ્યું છે અને શુદ્ધ સંકલ્પવડે જે ઇષ્ટાઓ અથવા કામના પ્રકટ થાય તેવડે પણ ધર્મતત્ત્વનો નિષ્કર્ષ થઈ શકે છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ વગેરે સધળા યોગી ધર્મ-

* તા. ૨૪-૧૨-૧૯૨૭ ના રોજ ‘ખ્રિસ્તજયંતિ’ ના પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી શ્રી. નર્મદાસજી દેવસંકર મહેતાએ આપેલા ભાષણનો સંક્ષેપમાં સાર છે.

મયતા, પોતાનું જેવું હિત તેવું અન્યનું હોય છે, તે ધર્મો આપણને જેવા પ્રિય છે તેવા અન્યને પણ પ્રિય છે; એવા બુદ્ધિવંતે થતા નિર્ણયથી સમજાય છે. આ કારણથી પોતાના પ્રિયપણના ભાનથી અને અમુક વાસના સાચા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવા અવલોકનવડે જે ધર્મતત્ત્વનો નિર્ણય થાય છે તેને પ્રાકૃત ધર્મ એટલે પ્રકૃતિના જ્ઞાનથી સમજાય તેવા ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારે હિંદુધર્મના વિચારકોએ (૧) પ્રાકૃત ધર્મનું દ્વાર, પ્રિયપણનું ભાન અને સાત્-સંકલ્પવડે ઉદય પામતી કામનાને માન્યું છે અને (૨) અપ્રાકૃત પૌરુષેય ધર્મનો આધાર, આત્મ પુરુષના ઉપદેશ અથવા વાક્ય ઉપર અને તેમના સદાચાર ઉપર રાખ્યો છે અને (૩) અપ્રાકૃત અપૌરુષેય ધર્મનો આધાર શ્રુતિ અથવા વેદ ઉપર રાખ્યો છે.

હિંદુધર્મ એવો તો સંપ્રાહક છે કે તે સર્વને પોતામાં શમાવી દે છે. ભારતવર્ષે બ્રાહ્મણધર્મ, જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મને પોતાની મર્યાદામાં પ્રકટ કરી પોતાના કર્યા છે, તે સાથે ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધર્મને આવાહન કરી તેણે નોતર્યા છે, અને તેમનો અતિથિતરીકે સત્કાર કર્યો છે. અતિથિતરીકે આપણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો સત્કાર પ્રથમ દક્ષિણાપથમાં કર્યો છે. આર્યપ્રજા કરતાં દ્રાવિડ પ્રજાએ તે ધર્મનું આતિથ્ય વહેલું કર્યું જણાય છે. મલબારકિનારા ઉપર ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનો સીરીઅન પંથ ઇ. સ. ના લગભગ છઠ્ઠા સૈકાથી પ્રવેશ પામેલો છે. સીરીઅન, જેકાબાઇટ અને રિફોર્મ્સ એટલે સુધરેલા સીરીઅન એ રીતે ત્રણ મુખ્ય વર્ગમાં એ પંથ ચાલે છે. હિંદુધર્મની બે મુખ્ય શાખાઓ છે. (૧) વેદવાદની અને (૨) આગમવાદની. સઘળા મહાપુરુષોથી પ્રબોધાયેલા ધર્મસાહિત્યને હિંદુઓ આગમ વ્યૂહમાં ગણે છે. જેમકે જૈનગમ, બૌદ્ધગમ, વૈષ્ણવ અથવા સાત્વત આગમ, શૈવાગમ. દ્રાવિડદેશમાં વેદનું જેટલું પ્રામાણ્ય છે તેટલું આગમેનું પણ છે. તામીલ દેશમાં જે શૈવ સિદ્ધાન્તના નયનાર અને શિવાચાર્યો થયા છે તેમણે “વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સમરસ” એવા ભાવથી નિગમ અને આગમની એકવાક્યતા કરી છે અને તેમાં શિવસિદ્ધાન્તનાં મૂળતત્ત્વો સાથે ખ્રિસ્ત સંપ્રદાયનાં મૂળતત્ત્વોનો સખતીય સંબંધ છે. વેદાન્તદર્શનના બ્રહ્મવાદ કરતાં શૈવ સિદ્ધાન્તના પરમેશ્વરવાદ સાથે ખ્રિસ્તધર્મના પાયાના સિદ્ધાન્તો ધણા મળતા આવે છે. શૈવસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ત્રણ મુખ્ય તત્ત્વો છે અને તેને શૈવો (૧) પતિ એટલે પરમેશ્વર, (૨) પશુ એટલે જીવ અને (૩) પાશ એટલે પશુને બંધન ઉત્પન્ન કરનાર નિમિત્તો એવાં નામો આપે છે.

જેવી રીતે ખ્રિસ્ત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પરમેશ્વર જગતના અંતર્યામી છે, અને જીસસ ક્રાઇસ્ટમાં દેવનો આત્મા પૃથ્વીપણે પુત્રભાવે પ્રકટ થઈ મનુષ્યપ્રજાને પ્રભુ સાથે સંયોજન કરાવે છે એવું મંતવ્ય છે; તેવીજ રીતે શૈવ સિદ્ધાન્તમાં પણ સ્વતંત્ર પતિ અથવા શિવ શુરુદ્વારથી પશુ એટલે જીવનું સમુદ્ધરણ કરે છે, અને એવી એક પણ જીવકલા નથી કે જેમાં શિવકલા પેટેલી ન હોય, એવું માનવામાં આવે છે. જીવ શિવને જાંબે તેના કરતાં શિવ જીવને પોતામાં સાયુજ્ય ભાવ પમાડવા અત્યંત કરુણાથી શક્તિપાત કરી ખેંચે છે. જેમ પરમેશ્વર અને પતિત મનુષ્યના આત્માનું સંયોજન ભગવાન જીસસ ક્રાઇસ્ટના તારક અવતારી આત્માથી થાય છે એવું ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનું મન્તવ્ય છે, તેમ શૈવ સિદ્ધાન્તમાં પણ શિવચેતન ક્રાઇ દિવ્ય સિદ્ધ અથવા મનુષ્યયોનિના શરીરમાં ઉતરી આવી પશુ એટલે જીવોના પાશને તોડે છે. પશુપાશવિમોચનમાં જીવો પોતાના પ્રયત્નથી જેટલા સફળ થાય છે તેના કરતાં ઈશ્વરનો પ્રસાદ વધારે ઉપકારક થાય છે. જ્યારે સામાન્ય વેદાન્ત સિદ્ધાન્તમાં જીવ તે અવિકૃત બ્રહ્મજ છે અને તેનું બિન્ન અસ્તિત્વ નથી, ત્યારે શૈવ સિદ્ધાન્તમાં એવું માનવામાં આવે છે કે, જીવમાત્રનો વિપ્લૂટ પડેલો અંશ તે શિવ સાથે પાપ અથવા સ્વભાવચળ દૂર થતાં સાયુજ્ય પામે છે. વેદાન્તનો મોક્ષ કેવલ્યમાં છે. શૈવ સિદ્ધાન્તનો મોક્ષ ઈશ્વરસાયુજ્યમાં છે. કેવલ્યમાં જીવાત્માનું બિન્ન અસ્તિત્વ નથી. સાયુજ્યમાં જીવનું સ્વગત લિન્નાસ્તિત્વ પરમેશ્વરમાં વિદ્યમાન રહે છે અને શવના સાયુજ્ય સંબંધથી શિવના સર્વ કલ્યાણગુણોવાળો તે જીવ મોક્ષ અવસ્થામાં બને છે. ખ્રિસ્ત સિદ્ધાન્તનું સરખાપણું શૈવ સિદ્ધાન્ત સાથે ઘણું બંધબેસતું આવે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્ર કરતાં શૈવ સિદ્ધાન્ત ખ્રિસ્ત સંપ્રદાય સાથે જીવના સ્વભાવ પણ સંબંધમાં

વધારે મળતો આવે છે. જ્યારે વેદાન્તશાસ્ત્ર પાપ એ અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યાથી જીવમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે એવું માને છે, ત્યારે શૈવ સિદ્ધાંત એવું માને છે કે, જીવનો સ્વાભાવિક “અણુમલ” નામનો દોષ, જેમ ધાતુમાં કાટનો સ્વભાવ દોષ હોય તેમ, જીવત્વ સાથે લાગેલો દોષ છે એટલે પાપ એ જીવનો ભાવમય દોષ છે. વેદાન્તના કહેવા પ્રમાણે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો દોષ નથી. શૈવ સિદ્ધાંતનું મંતવ્ય છે કે, જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા છતાં મનુષ્યો પાપાચરણ કરે છે અને તે જીવના સ્વભાવમલ અથવા અણુમલને લીધે થાય છે. અજ્ઞાને કરીને મનુષ્યો અશુભ કર્મ કરે છે એ વાત ખરી છે; પરંતુ સમજણ અથવા જ્ઞાનનો ઉદય થયા છતાં પણ જીવ અણુમલથી જ્યાંસુધી હણાયેલો રહે છે ત્યાંસુધી સર્વાંશ પાપ પ્રવૃત્તિથી તે અટકતો નથી. જીવના આ આરંભના સહજ દોષ અથવા અણુમલની નિવૃત્તિ પરમેશ્વરના શક્તિપાત અથવા અનુગ્રહથીજ થઈ શકે છે. જીવના માયાદોષથી પ્રકટ થતાં પરિણામો અને કર્મવડે થતા સંસ્કારો પ્રથમ વડે દૂર થઈ શકે છે; પરંતુ સ્વભાવમલ અથવા અણુમલ તો પરમેશ્વરની કરુણા અથવા પ્રસાદથીજ દૂર થાય છે. આ મુદ્દામાં ખ્રિસ્ત સિદ્ધાંત અને હિંદુઓનો શૈવ સિદ્ધાંત અત્યંત મળતો છે.

ત્રીજું વ્યાપક અને નિરાકાર પરમાત્મા સાથેનો જીવનો સંબંધ દેહધારી અને સાકાર પરમેશ્વરના પુત્રમાં શ્રદ્ધાભક્તિવડે જીવાત્મા સાધી શકે છે. આ ખ્રિસ્ત સિદ્ધાંતમાં મુક્તિનું દાર “ગુરુ-ઇશ્વર” છે એ શૈવસિદ્ધાંતનું પ્રતિબિંબ હિંદુઓને સારી રીતે સમજાય તેવું છે. હિંદુઓ ખ્રિસ્ત-અર્થના ખ્રિસ્ત ધર્મને કદાચ ભિન્ન દેશકાળમાં ઉછરેલ હોવાથી ન માને તોપણ જિસસ ક્રીસ્ટની જીવનમાં ગુંથાયેલી ધર્મભાવનાને તો પોતાનીજ કરી માની શકે એમ છે. પરમેશ્વરવાદના નીચે પ્રમાણે પાંચ મુદ્દાઓમાં ખ્રિસ્તીઓ હિંદુઓના સમાનગોત્રવાળા ગણાય તેમ છે:-

(૧) પતિ અથવા પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ બંનેને સંમત છે.

(૨) પરમેશ્વર દેહધારી થાય છે અને પુરુષોત્તમભાવ જીસસ ક્રીસ્ટમાં જેવો મૂર્તધારી થયાનું ખ્રિસ્તીઓનું પવિત્ર મંતવ્ય છે, તેમ પરમેશ્વર નાનામોટા અવતારી થાય છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા તે મથે છે-આ બુધ્ધિકા હિંદુઓની પાયામાં એક છે. બે કે બંને મત ઉપર બંધાયેલી ઇમારત ભિન્ન દેશકાળને લઈને ભિન્ન લાસે છે.

(૩) પરમેશ્વરનું જગતકર્તૃત્વ ખ્રિસ્તીઓને અને સેશ્વરવાદી હિંદુઓનું સમાન કક્ષાનું છે.

(૪) પરમેશ્વર અથવા ભગવાન અનેક કલ્યાણગુણોના આધાર છે એ નિર્ણય જેવો ખ્રિસ્તીઓનો છે તેવો હિંદુ શૈવો અને ભાગવતોનો પણ છે.

(૫) પરમેશ્વર મનુષ્યના આત્માનો પ્રેમ અને કરુણાથી જીસસ ક્રીસ્ટના દારવડે ઉદ્ધાર કરે છે. મંતવ્ય જેવું ખ્રિસ્તીઓનું છે, તેવું પરમેશ્વર-ગુરુદારથી શક્તિપાત અથવા અનુગ્રહ કરી જીવને શિવસાયુજ્ય આપે છે. આ હિંદુઓનો સમાન કક્ષાનો સિદ્ધાંત છે.

હિંદુ ધર્મની ઉંડી સમજણવાળા સંજ્ઞાઓ આ પાંચ મુદ્દામાં ખ્રિસ્ત સંપ્રદાય સાથે એકમતવાળા હોવાથી ભગવાન જિસસ ક્રીસ્ટની જ્યોતિમાં મુદિતા ભાવનાથી, જેઠાઈ પોતાના ધર્મજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ કરી શકે એમ છે. ધર્મના આચરણનાં બાહ્યરૂપોમાં અનેક ભેદો છતાં હિંદુઓ અને ખ્રિસ્તીઓનો પરમેશ્વરમાં અનન્ય શરણતાનો ભાવ બંનેના ધાર્મિક આત્માઓનું સંયોગીકરણ કરનાર હોવાથી ખ્રિસ્તીઓના આવા જ્યોતિપ્રસંગે હિંદુઓને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

ખ્રિસ્ત સિદ્ધાંતના તત્ત્વત્રયો-પરમેશ્વર પિતા, તેમના પુત્ર અને તેમનો અંતર્યામી આત્મા, પ્રાચીન અધિદેવ, અધિબૂત અને આધ્યાત્મિક, એવા ત્રણ ઔપનિષદ વ્યૂહ સાથે, તથા પરાપ્રકૃતિ વાસુદેવમાંથી કાર્ય વ્યૂહરૂપે સંકર્ષણ એટલે જીવવ્યૂહ પ્રભુમન એટલે અંતઃકરણવ્યૂહ અને અનિરુદ્ધ એટલે અહંકારવ્યૂહ એવા ત્રણ ભાગવત મતના ત્રણ કાર્યવ્યૂહો સાથે, અને શૈવોના પરશિવમાંથી પ્રકટ થનારા શક્તિતત્ત્વ, સહાશિવતત્ત્વ અને હ્રિસ્તતત્ત્વ નામના તત્ત્વત્રયો સાથે તેમના સ્વભાવ ધર્મોને લક્ષમાં લઈએ તો મળનાં આવે છે. જેવી રીતે ખ્રિસ્તીઓમાં ‘બેટીઝમ’ નામનો ધર્મસંસ્કાર છે, તેવો શૈવોમાં શૈવી દીક્ષાનો ક્રમ મુક્તિમાર્ગમાં આવશ્યક મનાયો છે.

જેવી રીતે મૂળનો સાદો બૌદ્ધ ધર્મ હીનયાનમાં ગુંથાયેલો રહી મહાયાનમાં તેણે સાર્વભૌમ રૂપ પકડ્યું છે; જેવી રીતે બ્રાહ્મણોનો ત્રૈવર્ણિક સનાતન ધર્મ યજ્ઞકાંડમાં મર્યાદિત રહી બ્રહ્મકાંડ-માં સાર્વભૌમ બન્યો છે; તેવી રીતે આરંભમાં એક વ્યક્તિએ પ્રાચીન યાજુઠી ધર્મની સુધારણા કરી જે શુદ્ધ અને સાદુ નૈતિક ધર્મનું સ્થાપન કર્યું તેવા ભગવાન ઇસુખ્રિસ્તનો ધર્મ પણ પાછળની ગ્રીક-રોમન પ્રજાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોથી વિપુલ બની હવે સાર્વત્રિક ધર્મ બન્યો છે. હાલના ખ્રિસ્તી ધર્મની આપણે વ્યાખ્યા આપીએ તો એવી થઈ શકે કે “ભગવાન જીસસ ક્રીસ્ટના અવતારી પુરુષે મનુષ્યના આત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ શી રીતે પુનઃ સિદ્ધ થાય તેવા નીતિતત્ત્વનું વિવેચન કરનારો સર્વ ભૂમંડળમાં મનુષ્યોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો સંસારના દુઃખથી ભીતરની નિવૃત્તિ કરાવનારો એકેશ્વરવાદવાળો ઐતિહાસિક ધર્મ.” આ ધર્મ એક પુરુષના મૂળવચન ઉપર બંધાયેલો પૌરુષેય ધર્મ છતાં તેમાં સાર્વભૌમ ધર્મતત્ત્વના અંશે ગુંથાયેલા હોવાથી તે એકદેશી ધર્મ નથી, પરંતુ સાર્વત્રિક ધર્મ બનેલો છે. આ સાર્વત્રિક ધર્મભાવનામાં ભગવાન જીસસ ક્રીસ્ટના આલંબન ઉપર ભક્તિનું બળ છે. જેવી રીતે રામકૃષ્ણની મૂર્તિના આલંબન ઉપર હિંદુઓની એકેશ્વર ભાવના રચાઈ છે, તેવી રીતે જીસસના મૂર્તિરૂપ ઉપર ખ્રિસ્તીઓની એકેશ્વર ભાવના છે. ભજનીય વસ્તુ અથવા પરમેશ્વર એક અને તેનાં રૂપો અનેક હોઈ શકે. ભક્તિ અથવા પરમેશ્વરસંબંધી પરમ પ્રીતિનું રૂપ એક અને ભજનના પ્રકારોમાં અને ઉપાસનાની પદ્ધતિમાં ભેદ આવેા પરમેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત જેઓ સમજી જાણે તેવા હિંદુઓ સમાનભાવથી ખ્રિસ્તી બંધુઓની ભાવનાની વાસ્તવ કદર કરી શકે. જેઓને ભજનીયતા રૂપભેદમાં મિથ્યા આગ્રહ છે, તેઓ એકેશ્વરવાદના સમરસને ઓળખી શકે તેમ નથી.

એવા જ્યોતિના પ્રસંગે ખ્રિસ્તી બંધુઓ હિંદુઓને પ્રેમભાવથી બોલાવી ખ્રિસ્ત ધર્મના મર્મો સમજાવે અને હિંદુઓ પોતાના વ્યાપક ધર્મતત્ત્વને ખ્રિસ્તી ભાઈઓને સમજાવે તો “હું અને તમે” એવા ભેદવાન ભાવો કરતા “આપણે” એવા ભાવથી શુદ્ધ ધર્મરસ મનુષ્યના આત્માને કેવું સંતર્પણ આપી શકે છે તે આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ. જેને પરમેશ્વરની ભક્તિ સાચી લાગી છે તેઓ પોતાના ઇષ્ટ જ્ઞેય-ધ્યેયમાં પારકાના ઇષ્ટ જ્ઞેય-ધ્યેયની એકવાક્યતા ક્યોવિના નહિ રહે.

૧૧-બાલક કી વીરવાળી

પઠ અંગરેજ હોના આહતા ગુલામ નહીં,
માતૃ-ભાષા સંસ્કૃત મુઝકો પઠા દો માં.
કોટ હેટ આદિક મેં ધન વ્યર્થ ફૂંકના હૈ,
ખદર કી ઘોતી ઔર કુરતા બના દો માં.
હોવા કનકદા કી ગપોલિયાં હૈં ઝૂઝી ‘દત્ત’
બલશાલી અભિમન્યુ કી કથા સુના દો માં.
લેકે નામ ભૂતોં કા સપૂતોં કા દરાતી હો કયા,
ભૂતોં-માર દૂંગા ઉસે કહીં જો દિખાદો માં.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી ઉમાદત્ત સારસ્વત ‘દત્ત’.)

૧૦૦-દમ્બુશિસ્તની વાણી

૨૫ મી ડિસેમ્બર-એ તો આશા અને નવીન ચૈતન્યનો તહેવાર. પ્રત્યેક દેવળ અને ખ્રિસ્તી કુટુંબમાં આજે આનંદની ઉર્મિઓ ઉછળી રહી છે. મહાન ઉત્સવનો દિવસ છે. આજે તેમની જન્મજયંતી છે-એકહજાર નવસો સત્તાવીસ વર્ષની વાત છે. એજ દિવસે પાપ, દુરાચાર, દંભ-પાપંડ અને અનીતિમાં ડૂબેલા યહૂદી સમાજનો ઉદ્ધાર કરવા માટે મહાત્મા દમ્બુશિસ્ત આ સંસારમાં અવતર્યા હતા. જ્યારે તેમણે પોતાના સાર્વભૌમ ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે પોતાના વિશ્વક્ષણ વિશ્વપ્રેમ અને સાધુતાથી સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં ખળભળાટ મચાવી દીધો હતો. સમ્રાટનું સિંહાસન ડોલી ઉઠ્યું હતું અને ધર્મોધ, દંભી, પાપાંડી ધર્મોપકારીઓના ખાર વાગી ગયા હતા.

પ્રત્યેક મહાપુરુષ એજ પ્રમાણે ભુલવણીમાં ભટકતા સંસારને જગાડવાને આવે છે અને તેના ચાલ્યા ગયા પછી તેના અનુયાયીઓ તેના શબ્દોના મનગમતા અર્થ કાઢીને ફરીથી એક નવી ધર્મ-જાળ ખડી કરી દઇ મૂળ વાતોને ભૂલાવી દે છે. આત્મા નીકળી જાય છે અને તેઓ શરીરને પકડીને બેસી રહે છે. આજે કૃષ્ણ, ખ્રિસ્ત અને મહમ્મદનો અવાજ ફરીથી વાયુ-મંડળમાં યુગ રહ્યો છે અને ભટકતા સમાજને સન્માર્ગે બોલાવી રહ્યો છે. આજે ખ્રિસ્તનો જન્મદિવસ છે. આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં સંસારની જેવી સ્થિતિ હતી તેવીજ સ્થિતિ આજે પણ છે. તેથી તેમના ઉપદેશ આજે પણ તે વખતના જેટલાજ ઉપકારક છે.

ખ્રિસ્તનું સૌથી પ્રસિદ્ધ અને મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રવચન તો તેમણે પોતાના ખાર શિષ્યોને દીક્ષા આપ્યા પછી તેમને પર્વત ઉપર લઈ જઈને સમજાવેલું તેજ છે. તેમણે એ પ્રવચનમાં પોતાના જીવનનું સંપૂર્ણ રહસ્ય ભરી દીધેલું છે. જરા એકાગ્રચિત્તે એ યુગનિર્માતાની વાણી સાંભળો.

“તેઓ સાચેજ ધન્ય છે કે જેઓ આ સંસારમાં દીન-દુઃખી, નમ્ર, સ્વધર્મ સમજવા આતુર, દયાળુ, શુદ્ધ હૃદયવાળા અને શાંતિ તથા એકતાના ઉપાસક છે. કેમકે તેઓજ મોક્ષના સાચા અધિકારી છે, તેઓજ સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે, તેઓજ પ્રભુના પુત્ર બનવા યોગ્ય છે અને તેઓજ ધર્મરાજ્યમાં રહી શકશે.”

“જેમને સ્વધર્મપાલનમાં અલાચાર સત્કન કરવા પડ્યા છે તેમનું જીવન ધન્ય છે. કેમકે તેઓજ સાચા ધર્મી સ્વારાજ્યના અધિકારી છે.”

“ભાઈઓ! જ્યારે લોકો તમારી નિંદા કરે, તમારા ઉપર બુદ્ધમ ગુજરે અને મારે રસ્તે ચાલવા ખાતર તમારા ઉપર જુકા આરોપો મૂકે ત્યારે તમારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજજો. કેમકે તેથી તમારું કલ્યાણજ થશે. સંસારમાં જેટલા જેટલા સંતો થઈ ગયા છે તેમણે તિરસ્કાર અને કષ્ટો સહીનેજ સાધુતા પ્રાપ્ત કરી છે.”

“ભાઈઓ! તમને દુનિયાઇસંપત્તિ સુખ આપી શકશે નહિ. એનું અભિમાન ના કરશો. એ જ્યારે જશે (કે જ્યારે મરશે) ત્યારે તમને એનાથી સુખ નહિ થાય.”

“આ લૌકિક સુખથી તમે તમને ભાગ્યશાળી સમજશો નહિ. કેમકે એ સુખ તો તમને એક દિવસ રડાવશેજ, કે જે વખતે એ સુખનો હાલનો અનુભવ તમારા દુઃખને કોઇ પણ પ્રકારે ઘટાડી શકશે નહિ.”

“પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને કદીપણ કૂલાઈ જશો નહિ. કેમકે એથી તમને સાધુતા નહિ મળે.”

“ભાઈઓ! તમે પોતાને દીન અને દયાપાત્ર માનશો નહિ. તમે તો આ સંસારનું નિમક-પ્રાણુ છો. નિમકજ સૌ રસોના સારરૂપ છે; પરંતુ જે તે સ્વાદરહિત થઈ જાય તો તે કોઇપણ કામનું નહિ રહે-માટી થઈ જાય માટે તમે પણ તમારું સત્ત્વ ખોદીને તમારા મૂલ્ય અને મહત્ત્વને શુભાવી દેશો નહિ.”

“તમે તો આ દુનિયાનું નૂર છો. જેમ પર્વત ઉપર વસેલું શહેર છુપાઇ શકતું નથી અથવા ખીણખત્તીને કવરથી ઢાંકી રાખી છકાતી નથી, તેને તો ઉંચે સ્થાને અથવા હાંડીમાંજ રખાય છે; એજ

પ્રમાણે તમે તમારા નૂરને જગતમાં ફેલાવો અને તેને ઉજ્જવળ કરો-કે જેથી જનતા તમારાં સત્કર્મો જોઈને તમારા સરજનહારનાં યશોગાન ગાય.”

“ભાઈઓ! એમ ના સમજશો કે, હું પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો ઉચ્છેદ કરવા આવ્યો છું. હું તો તેવું રહસ્ય સમજાવી તેમાં હુપાયલાં તત્ત્વોને આપની પાસે વિશેષ પૂર્ણતાપૂર્વક પળાવવા ઇચ્છું છું.”

“અચિત્ત માનને કે, જ્યાંસુધી પૃથ્વી અને સ્વર્ગ છે, ત્યાંસુધી પરમાત્માના નિયમોથી છૂટવું અસંભવિત છે. જે તેનો સહેજ પણ ભંગ કરશે તે તેના આગળ તુચ્છ અણુ જેવાજ રહેશે, અને જે તેવું પાલન કરશે અને ખીનઓને શીખવશે તે માલિકને ત્યાં પણ મહાન ગણાશે. શિષ્યો! યાદ રાખો કે, જ્યાંસુધી તમે સતિસ્ત્રીઓના કરતાં વધારે શીલવાળા (અને અનન્ય ભક્ત) નહિ બનો ત્યાંસુધી પ્રભુના ધામનો દરવાજો તમારે માટે ઉઘડશે નહિ.”

“તમે એ તો જાણો છો કે, કદી કોઈનો પણ ધાત કરવો નહિ. તમે એ પણ જાણો છો કે, હત્યારો અધોગતિને પામે છે; પણ હું તો કહું છું કે, માત્ર હત્યાજ હિંસા નથી કહેવાતી; પણ તમારા ભાઈ ઉપર ગુસ્સો થશે તોપણ તમે નર્કના અધિકારી થશો; અને તમારા ભાઈને ગાળ દેશો તોપણ અધોગતિ પામશો. તમે તેને માત્ર મૂર્ખ કહેશો તોપણ તમને સજા થશે. યજ્ઞની વેદી ઉપર ઉભા રહીને બલિદાન આપતી વખતે પણ જો તમને એમ લાગે કે તમારા ચિત્તમાં તમારા ભાઈપ્રત્યે જરાપણ ગુસ્સો છે (અથવા તમારાપર તેનો ગુસ્સો છે) તો હું કહું છું કે તમે રોકાઈ જાઓ, અને પહેલાં એ ભાઈ પાસે જઈને તેને સંતોષ આપો; સારપછીજ બલિદાન ચઢાવો. તમારા વિરોધી સાથે નિવેડો લાવવામાં કદીપણ વિલંબ કરશો નહિ.”

“એ તો તમે જાણો છો કે, વ્યભિચાર એ શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિરુદ્ધ છે; પણ હું કહું છું કે જો કોઈ પરસ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિ કરશે તો પણ તે માનસિક વ્યભિચારનો પાપ-ભાગી થશે. જો તમારી જમણી આંખ ચંચળ થઈને કોઈના તરફ પાપદૃષ્ટિથી જોવા લાગે તો તેને તેજ વખતે ફેડી નાખજો. જો તમારો જમણો હાથ કદી તમારી પાસે નહિ કરવાતું કાર્ય કરાવે તો તેને પણ તમે તેજ સમયે કાપી નાખજો; કેમકે તમારા સત્વની હાનિ થાય તેના કરતાં તો તમારું એક અંગ ઓછું થઈ જાય એજ બહેતર છે. કેમકે એથી બહુ ભારે નુકસાન નથી.”

“ભાઈઓ! “જેવા સાથે તેવા” એ તો સામાન્ય લોકોનો ન્યાય છે; પણ હું તો (જે તમે સત્ય સુખદાયક પ્રભુના પ્રેમી હો તો તમને એમજ) કહું છું કે દુષ્ટની સાથે પણ દુષ્ટતા ન કરો. બદકે જો કોઈ તમારા જમણા ગાલ ઉપર લપડાક મારે તો તેની સામે ડાબો ગાલ પણ ધરી દેજો. અને જો કોઈ તમારી સાથે લડવા આવે અને તમારું ખમીસ માગે તો તેને તમારો ડગલો પણ આપી દેજો.”

“મિત્ર સાથે પ્રેમ રાખવો અને શત્રુ સાથે દ્વેષ કરવો, એ તો લૌકિકદૃષ્ટિ કહેવાય છે. મારી તો સલાહ છે કે, તમે તમારા શત્રુ ઉપર પણ પ્રેમ કરો, અને દ્વેષ તો કોઈના પણ ના કરો. જે તમને શાપ દે તેવું પણ તમે બહુજ ચાહજો અને તમને હેરાન કરે, તેના ઉપર પણ ઉપકાર કરજો. પ્રભુપ્રાપ્તિનો એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.”

“જેમ સૂર્ય સન્જન અને દુર્જનને સરખો પ્રકાશ આપે છે અને મેઘ ન્યાયી-અન્યાયીનો વિચાર નહિ કરતાં સૌ ઉપર એકસરખી વૃષ્ટિ કરે છે, તેજ પ્રમાણે હે ભાઈઓ! સૌની સાથે સરખી સદ્વૃત્તિથી વ્યવહાર કરજો. જે તમને ચાહે તેનેજ તમે ચાહો તો એમાં તમારી વિશેષતા શું? એમ તો સ્વાર્થી મનુષ્ય પણ વર્તે છે. બલાઈને બદલે બલાઈ કરી તો એમાં શી મોટી વાત છે? એ તો જંગલી લોકો પણ એમ કરે છે. કોઈની ચીજને પાછી આપવાતું (કે ઉપકારનો બદલો આપવાતું) કોઈને કહેવું પડતું નથી; કેમકે એવું તો એક પાપી પણ કરે છે. સાચું દાન-સાત્વિક દાન તો એ છે કે, જ્યારે આપણે પાછી ન વાળી શકે એવી વ્યક્તિને સદાય આપીએ. આ ઉપરાંત કૃતદાન ઉપર પણ દયા રાખજો. કેમકે પ્રભુ દયામય છે. વળી હે ભાઈઓ! તમે પૂર્ણ બનો. કેમકે તે પરમાત્મા પૂર્ણ છે. તે સમસ્ત શુભ ગુણોનો ભંડાર છે.”

“કોઇના આંતરિક ઉદ્દેશો વિષે કદપના નહિ કરતાં સૌનાપ્રત્યે ઉદાર યુક્તિજ રાખજો.”

“ભાઇઓ! શું કોઈ આંધળો બીજા આંધળાને માર્ગદર્શક થઈ શકે છે? શિષ્યે શિષ્યો કરવા એ પણ એવું જ છે. જ્યાંસુધી શિષ્ય શિષ્ય છે ત્યાંસુધી તે ગુરુથી આગળ વધી શકતો નથી. જ્યારે તે પૂર્ણ થશે ત્યારે જ તે ગુરુની ખરાબરી કરી શકશે.”

“જ્યાં સુધી તમારી આંખમાં મોતીઓ છે ત્યાંસુધી બીજાની આંખમાંની રજ જેવાનો પ્રયત્ન ના કરો. પહેલાં પોતાનાજ દોષને દૂર કરજો.”

“સારા વૃક્ષનું ફળ કદી ખરાબ થઈ શકતું નથી અને ખરાબ વૃક્ષ ઉપર કદી સારું ફળ લાગતું નથી. વૃક્ષની જાત તો તેના ફળ ઉપરથી જાણી શકાય છે. તે પ્રમાણે તમારાં કર્મ અને વાણીથી તમારા હૃદયનો પરિવ્યય થાય છે.”

“તમે મને તમારો ગુરુ કહો છો, પણ જ્યાંસુધી તમે મારા શિક્ષણ પ્રમાણે તમારું આચરણ નહિ કરો ત્યાંસુધી તમે મને ગુરુ કહો એ મિથ્યા છે. જે મારા શિક્ષણનો અમલ કરશે, તેનાજ કામનો પાયો ઉઠે અને મજબૂત નાખશે. જે તેનો અમલ નહિ કરે તેઓ તો માત્ર પાયા વિનાની ધમારત ઉભી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. (અને તેના પરિણામે) તેમનો સર્વથા નાશજ થશે.”

ભાઇઓ ! તમારાં સત્કર્મોને ગુપ્ત રાખજો. જમણા હાથે કરેલાં દાનની ખબર કાપા હાથને પણ પડવા દેશો નહિ. તમારી પૂજા અને પ્રાર્થનાનો કદી પણ આડંબર કરશો નહિ. રસ્તા ઉપર અને મંદિરમાં તમારી ભક્તિનું કદી પ્રદર્શન કરશો નહિ. તમારા હૃદયના એકાંત ખૂણામાં ખારણું બંધ કરીને પ્રભુને યાદ કરજો. પ્રાર્થનામાં નકામી ડીંગ મારવાની જરૂર નથી. ધણી શબ્દોના ઉપયોગથી પ્રભુને કોઈ રાજ કરી શકશે નહિ. તમે પ્રભુની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરજો:- હે દિવ્યધામવાસી પિતા ! તારો જયજયકાર હો, તારું ધર્મરાજ્ય સર્વત્ર ફેલાઓ, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં પણ તારી આજ્ઞાઓનું પાલન થાઓ. તું અમને અમારી રોજ હમેશાં આપ. અમને વિકારોમાં ન લલચાવ. જેમ અમે અમારા ગુન્હેગારોને માફ કરીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે તું પણ અમને ક્ષમા કર; કેમકે તારું ધર્મરાજ્ય, પ્રભુતા અને યશ સર્વત્ર ફેલાયેલાં છે.”

“ભાઇઓ! તમે ઉપવાસ કરો ત્યારે તમારું મુખ પ્રસન્ન રાખજો, કે જેથી કોઈ ન જાણી જાય કે તમે ઉપવાસ કર્યો છે.”

“ભાઇઓ! તમે શેતાન અને ઈશ્વરની એકસાથે સેવા નહિ કરી શકો. તેથી ધન અને કીર્તિની લાલસા રાખતાથકા, અજ્ઞ અને પ્રાણુની ચિંતા કરતાથકા, તમે પ્રભુનાં દર્શન પામી શકશોજ નહિ. શરીરની ચિંતા કરીને તમે તમારા શરીરને એક ઈંચ પણ પુષ્ટ કરી શકશો નહિ. દિલમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખો કે, જે ચરાચર સૃષ્ટિની રક્ષા કરે છે; પશુ, પક્ષી અને વૃક્ષોને જે પોષણ આપે છે, તેજ તમારું પણ પોષણ કરશે.”

“હે શ્રદ્ધાહીન લોકો! તમે શ્રદ્ધાનો મહિમા નથી જાણતા; તેથીજ અજ્ઞ, પાણી અને વસ્ત્રની ચિંતા કરો છો. શુદ્ધ બનશો, એટલે તમને સર્વ કાંઈ આપોઆપ મળી જશે.”

“શ્રદ્ધાપૂર્વક માગવાનીજ વાર છે; શોધવાનીજ વાર છે; અને અંદર દાખલ થવા માટે પ્રભુનો દરવાજો ખખડાવવાનીજ વાર છે. શું તમારામાં કોઈ પણ એવો છે કે જે રોટી માગનારા પોતાના પુત્રને પથ્થર આપે? તો પછી જ્યારે તમે પ્રભુ પાસે કલ્યાણકારી વસ્તુ માગશો, ત્યારે શું તે તમને અનિષ્ટકારી વસ્તુ આપશે?”

પરંતુ પ્રભુના ધામનો માર્ગ સાંકડો છે, નર્કનો માર્ગ પહોળો અને પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ઈશ્વરના ધરનો રસ્તો સાંકડો અને મુશ્કેલ છે.

(“લાગજૂમિ”ના માધ ૧૯૮૪ ના અંકમાંથી શ્રી.વૈજનાથજી મહોદયના લેખનો અનુવાદ)

૧૦૧-ધર્મના ઇજારદારોને

ઓ હિંદુધર્મના સ્વાર્થી, દુરાચારી, ખેજવાળદાર અને હગ ધનરદારો! તમારા અત્યાચારોની હવે પરાકાષ્ઠા થઇ ચૂકી છે, તમારી છેતરપંડીઓથી હિંદુધર્મ આજે ખળભળી ઉઠ્યો છે, તમારી અકર્મણ્યતા અને અસાવધતાને લીધે અમારી જાતીયતા શિથિલ અને અમારી ધાર્મિકતા છુટ્ટી થઈ ગઈ છે. તમારી સ્વાર્થી અને દૂષિત મનોવૃત્તિઓને લીધે આજે હિંદુસમાજ અશાંત, જકડાયેલો અને મરવા પડેલો છે !

તમે ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું અને ધર્મમાર્ગના માર્ગદર્શક થવાનું વચન આપ્યું હતું. આ પુણ્ય સંકલ્પના ઝળહળતા પ્રકાશમાં હિંદુજાતિએ તમારે ચરણે પોતાનાં ધન, જન અને સર્વસ્વ વૈભવ ન્યોછાવર કરી દીધાં હતાં. તે તમને પોતાના આગેવાન ગણતી અને તમે તેના ભાગ્યનિર્માતા, તેના રાજકીય ઐશ્વર્યના મુકુટમણિ હતા. તમારા પ્રત્યે તેની આ સુંદર મનોવૃત્તિ જોઈને તમે પણ મુગ્ધ થઇ ગયા અને સેવાની તમારી નિઃસ્પૃહ ભાવનાઓ વધારે પ્રબળ વેગથી ખીલી નીકળી. પછી તો શી વાત ? તમારી પાવનકારી-સેવા અને તમારી નિરપ્રહતાનું સૌન્દર્ય જોઈને રાજા પોતાનો રાજવૈભવ, પ્રજા પોતાની ભક્તિ અને તમારા ધર્મના અનુયાયીઓ તમારે ચરણે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાને અધીરા થઈ ગયા. મંદિર અને મઠો સ્થપાયાં. આ મંદિરોનાં દર્શન કરવાં તથા ત્યાં પૂજા ચઢાવવી, મઠોને માટે રાજ્યની આવકનો અમુક ભાગ આપવો એ રાજા અને પ્રજાને માટે એક ધાર્મિક બાબત બની ગઈ. લોકકલ્યાણ, સાર્વજનિક શિક્ષણ વગેરે નિમિત્તે તથા તમને પણ આર્થિક મુશ્કેલીઓથી મુક્ત કરવાને માટે તીર્થસ્થાનોની બધી આવક તમારાં પૂજ્ય ચરણોમાં ચઢાવવામાં આવી. તમે હજારો વર્ષસુધી તમારી આ મહત્ત્વપૂર્ણ જવાબદારી આદર્શ રીતે સંભાળી. તમારો અતુલ ત્યાગ, તમારી અદ્ભુત નિઃસ્પૃહતા, તમારું અજોડ મનોબળ અને તમારી અજોડ સાધના જોઈને સંસાર દિગ્ ગઇ ગયો. હિંદુજાતિનો હજારો વર્ષનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ તમારા બલિદાનના અતુલનીય તેજથી ઝગઝગે છે. તમારી નિષ્કામ સેવાનો સુંદર અને જ્વલંત ઇતિહાસ અમારી દૂર દૂરની જ્યોતિનો ઝાંખો પ્રકાશ દર્શાવી રહ્યો છે. તમારી કૃતજ્ઞતાના ભાર નીચે દબાયેલી હિંદુજાતિ આજ પણ તમને પોતાના માર્ગદર્શક માને છે અને તમારો સહેજ ઇશારો થતાં જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાને તૈયાર છે. તમારી એ અતીત સ્મૃતિઓને યાદ લાવીને પ્રત્યેક હિંદુબાળક આજ પણ તમારી સમક્ષ પોતાનું ગૌરવભર્યું મસ્તક નીચું નમાવે છે અને તમારી શક્તિ, તમારી છેતરપંડી અને તમારા હજારો અવયુઓ દેખતાં છતાં અંધવિશ્વાસ અને અંધભક્તિથી તમારી સેવા-પૂજા કરે છે; પરંતુ તેના બદલામાં તમે તેમને શું આપી રહ્યા છો ? જાતીયપતન, વિધર્મીઓથી થતાં અપમાન અને ધાર્મિક મૃત્યુ ! ! !

તમારી કૃતજ્ઞતા, તમારી નિષ્ફુરતા, તમારા અત્યાચાર અને વ્યભિચારની તમારી દૂષિત મનોવૃત્તિઓને લીધે આજે હિંદુજાતિ મરવા પડી છે. આજે એ સતી હિંદુ મહિલાઓ કે જેઓ તમારા ઉપર અંધભક્તિ રાખે છે અને જેમનીદ્વારા તમારી પેટપૂજા થાય છે, તેઓ ચુંડાઓદ્વારા ભ્રષ્ટ્ર અને અપમાનિત બની રહી છે. આજે હિંદુઓનાં નાનાં નાનાં બાળકોને ચુંડાઓ ઉઠાવી જઈને વટલાવ્યે બાંધે છે, મંદિરોનાં અપમાન થઇ રહ્યાં છે અને તમે તો તમારું વ્યક્તિત્વ, તમારી મર્યાદા અને તમારા અધિકારનું ભાન બૂલી જઈને પગ ઉપર પગ ચઢાવીને નિરાંતે ખેંસી રહ્યા છો ! વળી એટલુંજ નહિ પરંતુ સુધારાસંબંધી તમારી સલાહ લેવામાં આવે છે અને તમારી સમક્ષ કોઈ કાર્યની યોજના રજૂ કરવામાં આવે છે, તો તમે તો ઉલટા તે ઠરાવ લાવનારાઓને ગાળો ભાંડો છો, તેમને નાસ્તિક, અધર્મી વગેરે નામોથી અપમાન આપો છો ! ધાર્મિકતાની આથી વિશેષ મશ્કરી બીજી શું હોઈ શકે ? કોઈ પણ જાતની અધાર્મિકતાનો આથી વિશેષ પૂરાવો શું મળી શકે ? અને તેની જવાબદારી તમારા સિવાય બીજા કોની ઉપર છે ?

પરંતુ આ સમય ક્યાંસુધી રહી શકશે ? હિંદુજાતિના બૂતપૂર્વ ગૌરવ આગળ વર્તમાનનું આ

કલંક ક્યાંસુધી ટકી શકશે ? અમારા પ્રાચીન ઇતિહાસના ન્યોતિર્મય અધ્યાયોને અમારી આધુનિક અકર્મણ્યતા, અમારી આધુનિક કલુષિત મનોવૃત્તિઓ ક્યાંસુધી મલિન કર્યા કરશે ? સંસારની બીજી જાતિઓ, સંસારના બીજા ધર્મોના અનુયાયીઓ-કે જેમનું અમારા ઉત્તરિના જમાનામાં કંઈ અસ્તિત્વજ નહોતું. તેઓ અમારા આ બીજા પતનને જોઈને અમારી જાતિયતા અને ધાર્મિકતાની ક્યાંસુધી મશ્કરી કરી શકશે ? આ સભ્યતાના યુગમાં અમારી અસભ્યતાને અધિકાર કે જેને તમે બળપૂર્વક અમારા શિર ઉપર ઠોકી માર્યો છે, તે ક્યાંસુધી અમને પથભ્રષ્ટ કર્યા કરશે ? એને જવાબ સુદર અને કદ્યાણુકારી છે. સંસારનો ઇતિહાસ અમારી શુભ આકાંક્ષાઓને બહુ કાળથી પુષ્ટિ આપે છે. આજે અમારી ધાર્મિક સંસ્થાઓનું જે પ્રમાણે ધાર્મિક પતન થયું છે, બરાબર તેના જેવુંજ મધ્ય યુરોપના ઐતિહાસિક સમય (મિડલ એજ)માં રોમન કેથોલિક સંપ્રદાય અને તે સંપ્રદાયની ધાર્મિક સંસ્થાઓનું થયું હતું. આજે જે પ્રમાણે અમારા ધણાખરા પંડ્યા-પૂજારી અને મહંતોનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પતન થયું છે, તેના જેવુંજ તે સમયના રોમન કેથોલિક પાદરીઓનું પણ થયું હતું. આજે જેમ પંડ્યા, પુરોહિત અને મહંતોને વૈતરણી પાર કરાવવાનો અને પાપનો નાશ કરાવવાનો ઇન્કાર મળી ગયો છે, તેમ તે સમયમાં પાદરીઓ પણ અબણુ લોકોને સ્વર્ગની ટીકોટો વેચાતી આપીને સ્વર્ગનું દાર ઉઘાડી આપતા હતા. તાત્પર્ય એ છે કે, હાલમાં જેમ હિંદુજાતિની ધાર્મિકતા ઉપર અધારાં છવાયાં છે, તેજ પ્રમાણે મધ્ય યુરોપના એ ઐતિહાસિક સમયમાં રોમન કેથોલિક ધર્મનું વાતાવરણ બંધકર અધિકારથી છવાયલું હતું. પરિણામે લોકોના હૃદયમાં પોપ સામ્રાજ્યની વિરુદ્ધતા ભાવો પેદા થવા લાગ્યા અને તે પ્રથમ વ્યક્તિગત રૂપમાં પ્રગટ થયા. લ્યાર્યાદ વ્યક્તિરૂપમાંથી સમષ્ટિરૂપમાં ફેરવાઈ ગયા અને લોકોના હૃદયમાં પોપ તથા રોમન કેથોલિકમની વિરુદ્ધમાં હીલચાલ ચાલવા લાગી. આ હીલચાલની સાથેજ દ્યુથરના પ્રોટેસ્ટન્ટ-સમાજનો આવિર્ભાવ થયો અને આજે યુરોપનો મોટો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને માને છે. હિંદુધર્મના પતનનો ઇતિહાસ તે સમયના રોમન કેથોલિક ધર્મના ઇતિહાસને બરાબર મળતો આવે છે. એ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ એક સુધારક સંપ્રદાય હતો. હિંદુધર્મની પતિત દશામાં પણ આર્યસમાજ-બ્રહ્મસમાજ વગેરે સુધારક સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે નિષ્પક્ષભાવે કહીએ તો આજે હિંદુજાતિની જાગૃતિનાં જે ચિહ્નો દેખાય છે તેનું ધણુંખરું શ્રેય આર્યસમાજનેજ છે. અમારા અંતરમાં આર્યસમાજપ્રત્યે શ્રદ્ધા છે; કેમકે તેનામાં ત્યાગ, સાહસ, પુરુષાર્થ, વીરતા અને જીવન છે.

અમે ઉપર કહી ચૂક્યા છીએ કે, અમે મંદિરોના વિરોધી નથી. અમે સાથે સાથે એ વાત પણ કહીએ છીએ કે, અમે મૂર્તિપૂજને બરાબર માનતા નથી. આ સ્થળે અમે એ પણ કહી દેવાનું અમારું કર્તવ્ય સમજીએ છીએ કે, અમે પુરોહિતો, પંડ્યાઓ અને મહંતોના એટલેસુધી વિરોધી નથી કે જ્યાંસુધી તેમના ભૂંડા સ્વાર્થોમાં હિંદુજાતિનાં સાર્વજનિક હિત અને હિંદુધર્મનો નાશ ન થાય. અમે હરગીજ નથી ઇચ્છતા કે મહાધિપતિઓ, પંડ્યાઓ અને પૂજારીઓને કોયળામાં બાંધીને હિંદી મહાસાગરમાં ડૂબાવી દેવામાં આવે. પરંતુ અમે એ પણ નથી ઇચ્છતા કે આજે ધાર્મિકતાને નામે વ્યભિચારનાં તાંડવનૃત્ય ખેલાય; હિંદુધર્મની અનંત છાયામાં અસામ્ય, ધૂણા, તિરસ્કાર અને અપમાનનાં દારુણ દશ્યો ખડાં કરવામાં આવે; ભગવાનને ભક્તિપૂર્ણ અંજલિ ચઢાવવા ઇચ્છતા અત્યંત કહેવાતા હિંદુઓ લંપટ અને ગુંડા જેવા પંડ્યા-પૂજારીઓને લીધે પોતાની ધાર્મિક ઉત્કંઠા પૂર્ણ કરી ન શકે. અમે એ પણ કદી સહી શકીશું નહિ કે, એક બાજુ અમારાં મંદિરો ભૂંટાય, તેમાંની મૂર્તિઓ ગુંડાઓને હાથે ભંગાય, પૈસાને ખાતર સંગ્રહનું કાર્ય કરનારાઓ અને ધાર્મિક પ્રચારકોનો અભાવ રહે અને બીજી બાજુ હિંદુજાતિ અને હિંદુસમાજના પૈસાનો મોટો ભાગ પંડ્યા-પૂજારી અને મહાધિપતિઓ મોજશોખમાં ઉડાવે તથા સમાજમાં વ્યભિચાર ફેલાવીને તેને બંધકર પતનના ખાડામાં નાખી દે. અમે તો આજે બ્રાહ્મણસમાજ તથા હિંદુધર્મના પુરોહિતો, પંડ્યાઓ અને મહંતો વગેરેનું ધ્યાન હિંદુજાતિના આ બીજા પતન તરફ ખેંચીએ છીએ અને સાથે સાથે તેમને વિશ્વાસ આપીએ છીએ કે, આપ આપની સુધારણા કરો; નહિ તો હિંદુજાતિની ભાવિ ક્રાન્તિમાં આપનું અસ્તિત્વ નાશુદ થઈ જશે. આજસુધી હિંદુજાતિના ઉત્થાન-

ની દોરી આપના હાથમાં હતી; પરંતુ આપે આપની જવાબદારીને ભયંકર રીતે ઠોકર મારી છે અને આજે તેનાં ભુંડાં પરિણામો અમારી સમક્ષ મોજુદ છે. હવે આપના અત્યાચારોની અવધિ આવી રહી છે. આપના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો છે. હિંદુજાતિ હવે પોતાના જીવન-મૃત્યુના સવાલને તમારી ઉપર રાખી શકે તેમ નથી. તે આજે જાગૃત થઈ છે. તેની છાતી ઉપર શત્રુઓના લત્તાપ્રહારોના ધા હજી તો તાજા અને લીલા છે. પોતાની સતી-સ્ત્રીઓનાં અપમાન તેણે બહુ જોયાં અને હવે તેની આંખોમાં પ્રતીકારનો અગ્નિ સળગી રહ્યો છે. હવે તે પોતાની અંધશ્રદ્ધા, અંધભક્તિ આપને ચરણે ભેટ કરી શકે તેમ નથી. તેની સમક્ષ આજે ખેજ સવાલ ઉભા છે—જીવન અથવા તો મૃત્યુ ! જો તેને જીવવું છે તો તે અપમાન, તિરસ્કારભર્યાં કલુષિત અને બલિષ્ઠકૃત જીવનને ધારણ કરી શકે તેમ નથી. તેના કરતાં તો મૃત્યુજ્વળ દગ્ગર દગ્ગરે સારું છે. કુતરાઓના જેવા જીવન કરતાં તો એ લાખ દગ્ગરે સારું છે કે જે પોતાના જાતીય અને ધાર્મિક અસ્તિત્વને મિટાવી દે. તેથી આજે તે જાગૃત થઈ છે અને મરવા જીવવાને માટે તત્પર છે. સ્વતંત્રતા-કલુષિત ધાર્મિકતાની પરાધીનતાથી મુક્ત થવાને યુદ્ધ મંડાશેજ. એ સમય હવે દૂર નથી કે જ્યારે હિંદુસમાજ પાખંડવાદ અને આડંબરોના સ્વેચ્છાચારોથી સ્વતંત્ર થવાનો અવિરલ પ્રયત્ન કરશે. તે પ્રયત્નનું મુખ્ય અંગ તીર્થસ્થાનોની સુધારણાજ હશે, અને જ્યારે ધર્મ ઉપર બલિ ચઢાવનારા નવયુવકો અને નવયુવતીઓનાં રણકુંડુભી વાગવા માંડશે, જ્યારે હિંદુજાતિ પોતાના વ્યક્તિત્વને સમજીને પોતાની ધાર્મિક અને સામાજિક પરંતંત્રતાની ખેડીઓ તોડવાને તત્પર થશે, જે વખતે સમસ્ત હિંદુસમાજ પોતાનાં માન અને મર્યાદાને ખાતર જીવન સમર્પણ કરવાના ગગનવેધી સંગીતથી બલિવેદાનું આવાહન કરશે અને જે ક્ષણે હિંદુધર્મના સઘળા અનુયાયીઓ પોતાના જાતીય અને ધાર્મિક ચૈતન્યની ઝગઝગતી ઉત્તેજનામાં યુદ્ધનો ઝંડો હાથમાં લઈને સમરાંગણમાં ફેદી પડશે; તે વખતે ભગવાનનું સિંહાસન પણ ડોલી ઉઠશે; તે વખતે આ પૃથ્વી ઉપરની કોઈપણ શક્તિ ધર્મને ખાતર ઉત્સુક બનેલા હિંદુઓની સાચી ધાર્મિકતાને રોકી શકશે નહિ; તે વખતે વિજય તેમનાં ચરણોમાં આજોડશે અને હિંદુજાતિ, હિંદુસમાજ અને હિંદુધર્મના સઘળા શત્રુઓ કંપી ઉઠશે. એ પુણ્યપ્રકોપમાંથી એક નવીન જીવનનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. તે જીવનમાં વિરોધી શક્તિઓ ઉગટા પ્રવાહમાં વહેવા લાગશે અને તે પ્રવાહમાંથી એક આશામય ભાવિ પ્રગટશે. તે વખતે સમસ્ત હિંદુજાતિનું વાતાવરણ ચેતનાના અંબારથી ઝગમગી ઉઠશે અને તે પ્રકાશમાં હિંદુસમાજ પોતાનું ખાસ વ્યક્તિત્વ સ્થાપવામાં અવશ્યજ શક્તિવાન બનશે. તે વિશાળ વ્યક્તિત્વની સમક્ષ, તે નવચેતનાના પ્રકાશમાં અંધકારનું આવરણ સદાને માટે નાબુદ થઈ જશે અને પ્રત્યેક હિંદુ પોતાની માતાઓ અને બહેનોના સંરક્ષણની પરમ પુનિત જવાબદારી ગૌરવપૂર્વક ઉઠાવશે અને એક પ્રલયકારી જ્યોત્ષ્ણથી ગર્જી ઉઠશે કે:—“કોણ કહે મા અબળા તહને !”

(‘ચૌદ’ ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાંના અગ્રજેખનો અનુવાદ.)

૧૦૨-યોગી હરિદાસ ૪૦ દિવસ ભૂમિમાં દટાયા હતા. આલમમાં મશહૂર અબયબી

એક નજરોનજર જોનાર સાધુ હરિદાસના આ હેરતભર્યા અખતરા બાબત લખે છે કે, હિંદમાં હજી પણ યોગની સાધના સાબીત થઈ શકે છે. કેમકે પૂર્વના ઋષિમુનિઓ હજારો વર્ષોસુધી તપ કરતા અને પોતાના પ્રાણને રૂંધી રાખતા. તેવી જાતનો પ્રયોગ સાધુ હરિદાસે ૧૮૩૭ માં ૪૦ દિવસસુધી જમીનમાં દટાવેને કરી બતાવ્યો હતો. લાહોરના મહુમ મહારાજ રણજિતસિંહ કે જેને પંજાબનો ફેસરી કહી શકાય, તેના આ દરબારમાં આ બનાવ બન્યો હતો. મહારાજની સમક્ષ હરિદાસને દાટવામાં આવ્યા. આ સમયે ત્યાંના દરબારના તમામ અધિકારીઓ હાજર હતા, ઉપરાંત અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ડૉક્ટરો પણ આ બનાવ જોવા આવ્યા હતા.

સાધુ હરિદાસે બેઠક લગાવી. પંજી તેમને લગડાંવડે ઢાંકી દીધા અને સીવી લીધા-એટલે કે જે પ્રમાણે ઈજિપ્તમાં મમીના પૂતળાને દાટતા તેવી રીતે અત્રે દાટવામાં આવ્યા. પછી લાકડાની પેટીમાં નાખી તેને મજબૂત ખીલાથી ઠોકી અને તે ઉપર ફેટલીક જગ્યાએ મહારાજની સીલ-મહોર કરી.

આ પછી પેટીને ઇંટોતું બનાવેલું બોંયરું હતું તેમાં ઉતારી અને ઉપર મટોડી તથા રેતી નાખી અને જેમ સાધારણ રીતે કબરો ચણે છે તેવી રીતે તે ચણી લીધી. આ જમીન ઉપર દાણા વાવ્યા અને તેમાંથી સાધુના અંદર પૂરાવા પછી છોડ ઉગી નીકળ્યા.

આ કબરની દેખરેખ રાખવા સાવચેતી માટે એક ખડેપગે હથિયારબંધ લરકર ગોઠવવામાં આવ્યું અને તે રાત્રિદિવસ ચોકી-પહેરો કરતું હતું. ૪૦ દિવસ વીધા બાદ મહારાજની સમક્ષ એ કબર ખોદી અને સાધુને બહાર કાઢ્યા અને તે વેળા પણ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ડૉક્ટરો હાજર હતા. બહાર કાઢ્યા તે વખતે સાધુની કેવી સ્થિતિ હતી તે નજરોનજર જોનાર એક અંગ્રેજ “વર્ડ” નામના પત્રમાં નીચે મુજબ જણાવે છે:-

૪૦મે દિવસે હું મહારાજ રણજિતસિંહની સાથે જ્યાં ફફારને દાટયો હતો તે સ્થળે ગયો. લાહોરના એક મહેલની નજીક કબરમાં આ સાધુને દાટયો હતો, તેની આસપાસ ખુદ્દી ઓસરી હતી અને તેમાં વચલા ઓરડામાં સાધુની સમાધિ હતી. હાથીની સ્વારીમાં બધા દરબારીઓ સાથે મહારાજ નીચે ઉતરી મને બધા ઓરડા તપાસવા કહ્યું અને જેવી સ્થિતિમાં તે મૂક્યા હતા તેવા અનામત મને માલૂમ પડ્યા. પેટીની ત્રણ બાજુએ મજબૂત સીલના ખીલા ઠોકીને જેવી રીતે મૂકી હતી, તેવીજ આબેહુબ માલમ પડી. તાળાં ઉપર મટોડી ચોંટી ગઈ હતી, હવા આ ઓરડામાં મુદ્દલ દાખલ થતી નહોતી, ઉપરાંત સાધુને ઓરાક આપી શકાય તેવી મુદ્દલ સગવડ નહોતી. વળી તે ઉપરાંત દિવાલો કે ઓરડામાં કોઈ દાખલ થયું નહોતું. એ જાળાં બાજવાથી જોઈ શકાતું હતું.

મહારાજ રણજિતસિંહે, પોતે સીલ કરી હતી તે આબેહુબ છે એમ ચોક્કસ જણાવ્યું અને પોતે અંગ્રેજની માફક આ અખતરો ફતેહમંદ થશે નહિ એમ ધારતા હતા; તેથી ખડેપગે રાત્રિદિવસ ચોકી-પહેરો રાખ્યો હતો. ઉપરાંત દરરોજ રાજ્યનો અધિકારી આવીને બરોબર બંદોબસ્ત છે કે નહિ તે જોઈ જતો હતો.

આ પ્રમાણે ત્યાંની સ્થિતિ જોયા પછી અમે સામે ખુરશીપર ઓસરીમાં બેઠા અને મજુરોએ ખોદવાનું શરૂ કર્યું. એક અધિકારીએ સીલ તોડી અને તાળું ખોલ્યું. બ્યારે ઓરડાનો દરવાજો ખોલવામાં આવ્યો, ત્યારે અંદરથી અંધારું દેખાતું હતું. મહારાજ અને હું એ ઓરડામાં દાખલ થયા અને એક બતી સાથે લીધી. ત્રણ ફૂટ નીચે બોંયરામાં ઉતરી, જ્યાં ત્રણ ફૂટ પહોળા અને ૪ ફૂટ લાંબી લાકડાની પેટી પડી હતી ત્યાં પહોંચ્યા. આ પેટીને તાળું લગાવ્યું હતું અને સીલ મારી હતી. આ પેટી ખોલ્યા પછી અમે શણુના કપડામાં વિટેલું માનુષી શરીર જોયું, તેને ચાથે ઢોરી બાંધી હતી અને તે ખોલતાં તોપોની સલામતી આપવામાં આવી હતી. આસપાસ એકઠા

થયેલા લોકોની ઠઠ જોવાને ધસી આવી. લોકોની મનોભિલાષાને સંતોષ આપ્યા પછી એ સમૂહને દૂર કરવામાં આવ્યો અને ફરીના શિષ્યે એ શરીરને બહાર કાઢી પેટીને અંદરની મૂક્યું; અને જેમ હિંદુઓના દેવોની મૂર્તિ સમાધિ અવસ્થામાં બેઠેલી હોય તેમ રાખી. અમે પછી ભોંયરામાં ઉતર્યાં. ભોંયરં એટલું તો નાતું હતું કે માંડમાંડ બેસી શકાતું હતું અને હાથપગ અન્નેના અડોઅડ લાગતા હતા.

પછી શિષ્યે તે શરીર ઉપર ગરમ પાણી છાંટવા માંડ્યું, પરંતુ મને જીભેદની ભ્રાંતિ થઈ; તેથી મેં મહારાજને આ શરીર કોથળામાંથી બહાર કાઢવા કહ્યું. અમે કોથળો ખોલ્યો તો બીનો થયેલો માલૂમ પડ્યો. સાધુના હાથપગ ચીમળાઈ ગયેલા અને ઠંડા લાગતા હતા, મ્હેં સીધું અને ડોકું વળી ગયેલું મુઠદા જેવું હતું. મેં આ પછી ડોકટરોને બોલાવી એ મુઠદાની તપાસ કરાવી; પરંતુ તેઓ નાડીના ધબકારા સાંભળી શક્યા નહિ અને હાથ કે છાતીમાં કરી હીલચાલ નહોતી. માત્ર મગજમાં થોડી ગરમી માલૂમ પડી અને બીજે રથને કંઈ જીવનના સંચારનાં ચિહ્નો જણાયાં નહિ.

શિષ્યે ગરમ પાણીથી સાધુને નવરાવ્યા અને હાથપગને લાંબા-ટુંકા કરવા માંડ્યા. શિષ્યે મોટો ગરમ રોટલો સાધુના માથે મૂક્યો અને એ પ્રમાણે ગરમ રોટલાને બે ત્રણ વખત ઉથલાવીને મૂક્યો. કાન તથા નાકમાંનાં મીણ તથા રૂ તેણે કાઢી નાખ્યાં અને છરીવડે મહામુશ્કેલીએ મ્હેં ઉઘાડ્યું અને હાથવડે જડ્યા પકડી રાખી જીભ ખેંચી; પરંતુ વારંવાર તે પાછી ચાલી જતી, તોપણ તેમાં પાછું સજીવનપણું મેળવવા લાગટ પ્રયાસ કર્યો.

આ પછી તેની આંખોનાં પોપચાં ઘીથી મસજ્યાં. પછી તે ઉઘાડ્યાં તો માલૂમ પડ્યું કે ડોળામાં મુદ્દલ જીવનનો સંચાર નહોતો. ત્રણ વખત ગરમ રોટલો પાછો મૂક્યા પછી શરીરમાં હીલચાલ શરૂ થઈ, શ્વાસને ગતિ આવી અને કુદરતી રીતે સજીવનપણીની નિશાની જણાવા માંડી. હાથની નાડીમાં ધીમે ધીમે ધબકારા શરૂ થયા અને તે પછી શિષ્યે ઘી જીભ ઉપર મૂક્યું અને ગળાવી દીધું.

થોડી મિનિટ પછી ડોળા ઉઘડ્યા અને સામે મહારાજ રણજિતસિંહને જોયા. પછી ધીમે અવાજે સાધુએ કહ્યું કે “કેમ મહારાજ માર્હેજ ! હવે મારી યોગક્રિયાને માન્ય કરો છો કે નહિ ?”

મહારાજએ હા પાડી અને સાધુને મોતીની અમૂલ્ય માળા બેટ આપી. તે ઉપરાંત બે સોનાનાં કડાં અને એક ખેલાનનો લેખ અર્પણ કર્યો, કે જે માત્ર રાજકુમારોનેજ આપવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણેની ક્રિયામાં માત્ર અર્ધો કલાક વલ્લો હતો અને બીજા અર્ધ કલાકમાં સાધુ સૌની સાથે છૂટથી વાતો કરવા મંડ્યા. માણસ જીવતો દટાય અને પાછો જીવતો રહે એ બાબત કદી હું માનતો નહોતો અને તેમાં પણ ૪૦ દિવસસુધી દટાય, એ તો અસંભવિતજ માનતો હતો. પરંતુ આ પ્રત્યક્ષ પૂરાવાથી મારા મનની સમાધાની થઈ છે અને આ હેરતભર્યો પ્રયોગ કદી પશ્ચિમમાં કોઈ કરી શકશે નહિ એવો પૂર્વનેજ સોધ્યું છે અને દુનિયામાં હમેશાં પૂર્વજ વિજ્ઞાનમાં અદિયાતું છે એમ ચોક્કસ માનું છું.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના તા. ૨૨-૯-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૦૩-જોધ લો આ જાદુ છે કે માનસિક બળ ?

હિંદુ સાધુઓ અને મિસરના ફકીરો જે અનેક પ્રકારના યોગ વગેરેના ચમત્કારો બતાવે છે, તેવા થોડાક ચમત્કારો વિલાયતી દુનિયાને બતાવવા માટે અને જે વૈજ્ઞાનિકોથી બને તો એ ચમત્કારોનાં મૂળ તે લોકો શોધી કાઢે એટલા માટે રહેમાન બે નામનો એક ફકીર યુરોપ અને અમેરિકાના જૂદા જૂદા દેશોમાં ફર્યો હતો. એ ચમત્કારોનું સચિત્ર વર્ણન ૧૯૨૬ના સપ્ટેમ્બરના 'પોપ્યુલર મિકેનિક્સ' નામના અમેરિકન માસિકમાં આપ્યું છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

રહેમાન બેના પ્રયોગોથી ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સના સાયન્ટિસ્ટો હચ્ચ થઈ ગયા હતા. તેણે લંડનમાં ૨૭ ડોક્ટરોને ભેગા કરીને પોતાના ગાલમાં મોટા મોટા સોયા ધોંચ્યા અને ડોક્ટરોને પણ પોતાના શરીરના ગમે તે ભાગમાં સોયા ધોંચવાની પરવાનગી આપી. તેણે અગાઉથી જ જણાવી દીધું હતું કે, કેાઇ પણ જખમમાંથી લોહી વહેવાનું નથી અને ડોક્ટરોએ જોયું તો રહેમાન બેના હુકમ પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે સોયા ધોંચવા છતાં કેાઇ પણ જખમમાંથી લોહી નીકળ્યું નહિ; પણ એક ડોક્ટરે માગણી કરી કે એક જખમમાંથી લોહી વહેવા દેવું, અને તે પ્રમાણે રહેમાન બેની રમ્મથી એક જખમમાંથી લોહી નીકળ્યું. જ્યારે સોયા ખેંચી લેવામાં આવ્યા, ત્યારે તે જગાએ કેાઈ પણ જાતની નિશાની જણાઇ નહિ.

રહેમાન બે કહે છે કે “જો દરેક માણસ પોતાની ઇચ્છાશક્તિ ઉપર પૂરતો કાબુ મેળવે તો તે પણ મારા જેવા ચમત્કાર કરી શકે.”

રહેમાન બેના અનેક ચમત્કારો પૈકી એક ચમત્કાર એ છે કે, તીક્ષ્ણ અણીવાળા ખીલાઓની આણુશક્તિ ઉપર તે સૂઝ જાય છે અને પોતાની છાતી ઉપર મોટા પથ્થર મૂકાવી મોટા મોટા હથોડાઓથી તે ભંગાવે છે. વિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે મોટા પથ્થર હોય તો તેના ઉપર હથોડા મારતાં છાતીને કશી અસર થાય નહિ, પણ આણુશક્તિ ઉપર સૂઝને આવો ખેલ કરવો એ ચમત્કારિક છે. જ્યારે આણુશક્તિ ઉપરથી રહેમાન બે ઉઠ્યો, ત્યારે ખીલાનાં નિશાન તેના શરીર ઉપર સ્પષ્ટ દેખાયાં હતાં, પણ થોડીજ વારમાં એ નિશાન અદૃશ્ય થયાં હતાં.

ડોક્ટરોની હાજરીમાં રહેમાન બેએ પોતાની નાડીનો વેગ મરજી મુજબ ઓછોવતો કરી બતાવ્યો. એક હાથની નાડી ધીમે ધીમે વધારે વેગથી ચાલતી જણાઇ, જ્યારે બીજી હાથની નાડી તેજ વખતે ઓછા વેગવાળી થતી ગઇ. ત્યાર પછી તેણે પોતાની ગરદન ફાપાવી અને મુઠ્ઠા જેવો થઇ પડ્યો અને ડોક્ટરોને કહેવડાવ્યું કે, તેઓ પોતાના શરીરમાં કેાઇ પણ ઠેકાણે જીવ છે કે કેમ તે ખોળી કાઢે. ડોક્ટરોએ ખાત્રી કરી લીધા બાદ, તે પાછો જીવતો થયો. તેની નાડી પાછી ચાલવા માંડી, શ્વાસોચ્છવાસ ચાલવા માંડ્યો અને ફકીર પાછો પહેલાં જેવો જાગૃત થઇને ઉભો થયો.

આના કરતાં પણ, વધારે ચમત્કારિક ખેલ તેણે એ કર્યો કે, પોતે પેટીમાં સૂઇ ગયો અને બીજા માણસોએ તેની ઉપર રેતી ભરી અને દાટી દીધી. પ્રેક્ષકોના કહેવાથી ડોક્ટરો પાંચ મિનિટ થોભ્યા; પછી એ ફકીરને રેતીમાંથી બહાર કાઢતાં તે જીવતો થયો !

'પોપ્યુલર મિકેનિક્સ' કહે છે કે “સાયન્સને હજીસુધી આના યોગ્ય ખુલાસા મળ્યા નથી. સાયન્સની અત્યાર સુધી થયેલી પ્રગતિ પ્રમાણે તો જે એમ માનવામાં આવે છે કે, કુદરતી નિયમ પ્રમાણે અમુક થવું જોઇએ અને અમુક વગર તો જીવાય જ નહિ” વગેરે સિદ્ધાંત પૌરસ્ત્ર સાધુઓના કહેવા પ્રમાણે ખોટા જ છે. તેઓ કહે છે કે, આત્મસંયમથી થોડા વખતસુધી બધું બની શકે છે. જીવને ઉંચો પણ મૂકી શકાય છે અને મરજીમાં આવે ત્યારે પાછો બોલાવી શકાય છે.

આર્ટ્સ ઍટર્મ નામનો એક અંગ્રેજ જાદુગર પચીસેક વર્ષ પહેલાં આખી દુનિયામાં ફર્યો, ત્યારે જોગીઓ અને ફકીરોના આવા ચમત્કારો સ્તંભિત થઈને મોટા મોટા ભેળાં કરી હતી અને અમેરિકન જાદુગર ફેલરની માફક તેણે પણ કહ્યું હતું કે, જાદુગરોને પ્રખ્યાત થયેલા હિંદુસ્તાની જાદુગરોમાં તો કંઈ દમ નથી, અને ફકીરોના ચમત્કારો તો કેાઇ રીતે સમજી શકાય તેમ નથી. એક સાધુ એક હાથ ઉંચો રાખીને ફરતો હતો. તેણે ઍટર્મના સલામના જવાબમાં કહ્યું કે, એ હાથ છ વર્ષ થયાં ઉંચો ને ઉંચો જ છે અને હજી બીજાં છ વર્ષ સુધી ઉંચો જ રહેશે. ત્યારપછી એ

હાથ નીચો કરીને એજ મુજબ ખીજે હાથ ઉંચો રાખવામાં આવશે. તેનો હાથ નિજીવ જેવો થઈ ગયો હતો અને બર્ત્રામને તપાસ કરતાં સાધુનું કહેવું ખરું જણાયું હતું. ખીજે એક ફકીર હમેશાં ખાણશ્યા ઉપર બેસી રહીનેજ જીવન વીતાવતો હતો-જ્યારે એક ફકીર ત્રીસ વર્ષ થયાં ખીલકુલ બેઠો નહોતો. બર્ત્રામને ખીજ બે સાધુઓ મળ્યા હતા. તે પોતાના બંને હાથને કેટલાંય વર્ષોથી આકાશમાં ઉંચાજ રાખી ચાલતા હતા અને તેનો પૂરાવો તેની આંગળીઓના નખ, હથેળી વિધીને આરપાર નીકળી જઈને વધ્યા હતા તે ઉપરથી મળતો હતો. તે સાધુઓ કહેતા કે, આ બધામાં આશય માત્ર એટલોજ છે કે, શરીર કરતાં મનને વધારે શક્તિવાળું બનાવવું, ઇંદ્રિયો ઉપર જ્ય મેળવવો, એજ તેમના ધર્મનું ફરમાન હતું.

ધણાં વર્ષોથી વિલાયતી જાદુગરો અને વૈજ્ઞાનિકો આ ચમત્કારોના ખુલાસા મેળવવા મગજ કસી રહ્યા છે. આજ ઉપરથી ચાલવાના પ્રયોગો વિલાયતી જાદુગરો ફતેહમંદીથી કરી શક્યા છે, જ્યારે દેવતા ચાવવો અને ઓગળેલી ધાતુ ખાઈ જવી, એ તો હવે જુની વાત ગણાય છે.

અજા ઉપર ચાલવાના જે પ્રયોગો અંગ્રેજ જાદુગરો કરી બતાવે છે તેનું વર્ણન ત્રણેક વર્ષ ઉપર “માઇ મેગેઝિન” નામના માસિકમાં આવ્યું હતું. તેનો આશય એવો હતો કે, દેવતા ઉપર ચોક્કસ જાતનું ખનીજ પાથરી દેવાથી તે ગરમીને લીધે લાલચોળ થઈ જાય છે, છતાં ઉપરથી ટાકુંજ રહે છે. આવું ખનિજ પાથરીને દેવતા ઉપર ચાલવાથી પગને કશી ઇજા આવતી નથી; પણ હિંદુસ્તાનના સાધુઓ દેવતા ઉપર આવું ખનીજ પાથરીને ચાલતા હોય અને પ્રેક્ષકોની આંખમાં ધૂળ નાખવા ફરતા હોય એ ન માની શકાય એવું છે. ઓગળેલી ધાતુ ગળી જવાની સાધુઓ અને ફકીરોની ચમત્કારિક રીતની નકલ વિલાયતના સરકસવાળાઓ કરે છે, તેમાં પણ ખુબ ભેદ છે. કેટલીએક ધાતુનાં મિશ્રણો એવાં બને છે, કે જે ગરમ અથવા ઉકળતા પાણીની મદદથી પણ ઓગળી જાય. મોટા કારખાનાંઓમાં અકસ્માત્ આગ લાગે ત્યારે કોઈ પણ માણસની મદદવગર આજ ઉપર પોતાની મેળે પાણી છંટાવવા માંડે. એટલા માટે ‘ઓટોમેટિક સ્પ્રિંગલર્સ’ રાખવામાં આવેલા હોય છે. તેમાં ઉપર કહી તેવી મિશ્ર ધાતુ વાપરેલી હોય છે અને એ ધાતુ સાધારણ ગરમીથીજ ઓગાળી શકાય એવી હોવાથી ચોરડામાં કે ‘ગોડાઉન’માં ગરમી વધતાંજ ઓગળી જાય છે અને પાણીના નળનું ઢાંકણ ખુલ્લું કરી દે છે. આવી ધાતુ ઓગળતાં ખુબ ગરમ થતી નથી, તેથી જાદુગર એવી ધાતુ ઓગાળીને મોઢામાં નાખે તો દાઝવાનો સંભવ રહેતો નથી, પણ “એશિયાટિક” સાધુઓ અથવા ફકીરો ધાતુઓનાં આવાં ‘ઓટોમેટિક પોઇન્ટ’નાં મિશ્રણો વાપરતા હશે કે કેમ, એ મોટો સવાલ છે. વિલાયતી જાદુગરો નકલ કરી પ્રેક્ષકોને ભણે, ફાસાવે પણ અસલ તે હજી અસલજ છે.

શ્રીસ્વામી શ્રદ્ધાનંદના હરહાર ગુરુકુળના બે ત્રણ બ્રહ્મચારીઓ રહેમાન બે જેવાજ પ્રયોગો કરે છે અને એક તો ગયે વર્ષેજ પોતાના પ્રયોગોથી વિલાયતી ડોક્ટરોને આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે ગયો છે. વાયકોને યાદ હશે કે, મુંબઈમાં પ્રો. રામમૂર્તિ સાથે આવેલા એક સંન્યાસીએ હાથેક મહિના પહેલાંજ દુનિયામાં કાતીલમાં કાતીલ ઝેર ‘એસિડ હાયડ્રો સાયનિક’ (પુસિક એસિડ) એક ડોક્ટરની હાજરીમાં એક્સેલસિયર થિયેટરમાં હજારો પ્રેક્ષકોની વચ્ચે પી બતાવ્યું હતું અને છતાં તેને કશી પણ અસર થઈ નહોતી. સ્ટ્રોંગ સલ્ફ્યુરિક, હાઇડ્રોક્લોરિક અને નાઇટ્રિક એસિડ પણ તેણે પી બતાવ્યો હતો, છતાં પણ કશું નુકસાન થયું નહોતું. સીસું ઓગાળીને એ સાધુ પીતો હતો. તે મેલ્ટિંગ પોઇન્ટવાળું એકોય વાપરતો નહિજ હોય.

વિજ્ઞાન આવી તો હજારો બાબતોના ખુલાસા આપી શકે એવી સ્થિતિમાં હજી આવી શક્યું નથી અને તેથીજ શુંચવાયેલા વૈજ્ઞાનિકોની એક મંડળીએ પોતાના બધા શુંચવાડાઓનો ભેગો સંમ્રહ પુસ્તકરૂપે છાપી નાખ્યો છે અને તેના ઉકેલની રાહ જોતા બેઠા છે.

(“શુજરાતી”ના ખેતીવાદી અને ઉદ્યોગહુન્નરના અંકમાં લેખક:-શ્રી. મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી.)

* **ઉદાનજયાજ્જલપદ્મ કંટકાવિવસંગે :** ઉત્કાંતિસ્થ પાતંજલ યોગદર્શનમાં આગ, પાણી, દાદવ, કાંઠા વગેરેપર ચાલવામાટે ઉદાનવાયુપર જ્ય મેળવવાનું લખ્યું છે. ઉદાન આપણા શરીરમાંનો એક વાયુ છે. આનીજ ખીજ અનેક સિદ્ધિઓ અહિંસા, સત્યવાદીપદ્ધતિ વગેરેની હકીકત પણ એ શાસ્ત્રમાં જણાવી છે.

૧૦૪-મેડમ લેનિનની મહત્વાકાંક્ષા

આઝાદ દેશભાઈઓની સેવા

રશિયાના રાષ્ટ્રવિધાયક સાથેના તેના પરિચયની કહાણી, બળવાખોર શિક્ષિકાના હાથ નીચે અભ્યાસ, ખૂબ ફાંફાં માર્યા હતાં જેને એક પત્રકાર મળી શકી નહિ તેનો તેને અચાનક મેળાપ ક્યાં અને કેવી રીતે થયો?

(જાહેરજીવનમાં આગેવાની લઈ કીર્તિના મોહ નહિ રાખનારા રશિયાના તારણહાર મહાન લેનિનની વિધવા કાઉન્સિલની કે જે કોઈ પણ પત્રકારને કદીએ મુલાકાત આપતી નથી, તેને એની કવેન્સેલ નામની એક સીપત્રકાર કેવી રીતે અચાનક મળી અને તે મુલાકાત દરમિયાન મેડમ લેનિને રશિયાના શિક્ષણપ્રચારના કાર્યની, પોતાના આદ્યકાળની, લેનિન સાથેના પ્રથમ પરિચયની ને બીજી અનેક વાતો કેવી રીતે રસપ્રસંગ રીતે કહી સંભળાવી, તેનું રસિક ખ્યાન આ લેખમાં તે પત્રકાર આપે છે.)

બોલ્શેવિકમના પ્રણેતાતરીકે રશિયાની ભૂમિમાં ને પરદેશોમાં લેનિનની કીર્તિ ચોમેર ગવાઈ છે, પણ તેની પત્ની તેના જેટલી હજી જાહેરમાં આવી નથી. અત્યારસુધીમાં તેણે માત્ર એકજ વાર જાહેરમાં સ્થાન લીધું હતું ને તે માત્ર લેનિન અવસાન પામ્યો ત્યારે લેનિનના જાહેર ભક્તો તેના શબપર ફૂલો ચઢાવીને પસાર થયા હતા ત્યારે જ દિવસોસુધી અખંડ રાત્રિના ઉજાગરા કરીને તે શબની સમક્ષ તે પૂતળાની પેઠે બેઠી હતી. રશિયાનું બાપિ સંગીનપણે ઘડવામાં વર્ષો-સુધી લેનિન જાહેરમાં ઉઠાવતો હતો ત્યારે, તેમજ તેના અવસાન પછી તેની પ્રિયતામયે જાહેરમાં આગળ આવવાનો વિચારસરખો પણ નથી કર્યો. રશિયાનાં જાહેરમાં જાણીતા બળવાખોરો-લેનિન ને ટ્રોટ્સ્કી તથા સ્ટાલીન ને કેમેનેસ્કી જાણીઓ સસ્તાભાવે વેચાતી મળી શકશે, પણ મેડમ લેનિનની છબી જોઈતી હોય, તો તેને માટે જટકી જટકીને થાકી જઈએ, તોપણ તેની છબી બાબે મળે. એ પરથીજ ખાતરી થશે કે, જાહેરમાં આવવાની તેને બીલકુલ ઉત્કંઠા છેજ નહિ.

તેણે બહાર આવી આગેવાની લેવી હોત, તો તે તેને માટે બહુ સહેલું હતું. રશિયાના રાષ્ટ્ર-વિધાયક લેનિનની સાથેજ તે રશિયામાં કાર્ય કરી પોતાના પતિના જીવતાંજ આગળ પડતું સ્થાન લઈ શકત ને તેના અવસાન પછી પતિવ્રતા રાણીતરીકે રશિયામાં પોતાની કીર્તિ ફેલાવી શકત; પણ લેનિનની પત્ની કે જેનું નામ એન. કે. કાઉન્સિલની આઉલ્ગનોવા છે, તે શાંતિ ચાહે છે ને પોતાના કાર્યમાં નિશ્ચિન મશગુલ બની બહારની ધાંધલને અવગણે છે. લેનિનની પત્નીતરીકેના તેના જીવનમાં દુનિયાને રસ પડશે, એ ખ્યાલ તેને આવતોજ નથી ને તેથીજ દુનિયાના અનેક દેશોનાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ કે જેઓ રશિયા જાય છે અને તેની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે, તેને તે સાફ સાફ ના કહેવરાવી દે છે.

અચાનક મેળાપ

પણ હું તેને અચાનકજ મળી શકી. રશિયામાં અભણતા ટાળવા માટે થતા ઉપાયો વિષે ખબરો મેળવવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો અને તે વિષે સત્તાવાર વિગતો મને કોણ પૂરી પાડશે તે વિષે મેં ખબર કાઢી, ત્યારે સોવિયેટ સરકારના કેળવણી ખાતામાં તપાસ કરવા માટે મને જણાવવામાં આવ્યું; એટલે કેળવણીખાતાના મકાન પાસે હું ગઈ. ત્યાં મેં ગેલેરીઓમાં ને ઓફીસોમાં આંટા માર્યા, પણ મારે જોઈતી ખબર મને ક્યાં મળશે તે હું જાણી શકી નહિ. કેમકે તે વખત બોરોનો હતો ને ઓફીસમાંના અમલદારો ને બીજા માણસો મોટે ભાગે સ્કા-નારતો સેવા બહાર ગયા હતા; એટલે હું ખૂણેખાંચરે તપાસ કરીને આખું મકાન ફરી વળી, ત્યારે છેવટે એક પ્રૌઢ ઓ એક ઓફીસમાં શાંતિથી કામ કરતી હતી તેને મળી. મારે જે કામવિષે પૂછવું હતું, તે તેને જણાવ્યું. મેં તો જર્મન-ફ્રેંચ ને રશિયન ભાષાનો શંભુમેળો કરીને ગાડું હાંક્યું, પણ તે એ બધું કેમ સમજી શકી તે હજી હું જાણી શકી નથી; પરંતુ મારા સવાસો સાંભળીને તે તરતજ પાસેની રૂમમાં ગઈ ને થોડી વારે પાછી ફરી તથા મને એ રૂમમાં લઈ ગઈ. તે રૂમના

મુખદાર આગળ મેડમ લેનિન એ નામની પટી ચોટાડેલી જોઈ હતું તો ચકિતજ બની ગઈ!

મેડમ લેનિન-અરે જોને મળવા માટે મેં ખૂબ ફાંફાં માર્યાં, રશિયાના મારા પ્રવાસદરમિયાન જોની મુલાકાત લેવાનો મેં પહેલો ને મહત્ત્વ કાર્યક્રમ ઘડેલો તોપણ તે વ્યર્થ ગયો હતો અને ચારે પાસ ચળવળ જગાવી તેની મુલાકાત માટે આકાશ-પાતાળ એક કરવા હું મથી, તે મેડમ લેનિન-આમ અચાનક રીતે મળી ગઈ એ જોઈ મને નવાઈ લાગે નહિ!

એક પળ હું ગભરાઈ, મને લાગ્યું કે મારે ત્યાંથી તરતજ તેની મારી માગી ચાલ્યા જવું જોઈએ; પણ તેના મમતાળુ મુખ સામે મેં જોયું તો તેની સ્નેહાળ આંખમાં હેતુભાવ નીરખ્યો એટલે મને હિંમત આવી અને હું ધીમે રહીને તેની પાસે ગઈ. હું કેળવણીને લગતી જે ખબર મેળવવાને આવી હતી તે માટે મેં તેને વિગતવાર કહ્યું. તેને મારી વાતમાં રસ પડ્યો; કેમકે તેના પોતાનાજ ખાતાનું આ ક્ષેત્ર હતું. આ કામ માટે મેં કેવી રીતે ત્રાસજનક પ્રયાસ કર્યો તેની કહાણી મેં એને સંભળાવી એટલે એનું હાસ્ય તેનાથી રોડયું રોડી શકાયું નહિ. મેં તેની સામે ફરી વાર જોયું. તેનું સ્મિતભયું મુખ, શાંત સૌમ્ય નયનો, ભુરખા વાળોની લટ ને વિશાળ બાલ-એ પળવારમાં મેં જોઈ લીધાં અને તેની છબી ઉપરથી તેને કદખી હતી, તેના કરતાં તે તદ્દન જુદી લાગી. તેના મુખના એક ખૂણાપર સહેજ કરચલી પડી હતી, તે જોતાં તેને થોડો જખમ થયો હોય એમ લાગ્યાવિના નહિ રહે. તેણે સાદો કાળો ગાઉન પહેર્યો હતો. શરીરપર કાંઈ ઝવેરાત હતું નહિ. તેની વાતો કરવાની કળાપરથી અને હલન-ચલનપરથી તે સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી બાઈ છે, તેની ખાત્રી થયાવિના રહે નહિ અને અગાધ કાર્યશક્તિ-જેને પ્રતાપે લેનિનની સેક્રેટરી-તરીકે રશિયાના કપરા સમયમાં તેણે કામ કર્યું-તેનું જ્ઞાન થાય. તેના જીવન અને કાર્યવિષે ટુંક હકીકત જણાવવાને માટે મેં એને કહ્યું ત્યારે તેણે સ્વાભાવિક સ્મિત કર્યું ને જવાબ આપ્યો કે “નવા રશિયામાં અમે જૂદા વ્યક્તિત્વથી કામ કરતાંજ નથી, પણ સર્વે જણાં સામટાં મળીને કામ કરીએ છીએ ને દરેક જણ જાહેરસેવામાં જીવન સમર્પણ કરે છે. હું ધારું છું કે, પશ્ચિમ યુરોપમાં આ દૃષ્ટિબિંદુ સમજાતું નથી-” ને તોપણ પોતાના રોમાચક જીવનના કેટલાક પ્રસંગો તેણે કહેવાનો પ્રયાસ કર્યો.

બાળપણ અને અભ્યાસકાળ

તેનું બાળપણ સેંટ પિટર્સબર્ગમાં-જ્યાં તે જન્મી ત્યાં-વીત્યું; ને ત્યાં એક બળવાખોર સ્ત્રીશિક્ષિકાના હાથ હેઠળ શાળામાં શિક્ષણ મેળવ્યું. આમ બાળપણથીજ બળવાની ભાવના તેના હૃદયમાં વિકાસ પામી. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તેનું જીવન વીતાવવાની પ્રેરણા આપનાર પણ આજ શિક્ષિકા હતી; એટલે અભ્યાસ પૂરો થતાં તેણે શિક્ષિકાની પદવી મેળવી અને અઠવાડીયામાં ચાર દિવસોએ અને રવિવારે પીટર્સબર્ગની ઉદ્યોગશાળામાં તે શીખવવા જતી.

એ વિખ્યાત શાળામાં રશિયન ભાષા, સામાન્ય ઇતિહાસ અને ગણિતનું શિક્ષણ તે આપતી. એ નિશાળ મહાન છે અને હજારો વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવતા હોવાથી તેને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવી હતી. તેમાંનો એક વિભાગ સ્ત્રીઓ માટે ને બે પુરુષો માટે હતા.

લેનિન સાથે પરિચય

પણ શાળામાં શીખવતી વખતે તેને રાજકારણમાં રસ પડવા માંડ્યો અને નવી સંસ્થાઓના બંધારણમાં તેણે ધ્યાન આપવા માંડ્યું. વૉલ્ગાને કિનારે આવેલા ઉલ્જનોવક્સ ગામનો કાયદાના વિષયનો અભ્યાસ કરતો એક જુવાન આવી સંસ્થાનો એક આગેવાન કાર્યકર્તા હતો. એ એ યુવાન સાથેનો વર્ષોનો સહવાસ અને ધીખતી ચળવળમાં ભાગ લેવાના અપૂર્વ ઉત્સાહનાં રોમાચક વર્ણનો મેડમ લેનિને કર્યાં, ત્યારે જાણે તે બધું સ્વપ્નામાં બોલતી હોય એવું લાગ્યું. તેના મુખપર પ્રેમની ઝલક ફેલાઈ ને લાલાશભરી અપૂર્વ સુંદરતા તરી આવેલી. તેણે કહ્યું કે “હા, એજ સમયમાં હું મારા પતિને ઓળખી શકી-પણ એ ઇતિહાસ લાભો છે.” એમ કહી તેણે વાત ટુંકાવી નાખી.

રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર

રાજદાની શિક્ષણના કમીશનના પ્રમુખપદનો હોદ્દો મેડમ લેનિન શોભાવે છે અને ૧૯૨૦થી

સરકારી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણવિભાગની પશુ તે પ્રમુખ છે, પણ પોતાના એ હોદ્દાનુસાર ફરજ બળ-વતાંની સાથે તેણે રશિયાની અભણતા ટાળવાના કાર્યમાં રચનાત્મક ભાગ લીધો છે. તેનું દિલ સતત એ કાર્યમાં રોકાયેલું રહે છે. તેણે મને પૂરા સંતોષથી જણાવ્યું છે કે “ઝારની સત્તા વખતે રશિયાની ૧૪૦૦ લાખની પ્રજાનો અર્ધો ભાગ અભણ હતો; પણ તે પછી વધુ ૯૦ લાખ માણસો લખતાં-વાંચતાં શીખી ગયાં છે. લશ્કરમાં તો ભાગ્યે એક પણ માણસ અભણ હોય. શરૂઆતમાં તો પ્રજાને લણવાનું જણાવવું એજ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય હતું; ને તેમને શિક્ષણ લેવાના કાર્યમાં રસ લેતા કરવા માટે તેમની અનેક સગવડતા અમે સાચવતા અને તેમને મફત ખાણાં આપતા. આજે સમગ્ર રશિયામાં અભણતા ટાળવા માટે ૪૦,૦૦૦ મથકો મારફત પ્રયાસો થાય છે. છેલ્લાં બે વર્ષમાં સરકારે ૧૦૦ લાખ રૂબલો એ પાછળ ખર્ચ્યાં છે. રશિયામાં આને પ્રતાપે જ્ઞાન મેળવવાની પિપાસા વધતી જાય છે અને બધાં ગામડાંઓને પૂરતા પ્રમાણમાં સાહિત્ય-પુસ્તકો અને છાપાંઓ-અમે પૂરાં પાડી શકતાં નથી. આજે પણ સરહદનાં એવાં અનેક ગામડાંઓમાં જૂના છાપાની એક પ્રત ખેડુતોનાં પાંચ કુટુંબોમાં વહેંચાય છે !” આ બધી નવી ખબરો આપતાં મેડમ લેનિનના મુખપર સંતોષની ને સુખની રેખાઓ દેખાઈ.

રખડેલ છોકરાઓ

પરંતુ રખડેલ છોકરાઓને કામે લગાડવાના ને સુધારવાના પ્રશ્નવિષે મેં પૂછ્યું, ત્યારે તેના દિલમાં નિરાશા ઉદભવી. તેણે કહ્યું કે “તે પ્રશ્ન બહુજ વિષમ છે, પણ અમારે તેનો નિવેડો લાવ્યેજ છૂટકો છે, અને અમે ધીમે ધીમે એમાં સારી પ્રગતિ કરી છે. સેંકડો કુટુંબોના રઝળતા છોકરાઓને અમે સમજાવીને કામે લગાડ્યા છે અને તેમને અમે યોગ્ય પગાર આપીએ છીએ. આ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવા માટે ખીજ અનેક ગંભીર સવાલોની માફક પૈસાની મોટી જરૂર રહે છે; પરંતુ જો નૈતિક બંધન હોય તો બહુ વેગવાન પ્રગતિ થશે, એમ હું માનું છું. તમે જોયું હશે કે, અમે રશિયામાં કામ કામ ને કામજ કર્યે જમએ છીએ-નવું કામ પૂરું થાય તો જૂનું પાછું હાથ ધરીએ છીએ અને જ્યારે લેનિન-મારા પતિ-જીવતા હતા, ત્યારે અમે દેશપાર થયેલાં ને તે વખતે લંડનમાં કે પેરિસમાં, જાનિવામાં કે મુનચેનમાં-જ્યાં જમએ ત્યાં અમને એક દિવસ આ કાર્ય કરવું પડશે એની ઝંખનાજ થયા કરતી હતી અને સૈખીરિયાના એ એકાંત દિવસોમાં આશાના તંતુપર ધીરજ રાખી કેમ જીવવું તે પણ અમે શીખ્યાં.”

તેની આકાંક્ષા

આ સુશીલ બાઈની વાગ્ધારા એકસરખી વહેતી ગઈ. કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ કેટલો હોય શકે, તે તેના મુખપરથી હું જોઈ શકી. મેં તેને પૂછ્યું કે “રશિયા છોડીને તમે પરદેશમાં જવાનાં છો, એવી વાત કેટલાક વખતપર છાપાંઓમાં આવી હતી એ ખરી છે ?”

“જરા પણ નહિ” તેણે કહ્યું “મારા દેશને હું ખૂબ ચાહું છું ને અહીંજ હું સુખી છું. મારા પતિની મરજીથી હું રશિયા કદીયે છોડવાની નથી. મારી જીંદગીમાં મેં ખૂબ-ખૂબ પર્યટન કર્યું છે ને હવે મારા જીવનમાં મને માત્ર એકજ આકાંક્ષા છે ને તે એ કે, મારા આઝાદ થયેલા દેશભાઈઓના હિતમાટે મને સોંપાયેલું કાર્ય કરવું.”

મેડમ લેનિનની મુલાકાત લઈ હું મારે મુકામે આવી ને તરતજ ટેલિફોનની ધંટડી વાગી. મેં ટેલિફોન હાથમાં લીધો. મોસ્કોમાંની મારી એક સ્ત્રી, કે જેને મેં મેડમ લેનિનની મુલાકાત કાંઈ પણ બોલે ગોઠવવાનું જણાવ્યું હતું, તેનો એ ટેલિફોન હતો. તેણે મને બોખરે અવાજે જણાવ્યું કે “બહેન ! મેડમ લેનિન સાથે તમારી મુલાકાત ગોઠવવાના વારંવાર અનેક પ્રયાસ કર્યા છતાં પણ મારાથી તે બની શક્યું નથી; હું નથી ધારતી કે તમે તેને મળી શકશો.” પરંતુ તેને ક્યાં ખબર હતી કે, મેડમ લેનિનને હું મળી આવી હતી !

(તા. ૩૧-૭-૧૯૨૮ ના દૈનિક “હિંદુસ્તાન”માંથી)

૧૦૫-વ્યાયામપ્રેમીઓનું યાત્રાસ્થાન-અમરાવતી

હિંદુસ્થાનની એક અજોડ વ્યાયામસંસ્થા

હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળનો પરિચય

સૌરાષ્ટ્રમાં યુવકપ્રવૃત્તિ અને વ્યાયામપ્રેમ પ્રસારવાનાં સ્વપ્નાં સેવનારાઓને, એ કાર્ય ક્ષી રીતે થઈ શકે તેનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડનાર એક વ્યાયામપ્રસારક મંડળ આજે વરાડના પાટનગર અમરાવતીમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ મંડળનું પૂરું નામ શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ છે. નાય-માત્મા બલહીનેન લભ્યઃ એ એનું ધ્યેયસૂત્ર છે. જેટલો અદ્ભુત તેના જન્મઘટિહાસ છે તેટલીજ તાલુજ કરનારી તેની આજસુધીની નાની આવરદાની સિદ્ધિઓ છે. હિંદુસ્થાનમાં એ અજોડ સંસ્થા મનાય છે. લાલાજી સમા નેતાવર તેને 'વિસ્મય' કહે છે. મહાત્માજી તેના મુખ્ય વ્યાયામમંદિરની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવા અમરાવતી દોડ્યા જઈ તેના ઉપર શુભાશિષો વર્ષાવે છે. પ્રત્યેક હિંદી નેતા, જેને આ વ્યાયામપ્રસારક મંડળના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન છે તે તેનાપ્રત્યે પૂર્ણ આદર અને પ્રેમથી જુએ છે. આજે વરાડમાં દોડસો કરતાં વધારે શાખાઓ ધરાવતી અને વરાડની બહાર એટલીજ બીજી પ્રશાખાઓ પાથરનારી, હિંદુસ્થાનમાં પોતાના બાહુઓ ફેલાવતી આ અદ્ભુત સંસ્થાના જન્મ અને જીવનવિકાસનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે.

* * * *

વરાડ રાષ્ટ્રીય લડતમાં સદા અગ્રેસર સ્થાન રાખવાનો અને બીજા કોઈ પ્રાંતથી ઉતરતો નહિ એવો હિસ્સો આપતું હોવાનો દાવો કરે છે. હિંદુસ્થાનમાં વીસમી સદીનું પ્રભાત ઉગ્યું અને તેના પ્રથમ દશકના ઉત્તરાર્ધમાં બંગાળાએ સ્વદેશીની ચળવળ શરૂ કરી અને તેની પાછળ સ્વાધીનતા અને શરીરબળની જમાવટના સંદેશ છૂટ્યા ત્યારે વરાડમાં પણ એ આદેશન મચેલું. વરાડ અલિપ્ત લે છે કે, ૧૯૦૮ની સાલમાં તેને ગામે ગામ અખાડો નંખાયો હતો અને એ અખાડાઓમાં ગામના તમામ જુવાનો બલધર્મનો મહિમા સમજવાને આવતા. ગામેગામ જુવાનોમાં સ્વદેશીની અને શરીરજમાવટીની જંખના જગી હતી; શસ્ત્રની તાલિમ લેવાની, સ્વાધીનતાના લડવૈયા બનવાની તાલાવેલી પ્રગટી હતી. વરાડના વૃદ્ધો ૧૯૦૮ નો એ જુવાળ જેઠ હર્ષધેલા બની જતા. પણ પછી ૧૯૦૮ થી એ જુવાળ ઉતરવા માંડ્યો. બ્રિટિશ શાસકોએ દમનનાં ચક્રો ગતિમાં મૂક્યાં. ગામેગામ સરકારના લોખંડી મુક્કાએ અખાડાનો ભુક્કો કરી નાખ્યો. પાણીદાર જુવાનો જેલમાં ગયા. સ્વદેશી, અખાડો, બજારંગ-ઉપાસના, એ બધું બંધ પડી ગયું. ૧૯૧૪સુધી એ સ્થિતિ રહી.

* * * *

૧૯૧૪ની સાલમાં વરાડના પાટનગર અમરાવતીના એક નાના મકાનમાં ત્રણ ચાર જુવાન છોકરા ભેગા થયા. તેમને થયું કે, આજનું બધું દૌર્બલ્ય ખંખેરી નાખવા આપણે કંઈક સંગીન પ્રવૃત્તિ આરંભવીજ નેહએ. દેશના જુવાનોમાં પ્રાણ આવે, ઢીલી પાટલીએ અને ઐશ્ય ચાલે ચાલવાના મોહમાંથી તેઓ છૂટે, તેઓ દેશદાઝથી સળગતા સશક્ત જોધમલ્લો અને, એ અર્થે અખાડા-પ્રવૃત્તિ એજ સાચી પ્રવૃત્તિ છે એમ તેમને થયું; અને તેમણે વૈદ્યબંધુઓના અગ્રેસરપણા હેઠળ એક ખાનગી અખાડો શરૂ કર્યો.

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૭સુધી એ અખાડો ખાનગી રહ્યો. તેમાં થોડા જુવાનો નિયમસર હાજરી આપતા અને શરીર કસવાને માટે કસરત કરતા. અખાડાનો જે મામુલી ખર્ચ આવતો તે, તેના લાભ લેનારા શ્રીમંત છોકરાઓ તેમની પાસેની વધારાની વસ્તુઓના વેચાણમાંથી પૂરા કરતા. વૈદ્યબંધુઓનો આ અખાડો આ રીતે ચૂપડીથી આગળ વધતો ગયો અને ચાર વર્ષમાં તો અમરાવતીમાં મશહૂર બની ગયો.

* * * *

૧૯૧૭માં વૈદ્યબંધુઓનું જાહેર વ્યાયામમંડળ બન્યું. શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળતરીકે

તેની જાહેર સ્થાપના થઇ. વિદર્ભ દેશના તરુણ વૃદ્ધોમાં વ્યાયામનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી તેમને બળવાન, તેજસ્વી અને નિર્ભય બનાવવાનો તેનો ઉદ્દેશ રખાયો. શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળે 'રાજકીય, સામાજિક અગર ધાર્મિક બાબતોમાં કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન રાખવાની અને જાતિ, ધર્મ, મત, પંથ ઇત્યાદિ બેદલોમાં ન માનવાની' નીતિ નક્કી કરી ચોતાનું કામ આરંભ્યું. એને પરિણામે આજ દશ વર્ષમાં આ મંડળ વરાડને ગામડે ગામડે જાણીતું થઇ ચૂક્યું છે. ૧૯૨૭ની આખરસુધીમાં તેની ૧૪૭ શાખાઓ સ્થપાઈ છે અને દિવસે દિવસે એ સંખ્યા વધતી જાય છે. મંડળના સંચાલકોનો નિરધાર વરાડમાં કમમાં કમ પાંચસો વ્યાયામશાળાઓ સ્થાપવાનો છે. આજે આ હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળની વરાડમાં જેટલી શાખાઓ છે, તેમાંની પ્રત્યેક સંસ્થામાં અમરાવતીની મુખ્ય સંસ્થામાં તૈયાર થયેલા વ્યાયામ-શિક્ષક કામ કરી રહ્યા છે. આ બધી સંસ્થાઓમાં મળીને કુલ ચાર હજાર જેટલા જુવાનો હમેશાં વ્યાયામ કરી બલધર્મનો મહિમા ગાઇ રહ્યા છે. આ બધી સંસ્થાઓની માતૃસંસ્થા-અમરાવતી હનુમાન વ્યાયામમંદિરમાં અત્યારે ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિદિન તાલીમ લઇ રહ્યા છે.

હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળની આટલી વરાડની શાખાઓ ઉપરાંત, વરાડની બહાર પણ તેની શાખાઓ પથરાઈ છે. પૂના, મીરજ, સોલાપુર, જબલપુર, નાગપુર, નાશિક, ગ્રાંબકેશ્વર, ચવતમાળ, અમલનેર, વડોદરા, જજીરા વગેરે સ્થળોએ તેની શાખાઓ છે; જેની સંખ્યા પચાસ સુધી પહોંચે છે. એ ઉપરાંત જ્યાં ખાસ શાખા ન નંખાઇ હોય, પણ સ્થાનિક શાખાની સાથે અગર બીજી રીતે, આ મંડળમાં તૈયાર થયેલા વ્યાયામશિક્ષક અખાડો ચલાવી રહ્યો હોય એવાં સાઠ જેટલાં સ્થળો છે.

*

*

*

*

હિંદુભરમાં વ્યાયામનો વધારે ને વધારે પ્રચાર થઈ શકે તે ઉદ્દેશથી શ્રીહનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ તરફથી સને ૧૯૨૪ થી ઉનાળાની રજાઓમાં શારીરિક તાલીમનો વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે. એ વર્ગ આ ચાર વર્ષમાં બહુજ લોકપ્રિય નીવડ્યો છે. સને ૧૯૨૪ માં એ વર્ગમાં ૩૨ વિદ્યાર્થીઓ આવેલા; ૧૯૨૫માં ૫૦, ૧૯૨૬માં ૨૫૦, ૧૯૨૭માં ૪૭૫ અને ૧૯૨૮માં ૫૦૩; એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીસંખ્યા થયેલી. આ વર્ગમાં હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાંથી વિદ્યાર્થીઓ જાય છે. આ વર્ષે કાઠિયાવાડમાંથી અમરેલીથી ભાઇ ભગવાનજી મહેતા અને રાજકોટથી ભાઇ છોટાલાલ માકડ ગયેલા. તે બન્ને વ્યાયામપ્રેમી બંધુઓ ઉપર આ મંડળની અને તેના આ વર્ગની સરસ છાપ પડી છે. શ્રી. માકડ એક પત્રમાં એક મિત્ર ઉપર લખે છે કે, 'હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાંથી આવતા પાંચસો જેટલા ભાઇઓ છાવણીઓ નાખીને લશ્કરી ઢબે દોઢ માસ સુધી સાથે રહે અને દરરોજ ધડીઆણના કાંટાની નિયમિતતાની સાથે હરિકાઈ કરે એવી નિષ્ક્રિયતા અને નિયમબદ્ધતાથી કવાયત કરે એ દૃશ્ય અદ્ભુત બની રહે છે. એકજ ઉદ્દેશથી, એકજ વિચારના અને એકજ વિષયનું સેવન કરનારા પાંચસો હિંદી જુવાનો લશ્કરી ઢબ સાથે વ્યાયામની તાલીમ લે અને સાથે બારતોદ્ધારનાં સ્વપ્ને સેવે, એ વાતાવરણનો ખ્યાલ શબ્દોમાં હું ન આપી શકું. એ જાતે જોવું જોઇએ અને અનુભવવું જોઇએ....કાઠિયાવાડમાં આવું પવિત્ર અને મહાન-ગીબરું જીવન જીવતા વ્યાયામપ્રેમીઓની છાવણીઓ નંખાઇ હોય એવો દિવસ ક્યારે આવશે?'

*

*

*

*

આ શારીરિક તાલીમના વર્ગમાં આવનારાઓ માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રખાયો છે. ત્રણ ઉનાળાની રજાઓ આ મંડળની વ્યાયામશાળામાં ગાળી કોઇ પણ ભાઇ સરસ વ્યાયામ-શિક્ષક બની શકે છે. આ સંસ્થામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની બન્ને વ્યાયામપદ્ધતિઓના જૂદા જૂદા ત્રીસ વિષયોનું જ્ઞાન અપાતું હોવાથી, એ શિક્ષક કોઇ પણ અખાડામાં વ્યાયામવિશારદ-તરીકે દીપી નીકળે છે. આ સંસ્થામાં મુખ્યત્વે સ્વરક્ષણની તાલીમ આપાય છે. એ ઉપરાંત તસ્વાર, લાડી, બાલા, લક્કરી, જમૈયા, પશુ, પટ્ટા તેમજ ખેડડીંગ, જુજુજુ વગેરેનું ખાસ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. એ તેની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. અગતી તાલીમનું એક વર્ષ પૂરું

મશહુર થઇ ગયું હતું, એટલે તેમના વ્યાયામમંદિરના બંડોળમાં વચરમાયા પૈસા આવવા લાગ્યા. અમરાવતીની મ્યુનિસિપાલિટીએ મકાનબંડોળમાં સાત હજાર રૂપિયાની મદદ આપી, ૧૯૨૬ ની સાલમાં પંદરેક હજારને ખર્ચે લગ્ય વ્યાયામશાળા તૈયાર થઇ. સાતસો વિદ્યાર્થીઓ સાથે કસરત કરી શકે એટલાં વ્યાયામસાધનો તેમાં વસાવ્યાં અને ૧૯૨૬ના ડિસેમ્બરમાં મહાત્માજી ગૌહતી-મહાસભામાં હાજરી આપવા જતા હતા ત્યારે તેઓશ્રીએ અમરાવતી ઉતરી એ વ્યાયામ-મંદિરને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરી.

આ વ્યાયામમંદિરની પાછળ તેના સંચાલકોનાં અનેક સ્વપ્નોની સૃષ્ટિ ઉભી છે. આ વ્યાયામમંદિરમાંથી હિંદલરમાં વ્યાયામપ્રવૃત્તિ જનાવવાના, હિંદની પ્રત્યેક ભાષામાં વ્યાયામનું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાના, હિંદની યુવકપ્રવૃત્તિની લગભગ હાથમાં લેવાના અને વ્યાયામમંદિરને હિંદને માટે વ્યાયામ મહાવિદ્યાલય જનાવવાના તેના સંચાલકોના અલિલાષ છે.

પણ ગયા પહેલાંના મહિનામાં દૈવયોગે તેમના માર્ગમાં એક જખ્ખર અંતરાય આવ્યો છે. જુન માસમાં અમરાવતીમાં મેધરાજાએ દારુણ તોફાન મચાવ્યું. તેમાં તેમના પ્રાણસમા આ વ્યાયામ-મંદિરને પણ ભારે જઠ્ઠા પહોંચી છે. પંદર હજારને ખર્ચે બેજ વર્ષ પહેલાં તૈયાર કરેલા એ મંદિરનો ઉપરનો માળ વરસાદના તોફાને તારાજ કરી નાખ્યો, તેમજ મકાનમાંનાં તમામ વ્યાયામસાહિત્યો અને વ્યાયામપ્રેમીનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું. મંડળને પંદરથી વીસ હજારનું નુકસાન થયું.

કાઠિયાવાડી નૃપતિઓ અને શ્રીમંતોનો, હિંદુસ્થાનની આવી અજોડ સંસ્થાના પ્રમુખ વ્યાયામ-મંદિરના પુનરુદ્ધાર માટે યથાશક્તિ ધાળો આપવાનો ધર્મ છે.

હિંદુ મહાસભા પણ આ મંડળપ્રત્યે બહુજ આદર ધરાવે છે. હિંદુ મહાસભા તરફથી હિંદમાં જ્યાં જ્યાં અખાડાઓ સ્થાપવાના હોય ત્યાં ત્યાં આ મંડળના વ્યાયામશિક્ષકોનેજ મોકલવા-માં આવે છે. આજસુધીમાં અંગાળ, મધ્યપ્રાંત, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત, કર્ણાટક, ખાનદેશ વગેરે પ્રાંતોમાં આ મંડળના ભાઈઓ કામ કરી આવ્યા છે અને વરાડની તમામ મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં આ સંસ્થામાં તાલીમ પામેલા ભાઈઓનેજ કસરતશિક્ષક તરીકે લેવામાં આવે છે.

આ મંડળ તરફથી થોડાજ માસ પહેલાં શ. દશહજારના ખર્ચે એક છાપખાનું ખરીદવામાં આવ્યું છે. મુદ્રણાલય વસાવવાનો મુખ્ય હેતુ વ્યાયામનું વાક્યમય પ્રસિદ્ધ કરવાનો છે. મંડળ તરફથી વ્યાયામ સર્વસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાની પણ યોજના છે. તેને અંગે કેટલુંક લખાણ તૈયાર પણ થઇ ગયેલું; પણ ગયા તોફાનમાં વ્યાયામમંદિર તારાજ થયું તેની સાથે એ બહુમૂલ્ય લેખો પણ નાશ પામ્યા. હવે તો વ્યાયામમંદિર ફરી વાર ઉભું કરી, મંડળના સંચાલકો તેમનાં સ્વપ્નોની સિદ્ધિની દિશામાં પુનઃસૃજન કરશે.

વ્યાયામપ્રેમીનું આદેશન આજે હિંદુસ્થાનભરમાં પૂર્ણવેગથી પ્રસરી રહ્યું છે. ઠેરઠેર બજાર-ઉપાસનાનો બક્ષધર્મ સ્વીકારનારા જુવાનો નજરે ચડે છે. સૌરાષ્ટ્ર પણ બજાર-ઉપાસનાનો બક્ષધર્મ સમજતો જાય છે. તેના જુવાનોમાં શરીરજમાવટનો શોખ વધતો જાય છે. તેનાં પાટનગરો-માં વ્યાયામમંદિરો ઉઘડી રહ્યાં છે. ભાવનગર, અમરેલી, રાજકોટ, પોરબંદર, ધોરાજી વગેરે શહેરોમાં નિષ્ણાત વ્યાયામપ્રેમીઓ અખાડાઓ ચલાવી રહ્યા છે. ખીજાં સ્થળોએ અખાડાની માગણી થઈ રહી છે. આમ સૌરાષ્ટ્રમાં અખાડાવૃત્તિ વિસ્તરતી જાય છે, ત્યારે તેને એક શિસ્ત નીચે લાવવા, બધા અખાડાઓમાં એકજ ધોરણ દાખલ કરવા, સૌરાષ્ટ્રની વ્યાયામપ્રવૃત્તિનું નેતૃત્વ હાથ લેનારી અમરાવતીના આ હતુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ જેની કોઇ મધ્યસ્થ સંસ્થાનો જન્મ નહિ થાય ? સૌરાષ્ટ્રના સ્વામી રાવ, માંકડ, ભગવાનજી વગેરે એ જરૂરતનો વિચાર કરે અને આ વ્યાયામમંડળના અહેવાલમાંથી પ્રેરણા લઇ એકાદ મધ્યસ્થ સંસ્થા સ્થાપી સૌરાષ્ટ્રભરમાં વ્યાયામ પ્રચારે એવી આશા સાથે આ પરિચય-લેખ સમાપ્ત થાય છે.

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા-૧૧-૮-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૦૬-પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાય

નિશ્ચેતનોમાં નવચેતના સંચારનારી રણુભેરીનું રણુગાન પૂરું થયું..... પણ એના પ્રેરક સૂરના દિગન્તવ્યાપી પડધા ગિરિઓ ને ગન્હરો, અરણ્યો ને વનરાષ્ટ્રો, નદીતીરો ને જનપદો મધ્યે હજી આજીજ રહ્યા છે ! હજી એ રણુભેરી બળે છે ! નવચેતનાનો મંત્ર ગુંગે છે ! એ રણુભેરી અમર છે !

x   x   x   x   x   x

હિમાલયના હિમશ્ચેન ગૌરીશંકર સમા ઉત્તર ગિરિશૃંગ ઉપર ઉભીને, પચાસ પચાસ વર્ષસુધી, એકજ સૂરે અવિરામ રણુભેરી બળવનાર એ જોદ્ધો પડ્યો. નરોમાં નરોત્તમ, પુરુષોમાં પુરુષસિંહ, યોદ્ધાઓમાં યોદ્ધાવર, શહીદોમાં શહીદ-શિરોમણિ નરકેસરી લજપતનો દેહ પડ્યો.

આજથી ત્રેસઠ વર્ષપૂર્વે પંજાબના એક અબણ્યા ગામમાં જન્મેલા એ હિંદી પુત્રમાં એવું કયું અદ્ભુત તત્ત્વ હતું કે આજની જીવાન પેઢીનો જ્યારે જન્મ પણ નહોતો થયો તે કાળમાં, સને ૧૯૦૫-૦૬ના કાળમાં, જ્યારે 'વંદે માતરમ્'નો ઉચ્ચાર એ ભયંકર ગુન્હો ગણાતો અને હિંદી રાષ્ટ્રવાદનાં કિરણો હજી મુ'બાઈ-કલકત્તાસમાં નગરોની મોટીમોટી મહેલાતોની અટારીઓનેજ અજ-વાળતાં હતાં ત્યારે, કાઠિયાવાડનાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં ચુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણો પણ પ્રતિદિન પ્રભાતે શિવપૂજની સાથે આ નરવીરની અને તિલક મહારાજની છબીની અનન્ય ભક્તિભાવપૂર્વક પૂજા કરતા ? પંજાબના એ નરે હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણાના ગામગામડાંમાં વસતા સામાન્ય ગામડીઆઓનાં દિલ ઉપર, આજથી એક આખી પચ્ચીસી પહેલાં એવું કયું કામણુ કર્યું હતું કે આ વિદેશી સરકારના વહીવટદારો તેને પકડીને માંડલેના કિલ્લાને માર્ગે લઈ જતા હતા ત્યારે-

‘લાલાજી હારો હિંદુસ્તાનનો, પાપીએ નાખ્યો કેદજી !’

એવી પુણ્યપ્રકોપથી બલુકતી લોકકવિતામાં લોકહૃદયની પ્રેમલાગણી આવો પારદર્શક આવિર્ભાવ પામતી ? દેશને ચરણે જીંદગીની પળેપળ અપીં દષ્ટ નરસિંહ લજપતરાયે નિજના ચારિત્ર્ય-બળથી, નિજની નિર્ભયતાથી, નિજના સિંહ-સ્વભાવથી, હિંદની પ્રજાનાં માન આજસુધી કદાચ કોઈ પુરુષે જીત્યાં નથી એવાં જીત્યાં હતાં.

સત્તાવન-અઠ્ઠાવનનો બળવો ખુઝાયા પછી સાત વર્ષે, એ બળવો વેળા પ્રગટેલા હિંદના આત્મ-તત્ત્વના અવતારસમો લજપત, ઇ. સ. ૧૮૬૫માં પંજાબના લુધિયાણા જિલ્લાને ખૂણે જગરાન નામના નાનકડા ગામમા મુનશી રાધાકૃષ્ણ લાલાને ત્યાં જન્મ્યો. ગરીબ પણ જૂના ને ખાનદાન અપ્રવાલ વણિક કુટુંબના એ લાલા રાધાકૃષ્ણ સરકારી હાઇસ્કૂલમાં ઉર્દુના શિક્ષક હતા અને તેમની ટુંકી કમાણીમાંથી એમનાં પત્ની ધણીજ ત્રેવડથી સુખપૂર્વક ગુજરાન ચલાવતાં. માતાની એ વ્યવસ્થાશક્તિ, ત્રેવડ અને કુટુંબવાત્સલ્યનાં લજપતરાયે ધરાઈ ધરાઈને વખાણુ કરતાં અનેક વખત કહ્યું છે કે ‘મોટો થયે મારી આવક જ્યારે હજારોની થઈ ત્યારે પણ એ શરૂઆતની કરકસરવાળી જીંદગીના કરતાં લેશમાત્ર વધુ સુખકર આપાદી અને જાણી નથી; એટલો મારી માતાનો હાથ એ ટુંકી આવકમાં પણ જરૂર ને રસ પૂરતો.’

આર વર્ષની બાળવયે લજપતે મહર્ષિ દયાનંદનાં પ્રવચનો સાંભળેલાં અને તેમાં ભારત-રાષ્ટ્રનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પ્રેરણાનું પાન કરેલું. બાળક લજપતને પિતા રાધાકૃષ્ણે પણ એ માર્ગે યોગ્ય ઉત્તેજન આપ્યાજ કયું અને પૂરાં પંદર વર્ષનો ન થયો ત્યાં તો પોતાના આ પરાધીન દેશના ઉદ્ધારનાં સ્વપ્નાં સેવતો, દેશોદ્ધારની અનેક યોજનાઓ ઘડતો એ કદર દેશભક્ત બન્યો.

એકવડા બાંધાના, નબળા તબિયતવાળા એ કુમારનું અભ્યાસજીવન તીવ્ર અને તેજસ્વી શુદ્ધિના ચમકારથી ઝળકતું હતું. સહવિદ્યાર્થીઓમાં સદા મોખરે રહીને લાલાએ અદાર વર્ષની કોમળ વયે કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરીને વડીલાત માંડી.

પણ, ‘મારો આ પ્રિય દેશ હિંદુસ્તાન આજ પરાધીન દશામાં છે, એની પ્રજા આજે પતિત છે, એનાપર પરદેશી સત્તાનો પંજો ચોટલો છે અને એની સમૃદ્ધિ ને દૂર સતત ચૂસાયે જાય છે’, એ દર્દભરી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન એના મગજપર સદા ધમકારા કર્યોજ કરતું હતું.

એકલે અભ્યાસ દરમિયાનજ એણે મહર્ષિ દયાનંદના ઝુંડા નીચે દેશના સૈનિકતરીકે પોતાની ભરતી કરી દીધી. ૧૮૫૭ના ગદરના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં આકરૌ પરાજય મળ્યા પછી હિંદી પ્રજા નિરાશ ને ભ્રમહ્રદય બની હતી; અંગ્રેજ કારભારીઓની અસર નીચે હિંદુસ્તાનના મનુષ્ય-ત્વનો ધીમે ધીમે પણ સ્થિરગતિએ નાશ થઈ રહ્યો હતો; ખડિયામાં ખાપણ લઇને ભ્રમનાર શ્વેત યોદ્ધાઓની અને સ્વાધીનતાના પ્રેમમાં દુનિયામાં કોઇથી ઉતરે નહિ એવા બહાદુર સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી-ઓની કામ કારકુનો અને મહેતાઓની કામ બની રહી હતી. એ જોઇ જોમ દયાનંદ ઉકળી ઉઠ્યો ને એ વિનાશક્રિયાને અટકાવવા કમર કરી; તેમ તેનો અનુયાયી લજપત પણ ઉકળી ઉઠ્યો, ને જો જીંદગીની કુરબાનીથી આ ક્રિયા અટકી પડતી હોય તો તે રીતે પણ તે અટકાવવા કટિબદ્ધ થયો.

લજપતરાયના એ જીવાનીના દિવસોમાં પંજળમાં આર્યસમાજનું પરિચળ હતું. લડાયક જીવસાથી ઉભરાતા આર્યસમાજીએ દયાનંદના બોધ મુજબ ભારતીય પ્રજાના નવવિધાનના કાર્યમાં એકાગ્ર બન્યા હતા. એ કાર્યની ત્રણ પંજળી જીવાનોએ સરદારી લીધી. લાલા હંસરાજ, ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી અને લાલા લજપતરાય, આર્યસમાજના આ ત્રણે સરદારો, જેમને પૂરાં વીસ વર્ષ પણ નહોતાં થયાં, જેમના મ્હોં ઉપર મૂછનો દોરો પણ નહોતો પુટ્યો એવા ભાવનાબિખળ જીવાનો હતા. ‘જીવાન ! જગતનું’ પુનર્વિધાન કરવાની જીવમેદારી તારે શિરે છે; નૂતન જગતનું સર્જન તારે હાથે થવું જોઇએ’ એ યુગદેશને લજપત, હંસરાજ અને ગુરુદત્તની ત્રિપુટિએ બરાબર ગ્રીસ્થો અને પંજળમાં પ્રથમ સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાનું કામ હાથ લીધું.

નવયુગના સંદેશવાહક સરખા એ ત્રણે જીવાનોએ, મુદ્દાઓમાં પ્રાણ પૂરતી, સ્વાધીનતાને માટે શોષિત માગતી એ અજબ પ્રેરણાવંત વાણીના બળે પંજળીને ખડો કરી દીધો. ત્રણે જીવાનો અભ્યાસ કરતા, વિદ્યાલયમાં મોખરે રહેતા, લાપણો કરવા ભટકતા, વેદાર્થના વાદવિવાદ કરતા અને આજે લાહોર તો કાલે હીસાર એમ સર્વત્ર ભટકીને આગામી જંગને માટે જનસમુદાયને ઢંઢોળતા. હંસરાજ યોજનાઓ યોજતા, ગુરુદત્ત પ્રેરણા અર્પતો અને લજપતરાય કર્મવીરના વેગથી એ યોજનાઓને રથૂલાકાર આપતા. આમ સ્વામી દયાનંદ પછી આર્યસમાજની સંસ્થા અને પ્રવૃત્તિને આ ત્રણે જણે એટલી ચેતનવંત ને પ્રબળ બનાવી મૂકી કે એ સંસ્થાના સર્જન-હારતરીકે મહર્ષિ દયાનંદ પછી કોઇનું નામ મૂકી શકાય તો એ ત્રિપુટીનુંજ. પોતાની ભાવનાના રંગ, અંતરનું જોમ, અંગનું ચેતન અને કમાણીનું સઘળું ધન એ પ્રવૃત્તિ પાછળ રેડી રેડીને એ ત્રણે જીવાનોએ પંજળમાં સામાજિક, ધાર્મિક અને કેળવણીનાં નવસર્જન માંડ્યાં. એમના અદમ્ય ઉત્સાહ ને અથાક પરિશ્રમે ૧૮૮૬ના જીનની પહેલી તારીએ લાહોરમાં ‘દયાનંદ ઍન્ડ્સો વૈદિક કૉલેજ’નો પાયો નખાયો. હિંદી ભાષાનો પ્રચાર કરવો, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી જ્ઞાન ફેલાવવું તથા ઔદ્યોગિક જ્ઞાનપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો-એવા ઉદ્દેશથી પંચનદોના મુલકમાં મંડાયેલી આ કૉલેજ તે કાળે તો પંજળમાં એક અને અદિતીય હતી અને આજે પણ વિદ્યાર્થીસંખ્યા અને શિક્ષણની ઉત્તમતામાં તે સૌથી પહેલી ઉભી છે. લજપત, હંસરાજ ને ગુરુદત્તની ત્રિપુટિએ તો આ કૉલેજ સરકારી શિક્ષણખાતાથી સ્વતંત્ર રહીને રાષ્ટ્રપ્રેમના પાઠ શીખવતા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને પ્રયોગ કરવા કાઢેલી; પણ આ ભાવના પૂર્ણપણે પાર ન ઉતરી. આજે એ કૉલેજ પંજળ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી છે; પણ એ છતાં, ત્રણ જીવાનિયાઓ એક કૉલેજ સ્થાપે અને તેના પાયા આવા સુદૃઢ નાખે, એ વસ્તુ તો દુનિયાના ઇતિહાસમાં પણ વિરલ છે. લજપતનું ઘડતર એવાં જબ્બર કામો આરંભી શકે અને પાર ઉતારી શકે એવી અસામાન્ય ધાતુનું હતું.

દરમિયાન પંજળ યુનિવર્સિટીની કાયદાની પઠવી લઇને લજપતરાયે હીસારમાં વકીલાત માંડી દીધી હતી. કુનેહભરી વેધકલુહિ અને તેજસ્વી વક્તૃત્વશક્તિને પ્રભાવે તેણે પોતાના ધંધામાં સારી પ્રતિષ્ઠા જમાવી અને હીસારના વકીલોમાં અગ્રણીપદ મેળવ્યું; પણ ધંધા કરતાં તેને ખીજી ઉચ્ચતર વસ્તુઓની પરવા-લગની વધુ હતી, એટલે સમૃદ્ધિની છાંયો ઉઝાડતી વકીલાતના ધંધાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ત્યજીને તેણે પ્રાંતના સમુદાયના કાર્યમાંજ જીવનમુક્તિ ઠાણવવા માંડી. અહીં પણ

તેને અનુકૂળ અને સહૃદયી મિત્રો તથા સહકારીઓ મળી રહ્યા. તેમાં પોતાની આખી જીંદગીની કમાણી શિક્ષણ અને ખીજાં ક્ષેત્રોમાં અર્પણ કરી દેનાર દાનવીર પંડિત લજપતરાય તથા ‘પંજાબી-પત્ર’ના આદ્યસ્થાપક લાલા જસવંતરાયના પિતા લાલા ચૂડામણિ એ બે મુખ્ય હતા. લાલા ચૂડામણિએ ભટકતા કંગાલો અને કામધંધાવગરના રખડુઓ માટે સ્થાપેલી પંજાબની ઉદ્યોગ-શાળા તો પ્રખ્યાત છે.

આ બધા મિત્રોની સાથે કેવળ પ્રગતિમાન પંજાબનાંજ નહિ, પણ સ્વાધીન ભારતનાં સ્વપ્નાં સેવતા જુવાન લજપતને હવે હીસારતું ક્ષેત્ર સંકુચિત લાગવા માંડ્યું. વળી દયાનંદ કૉલેજની સ્થાપના કર્યા પછી લજપતરાયનું બધું લક્ષ્ય એ કૉલેજને સુદૃઢ બનાવવા અને વિસ્તારવા તરફ વળ્યું, એટલે તેણે ૧૮૯૨ના પ્રારંભમાં લાહોરમાં જઈ અખાડો નાખ્યો. પોતાની અસામાન્ય શુદ્ધિપ્રતિભા, સંસર્ગમાં આવનારની અંદર ચેતનની ચીનગારી, દેશદાઝ, સરળ અને નિખાલસ સ્વભાવ તથા મોહક વ્યક્તિત્વના પ્રભાવે, જુવાન લજપતરાયે જોતજોતામાં લાહોરમાં પોતાને માટે માનવંતું સ્થાન કરી લીધું અને પંજાબની વડી અદાલતના ધારાશાસ્ત્રીઓમાં મોખરે પ્રકાશવા લાગ્યા. લક્ષ્મીદેવીએ તેમનાપર સમૃદ્ધિનાં હાસ્ય વેર્ષ્યાં, પણ હમેશાં સાદી રહેણીના આદનાર લાલાજી-એ પોતાનું કુટુંબ ગરીબ હતું છતાં, પોતાની વકીલાતની આવકમાંથી ખર્ચજોગી રકમ રાખી બાકીની દયાનંદ કૉલેજના દ્રવ્યકેષમાં ભરવા માંડી; અને એ ઉપરાંત પંજાબનાં અન્ય ગામો અને શહેરોમાં શારદામંદિરો-કુમારો અને કુમારીઓ માટેની શાળાઓ-સ્થાપવા અપાર જહેમત લેવા માંડી. આજે આર્યસમાજ વાર્ષિક દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચાં સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ ચલાવે છે, જેમાંનો મોટો ભાગ પંજાબમાંજ છે. પંજાબની એ સંસ્થાઓમાંની ધર્મચેત્રી ઇડો ઉપર લજપતનું નામ અમર અક્ષરે લખાયેલું છે. દલિતોનાં દુઃખ હરવા અને પીડિતોની પીડા હરવામાટે પોતાનો જન્મ છે, એવી પ્રબળ અસ્મિતાની પ્રેરણા નીચે દેશકાર્ય કરી રહેલા લજપતરાયની જુવાનીનો પ્રથમ દશકો આર્યસમાજની પતાકા નીચે આવું રચનાત્મક કાર્ય કરવામાં વ્યતીત થયો અને તેમનું નામ જોતજોતામાં પંજાબભરમાં ગવાવા લાગ્યું.

પણ સ્વાધીનતાની જંખના જંખતા જુવાન લજપતરાયને આયસમાજનું ક્ષેત્ર હવે સંકુચિત પડ્યું. દિનરાત દેશહિતનું ચિંતન કરતા લજપતરાયને સૂઝ્યું કે, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઠીક છે. દુષ્કાળપીડિતોને અન્ન આપવું, અનાથોને આશ્રય આપવો, શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપવી, સમાજ-સુધારો કરવો, જુવાનોને દેશપ્રેમપ્રેરિત બનાવવા-એ બધું સુકાર્ય છે; પણ જ્યાંસુધી દેશની રગેરગમાં પ્રસરી ગયેલું પરાધીનતાનું ઝેર મારી શકાય નહિ; જ્યાંસુધી હિંદી પ્રજાજનો તેના ઘરમાં ગુલામ મટી માલિક બને નહિ, ત્યાંસુધી ધ્યેય તો દૂરજ રહેશે. ઉંડા અભ્યાસ અને અવલોકન પછી લાલાજીએ અગ્નિના અક્ષરોએ પોતાની જીવનપોથીમાં સિદ્ધાંત લખ્યો કે ‘પ્રત્યેક હિંદીએ સૌથી પ્રથમ હિંદની રાજકીય પરાધીનતા મિટાવવા મથવું જોઈએ; રાજકીય પરાધીનતાના નાશની સાથે ખીજા બધાંયે પરાધીનતાએનો નાશ થશે.’ અને આમ લાલાજીએ રાજકીય ચોક્કાના રણસાજ સંજ્યા. તે દિવસથી-વીસમી સદીના આરંભવર્ષના તે દિવસથી તે આ નવે-અર માસની ૧૭મી તારીખના શનિવારે એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બખરતાના પ્રતિનિધિ બ્રિટિશ સિપાઈની લાદીના મારને પરિણામે છેલ્લી સોડ તાણી ત્યાંસુધી-બ્રિટિશની છાતીને કંપાવતા, હિંદના આત્માની વેદનાને ગરવી વાણીમાં વ્યક્ત કરતા, હિંદની સ્વાધીનતાની જંખનાનો ઢંઢેરો પીટતા, સિંદની ત્રાડે ત્રાડતા લાલાજી રાજકીય અને સ્વદેશીય લડવૈયાજ રહ્યા.

જીવનભર સ્વાધીનતાના રણગણ્યમાંજ જુઝવાનો નિરધાર કર્યા પછી લજપતરાયે દેશદેશના સ્વાતંત્ર્યવીરોની દોસ્તી કરવા માંડી અને ઇતિહાસની કિતાબોમાં કેાઇ સમાનધર્મીની રાહ જોતા પડેલા મૅઝિની અને ગેરીબાદી, વૉશિંગ્ટન અને લિંકન વગેરે વીરોની મૈત્રી સાધી. લજપતરાયે એમના જીવનની પારાયણ કરી. ખાસ કરીને છેલ્લી શતાબ્દના ઇટાલિયન શહીદો-મૅઝિની અને ગેરીબાદીએ એનાપર ભારે અસર કરી અને પોતાના આત્માના અમર રસની શાહીમાં લેખિની બોળીને લજપતરાયે એ બંને વીરોની પ્રેરક જીવનકથાઓ લખી. હિંદી ઇતિહાસમાંથી પણ લજપત-

રાયે 'અમર મહાજનો'નો પરિચય કર્યો અને તેમની પશુ ખિરદાવલી લખી. એમની લખેલી એ અશોક અને શિવાજી, દયાનંદ અને કૃષ્ણચંદ્રની જીવનકથાઓ આજસુધી પંજબના જુવાનો વાંચે છે અને અવનવી પ્રેરણા અનુભવે છે.

મંજિનીસમી દેશદાઝની જ્વાળાથી પ્રજ્વલિત બનીને, મંજિનીના હિંદી અવતારસમા લજપતરાય રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા અને ૧૮૮૮ની સાલથી મહાસભામાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો. એ વર્ષની અલાહાબાદની મહાસભા વેળા તેણે સર સૈયદ અહમદને ઉદ્દેશીને લખેલા પત્રો હજીયે મશ્હૂર છે. એ પત્રોમાં લજપતરાયે સર સૈયદ અહમદની મનોદશાના પલટા ઉપર-રાષ્ટ્રવાદી સર સૈયદ કોમીવાદી સર સૈયદ બન્યા તે પરિવર્તન ઉપર-સખ્ત ફટકા લગાવ્યા છે. લજપતરાયના એ પત્રોથી એ કાળમાં દેશભરમાં સનસનાટી થયેલી. જુવાન લજપતરાયનો અભ્યાસ, તેની કલમની શક્તિ, દેશદાઝ અને સૌથી વિશેષ નિર્ભયતાએ તે કાળના રાજકીય કાર્યકરોના દિલ ઉપર ઊંડી અસર કરી.

આ અરસામાં ૧૮૯૭માં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો. લાલાજીએ પોતાના દુષ્કાળપીડિત દેશ-ખાંધવાની વહારઅર્થે જખ્ખર રાહતપ્રવૃત્તિ આદરી. ૧૮૯૯-૧૯૦૦માં પડેલા ખીજા દુષ્કાળ વેળા પશુ એ માનવતાની ભૂતિએ હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોમાં ભમીને ભૂખ્યાંઓની ભૂખ ભાંગી અને વસ્ત્ર-હીનોને વસ્ત્રો પૂર્યાં. મધ્યપ્રાંત, અંગાળ, રાજપૂતાના વગેરે સ્થળોએ અસંખ્ય હિંદુ અનાથોને લજપતરાયે પોતાની રક્ષા નીચે લીધાં. એ વેળા વિદેશી પાદરીઓ હિંદુ અનાથ બાળકોને ભર-માવી તેમને ઇસાઈ ધર્મમાં વટલાવવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતા જોઈ, લજપતરાયે પાદરીઓની એ વટાળપ્રવૃત્તિની સામે ત્રાડ પાડી અને હજારો હિંદુ બાળકોનો હિંદુત્વનો વારસો કાયમ રાખ્યો. લજપતરાયના ઉગ્ર રાજકીય પ્રચારકાર્યની સાથેસાથ, જનસમૂહના સુખદુઃખમાં હમદર્દીભર્યો ભાગ લેનારી તેમની આ પ્રવૃત્તિએ તેમને પ્રજાના સાચા નાયક બનાવ્યા. લજપતરાય તેમની પાંત્રીસ વર્ષની વયે અખિલ હિંદમાં નામના ધરાવતા નેતાવર બન્યા.

૧૯૦૫ની બનારસ મહાસભામાં પંજબના એ કેસરીએ સૌથી પહેલી રજુગર્જના કરી, જેનાં આંદોલનોએ ધડીભર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયા ડોલાવ્યા. લોર્ડ કર્ઝને અંગાળના ભાગલા પાડ્યા પછી બરાબર સિત્તેરમે દિવસે લાલાજીએ બનારસની એ મહાસભાની વ્યાસપીઠ ઉપરથી આગામી નૂતન રાષ્ટ્રીય હીલચાલની રૂપરેખા બતાવી. લાલાજી આગામી બળવાના મુખનાદ બન્યા. અંગભંગના એ કારણે અંગાળાની પ્રજા બળભળી ઉઠી, હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના ઇતિહાસમાં નવો તબક્કો મંડાયો. 'હિંદ આમાર, જનની આમાર, ધાત્રી આમાર, આમાર દેશ'ના જનનાદોથી ભારતનું ગગન-અને સાથેસાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદીઓની છાતી ભેદાઈ રહ્યાં. લાલાજી-એ અંગાળની એ બળવાપ્રવૃત્તિના આગેવાનોમાં સ્થાન લીધું. બ્રિટિશ હાકેમના આ કાર્યની સામે, અંગાળમાં ખીપીનચંદ્ર પાલે, દક્ષિણમાં તિલક મહારાજે અને પંજબમાં લાલા લજપતરાયે ઉગ્ર વિરોધની ત્રાડો દીધી અને એની ગર્જનાના પડખાથી દેશભરની દિશાઓ ગાજી ઉઠી. લાલ, બાલ અને પાલની એ ત્રિપુટીએ આખી હિંદની પ્રજામાં નવચેતન મૂક્યું. એ ચેતનની હુકે હિંદનો જુવાનવર્ગ ખડો થઈ ગયો અને જાણે 'બળવો થશે? કાંતિ થશે? સામ્રાજ્યનો અસ્ત થશે?' એવી ભીતિથી બ્રિટિશ કારભારીઓ ધ્રુજી રહ્યા. લાલ, બાલ અને પાલની ત્રિપુટીએ નવો ઇતિહાસ રચ્યો, નવી પ્રજા ધડી, નવું ભારતવર્ષ સંજ્યું.

સ્વદેશ અને દેશખાંધવો માટેની તેમની આ લાગણીની જ્વાળાઓ જોઈ, તેમની સહૃદયતા ને ફનાગીરીથી મુગ્ધ થઈ, ૧૯૦૫ની મહાસભાએ વિલાયતમાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે ગોપાલ-કૃષ્ણ ગોખલેની સાથે સર્વાનુમતે તેમની પસંદગી કરી અને ગોખલે ને લજપતરાયનું પ્રતિનિધિ-મંડળ યુરોપને પ્રવાસે ઉપડ્યું.

પંજબનો સિંહ ગોખલેજીની સંગે વિલાયત પહોંચ્યો અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદે હિંદી પ્રજાનું કેવું કચ્ચરધાણ વાળી નાખ્યું છે, એ પંજબકેસરીએ તેની જ્વાળાઝરતી વાણીમાં વિલાયતી પ્રજાને સમજાવ્યું. લજપતરાયે સંખ્યાબંધ સભાઓ સમક્ષ બાંધી કર્યો ને વિલાયતના

સર્વ પક્ષના અગ્રેસરોના મનપર ઉઠી છાપ પાડી ખખર કરી કે ‘હિંદી પ્રજા હવે જાગી છે અને પોતાપરની સામ્રાજ્યવાદની ઝુંસરી ફગાવી દેવા માગે છે.’

ઇંગ્લેંડને પ્રવાસ પૂરો કરીને લજપતરાય યૂરોપના ખીન્ન દેશોની મુસાફરીએ નીકળ્યા અને પછી અમેરિકાનું નિરીક્ષણ કરવા ઉપડ્યા. એમણે ત્યાંની શિક્ષણસંસ્થાઓનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો અને હિંદમાં શિક્ષણકાર્ય કરતી સંખ્યામધ્ય આર્યસમાજ સંસ્થાઓમાં કયી કયી દિશામાં સુધારા-વધારા થઇ શકે તે જોયું. ઉઘાડી આંખોએ બધું જોતા અને સ્વાધીનતાની ધગશથી સળગતા લજપતરાય ઉપર યૂરોપ-અમેરિકાના આ પ્રવાસે ઉઠી અસર મૂકી, તેને નવી દૃષ્ટિ આપી અને એવડા ઉત્સાહની ભરતીથી ઉભરાતા હૃદયે લજપતરાય હિંદ આવ્યા.

આ અરસામાં પંજાબમાં સરકારે વધારેલી જમીનમહેસુલ અને નહેરના પાણીના દરસંબંધી સરકારી નીતિની સામે લોકોનો પોકાર ઉઠ્યો. ‘પંજાબી’ પત્રની કટારોમાંથી લજપતરાયની લેખિનીએ અંગ્રેજ મહેસુલવહીવટ સામે વજ્રના પ્રહારો કરવા માંડ્યા. પંજાબના ગોરા કાર-ભારીઓને આ બળવાખોર, ઇશ્વરિય સામ્રાજ્યના પાયા હવ્યમચાવતો લાગ્યો; એટલે તેને ઠેકાણે પાડવા પોતાના રાક્ષસી ભાષામાંથી ૧૮૧૮ના રેગ્યુલેશન ટ્રી નામનું શસ્ત્ર કાઢ્યું અને એ કાયદાની રૂએ ૧૯૦૭ના મે મહિનાના એક દિવસે લજપતરાયને પંજાબની સરકારે અચાનક એમના ઘરમાંથી ગુપ્ત રીતે ઉઠાવીને બ્રહ્મદેશમાં માંડલેના કિલ્લામાં પૂર્યા. હિંદમૈયાની સેવા કરવાનો-સ્વદેશપ્રેમ આચરવાનો ‘ગુન્હો’ કરનાર દેશભક્તોની જીંદગીની મજલદરમિયાન વયમાં માંડલેની તુરગો આવે છે એ આપણે અત્યારે જાણીએ છીએ; પણ જે કાળે જેલ જતું એ આજની પેઠે લ્હાવ નહોતો ગણાતો તે સમયમાં એ દેશપારી ને કારાવાસને મર્દાનગીથી ભોગવી લઇને તેનો ૩૨ કાઠી નાખનાર લાલાજી પ્રથમ હતા.

લજપતરાયની આ અચાનક દેશપારીથી આખો દેશ ખળભળી ઉઠ્યો. અખખારોએ, જાહેર-સભાઓએ, જાહેર સંસ્થાઓએ, વિદ્યાર્થીમંડળોએ-એમેરથી સરકારના આ હીચકારા કૃત્યસામે વિરોધનો મારો ચલાવ્યો. હિંદમાં કોઇ અજબ જાગૃતિ આવી. લજપતરાય થોડા મહિના માંડલેમાં સરકારની મહેમાનગતી ભોગવી પાછા આવ્યા અને ‘મારી દેશપારીની કથની’ માં એ વીતકની આખી કથા હિંદી પ્રજા પાસે મૂકી. લજપતરાયની ચૈતન્યદાયી લેખિનીએ લખાયેલી એ કથની વાંચી હિંદી પ્રજાએ નવી પ્રેરણા મેળવી; આજેયે હિંદી જીવાન એ પુસ્તકના વાચનથી નવપ્રેરણા મેળવે છે.

દેશને નામે અપૂર્વ ત્યાગ અને અનન્ય તપશ્ચર્યાના કરવૈયા સમરવીર તરીકે, તરુણ હિંદીઓના પૂજનસ્પદ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અવતારતરીકે, માંડલેથી પાછા પધારીને લાલાજીએ ફરી એટલીજ ઉગ્રતાથી દેશકાર્યની ધુરા હાથ ધરી અને ૧૯૦૭ ની સુરનની ઐતિહાસિક મહાસભામાં ભાગ લીધો. તિલક મહારાજ, અરવિંદ ધોષ, આપર્ડે વગેરેના જહાસ પક્ષના નેતાવરતરીકે સુરતે એ પંજાબકેસરીનું અદ્ભુત સ્વાગત કર્યું અને ત્યાર પછી લજપતરાય, રણમેદાનમાં સાચો રણવીર પહેલી હરોળમાં ઉભે તેમ, દેશહિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં મોખરે રહેવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનમાં તિલક-લજપતયુગ એકો, તે છેક ૧૯૨૦માં ગાંધીયુગનો આરંભ થયો ત્યારે એ યુગ પૂરો થયો. જે કે લજપતરાય તો ગાંધીયુગમાં પણ તેમના અનેરા પ્રકાશેજ પ્રકાશતા રહ્યા; એ યુગના નવા સૂર્યમંડળમાં પણ તેમનું સ્થાન અવિચળ રહ્યું.

માંડલેના કારાવાસ પછી લાલાજીના જીવનમાં એથીયે વધારે આકરા મહત્વનો એવોજ ખીન્નો પ્રસંગ આવ્યો સને ૧૯૧૪માં. એ વેળા યૂરોપીય મહાયુદ્ધનો આરંભ થયો હતો. લાલાજી અમેરિકાના પ્રવાસે ઉપડ્યા હતા અને પ્રવાસ પૂરો કરી હિંદ પાછા ફરવાની તૈયારી કરતા હતા, એવામાં અચાનક બ્રિટિશ વહીવટદારોએ એ નરસિંહના હાથમાં ફરમાન મૂક્યું:—‘યુદ્ધ ચાલે ત્યાં-સુધી તમને હિંદમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઇ છે.’ લાલાજી ક્રાંતિવાદી છે, મોકો મળ્યે ગદ્ગરની સરદારી લે તેવા છે, તેની સરદારી નીચે બાંખનાં કારખાનાં ચાલે છે, એવી એવી માન્યતાઓ સરકારી મંડળોમાં પ્રવર્તતી; એટલે વિગ્રહદરમિયાન લાલાજીને હિંદમાં પાછા આવવાની મના થઇ. લાલાજીને ફરજિયાત દેશપારી ભોગવવી પડી. લગભગ આઠ લાંબાં વર્ષોસુધી હિંદુસ્તાનથી બાર

હજાર માહિલ દૂર, કુટુંબપરિવારથી ત્યજાઇને, આર્થિક મુંઝવણમાં, અજાણ્યા જનસમુદાયની વચ્ચે લાલાજીને પૂરાઈ રહેલું પડ્યું; પણ એ ફરજિયાત દેશનિકાલીના દિવસે દિવસનો ઉપયોગ લાલાજીએ સ્વ-દેશની સેવાઅર્થે કર્યો. લેખિનીથી અને જીહ્વાથી હિંદની પરાધીન હાલત સંબંધમાં એમણે અમેરિકામાં અને યુરોપમાં અદ્ભુત પ્રચારકાર્ય કર્યું. આઠ વર્ષના એ અમેરિકાવાસ દરમિયાન લાલાજીએ, હિંદની દુર્દશા પૂરવાર કરતા આંકડાઓ અને હકીકતોથી ભરેલી દશ લાખ વિધિવિધ પત્રિકાઓ, પુસ્તિકાઓ ને અખબાર-લેખો પ્રગટ કર્યો, ‘યંગ ઇન્ડિયા’ (તરુણ ભારત) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું—જે પુસ્તકને હજી છેક ગયા વર્ષ સુધી હિંદમાં લાવવાની મનાઈ હતી—અને હિંદુસ્તાનમાં રહીનેટલું ન થઈ શકે તેટલું હિંદુસ્તાનની બહાર રહીને કરી હિંદી પ્રજાને અને અમેરિકન રાષ્ટ્રને તાબુબ કરી દીધાં.

જતાં પોતાના દેશખંડુઓની વચ્ચે વસવા અને તેમની પ્રત્યક્ષ સેવા ઉદાવવા તલસતા લાલાજીને એથી સંતોષ નહોતો. સ્વદેશના વિભેગથી એમને અપાર વેદના થતી. મહાયુદ્ધ બંધ થયું, પણ એમના દેશનિકાલની અવધ આવી નહિ. અહીં દેશમાં રૌલેટ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ પોકારાયો, પંજબમાં જલિયાંવાલા બાગની કત્લ થઇ. એ ગોઝારા સમ્રાહના સમાચાર લાલાજીને અમેરિકા પહોંચ્યા અને એ દેશબંધને મહાત્માજીના ‘યંગ ઇન્ડિયા’ પત્રમાં એક પત્ર લખી પોતાની એ વેદના દાલવી:—‘અત્યારે, જ્યારે મારા દેશખંડુઓ જગત્તર અંતરાયોની સામે મહાન વિગ્રહ આરંભી રહ્યા છે ત્યારે, મારો હિરસો પૂરવાને હું હિંદમાં નથી એ વિચારે હું બહુ અકળાઉં છું; હું કેઈ ભારે અપરાધ આચરી રહ્યો હોઉં એમ મને લાગે છે...’ આખરે શહેનશાહના ઢંઢેરાએ લાલાજીને માટે પોતાના પ્રિય વતનમાં પાછા ફરવાનું શક્ય બનાવ્યું અને ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૦ મી તારીખે લાલાજીએ હિંદમાં પગ મૂક્યો.

આઠ વર્ષના વિભેગ પછી લાલાજીએ મુંબાઇના કિનારે ઉતરી હિંદ ઉપર પહેલી નજર કરી તો હિંદની સારી શિક્ષણ બદલાઇ ગઈ હતી. નૂતન હિંદ, નૂતન પ્રજા, નૂતન લાવાનાઓ અને મનોરથોની વિરાટ મૂર્તિઓ પ્રગટ થતી જોઇ એ પુરુષવરનો આત્મા પ્રસન્ન બન્યો. હિંદને કિનારે પગ મૂકતાં એણે નવું હિંદ સર્જાતું જોયું; સ્વરાજ્યને માટે અધીરો બનેલો જનસમાજ જોયો; અધિકારો અને હક્કોની અસ્મિતાથી દેદીધ્યમાન નવી પ્રજા જોઇ. જલિયાંવાલા બાગની કત્લની સામે હિંદ અજૂતપૂર્વે રોષથી સળગી રહ્યો હતો, ગાંધીજી અસહકારની—સેતાની સરકારની જડ ઉપેક્ષી નાખવાની—વિશ્લેષવાણી ઉચ્ચારી રહ્યા હતા અને એના પડખે એથી હિંદની દિશાઓ ગાજી રહી હતી. આવી વેળાએ લાલાજીસમા જીવનભરના અઠંગ બળવાખોરનું સ્થાન ગાંધીજીની પડખે જોાય; અને લાલાજીએ એ સ્થાન તત્કાળ લઈ લીધું.

દેશે ૧૯૨૦ની કલકત્તાની ખાસ મહાસભાવેળા લાલાજીને પ્રમુખપદે પધરાવ્યા. લાલજીએ એ માનવંત આસનેથી પંજબના હત્યાકાંડપરતે બ્રિટિશ સરકાર ઉપર માનવતાના દેવાળાનો, શયતાનિયતનો, રાક્ષસીપણનો, બર્બરતાનો—એમ અનેક આરોપો મૂક્યા અને જીવનભર સિંહની ત્રાડે વિદેશી વહીવટદારોની છાતી વિંધનારા એ કેસરીએ સિંહત્રાડ નાખી કે ‘જે અમલદારોએ મારા દેશના જીવાને પાસે નાકલીટીઓ ખેંચાવી છે, જે અમલદારોએ મારા દેશખંડુઓને ફટકા માર્યા છે, જે અમલદારોએ અનેક રીતે હિંદી પ્રજાને અપમાની છે તે અમલદારો સાથે મહોબ્બત કેળવવા હું હરગીઝ તૈયાર નથી. મારા હૃદયમાં કારી જગમ થયો છે; હું હતાશ બન્યો છું. અસહકારનો ઝંડો ફરકાવવો એજ અમારે માટે ધર્મ વસ્તુ છે.’ ત્યાર પછી નાતપુર મહાસભા થઇ અને હિંદી પ્રજાએ અસહકારનો નિર્ધાર પોકાર્યો. તે દિવસથી લાલાજી અસહકાર-જંગમાં મહાત્માજીની જમણી જુગ બન્યા. બંગાળમાં દેશખંડુ ચિત્તરંજન અને પંજબમાં લજપતરાય એ બંને નેતાવરોએ અસહકારને અજબ જોર આપ્યું.

અસહકાર-જંગના એ દિવસોમાં લાલાજીની અવસ્થા થતી જતી હતી, પંજબનો એ સિંહ વૃદ્ધ બનતો જતો હતો; પણ તેનું સૌર્ય વૃદ્ધ નહોતું બનતું જતું. સૌર્ય અને સાહસ, નિર્ભયતા અને નિશ્ચયબળમાં તો એ લાલાજી ક્યાંઈ કંઠેજ સ્થાપનાર જીવાન લજપતજ રહ્યા હતા. જીવાનના ઉત્સાહથી લાલાજી અસહકારના કાળમાં બખ્ખે વાર જેલ ગયા અને બીજી જે જે આપદાઓ

ને યાતનાઓ સહેલી પડે તે પ્રસન્નચિત્તે સહી.

અસહકારનો જીવાળ ઉતર્યો; લાલાજી જલમાંથી પાછા ફર્યા; દેશખંડુએ સ્વરાજ્યપક્ષ સ્થાપ્યો; ધારાસભાઓ સર કરવાનો કાર્યક્રમ ચોજ્યો. લાલાજી એ નવા સંગ્રામમાંયે મોખરે રહ્યા. વડી ધારાસભામાં ખેડા પછી, ત્યાં પણ જાહેરીની છેલ્લી ધડીસુધી લાલાજી સદા દેશહિતાર્થે 'સંહની મિસાલે ગજ્યાજ' છે.

દેશને કાળે જેનું જીવન જીવંત કુરખાની સમુદાય હતું એવા લાલાજીના જીવનનો છેલ્લો પ્રસંગ પણ એ નરસિંહના ઉત્તમ મસ્તક ઉપર સાચી શહીદીનો યશમુકુટ પહેરાવનારો બની ગયો. આ દેશનું કિસ્મત ધડવાને માટે દરિયાપારના બ્રિટિશ ટાપુઓમાંથી આવેલા સાત પરદેશીઓના બનેલા 'સાયમન કમિશન'ને તેના લાહોરના આગમન વખતે જાકાર આપવાને પંજાબી પ્રજાનું સરઘસ લાહોર સ્ટેશને ગયેલું. એને મોખરે લાલાજી, માલવીયજી અને ખીજા સ્થાનિક વિખ્યાત નેતાઓ હતા. સરકારી પોલિસથી એ સરઘસની પ્રચંડતા અને 'સાયમન પાછો જા'ની ગગનભેદી ગર્જનાઓ ન સાંખી શકાઈ. તેણે માથું યુમાવીને લાડી ઉઠાળી. લાલાજીના હૃદયભાગ ઉપર લાડીના પ્રહાર થયા. લાલાજીની પડખે ઉભેલા નેતાઓએ આડા ધા ઝીલી લાલાજીને ઉગાર્યો; એમ ન થયું હોત તો લાલાજી ત્યાંજ ટગલો થઈ પડ્યા હોત એમ લાલાજીએ સ્વમુખે ઉચ્ચાર્યું છે. એ પ્રહાર લાંબને લાલાજી પાછા ફર્યા ડબ્બી ઓક્ટોબરે અને પછી ૧૭ મી નવેમ્બરે તેમનું હૃદય અંધ પડી ગયું; પંજાબનો સિંહ પોદી ગયો. લાલાજીના ડોક્ટરો કહે છે કે, એ લાડીનાજ હુમલાને પરિણામે લાલાજીનું મૃત્યુ થયું છે. લાલાજીના દોસ્ત દિવાન ચમનલાલ કહે છે કે "લાલાજીએ મને કહ્યું હતું કે તેમનો ઇરિદો માફ ખૂન કરવાનો હતો." લાલાજીની સાથે તે વેળા સરઘસના મોખરે ઉભેલા પ્રતિષ્ઠિત પુરોષ પોકારે છે કે, લાલાજી ઉપરનો એ હુમલો જીવલેલો હતો. આ બધાં વચ્ચે એમ પૂરવાર કરે છે કે, લાલાજીનું મૃત્યુ સરકારી પોલિસની લાડીના ધાચી નીપજ્યું છે; સાયમન કમિશને લાલાજીનો ભોગ લીધો છે; અર્ધા સદીસુધી બ્રિટિશ વહીવટદારોને હંફાવનાર વીર લાલાજીની આખરે બ્રિટિશ કિન્નાખોરીએ કતલ કરી છે; અને આગાહી કરવામાં આવેલું ન હોય તો, બ્રિટિશ વહીવટદારો ભલે જાણે કે લાલાજીના ખૂનથી તૃપ્ત થનાર એ શયતાની બ્રિટિશ તત્ત્વની જડ ઉખેડયા પછીજ હિંદનો પ્રજુદ આત્મા નિરાંત અનુભવશે. લાલાજી પોતેજ, એ લાડીના ધા પડ્યા પછી અમર આગાહી કરી જાય છે કે "એ ધા અમારા આત્મામાં ઉઠો ઉતરી ગયો છે... હું આ સરકારને ચેનાવવા માથું છું કે, આ દેશમાં રક્તપાતભરી રાજ્યક્રાંતિ થાય તો એવો દિવસ લાવવાની જવાબદારી આજના જેવું વર્તન કરનારા તેના યૂરોપીયન અમલદારોને સિર રહેશે... સરકાર અને તેના અમલદારો આજની રીતેજ વર્તવા માગતા હોય તો અમારા જીવાનો અમારો કાણુ ફેંકી દેતા અને તેમના સ્વદેશની સ્વાધીનતા સર કરવા મરજી મુજબનો માર્ગ લેના જોઈને હું તાજીબ નહિ થાઉં... એ દિવસ જોવાને હું જીવતો હોયશ કે નહિ તે હું નથી જાણતો; પણ હું જીવતો હોઉં કે ન હોઉં તોયે સરકાર મારા દેશના જીવાનો તે માર્ગ લેવાની ફરજ પાડશે તો તો મારો આત્મા અંતરિક્ષમાંથી તેમના એ યુદ્ધમાં વિજય મળો એવી આશિષો વર્ષાવશે."

રાજકીય રણંગણમાં સદા શહીદતાં સાહસ, શૌર્ય, આવેશ અને નિર્ભયતાથી ઝઝૂમનાર લાલાજીના જીવનની ખીજ બાજુઓ પણ એટલીજ જ્વલંત છે. દેશહિતની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં-વિધાતક ને વિધાયક એવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં-એ નરવીર સદા અગ્રેસર હોતો. એ રાજકીય લડ-વૈયો, શિક્ષણશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર, સમાજસુધારક, દલિતોદ્ધારક, અખ્યાતવેશ-અને શું શું ન હતો? એ નરપુંગવનું જીવન સંપૂર્ણ હતું-એનું હૃદય યોદ્ધાનું અને એનો આત્મા સંતનો હતો. એની લેખિની તલવારસમી હતી અને જીલ્લા જવાળાનાં તત્ત્વોની બનેલી હતી. દેશને કાળે ભોગ ધરવાની એની શક્તિ અજોડ હતી. એણે આજ દિવસસુધીમાં હિંદી સરકાર અંત્યજનો ઉદ્ધારને માટે નથી ક્યું એટલું એકલે હાથે ક્યું છે. એણે એનું દેશકાર્ય એના મૃત્યુ પછીયે અવિરત ચાલુ રહે એટલા માટે જોખમેજીની હિંદસેવકસમાજ જેવી 'હિંદ-લોકસેવક-સમાજ' સ્થાપી;

એણે હિંદુસમાજમાં નવપ્રાણ પૂરવાને હિંદુસંગઠનની પ્રવૃત્તિની સરદારી લીધી; હિંદુને તાકાત જમાવવાનો મંત્ર શીખવ્યો; એણે લાહોરની ધ્યાનદંડ કોલેજ જેવી સંખ્યાબંધ શિક્ષણસ્થાઓ સ્થાપવામાં હિસ્સો પૂર્યો; અને છેલ્લે છેલ્લે પોતાની મિલકતની પાછળે દાન કરી દઈ લાહોરમાં પોતાની માતાના નામથી મહિલાઓ માટે એક ઇસ્પતાલ સ્થાપીને અને પોતાના વતનમાં પિતાના નામથી એક હાઇસ્કૂલ સ્થાપીને એ આત્માએ તૃપ્તિ અનુભવી. લાલાજીએ ઇતિહાસ રચ્યો છે—સદી પછી લોકો માનતાં અચકાશે એવો અદ્ભુત ઇતિહાસ રચ્યો છે. લાલાજી, આ લીડીઓના લખનારને મન, અને કદાચ બીજા ધણાયને મન, તિલક અને ચિત્તરંજનથીયે મહાન વિભૂતિ હતા. સ્વપ્નો, યોજનાઓ ને સિદ્ધિઓમાં એ પંજબકેસરી લજપતતું સ્થાન લેનિન સરખાઓની હરોળમાં છે.

મહાન લજપત તેના દેશબંધુઓની વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો; માનવોનાં જન્મ અને મૃત્યુ ઉપર શાસન કરતા દેવતાઓએ તેને ઉંચકી લીધો. આજે, જાણે અર્ધા સદીસુધી, કોઇ ગિરિશૃંગ ઉપર ઉભી રણુબેરી બળવનાર એ શૃંગની પાછળ અદ્ભુત બની જાય છે; ધડીબર લાગે છે કે, એ રણુબેરીતું રણુગાન પૂરું થયું છે. પણ ના—

એ રણુગાનના પ્રેરક સૂરના દિગ્વિસ્તાર પડ્યા, ગિરિઓ ને ગવહરો, અરણ્યો ને વનરાષ્ટ્રો, નદીતીરો અને જનપદોની મધ્યે હજી ગાજી રહ્યા છે; અને જ્યાંસુધી ભારત સ્વાધીન નહિ અને ત્યાંસુધી ગાળ્યા કરશે, લજપતની રણુબેરી બજાવવાનું કરશે. એ રણુબેરી અમર છે.

(“કુમાર” ના કાર્તિક સં. ૧૯૮૫ ના અંકમાં લેખક:—શ્રી. કલકાષ્ઠ કોઠારી)

૧૦૭—“વીરોનો પણ વીર”

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તરફના લાલાજીના જીવનચરિત્રમાંથી)

ઇ. સ. ૧૯૦૭ નો મે મહિનો ચાલતો હતો; રાવલપિંડીના પાંચ નેતાઓને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. એ પાંચેને માટે જમીન મેળવવા, ઉશ્કેરાયેલા પ્રજાસાગરને શાંત પાડવા અને જરૂર પડે તો જેલમાં મિત્રોનો સાથ કરવા લાજપતરાય યત્નશીલ હતા.

એક જણે કહ્યું “તમારા લાયલાપુર ખાતેના ભાષણમાંથી ‘રાજદ્રોહ’નું ટીપું નીચોવવા માટે જમીન-આસામાન એક થઇ રહ્યાં છે.”

બીજાએ કહ્યું “કુકા લોકોના આગેવાન ભાઇ રામસિંગના જેવી તમારી પણ વલે કરવાની ગોઠવણ ચાલી રહી છે.” (ભાઇ રામસિંગ શીખોના એક ધાર્મિક સંપ્રદાયનો નેતા હતો. એ સંપ્રદાયપર રાજદ્રોહી વિલવખોરીનો સંદેહ હતો. ૧૮૭૨માં એને ૧૮૧૮ના કાયદા નં. ૩ની રૂઢિએ, મુકદ્દમે ચલાવ્યા વગર એને અલ્લેશ કાળાપાણીએ ઉપાડી જવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં તુરત એ મરણ પામ્યો હતો.)

ત્રીજા મિત્રે સલાહ આપી કે “લાહોરમાંથી નીકળી જઇએ, વાદળું પસાર થઇ જવા દઇએ.”

લાજપતરાયે જવાબ આપ્યો “નહિ, નહિ! એ કાયદાની ચુંગાલમાં આવવા જેવું એક પણ કામ મેં કયું નથી. મને કાયદેસર સરકારની આંગળી અડકી શકેજ નહિ, મને કશો ભય નથી. મારા મજબૂતમાં તો એકજ વિચાર ધૂમે છે કે, રાવલપિંડીવાળા પાંચ મિત્રોને માટે કાંઈક કરી છૂટું. અત્યારે એ પાંચે જણા બંદીખાનામાં છે ને હું સુખે ઘરમાં નિદ્રા કરું છું, એ વિચાર મને ઝંપવા દેતો નથી. હું રાવલપિંડી જઇને જેમ અને તેમ તેઓની નિકટમાં રહું તો ઠીક.”

લાલાજી આ વિચાર કરે છે ત્યાં એમને સમાચાર મળ્યા કે, એ પાંચે જણના સ્નેહી-સંબંધીઓ ઇચ્છે છે કે લાજપતરાય દૂરજ રહે તો ઠીક. તેઓતું માનવું છે કે, પાંચ જણાપરની આ આક્રમક લાલાનીજ રાવલપિંડીની હાજરીને આભારી છે; અને તેઓ લાલાજી સાથેનો સંબંધ ત્યજ દેવા ઇચ્છે છે.

લાજપતરાયે આ માગણીને શિરપર ચઢાવી, પરંતુ હૃદય રહેતું નહોતું. એણે પાંચ પરદેજ

અથેલાઓને કારાચુકમાં સંદેશો પહોંચાડ્યો કે “મારી જરૂર પડે ત્યારે તૈયારજ ઉભા છું; અભારે નથી આવતો, કેમકે મને ના પાડવામાં આવી છે.”

x

x

x

x

પોતાનાપર ઘેરાતાં વાદળાંની વાતો વધવા લાગી. ૧૮૧૮નો કાળો કાયદો ઉઘાડીને વાંચી નેયો, માથું ધૂણાવ્યું: “ના, ના, આમાં જણાવેલું મેં કદીજ ક્યું નથી. મને પકડેજ નહિ. હું એવો કયો મોટો માણસ!”

છતાં અફવાઓ વધવા લાગી. કદાચ ગામતરફ કરવું પડશે એવું માનીને લાલાજીએ તૈયારી કરવા માંડી. તૈયારી શી શી કરી?

૧-પત્ની તો બહાદુર છે, એ નહિ મુંઝાય. એ તો બચ્ચાંને હિંમતથી ઉછેરશે, એની મને ચિંતા નથી.

૨-પિતાજીનો પ્રેમ અપરંપાર છે. એ ડોસો ખૂરી ખૂરીને મરશે; માટે એનાપર હિંમત દેનારો પત્ર લખી કાઢ્યો:-

“વહાલા પિતાજી!

મારી ગિરફતારીની અફવાઓ જોરથી ચાલી રહી છે. એ કેટલી પાયાદાર છે તે ખબર નથી, છતાં આપને વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું કે, મારાપર ચાહે તે વિપત્તિ પડે, આપ ગભરાશો નહિ. અગ્નિ સાથે ખેલનારનું કવચિત મોં દાઝે, તેથી શું ચંદ્ર ગયું? રાજસત્તાનાં કૃત્યો-પર ટીકા કરવી એ અગ્નિ સાથેની રમત રમવા બરોબર છે. મને બીજી કશી ફિકર નથી. માત્ર આપની ઉપર પાછળથી આવી પડનારી મુશીબતોની ચિંતા છે; માટે મને ખાત્રી આપો કે, મારી ગિરફતારીથી આપ ગભરાશો નહિ. હંસરાજ, ગુરુદાસ અને અમોલખરામ જેવા કેદમાં ગયા છે, તો હું બિચારો શી ગણત્રીમાં! ગમે તે થાઓ, પણ કાયરતા દાખવવાનું આ ટાણું નથી. ઉલટું જે કાંઈ ગુજરે તે મર્દની રીતે સહેવાનું છે x x x મને કશી વ્યાકુળતા નથી. આપ પણ મારી કશી પરવા કરતા નહિ.

લિં. આપનો નમ્ર સેવક-લાજીપતરાય

૩-બીજા પ્રાંતોના નેતાઓને તેમજ વિલાયતના મિત્રોને પંખાબની દમનનીતિ વિષે વાકેફ કરનારા કાગળો લખ્યા.

૪-તે દિવસ અદાલતમાં કશું કામ તો નહોતું, પરંતુ એક અસીસે અમુક વ્યવસ્થા કરવા માટે શ. ૩૫૦ બે દિવસ ઉપર આપેલા, તેની વ્યવસ્થા કરવા પોતે તૈયાર થયા. ગાડીની વર્ધા દીધી; ત્યાં તો બે પોલીસ અમલદારો આવીને ઉભા રહ્યા: “આપને કમિશનર સાહેબ યાદ કરે છે.”

“શા માટે?”

“એ ખબર નથી.”

લાગ્યું કે, લોકોનો ઉસ્કેરાટ શાંત કરવાના કામમાં મદદે બોલાવતા હશે, કહ્યું: “હમણું અદાલતમાં જઈને વળતાં મળી જઈ છું.”

“પણ લાલાજી! હમણુંજ કામ છે, થોડીજ મિનિટનું.”

લાજીપતરાય વહેંચાયા, કંઈક આફત છે. સ્મિત કરીને કહ્યું: “બહુ સારું, ચાલો. મારી ગાડીમાંજ સૌ જઈએ.”

x

x

x

x

વિપત્તિના પ્રવાસપર લાજીપતરાય સ્મિત કરતા ચાલ્યા. ત્યાં તો સામે બીજા અંગ્રેજ અમલદારોની ગાડીઓ મળી. ફૂદી ફૂદીને એ બે ગોરાઓ લાજીપતરાયની ગાડીની પગથીપર ચઢી ગયા. લાજીપતરાયે પોલિસના ઉપરી રૂડલને તો પિછાન હોવાથી કહ્યું “અંદર આવી જાઓને!” આમ બે મિનિટમાં પોલીસ કચેરીએ પહોંચ્યા.

કમિશ્નરે ગવર્નર જનરલ તરફથી આવેલો કાળાપાણીનો હુકમ દેખાડ્યો. લાજીપતરાય હસીને બોલ્યા:-“તૈયાર છું.”

“કાંઈને મળવું છે?”

“ના રે!”

“કંઈ કાગળપત્ર લખવો છે?”

“હા હા, જરૂર.”

કાગળ, શાહી ને કલમ હાજર થયાં; પુત્ર પ્યારેલાલને લખ્યું:—“હું ક્યાં જઈ છું તે ખબર નથી. ક્યારે આવીશ તે જાણતો નથી. આ એક કામ કરજે. આ સાથે રૂ. ૩૫૦ ની નોટો મોકલું છું, તે આપણા અસીલને પાછી દેજે; અથવા એ કહે તેવી વ્યવસ્થા કરજે. ખીજા થોડા મુકદ્દમાઓ ચલાવવાનું મેં અસીલોને વચન દીધું છે, તે તેઓ કબૂલ થાય તો તું ચલાવજે. મોટા બાપુને હિંમત દેજે, એની આજ્ઞામાં રહેજે!”

કાગળ ખીડી, પોલીસને આપી, પોતે પોલીસની ગાડીમાં બેઠા. ડેપ્યુટિ કમિશનર પોતેજ મોટર હાંકી રહ્યો છે. ડી. પો. સુપ્રી. રિવોલ્વર લઇને બાજુમાં બેઠો છે, પાછળની બેઠકમાં લાલાજીની પડખે ફોનદાર બેઠો છે.

સ્વસ્થ લાજપતે તે વખતે ત્યાં ઉભેલા એકના એક દેશખાંધવને-પોલિસ ઈન્સ્પેક્ટરને સલામ કરી, આગળ વધ્યા. પૂછ ઓળંગતાં તો એણે એક મોટું સૈન્ય પોતાની તરફ આવતું દીધું. ચૂરોપી અને દેશી પેદલ અને ઘોડેસવાર, સાથે થોડું તોપખાતું! આ બધું લાજપતરાયપર જાપતો રાખવા માટે! એ જોઇને લાલાના હૈયામાં હસવું આવ્યું; પરંતુ હાસ્ય એણે રોકી લીધું. x x x કોટડીમાં પૂરાઈ ગયા.

સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સાચવ્યું, કરી છકર, પૂછપરછ, ઉગ્રતા અથવા દેહશત નથી. એક રેખામાં કે રંગમાં પશુ ઉશ્કેરાટ નથી. જાતે વૈશ્ય, ધર્મે મૂળથી જૈન, શાણા ઠરેલા વૈશ્યની રીતે લાલાજીએ લાઇ રામસિંગની વક્ષેને બેટવા કાળાપાણીની મુસાફરી આદરી. દુકાન વધાવી લેતો ડાહ્યો વશ્વિક પાછળે પાછની વ્યવસ્થા કરીને વેપાર સંકેલી લે, તેટલી સ્વસ્થતા લાલાજીએ આ નવા જીવન-પ્રવાસે પળતી વેળા ખતાવી. રાત્રે કારાગૃહમાં એકલા પડતાંની વારજ આત્મ-નિરીક્ષણ આરંભ્યું, એનાજ શબ્દો ટાંકીએ:—

“પ્રથમ પહેલાં તો પરમાત્માનો મેં પાડ માન્યો કે, હું પરહેજ થતી વેળા કૌટુંબિક કરુણ નાટ્યપ્રવેશોમાંથી બચી ગયો. પિતા, પત્ની અથવા બચ્ચાં તે સમયે હાજર હોત તો ન બચત. પિતાને માટે દિલગીર હતો, પરંતુ એમના ચારિત્ર્યના બળ ઉપર તેમજ સંકટ વેળાની એમની ચિત્ત-સ્વચ્છતા ઉપર મને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે એમની વ્યાકુળતાનો વિચારભાર મારા મનપર બહુ ન રહ્યો. પત્ની અને બચ્ચાંને તો પિતાની ગોદમાં સુરક્ષિત માન્યાં. એ રીતે કુટુંબના વિચારમાંથી મનને મુક્ત કરી લીધું. પછી મેં માફ નૈતિક તથા માનસિક બળ માપી જોયું. મને લાગ્યું કે, એ બળ તૂટવાની જરૂર કે ધાસ્તી નહોતી. બચ્ચાંથીજ જગતકર્તાના ડહાપણમાં આસ્થા હતી ને તે ઉપરાંત ચાહે તેવી કટોકટીમાં પશુ મને ટદાર રાખનાર ફાજલ અત્મશ્રદ્ધા મારામાં મેં બળતી દીડી.

આ રીતના આત્મનિરીક્ષણમાંથી નાહી-ઘોષને હું જીવનમાં પૂર્વે હતો તેથી સવિશેષ બળવાન ને નિશ્ચયવાન થઈ બહાર નીકળ્યો. અંતમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે, હે પિતા! મદદનો સીનો રાખવાની મને શક્તિ દેજે! અને મારા સ્વદેશનું હિત જરી પશુ જોખમાય તેવું કશું પગલું જાણે-અજાણે પશુ ભરવાના પ્રલોભનમાંથી મને રક્ષી લેજે!”

આત્મ-નિરીક્ષણ પૂરું થયું. પછી સરકાર સાંભરી. સરકારની આ ચાલખાજીપર લાજપતરાય હતી પડ્યા. સરકારને એના જાસુસોએ આવી સળંગ થાપ દીધેલી દેખીને લાજપતરાયને રસુજ ઉપજ.

સૂર્યદેવ નમ્યા, કારાગૃહના દ્વારપરના તાળામાં આવી ફરતી સંભળાઈ અને અચાજ આબો “લાજપતરાય!”

આવનાર મનુષ્ય ડિરિટ્કટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. રૂન્ડલ હતા. એણે કહ્યું “બહાર નીકળો.” લાલાજી બહાર નીકળ્યા, મોટર તૈયાર હતી. મોટર ચાલી, સ્ટેશન આવ્યું. પરોણાને માટે એક સ્પેશ્યલ ટ્રેન ઉભી હતી. હુકમ મુજબ કેદી ડબ્બામાં ચઢ્યા.

રૂન્ડલ બોલ્યો “લાજપતરાય ! સાંજની સલામ !”

“સલામ તમને પણ !” કેદીએ સ્વસ્થ ઉત્તર દીધો.

અને ગાડી સુસવાટા મારતી લાહોરની સીમ વટાવવા લાગી. લાલાજી લખી ગયા છે કે “હું માત્ર ટુંકી મુસાફરીએ જતો હોઉં, એવી માફ અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરતું હતું. લાહોરને જીવનની છેલ્લી સલામ કરતો હોઉં એવું મને થયુંજ નહોતું.

આર્યાવર્તનો કિનારો પણ અદસ્ય થયો અને કલકત્તાથી ઉપડેલી નૌકાએ અગાધ પાણીમાં પંથ કાપવા માંડ્યો. સ્વજનોના વિયોગની અને જન્મભૂમિના અદર્શનની ઉંડી વેદનામાં પહેરે-ગીર પોલીસ કમિશ્નરે આપેલા અપમાનભર્યા વર્તાવનો વધારો થતો ગયો; પરંતુ ખૂણ પ્રકૃતિ તે ઘડી ઘડીમાં છેડાઈ જવાની હોવા છતાં લાજપતરાયનું વીરત્વ તે દિવસે પોતાના સંગી સમુદ્ર જેવું-જ અક્ષુબ્ધ બની ગયું. પછી ધરાવદી નદીના આરા વચ્ચે નૌકા દાખલ થતાં તો કેદીએ બ્રહ્મ-દેશી પુરુષો, ઝોરતો અને બાળકોના ચહેરા દીઠા. અંતરમાં માધુર્ય ઉભરાવા લાગ્યું. એ કહી ગયા છે કે:-

“હું નથી સમજતો કે તે ક્ષણેજ હું શા કારણે બ્રહ્મદેશની ભૂમિ અને પ્રજાપ્રત્યે પ્રેમ પામ્યો. કદાચ મારે એ લોકોની દિલસોજીપર જીવવું હતું તેથી; કદાચ મને એક એશિયાવાસીતરીકે આ પ્રથમ પહેલો એશિયાઈ મુલક જોતાં આખા એશિયા ખંડની પ્રજાની પરાધીનતાનું સ્નેહભીનું સ્મરણ થયું તેથી; અથવા બ્રહ્મદેશે પોતાનો ધર્મ આર્યાવર્ત પાસેથી મેળવ્યો હોઈને મારો તેના-પ્રતિ ભાતુભાવ જાગ્યો તેથી-ગમે તે હો, મને ન લાગ્યું કે હું અગ્નિદેશમાં આવી પડ્યો છું.”

સાચો વીર એ કે જે સાચો વીતરાગ થઈ શકે. કાળાપાણીની સજ્જ ભોગવવા સંચરતા લાજપતરાયને આ રીતે વીતરાગની દષ્ટિ ઉઘડી ગઈ; પરંતુ ખરી કસોટી હજી ચાલી આવે છે. એ પોતેજ નોંધી ગયા છે:-

“લાહોરથી માંડલે સુધીની મારી આખી મજલમાં મારા હિંદુ ને મુસ્લીમ બન્ને કામના પોલીસ ચોકીદારોએ મને પ્રેમથીજ નવરાવ્યો છે. એક ખૂણસુરત ચહેરાવાળા નૌજીવાન મુસ્લીમ કોન્સ્ટેબલની ઉંડી માયાને હું કદી નહિ ભૂલું. મારી વિપત્તિપર એ રડતો હતો. પોતાની અને માતૃભૂમિની લાઇલાજીને એ કરુણ શબ્દે ગાતો હતો. બીજો એક જણ બર્માનાં ઝમરખ લાવીને મને આપી ગયો. મેં એને રીઝવવા થોડાં લીધાં, એણે જીદ કરી કે “ના, બધાંજ લ્યો. કોને માલુમ કદાચ આપનું આ દર્શન છેલ્લી વારનું હશે !” મેં કહ્યું “ભાઈ ! હિંમત ધર, પ્રભુપર આસ્થા ન છોડ. મારો અંતરાત્મા બોલે છે કે, હું તુર્તમાંજ પાછો વળીશ.” મારા શબ્દો સાંભળીને હર્ષ-ગદ્ગદિત બનેલા એ પોલીસે મારા પગ ઝાલી લીધા. આજ જીવનમાં પહેલીજ વાર, પાશ્ચાત્ય સુધારાના દંભી ચળકાટથી અલિપ્ત રહેલી એવી હિંદી હૃદયની ભવ્ય નિર્મળતા એના સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સ્વરૂપે મારા આત્માપર છવરાઈ ગઈ. આ એક હિંદી, મારો વિધર્મી, ગરીબી-માં પીસાયેલી ખેડુ કામમાંથી વખાનો માર્યો સાત આઠ રૂપીઆની અધમ નોકરી કરવા આવેલો આ ગામડિયો ! મારા પ્રતિની વેદના બતાવવાને માટે પોતાનો રાટલો કુરબાન કરવા તૈયાર થયો. આ મુસલમાન સિપાઈએને મારા વિધર્મી ગણીને મારાપર ચોક્કી કરવા મોકલનાર સત્તાધીશ કેવી થાપ ખાધી !.....માંડલેમાં એ બધાથી જૂદા પડતાં મને ઘણી વેદના થઈ.

x

x

x

x

“અરે ! આ મારા પગમાં કોણ પડ્યું છે !

મેં જોયું તો ગોખસેજના ‘હિંદ સેવક સમાજ’વાળા ભાઈ દેવધર. સ્ટેશન છોડું તે પહેલાં તો એ મારા પગમાં બાંધી પડ્યા છે; એવિંતો, મારા કાળાપાણીના સ્ટેશનપર, એ મિત્રના હાથનો મીઠો સ્પર્શ લાગતાં હું રડી ઉઠત. માંડ માંડ મેં મારા હૃદયને રંધી રાખ્યું.

પળવાર તો મને ભય લાગી ગયો, કે ખુદ ચિરકૃતારી અને હૃદયપારીથી જે સંયમ મેં નથી ખોયો, તે આ કદી ન ધારેલા મિત્રના ઓચિંતા સ્નેહલ સ્પર્શથી હું ગુમાવી બેસીશ; પરંતુ દેવધરભાઈ મારા પગને હજી અટક્યો ત્યાં તો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર દોડ્યો. એને લાગ્યું કે, દેવધર મને છોટા કરવા મથે છે! એણે માઈ કાંકું ઝાલ્યું, અને એક ગોરા સાર્જન્ટે દેવધરને ઝટકો મારી મારે પગેથી જૂદો પાડ્યો. એ મિત્રના આલિંગનપ્રત્યે મારાથી કેવળ મુંઝાળ નમન દષ્ટ શકાયા; કેમકે મારા હાથ ઇન્સ્પેક્ટરના હાથમાં જકડાયેલા હતા.”

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૯-૧-૨૬ના અંક ઉપરથી)

૧૦૮-શબરી આશ્રમ-પાલઘાટ

એસ. આઇ. રેલ્વેના ઓલવકાટ સ્ટેશનથી થોડેક દૂર કલ્પાતી નદીની નજદીક શબરી આશ્રમ આવેલું છે. ૧૯૨૩માં પાલઘાટ ખાતે શ્રીમતી સરોજીની નાઇકુના પ્રમુખપદે ભરાયેલી કેરલ પ્રાંતિક પરિષદ વેળા શ્રી. ટી. આર. કૃષ્ણસ્વામી અય્યર તરફથી આ આશ્રમ સ્થપાયેલું. શ્રીરામચંદ્રના વનવાસ દરમિયાનમાં દક્ષિણની યાત્રાવેળા શબરીનાં ખેર આરોગવાને શ્રીરામ અહીંયાં થોભ્યા હતા.

આ આશ્રમ મહાસલાના કાર્યકર્તાઓના એક સંસ્થાનસરખું થઇ પડ્યું છે. વળી અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાના પ્રયાસનું તે કેન્દ્ર છે. અહીંયાં એક ગુરુકુળ પણ ચાલે છે. ગુરુકુળમાં અસ્પૃશ્ય કોમનાં બાળકો, ઉચ્ચ હિંદુવર્ણનાં અને મુસ્લીમ બાળકો નાનગત અને ધર્મવર્ણના બેદરિના એકસાથે અને એકરીતે શિક્ષણ લે છે. ગુરુકુળ માત્ર ૨ બ્રહ્મચારીઓથી શરૂ કરવામાં આવેલું. ત્રણ વર્ષના કામકાજ પછી આજે ૧૮ બ્રહ્મચારીઓ છે, જેમાં ૬ માઆપવિનાના અનાથ છે. ૫ નાયર કોમના, ૫ અસ્પૃશ્ય વર્ણના અને ૨ મોપલા કોમના છે. ૨ પગારદાર શિક્ષકોથી પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષા અને કાંતવા-વણવાનું શિક્ષણ પણ અપાય છે.

બ્રહ્મચારીઓ અને આશ્રમવાસીઓનો જાગવાનો વખત સવારના ૫ નેા છે. સ્નાન, લજન અને બંદગી થયા પછી ત્રણ વિદ્યાર્થી સોઇના કામમાં રોકાય છે, જ્યારે બીજા પોતાના પાઠો તૈયાર કરે છે.

અભ્યાસવર્ગ ૧૦થી શરૂ થાય છે અને ૨-૧૫ મુધી વર્ગનું કામકાજ ચાલે છે. પછી જરા નાસ્તો લઇ રેંટીઓ કાંતવાનું અને શાળપર વણવાનું કામ ચાલે છે. બાદ સાંજના આશ્રમના બગીચા અને રમતનાં મેદાનોમાં વિદ્યાર્થીઓ ફરવા નીકળે છે. રમતગમતમાં અમુક વખત પસાર કર્યા પછી ફરીને નદીકિનારાપર સ્નાન માટે જાય છે. રાત્રે ભોજન અને બંદગી થયા બાદ સુવાનો વખત થાય છે.

(“મલબાર સમાચાર” તા. ૨૫-૭-૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

१०९-खैबर का दर्रा

(१)

जब कोई विदेशी यात्री अंग्रेजों के अंदरगाह से भारत में प्रवेश करता है, तो सभसे पूर्व उसे एक विशाल द्वार दिखाई देता है, जिस पर ये शब्द जुड़े हुये हैं:—“ भारत का प्रवेश-द्वार.” निःसंदेह आज अंग्रेज ही भारत का प्रवेश-द्वार है. आप और विद्युत् से चलनेवाली रेलगाड़ियों और जहाजों के इस युग में भारतवर्ष एक स्वाभाविक दुर्ग नहीं रह सका है. आज भी इसके तीन ओर विशाल समुद्र हैं. उन्हा हिमालय उत्तर में सतरी का कार्य कर रहा है. प्राकृतिक स्थिति सभ पहले-जैसी ही है. परंतु आज पहाड़ और कर, सुरंगें बना कर, मोटरों और रेलगाड़ियों के लिये मार्ग बन गये हैं. समुद्र के आर-पार जा सकना और भी अधिक सुगम हो गया है. इस अवस्था में आज अंग्रेज ही भारत का प्रवेश-द्वार है. भारत में आना जाना सभ इसी मार्ग से होता है.

परंतु आज हम इस प्रवेश-द्वार का नहीं, अपितु इससे बहुत प्राचीन, बहुत रहस्य-मय और बहुत महत्वपूर्ण प्रवेश-द्वार का वर्णन करेंगे. हमारा अलिप्राय जैजर के दर्रे से है. आठारहवीं सदी के अंत तक यही मार्ग भारत का प्रवेश-द्वार रहा है. ऐतिहासिक दृष्टि से इसका बहुत महत्व है. अंगरेज विश्वकोष के शब्दों में “ संसार-जल में और किसी मार्ग का घटना ऐतिहासिक और सैनिक महत्व नहीं है, जितना इस जैजर के दर्रे का है.” केवल ऐतिहासिक दृष्टि से ही नहीं, आज भी जैजर का महत्वपूर्ण मार्ग है. इसीके दरवाजे पर पड़ी कुछ विशाल ब्रिटिश सेना आज भी अपने अशियाघ प्रतिस्पर्धी, नये सिकंदर, रशिया की उत्सुकता और आतंक से प्रतीक्षा कर रही है.

(२)

किसी अज्ञात प्राकृत ऐतिहासिक काल में, संभवतः इसी ‘ कुला के पवित्र मार्ग ’ से भारतीय आर्यों ने इस विस्तृत देश में प्रवेश किया था. भारत के पुराने आकांता डेरिस और सिकंदर भी इसी मार्ग से भारत के लहलहाते मैदानों पर अपना प्रभुत्व स्थापित करने के लिये आये. सिकंदर के बाद सेल्यूकस अन्टियोकस, युक्टेडाघस आदि कितने ही ग्रीक सेनापति और राजा भारत में जैजर के जटिल मार्ग का पार कर के आये. यूसी, कुशान, शक, हण्ड आदि का प्रवेश इसी मार्ग से हुआ. भारत के साम्राज्यवादी लोग भी इसी मार्ग से आकर जाते रहे. अशोक के बहुत-से ‘ धम्ममहा-मान ’ ‘ धम्मविजय ’ स्थापित करने के लिये संभवतः इसी दर्रे से पश्चिमा, मेसिडोनिया, मिसर, यूनान आदि देशों में गये. जैजर के इस पार, जहां ब्रिटिश-साम्राज्य समाप्त हो जाती है, एक टूटा-फूटा पथर और मिट्टी का किला आज भी विद्यमान है, जिसे वहां के निवासी ‘ कादिर कोट ’ कहते हैं. लंडीकोटल में यह किंवदंती हमारे सुनने में आई कि यह ‘ कादिरकोट ’ सम्राट् अशोक का बनवाया हुआ है. इसमें कुछ आश्चर्य नहीं, यदि यह पुराना किला जिसे वहां के सुसज्जमान कादिरों का किला कहते हैं, किसी पुराने भारतीय सिद्ध वा बौद्ध सम्राट् का बनवाया हुआ है. प्राचीन समय में जैजर पर भारत की एक साम्राज्य नहीं हो जाती थी. मौर्यसाम्राज्य में कांधार, काणूज तथा इससे भी परे के प्रदेश अंतर्गत थे. ऐतिहासिक रिमथ के शब्दों में मौर्य सम्राटों ने “ भारत की इस स्वाभाविक तथा वैज्ञानिक सीमा को प्राप्त किया था, जिसके लिये उनके ब्रिटिश उत्तराधिकारी व्यर्थ आगे बढ़ते हैं.” केवल मौर्य-सम्राटों ने ही नहीं, प्राचीन और मध्यकालीन भारत के अनेक शक्तिशाली राजों ने जैजर के पार के प्रदेशों पर शासन किया. अस्तु.

मंगोल, तुर्क, पहान और मुगल लोगों के आक्रमण भी जैजर के दर्रे से ही हुये हैं. कितने ही गोरी, गजनवी, लोदी आदि आकांताओं ने जैजर से प्रवेश कर भारत पर राज्य

ક્રિયા. બાદશાહ બાખર ઔર હુમાયુ ઇસી માર્ગ સે આતે હૈં. ચંગેસખાં, નાદિરશાહ ઔર અહ-મદશાહ અબ્દાલી અપની વિશાલ સેનાઓં કે સાથ ઇસી માર્ગ સે આએ.

ન જાને કિતને યુદ્ધ ઇસ તંગ દરોં મેં હુએ હૈં. પ્રાચીન વૈદિક કાલ સે લે કર આખિરી અફઘાન-યુદ્ધ તક હજારોં સેનાઓં ઇસ સ્થાન પર અપની શક્તિ કા પરીક્ષણ કર ચૂકી હૈં. ખેખર કી પુરાની સ્મૃતિયોં કેવલ યુદ્ધોં કી હી નહીં હૈં. કિતને હી ખૌદ્દ બિશુ પશ્ચિમ ઔર ઉત્તર સે ઇસી માર્ગ કો પાર કર બારત મેં ધર્મપિપાસા કો શાંત કરને કે લિયે આએ. કિતને હી ધર્મ-પ્રચારક બારત સે શાંતિ ઔર પ્રેમ કા સંદેશા લે કર ખેખર કે માર્ગ સે બાહર ગએ. નિઃસંદેહ 'ખેખર' યહ એક અદ્ભુત, રહસ્યપૂર્ણ ઔર રૌમાંચકારી શબ્દ હૈ. ઇસે બોલતે હી કિતની ઐતિહાસિક ઘટનાઓં, કિતની સ્મૃતિયોં, કિતને યુદ્ધ, એકસાથ આંખોં કે સમ્મુખ આ જાતે હૈં.

ખેખર એક ભયંકર ચીજ હૈ, ન કેવલ ઇસલિયે કિ આજ વહાં નર-રાક્ષસોં કા નિવાસ હૈ; બલકિ ઇસ લિયે બી કિ વહાં કિતને હી ભયંકર કાંડ હો ચૂકે હૈં. કિતની હલાઓં, કિતના રક્તપાત ઇસ તંગ પહાડી ગલી મેં હો ચૂકા હૈ. હમારી બહુત ઇચ્છા થી કિ ઇસ ઐતિહાસિક ઔર સાથ હી ભયંકર માર્ગ કો અપની આંખોં સે દેખા જાય, આખિરકાર ઇસ વર્ષ હમેં અવસરમિલ ગયા.

(૩)

હમ કુલ આઠ આદમી થે, સખ-કે-સખ નવયુવક, ઉત્સાહી ઔર સાહસી. ઇન હિંદૂ-મુસ્લિમ ઉત્પાતોં કે દિનોં મેં ખેખર જાના સુગમ જાત નહીં હૈ. લંડીકોટલ ઔર ઉસકે આસપાસ કે ઇલાકોં સે હિંદૂ લોગોં કો નિર્વાસિત કિયા જા ચૂકા હૈ. ઇસ્લામી આતંક સખ જગહ છાયા હુઆ હૈ. સીમા-પ્રદેશ કે હિંદુઓં કા જીવન સુરક્ષિત નહીં હૈ, સિંધુ નદી કે પાર જો રેલ્વે સ્ટેશન આતે હૈં વે કિલે કી તરફ જનાએ ગએ હૈં. ચારોં તરફ ઉંચી દીવાર ઔર ખીચ મેં સ્ટેશન હૈ. સમય પર દરવાજા ખુલતા હૈ ઔર ગાડી જાતે હી ખંદ હો જાતા હૈ. કિસ લિયે? ક્યોંકિ સ્ટેશન કે બાથુઓં કા જીવન સુરક્ષિત નહીં હૈ. કિસી બી સમય ડાકુ લોગ વહાં આક્રમણ કર સકતે હૈં. ઇસીલિયે ઇન્દોં દુર્ગ કે રૂપ મેં જનાયા ગયા હૈ. જખ હમ પેશાવર પહુંચે, તો અનેક ભયાનક વારદાતોં કી કહાનિયોં સુનને કો મિલીં. કઈ હિતચિંતકોં ને હમેં સમ્મતિ દી કિ ઇન દિનોં ખેખર મત જાઇએ. મુસલમાન બાડકે હુએ હૈં, હર સમય ઉત્પાત કી આશંકા બની રહતી હૈ. સીમા-પ્રદેશ સે ભાગે હુએ હિંદૂ અબી તક પેશાવર મેં વિલમ્બાન થે. અબી જિરંગોં સે ઉત્કા સમજીતા નહીં હુઆ થા. કુછ ધર્મોધ મુલ્લાં-મૌલાના લોગોં કે પ્રચાર સે સંપૂર્ણ સીમાવર્તી મુસલમાન અસાધારણ ઇસ્લામી જોશ સે આવિષ્ટ થે. સીમા કા પહાન એક ભયાનક પ્રાણી હૈ, ઉસકે લિયે મરના-મારના બિલકુલ સાધારણ જાત હૈ. જૈસે ઇધર લોગ સુગમતા કે સાથ મૂલી-ગાજર કાટતે હૈં, વૈસે હી મે લોગ આદમિયોં કે સિર કાટતે હૈં. યહ તો ઇનકી સામાન્ય સમય મેં હાલત હૈ, ફિર આજકલ કયા કહના? આજકલ ઇનમેં મજહબી જોશ કા જૂત સવાર હૈ. મજહબી જોશ મેં પહાન કિતના ભયંકર હો સકતા હૈ, ઇસકી કલ્પના જોરી ઔર ગજનવી આકાંતાઓં કી કહાની પઢ કર હી કી જા સકતી હૈ.

અપને હિતચિંતકોં કી સંમતિ કી પરવા ન કર હમ લોગ તૈયાર હો ગએ. યહ ખીસવીં સદી હૈ, ખેખર જાને કે લિયે આજ ઉંટોં કા પ્રબંધ કરને કી આવશ્યકતા નહીં, કિસી કાફિલે કી પ્રતિક્ષા કરને કી જરૂરત નહીં. નાદિરશાહ ઔર બાખર વિના ઉંટોં કે ઇસ દુર્ગમ માર્ગ સે ન આ સકતે થે; પર આજ ખેખર મેં રેલ જાન ચૂકી હૈ. શિલ્પ-વિષયક ઔર વ્યાવસાયિક ક્રાંતિયોં ને દુનિયા કો બિલકુલ બદલ દિયા હૈ. પ્રાતઃકાલ ઉઠ કર પેશાવર જાવની કે સ્ટેશન પર ચલે જાઇએ. ખેખર કા ટિકટ મિલ રહા હોગા. ટિકટ ખરીદિયે, ઔર સામને રેલગાડી મેં બેઠ જાઇએ. સાત બજે ગાડી સીટી દે દેખી ઔર આપ બારત કો બિદા દેને કે લિયે અફઘાનિસ્તાન કી તરફ ચલ પડેજે. કિતના સુગમ કામ હૈ!

(૪)

હમ લોગ રેલગાડી મેં સવાર હો ગએ. સારી ગાડી પહાનોં સે બરી કુછ થી, કિસીકા

કદ ૬ ફીટ સે કમ નહીં. ઉંચે, લાંબે, વિશાલ શરીર; લાલ મુંઢ; ખૂની આંખેં ઔર મૈલે લાંબે ખાલ, જિન પર ઢીલીઢાકી પગડી ખાંધી હુઇ. પઠાન હમારે લિયે 'કોઇ નઈ' ચીજ ન થી. સારે સીમાપ્રાંત કા ચક્કર લગા ચૂકને કે કારણ પઠાન એક સાધારણ આદમી રાત હોતા થા. ઉસકી કર્કશ ધ્વનિ હમારે લિયે સામાન્ય હો ચૂકી થી. હમ ખેખર દેખતે કો ઉત્સુક થે. વહ ખેખર, જહાં કેવલ રેલ ઔર મોટર કી સડકો પર બ્રિટિશ લોગોં કી હુકુમત હૈ, જહાંકે મૈદાન બ્રિટિશ લાલ રંગ સે રંગે હુએ નહીં, જહાંકે આદમી અંગરેજોં કી વિશ્વવિજયિની સેનાઓં કી કોઇ પરવા નહીં કરતે.

गाड़ी बली, धस्लाभिया-डुलेज-रेशन गुजरा, और हम लोग जमरद पहुँच गये. यह एक छोटीसी बस्ती है, थोड़ेसे पहातों के भकान हैं और एक पुराना पक्का किला है, जहाँ ब्याजकल ब्रिटिश सेना और अइसर लोग निवास करते हैं. यह स्थान पेशावर छावनी से ११ मील दूर है. यहाँ ब्रिटिश-लारत सभाप्त हो कर 'गैर धलाका' शुरू हो जाता है. धसके ब्यागे न अंगरेजों का राज्य है और न अइगानिस्तान का. कइने के यह धलाका भी ब्रिटिश लोगों के अधीन है; पर वस्तुतः यहाँ स्वतंत्र पहात जनतियों बिना किसी की अधीनता स्वीकृत किये राज्य कर रही है. ब्रिटिश लोगों के टैक्स देना दूर रहा, धन लोगों के अंगरेजों की तरफ से अतिवर्ण लाजों इया रिश्वत के इप में दिया गया है.

जमरूद पडुंय कर हमने अह्लुन दस्य होभा. सैकडों पढानों गाडी पर यदने के लिये आये. सभके कंधों पर ञ्ढूक आर कमर में गोखियों की पेटी. कमर में होनें तरङ्ग पिस्तौल. आलक हो, वृद्ध हो या जवान हो, सभकी यही अवस्था थी. सभ-डे-सभ ञ्ढूकों और पिस्तौलों से सुसज्जित थे. हम-भारतीय लोग, जिनसे हथियार छीन लीये गये हैं, जिनके लिये अस्त्र रचना गुन्हा है, यह दस्य हो कर व्यक्ति हो रहे थे. कौतूहल से हम लोग जमरूद का दस्य होपने के लिये नीचे उतर गये. वापस आये तो होभा, हमारा उन्हा पढानों से लरा हुआ है. किसीके पास टिकट नहीं. यहां कौछ टिकट लेने की आवश्यकता नहीं समजता, सभ स्वरान्य है, यथेष्ट काम हैं. टिकट-येकर तीन सिपाहियों को साथ रख कर टिकट होपता है; पर पढान का कुछ नहीं भिगाड सकता. हम लोग शुरुकुल के रहनेवाले थे, सभमें स्वाधीनता की भावना थी, आपने स्थानों का घस तरङ्ग छिनना न सह सके; पर आठ निःशस्त्र आह्वी घन वीस ञ्ढूकों और पिस्तौलोंवाले लयंकर मनुष्यों का क्या करते? अपनी असमर्थता का जैसा अनुभव पहले कभी न हुआ था. आचिरकार वैध उपायों का अवलंभन करना निश्चित कर स्टेशनमास्टर के पास गये. उससे शिकायत की; पर वह भी क्या करता? उसने उत्तर दिया— “आपू साहज! ये लोग तो अगर इस्ट क्लास में भी जैड नवे”, तो हम क्या कर सकते हैं? घन पर हमारा क्या वश चल सकता है? जिसकी लाडी, उसकी लैस.” यहां न हमारी यही और न ब्रिटिश राजकर्मचारियों की. अपनी असमर्थता और शक्तिहीनता का अनुभव करते हुये हम थप-थाप दूसरी गाडी में न जाये.

(4)

जमशेद से उठे भीड़ दूर पहाड़ शुरू हो गये। हमारी गाड़ी धूमती हुई पहाड़ों के भीच में हो कर जाने लगी। कुछ दूर घस तरह यत्ने कि 'शाही आगियां' नामक स्थान आ पहुंचा। यहीं से जैयार प्रारंभ हो जाता है। यारों तरह उंचे उंचे पहाड़ हैं। पहाड़ बिलकुल सजे, गंजे और लहं हैं। हरी पत्ती का नाम तक नहीं। अस, मिट्टी, पथर और चट्टानों के ढेर-के सिवा और कुछ नहीं। लयंकरता की साक्षात् मूर्ति है। जैसे उरावने यहां के आदमी हैं, वैसे ही पहाड़। कहीं-कहीं मुझीले पथरों से लरे हुये नाले आ जाते हैं। भारत की रक्षा करने के लिये ये पहाड़ निरसंदेह लयंकर दीवारें हैं, जिन्हें लांघ कर घस सुंदर देश में प्रवेश करना आसान नहीं। घसी तरह के पहाड़ सारे सीमा-प्रदेश में उत्तर से दक्षिण और पूर्व से पश्चिम-सब तरह फैले हुये हैं। जैयार का दरों घन्ही दुर्गम पहाड़ों के भीच में जना हुआ प्राकृतिक मार्ग है। शाही आगियां से जैयार का धलाका शुरू हो जाता है; परंतु अभी यह मार्ग बहुत

ਕਾਸ਼ੀ ਘੋੜਾ ਹੈ, ਅਫ਼ੁਤ ਦੁਰ੍ਗਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ. ਆਯੁਰਵੇਦ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮੇਂ ਹੋ ਪਛੀ ਸੜਕੇਂ ਆਰ ਐਕ ਰੇਲ ਡੀ ਪਟਰੀ ਆਨ ਗਏਂ ਹੈ. ਐਕ ਸੜਕ ਮੋਟਰਾਂ ਤੇ ਲਿਏ ਹੈ, ਆਰ ਦੂਸਰੀ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਨੇ-ਯਨੇਵਾਲੇ ਭੰਟਾਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਲਾਂ ਤੇ ਲਿਏ. ਰੇਲ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਮੇਂ ਆਖ ਗਏਂ. ਖੁਸ਼ੀ ਲਿਏ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੁਪਯਾ ਪਾਨੀ ਡੀ ਟਰੇਡ ਆਫ਼ਾ ਹੈ. ਕਹਿੰਦੇ ਹੈਂ, ਸਾਰੀ ਰੇਲਵੇ ਡੀ ਪਟਰੀ ਪਰ ਯਿਤਨਾ ਭੁਪਯਾ ਆਯੁਰਵੇਦ ਆਨ, ਉਸਸੇ ਭੀ ਅਧਿਕ ਭੁਪਯਾ ਖੁਸ਼ ਰੇਲਵੇ ਪਰ ਲਗਾ ਹੈ. ਯਹ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜ-ਨੀਤਿਕ ਆਰ ਸੈਨਿਕ ਆਵਸ਼ਯਕਤਾਯੋਂ ਸੇ ਆਧਿਤ ਹੋ ਕਰ ਕਿਆ ਹੈ.

ਸ਼ਾਹਿ ਆਗਿਯਾਨ ਤੇ ਆਗੇ ਅਫ਼ੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਡਮਾਰੀ ਰੇਲ ਚੁੰਮਤੀ ਗਏਂ. ਆਯੁਰਵੇਦ ਡਮ ਲੋਗ 'ਸ਼ੇਰ' ਨਾਮਕ ਭੰਟੇ ਪਥ ਪਰ ਆ ਪਛੁੰਦੇ. ਯਹਾਂਕਾ ਦਸ਼ ਡੇਅਨੇ ਲਾਯਕ ਥਾ. ਐਕ ਐ-ਯਨ ਰੇਲ ਤੇ ਆਗੇ ਥਾ, ਆਰ ਐਕ ਪੀਛੇ. ਯਹਾਂ ਰੇਲ ਖੁਸ਼ੀ ਚੁੰਮ-ਚੁੰਮ ਕਰ ਚਲਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲਾ ਐ-ਯਨ ਪੀਛੇ ਹੋ ਯਤਾ ਹੈ, ਆਰ ਪਿਛਲਾ ਆਗੇ. ਜਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਮੇਂ ਆਯੁਰਵੇਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਡੱਬਰ ਕਰ ਉਸਸੇ ਭਿਲਟਾ ਚਲਨੇ ਲਗਤੀ ਹੈ, ਆਰ ਖੁਸ਼ੀ ਟਰੇਡ ਲਗਾਤਾਰ ਟੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਮਾਰਗ ਸੇ ਉਪਰ ਚਲਤੀ ਯਤੀ ਹੈ. ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਪਥਾਰ ਸੇ ਅਲੀਮਰਿਯਦ ਰਪਏ ਭੁਪ ਸੇ ਦਿਖਾਏਂ ਹੋਤੀ ਹੈ. ਅਲੀ-ਮਰਿਯਦ ਐਅਰ ਕਾ ਮੁਖਯ ਆਰ ਕੇਂਦਰ-ਸਥਾਨ ਹੈ. ਯਹਾਂ ਅਫ਼ੁਤ-ਸੀ ਲਗਾਯੋਂ ਲਈ ਗਏਂ. ਲਾਰਤ ਤੇ ਸੈਨਿਕ-ਖੁਸ਼ੀਲਾਸ ਮੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਸਥਾਨ ਕਾ ਅਫ਼ੁਤ ਮਹਤਵ ਹੈ. ਯਹਾਂ ਸੇ ਆਗੇ ਐਅਰ ਤੇ ਦਰੇਂ ਕੀ ਘੋੜਾਧ ਤੇਵਲ ੧੫ ਸ਼ੀਟ ਰਲ ਯਤੀ ਹੈ. ਡੇਅਨਾਂ ਟਰੇਡ ਭੰਟੇ-ਭੰਟੇ, ਸੂਯੇ, ਗੰਭੇ ਪਹਾੜ ਹੈਂ; ਆਯੁਰਵੇਦ ਮੇਂ ਤੀਨ ਮੀਲ ਤਕ ੧੫ ਸ਼ੀਟ ਘੋੜਾ ਐਅਰ ਚਲਾ ਯਤਾ ਹੈ. ਖੁਸ਼ੀ ਅਸਲੀ ਐਅਰ ਮੇਂ ਮੋਟਰ ਡੀ ਸੜਕ ਯਤੀ ਹੈ, ਆਰ ਰੇਲ ਤੇ ਲਿਏ ਪਹਾੜ ਕਾਟ ਕਰ ਸੁਰੰਗ ਆਖ ਗਏਂ. ਅਸਲੀ ਐਅਰ ਕਾ ਦਰ ਅਲੀ-ਮਰਿਯਦ ਸੇ ਡੀ ਸੁਰ ਹੋਤਾ ਹੈ. ਖੁਸ਼ੀਕੇ ਡਾਰ ਪਰ ਐਕ ਪੁਰਾਨੀ ਟ੍ਰੇਡ-ਫ੍ਰੇਡ ਮਰਿਯਦ ਆਨੀ ਡੁਧ ਹੈ. ਖੁਸ਼ੀਕੇ ਸਮੀਪ ਡੀ ਕੁਝ ਪੁਰਾਨੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਸ਼ਵੰਸਾਵਸ਼ੇਖ ਭੀ ਦਿਖਿਗਾਯਰ ਹੋਤੇ ਹੈਂ. ਯੇ ਆਵਸ਼ੇਖ ਡਿੰਦੂ ਵ ਆਯੁਰਵੇਦ-ਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸਮਯ ਤੇ ਹੈਂ. ਮਰਿਯਦ ਕਾ ਆਯੁਰਵੇਦ ਸੇ ਡੇਅਨੇ ਪਰ ਭੀ ਕਿਸੀ ਪੁਰਾਨੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਆਵਸ਼ੇਖ ਕਾ ਆਖ ਹੋਤਾ ਹੈ. ਡਮ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਆਯੁਰਵੇਦ-ਸ਼ਵੰਸਾਵਸ਼ੇਖ ਸਮਝ ਰਹੇ ਥੇ. ਡਮੇਂ ਆਯੁਰਵੇਦ ਆਗਾ ਕਿ ਯਹ ਸ਼ਵੰਸਾਵਸ਼ੇਖ ਨਹੀਂ, ਮਰਿਯਦ ਹੈ.

ਤੀਨ ਮੀਲ ਤਕ ਐਅਰ ਕਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਦਰ ਹੈ. ਉਸਤੋਂ ਆਧ ਮਾਰਗ ਘੋੜਾ ਹੋ ਯਤਾ ਹੈ. ਯਹ ਆਯੁਰਵੇਦ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਗਾਂਵ ਡੀਆਯ ਡੇਨੇ ਲਗਤੇ ਹੈਂ. ਯੇ ਗਾਂਵ ਮਿਟੀ ਤੇ ਆਨੇ ਟ੍ਰੇਡ-ਫ੍ਰੇਡ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਡੇਰ ਤੇ ਸਿਵਾ ਆਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ. ਕਈ-ਕਈ ਦੂਰ ਪਰ ਮਿਟੀ ਡੀ ਆਨੀ ਡੁਧ ਕੁਝ ਭੰਟੇ ਲਾਟੇਂ ਭੀ ਦਿਖਾਏਂ ਹੋਤੀ ਹੈਂ. ਯਹਾਂ ਸ਼ਵੰਸਾਵਸ਼ੇਖ ਪਹਾੜ-ਆਯੁਰਵੇਦ ਸ਼ਵੰਸਾਵਸ਼ੇਖ ਪਹਾੜ-ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਚਰਤੇ ਹੈਂ, ਸਯਕੇ ਭੰਟੇ ਪਰ ਆਯੁਰਵੇਦ ਆਰ ਡਾਥ ਮੇਂ ਪਿਸਤੀਲ. ਡਿਰ ਭਨਕਾ ਡਾਥ ਕਯਾ ਆਗਾ ਸਕਤਾ ਹੈ?

ਖੁਸ਼ੀ ਭੰਟੇ ਪਥਾਰ ਕਾ ਨਾਮ 'ਕੋਆਰਗੀ-ਸ਼ਿਨਗਰੀ' ਹੈ. ਯਹ ਕੁਲ ਸ਼ਾਤ ਮੀਲ ਲੰਘਾ ਆਰ ਤੀਨ ਮੀਲ ਘੋੜਾ ਹੈ. ਸਾਰਾ ਖੁਸ਼ੀਕਾ ਭਨਕਾ ਆਰ ਭਨਕਾ-ਆਯੁਰਵੇਦ ਹੈ. ਕਈ-ਕਈ ਯੇਤੀ ਡੁਧ ਯਗੀਨ ਆਰ ਯੇਤ ਭੀ ਦਿਖ ਯਤੇ ਹੈਂ. ਖੁਸ਼ੀ ਪਥਾਰ ਕਾ ਅੰਤਿਮ ਲਾਗ 'ਲੰਡੀਕੋਟਲ' ਹੈ. ਯਹਾਂ ਸੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਿਖਨੇ ਲਗਤਾ ਹੈ. ਲੰਡੀਕੋਟਲ ਮੇਂ ਐਅਰ ਆਤਮ ਹੋ ਯਤਾ ਹੈ. ਯਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੋਂ ਡੀ ਐਕ ਡਾਈ-ਸੀ ਡਾਯਨੀ ਪਈ ਹੈ. ਯਾਰਾਂ ਟਰੇਡ ਡਿਲਾਯੰਡੀ ਡੀ ਡੁਧ ਹੈ, ਟੋਪੇਂ ਡਾਈ ਡੁਧ ਹੈ. ਡੀਯੁ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ. ਲੰਡੀ-ਕੋਟਲ ਸੇ ਆਗੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਡੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੁਰ ਹੋਨੇ ਮੇਂ ਯਾਰ ਮੀਲ ਰਲ ਯਤੇ ਹੈਂ. ਅੰਤਿਮ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼-ਘੋੜੀ 'ਲੰਡੀਆਨਾ' ਮੇਂ ਹੈ. ਰੇਲ ਖੁਸ਼ੀ ਸਥਾਨ ਤਕ ਭੀ ਗਏਂ. ਲੰਡੀਆਨਾ ਪਛੁੰਦ ਕਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼-ਘੋੜੀ ਆਰ ਅਫ਼ਗਾਨ-ਘੋੜੀ ਆਮਨੇ-ਸਾਮਨੇ ਦਿਖਾਏਂ ਹੋਤੀ ਹੈ.

(੬)

ਡਮ ਲੋਗਾਂ ਨੇ ਰੇਲ ਤੇ ਡਾਰਾ ਐਅਰ ਪਾਰ ਕਿਆ, ਆਰ ਮੋਟਰ ਡਾਰਾ ਵਾਪਸ ਆਯੋ. ਯਮਰਦ ਤੇ ਆਧ ਐਅਰ ਕਾ ਮਾਰਗ ਕੁਲ ੨੩ ਮੀਲ ਲੰਘਾ ਹੈ, ਜਿਸਮੇਂ ਅਸਲੀ ਦਰਾਂ ਕੁਲ ਤੀਨ ਮੀਲ ਹੈ. ਖੁਸ਼ੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਮੇਂ ਆਯੁਰਵੇਦ ਆਯੁਰਵੇਦ ਪਹਾੜ ਯਤਿਯੋਂ ਕਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ. ਤੇਵਲ ਸੜਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਗਾਂ ਤੇ ਡਾਥ ਮੇਂ ਹੈ. ਸ਼ੇਖ ਸੰਪੂਰਨ ਖੁਸ਼ੀਕਾ ਸ਼ਵੰਸਾਵਸ਼ੇਖ ਹੈ. ਯਾ ਯਹ ਕਹਨਾ ਡੀਕ ਹੋਗਾ ਕਿ ਕਿਸੀਕੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ. ਖੁਸ਼ੀ ਲਿਏ ਖੁਸ਼ੀ ਗੈਰ ਖੁਸ਼ੀਕਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੈਂ. ਸੜਕ ਡੀ ਰਕਸ਼ਾ ਤੇ ਲਿਏ ਸਰਕਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਪਹਾੜ ਯਤਿਯੋਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਕਾ ਡਯਰੇਂ ਭੁਪਯਾ ਹੋਤੀ ਹੈ. ਪਹਲੇ ਯੇ ਲੋਗ ਰੇਲ ਆਨੇ ਡੀ ਨ ਹੋਤੇ ਥੇ; ਯੇ ਆਨਤੀ ਥੀ,

ઉસે ઉખાડ ફેંકતે થે. શક્તિદ્રારા ઇન્હે વશ મેં ન લાયા જી સકા, ઇસી લિયે 'રિશ્વત' કા આશ્રય લિયા ગયા. અબ પ્રતિવર્ષ ઇન સરદારોં કો હજારોં-લાખોં રૂપએ 'પેન્શન' દી જાતી હે. પેન્શન ઇસ સેવા કે બદલે મેં કિં યે રેલ કો ઉખાડ નહીં ફેંકતે યા સડક પર આને-જાનેવાલી મોટરોં કો લૂંટ નહીં લેતે! ક્યા બદિયા સેવા હૈ! પર ઇસ ઉપાય સે સરકાર ઇન ખૂબાર લોગોં કો વશ મેં રખતે મેં ખૂબ કામચાળ હુઇ હૈ. યે લોગ રૂપયે કે લોભ સે વારદાત નહીં હોને દેતે, અપને લોગોં કો કાખૂ મેં રખતે હૈ. ઉન્હેં ડર હૈ કિ અગર કોઈ દુર્ઘટના હો ગઈ, તો ઉનકી પેન્શન જખત કર લી જાયગી.

ઇસી લિયે દિન કે સમય ઇન સડકોં પર આના-જાના જયાનક નહીં હૈ. ફિર બી કબી-કબી લૂટ, ડકૈતી, હત્યા આદિ હો હી જાતી હૈ. હમારે જાને સે કુછ દિન પૂર્વ ઇસ સડક પર એક લોરી કો લૂટ ગયા થા.

કાલે-સૂએ પહાડ કો ચીર કર આતી હુઇ વે પક્ષી સડકેં બડી સુહાવની માલૂમ હોતી હૈ. યે બિલકુલ સફેદ હૈં ઔર કાલે પહાડ પર ખૂબ ચમકતી હૈં. સડકેં દો હૈં, ઇસ લિયે ઔર બી અચ્છી લગતી હૈં. કહી-કહીં મંદ ગતિ સે ચલતે હુએ ઉંટોં કે કાફિલે ઔર ઉનકે સાથ કર્કશ સ્વર મેં વિવાદ કરતે હુએ પઠાન-વ્યાપારી પુરાને જમાને કી યાદ કરાતે રહતે હૈં. ઇન કાફિલોં મેં સૈંકડોં ઉંટ ચલતે હૈં, પર અબ તો વ્યાપાર બી મોટર-લોરિયોં પર હોને લગ ગયા હૈ. અફઘાનિસ્તાન સે લોરિયોં નિરંતર પેશાવર આતી-જાતી રહતી હૈં, વિદેશી રાજદૂતોં કી ડાક લે કર મોટર-લોરિયોં પ્રતિદિન કાખૂલ જાતી હૈં, ઇન પર સવારિયોં બી જી સકતી હૈં, કેવલ ૨૧ રૂપયા કિરાયા લગતા હૈ; પર સરકારી આજ્ઞાપત્ર લેના આવશ્યક હોતા હૈ. હમારે પાસ સમય કમ થા, નહીં તો અફઘાનિસ્તાન કી બી સૈર કર આતે. કાખૂલ જાને મેં કોઈ ખતરા નહીં હૈ. અફઘાન-સીમા મેં પહુંચતે હી આપ વૈસે હી સુરક્ષિત હો જાતે હૈં, જૈસે કિસી અન્ય સ્વતંત્ર દેશ મેં. ખતરા ઇસ 'ગેર-ઇલાકે' મેં હી હૈ, જહાં ન બ્રિટિશ-રાજ્ય હૈ ઔર ન અફઘાન-શાસન.

(૭)

હમ કુશલતાપૂર્વક ખૈયર કી સૈર કર વાપસ ચલે આએ. પેશાવર મેં હમારે હિતચિંતક મિત્ર હમારે લિયે ચિંતિત થે. વૈસે તો ચિંતા કી કોઈ ખાત નહીં હૈ, પર ઇન દિનોં હિંદુ-મુસ્લિમ સમસ્યા ને જો ઉઘર રૂપ ધારણ કિયા હુઆ હૈ, ઔર સિતખર માસ સે સીમા-પ્રાંત કે મુસલમાન જિસ તરફ હિંદુઓં કે વિરુદ્ધ હડકે હુએ થે, ઉસે દષ્ટિ મેં રખતે હુએ ઉસ અવસર પર (ગૈર ઇલાકે મેં હિંદુ-મુસ્લિમ સમજૌતે સે પૂર્વ) ખૈયર ઘૂમ આના સરલ ખાત ન થી. ઇસી લિયે હમેં સકુશલ દેખ કર વે લોગ બડે પ્રસન્ન હુએ.

ખૈયર કી સૈર કિયે અસો હુઆ; પર ઉસકી આતંક-મિશ્રિત સ્મૃતિયોં હમ લોગોં કો નિરંતર આનંદિત કરતી રહતી હૈં.

(“ સુધા ” શ્રાવણ સં. ૧૯૮૪ના અંકમાં લેખક:-પ્રો. સત્યકેતુ વિદ્યાલંકાર).

११०-संस्कृत साहित्य का विकास

वेद आर्यों का सभसे प्राचीन ग्रंथ है। पाश्चात्य जगन्मान्य विद्वानों ने भी ऋग्वेद को मानवीय सभ्यता का आदि-ग्रंथ स्वीकार किया है, वेदों के काल के संश्लेष में प्राचीन विश्वासी पुरुषों से यहि पूछा जाय, तो वे कहेंगे कि यह प्रश्न व्यर्थ है; क्योंकि वेद अनादिकाल से विद्यमान हैं। प्रलय होने पर भी वेदों का नाश नहीं होता-वेद अक्षय में लीन हो जाते हैं। जगत् द्वि विश्वरचना होती है, उस समय वेद अव्यक्तावस्था से व्यक्तावस्था में परिणत हो जाते हैं। महर्षि दयानंद सरस्वती वेदों का काल १ वृंह, ६६ करोड, ८ लाख, ५२ हजार, ६८४ (१,६६,०८,५२,६८४) वर्ष मानते हैं। आपके विचार में यही काल सृष्टि का आदि-काल है, और वेद-काल सृष्टि-काल में ही है। सोम तिलक ने अपने आराधन-नामक ग्रंथ में अंक-गणित और ज्योतिष के सिद्धांतों के आधार पर अनैतिहासिक वैदिक काल का कम-से-कम धटना अनुमान किया है।

प्रसिद्ध ऐतिहासिक सर रमेशचंद्र इत वेद-काल का धस्वी सन से २,००० वर्ष से १,४०० वर्ष पूर्व मानते हैं। उनका ज्वाल है कि ऋग्वेद का निर्माण तब हुआ था, जब आर्य लोग सिंधु की घाटी में रहते थे। वेदभाष्यकार सायण का मत ऋग्वेद के विषय में सर्वप्राचीन होने के पक्ष में है। पाश्चात्य विद्वानों का यह मत है कि ऋग्वेद का अधिकांश भाग उस समय का बना हुआ है, जब आर्य लोग सिंधु के तीर पर बसते थे। शेष अंश क्रमशः प्राप्त हुआ है। विश्वामित्र के पुत्र भृगुच्छंदा एवं दशम भंडल के ऋषिष्ठंड ही ऋक्प्रकाशक ऋषियों के मध्य आधुनिक भाष्य पड़ते हैं।

ज्योतिष के मत से काल का निरूपण होता एक तथ्य जात है। पृथ्वी जितनी देर में सूर्य की परिक्रमा करती है, वह एक दिन; तथा चंद्रमा पृथ्वी की जितनी देर में परिक्रमा करता है, वह एक मास गिना जाता है। साधारणतः एक अभावस से दसरी अभावस तक मास माना जाता है; परंतु ज्योतिष की गंभीर गणना यह कहती है कि दो अभावसों के मध्य-वर्ती समय से भी कम समय में चंद्रमा पृथ्वी की प्रदक्षिणा कर लेता है। प्रथमोक्त समय ३० दिन से और शेषोक्त २७ दिन से कम होता था। इस लिये प्राचीन ज्योतिर्विदों ने नक्षत्र-युक्त के २७ विलासों में विभक्त कर एक भाग का नाम नक्षत्र रखा। आजकल नक्षत्रों की गणना अश्विनी से आरंभ की जाती है, एवं जिस बिंदु में नक्षत्र-युक्त विषुवत-रेखा से मिल कर उत्तराभिमुख होता है, वही बिंदु अश्विनी-नक्षत्र का आदिबिंदु माना जाता है। नक्षत्रों के नाम हैं—अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, श्लेषा, मघा, पूर्वा-फाल्गुनी, उत्तर-फाल्गुनी, हस्त, चित्रा, स्वाति, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढ, उत्तराषाढ, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वा-भाद्रपद, उत्तर-भाद्रपद और रेवती। इस तरह नक्षत्रयुक्त के अत्येक भाग का नाम नक्षत्र है।

तारागण्य सर्वदा ज्योतिर्मय हैं, परंतु कुछ ज्योतिष्क हैं। वे अधिकार में अस्त रहते हैं। वे ही ग्रह कहलाते हैं। उनके नाम सूर्य, चंद्र, शुक्र, शुक, मंगल, गुरुशक्ति और शनि हैं। प्राचीन विद्वानों ने सूर्य और चंद्र को भी ग्रह माना है। उस समय अत्येक ग्रह का नक्षत्र-युक्त में एक-एक बार अभिमुख कर जाने का काल निर्दिष्ट था। आकाश के सभसे ऊर्ध्व प्रदेश में एक निश्चल तारा दृश्य पड़ता है-यह न तो अन्य ग्रहों की तरह नक्षत्र-युक्त में ही घूमता है, न नक्षत्रों की तरह पृथ्वी के ही चारों ओर घूमता है। यही भुव है। धरती नीचे और ग्रह-समूहों के ऊपर सप्तर्षि-भंडल-नामक सात उज्ज्वल तारे दिखाई देते हैं। ये सातों नक्षत्र-युक्त से पृथक् हैं। नक्षत्र-युक्त में घूमती कुछ भी गति नहीं, परंतु सप्तर्षि-भंडल के जो दो तारे भुव के साथ समझ में अवस्थित हैं, वे जिस नक्षत्र के साथ रहते हैं सप्तर्षि-भंडल भी उन्हीं के साथ

રહતા હૈ. કુરુક્ષેત્ર કે યુદ્ધ-કાલ મેં સપ્તર્ષિ-મંડલ મધા-નક્ષત્ર મેં સ્થિત દેખા ગયા થા. આજ બી વહ સપ્તર્ષિ-મંડલ મધાનક્ષત્ર મેં હી હૈ.

કિંતુ સપ્તર્ષિ-મંડલ મેં ગતિ ન રહતે હુએ બી પ્રાચીન લોગોં ને ઉસકી ગતિ કી કલ્પના કર ઉસકે દ્વારા સમય-નિર્ણય કરને કા ઉપાય નિકાલા થા. ઉનકા અનુમાન થા કિ સપ્તર્ષિ-મંડલ એક-એક નક્ષત્ર મેં ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષ રહતા હૈ.

ઋગ્વેદ-સહિતા મેં વિષુવત્-રેખા મેં મૃગશિરા-નક્ષત્ર કી અવસ્થિતિ કા ઉલ્લેખ પાયા જતા હૈ. બ્રાહ્મણયુગ મેં બી ઇસી રેખા મેં કૃત્તિકા-નક્ષત્ર કી અવસ્થિતિ કા પરિચય મિલતા હૈ. મહાત્મા તિલક કા યહી મત હૈ; ઔર જર્મન વિદ્વાન્ યાકોબી ઇસકે સમર્થક હૈ કિ ઇસસે ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ કૃત્તિકા-નક્ષત્ર મેં એવં ૪૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ મૃગશિરા મેં મહાવિશ્વ-સંક્રાંતિ સંધટિત હુઇ થી. ઇસી આધાર પર ઉન્હોંને વેદ-સંકલન-કાલ ઇસા સે ૬,૦૦૦ વર્ષ પૂર્વ માના હૈ. ગૃહ-સૂત્રોં મેં વિવાહ કે સમય 'ધ્રુવ-દર્શન' કા ઉલ્લેખ હૈ. યહ પ્રક્રિયા આજ બી જરી હૈ; પરંતુ કિસી બી વેદ કે મંત્ર મેં ધ્રુવ કા ઉલ્લેખ નહીં હૈ.

પુરાણોં ઔર મહાભારત સે યહ સ્પષ્ટ હૈ કિ પરીક્ષિત કે કાલ મેં સપ્તર્ષિ-મંડલ મધા-નક્ષત્ર મેં અવસ્થિત થા. પ્રાચીન વિદ્વાનોં કી યહ બી ધારણા થી કિ ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષ તક એક-એક નક્ષત્ર મેં સપ્તર્ષિ-મંડલ રહતા હૈ. ઇસી મત સે અંતિમ નંદ કે રાજ્યાભિષેક કે સમય ઇસી હિસાબ સે ગણના કર કે ઉસ સમય કે પંચાંગકારોં ને લિખા હૈ કિ ઉસ સમય સપ્તર્ષિ-મંડલ પૂર્વાષાઢ-નક્ષત્ર મેં થા. ઇસ તરહ પરીક્ષિત કે જન્મ સે મહાપદ્મ કે અભિષેક કા ૧,૦૧૫ વર્ષ હોતે હૈ. પરીક્ષિત કા જન્મકાલ હી કલિ કા પ્રારંભકાલ હૈ. ઇસ પ્રકાર ઇસા સે ૧,૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ કલિકાલ કા પ્રારંભ હુઆ સમજના ચાહીએ.

યહ ખાત એક પ્રકાર સે નિર્વિવાદ હૈ કિ વસિષ્ઠ ઔર વિશ્વામિત્ર સમકાલીન થે. યે દોનોં હી સૂર્યવંશી પંજળ્ય કે રાજા સુદાસ કે સમકાલીન થે. ઇન્હોંને સુદાસ કે યહાં યજ્ઞ કરાએ થે. વસિષ્ઠ કે પુત્ર શક્તિ, શક્તિ કે પરાશર, પરાશર કે વ્યાસ ઔર વ્યાસ કે શુકદેવ થે. વ્યાસ હી કે શિષ્ય વૈશંપાયન થે. ગાધિ કે પુત્ર વિશ્વામિત્ર ઔર ઉનકે પુત્ર મધુચ્છંદા થે. ઇસ હિસાબ સે મહાભારત કે જીવિત પાત્ર વ્યાસ વૈદિક ઋષિ વસિષ્ઠ કી ચૌથી યા પાંચવીં પીઢી કે વ્યક્તિ સાબિત હોતે હૈ. અખ અગર મહાભારત પર દષ્ટિ ડાલી જાય, તો વહ નિશ્ચય હી પાણિનિ કે વ્યાકરણ સે પૂર્વ કા જના હૈ. પાણિનિ ને જકે અધ્યાય મેં મહાભારત કા નામ દિયા હૈ. આશ્વાલાયન ગૃહ-સૂત્રોં મેં બી મહાભારત કા ઉલ્લેખ હૈ. તખ મહાભારત સૂત્ર-યુગ કે પ્રથમ કી વસ્તુ તો હૈ હી, ચાહે ઉસકા કુછ હી અંશ એસા કયોં ન હો. સૂત્ર-યુગ કે લગભગ દર્શન-કાલ હૈ. તખ યદિ મહાભારત કો દર્શન-કાલ કા ગ્રંથ કહે, તો અનુચિત ન હોગા. ઇસસે પ્રથમ કા યુગ ઉપનિષદ્-યુગ થા, ઔર ઉસસે પૂર્વ બ્રાહ્મણ-યુગ. ઇસકે પૂર્વ કા યુગ વૈદિક યુગ હૈ.

ઋગ્વેદ કે નિર્માણ કે બાદ હી વર્ણ-વ્યવસ્થા કી પરિ-પાટી પડી. ધીરે-ધીરે પ્રાચીન આર્યોં મેં ગૃહ-અગ્નિહોત્ર કા પ્રચાર બઢ ગયા થા, જિસકા પ્રવર્તક ઉદ્દાલક ઋષિ કા પુત્ર નચિકેતા થા. ઇસી વિધિ કો એક સંપ્રદાય ને યજ્ઞોં કા રૂપ દિયા—યે યજ્ઞ પ્રથમ રાજનીતિક અનુષ્ઠાન હુઆ કરતે થે. પીછે વે એક બડે ભારી આડંબર-યુક્ત પારલૌકિક ધર્મ-વિધાન બન ગએ. યજુર્વેદ કી પૂરી ઉપયોગિતા ઇસી મેં લી ગઇ. સાથ હી અનર્થક બ્રાહ્મણોં કા નિર્માણ ક્રિયા ગયા. ફિર યુની હુઇ ઋચાઓં કો યજ્ઞ મેં સરવર ગાયન કરને કે લિયે પૃથક્ યુન કર સામવેદ બના ડાલા ગયા.

ચાલિયા કે સાથ ભારતીય આર્યોં કી મુલાકાત કા જો પ્રભાવ પડા, ઉસકા બડા બેદ યહ થા કિ જહાં પ્રાચીન વૈદિક ઋષિ કલ્યાણકારી દેવતોં કે ઉપાસક થે, વહાં ઉસકે સ્થાન પર અનિષ્ટકારી દેવતોં કી ઉપાસના હોને લગી; જૈસા કિ ચાલિયા-નિવાસી ક્રિયા કરતે થે. ઈદ્રજ્ઞલ-વિદ્યા કા પ્રભાવ બી વહીં સે હુઆ. ઇસ તરહ અથર્વવેદ કા નિર્માણ હુઆ.

યજ્ઞ કા પ્રચાર ખૂબ બઢા, ઔર ઉસકે લિયે બ્રાહ્મણોં કા બરાબર નિર્માણ હોતા રહા, યહ

हम कह ही चुके हैं। होते-होते ऋग्वेद के अंतराय, कौषीतकि और शांखायन आदि; यजुर्वेद के शतपथ, तैत्तिरीय, अथर्ववेद, काठक, काण्वीय, शतपथ, मैत्रायणि, जाम्बव, आंडिक्य और और्वेय आदि; सामवेद के तांडय, दैवत, पञ्चविंश, मन्त्र-ब्राह्मण, संहितोपनिषद्, आर्षेय, वंश, सामविधान, जैमिनि-उपनिषद्, तवत्कार, शाटयायन आदि तथा अथर्ववेद के गोपथ आदि अनेक ब्राह्मण निर्मित हुए।

x x x x x x

धीरे-धीरे वेदों का वास्तविक महत्त्व नष्ट हुआ, और स्वाध्यायों ने यज्ञ के नाम पर जयानक हिंसा और व्यभिचार-संजंघी पाप करने शुरू कर दिये। हजारों वर्षों तक ये रीमांयकारी कार्य होते रहे।

इन आडंबरमय यज्ञ-विधानों से धमरा कर क्षत्रिय विद्वानों ने उपनिषद् का अध्यात्मवाद निर्मित किया और उसे यथाशक्ति ब्राह्मणों से गुप्त रखने लगे; परंतु ब्राह्मणों के प्रति पूर्ण विरोध सभसे प्रथम महर्षि कपिल ने किया। उन्होंने बहुत काल तक लोगों को समझाया कि योथी कर्मकांड की क्रियाओं करने से कदापि स्वर्गप्राप्ति न होगी। मुक्ति की प्राप्ति तो तत्त्वज्ञान से होगी। उसी तत्त्वज्ञान का उन्होंने सांख्य-दर्शन में लिखा। सूत्ररूप में इस प्रकार की रचना को ब्राह्मणों के विस्तार से उभे हुये लोगों ने बहुत पसंद किया। तभी मेधातिथि गौतम ने न्याय का निर्माण किया। विद्वानों ने इसे बहुत मान दिया, और अनेक ऋषियों ने न्याय की युक्तियों के आधार पर दार्शनिक विषयों का सोचना आरंभ कर दिया। उन्होंने द्वितीय कण्वादे ने वैशेषिक दर्शन की रचना कर के दार्शनिक विषय पर नियमबद्ध ग्रंथ लिखने की प्रणाली का प्रचार किया। कण्वादे के इस उद्योग को देख कर महर्षि कपिल के शिष्य आसुरि के शिष्य पंचशिख ने सांख्य पर पछि-तंत्र की रचना की। इसके कुछ ही समय उपरांत जैमिनि ने भीमांसा-सूत्रों, पतंजलि ने योग-सूत्रों और आदरायण ने वेदांत-सूत्रों की रचना की। इसके कुछ समय उपरांत ही सांख्य पर छिन्न कृष्ण ने सांख्य-कारिकाओं की रचना की। इस प्रकार बारहवर्ष का दार्शनिकवाद अध्यात्मवाद का पहुँचा, और एक बार उसने उपनिषद् के अध्यात्मवाद के यज्ञ को धुंधला बना दिया।

यद्यपि ये साहित्य ब्राह्मणों से बिना मार्ग पर न रहे थे, पर ब्राह्मणों का विरोध प्रबल हो रहा था। उनके यज्ञ-संजंघी भीमत्स पापों पर बहुत गढ़ गये थे। इनमें प्रबल धक्का तत्त्व जगा, जब मसीह के लगभग ३०० वर्ष पूर्व जैन और बौद्धों ने एक प्रबल धर्म-क्रांति कर के उन्हें सर्वथा परास्त कर दिया। ये दोनों ही धर्म क्षत्रियों की रक्षा में उदय हुये, और उन्होंने ब्राह्मणों की हिंसा को छिन्न-बिन्न कर दिया।

इस समय के विद्वान जहाँ वैदिक साहित्य में परिश्रम कर रहे थे, वहाँ दूसरे प्रकार के विद्वान अन्य विषयों से भी उदासीन नहीं थे। ब्राह्मण-काल में ही भारतीय जनता में सरस वसुंधा की अभिलाषा उत्पन्न होने लगी थी। संभव है, इस समय इस विषय पर बहुतसे ग्रंथ बने हों, किंतु हमारे पास इस समय उनमेंसे केवल एक ही अपने निकटतम—असली रूप में उपस्थित है। वह ग्रंथ है आदि-कवि महर्षि वाल्मीकि की रामायण। यद्यपि इसके आदि-कांड और उत्तर-कांड में बहुत से परिवर्तन और क्षेपक हैं, किंतु मूल-ग्रंथ लगभग प्राचीन है।

वाल्मीकि रामायण के बहुत काल पश्चात् महर्षि व्यास ने जय-काव्य की रचना की। महा-भारत में लिखा है कि इस काव्य को उन्होंने तीन वर्षों में रच कर पूर्ण किया था। उसी जय-काव्य के लगभग छ-सात या इससे भी अधिक संस्करण हुये। इसका नाम पहले भारत और फिर महाभारत हुआ। आदि-पर्व के ६३वें अध्याय में तो यहाँ तक लिखा हुआ है कि वैशंपायन के समय में ही महाभारत के कछ पृथक्-पृथक् रूप हो गये थे। महाभारत का वर्तमान संस्करण सूत-पुत्र उग्रववा का है।

रामायण और महाभारत से सरस साहित्य का उत्पन्नना तो मिली, किंतु इस समय तक

કા રસાસ્વાદન મન ઔર વચન મેં હી પરિમિત થા. અતઃ શરીર કે રસાસ્વાદન કે લિયે ધીરે-ધીરે અભિનય આરંભ કિયા ગયા, જિસકા વિસ્તૃત વર્ણન ભરતમુનિ ને અપને નાટ્યશાસ્ત્ર મેં કિયા હૈ.

ભારતીય સાહિત્ય કે ઇતિહાસ મેં ભાસ સખસે પ્રથમ કવિ હૈં, જિન્હોને અનેક નાટક લિખ કર ભરતમુનિ કે નિયમોં સે કામ લિયા.

સરસ વિષયોં કે અતિરિક્ત ઉસ સમય સહી વિષયોં પર ઉત્તમ-સે-ઉત્તમ ગ્રંથ લિખે જ રહે થે. પાણિનિ ને ઉસ સમય સંસાર કા સખસે સુંદર વ્યાકરણ લિખા, જિસ પર પતંજલિ ને ભાષ્ય કિયા. કૌટિલ્ય તથા બૃહસ્પતિ-જૈસે રાજનીતિશાસ્ત્રોં ને અપને-અપને અર્થશાસ્ત્ર લિખ કર રાજનીતિ કા માર્ગ દિખલાયા. મહર્ષિ ચરક ને આયુર્વેદ કા ઉત્તમ સાહિત્ય લિખા. ધર્મસૂત્રોં કેા તોડ-મરોડ કર સ્મૃતિ-ગ્રંથ બનાને કા ભી ઇસી સમય આરંભ હો ચૂકા થા. ઇનમેં સખસે પ્રથમ ગ્રંથ સંભવતઃ મનુસ્મૃતિ હૈ. ઇસકે અતિરિક્ત અન્ય ભી અનેક વિષયોં કે ગ્રંથ ઉસ સમય લિખે જ ચૂકે થે. ઇસ આર્થ કાલ કી ગણના હમ ઇસા કી પ્રથમ શતાબ્દી તક કર સકતે હૈં.

x

x

x

x

પ્રાચીન હિંદુ-કાલ

ઇસ કાલ કે સમાપ્ત હોતે-હોતે તો ગ્રંથોં કી બાદ-સી આ ગઇ. બૌદ્ધોં કે મહાયાન કી સ્થાપના ઇસી સમય કનિષ્ક કે દ્વારા હુઈ થી; અતઃ બૌદ્ધ ભી ઇસ સમય અપને ગ્રંથ સંસ્કૃત મેં હી બનાને લગે થે.

હમ પહેલે બતા ચૂકે હૈં કે મૂલ વૈદિક ધર્મ સે ઇસ સમય જનતા કા વિશ્વાસ ઉઠ ચૂકા થા. વૈદિક દેવતોં કા સ્થાન અબ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ઔર મહેશ ગ્રહણ કર ચૂકે થે. દ્વસરી ઔર અબ જનતા અપને ધર્મ-ગ્રંથોં કેા રામાયણ-મહાભારત કે સમાન સરસ ઢંગસે પદના ચાહતી થી. અતઃ અબ ઇન્હીં તીનોં દેવતોં કી પ્રશંસા ઔર ચરિત્ર કે પુરાણ બનાને લગે. હોતે-હોતે ઇન પુરાણોં કી સંખ્યા આઠારહ તક પહુંચ ગઇ. જબ યે આઠારહ મેં ભી ન સમાએ, તો ઉપપુરાણોં કી રચના કી ગઇ, ઔર ઇસ પ્રકાર ધીરે-ધીરે આર્ય-ધર્મ ને વર્તમાન હિંદુ-ધર્મ કા રૂપ ધારણ કર લિયા.

ઇસ સમય એક એસે સાંપ્રદાયિક ભી થે, જો દેવતોં કે સ્થાન પર દેવિયોં કી પૂજા કરતે થે. કાલાંતર મેં યે શક્તિ મેં વિશ્વાસ કરને કે કારણ શક્ત કહલાને લગે. ઇન્હોંને દેવી-પુરાણ આદિ કી રચના કરને કે અતિરિક્ત તંત્ર-સંહિતાઓં કી ભી રચના કર કે તંત્ર સાહિત્ય કેા ઇતના વિસ્તૃત બના ડાલા કે ઇસ સમય ઉસ સાહિત્ય કેા કિસી ભી સાહિત્ય સે કમ નહીં કહા જ સકતા. ઇસ તંત્ર-સાહિત્ય કા ભારત પર ઇતના ભારી પ્રભાવ પડા કે શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન ઔર બૌદ્ધ, સહી ઉસકે ચક્કર મેં આ ગયે. બૌદ્ધોં ને તો ઇસકો ઇતના અધિક અપનાયા કે યહી તંત્ર કાલાંતર મેં બૌદ્ધ-ધર્મ કે નાશ કા એક કારણ હો ગયા.

સરસ સાહિત્ય કે ભાવ ઇસકે સાથ હી સાથ અધિક બદલે જાતે થે, અતઃ ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોં કે સાથ-હી-સાથ ત્રીન પ્રકાર કે સરસ સાહિત્ય કા ઉદ્ભવ હુઆ-૧ કાવ્ય, ૨ સરસ વર્ણન, ૩ નાટક.

x

x

x

x

કાવ્ય

અન્ય ગ્રંથોં કે સાથ-હી-સાથ કાવ્ય ભી પ્રાચીન હિંદુ-કાલ કે આરંભ સે હી બનાને લગે થે. ઐતિહાસિક જગત મેં કનિષ્ક કે સમકાલીન અશ્વધોષ કેા સખસે પ્રથમ કાવ્યકાર કહા જાતા હૈ. ઇન્હોંને ગૌતમ બુદ્ધ કે ચરિત્ર પર બુદ્ધ-ચરિત્ર કી રચના કી થી. ઇસકે પશ્ચાત્ યઘ્નિ પાંચવીં શતાબ્દિ તક કિસી ઉદ્દેશનીય કવિ કા નામ નહીં મિલતા, કિંતુ ઇસા કી દ્વસરી શતાબ્દિ કે ગિરનાર ઔર નાસિક કે શિલાલેખોં સે કાવ્ય-કલા કા અન્ધા આભાસ મિલતા હૈ. ગુપ્ત-વંશ કા રાજા સમુદ્રગુપ્ત ભી સ્વયં એક બડા ભારી કવિ થા. ઉસકે પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય કે મંત્રી વીરસેન (૩૦૦ ઇસ્વી) કા ભી એક વૈદભીં-રીતિ કા ઉત્તમ શિલાલેખ મિલા હૈ. મંદોર કે સૂર્ય કે મંદિર સે વસંભટ્ટિ (૪૭૩ ઇસ્વી) કી એક ૪૪ શ્લોકોં કી પ્રશસ્તિ મિલી હૈ ઇન સહી સે

ઉનકે કતાઓ કે કાવ્ય-કલા-કુશલ હોને કા પ્રમાણ મિલતા હૈ. ઇસકે પશ્ચાત્ લગાતાર કવિયોં કા જન્મ હોતા રહા. આદ કે કવિયોં મેં કાલિદાસ (પાંચવીં શતાબ્દ) કે રઘુવંશ ઓર કુમાર-સંભવ, ભારવિ (૬ઠી શતાબ્દ) કા કિરાતાજીનીય, દંડી (૬ઠી શતાબ્દ) કા દશકુમારચરિત, સુખધુ (૭વીં શતાબ્દ) કા વાસવદત્તા, બાણુ (૭વીં શતાબ્દ) કે કાદંબરી ઓર હર્ષચરિત, સંભવતઃ ભટ્ટહરિ (૭વીં શતાબ્દ) કા ભટ્ટિ-કાવ્ય, કવિરાજ (૮૦૦ ઇસ્વી) કા રાઘવ-પાંડવીય-કાવ્ય, રત્નાકર (૯વીં શતાબ્દ) કા હરવિજય-કાવ્ય, કાલિદાસ દ્વિતીય કે નલોદય ઓર સેતુબંધ નામ કે પ્રાકૃત-કાવ્ય, માધ (૧૦વીં શતાબ્દ) કા શિશુપાલ-વધ, પદ્મગુપ્ત (૧૦૦૦ ઇ) કા નવસાહસાંક-ચરિત ઓર શ્રીહર્ષ (૧૨વીં શતાબ્દ) કા નૈષધીય ચરિત વિશેષ ઉલ્લેખનીય હૈ. ઇન સખાકા અધ્યયન ક્રમશઃ કરને કે પશ્ચાત્ કાવ્ય કે વિકાસ કા હૃદય પર અચ્છા ચિત્ર ખિંચ જતા હૈ. ઇનમેં સે રઘુવંશ, કુમારસંભવ, ભટ્ટિ-કાવ્ય, કિરાતાજીનીય, શિશુપાલ-વધ આર નૈષધીય ચરિત કા મહાકાવ્ય કહા જતા હૈ.

ઇન કાવ્યોં કે અતિરિકત કુછ ઉત્તમ જૈન-કાવ્ય બી બને, જિનમેં ચંદ્રપ્રભ-ચરિત, ધર્મ-શર્માબુદ્ધય, દ્વિસંધાનકાવ્ય, જીવધર-ચંપૂ ઓર યશસ્તિલક-ચંપૂ વિશેષ મહત્વશાલી હૈ.

x

x

+

x

સરસ વર્ણન કે અંથ

કાવ્ય મેં કેવલ વ્યક્તિયોં કે ચરિત્ર કા હી ચિત્રણ કરના હોતા હૈ, જિસસે પ્રકૃતિ કે રસ કા યથાર્થ આરવાદન કરના ઉનમેં કઠિન હૈ. અતઃ ઇસ વિષય કે લિયે કવિયોં ને પૃથક્ હી સાહિત્ય જના ડાલા. ઇન ગ્રંથોં મેં કાલિદાસ કે મેઘદૂત (૧૧૫ શ્લોક) ઓર ઋતુસંહાર (૧૫૩ શ્લોક), ધટકપર કવિ કા અંથ (૨૨ શ્લોક), ભટ્ટહરિ (૭વીં શતાબ્દ) કે શતકત્રય, કાલિદાસ દ્વિતીય કા શૃંગાર-તિલક (૨૩ શ્લોક), અમરુ કવિ કા અમરુ-શતક (૧૦૦ શ્લોક), હાલ કવિ (૧૦વીં શતાબ્દ) કા સમશતક પ્રાકૃત, બિલ્હણુ (૧૧વીં શતાબ્દ) કી ચૌરખંચાશિકા ઓર જયદેવ કવિ (૧૨વીં શતાબ્દ) કા ગીતગોવિંદ કાવ્ય વિશેષ સુંદર હૈ. ઇન સભી મેં લિન્ન-લિન્ન વિષયોં કા ઇતના સુંદર વર્ણન હૈ કિ પદતે-પદતે હૃદય તન્મય હો જતા હૈ.

x

x

x

x

નાટક

યદ્યપિ ઋગ્વેદ કે સરમા ઓર પાણ્ડિસ, યમ ઓર યમી, પુરૂવા ઓર ઉર્વશી કે ચરિત્રોં સે નાટક કા આજ્ઞાસ મિલતા હૈ, કિંતુ ઇસકા સખસે પ્રથમ આચાર્ય ભાસ હૈ, જિસકે પ્રતિમા અભિષેક આદિ ખીસ-બાઇસ ઉત્તમ-ઉત્તમ નાટક મિલે હૈ, જેસા કિ પીછે લિખા જ ચૂકા હૈ. મહાભાષ્ય મેં કંસ-વધ ઓર બલિબંધ નાટકોં કા ઉલ્લેખ હૈ; કિંતુ ઉનકા કહીં બી પતા નહીં હૈ. કાલિદાસ કા આધુનિક નાટક કા આચાર્ય સમજા જતા હૈ; ક્યોંકિ એક તો ભાસ કે નાટક અબી અબી મિલે હૈ; દૂસરે ઉસકે સમય સે કાલિદાસ કે સમય મેં ઇતના અધિક અંતર હૈ કિ પૂરા યુગ હી પલટ જતા હૈ; તીસરે ભાસ કે સમય મેં સંસ્કૃત બોલચાલ કી ભાષા થી ઓર કાલિદાસ કે સમય મેં કેવલ સાહિત્ય કી હી ભાષા થી. ઇસ સમય કાલિદાસ કે સમય મેં અલિ-ચાન-શાકુંતલ, વિક્રમોર્વશીય ઓર માલવિકાગ્નિમિત્ર, શૂદ્રક (૬ઠી શતાબ્દ) કા મૃચ્છકટિક, હર્ષવર્ધન (૭વીં શતાબ્દ) કે રત્નાવલી ઓર નાગાનંદ, ભવભૂતિ (૮વીં શતાબ્દ) કે માલતી-માધવ, મહાવીરચરિત ઓર ઉત્તરરામચરિત, વિશાખદત્ત (૮વીં શતાબ્દ) કા મુદ્રારાક્ષસ, ભટ્ટ-નારાયણુ (૮૪૦ ઇ) કા વેણીસંહાર, રાજશેખર (૯૦૦ ઇ) કા વિદ્યાલાભાંજિકા, કપૂરમંજરી, બાલરામાયણુ ઓર પ્રમંડ-પાંડવ અથવા બાલભારત, ક્ષેમેશ્વર (૧૦વીં શતાબ્દ) ચંડકૌશિક, દામોદર મિત્ર (૧૧વીં શતાબ્દ) કા હતુમન્નાટક ઓર કૃષ્ણ મિત્ર (૧૧વીં શતાબ્દ) કા પ્રબોધ-ચંદ્રોદય ઉત્તમ નાટક હૈ. ઇસકે અતિરિકત બહુત-સે જૈન નાટક બી હૈ, જિનકા વર્ણન કમબલ ન મિલ સકને સે યહાં નહીં કિયા ગયા.

x

x

x

x

કથા-ગ્રંથ

ઉપર્યુક્ત પ્રકાર કે સાહિત્ય કે અતિરિક્ત પંચતંત્ર (પાંચવીં શતાબ્દિ કે પૂર્વે કા) ઔર હિતો-પદેશ (ચૌદહવીં શતાબ્દિ સે પૂર્વે કા) જૈસે ગ્રંથોં કી રચના ભી કી ગઇ, જિનમેં રોચક કથાઓં કે દ્વારા નીતિ કી શિક્ષા દી ગઇ હૈ. વેતાલ-પંચવિંશતિ, સિંહાસન-દ્વાત્રિંશિકા ઔર શુક-સમતિ ભી લગભગ ઇસી પ્રકાર કે ગ્રંથ હૈ. ઇન સભી મેં છોટી-છોટી રોચક કથાઓં સરલ સંસ્કૃત મેં દી ગઇ હૈ. ઇસ્વી સન ૧૦૭૦ કે લગભગ સોમદેવ ને કથાસરિત્સાગર-નામક ગ્રંથ કી રચના કી થી; કિંતુ યહ ગ્રંથ પછ મેં હૈ, ઔર વિસ્તૃત હૈ. સન ૧૦૩૭ કે લગભગ ક્ષેમેંદ્ર વ્યાસદાસ ને ઇસી વિષય કો બૃહત્કથા-મંજરી-નામક ગ્રંથમેં લિખા થા.

x

x

x

x

આચાર તથા નીતિ-ગ્રંથ

આચાર તથા નીતિ-વિષય પર ભી છોટે-છોટ ગ્રંથ લિખે ગએ, જિસસે જનતા કો થોડે શબ્દોં મેં હી શિક્ષા દી જ સકે. ભતૃહરિ કે નીતિ-શતક ઔર વૈરાગ્યશતક, શિશુલુ કા શાંતિ-શતક, શંકરાચાર્ય કા મોહમુહર, કામંદકીય નીતિ, શુક-નીતિ, ચાલુક્ય-શતક ઔર નીતિ-મંજરી, શ્રીધરદાસ કા સદુક્તિકર્ણામૃત, શાધરપદ્ધતિ ઔર સુભાષિતાવલી (વલ્લભદેવ-કૃત) ઇસ વિષય કે અગ્રે ગ્રંથ હૈ.

x

x

x

સાહિત્ય-શાસ્ત્ર

કાવ્ય, નાટક આદિ કે સાથ-હી-સાથ સાહિત્ય-શાસ્ત્ર કી ભી બહુત ઉન્નતિ હુઈ. વામન કે કાવ્યાલંકાર-સૂત્ર, મમ્મટ કા કાવ્યપ્રકાશ, વિશ્વનાથ કવિરાજ કા સાહિત્યદર્પણ, જગન્નાથ પંડિતરાજ કા રસગંગાધર આદિ ઇસ વિષય કે ઉત્તમ-સે-ઉત્તમ ગ્રંથ હૈ. ઇન ગ્રંથોં કે પ્રચાર કે સાથ-સાથ કવિતા કો એક નવા હો એસા યુગ આ ગયા થા, જિસકો સાહિત્ય કે ઇતિહાસ મેં અપૂર્વ કહા જ સકતા હૈ.

x

x

x

દર્શન-શાસ્ત્ર કે ભાષ્ય

હમ પીછે લિખ આએ હૈં કિ આર્યકાલ કે અંત મેં દર્શનોં કે સૂત્ર બન ચૂકે થે. ઇસા સે લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે ઔદ્ધોં કે પાત્રી ત્રિપિટક ઔર જૈનિયોં કે અર્ધમાગધી બહુત-સે સૂત્ર ભી ઇસી સમય બન ચૂકે થે. ઇસ કાલ કે સમાપ્ત હોને કી સંધિ કે સમય ન્યાય-દર્શન કા વાત્સયાન ભાષ્ય, વૈશેષિક કા પ્રશસ્તપાદ ભાષ્ય, યોગ કા વ્યાસ-ભાષ્ય ઔર સંલવતઃ મીમાંસા કા શામર-ભાષ્ય બન ચૂકે થે. ૭૦૦ ઇ. મેં શામર-ભાષ્ય પર કુમારિલ્લ ભટ્ટ ને તંત્ર-વાર્તિક નામ કી ટીકા બનાઇ. આઠવીં શતાબ્દિ કે અંત મેં સ્વામી શંકરાચાર્ય ને વેદાંત-સૂત્રોં પર ભાષ્ય લિખ કર શૈવ મત ઔર અદ્વૈતવાદ કા પ્રચાર કિયા. નારહવીં શતાબ્દિ મેં રામાનુજાચાર્ય ને ઇસ દર્શન પર અપના ભાષ્ય લિખ કર વિશિષ્ટાદ્વૈત-મત કા પ્રચાર કિયા. વલ્લભાચાર્ય, નિંખાકાચાર્ય આદિ ને ભી ઇસ પર ભાષ્ય લિખ-લિખ કર અપને-અપને મતોં કા પ્રચાર કિયા. યોગ, ન્યાય ઔર વૈશેષિક કે ઉપર ભી ઇસ સમય અનેક ટીકાઓં તથા ભાષ્ય લિખે જ ચૂકે થે. સાંખ્ય-કારિકાઓં પર ભી દો-એક ભાષ્ય લિખે ગએ થે. ઇસકે અતિરિક્ત ઇન સભી દર્શનોં પર ઇસ સમય તક અનેક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લિખે ગએ. તેરહવીં સદી કે લગભગ સાંખ્ય-કારિકાઓં કો તોડ-મરોડ કર કિસી વિદ્વાન ને વર્તમાન સાંખ્ય-સૂત્રોં કી રચના કી, જિસ પર અનિરુદ્ધ તથા વિદ્વાનભિક્ષુ આદિ વિદ્વાનોં ને ભાષ્ય કિએ. જૈન ઔર બૌદ્ધ ધર્મ કે ભી બહુત સે ગ્રંથ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ઔર પાત્રી મેં લિખે ગએ. ઉપનિષદોં કે ઉપર ભી બહુત-સી ટીકાઓં લિખી ગઈ. સર્વ-દર્શનસંગ્રહ, પદ્મદર્શન-સમુચ્ચય આદિ કઇ એસે ગ્રંથ ભી લિખે ગએ, જિનમેં સભી દર્શનોં કા વર્ણન થા, ઔર ઇસ પ્રકાર યહ સાહિત્ય-સમુદ્ર તબ સે અબ તક બરાબર બદતા હો જ રહા હૈ.

न्यायतिथि, वैद्यक, धनुर्वेद आदि सभी विषयों पर अनेक ऐक-से ऐक उत्तम ग्रंथ लिखे गये, जो भारतीय विद्वत्ता का अच्छा परिचय देते हैं। इस प्रकार प्राचीन संस्कृत-साहित्य का विकास हुआ।

x

x

x

अमर कविता

दार्शनिक सत्य की, सत शिव की और कवि सुंदर की उपासना करता है। जिस प्रकार मानव-जुवन कर्म, लज्जित और ज्ञान के सम्मिश्रण के विना 'पूरुषोत्तम' का प्राप्त नहीं कर सकता; उसी प्रकार सत्य, शिव, सुंदर की सम्यक् अनुभूति के लिये हमारे भीतर दार्शनिक का चिंतन, सत की साधना और कवि की कल्पना का उचित मात्रा में तथा अन्यान्याश्रित हो कर रहना अत्यंत अनिवार्य है। दार्शनिक किसी वस्तु को देख कर उसकी तह में, भीतर पैठ कर उसका विश्लेषण करने लगता है। वह अपरोक्ष सत्ता की मूल अभ्यंतर-ग्रंथियों को जोखने में अपने जुवन की सार्थकता सिद्ध करता है। वह सोचने लगता है, दृश्य पदार्थ में रूप नहीं जाता। दिमागी कसरत दार्शनिकों का नित्य व्यायाम है। सतों का जुवन साधनामय होता है। सत-जुवन मनुष्यत्व का ध्वस्तत्व में लय होने का क्रम-विकास है। सत लोग अपने जुवन को यम-नियमों के द्वारा तपश्चर्या में निरत रह कर परमात्मा के चरखों में जुका देते हैं। उनके सभी कर्म-सभी व्यापार ध्वस्त-मुष्ण होते हैं। उनके लिये जगत के सभी पदार्थ परम तत्त्व के साथ अपना संबंध खरितार्थ करते हैं। वे किसी चीज को देख उससे रहस्य जोखने के लिये उसकी तह में पैठ कर सोचते नहीं, वे रहस्य के संकेत का शीघ्र ही अनुभव कर लेते हैं और उसीमें अपनी सत्ता जो कर सर्वात्म-भाव से तादात्म्य स्थापित कर लेते हैं। वे सभी जगह अपने उपास्य देव को ही देखते और सर्वत्र अपने आराध्य देव का ही अध्यारोप कर संयोग की मधुर भावना में लीन हुआ करते हैं। कवि का जुवन कल्पनामय होता है। किसी भी पदार्थ को देख वह विस्मय से अभिभूत हो जाता है। अपने पार्थिव अस्तित्व को गंवा कर कवि उपर उड़ता और गाने लगता है। कवि-जुवन हवा की तरह स्वच्छंद रहता है। सुमन के सौरभ की भांति वह विश्व में रहते हुआ ही स्वर्गीय संपदा है। वह गाता है; क्योंकि वह अमर जुवन के अमर संगीत को रोक नहीं सकता, उसे गाओ बिना उससे रहा नहीं जाता। वह भावना के अभ्यंतर अनुभूति-भंड में विश्व के समस्त विकास एवं विलास को देख-देख, उसके मूल-सौंदर्य की भाधुरी का रस-पान कर, उन्माद एवं विस्मय से भर जाता है। उसके हृदय की धारा कूट निकलती है और वह अपने हृदय में ही जुवनव्यापी परम भावना की जलक पाने लगता है।

हम उपर कह चुके हैं कि मानव-जुवन की पूरुषोत्तम का प्राप्त करने के लिये कर्म, लज्जित एवं ज्ञान की भांति चिंतन, साधना एवं कल्पना का सामंजस्य तथा व्यवस्थित रूप से रहना अनिवार्य है, अत्यंत आवश्यक है। धन तीनों का पूरुष रूप से सम्बन्ध ही हमें उस उच्च मनोभूमि में पहुँचा देता है, जहाँ से दृष्टिपात करने पर जगत के सभी पदार्थों में सरसता का आभास मिलने लगता है; और सर्वत्र दिव्य प्रेम-संगीत की धारा अनंत निराकार की विराट् छाया में अंतर्हित हो जाती है। इस पूरुष दृष्टि का प्राप्त कर लेने पर हमारे लेखनी-प्रसूत वचनों से अमर साहित्य की सृष्टि होगी, हमारी वाणी में ही अमरता के लीन करेगी और हम जो कुछ कहेंगे, उसीमें विश्व के सतप्त प्राप्तिधियों की लूपा को जूझने की क्षमता रहेगी, इसी में धृति शीतलता एवं अमरता रहेगी कि सभी प्राणी परम आनंद तथा आनंद के साथ उसका रस-पान करना चाहेंगे।

वैदिक काल के ऋषि-महर्षियों से ले कर आजकल के प्रतिभाशाली कवियों तक की वाणी में जहाँ भी अमरत्व का रस हमें मिलता है, उसमें केवल एक ही रहस्य है; और वह यह कि काव्य में अमरत्व तब तक नहीं आ सकता, जब तक चिंतन और साधना, दोनों मिल-कर कवि की कल्पना में सहायक न हों। वास्तव में कल्पना-विहंगम के चिंतन और साधना

हो। पंथ है, जिनके सहारे कवि उड़ता-उड़ता धीमे दूर यक्षा जाता है कि स्वर्ग की सारी संपदा को। वह हृदय समझने लगता है। उस समय वह अपनी आत्मा के अनंत में अपनी सृष्टि पाता है, और उस नवीन सृष्टि में वह जीवन और मृत्यु, दोनों से ही उड़ा उठ जाता है। अंग्रेज-साहित्य में भी शैली, डिटेल्स, विहटमैन तथा हम्बरसन की वाणी में जो अमरत्व है, उसका मुख्य कारण यही है कि इन कवियों की कल्पना चिंतन एवं साधना से प्रसृत एवं परिकृत है। कल्पना को विहृत्य होने से चिंतन आता है, और साधना उसका परिमार्जित एवं संस्कृत बनाती है। कल्पना में चिंतन और साधना का यही स्थान है। चिंतन अस्तित्व को जगृत करता है, और साधना के द्वारा लावना तीव्र होती है।

अब प्रश्न यह उठता है कि चिंतन, लावना और कल्पना के तीन विभिन्न क्षेत्र होते हुए भी क्या कारण है कि वे एक ही व्यक्ति-विशेष में आ मिलते हैं? कवि के अंतर्जगत की कौन-सी परिस्थिति है, जिसके द्वारा प्रेरित हो कर वह कल्पना का सम्राट् होता है उसे भी लावना और चिंतन की उपेक्षा करता है? क्यों लावना और चिंतन के बिना कल्पना पंथ-कटे पक्षी की भांति, जिज्ञा-विहीन कोकिला की तरह, पत्तियों के बिना लता की भांति लंगड़ी दीपती है! संसार में एक ही जैसी जीव है, जिसमें स्वर्गीय सुधा और सौंदर्य का प्रच्छन्न भंडार है। वही एक पदार्थ है, जिसके द्वारा धरा वसुंधरा कलवाती है, संसार में मधुरता और सरसता दीपती है और जिसके द्वारा जीवन धारण करते रहने की अलिखिता अपनी रहनी है—वह है प्रेम! प्रेम संगीतमय जीवन की एक गहरी यलती धारा है, जिसमें अवगाहन करनेवाले को दिव्य भाधुर्य के अतिरिक्त और कहीं कुछ नहीं दिभाष्ट पड़ता। इसकी रम्यस्थली का पुष्प है शृंगार, जो विप्रलंभ में भिल उठता है। संयोग-शृंगार में लाव-शांति प्राप्त होती है और विप्रलंभ में लावतीव्रता! संयोग से हृदय की अलिखिताओं, लावसाओं तथा आशाओं निर्वाणो-मुक्त हो जाती हैं; अनंत का सांत में पर्यवसान हो जाता है। संयोग-शृंगार में प्रेम व्यक्तियुक्त हो जाता है, अकेल-मुक्त हो जाता है, संकुचित हो जाता है; प्रकृति के नाना रूपों में प्रेम की व्यापकता का ध्यान हमें नहीं रहता और हमारी वृत्तियों तीव्र न हो कर शांत हो जाती हैं।

जब हम अपने प्रिय के पिछोह में उससे दूर हो जाते हैं, तब हमारी सभी रागात्मिका वृत्तियाँ जग जाती हैं। हमारे भीतर एक प्रकार की क्रांति भव्य होती है। अपने सभी कर्मों में, सृष्टि के सारे व्यापारों में, प्रकृति के निष्पन्न विलास में हम प्रणय की दिव्य न्योति का अवलोकन करते हैं। हमारी आंखों के आरेखों और प्रेम-ही-प्रेम दृष्टिगोचर होता है। हमारे भीतर मिलन की जो 'उत्सुकता' होती है, वही हमारी वृत्तियों का अनुराग के लाल रंग में रंग देती है; जिससे हम जो कुछ सुनते हैं, सभी प्रेमी का संदेश लावेवाला बन जाता है; और हम जो कुछ देखते हैं, वही हमारे प्रेमी के रंग में, उसीका प्रतिरूप बन कर हमारी आंखों का चंचल बना देता है। तात्पर्य यह कि संयोग में जिन-जिन लावनाओं का उपशमन हो जाता है, उन्हीं-उन्हीं लावनाओं का विप्रलंभावस्था में तीव्रिकरण और उत्तेजन होता है। पिछोह में हमारे हृदय को एक प्रकार की ठेस लगती है; एक टीस उठती है और ईश्वर कूट पहता है। यही टीस या ठेस हमारे अंतर्ध्वन की पूर्ण अभिव्यक्ति है, और यही है काव्य का यथार्थ विषय। 'काव्य का विषय' से हमारा अभिप्राय किसी प्रकार का प्रतिबंध भास करने का नहीं है; और न काव्य के सुविस्तृत क्षेत्र को संकुचित करने का। इस कथन से हमारा तात्पर्य केवल इतना ही है कि संयोग-शृंगार की अपेक्षा विप्रलंभ-शृंगार में हमारी रागात्मिका वृत्तियों के लीन होने का अधिक उपकरण प्राप्त होता है। करुणरस में हमारा हृदय और रसों की अपेक्षा अत्यंत शीघ्र ही ओतप्रोत हो जाता है, और इसका प्राणम्य हमारे हृदय पर और रसों की अपेक्षा अधिक देर तक रहता है। हमारे इस कथन की पुष्टि अवभूति के एको रसः करुण एव निमित्तमेदात्, भिन्नः पृथक् पृथग्विवाभयते विवर्तनः ॥

अथवा शैली के “हमारे सभसे मधुर काव्यों करुणारसिक विचार ही दर्शानेवाले हैं” आदि कथनों से होता है। आदिकवि महर्षि वाल्मीकि के काव्य-काल से कवीन्द्र रवीन्द्र के काव्य-काल तक जिन जिन कवियों की वाणी में हमें अभरत्व का रस मिलता है, सभी की कृतियों में, मूल सूत्ररूप से हम उस ओर रुख करने का उद्घाटन करते हैं कि वे ही कवि अभर हो गये, जिनके जवन में कभी-न-कभी टीस उठी थी, और जिनोंने जवन की अलिख्य कृति के सूक्ष्म विश्लेषण में करुण-रस का सहारा लिया था !

हो पहर का समय था। अलर्षि वाल्मीकि मध्याह्निक संध्या करने का तमसा-तट पर पहुँचे थे। वहाँ उन्होंने कौन के ओर नज़रें डालीं। व्याध ने उस ओर में से कामगोहित ओर कौन का भार डाला। ऋषि के हृदय में करुणा का समुद्र उमड़ पड़ा। अकस्मात् वाणी फूट पड़ी, सदसा अनुष्टुप छंद में उनके हृदय की धारा गूँथ गयी:-

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्कौञ्चमिथुनावेकमवधीः काममोहितम् ॥

हम काव्य में धसीके अभरत्व कहते हैं। आदिकवि की इस वाणी में ‘नूतनच्छंदस्त-भवतार’ ही नहीं है, लावना की पूर्ण अलिख्य कृति के अर्थ उपयुक्त साधन भी है। धसी भनोवेग ने रामायण-नैसे महाकाव्य का प्रजनन किया। ऋषि के हृदय में ठस लगी, दिल का हरिया उमड़ पड़ा, करुणा का जल कवि के हृदय में हलचल भयाने लगा। कविता की रचना में अंतस्तल की इस निगूँठ प्रेरणा का ही नाम अभरत्व है। कवि का साम्राज्य हृदय है, भरिपूँठ नहीं; उसका नंदन-वन कल्पना एवं भनोवेग है, छुड़ि नहीं; कवि तन्मयता का उपासक होता है, जगिषा का नहीं; कवि अवतार लेता है, जनाया नहीं जाता; काव्य की प्रवृत्तियों ने उसके हृदय के अनुभूति-भंड में प्रच्छन्न लाव से विद्यमान रहती हैं, वे अनुकूल कल, धटना एवं परिस्थिति पा कर जग जाती हैं, उनका स्फुरण हो जाता है और तादात्म्य की संगीत लहर में वे व्याप हो जाती हैं !

वैदिक युग के महर्षियों में भी धसी सत्य का प्रसार मिलता है। ध्यान और धारणा के अनंतर जग वे समाधि में प्रविष्ट होते थे, और अपने उपास्य देव के साक्षात्कारद्वारा ससार के अणु-अणु में ब्रह्म की सत्ता का विकास देखते थे, तब आत्मा का परमात्मा में लय हो जाता था, ओर में अनेक का और अनेक में ओर का गिँथ-प्रतिगिँथ आलास होने लगता था, जाता और ज्ञेय में काष्ठ अंतर नहीं रह जाता था। परंतु धीरे-धीरे समाधि टूटने लगती थी, उपास्य देव के समीप की लावना धीरे-धीरे हटने लगती थी और ऋषियों के अंतस्तल से करुण विनय निकल कर गगन-भेदन करने लगता था—

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्रदेव वरुण व्रतम्, मिनीमसि द्यवि द्यवि।

मा नो वधाय हस्नेव जिहीषानस्य रीरधः मा हिणानस्य मय्येव ॥

वरुण का स्थान वैदिक युग के देवताओं में सभसे उँचा है। प्रजपति ब्रह्मा की उपासना भी ऋषि-महर्षियों में प्रयत्नित थी। “कस्मै देवाय हविषा विधेम ?” में विशुद्ध आतुर हृदय की कामल एवं करुण पुकार के अतिरिक्त सच्ची लगन एवं मिलन की तीव्र उत्सुकता भी है। काव्य में यही अभरत्व है।

उल्लास और विषाद, दोनों काव्य के विषय हो सकते हैं। उल्लास में कवि उपर उड़ता है, और विषाद में अपने भीतर ही डूबता है। उल्लास में वह सगीर-सा स्वच्छंद हो जाता है, कामना की तरफ उसकी कल्पना परम मधुर हो जाती है और उसके भनोवेग में तीव्र यथलता फैल करने लगती है। वह प्रकृति के नाना रूपों में ऑनंद तथा हर्ष की ही मात्रा पाता है। उसके सम्मुख प्रकाश-ही-प्रकाश रह जाता है। विषाद की दशा में हम अपने ही भीतर डूब जाते हैं। हृदय में ओर प्रकार की घोर कंति भय जाती है। हमारा मन तनिक भी बाहर नहीं लगता। हम ‘पीर’ से व्याकुल हो जाते हैं, व्यथा से विह्वल हो जाते हैं, और धसी अवस्था

मे' हमें अपनी व्यथा-कथा दूसरों पर प्रकट कर हृदय को हलका कर देने की धृष्टता स्मरित होती है। विषाद से आकांत हृदय की करुण अभिव्यक्ति में ही अमर काव्य का भीज सज्जित है।

अब यहां पर यह जन लेना परमावश्यक है कि क्या कारण है जो शृंगार, भीषण, वीर आदि रसों की अपेक्षा करुण का प्रभाव हमारे हृदय पर शीघ्र ही पड़ जाता है, और सभी रसों की अपेक्षा यह देर तक ठहरता है? यह मनोविज्ञान का प्रश्न है। सत्य तो यह है कि संसार में हम सुख की अपेक्षा दुःख का अनुभव अधिक करते हैं। धृष्ट ने ही संसार में सुख की अपेक्षा दुःख अधिक बनाया-यह कहना सर्वथा अनुचित तथा अविश्वसनीय है। यात औसी है कि बहुधा हम सुख से रहते हुए भी अपने को दुःखावृत्त मानते हैं; परंतु औसा कभी-कभी ही होता होगा कि दुःख में रहते हुए भी हम अपने को सुखमय मानें। दुःख और सुख सापेक्षिक अथ-य प्रतिद्वंद्वी भाव हैं। सुख और दुःख सत-दिन की भांति एकदूसरे के विपरीत भाव हैं। आद्य उपकरणों का हमारी चित्त-वृत्तियों पर जो प्रभाव पड़ता है, वह किसी-न-किसी रूप में प्रकट होता है। इसी प्रकटीकरण का नाम सुख-दुःख है। सुख-दुःख, दोनों क्षोभ उत्पन्न करनेवाले हैं, शांति-भंग करनेवाले हैं। यही कारण है कि दुःख की अवस्था में दुःख सह लेना तो स्वाभाविक ही है; परंतु सुख की अवस्था में भी प्रायः हमारा ज्वन दुःखमय ही प्रतीत होता है। जिस अवस्था में हम रहते हैं, उसी अवस्था में दूसरे को देख-कर हमें आश्वासन मिलता है, विशेषतः दुःख की दशा में। करुण-रस मानवव्यापार की सभसे अधिक प्रवृत्तियों का अभिविषयन एवं अनुशासन करता है। हमारी वृत्तियों को बिगो रचने में करुण का हाथ बहुत अधिक है। हम दुःख से घिरे हुए हैं, हमारे भीतर करुणा की धारा बहा करती है और इसीकी अभिव्यक्ति हम सर्वत्र देखना चाहते हैं। क्षणिक मिलन के अनंतर विरोग की जो अपार वेदना है, अधरों पर क्षणिक मुसकान में जो असीम विषाद छिपा हुआ है, ज्वन के विनाश अथ-य वैभव की तल में मृत्यु की जो कीड़ाओं वर्तमान है, वही काव्य का विषय है। वह हृदय की सम्यगी अभिव्यक्ति है, वह करुणा का निर्जर है! ऋग्वेद में उल्लास एवं विषाद, दोनों की व्यंजना है। अनादि-काल से ही उल्लास तथा विषाद, दोनों काव्य के विषय माने गये हैं। ऋग्वेद के उपाखंडों में तो उल्लास एवं उभंग छतनी अधिक मात्रा में विद्यमान हैं कि हमारी 'रैमेटिक पोएट्री' उसकी छाया-मात्र प्रतीत होती है; वह सज्जवता और सरसता इसमें है ही कहाँ ?

इस संसार में योग्यतम को ही विजयश्री मिलती है-अर्थात् ज्वनधारण की प्रतिद्वंद्विता और इसमें योग्यतम का विजयी होना यह नियम आर्म्स डार्विन ने पहलेपहल जोन निकाला था, यद्यपि अनादि-काल से यह विश्व के सभी प्राणियों में व्याप्त था। विज्ञान में ही नहीं, कला में भी यह व्यवहृत है। हां, इसमें 'कोष्ठ सट्टेड नही' कि विज्ञान में जो योग्यतम है, वह कला में नहीं; और जो कला में है, वह विज्ञान में नहीं। हिमालय और गंगा को देख कर एक वैज्ञानिक पर्वत की उंचाई और नदी की गहराई तथा पथर के लेद और जल के रंग के 'विश्लेषण' में लग जयगा; परंतु एक कलाविद, एक कवि हिमालय की गगनयुग्मी शिखरमाखाओं को देख उल्लास से भर जयगा, और इसमें धृष्ट की महत्ता का अनुभव करेगा। गंगा को देख वह अपने अहंभाव को इसमें निमज्जित कर देगा, इसमें मातृमूर्ति देख गहगह हो जयगा। विज्ञान का मूल है विश्लेषण, किसी चीज का अलग-अलग कर के देखना और उसके भौतिक रहस्य को समझना। जिगीषा वैज्ञानिक की स्वाभाविक वृत्ति है; परंतु कलाविद की प्रवृत्ति संश्लेषण की ओर होती है-किसी चीज को पूर्णरूपात्मक दृष्टि से देखना और उसके सौंदर्य पर मुग्ध हो जाना, उसके वैभव देख निरभर एवं उभंग से उल्लसित हो उठना ही संश्लेषण है। तादात्म्य कविता का प्राण है। उपनिषदों में हमारे हृदय की सभी वृत्तियों के पूर्ण रूप से धीन हो जाने का कौन-सा उपादान है? उपनिषदों में दार्शनिकता लयालय लरी है, जो हमारे युद्धितत्व का जगज्ज एवं उद्भोधित करती है। अभिन्न लोक के अक्षुस्वरूप सूर्य की प्रभा के समान,

वायु की विश्वव्यापकता के समान हमें अन्न की व्यापकता का आभास पाने का उपनिषदों ने हमें अवश्य धर्मित किया है; परंतु साथ ही साथ यह भी कह दिया कि शरवत्तन्मयो भवेत् । अद्वैतवाद चिंतन की पराकाष्ठा द्वारा ही प्राप्त हो सकता है। इसमें हमारी दृष्टियों का अनुरंजित भवेत् प्रसृत करने की क्षमता नहीं। धारणा की पूर्ण योजना ही अद्वैतवाद की सीढ़ी है। कुछ देर के लिये लगे ही हम सर्वात्मभाव से आत्मा और परमात्मा की ऐक्य-भावना का अपने हृदय के अनुभूति-भंड में आवाहन कर सकें; परंतु जाते-पीते, सोते-जागते, उठते-ठूठते-अर्थात् ज्वन की प्रत्येक क्रिया में, आनंद की पुट देने के लिये द्वैत-भाव से कर ही चलना पड़ेगा। विद्या और विनय से संपन्न ब्राह्मण, गौ, हस्ती, कुत्ते और श्वपच में समान रूप से विद्यात्मा का निवास है-यस धारणा में पूर्ण विश्वास के लिये जरा कठिनाता का सामना करना पड़ेगा; परंतु—

यत्करोषि यदज्ञासि यज्जुहोषि वदसि यत् । यत्तपस्यसि कान्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

मन्मना भव मङ्गक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥

आदि भगवद्भक्तों में हमारे हृदय की निरासा-वृत्ति तुष्ट हो जाती है; हम जान जाते हैं कि विश्व का भंगल भगवान का मुख्य कर्म है। शिव, कल्याण का अवतार भगवान का प्रधान स्वरूप है। वह हमारे सभी कर्मों का प्रसार एवं परिष्कार, सर्वार्थन एवं अनुशासन किया करता है। उपनिषदों में ऐसे वाक्य अधिक हैं, जिनमें द्वैत-भाव का से कर हमारे और परमेश्वर के पीय मधुर संपर्क का सूक्ष्म विवेचन है। विश्व के कोलाहल से हमारे प्राण धतने उल्ल-से जाते हैं कि हमें शांति और शीतलता की अपेक्षा होती है। प्रेम के बाहर शांति एवं शीतलता है ही कहाँ? धृती मधुर प्रेम का वर्णन उपनिषदों में बरा पडा है। सदाचार प्रेम की मधुर ज्योति है, जिसकी विशद व्याख्या उपनिषदों में विद्यमान है। उपनिषदों में हमारे हृदय की निरंतर शांति एवं प्रचूर शीतलता का अपार साधन है। यही कारण है कि आज हजारों वर्ष पीत गये, आज भी उत्सुकता एवं उल्लास के साथ हम उपनिषदों की मधुर धारा में अवगाहन करते हैं, और हमारा हृदय अमरत्व का पान कर कृतकृत्य हो गया करता है! शंकराचार्य के ज्ञान-प्रधान अद्वैतवाद में हमारे हृदय का अनुरंजन नहीं होता। इस विशद महत्ता से हम अक्षित हो जा सकते हैं, किंतु इस नहीं सकते। परंतु रामानुज के भक्ति-प्रधान विशिष्टाद्वैत में हमारी निरासा-वृत्ति का तुष्टि मिलती है, हमारे हृदय का ऐक्य विशेष प्रकार का आश्वासन अथ-य आनंद प्राप्त होता है। जो हमारे हृदय को अपने रंग में रंग देता है और उद्वेग तथा उमंग का उद्रेक करता है, वही काव्य है; इसीमें अमरत्व का रस है, इसीमें वह पावनत्व तथा शीतलता है, कि जिसे पाने के लिये हमारा हृदय सदैव बाधायित रहता है। इसीका हम काव्य में अमरत्व कहते हैं।

रामायण और महाभारत, दोनों महाकाव्य ज्वनपूर्ण आलोचना हैं। उनमें ज्वन की प्रत्येक दृष्टा का विशद विवेचन है। वास्तविक और व्यास, दोनों अपने काव्य में इस ज्योति हैं, उन्होंने अपनी आशा निभान्जित कर दी है। उनके काव्यों के नाम तो अतिव्यापी हैं। दोनों महर्षि इसीमें लुप्त हो गये हैं। दोनों काव्यों में कांतिदर्शी महर्षि-कवियों ने अपने हृदय की आत कही है, जिससे हमारी अंतरात्मा को धन काव्यों में संतुष्टि की उपलब्धि होती है। सीता का सतीत्व और द्रौपदी की क्रियाशीलता किसके मुख नहीं कर लेती? राम-सा आदर्श भयानक-पुरुषोत्तम तथा युधिष्ठिर-सा सत्यवादी जनने की लासला किसके हृदय में नहीं जगती होनी? भरत-सा बाध संसार के किस साहित्य में मिलेगा? सत्य तो यह है कि इन महाकाव्यों के पढ़ते समय हमारी भौतिकता नष्ट हो जाती है, हम स्वर्ग का आनंद लूटने लगते हैं। कवि अपने रंग में हमें रंग देता है। काव्य में यही अमरत्व है।

माध और भारवि में प्रचूर पांडित्य था, अगाध विद्वत्ता थी। उपमा, अर्थ-गौरव तथा पद-लाबिल्य, सय कुछ धनमें हैं; परंतु क्या कारण है कि जिस उत्साह के साथ हम कालिदास और भवभूति के ग्रंथों का अध्ययन करते हैं, उतना माध, दंडी और भारवि के नहीं? सभा-

सोझित और श्लेष के सहारे भाष ने ओक ही श्लोक में कर्षणाते कइ दी है। यमकार का उ-
त्कृष्ट उदाहरण संस्कृत-साहित्य के छन पिछले जेवे के कवियों में प्रचुर परिभाषा में मिलता है।
छनके अध्ययन में हमारे भस्तिभक्त का पूरा व्यायाम हो जाता है; परंतु कालिदास और लव-
भूति में नो रसात्मकता है, नो भाव-प्रवणता है, नो रमणीयार्थ-प्रतिपादक शब्दों की प्रचुर-
ता है, वह अन्यत्र दुर्लभ है। कालिदास का जीवन शृंगारमय था; शृंगार के दोनों पनों की
मधुरता से उनका हृदय ओतप्रोत था। मेघदूत विप्रलंभ-शृंगार का उत्कृष्ट नमूना है। विरह जैसी
मधुर कहानी किसी और कवि ने नहीं कही। हंसदूत, पवनदूत, मयूरदूत आदि दूतकाव्यों में
हमें वैसी लावुकता तथा सरसता नहीं मिलती। ये तो मेघदूत के अनुकरण-मात्र हैं। अनुकरण
में सज्जता कहाँ? रघुवंश-महाकाव्य में हम कवि के मानवजीवन का सूक्ष्मातिसूक्ष्म विश्लेषण
करते पाते हैं। आद्य प्रकृति और अंतःप्रकृति, दोनों के साथ कवि के हृदय का पूर्ण सामंजस्य
है। कहीं-कहीं तो हम कवि के प्रकृति की स्वच्छंद सुषमाओं में काकिला की लांछि कूकते
हुए पाते हैं; और कहीं-कहीं मानव-हृदय की मूल अव्यंतर लावनाओं के गीत जमर-सा
गुंजर करते हैं। कुमारसंभव और शाकुंतल तो स्वर्ग की गीत हैं। वे तो कामना की तरह सुंदर
और कल्पना की तरह मधुर तथा लावना की तरह कोमल हैं। साधना और तपस्या द्वारा ही
सच्ची उपलब्धि हो सकती है-यही दोनों काव्यों का विषय है। प्रेम में मोह, आसक्ति तथा
आद्य सौंदर्य का कोष्ठ स्थान नहीं-धृष्टी सत्य के कवि ने कुमारसंभव और शाकुंतल में प्रद-
र्शित करने का प्रयत्न किया है; और इस प्रयत्न में वह भ्रम सफल हुआ है। लगभगनारायण
सती पार्वती की कठिन तपश्चर्या पढ़ कर किसका हृदय करुणा के जल से परिप्लावित नहीं हो
जाता? लगवान मारीच के आश्रम में—“**वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः**”
शकुंतला के देह किसका हृदय पिघल नहीं जाता? महर्षि कश्यप के आश्रम में ३५, यौवन
और लावण्य से परिपूर्ण शकुंतला हमारे हृदय पर अपना प्रभाव अभिष्ट ३५ से नहीं
उल सकती; परंतु यहाँ वेदना, प्रताड़ना तथा प्रलाप्यान से व्यथित-हृदया शकुंतला हमारे
हृदय का लूण्ण जन कर, सन्नारी जन कर हमारे हृदय के तपोवन बना कर, मारीच के आश्रम
में हमारी अंतरात्मा पर अपनी अभिष्ट छाया डालती है, और हम सदा के लिये उसके पक्ष-
पाती जन होते हैं। हमारा हृदय करुणार्द्र हो जाता है। यही कवि ने अमरत्व भिजेर दिया है।

लवभूति की रचनाओं में कवि का शब्दों पर अपार अधिकार जलकता है। सत्य पूछीये,
तो लवभूति के समान किसी भी संस्कृत-कवि में शब्दों पर अधिकार है ही नहीं। लवभूति
की रचनाओं में शब्द-माधुर्य छिनी अधिक मात्रा में है कि उनके श्लोकों के तनिक जेर से
पढ़िये, जैसी ध्वनि निकलेगी कि मालूम होगा, जैसे आपके सम्मुख चित्र पड़ा हो। श्लोकों
में चित्र भी-यने की कला में लवभूति सर्वश्रेष्ठ कवि कहे जा सकते हैं। “**कण्ठकनककिंकिणीं
झणझंकारिणं धनुः**” जैसे वाक्य लवभूति में जरे पड़े हैं, जिससे वर्य विषय का जता-
जगता चित्र हमारी आंखों के सामने चित्र होता है, और हम कवि की प्रभर प्रतिभा देह
विस्मयाभिभूत हो जाते हैं। परंतु इससे हमारा अलिप्राय यह नहीं कि लवभूति अपने शब्द-
काव्य या चित्र-काव्य के कारण ही अमर हो गये। इसके विपरीत कहना वास्तविकता पर पड़ी
डालना और विद्वानों की आंख में ल जोंकना होगा। हमारे आचार्यों में जैसे ही काव्य
क्या है? इस विषय में विवाद होता रहा है; और जैसे ही कोष्ठ ध्वनि के, कोष्ठ अलंकार
के और कोष्ठ रस के काव्य की आत्मा मानता हो; परंतु इस विषय में सभी आचार्य
सहमत हैं कि काव्य का प्रधान विषय प्रभावितता है-हमारे हृदयपर अपना प्रभाव डाल कर
हमारे हृदय के अपने रंग में रंग लेना ही कवि की अपूर्व सक्षलता कही जाती है। लवभूति
में, अधिकांश स्थलों में, वे ही जाते मिलती हैं, जिन्हें मैथिल आरनाथ जीवन की आलो-
चना कहते हैं, और वर्तमान ज्ञान की मूल-अव्यंतर ज्योति जललाते हैं। लवभूति के ‘हृदय
की जात’ कह देने में गरी सक्षलता भित्री है। उनकी रचनाओं हमारे हृदय के स्पर्श करनेवाली

होती है। कालिदास की अपेक्षा अवभूति में वास्तविकता की मात्रा अधिक है, अभिज्ञान-शाकु-
न्तल के अतुल्य अंक में शकुन्तला का तपोवन से भिदा लेना, अपनी प्राणायारी सभियों से
भिदा होना और लता-पुष्पों की सुषमा से हृदय का मधुर संपर्क विविध होना-यह सभी
करुण-रस के भीतर है; और करुणा का स्फुरण-मात्र करा कर कवि उसके परिपाक के लिये हमें
स्वतंत्र छोड़ देता है। परंतु उत्तर-रामचरित में अवभूति ने तीसरे अंक में तो करुण का
धृतिना गाढा रस अहाया है कि पाठक स्वयं फूट-फूट कर रोये बिना रह ही नहीं सकता। कालि-
दास हमारे हृदय का पसीजते हुये देखना चाहते हैं; परंतु अवभूति तो हमारी आंखों में
आंसू देप कर ही संतुष्ट होते हैं। उत्तर-रामचरित के कवित्व में दार्शनिकता कहीं-कहीं धृतिनी
अढ गध है, जीवन की आलोचना धृतिनी अधिक हो गध है कि दार्शनिकता की ओर फूट निकल-
ती है, और परिणामवाद तथा विवर्तवाद की उलझनों में हमारा हृदय लग जाता है। कहीं-
कहीं तो अपूर्व-आत कल ही गध है, जिसे संस्कृत के अन्य कवियों में पाना दुर्लभ ही है-

न किंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति। तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः॥

अवभूति अपने चित्रकाव्य के लिये लगे ही संस्कृत-साहित्य के अद्वितीय कवि माने जायें;
परंतु वह अपनी इन्हीं रचनाओं के द्वारा अमर हो गये हैं, जिनमें 'हृदय की आत' कही
गध है, जिनसे हमारा हृदय उद्वेलित और उद्वलित हो जाता है-

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः। न खलु बाहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते॥

तथा प्रेम की वह परिभाषा, जिसमें कवि ने अपना हृदय जोल कर रच दिया है, कवि
को उसके चित्र-काव्य की अपेक्षा अमर बनाने में अधिक सक्षीभूत हुआ है, वह है-

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थानु यद्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्थो रसः॥

पिछले भेदे के संस्कृत कवियों ने कविता-कामिनी को अलंकारों से धृतिना लाद दिया कि
अस अलंकार-ही अलंकार रह गये, काव्य का स्वाभाविक सौंदर्य छिप गया और हमारा
हृदय भी इनकी ओर से ओके प्रकार विरक्त-सा हो गया। हृदय तो संसार में सभसे अधिक
स्वार्थी पदार्थ है। जहां धसके अनुकूल दृश्य मिले, अनुकूल आते मिली, वहां वह यट उठे
अपने भीतर छिपा लेता है, स्वीकार कर लेता है; परंतु जहां विपरीत लाप दीजे कि यट
वह अपना द्वार अंद कर लेता है। संस्कृत-साहित्य में ओके कवि और हैं, जिनमें लारतवर्ष
ही नहीं, योरप तक उदास ओवं आनंद के साथ पूजता है-वह हैं महाकवि जयदेव। गीत-
गोविंद में ओे भिदास है, वह अन्यत्र किसी भी साहित्य में दुर्लभ है। संगीत की उस मधुर
धारा का, ओे गीतगोविंद में अही है, रस-पान करने के लिये डौन नहीं लावायित रहता ?
अथ भी जय हमारे जीवन में उदासीनता अदने लगती है और सरसता तथा मधुरता अदश्य
के गर्भ में विलीन होने लगती है, तो अंतरात्मा को केवल गीतगोविंद से परिताप मिलता है !
जीवन को आनंद ओवं प्रेम से भर देने के लिये गीतगोविंद का ओके पद भी पर्याप्त है। जयदेव की
देववाणी की स्निग्ध पिपूषधारा में अवगाहन कर आज भी हम जन्म सक्ष करते हैं, और कवि
की मधुर वाणी की भिदास का आरवादन कर अमर पद प्राप्त करते हैं। देभिजे, कितनी भिदास है:-
ललितलवंगलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे। मधुकरनिकरकरंबितकोकिलकूजितकुंजकुटीरे॥
बिहरति हरिरिह सरसवसंते; नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरंते॥
तथा-रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरषेषम्; न कुरु नितंबिनि ! गमनविलम्बनमनुसर
तं हृदयेशम्।

धीरसमीरे यमुनातीरे वसती बने बनमाली; गोपीपीनपयोधरमर्दनचंचलकरयुगशाली। भूव।

गीतगोविंद में आदि से अंत तक औसी ही मधुरता लगाव्य करी पड़ी है। धस विषय
पर अगदी संप्र्या में और भी कुछ लिखा जायगा। धस आर धृतिना ही।

(“सुधा”ना अ.व.सं १६८४ ना संपादकीय भेषभाषी.)

૧૧૧-દારુ પીનારાઓ

(ગઝલ)

પિતા ત્રિકાલની સંઘ્યા કરે ભસ્મ દીલાં તાણી, પુત્ર પરદેશમાં આવી પીએ છે દારૂનાં પાણી;
વિદેશે પુત્રને મૂકે ઉંચી આશે બિચારાઓ, થતાં અંકુશથી અગગા બને દારૂ પીનારાઓ !
નઠારાંની નકલ કરવા અમારા લોક શૂરા છે, વિદેશીના ગુણો ગ્રહવા હમેશાં જ અધુરા છે !
હતા સાંજ સવારે જ પ્રભુમંદિર જનારાઓ ! પધારે છે પીઠાંઓમાં અહીં દારૂ પીનારાઓ.
દીસે તિલાંજલિ આપી જુની નિજ સંસ્કૃતિ છોડી, રથા છે મૃગજળ સરિખા સુધારા પાછળે દોડી.
સુધારે શું સુખી કરશે અકલહીણા ખટારાઓ, અહીં પરદેશમાં આવી બને દારૂ પીનારાઓ.
બની વિશ્વાસઘાતી નિજ બંધુ છેતર્યે શૂરા ! સડેલાં નિજ મંત્રોએ બધામાં વર્તવે પૂરા !
દીસે છે સિવિલીઝેશન તણા લીધા ઈજારાઓ ! જરૂર નિજ દેશને દારિદ્ર દીએ દારૂ પીનારાઓ !
બીચારા દેશબંધુને નથી જુવાર ખાવાને, મળે છે લાઇને પાગલ થવા પૈસા ઉડાવાને.
પરંતુ ચાર દિવસ આંદનીના છે જનારા હો ! નફે નાલાયકી મળશે જરૂર દારૂ પીનારાઓ.

(તા. ૨૩-૬-૨૮ ના 'ગુજરાતી'માં લખનાર-શ્રી. દેવકૃષ્ણ પીતાંબર જોશી)

૧૧૨-મહામાયા કો જગાઓ

“જિસ દેશ અથવા રાષ્ટ્ર મેં નારી-પૂજા નહીં, વહ દેશ યા રાષ્ટ્ર કલી મદાન અથવા ઉન્નત નહીં હો સકતા. નારીરૂપી શક્તિ કી અવગણના કરને સે હી આજ હમારા અધઃપતન હુઆ હૈ. જહા સ્ત્રિયોં કા આદર ન હો, જહાં સ્ત્રિયોં દુઃખ મેં સમય બીતા રહી હો, ઉસ સમાજ અથવા દેશ કી ઉન્નતિ કી આશા રખના દુરાશા માત્ર હૈ. ઇસ લિયે, સ્ત્રિયોં કો જાગૃત કરના ચાહીએ. સ્ત્રિયોં મહામાયા કી પ્રતિમા હૈ. જખ તક ઉનકા ઉદ્ધાર ન હોગા, હમારે દેશ કા ઉદ્ધાર હોના અસંભવ હૈ.”

—સ્વામી વિવેકાનંદ

૧૧૩-વૌઠાનો મેળો લોકોની અસાધારણ ભીડ

એક અખરપત્રી લખે છે કે, ચાલુ સાલે વૌઠાના મેળામાં આવેલાં મનુષ્યોની સંખ્યા અસાધારણ હતી. લગભગ સવાલાખ ઉપરાંત મનુષ્યો ભેગાં થયાં હતાં. આવખતે આ મેળામાં યાત્રાળુઓ માટેની સગવડ કરવાનું-એટલે કે બજાર ગોઠવવું, રસ્તા રાખવા, બજાર બાંધવાં, ઢાળ કરવા, ધાસ વગેરેનાં અંખરાં ખોદી કઢાવવાં, ઠેર ઠેર દીવાખત્તીઓ રાખવાં વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનું જે કાર્ય અત્યારસુધી રેવન્યુ ખાતાને હસ્તક હતું તે અમદાવાદ જીલ્લા લોકલખોર્ડે હસ્તક લીધું અને તે ખોર્ડના પ્રતિનિધિતરીકે ઘોળકા તાલુકા લોકલ ખોર્ડના પ્રમુખે તે બધી સગવડો કરવાની હતી; પણ દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે, ગઇ સાલ કરતાં આ સાલનો વહીવટ વધુ અસંતોષકારક હતો. બજાર આગળ કે ત્યાં જતાં રસ્તાઓમાં ખત્તીઓ પણ મૂકવામાં નહોતી આવી. નદીના પટમાં ઉગેલાં કાંટાળાં અંખરાંના વેલા કાઢી નખાયા નહોતા; તેથી લોકોને ઉતરવાની બારે મુશ્કેલી નડતી હતી. સૌથી મોટી અડચણ તો વોઠે જવાની ઘોળકા-સમજની સડક ઉપર અધો માઇલ ઉપરાંત મેટલ પાથરી તે રસ્તો વાહનોના અવર-જવર માટે મુશીબતભરેલો ને ત્રાસદાયક બનાવી દીધો હતો. આથી તાલુકા સમિતિએ જે રસ્તો ચોથા વર્ષ ઉપર કાઢ્યો હતો તે રસ્તો પાછો આવખતે સમિતિએ દુરસ્ત કરાવ્યો હતો. બજારને કંતાનથી અંધાવવામાં આવ્યાં હતાં તે અતિશય જીર્ણ ને પાતળાં હોવાથી અંદરના મનુષ્યોની ક્રિયા બહારના માણસો જોઇ શકે તેવી હોવાથી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની મર્યાદા જળવાતી નહોતી. નદીની ધારે કેટલેક સ્થળે ઉંચી ભેખડ જેવી હતી અને નહાનારાઓ પડે ને લપસી જાય તથા હેરાન થાય તેવી હતી; તેથી આ કામ, દુકાનોનાં બાણાંની લગભગ બે હજારની આવક ખાનાર ખોર્ડનું હતું; છતાં તે તાલુકા ખોર્ડે કરાવ્યું નહિ. એટલે સ્વયંસેવકવિભાગે આખી રાત ગાળી નદીની ધારે સરખી કરી ઢાળ ઉતારી લોકોને નહાવાની સગવડ કરી આપી હતી. દૂર દૂર ભાવનગર ને આરડોલી જેટલા છેટેથી આવનારા તમામ સ્વયંસેવકો વગેરેની સંખ્યા ૧૫૦ ઉપરાંતની હતી. આખી રાત ને દિવસ તેમણે ફરતા રહી ચોકી કરી, તમામ પ્રકારનો અંદોખસ્ત જળવી જેને તેને સહાય કરી હતી; અને ખુદ મામલતદાર સાહેબના તંત્ર આગળનો ઉંચો ઢાળ કે જ્યાં બળદો ગાડું ચઢાવતાં ખેસી જઈ હેરાન થતા તે ઢાળ તથા ખીજ અનેક ઢાળો તેમણે સરખા કરાવ્યા હતા. વળી આ ઉપરાંત ભૂલાં પડેલાં બાળકો સ્વયંસેવકોના પડાવે આવ્યાં હતાં અને ખીજ તેથીએ વધુ રસ્તામાં ભૂલાં પડતાં તેમને ઓળખી-તાની જોડે જઈ તેમનાં માખાપ ને વાલી વગેરેને જણાવે સાથે સોંપ્યાં હતાં. બીજ સેવામંડળવાળા વૈદ ઇશ્વરલાલ અને ભાલેજના ડૉક્ટર કમળાશંકરે સેંકડો દરદીઓની સારવાર કરી હતી; જ્યારે સરકારી દવાખાનું ક્યાં છે તેની લોકોને ખબર પણ નહોતી. શ્રી. આનંદપ્રિયજી તેમની ટુકડી સાથે સ્વયંસેવકોને સહાય કરવા આવ્યા હતા. તેમના કાર્યકર્તાઓ ભાઈ ભૂલાશંકર ને કલિદાસ કે જેઓ, આ મેળામાં ધાંધલ મચાવી તોફાન કરી તથા ત્રાગાં કરીને દુકાનદારોને ત્રાસ આપી બે આના ઉધરાવતા ફકારોનો સખ્ત વિરોધ ઉઠાવવામાં દુકાનદારોને સહાયજૂત થયા હતા; તેના બદલામાં એસિસ્ટન્ટ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ઑફ પોલીસે તેમને પકડી પોલીસના પહેરામાં કલાકોસુધી એસાડી રાખ્યા હતા અને ક્યા પ્રકારનો આરોપ મૂકવો તે નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ; અને જમીન ઉપર છૂટવાની આ ભાઇઓએ ના પાડી ત્યારે આખરે થાકીને ઓળખાણ લઇ તથા જતજમીન લઇ છોડી મૂક્યા હતા. ફેજદારનું વલણ સાફ હતું, પણ આ સાહેબલોક કે જેમને શુજરાતના મેળાની ખાસિયતોનું કાંઇ જ્ઞાન હોય નહિ તેમનું વર્તન પસંદ કરવા યોગ્ય નહોતું. છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં ધારાળાઓ તોફાન કરે છે તેવું તોફાન ચલુ સાલ પણ થવાની તૈયારીમાં હતું, પણ ખંભાત તરફના એક આહોશ જમાદાર, ઘોળકાના ફેજદાર, ભાવનગરવાળા સ્વામીરાવ, મી. ડાહ્યાભાઇ પટેલ, વસંતરાવ, શિવાનંદજી અને અન્ય સ્વયંસેવકોના એકત્ર પ્રયાસથી તે કાણુમાં આવ્યું હતું. આવાં તોફાનો જાણી જોઇને કાંઇ શુંડાઓ કરાવે છે તેની ખાત્રી તે ટ્રાળામાં મેઢેલા

એક મુસલમાન શુડને સ્વામી રાવ અને મીં ડાહ્યાભાઈએ ખેંચી બહાર કાઢ્યો ત્યારે જણાઈું. આ શુડો તે ટોળામાં દાખલ થઈ દારૂ પીનાર છાકટાની માફક લથડીયાં ખાઈ વઢાવવામાં મદદ કરતો હતો. ખંભાત બારાની એક હોડી ઉંધી વળી જતાં એક બાળકનો જનન ગયો હતો. એક બળદ પાણી પીને આફરો ચઢતાં અને તેનું માથું નદીના ચીકણા કાદવમાં પેસી જવાથી મરણ પામ્યો હતો. સ્વયંસેવકો તરફથી પુષ્કળ સાહિત્ય મફત વહેંચાયું હતું. ભાવનગરના સ્મશાનગૃહનાં સ્વર્ગનરકનાં ૧૯ ચિત્રોનો એક ખંડ અલગ કાઢ્યો હતો, જેનો લાભ હળરો લોકોએ લીધો હતો. જનદુષ્ટ જ્ઞાનસથી ગૌસેવાનાં તેમજ રામાયણ વગેરેનાં ચિત્રો ખતાવવામાં આવ્યાં હતાં, મદોનગીના ખેલો કરી ખતાવ્યા હતા, ભજન-કીર્તન ગવાયાં હતાં, હિંદુધર્મ વિષેના ખેડુતોના કામનાં અનેક વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં. અંધકવિ હંસરાજભાઈએ ખંને દિવસ પોતાનાં કાવ્યો ગાઇ-ગવરાવી જનતાનાં મનરંજન કરી ખાદીના સંસ્કારો રેખા હતા. લાલાજીનો અવસાનનિમિત્તનું સ્વરચિત હૃદયદ્રાવક કાવ્ય ગાઈ સંભળાવી તેમણે લાલાજીવિષે વિવેચન કર્યું હતું. શિવાનંદજીએ બારડોલીની લડતનો ખ્યાલ ખેડુતોને આપી તેમને એકઠા કરવા ને નિડર થવો સમજાવ્યું હતું. સ્વયંસેવકોની જાવણીનો દેખાવ અતિશય આકર્ષક હતો. એક પરિષદના ભવ્ય મંડપ જેવી વ્યવસ્થા હતી. તે જાવણી ઠીક શણગારાઈ હતી.

આ પ્રમાણે આખા મેળામાં સ્વયંસેવકોનું સુંદર કામ આ વખતે જેટલું સ્પષ્ટ તરી આવતું હતું તેટલુંજ તેમના કાર્યમાં વિદ્વત્ આણવાનું લોકલયોડના પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ તથા કેટલાક પોલીસ અધિકારીઓનું વિરોધી કાર્ય પણ તરી આવતું હતું અને સ્વયંસેવકોની જાવણીમાં જે થોડા ભાગમા નાના પ્રદર્શનરૂપે ખાદી ગોઠવી હતી અને તે જમીન ઈંજની હતી છતાં તેનું કોઈથી ના આકારી શકાય તેટલું બધું ભાડું રૂ. ૭૪-૪-૦ સવા ચુવોતેર લેવાનો તુમાર ઉપરિચિત કરીને રકમ અનામત લેવરાવી સ્વયંસેવકોને હેરાન કરવામાં આવ્યા હતા. રેવન્યુ ખાતા હસ્તકના છેલ્લા સાત વર્ષના વહીવટમા જે સરકારી ધોરણપર કામ ચાલતું હતું તે સરકારી ધોરણ તોડી નાખી સ્વયંસેવકોની સુંદર સેવા, તેમનો સહકાર એ બધાના પરિણામમાં ઉપલો શિરપાવ હાલની વ્યવસ્થા કરનાર બોર્ડે આપ્યો.

રામાયણનાં જે ચિત્રો જનદુષ્ટ જ્ઞાનસથી ખતાવ્યાં હતાં તે ચિત્રો સરકારી કેળવણી ખાતાએ મોકલી આપ્યા હતાં અને દોરના ડોક્ટરોએ પણ દોરના રોગસંખ્યા ચિત્રો ખતાવી થોડુંક વિવેચન કર્યું હતું.

(“મુંબઈ સમાચાર” તા. ૯-૧૨-૧૯૨૮ ની અઠવાડિક આવૃત્તિમાંથી)

૧૧૪-પ્રકીર્ણ વાવતો

સળગાવવા માટે કાકડી-સળગેલી મીણખત્તીનો વહી ગયેલો રસ ઉપયોગમાં લેવાના અનેક રસ્તા છે. એક તો એ કે, એનો ભૂકો એક વાસણમાં ફરી ઓગાળી તેમાં વાંસની થોડી સળીઓ પલાળી સૂકવી રાખવી. દેવતા સળગાવવા માટે કાકડીને બદલે એ સળીઓ કામમાં લઈ શકાય.

સાપ માટે-કુળી પાસે રાખવાથી સાપ નાસી જાય છે એમ કહેવાય છે. એક અનુભવીનો મત છે કે, કારભોલિક ઍસિડની વાસથી પણ સાપ દૂર નાસે છે.

ડાઘમાટે-કપડાપર બળવાથી પડેલા લાલ ડાઘપર તરતજ કુંગળીનો રસ ચોપડી દેવામાં આવે તો તે નીકળી જાય છે એમ કહેવાય છે.

લેજમાટે-લેજવાળા કપાટ કે તાકામાં થોડો કારો ચૂનો મૂકી રાખવાથી બીનાશ ચૂસી લેશે.

(“કુમાર” ના એક અંકમાંની માધુકરીમાંથી)

૧૧૫-સત્યનો અવધૂત

“લક્ષ્મીસર્વી સરીકા મહર્ષિ” ખરેખર એક અદ્ભુત આત્મા હતા. તેમના પ્રગટ ભકતો અનેક વર્ષોના અવિરત શ્રમસાધ્ય ઋષિ-જીવન-ચર્યાશોચન કરતાં છતાં તેમના ગુણોની માલિકા આટલીજ છે એમ કહી શકતા નથી. દિનપ્રતિદિન સૂર્ય ઉગે છે અને ઋષિનાં તપઃપ્રધાન સદ્ગુણાવલિનાં એ નવનવીન કિરણો વિચારકના હૃદયમાં સ્થાન લેતાં જાય છે, અને તેનો વિચાર કરતાં કરતાં ભકતોને આનંદસમાધિમાં ડૂબતા મેં અનુભવ્યા છે. તેમના માટે દયાનંદ એ નામ કોઈ ચમત્કારપૂર્ણ અને લોકોત્તર ગૌરવભર્યું ભાસે છે; અને એ શબ્દોચ્ચાર થતા સાંભળતાં તેમનાં બાહ્ય નયનો મીઝાઇ જઇ અંતઃશક્તિઓ વિકસિત કમળની પેઠે ખુલી જાય છે, હૃદય આનંદ-સાગરને હિલોળે ચઢે છે અને જાણે કે એ આનંદસાગરનેયે ભરતી-ઓટ હોય તેમ તેમનાં ઉન્નત મસ્તકો આપોઆપ નમી પડે છે. કદાચ આવા આનંદના સુખાનુભવને ઉદ્દેશીનેજ ઉપ-નિષદ્ધકારે આમ ગાતાં ગાતાં તેને વાણીમાં ઉતારવાની અશક્તિ વર્ણવી છે કે:—

ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા તદા સ્વયં તદન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥

કોઈ તેને મહાન સુધારકતરીકે ઓળખે છે, કોઈ તેને મહાન યોગીતરીકે પીછાને છે; કોઈ તેને બ્રહ્મવેત્તાતરીકે નમે છે તો કોઈ તેને આદર્શ સમર્થ સંન્યાસી કહી વંદે છે; કોઈ તેના બ્રહ્મચર્ય ઉપર લેદું છે તો કોઈ તેની તર્કપટુતા અને વાગ્મિતા ઉપર દ્વિદા છે; કોઈ તેના સંયમ-નો પ્રશંસક છે તો કોઈ તેના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો ઉપર આક્રિંત છે; કોઈ તેના રાક્ષસી બળવાળા સુંદર અને સુડોલ શરીરથી અંજન્ય છે, તો કોઈ તેનાં પ્રખર માનસિક બળ અને ઉદ્દીપ્ત આત્મિક બળને ઉપાસે છે; કોઈ તેને રાષ્ટ્રનિર્માતાતરીકે, કોઈ તેને દેશભાષાના પ્રચારકતરીકે, કોઈ તેને ‘વહુપાત્ર્યે સ્વરાજ્યે’ ના આદિ ઉદ્દેશોપકતરીકે તો કોઈ તેને સર્વ-સામ્ય-વાદના ફિરસ્તાતરીકે પ્રભુમી પોતાનો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. દરેક પોતાની શક્તિ-રચિ અનુસાર તેનાં ચરણોમાં પોતાનાં ભક્તસૂત્રોને આનંદાશ્રુ સાથે સમર્પે છે. દયાનંદ એ અર્વાચીન ભારતનો રાષ્ટ્ર-દેવ છે એમ સમજી હું હૃદયની ભાવનાઓથી તેનું આરાધન કરું છું અને એ રાષ્ટ્રદેવનાં સિંહાસન સત્ય-ઉજ્જવલ સત્ય-તીર્થાં સત્યનાં છે એમ સમજી તેની સત્ય-નિષ્ઠા ઉપર જગતનાં સામ્રાજ્યો હું ઓવારી નાખું છું. એ અલૌકિક અને અદ્ભુત, એ તપસ્વી અને સત્યના અડગ પૂજારીની સત્ય નિષ્ઠાવિષેજ આજે અહીં લખીશ, અને તે પૂર્વે તે પરમ પિતા પ્રભુને વિનવીશ કે, દીપાવલિના આ અવસરે આજથી પર વર્ષ પહેલાંની દીપમાલાઓ વચ્ચે, કેવળ સત્યને ખાતર પોતાનો જીવન-પ્રકાશ ખૂટાવી નાખી જે યતિવરે મહાપ્રયાણ આદર્યો, તેની કલ્યાણપ્રદ સ્મૃતિથી અમારા વ્યવહાર-જીવનમાં તેનાં સત્યનાં તેજકિરણોમાંનાં થોડાં ધણાં પણ પ્રગટે એવી હે નાથ! કૃપા કરો. અસ્તુ.

સત્યનો એ પરમ ઉપાસક હતો, જન્મથી તે સત્યને વરી ચૂક્યો હતો, સત્ય તેના જીવનનો મંત્ર હતો અને સત્યમય તેનું આઘોપાન્ત જીવન હતું.

ચૌદ વર્ષના જીવનપ્રભાતની સુરભી સાથે તેના માનસ-સરમાં સત્યનું સહસ્રદલ-કમલ પાંખડીઓ ઉઘાડવા લાગ્યું અને પ્રભુએ તેનાં કમલનયનોમાં તેજના અંબાર આંબ્યા, અને સત્યના આ જામત પૂજારીએ મૃદુસ્વરે શિવાલયમાં શિવ-પિંડી પાસે સૂતેલા પિતાજીને ધીરથી જગાડી એક શિવરાત્રિની અર્ધરાત્રિએ, મૂર્તિની સત્યતાવિષે કાયા પલટાવી નાખતો વજ્રાદિપિ કઠોર અને કુસુમાદિપિ મૃદુ પ્રશ્ન પૂછીજ નાખ્યો!

સત્યનો રસિયો બાહ્ય પિતાની ધમકીથી સમસમી ગયો; પણ તેનું હૃદય મૂર્તિની સત્યતા-વિષે જ્વાલામુખીની જ્વલંતતાથી પ્રજ્વલિત થઇ ઉઠ્યું અને આત્માનો અવાજ પારખ્યો કે, જે શિવ “મામ્યઃ સ મે સ્થાવરજંગમાનાં સર્ગસ્થિતિ પ્રત્યવહારહેતુઃ” હોવાનું કહ્યું છે તે એક મૂષકથી-ઉદરથી પોતાનું રક્ષણ કરી ન શકે એ ત્રિકાળમાં નજ અને તે નજ અને! એ નિર્ધાર કરી સત્યના બાહ્યપૂજારીએ ધ્રુવની સમાન સત્યં શિવં સુવરમ્નાં દર્શન કરવા માનસિક આરાધના આદરી.

કેવળ આજ સત્યપ્રાપ્તિ માટે તેને શૂઢનાં અંધન શતશત વૃશ્ચિકવેદનાસમ સાહ્યાં અને એક સંધ્યા-સમયે માતપિતાનાં આશા, લાડ, સંપત્તિ અને વિલાસને છોડી, એકાકી સત્યની અહાલેક જગાવવા કમનીય યૌવનના પ્રભાતે ૧૯ મા વર્ષે માયાના પાશો તોડી વછોડી ચાલી નીકળ્યો, તે આમરણાંત પાછાં પગલાં નજ ભરવાની બીજમપ્રતિજ્ઞાએ એ ગયો.

સિદ્ધપુરના મહામેળા વખતે એક શિવાલયમાં ખાવાઓ અને જોગીઓની ઠઠ ભભી છે. કોઇ ભાંગમાં તો કોઇ ગાંજમાં ચકચૂર છે, કોઇ સાંધીમાં રત છે તો કોઇ ચરસમાં ખેશમ છે, તો કોઇ શરીરે રાખોડી રમાવી, જટાજૂટ વધારી ચીમટા અક્ષાળતા ‘અહાલેક અમ ગિરનારી’ની ખૂંસો પાડતા સાધુતાનો વેશ ભજવે છે તો કોઇ શૂઢસ્થીને પણ શરમાવે તેવાં વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઇ ભક્તજનોને સંન્યાસનું માહાત્મ્ય સમજાવે છે. જ્યાં ત્યાં મોટા મોટા અખાડાઓ અને ધૂણીઓવાળા સંન્યાસના લીલામનું એ પ્રચંડ અજ્ઞર ભરાયું હતું. તેમાં એક લંગોટીમાત્ર સંપત્તિ-શાળી યુવક બ્રહ્મચારી અખાડે અખાડે અને ધૂણીએ ધૂણીએ રખડે છે અને સત્યને જાણવાની તેની આત્મતૃપ્તિને છીપાવે તેવા હૃદયના ગુરુદેવની શોધમાં લાંધણો કરતો ફરે છે અને એક જગ્યાએ વેદાતની ચર્ચા સાંભળવા લલચાઇ ત્યાં બેસે છે. ત્યાં તો દુર્વાસા મુનિને પણ ખાજુએ મૂકે તેવા રૌદ્રસ્વરૂપ પિતૃદેવનાં દર્શન થાય છે, અને કુપિત થયેલાં પિતૃ-નેત્ર-દ્વયમાંથી ઝરતા અંગારાઓને પોતાની દયાલીની આંખમાં સમાવી લે છે અને યથેચ્છ પ્રહારોને પુષ્પ ગણી વધાવી લે છે.

તરુણ બ્રહ્મચારી અંદીવાન અને છે અને પિતાજીને ઘેર પાછા ફરવા સ્વીકૃતિ આપે છે. આખા જીવનની આ એકજ પળ છે, જ્યાં દયાનંદને-હાં હાં દયાનંદને-બૂહું બોલવું પડે છે ! અને લાગ મળતાં પુનઃ જેને ખાતર અસત્ય બોલેલ તે અનંત સત્યની શોધમાં છટકી જાય છે !

પણ આથી કોઇ સત્યવંશતા ઋષિને અસત્ય બોલ્યાનો આરોપ ના કરજો; રે એ પાપમાં કદી ના પડજો ! એ અનુતને તેણે કદી છુપાવ્યું નથી, એ અનુતથી તેને કોઈ પાર્થિવ લાભો લાંસલ કરવાના ન હતા. આ પ્રસંગને તેમણે પોતાના આત્મચરિતમાં સ્પષ્ટવાદિતાથી આપ્યો છે, એટલે તેમના ઉપર જૂઠું આળ લાગી શકતું નથી. મને તો એ પ્રસંગથી તેની સત્યવાદિતા વધુ સ્પષ્ટ થતી લાગે છે અને કદાચ તેને કોઇ ક્ષુદ્ર અપરાધ ગણે તોયે કવિવર કલિદાસ કહે છે તેમ—

एकं हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः ।

અનંત ગુણરાશિમાં આ આંતઃકુદ્ર દોષનું અસ્તિત્વજ ક્યાં લાસે છે ? ક્ષીરસાગરમાં એક ક્ષુદ્ર લવણ-કણિકાનું અસ્તિત્વ ક્યાં છે ?

“નગો વા કુંજરો વા” ની પેઠે આ પ્રસંગ હતો; ધર્મ અને અધર્મનું ત્યાં પાર્થિવ યુદ્ધ હતું, મોહ-પાશનાં માનવી અંધનો અને સત્યની શોધમાં નીકળેલ આત્માની આરાધનાનું અહીં દૈવી યુદ્ધ હતું; છતાં યુધિષ્ઠિરને સંસારધર્મનો વિચાર કરતાં ધર્મરાજ કદી સંબોધે છે તેમ હું અમરતાનો વિચાર કરતાં ઋષિરાજને સત્યાવતાર કહું તો જરાય અનુચિત હોવાની કોઇને આશંકા સરખી ન આવજો.

કેમકે ઋષિ પોતાના દોષોને સ્વયં ખુલ્લા કરવાનું પસંદ કરે છે કે, એક વખતે તેમને લાંગ પીવાની પણ આદત પડી ગયેલી. હુક્કાપાનની પણ લહેજત તેમણે ભોગવ્યાનું સ્વીકાર્યું છે; પણ સત્યને છોડવાનું કદી વિચાર્યું સરખુંયે નથી. લલા ! આવી આદતો ન લખતે તો કોણ જાણવા ગયું હતું ? પણ ના, એ તો સત્યનો પૂજારી છે, અને જ્યારે આત્મચરિત્ર લખે છે, ત્યારે પોતાના દોષોનો સ્વીકાર કર્યોજ છૂટકો. તેને એ તમા હોતી નથી કે, લોકો એથી તેના વિષે કેવું બોલશે ? જે માણસ પોતાની જાત ઉપર સત્યને ખાતર આટલો તીવ્ર થઇ શકે છે, તેને ખીજાઓ ઉપર તીવ્રતર થવાનો નૈસર્ગિક હક્ક છે; અને એ તીવ્રતા જ્યારે સત્યની સરાણુપર ચઢે છે ત્યારે તીવ્રતમ થઇ જાય છે. જર્મનીના મહાન વિચારક કવિ નીત્શેએ એટલા માટેજ કહ્યું છે કે, તમામ સંસારના નવયુગપ્રવર્તકો કઠોરજ હોય છે અને કઠોર થવું તેમને માટે આવશ્યક પણ છે.

(‘પ્રચારક’ના સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૭ ના અંકમાં લેખકઃ-સ્નાતક સત્યવ્રત)

૧૧૬-માઈ કે કસાઈ ?

.....૧૯૨૧ નો એ જમાનો હતો. સ્વાધીનતાનો અહિંસક રણજંગ મંડાયો હતો ! હિંદની તેત્રીસ કરોડની પ્રજા હિંદુઓના તેત્રીસ કોટિ દેવના અવતારસમ થઈ ગઈ હતી ! જીવતા-સદેહે-મૃત્યુવશ રહેવા કરતાં મરીને જીવવાનો અણમૂલ પાઠ તેણે અંતરથી વધાવી લીધો હતો. જનની સરખી જન્મભૂમિ ઉપર અલિદાન દેવાને માટે પોતાનાં શરીરો તેણે છાંય દીધાં હતાં. એ અભૂત અને અશ્રુતપૂર્વ રણક્ષેત્ર ઉપર વામનસ્વરૂપે અલિને પાતાળમાં આંપવા ઉત્પન્ન થયેલા ભગવાન વામનના દ્વિતીય સ્વરૂપરૂપ મહાત્માજી પોતાનાં વિરાટ પગલાં ભરતા હતા. જગત થંભી ગયું, ઇતિહાસ થંભી ગયો, માનવભક્ષી કાળ પણ ધડી એક થંભી ગયો, ચોરાસી જેટલાં ગામડાંનાં પાદર પોતાના ગર્ભમાં સાંકળી લેતા પારડોલીના બહાદુર તાલુકા ઉપર જગતમાત્રની આંખો મંડાઈ હતી ! ધડીભર તો મહાસાગરનાં ગર્જતાં પાણીયે થંભી ગયાં ! મોક્ષની એ અમર ધડી ઇતિહાસના અંધારામાં પણ હજી તેજસ્વી ઓજસથી ભભૂરી ઉઠે છે !

એકાએક નિર્મળા આકાશમાં મેઘનો કડાકો થાય એમ ચોરીચોરાનું રમખાણ ફાટી નીકળ્યું, અને સર્વત્ર ઝેરનાં ખીજ વેરાયાં ! જેમ એક રક્તખીજના લોહીના છુંદણુંદમાંથી અનેકશઃ રક્ત-ખીજો પેદા થાય એમ દામદામ કોમી વેર, કોમી દ્વેષ અને કોમી ઈર્ષ્યાનો સળગતો દાવાનળ સર્વ પ્રગતિ, સર્વ પ્રવૃત્તિ, સર્વ ચેતન અને સર્વ ઉત્સાહને જલાવી દેતો, આગળ અને આગળ મોતની કૂચ કરતો વધતો ચાલ્યો !

એ હળાહળ ઝેર આપણા કોઈ ભયંકર પાપે આજ ગુજરાતમાં મૃત્યુધારે ઉતરે છે ! બૂલાઈ જાય છે એ કાળજૂનો મિત્રપ્રેમ, બૂલાઈ જાય છે એ બધાં રનેહનાં સૌમ્ય અને કાચા સૂતરનાં મજબૂત બંધનો કે જેથી એક માણસ ખીજને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પી દેવા તૈયાર થાય છે ! આજ તો હિંદુ પોતાના રક્ષણને માટે અરજ કરી, કલેક્ટરનાં ચરણ ચૂમી સરકારી મિલિટરીની માગણી કરે છે, કચેરીમાં કેસો ચલાવવા નાણાં વેરવા તૈયાર થયો છે, છાપાંમાં પોતાની નિર્બળતાને છાપરે ચઢાવવા વાણીના ખેલ કરી રહ્યો છે, મુસલમાન પોતાના દીન, પોતાના યકીન અને પોતાના ભાઈ સામે ઉભો થઈ ગયો છે. જે પોતાના દેશને માટે મરી શકતો નથી, જે પોતાના અધિકાર માટે પરદેશીઓ પાસે માત્ર બીખજ માગે છે, જે માતૃભૂમિને માટે મરી શકતો નથી, મરવાની તાકાત પણ ધરાવતો નથી, તે આજ મસ્જદના પથ્થરો માટે મૂર્તિપૂજક સમેા બની હિંદુઓ ઉપર તરવાર તાણી ગુંડાશાહી ખેલી રહ્યો છે ! હિંદુઓ એક હાકોટો પડતાજ પોતાના દેવની પાલખીઓને રસ્તામાં મૂકી પલાયન થઈ જાય છે, અને પોતાના દેવની એ પથ્થરપૂજા માટે વિદેશી ગૌભક્ષકોની અદાલતોને આંગણે ભાઈઓ વિરુદ્ધના મુકદ્દમાના સફેદ હાથીઓ ખાંધે છે ! મુસલમાનો પણ પોતાની જહોજલાલીના નંદનવનને ઉખેડી નાખનારાઓને બૂલી જાય છે. પોતાના બાદશાહોના શિકાર કરનારાઓ પાસેથી ભિક્ષા માગે છે !

કોઈ જાણતું નથી કે, આ કોમી કલહ શામાટે થાય છે ? હિંદુઓને પોતાના દેવોનાં અભિમાન હોય તો એ દેવોને માટે મરી શીટવા તૈયાર થવું જોઈએ; પરંતુ હિંદુઓ તો પોતાના દેવની પાલખીને સૌથી પહેલાંજ રસ્તામાં ફેંકી દે છે ! મુસ્લીમોને જે પોતાની મસ્જદનું ખંડ અભિમાન હોય તો તો એ ભાઈઓએ યાદ કરવું ધટે છે કે, તેઓ જાતેજ તેમના પોતાના તહેવારોમાં મસ્જદો આગળ ચોવીસે કલાક ધોંધાટ કરે છે અથવા તો તેને નામે પોતાના બંધુઓનાં લોહી રેડી તેને તો પ્રથમજ અપવિત્ર કરે છે ! આ કારણો એ ખરાં કારણોજ નથી. એ તો માત્ર અચડામણનાં બહાનાંજ છે, બંને પક્ષનો એ ચોખ્ખો દંભ છે, નયું મિથ્યાઅભિમાન અને ગર્વ જે અને એ સિવાય એમાં કંઈજ સાર કે સત્ય નથી !!

*મુસ્લીમ અધિપતિના આધિપત્ય નીચે પ્રકટ થતું આ સામ્યવાદી સાપ્તાહિક પહેલાં મુસ્લીમો-

* આ લેખ એક ઈસ્લામી બંધુના તત્રીપણા નીચે રાજપુરથી પ્રકટ થતા “સૌરાષ્ટ્ર પ્રકાશ” તા. ૨૧-૧૦-૨૮ ના અંકમાં લેવાયેલા તેમાંથી લીધો છે.

ને બે બોલ કહેવાનો જે કોમી અધિકાર ધરાવે છે તેનો ઉપયોગ આ સ્થાને અમારે માટે અયોગ્ય નથી.

બિરાદરો ! તમારા મગજનું સમતોલપણું શુભાવે ના ! તમારું ભાન ભૂલે ના ! પારકાની આંખે અને પારકાની બુદ્ધિએ ગતાનુગતિકની માફક દોરાવ્યા હવે દોરાઓ ના ! જે હિંદુઓ સામે તમે જંગ માંડી બેઠા છો, જે વિદેશીઓનાં શરણો શોધી રહ્યા છો, તે ઉપર કાંઈક વિચાર કરો !

તમારીજ બાદશાહી અને સત્તાની જાહેજલાલીની વાડી વેડી નાખનારા, તમારા એ વૃદ્ધ અને કવિવર બાદશાહના શાહજાદાઓનો શરીરો શરીરો શિકાર કરનારા વિદેશીઓ સામે રંચુનની નામભૂલાયેલી કબરમાંથી તમારા એ શહીદ બાદશાહનો કરુણ આર્તનાદ તમે સાંભળી શકતા નથી ? નવાબ સુરાબુદ્દૌલા સામે કાળાં કાવતરાં શું કોઈ હિંદુએ કર્યાં હતાં ? અંગાળાની એ મુસ્લીમ સલ્તનતના નામને ખાતર ખુદાનું નામ લઇ ફાંસીને માંચડે હસતાં હસતાં ચઢી જનાર મહારાજ નંદકુમાર શું કોઈ શીરંગીને પેટે જન્મ્યો હતો ? નિરાધાર હરણની પછવાડે શિકારી વર-ઓનાં વિદરેલાં ટોળાં ગાજતાં હોય તેમ ખુદ મુસ્લીમ શિકારીઓજ-અધુધાનો જેની પછવાડે કાળના ડાખલા ગજવતા પડ્યા હતા, તે તમારા ભલા અને દીનપ્રેમી બાદશાહ હુમાયુનો જ્યારે તેના ભાઈઓએજ તિરસ્કાર કર્યો, ત્યારે તેને આશરો આપી શહીદ ગુસ્સો પોતાને માથે ખેંચી લેનાર મેવાડનો એ મહારાજ અંગ્રેજ નહોતો, શીરંગી કે વિદેશી ન હતો ! એ તો હિંદવાણીના રત્નગર્ભ-માંથી હિરણ્યગર્ભના પરિપાકરૂપ એક ક્ષત્રિય-એક હિંદુ હતો !

બિરાદરો ! એ જુગજૂનો ઇતિહાસ તો વિચારો !! હજારો હજારો વર્ષનાં વહાણાં જે ભાઈ-ચારા ઉપર તપ્યાં છે, તે તમે કેમ ભૂલો છો ? દીનપ્રેમી મુસ્લીમોને આશ્રય આપનારા મેવાડ, રણથંભોર, જેસલમીર આદિ રજપૂત રિયાસતોમાં તમારા માન-તમારા સ્વમાનને ખાતર હસતે મુખે જળહળતા અગ્નિની પાવકજ્વાલામાં હોમાઇ જતી હિંદવાણીઓના જૈદરની જ્વાલાઓની સુવર્ણજ્યોત, જે અંધુત્વ ઉપર પ્રકાશી રહી છે; જે અંધુત્વ ક્ષત્રિયોનાં કેસરિયાં લોહીના પવિત્ર માજનથી પોપાયું છે, તેને તમે વિસારી શકવા જેટલું તમારું ભાન ભૂલ્યા છે ? તમારો ધર્મ પેટને ખાતર વેચી તમારા યજ્ઞીનનાં હાસ્યજનક લીલામ કરાવવાં છે ?

અને અમારે હિંદુભાઈઓને પણ કહેવું પડે છે-તમે છવીસ કરોડના જોરવાળા હો તોપણ અમને સાત કરોડને જરાય ઇજ્જત કરી શકવાના નથી ! તમારામાં અંદર અંદરજ એટલો કુસંપ, એટલો અધોર અત્યાચાર અને અન્યાય પ્રવર્તી રહ્યો છે કે, તમારા ક્રોધની ઠંડી જ્વાળાઓથી અમારી મરજીદના મિતારાઓ ડગમગવાના નથી. તમારી ગાયો માટે શહીદ થયેલા પીરોની દરગાહો આજ ઠેર ઠેર વેરાઇ છે ! તમને નાદીરશાહના ક્રોધમાંથી ઉગારી લેનાર મુસ્લીમ શાહજાદા આજ પોતાની ઇરાની કબરમાંથી બોલી ઉઠે છે કે 'આટલા ખાતર મારો ભાગ !'

મુસ્લીમો ! હિંદુઓ ! એકજ ખુદાનાં ખુદાઇ બાળકો ! તમારા સ્નેહ ઉપર આજ દિવસ સુધી સ્વાર્થનાં આવરણ છવાયાં નહોતાં ! તમારા ભાઈચારા માત્ર વાણીમાંજ સમાયા ન હતા ! જગન્નાથ પંડિતને વરનારી એ મુસ્લીમ નાજનીન કે મોગલોના જનાનખાનાને ઓજસ આપનારી હિંદુ રમણીઓ એ ભાઈચારાનાં બંધનો વધારે મજબૂત અને સ્થાયી બતાવે છે ! પરંતુ આજ વીસમી સદીના યુગમાં અન્યોન્યની ધર્મધેલછા અને ધર્મપ્રેમ એટલો બધો શું વધી ગયો, તમારા અંગત સ્વાર્થનાં મૂળ શું એટલાં ઉંડાં રોપાયાં કે અંધુત્વથી પ્રાપ્ત થતી સનાતન શાંતિ, પરસ્પર વિશ્વાસ અને તજજન્ય ઉલ્લાસભરી-અસ્પરસ વિશ્વાસભરી સલામતી એ સર્વને ભૂલી જઇ, ચોવીસે કલાક તમારો સ્વજનો અને બાળખત્યાં તથા કૂલની કળીથી સુકુમાર સ્ત્રીઓને પ્રતિક્ષણ સળગી ઉઠનારા જ્વાલામુખીના અહોનિશ ભયમાં રાખવાનું તમે સારું સમજો છો ?

મરજીદ અને મંદિરના ઝગડામાં મચેલા ગાંડાતુર માનવીઓ ! જરી તો થોભો ! અને જરૂર વિચાર કરો કે, આ કલહનું શું અંતિમ અંજલિ આવશે ? જે ધર્મની ઘેલછાએ, જે અંધશ્રદ્ધા અને ખુદાને નામે ખેલાતી પિશાચતાએ તરસ્યાંને પાણી પીતાં અને જૂખ્યાંને અન્ન પામતાં અટ-કાવ્યાં છે, તેને એકબીજાનો રહેલો વાણી અને અન્ય વ્યવહાર પણ અટકાવવા શા માટે ઉશ્કેરે છે ?

મહાભારતનો સંગ્રામ જેણે વાંચ્યો અને વિચાર્યો છે, શિયા અને સુન્નીના, દિલ્હી અને દક્ષિણના કળ્યાઓ જેણે વિચાર્યા છે તે જાણે છે કે, કલહ એ તો કાલસા સમો છે. ખીજને તો ગરમી આપે પણ પોતાને બાળે તેવો ! દુર્યોધનને હાંકી કાઢનાર યુધિષ્ઠિરને પણ એ રુધિરપ્રદિપ્ત રાજ્ય ન પડ્યું. દક્ષિણની બાદશાહીના પાયા ખોદી નાખનાર દિલ્હીથી પણ મુગલાઈની જાહો-જલાલી ન પચાવી શકાઈ ! આમ કેમી કુસંપ એ ખુદ કેમના પાયા પહેલાંજ ખોદી કાઢે છે. ઈશ્વરી ન્યાય એવોજ છે કે, ખીજનું ખૂરું ધ્વંજનાર ખીજનું ખૂરું તો કરી શકે કે નાચે કરી શકે; પણ પોતાનું તો ખૂરું કરે છેજ ! ખાડો ખોદનાર જે તેમાં પહેલાં પડતો ન હોત તો તો હજારો વર્ષોથી ચાલી આવતી આ સૃષ્ટિ ક્ષણભર ટકી ન શકે એવી રીતે સ્વાર્થી મનુષ્યો તેને ચગડાળે ચઢાવી શકત !

આ કેમી કલહનો અંત એકજ આવવાનો. આખર જતાં હિંદુઓ મુસ્લીમ સાથે સંબંધ નહિ રાખે-કોઈ પ્રકારનોયે અને મુસ્લીમોએ સંબંધ નહિ રાખે હિંદુ સાથે કોઈ પ્રકારનો. એકજ પ્રજાના બે પક્ષના અંદર અંદરના દરેકે દરેક બાબતમાં સચોટ બહિષ્કારનું ફળ શું આવશે ? જીવતાં જગતાં અલસ્ટરો પોતાની સનાતન આડખીલીની વજ્રમેખ શેષનાગના માથા ઉપરજ ચોંટાડશે અને હિંદના ભાગ્યહીન કપાળે ચિરંજીવ ગુલામીની લોખંડી જંજીરોજ રહેવાની છે.

જે હિંદુ અને મુસ્લીમ બદમાશેો ઝગડે છે તેઓ તો નથી માનતા મસ્જદને કે નથી માનતા મંદિરને ! એમને નમાઝની પણ દરકાર નથી, સંધ્યા કે ધર્મધ્યાનની પણ પરવા નથી. માત્ર મૌખિક દીન કે ધર્મને આગળ કરી બે કેમો આગળ ‘દીન ઉપર આક્રમ’ કે ‘ધર્મના રસાતાળ’ જવાના ગયખી ગોળાઓ ગયડાવી પોતાનું કામ તેઓ કાઢી લે છે ! બે ભાઈઓ અથડી મરે છે, કળ્યા-દલાલો રાજ થાય છે; કારણ કે કળ્યા થાય તોજ એ કળ્યાદલાલોની રાજ ચાલી શકે છે !

હિંદુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચેના કેમી કલહને વધુ સ્વરૂપ આપી, તેવી ખપરોને વધારે પ્રાધાન્ય આપી એંગ્લો-ઈન્ડિયન પત્રો આ કેમી કલહનો એટલો તો પ્રચાર કરે છે કે આપણે તટસ્થતાથી વિચારતાં સમજી શકીએ છીએ કે, આપણી કેમી એકતા તેઓને જરાપણ રચતી નથી. “હું કહું” એમ અજાનથી શકતો ભાર ખેંચવાની મિથ્યાભિમાની મનોવૃત્તિ જે વિસારી દૃષ્ટિએ તો આપણને એમ ભાસ્યા સિવાય નહિ રહે કે, આપણે એ એંગ્લો-ઈન્ડિયન પત્રોની આંગળીને ધસારે નાચનારા મર્કટોથી સહેજ પણ વધારે નથી; તેમને મન આપણી એટલીજ કિંમત છે કે જેટલી કિંમત મદારીને મન માંકડાની હોય છે.

બાલ જગતને છેતરવાને લડાઈના વખતમાં તેમને કેમી એકતાનો આડંબર નેહએ છીએ; અને ૧૯૧૬માં લખનૌમાં કાલકરારો થાય છે. આજ તેમને એ એકતા અણગમતી છે, તેમના સ્વાર્થથી વિરુદ્ધ લાગે છે અને આપણે લડીએ છીએ. આપણી પામરતા અને ગુલામી એટલી તો અધમ અને ભયંકર રીતે મજબૂત છે કે, જે હિંદના એ રક્તશોષક સત્તાશાળીઓ આવતી કાલ આપણને એક બાણે ખેસાડી ખવરાવવા ધારે તો એકસામટા હજાર બ્રાહ્મણો અને હજાર મૌલવીઓ વેદ અને કુરાનમાંથી અરસપરસ ભોજનવ્યવહાર અને બેટીવ્યવહારની આવશ્યકતા બતાવ્યા સિવાય રહે નહિ. આપણા અર્વાચીન દધિયાઓના અવતારસમા નેતાઓ આપણે માટે સર્વસ્વનો હોમ કરી ફકીર થઈ જનારા નરશ્રેષ્ઠોની નિંદા ખુદ આપણેજ હાથે જે કરાવી શકે છે તેની શક્તિની બહાર કશુંએ હોઈ શકવાનો સંભવ નથી.

જે સુવર્ણસિંહાસન ઉપર પૃથ્વીરાજ, અકબર, ઔરંગઝેબ, આદિ બેઠા છે; તે અત્યારે તો બ્રહ્મ સુવર્ણસિનના અંગ્રેજ પાયા ખુદ આપણાજ લોહી અને માંસથી સ્થિર અને વધુ સ્થિર થતા જાય છે.

રાજઓજ રાજવટ માટે લડી શકે અને રાજવટને માટે રાજને ત્યાગી પણ શકે ! પરંતુ ગુલામો તો રોટલાના ટુકડા માટેજ લડી શકે. આનોજ માત્ર ચૂસાઈ ગયેલા હાડકાના ટુકડા માટે લડે ! આપણે પણ જે ગુલામીની સુંદર સુવાસનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ તેઓ કરે છે તેની કરમાયલી

પાંખડી અને કાંટામટેજ લડી શકવા સમર્થ છીએ; જ્યારે હજારો રૂપિયાની અમલદારી અને નવાખીની જાહેજલાલી તથા સત્તા તો દેવના મોટા પુત્રસમ અંગ્રેજો વગરહરકતે, વગર-વાંધાએ ભોગવી શકે. ત્યારે આપણે દશ દશ-પંદર પંદર રૂપિયાની આઠ કલાકની વેઠ એકજ કોમમાંથી વધારેને મળે, યુનિવર્સિટિના કારખાનામાંથી ઉત્પન્ન થતા માનસિક મજૂરોને વધારે પ્રમાણમાં તે વેઠ કે બહુ તો તેની મુકાદમી મળે તેટલા માટે એકખીજનાં ગળાં કાપીએ છીએ! અરે શું એજ હિંદુધર્મ હોય! એજ ઇસ્લામ હોય! રે હિંદુ! રે મુસ્લીમ!

પામર હિંદી! તારી શુભામીની માનસિક જંજીર આજ તરછોડી નાખ! આજસુધી તું જે શીખ્યો હો તે ભૂલી જા! જગતના, તારા ભાઈઓના લોહીથી ખરડાયેલા ચોકમાં ઉભીને તારી આસપાસ એક નજર નાખ! જે પેલા ભવ્ય હિમાલયની પેઠે પાર સ્વાધીનતાના મહાસાગરનો ઘેરો ધુધવાટ સાંભળ! એ દેશો સ્વતંત્ર છે, એનાં બાળબચ્ચાં સલામત છે, ત્યાં ખેડુતો રજવાડા જેટલું સુખ ભોગવે છે. જ્યાં માણસ સુખી અને સ્વતંત્ર છે, ત્યાં તારી નંજર ફેરવ અને વિચાર કર! એ દેશો સુખી છે, સંતોષી છે, આખાદ છે, ત્યાં અન્નવગર ભૂખ્યાંઓ, વસ્ત્રવગર નાગાંઓ અને અલંકારવિહોણી સ્ત્રીઓ તારી નજરમાં આવશે નહિ. સંતોષી અને આખાદ માનપિતાની આસપાસ તેનાં કુલસમાં સુકુમાર બાળકો ધુધવાટ કરી સિંહના બચ્ચા સામે ગાજે છે; એ બાળકોના ભવિષ્યની ચિંતા પણ એ માખાપનાં હૈયાં તલભારે નથી કરતાં. કારણ એ કે, ત્યાં ભાઈઓ-ભાઈઓ લડતા નથી—ત્યાં ધર્મ ખુદાની બંદગીમાં સમાય છે, ત્યાં પાડોશી-ભાઈઓનાં દિલ દુઃખાવી વાગ્ન વગાડવામાં આવતાં નથી!

સાગર જેને મોતીએ વધાવે છે તેને પેલેપાર આવેલા દક્ષિણ આફ્રિકામાં નજર કરો! તમારાથી આખાદ થયેલા એ દેશમાં, તમારાજ લોહીથી છતાયેલા એ દેશમાં, આજ તમને ઉભવા દેવામાં આવતા નથી. જે મુલક ત્રિકાલબાધિત આપણે અને આપણેજ છે, જેના જંગલે જંગલે હિંદીઓના લોહીનાં તર્પણ થયાં છે, ત્યાંથી આજ દેરની માફક હિંદીઓ લંકાય છે! શાસ્ત્રીજી જેવો ગોખજેનો શિષ્ય માંડીપત્રેની યોજનાથી રાચે છે! ખુદ ખુદ આકાશમાંથી રડી ઉઠે, જ્યાં ખુદાઈ નર પણ કલેશથી સ્થામ બની જાય, ત્યાં આપણે સદરાના શાહમુગની માફક રેતીમાં માથું નાખી આપણા હાથો ચઢાવી જાણ્યા છે અને જો એ જૂલતા-ગુંગળાટના સન્નિપાતના પરિણામ-રૂપ વિંઝાતા હાથોની વચ્ચે પરધર્મી કે પરકોમી માણસ આવી જાય તો ખુદાના શુકર ગુમરીએ છીએ!

છેવટે એ વખત આવશે, કે જેવી સ્થિતિ અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયનોની કે આફ્રિકાના સીદીઓની થઈ! અત્યારે ચાલતી ગીરમીટીઆ પદ્ધતિ આગળ વધીને જ્યારે શ્વેત જનરમાં શુભામોતરીકે આપણાં લીલામ થશે, જ્યારે રેડ ઇન્ડિયનોની માફક આપણા શિકાર થશે અને જ્યારે એ લાનજૂલેલા રેડ ઇન્ડિયનો અને સીદીઓની માફક આપણે પણ એક કોમ વિરુદ્ધ ખીજને એ શિકારમાં મદદ કરશું, ત્યારે આપણે જંગલે જંગલ ધરવિહોણા બારવિહોણા નીલા આસમાનનાં પક્ષીઓ ‘વૉન્ડરીંગ જ્યુ’ની માફક ભટકીશું ત્યારે ધુંટણીએ પડી આસમાનને પૂછશું:—‘આ તે ભાઈ કે કસાઈ?’ અને પવનથી ધ્રૂજતી વૃક્ષરાજીઓના ખડખડાટ અટ્હાર્ય વચ્ચે એ આસમાન જવાબ દેશે:—આપણા મોતની સજા ફરમાવતું હોય તેમ—“કસાઈ-કસાઈ-કસાઈ!”

પૃથ્વીનો ભાર પણ એમજ ઉતરે! સ્વતંત્રતાથી થતો અત્યાચાર એ પાપ છે—એનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે; પરંતુ પરાધીન અત્યાચાર એ અધર્મ છે—મોત એ એની સજા છે! આપણે આજ અધર્મ આચરી બેઠા છીએ. સમસ્ત જાતિના વિનાશની ભયંકર ખુદાઈ સજા આપણા માથે ગાજે છે! પૃથ્વી ઉપર શુભામોને સ્થાન નથી. ખાસ કરીને—માનસિક શુભામોને તો નહિજ. પૃથ્વી ઉપરનો એ અધર્મનો ભાર ઉનારવાનો સમય હવે આવ્યો છે. કાં તો ભાઈ બની સ્વતંત્ર થઈને, અને કાં તો કસાઈ બની એકખીજનાં ગળાં કાપીને!

૧૧૭-સંગીતની અસરવિષે ગાંધીજીના વિચાર

સંગીતથી મને શાન્તિ મળી છે. એવા પ્રસંગોનું સ્મરણ છે કે, જ્યારે હું કંઈ કારણથી ઉદ્વેગ પામ્યો હોઉં ત્યારે સંગીત સાંભળતાં મન શાન્ત થયું છે. સંગીતથી ક્રોધ શમે છે એવો પણ અનુભવ થયો છે. એવાં તો કેટલાંયે સ્મરણો છે, કે જેમને વિષે એમ કહી શકું કે, ગદ્યમાં લખાયેલી વસ્તુઓની અસર નથી થઈ ત્યારે તેજ વસ્તુવિષેનાં ભજનો સાંભળતાં થઈ છે. મેં જોયું છે કે, બદસૂર કે બેસૂર ભજન ગવાયું છે ત્યારે તેના શબ્દોનો અર્થ જાણતાં છતાં તે ન સાંભળ્યા બરાબર લાગ્યું છે; અને તેજ ભજન જ્યારે મધુર સૂરમાં ગવાયું છે, ત્યારે તેમાં રહેલા અર્થની અસર મારા મન ઉપર બહુ ગંભીર થઈ છે. ગીતાજી જ્યારે મધુર સૂરમાં એકઅવાજે ગવાય છે, ત્યારે તે સાંભળતાં હું થાકતોજ નથી; અને ગવાતા શ્લોકના અર્થ હૃદયમાં વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરે છે. મધુર ગવાયેલું રામાયણ બચપણમાં સાંભળ્યું તેની અસર આજ લગી ચાલુ છે. એક વેળા ‘હરિનો મારગ છે શરનો’ એ ભજન એક મિત્રે જ્યારે ગાયું ત્યારે તેના અર્થની જે અસર મારી ઉપર થઈ તે આગળ ધણી વાર તે સાંભળેલું તેના કરતાં બહુ વધારે ગંભીર થઈ. સન ૧૯૦૭માં ટ્રાન્સવાલમાં મારી ઉપર માર પડ્યો હતો, જખમને ટાંકા દબને દાકતર ચાલ્યો ગયો હતો, હું પીડાતો હતો. પોતે ગાઇને કે મનન કરીને જે દુઃખને શમાવી નહોતો શકતો તે દુઃખ ઓલિવ ડાકની પાસેથી એક પ્રખ્યાત ભજન સાંભળીને હું શમાવી શક્યો. આ વાત આત્મકથામાં લખાઈ ગઈ છે.

આમ મારા લખવાનો કોઈ એવો અર્થ ન કરે કે, મને સંગીત આવડે છે. સંગીતનું મારું જ્ઞાન શૂન્યવત્ છે, એમ કહી શકાય. સંગીતની પરીક્ષા હું કરી શકું છું એમ પણ ન કહી શકાય. કેટલુંક સંગીત મને સાંડે લાગે છે, અથવા સાંડે સંગીત ગમે છે એ મારે સાર એક કુદરતી બક્ષીસ છે.* મારી ઉપર સંગીતની અસર આમ બિનઅપવાદ સરસજ થઈ છે તે ઉપરથી હું એવો સાર કદાવવા નથી ઇચ્છતો કે, બધાની ઉપર એવીજ અસર થાય છે અથવા થવીજ જોઈએ. ધણીઓએ ગાયનોવડે પોતાના વિષયવિલાસને ઉત્તેજન આપ્યું છે, એ હું જાણું છું. એ ઉપરથી એમ સાર કાઢી શકાય કે, જેવી જેની ભાવના તેવું તે પામે. તુલસીદાસે ઠીકજ ગાયું છે કે:-

જહ્નુચેતન ગુણદોષમય વિશ્વ કિન્હ કરતાર, સંત હંસ ગુણ ગદ્દાઈં પય પરિહરિ ઘારિ | ચિકાર |

પરમેશ્વરે તો જડ, ચેતન-બધાને ગુણદોષવાળા સંન્યા છે; પણ વિવેકી હોય તે કથામાંથી હંસ જેમ દૂધમાંથી પાણી છોડી મલાઈ લઈ લે છે, તેમ દોષને છોડી ગુણને આરાધશે.

(“નવજીવન” તા. ૨૫-૧૧-૧૯૨૮ ના અંકમાં લેખક:-મહાત્મા ગાંધીજી)

* આ કુદરતી બક્ષીસ પામર મનુષ્યોમાં અને હરજી, સર્પ ઇત્યાદિમાં પણ હોય છે. અલબત્ત, સંગીતને વિષય ખરાબ હોય તો અસર પણ ખરાબ થઈ અધોગતિ થાય છે અને સારો હોય તો સારી થઈ ઉન્નતિ થાય છે-અર્થાત્ સદુપયોગ અને દુરુપયોગ એજ સારા કે નરસા ફળનું કારણ હોય છે. આવું છતાં વેસ્વાદિ દ્વારા હલકટ વિપયો ગવાતા હોવાથી અનેક માણસો ગાયનમાત્રને હલકું ગણે છે. તેઓ સદુપયોગને દુરુપયોગની સમજણ ધરાવતા નથી. દેવર્ષિનારદે યોગના એક સત્વર સિદ્ધિના સાધનરૂપે તેની રચના કરી છે; બ્રહ્મ-વિદ્યા વિષે અને કમયોગ, ભક્તિયોગ તેમજ વીરત્વવિષે પણ સંગીત કેટલું બધું અસરકારક છે, તે જો સર્વ કોઈ જાણે તો બને ત્યાંસુધી સંગીતદ્વારાજ દરેક પ્રકારનું શિક્ષણ અશાય, એવી આ હકીકત છે. બનારસી ઉપરાંત મહાત્મા નજીરની પણ અનેક ગઝલો એકદમ દિલને ડોલાવે અને અનુભવીને અત્યુત્તમ પહોં કરી દે એવી છે. આ સેવક તો ગાયન તરફના આકર્ષણને શીધે બચપણથીજ ખરાબ ગણાતો. બિલ્કુ-આબ-હાન-ક

૧૧૮-રાંદેરમાં એક માસનો ઉપવાસ ફક્ત પાણી ઉપર રહેવા છતાં શક્તિ જેવી ને તેવીજ

રાંદેરના રહીશ ભાઈશ્રી ગણપતરામ અમૃતરામ જેષી(જ્ઞાતે ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ)એ ગયા અધિક શ્રાવણ માસમાં ૨૯ ઉપવાસ ફક્ત પાણી પીને કરેલા છે. આ ઉપવાસોમાં એએશ્રીએ તદ્દન અન્નનો તેમજ ફળનો ત્યાગ કરેલો હતો. પોતે આકાશમાંથી આરોગ્યાર ઝીલેલું વરસાદનું પાણી હમેશ ત્રણથી ચાર શેર જેટલું ફક્ત લેતા હતા.

કોઈ કહેશે કે, શ્રીયુત જેષીએ તો ફક્ત ૨૯ ઉપવાસ કર્યા છે, પણ તેના કરતાં વધારે પણ ઉપવાસ કરનારા માણસો છે. દાખલાતરીકે ઘણાખરા શ્રાવક લોકો પર્યુસણના તહેવારોમાં લગભગ ચાલીસ-પેતાલીસ ઉપવાસો કરે છે, અને તે પણ એકલા પાણીથીજ કરે છે; તો પછી શ્રીયુત જેષીએ ૨૯ ઉપવાસ કર્યા તેમાં શી નવાઈ છે ?

આ શંકાના સમાધાનમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે, શ્રીયુત જેષીના ઉપવાસોમાં તથા શ્રાવક લોકોના ઉપવાસોમાં નીચે મુજબ ઘણાજ ફેર છે અને તેથીજ આ લેખ લખવાનો હેતુ છે. શ્રાવક તથા અન્ય સાધારણ પુરુષ ન્યારે ઉપવાસો કરવા લાગે છે, ત્યારે જેમ જેમ ઉપવાસ વધતા જાય છે, તેમ તેમ ઉપવાસ કરનારની માનસિક તથા શારીરિક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે; અને છેવટે તે એટલી બધી નબળા પડી જાય છે કે, ઉપવાસ કરનારને પથારીવશ થઈ જવું પડે છે. શરીર તદ્દન અશક્ત અને પાતળું પડી જાય છે. હાલવા-ચાલવાની બીલકુલ શક્તિ રહેતી નથી. અરે છેવટે પોતે પોતાની મેળે પાણી પણ પી શકે તેટલી તાકાત તેનામાં રહેતી નથી. તેને પાણી પાવાને માટે ખાસ એક માણસની જરૂર પડે છે અને જેમ કોઈ ઘણીજ લાંબાં માંદગીમાં પડેલ માણસની સારવાર કરવા એક બીજા માણસને ખાસ તેની પથારી પાસે રહેવું પડે છે, તેવીજ રીતે તેની પણ સ્થિતિ થઈ જાય છે.

આથી તદ્દન ઉલટું શ્રીયુત જેષીની બાબતમાં બન્યું છે. આખા મહિના સુધી પોતે ફક્ત પાણીથી ઉપવાસ કર્યા છતાં પોતાના ઉપવાસ પહેલાં જેટલી શક્તિ હતી, તેટલીજ શક્તિ ઉપવાસના અંતસુધી કાયમ રહી હતી-એટલે કે, પથારીવશ ન થતાં ગમે ત્યાં એક સશક્ત માણસની પેડે હરીફરી શકતા હતા. આ બાબત તેમના ઉપવાસમાં ખાસ મહત્ત્વની છે. તેમની કાયમ રહેલી શક્તિના થોડા દાખલા નીચે આપું છું:- (૧) ઉપવાસ ચાલતા હતા તે દરમિયાન તે હમેશાં તાપી નદીએ ચાલીને નહાવા જતા હતા. (૨) ઘરનાં તથા બહારનાં બધાં કામકાજ જરાપણ નબળાઈ તથા મેચેની અતુલવ્યાવગર હમેશાં તે કરતા હતા. (૩) પંદરમે ઉપવાસે તો તે ત્રણ માઇલ સુધી ફરવા માટે ચાલીને જતા હતા. (૪) છઠ્ઠીસમે ઉપવાસે અધિક માસની ઉમ્મણીમાં પોતાને ઘેર ઝાતિભોજન તેમણે કરાવ્યું હતું તે વખતે સવારથી સાંજસુધી જરાપણ વિશ્રામ લીધા-સિવાય પોતાના અસલના આનંદી સ્વભાવથી સંપૂર્ણ કામકાજ કરવામાં મગ્ન રહ્યા હતા.

આ દાખલાઓ ઉપરથી કોઈને જાણવાની ઉત્સુકતા થાય કે, આટલા બધા ઉપવાસો પછી પણ આટલી પોતાની અસલ શક્તિ કેવી રીતે શ્રી. જેષીએ જાળવી રાખી હશે? આ રીતે જન-સમૂહને જણાવવા તથા જેને ઉપયોગી થાય તેના લાભાર્થેજ આ લેખ પ્રગટ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

શ્રી. જેષી અન્ડરગ્રેજ્યુએટ છે. તેમની ઉંમર આત્યારે ૪૭ વર્ષની છે. ઉપવાસ પહેલાં તેમનું વજન ૩ મણ ૭ શેર હતું; અને ૨૯ ઉપવાસ પછી તેમનું વજન ૨ મણ ૨૪ શેર રહ્યું છે. ન્યારે શ્રી. જેષીને પૂછવામાં આવ્યું કે, આવા લાંબા વખતના ઉપવાસ કરવાનો તમને ક્યાંથી વિચાર આવ્યો અને તમે તમારી અસલ શક્તિ તેટલાજ પ્રમાણમાં ઠેકસુધી જાળવી રાખવામાં કેવી રીતે ફતેહ પામ્યા ?

તેના જવાબમાં શ્રી. જેષીએ કહ્યું કે, મેં હિંદુશાસ્ત્રોમાં અનેક ઠેકાણે ઉપવાસના ફાયદાઓ વાંચ્યા છે. તેની સાથે અમેરિકામાં શારીરિક શક્તિનું જ્ઞાન ધરાવનાર મહાન બનાર્ડ મેકફેડનનાં સત્રજ્ઞાં પુસ્તકોનો ખારીકીથી અભ્યાસ તથા અવગ્રહન મેં કરેલું હોવાથી અને તે પુસ્તકોમાં પણ

ઉપવાસનું અતિશય માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું હોવાથી તથા આખા અમેરિકામાં ઉપવાસવિષે જનસમૂહનો સારો અભિપ્રાય છે, એમ મેં જાણેલું હોવાથી મને પણ તેઓના નિયમોને અનુસરીને ઉપવાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. ઉપવાસના દિવસોમાં પોતાની અસલી શક્તિ જળવી રાખવાને સાધારણ રીતે નીચેના મુખ્ય નિયમો ખાસ પાળવાની જરૂર છે.

(૧) “એનીમા-કુશ” ના પ્રયોગથી સહેજ ગરમ પાણીવડે શરીરની અંદરનાં આંતરડાંઓ એ દિવસમાં એક વખત તો સાફ કરવાં જોઈએ. “એનીમા-કુશ” નો પ્રયોગ દરેક ડૉક્ટરનો જાણીતો છે; માટે જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે તે કેમ કરવો તે ડૉક્ટરને પૂછી માહિતગાર થવું. જે લોકો આ પ્રયોગથી આંતરડાં સાફ કરતા નથી, તેઓને ખેચેની તથા નખળાઈ જણાય છે.

(૨) લોહીને પ્રવાહી રાખવા માટે ઉપવાસના દિવસોમાં પાણી વારંવાર પીવું જોઈએ. વરસાદનું અદ્ધરથી ઝીલેલું પાણી અથવા તો ઉકાળેલું પાણી પીવું.

(૩) શુદ્ધ તથા ખુદી હવામાં સાદી કસરત હમેશાં થોડી કરવી જોઈએ અથવા તો શરીરને થોડી વાર યોજીને ગરમ બનાવવું જોઈએ.

(૪) કેટલીક વખત શારીરિક ગરમી શરીરના કોઈ ભાગમાં અત્યંત વધી જાય છે અને તેથી ખેચેની ઉત્પન્ન થાય છે, આ શાંત કરવાને દિવસમાં બે-ત્રણ સ્નાન કરવાં તે લક્ષ્યમણુકારક છે.

(૫) ઉપવાસના દિવસોમાં દરેક માણસે સ્વેચ્છાથી પોતાનું મન પોતાના ઇચ્છિત વિષયમાં રોકવું જોઈએ.

આંતરડાંમાં ચોંટી રહેલો મળ મુખ્યત્વે કરીને ખેચેની તથા અશક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેના ઉપાયતરિકે “એનીમા-કુશ” ના પ્રયોગથી આંતરડાં ખાસ સાફ કરવાં જોઈએ. સત્તાવીસમે ઉપવાસે પણ શ્રી. જોષીએ જ્યારે ઉપરના પ્રયોગથી આંતરડાં સાફ કર્યાં ત્યારે સાધારણ પ્રમાણમાં કઠણ મળ નીકળી આવ્યો હતો. શ્રી. જોષીને પોતાના ઉપવાસ દરમિયાન એવો અનુભવ મળ્યો છે કે, જેમ જેમ ઉપવાસ વધતા જાય છે, તેમ તેમ શારીરિક શક્તિનો ઘટાડો થવાને બદલે સંચય થતો જાય છે અને શરીરમાંથી માત્ર નકામો મળ તથા ચરબી બળી જાય છે.

શ્રી. જોષીને શારીરિક તથા માનસિક નિયમોનું એટલું સારું જ્ઞાન અને પાકો અભ્યાસ છે કે, તે પોતે હિંમતથી કહેતા કે “અમુક નિયમ પાળીને હું ઓગણત્રીસ ઉપવાસ પછી પણ ત્રીસમે દિવસે બારેમાં બારે ખોરાક ખાઈને પચાવવાને શક્તિમાન છું.”

જે લોકો ધાર્મિક દષ્ટિથી અથવા શારીરિક શક્તિઓ સંચય કરવાને ઉપવાસ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેમની જાણ તથા લાભાર્થે જ આ લેખ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. આ બાબતમાં જેને કંઈપણ પૂછવું હોય, તે જો શ્રી. જોષીને પૂછશે તો તે ખુશીથી તે બાબતનો ખુલાસો કરશે. (તા. ૧૬-૯-૨૮ ના અઠવાડિક “મુંબઈ સમાચાર”માં લેખક:-શાહ ગંગાદાસ વૃજવલ્લભ બી. એ.)

૧૧૧-બૈરાનું પંચ

“ઓ કાકી! ઓ કાકી! સાંભળતાં કેમ નથી? હું ક્યારની તમને બોલાવ બોલાવ કહું છું. નવરાત્રિની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. આપણે બેચરા માતાના મંદિરે ગરબા ગાવા જમણું કે નહિ?”

“કેમ નહિ? માતાજીનાં દર્શન થાય ને ગરબા ગવાય, ગરબા ના ગાઇએ તો માતાજી ગુસ્સે થાય.” એમ કહી ચંચળ કાકીએ પોતાના ધરતી છોકરીઓને તથા વહુઓને મંદિરજવા તૈયાર કરી.

નવરાત્રિમાં દુર્ગાની પૂજા ને ગરબાઓની ધમાલ ખૂબ જામી; રંગબેરંગી સાક્ષાઓમાં ગામની ભામિનીઓ ગરબા ગાવા જાય છે, એટલે તમાશા જોવાની ઇચ્છાવાળા લહેરી લાલાઓ ગુંડા પ્રકૃતિવાળા કેટલાક ફાટેલાઓ પણ બની-હતી ત્યાં પહોંચવા લાગ્યા.

માતાજીને રાજી કરવાની ધનમા-ગરબાની ધમાલમાં સ્ત્રીઓ ગુસ્તાન બને એટલે પેલા લોકો જાત જાતની મસ્કરીઓ અને ઠકા કરવા મંડી પડે. વધારે બીડ જામે તો ગુંડા લોકો આમતેમ હાથ નાખવાની પણ કોશીશ કરે.

ગરબા ચાલતા હતા, એટલામાં ચંચળ કાકી પોતાની વહુઓ, છોકરીઓ સાથે રેશમી સાડી-ઓમાં રમઝમ કરતાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બેગા થયેલાઓની નજર તે તરફ જતી. એકે પોતાના સાથીદારને ધક્કો માર્યો ને તે ચંચળ કાકીની દીકરી સુવીરા ઉપર પડ્યો. બધા હસવા લાગ્યા ને ચંચળ તથા તેની વહુ અને દીકરીઓ પેલાને ગાળો દબને છેવટે ગરબો ગાવા ગયાં. એટલામાં કોલેજમાં લખુનાર રમણદેવ બાબુ થઇને જતો હતો ત્યાં ગુંડાઓએ ફરી મસ્કરી શરૂ કરી તે બીજી બાજુ ઉપર પડ્યા. રમણદેવથી આ સહન ન થયું. તેણે તો તરતજ પેલા ગુંડાને મેથીપાક જમાડી તેમની રેવડી દાણાદાણુ કરી નાખી. મેથીપાકનો સ્વાદ ચાખી ગુંડાઓ ચાલતા થયા એવામાં રમણ બહેનોને ઉદ્દેશી બોલ્યો-‘બહેનો! આ શુ કરો છો?’

ચંચળ બોલી:-‘નવરાત્રિમાં માતાજીના ગરબા ગાઇએ છીએ.’

‘કયી માતાજીના?’ રમણે પૂછ્યું.

દીવાળા બોલી ઉઠી:-‘અંબા માતાજી, દુર્ગા માતાજી.’ દુર્ગાની છબી સામેજ હતી તેને બતાવી રમણે ગંભીરતાપૂર્વક પૂછ્યું-‘જુઓ છો? જુઓ છો?’

‘શું ભાઈ? શું છે?’ સ્ત્રીઓ બોલી.

‘માતાજીના હાથમાં શું છે?’

એકસ્વરથી બધાં બોલી ઉઠ્યાં-‘કેમ, માતાજીના હાથમાં ત્રિશૂલ, શંખ, બાલો, તલવાર, કૂલ વગેરે હોય છે.’

‘દીક, દુર્ગા માતાજીને રીઝવવાં હોય તો તમે પણ તલવાર, શંખ, બાલો, ત્રિશૂલ રાખતાં શીખો; કદી આવા ગુંડા તમારી મસ્કરી કરે તો ત્રિશૂલ, બાલો અને તલવારથી તેમને ઉડાવી દો; એકલાં હો તો શંખ ટુંકી તમારી સહચરોને બોલાવો જેથી બધાં તલવાર-બાલાવડે દુશ્મનો નાશ કરે; અને સારા માણસોનું પુષ્પોથી સ્વાગત કરો. આમ કરશો તોજ માતાજી રાજી રહેશે.’

રમણનો આ ઉપદેશ સાંભળી બધાં ઐરાં અચરજ પામી બોલી ઉઠ્યાં કે ‘હાથ, આપ! ઐરાંઓથી હથિયાર રખાય કે?’

રમણ હસી પડ્યો ‘ના રખાય તો સ્ત્રી થઈ માતાજી આઠ જાતનાં હથિયારો કેમ રાખે?’

‘જુઓ, તમારા ઉપર પેલા ગુંડા પડાપડી કરતા હતા તમારે તે વખતે દુર્ગામાતાનું અનુકરણ કરી તેમને પ્રસાદ આપવો હતો ને!’

‘નવરાત્રિના ગરબા વર્ષોવર્ષ આવે છે. દુર્ગાની પૂજા કરવી હોય તો કેડે હથિયાર રાખો, એજ ખરી પૂજા છે. બાકી તાળીઓ પાડી પાડી જગતમાં તમારી હાંસી કરાવો એમાં શું મજા છે?’ રમણની આ વાત સાંભળી બધાં ઐરાં વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર ગયાં. કહે છે કે, તે દિવસ-થી પછી તે ગામનાં ઐરાં કમ્બરે છુરા ને કિરપાણુ રાખતાં થયાં ને તે દિવસે અંબાજી ખરી રીતે તે ગામમાં જાગ્યાં. (“પ્રચારક” ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૧૨૦-વામન અવતારનો સંદેશ

“સ્વક્રીય સ્વરાજ્યની ભૂખ પરક્રીય સુરાજ્યથી શાંત થઇ શકે નહિ.”

નિંદકોનો મત

વામન અવતારના વિષયમાં ઘણાક વિદ્વાનો શંકા કરે છે કે, એને અવતારજ્ઞ શામાટે માન્યો છે? આ વામને એવું કયું મોટું કાર્ય કર્યું છે, કે જેથી એને આટલો બધો પૂજ્ય માન્યો છે? બલિરાજા મોટો ધર્માત્મા હતો. તે યજ્ઞયાગ ને દાન-ધર્મ કરવામાં ભારે હતો. એવા ધર્માત્મા રાજાને દાન લેવાના બહાને જ્યાં વામને પોતાના પગ તળે દબાવ્યો, એમાં તેણે શી બડાઈ કરી? આ વામનના કામમાં તો બહુ કપટ ને જળ દેખાય છે. બલિની યજ્ઞશાળામાં વામન બટુકના વેષમાં જાય છે, રાજા પાસે દાન માગે છે, રાજા તેને દાન આપવા લાગે છે. એવી અવસ્થામાં બલિના માથા ઉપર પગ મૂકી, વામન એને ઘોળો દઈ, એને પોતાના પગ નીચે દબાવે છે. શું આ ધર્મ છે? આમ ઘોળો દેનાર કપટી વામનને અવતાર માનવો, એ તો બહુ આશ્ચર્યની વાત!

વામન અવતારના સંદેશને નહિ સમજનાર વિદ્વાન આવી રીતે વામનના કામને વખોડે છે અને બલિનીજ પ્રશંસા કરે છે. એમનો પક્ષ જુઓ:—

૧-બલિરાજા અસુર હો, દેવ હો અથવા આર્ય હો; ભલે ગમે તે હો, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, તે ઉત્તમ ધર્માત્મા ક્ષત્રિય હતો;

૨-બલિરાજા નક્કી ઉત્તમ ન્યાયી, કીર્તિવાળો અને પુણ્યશાળી રાજા હતો;

૩-બલિ અને ઇંદ્ર, એ બેઉ ક્ષત્રિય હતા;

૪-બલિનું ખાનગી અને રાજકીય ચરિત્ર પૂર્ણ નિર્દોષ હતું; પ્રજામાંથી કોઈએ પણ બલિની નંદા કરી નથી; એના રાજ્યમાં બધી ભૂમિ ઘણા આનંદમાં મગ્ન હતી;

૫-બલિના રાજશાસનની સર્વેએ પ્રશંસાજ કરી છે; એના રાજ્યમાં પ્રજા આનંદમાં હરતી-હરતી હતી અને ખૂબ યજ્ઞયાગ થતા હતા;

૬-આવા ધર્માત્મા રાજાને ધૂર્ત, બિખારી વામનેલાત મારી અને કપટથી એનું રાજ્ય લઈ લીધું;

૭-રાજા બલિએ વામનનું કંઈપણ બગાડ્યું ન હતું, છતાં પણ વામને બલિને પગ નીચે દબાવ્યો;

૮-વામને ક્ષત્રિયની હત્યા કરી, વિશ્વાસઘાત કર્યો અને લોકકલ્યાણકારી રાજ્યનો નાશ કર્યો;

૯-બલિનો નાશ કરવામાટે વામને એવું શું મોટું પરાક્રમ કર્યું, કે જેથી એની અવતારમાં ગણના કરવામાં આવે?

વામનને અવતાર માનવાવાળા માણસો આ વિધાને ઉપર જરૂર વિચાર કરે. જો આ વિધાનો કોઈ નિષ્પક્ષ માણસ આગળ રજૂ કરવામાં આવે, તો એ પણ એમજ કહેશે કે, વામને રાજા બલિને લાત મારી, એના શિર ઉપર પગ મૂક્યો, ક્ષાત્રહત્યા કરી, એનો પરાભવ કર્યો, એ સત્ય છે; પરંતુ બલિ પણ રાજ્ય કરવાવાળો મોટો રાજા હતો-અર્થાત્ વામને અવશ્ય કંઈ અસાધારણ પરાક્રમ કર્યું હશે, કારણ કે કોઈ પણ રાજ્યકર્તા રાજા પોતાના માથા ઉપર એક સાધારણ માણસના પગથી કચરાવા પોતાની ઇચ્છાથી કદી તૈયાર હોય નહિ; તેથી કરીને વામને કંઈ વિશેષ પરાક્રમ કર્યું હશે, એમાં શંકાજ નથી; પરંતુ આ પ્રશ્નનો સદાને માટે જવાબ હોવો ઘણોજ જરૂરનો છે; તેથી પ્રથમ વામન અવતારના પૂર્વની સર્વ રાજકીય સ્થિતિની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

પ્રાચીન દેશન્યવસ્થા

ત્રિવિષ્ટપ એટલે ત્રીખેટમાં દેવજાતિનું રાજ્ય હતું, ભારતવર્ષમાં આર્યોનું રાજ્ય હતું, હિમાલયના મધ્યઢાળ ઉપર ગંધર્વોનું રાજ્ય હતું, હિમાલયની પૂર્વબાજુએ ભૂતજાતિનું રાજ્ય હતું-જેને હાલ ભૂતાન કહે છે; હિમાલયની પશ્ચિમમાં પિશાચજાતિનું રાજ્ય હતું, ત્રીખેટ તથા ભારતખંડની પશ્ચિમદિશામાં અસુર, દૈત્ય, દાનવ તથા રાક્ષસોનું રાજ્ય હતું. એ અસુર રાજ્ય ધરાનથી રક્ષિયાશુધી ફેલાયેલું હતું. મહારાષ્ટ્રના જે ભાગને હાલ દેશ કહે છે તે અગાઉ

મહીપૃષ્ઠ કહેવાતો અને કોંકણનું નામ મહીતલ, રસાતલ, ભૂતલ વગેરે તલ વા તાલ પ્રત્યયાંત હતું. એ નામોમાં પાતાલ એ એક નામ છે.

તીખેટ, ભરતખંડ અને સમુદ્રકિનારે આવેલા દેશને સાધારણ રીતે ત્રિવિષ્ટપ, બ્રૂલોક અને પાતાલ કહેતા. ત્રિવિષ્ટપ સંપૂર્ણ ઈર્ષને અધીન હતું. અતિપ્રાચીન કાળમાં અસુર, દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસોને ત્રિવિષ્ટપના દેવો સાથે જે યુદ્ધો થયેલાં, તે બધાં દેવોનું રાજ્ય હરી લેવાને માટે થયેલાં હતાં. પછી ભારતીય આર્ય પોતાની ચાતુર્વર્ણ્ય સંસ્થાની અને યજ્ઞસંસ્થાની સાથે પ્રખળ થયા અને ગંધર્વાદિ પડોશી જાતિઓ નિર્બળ થઈ. જે વખતે ભરતખંડમાં દેવોનું રાજ્ય હતું અને આર્યોનો વિશેષ ઉદય થયો ન હતો તે સમયની રાજ્ય બલિની કથા છે. બલિરાજની કથાનો પૂર્વાપર સંબંધ સમજવાને આટલી હકીકત ખસ છે.

રાજ્ય બલિની જાતિ

રાજ્ય બલિ આર્ય સંતાન ન હતો, તેમ તીખેટની દેવજાતિનો પણ ન હતો. અતિપ્રાચીન સમયમાં હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યકશિપુ નામના દૈત્ય જાતિના બાદશાહ હતા. ખરી રીતે તે ઇરાનની ઉત્તરના પ્રદેશોના બળવાન રાજા હતા. એમ કહી શકીએ છીએ કે, આજકાલ જેવા પડાણ છે, તેવાજ તે હતા. જેમ મુસલમાનોએ વખતોવખત હિંદુસ્થાનપર ચઢાઈઓ કરી હતી, તેમ એ દૈત્યોએ પણ કરી હતી. હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર પ્રહ્લાદ હતો. તેનો પુત્ર વૈરાગ્યન હતો અને તેનો પુત્ર બલિ હતો. જેમ હિરણ્યકશિપુનો ભારતીય આર્ય ક્ષત્રિયોની સાથે બીલકુલ સંબંધ ન હતો, તેમ રાજ્ય બલિનો પણ ન હતો; કારણ કે તે અસુરજાતિનો હતો. રાજ્ય બલિ અસલ ક્ષત્રિય હતો એમ કહેવું તે તદ્દન ગાંડપણ છે, જેમ મહમૂદ ગઝનીને અસલી ક્ષત્રિય કહેવો તેમ. બીજા દેશોમાં શૂરવીરો ભલે હો, પણ એમને ભારતીય આર્ય ક્ષત્રિયોની પેઠે ક્ષત્રિય કહેવા, એ ઇતિહાસનું અજ્ઞાનપણું કહેવાય. જે માણસો મહમૂદ ગઝનીને અસલ ક્ષત્રિય માનવાને તૈયાર હોય, તે બલિને પણ અસલ ક્ષત્રિય કહી શકે; કારણ કે તે બેઉ ભરતખંડની બહારના નિવાસી હતા અને ભારતીય આર્યોની સાથે શત્રુતા રાખનારા અસુરજાતિના હતા. જેમ હિરણ્યકશિપુ દેવોનો અને આર્યોનો શત્રુ હતો, તેમ બલિ પણ હતો. બેઉમાં ઔરંગઝેબ અને અકબરના જેટલો ભેદ હતો. એટલે તે ભેદ કેવળ રાજશાસનની પદ્ધતિમાં હતો, શત્રુતામાં ન હતો.

ઇરાનથી રશિયા સુધી અસુર, દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસોનો દેશ હતો. એ બધાઓનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ તીખેટના દેવરાજને હરાવવાનો અને ભારતવર્ષમાં મનમાન્યો ઉપદ્રવ મચાવવાનો હતો. કારણ રપષ્ટજ છે:-ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થતા ધાન્યની જેમ તીખેટની દેવજાતિને જરૂર હતી, તેમજ અસુરજાતિને પણ હતી. એ કારણથી આ સુવર્ણપુરીપર અધિકાર જમાવવા માટે પ્રાચીનકાળમાં દેવ અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ થયા કરતાં હતાં. પંદરમી તથા સોળમી શતાબ્દિમાં જેવો પ્રયત્ન અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, પોર્ટુગીઝ વગેરે ભારતવર્ષમાં કરતા હતા, તેવાજ પ્રયત્ન અસુરાદિ તીખેટને માર્ગે થઇને કરતા હતા. બેઉની કાશીશોમાં ધણીજ સમાનતા છે.

બલિની પ્રથમ ચઢાઈ

બલિ દેવજાતિનો ન હતો. તેમ તે ભરતખંડનો નિવાસી પણ ન હતો. તે તીખેટની પશ્ચિમ બાજુના અસુર પ્રદેશનો નિવાસી હતો. તેણે દેવોને હરાવીને ભરતખંડપર રાજ્ય કરવાને તીખેટ ઉપર ચઢાઈ કરી. એની પહેલી ચઢાઈનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના આઠમા સ્કંધના દશમા અધ્યાયમાં છે.

એ વખતે બલિ, નમુચિ, ચાતુધાન, વૈરાગ્યન, જંબ આદિ સર્વ અસુર, દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસ એક થઇને દેવો ઉપર ચઢાઈ કરવા લાગ્યા હતા. દેવોનો મુખ્ય રાજા ઈર્ષ હતો અને એને મદદ કરનાર મરુત, વરુણ, હયગ્રીવ આદિ અનેક દેવવીર હતા.

એ યુદ્ધ બહુ દિવસો સુધી ચાલ્યું. એમાં બધા દેવોએ અદ્વિતીય સંઘર્ષક્રિયાથી કામ કપ્યું, તેથી બલિ હારી ગયો. એનું વર્ણન ભાગવતમાં (૮-૧૧-૪૭) આમ છે:-

યેઽવશિષ્ઠા રણે તસ્મિન્નારદાન્નુમતેન તે । નર્લિં વિપન્નમાદાય અસ્તં ગિરિશ્ચાગમન્ ॥

યુદ્ધમાં બલિ મૂર્ચ્છિત થયો હતો. એના થોડાજ વીરો બચી ગયા હતા. ત્યારે નારદે તેમને કહ્યું કે, હવે તમે લોકો અહીંથી જતા રહો, નહિ તો તમારો નાશ થશે. નારદનું કહેવું એમને ઠીક લાગ્યું અને તે અસુર સૈનિકો મૂર્ચ્છિત બલિને લઇને પશ્ચિમના પર્વત પાછળ ભાગી ગયા.

બલિએ તીબેટ ઉપર હુમલો કર્યો તે પછુ પશ્ચિમદિશાએથી અને અસુર સિપાઇઓ બલિને લઇને નાસી ગયા તે પછુ પશ્ચિમ દિશામાં; તેથી સ્પષ્ટ છે કે, બલિનો દેશ તીબેટની પશ્ચિમમાં હતો. વર્તમાન રશિયા, તુર્કસ્તાન અથવા એની પાસેનો ખીજો કોઈ દેશ બલિનો દેશ હશે. પોતાના દેશમાં પાછા જતાં રસ્તામાં બૃગુન્નપિના આશ્રમમાં તે કેટલાક માસ રહ્યો અને ત્યાં દવા-પાણી કરવાથી તે સારો થઈ ગયો. આ વિષયમાં ભાગવતમાં (૮-૧૫-૩) કહ્યું છે કે:—

પરાજિત શ્રીરસુમિશ્ર હાપિતો હીન્દ્રેણ રાજન્ ભૃગુમિશ્ર જીવિતઃ ।

સર્વાત્મના તાનમજદ્ ભૃગૂન્ બલિઃ શિષ્યો મહાત્માર્થનિવેદનેન ॥

છદ્રે બલિને પૂરો હરાવ્યો. એની સ્થિતિ મરી જવા જેવી થઇ હતી. ભૃગુના આશ્રમે પહોંચવાથી ત્યાં તેની સારવાર થવાથી તે જીવતો રહ્યો. તેથી તે ભૃગુને માન આપવા લાગ્યો.

મરવાની અણી ઉપર આવેલા તે બલિ ઉપર ભૃગુન્નપિએ ઉપકાર કર્યો અને એના પ્રાણ બચાવ્યા; પણ એણે ભરતખંડ ઉપર ફરીને ચઢાઇ કરવાનો વિચાર છોડ્યો નહિ. શું, આ અસુરોના મનની પ્રવૃત્તિ વિચાર કરવા લાયક નથી? જેનો પ્રાણ પૃથ્વીરાજે બચાવ્યો હતો, તેજ મહામદ ગોરીએ પૃથ્વીરાજને નાશ કર્યો!! અમારી સૂચના છે કે, વાયકગણ ઉપરની આ ઐતિહાસિક વાતની સાથે પૌરાણિક વાતની તુલના જરૂર કરે.

દીનદુઃખી ઉપર દયા લાવી તેને સહાય કરવાના વિચારથી ભૃગુન્નપિએ ધાયલ થયેલા બલિને પોતાના આશ્રમમાં રાખી એની સારવાર કરી, પણ એજ બલિએ આગળ ઉપર ભૃગુન્નપિનું એવું અપમાન કરેલું, કે જેથી ઋષિની આંખ એકદમ ખુલી ગઇ અને એમણે બલિને શાપ દીધો. અહીં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, અસુર દૈત્યાદિ કેવી રીતે પોતાની જાતપર નય છે. બલિ પોતાને દેશ ગયો અને એણે ફરીને દેવરાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરી.

બલિની ખીજ ચઢાઇ

પહેલી ચઢાઇ નિષ્ફળ ગયેલી છતાં બલિએ ફરીને નવા ઉત્સાહથી ખીજ ચઢાઇ કરવા માટે તૈયારી કરી. પહેલાં કરતાં વધારે સારી તૈયારી થઇ એટલે બલિએ દેવોના દેશ ઉપર ખીજવાર ચઢાઇ કરી.

વૃતો વિકર્ષન્ મહતીમાસુરીં ધ્વજિનીં વિશ્વઃ । યયાવિન્દ્રપુરીં સ્વૃદ્ધાં કંપયન્નિવ રોદસી ॥

ભાગવતના (૮-૧૫-૧૧) આ શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે કે, બલિએ મોટી ભારે સેના સાથે લઇને ઇન્દ્રપુરી ઉપર ચઢાઇ કરી; પણ આ વખતે દેવોના સૈન્યની બિલકુલ તૈયારી ન હતી, તેથી બલિની આસુરી સેનાને હરાવવાનું ઇન્દ્રને અસંભવ લાગ્યું. જેમકે ભાગવત (૮-૧૫-૨૫)માં કહ્યું છે કે

મગવન્નુદ્યમો ભૂયાન્ બલેર્ન પૂર્વવૈરિણઃ । અવિષ્ણમિમં મન્યે કેનાસીત્ તેજસોર્જિતઃ ॥

છદ્રે કહ્યું કે, અમારા જૂના શત્રુ બલિએ હુમલો કર્યો છે. અમારી તો બિલકુલ તૈયારી નથી, તેથી એ હુમલાને પાછો હટાવવો અસંભવિત લાગે છે.

ગયા યુરોપના મહાયુદ્ધમાં ફ્રાંસની તૈયારીના અભાવમાં જેમ જર્મનીએ હુમલો કર્યો હતો, તેમ દેવવીર અપ્સરાઓની સાથે નાચમાં મગ્ન હતા અને બલિની આ ચઢાઇની ખાબતમાં સાવ અસાવધાન હતા, એવે વખતે બલિએ ધણી ચપળતાથી હુમલો કર્યો. દેવો એનો પ્રતિકાર કરી શક્યા નહિ, તેથી દેવવીરો પોતપોતાનું ગામ છોડી જીવ બચાવવાને લાગી ગયા અને જ્યાં છુપાઇ રહેવાની જગા મળી ત્યાં છુપાઇ રહ્યા.

દેવેષ્વથ નિલીનેષુ બલિર્વૈરોચનઃ પુરીસ્ । દેવાધીનમધિષ્ઠાય વશં નિન્યે જગત્ ત્રયસ્ ॥

દેવવીરો ભાગી ગયા, એમ જાણીને બલિએ ઇન્દ્રની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્રિવિ-
ષ્ટપ, ભરતખંડ અને પાતાળ, એ ત્રણે સ્થાનો પોતાને તાબે કર્યા.” (શ્રી. ભાગ. ૮-૧૫-૩૩)

આ પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યા વગર ખીજાઓની અસાવધાનતાનો લાભ લઇને બલિ દેલ આવા મોટા પ્રદેશનો સ્વામી બની બેઠો. બલિ જાણતો હતો કે, એના દાદા હિરણ્યકશિપુ દૂર નીતિથી કામ લેતો હતો, તેથી એનું રાજ્ય લોકપ્રિય ન થયું અને એનો વધ થયો; તેથી કરીને બલિએ સૌમ્ય નીતિનો આશ્રય લીધો. એણે અમલ કરવામાં એવો પ્રબંધ કર્યો કે, કોઇને દુઃખ હેવું નહિ અને બધા વશ રહે. આવી નીતિ અખત્યાર કરવામાં એનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે, કોઇ દેવરાજ અથવા આર્યરાજ બળવો કરે નહિ અને પોતાનું રાજ્ય જાય નહિ. બલિની બાહ્ય નીતિ સૌમ્ય હતી, પણ એણે સારા સારા અધિકારની જગાઓ દૈત્યોનેજ આપેલી હતી. એનો અંદરનો પ્રબંધ એવો સખત હતો કે, દેવો અથવા આર્યોમાંથી કોઇપણ અમુક હદથી આગળ વધી શકે નહિ. બલિના રાજ્યમાં બહાર શાંતિ જાણાતી હતી. કોઇને ખુલ્લેખુલ્લું કંઈ આપવામાં આવતું ન હતું. સર્વને એકસરખો ન્યાય મળતો હતો, એટલે આર્ય અને દેવની વચ્ચેના ઝગડામાં એ બરાબર ન્યાય આપતો, કોઇના ધર્મકર્મમાં આડે આવતો નહિ. કોઇ પણ દૈત્ય અગાઉની પેઠે આર્યોને હેરાન કરતો નહિ, તોપણ એની રાજનીતિનું ફળ એવું આવતું જતું હતું કે, ભારતીય આર્ય, તમિલના દેવ અને પાતાલવાસી સર્પ આદિ જાતિઓ દિનપ્રતિદિન નાકોવત અને ખાયલી-કાયર થતી જતી હતી અને એમનામાં ફરી માથું ઉચું કરવાની હિંમત અને શક્તિ હતી નહિ. એની નીતિજ એવી હતી કે, એ જાતિઓનો તેજલેખ સદા થતો રહે અને તે સદા તાબે રહે.

હમેશ તેજલેખ થતો હોવાથી તે તાબેદાર જાતિઓની સર્વ શક્તિઓ નિર્બળ થવા લાગી. એમને પુરુષાર્થ દેખાડવાનો અવસર નહિ રહેવાથી એમનું જીવન ઉત્સાહરહિત રહેવા લાગ્યું. કોઇને અમુક મર્યાદાથી આગળ કાર્યક્ષેત્ર મળતું હતું નહિ, તેથી એમની ચઢતી રોકાઈ ગઈ હતી અને ઉપભોગ પણ અટકી ગયો હતો. બલિ દૈત્યના કપરા બદોબસને લીધે અને એની અસાધારણ શક્તિને લીધે કોઇપણ આર્યવીર અથવા દેવવીર ઉડી શકતો ન હતો. સર્વ વીરો ધરમાં છુપાઈને બેઠા હતા અથવા જંગલોમાં નાસી ગયા હતા. સ્ત્રીઓ ધરમાંજ બેસી પ્રાચીન વૈભવનું સ્મરણ કરી વિલાપ કરવા લાગી હતી.

પુરુષોના વિચાર

બલિથી પરાજિત દેવવીર અને આર્યવીર નિરસાદ થઈ ગયા હતા. “બલિનું સુરાજ્યજ સાંઝે છે, આપણને પણ અધિક ઉપભોગની શી જરૂર છે? દૈત્ય કર્તાકારવતા છે, એમના જેવું કર્તાકારવતાપણું આપણમાં ક્યાં છે? દેવોનું આર્યો ઉપર રાજ્ય હોય અથવા આર્યોનું દેવો ઉપર રાજ્ય હોય, એથી લાખ દરજ્જે આજ સાંઝે છે કે, જે આર્ય નથી તેમ દેવ પણ નથી એવા દૈત્યનું રાજ્ય એ બેઉ ઉપર હોય; કારણ કે દેવોનું રાજ્ય થાય તો દેવવીરો આર્યોપર જીલમ કરશે અને આર્યોનું રાજ્ય થયું તો આર્યવીરો દેવો ઉપર અત્યાચાર કરશે. એ બેઉ સ્થિતિ ભુરી છે; તેથી એ બેઉ જાતિઓ ઉપર જે બલિનું સુરાજ્ય છે તેજ હીક છે. બલિના રાજ્યમાં અમને કંઈ કંઈ નથી. બલિએ જાતે યજ્ઞયાગ ચલાવ્યા છે, તે અમારા યજ્ઞોમાં કંઈ હરકતકર્તા નથી. એનો એવો પ્રયત્ન છે કે, અમારી ધીરે ધીરે ઉન્નતિ થાય, તેથી હીક તો એ છે કે, બલિનું રાજ્ય સદાય રહે.”

એ સમયના પુરુષોના વિચારો એવા હતા, તેથી કરીને બલિનું સુરાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયે કોઇ દેવવીરે અથવા કોઇ આર્યવીરે બલિનું રાજ્ય નષ્ટ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો નહિ; પરંતુ દેવ-સ્ત્રીઓ અને આર્યસ્ત્રીઓ પૂર્વકાળના વૈભવનું સ્મરણ કરી કરીને અશ્રુપાત કરતી હતી આ જોઈને કેટલાકો કહેતા હતા કે આ તો જૂની પુરાણી રીતો પસંદ કરનારી મૂર્ખ અને પાગલ સ્ત્રીઓ છે. પણ કેટલાક તો એ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં ધધકતા સ્વતંત્રતાના અગ્નિને જાણતા હતા.

સ્ત્રીઓના શોક

માતાના હૃદયમાં જે વિચારો તીવ્ર હોય છે, તેજ વિચારો બાળકના હૃદયમાં જડ જમાવે છે. જે માતાના હૃદયમાં રાજ્યકાંતિના વિચારો તીવ્રતાથી વાસ કરે છે, તો એએક પેઢીમાં ખચિત રાજ્યકાંતિ થયા વગર રહેતી નથી; પરંતુ જે સ્ત્રીઓ જાતેજ પારકા રાજ્યને ભૂષણ સમજે, તો રાજ્યકાંતિ થવી અસંભવ છે.

પરાજિત દેવાની અને આર્યોની સ્ત્રીઓ પૂર્વવૈભવનું સ્મરણ કરી મનમાં કેવી તલસતી તથા શોક કરતી હતી, તે માટે નીચેના ભાગવત (૮-૧૬-૧) નો શ્લોક જુઓ:—

एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमाताऽदितिस्तदा । हृते त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यतप्यदनाथवत् ॥

અર્થાત્ દૈત્યોએ અમારું રાજ્ય લેઇ લીધું અને અમારા પુત્રોનો સર્વનાશ થયો. આ વિચારથી અનાથની પેઠે દેવમાતાઓ મનમાં ને મનમાં બળતી હતી. એ સ્ત્રીઓ એમ વિચાર કરતી હતી કે, અમારો પૂર્વનો વૈભવ ફરીને પ્રાપ્ત થાઓ; અમારા પુત્રોની યોગ્યતા રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વધે; એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાઓ, કે જે સંપત્તિનો ઉપભોગ દૈત્ય આદિ આ વખતે કરે છે તે સંપત્તિનો ઉપભોગ અમારા પુત્રો કરે. સારાંશ એ કે, માતાઓના હૃદયમાં દિવસરાત આ વિચાર તીવ્રતાથી રહેતા હતા કે, અમારો ગત વૈભવ અમને ફરીને પ્રાપ્ત થાય.

આલેપક કહે છે કે, બલિના રાજ્યમાં પ્રભુ ઘણી સુખી હતી. અમે એને કહીએ છીએ કે, તે સ્ત્રીઓના હૃદયમાં જે આગ સળગતી હતી તે ઉપર ધ્યાન આપે; પણ આ આમ એ કેવી રીતે જોઇ શકવાનો? દેવમાતાઓના હૃદયની વ્યથા શી હતી અને કેટલી તીવ્ર હતી? એ વાત તેઓજ જાણી શકે, કે જેઓ સ્વરાજ્યના જીવનના તરસ્યા હોય. અન્ય એશઆરામી લોક તો એમજ કહેવાના કે, દૈત્યોનું રાજ્યજ ચિરકાલસુધી ભલે રહે. જે કદાચિત્ એ લોકોનો આત્મા બલિના રાજ્યમાં શરીર ધારણ કરી આવ્યો હોત તો સંભવ છે કે, તેઓ ઉપર કહેલી રાજદ્રોહી માતાઓનો શિરચ્છેદજ કરત. અમે માતાઓના વિશેષજીવનની રાજદ્રોહી શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે કે, તે માતાઓ પ્રતિદિન ઇશ્વર પાસે રાજદ્રોહીજ પ્રાર્થના કરતી હતી.

સ્ત્રીઓની ઇચ્છા

પૂજા કરીને તેઓ રાત્રિવસ ઇશ્વર પાસે એવું માગતી હતી કે, અમારી લઇ લીધેલી સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત થાઓ. જેમકે:—

तस्मादीश भजन्त्या मे श्रेयश्चिन्तय सुव्रत । हतश्रियो हतस्थानान् सपत्नैः पाहिनः प्रभो ॥

परैर्विवासिता साऽहं मग्ना व्यसनसागरे । ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हूतानि. प्रबलैर्मम ॥

तथा तानि पुनः साधो प्रपद्येरन् ममात्मजाः । तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्याणसत्तम ॥

આ ભાગવત (૮-૧૬-૧૫,૧૬,૧૭) ના શ્લોકોમાં એમ કહ્યું છે કે, હે ઇશ્વર! હું તમારી ભક્તિ કરું છું. તેથી એવું કરો, કે જેથી મારું કલ્યાણ થાય. હે પ્રભુ! બળવાન શત્રુએ અમારી સઘળી સંપત્તિ હરી લીધી છે અને અમને સ્થાનબ્રજ કરી દીધાં છે, અમને વૈભવના શિખરપરથી ડુઝના સાગરમાં ફેંકી દીધાં છે, અમને શહેરમાં ફાવે ત્યાં હરવા ફરવાની સ્વતંત્રતા નથી. બળવાન શત્રુએ અમારાં ઐશ્વર્ય, સંપત્તિ, યશ અને સર્વ સ્થાનો હરી લઇને અમને નિરાશ્રિત બતાવી દીધાં છે. અમારા નવજવાનોને પ્રાચીન વૈભવ મળો, તેઓ અગાઉની પેઠે ઐશ્વર્યસંપન્ન થાઓ, એમની ધવલ કીર્તિ ચારે દિશાઓમાં ફેલાય અને એમના સઘળા અધિકાર એમને પાછા મળો.

બલિના રાજ્યમાં પરાજિત દેવમાતાઓની પ્રતિદિનની આ પ્રાર્થના સર્વને માટે વિચારણીય છે. આ પ્રાર્થનાનો દરેક શબ્દ બતાવે છે કે, બલિદૈત્યે કેવો મોટો અનર્થ દેવરાજ્યમાં કર્યો હશે અને એણે પરાજિત લોકોને કેવી અધમ દશાએ પહોંચાડ્યા હશે. આ વિષયમાં નીચે લખેલા શબ્દોનું મનન કરો:—

૧-હૃતશ્રિયઃ ॥ દૈત્યે એમની સર્વ સંપત્તિ હરી લીધી હતી, તેથી દૈત્ય હમેશાં ધનવાન થતા હતા અને દેવો ધનહીન થતા હતા.

૨-હૃતસ્થાનાઃ ॥ દેવરાજ્યનાં સારા સારા હોદ્દાઓ અને અધિકારો દૈત્યોએ લઇ લીધા હતા, તેથી દેવયુવકોને તાબેદારીનું કામ કરવું પડ્યું.

૩-વિવાસિતાઃ ॥ દૈત્યોએ દેવોને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા.

૪-વ્યસને મગ્નાઃ ॥ સર્વને ડુઝસાગરમાં ફેંકી દીધા હતા.

૫-ऐश्वर्यं, संपत्ति, यश અને हूतान ॥ આ બધી વસ્તુ દેવોને મળતી ન હતી, પણ તે

અધુ' દૈત્યોનેજ મળતું હતું.

(હાલની આપણી સ્થિતિને આ વર્ણન આબેહૂબ મળતું આવે છે કે કેમ, તે દરેકે વિચારી જોવું.)

આ ઉપરથી જાણવામાં આવશે કે, અલિના સુરાજ્યમાં દેવરાજ્યની અને આર્યરાજ્યની કેવી દશા થઇ ચૂકી હતી અને નવયુવકોની સાથે દૈત્યોનો કેવો વ્યવહાર હતો.

દેવમાતાઓને તો ધગશ લાગી હતી કે, અમારો ગયો વૈભવ અમને પાછો મળે. ધગશ લાગવાથી ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થાય છે. દેવમાતાઓને પણ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થયો. જુઓ ભાગવત (૮-૧૨-૧૫):-

દેવમાતર્ભવત્યા મે વિજ્ઞાતં ચિરકાંક્ષિતમ્ । યત્ સપત્નૈઃ હૃત શ્રીણાં ચ્યાવિતાનાં સ્વધામતઃ ॥

તાન્ વિનિર્જિત્ય સમરે દુર્મદાન્ અસુરર્ષમાન્ । પ્રતિલબ્ધજયશ્રીભિઃ પુત્રૈઃ ઇચ્છસ્યુપાસિતુમ્ ॥

ઇન્દ્રજ્યેષ્ઠૈઃ સ્વતનયૈઃ હતાનાં યુધિ વિદ્વિષામ્ । સ્ત્રિયો રુદન્તી આસાઘ દ્રુપ્તમિચ્છસિ દુઃશિતાઃ ॥

આત્મજાન્ સુસમૃદ્ધાન્ ત્વં પ્રત્યાહત યશઃશ્રિયઃ । નાકપૃષ્ઠમધિષ્ઠાય ક્રીડતો દ્રુપ્તમિચ્છસિ ॥

હે દેવમાતા! તમારા મનની અહુ દિવસની ઇચ્છા મેં જાણી છે. દૈત્યોએ તમારાં બાળકોનું સંપૂર્ણ રાજ્ય હરણ કર્યું છે અને એમને પોતાના ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યા છે. તમારી એવી ઇચ્છા છે કે, તમારા જીવાન પુત્રો લડાઈમાં દૈત્યને હરાવે અને તેઓ ગયેલો વૈભવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરે. તમારી ઇચ્છા છે કે, તમારા ઈન્દ્રાદિ પુત્ર લડાઈમાં શત્રુને મારી નાખે અને એ દુઃખથી દુઃખી દૈત્યોની સ્ત્રીઓને રોતી તમે જુઓ. તમારી ઇચ્છા છે કે, તમારા તરણ પુત્ર ગયેલો વૈભવ ફરીને મેળવે અને પોતાના દેશમાં પહેલાંની માફક ઐશ્વર્યનો ઉપયોગ કરતા એમને તમે જુઓ.

આ સાક્ષાત્કારના શબ્દથી એ જણાય છે કે, અલિનું રાજ્ય કેવા પ્રકારનું હતું અને જીતાયલા લોકોના વિચાર આ અલિના સુરાજ્યમાં કેવા હતા. આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અલિના અમલદરમિયાન સંપૂર્ણ દેવજાતિ અને આર્યજાતિ પૂરી નિઃસત્ત્વ થઇ ગઇ હતી. આવી પરાધીનતાની બેઠીમાં રહેનાર કોઇ કહે કે, અલિના રાજ્યમાં પ્રજા સુખી હતી, તો પછી રાષ્ટ્રીય આપત્તિ બીજા કયા પ્રકારની હોઇ શકે, તે સમજાતું નથી. એવા અલિરાજને બાલબ્રહ્મચારી વામન નામના બ્રાહ્મણકુમારે લાત મારી તેમાં વામને શું ખોટું કર્યું છે?

વામનની કર્તુત

જે વખતે વામન અવતાર થયો, તે વખતે રાજકાજ ધણું વિકટ થઇ ગયું હતું. તીર્થેટની દેવજાતિ, ભરતખંડની આર્યજાતિ અને બીજી નાની નાની જાતિઓમાં ક્રાંતક્રાંત પડી ગઇ હતી. અનેક વર્ષો સુધી એ લોકો પરાધીન રહ્યા હતા, તેથી એમનામાં કંઈ વ્યવસ્થા રહી ન હતી. હરેક જણ પોતાના સ્વાર્થની શીકર કરતો હતો. સંઘશક્તિ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવનાજ હતી નહિ. સત્રજા લોકો હૃદયથી માનતા હતા કે, ચારે બાજુ ફેલાઇ ગયેલું અલિનું રાજ્ય ઉથલાવી પાડવું ખરેખર અસંભવિત છે. દેવોનો રાજા ઇન્દ્ર ઘોળે દિવસે સરીઆમ રસ્તે જઇ શકતો નહિ. સ્ત્રીઓનાં નેત્રામાંથી વહેતી દુઃખની આંસુધારાઓ બંધ થતી નહિ. બધી રીતે આવી મહાભયંકર સ્થિતિ હતી. સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિને સરળ માર્ગ કોઇની નજરે દેખાતો ન હતો અને કોઇ પણ એની આશા પણ રાખતો નહિ. આવી પૂરેપૂરી નિરાશામય સ્થિતિમાં વામનનો જન્મ થયો હતો, તેથી એના કાર્યની મહત્તા સહેજમાં જણાઇ આવતી હતી.

એ વખતની વીરાંગનાઓની આકાંક્ષાઓ વામનના અંતઃકરણમાં એકઠી થઇ હતી. અલિ-દૈત્ય અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. તે ધણે ધૂર્ત તેમજ નીતિજ્ઞ હતા. એણે જાતે વૈદિક ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી. તે પોતે યજ્ઞયાગ કરાવતો હતો. આ પ્રમાણે એ એમ દેખાડતો હતો કે, અમે સર્વ રીતે પ્રજનાજ છીએ; પરંતુ તે ત્રણે દેશના લોક પોતાનું મસ્તક ઉંચું ન કરી શકે, એ હેતુસર જે કરવું જરૂરનું હતું, તે કરવાનું તે કદી પણ જીલતો નહિ. ભારતીય લોક પ્રથમથીજ ધર્મની બાબતમાં બોળા છે. અલિરાજ યજ્ઞ કરતો તેથી તેઓ તેની બડાઇ ગાતા હતા; પણ ધણા થોડા લોકો એવા હતા, કે જેઓ તેનો અંદરનો હેતુ પૂરેપૂરી રીતે સમજતા હતા. આ ઉપરથી આપણને એક શિક્ષા મળે છે કે, જે પરદેશી રાજનીતિજ્ઞ માણસ પરાજિત લોકોનાં શુશ્રુષુર્ણ કરે અને

ધર્મસ્વીકાર કરે, તો આપણે વિચાર કરવો જરૂરનો છે કે, એઓના આ કાર્યમાં રાજનૈતિક હિંદેશ શો છે? વામન બધું જાણી ગયો હતો કે, આ સ્વાંગ કેવળ એટલા માટે છે કે, તીખેટ વગેરે ત્રણે દેશ ઉપર પોતાની સત્તા જારી રહે; તેથી જે સમયે બલિનો યજ્ઞ ચાલુ હતો અને સોમનો રસ કાઢવાની તૈયારી હતી, તેજ સમયે વામને યજ્ઞમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો અને જઈને બલિની સામે ઉભો રહ્યો. યાજ્ઞકો સોમરસ કાઢવાની તૈયારીમાં હતા, તેજ સમયે વામનની તેજસ્વી મૂર્તિ યજ્ઞના મંડપમાં આવી ઉભી રહી.

વામનની પૂર્વ તૈયારી

વામન નાનો હતો, પણ રાજનૈતિકમાં નિપુણ હતો. એના શરીરનું બળ કંઈ કમ ન હતું. અવસર આવ્યે તે લડવાને તૈયાર રહેતો. યુદ્ધના દાવ, મલ્લયુદ્ધના પેચ અને ચઢાઈની યુક્તિઓથી પૂરેપૂરો માહિતગાર હતો; તેથી વામન બહુ યજ્ઞમંડપમાં એકલો આવ્યો ન હતો. એની અગાઉ શુપ્ત વેષમાં સેંકડો દેવવીર અને આર્યવીર બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરીને મંડપમાં હાજર થઈ ગયા હતા. તે સર્વ પોતપોતાનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર દર્ભમાં, ઘોતીમાં, છાતીમાં, કૃષ્ણાન્નિનમાં સંતાડી લાવ્યા હતા. તેઓ બ્રાહ્મણોના બેગા જઈ બેઠા હતા. એવી તૈયારી કર્યા પછી વામન જાતે બ્રહ્માચારીના વેશમાં દંડ-કમંડલુ હાથમાં લેઈ લંગોટી પહેરેલો મંડપમાં આવી બલિની આગળ હાજર થયો. ઉંમર નાની પણ તેજસ્વી, દેખાવમાં ઠીંગણો પણ બુદ્ધિમાં ભારે, થોડા પણ ગંભીર શબ્દો બોલનાર વામન જેવો બ્રાહ્મણકુમાર બલિદેવે અગાઉ કદી જોયો ન હતો. એનું અસામાન્ય તેજ જોઈને બલિ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એણે વામનનું સ્વાગત કર્યું અને કહ્યું કે, આપને જે ઇચ્છા હોય તે માગો. વામને ત્રિપાદ ભૂમિ માગી. બલિએ એને ધણો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, બીજા કોઈ મોટી ચીજ માગો, પણ વામન એકનો જ ન થયો.

આના જેવી એક કથા મુગલ પાદશાહના વખતમાં બની હતી. દિલ્હીના એક મુગલ પાદશાહની પુત્રી બિમાર થઈ હતી, એને એક યુરોપીયન દાકતરે સાજી કરેલી; તેથી પાદશાહે દાકતરને કહ્યું કે, તમારી ઇચ્છા હોય તે માગો, હું તે આપીશ. એટલે દાકતરે કહ્યું કે, જહાંપનાહ ! બકરાના ચામડાની બરાબર જમીન મને આપો. આ વાત સાંભળીને પાદશાહે ખૂબ હસતું આવ્યું અને બીજું કંઈ માગવાને ડોક્ટરને સમજાવવા લાગ્યા; પણ તેણે કંઈ માન્યું નહિ. પછી પાદશાહે બકરાના ચામડાની બરાબર જમીન આપવાનું ફરમાન કાઢ્યું; એટલે એ ધૂર્ત ડોક્ટરે એ ચામડાના બારીક તંતુ કાઢ્યા અને તે એકબીજા સાથે જોડી લીધા, તેથી એની લંબાઈ માંડસો સુધી થઈ અને એટલીજ જમીન માગી. પાદશાહ એની બુદ્ધિમતા ઉપર ખુશ થઈ ગયો અને એથી બચણી જમીન એને બક્ષીસ આપી.

ઇતિહાસમાં આવી અનેક કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. આવી વિપરીત જણાતી વાત માગનારના કહેવામાં શ્લેષ રહે છે. જો એ શ્લેષ જાણવામાં આવે, તો કંઈ ડર રહેતો નથી; પણ તે ન સમજી શકાય, તો સમજી નાશ થાય છે. વામનના ‘ત્રિપાદ ભૂમિ’ શબ્દોમાં શ્લેષ સ્પષ્ટજ હતો. તીખેટ, ભરતખંડ અને પાતાલ-એ ત્રણ દેશ માગવાની એની મતલબ હતી; પણ એ વાત બલિના ધ્યાનમાં આવવી અસંભવિત હતી, કારણ કે બલિને ખબર ન હતી કે, બ્રાહ્મણોએ પોતાની વિરુદ્ધ કોઈ ષડયંત્ર રચ્યું છે અને એમાં અનેકાનેક દેવવીર પણ ભળ્યા છે, તેથી કરીને બલિ-દેવ અસાવધાન હતો.

જોકે બલિ પોતે અને એના સર્વ વીરો અસાવધાન હતા, તોપણ તે મોટો સમ્રાટ હોવાથી એ યજ્ઞમંડપની આસપાસ અને અંદર પણ સેંકડો રાક્ષસ સૈનિક તૈયાર હાજર હતા. તેઓ કંઈ આપત્તિ આવે તે વખતે બલિની રક્ષા કરવાને હાજરજ હતા, પરંતુ એમાંના કોઈને પણ કંતિની શંકા સરખી હતી નહિ. એવી શુભ રીતે વામને કાવતું રચ્યું હતું. વામને આવી સાવધાનતા ન રાખી હોત તો તે બલિનું રાજ્ય ઉથલાવી શકત નહિ.

બ્યારે વામને જોયું કે, શત્રુના વીરો અસાવધાન છે અને પોતાના પક્ષના વીરો અઅચ્છ-સહિત ત્યાંજ પૂરેપૂરી રીતે તૈયાર છે, ભારે એ સમજી ગયો કે, આજ અવસર અનુકૂળ છે; ત્યારેજ

એણે “ત્રિપાદ ભૂમિ” તું દાન માગ્યું. તે જાણતો હતો કે, યજ્ઞના સોમનું સવન જ્યાંસુધી થયું નથી, ત્યાંસુધી પોતાને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ છે.

અલિ અને વામન વચ્ચે દાન માટે થોડો વિનોદ થયો, તે પછી વામન અલિના સંમુખ દાન લેવાને બેસી ગયો. આ વખત સુધી અલિના મનમાં કોઈ પ્રકારની શંકા ઉઠી ન હતી. અલિના પુરોહિતને વામનની બાબતમાં સંદેહ થયો. કદાચિત્ વામનના પડયંત્રના સંબંધમાં કંઈ વાત એના જાણવામાં પણ આવી હશે, તેથીજ તેણે અલિને ચેતવવાને યત્ન કર્યો; પણ અલિએ એના કહેવા ઉપર કંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. જો અલિ પોતાના પુરોહિતનું કહેવું સમજી ગયો હોત, તોપણ હવે એ વામનના પંજમાંથી છૂટે એ અસંભવિત થઈ ગયું હતું.

યોગ્ય અવસર જોઈને વામને અલિને નીચે નાખ્યો અને એના માથા ઉપર પોતાનો પગ મૂક્યો. આ ઘટના એવી ચાલાકીથી અને સ્ફૂર્તિથી બની કે પ્રથમ તો કોઈના સમજવામાં પણ આવ્યું નહિ કે, આ શું થયું? ઋત્વિજ લોકો યજ્ઞ કરવામાં મગ્ન હતા, બીજા બ્રાહ્મણો વેદધોષમાં લીન હતા અને પ્રેક્ષક લોકો વાર્તાલાપમાં લાગેલા હતા. એવે સમયે વામને અલિદેહ્યને જમીન ઉપર પહોંચ્યો. આ ઘટના પ્રથમ પહેરેદાર સૈનિકોએ જોઈ, એટલે તેઓ એકદમ ઝૂમ પાડી ઉઠ્યા. જેમકે

अनेन याचमानेन शत्रुणा वटुरूपिणा । सर्वस्वं नो हतं भर्तुः न्यस्तदंडस्य बर्हिषि ॥
तस्मादस्य वधो धर्मः भर्तुः शुश्रूषणं च नः । इत्यायुधानि जगृहः बलेः अनुचरा सुराः ॥
ते सर्वे वामनं हन्तुं शूलपाट्टिशपाणयः ॥

આ ભાગવત (૮-૨૧) ના શબ્દોમાં એ કહ્યું છે કે “અહો, આ યાચના કરનાર બટુરૂપી બ્રાહ્મણ શત્રુ વિશ્વાસઘાત કરી અમારા રાગનું સર્વસ્વ હરણ કરી ગયો છે. અમારે રાગની રક્ષા કરવીજ જોઈએ; તેથી આ બ્રાહ્મણકુમારનો વધ કરવો એ અમારો ધર્મ છે. એમ બોલીને અલિના દેહ્ય સેવકોએ શૂલ, પટ્ટિશ આદિ પોતાનાં આયુધો હાથમાં લીધાં અને તેઓ તુરંત તૈયાર થઈને વામનનો વધ કરવા માટે તેની તરફ દોડ્યા.”

આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વામને “રાજ્યની ભિક્ષા” માગી અને અલિએ ખુશીથી આપી, એ વાત સાચી નથી. વામન પણ સંપૂર્ણ અવિધ્ય પહેલેથીજ જાણતો હતો. ચતુર વામન સમજતો હતો કે, રાજ્યની ભિક્ષા કોઈ કોઈને આપે નહિ અને બાપ માગીને મળેલું રાજ્ય કોઈ ચલાવી પણ શકે નહિ; તેથી તો એણે મંડપમાં પોતાના વીરોને અગાઉથીજ મોકલ્યા હતા અને આ રીતે કઠિન પ્રસંગમાં પોતાની રક્ષાને માટે અને પોતાના વિચારની સફળતાને માટે જોઈતી સહાયતાનો પ્રત્યંધ પહેલેથીજ કરી રાખ્યો હતો. એના અનુમાન મુજબજ એની તૈયારી એ વખતે એને સહાયકારી નીવડી.

तान् अभिद्रवतो दृष्ट्वा दितिजानीकपान् नृप । प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः ॥

આ ભાગવત (૮-૨૧) ના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, દેહ્યો પોતાના નેતા વામનપર હુમલો કરે છે, એ જોઈને કંઈક દસીને પોતાનાં આયુધો ઉપાડી વામનના અનુયાયીઓએ દેહ્યસૈનિકોને રોક્યા.

જો વામન પ્રથમથીજ પૂરેપૂરો તૈયાર ન હોત, તો આજ સમયે એનો અંતજ આવી ગયો હોત. વામને આ પ્રસંગનું અનુસંધાન પૂરી રીતે કર્યું હતું, અને પોતાની તૈયારી યોગ્ય દિશામાં કરી હતી. અદિદેહ્ય અને એના સેવકો પૂરા અસાવધાન હતા. વામનના અનુયાયીઓ પણ જાણતા હતા કે, આવો હુમલો જરૂર થવાનો; તેથી વામનનો વિજય ઘણી જલદીથી થયો. વામને દેહ્યોને સંપૂર્ણ તાબે કર્યા પછી અલિને પકડી રસીથી ખાંધી કેદ કર્યો. ભાગવત (૮-૨૧) માં પણ કહ્યું છે:—
बबन्ध वारुणैः पाशैः बलिं सौत्येऽग्निं क्रतौ । हाहाकारो महानासीद् रोदस्योः सर्वतो दिशम् ॥

गृह्यमाणेऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥

“સોમરસનો લવન કરવાને દિવસે અલિને વરુણપાશવડે કસીને ખાંધ્યો. અલિ જેવા મહા-

રાજ્યને વામન નામના બ્રાહ્મણકુમારે કેદ કર્યો, એ જોઇને ચારે દિશામાં ભારે ગડગડ મચી ગઇ.

આવી ગડગડ થવી એ સ્વાભાવિક વાત હતી; કારણ કે કોઇને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હતો નહિ કે, બલિનું રાજ્ય એ ચાર કલાકમાં જતું રહેશે. સર્વ લોક યજ્ઞમાં મગ્ન હતા. બલિના અધિકારીઓ એકાએક આરામમાં લીન હતા. ક્યાંયે ખબર ન હતી કે, ક્ષત્રિયોએ ચલાઈ કરી છે. કોઇને સ્વપ્ને પણ વિચાર આવતો ન હતો કે, બ્રાહ્મણ આ રીતે કાન્તિનું ષડયંત્ર રચી શકે છે; પરંતુ જે વાત કોઇના ખ્યાલમાં ન હતી, તે વાત એ ચાર કલાકમાં પ્રત્યક્ષ બની ગઇ. આ ઘટનાથી સંપૂર્ણ દેશમાં ગડગડ મચે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? જ્યારે કોઇ પણ કાળે આવી મોટી રાજ્યકાન્તિ એકાએક થાય છે, ત્યારે લોકો કંઈક બચને લીધે અને કંઈક કર્તવ્યમોહને લીધે ગભરાય, એ પણ સ્વાભાવિક છે.

બલિને કેદ કરી રહ્યા પછી આખા રાજ્યમાં દૈત્યોને પકડવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. કોઇ કોઇ સ્થળે તેઓએ સામા થવાને યત્ન કરેલો, પણ તેઓના રાજ્યજ કેદ થઇ ચૂક્યો હોવાથી એમનામાંથી ઉત્સાહ ઉડી ગયો હતો. સર્વ દૈત્ય આદિ ગભરાઇ ગયા હોઇ, વામનના અનુચરો સાવધાન હોવાથી પોતાનું કામ ઘણી સહેલાઈથી કરી શક્યા. છેવટે બલિએ જાતેજ તમામ દૈત્યોને વામનને તાબે થઇ જવાનું કહ્યું, જેથી દૈત્યોનો નાહકનો સંદાર થાય નહિ; તેથી સર્વત્ર શાંતિ પસરી. પછી વામને ઢઢેરો પીટાવ્યો કે, દૈત્યનું રાજ્ય ગયું છે અને દેવાની તથા આર્યોની સ્વતંત્રતા થઇ છે. પછી ઈંદ્રનો વાવટો અમરાવતી નગરીપર ફરીને ફરકવા લાગ્યો.

તે પછી કેટલાક લોકોએ વિનંતિ કરી કે, બલિને વધારે કષ્ટ આપવું નહિ. બલિએ જાતે પણ સર્વ જાતની ક્ષમા માગી, તેથી બલિને તેના અનુચરોસહિત છોડી મૂક્યો.

इत्युक्त्वा हरिमानम्य ब्रह्माणं स भवं ततः । विवेश सुतलं प्रीतो बलिर्मुक्तः सहासुरैः ॥

બલિએ વામનની બધી શરતો કબૂલ કરી અને પછી વામનને નમસ્કાર કર્યા અને પોતાના અનુચરો સાથે તે સુતલ દેશમાં જઇ વસ્યો, આમ ભાગવત(૮-૨૩-૩)માં કહ્યું છે.

આ સુતલ દેશ કોંકણનો એક ભાગ હતો. કોંકણના ચૌદ તાલ છે. પ્રત્યેક તાલનાં અતલ, વિતલ, સુતલ આદિ નામ છે. જે સમસ્ત કોંકણના ચૌદ ભાગ કરવામાં આવે, તો ત્રીજો ભાગ સુતલ તે જગા ઉપર આવે છે, કે જ્યાં હાલ રાજપુર અને રત્નાગિરિ છે. આ સ્થળે બલિ દૈત્ય પોતાની બાકીની જીંદગી પૂરી કરી હતી. આમ વામને બલિને સુતલમાં મોકલીને, ત્યાં રાખીને ઘણું ડહાપણનું કામ કર્યું હતું. જે બલિ પહેલાંની માફક પોતાના સાથીઓને લઇને પોતાના દેશમાં ગયો હોત, તો તે જરૂર ફરીને ચલાઇ કરત, અને પુનઃ રક્તપાત થાત. પૂર્વ-ઇતિહાસની પુનરાવૃત્તિ ન થાય, તેટલા માટે વામને બલિને મુક્ત કર્યો; પણ કોંકણમાં એને નજરકેદમાં રાખ્યો. બલિના એક પણ અનુયાયીને દૈત્યના દેશમાં વામને પાછો જવા દીધો નહિ. એની આ વાત ખરેખર વખાણવાનેગ છે.

પ્રથમ યુદ્ધમાં બલિએ હાર ખાધેલી, તે વખતે જે ઇંદ્રે પણ એમ કયું હોત, તો દેવાને પરાધીનતાના સંકટમાં આવવાનો સમય આવત નહિ. ઇંદ્રે તે વખતે ભૂલ કરી, તેનું ફળ એને ઘણું વેકવું પડ્યું. વામન ઇંદ્રની આ ભૂલનું ભયંકર પરિણામ પૂરી રીતે જાણતો હતો, તેથી એણે કોઇ પણ અસુરને અસુરના દેશમાં પાછો જવા દીધો નહિ; પણ તે સર્વને કોંકણમાં નજર-કેદમાં રાખ્યા અને ત્યાં એણે એમના આરામ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. એ પછી ઇંદ્રનું રાજ્ય ઇંદ્રને સોંપ્યું અને આર્ય રાજમહારાજઓને પોતપોતાના રાજ્યમાં મોકલી દીધા. વામને સર્વને જીવંત રાજનીતિનો ઉપદેશ કર્યો અને પોતે તો તપસ્વા કરવા ચાલ્યા ગયા, પોતે રાજ્યને ભોજ કર્યો નહિ. વામનનો આ સ્વાર્થત્યાગ અપૂર્વ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અમે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમારે આ સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર પડે છે કે, વામનના આ મહાન કાર્યની સાથે બીજા કોઇના કાર્યની તુલના થઈ શકતી નથી. સત્ય ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. જેવું અરી રીતે બન્યું હતું તેવું વર્ણન ઉપર આપેલું છે. વામનમાં સૌમ્ય, વીર્ય, પરાક્રમ, તેજ આદિ

અનેક ગુણ હતા. એનું જેટલું વર્ણન કરાય તેટલું ઓછું જ હશે. એટલા માટે અમે કહીએ છીએ કે:-
વામનાવતારનો સંદેશ

“સ્વકીય સ્વરાજ્યની ભૂખ પરકીય સુરાજ્યથી શાંત થતી નથી અને શાંત થવી નોંધએ નહિ.” આવા રાજનીતિનો અત્યંત મહત્વનો સિદ્ધાંત અતિપ્રાચીન કાળમાં આખા સંસારને વામનાવતારે દેખાડ્યો છે. વામનની પૂર્વે બીજા કોઇએ પણ આ સિદ્ધાંત જગતને દેખાડ્યો ન હતો. આ મહાન સિદ્ધાંતને કારણેજ, જ્યાંસુધી સંસારની હયાતી છે ત્યાંસુધી રાજનીતિના પુરુષો વામનના ગુણોનું ગાન અવસ્થ કરશેજ.

જે સમયે દેવવીર અને આર્યવીર બલિના રાજ્યમાં તાબે રહેવામાં ભૂષણ માનતા હતા, તે સમયે વામન બટુએ કહ્યું કે, પોતાનું સ્વરાજ્ય ગમે તેવું ખરાબ હોય, તોપણ તે પરકીય રાજના સુવ્યવસ્થિત રાજ્યથી કંઈગણું અધિક લાભકારી છે. જે પાછો મૂળકથા વિસ્તારથી જાણવો ઇચ્છતા હોય, તેઓ ભાગવતમાં જુએ અને વામનાવતારનો આ સંદેશ જાણી એનું મનન કરે.*
 (“ભુદ્ધપ્રકાશ”ના ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ના અંકમાંથી)

૧૨૧-વર્ધાને પગલે ચાલી અંત્યજોને ન્યાય આપો. હિંદુ કાર્યકર્તાઓને અરજ

શ્રી રતનબહેન મહેતા નીચે પ્રમાણે લખી જણાવે છે કે:-

ત્રિન્સીપાલ પ્રમથનાથ તથા ભૂષણશર્મા અને બનારસ યુનિવર્સિટીના ઓરિએન્ટલ કોલેજના બીજા ચાર પ્રોફેસરો કે જે મશહૂર પંડિતો છે, તેઓએ લેખિત જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે કે, વર્ધા ખાતે આવેલા લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં અંત્યજોને દાખલ કરવાનું શેઠ જમનાલાલ બજાજે જે પગલું ભર્યું છે, તે હિંદુ શાસ્ત્રાનુસાર છે. બનારસ યુનિવર્સિટીના ત્રિન્સીપાલ આનંદશંકર ધ્રુવે અને ધર્મચુસ્ત ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાએ શેઠ જમનાલાલ બજાજની ચળવળને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપ્યો છે; તો અહીં મુંબઈ શહેરમાં-માધવબાગમાં લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં અંત્યજોને દાખલ કરવાનું શુભ પગલું તેના કાર્યકર્તાઓ ભરશે?

અંત્યજો હિંદુધર્મ પાળે છે; રામજયંતિ, કૃષ્ણજયંતિ અને તુલસીવિવાહ વગેરે આપણાં સઘળાં તહેવારો હિંદુ પ્રમાણે પાળે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે; તો હિંદુધર્મ પાળનારાઓને આપણુદીથી પોતાનાં જાહેર મંદિરોમાં દેવનાં દર્શન કરતા અટકાવવા, એ તેમના તરફ એક મોટો અન્યાય થાય છે. દેવોનાં મંદિરો ભક્તજનોને સારૂ ખુદ્શાં મૂકાય છે, જે દેવની મૂર્તિને તેમના કાર્યકર્તાઓ પોતે બાંધી લે છે. હિંદુના દેવનાં દર્શન કરવાનો અધિકાર હિંદુધર્મ પાળનારાઓને બધાનો છે; પરંતુ દેવનાં દર્શનમાં પણ ભિન્નતા અને ખોટા ઉચ્ચ-નીચનો ખ્યાલ પેસી ગયો છે. દેવનાં દર્શન કરવામાં કોઈ ઉચ્ચ કે નીચ છેજ નહિ. આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે ઉચ્ચનીચપણું માની બેઠેલા છીએ; અને તેને લીધે આપણે સાતકરોડ હિંદુધર્મ પાળનારાઓને આપણાં દેવસ્થાનોમાં દેવનાં દર્શન કરવાનો અટકાવ કરી અન્યાય કરી રહ્યા છીએ; હિંદુઓમાંથી કેટલીક જાતો કયાં માંસ કે મદિરાનો ઉપયોગ કરતી નથી? જેવા કે પરભુ, ક્ષેણવી, બંગાલી વગેરે. આપણા હિંદુધર્મ પાળનારા રાજ-રજવાડાઓ છોડે એક તાજમહાલ હોટેલમાં રૂકી બબરચી અને અન્ય હલકી વર્ણોના હાથનું ખાવાનું ખાઈને આપણાં દેવાલયોમાં જવાનો હક્ક ધરાવી શકે છે; ત્યારે ધર્મપર એનાથી પણ વધારે પ્રેમ રાખનારા શ્રદ્ધાળુ અને નીતિવાન અંત્યજોને શા સારૂ દેવસ્થાનોમાં દર્શન કરવાની છૂટ નથી મૂકતા? આશા છે કે, અહીં મુંબઈ શહેરમાં દેવસ્થાનોના કાર્યવાહકો આ કામને સારૂ છૂટ મૂકી તેઓ તરફનો અન્યાય થતો દૂર કરશે અને શેઠ જમનાલાલ બજાજને પગલે આવી અહીં દેવસ્થાનોમાં અંત્યજોને દાખલ કરવાની છૂટ આપશે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના તા. ૨૮-૮-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૨૨-સ્વામી વિવેકાનંદજી

ભારતનરશ્રેષ્ઠ સ્વામી વિવેકાનંદના નામથી કોણ અજ્ઞપર્યું હશે? એઓ ધર્મપ્રચારક હતા, સમાજસુધારક હતા, મહાપુરુષ હતા. એમના મુખમાંથી આર્ય ઋષિમુનિઓએ યુગયુગાંતરમાં સંચિત કરેલો જ્ઞાનરાશિ સરિતાનાં સ્રોતની માફક વહેતો હતો. ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસજીની શક્તિનો તેમનામાં સંચાર થતાં જે કોઈ અપૂર્વ ચારિત્ર્યસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે વિચારતાંજ શરીરે રોમાંચ ખડાં થાય છે ! તેમના મુખમાંથી જ્યારે ગૌમુખીની જળધારાની માફક વેદ, વેદાંત, ઉપનિષદ અને સકળ વિશ્વના ધર્મશાસ્ત્રનો સાર બહાર નીકળતો ત્યારે ખરેખર સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત બની જતું. ધર્મનિષ્ઠા, કઠોર બ્રહ્મચર્ય અને ચુરુકૃપાનું સંમેલન થતાં તેઓ તેજોગર્ભ વજ્રસમાન બની ગયા હતા. એમના જેટલું વક્તૃત્વ અને લેખનશક્તિ ભાગ્યેજ બીજાનામાં હશે. તેઓ જ્યારે અમેરિકામાં ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે ગયા ત્યારે ‘મેક્સિમ’ બંદુક બનાવનારા અમેરિકનો એ અપૂર્વ તેજોમય સંન્યાસીને જોઈ વિસ્મિત થઈ ગયા હતા.

“જ્યારે વિવેકાનંદજી ઉઠ્યા ત્યારે તેઓએ જોયું કે, તેમને નેપોલિયનની સાથે કામ લેવાનું હતું. તે સમયનો તે સિંહ હતો. ઉંદરની સાથે બિલાડી રમે તેમ તેઓ તેમની સાથે ખેલતા હતા.” સત્યસંધ સ્વામીજીની વાણી ધણી વાર અવિષ્મકચતનરીકે માનવામાં આવી છે. વર્તમાન-યુગમાં તેમનાં કથનો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે; અને તે સર્વ વિચારણીય થઈ પડ્યાં છે. વિવેકાનંદ જેવા એક યુગપ્રવર્તક મહાપુરુષ, ભારતવર્ષના વિશેષ સદ્ભાગ્યે આપણી આ પતન પામેલી જાતિમાં જન્મ પામ્યા હતા. તેમની વજ્રગર્ભ ભક્તિદ્વારા તેમણે સમસ્ત જગતને જગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સ્વદેશપર તેમને કેટલો પ્રેમ હતો તેવું પ્રમાણ આંકી શકાય એમ નથી! ‘સ્વદેશપ્રેમ, સ્વદેશપ્રેમ’ની ખૂબો મારવાથીજ કાંઈ સ્વદેશપ્રેમ વ્યક્ત થતો નથી. સ્વદેશના પ્રેમને માટે શું કરવું જોઈએ, તે સ્વામી વિવેકાનંદના ચરણોમાં બેસીને તેમના વિચારોનું મનન કરીને યુગોપર્યંત શીખવા જેવું છે. તેઓને આ દેશની ધૂળની એક રજકણુ પણ પ્રિય હતી. આ દેશનું જે કાંઈ ઉતરતું હોય તેને તે ઉચ્ચપદે લાવતા. આ દેશને જગતમાં કોઈ મહત્ત્વ સ્થાન આપવાને માટેજ નાણે તેઓ ઉછર્યા હતા ! આ દેશના ગુણદોષ તેમણે જેવી રીતે ભારતવર્ષમાં બતાવી આપ્યા છે, તેવી રીતે કોઈએ કદી પણ બતાવ્યા હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. તેમનો સ્વદેશપ્રેમ અંધ ન હતો. તેઓએ સ્વદેશને જગતની સભાઓમાં શ્રેષ્ઠ, વરેણ્ય, ગરીયાનું કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તેમ કરવામાં કેવળ મોટે અવાજે દેશનાં જયદુદ્ધાની વગાડયે ચાલે એમ ન હતું. આપણે આપણી મેજે આપણી જાતને મોટા કહેવાથી આપણે મોટા છીએ એમ ચોક્કસ મનાય નહિ; પરંતુ તેઓ વિદેશીઓ આગળ આપણે આધ્યાત્મિક આદર્શ નિર્ભયતાથી કહેતા, તેજ પ્રમાણે આપણી આગળ આપણા દોષસંબંધી પણ વધારે ભારપૂર્વક કહેવા ચૂકતા નહિ. તેઓ સત્ય કહેતાં કદી સંકોચ પામ્યા નથી. તેઓ કહેતા કે, જેઓ સત્યનો આશ્રય કરે તેજ વિગતભીં છે—અર્થાત્ તેમને કશાનો ભય નથી. તાળીઓ પડાવવાના લોભે તેઓ અપ્રિય પણુ સત્ય બોલતાં અચકાયા નથી. ઉલટું જ્યાં દોષ, ત્રુટી, અભાવ, વગેરે આંગળી કરી બતાવી આપવાની જરૂર હોય ત્યાં તેઓ ફટકા લગાવવામાં પણ કાંઈ કસર રાખતા નહિ. હજારો વર્ષથી જડતા અને આગસે આપણી જાતિનું હૃદય અડકાવી નાખેલું જોતાં સ્વામીજીએ વિચાર કર્યો કે, એ જડતા ટાળવી હોય તો મુક્ત-હસ્ત આધાત કરવાજ પડશે, ત્યારેજ તેમાં પુનઃ ચૈતન્ય આવી શકશે; પરંતુ આપણી જડતા, એ ચાશુકના પ્રહારથી ટળી શકી નહિ, એ આપણું દુર્ભાગ્ય ! તેમાં સ્વામીજીનો કંઈ દોષ નથી. તેઓ જે ખરાબ માનતા હતા—જેને કુસંસ્કાર કહેતા હતા તેનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવામાં તેમણે સહજ પણ પાછી પાની કરી નથી ! જગતની સભાઓમાં ઉભા રહી તેમણે ભારતવર્ષના પ્રતિનિધિ-તરીકે જૂતકાલીન સંસ્કૃતિનું ગૌરવ હૃદયમાં રાખી આર્ય ઋષિમુનિઓના આદર્શોથી ઉભરતા હૃદયે જણાવ્યું હતું કે “ભારતવર્ષમાં ધર્મપ્રાણુતા છે, આધ્યાત્મિકતા છે, ભક્તિનું પ્રસવણુ છે, અને

અપૂટ ભંડાર છે, હિમાલય નેટલી રિથર અટલ શ્રદ્ધા છે...એ સર્વ બીજે ક્યાં છે ? ” વિશ્વના વિવિધ લોકો મૌનપણે વિસ્મયથી આ ઉદ્ગાર સાંભળી રહ્યા હતા; પરંતુ તેવીજ રીતે આ દેશના લોકોને તેમણે કહ્યું હતું કે “આ કેવો તમારો ધર્મ કે જેના અસ્તિત્વમાં દેશના ગરીબો, કંગાલો, નારાયણહરિ કરનારા બિશુકો ભૂખે મરે ? એવો કેવો તમારો ધર્મ કે જેમાં લોકો આઠ વર્ષની કન્યાનું લગ્ન કરી આનંદમાં મગ્ન બને છે ? એવો કેવો તમારો ધર્મ, કેવો ઇશ્વર કે જેના બહાના હેઠળ એક જાતિ બીજી જાતિના મોં સામે અવજ્ઞાથી નજર કરી, તેને ખાવાને અન્ન પણ ન આપી શકે ? જુઓ, પાશ્ચાત્ય જગત તરફ એક વાર દૃષ્ટિપાત કરો ! તેઓ દારિદ્ર્ય, ગરીબાઈ, ભૂખમરો વગેરે આપણો પોતાના દેશમાંથી ટાળવા માટે હમેશાં તત્પર રહે છે. તેઓ સ્ત્રીજાતિને પગ-તળે કચડતા નથી, ત્યારે તેઓ ત્રિભુવનવિજયી થયા છે ! ”

સ્વામીજીએ જે સર્વ વાતો કરી છે તેમાંથી ત્રણ બાબત મનપર અજળ અસર કરે છે. એક તો દારિદ્ર્યશોચન, બીજું જાતિભેદનું કંઠાર બંધન અને ત્રીજું જાતિનો શારીરિક ઉત્કર્ષ, અને એ ત્રણ બાબતનો અત્યારે બરાબર વિચાર કરવા જેવો છે. મનુષ્ય ગમે તે કોટિનો હોય, પરંતુ તેને જીવન ટકાવી રાખવાને અન્નનું સાધન અને શારીરિક બળની તો ખાસ આવશ્યકતા છેજ. આપણે મોજશોખમાં લાખો-કરોડો રૂપિયા યુમાવી દઈએ છીએ, આપણું દેવમંદિરો અપૂટ ધનભંડારથી ભરેલાં છે, મોટાં શહેરોના શ્રીમંતો હૅરિપટલો બાંધવામાં હજારો રૂપિયાની હોળી કરે છે; પરંતુ પોતાના પાડોશીઓ ભૂખે મરી જાય છે તે પર કોઈ લક્ષ આપતું નથી. સ્વામીજીએ આપણું દુઃખ-દારિદ્ર્ય દૂર કરવાને સંચોટપણે જે પ્રયત્નો કર્યા છે, તે ઘણા જણ જાણે છે; પરંતુ જો આપણે આપણા દેશભાઈઓની સ્થિતિ તરફ નજર ન કરીએ તો આપણો સ્વદેશપ્રેમ કેવો કહેવો ? સ્વામીજીના ઉપદેશ સાંભળી, વાંચી એ તરફ જો સર્વેએ દૃષ્ટિ ઠેરવી હોત તો ભારતવર્ષની સ્થિતિ અત્યારે અનેક રીતે સુધરી જાત એમાં શંકા નથી; પરંતુ હાય ! આપણે નિર્બળ છીએ, આપણે કંઈ સહન કરવાને અશક્ત છીએ, આપણે આત્મરક્ષણ કરવા અસમર્થ છીએ, આપણે સ્વામીજીનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન નથી ! શી આ સર્વનાશક નિર્બળતા આપણી હિંદુજાતિનો ગ્રાસ કરી રહી છે ? સ્વામીજી કહેતા કે વીરમોગ્યા વસુંધરા-બળવાન થાય, વીર બને ! ‘સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા’ કરી ખૂસો પાડવાથી સ્વતંત્રતા કદી પણ આપોઆપ હાથમાં આવવાની નથી ! સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા નેટલું અને આત્મરક્ષણ કરવા નેટલું બળ જો પળે આપણામાં આવશે તેજ પળે સ્વતંત્રતા આપણા કંઈમાં વિજયવરમાળા આરોપશે, પછી એવી કોઈની શક્તિ નથી કે જે આપણને પછાત રાખી શકે !

ઋષિઓસંબંધી વાત કરતાં તેઓએ કહેલું કે:—

“નાયમાત્મા લલહીનેન લભ્યઃ જગો, લાભ ! જગો, એક વાર આત્મબળથીજ ઉઠીને ઉભા થાય, અને મનવાંચિત ફળ મેળવે.” આપણે સ્વામીજીનો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં કર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્તજ થઈ શકતા નથી. યુગયુગાન્તરની એ જડતાએ આપણને બહેરા બનાવી મૂક્યા છે. સ્વામીજીની અમોઘ વાણી આપણા કર્ણમાં ટેક પડેાંચી શકતી નથી. મોંએ આપણે સામ્યવાદ કરી ખૂસો મારીએ છીએ, આપણે એકજ બ્રહ્મની પેદાશ છીએ, આપણામાં ભેદ નથી વગેરે વાતો કરીએ છીએ; પરંતુ આપણા પેટમાં અન્નનો અભાવ છે અને બાહ્યમાં બળનો અભાવ છે, એટલે સામ્યવાદ મુખમાંથી નીકળી પાછો તેમાંજ લય પામે છે.

ત્યારે હવે મુસલમાનો તરફ નજર કરો ! તેમનામાં કેવો અપૂર્વ સામ્યવાદ બંધાઈ ગયેલો જણાય છે ! એક માણસપર આપણે આવતાં સેંકડો મુસલમાનો કમર કસી તેની મદદે આવી પહોંચે છે, જીવનની તેઓ દરકાર કરતા નથી, સ્ત્રીપુત્રાદિનો તેઓ વિચાર કરતા નથી; ઉલટા તેઓ તો એમ માને છે કે, જાતભાઈઓ આફતમાં હોય તેવે વખતે આપણે યુપકી પકડી બેસી રહેવું બરાબર નથી. આપણા બાહ્યમાં બળ નથી તો રહ્યું, આપણે યુદ્ધમાં નિપુણ નથી તો રહ્યું; પણ આપણે તેની મદદે જવુંજ નોંધ્યું. અને આપણે ?...?

સ્વામીજી આંખો ફાટીને કહે છે કે, ફેંકી દો તમારાં ધર્મકર્મ ! પહેલાં બળવાન થાવ, આત્મ-રક્ષણ માટે સમર્થ બનો ! પરંતુ આ મહાનુભાવ રાજનીતિજ યુગપ્રવર્તક મહાત્માની વાત

આપણે સાંભળી ન સાંભળી કરીએ છીએ; આજ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત વેડવા ભારતવર્ષ ખુલ્લે વાંસે ઉભું છે ! આપણે મોઢેથી ફાવે તેટલો સામ્યવાદનો પ્રચાર કરીએ; પરંતુ જાતિભેદ આપણને ભેદભાવની પ્રખર અવસ્થામાં ધસડી જાય છે. આપણે મોઢે શિવોડહું કહીએ, સોડહું કહીએ; અને કાર્ય કરતી વખતે આપણા શિવ અનેક બની જાય છે. બ્રાહ્મણ શિવ, વાણિયા શિવ, કાયસ્થ શિવ, મોચી શિવ-સા શિવ ! આપણને હજી બરાબર ખ્યાલ પણ નથી કે, આ જાતિ-ભેદ ગામડામાં કેટલો વિકટ થઈ પડ્યો છે ! એવાં અનેક સ્થળ છે કે જ્યાં શૂદ્રની કાળી ઝુંપડી-ઓ આગળ થઈને બ્રાહ્મણ પસાર થતાં પણ અચકાય છે, અભડાય છે ! આપણા જાતિ-ભેદ દેવતાઓપર્યંત પહોંચી ચૂક્યો છે; તો પછી બીજી બાબતોની તો વાતજ શી ? જે જાતિની આવી સ્થિતિ હોય તેની ઉન્નતિ થવાની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? ધ્યાન ધરો, સ્વામીજીના તે તેજઃપુંજ કલેવરનું ધ્યાન ધરો. આ પતિત જાતિના પરસ્પર દ્વેષ અને ઝેરવેર જોઈ તેમનાં ચક્ષુઓમાંથી અગ્નિની જ્વાળાની માફક કેટલાં ઉષ્ણ ચક્ષુઓરૂપી તણખા ઝરે છે ! એ સર્વ છતાં આપણે તેમની વાત ગ્રાહ્ય કરતા નથી. સ્વામી વિવેકાનંદજીના સ્વદેશપ્રેમની તુલના શી રીતે થઈ શકે ? એ અનુરાગ, એ સત્ય સંકલ્પનિષ્ઠા, એ સેવાનું ગૌરવ અન્યત્ર ક્યાંયે જોવામાં આવતું નથી. આપણે ત્યાં તો એ સ્વદેશપ્રેમનો છાંટો પણ નથી, આપણામાં જેઓ સ્વદેશપ્રેમી છે તેમાંના ધણાને પરદેશી વસ્તુઓ અનિવાર્ય થઈ પડી છે. પરદેશી પાણીવિના તેમના આધિવ્યાધિ મટતા નથી; પરદેશી ભાવના, પરદેશી પોશાકવિના એક દિવસ પણ તેઓ ટકી શકતાં નથી; અને એવા લોકો દેશના મુખ્ય નેતાતરીકે આગળ પડે છે ! આ બાબત કદાચ કોઈકને ખુંચશે; પરંતુ તે કલ્પા-વિના નથી રહેવાતું. વળી સરકારી નોકરીનો સ્વીકાર કરવા ઉપરાંત ખિતાબની બેવડી ગુલામગીરી વહોરી લેવી એ પોતાની ઇચ્છાપર અવલંબે છે; આ વાત જો આપણા ચિત્તમાંથી ખસી ગઈ હોય તો સ્વામીજીના આદર્શ વિચારી જોવાની જરૂર છે; અને આપણે જો હજી પણ એ આદર્શ નહિ ગ્રહણ કરીએ તો ઉન્નતિની કોઈ પણ કાળે આશા રાખવી વ્યર્થ છે. દેશનું દારિદ્ર્ય-દુઃખ-નિવારણ કરવા જતાં આપણે જો એમની વાણીનું અનુસરણ કરીએ તો વિવેકાનંદજીનો આ દેશમાં જન્મ લેવો સાર્થક છે, નહિ તો વ્યર્થ ! સ્ત્રીઓની સ્થિતિને જો આપણે ઉન્નત ન કરીએ, શિક્ષણના વિષય-મા વિસ્તૃત પ્રમાણમાં પ્રયત્ન ન કરીએ, આપણે જો દુષ્ટ રૂઢિચિવાજોની જાળમાં જકડાઈ જઈ આપણાથી ઉતરતી જાતિને અસ્પૃશ્ય રાખી મૂકીએ તો સ્વામીજીનું શિક્ષણ, એમનો ઉપદેશ, આદર્શ એ સર્વ મહોદધિના મધ્યજળમાં ગુમ થઈ જશે, એમાં શંકા નથી ! ભારતવીર ! જાગો ! જાગો !

(“જ્ઞાનપ્રચાર”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. “જ્યોતિ”)

૧૨૩-હિંદના ઉદ્ધારની ચાવી

રાષ્ટ્રીય કેળવણી

દરેક દેશના ઉદ્ધારની શુરુ ચાવી રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે; અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આરંભ દેશનાં બાળકોથી થવો જોઈએ. બાલ્યાવસ્થામાં સારા-નરસા સંસ્કારો જેટલી સહેલાઈથી ધર કરી શકે છે તેટલી સહેલાઈથી તે મોટી વયે દાખલ થઈ શકતા નથી. આથી જો દેશનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો નાનાં બાળકોને પ્રથમથી જ રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવી જોઈએ.

જાપાનમાં અભ્યાસની શરૂઆતમાં જ શિક્ષક નીચેના સવાલ-જવાબો વિદ્યાર્થીઓ જોડે કરે છે. સ-તમે ક્યાં જન્મ્યા છો ?

જ-જાપાનમાં.

સ-તમારું શરીર ક્યાંના અન્નપાણીથી પોષાય છે ?

જ-જાપાનનાં.

સ-તો પછી જાપાન તમારી માતા થઈ કે નહિ ?

જ-જરૂર, જાપાન અમારી માતા છે.

સ-એ માતાના રક્ષણમાટે તમારે પ્રાણ પણ આપવા પડે તો આપો કે નહિ ?

જ-ખચિત, માતૃભૂમિની ખાતર પ્રાણ પણ આપવાને અમે તૈયાર છીએ.

આતુ' નામ ખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી ! જાપાનનાં કુમળાં મગજવાળાં એ બાળકોની નસેનસ-માં પોતાના દેશપ્રત્યે આવી સુંદર ભાવના પ્રસરેલી હોય તો પછી કયો પરદેશી એ દેશનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે ?

હિંદની અર્વાચીન સ્થિતિ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની બાબતમાં ખરેખર શોચનીય છે. હજી તો આપણે ત્યાં જાગૃતિકાળ શરૂ થાય છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ગણેશ આપણા દેશમાં હજી હમણાંજ મંડાયા છે. વળી તેની પ્રગતિમાં એટલાં બધાં વિધ્નો નડવા લાગ્યાં છે કે, તેનું ભાવિ અત્યારથી કલ્પવું મુશ્કેલ છે.

બ્રિટિશ સરકાર તરફથી હિંદનાં બાળકોને તથા યુવકોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે તેઓને નિર્માત્ર અને નિઃસ્ત્ર બનાવી મૂકે છે, એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. હિંદના અંબેડક મહાપુરુષોએ પોકારી પોકારીને સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિ સામે વિરોધ બતાવ્યો છે. થોડાજ સમયપર મુબમમાં બાપણ આપતાં આચાર્યશ્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયે નીચેના સ્મરણીય ઉદ્ઘારો કાઢ્યા હતા.

“કેટલાક હિંદી વિદ્યાર્થીઓ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપવાને અને બીજા કેટલાકો એરીસ્ટરો થવાને વિલાયત જાય છે અને હજી આપણા લોકોમાં વિલાયતી ડીગ્રીઓનો મોહ રહ્યો છે, એ ખરેખર શોચનીય દશા છે. સિવિલ સર્વિસ અને કાયદાની ડીગ્રીઓ આપણા દેશને કયી રીતે ઉપયોગી છે ?”

“યુનિવર્સિટી એ તો સંશોધનો કરવાનું ધામ હોયું જોઈએ; પણ હાલની શિક્ષણપદ્ધતિ-માં જેટલો સમય ગાળવામાં આવે છે તેથી યુવકોની શક્તિનો બચકર દુર્વ્યય થઈ રહ્યો છે.”

“કાયદાના ટ્રેનિંગ્સનો તો રાફડા ફાટવા લાગ્યા છે અને હવે તો વકીલોની સંખ્યા કરતાં, તેઓના કુળોની સંખ્યા વધી પડી છે. જો મને ચોવીસ કલાક માટે સરમુખત્યાર બનાવવામાં આવે તો હું બધી કાયદાની કૌલેજોને જમીનદોસ્ત કરી નાખું.”

‘ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓનું’ અનુકરણ કરો.’

આચાર્યશ્રી રાય ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓનું દષ્ટાંત આપી, હિંદી વિદ્યાર્થીઓનો જ્ઞાન મેળવવાનો એકમાત્ર હેતુ, એ જ્ઞાન દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવામાં દેશની સેવાર્થે વાપરવાનો હોય છે. હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ પણ આ હેતુ પોતાની દષ્ટિસમક્ષ રાખીને શિક્ષણ લેવું જોઈએ. ચીનાઈ વિદ્યાર્થીઓએ સામાન્ય જનતામાંથી અભણપણું દૂર કરવાને મંડળો સ્થાપ્યાં છે અને તે મંડળોનો

હજારો ચીનાઓ લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. સરકાર આપણી મદદે આવે ત્યાંસુધી રાહ જોવાથી હિંદીઓનું કશું વળવાનું નથી; કારણ કે એમ રાહ જોવામાં તો યુગોના યુગો વહી જશે. આપણે આમવર્ગમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની બાબતમાં ચીનાઇ યુવકોને પગલે ચાલવું જોઈએ. ચીનાઓએ તો મંદિરોનું શાળાઓ બનાવી દીધી છે અને મંદિરનાં યોગાનોને રમતગમતનાં મેદાનો બનાવ્યાં છે.

હાલના હિંદી ગ્રેજ્યુએટોની દુર્દશા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવતાં આચાર્યશ્રી રાય બોલ્યા:-

હિંદી ગ્રેજ્યુએટોની દુર્દશા

“હિંદી યુનિવર્સિટીઓના એક સામાન્ય ગ્રેજ્યુએટ કરતાં વધારે દયાજનક પ્રાણી શોધવું એ મુશ્કેલ છે. તેઓની પંડિતાઇ અને મિલ્ટન તથા શેક્સપિયર વિષેનું જ્ઞાન ઑક્સિમાં ચાલતા પત્રવ્યવહારમાં વપરાય છે અને તેઓને બદલામાં માત્ર આજીવિકા જેટલી કમાણી મળે છે.”

“શિક્ષણની ચાલુ પદ્ધતિ પોકળ છે. શિક્ષણ પરદેશી ભાષામાં અપાય છે અને જે વખતે વિદ્યાર્થીઓ સત્યાસત્ય હકીકતોનું સંશોધન કરતા હોવા જોઈએ તે વખતે તેઓ શબ્દો શીખવાને મથી રહ્યા હોય છે. આધુનિક કેળવણીનો માર્ગ, વિદ્યાની કબર લણી દોરી જનારો છે.”

ધ્રુવધગતી ભાષામાં રજુ થયેલા હૃદયના આ ઉદ્ગારો, સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની અસંગીનતા સારી રીતે ઉઘાડી પાડે છે અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી માટેની આવશ્યકતા પણ એટલાજ સચોટપણે પૂરવાર કરી બતાવે છે.

રાષ્ટ્રીય કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ?

રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ધણી યોજનાઓ આજે આપણા દેશ સમક્ષ પડેલી છે, પણ એ બધીનો વિચાર અત્રે થઇ શકે તેમ નથી. આપણે તો ટુંકમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું સ્વરૂપ નિરખી જઇશું. પ્રથમ તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ, બાળકોમાં દેશભક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય કેળવણી એવી રીતની અપાવી જોઈએ, કે બાળકો નિર્મોહ અને નિઃસત્ત્વ ન બનતાં તેજસ્વી, શુદ્ધિમાન અને નિડર બને. આજકાલના સરકારી કેળવણી પામેલા યુવકો નોકરી કરવામાંજ જીવનની સાર્થકતા માને છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી પામેલા યુવક નોકરીના મુગજળ પાછળ ફાંફાં ન મારતાં સ્વાવલંબી બનવો જોઈએ. સ્વાવલંબન એ મનુષ્યજીવન અને રાષ્ટ્ર-જીવનના ઉદ્દયનું મુખ્ય પગથીઉં છે. સરકારી કેળવણીમાં ધર્મશિક્ષણ અને શરીરરક્ષણના વિષયો-પરત્વે બારે અવગણના જોવામાં આવે છે. આ ખામી રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં ન હોવી જોઈએ. બળવાન શરીરવગર યુવક કશું કરી શકવાનો નથી અને સત્ય ધર્મની તેને જાંખી પણ નહિ હોય તો તે પોતાનો કર્તવ્યમાર્ગ બરાબર ઓળખી શકવાનો નથી; માટે રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં આ બે વિષયોપરત્વે ખાસ ધ્યાન અપાવું જોઈએ. બાળકોને બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ સારી પેઠે સમજાવવું જોઈએ અને તેના કડક પાલનમાટે ખાસ પગલાં લેવાં જોઈએ. બ્રહ્મચારી યુવકો અને યુવતીઓની નાની સંખ્યા પણ જે દેશોદ્ધાર અર્થે બહાર પડે તો પચીસ વર્ષનું કાર્ય એક વર્ષમાં કરી શકે. અખંડ બ્રહ્મચારીઓ ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્ત, ભગવાન શંકરાચાર્ય અને આધુનિક મહાપુરુષ સ્વામી વિવેકાનંદજી બ્રહ્મચર્યના પ્રતાપે કેટલું બધું કાર્ય કરી શક્યા એ તો સૌને વિદિતજ છે. આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય કેળવણી માતૃભાષામાંજ અપાવી જોઈએ. સરકારી કેળવણી અંગ્રેજી ભાષામાં અપાતી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓના મગજપર જે બોજો આવી પડે છે તે અસહ્ય હોય છે. આટલા ખાતર માતૃભાષાદ્વારાજ બાળકોને શિક્ષણ મળવું જોઈએ, જેથી તે પોતાને મળતા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકે.

આ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ટુંકી રૂપરેખા છે. તેમાં મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ રજુ કરેલા છે. બીજા ધણી અગત્યના નાના મોટા મુદ્દાઓ રહી ગયેલા હશે; પરંતુ એ બધાનો વિચાર કરવાનો આં ભેખનો ઉદ્દેશ નથી.

છેવટે સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની મોહજાળમાં ફસાયેલાં માબાપોને એટલીજ વિનંતિ કરવાની કે, એ મોહજાળને ફગાવી દઇ બહાર નીકળો અને તમારાં બાળકોને દેશભક્તિના પાઠો શીખવો;

તેઓને પરાવલંબી નોકરો-ગુલામો ન બનાવતાં, માતૃભૂમિના સાચા સેવકો બનાવો.

માતાઓ! તમે જાગૃત થાઓ, તમે ધારો તો ધણું કરી શકો. તમે ધરમાંજ તમારાં બાળકોને દેશભક્તિના પાઠો શીખવો અને દેશભિમાનનાં સૂત્રો સમજાવો તો તમે દેશોદ્ધારની બાબતમાં ધણું કાર્ય કરી શકશો.

અને શિક્ષકો! યાદ રાખજો કે, તમારા હાથમાં દેશનું ભાવિ છે. તમે જો બાળકોને અત્યારથી માતૃભૂમિની સેવાના મંત્રો શીખવશો તો મોટા થતાં તેઓ જરૂર સ્વદેશના સાચા સેવકો બનશે. સરકારી નોકરી ન છોડી શકો તોયે બાળકોને સાચી સ્વદેશસેવા શીખવવા જેટલું કર્તવ્ય તો તમે જરૂર બજાવી શકો છો.

અને હમણાંજ જાગૃત થયેલા યુવકો! તમે આ દિશામાં ધણું કાર્ય કરી શકો છો. આમ-વર્ગની નિરક્ષરતા દૂર કરવામાં, ઝીનાઇ વિદ્યાર્થીઓને પગલે ચાલો અને આપણા અભણ ભાઇ-ઓને જાગૃત કરો.

આ રીતે આપણે બધા આ એક મહાન રાષ્ટ્રકાર્યની પાછળ મંડીએ તો કોની તાકાત છે કે હિંદને સ્વતંત્રતા મેળવતો અટકાવી શકે?

(તા. ૨૩-૧૨-૨૮ ના “બે ઘડી મોજ”માં લેખક:- શ્રી. યોગેશ)

૧૨૪-નવા જમાનાના જુવાનોને

દરિદ્રાની સેવા કરવી એ ‘નારાયણ’ની પૂજા કરવા બરાબર છે; પણ હું કહું છું કે, જેઓ આજ બીજાઓના અત્યાચારના ભોગ બની પશુઓની જેમ પીડાય છે તેમની સેવા કરવી એ ખરેખર! સાક્ષાત ‘પુરુષોત્તમ’ની પૂજા કરવા બરાબર છે.

એ સેવાનાં મહાવ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવાની જવાબદારી ઉઠાવી કર્મક્ષેત્રમાં અંપલાવનાર પૂજારી મંડળને આશીર્વાદ આપવા કરતાં તો તેમની સેવા કરવાનો અવસર જે મને મળે તો હું મારી જાતને વધારે કૃતાર્થી થયેલી ગણું.

ભારતની ભૂમિ હિંદુપ્રધાન છે, ભારતનો ધર્મ સનાતન છે, દેશધર્મની વિજયધ્વજ હિંદુઓ-જ ફરકાવશે. ધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવવાના અધિકારમાંથી જે કોઇપણ હિંદુને-પછી તે ગમે તે કામનો કેમ ન હોય-આદ રાખવામાં આવે તો આપણે આત્મધાત કરનારા ગણાઇએ.

આજે આપણે અસંખ્ય હિંદુઓને અસ્પૃશ્ય ગણી, તેમને દેવમંદિરોથી પણ દૂર રાખી અધ-પતનની છેલ્લી સીમાપર પહોંચ્યા છીએ. ભગવાન વાસુદેવનો પાંચજન્ય પુત્રકાયો છે. હિંદુજાતિના આ પ્રભાતસમયમાં દરેક હિંદુને જગાડવા જોઇએ. પછી તે હિંદુ અસ્પૃશ્ય હોય કે દલિત હોય તોય શું? દેશધર્મની સાધના વખતે ભેદની દિવાલ ખડી કરી રાખવાથી કામ નબી શકશે નહિ; અને આ ધર્મના મંદિરમાં જાતિભેદ કે સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યનો ભેદ વિનાશકારક નીવડશે.

તેથી આજે જગન્નાથના મંદિરનો પાયો નાખવા ઉભા થયેલા નવીન યુગના મનીષી યુવકો! હું તમને નમસ્કાર કરું છું, એ નવીન ધર્મની વેદીપર તમે હિંદુમાત્રને આમંત્રણ આપો; તમને દૈદ આલિંગન આપી તમારી છાતી સાથે ચાંપો અને વળી તેમાંય જેઓ અતિનીચ ગણાતા હોય, હજારો વષના તિરસ્કાર, બેદરકારી અને ઘૃણાના ભારથી જેમના મેરુદંડ ઝુકી ગયા છે, જેઓ પોતાને અસ્પૃશ્ય માનીને મનુષ્યત્વના અધિકાર સુદ્ધાં ભૂલી જઇ આજે ધૂળભેગા થઇ જવાની તૈયારીમાં છે તેમને હાથ પકડી ઉઠાડો, તેમના કાનમાં મનુષ્યત્વનો મંત્ર આપો, હિંદુત્વના ઉદાર વક્ષઃસ્થળ-પર તેમને પણ પોતાનું સ્થાન મેળવવા દો! ભારતની અખંડ હિંદુજાતિના કંઠથી આજે મિશનનો સૂર અંકૃત થવા દો, એ મહાન ધર્મમાં તમારું પોતાનું આત્મદાન પ્રભુ સફળ કરે; એજ મારી આંતરિક પ્રાર્થના છે!

શ્રી. આતીલાલ રૌથ

(તા ૨૮-૬-૨૬ ના “દલિતકામ”નું અખપૃષ્ઠ)

૧૨૫-કસર શી વાતની છે ?

દેશની વર્તમાન અવસ્થાથી કોઇને સંતોષ નથી. જો કે દશ વર્ષ પહેલાંના કરતાં આજે દેશમાં જીવન અને બળ બહુ વધારે છે; પણ તે દેશનું દુર્દૈવ ફેરવી નાખે-સ્વરાજ્યને જલદી લાવે-એવા કાર્યમાં નથી રોકાયાં. એ જીવન અને એ બળ આજે મારી સમજ પ્રમાણે દેશને ઉંચે ચઢાવવાને અને આગળ ધપાવવાને વપરાવા કરતાં વધારે તો દેશને પાડવામાં અને પાછો હઠાવવામાં વપરાય છે. એ તો નિઃસંશય વાત છે કે, આ જે કંઈ થયે જાય છે તે સારાને માટે જ છે; અને કોઇને કોઈ દિવસ આપણે એ સારાપણાને સ્પષ્ટરૂપે જોઈ પણ શકીશું. પણ એક બેએન હૃદય કે જેને પરાધીનતા કાંટાની પેઠે ખુંચે છે, જેને સ્વરાજ્ય વિના કંઈપણ સાઈ લાગતું નથી, તે આ સ્થિતિથી શી રીતે સંતોષ પામી શકે ? જ્યારે દેશમાં કોઈ પણ કામ ઉત્સાહ, દૃઢતા, કાળજી અને ગંભીરતાપૂર્વક થતું દેખાતું નથી, જ્યારે પ્રસંગ જોઇને રંગ બદલવાની નીતિ કોઈ પણ કામનાં મૂળ નાખવા દેતી નથી, જ્યારે ભાઇ ભાઇઓમાં-ધરમાં-ખુનામરકી તો રોજની વાત થઈ પડી હોય, ત્યારે આ વ્યાકુળ હૃદય અધીરતા અને આતુરતાથી ફારી પડવા લાગે તો શું આશ્ચર્ય ?

આ તોફાન અને અરાજકતાના યુગમાં ધન્ય છે એ માનવાને કે જેઓ દેશની મૂળભૂત નબળાઇઓને દૂર કરવાના કામમાં પોતાની જાતને ખપાવી રહ્યા છે. સ્વરાજ્યસંગ્રામમાં વિજય મેળવવાની દૃષ્ટિથી જ્યારે અમે અમારા દેશ અને સમાજની દશા ઉપર વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમને અનેક ભૂલો અને ઉણપો દેખાઇ આવે છે. જ્યાંસુધી આપણે તેને પૂરતા પ્રમાણમાં દૂર કરી શકીશું નહિ, તેનું મૂળ સ્વરૂપ સમજી શકીશું નહિ, ત્યાંસુધી આપણા બળનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થશે નહિ. આપણી ધર્મભાવનાઓ હજી દોપવાળી છે, આપણી સમાજવ્યવસ્થા વિશુષ્ણ અને સામાજિક જીવન છિન્નભિન્ન છે. અમારી રાજનૈતિક કાર્યપદ્ધતિ પરાવર્ણી છે. તેમાં સુધારો કરવાની ભારે જરૂર છે; વિધવાઓ અમારા ઉપર શાપ વરસાવી રહી છે, સાત કરોડ અસ્પૃશ્યો રાત્રિદિવસ અમારા ઉપર નિસાસા નાખે છે, વળી આળસ અને અકર્મણ્યતા અમારો અમૂલ્ય સમય ખરબાદ કર્યો જાય છે; એ બધાના ઉપાય કરવા જરૂરના છે. આ દિશાઓમાં દેશની સમક્ષ હજી કામ તો અથાગ પડેલું છે. લોકોની ભ્રમભરી ધારણાઓ અને કુદૃષ્ટનાઓ સાથે લડીને તેમને સાચા અને અમરી કામ તરફ પ્રેરવાના છે. સરકાર સાથે લડાઇ લડવાનું છોડી દઇને હાલમાં તો આપણે આપણા સમાજ સાથે-તેની ખરાબીઓ સાથે-લડવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઇ છે.

પણ આને માટે ખામી શી બાબતની છે ? મારી ખુદી પ્રમાણે તો આ પાંચ-છ વર્ષના સાર્વજનિક જીવનનો અનુભવ મને જે સમજાવે છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે, આ કામ જેટલું યોગ્ય, પ્રમાણિક, મહેનતુ અને ધગશવાળા કાર્યકર્તાઓની ઓછપથી અટકી રહ્યું છે, તેટલું પૈસાને ખાતર અટકી રહ્યું નથી. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ત્યાગ અને તપોમય જીવન ગાળનારા, વિદ્યા અને તપશ્ચર્યા બંનેનો મેળ પોતાના જીવનમાં મેળવનારા દેશસેવકોની ખોટ છે. વ્યાખ્યાન આપનારા, માન અને મોટાઈ ઇચ્છનારા જેટલા કાર્યકર્તાઓ મળે છે તેટલા ધીરજ, દૃઢતા અને ધગશ-પૂર્વક કોઈ એક કામમાં પોતાની જાતને અર્પણ કરનારા સાધુચરિત અને સત્યાચરણી કાર્યકર્તાઓ ઓછા મળે છે. ગમે તો ખાદી કે ખાદીદારા જનતાનું સંગઠન હોય, અસ્પૃશ્યોદ્ધાર હોય, અનાથો અને વિધવાઓની બાબત હોય, શારીરિક અવનતિનો પ્રશ્ન હોય કે સ્ત્રીસુધાર અને આત્મરક્ષણની બાબત હોય; પણ જ્યાંસુધી દેશમાં ત્યાગી અને તપસ્વી, જ્ઞાની અને શૂરવીર, વિવેકી અને કરકસરીઆ અને દેશની પરતંત્રતા જેના અંતરમાંથી રાતદહાડો આંસુ વહાવતી હોય એવા દેશસેવકો નહિ પાડે ત્યાંસુધી દેશની દશા જલદી સુધરી શકવાની નથી. કામ ત્યારે જ સાઈ થાય છે કે જ્યારે કામ કરનારાઓ સારા હોય છે. સારા કામ કરનારાઓને ધનની મુશ્કેલી નથીજ રહેતી. દેશને જો આજે વધારેમાં વધારે જરૂર હોય તો તે મુંગો સમર્પણધર્મ બજાવનારા ત્યાગી કાર્યકર્તાઓની છે. મને તો દેશમાં આજે આ બાબતનીજ ભારે ઉણપ દેખાઈ આવે છે. લોકો કહે છે કે, પૈસા ઓછા

છે. હું કહું છું કે, સારા કાર્યકર્તાઓની ઓછપ છે. કેટલાય નવયુવકો કામ અને રોટીની શોધમાં ઘેરઘેર ધૂમે છે, પણ તેઓ પોતાને દેશની સેવાને લાયક બનાવતા નથી. જેમણે સેવાનું વત લીધું છે તેઓ પણ જેટલી સેવાના ફળ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે તેટલી સાચા સેવકની યોગ્યતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરવા તરફ રાખતા નથી. યોગ્યતા અને ગુણની કદર સૌ જગાએ થાય છે; તેથી કાર્યકર્તાઓએ પોતાની યોગ્યતા અને ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ અને નવયુવકોએ પોતાની જાતને દેશ-સેવાને લાયક બનાવવા માટે રાતદિવસ કડીતોડ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

x

x

x

x

('ત્યાગભૂમિ'ના માગશર ૧૯૮૪ના અંકમાંનો શ્રી. જમનાલાલજી બળજના લેખનો અનુવાદ.)

૧૨૬-પોલ પત્રિકા

“ ધાર્મિક સડાઓ નાબુદ કરવા, વ્યવસ્થિત ચળવળ ઉપાડવાના ” અભિલાષથી ‘પોલ પત્રિકા’નો શ્રી. નાગરદાસ ગદીઆ નામના નવજુવાન લેખકે આરંભ કર્યો છે. ધર્મચાર્યો અને ધર્મશુરુઓના ડોળ, ઢોંગ તેમજ બીજાં ધર્મગોપ્રત્યે ધિક્કાર વરસાવવા તૈયાર થયેલા ‘પોલ પત્રિકા’ના જુવાન તંત્રી જનતાને ખાત્રી આપે છે કે “કોઈ પણ ધર્મ કે ધર્મશુરુ પ્રત્યે અમારે દ્વેષ કે ઝેર નથી.” “ વ્યક્તિગત નિંદા કે બીલત્સ ટીકાઓથી ” દૂર રહેવાની પણ એમની એટલીજ તૈયારી છે અને માત્ર પ્રજા એમને ‘જરૂર સાંભળે’ એટલીજ એમની માગણી છે.

ધર્મને નામે હિંદુસમાજમાં પારાવાર પાખંડ ચાલી રહેલાં છે. તેને તોડી ફાડીને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા વિના સમાજનો છૂટકો કે ઉદાર નથી; એટલે અમે ‘પ્રવાસી પાગલ’ને પગલે ચાલીને આ પત્રિકા પ્રકટ કરવા તૈયાર થયેલા ભાઈ નાગરદાસને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે, આવા યુવાનો ગુજરાતમાં અને હિંદુસ્થાનમાં ઘણાજ નીકળે.

પ્રવાસી પાગલના હેતુને માટે અમને માન હતું; પરંતુ તે હેતુની સિદ્ધિ માટે એમણે ધારણ કરેલી શૈલી સાથે અમે જરાયે મળતા થતા નહોતા. અલબત્ત, ઘણા જમાનાના બીજા ગયેલા કચરાને સાફ કરવા અને અંધશ્રદ્ધાના જૂનાં જાળાંને ઉસેરી નાખવા માટે કડક ભાષાની જરૂર અમે સ્વીકારીએ છીએ; પરંતુ કડક અને જોશભરી ભાષા બીલત્સ બનવી જોઈએ એવો કશોજ નિયમ નથી અને ‘પોલ પત્રિકા’ના હાલના તંત્રી એ વાત અગાઉથી સમજી ગયેલા લાગે છે. એથી અમારી ખાત્રી છે કે, એમને ધારેલા કાર્યમાં સારી સફળતા અને સંગીન સલામ ચારે તરફથી મળશેજ.

‘પોલ પત્રિકા’ની સર્વોચ્ચ સફળતા ઇચ્છતા તેના તંત્રીને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને પ્રત્યેક હિંદુને અને ખાસ કરીને નવજુવાન હિંદુને આ પત્રિકાને અપનાવી, તેણે ઉપાડેલા સુયોગ્ય કાર્યમાં મદદ કરવા અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

(દૈનિક “ હિંદુસ્થાન ”ના તા. ૧-૬-૧૯૨૮ ના અંકમાંથી)

૧૨૭-વિધર્મીઓના પ્રચાર

ગુજરાતના હિંદુઓમાં હવે હિંદુત્વની બાવના જગૃત થઇ છે, એ જોઈ અમને આનંદ થાય છે; પણ આ બાવના મોટેભાગે હજી શબ્દોમાંજ રહી છે. સંગઠનનાં બાષણોમાં હાજરી આપવી અને એક-બે હિંદુસંગઠનનાં વર્તમાનપત્રોના ગ્રાહક થઇ જવામાંજ અમારું કર્તવ્ય પૂરું થઇ ગયું, એમ અમે માનીએ છીએ. શુદ્ધિ ને સંગઠનમાં અમે પૂરી સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ; પણ કંઈ કરવાનું આવતાં અમે સાડાળાર ગણી જઇએ છીએ, અને જાણે અમને હિંદુસંગઠન સાથે કંઈજ લાગતું વળગતું ના હોય એવી અમારી વલણ થાય છે. અમે જ્યારે બોલીએ છીએ ત્યારે 'હિયર, હિયર'ના પોકારોથી આકાશ ગુંગમ્યમાન કરી દઇએ છીએ. ત્યારે જુઓ! વિધર્મીઓ બીજી બાજુ પોતાનો પ્રચાર આગળ ધપાવવા શાંતપણે એકીટસે કામ કરતા હોય છે.

ખ્રિસ્તીઓ વ્યવસ્થિત રીતે જે પ્રચારનું કામ કરે છે, તેનાં વખાણુ તો હિંદુઓ પણ કરે છે; પણ જે સગવડો અને સાધનો તેમને હોય છે, તે પોતાના હિંદુસંગઠનના પ્રચારકોને કરી આપવાની માગણી થતાં કંઈ કરતા નથી.

હિંદુસંગઠનમાં પૈસા આપવાની વખતે અમારાં ગળવાં ખાલી થઇ જાય છે અને અમે તો બધી વાતોના નિરીક્ષક બનીને કહીએ છીએ કે, ઓહો! તમે બહુ સારું કર્યું. ના, આ તમે બહુજ ખરાબ કર્યું. અને પછી ગપાટા મારી બેસી રહીએ છીએ અને કંઈજ કરતા નથી.

ખ્રિસ્તી મિશનોના કામના આંકડા અમે રજુ કરશું. હિંદમાં થતા પ્રચારની બધી દહીકત અમારી પાસે છે. એટલે પત્રિકાના વાચકો જાણી શકશે કે, તેમણે શું કરવું જોઇએ ?

ખ્રિસ્તીઓનું કામ મોટે ભાગે ટેડવાડમાં છે. તેમણે પોતાની જાળ ત્યાંજ પાથરેલી છે. આ વખતે અમે નહીઆદ તાલુકાની સમાલોચના કરીશું. ખ્રિસ્તીઓ એક તાલુકામાં જેટલું કામ કરે છે તેટલું અમે આખા હિંદુસ્તાનમાં કરતા નથી.

નહીઆદ તાલુકામાં ૯૫ ગામ છે તેમાં અંલજોની વસ્તીવાળાં ૯૩ ગામ છે, જેમાં ૧૩૭૬૦ અંલજો છે. કુલ વસ્તીના ૯ ટકા અંલજો છે.

ધર્મવાર આંકડા જુઓ:—

	પુરુષ	સ્ત્રી	બાળક
હિંદુ અંત્યજો	૨૦૬૦	૨૨૦૯	૩૧૦૨
ખ્રિસ્તી અંત્યજો	૧૭૦૫	૧૭૪૪	૨૬૫૦
ખોળ અંલજો	૯૬	૯૦	૧૦૪

એટલે એકંદરે ૬૦૯૯ હિંદુ અંત્યજો ખ્રિસ્તી થઇ ગયા છે. ૨૯૦ હિંદુ અંલજો મુસલમાન-ખોળ થઇ ગયા છે. રોમનકેથોલિક, મુક્તિકોળ, મેથોડિસ્ટ અને આઇ. પી. મિશન એ ચાર મિશનો તેમાં કામ કરે છે. આ મિશનો શાળાઓ, દવાખાનાં અને પ્રચારકો રાખી કામ કરે છે, તાલુકામાં ૫૦ ખ્રિસ્તી શાળાઓ છે અને સંખ્યાબંધ ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો છે. ખોળની શાળા પણ છે. અંત્યજ સેવામંડળની ૩ શાળાઓ છે. તે ઉપરાંત બીજી એકે હિંદુસંસ્થાની શાળા નથી. એકજ તાલુકામાં ખ્રિસ્તીઓ કેટલું સંગીન કામ કરી રહ્યા છે તે આથી સમજાશે.

હિંદુઓ આ સ્થિતિ સુધારવા કંઈ મદદ કરશે કે પછી શુદ્ધિઓના સમાચાર વાંચી ક્રૂધાયાં કરશે? ઉપદ્રા વર્ણનમાં તેમના સાહિત્યપ્રચારનું વર્ણન કર્યું નથી.

આવા પ્રચારથી એકલા અંત્યજોજ વટલાતા નથી. બીજા ઉચ્ચ ગણાતા હિંદુઓ પણ સપાટામાં આવી જાય છે.

માટે હિંદુરક્ષાના ઉપાયો યોજવામાં ક્રિયાત્મકરૂપે બંધાર પડે.

(“પ્રચારક”ના એક આક્રમાં લેખક:—શ્રી. આ. પંડિત)

૧૨૮-મિ. હેન્રી ફોર્ડના મનનીય વિચારો

અમેરિકાના ઉદ્યોગવિકાસના એક આગેવાન મિ. હેન્રી ફોર્ડે એક વર્તમાનપત્રકાર સાથે વાતચીત કરતાં પુનર્જીવનવિષે બહુજ સુંદર અને સ્પષ્ટ વિચારો દર્શાવ્યા હતા.

વિદ્વાતાના જરાએ આડંબર કે અભિમાનવિના તેમણે કહ્યું કે “વિશ્વમાં કયાંઈક એક એવી વિભૂતિ છે, જે આપણને-પૃથ્વીપરના મનુષ્યોને પ્રેરણા આપે છે.”

પોતાના આ વિચારોને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવતાં તેમણે કહ્યું કે “આજના સુધારા પહેલાં લોકોમાં સસતો અંશ વધારે હતો. દાખલાતરીકે અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ કોઈ અદૃશ્ય દૈવી શક્તિને પૂજતા અને એવી દૈવી શક્તિનું અસ્તિત્વ તો જરૂર છેજ. ભલે તમે તે શક્તિને ઈશ્વર કહો, વિભૂતિ કહો, ઉત્પાદક શક્તિ કહો કે બુદ્ધિનિધિ કહો; પરંતુ એ અદૃશ્ય આત્મા-પરમાત્મા-જ આપણા વિચારો અને કાર્યોનો પ્રેરક છે.”

“ત્યારે શું આપણે આપણા આત્માના સુકાની નથી?” પત્રકારે પ્રશ્ન કર્યો.

મિ. ફોર્ડે તદ્દન સરળ ભાવે કબૂલ કર્યું કે “નાહિ, મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે મેં કશું કામ મારી પોતાની ઇચ્છાથી નથી કર્યું. મારી અંદર તેમજ બહાર રહેલી કોઈ અદૃશ્ય શક્તિની પ્રેરણાથીજ હું તો દોરવાયો છું.”

પોતાની આવી અટલ શ્રદ્ધાવિષે ખુલાસો કરતાં તેમણે કહ્યું કે “શ્રદ્ધા એ તો પૂર્વાના જ્ઞાનનું અવશેષમાત્ર છે. આપણા પૂર્વજોને જ્ઞાન હતું. તેઓને એવું જ્ઞાન હતું, કે જે આજે આપણે તો ગુમાવી બેઠા છીએ. આપણને તો સ્મરણમાત્ર રહ્યું છે. આપણે આજે તો એટલુંજ કહી શકીએ છીએ કે ‘અમને શ્રદ્ધા છે’ અથવા ‘અમે માનીએ છીએ;’ પરંતુ એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે આપણે કહી શકતા કે ‘અમે જાણીએ છીએ.’”

“પુનર્જીવનનો સિદ્ધાંત એ જ્ઞાનનો અવશેષ છે?” પત્રકારે પ્રશ્ન કર્યો.

“પુનર્જીવન એ તો સર્વ જ્ઞાનનું સત્ત્વ છે” મિ. ફોર્ડે ઉત્તર વાળ્યો “હું છઠ્ઠીસ વર્ષનો થયો ત્યારથી મેં એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે. ઓરલેન્ડો રિમથના પુરતક ઉપરથી મને એ સિદ્ધાંત લાઇ લાગ્યો. એ સિદ્ધાંત જાણ્યા પહેલાં હું તદ્દન બેચેન હતો. આ વિષયમાં ધર્મમાં કોઈ નહોતું. છેવટ મને તો ન જણાયું. કામથી પણ મને સંતોષ ન થયો. જે એક જીવનમાં મળેલો અનુભવ બીજા જીવનમાં કામ ન લાગે તો કામ કરવાનો પણ કોઈ અર્થ નથી. પરંતુ જ્યારે મને પુનર્જીવનનો સિદ્ધાંત સમજાયો ત્યારે કેમ જાણે મને કોઈ વિશ્વવિશાળ યોજના લાઇ લાગી હોય એવું લાગ્યું. મને લાગ્યું કે, મારા વિચારોનો અમલ કરવા માટે હવે તક છે. હવે મારે મન સમય અમર્યાદિત બની ગયો. હવે હું ઘડિયાળના કાંટાઓનો ગુલામ રહ્યો નહોતો. જગતમાં યોજનાઓ ઘડવા અને કાર્ય કરવા માટે હવે જોઈએ એટલો સમય હતો.”

“ધંધામાં તો હું છેક ચાળીસમે વર્ષે પડ્યો-એટલે કે ‘ફોર્ડ યંત્ર’ રચવાનું મેં તે વખતે શરૂ કર્યું; પરંતુ તે પહેલાં બધો સમય હું એની તૈયારી કરી રહ્યો છું. વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુથી એજ લાલ થાય છે કે તે માણસને તૈયારી કરવાનો સમય આપે છે. મારું ધણું ખર્ચ જીવન તૈયારી કરવામાંજ ગયું છે; કેમકે હું જાણું છું કે, મારી સામે ભાવી અંત છે.”

આમ વાતચીત તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉઠી ઉતરતી જતી હતી અને પત્રકાર તો પુનર્જીવનના સિદ્ધાંતના સ્પષ્ટીકરણ માટે ઉત્સુક હતો; એટલે તેણે પ્રશ્ન કર્યો “મી. ફોર્ડ! હું અહીં તમને મળવા આવતો હતો ત્યારે તમે સરકાર પાસેથી ખરીદેલાં વહાણો જોયાં કે જેમાંથી તમે હવે ફોર્ડનાં યંત્રો બનાવી રહ્યા છો. શું આ વહાણોનું પુનર્જીવન છે? અથવા રૂપાંતર થયેલા ફોર્ડ યંત્રોને સ્મરણ પણ હશે કે તે એક વખત વહાણો હતાં?”

આ બાવીશ પ્રશ્નો મિ. ફોર્ડથી સહેજ હસી જવાયું. તેમણે ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે, “પુનર્જીવનનો મારો ખ્યાલ એવો નથી.”

પત્રકારે ફરી પૂછ્યું “પણ જેમ વહાણો ભાંગીને તેમાંથી ‘ફૌડિયંત્ર’ બને છે તેમ જીવન-શક્તિઓ ભાંગી તૂટીને ફરી પાછી એકઠી થાય છે એમ તમે કહો છો?”

મિ. ફૌડે સમજાવ્યું “તમારી સરખામણી ખોટી છે. આપણો દેહ ખરી વસ્તુ નથી. આપણું ચારિત્ર્ય એ ખરી વસ્તુ છે. પછી એ ચારિત્ર્યને તમે જીવનશક્તિ કહો કે આત્મા કહો. એ ખરી વસ્તુનો-આત્માનો નાશ થતોજ નથી.”

“પણ કમનસીબે હજીસુધી કોઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આત્માને દેહથી અલગ પાડીને બતાવી શક્યો નથી. ગમે તેવા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તે દેખાતો નથી કે ગમે તેવા ત્રાજવાથી તે તોળા શકાતો નથી.” પત્રકારે પોતાની મુંઝવણ દર્શાવી.

“એક વસ્તુ અદૃશ્ય છે-આપણે તેને જોઈ શકતા નથી એનો અર્થ એવો નથી કે, તે વસ્તુનું અસ્તિત્વજ નથી.” મિ. ફૌડે ખુલાસો કર્યો “જેમ પ્રભુ અદૃશ્ય છે, વિજળી અદૃશ્ય છે અને છતાં એ બન્નેનું અસ્તિત્વ છેજ; તેવી રીતે આત્મા અદૃશ્ય છે, છતાં તેનું અસ્તિત્વ તો છેજ. કયી શક્તિ તમને અહીં ખેંચી લાવી એ તમે જોઈ શકતા નથી; છતાં એ શક્તિના અસ્તિત્વનો તમે ઇન્કાર કરી શકશો નહિ.”

“તમે કહેશો કે પવનનું વર્ણન કરી શકાય છે અને વિજળીનું પણ માપ કાઢી શકાય છે. તેનો મારો જવાબ એ છે કે, કોઈક દિવસ આપણે આત્માનું પણ માપ કાઢી શકાશું; એટલુંજ નહિ પણ મારી તો એવી શ્રદ્ધા છે કે, એક કાળે આત્માનું માપ થઈ શકતું હતું. આપણી અભ્યાસની ‘શ્રદ્ધા’ એ જૂના ભૂતકાલીન અને યુમાયેલા જ્ઞાન ઉપરજ રચાયેલી છે.”

તત્ત્વજ્ઞાનની આવી ઝીણી માથાકૂટમાં રમુજ ઉમેરવા પત્રકારે કહ્યું કે “મારા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર એમ કહેતા કે, જડ એટલે શું? જેમાં આત્મા ન હોય તે; અને આત્મા એટલે શું? જે જડ નથી. આપ આ દ્વંદ્વમાં મારો છો?”

જડ-ચેતનના આ દ્વંદ્વનું ખંડન કરતાં મિ. ફૌડે કહ્યું “નહિ, વિશ્વની વસ્તુમાત્રમાં એકય છે. જડ અને ચેતન એકજ વસ્તુ છે અથવા વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો એકજ વસ્તુનાં બે સ્વરૂપો છે. વસ્તુમાત્ર દેખાવમાં જડ છે. પરંતુ તેનું બારોડમાં બારીક પૃથક્કરણ કરો અને એમાંની ચેતનશક્તિ દેખાશે. આમ જડ એ ચેતનનું ભિન્ન સ્વરૂપ છે અને ચેતન એ જડનું ભિન્ન સ્વરૂપ છે. મૂળમાં બન્ને એક છે.”

“પરંતુ જેમ આ ‘ફૌડિયંત્ર’ને સ્મરણ નથી કે પહેલાં તે વહાણ હતું, તેમ આપણને પણ આપણા આગલા જન્મનું કશું સ્મરણ રહેતું નથી; અને એવા સ્મરણવિના આત્મા અમર છે, એમ કેમ માની શકાય? જે જડ વસ્તુ અવિનાશી હોય-તેનો કદી નાશ ન થતો હોય તોજ દેહ અમર બની શકે.” પત્રકારે પોતાની શંકા રજુ કરી.

“તમે ભૂલો છો” મિ. ફૌડે કહ્યું “શરીરને પોતાની વૃત્તિથી અને આત્માને પોતાની ઉર્મિથી આગલા જીવનના અનુભવોનું સ્મરણ રહે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે.”

“સારે તમને તમારા આગલા જન્મોનું સ્મરણ છે?” પત્રકારે પૂછ્યું.

“મને તો શું પણ આપણને સૌને આપણા આગલા જન્મોનું ઝાંખું સ્મરણ તો હોયજ છે. આપણને ઘણી વખત આગલા જન્મમાં જોયેલા કોઈ દ્રશ્યનું કે અનુભવેલા બનાવનું સ્મરણ થઈ આવે છે, પરંતુ તે બહુ અગત્યનું નથી; પણ એ અનુભવોનું સત્ત્વ, તેનું સ્વરૂપ, તેનાં પરિણામો કિંમતી છે અને તેની આપણા જીવનમાં ઉંડી ઉંડી છાપ હોય છેજ.”

“ભૂતકાળની ઘણી વાતો આપણે ભૂલી જઈએ છીએ, પરંતુ તેની ઝાંખી આપણા અંતરાત્માને હોય છે. કોઈક રોમાંચક બનાવ બનતાં પહેલાં ઉંડે ઉંડે રહેલાં સ્મરણો ઉપર તરી આવે છે; વસ્તુતઃ તે હયાતીમાં તો હોય છેજ અને આપણા જીવનમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.” મિ. ફૌડે કહ્યું.

“સારે તમારો આત્મા આગલા અનેક જન્મોમાં દુનિયાના સઘળા ભાગોમાં ફરી આવ્યો હશે તે બધા દેશો જોવા જવાની તમને ઇચ્છા નથી થતી?” પત્રકારે પૂછ્યું.

“નહિજ. એ દેશોની મને કશીજ કિંમત જણાતી નથી. મને તો મનુષ્યોમાં રસ પડે છે,

કેમકે મનુષ્યો પૃથ્વી ઉપરની છેલ્લામાં છેલ્લી અને નવામાં નવી વસ્તુ છે અને સૌથી નવી વસ્તુ હોય તેમાં મને રસ પડે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની શોધ પ્રમાણે મનુષ્યજીવન ૨૩ અબજ વર્ષથી પૃથ્વીપર છે; અને એટલા કાળમાં તો આત્મા અનેક અનુભવો મેળવે છે.”

“ત્યારે તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જીવનનો હેતુ શો છે?” પત્રકારે પૂછ્યું.

“મારા માનવા પ્રમાણે જીવનનો હેતુ અનુભવ મેળવવાનો છે. મનુષ્ય ખોરાક અને શારીરિક સુખ-સગવડ કરતાં કંઈ વધુ શોધે છે. માત્ર ખોરાક અને આરામથી મનુષ્યને સંતોષ થતો હોય તો તેટલું તો તેને સહેજે મળી રહે છે. બહુ થોડા માણસો માત્ર દેહની જરૂરીઆતો મળી રહેવાથી તૃપ્તિારહિત થઈ મોક્ષ પામે છે. આપણે બધાય પુનર્જીવન પામ્યાજ કરીએ છીએ, દરેકની પાછળ કંઈક હેતુ રહેલો હોય છે અને તેથી જીવન-પરંપરા ચાલુ રહે છે.”

“દરેક જીવનના અનુભવોથી આપણે શીખતા જઈએ છીએ. સફળતા અને નિષ્ફળતા, બંનેમાંથી આપણે કંઈક શીખીએ છીએ, બધું સફળતા કરતાં નિષ્ફળતાથી વધારે શીખીએ છીએ. ફાંસિને માંચડે જતાં જતાં એક માણસે કહ્યું હતું કે, ‘મારે માટે આ બહુ સારો પાઠ છે.’ તેનું આ કથન ખોડું નહિ હોય. ફાંસીએ લટકીને પણ માણસ કંઈક અનુભવ મેળવે છે. આત્મા ખોટનો નહિ પણ નફાનો હિસાબ રાખે છે. આત્માના ચોપડામાં ખોટ પણ અનુભવરૂપી નફામાં ગણાય છે.”

“સંત ક્રિસ્ટિસની માફક તમે પણ એમ માનો છે કે, પશુઓમાં આત્મા છે?”

“જરૂર, શામાટે નહિ!”

“પણ, મિ. ફ્રાઈડ! જો તમે બીજે જન્મે પણ મનુષ્યજીવન પામે તો તમે તમારું જીવન જૂઠુંજ ઘડવાનો પ્રયત્ન કરો કે નહિ?”

“પણ તેમાં સવાલજ ‘જો’નો છે. ‘જો’નો હું વિચારજ કરતો નથી. મારા માનવા પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવનમાં લેવાના અનુભવો પણ લાવીએ નિર્માણ કરી મૂક્યા હોય છે. આપણે આપણું જીવન ઘડતા નથી. આપણને કદાચ અગાઉથી જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ નિર્માણ આપણે કરી શકતા નથી.”

“ત્યારે શું રાષ્ટ્રોને પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે?”

“એમાં જરાયે શંકા નથી.”

“તો જગતનાં મહાયુદ્ધોની ભયંકર આફતો માટે તમે અમુક રાષ્ટ્રોને દોષ આપો નહિ ને?”

“બીલકુલ નહિ.”

“જીવનમાં તમને શા કામમાં સૌથી વધુ આનંદ આવે છે?”

“અમુક કામ મને આનંદ આપે છે તેટલા માટે હું કંઈ કરતો નથી પણ અમુક કામ કરવાની જરૂર છે, તે માટેજ કંઈ છું. હું સહેલો માર્ગ પસંદ કરતો નથી, પરંતુ કઠિન માર્ગ પસંદ કંઈ છું. આપણને મનગમતું કામ કરીએ એમાં આપણે કંઈ ભયું કરતા નથી.”

“ત્યારે તમે કામમાંથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છતા નથી?”

“જો ભય રહે છે કે, તદ્દન કામવગરના બેસી રહેવાનું દુઃખ હું કદી સહન કરી શકીશ નહિ. કંઈક ને કંઈક કામ કરવાનું તો હોયજ છે. યુવાની એ જીંદગીની દોલત છે, પરંતુ અનુભવ-વિના યુવાનો જગતનો કારભાર ચલાવી શકે નહિ. જો માણસો ૩૦-૫૦ વર્ષ કામ કરવું છોડી દે તો કદાચ સંસ્કૃતિની અવદશાજ થાય. અનુભવીઓ જગતના વ્યવહારને નિયમમાં અને સુયોગ્ય ગતિમાં રાખે છે. ૫૦ વર્ષ નીચેના માણસોમાં દુનિયાનો વ્યવહાર ચલાવવા જેટલો અનુભવ હોતો નથી, એટલે જો ૫૦ વર્ષ ઉપરના માણસો કામ કરવું છોડી દે તો દુનિયાનો વ્યવહાર કદાચ બંધ પડે.”

“તમને સાહિત્યમાંથી કંઈ જાણવાનું મળ્યું?”

“વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાંથી ઘણું જાણવાનું મળ્યું; તેમજ ‘ઈન ટ્યુન વિથ ધી ઇન્ફિનિટ’.*

* આ સંસ્થા તરફથી ગુજરાતીમાં સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે આ પુસ્તક પ્રજામય જીવન એ નામથી ત્રીજી વાર હમણાં નીકળ્યું તે આગલી આવૃત્તિ કરતાં વિશેષ સંશોધનપૂર્વક અને સરલ ભાષામાં તથા માત્ર આર. આનામાં (પાકા પૂંડા સાથે જ આનામાં) નીકળ્યું છે.

માંથી પણ મને જાણવાનું મળ્યું છે.”

“બાઈબલને તમે ધાર્મિક ગ્રંથ ગણો છો?”

“બાઈબલને હું અનુભવોત્તી નોંધપોથી માનું છું. બાઈબલ વાંચતાં આપણને એટલું આશ્વાસન મળે છે કે, જીવનમાં આપણે જેવી ઠોકરો ખાધી છે તેવી બીજાઓને પણ ખાવી પડી છે; એટલે બાઈબલ અનુભવોત્તું ખરું પુસ્તક છે.”*

“તમે માનો છો કે તમારા જીવનને અંતે તમને તમારી મહેનતોનો બદલો મળશે?”

“જીવનના અંતવિષે હું કંઈ જાણતો નથી. અંત તો બહુ દૂર છે, પરંતુ આપણે જેને માટે લાયક હોઈશું તેટલું આપણને મળે છેજ અને મળ્યાજ કરશે.”

(“જે ધડી મોજ” તા. ૨-૧૨-૨૮ના અંકમાંથી)

૧૨૧-બગીચામાં મજુર મોકલનાર એજન્ટ

સાહેબ ! થોડા વખતપર સરકારી કામને અંગે સુરત જિલ્લાના કીમ સ્ટેશને જવાનું થયું હતું. ત્યાં મજુર પૂરા પાડનાર મિં. સેન્ડફોર્ડ નામના એક યુરોપીયન સાથે થયેલી વાતચીતનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

“હું આયર્લેન્ડનો વતની છું. માઈ નામ સેન્ડફોર્ડ. લશ્કરી નોકરીમાંથી ફારગત થઈ હાલ હું આસામના સ્થાના બગીચામાં મજુર મોકલનાર એજન્ટરીકે કામ કરું છું. ત્યાં મોકલવામાં આવતા દરેક કુટુંબ દીઠ મને રૂ. ૬૦ કમીશન મળે છે. તમે જો એક સ્ત્રી ને એક પુરુષ એવું કુટુંબ મેળવી આપો તો હું તમને દરકુટુંબ દીઠ વીસ રૂપિયા આપું.”

ત્યાં કામ કરનાર મજુરો સુખી છે કે દુઃખી એ સવાલ તમે પૂછો છો તો ઈશ્વરને હાજર જાણી જણાવું છું કે, અત્રેથી મોટી આશા આપી મોકલવામાં આવતા મજુરો ત્યાં ગયા પછી બહુજ પરતાય છે. ‘રોજનો રૂપિયો-દોઢ રૂપિયો કમાશે’ એવી લાલચ આપી લઈ ગયેલા મજુરોને ચારથી પાંચ આના પણ રોજ પડતો નથી. મફત બળતણ મળશે એનો અર્થ એવો કે, મજુરોએ જંગલમાં જઈ ખપ પૂરતાં લાકડાં જાતે કાપી લાવવાં. પેટને ખાતર અચ્છાન લોકોને ઉંધું સમજાવીને ફસાવવાનો ધંધો હું લઈ બેઠો છું, પણ તેના બદલામાં ઈશ્વરનો ક્રોધ અને ગરીબોના શાપ મારા ઉપર ને મારા કુટુંબ ઉપર વર્ષો રહ્યા છે.

મારા બે દીકરા ગામોગામ ફરી ખરી હકીકત ગરીબ લોકોને સમજાવી મારી વિરુદ્ધ પ્રચાર-કામ કરી રહ્યા છે; અને એવી રીતે તેઓ પગે ચાલી મહાત્મા ગાંધીજીને મળી બધી હકીકત રૂબરૂ નિવેદન કરવા જવાના છે અને તમને પણ હું પરવાનગી આપું છું કે, જાહેર છાપાદારા આ હકીકત જેમ અને તેમ વધારે લોકોને જાહેર કરવી. આસામમાં સ્થાના બગીચામાં જનાર મજુરને કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ મળતું નથી. ધણા ખરા ત્યાંજ મરણ પામે છે. મહાત્મા ગાંધીએ અંધારણમાં જે સહેજ ચળવળ ચલાવી તેથી પણ મજુરોને ધણો લાભ થયો ને તેમના માલીકને રૂપિયા દશ લાખને આશરે વધારે ખર્ચ કરવું પડ્યું. આસામમાં પણ મહાત્માજી જેવાની ચળવળની ખાસ જરૂર છે.”

આટલી વાતચીત થયા પછી વિશેષ ખાત્રીમાટે મેં મિં. સેન્ડફોર્ડના હસ્તાક્ષર માગ્યા, જેમણે ઉપર જણાવેલી કેટલીક હકીકતની નોંધ મારી ડાયરીમાં પોતાને હાથે કરી.

(“જુજરાતી” તા. ૨૩-૧૨-૨૮ના અંકમાં લખનાર ડૉ. મોતીરામ હરિશંકર ભટ્ટ-વેટનરી સર્જર્જન-ઓલપાડ)

* આપણી ભગવદ્ગીતા બાઈબલથી પણ કેટલી બધી અધિયાત્મિક છે તે સરકારી અજ્ઞાનોને કહેવું પડે તેમ નથી.

१३०-भयानक राक्षसी

हाथरे, भूतवत् भारतवासी हिंदू! इस उलथोन्नतोदर राक्षसी को अपने पार्श्व में अव-
लोकन कर भी तुम्हारे हृदय में 'मृत्युति' का कोष्ठ भी लक्ष्य दृष्टिगोचर नहीं होता। तुम्हारा
प्रतिक्षय्य लीप्यु ह्रास हो रहा है; पर तुम इसका प्रतीकार करने के लक्ष्ये उलट पूर्यु रूप से
धिससे सहयोग करते जा रहे हो। इसका कुपरिणाम प्रत्यक्ष है; नाश अवश्य-लावी है; पतन
निश्चित है; इस विस्तृत मेदनी के वक्षस्थल पर से तुम्हारा नाम भिटना ध्रुव है। तुम्हारे यक्षु-
द्वय पर अथ अज्ञान-अधिकार की यवनिका नहीं; तुम्हारा हृदय-गगन अथ अनलिप्त-धन से
आच्छादित नहीं। तुम्हारे सम्मुख कर्तव्य-पथ भी लुप्त नहीं। हमारे कतिपय प्रकांड वीरों ने
अपने अलौकिक प्रकाश से हृदय प्रकाशित कर दिया तथा अपने सिंहानाद से सारे अधिरे को
झाड़ कर तुम्हारा कर्तव्यपथ स्वच्छ कर दिया। शोणित-सिंघन कर कठिन मार्ग सुलभ कर दिया
है। धितने पर भी यदि तुम कर्तव्य-पथ से विचलित होते हो तो तुम्हारा पतन राक्षसी के
उलथोन्नतोदर में होना ही अनिवार्य है। तुम दो भागों में विभक्त हो कर इस राक्षसी के उदर
के दोनों ओर उलट टंगे हो। तब भी तुम अपना अनुचित हठ त्याग नहीं करते। हाथ! इस
पापिनी की उदरपूर्ति के लिये कैसे कैसे दारुण परिणामस्वरूप कार्य स्वयं भारतवासी हिंदू करते
हैं, जिनके स्मरणमात्र से रोमांच हो जाता है, हृदय तप्त हो जाता है—गजानि, निराशा तथा
लय की उष्ण आहों से शरीर लम्बीभूत हुआ जाता है; पर हमारे धर्म के देवदारा की निद्रा
लंग नहीं होती और संभव है कि निकट भविष्य में ही उनकी यह निद्रा भ्रान्ति में
सदा के लिये विधीन हो जाये !

संसार का तीन-गति से उन्नति की ओर अग्रसर होते अवलोकन कर भी तुम नहीं
उठते। रे हिंदू समाज! तेरे इस निर्भय अत्याचार से उठ कर लोगों हिंदू नामधारी आज
धसा महाप्रभु या दाने धस्वाम की शरण में जा कर निर्भय हो रहे हैं और इस क्रम से
सनातन धर्म का तिलांजलि दे पर-धर्म में जा उन्ही हिंदूओं से अपना पदचरण ली स्पर्श
में लिखते हैं, जे तिलकधारी उसे हिंदू धर्मावलम्बी होने पर अपने से पचास शीट की दूरी
पर भी दृष्टकने नहीं देते थे।

तुम अपने को जडे गर्व के साथ पुरुषोत्तम श्रीरामचंद्र तथा योगीराज आनंदकंद श्री-
कृष्णचंद्र की सन्तान बनाते हो। आदर्श महापुरुषों का अपमान करने का तुम्हें कोष्ठ अधिकार
नहीं है और यदि अधिकार भी है, तो इसे कसते तुम्हें लज्ज से सिर नत कर लेना ही उचित
है। क्यों? क्योंकि नररत्न वीरकेशरी श्रीरामचंद्र ने एक लिखनी के नूठे गेर और श्रीकृष्णचंद्र
ने विदुर का शाक जडे प्रेम से भोजन किया था; और तुम तो राम-कृष्ण के कुछ लकड़ों का
अच्छत कद कर उनसे स्पर्शित भोजन करने की कौन कहे, शरीर तक स्पर्श होना धीर पाप
समजते हो। यही नहीं उसके शरीर की छाया भी शरीर पर पड़ना रौरव नरक में पड़ने तुल्य
समजते हैं। यदि एक पथ से एक तिलकधारी वो एक हिंदू जिसे तुम अच्छत कद कर संभो-
धित करते हो, अकस्मात् आ पड़े, तो उसे वही धराशायी होना पड़ेगा, याड़े उसे सर्प या
अच्छत तमरेणुका या कीच, पत्थर या पानी पर ही क्यों न पड़ना पड़े, याड़े वह कितने ही
मूढ्यवान वस्त्रों से सुसज्जित क्यों न हो, उसे प्राण तक क्यों न विसर्जन करना पड़े; पर
उसे वसा करना ही पड़ेगा। वह उसके लिये सामाजिक हथकड़ी से बंधा है, मुक्त नहीं। ओह,
कैसा हृदयविदारक दृश्य है! एक जायाज एक कुंआ पर जल भींच रहे हैं, और एक
अच्छत प्यास से व्याकुल हो कर छटपटा रहा है। हाथ में जलपात्र और भींचने की रस्सी
भी उसके पास वर्तमान है; पर जायाज की आवाज नहीं। जायाज उसे कुंआ के पास दृष्टकने
तक नहीं देते, न जल पिताते हैं; न उसे स्वयं जल भींच देने का आदेश ही देते हैं; पर

વહી અછૂત યદિ રામ-કૃષ્ણ સે ધૃષ્ટા કર ઇસા યા મુહમ્મદ કા મંત્ર ઉચ્ચારણ કરતા હૈ, તો એકસાથ જલ ખિંચને કો કૌન કહે, ઉસસે શેક-હૈંડ યા આદામ અર્જ કરને મેં અપના અહો-ભાગ્ય માનતે હૈં, પૂર્વજન્મ કા સુસંસ્કાર માનતે હૈં. ઇસકા ક્રપરિણામ જો હુઆ હૈ, વહ સંસાર કે સામને હૈ. જિસ સમય મોપલાઓં ને હિંદૂઓં પર અમાતુષિક અત્યાચાર ક્રિયા થા, વહ કૈસા ભયાનક થા ! એક બાલિકા કે સાથ પાશવિક અત્યાચાર હોતા હૈ ઔર ઉસકે માત-પિતા કો વહ અપ્રાકૃતિક દશ્ય દેખને કો વાધ્ય ક્રિયા જતા હૈ ઔર કુછ ફરી પર અજ્ઞત બી ખડે ખડે યહ દારુણ દુઃખ સહ રહે હૈં. મુઠ્ઠીભર મોપલોં કે લિયે યે અધિક થે, પર વે બિચારે ક્યા કરતે ? ઉન્હેં તો બાબાજી લોગોં કે પાસ જાને કા પાસપોર્ટ હી ન થા. ઇન્હાર કે સમય જળ્ય મૈનિસ્ટ્રેટ ને ઇન લોગોં સે પૂછા કિ તુમ લોગોં ને પંડિતોં કી ક્યોં ન રક્ષા કી ? તો ઉન લોગોં ને ઉત્તર દિયા :—“ધર્માવતાર ! હમ લોગોં કો ઉનકે પાસ જાને તક કી આજ્ઞા ન થી. અન્યથા હમ લોગ મુઠ્ઠીભર અત્યાચારિયોં કો પૈર સે હી કુચલ ડાલતે.”

હિંદૂ સમાજ કે ઇસ અહર્નિશ અનિયમિત અત્યાચાર કા પ્રતિક્ષલ ઉન્હેં પતન તથા વિનાશ કે ગહરી ગદર મેં ઢંકેલે લિયે જ રહા હૈ; પર તુમ્હેં અપને હઠ પર ખડે રહને કે સિવા ઔર કુછ નહીં જન પડતા. ઇસકે ફલસ્વરૂપ આજ કેવલ કલકત્તે નગરી હી મેં પચ્ચીસ સહસ્ત્ર સ્ત્રિયોં ને વેશ્યાવૃત્તિ ગ્રહણ કી હૈ. યદિ તુમ ઇસપર ક્ષણમાત્ર બી વિચાર કરતે તો ઇસકા કારણ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત હોતા.

ઇધર તુમને અપના આદર્શ તો ગગનચુમ્બી જના લિયા હૈ, પર ઉસકી સાધના ઠીક ઉસકે પ્રતિક્ષલ પતાલગામી હૈ, તો બી અપ્રાપ્ત વસ્તુ કો પાને કી અભિલાષા નહીં ત્યાગ કરતે. તુમ્હારી યહ મુક્ત કૈસી હાસ્યપૂર્ણ હૈ ! પંગુ હો કર હિમાલય કા ઉત્તંગ શિખારોહણ કરના ચાહતે હો, જોના જન કર આકાશસ્થિત ચંદ્ર કો પકડના ચાહતે હો, બાલ-વિધવા બલિન બેઠી કો તો આજન્મ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલન કર કે પવિત્ર જીવન વ્યતીત કરને કી શિક્ષા દેતે હો ઔર સ્વયં ઉનકે સંમુખ પ્રજ્વલ કામવાસના કી પ્રતિમૂર્તિ જન કર પ્રકટ હોતે હો. એક ઔર વૃદ્ધ, ષોડશી યુવતી કો લે કર સાયંકાલ સે હી કીડા-કક્ષા મેં પ્રવેશ કર અટ્ટખેલિયાં કરતે હૈ, તો દૂસરી ઔર વિધવા-બાલવિધવા નિર્જન કોઠરી મેં અપને વિષમય વિચારોં કી જગાલા સે જલતી રહતી હૈ. એક ઔર શિક્ષા કા પૂર્ણ અભાવ, દૂસરી ઔર દૂષિત સંસર્ગ કા ઘુરા પ્રભાવ !

એક ઔર ધર કે સારે લોગ વિલાસિતા કે સમુદ્ર મેં સિખાપર્યંત દૂધકી લગાવે ઔર દૂસરી ઔર અવિદ્યા તથા અશિક્ષા કે કારણ સદૈવ કે દૂષિત વિચારોં કા આક્રમણ હો; તજ બલો ઇસ ઉઠતી હુછ યુવાવસ્થા કી તરંગ મેં બ્રહ્મચર્યપાલન કૈસે સંભવ હો સકતા હૈ ? ઇસ પ્રકાર પ્રાચીન ઋષિમુનિયોં કે પવિત્ર વાડયોં પર ચલને કા ઢોંગ કરનેવાલે પતિત હિંદૂઓં ! તુમ સ્વયં ઉન ચિરદુઃખિની વિધવાઓં કે આદર્શ વૈધવ્યવ્રત કો ખંડિત કરને કા આયોજના કરતે હો ! રે સ્વાર્થી અંધપક્ષપાતી સમાજ કે વ્યવસ્થાપક ! રે નિર્મમ નિયમ કે નિષ્પુર પરિપાટી કે નિયામક ! દેખો, આંખેં ખોલ કર દેખો, આજ તુમ્હારે અનિયમિત અત્યાચારોં સે ઉગ કર કિતની ભારતીય લલનાયેં બીભત્સ વ્યાપાર મેં લગાયી જ કર અપને સલ સનાતન ધર્મ કો તિલાંજલિ દે કર રાક્ષસી કે ઉદર કી પૂર્તિ કર રહી હૈં; તુમ્હારે ધર્મ મેં ઉનકે લિયે સ્થાન નહીં !

ઓહ ! તુમ્હારા યહ મમતા-શૂન્ય વ્યાપાર કિતના ભયંકર હૈ. એક કોમલ સુકુમાર કિશોરી કો એક જીર્ણ શીર્ણ વૃદ્ધ કે હાથ આજીવન સંબંધ કરને કા પ્રતિક્ષલ દેખ કર બી પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ કાર્ય સે નહીં હટતે ! ઇસી અત્યાચારમયી અતીતિ કે કારણ હી ઉભયોન્નતોદર કા પેટ ભરા જ રહા હૈ ઔર ઉસકે ઉદરદ્રવ્ય પરિપૂર્ણ હોતે હોતે તુમ્હારા નામ સદા કે લયે ઇસ પૃથ્વી સે ઉઠ જાયગા. શાયદ તુમ્હારી ચર્ચા કથા-કહાનિયોં મેં કુછ સમય તક મિલે. તત્પરબાત વહ બી સમય કે ગર્ભ મેં સદા કે લિયે વિલીન હો જાયગી. સમ્હસો, સમ્હસો અજ બી સમય હૈ.

(“મનોરમા”ના એક અંકમાં લેખિકા :—બીમતી વિમલાદેવી)

૧૩૧-મુસ્લીમ માફોને એક સમજુ મુસ્લીમની સ્વાસ સૂચના

જે કામ પોતાના ધર્મશુરુઓને કતલ કરે તે જુલમી કહેવાય. પછી તે ગમે તે હોય-હિંદુ હોય, મુસલમાન હોય કે ખ્રિસ્તી હોય. હિંદુ તેમજ ખ્રિસ્તી એ એક કામોને હું ખાતલ કંઈ છું; કારણ તેમના ધર્મ અને ઇતિહાસની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી. એટલે તેમના વિષે કંઈ લખવું એ વાસ્તવિક નથી; પરંતુ હું મુસલમાન છું. મુસલમાની ધર્મ અને ઇતિહાસની મને કંઈક માહિતી છે તે આધારે ઇસ્લામી ધર્મ આખત, ઇસ્લામી ઇતિહાસ આખત અને મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મશુરુઓ ઉપર ગુન્જેલાં મહાજુલમી, મહાક્રૂર, મહાનિર્દય અને મહાપાપી કૃત્યો આખત જે લખું તે અલખત વાસ્તવિકજ્ઞ કહેવાશે; તેમ છતાં હાલના જમાનાના મુસલમાનો જ્યારે તેમના વડીલોનાં અતિ ઘેર અને મહાપાપી કૃત્યો મારી કલમથી છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થતાં જુએ છે ત્યારે મારા પ્રત્યે તેમના ગુસ્સાનો પ્રવાહ જોસજોર ઉઘરાઈ આવે છે. તેમના ક્રોધનો અગ્નિ ઉઠાળા મારતો મારા તરફ દોડે છે અને તેમના જુલમની ખૂની તલવાર મારા નિર્બળ અને નાજુક દેહ ઉપર ચમકારા મારે છે; તેમ છતાં નિર્ભયતાથી હું મારું કર્તવ્ય કરીશ. તેમની ધમકીઓ મને જે સત્ય સ્થાન અને ઉપદેશનું લક્ષ્યબિંદુ મેં પકડેલું છે ત્યાંથી ડગાવે એવાત કોઈ પણ કાળે બનવા-જોગ નથી. ઇસ્લામના મહાન ધર્મશુરુઓ ઉપર મુસલમાનોએ પોતેજ ગુન્જેલા એક જુલમના હૃદયભેદક વૃત્તાંતો લખવા એજ મારું કર્તવ્ય છે અને એમાંજ મારી જીંદગીનું સાર્થક અને કલ્યાણ છે, એમ હું માનું છું. હવે હું ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી ગયો છું અને ખાતરીથી કહું છું કે, જે વખતે માંખવીઆનો હરામી દીકરો યઝીદ દમાસ્કસ શહેરમાં ખીલાફતની ગાદીએ બેઠો ત્યારે સઘળા ઇસ્લામી દુનિયાની હકુમત તેના કબજામાં આવી અને સઘળા મુસલમાનોએ તેની તાબેદારી સ્વીકારી; પરંતુ જે મુસલમાનો ખરા ઈમાનદાર એટલે ધર્મી હતા તેઓએ તેની ઇસ્લામના ધર્મશુરુ હોવાની પાત્રતાનો અસ્વીકાર જાહેર કર્યો. તે ખરા ધર્મી પુરુષોના સરદાર શાહનવાહ હઝરત હુસેન હતા, જેઓ ઇસ્લામના મહાન પેગંબરની પવિત્ર અને પૂજ્ય દીકરીના દીકરા થાય. આ બદાશૂર અને ધર્મી પાર્ટીમાં ફક્ત ૭૨ પુરુષો હતા, જેમને કરગલાના રણમાં અન્ન અને પાણીવગર રોકી રાખવા, એવો યઝીદ પક્ષીદે તેના દસ્કરીઓને હુકમ આપેલો. આ ધર્મી પાર્ટી બૂખ, તરસ અને ઉનાળાના સખત તાપનું દુઃખ વેડી એ રણ દરમિયાન તંબુઓમાં પોતાનાં બાલબચ્ચાંઓ સાથે પકાવ કરી વસેલા હતા. યઝીદ પક્ષીદે તેમને માટે અન્નપાણીની નહેરો અને નદીઓ નાળાંઓ ઉપર પહેરો મૂકેલો. નાનાં બાળકો તરસ્યાં ને તરસ્યાં મરણ પામ્યાં, મોટા માણસો બૂખ-તરસથી મરવા કરતાં બદાશૂરીથી દુસ્મનો સાથે લડી શહીદ થયા. ઇસ્લામી દુનિયામાં અધિકાર વ્યાપ્યું. ત્યારથી ઇસ્લામની આજી જુલમીઓના હાથમાં આવી; એટલે ઇસ્લામ જે ખરા ધર્મી હતા તે મટી અધર્મ થયો. અધર્મી આગેવાનોએ ઇસ્લામના નામે અધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને જુલમગારીનો પાયો રચ્યો. ત્યારથી ઇસ્લામ ઇસ્લામ ન રહ્યો. ખરા ઇસ્લામીઓની સાથે ઇસ્લામે પણ દુનિયા ત્યાગ કરી, પણ ઇસ્લામને ટેકાણે જુલમ સ્થપાયો તે અત્યાર સુધી ચાલ્યો છે અને ચાલશે. હવે ઇસ્લામ એ ધર્મ નથી, પણ જુલમ એ ધર્મ રહ્યો છે. એ ધર્મમાં પૈસો એજ ખુદા, પૈસો એજ પેગંબર અને પૈસો એજ ધર્મશુરુ. પૈસાને માટે ખુદાને પણ મારે, પેગંબરને પણ મારે અને ધર્મશુરુને પણ મારે. જો એમ ન હોત તો મુસલમાનોએ પોતેજ હઝરત હુસેન અને તેમના ૭૨ સાથીઓને દુઃખી અવસ્થામાં શહીદ કર્યાંજ ન હોત; માટે મુસલમાનોના ઇસ્લામ ત્યારથી ગુમ થયો-મને તેના પત્તો લાગતોજ નથી. હું તો બધા મુસલમાનોને એમજ કહું છું કે, હવે જે ઇસ્લામ પાછો મેળવવો હોય તો તમો હઝરત હુસેનની પાસે માગણી કરો; કારણ ઇસ્લામ તો તેઓશ્રીની સાથેજ ગયો. હવે ઇસ્લામ અહીં ક્યાંથી મળે ? માટે નાહક દાંડાં મારો નહિ.

(તા. ૨૮-૧૦-૧૯૨૮ના “હિંદુ” માં લેખક-શ્રી. સૈયદ ધનાયતઅલી બાકરઅલી કાદરી.)

१३२-शक्ति का रहस्य

अहम्यर्षि ही प्राचीन भारतीय सभ्यता का आधार है। संसार की उंची उंची सभ्यतायें भोग-विलास में पड़ कर नष्ट होती रही हैं; परंतु हिंदू सभ्यता के आचार्यों ने इस बात का बली प्रकार समझ लिया था कि छद्रियसंयम ही उन्नतिशील सभ्यता का अकेला आवश्यक सिद्धान्त है। मेरी संमति में प्राचीन अहम्यर्षि शब्द का अर्थ ही अत्यंत भावपूर्ण है। संस्कृत के अनेक शब्दों में आश्चर्यजनक सौंदर्य होता है और उनके अंदर अत्यंत गंभीर रहस्य भरे होते हैं। “अहम्यर्षि” शब्द के धातुर्थ पर जरा विचार कीजिये, यह हो। शब्दों के भेद से बना है। अह और यर्षि। इसका अर्थ है, “अह के साथ गति।” अह का अर्थ है-वृद्धि या विकास। अह शक्ति का स्रोत है। ओ नवयुवक! तुममें भी उस प्रजपति की देवी शक्ति का अंश मौजूद है। क्या तुम उसके साथ संयोग करते हो, या भोगविलास तथा क्षणिक सुखों और स्वार्थों के लिये उसका दुरुपयोग करते हो? अहम्यर्षि ही सभ्यता और सदाचार का मूल है। यही राष्ट्रपिता का मूलमंत्र है। यही शक्ति का रहस्य है। संसार के सारे डॉक्टरों की सारी दवायें स्वास्थ्य की छतनी रक्षा नहीं कर सकती, जितनी एक अहम्यर्षि द्वारा की जा सकती है। पुरुषत्व की शक्ति छद्रियसंयम से ही प्राप्त होती है। हिंदू-समाज और हिंदू-सभ्यता का प्राण अहम्यर्षि ही था। हिंदू-सभ्यता के प्राणस्वरूप अहम्यर्षि का हमने अपमान किया है, इसी लिये हमारा घर तरह से अधःपतन हो गया है। मुझे पूरा निश्चय है कि भारतसंज्वली सारी समस्यायें नवीन पुरुषत्व और नवीन शक्ति के संचार से हल हो सकती हैं। जो जति स्वतंत्र होना चाहती है, उसे पहले अलिप्त बनाना चाहिये। सच तो यह है कि दुर्भाग्य से आधुनिक प्रचलित शिक्षा-प्रणाली ने अहम्यर्षि पर कुछ भी ध्यान नहीं दिया; पर हमें इस बात पर हिरान नहीं होना चाहिये कि स्टूडेंट्स और कालिजों से जूझ खाली व्यक्ति पैदा होते हैं। देश को खाली लोगों की नहीं, किन्तु सरल लोगों की आवश्यकता है, जो कि अलिप्त हों और देश की सेवा में अपने आपको अलिप्त कर सकें। एक बात मैं साइ-साइ कह देना चाहता हूँ कि पाश्चात्य सभ्यता की नकल करने से हिंदुस्थान का कुछ नहीं बन सकता। भारतमाता को तो उन अहम्यर्षियों के समूहों से ही आशा है, जो कि केने-केने में जा कर धर्म-पिपासु लोगों को ऋषियों का पुनित संदेश सुना सकें।

आधुनिक शिक्षा के प्रभाव से हमारे दिमागों में एक नशा पैदा हो गया है। नकल करना कमजोरी है। विचार तथा जीवन के हर क्षेत्र में एक वस्तु की आवश्यकता है:-शक्ति-अह; परंतु अह का रहस्य यही है कि नकल न कर के स्वयं अपने पैरों पर खड़ा हुआ जाय। वैदिक सभ्यता का युग न मालूम कितना पुराना है। एक आधुनिक ऐतिहासिक का कहना है कि २०,००० या २५,००० वर्ष पहले वैदिक सभ्यता का युग था। इस युग के विषय में मैं जितना अधिक विचार करता हूँ उतना ही इसकी और सरलता पर मुग्ध होना जाता हूँ। आधुनिक सभ्यता की अपेक्षा प्राचीन सभ्यता में अधिक सरलता थी। सरलता ही सभ्यता की कुंजी है। अक्सर हम लोग प्रगतंत्र राज्य पर विचार किया करते हैं। मेरी राय है कि वैदिक प्रगतंत्र अधिक उच्च था। राज सदा जनताद्वारा चुना जाता था। मेरी राय में प्राचीन राज्यव्यवस्था का मुख्य तत्त्व प्रगतंत्रवाद ही था। जनता की छत्रछाया से सम्मान दिया जाता था। प्रगतंत्रवाद प्राचीन आर्यों का अज्ञात न था। धर्म का स्थान सदैव राज के ऊपर रखा जाता था। वैदिक राज्यव्यवस्था का आधार आत्मनिष्ठा और आत्मसन्मान था। आजकल दुनियादारी और व्यवहारकुशलता पर अधिक जोर दिया जाता है। पान के पत्तों की तरह खाली लोगों की सर्वत्र ही अधिकता है। जैसे आदमी भारत को स्वतंत्रता नहीं दिला सकते। आर्यों का जो सदैव आत्मा की उन्नति पर था। भानसिक व्युत्पत्ति द्वारा सरलता तथा स्वार्थ-साधन में कुछ सहायता तो मिल सकती है; परंतु अहम्यर्षि की प्राप्ति वस्तुतः आत्माद्वारा ही होती है। जो कुछ रचायी है, उसका निर्माता आत्मा है-

આત્મા કે હી અપને સ્વાધ્યાય તથા જીવન કા વાસ્તવિક નિર્માતા સમજો. આત્મિક શક્તિ હી ભારત કે સ્વરાજ્ય દિલાયેગી. અગર ભારત મેં આત્મિક શક્તિ કી ન્યૂનતા હોગી, તો હમ ઉંચે-ઉંચે ઉદ્દેશોં તક નહીં પહુંચ સકતે. હમારે જાતીય આન્દોલન ચદ્દિ આત્મિક શક્તિ સે શૂન્ય હોંગે, તો વે ગર્વ, વિષયમુખ, ઘૂણા ઝોર ઝગડોં કે હી પૈદા કરનેવાલે હોંગે!

આધુનિક જમાને કા ખતરા યહ હૈ કિ આજકલ આત્મા કે પરાધીન કર દિયા ગયા હૈ. દૈવી શક્તિયોં કે મશીન કા ગુલામ બનાયા જ રહા હૈ. આત્મા કે અધિકારોં કે શક્તિ-મદોન્મત્ત સભ્યતા પર કુરબાન કિયા જ રહા હૈ.

ઋષિયોં કી શુદ્ધિમત્તા કા અનુસરણ કરના આપકા પ્રયત્ન હોના ચાહીએ. આજકલ કી સ્પર્ધા ઔર પેચીદગિયોં ને મનુષ્યોં કે જીવનોં કે બિલકુલ પાગલોં કી તરફ બાજ સુખોં કે પીછે ભાગના સિખા દિયા હૈ. ઇસી લિયે આન્તરિક શક્તિયોં કે વિકસિત કરને કી બહુત અધિક આવશ્યકતા હૈ. આધુનિક શિક્ષા સર્વથા અસફલ રહી હૈ, કયોંકિ ઇસને વિદ્યાર્થીયોં કી આન્તરિક શક્તિયોં કે વિકસિત નહીં કિયા. અબી કુછ દિન હુએ કિ જર્મની કે એક મહાન વિચારક ઔર રાજનીતિમ્મ મહાપુરુષ કી મૃત્યુ હુઈ હૈ, ઉનકા નામ 'રૈચિનો' થા. ઉન્હોને અપની એક કિતાબ મેં લિખા હૈ કિ "આત્મા કે વિકસિત કરો." યહ તો પ્રાચીન ઋષિયોં કે સિદ્ધાંતોં કા એક અનુવાદમાત્ર હૈ. મેં આધુનિક સ્કૂલોં, કાલિજોં, યુનિવર્સિટિયોં ઔર સંસારભર કી સરકારોં સે એક પ્રશ્ન પૂછના ચાહતા હૂં, કિ આપ અપને નવયુવક વિદ્યાર્થીયોં કી આત્માઓં કે વિકસિત કરને કે લિયે કયા યત્ન કર રહે હૈ? કયોંકિ, મુઝે દૃઢ નિશ્ચય હૈ, આત્મા કે વિકસિત કરને સે હી વાસ્તવિક નવજીવન કા વિકાસ હોતા હૈ. x

ટી. એલ. વસ્વાણી

૧૩૩-લખાણો એ મલાં જેથી જ્ઞાનતેજ રહે વધી.

અનુરુપ છંદ

સંસારે સાર વસ્તુ તો એક ઈશ્વર જાણવો, એના વિના વૃથા કર્મો વૃથા જન્મજ માનવો. ૧
અદ્ય સુખોજ દે એવાં સંસારે સાધનો ઘણાં, પરંતુ પૂર્ણ શાંતિ તો પ્રભુના નામ-કામમાં. ૨
લોખંડે ઉપ્પલતા ઠંડી ગુણો એ અગ્નિ ટાઢના, મહતા મંદતા ગુણો જ્ઞાન ને અજ્ઞાનના. ૩
જીવ્યા કાજેજ ખાવાનું ખાવા કાજે ન જીવવું, જીવે જે ફક્ત ખાવાને ધિક્ક એનું જ જન્મવું. ૪
વણેલું વસ્ત્ર તાણેથી તૂટી તુર્ત જતું નથી, સુસંપેથી રહેતાં કે' હંકારી શકતું નથી. ૫
બને તો હિત બીજનું સદાયે કરતા કરે, બને તો જો કશુંયે તો પીડા તો અન્યને કરે. ૬
પોતાનું વિશ્વ માનીને વિશ્વપ્રેમીજ ને બને, કદી પીડે નહિ કોને ધન્ય એનાજ જન્મને. ૭
લખાણો કામનાં શાંત બહેકાવે ઇંદ્રિયો બધી? લખાણો એ ભલાં જેથી જ્ઞાનતેજ રહે વધી. ૮

પ્રભુપિછાન આપવાવાળી પ્રભુવિદ્યાને બુદ્ધાવવામાં આજકાલના સ્વચ્છંદી શિક્ષણનો જેવો તેવો ફાળો નથી. આજનું શિક્ષણ શાન્તિ આપનાર નથી પણ ચગડોળે ચઢાવનાર છે. x x

સેવા ધર્મ: પરમ મહનો યોગિનામપ્યગમ્ય-કદણુ તપશ્ચર્યાઓ કરનારા યોગીઓ પણ સેવા-ધર્મનો મર્મ પૂરેપૂરો એકદમ નથી જાણી શક્યા. એ સૂત્રના એ ભાવાર્થમાં ઉંડું રહસ્ય છુપાએલું છે એવું ને જાણી શકે છે, તેજ શ્રેય સાધી શકે છે. એ સૂત્ર નકામું લખાયું નથી. કોઈ પણ કાર્યને ઝીણવટથી તપાસતાં ન આવડે ત્યાંસુધી ખરું સાધ્ય સાધી શકાતું નથી. x x x

"એટલે શું?" એ પ્રશ્ન આજે તો સેંકડે નવ્વાણું ટકા જેટલા લોકોમાં ચર્ચાઈ રહ્યો છે. અધુરા શિક્ષણનો આ પ્રતાપ છે. એટલે શું? એનો અર્થ જેને સમજાય અગર તો જેને એ કહેવાપણું મડી નય તેનાં અહોભાગ્ય સમજવાં. ('પ્રગતિ' સાપ્તાહિકમાં લેખક:-શ્રી. મંગળદાસ ચતુર્થજી કવિ)

x ગુરુકુલ-કાંગરી કે દીક્ષાન્ત ભાષણ સે.

१३४-वीर लादुर डावर्न

नेपोलियन बोनापार्ट का नाम किसने नहीं सुना होगा ? उन्होंने अपने आहुत से अनेक देशों का जय करके अंत में, किस प्रकार फ्रांस के राज्याभिषेक के हस्तगत किया था, इसे भी अहुतरे जनते होंगे. इनमें एक यह भी असाधारण गुण था कि जिस प्रकार ये स्वयं वीर थे, वैसे ही अपने अधीनस्थ सैनिकों के अंदर भी वीरता का भाव भर सकते थे. इसके दृष्टांतस्वरूप 'लादुर डावर्न' नामक एक सैनिक की वीरता की कहानी लिखी जाती है. लादुर डावर्न नेपोलियन के अधीन एक साधारण त्रिनेडियर* सैनिक का काम करते थे. यह आण से अहुत पहले की बात है.

डावर्न लडकपन ही से अहुत साहसी था. इसीसे उसके मातापिता ने उसके लिये युद्ध-विद्या की शिक्षा का प्रयत्न कर दिया था. वह अपने अध्यवसाय और बुद्धि के अल से थोड़े ही समय में अपनी शिक्षा समाप्त करके सैनिक का काम करने लगा. लोग पहले उसे उतना पहचानते न थे, किन्तु तीक्ष्ण दृष्टिवाला नेपोलियन थोड़े ही समय में डावर्न को पहचान गया. इसीसे उसकी पदोन्नति होने में अधिक समय न लगा; किन्तु डावर्न पदोन्नति नहीं चादता था. वह कहा करता था—“मैं त्रिनेडियर हूँ, मैं त्रिनेडियर रह कर ही मातृभूमि की सेवा करूँगा.” नेपोलियन ने उसकी प्रार्थना मान ली. डावर्न त्रिनेडियर दल का अधिनायक बनाया गया; किन्तु कभी-कभी जिस समय बिन्न बिन्न त्रिनेडियर दल एकत्र मिल गये, उस समय डावर्न ने देखा कि उसकी आत्मा के अधीन आठ हजार त्रिनेडियर सैनिक गिना भीनमेय किये भरने को तैयार हैं और डावर्न ही उनका अध्यक्ष है. धीतनी जारी सेना का भार लेने पर भी वह कप्तान ही रहा, और कोष्ठ उन्म पद नहीं ग्रहण किया. 'फ्रांस का प्रधान त्रिनेडियर' नाम से वह सर्वत्र प्रख्यात हो गया.

डावर्न की अवस्था जिस समय ४७ वर्ष की हुई, उस समय वह कुछ दिनों की छुट्टी ले कर एक बार अपने मित्र के साथ साक्षात् करने का गया था; किन्तु मित्र के घर में विश्राम के लिये जाने पर भी डावर्न एक अतुर सैनिक की आंख से उस स्थान की दृष्टि बाध करने लगा. शायद किसी दिन इस देश में भी युद्ध करने की नौबत आ जाय. आग्यवशात् उसकी इस अवस्थित अवसृता ने भी उसे समय पर अडा काम दिया था.

उस समय आस्ट्रिया के साथ फ्रांस का युद्ध हो रहा था. लादुर डावर्न ने सुना कि वह जिस स्थान पर अवस्थान किये है, उसीके पास एक छोटे से पहाड़ी किस्मे को दम्पन करने के लिये एक आस्ट्रियन सेना—दल, अडे वेग से, सय आधाओं को पार करता हुआ अदता आ रहा है. वह एक अहुत भामूखी किला था. उसे एक छावनी कहने में भी कोष्ठ हर्न नहीं; किन्तु विशेष घटना के कारण वह छोटी छावनी भी जैसे भौंके पर थी कि उसके हाथ से निकल जाने पर फ्रांस की अहुत जारी क्षति होने की संभावना थी. आस्ट्रियन सेना के उस गुप्त आक्रमण की आत को नेपोलियन नहीं जनता था. इसीसे सदा की भांति उस दुर्ग की रक्षा के लिये केवल ३० सैनिक वहां निवास करते थे. डावर्न ने स्थिर किया कि इस दुर्ग में न कर अजर दे हूँ ? क्योंकि कुछ ही घंटों की दूरी होने से आस्ट्रियन सेना उस पहाड़ी किस्मे के द्वार पर पहुँच जायगी. यह सोच कर वह प्राणपण से रास्ता चलने लगा.

उस समय संध्या हो गयी थी. पहाड़ी के अगल अगल से अस्तगामी लोहित सूर्य की

* जिस प्रकार बिन्न बिन्न तोपों और अन्दकों के बिन्न बिन्न नाम होते हैं—कोष्ठ 'बर्ट' कोष्ठ 'मेडिसम गन' कोष्ठ 'मलर राइफल' कहा जाता है, वैसे ही बिन्न बिन्न प्रकार के गोले—गोलियों के नाम भी बिन्न बिन्न होते हैं. जैसे किसीका नाम 'उल्बर्ट' किसीका नाम 'मिति' किसीका नाम 'दम दम' होता है. बिनेड भी ऐसा ही एक प्रकार का गोला है. नेपोलियन का नौ सैनिक दल युद्ध के समय, इस गोले का काम में जाता था, वही उस समय 'त्रिनेडियर' के नाम से प्रख्यात था. इनके अतिरिक्त बिनेड गोले का और कोष्ठ व्यवहार में नहीं ला सकता था.

मन्वान रश्मियों भीय भीय में दिखाए पड़ती थी। ठीक इसी समय पसीने से तर, थका भांदा डोवर्न किले के दरवाजे पर ल पड़ गया। पड़ने पर देखा कि दरवाजा खुला पड़ा है। जिनके हाथों में किले की रक्षा का भार था, सभी लोग गये हैं ! उस स्तम्भ निर्जन परित्यक्त पड़ाड़ी किले के भस्म के ऊपर खांस की नतीय पताका मानो अस्तगामी सूर्य की ओर निहार कर उड़ती कुछ रो कर कड़ रही थी:-“आज तुम दूध रहे हो, तुम्हारे साथ में ली दूधनेवाली हूँ।”

डोवर्न का वीर हृदय कांप उठा।

किन्तु और समय नहीं था। एक एक युवार्त के साथ साथ मानो उसके जवन का एक एक वर्ष भीता ल रहा था। दृढप्रतिज्ञ डोवर्न ने उस शून्य दुर्ग के भीतर प्रवेश कर के उसका दरवाजा बन्द कर दिया। उसने सोचा, याहो जिस तरफ से हो, अंततः २४ घंटे तक इस दुर्ग की रक्षा करनी ही होगी।

डोवर्न ने जवन की आश लगा दी।

दुर्ग में प्रवेश कर के उसने देखा कि केवल ३० बन्दूक और कुछ गोले-गोलियां हैं। डोवर्न को उस समय मरने की ली प्रसन्नता न थी ! दुर्ग के द्वार को और ली दृढ़ करने के लिये, जहाँ जहाँ कुछ पाया, उसे ही ले आ कर द्वार के सामने रखने लगा। उसके आद उन ३० बन्दूकों को लर कर किले की दीवारों के छिद्रों के मुँह में एक एक कर के रखने लगा और फिर आधी ज्ये कुछे आद को अपने निकट में ला कर रखा।

घतनेमें डोवर्न एक वार हंसा। वह हंसी भयलभयरदिन वीर की हंसी थी !

किले के भीतर आनेपीने की काशी सामग्री थी। श्रान्त डोवर्न भूष से जड़त व्याकुल ही हो रहा था। वह क्षणभर की ली देरी न कर के यटपट आने को भेठ गया।

कौन कड़ सकता है कि यही उसके जवन का अन्तिम भोजन नहीं है ?

संध्या के व्यतीत हो जाने पर इस समय रात्रि हो आया है। यारों तरफ धना अन्धेरा छाया हुआ है और उसी अधिकारपूर्व्य छोटे से किले में अकेला डोवर्न है। लय किले कड़ते हैं, इसे वह जनता तक नहीं। उस समय तक आस्ट्रियन सेनादल नहीं पड़ गया है। डोवर्न को और विश्वास होना नहीं सदा जनता है। दूरी पर कोछ साधारण शण्ड होने पर ली वह सम-जता है कि वह आ रहे हैं। इस तरफ जड़त समय पीत गया। उस समय ली शत्रु के आने का कोछ विश्वास न देष डोवर्न ने सोचा कि संभव है कि उन लोगों ने छपर आने का धरादा छोड दिया हो।

थोड़ी देर में एक प्रकार का शण्ड सुनने में आया। डोवर्न के शिक्षित सावधान कानों ने समझ लिया कि दूर के पर्वत के ऊपर घोटों के पुर का शण्ड हो रहा है। वह और समय नष्ट न कर के अपना सांस रोक कर मेज के ऊपर कान दे कर लेट गया। इस आर कुछ ली संदेह न रहा। डोवर्न को अच्यी तरफ से सुनाए पड रहा था कि वह शण्ड कभशः धीरे धीरे निकटतर आ रहा है।

कभशः वह आस्ट्रियन सेना किले के पास की पड़ाड़ी के सामने आ पड़ गी।

डोवर्न ने यटपट उठ कर अपनी सभ्य बन्दूकों को एक वार अच्यी तरफ परीक्षा कर के देखा।

उसके आद उस शान्त आकाश, निस्तम्भ अधिकार से समाच्छन्न पार्वत्य प्रदेश, उस क्षुद्र पड़ाड़ी किले को कपित करता हुआ शण्ड हुआ, गुडम गुडम गुडम ! वह लीषण्य आवाज जड़त दूर तक फैली कुछ पड़ाड़ी में गुंजती रही। दूसरे शिपर से ली कपित करती कुछ डोवर्न की बन्दूक फिर गज उठी, “गुडम गुडम गुडम”

कुछ देर के आद सभी दृश्य निस्तम्भ हो गया।

आस्ट्रियन सेना के नायक ने समझ लिया कि हमारी सेना के आने का दाव दुर्गवासियों को भावम हो गया। उन्होंने जितनी आसानी से किले को अधिकार में कर लेने का बिआर किया था, वह न हुआ। पर्वत के उस उन्नत दुर्ध्व अनेक प्राचीर को वेदन करने की शक्ति उनकी

તોપ-બન્દૂક મેં ન થી. ઇસ પર રાસ્તા ભી ધતના તંગ થા કિ દો આદમી સે અધિક એકસાથ નહીં પ્રવેશ કર સકતે થે. ઇસ કારણુ ઉસ રાત કો લડાઇ બન્દ રહી. આસ્ટ્રિયનોં ને કુછ પીછે હટ કર ઉસ રાત કો આરામ કિયા.

દૂસરે દિન સબેરે શત્રુપક્ષ સે એક આદમી શાન્તિ કી સફેદ પતાકા ઉડાતા હુઆ ઉસ કિલે કે પાસ આ કર બોલા:-હમ લોગોં કે પાસ તુમહારી સેના સે બહુત અધિક સિપાહી હૈં. તુમ લોગ પરાજય સ્વીકાર કર આત્મસમર્પણુ કરો. વ્યર્થ કયોં પ્રાણુ ગંવાતે હો ?

ઇસ ખાત કા ઉત્તર દેને કે લિયે એક ટ્રિનિડિયર કિલે કે બાહર આ કર બોલા:-“ તુમ અપને કર્નલ કે પાસ જા કર કહો, હમ લોગ અંતિમ ધડી તક ઇસ કિલે ઔર ગિરિ-સંકટ કિ રક્ષા કરેગે. નેપોલિયન કે સિપાહી આત્મસમર્પણુ કિસે કહતે હૈ, જાનતે તક નહીં.

ફિર કિલે કા ફાટક બંદ હો ગયા. યુદ્ધ આરંભ હુઆ, વિપક્ષી દલ ને એક બડી ભારી તોપ લા કર પર્વત કે ઉસ રંધ્ર કે મુઠ પર સ્થાપિત કર દી; કિંતુ કિલે કે ઉપર ગોલા બરસાને કે લિયે તોપ કિલે કે ઠીક સામને સ્થાપિત કરની પડી. અભી તોપ યથાસ્થાન સ્થાપિત ભી નહીં હુઈ થી કી ઇતને મેં કિલે સે ગોલી કા બરસના આરંભ હો ગયા. આસ્ટ્રિયન ગોલંદાજ ઉસ આધાત કો ન સહન કર સકા. તોપ કો હટા કર અન્યત્ર લે ગયા. તોપ સે કામ ચલતા ન દેખ કર આસ્ટ્રિયન સેનાનાયક ને કહા:-“બંદુક છોડો ! છોડતે હુયે બંદુક કી સહાયતા સે પેદલ હી દુર્ગપર આક્રમણુ કરો. ”

આસ્ટ્રિયન સેના ભીમનાદ કરતી હુઇ, ઉસ તંગ ગિરિ-સંકટ કે મુખ મેં પ્રવેશ કરને કે લિયે અગ્રસર હુઇ. ફિર ગોલી કિ વર્ષાં હોને લગી ! માનોં વહ છોડા પ્રાણુહીન પહાડી કિલા હી ફ્રાન્સ દેશ કી ગૌરવરક્ષા કે લિયે મૂર્તિમાન હો કર હજારોં હાથોં સે ગોલી બરસાને લગા. અલ્લા કિસમેં ઇતની સામર્થ્ય હૈ જો ઉસ ગોલીવર્ષણુ કે સન્મુખ ઠહર સકે ! વિપક્ષી દલ કો પીછે હટના પડા.

ફિર નિઃસ્તબ્ધતા છા ગઇ.

ઇસ પ્રકાર ત્રીન બાર ચોટા કરને પર ભી આસ્ટ્રિયન સેનાનાયક ઉસ ગિરિ-સંકટ કે બીતર પ્રવેશ ન કર સકે. સુતરામ કિલે પર અધિકાર ન હો સકા, ઉધર અપની સેના પર દષ્ટિ ડાલી તો દેખા કિ ઉનકી તરફ કે પગ સે અધિક સિપાહી ખેત રહે !

ઉસ નિષ્ફલ દિન કે બાદ ધીરે ધીરે સંધ્યા આઇ, ફિર સારા પર્વત અધકારાચ્છન હો ગયા. તબ તક કે લિયે યુદ્ધવિરહ બંદ હો ગયા.

ડોવર્ન ને કિસ પ્રકાર ઉસ બીષણુ રાત કો ખીતાયા, ઇસકા વર્ણન કરના કઠિન હૈ; કિંતુ ઉસને દેખા, ૨૪ ઘંટે ખીત ગયે. ઇસ સમય ઇસ કિલે કો છોડ દેને સે ભી કિસી વિપત્તિ કી આશંકા નહીં. ઉસ રાત કો પ્રાયઃ બારહ બજે કે સમય ફિર શત્રુ કી ઓર સે એક દૂત ને આ કર આત્મસમર્પણુ કરને કા પ્રસ્તાવ કિયા, ઇસ પર ડોવર્ન બોલા:-હમ લોગોં કો ઇસમેં કુછ આપત્તિ નહીં. યદિ તુમ લોગ યહ અંગીકાર કરો કિ ઇસ કિલે મેં જો અઆદિ હૈં, ઉન્હેં લે કર હમ લોગ બિના કિસી બાધા કે ફરાસીસી શિબિર કો લૌટ જાયે તો કલ પ્રાતઃકાલ કો હી હમ લોગ કિલા છોડ દેને કો તૈયાર હૈં.”

કર્નલ સાહબ ને યહ ખાત માન લી.

દૂસરે દિન બપુહલ તડકે ઉસ ગિરિ-સંકટ કે બીતર આસ્ટ્રિયન સેના પહુંચી. દુર્ગ કા વહ બડા ફાટક ફિર ખોલા ગયા. ઇસક બાદ સખને વિરિમત હો કર દેખા કિ કેવલ એક વૃદ્ધ ટ્રિનિડિયર બંદુકોં કા એક ગઠૂર સિર પર લિયે, બહુત કષ્ટ કે સાથ ધીરે ધીરે શત્રુસેના કે બીચ સે હો કર અગ્રસર હો રહા હૈ !

અત્યંત આશ્ચર્યચકિત હો કર કર્નલ સાહબ બોલે:-“ સૈનિક ! તુમહારે ઔર સાથી કહાં ગયે ?” વહ વીર સૈનિક ગર્વ કે સાથ બોલા:-

“कर्नल साहब! मैं किले में अकेला ही था।”

“क्या तुम अकेले थे? अकेले ही उस दुर्ग की रक्षा की है?”

वीर डोवर्न ने विनीत भाव से उत्तर दिया—“हाँ, मैं अकेला ही था।”

“सैनिक! तुमने क्या देण्ड कर जैसे दुस्साहस के काम में हाथ डाला था?”

अर्द्धक के लार से निपीडित भस्त्रक को उन्नत कर के वह वृद्ध गिनेडियर बोला—

“और कुछ नहीं, केवल क्रान्त के गारव को संकटापन्न देखा था—”

सज्ज लोग विस्मयपूर्वक डोवर्न के मुँह की ओर ताकने लगे। वह कर्नल साहब वीरता के प्रति सन्मान प्रदर्शित करने के लिये शीघ्र ही अपने शिर पर की टोपी उतार कर बोले—“गिनेडियर! मैं तुम्हें सन्मान करता हूँ। तुम वीर ही नहीं, वीरों में शिरोमणि हो।”

कर्नल घतना कह कर ही रह गया। अपने आह्वानियों के द्वारा सली जूँकों को फ्रेञ्च-कैम्प में पहुँचाया दिया, और सहस्रों मुँह से डोवर्न की प्रशंसा करते हुए फ्रेञ्च-सेनाध्यक्ष के पास पत्र ली लिखा।

जिस समय इस अमानुषिक वीरता की अद्भुत कहानी नेपोलियन के कानों में पहुँची उस समय डोवर्न को और भी उच्च पद देने के लिये उसे बारम्बार अनुरोध करने लगा; किंतु डोवर्न बोला—“मैं एक मिलकुल साधारण गिनेडियर हूँ, मैंने अपने कर्तव्य का पालन किया है। मैं गिनेडियर भर रहूँगा।”

उसके बाद कुछ दिन और जीते। एक बार एक लीपण्ड युद्ध में डोवर्न की मृत्यु हुई। क्रान्त एक अमृत्य रत्न से हाथ धो बैठा।

किंतु डोवर्न की परलोकगत आत्मा के प्रति वीरसन्मान दिखाने के लिये नेपोलियन की आज्ञा से अद्भुत दिनों तक उस गिनेडियर दल के लोगों के अंदर एक सुंदर रीति प्रचलित थी।

गिनेडियर दल के लोगों की जिस समय गणना की जाती। उस समय अन्यान्य सैनिकों का नंबर पुकारने के समय डोवर्न का भी नंबर पुकारा जाता, और उसके उत्तर में उस दल का एक सज्ज वृद्ध और पुराना सिपाही कुछ पग आगे बढ़ कर शिर की टोपी उतार लकड़ और आदर के साथ रहता—

“वे यशस्त्र में समाविष्ट हो गये।”

(हिंदी भासिक “महार्थी” ना आंकटावर-१८२७ना अंकमां लेखकः—श्री. गणेश पांडेय)

૧૩૫-વિજ્ઞાનને વરેલી વેગવંત વિજળી

સાધારણ સ્થિતિમાં જન્મેલા પણ આપખળી આગળ વધેલા પેલા જંગવિખ્યાત અમેરિકન બેન્ઝમીન ફ્રેડ્રિકને પહેલવહેલાં વિજળીની શોધ કરી હતી, અને આસપાસમાં ચમકતી વિજળીને માણસજાતની દાસી બનાવી શકાય તેમ છે એ બતાવ્યું હતું.

સાહેબ એક દિવસે પતંગ ચલાવતા હતા ત્યારે આ શોધ થઇ હતી, અને ત્યારપછી તે સાયન્ટિસ્ટો અને પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ વિજળીની પાછળ પડ્યા અને ફ્રેડ્રિકનના જમાનાથી અત્યારસુધીમાં જેનાં વર્ણનો સાંભળી આપણે અભ્યર્ણીથી દંગ થઇ જઇએ એવી શોધો ઇલેક્ટ્રિસિટીના ઉપયોગથી થઇ ગઇ છે, અને હજી પણ થયા કરે છે. આ નવી નવી શોધોની માહિતી આપવા પહેલાં વિજળી શું છે એ જરા આપણે જોઇએ.

ઇલેક્ટ્રોન

સાયન્ટિસ્ટોએ શોધ કરી છે કે, જગતની દરેક વસ્તુમાં જેમ તેનું પરમાણુ ('એટમ') હોય છે, તેમ દરેક વસ્તુઓમાં વિજળીના પણ પરમાણુ-જેને ઇલેક્ટ્રોન કહેવામાં આવે છે તે-હોય છે. લાકડામાં તેનું પરમાણુ હોય છે, ધૂળનું એક નાનામાં નાનું કણ અને તેનો પણ નાનામાં નાનો અંશ તેનું પરમાણુ ધરાવે છે, અને બધાં પરમાણુ અથવા વૈજ્ઞાનિકોની ભાષામાં 'એટમો' એકલાં થઇ નક્કર અને ત્યારે માટીનું ટેપું કે પથ્થર અને છે. જેમ લાકડાં અને પથ્થરમાં તેનાં 'એટમો' હોય છે તેમ દરેક ધાતુમાં તેનું પોતાનું 'એટમ' હોય છે. લગભગ દરેક વસ્તુમાં વિજળીનાં પરમાણુઓ હોય છે. કેટલીક ધાતુઓમાં એ "એટમો" વધારે સંખ્યામાં મળી આવે છે, જ્યારે કેટલીક વસ્તુઓમાં તે તત્ત્વ હોય છે ખરાં, પણ શિથિલ સ્વરૂપમાં હોય છે.

યુચકલાં જાદુગરો

પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ એટલે કે ફિઝિસિસ્ટો કહે છે કે, ઇલેક્ટ્રિસિટીનાં પરમાણુઓ 'ઇલેક્ટ્રોન' બહુજ નાનાં હોય છે, અને નક્કર વસ્તુઓનાં 'એટમો' કરતાં પણ નાનાં હોય છે. અત્યારસુધીમાં કોઇ પણ સાયન્ટિસ્ટો ઇલેક્ટ્રોનને જોયું નથી, કોઈ તેને નરી આંખે જોવાની આશા પણ રાખતું નથી.

વિજળીક તણખો

આ ઇલેક્ટ્રોનને કાણમાં રાખી માણસજાત તેનો ઉપયોગ કરે છે તેથીજ વિજળીની નવી નવી શોધો થાય છે. ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર આ યુચકલાં તોફાની ઇલેક્ટ્રોનને કાણમાં રાખે છે અને પોતાની મરજી પ્રમાણે તેને કામમાં લગાડે છે. ઘણાં ઇલેક્ટ્રોન કોઈ ખાલી જગ્યામાં ધસારા-બંધ દોડે ત્યારે વિજળીના પ્રકાશનો તણખો આપણને દેખાય છે.

વિજળીક પ્રવાહ

આપણે ધાતુઓના તાર મારફતે વિજળીક પ્રવાહ બનાવીએ છીએ. આ પ્રવાહ બીજી કંઈજ નહિ પણ તારમાં દોડતાં વિજળીનાં પરમાણુ ઇલેક્ટ્રોનનાં લક્ષકરનાં લક્ષકર છે. આ વિજળીક પ્રવાહ શાથી બને છે તે શોધ હમણાં સાયન્ટિસ્ટોએ કરી છે.

ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરો ધાતુનાં તારનાં આ ઇલેક્ટ્રોનનાં સૈન્યપર અંકુશ રાખે છે, અને એ અંકુશ માટે એવી વસ્તુઓ કે જેમાંથી પસાર થવું ઇલેક્ટ્રોનને ગમતું નથી તેનો ઉપયોગ તે કરે છે. જેમાંથી વિજળીનો પ્રવાહ પસાર નથી થતો તેને ઇન્સ્યુલેટર કહેવામાં આવે છે. લાકડું, રબર, પોર્સેલેઇન વગેરે ઇન્સ્યુલેટર વસ્તુઓ છે. ત્યાં આગળ વિજળીક પરમાણુઓ આગળ ધસતાં અટકી જાય છે.

એક મોટા શહેરની નળીની યોજનામાં પાણી કરતાં વધારે અગત્યની વસ્તુ તેને બ્યવસ્થામાં રાખનાર નળો છે; તેમ એક ઇલેક્ટ્રિકિયનને મનથી વિજળીક સિસ્ટમ કે ચંદ્રમાં તેના તારો કે શું. ૨૦

ડાઇનેમો કરતાં પણ વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ અને પરમાણુઓને કાણુમાં રાખનાર નાનું ઇન્સ્યુલેટર છે. આ ઇન્સ્યુલેટર વિજ્ઞાનીને તેના સ્થાનમાં એટલે કે વાયરમાં રાખી ચૂકે છે, અને આપણા હાથને વિજ્ઞાનીથી દાઝતાં બચાવે છે.

નવી શોધો

દુનિયાની પ્રયોગશાળાઓમાં હજુ વિજ્ઞાનવિષે અખતરાઓ થઇ રહ્યા છે, અને સાયન્ટિસ્ટોને દરરોજ નવો નવો પ્રકાશ મળે છે. ઇલેક્ટ્રોન નામનાં વિજ્ઞાનીનાં પરમાણુઓને સીધાં રાખી તેની પાસેથી કામ લેનાર ઇન્સ્યુલેટરોની શોધમાં નવા નવા ફેરફારો થવાથી ટેલીવીઝન એટલે દૂર ચિત્રો મોકલવાની, સૂર્યનાં કિરણો એકત્ર કરવાની, રેડીઓની અને છેલ્લામાં છેલ્લી યાંત્રિક માણસની શોધ શક્ય બની ચૂકી છે. આ યાંત્રિક માણસ ટેલીફોનમાં જવાબ આપી શકે તેટલું કામ આપી શકે છે.

ઇલેક્ટ્રોન ક્યાંથી મળે છે ?

ફ્રેડિલનના વખતમાં આસમાનની વિજ્ઞાનીના પ્રવાહને પકડવામાં આવતો હતો, પણ હવે ઘણી બીજી યુક્તિઓથી સાયન્ટિસ્ટો ઇલેક્ટ્રોન પેદા કરી શકે છે. પોટેશિયમની પ્લેટપર જ્યારે પ્રકાશનું કિરણ પડે, ત્યારે તેમાંથી પુષ્કળ ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. વળી રેડીઓ ટ્યુબમાં ગરમ કરેલા શીલેમેન્ટ એટલે પડદા મારફત પણ ઇલેક્ટ્રોન લાખ્ખો બહારે કરોડોની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

આ શીલેમેન્ટમાંથી જેમ એક ઇલેક્ટ્રીક લાઇટમાંથી ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે, તેમ ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. આ શીલેમેન્ટનાં એટમો જ્યારે ઘણાં ગરમ થઈ ઉત્કેરાય ત્યારે તે તેમાંથી જૂદાં પડી હવામાં બહાર નીકળી જાય છે. આ સંજોગોમાં તે વાયરમાંથી પણ જૂદાં પડી જાય છે. આ જાતનાં ઇલેક્ટ્રોન આપણા ઘરનાં રેડીઓમાં આપણને કામ આપે છે.

અદ્ભુત શક્યતા

ઇલેક્ટ્રિક વાયરમાંથી છૂટાં પડતાં ઇલેક્ટ્રોન આવતાં પચાસ વર્ષમાં ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનિયરીંગમાં ઘણી મોટી અને જબરજસ્ત ઉથલપાથલ કરશે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ઇલેક્ટ્રિક ડાયનેમોએ ઘણી ચળવળ વિજ્ઞાનિક આલમમાં કરી હતી.

અદ્ભુત વિપુલતા

આ વિજ્ઞાનીનાં પરમાણુ ઇલેક્ટ્રોનની વિપુલતા અસાધારણ હોય છે. નવાં રેડીઓ શીલેમેન્ટમાં એક ટાંચણીના માથા જેટલી જગ્યામાંથી લાખ્ખો અને કરોડો ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. ખિલાડીની ચામડીમાંથી બહાર પડતા વિજ્ઞાનિક તણખામાંથી કરોડો ઇલેક્ટ્રોન બહાર પડે છે. એક ઇલેક્ટ્રીક શીલેમેન્ટમાંથી દર પળે ઇલેક્ટ્રોન જેટલી સંખ્યામાંથી બહાર પડે છે તેની ગણતરી કહાડીએ તો ખચિત ભુદ્ધિ મુંઝાઈ જાય.

તાંબાના તારમાં

એક તાંબાના તારના નાનામાં નાના કકડામાં કરોડો ઇલેક્ટ્રિક પરમાણુઓ હોય છે. તાંબામાં એક એક એટમની આસપાસ ૨૯ ઇલેક્ટ્રોન ફેરફાર કરે છે; જેમ નાટકમાં એક બેલેટ માસ્તરની આસપાસ નાચનારી છોકરીઓ નાચે તેમ.

રબર

ઇલેક્ટ્રિસિટીના ગુડ કંડક્ટર ધાતુઓમાં વિજ્ઞાનિક એટમો વધારે હોય છે અને બીજાઓમાં નથી હોતાં તેમ નથી. રબર ગુડ કંડક્ટર નથી છતાં બીજી ધાતુઓ જેટલાંજ ઇલેક્ટ્રોન તેની અંદર હોય છે; પણ રબર અને ધાતુઓનાં ઇલેક્ટ્રોન વચ્ચે તફાવત એ હોય છે કે, રબરનાં ઇલેક્ટ્રોન પોતાનાં ઘરને એટલે રબરને વળગી રહે છે, જ્યારે ધાતુઓનાં ઇલેક્ટ્રોન રબર ઇલેક્ટ્રોન હોય છે અને તેને એક ઠેકાણે બેસી રહેવું પસંદ પડતું નથી.

વિજ્ઞાનિક કાસડો

માનવસમાજમાં અગાઉના વખતમાં ખબર-અંતર પહોંચાડવાનું કામ કાસડો કરતા હતા;

અને આગળના વખતમાં અને હાલના વખતમાં પણ કેટલીક માનવજાતો દુનિયામાં એક સ્થળે સ્થાયી રહેવાને બદલે ભટકતીજ ફરે છે.

તાંબાના તારની દુનિયા

એક તાંબાના પાતળા તારની અંદર જે ઇલેક્ટ્રોનની દુનિયા વસે છે, તેની અંદર પણ બે જાતનાં ઇલેક્ટ્રોન હોય છે:-એક જાતનાં ઇલેક્ટ્રોન એકજ સ્થાનપર રહે છે, બ્યારે બીજાં પરમાણુઓ હંમેશાં ભટક્યા કરે છે. હવે દરેક તાંબાના પરમાણુમાં ૨૯ ઇલેક્ટ્રોનનું એક કુટુંબ હોય છે, બીજાં ભટકતાં ઇલેક્ટ્રોન તેની આગળથી પસાર થઇ ત્યાં આગળજ થોભી જાય છે; અને સ્થાયી ઇલેક્ટ્રોનમાંથી કોઈ ઇલેક્ટ્રોન આગળ ધસે છે. આવું બન્યાજ કરે છે અને આ ક્રિયાથીજ વિજળીનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે.

સંપૂર્ણ ઇન્સ્યુલેટર

ઇલેક્ટ્રિસિયનોએ હજી સંપૂર્ણ ઇન્સ્યુલેટર શોધી કાઢ્યું નથી, પણ સાયન્ટિસ્ટો એવી આશા રાખે છે કે, આગળ ઉપર એવી ઇન્સ્યુલેટર-મેળવણી કે રસાયણ શોધી કાઢવામાં આવશે કે જે દશથી વીસ લાખ વોલ્ટનું વિજળીક બળ બહાર પાડશે. અત્યારે તો એવી જાતનું ઇન્સ્યુલેટર નથી. અત્યારે કોઇ સાયન્ટિસ્ટ કોઇ વાયરમાં કે ઇન્સ્યુલેટરમાં વધારે પડતું વિજળીક પ્રવાહનું દબાણ કરવા જાય તો ફાટી જવાનો સંભવ છે, અને એ અખતરો અત્યારે કરી જોવાનું પણ ધાસ્તીભર્યું છે.

પ્રગતિ

પણ વિજળીક શોધખોળોનો છેલ્લાં ૫૦ વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો આપણને જણાય છે કે, એ દિશામાં આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી છે. 'વેસ્ટિંગ હાઉસ રીસર્ચ લેબોરેટરી'ના પહેલા ડાયરેક્ટર મી. સી. ઇ. સ્કીનરે એક સ્થળે લાખણ આપતાં જણાવ્યું હતું કે, તેઓ પોતે કુલેજમાં હતા ત્યારે માનતા હતા કે, ઇલેક્ટ્રિકનો પાવર પાંચ માઇલ કરતાં વધારે લાંબે છેટે કદી મોકલી નજ શકાય; અને ૨૨૦ વોલ્ટથી વધારે વોલ્ટનું વિજળીક દબાણ આવી શકે નહિ. આજે ૨૦૦ માઇલ સુધી વિજળીક પ્રવાહ લઇ જવામાં આવે છે, અને ૬૦,૦૦૦ વોલ્ટનું વિજળીક દબાણ આપી શકાય છે. મી. સ્કીનરે જણાવ્યું હતું કે, એક સાયન્ટિસ્ટ આખી જીંદગી ઇલેક્ટ્રિક એટમની ખાસિયત શોધવા પાછળ કાઢે તોજ આગળ ઉપર કોઇ દિવસે ગમે તેટલા વોલ્ટનાં વિજળીક દબાણને પકડી રાખી શકે એવું ઇન્સ્યુલેટર શોધી કાઢી શકાય. વળી એનું પણ કારણ શોધવાનું રહ્યું છે કે, ઇલેક્ટ્રોનથી ભરેલા એક વાયર આગળ બીજો વાયર લાવવામાં આવે તો પહેલા વાયરના ઇલેક્ટ્રોન ઉસ્કેરાય ને શમાટે એકદમ નાચવા માંડી પ્રકાશના તણખા પાડે છે? મી. કીટનર નામના વૈજ્ઞાનિક આ વિષયમાં શોધખોળ કરી રહ્યા છે. તેઓ પણ 'વેસ્ટિંગ હાઉસ લેબોરેટરી'માં કામ કરી રહ્યા છે. મી. કીટનર ઉપરાંત મી. ટોનસન નામનો એક સાયન્ટિસ્ટ છે કે જે પીટસબર્ગની લેબોરેટરીમાં કામ કરે છે, તેણે લોહચુંબકના વિષયને પોતે નો કર્યો છે અને જીવનભર તેનીજ શોધખોળ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો છે; ને તે દુનિયામાં ચોખ્ખામાં ચોખ્ખું લોખંડ શોધવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. જગતમાં ચારે બાજુ હજી ઇલેક્ટ્રોન વેરાયેલાં પડ્યાં છે. આપણી આજુબાજુની હવામાં અને વાતાવરણમાં પણ ઇલેક્ટ્રોન છે. ઇલેક્ટ્રો-મેગ્નેટિક મોન્ગ્રાફી દુનિયામાં નવી નવી વિજળીની અદ્ભુત શોધો કરી શકશે. જગતમાં એવા સાયન્ટિસ્ટો પડ્યા છે કે જેઓ એક પ્રશ્ન લઇ તે પર આખી જીંદગીસુધી શોધખોળ અને અખતરો કર્યા કરે છે.

ચિત્રોનું ઓડકાસ્ટિંગ

વિજળીક પ્રવાહથી દૂર અવાજ મોકલવાની રીઠીઓ અને ટેલીફોનની શોધ અત્યારે પ્રચલિત છે, પરંતુ સાયન્ટિસ્ટો હવે ચિત્રો પણ ઓડકાસ્ટ કરી શકે છે. અમેરિકાના જનરલ ઇલેક્ટ્રીક કંપનીવાળા ડૉ. ઇ. ઓ. ડબ્લ્યુ. અલેક્ઝાન્ડરસને આ શોધ કરી છે, અને તે બધું અંશે બેલ ટેલીફોન સીસ્ટમને મળતી છે. આ અલેક્ઝાન્ડરસન ટ્રાન્સમીટરમાં જે ચિત્ર દૂર મોકલવાનું હોય તે એક જૂના જમાનાનાં ફોનોગ્રાફનાં સિલિન્ડરની માફક એક જોળ સિલિન્ડર પર વિંટળવામાં આવે છે અને વિજળીક ફિરજો મારફત તેના રંગો ફિરજોને લઇ જઈ દૂરના સેન્સિટિવ સ્ક્રીનને

પડદા પર તે રજુ કરે છે. આ પ્રમાણે 'ટેલીવીઝન' એટલે ઘેર બેઠાં નાટક કે દુનિયાનું કોઈ પણ દ્રશ્ય જોઈ શકવાની શોધ પણ નજદીકના ભવિષ્યમાં માણસજાત ઉપયોગમાં લઈ શકશે. એકસ-રેની અંદર પણ નવા નવા સુધારા વધારા થાય છે, અને ડૉ. બોઝ તો એટલે સુધી માને છે કે, વિજ્ઞાનિક કિરણોની મદદથી એક ખેતરમાંથી સેંકડોગણો વધારે પાક મેળવી શકાશે. સૂર્યનાં કિરણોને જીલી લઈ તેમાંથી વાયોલેટ ઇલેક્ટ્રિક કિરણો બનાવી દુઃખદર્દી સાજાં કરવાની શોધ તો થઈ ગઈ છે. આવતાં સો વર્ષોમાં વિજ્ઞાનીની દિશામાં માણસ શું શું નવી નવી શોધો કરશે તેની અત્યારે તો કલ્પના પણ નથી આવી શકતી. પેલા ઝેકાસ્લવકીઅન લેખક કાર્લકાલ્કે કલ્પના કરી હતી તે પ્રમાણે અમેરિકાના એક સાયન્ટિસ્ટે વિજ્ઞાનીની મદદથી યાંત્રિક માણસ સુધાં બનાવ્યું હતું. આ નવી નવી શોધોથી માણસજાત સુખી થશે કે એકબીજાનો સંહાર કરી નાખશે કે જગત અને પોતાની જાતને ઉંચા તબક્કાપર લઈ જશે, એ હજુ જોવાનું છે.

(તા. ૨૪-૧-૨૮ ના દૈનિક "હિંદુસ્થાન"માંથી)

૧૩૬-આંસુ સારતો અદ્ભુત હીરો

પૃથ્વરો પણ કેમ રડે છે તેનો ઇતિહાસ

હિંદમાં અને ક્ષત્રદેશમાં હીરાની ખાણો છે; અને જે જે દુનિયાના નામીયા હીરા છે તે સર્વે હિંદની ખાણોમાંથી નીકળેલા છે.

કેટલાક હીરા ઉપર સૂર્ય અને ચંદ્રની અસર થાય છે, એટલે સૂર્ય તેજસ્વી હોય ત્યાંલગી ઝળહળાટ કરે અને સૂર્ય આથમે એટલે આ હીરાનું નૂર ઝાંખું પડે છે. ચંદ્રની અસર પણ તેવાજ પ્રકારની થાય છે; એટલે ચંદ્ર ઉગે ત્યારે તેજસ્વી બને અને અસ્ત પામે ત્યારે ઝાંખા થાય. આ હીરાઓને 'સન-સ્ટોન' અને 'મૂન-સ્ટોન' કહે છે. હમણાં ત્રાવણકોરના ખજાનામાંથી એક હીરા મદ્રાસના ઝવેરી બજારમાં વેચાવા માટે આવ્યો હતો. આ ઝવેરીએ નવા વર્ષને દહાડે પોતાની પુત્રવધૂને એ હીરા આપવા વિચાર રાખ્યો હતો. આ હીરા સૂર્યના પ્રકાશમાં ભૂરા રંગનો હતો અને મધ્યાહને તે ચુલાખી રંગ આપતો હતો તેમજ સૂર્યના તડકામાં રાખવાથી પાછો ભૂરા રંગનો દેખાવા માંડ્યો. વળી અંધારામાં તે મુદ્દલ તેજ આપતો નહોતો અને સાંજના જ્યારે ચંદ્રનું તેજ પ્રકાશવા માંડ્યું ત્યારે પાછો હીરામાંથી ચળકાટ જણાયો. આ હીરાનું વજન પાંચ ફેરેટ છે. આ હીરાને ઝવેરીએ પોતાની ત્રીજેરીમાં રૂ તથા ઉનની ગાદીમાં સાચવીને રાખ્યો હતો. સવારે વેપારીએ ત્રીજેરી ઉઘાડી જોયું તો એ ગાદી બીની થયેલી માલૂમ પડી. રાત્રે આ હીરામાંથી કલ્પાંતને કારણે અશ્વપ્રવાહ આવ્યો હશે એમ જણાય છે; કેમકે ઝવેરીએ કહે છે કે, કેટલાક હીરા રાવે છે.

સીલોનના મ્યુઝિયમમાં એક મોતી એવું આવ્યું હતું કે જે ગજેંદ્રને જ્યારે મદ ચઢે છે ત્યારે ગંડરથળમાંથી ઝરેલું મોતી હોય એવું માલૂમ પડ્યું છે. આવી જાતના મોતી વિષે હિંદુ પુરાણોમાં અનેક તવારીખો છે; પરંતુ પશ્ચિમના લોકો તે માનતા નથી. તેઓ આ મોતી જોઈ ખાત્રી કરશે; કારણ કે મ્યુઝિયમના ડિરેક્ટર ડૉ. જોસફ પીઅરસન ડી. એસ. સી.એ જાતે જોઈને પૂરવાર કર્યું છે. આ મોતી ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું અને સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રવડે જોવાથી તેના તળાયામાં હાથીદાંત માલૂમ પડે છે. આ હાથીદાંત ચોખ્ખી રીતે જોઈ શકાય છે; એટલે કવિની કલ્પનામાં ગજેંદ્રનો મદ ઝરે છે, મોતી ખરે છે વગેરે જે બીના કહેવામાં આવે છે તે ખરેખરી બને છે એવું પૂરવાર થાય છે.

વરાહમીહીર નામના હિંદુ મહારાજાની શાસ્ત્રીએ ૪ થા સૈકામાં આવી જાતના મોતીવિષે પ્રુબ્બ લખ્યું છે. આ ઉપરાંત ખીજાં પણ મોતીઓ અજાયબભરેલાં પાકે છે-એટલે કે પવનનું

વાવાઝોડું હોય છે ત્યારે આકાશમાંથી મોતી ખરે છે; અને તેના રંગ તથા કદ દાડમનાં બીયાં જેવડું હોય છે. વળી તેમાંથી તેજનો ચળકાટ વિજળીના ચમકારા માફક થાય છે. આ મોતી જેઓ પાસે હોય તેઓને પવનના વાવાઝોડાની આગાહી થાય છે; અને કદાપિ વિજળીનો ભય રહેતો નથી.

સાપનો મણિ સાપના માથા ઉપર રહે છે અને રાત્રે તે સાપ મણિ એક સ્થળે મૂકીને વગડામાં શિકાર શોધવા નીકળે છે.

જો સાપ ગુસ્સે થાય તો આ મણિ પીગળે છે અને તેનું ઝેર બને છે.

પૂના પાસેના એક જમીનદાર પાસે આવો મણિ છે. તેનાથી જેને સાપના દંશથી ઝેર ચઢ્યું હોય તેઓ સાજા થાય છે.

આ મણિને જ્યાં સાપ કરજો હોય ત્યાં અડકાડવાથી ઝેર ચૂસી લે છે. આ પછી મણિને ગાયના દૂધમાં ધોવા.

મી૦ એચ. ડબ્લ્યુ. બીમેરીનો, બંગાળાની ધારાસભાના સભ્ય પાસે એક માણેક છે, જેમાં અંદરના ભાગમાં ઘોળી પાઘડી પહેરેલો આદમી આબેહુબ દેખાય છે. આ માણસની આકૃતિ માણેકમાં શી રીતે આવી તે બાબત હજી કોઈ અટકળમાં લાવી શકતું નથી. એ પણ આલમની અબ્બયબી લેખાય છે.

બ્રહ્મદેશના રાજા થીઓ પાસે માણેકના એરિંગની જોડ હતી, જેની નીચે કમળો આબેહુબ દેખાતાં હતાં. આ માણેકની જોડ ઝેર ઉતારવાનો યુગ્મ ધરાવે છે.

રાજાએ તે માણેકો મરણપર્યંત પોતાના કાનમાં પહેર્યાં હતાં અને મરણપથારીએ એ જોડ એક ચાકરને બંધીસ આપી હતી. આ ચાકર કોઈ સ્થળે નાસી ગયો છે, તેનો પતો નથી.

બુઢીના મહારાજા પાસે લીલમનું એક પ્યાલું છે, જેનો રંગ ઘેરો લીલો છે. એક મુહૂર્ત સુધી આ પ્યાલામાં જો તડકામાં પાણી ભરી રાખ્યું હોય અને તે ચામડીના દર્દી પીએ તો તેથી ચામડીનાં દર્દો મટે છે.

મુંબઈ ઇલાકાના એક સરદાર પાસે પાનાની નાની ખરલ તથા દસ્તો છે. જે જે દવાઓ આ ખરલદારા વાટવામાં આવે છે તેથી બદલજમીના રોગ સારા થાય છે.

ત્રાવણકોર રાજ્યમાં એક ગણપતિની મૂર્તિ માણેકની છે. આ ઉપરાંત બીજી મૂર્તિઓ નારાયણની પણ છે. આ મૂર્તિઓનો ઉપયોગ વાર-તહેવારે કરવામાં આવે છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

१३७-‘कल्याण’ का ‘भक्तांक’

हिंदी-भाषा-भाषी सहृदय सज्जनों के कल्याणार्थ ‘कल्याण’ ने ‘भक्तांक’ निकाल कर सच्ची साहित्य-सेवा का परमादरणीय सत्कार्य किया है। अनेक प्रतिष्ठारपद विद्वान् लेखकों के भक्ति-भाव-भूषित उत्कृष्ट निबंधों से परिपूर्ण, उक्त अंक की पृष्ठसंख्या २५० तक पहुँच गयी है। इसमें अनेक सिद्ध अर्थ सहजकत महाबलाओं की भक्ति-गाथाओं की भी दी गयी है। संपूर्ण निबंधावलि लगभग १०१ भूमिभागाओं से अंकित हो रही है। रंगीन अर्थ सादे, सज्ज मिठा कर पथ लावपूर्ण चित्रों का संग्रह भी अत्यंत सुंदर तथा सराहनीय है।

प्रथम चित्र भीष्म-प्रतिज्ञा का है। गांधीवारी धनुर्वीर अर्जुन की दयनीय दुर्दशा को देख कर क्रुद्ध केहरि की भांति लक्ष्मणसेवक भगवान् श्रीकृष्ण, भीष्मपर रथयुक्त चलाना चाहते हैं, किंतु अर्जुन पैर पकड़ लेते हैं। इसी विचित्र छटा है! देखने की अनती है। श्रीराम-जटाधर, अहंभयोद्धार, महाराज रतिदेव, लक्ष्मण रसमान तथा देवर्षि नारद अर्थ व्याध के चित्र विशेष उल्लेखनीय हैं।

पञ्च-संग्रह भी उत्तम रहा। श्री. वियोगी हरि, आशु मैथिलीशरण अर्थ पं० रामनरेश्वर की रचनाओं की भी भनोहर है। प्रथम पृष्ठपर लक्ष्मणसेवक सरदास का भ्रमर-गीत महाभारत के भीषण युद्ध की एक दिव्य छटा का दिग्दर्शन करा रहा है।

मनुष्य-श्रवण में मानवता अर्थ आध्यात्मिकता का संसार करनेवाले, माया-भरीयिका में पड़े हुये तृपार्त प्राणियों का सङ्ग में उद्धार करनेवाले तथा हीन जनों के भविष्य मन में निष्काम भगवद्भक्ति की पवित्र भंडाकिनी जला देनेवाले सर्वोत्कृष्ट लेखों पर किसी प्रकार की संभति प्रकट करना उनके गुण-गौरव को घटाने के समान है। पूज्यपाद श्री. अच्युत मुनि, श्री. सीताराम, श्री. अनंताचार्य, श्री. जयदयाल तथा पं० प्रसन्नदास ब्रह्मचारी छटादि विद्वानों के पाठ्यपूर्ण, वेदसंमत और प्रेमपिप्लु से ओतप्रोत निबंध युक्तियुक्त तथा सिद्धि-साधनपूर्ण हैं। “हरि रस भाते न रहछि, तिनको भनो अगाध” विशेष कहना ही व्यर्थ है।

महात्मा गांधी, सी. अक्ष. अर्जुन अर्थ श्री रानाड निक्सन की पंक्तिओं की भी प्रभावोत्पादक है। छतना सज्ज कुछ होते हुये भी ‘कल्याण’ के ‘भक्तांक’ का मूल्य केवल १।३० और वार्षिक (गेट ४) है। यह भी हिंदीसाहित्यसंसार के लिये एक महान् सौभाग्य की बात है।

अक्षरपद श्री हनुमानप्रसाद छोटार का परिश्रम और उत्साह सराहनीय रहा, जिसके लिये हिंदी साहित्य सदैव ही आभारी रहेगा। जो सुजन धार्मिक जगत के स्वर्ग-सौख्य का आनंदभूत पान करना चाहते हैं, अपने जात्रक अर्थ जालिकाओं में आत्मिक जल का शक्ति-शाली संसार करना चाहते हैं तथा परमानंद से परिपूर्ण प्रत्येक परिवार में शांतिस्थ का अनंत सात्राज्य स्थापित करना चाहते हैं, वे इस सुयोग को हाथ से न जाने दें, प्रत्युत ‘भक्तांक’ को भंगा कर उससे लाल उठावे। धनी-भानी व्यक्तियों का तो इसकी प्रतियों भंगा कर वितरण करना चाहिये। कन्यादान में देने के लिये वास्तव में यह कुंभ के कोष से कहीं अधिक अमूल्य निधि है। संप्रति जज्ज कि धार्मिक वृत्तियों तथा लावनाओं का लोप-सा हो रहा है, श्री. छोटार ने ‘कल्याण’ को ज-म दे कर दिग्गज का महान् उपकार किया है। पाश्चात्य विद्या की शिक्षा-दीक्षा से धार्मिक विचारों पर सतत कुंठाराधान हो रहा है। रहन-सहन, आन-पान, सज्जता-संस्कृति, सभी में दयनीय क्रांति का भी ज वपन किया जा रहा है। ऐसी संकटापन्न परिस्थिति के वातावरण को शुद्ध और परिष्कृत बनाने में तथा रही-सही भारतीय धर्मप्रवृत्ति को स्थिर रखने में केवल सनातन-शिक्षा-प्रचार ही समर्थ हो सकता है। जैसे सुरुचिपूर्ण उद्देश्य से परिष्कावित ‘कल्याण’ के लिये किस उद्देश्य में स्थान न होगा?

हमारी भगवत्प्रेम जगदीश्वर से यही प्रार्थना है कि वे ‘कल्याण’ के द्वारा न केवल दिग्गज-जति का, वरन् समस्त संसार का कल्याण करें! भारत के प्रत्येक घर में ‘कल्याण’ का प्रचार हो। तथारु! (“माधुरी” ना आशु-१९८४ अंक में लेखक-श्री. रमाशंकर मिश्र “श्रीपति”)

૧૩૮-આત્મશ્રદ્ધાનો રાહ

ઇતિહાસના અરુણોદયના કાળથી હિમાલયની ગિરિશિખાઓ જેનાં વિજયસ્તોત્રો વદી રહી છે, પુણ્યસલિલા ભાગીરથીની તરંગમાલાઓ જેની સ્તુતિગાથાઓ ગાઇ રહી છે; એ આ અજરામર ભારતવર્ષના કલેવરમાં નવપ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મહદ્દભાગ્ય કેવું હશે ? ભારતવર્ષનું પુનર્વિધાન કરવાની ધન્ય જીવનલ્હાણુ કેને લલાટે લખાઈ હશે ? આશા અને ઉત્સાહ, પ્રેમ અને પુરુષાર્થ, માતૃભક્તિ અને આદર્શ પ્રીતિનાં અજવાળાંથી ઝળહળતાં નયનોવાળા તરુણોને હું જોઉં છું અને મારા અંતરમાંથી નાદ ઉઠે છે કે આ-આ યડભાગી યુવકોના હાથેજ ભારતવર્ષનું પુનરુત્થાન નિર્માયું છે. જેઓ ભારતમાતાને ફરી વાર જગદંબા બનાવવાના છે, જેઓ એ જનનીના જયજય-કારનો ઝુંડો અવનીબરમાં ફરકાવવાના છે, એ તરુણોને-નૂતન ભારતવર્ષના એ નિર્માતાઓને હું પ્રણામ કરું છું.

ભારતવર્ષનું પુનર્વિધાન ખ્રિટનની કે ખ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓની રહમદિલીને આધારે નહિ થઇ શકે. એનો રાહ જુદો છે. પુનર્વિધાનનો રાહ એ આત્મશ્રદ્ધાનો રાહ છે. પુનર્વિધાન તપશ્ચર્યાની શક્તિથીજ સિદ્ધ કરી શકાશે; રાજરમતના ખેલનારાઓ નહિ, પણ તપસ્વીઓજ પુનર્વિધાન કરી શકશે. નૂતન ભારતવર્ષ, જે જગતની પ્રગ્ભઓને નવસંદેશ પાઠવવાનું છે, જે જગદ્ગુરુ બનવાનું છે, જે માનવજાતના વિનમ્ર સેવકતરીકે નવી તવારીખ રચવાનું છે, તે નૂતન ભારતવર્ષ-તે સ્વાધીન, આત્મનિષ્ઠ, આત્મશ્રદ્ધાવાન ભારતવર્ષ-બ્રહ્મચર્ય, વિશુદ્ધિ અને તપશ્ચર્યાની શક્તિવડેજ સર્જી શકાશે.

યુવકો ! ભાવી ભારતવર્ષના આશાસ્ત્રભો ! તપશ્ચર્યાની શક્તિ જમાવો. પુરાણા ગ્રંથોમાં ઋષિ-વરોએ ગાયું છે કે, તપથીજ આ વિશ્વનો ઉદ્દભવ થયો છે; અને હું વિનમ્ર વાણી ઉચ્ચારું છું કે, તપશ્ચર્યાથીજ-તપસ્વીઓની શક્તિથીજ નવવિશ્વનું નિર્માણ થશે. તરુણો ! આ તપશ્ચર્યાનો સંદેશ જીવનમાં વણી કાઢો. આત્મસમર્પણ, આત્મનિયમન, આત્મશુદ્ધિ અને બ્રહ્મચર્યના ચતુર પાયા ઉપર જીવનની મહેલાત ઉભી કરો.

ભારત માતા આજે એવા યુવકો માટે પોકાર કરી રહી છે. દારિદ્ર્યના લેખાસમાં સબળ થયેલા અને હૃદયમાં એક માતૃમુકિતનું રટણ કરતા બ્રહ્મચારી યુવકોનાં વૃદ્ધો જે દિવસે ભારતવર્ષના ગામે ગામ ધૂમતાં હશે, એ તપસ્વી યુવકોની ટુકડીઓ જે દિવસે ભારતવર્ષનું ગામડે ગામડું પગ તળેથી કાઢી નાખશે, તે દિવસે ભારત માતાના દેવાલયમાં સ્વરાજ્યની નોખતો વાગતી હશે ! જે યુવકોનું એવું મહદ્દભાગ્ય નિર્માયું છે, જેમને કીરતારે ભારતવર્ષના નવવિધાનના નિર્માતા નિયોજ્યા છે તેમને-એ યડભાગી બ્રહ્મચારી તપસ્વીઓને-અનેકાનેક પ્રણામ હો !

સાધુ વાસવાણી

(તા. ૨૧-૪-૨૮ ના “સૌરાષ્ટ્ર”નું મુખપૃષ્ઠ)

૧૩૯-પ્રાચીનકાલની શ્રાવણી

૬૬૭

આજકાલ શ્રાવણીના ઉત્સવપર કોઇ પણ પ્રકારના યજ્ઞ-યાગાદિ કરવામાં આવતા નથી. પ્રાચીન સમયમાં એવું ન હતું. “શ્રાવણ્યાં પૌર્ણમાસ્યાં શ્રવણાકર્મ” “અસ્તમિતેસ્થાલીપાકં અપયિત્વા” ઈં સૂતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અગાઉના સમયમાં ઋષિઓદ્વારા શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમાને રોજ સાયંકાળે કોઈક મહાયજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતું. તે સમયે એ યજ્ઞદ્વારા સાંસારિક તથા પારલૌકિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવતી. આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં યજ્ઞનું પરમ પ્રશંસનીય વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ દિવસે કરવામાં આવતા યજ્ઞને “શ્રવણાકર્મ” એ નામ આપવામાં આવતું. ગ્રહણ-સંક્રાંતિદોષવર્જિત શ્રવણ નક્ષત્રવાળી પૂર્ણિમાના રોજ તે કરવામાં આવતો હોવાથી તેનું નામ ‘શ્રવણાકર્મ’ પડ્યું; અને તે દિવસ “શ્રાવણી” નામથી વિખ્યાત થયો.

તે દિવસે પ્રાતઃકાળે પ્રાચીન સમયના ગુરુઓ પોતાના શિષ્ય-સમુદાયોસહિત કોઇ સ્વચ્છ જગ્યાએ કિનારે જઈ વેદોના પ્રારંભ કરતાં પહેલાં વૈદિક મંત્રોના દ્રષ્ટા ઋષિઓનું પૂજન કરતા. એજ પ્રાચીન પદ્ધતિ આજકાલ પણ મંદ ઉત્સાહપૂર્વક કરવામાં આવે છે. આમાં સર્વપ્રથમ કર્તવ્ય તે સંકલ્પ કરવો. વૈદિક કાળમાં કયો સંકલ્પ બોલવામાં આવતો તેની અત્યારે માહિતી નથી; પરંતુ અનુમાનથી જણાય છે કે, અર્વાચીન સંકલ્પોના ભાવવાળાજ સંકલ્પો જૂદી ભાષામાં બોલાતા. આજકાલ હેમાદ્રીકૃત સંકલ્પો ધણાખરા પ્રયોગોમાં આવે છે. તેમાં કહેવાય છે કે “શ્રી-ભગવાન નારાયણની રચેલી અનંત કોટિ બ્રહ્માંડસ્વરૂપ સૃષ્ટિમાં એક અમારું બ્રહ્માંડ છે, જેમાં ૧૪ લોક છે. અમારા લોકનું નામ ભૂલોક છે, જેના સાત દ્વીપોમાં જંબૂદ્વીપ છે અને તેને અમે અમારો કહીએ છીએ. જંબૂદ્વીપના નવ ખંડોમાંના એક ભારત નામના ખંડમાં આર્યાવર્તમાંના બ્રહ્માવર્ત નામના ક્ષેત્રમાં અમુક સ્થાનપર હું.....” બસ, આટલું કહેતાંજ કહેનારની તુચ્છતાને પરિચય મળી જાય છે. ઈશ્વરની આ વિશાળ અનંત સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય તો આકાશચુંબી લહેરોવાળા સમુદ્રમાં પડેલા એક તણખલા જેવો છે. મનુષ્યને સમસ્ત સંસારના વિધાતા ઈશ્વરની સમક્ષ નમ્ર બનાવવાનો આ સંકલ્પનો હેતુ છે.

સંકલ્પમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ગયા વર્ષમાં જેટલાં કાયિક, વાચિક કે માનસિક પાપો થયાં હોય તે સર્વને દૂર કરવા માટે (અમુક નામનો દિવ) હું વેદોને ગ્રહણ કરીશ. પ્રમાદવશ થઇ કરવામાં આવેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો આ ઉત્તમ સમય આપણા પૂર્વજોએ નક્કી કર્યો છે.

સંકલ્પ પછી વિવિધ પ્રકારની ઔષધિઓથી સ્નાન કરવામાં આવે છે; જેમાં દૂર્વા અને દર્ભ મુખ્ય છે. પ્રાચીન સમયના મનુષ્યો અનેક જાતના વિદેશી અપવિત્ર સામુનો ઉપયોગ કરી પોતાના શરીરને દૂષિત નહોતા કરતા; પરંતુ ગોમય સમાન અપૂર્વ જંતુનાશક સુલભ વસ્તુઓનો શરીરે લેપ (અને પછી શુદ્ધ જળથી સ્નાન) કરી સ્વચ્છ થઇ આરોગ્ય રહેતા.

કેડ સુધી પાણીમાં ઉભા રહી અનેક પાપનાશક મંત્રોના જપ કરવા માટે આ દિવસ નક્કી કરાયો છે; અને એજ દિવસ શામાટે? પ્રાચીનકાળના મનુષ્યો તો હરહમેશ ઉડા પાણીમાં ઉભા રહી જપાદિક કરતાજ હતા. આના પરિણામે તેઓ એકલા માનસિકજ નહિ પરંતુ (ડૉ. લુઈ ક્રૂનેના મત પ્રમાણે એકાંતસ્નાન કરી) શારીરિક વ્યાધિઓથી પણ દૂર રહેતા.

તે દિવસે પંચગવ્યરૂપી મહોષધિનું પાન કરવાથી પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓ ધણા દિવસોને માટે રોગોના હુમલાથી બચી જતા. તે દિવસે સ્નાન-સંધ્યાથી પરવારી ઋષિઓ, ‘યજ્ઞામતો’ ‘સદ્ગુણી’ ‘ચિદ્રાદ’ તથા ‘યદેતન્મંડલં તપતિ’ એ સંહિતા તથા બ્રાહ્મણરૂપ વેદસૂકો કે અધ્યાયોનો પાઠ કરતા કરતા તેજઃપ્રજ્વળ શ્રીભગવાનના ચક્ષુસ્વરૂપ સવિતાદેવતાનું ઉપસ્થાન કરી અન્ય કાર્યોનો પ્રારંભ કરતા. જે દેવે યોગી યાજ્ઞવલ્ક્યને વેદનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે સૂર્યનારાયણની સ્તુતિદ્વારા પ્રાચીન મનુષ્યો તેજ તથા વિદ્યાવૃદ્ધિની કામના કર્યા કરતા.

તે પછી શ્રી ગણેશ, બ્રહ્મા, નારાયણ, શંકુ વગેરે દેવતાઓનું વિધિપૂર્વક ગંધાદિકવડે

પૂજન કરી શૌનક, શાંડલ્ય, માંડવ્ય, વત્સ, વામકક્ષાયણુ આદિ મંત્રોક્ત તથા વંશોક્ત, ઋષિ-ઓનું અને ગાયત્રી, ઉષ્ણિક, અનુષ્ટુપ આદિ છંદોનું સ્મરણ-પૂજન કરવામાં આવતું. વર્તમાન મન્વંતરોના સપ્તર્ષિઓનું પણ આવાહન તથા પૂજન આજકાલ કરવામાં આવે છે. જેઓનાં નામ-કશ્યપ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ તથા અરુંધતીસહ વસિષ્ઠ વગેરેના પૂજન પછી ઋષિઓનું તર્પણ કરવામાં આવતું; તેથી આ ઉત્સવનું ખીલું નામ ‘ઋષિતર્પણી’ પણ ધણું છે. આ દિવસે ઋષિપૂજન પછી નવીન યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું એ મુખ્ય કર્તવ્યોમાંનું એક છે.

પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જેમ વેદતત્ત્વ સમજી તેના જગતમાં પ્રચાર કર્યો હતો, તેમ આપણુ સર્વનું એ કર્તવ્ય હોવું જોઈએ કે, વેદોક્ત જ્ઞાનરાશિને પોતે સમજે તથા જગતમાં આપી રહેલા અજ્ઞાનાંધકારને વેદપ્રચારરૂપી સ્પર્શના આલોકથી હટાવી જગતમાં ભારતવર્ષનું મસ્તક ઉન્નત તથા પ્રકાશવાન કરે. જો કે શ્રાવણી જેવા પ્રસંગોપર દેવપૂજા તથા હવન વગેરે પુણ્યકાર્યો પણ કરવામાં આવતાં, તથાપિ તેમાં વેદચર્યાનું પ્રથમ સ્થાન રહેતું. એ દિવસનું મુખ્ય કાર્ય તો વેદનો પ્રારંભ કરવાનું છે; અને આથીજ તે દિવસનું નામ “ઉપાકર્મ” પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. આજ દિવસથી પૂર્વસમયના ભારતવર્ષનાં વિદ્યાલયોમાં વેદ શીખવવાનો પ્રારંભ થતો. એ વિદ્યાલયો કેવા પ્રકારનાં હતાં તે વિષેનું ટુંક વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

જે દિવસોમાં સર્વત્ર વેદનો પ્રચાર હતો, તે દિવસો ભારતવર્ષમાં સુવર્ણયુગ જેવા હતા. તે સમયના વિદ્યાર્થીઓ આજકાલના વિદ્યાર્થીઓની પેઠે વિદ્યાસી નગરોમાં ખેલવામાં આવેલી સ્કૂલ-કોલેજોમાં રહીને ફેશનનો અભ્યાસ કરી વિદેશી સભ્યતાને પોતાનામાં દાખલ નહોતા કરતા. તેમનાં વિદ્યાલયો નગરોના સહવાસથી ધણે દૂર અને આયુષ્યપ્રદાયક ખુલ્લા મેદાનમાં હતાં. અનેક વૃક્ષોની ઘટાઓથી ઘટાદાર અનેલા, કોઝાલોના ગાનથી ટહુકી રહેલા, એવા શીતલ મંદ સુગંધયુક્ત પવનોવાળાં વન-ઉપવનોમાં યુરુજનોના ચરણક્રમણ સમીપ ખેસીને પ્રાચીન કાળના વિદ્યાર્થીઓ અનેક શાઓનું અધ્યયન કરતા. જગતને હથેળીમાંના આમળા જેવું જાણનારા અનુભવી અધ્યાપકોનાં સારગર્ભિત વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી જે અસંખ્ય લાભ થતો તે ખરેખર અકથનીય છે. હોમના ધૂમાડાવાળી એવી સુવાસિત પર્ણકુટીઓમાં આસન લગાવી વિદ્યાર્થીઓ નિયમપૂર્વક નિત્ય સંધ્યાવંદનાદિ કાર્ય કરતા હતા. કલકલ નિનાદ કરતી, સ્ફટિક જેવાં સ્વચ્છ જળવાળી અને રસવતી એવી કલ્યાણકારી સરિતાઓનાં નિર્મળ જળમાં સ્નાન કરવું, નૈસર્ગિક ફળ તથા સાધારણ અન્ન અને ચોખ્ખાં ઘી-દૂધનાં ભોજન, શીતળ વૃક્ષછાયામાં વિશ્રામ, યુરુને નિવેદન કરી ભોજન કરવું, સત્ય બોલવું, સદાચારપૂર્વક રહેવું વગેરે વગેરે પ્રાચીન ભારતના વિદ્યાર્થીઓનાં મુખ્ય કાર્યો હતાં. એવુંજ સ્વાભાવિક જીવન વ્યતીત કરતાં તેઓ ઉચ્ચ ક્રોડિના અપૂર્વ વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી કૃતાર્થ થતા હે ભગવાન! શું ફરીથી ભારતની પૂર્વવત્ અવસ્થા નહિ થાય? પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાર્થીઓને માટે આવું વાતાવરણ ઉપયોગી માનવામાં આવતું. આવી એક એક વિદ્યાપીઠમાં હજાર હજાર વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનો પ્રબંધ રહેતો. આવી વિદ્યાપીઠના પ્રધાન અધ્યાપકને ‘કુલપતિ’ કહેવામાં આવતા; અને તેમની ‘સેશન’ (સત્ર) આ શ્રાવણીના દિવસથીજ શરૂ થતી. અહીં હવે કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે, પ્રાચીન વિદ્યાલયો ‘રેસીડેન્શિયલ’ હતાં.

“અધ્યાયોત્સર્જનં માઘ્યાં પૌર્ણમાસ્યાં વિધીયતે” એ વચનાનુસાર માઘ માસના અંતમાં વેદો ભણાવવાનું બંધ થતું. વાસ્તવમાં માઘ માસ પછીથી વેદ જેવો કઠિન ગ્રંથ ભણવો પણ નહિ જોઈએ; કેમકે વિષય જેટલો કઠિન હોય તેટલોજ અધિક શ્રમ તેના અધ્યયન તથા મનનને માટે લાગે છે. અને એ તો દેખીતુંજ છે કે, જેટલી મહેનત અન્ય દિવસોમાં વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે તેટલી ગરમીના દિવસોમાં નજર કરી શકે. ભગવાન વેદની કઠિનતાનાં દર્શાવવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. સર્વ કોષ જાણે છે કે, વેદનું તત્ત્વ સમજવું એ કંઈ હરેક જણ કરી શકે તેવું કામ નથી. ફાલ્ગુન માસના આરંભથીજ વૈદિક ‘ડીપાર્ટમેન્ટ’ બંધ કરી દેવામાં આવતું; અને વસંત-શીખમ-ત્રણ ઉપરાંત શ્રાવણીને દિવસે વેદની ‘સેશન’ (સત્ર) શરૂ કરી શરદઋતુના ખીજ

દિવસથી નિયમપૂર્વક વેદાધ્યયન કરવામાં આવતું; જે શરદ, હેમંત તથા શિશિરના અંતર્યામીત ચાલતું-વિદ્યાર્થી બાકીના ૬ માસમાં શુ કરતા તે વિષે કહેવાય છે કે, તે દિવસોમાં તેઓ શિક્ષાદિ-વેદાંગ, ઇતિહાસ, રાજનીતિ, દર્શન, પુરાણ, સ્મૃતિ, ભૂગોળ, ખગોળ વગેરે વગેરે વિષયોનું અધ્યયન કરતા તથા ચોસડે કળાઓ શીખી લેતા.

એ દિવસે ભદ્રાવર્જિત ત્રીજા પહેરે પુરોહિત યજમાન, સ્ત્રી, પુરુષ અને શુરુ શિષ્યોના હાથે મંત્રાવડે પવિત્ર કરેલી સુવર્ણયુક્ત રેશમી રાખડી બાંધતા, કે જે જોવામાંજ સુંદર નહિ પણ સુવર્ણ આદિના સંયોગથી શરીરને પણ હિતાવહ થતી; તેથી આ ઉત્સવનું નામ ‘રક્ષા-બંધન’ પણ પ્રચલિત છે.

આવણીનો વેદની સાથે વિશેષ સંબંધ છે. એ પરમ ઉત્તમ દિવસે શ્રીભગવાને હયગ્રીવ નામનો અવતાર ધારણ કરીને સામવેદનો પ્રચાર કર્યો હતો. એજ સામ આજે નષ્ટપ્રાય થઈ રહ્યો છે. તેની પઠન-પાઠન-પદ્ધતિનો પ્રચાર બહુજ થોડો છે. આ દિવસે શ્રીનારાયણનો અવતાર થવાને લીધે આ ઉત્સવને ‘શ્રીહયગ્રીવ જયંતિ’ પણ કહે છે.

આપણું કર્તવ્ય છે, કે શ્રીભગવાન હયગ્રીવજીનું સ્મરણ કરી આપણે પણ આજથી વેદના વિદ્યાર્થી બની આપણું વેદાનુયાયી નામ સાર્થક કરીએ.*

(સં. ૧૯૮૪ ભાદ્રપદ-આશ્વિનના “પ્રબોધ”માંથી)

૧૪૦-જય વજરંગ !

જે કામ કરતા હોઈએ તે કામમાં બધી ઇંદ્રિયો પરોવી દમ્ભે એ હનુમાનના અનુકરણનો પહેલો પાઠ છે. એ કરવાને માટે આંખને નિશ્ચલ અને ચોખ્ખી રાખવી જોઈએ. આંખ આપ્તા શરીરનો દીવો છે અને શરીરનો તેમ આત્માનો દીવો છે, એમ કહીએ તો ચાલે; કારણ કે જ્યાં સુધી આત્મા શરીરમાં વસે છે ત્યાંસુધી તેની પરીક્ષા આંખથી થઈ શકે છે. માણસ પોતાની વાચાથી કદાચ આડંબર કરીને તે પોતાને છુપાવી શકે, પણ તેની આંખ તેને ઉઘાડે પાડશે. તેની આંખ સીધી-નિશ્ચલ ન હોય તો તેનું અંતર પરખાઈ જશે.

હનુમાનની આંખ નિશ્ચલ હતી, અને તે સદા બતાવતી હતી કે, રામનું નામ જેમ તેમની જીભ ઉપર નિરંતર હતું તેમ તેમના હૃદયમાં ભરેલું હતું; અને તેમને રોમેરોમે વ્યાપેલું હતું.

આપણે અખ્યાતઓમાં હનુમાનની સ્થાપના કરીએ છીએ એ મને ગમે છે; પણ તેનો અર્થ એ નથી કે, આપણે કેવળ શરીરે બળવાન થવા ઇચ્છીએ છીએ અથવા હનુમાનના શરીરબળનીજ આરાધના કરીએ છીએ. શરીરે બળવાન જરૂર થઈએ, પરંતુ એ પણ જાણી લઈએ કે, હનુમાનનું શરીર રાક્ષસી નહોતું; તે તો વાયુપુત્ર હતા, એટલે તેમનું શરીર હલકું ફૂલ જેવું હતું અને છતાં કસાયેલું હતું. પણ હનુમાનની વિશેષતા તેમના શરીરબળમાં નહોતી, તેમની ભક્તિમાં હતી. તે રામના અનન્ય ભક્ત હતા, તેમના શુલામ હતા, રામના દાસત્વમાંજ તેમણે સર્વસ્વ માન્યું; અને તેમને જે સેવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું, તે તેમણે વાયુના વેગે કર્યું. એથી હનુમાનની આરાધના કરીએ છીએ, અને વ્યાયામશાળામાં હનુમાનની સ્થાપના કરીએ છીએ તે એ અર્થે કે, વ્યાયામ કરીને પણ આપણે દાસ બનવાના છીએ—ભારતના દાસ, જગતના દાસ; અને તેમ કરીને ઈશ્વરના દાસ બનવાના છીએ, એ દાસત્વમાંથી આપણે ઈશ્વરની ઝાંખી કરીશું.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

१४१-मिश्र का एक महात्मा

“अलखनगर विद्यालय के छात्रोंने सरकारी आज्ञा की अवहेलना की है। उनका नेता धर्मदास अमीर मुझसे मिला था। उसने कुछ बातों की ओर मेरा ध्यान आकर्षित किया था; परंतु उसकी बातों से तो यही मालूम पड़ता है कि वह मिश्र देश का एक बड़ा भारी शत्रु है।”

मिश्र के ब्रिटिश शासक की इस बात के उत्तर में उसके एक सहयोगी सेनापति गोर्डन ने आश्चर्यचकित हो कर कहा—“शत्रु!”

“हां, शत्रु! क्योंकि वह अधिकारियों और जनता के सैनिक विभाग से अलग रहने के लिये इस कारण कहता है कि युद्ध अधार्मिक है। देश और समाज के लिये, वर्तमान परिस्थिति में सर्वथा अहितकर है।”

“हीक तो है!”

“सुनो बी! वह मिश्रवासियों के कहता है कि जहां धर्म की और शासकवर्ग की आज्ञाओं में विरोध दिखाए दे, वहां धर्म की आज्ञा मानो! यह तो प्रत्येक व्यक्ति के स्वच्छंद बना देना है, मानों सरकार कुछ है ही नहीं!”

यही नहीं, वह तो स्पष्ट कहता है कि मिश्र अब एक मिलकुल स्वतंत्र देश होगा। वह तो भुल्लुभुल्ला राष्ट्रीयता की पुकार मचाये हुआ है, जिसका स्पष्ट अर्थ है नील नदी के तटपर घुंघुंटे के प्रभुत्व का अंत!”

गोर्डन ने कुछ उत्तर देने का प्रयास किया, परंतु कोधित जनरल ने अधीरता से कहा—“मैं तुमसे तर्क नहीं करना चाहता। धर्मदास बड़ा बालबाण है। धार्मिकता और राष्ट्रीयता के नाम पर वह उथल-पुथल मचा देना चाहता है—अधर्मता का साम्राज्य स्थापित करना चाहता है।”

“धर्मदास अमीर ने आपसे किस बात की बर्बाद की?” गोर्डन ने दृष्टी न्यूनता से पूछा।

“उसने कहा कि हम अलखनगर के तोड़ देने की अपनी आज्ञाएं वापिस ले लें—अर्थात् सरकार के विरुद्ध पक्षपात करने के साधन को अखंड रहने दें। यह कभी नहीं हो सकता, गोर्डन! किसी भी हालत में नहीं हो सकता!”

कोध से आगे के आह्वान होने के कारण ब्रिटिश शासक ने थोड़ी देर ठहर कर फिर कहा—

“गोर्डन! सभ्य तैयारी हो चुकी है। शहर कोतवाल तुम्हें तुम्हारे क्वार्टर से समय पर बुला जाएगा; और उसके बुलाने पर तुमको सैनिकों के एक रेजिमेंट—सुना, सशस्त्र रेजिमेंट—पैदल सिपाहियों की एक बटाली के कर अलखनगर विद्यालय बंद करना होगा, विद्यालय के घेरे लेना होगा, और? और तुम्हें आज्ञा है कि विद्यालयों के छात्रों और अध्यापकों को निकाल आकर करने के लिये अस्त्रशस्त्र का भी उपयोग कर सकोगे। याहो जिस बात का सहारा लेना पड़े—सुना? याहो जिस तरह हो, तुम्हें सरकारी हुकूम का पालन करना होगा!”

जनरल की ऐसी उत्तेजनापूर्ण आज्ञा सुन कर गोर्डन ने बड़े भारी संयम के साथ कहा—

“दुःख है कि मैं नृशंसतापूर्ण यह काम न कर सकुंगा। यदि यह काम आवश्यक ही है, तो इसके लिये किसी दूसरे व्यक्ति को नियुक्त कीजिये।”

“यह हो नहीं सकता। तुम्हें ही यह काम करना होगा। तुम्हीं इसके लिये उपयुक्त हो।”

“आप जे याहो सो करें, कर्टमार्शल करें अथवा अर्मास्त। मैं यह राक्षसी कृत्य नहीं करुंगा। धर्म साक्षी है, मैं ऐसा नहीं करता। मैं सैनिक हूँ, इसका मुझे गर्व है; परंतु मुझे इस गौरव से वंचित.....”

सरकार का निमक भा कर तुम आउं वक्त पर इस प्रकार घोषणा होगी? ऐसा मुझे ज्ञात न था! यदि तुम सरकार के साथ विश्वासघात ही करना चाहते हो, तो अपना त्यागपत्र दे

सकते हो; परंतु अभी तो तुम मेरे सैनिक हो, मैं तुम्हें आता दे चुका हूँ, तुम्हें उसका पालन करना होगा ! यह मेरी सभसे अधिक रियायत तुम्हारे साथ है।”

गोर्डन के मन में लारी सत्राम हो रहा था, उसने दृढ़तापूर्वक कहा—“मुझे कहते दुःख होता है कि मैं आपकी इस आता का पालन करने से मजबूर हूँ। आप मुझे अल-अजहर के विद्यार्थी और अध्यापकों को निकाल देने की ही आता नहीं दे रहे हैं, यदि सैकड़ों, नहीं नब्बे, हजारों के भूत से मेरे और मेरे सैनिकों के हाथ रंगने का भी कहते हैं।”

“दुष्ट ! कैसी भेड़ही आत है !” जनरल ने धृष्टता से कहा—“ये कायर मिश्रवासी लोग सैनिकों के आगे हठेगे ? अङ्क देभते ही थिडियों की तरफ उड़ जावेंगे ! अगर हठे भी, तो यह दोष उनका ही होगा ! सोचो, समझो, मेरी आता का पालन करो !”

“मैंने सोच लिया, और समझ लिया ! मुझे दुःख है कि मैं आपकी आता का अज भी विरोध करता हूँ। यदि आपका इस काम में सहायता हूँगा, तो वह मेरे लिये और भी अधिक दुःख की आत होगी। इस काम से निरीह प्रज के भूत की नदियों अल जयंगी, सारा देश रो उठेगा, अशांत हो जायगा, भारत में, यूरोप में, अमेरिका में सर्वत्र भग्वेड का मान भर्दित हो जायगा। धायकों और मृतकों के जिलजले स्त्री लज्जों की आहों भग्वेड के सिंहासन का ही नहीं, आकाश का भी हिला देंगी ! इस प्रकार हम अपनी जड़ अपने आप ही काटेगे और शीर इस कलंक का टीका किसके सिर लगेगा ? आप जरा सोचें तो ?”

युवक गोर्डन की धतनी दृढ़तापूर्वक आतों सुन कर जनरल थोड़ा विचलित हुआ, उसने कुछ शांत हो कर कहा—“यदि तुम्हारा जैसा ही कहना है, तो मैं इस आता को जेक शर्त पर वापिस ले सकता हूँ। तुम्हें घरमाधल को-सारे पद्यों की जड़ को-जिना जिलजल देश से आहर कर देना होगा।”

“यह भी संभव नहीं। मिश्रवासी घरमाधल को महात्मा मानते हैं। उसके साथ अत्याचार करना सारे देश के साथ-उन्के धर्म के साथ अत्याचार करना होगा। उनकी दृष्टि में जैसा काम मानवता के प्रति, धर्म के प्रति, अपराध करना होगा।”

“यह सभ ठीक हो सकता है; पर हम सैनिक हैं; हमें धन आतों पर सैनिक की दृष्टि से ही विचार करना होगा। जिना किसी वादविवाद के मैं पूछना चाहता हूँ कि तुम मेरी आता पालन करने के लिये तैयार हो या नहीं ?”

“यह तो जधन्य पाप होगा।”

“पाप अथवा पुण्य, इससे तुम्हें क्या मतलब ? क्या तुम मेरी आता का पालन नहीं करोगे ?”

“यह मेरी आत्मा के विरुद्ध होगा।”

“प्रश्न तुम्हारी आत्मा का नहीं है, प्रश्न है सम्राट् के आये नभक को हलाल करने का और मेरी आतापालन का।”

“जज मैंने सैनिक की दीक्षा ग्रहण की थी, तज क्या मैंने अपने मनुष्य के अधिकारों का भी जेय दिया था ?”

“अपने अधिकारों की जर्या मत करो, याद रकभो, सभसे पहले तुम सैनिक हो।”

“हां, मैं सैनिक हूँ; पर इससे भी पहले मैं मनुष्य हूँ।”

जनरल का क्रोध निस्सीम हो गया। गोर्डन को इस प्रकार प्रतिवाद करते देख कर जनरल ने आवेश में उसके सैनिक के चिह्न धीन लिये, उसे सभ प्रकार से अपमानित किया; परंतु धीरवीर गोर्डन ने दृढ़तापूर्वक कहा—

“जेक अनुचित आता का पालन नहीं हो सकता। यह आता सर्वथा अनुचित है, अन्यायपूर्ण है। आप मुझे हत्या करने का कह रहे हैं-हत्या करने का ! जनरल ! गोर्डन जेक सभ्या सैनिक है, वह जैसा नहीं कर सकता !”

जेक सभ्य सैनिक की लांति धतने जेये पद का भी तृथुवत् समझ, जते-जते गोर्डन ने

ફિર કહા—“જનરલ! યાદ રખિયેગા, એક દિન એસા બી આવેગા, જિસ દિન યે સખ ઘટનાયે મેરે સે બી અધિક આપકે લિયે આત્મ-સંતાપ-પ્રદ હોંગી.”

(૨)

“મારો! ઉસ પાછુ છોકરે કો!” અલ-અજહર કે આગે એકત્રિત સેના કે સ્થાનાપન સેનાપતિ ને ક્રોધ સે કાંપતે હુએ કહા. દૂસરે હી ક્ષણ કઇ ખંદકે એકસાથ ઉઘી હુઇ, ગોલિયો ફંગી ઔર વિદ્યાલય કી ઉઘી દીવાર સે એક ક્રેમલ ખાલક કા મૃતશરીર રાસ્તે મેં આ કર ધડામ સે ગિર પડા! સેનાપતિ લાશ કો ફેંક દેને કા હુકમ દે હી રહા થા કિ એક ચીત્કાર સુનાઇ દી ઔર દૂસરે હી ક્ષણ સૈનિકોં કો સંસાર કી સખસે અધિક શક્તિશાલિની માતૃદેવી કો રાસ્તા દેના પડા. ક્રોધ ઔર દુઃખ સે વ્યથિત માતા અપને મૃતપુત્ર કે પાસ ખડી દિખાઇ દી.

ઉસ દેવી ને અપના કાલા ધુંધટ હટા દિયા થા. પુત્ર કે શવ ગોદ મેં લે જાતી સે લગા વહ ફૂટ-ફૂટ કર રોને લગી. ઇધર અત્યાચારપીડિત નિર્દોષ માતા કા કરુણ-કંદન હો રહા થા, ઉધર સૈનિકગણ અલ-અજહર વિદ્યાલય કે વિશાલ પ્રાંગણ મેં ધુસ રહે થે. પાંચ હજાર વિદ્યાર્થી ઔર અધ્યાપક શાંતિપૂર્વક વિદ્યાલય મેં ડટે હુએ થે. વે અપના કર્તવ્ય-પથ નિશ્ચિત કર ચુકે થે. ઘોડોં કા ટાપોં ઔર સૈનિકોં કે અસ્ત્રશસ્ત્રોં કી આવાજોં કે ખીચ ફિર વહ કરુણ-કંદન સુનાઈ દિયા—“ઓહ! મેરા બેટા! હાથ અલી! તૂ મર ગયા? નહીં, મરા નહીં, અલી! તુએ ઇન દુષ્ટોં ને માર ડાલા? ઓ! મેરે ઇકલૌતે બેટે! અખ મેરા કૌન હૈ? બેટા! આ, ફિર આ જા! અલી! અલી!!”

વિદ્યાર્થીયોં ઔર અધ્યાપકોં કો તલવાર કે જોર પર વિદ્યાલય સે નિકાલ બાહર કર દેને કી આજ્ઞા હો ચુકી થી. બીજણુ નર-હત્યા-કાંડ હો રહા થા. રોતી હુઇ માતા કે લિયે બી સેનાપતિ આજ્ઞા દે હી રહા થા—“ઉડાઓ! ઇસે ચિહ્નને.....” અકસ્માત વીર ગોડન વહાં આ પહુંચા.

ન જાને કિસ અજ્ઞાત પ્રેરણા સે વહ વહાં આ પહુંચા થા. વહ ખીલત્સ કાંડ ઉસસે ન દેખા ગયા. સ્થાનાપન સેનાપતિ પર વહ શેર કી ભાંતિ ઝપટા. ઘોડે સે નીચે ધસીટ કર ઉસને ઉસે જમીન પર પટક દિયા. અપને પહલે સેનાપતિ કો વહાં ઇસ પ્રકાર દેખ કર સારે સૈનિક કિકતવ્યવિમૂઢ હો ગયે-જયોં કે ત્યોં ખડે રહ ગયે! દૂસરે હી ક્ષણ મિશ્રવાસિયોં કી એક બીડ ન જાને કિધર સે આઇ. ગોડન કો સન્માનપૂર્વક હાથોંહાથ ન જાને વે લોગ કિધર લે ગયે. ગોડન બી આશ્ચર્યચકિત હો ગયા થા.

x

x

x

x

જો હોના થા સો હો ગયા. એક સુકુમાર ખાલક કી ખલિ સે એક બીજણુ હત્યાકાંડ પ્રારંભ હુઆ. સૈંકડોં વિદ્યાર્થી ઔર અધ્યાપક મારે ગયે! સર્વત્ર સન્નાટા છા ગયા. મિશ્ર પર અંગ્રેજોં કે શાસનકાલ મેં એક એસી નૃશંસ ઔર ખીલત્સ દુર્ઘટના થટી.

હજારોં મિશ્રી સુલતાન હસન કી મસ્જિદ મેં એકત્ર હો રહે થે. મૃત વ્યક્તિયોં કે શવ મસ્જિદ કે પ્રાંગણ મેં રકખે થે. ઇમામોં ને મૃત વ્યક્તિયોં કી શાંતિ કે લિયે પ્રાર્થના પઢ કર ઉચ્ચ સ્વર સે કહા—“અપની સાક્ષી હો, ઇન વીરોં કી મૃત્યુ ઇમાન કે લિયે હુઇ હૈ!” હજારોં વાણિયોં સે એકસાથ આવાજ આઇ—“ઇમાન કે લિયે! ઇમાન કે લિયે!!”

કુરાન કી આયતોં બોલતે હુએ સુરદાસોં કે સમુદાય કે પીછે શવોં કો ઉઠાતે હરે ઔર લાલ કપડે પહને ચિંતામસ્ત આદમિયોં કી એક લખી શ્રેણી થી. ઉનકે પીછે ક્રમામત કે વર્ધુન કા ગીત જાતે હુએ વિદ્યાર્થી ચલ રહે થે. સૈંકડોં ફકીર બી ધાર્મિક ગીત જાતે હુએ મૃત વીરોં કી સ્મશાનયાત્રા મેં સંમિલિત થે. મૃતકોં કે સંબંધિયોં કે રોતે-બિલખતે સમુદાય કે પીછે અપને હજારોં અનુયાયિયોં કે સાથ ધીર ઔર શાંત ઇસ્માઇલ અમીર ધીરે-ધીરે ચલ રહા થક.

એક વિશાલ જનસમુદાય ઉન મૃત વીરોં કે સન્માન મેં એકત્ર હો રહા થા! સ્ત્રી-પુરુષ, અમીર-ગરીબ, છોટે-ખડે, એક ખડે બારી ઓત કી ભાંતિ ચલે જા રહે થે; ઉનકી આલ મંભીર ઔર ધામી થી. ચેહરોં પર હૃદયબેદી શોક સ્પષ્ટ દિખાઇ દે રહા થા. કિસીકી આંખોંસે એક

દો આંસુ કબી કબી ટપક પડતે થે, ઉસ સમય પ્રતીત હોતા થા કિ ઉસકી આંતરિક વેદના બહી જ રહી હૈ; પરંતુ જિનકી આંખે સૂખી થી, ઉનકા દુઃખ ભયંકર થા; કારણ કિ ઉનકે દુઃખ કે બાહર નિકલને કા કોઈ રાસ્તા નહીં થા. ઇસ પ્રકાર યહ જલ્સ શહર કી સડકોં ઔર ગલિયોં મેં ધૂમતા હુઆ સ્મશાન જ પહુચા.

રાત્રિ શાંત થી. વિશાલ રેગિસ્તાન બાદલોં સે અનાઝાદિત ચાંદ કે નીચે પડા સો રહા થા, ઉસકે ઇસ ઔર આ કર વહ જનસ્તોત રક ગયા. મૃત વ્યક્તિયોં કે શવ દફનાને કી ક્રિયા જખ સમાપ્ત કી ગઇ, તખ કુરાન કી યહ આયત સુનાઈ દે રહી થી—“ઓ અબ્લાહ! ખુદા કે સિવાય કિસમેં બલ હૈ, કિસમેં શકિત હૈ? ખુદા! હમ તેરે બંદે હૈં ઔર તેરે પાસ એક ન એક દિન લૌટેંગે હી.”

દુઃખી જનોં કે, અલઅજહર કે શિક્ષક ઔર અન્ય મુક્તોં સાંતવના દે રહે થે. ચાંદ કે પ્રકાશ કે નીચે દુઃખ ઔર શોક સે પીડિત ઇસ બીડ કા વહ દશ્ય કિતના હૃદયવિદારક થા! મુઝીયે હુએ ચેહરે કેા નીચે કિયે ઇસ્માઇલ અમીર બડી ગંભીરતા સે કહ રહા થા—

“હમારે જીવન મેં યહ એક રાત આઈ હૈ, ભાઇયો! હમારા માર્ગ નિર્જન સા હો રહા હૈ. હમમેં શોક છાયા હુઆ હૈ. કબ્રોં મેં અખ શાંતિ સે સોયે હુએ ઇન વીરોં સે ઇર્ષ્યા હોતી હૈ! યે સખ હમ લોગોં કે આગે ચલ બસે! ઉન્હેં શાંતિ મિલે, હમ સખકેા શાંતિ મિલે! યહ દેખો, યહાં એક દેવી હૈ; ઇસને અપને પતિ કેા ખો દિયા હૈ! યહ યહાં એક માતા હ, જિસકા પુત્ર ચલ બસા! ઓહ! ઇસકે હૃદય મેં કિતના ઘોર સંતાપ ભરા હુઆ હૈ.”

“હાય મૈં ગરીબિન! ઓહ! મેરે ગરીબ બચ્ચે! ઓહ! સારે દુઃખી ગરીબો!” ચિહ્વાતી હુઇ વહ દીન દુઃખિયા માતા આ કર ઇસ્માઇલ કે ચરણોં પર ગિર ગઇ! શોક ઔર વિષાદ કા સમુદ્ર સા ઉમડ આયા! ઉસે શાંત કરતે હુએ ઇસ્માઇલ અમીર ને ઉચ્ચ સ્વર સે કહા—“ઓ! ખુદા કે બંદા! ધર્મ હમારા પ્રાણ હૈ. પશ્ચિમ સે આ કર યે વિદેશી હમારા ધર્મ ઔર દેશ છીનના ચાહતે હૈં. હમેં ઇનસે અપને ધર્મ ઔર દેશ કી રક્ષા કે લિયે પ્રાણપ્રણ સે કટિબદ્ધ હો જના ચાહીએ. હમેં અપની આત્મા કી તલવાર ઇસ રાક્ષસી ભક્ષક કે સામને ઉઠાની ચાહીએ. મનુષ્ય બનો, ગુલામ નહીં! જિંદા બનો, મુર્દે નહીં! યુરોપ કે લિયે પૈસા પૈદા કરને કી મશીન હી ન બને રહે! ખુદા કે બંદે બન કર ઝોંપડી મેં રહના બી અચ્છા હૈ, કિસીકે ગુલામ જૈસી બી અત્યાચારપૂર્ણ શકિત કે ગુલામ બન કર મહલ મેં રહના બી કિસ કામ કા? ચલો! મનુષ્ય કે શાસન કેા લાત માર કર ઉસ સર્વશક્તિમાન કે શાસન કી ઇસ પૃથ્વી પર સ્થાપના કરે!”

લોગોં કા બેશ બદ રહા થા, ઇસ્માઇલ ને થોડી દેર દહર કર ફિર કહા—“મુઝે આપમેં સે એસે સૌ ભાઇયોં કી જરૂરત હૈ, જો ઘર-ઘર પરમાત્મા કા સંદેશ પહુચા દે, અત્યાચારિયોં કી અત્યાચાર-ગાથાયેં સુના કર ઉનકી આંખેં ખોલ દે. હમારે મુહમ્મદ સાદખ એક-ગુલામ કી ભાંતિ મક્કા સે નિકાલે ગયે થે; પરંતુ વહ વહાં લૌટે એક વિજેતા કી ભાંતિ. આજ હમ કાહરા નગર સે અપમાનિત કર કે નિકાલે ગયે હૈં, પરંતુ યદિ કબી જિંદા લૌટેંગે તો પૂર્ણ ગૌરવ કે સાથ હી.”

અપને નેતા કી ઇતની ઉત્સાહભરી ખાતેં સુન કર સખને ઉચ્ચ સ્વર સે પુકારા—“અવશ્ય, અવશ્ય! ખુદા કે નામ પર અવશ્ય!”

“મુઝે દૂસરે કે પ્રાણ લેનેવાલે સૈનિકોં કી જરૂરત નહીં હૈ; મુઝે જરૂરત હૈ ઉન તપસ્વી વીરોં કી, જો અત્યાચારી નિરંકુશતા કે સામને ન ઝુકેં ઔર અપને પ્રાણોં કી આહુતિ દે દે. દેશબાંધવોં કે હિત કે લિયે અપની બલિ દેનેવાલોં કા પુરસ્કાર ક્યા ઉસ સૈનિક સે કમ હોગા, જો રણક્ષેત્ર મેં મૃત્યુ પાતા હૈ? મુઝે યુવકોં કી, વીરોં કી, જરૂરત હૈ. વિપત્તિયોં કા પહાડ હમારે સામને હૈ. વિપત્તિ ઔર બચ હી નહીં, મૃત્યુ કા બી હમેં સામના કરના હોગા. આપ સખ સમુદ્રતટ કી બાલૂ કે સમાન પવિત્ર હૈ; પર ઉસકી ભાંતિ કહીં આપ નિરુદ્દેશ ન પડે રહ જાય. મુઝે સાધુ-સંતોં કી આવશ્યકતા નહીં હૈ. મુઝે તો પાપ ઔર અત્યાચારમસિત વ્યક્તિયોં કી આવશ્યકતા હૈ. ક્યા આપ પાપખીડા સે અસિત હૈં? જીવન કી ગતિ ક્યા આપકે લિયે

રૂક ગઇ હૈ? ક્યા આપ ઇસી અવસ્થા મેં મૃત્યુ કે અંધકાર મેં લીન હોને કી તૈયારી ચૂપચાપ નહીં કર રહે? ક્યા આપકા પશ્ચાત્તાપ ગંભીર હૈ? આત્મા કી કટુતા મેં ક્યા આપ કિસી સત્પથ કી પ્રાપ્તિ કે લિયે પરમાત્મા સે પ્રાર્થના કર રહે હૈ? યદિ હાં, તો બાધયો! આમ્મો, પવિત્રતા આ કર આપકા પદ્મચુંબન કરેગી. એક મહાન યાત્રા આપકે સંમુખ હૈ, જિસમેં આપકે સારે થાપ છૂટ જાવેગે.”

“અક્ષાહ!” કરતે હુએ સૈકડોં યુવક આગે બઢ આયે! ઇતને અધિક યુવકોં મેં સૌ કો ઇંટને કા કામ અલઅજબર કે અધ્યાપકોં ને ક્રિયા. સભી યુવક દેશ ઔર ધર્મ કી સેવા મેં આત્મોત્સર્ગ કરને કે લિયે ઉત્સુક હો રહે થે.

ચાંદ કા પ્રકાશ મંદ પડને લગા થા. પ્રભાત કી સુખમય બેલા ક્ષિતિજ પર ધીરેધીરે પદાર્પણ કરતી હુધ આ રહી થી. જૈસે સમય મેં ઇસ્માઇલ ને ઉન ત્યાગી વીરોં કો સંબોધિત કરતે હુએ કહા—“તુમ લોગોં ને આજ પરમાત્મા કે દૂત કા મહત્વપૂર્ણ કાર્ય અપને ઉપર લિયા હૈ. જહાં તક પહુંચ સકો, ઉસકા સંદેશ સુના દો! તુમ સરકાર કે શત્રુ નહીં; પરંતુ જહાં સરકાર ઔર પરમાત્મા કે ફરમાન મેં ફર્ક દિખાઇ દે, વહાં સરકાર કે બગ્ગય પરમાત્મા કી આજ્ઞા પાલન કરને કી બાત ઘર ઘર પહુંચા દો!”

“તુમ ઉસ પરમાત્મા કે સૈનિક હો. તુમ્હેં તુમ્હારે પ્રયત્ન કી સફલતા કે લિયે અસ્ત-શસ્ત્ર કી આવશ્યકતા નહીં. ક્યા તુમ તલવાર કે બલ પર વિજય કી આશા કરતે હો? તો પીછે હટ જાઓ! યહ કામ તુમ્હારા નહીં. ક્યા તુમ અંગ્રેજોં કો મિશ્ર સે નિકાલ બાહર કરનાં ચાહતે હો? કોઇ રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરના ચાહતે હો? તો જાઓ, ઘર લોટ જાઓ! યહ કામ તુમ્હારા નહીં, તુમ્હેં કેવલ એક શત્રુ કો બાહર કરના હૈ; ઔર વહ હે અત્યાચાર-કુતંત્ર! કેવલ એક સુલ્તાન કો તુમ સ્થાપિત કરોગે, ઔર વહ હોગા પરમ પિતા પરમાત્મા!”

ઉસ રાત કા કાર્ય સમાપ્ત હોને કો આયા! વિદેશી શાસકોં કે અત્યાચાર ને સોચે હુએ મિશ્રવાસિયોં કો જગા દિયા.

(શ્રી. હાલકેનના “ધી વ્હાઇટ પ્રોફેટ” નામક ઉપન્યાસપરથી શ્રાવણ-૧૯૮૪ ના “ત્યાગ-ભૂમિ”માં લેખક:—શ્રી ગોપાલ નેવટિયા.)

૧૪૨-બાલક મસોલિની

મસોલિની કોન?

એક લોહાર કા લડકા, વહ આજ ઇટલી કા સખ કુછ હૈ, વહાં ઉસીકી તૂતી બોલ રહી હૈ. દુનિયા કે બડે બડે આદમિયોં મેં વહ બી એક હૈ. ઉસકે બચપન કી હાલત જાનના તુમ્હારે લિયે બહુત આવશ્યક હૈ. લો સુનો; ધ્યાનપૂર્વક સુનના.

મસોલિની કે પિતા કા નામ ‘એલી સૈંડો’ થા ઔર માતા કા નામ ‘રિન્ન.’ ઇટલી કા ‘દેવાડોલા’ ગાંવ મસોલિની કી જન્મભૂમિ હૈ. યહ શહર ઇસી કારણ સે બહુત મશહૂર હો ગયા હૈ. સન્ ૧૮૮૩ ઇસ્વી કી રદ જુલાઇ કો ઉસકા જન્મ હુઆ થા. બાલક મસોલિની જેલને-ફૂદને કા બડા શૌકીન થા.

પંદ્રહ વર્ષ કે ઉમર તક મસોલિની ને ખૂબ જેલા-ફૂદા. ઉસકી પઢી લિખી માં ‘રિન્ન’ બડી યોગ્ય થી. વહ બચ્ચે કો લાડ દુલાર સે જેલ ફૂદ કે સાથ સાથ અક્ષરોં કા જ્ઞાન કરાતી રહી. માં ઉસે શામ કો અચ્છી અચ્છી કહાનિયોં સુનાતી ઔર અચ્છે ગીતોં કો જખાની યાદ કરા દેતી થી. બાલક મસોલિની કહાની સુન કર કબી જોશ સે ઉછલ પડતા થા, ઔર ગીતોં કો ગા ગા કર ખુશ હોતા થા. ઇન બાતોં કા ઉસકે ભવિષ્ય જીવન પર બહુત અસર પડા.

સોલહવે વર્ષ મેં વહ ‘પ્રોડાપ્પી’ કે સ્કૂલ મેં પઢને કો ગયા. ખૂબ જેલને-ફૂદને કે કારણ વહ બડા હુષ્પુષ્ટ ઔર બલી થા. ઇતના હી નહીં, નટખટી બી પહચે નંબર કા થા. હંસી કરને

મેં બી વહ બડા ચતુર થા. સ્કૂલ કે વિદ્યાર્થી ઉસે અપના અગુઆ સમજતે થે.

એક દિન કી ખાત હૈ, ઉસકે એક સાથી ને જન ખૂઝ કર ઉસકે માથે મેં એક બડી છંટ માર દી, સિર ફટ ગયા, ટપાટપ ખૂન ગિરને લગા. મસોલિની કમજોર નહીં થા. વહ જળ તક ઉસે મારને કે લિયે તૈયાર હુઆ તળ તક વહ લડકા ચપત હો ગયા. અળ ખેચારા ક્યા કરતા! ખૂન સે લથપથ, અંગુલિયોં સે ખૂન પોંછતા હુઆ વહ પિતા કી દુકાન કે સામને જ ખડા હુઆ. રોનીસી બોલી મેં ઉસને સારા હાલ કહ સુનાયા. સારી કહાની સુન કર 'એલી' કે બડા રંજ હુઆ ઔર લાલ પીલી આંખેં કરકે ઉન્હોંને ઉસે દો-ચાર ચાંટે જમાયે. ઉન્હોં ગુસ્સા આયા-મસોલિની કે ડરપોકપને પર! બડે ગર્જ કર બોલે:-જળ તક તુમ ઉસ લડકે સે બદલા લે કર અપના સાહસ ન બતાઓગે તળ તક મેં ન તુઝસે બોલૂંગા ઔર ન બોજન કરને કેા ફૂગા. મસોલિની કેા ખાત લગ ગઇ. હાથ મેં હોંકી કા ડંડા લિયે હી થા, ચક્કા બદલા લેને.

ખૂન ટપટપ ગિરતા થા; દર્દ બી હોતા થા. ઉસે તો બદલા લેને કી ધૂન સવાર થી. મોંકે કી ખાત હૈ; વહી લડકા મારનેવાલા ખેલ કે 'ગ્રાઉન્ડ' સે લોટ રહા થા. ઉસે દેખતે હી મસોલિની ઉસ પર શેર કી તરહ ટૂટા ઔર ખેતરહ પીટા, ધાયલ કર દિયા. ઉસે બી કમ ચોટ નહીં લગી-કપડે લાલ લાલ હો ગયે.

બદલા લે કર વહ પિતા કે પાસ દોડા આયા ઔર સારી કથા કહ સુનાઇ. સુન કર 'એલી' ફૂલા ન સમાયા. પ્રેમ કે મારે ઉસકી આંખોં સે આંસુ ટપકને લગે. ખેટે કેા ઉઠા કર ઉસને ગોદ મેં લગા લિયા ઔર મરહમ-પટ્ટી કર ઉસે બિછોંને મેં લિટા દિયા. ઉસને કહા:-ખ્યારે ખેટે! આજ સે યાદ કર લો—કબી કિસી સે પીટા કર નહીં આના. જળ તુમ બદલા લે કર આયે, તો મેરી પ્રસન્નતા કી સીમા ન રહી. બવિધ્ય મેં કબી માર ખા કર ન આના—કુછ પરવાહ નહીં ચદિ તુમહારી લાશ કેા મેં 'ઉસ સ્થાન' સે ઉઠાને જાઉં.

વહ હૈ વીર બનાને કી સિખાવન!

મસોલિની બડા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાલા થા; સાથ હી ભરપૂર મિહનતી બી. વહ પરીક્ષા મેં હમેશાં પ્રથમ શ્રેણી મેં પાસ હોતા થા. સન્ ૧૯૦૬ ઇસ્વી મેં ઇસને અપની સ્કૂલ કી પઠાઇ સમાપ્ત કર લી ઔર ગિતા કી સહાયતા કરને લગા. ધોંકની ધોંકતે ધોંકતે ઉસકા જી ઉખ ગયા થા. પઢનેવાલા બી ખૂબ થા, રાતોરાત ગેરીબાદી ઔર મેજિની જૈસે વીરોં કી જીવનિયોં પઢને મેં ઇસકા મન ખૂબ લગતા થા. ઇનકો પઢ કર મન હી મન કહતા થા:-મેં ક્યા જૈસા નહીં હો સકતા? નહીં, મેં બી જૈસે કાર્ય કરૂંગા, જિસસે લોગ મુઝે મરને કે બાદ સ્મરણ કરેં.

વહ લેખક થા; બડા ભારી વક્તા થા. એક બાર સિલિસિથન કોલેજ કે પ્રિન્સિપલ ને ઉસકે બારે મેં કહા થા:—

'મસોલિની કિસી દિન સંસાર મેં નામ પૈદા કરેગા. આજ છટલી મેં વહ એક મહાપુરુષ હૈ; ઉસસે સળ ડરતે હૈં.'

તુમ બી અપના જીવન ઇસી પ્રકાર ઢાલો ઔર સંસાર મેં મશહૂર બનો. જો બાલક અચપન હી સે બહાદૂર ઔર તીવ્ર બુદ્ધિ કા હોતા હૈ, વહ કિસી દિન બડા આદમી જરૂર બનતા હૈ. સાહસી ઔર વિદ્વાન હી ઉંચા ઉઠેગા!

(“મનોરમા”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. ગૌરીશંકર ચૌધરી)

૧૪૩-ધર્મપાલનની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા કેવી હોય ?

સનાતન ધર્મ તો એકજ છે, શરીરધર્મ બલે બિન્ન બિન્ન હોય; પણ આત્માનો ધર્મ તો એકજ છે. સર્વ કાળ, સર્વ સ્થળે સત્યનું સ્વરૂપ તો એકજ છે અને સત્યનું અણીશુદ્ધ પાલન તે ધર્મ. ધર્મ કોઈએ ખોળી કાઢ્યો નથી કે કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યો નથી. જડ કે ચેતન કોઈ પણ પદ્ધતિની કે જીવની ઉત્પત્તિ સાથેજ તેનો ધર્મ સ્વીકારાતો આવે છે. ધર્મ કોઈ એક વ્યક્તિની કે દેશની કે દુનિયાની થાપણુ નથી. સર્વ દેશની તે સામાન્ય મિલકત છે.

જેના પાલનથી શાશ્વત આનંદસુખ પ્રાપ્ત થાય તે સત્ય. સત્ય ત્રિકાલ-અખાદિત છે અને તેથી અનંત, અવ્યય અને અગાધ છે.

સ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં વિવેક જન્મે છે, વિવેકના હુતાશમાંથી વૈરાગ્ય જન્મે છે અને વૈરાગ્ય-માંથી જ્ઞાન પ્રકટે છે. સત્યનું દર્શન તે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન.

સત્સંગથી વિવેક જન્મે છે અને સારાસાર પારખનારી શક્તિ જે વિવેક તે અભ્યાસથી આવે છે. સમજપૂર્વક એકનિષ્ઠ ચિંતન તે અભ્યાસ. આવા અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવાઈ રહે ને વિવેકદષ્ટિ સાંપડે એ જીવનને ધન્યવાદ છે. શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન માણસને એ ચિંતનમાં ઘેરે છે.

તમામ ઇંદ્રિયોને વશવર્તી બનાવી એક શુભ કાર્યમાં વાળવી તેનું નામ એકનિષ્ઠા. આવી એકનિષ્ઠાથી જે અનુભવ ગ્રહણ થાય તે શ્રવણ ગુરુનો અનુભવ ગ્રહણ કરવા માટે આવી એકનિષ્ઠા જોઈએ. પછી ગુરુના અનુભવને માર્ગે વળવું તે તેવો અનુભવ કરવો એનું નામ મનન અને નિદિધ્યાસન.

શિષ્ય તૈયાર તો ગુરુ હાજર. અવિનયીનો વિનયી કરે; અવિવેકીનો વિવેકી કરે તે ગુરુ. ગુરુની ઇચ્છા રાખનારે પ્રથમ શિષ્ય બનવું જોઈશે. જગતના તમામ સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં ને પ્રાણીમાત્રમાં નતભાવથી અવલોકવાની દષ્ટિ તેણે કેળવવી જોઈશે. જે દ્રષ્ટા છે તેનેજ ગુરુ દેખાય છે. તેવા દ્રષ્ટાને પદે પદે ગુરુનો આદેશ ને ઉપદેશ સંભળાતો થશે. જનમાં કે વનમાં, સ્થૂળમાં કે સૂક્ષ્મમાં સમગ્રે તેને સર્વવ્યાપક ગુરુદેવની મહાવાણી સંભળાશે, તેના શ્રવણથી તેને વિવેકદષ્ટિ સાંપડશે.

વિવેક જન્મતાં માણસ સમજે છે કે, જૂઠું બોલવાથી ઉડી અસંતોષની ને દુઃખની લાગણી થાય છે અને સત્ય બોલવાથી આનંદ અનુભવાય છે. કોઈને દુઃખ દેવાથી હૃદયમાં ન સમજાય એવી વ્યથા થાય છે અને કોઈનું શુભ કરવાથી અંતર પ્રસૂત રહે છે. આમ વિવેકથી માણસ લાભાલાભ ને જ્યાજ્યા સમજતાં શીખે છે. અજ્ઞાનને જેમ જેમ તે વધુ ઓળખતો થાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનની વધુ નજીક તે થતો જાય છે. અજ્ઞાનનો અધિકાર હવે તેને સ્પષ્ટ સમજાય છે અને જ્ઞાનના પ્રકાશમાં તેના નેત્રનાં પોપચાં અણુમીંચાં રાખતાં તે ટેવાતો જાય છે.

હવે તેને તેની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. તે દર્દથી ને વેદનાથી અકળાય છે. અંધો જેમ લાકડી ઠોકતો ભીંત ખોળે, તેમ તે હાંફેલો ફાંફેલો ચારેગમ નિરાધાર જેમ જોતો હોય છે; નોંધારાના આધારને શરણે જવા તે તલસી રહ્યો હોય છે. હવે તેનામાં વૈરાગ્ય જન્મે છે, રાગદ્વેષ તેને અસર કરી શકતા નથી. માન-અપમાન તેને ખાંધી શકતા નથી, સ્તુતિથી તે ફૂલાતો નથી, નિંદાથી તે હીઝરાતો નથી, વિશ્વઅધુતવની ભાવનાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ તે બની રહે છે. જગતમાં તે રહે છે પણ જગતનો મેલ એને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તે કર્મ કરે છે, પણ તેના ફળની તેને તૃષ્ણા રહી નથી. હવે કર્મ એને બંધનકર્તા રહ્યાં નથી. સિદ્ધિ કે રિક્તિની તેને પરવા નથી. મનથી, વચનથી કે કર્મથી તે પવિત્ર ને એકનિષ્ઠ છે. તેનાં કર્મ ને તેની વાણી તેના આત્માની વિશાળતાનું પ્રાત્યંબ છે. તેને ભાઈ નથી, બહેન નથી, સગાં નથી, સહોદર નથી; છતાંય આખું વિશ્વ તેનું કુટુંબ છે. તેને પોતાની કાંઈ મિલકત નથી. સર્વ પાપથી તે વેગળો છે, દુરાચારથી તે દૂર છે, અજ્ઞાનમાં હવે એ અટવાય એમ નથી, બંધનમાં એ બંધાય તેમ નથી. હવે તે સ્થિતપ્રજ છે, હવે તે જ્ઞાની છે, હવે તે સ્વતંત્ર છે.

સમસ્ત દુનિયાપ્રત્યે એને પ્રેમ છે, એ પ્રેમી છે. વનનાં ઝાડ ને પહાડના પથ્થર એના શુ. ૨૧

મિત્રો છે. પણ, પક્ષીઓ ને માણસો એના દોરતો છે. એ સૌપર વહાલ રાખે છે ને સૌ એના પર વહાલ રાખતાં શીખે છે. એને કોઇની સાથે વેર નથી, કોઇને એ ધિક્કારતો નથી, કોઇને એ મારતો નથી, કોઇને એ નિંદતો નથી. એ પરમ અહિંસક છે, પરમ સત્યવાદી છે, દુનિયાના દંભની એના પર અસર નથી. એ નિર્લેપ છે, નિર્ભય છે, નિરહંકારી અને નિર્ભય છે. એ કોઇને દુઃખ નથી દેતો અને એટલે એ પરમસુખી છે, એ કોઇનું પડાવી લેવા ઇચ્છા નથી કરતો અને એટલે એ પરમ સંતોષી છે, એ કોઇના દોષ જોવા નથી ખેસતો અને એટલે એ પરમ પવિત્ર છે. પ્રેમભરી એની દૃષ્ટિ છે, શ્રદ્ધાભરપૂર એની વાણી છે, તપ એ એનું જીવન છે.

એના શબ્દે શબ્દમાંથી ભક્તિનું માધુર્ય ઝરે છે, આપું વાતાવરણ એના નાદથી શાન્તિ અનુભવે છે. એ એવો શાન્તિપ્રચારક છે. અસત્ય એનાથી દૂર નાસે છે, અજ્ઞાન એની આગળ ડોકાતું નથી. એ મહાજ્ઞાની છે, ભક્ત છે, તપસ્વી છે, એ જમે છે અને તોય એ સદાનો ઉપવાસી છે. એ કર્મ કરે છે અને તોય એ સદાનો ત્યાગી છે. એ શ્વાસ લે છે અને તોય એ સદાનો અહિંસક છે. એ દેહધારી છે અને તોય એ વિદેહી છે. જીવવાનો એને મોહ નથી અને મૃત્યુની એને ઉતાવળ નથી. મુક્ત તો એ છેજ અને જગતની મુક્તિ કાળે એ મથે છે. જગતની એ સેવા કરે છે, પણ જગતની પાસેથી એ સેવાની આશા રાખતો નથી. અતિ દૈન્યથી એ રહે છે, પણ વૈભવની એને તૃષ્ણા નથી. સૌ પર એ દયા રાખે છે, પણ કોઇની દયાની એને પરવા નથી.

દુનિયા એની આગળ માથું નમાવતી આવે છે, પિપાસુઓ એને ચરણે જ્ઞાન પીવા આવે છે, દુઃખિયાં આશ્વાસન કાળે આવે છે, ભક્તો સત્સંગ કાળે આવે છે. એનાં વચનામૃતથી અનાથને માતાપિતાની હાંક મળતી લાગે છે, રીખાયલાંને મુક્તિ મળતી લાગે છે, ધવાયલાંને રૂઝ વળતી લાગે છે, કોઈ એની વાણીમાં શાન્તિ શોધે છે, કોઈ શરણ શોધે છે ને કોઈ ભવિષ્ય જોળે છે. દુનિયા આખીને માટે એનાં દાર ખુલ્લાં છે, દુનિયા આખીને માટે એનું જીવન પ્રેરક છે, દુનિયા આખીને માટે એનો જન્મ સાર્થક છે.

એ પુણ્યશ્લોક સત્યનો અણીશુદ્ધ પાલક ધર્મરાજ ભક્તિભાવણીનાં એનાં લોચન, પ્રેમભાવ-ભીનું એનું હૃદય, દયાભાવણીની એની વાણી.

ધર્મપાલનની આ ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકા છે. આપણું તે ધ્યેય હો, આપણા સૌ પ્રયત્નો તે દિશાએ હો, આપણી ગતિ પ્રગતિ હો, તેના ધર્મરાજના ચરણમાં આપણા કોટિ કોટિ પ્રણામ હો. ઐ તત્સત્. (ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ના “સાહિત્ય”માં લખનાર:-શ્રી રમણલાલ પી. સોની)

૧૪૪-૬૬ અંગ્રેજનો સંન્યાસ

શ્રીયુત રોનાલ્ડ નિક્સન બનારસ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજના પ્રૌફેસર હતા. હવે નિક્સન સાહેબે વૈરાગ્ય લઈ પોતાનું નામ ‘વેરાગી’ રાખ્યું છે. હવે એ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરી, ગળામાં કંઠી-માળા ધારણ કરી, વૈષ્ણવ તિલક લગાવી રાતદિવસ આનંદકંદ પ્રજ્વલં શ્રીકૃષ્ણના ભજનમાં લીન રહે છે. બનારસ મૂકી દઈ એમણે અવધોરામાં પોતાનો નિવાસ રાખ્યો છે. પ્રભુ દરેક અંગ્રેજને આવીજ સન્મતિ આપે. તથાસ્તુ.

(૧૧-૨૮-૧૯-૧૯૨૮ ના “હિંદુ” માંથી)

૧૪૫-મહારાજા અશોક અને ભિક્ષુનો સંવાદ

x x x x x
x x x x x

પટણા શહેરથી ગંગાને સામે કિનારે બહુ મોટું મેદાન છે. હાલમાં તેને હરિહરક્ષેત્ર કહે છે. પહેલાં કોઇ સમયે ત્યાં જંગલ હતું, એ જંગલમાં એ મનુષ્ય વાતચીત કરી રહ્યા છે. તેમાંના એકે શિકારીનાં કપડાં પહેર્યાં છે. તેને ખભે ધનુષ્ય છે અને કમ્મરે તલવાર લટકે છે. તેના અંગે અંગમાં વીરતા દેખાઇ આવે છે, એવો એ બહાદૂર યુવાન છે. બીજો ભગવાં વસ્ત્ર સજ્જેલો વૃદ્ધ મનુષ્ય છે. વૃદ્ધ હોવા છતાં તેના મુખની કાંતિ શાંતિમય છે. બગલમાં એક ધાયલ પક્ષી છે અને પાસેજ એક ધવાયેલું હરણનું બચ્ચું ઉભું છે. તેના તરફ તે એકાગ્રચિત્તે જોઇ રહ્યો છે. એ બંનેની વાતચીત સાંભળો:-

શિકારી:—ઓ વૃદ્ધ! તું કોણ છે, ક્યાં રહે છે અને આ શું કરે છે?

વૃદ્ધ:—હું ભિક્ષુ છું, ચુરને નામે મેં સર્વ પ્રાણીઓની સેવા કરવાનું વ્રત લીધું છે, અહીંથી અર્ધા માઇલ ઉપર વિહારસ્થાન છે ત્યાં રહું છું.

શિકારી:—કહે જોઈએ કે, આ પક્ષીને તે બગલમાં દબાવેલું છે અને આ હરણના બચ્ચા પ્રત્યે તું ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો છે, એમાં તારો શો ઉદ્દેશ છે?

ભિક્ષુ:—બેટા! જે કંઈ કહેવાનું હતું તે કહી દીધું! શું મારે હજી કંઈ વધારે કહેવાની જરૂર છે? સાંભળ. બુદ્ધદેવની આજ્ઞા છે કે, સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષા કરો! બુદ્ધદેવના સઘળા શિષ્યો એજ વ્રત લે છે. આ પક્ષી કોઇના બાણથી ધાયલ થયું છે અને આ હરણનું બચ્ચું પણ એજ પ્રકારે ધવાયેલું છે. પ્રાતઃકાળનું નિલકર્મ પરવારીને હું અહીં ટહેલતો હતો, ધાયલ પક્ષી આવીને મારા પગે લીડાઇ ગયું, મેં એને બોળામાં લીધું અને આશ્વાસન આપતો હતો; એટલામાંજ હરણનું બચ્ચું મારી પાસે લંગડાતું લંગડાતું આવીને આઘાતવા લાગ્યું. મેં તેના ધા સાફ કર્યો અને કપડું ફાડીને ધા ઉપર બાંધ્યું. આથી લોહી નીકળતું બંધ થઇ ગયું છે. હવે હું વિચાર કરું છું કે, આને હું વિહારસ્થાને શી રીતે લઇ જાઉં અને ત્યાં તેની દવાદાર કરીને જંગલમાં છુટું મૂકી દઉં? વિહારસ્થાન અહીંથી થોડે દૂર છે. હું વૃદ્ધ છું અને વિચારું છું કે, આ બચ્ચાને દુઃખ ન થાય તેમ કેવી રીતે ઉપાડું અને વિહારસ્થાને જલદી પહોંચું? બીજો કોઇ ભિક્ષુ આજીવનમાં દેખાતો નથી એટલે વિચાર કરી રહ્યો છું.

શિકારી:—પાખાંડી સાધુ! આ બધી તારી પ્રપંચી વાતો છે. તું એમનું માંસ ખાવા ઇચ્છે છે, તેથી તેને ઉપાડી જાય છે! સાંભળ, એ બંને મારાં બાણથી ધાયલ થયેલાં છે. મેંજ તેમને મારેલાં છે. તેમના ઉપર મારો અધિકાર છે, તારો અધિકાર કંઈજ નથી! બીજાના માલને તું દબાવવા માગે છે, એવું બની શકશે નહિ. એમને અહીંજ મૂકી દે અને સીધો તારે માર્ગે ચાલ્યો જા.

ભિક્ષુ:—(શિકારી તરફ જોઈને) ક્ષત્રિ! આર્યધર્મના ભિક્ષુને આવું દુર્વચન કહીને કોઇએ અપમાન કર્યું નથી. મને લાગે છે કે તું ધર્મને જાણતો નથી, અથવા તો તે આજસુધીમાં ભગવાન બુદ્ધનું નામ સાંભળ્યું નથી કે જેમણે જગતના કલ્યાણને માટે પોતાનું રાજપાટ લજી દીધું, સંસારને સર્વ કલેશોથી મુક્ત કર્યું અને નિર્વાણનો માર્ગ દેખાડ્યો. તેમના શિષ્ય શાસ્ત્રમુનિનું નામ પણ તે સાંભળ્યું નથી. ઠીક, હવે હું તને અમારા ચુરની આજ્ઞા કહું છું:—

દુઃખીઓને મદદ કરો.

રોગીઓને દવા આપો.

અજ્ઞાનીઓને વિદ્યા આપો.

બૂખ્યાંને અન્ન આપો.

તરસ્યાંને પાણી આપો.

નાગાંને વસ્ત્ર આપો.

અમે ભિક્ષુ બનીને અમારી શક્તિ પ્રમાણે આ ધર્મનું પાલન કરીએ છીએ. હે ક્ષત્રિ! તે વગર સમજીએ મને આ દુર્વચનો કહ્યાં છે તેથી મને ખોટું લાગ્યું નથી. સૌ પોતપોતાની સમજણ પ્રમાણે વર્તે છે. તું મને કહેવો તો ખીજ પણ વધારે ગાળો ભાંડી લે, મને શરીરનો મોહ નથી. આ તો મને સાધુ સમજીને મારે શરણે આવ્યાં છે. શરીર પડે તો ભલે, પણ અમારે શરણે આવેલાંને અમે જીવતા છતાં લજી દેતા નથી! અભારે મને ધર્મપાલનનો જે રૂડો અવસર મળ્યો છે, તેમાંથી મને વંચિત રાખવો એ તને ઘટતું નથી.

ક્ષત્રી:-(સ્વગત) અહો! મેં તો આવો સાધુ આજસુધીમાં પણ જોયો નથી તેમ આવી વાતો પણ સાંભળી નથી; પરંતુ મને આ સાધુનો વિશ્વાસ આવતો નથી. એના સ્થાનમાં જમીને સત્યાસત્યની ખાત્રી કરવી જોઈએ! (પ્રત્યક્ષ) હીક, હું આ ધાયલ હરણને મારી પીઠ ઉપર ઉઠાવું છું. ચાલો, તેને વિહારસ્થાનસુધી પહોંચાડી જાઉં!

ભિક્ષુ:-નહિ, તારી દાનત કેવી છે તે હું જાણું છું. તું અધર્મી છે, અધર્મને લીધેજ તને મારો વિશ્વાસ નથી. તું મારી સાથે ભલે આવ; પરંતુ આ પ્રાણીઓને હાથ ન લગાવ! તેઓ તારા ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવે છે અને તારા શરીરની ગંધ પણ તેમને સારી લાગતી નથી, તારા સ્પર્શથી તેમને દુઃખજ થશે! હા, તું એટલું કર કે, હરણને ઉઠાવીને મારી પીઠ ઉપર રાખ અને તેને કપડાથી બરાબર બાંધી દે!

ક્ષત્રી હરણને હાથ અડકાડે છે, અત્યારસુધી તો હરણ આરામથી ભિક્ષુની પાસે પડ્યું હતું; પરંતુ તેનો હાથ અડતાંજ તે ચીસો પાડે છે, પક્ષી પણ ગભરાઈને ડચકાં ખાવા લાગે છે.

ભિક્ષુ:-ક્ષત્રિ! તું જોતો નથી કે, તેમને તારા ઉપર તિરસ્કાર છે, તેઓ તારાથી ડરે છે? જો, મને કેવાં ચોંટી જાય છે! જો કે મારી પાસે આવ્યાં તેમને અર્ધાં ધડી તો થઈ નથી!

ક્ષત્રી:-વાહ! એ તો બધી કહેવાની વાતો છે, પશુઓમાં આવી બુદ્ધિ ક્યાંથી આવી?

ભિક્ષુ:-ક્ષત્રિ! તું હજી પણ ધર્મને જાણતો નથી. પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ વગેરે કોઈપણ પ્રેરણા-રહિત નથી! જેનું જેમનું શરીર છે, તેજ પ્રમાણે તેમનામાં બુદ્ધિ પણ છે. તેં જોયું હશે કે, જ્યારે કસાઈ કે મચ્છીમાર શરીરમાંથી પસાર થતો હોય છે ત્યારે કુતરાં તેમજ ખીજાં પક્ષીઓ પણ તેમને જોઈને કારમી ચીસો પાડે છે. સાધુઓને જોઈને તેઓ એવું નથી કરતાં! લયાનક જંગલનાં પશુઓ પણ નવા સાધુને જોઈને પોતાની પૂંછડી પટપટાવતાં તેની પાસે આવે છે. તેમને હિંસક અને અહિંસકની ઓળખ હોય છે. હિંસકને જોઈને તેઓ દૂર નાસી જાય છે. વૃક્ષો પણ પ્રેમદષ્ટિએ જોવાથી પ્રસન્ન થાય છે. અમારો ધર્મ અહિંસા છે. “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” એ બુદ્ધદેવનું વચન છે.

ક્ષત્રી આશ્ચર્ય પામે છે, સાધુની નિર્ભયતા અને પ્રેમનો તેના ઉપર અજબ પ્રભાવ પડેલો દેખાય છે. તે શાંતપણે ઉભો છે અને સાધુ તેની મદદ માગે તેનીજ રાહ જોઈ રહ્યો છે. સાધુ પણ તેની સાથે બોલતો નથી. હરણને પોતેજ પોતાની પીઠ ઉપર લાદી લઈને તથા પક્ષીને બગલમાં ધાલીને તે વિહારસ્થાન તરફ જાય છે. ક્ષત્રી પણ તેની પાછળ પાછળ જાય છે. ચાલો, પાઠક! અમારી પાછળ આપ પણ ચાલ્યા આવો. જુઓ! સામેજ વિહારસ્થાન દેખાય છે, કેટલાક જીવાન ભિક્ષુઓ વૃદ્ધ ભિક્ષુને જોઈને દોડતા આવી રહ્યા છે. એકે હરણને વૃદ્ધની પીઠ ઉપરથી ઉતારી પોતે ઉઠાવી લીધું છે અને સૌ ચૂપચાપ વિહારસ્થાન તરફ જાય છે!

ઓહો! વિહારસ્થાન શું છે? એ તો નવી દુનિયા છે! આપે પહેલાં કદી પણ નહિ જોઈ હોય! જુઓ, ચારે બાજુ પાકી ઓરડીઓ બંધાયેલી છે; પશુ-પક્ષીઓ સ્થળે સ્થળે નિર્ભયપણે ઘૂમી રહ્યાં છે. અહીં રક્તપિત્તિયાં અને કાઠીયાંની દવા ચાલે છે. ભિક્ષુ જાતેજ તેમના ધાને ઘોઈ મલમપટ્ટી લગાડે છે; અહીં રોગીઓને દવા અપાય છે. પેલાં પક્ષીઓના ધા ઉપર પાટા બંધાઈ ચૂક્યા છે અને તેઓ વૃક્ષો ઉપર બેઠાં છે. અહીં ગાય, બેંસ, બકરી, હરણાં વગેરેની દવા થાય છે. આ મેદાનમાં પાટા બાંધેલાં પશુઓ આરામથી બેઠેલાં છે. કેટલાંક હરેફરે છે અને

કેટલાંક વાગોળતાં દેખાય છે. જુઓ ! આ પાઠશાળા છે, વિદ્યાર્થીઓ ભણી રહ્યા છે અને અધ્યાપકો બહુ પ્રેમથી ભણાવી રહ્યા છે ! અહીં મત-મતાંતરે ઉપર શાસ્ત્રાર્થ ચાલી રહ્યો છે. આ ઓરડામાં કચેરી બેઠી છે. શહેરના લોકો પોતાના ઝગડા અને મુકદ્દમાના ફેંસલા કરાવવા અહીં આવે છે ! ન્યાયપૂર્વક ન્યાય કરાય છે ! રાજને ત્યાંના કરતાં પણ અહીં વધારે ભીડ છે ! વિહારસ્થાન શું છે ? સાચેજ ધાર્મિક જગત છે ! કેટલું લાંબુ-પહોળું સુશોભિત સ્થાન છે, વચ્ચે કેટલાંય વીધાનું પાકું સરોવર છે, કિનારા ઉપર સુંદર વેલજુટા શોભી રહ્યા છે ! આ લિક્ષુઓ હાથમાં હથોડા લઈને મૂર્તિઓ ઘડી રહ્યા છે ! સૌનાં મુખ પ્રસન્ન છે ! વિહારસ્થાન દોઢ-એ માઇલથી ઓછું લાંબુ-પહોળું નથી, હજારો સાધુઓ અહીં રહે છે. વિહારસ્થાન એટલે જાણે એક સાઈ જેવું ગામજ છે !

જુઓ ! આ એજ લિક્ષુ કે જેમને આપણે જંગલમાં જોયા હતા, તેઓ ગરમ પાણીથી હરણ અને પક્ષીના ધા ધ્રુવે છે. ખંતેના ધાને મલમપટ્ટા બાંધીને હવે તેમને વિહારમાં છૂટાં મૂક્યાં છે. ખંતે વૃક્ષની છાયામાં આરામથી બેસી ગયાં છે અને પોતાના ઉપકારકપ્રત્યે પ્રેમદષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં છે. બીજાં પણ કેટલાંયે પક્ષી તે લિક્ષુની પાસે ચીંચી કરતાં આવી પહોંચ્યાં છે. લિક્ષુ પ્રેમપૂર્વક તેમને પંપાળે છે ! દવા અપાઈ ગઈ છે ! જુઓ, કોઈ લિક્ષુ પશુઓને ઘાસ નીરે છે, તો કોઈ દાણા ખવડાવે છે ! આ બૌદ્ધ સાધુઓ સંપૂર્ણ અહિંસક છે, તેઓ નથી તો કોઈથી ડરતા કે નથી કોઈ તેમનાથી ડરતું. ભગવાને ગીતામાં કહેલા “જ્ઞાનીને કોઈનો ભય હોતો નથી, તેમ જ્ઞાનીથી કોઈને ભય થતો નથી” આ વચનનો અહીં પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે છે ! જંગલમાં જોયેલો પેલો ક્ષત્રી લિક્ષુઓનાં કાર્યોપ્રત્યે આશ્ચર્યદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો છે ! લિક્ષુ પોતાના કામકાજમાં હજુસુધી લાગ્યો રહ્યો હતો એટલે ક્ષત્રી તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. હવે તે કામકાજથી નિવૃત્ત થતાં તેની દાષ્ટ પેલા ક્ષત્રી તરફ જાય છે, તે હસીને કહે છે:—

લિક્ષુ:—ક્ષત્રિ ! કેમ, તને મારી વાતનો વિશ્વાસ આવ્યો ? અમે જુદા ભગવાનના દાસ અને ચરાચર(જડ-ચેતન સર્વ)ના સેવક છીએ. અમારાથી ખતે છે ત્યાંસુધી અમે ભગવાન જુદે નિષેધેલું કોઈ પણ કાર્ય કરતા નથી.

એક બીજે લિક્ષુ આવીને આ લિક્ષુના કાનમાં કંઈક કહે છે, લિક્ષુ હસીને ઉભો થઈને કહે છે.

લિક્ષુ:—અહો ! મહારાજ અશોક ! મેં તો અત્યારસુધી આપને ક્ષત્રીના નામથી બોલાવ્યા છે, હું જાણતો નહોતો. આપનો જય હો ! અમ લિક્ષુઓને રાજદરબારમાં જવાની જરૂર હોતી નથી, તેથી અમે દેશના રાજને ઓળખતા નથી. આપ જુઓ છો કે, અમે તન, મન અને વચનથી આપના રાજ્યની સેવા કરી રહ્યા છીએ. જુઓ, આ છોકરાઓ રાજધાનીમાંથી અમારી પાસે ભણવા આવ્યા છે, તેમને અહીં ધર્મનું શિક્ષણ મળે છે, તેઓ સાચા દેશભક્તો થશે. જુઓ, આ લડાઈ કે ટોટો-ફિસાફ કરનારાઓ સાધુઓના ન્યાયથી જેવા રાજ થાય છે તેવા ન્યાયાધીશના ન્યાયથી રાજ થતા નથી. ચિકિત્સા વગેરે કરવું એ પણ એક લોકોપયોગી કાર્યજ છે. એ બધું કામ અમે કંઈપણ બદલો લીધા સિવાય કરીએ છીએ. જેઓ અમારી પાસે ધર્મનો ઉપદેશ લેવા આવે છે, તેમને અમે ધર્મનું શિક્ષણ આપીએ છીએ. હે રાજન્ ! આપનો જય હો ! અમે સૌ લિક્ષુઓ આપને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે, આપનું રાજ્ય એ ધર્મરાજ્ય હો. આપના રાજ્યમાં પ્રજા રામરાજ્યને પણ ભૂલી જાશે. તથાસ્તુ !

અશોક:—ભગવન્ ! મેં આપને પ્રપંચી અને કપટી કહ્યા હતા, એ વચનો મારા મુખે બૂલથી નીકળ્યા ગયાં છે, મને આપ ક્ષમા કરશો ?

લિક્ષુ:—(હસીને) રાજન્ ! આપે તો એ વચનો બૂલમાં કહ્યાં હતાં, પણ અમને કોઈ જાણીજીતીને ગાળો લાડે કે દુર્વચન કહે તો પણ તેને અમે ક્ષમા આપીએ છીએ. જેઓ અમારી સાથે ખરાબ વર્તન રાખે છે તેની સાથે પણ અમે ભલામણીજ વર્તીએ છીએ. જે અમારા ઉપર વેર રાખે છે, તેના ઉપર પણ અમે પ્રેમજ રાખીએ છીએ, જે અમને મારવા માટે લાત ઉગામે છે, તેના પગોમાંથી અમે કાંટા કાઢીએ છીએ અને જેઓ અમને ધપ્પા મારે છે, તેમના ઉપર અમે પ્રેમપૂર્વક હાથ ફેરવીએ છીએ; કેમકે એ પણ અમારો ધર્મ છે. ભગવાન જુદની આજ્ઞા છે કે “સંસારના પ્રાણીમાત્ર

ઉપર પ્રેમ કરો, તેમના અપરાધ જુઓ નહિ ! તેઓ અજ્ઞાની છે, અજ્ઞાનીનું અજ્ઞાનજ એની જડતાનું કારણ છે. જ્ઞાનીને સૌ આત્મવત્ છે. અમે તેમના ઉપર વેર શી રીતે રાખી શકીએ ? ધર્મપદ્મ અંથમાં બુદ્ધદેવ કહે છે કે “જેમ ભાગ્યાદૃશ્ય છાપરામાંથી પાણી ટપક્યા કરે છે, તેમજ અજ્ઞાનીઓના અંતરમાંથી અશુદ્ધ અને હાનિકારક સંકલ્પો નીકળ્યા કરે છે; અને જેમ સારા છાપરા ઉપરથી પાણી વહી જાય છે અને ટપકતું નથી, તેમજ જ્ઞાનીઓ ઉપર થયેલો ક્રોધ તેમના ચિત્તમાં ટકી શકતો નથી અને તેમને તુકસાન કરી શકતો નથી.” બીજે સ્થળે સદ્ગુરુજી કહે છે કે “જે ધર્મને જાણે છે, તેજ ધાર્મિક છે; જેનામાં વેર, અજ્ઞાન, દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા નથી, તેજ બુદ્ધનો શિષ્ય અને બુદ્ધધર્મનો ભિક્ષુ છે.” એક અન્ય સ્થાને કહ્યું છે કે “જેનામાં ક્રોધ નથી તેનેજ શાંતિની નિદ્રા આવે છે. જેણે ક્રોધને રજા આપી છે તેના તરફ તે દુઃખ બિચારું નજર પડ્યું કરતું નથી.” એક આ વચન પણ છે કે “ક્રોધને છતવા જેવું બીજું કોઈ કામ નથી. ક્રોધથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રોધાગ્નિ ક્રોધ કરનારને પ્રત્યક્ષ અગ્નિની પેઠે બાળ્યા કરે છે. જે તિરસ્કારના બદલામાં તિરસ્કાર કરે છે, તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી; પણ જે તિરસ્કારના બદલામાં પ્રેમ વર્ષાવે છે, તેજ શાંતિ પામે છે. આજ સાચો ધર્મ છે. વિજય કરવાથી પણ ધૂણા ઉપજે છે; કેમકે પરાજિતને દુઃખ થાય છે. જેણે ને જય પરાજય બંનેનો ત્યાગ કર્યો છે, તેજ સુખી અને શાંત છે.” ધર્મપદ્મમાં લખ્યું છે કે, કોઈની સાથે તુંકારાથી ન બોલો; કેમકે તે પણ તમને તુંકારો કરશે; આથી દુઃખ થશે ! ભગવાન એક પ્રસંગે કહે છે કે “જ્ઞાની એજ છે કે જેણે મન, વચન અને શરીરને વશ રાખ્યાં છે !” હે રાજન્ ! આપનાં વચનોનો ખ્યાલ પણ મને રહ્યો છે કે નહિ તે આપ પોતેજ સમજી લેજો. સાંભળો—

ખોદખોદ ધરતી સહે, કાંટા ટૂટી વૃક્ષ; કુટિલ વચન સાધુ સહે, સમદર્શી નિર્પક્ષ.

અમે બધા ધર્મના સંવક છીએ; અમારો અનાદર ભલે કોઈ કરે, અમે કોઈનો અનાદર કરતા નથી. એવું કરીએ તો અમને આર્યભિક્ષુ કોણુ કહે ? અમે ભગવાન બુદ્ધના શિષ્ય શી રીતે કહેવાઈએ ?

ભિક્ષુનાં ચિત્તાકર્ષક વચન અને શિક્ષાગ્રહ હિતકર વાણી સાંભળીને અશોકનું હૃદય પ્રેમથી ભરાઈ આવ્યું. પ્રેમપ્રવાહ તેનાં નેત્રોમાંથી બહાર નીકળી રહ્યો છે. તેની નમેશી આંખોમાંથી આંસુ ટપકી રહ્યાં છે. હાથ જેડીને તે ભિક્ષુઓ પાસે જવાની રજા માગે છે. રાજ મહેલે જઈને આખો દિવસ આજના દૃશ્ય ઉપર વિચાર કરી કરીને રાત પડતાં પલંગપર સૂઈ રહ્યો છે; અર્ધા રાત વીતી ગઈ છે; વિચારમાં ને વિચારમાં હવે નિદ્રા આવી ગઈ છે. પછી સવાર થતાંજ તે વિચાર કરે છે:—

“ઓહો ! કાલે મેં કેવું ઉત્તમ સાચા ધર્મનું દૃશ્ય જોયું હતું ! હજુસુધી મેં કોઈ પણ ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી. મારે કોઈ પણ ધર્મનો અવશ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ. પેલા ભિક્ષુઓનો ધર્મ કેવો જીવંતો જગતો ધર્મ છે ! ક્ષણભરમાં તેનું હૃદય પલટાઈ જાય છે. આર્યધર્મના સાચા ભિક્ષુઓ નિઃસંદેહ ધર્મની જીવંતી જગતી મૂર્તિ છે ! તેમનું જીવનજ ધર્મરૂપ છે; તેમનો ધર્મ માત્ર ગ્રંથોમાંજ મૂકી રાખેલો નથી, પરંતુ તેમનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ, વાણી અને કર્મ એ બધાંજ ધર્મસ્વરૂપ બની રહેલાં છે. વાદ-વિવાદવાળા ધર્મથી કંઈજ લાભ નથી. તેનાથી તો ઉલટી અશાંતિજ થાય છે.

આમ વિચાર કરીને પછી રાજ અશોક ભિક્ષુઓનો શિષ્ય બન્યો. તેણે ન્યાયપૂર્વક રાજ્ય ક્યું. તેના રાજ્યમાં વાદ ને બકરી એક ચારે પાણી પીતાં હતાં. પુત્રો માતાપિતાની સેવા કરતા હતા અને સ્ત્રીઓ પતિ ઉપર પ્રેમ રાખતી. જેટલા મઠ હતા તે બધાય ઔષધાલય, વિદ્યાલય અને ન્યાયાલયરૂપ બની ગયા હતા. ભિક્ષુઓ પૂરી નિષ્કામતાથી (પાછ પણ લીધા સિવાય) શિક્ષણ આપતા, દવા આપતા અને ન્યાય કરતા હતા ! વધારે શું કહીએ ? અશોકનો સમય ઇતિહાસનો સુવર્ણ-સમય હતો અને સંસારી, વિપયાસક્ત અને રાગદ્વેષવાળા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ ફેરવી દઈને તેમને સમદર્શી બનાવવાનો સમય હતો !

x

x

x

x

(‘ભક્તિ’ માસિકમાંના શ્રી. બોલે બાબાના લેખમાંથી અનુવાદિત)

૧૪૬-નવજુવાનોનો જીવનધર્મ

કુમારોની મૈત્રી હું ઝંખું છું. જુવાનોનો હું આશક છું. તેમના પ્રતિ હું શ્રદ્ધાની નજરે જોઉં છું. આવતી કાલની પ્રજાનું વિધાન પરિષદો અને ધારાસભાઓના કાગળીયા કરાવોદારા નહિ, પણ આજના યુવકોના મક્કમ, મુંગા, મરણીયા નિશ્ચયદારા થઈ રહ્યું છે. સૌકેટિસના, એ યોગીના શિષ્યોએ એવાં નવજીવો સર્જ્યાં કે જેણે યુરોપમાં નવવિચાર અને નવજીવનનું ઘડતર કર્યું. મુસોલિની અને એના સ્થામ ઝબ્બકે નૂતન સંગઠિત ઇટાલીને જન્માવ્યા આ પૃથ્વીની ક્ષિતિજ ઉપર દેખાયા, તે પહેલાં ઇટાલિયન પ્રજાને પુનર્જીવન આપનારા મેઝિની અને ગેરિબાલ્ડીના ઝંડા નીચે એકત્ર થનાર જુવાનો હતા.... બુદ્ધ અને શંકર, એ બન્ને પુરુષવરોએ જ્યારે જગદ-વિજય આરંભ્યો ત્યારે પણ યુવકોજ હતા. બન્નેએ ભારતવર્ષમાં નવપ્રાણ પ્રકટાવ્યા. જુવાનોજ સમાજ પ્રજા અને રાષ્ટ્રોના તારણદાર બન્યા છે.

x

x

x

નવસર્જન-પુનરૂત્થાન-નહિ કે અનુકરણ એ આજના ભારતીય યુવકનું કર્તવ્ય છે. ... રશિયાની યુવક-પ્રવૃત્તિમાં રશિયન યુવકની વિચારક્રાન્તિને સૌથી મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. યુવાન રશિયા અર્વાચીન બજોનાં મૂલ બરાબર મૂલવી બન્યો છે. કાળ કૃત્યકદમ ધર્યો જાય છે. ભારતના જુવાનો! તમારે કાળની ગતિની સાથે હેડ ખેલવી પડશે; નહિ તો તમે ભરતીના ઓવાળની પેઠે કાંઠે ફેંકાઈ જશો-કોહી જશો અને નાશ પામશો....રશિયા, તેના જીવનના પુનર્વિધાનમાં-પુનર્વિધાનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં-નારીને બહુ મહિમાવંતું સ્થાન આપે છે. અને જ્યાંસુધી હિંદી નારી પ્રજાના જીવનમાં એવું માનવંતું પદ નહિ પામે, ત્યાંસુધી હિંદુસ્થાનની શક્તિ રમણે નહિ ચઢી શકે.

x

x

x

મુસોલિનીએ માંડેલી યુવક-પ્રવૃત્તિએ ઇટાલીમાં કોઈ અજબ ચેતના મૂકી છે. જગતના સમર્થમાં સમર્થ કાર્યવારોના સમોવડ નરતરીકે હું મુસોલિનીની કિંમત આંકું છું. મુસોલિનીની જીવનકથા અદ્ભુત છે. લુહારનો છોકરો મહેતાજી બન્યો, અખબારનવેશ બન્યો, દેશપારી મેળવીને પરદેશમાં ભટક્યો, ઇંટો પાડનાર શ્રમજીવીતરીકે સ્વીટઝરલંડમાં ચુબરો કર્યો. મુસોલિની મહા-યુદ્ધમાં લડ્યો, તેનાં સ્વપ્નેના ચૂરચૂરા થઈ ગયા; મુસોલિનીની આંખો ઉઘડી ગઈ; પણ મુસોલિની નિરાશ ન થયો. મુસોલિનીએ યુવકોને એકત્ર કર્યા, તેમનો સંઘ યોજ્યો, તેમને ભાવના અને મહેત્તો આપ્યા; અને આજનું નૂતન ઇટાલી જગતને આજી રહ્યું.

x

x

x

જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિ એ યુરોપની સર્વથી વધારે વિખ્યાત યુવક-પ્રવૃત્તિ છે. સમાજના શિષ્ટાચારો અને બંધનો તોડીને સ્વાધીનતાની ખુશખોદાર હવાના સ્વાસ લેવા અધીર બનેલા એક યુવક એ પ્રવૃત્તિને જન્મ આપ્યો. એ પ્રવૃત્તિનું નામ વોન્ડર વોલ્ફ-ભટકતાં પ'એર ! કેપુ' સુંદર નામ ! અને એ યાદ રાખજે કે, બર્લીનના એક છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતા કાર્લ શીયર નામના નાના વિદ્યાર્થીએ આ 'ભટકતા પ'એર'ની પ્રવૃત્તિ આરંભી. એને લાગ્યું કે, એની શાળા તો કારાગાર છે. એને જંગલોમાં અને ગામસીમોમાં નિર્બંધ રઝળાટની ઝંખના જાગી અને 'ભટકતાં પ'એર' જર્મનીના પ્રત્યેક ભાગમાં નીકળી પડ્યાં.

x

x

x

હિંદુસ્થાનની યુવક-પ્રવૃત્તિને હું હિંદુસ્થાનના પોતાના આદર્શો, હિંદુસ્થાનની પ્રતિભા, હિંદુસ્થાનના વ્યક્તિત્વના આવિર્ભાવરૂપ બનતી જોવા છઠ્ઠું છું. જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિનાં અનેક સુંદર લક્ષણો છે. સાદાઇનો પ્રેમ, શિસ્તપ્રત્યે પ્રીતિ અને મામ્યજનોની સેવા અર્થે મામ્ય

પ્રવાસોની પ્રથા-એ આ પ્રવૃત્તિનાં સુંદર લક્ષણો છે...હું હિંદુસ્થાનની યુવક-પ્રવૃત્તિને બ્રહ્મચર્યના આદર્શ અને ભાવનાના પાયા ઉપર ધડતર પામતી જોવા ઇચ્છું છું. x x x x

યૌવન એ નવસર્જનની શક્તિનો અખંડ ઝરો છે. યુવાનો! ઋષિઓના શાશ્વપણના વારસદારો! હિંદી આદર્શોથી પ્રેરિત બનીને, નૂતન ભારત સર્જવાને કટિબદ્ધ થાઓ. હિંદુસ્થાનની તવારીખમાં નવો શક આરંભો.... કોઇ કોઇ વાર યુવકો મને કહે છે-અમે દરિદ્ર છીએ, અમે અભણ છીએ, અમે નિર્બળ છીએ, અમે શું કરી શકીએ?' અને તેમને હું જવાબ આપું છું-‘તમે દરિદ્ર છો, બહુ સારું. તમે અભણ છો, બરાબર છે; પણ તમે નિર્બળ છો એવી વાણી કદી ન વદજો. યુવકો! તમારા અંતરમાં ગુપ્ત શક્તિના ભંડાર ભર્યા છે; તમારા હૃદયમાં મહાશક્તિ પોઢેલી છે. એ શક્તિને જગાડો, તેનો ઘોષ વહેવા દો અને ભારતવર્ષના ખૂણેખૂણા ખળભળી ઉઠશે. પ્રકાશના પુત્રો! ગુપ્ત પ્રકાશને બહાર આણો અને પૃથ્વીને અજવાળો.’

x

x

x

આયર્લેન્ડમાં પ્રતિવર્ષે શારીરિક ખેલોના ઉત્સવ થાય છે ત્યારે હજારો આયરિશો એ ઉત્સવમાં ભાગ લે છે. જર્મનીની યુવક-પ્રવૃત્તિ જંગલો અને સીમોમાં બટકવાના શોખને-ખેતરી જીવનને પ્રાધાન્ય આપે છે. જુવાન જર્મન છોકરાઓ અને છોકરીઓ પર્વત ઉપર બટકતાંજ હોય છે અને માઇલોના માઇલો પગપાળા અથાક રખડતાજ હોય છે. જાપાનમાં રમતગમતો ફરજિયાત છે. વિદ્યાર્થીઓને શિયાળાના બરફ ઉપર ચાલવું પડે છે. જુવાન કુમારો અને કુમારીઓ કંઠણ જીવન જીવતાં શીખે છે અને હિંદી કુમારો અને કુમારીઓ? તેઓ ખાસ કરીને જ્યારે ફાલેજમાં પ્રવેશે છે ત્યારે બહુજ સુકુમાર બની જાય છે. હવે વખત આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે હિંદુસ્થાનના પ્રત્યેક યુવક અને યુવતીને સમજાઇ જવું જોઇએ કે, આજે હિંદુસ્થાન જે શિક્ષણ માગે છે તે સુકુમારતાનું નહિ, પણ મનુષ્યત્વનું શિક્ષણ માગે છે. હિંદુસ્થાનના યુવકોએ પુરુષ બનવું જોઇએ છે. હિંદુસ્થાનની યુવતીઓએ શક્તિના અવતાર બનવું જોઇએ છે. વજાંગ બનો. એ આજના હિંદી વિદ્યાર્થીનો જીવનમંત્ર બનવો જોઇએ છે.

x

x

x

યુવકો! સેવાની મશાલ લઇને તમે જનપદોમાં બટકો. ભારતવર્ષનાં રાંક ગ્રામ્યજનો તમારા આગમનની વાટ જોઇ રહ્યાં છે, સાચું ભારતવર્ષ ગામડાંઓમાં વસે છે. ભારતવર્ષના પ્રાણ ગ્રામ્યજનોનાં હૈયામાં ધબકે છે. ભારતીય પ્રજાનું નવવિધાન તળિયેથી થવું જોઇએ છે. ગ્રામ્ય ઉદ્ધારની યોજનાઓ રચો અને એ ભાવનાના ભેખધારી બનો. ક્ષુધા, કંગાલિયત, અજ્ઞાન, અનારોગ્ય-એ બધાં તત્ત્વોએ ગ્રામ્ય પ્રજાને નિઃપ્રાણ બનાવી દીધી છે. તેમને આરોગ્યનાં પ્રાથમિક સૂત્રોનું પણ જ્ઞાન નથી; તેઓ નિર્બળ છે, નૂતન જગદ્બળોનું તેમને કશુંજ ભાન નથી, હિંદી આદર્શો અને ભાવનાઓનું તેમને કશુંજ જ્ઞાન નથી અને રાજદી- રાટી માટેનો તેમનો તરફડાટ દયાપાત્ર છે. ગ્રામ્ય જનતાના સેવકો જોઇએ છે, ગામડાંઓના ઉદ્ધારકો જોઇએ છે; અને ગ્રામ્ય જનતાની સેવા એટલે હિંદી પ્રજાની સેવા, ગ્રામ્ય જનતાનો ઉદ્ધાર એટલે હિંદી પ્રજાનો ઉદ્ધાર, ગામડાંઓનું પુનરુત્થાન એટલે ભારતવર્ષનું પુનરુત્થાન.

(સાધુ વસવાણીના વ્યાખ્યાનમાંથી “સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૨૭-૧૦-૨૮)

૧૪૭-ગ્રામ્ય શિક્ષણ

શિક્ષણનો પ્રચાર એજ ભારતવર્ષની સઘળી મુશ્કેલીઓના નિકાલનો ઉપાય છે; પરંતુ જ્ઞાનને ઠાંસી દેવું, એવું નામ શિક્ષણ નથી. સાચું શિક્ષણ તો જાતિઅનુભવથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. અનુભવ એજ સર્વોત્તમ શિક્ષક છે. ગામડાંના લોકોને પુસ્તકીયા શિક્ષણની જરૂર નથી, તેમને તો જીવનો-પયોગી શિક્ષણની જરૂર છે. ત્યાં પુસ્તકો ગોખાવવાનો કે પરીક્ષા અપાવવાનો સવાલ નથી, પરંતુ જીવનની મહાન અને કપરી પરીક્ષામાંથી પસાર થવાનો પ્રશ્ન છે.

માટે સાચા શિક્ષકનું કામ માત્ર અનુભવમાટેનાં સાધન રજુ કરવાનું છે, તેનું કામ તેમને અનુભવ મેળવવાને ઉત્સાહિત કરવાનું છે. જૂલો થાય તોપણ નવીન અનુભવ માટે ઉત્સાહ આપવો અને અનુભવનાં પરિણામો ઉપરથીજ સત્ય સમજવું એજ સાચા શિક્ષકનું કામ છે. શહેરી લોકો તૈયાર દવાઓમાં વિશ્વાસ રાખે છે અને રોગો દૂર કરવા માટે તેનેજ વાપરવાની જરૂર માને છે; પરંતુ શિક્ષણનો અર્થ કંઈ એવો નથી અનુભવ તથા પરીક્ષાને માટે સંયોગો ઉભા કરવા અને પરીક્ષાને માટે ઉત્સાહ આપવો, એજ સાચું શિક્ષણ છે.

હાલમાં ફરજિયાત શિક્ષણ અને ગામડાંમાં વધુ શિક્ષણ ફેલાવવાના પ્રશ્નો ચર્ચાઈ છે. શહેરના ભણેલા-ગણેલા લોકો એમ સમજે છે કે, ગામડીઆઓ વાંચતાં-લખતાં શીખી જાય તેના બહુ બહુ લાભ બતાવવામાં આવે છે. કેાઇ કહે છે કે, ગામડીઆઓ અભણ હોવાથી લોકો તેમને ઠગે છે, તેથી તેમને લખતાં-વાંચતાં આવડશે તો તેઓ ઠગાશે નહિ. કેાઇ કહે છે કે, તેથી તેમને બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન થશે કે જેનાથી તેઓ તફત અજાણ્યા છે. કેાઇ કહે છે કે, વાંચતાં-લખતાં શીખવાથી છોકરાઓને બેકારી સતાવી શકશે નહિ અને ગામમાં કંઈ કામ નહિ મળે તો તેઓ શહેરમાં નોકરી કરીને ચાર પૈસા કમાઈ શકશે.

હાલના પુસ્તકીયા લજીતરનો ગ્રામ્યજીવન સાથે બીલકુલ સંબંધ નથી, તેથી બાળકોને પોતાનાં ગામ અને ખેતીના પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવામાં તેમને કંઈ પણ મદદ મળતી નથી. આજ કારણે ગામડીઆઓ પોતાનાં બાળકોનો વખત ભણવામાં ગુમાવવા કરતાં તેમને ખેતરોમાં કામે લાઇ જવાનું વધારે પસંદ કરે છે. શિક્ષણ તરફ તેઓ આટલા બધા ઉદાસીન હોવાનું એજ કારણ છે કે, એ શિક્ષણ તેમના નિત્યજીવનમાં મદદ નહિ કરતાં તેમની વિરુદ્ધ જાય છે. આપણે ગામડીઆઓને તેમની આ ઉદાસીનતા માટે બસે દોષ દઇએ; પરંતુ જ્યાંસુધી આ દોષોને દૂર નહિ કરીએ ત્યાંસુધી તે શિક્ષણ ગામડીઆઓનાં મનને આકર્ષી શકશે નહિ.

શિક્ષણ-પ્રચારના આ યુગમાં વાંચનાર સાંભળીને આશ્ચર્ય પામશે કે, એમહરત્ સાહેબ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન આ અક્ષરજ્ઞાનના પાયા ઉપર રચાયેલા શિક્ષણ-પ્રચારની વિરુદ્ધ છે. તેઓ કહે છે કે, એથી બસે બીજાઓથી ઠગાવાનો સંભવ ઓછો થાય, પરંતુ બીજાઓને ઠગવાનું બંધ થઇ શકશે નહિ; તેઓ એમ નથી કહેતા કે, મૂર્ખતા સારી છે, પરંતુ તેમનું કહેવું એજ છે-અને તે બરાબર છે-કે ક્રિયાત્મક જ્ઞાન સિવાય માત્ર અક્ષરજ્ઞાનજ ગ્રામ્ય પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકશે નહિ.

એક ગામનું દૃષ્ટાંત આપતાં તેમણે કહ્યું કે, એ ગામમાં નિશાળ છે, તે સારી ચાલે છે; પરંતુ તેમાંથી એક પણ માણસ ગ્રામ્ય પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકે તેવો પાડ્યો નથી. ગામમાં વાંદરાઓનો ઉપદ્રવ છે, રોગચાળો તો જૂદો. કેાઇપણ ફસલનો પાક બચી શકતો નથી. તો પછી કહો તો ખરા કે, જે શિક્ષણ કામમાં ના આવે એવા શિક્ષણથી શો ફાલ ?

શિક્ષણ એ આપત્તિઓનો ઉપાય અવશ્ય છે, પરંતુ તે શિક્ષણ ગામડાંની આવશ્યકતાઓને અનુકૂળ હોવું જોઈએ. ગામડાંની સ્થિતિ અને જરૂરીઆતો બિન્ન બિન્ન હોય છે, તેથી તે તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. બધાને માટે એકજ પદ્ધતિ શરૂ કરવી જોઇએ નહિ. સિદ્ધાંત એક રહે, પરંતુ પેટાબાબતોમાં બિન્નતા રહે એ ખાસ જરૂરનું છે. શિક્ષણને માટે બાંધવાવસ્થા એજ ઉત્તમ અવસ્થા મનાય છે. આ અવસ્થામાં મજબૂ નવા સંસ્કારો ઝીલવાને તૈયાર રહે છે તેથી જે

કંઈ ખતાવવામાં આવે છે તેના સંસ્કાર મગજમાં સારી રીતે પડે છે, અને ૨૫ વર્ષની ઉંમર પછી મગજમાં કોઈ એવી સ્થૂળતા આવી જાય છે કે તેથી તે નવી વાતો મહત્ત્વ કરવાને તૈયાર હોતું નથી. તેથી અચપણથીજ શિક્ષણની શરૂઆત કરવી જોઈએ.

શ્રીનિકેતનમાં (બંગાળના એક ગામમાં) પણ એમજ કરવામાં આવ્યું છે. ગામના ધરડા-એને એક બાળુએ રાખી બાળકોને શીખવવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. શરૂઆતમાં ગામના લોકોને એકઠા કરીને તેમને મેજીક લેન્ટર્ન (જલ્દુધ ફાનસ) વગેરેથી તળાવોની સફાઈ વગેરેના ઉપાય બતાવ્યા; પરંતુ તેમણે કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પછી તે ગામના છોકરાઓને સફાઈ કેમ રાખવી તે સમજાવ્યું. તેમના બાલચર સંઘો (બાય સ્કાઉટ ટ્રુપ્સ) રચવામાં આવ્યા અને તેમની સાથે મળીને તળાવ સાફ કર્યાં. તેમને ખેતીની નવી પદ્ધતિઓ અને પ્રયોગો બતાવ્યા અને રોગી-ઓને દવા આપવાનું તથા આગ જુઝાવવાના ઉપાય સમજાવવામાં આવ્યા. ગામલોકોએ પોતાનાં બાળકોને એ બધાં કામ કરતાં જોયા, ત્યારેજ તેમને તે કામોની ઉપયોગિતા બરાબર સમજાઈ અને તેઓ મદદ કરવા લાગ્યા. આ રીતે છોકરાઓએ આદર્શ રજુ કરી ધરડાએને શિક્ષણ આપ્યું! સામાન્ય માન્યતા પોતાનાં બાળકોના કલ્યાણ તરફ આંધળા જેવાજ હોય છે. તેમને આંધળો પ્રેમ અને અજ્ઞાનજ તેનું મુખ્ય કારણ છે. શ્રીનિકેતનના કાર્યકર્તાઓ અને શિક્ષકો એ વાત સમજી ગયા કે, બાળક કંઈપણ સારું કામ કરી ખતાવે છે ત્યારે તેમનાં માતાપિતા તેમની પાસેથી જરૂર શિક્ષણ લે છે અને તેઓ પોતે પણ તે કામમાં ભાગ લેવા માંડે છે. ગામડાંનાં બાળકોના બાલચર સંઘો રચીને તળાવોની સફાઈ, આગ વખતે સેવા, દવા વહેંચવી વગેરે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યાં, ત્યારે વૃદ્ધો પણ તેની ઉપયોગિતા પ્રત્યક્ષ જોઈને તેમાં મદદ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ જ્યારે બાલચર સેનાઓ શરૂ કરી અને તેમને ક્વાયત, કસરત વગેરે કરાવવામાં આવતી ત્યારે લોકો કહેતા કે, આ તો અમારાં છોકરાંને લડાઈમાં લઈ જવાની તૈયારી થઈ રહી છે ! પરંતુ ધીમે ધીમે તેમનો તે સંદેહ દૂર થયો અને તેમને આ પ્રવૃત્તિ ઉપર વિશ્વાસ ઓડો.

કાર્યની શરૂઆતને માટે એમજ ઠીક સમજાવ્યું કે, ગામની નિશાળનેજ આ બધાં કાર્યોનું કેન્દ્ર બનાવવી. આથી શિક્ષકને નેતા બનાવીને બાલચર સંઘો ઉભા કરવામાં આવ્યા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ગામનાં બાળકોમાં આસાપાત્રન અને સહકારની ભાવના જાગૃત થઈ; અને તેની અસર ગામના લોકો ઉપર પણ થઈ. તેમણે પરસ્પરના સહકારથી પોતાના ઝગડા આપસમાં પતાવવાનું શરૂ કર્યું. એક 'સુરક્ષ' નામના ગામમાં જમીનદારનાં કુટુંબોમાં ઝગડો ચાલતો હતો, ત્યાં શિશુ-પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. તેમાં એકઠા થઈને કામ કરવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, અંદર અંદરના ઝગડા દૂર થયા અને બધાયે મળીને એક બાલચર-સમિતિ (સ્કાઉટ કમિટી) રચી. જમીનદારોએ પણ તેમાં સૌની સાથે મળીને સ્વહસ્તે તળાવોની સફાઈ કરી.

આ પ્રમાણે 'લુહારગઢ' નામના એક ખીજ ગામમાં લોકોએ પણ પોતાનો મુકર્દમો આપસ-માંજ પતાવી લીધો. ત્યાં પીવાના પાણીનું માત્ર એકજ તળાવ હતું અને ઝગડાનું કારણ પણ એજ હતું. ત્યાં બાલચર-સંઘ ઉભો કર્યો અને તેણે ખીજું તળાવ સાફ કરી આપ્યું એટલે બધા ઝગડા મટી ગયા. એકત્ર થઈને ક્વાયત કરવાથી તથા રમતો રમવાથી સહકારની જે ભાવના જાગૃત થાય છે, તેજ ગ્રામ-સેવામાં દરવખતે કામ લાગે છે. ગામની સફાઈ તથા રોગચાળા સામે યુદ્ધ કરવાને એજ ભાવનાની જરૂર પડે છે.

સ્કાઉટ માસ્તરો વિચારતા હતા કે, સ્કાઉટોમાં સેવાની ભાવના કેમ કરીને જાગે? તેવામાં એક મેળો આવ્યો. તે પ્રસંગે તેમને સેવા કરવાનો ઠીક પ્રસંગ મળી ગયો. તેમણે કચેલી નિઃસ્વાર્થ સેવાથી ગામના લોકો તેમના ધણા આભારી થયા અને તેમની પ્રવૃત્તિની ઉપયોગિતામાં વિશ્વાસ કરવા લાગ્યા.

'મોદપુર નામના ગામમાં એક ધરમાં આગ લાગી ત્યારે પાડોશીઓએ વાસણ પણ આપ્યાં નહોતાં. પછી એજ ગામમાં સ્કાઉટોએ આગ જુઝાવવાના ઉપાય બતાવવા માટે એક ખેલ કર્યો.

એક ઝાડમાં આગ લગાડીને તેને તેમણે ઘણીજ જલદીથી યુઝાવી દીધી. તેમને જોઇને ગામના લોકોમાં એકસાથે મળીને કામ કરવાનું મહત્વ બરાબર સમજાઇ ગયું. હજારો ઉપદેશોથી જે કામ ન થાત તે એકજ દૃષ્ટાંતથી થઇ ગયું. આ જોઇને તેઓને એમજ લાગ્યું કે, હવે પછી આગ લાગે ત્યારે બધાએ ભેગા થવું અને તે યુઝાવી નાખવી.

આ જોઇને આજુબાજુનાં ઘણાં ગામોમાં લોકો પોતાને ગામ બાલચર-સંઘ બોલવાની માગણી કરવા લાગ્યા. દરેક ગામે શીખવવાની અલગ અલગ વ્યવસ્થા કરવાનું મુશ્કેલ હોવાથી એક અડવાડીઆથી મહિના સુધીના નાના નાના અભ્યાસક્રમો શરૂ કરી ગામડાંનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવાનો વિચાર ચાલે છે; કેમકે એવા વર્ગોમાં સફાઇના ઉપાય, ખાતર બનાવવું વગેરે ખેતીની પણ આવશ્યક બાબતો થોડાજ વખતમાં તેમને શીખવી શકાય અને પછી ગામની શાળાઓમાં પણ એજ અભ્યાસક્રમો શરૂ થાય.

આ પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ શ્રીનિકેતનમાં શરૂ પણ કરેલો છે, કે જ્યાં થોડા સમય માટે છોકરાઓ આવીને શિક્ષણ લે છે અને ઉપયોગી બાબતો સમજી લઈ પોતાને ગામ જાય છે. તેમને સ્કાઉટિંગ, ખેતી, શેત્રંજ અને ગાત્રીયા બનાવવા તથા કપડાં વણવાનું અને છાપવા વગેરેનું કામ પણ શીખવવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહી કંઈક કમાણી કરી શકે એવી યોજના પ્રાપ્ત થાય એ પણ આ શિક્ષણનું એક અંગ છે. આને તેઓ ગૃહઉદ્યોગ (હોમ પ્રોજેક્ટ) કહે છે. એનો ઉદ્દેશ એવો છે કે, વિદ્યાર્થીઓને કોઇ પણ એવી ખાસ બાબતમાં યોગ્ય બનાવીને ઘેર મોકલવા, કે જેથી તેઓ જાતે ગામમાં કંઈક કામ કરી શકે. બાળકોમાં પોતાને હાથે કંઈ પણ કામ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે; પરંતુ વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલીમાં તો આ ઇચ્છાને કચરીજ નાખવામાં આવે છે, કે જે ઇચ્છાને ઉત્તેજાથી આગળ ઉપર ધણેજ ફાયદો થાય તેમ હોય છે. માણસ બચપણથીજ કંઈને કંઈ કરવાનું શીખે છે. થોડા સમયમાં કપડાં-શેત્રંજ વગેરે વણવાનું તથા શાકભાજી ઉત્પન્ન કરવાનું વગેરે શીખી લઇને છોકરાઓ જ્યારે પોતાને ગામ જાય છે, ત્યારે શિક્ષકોની દેખરેખમાં તેમની પાસે એજ કામ તેમને ઘેર શરૂ કરાવવામાં આવે છે. આથી તેમને સ્વાવલંબનનું શિક્ષણ મળે છે અને આવકનો ઉપાય પણ મળી આવે છે, કે જેથી તેઓ પોતાના કુટુંબને કાંઈ પણ મદદ કરી શકે છે.

પોતાની નાની નાની વાડીઓમાં શાક-ભાજી ઉત્પન્ન કરીને ગામમાં શાકની ખોટ પૂરી પાડવામાં આવે છે, કે જેના અભાવથી લોકો બિમારીના ભોગ થાય છે. આમાં કચરો, પાચખાનું તથા છાણનો ઉપયોગ પણ સારી રીતે થઇ શકે છે.

આથી બાળકોને જે અનુભવ અને શિક્ષણ મળે છે તે બહુ કિંમતી હોય છે. પોતે સાચમાં રહીને બગીચો કરાવવો અથવા ખેતી કરાવવી એજ ગ્રામ્ય શિક્ષણનો મૂળ આધાર હોવો જોઈએ. આથી તેમને જીવનનિર્વાહનું ધણું વિશાળ ક્ષેત્ર મળી રહેશે.

બાગાયતની સાથે સાથે છોકરાઓને વાંચવા-લખવાની રુચિ પણ ઉપજવી શકાય, એમાં જબર્દસ્તી કરવાની જરૂર નહિ પડે. પોતાનો હિસાબ રાખવો તથા ખેતીવાડીનાં પુસ્તકો વાંચવામાં તેમનું મન જલદી લાગે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ તરફ આગળ વધવા માટે પણ આમાં પુષ્કળ અવકાશ છે. આની સાથે ભૂતળશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, પદાર્થ-વિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર વગેરેનું પણ અધ્યયન કરાવી શકાય છે. જમીનની પેદાશ, જમીન સરખી કરવી, માટીની પરીક્ષા કરવી, પાણી એકઠું કરવું, બંધ બાંધવા, નહેરો કરવી, હોડી ચલાવવી, તરી બજાવું વગેરે બાબતનું જ્ઞાન સહેજમાં થઇ શકે છે. ઝાડ-ખીડ, ફીડા-મંકોડા, પશુ-પક્ષી વગેરેનો પરિચય જલદી થાય છે; કેમકે એ બધી બાબતોનો બાગાયત અને ખેતીવાડી સાથે સંબંધ છે. ગણિત અને રેખા-ગણિત(બુમિતિ)નું જ્ઞાન પણ આની સાથે આપી શકાય. આવા આવા અધ્યયનથી વિશાળ ક્ષેત્ર તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રજુ થાય છે.

હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં સૌથી મોટો દોષ એ છે કે “બાળક પોતાના અનુભવથીજ કંઈ પણ લાભ મેળવી શકે છે” એ વાતમાં આપણને વિશ્વાસજ નથી. તેમને આપણે માત્ર દાન આપવા માગીએ છીએ, તેમને સ્વાશ્રયી થવા દેતા નથી. આપણે તેમને એવીજ વાતો ગોખવાની ફરજ પાડીએ છીએ, કે જેને આપણે પોતેજ જૂલી જવાનું યોગ્ય ગણીએ છીએ. આપણે તેમને ધરના સ્વાભાવિક જીવનને બદલે વર્ગોના ઓરડાઓમાં પૂરી દૃષ્ટિ તેમના ઉપર આગસ અને ગુલામીનો બોળે લાદીએ છીએ.

જ્યાંસુધી બાળકો જાતમહેનતનું તથા તે દ્વારા મેળવેલી ક્રમાણીનો ઉપભોગ ધરનાં માણસોની સાથેજ રહીનેજ કરવાનું મહત્ત્વ ન સમજે, ત્યાંસુધી તેમનું શિક્ષણ અધુરુંજ માનવું જોઈએ. નાગરિકતા(સીટીઝનશીપ)ના પણ શિક્ષણ માટે ઉપરોક્ત બાબતો જરૂરી છે. જે ગામડાંમાં સહકારિતાના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર કરવો હોય તો તેનો સૌથી સરસ ઉપાય એ છે કે, ગામના કેટલાક છોકરાઓ મળીને પોતાની ઉપજ એકસાથે વેચે અને જરૂરી ચીજો એકસાથે મળીને ખરીદે. આથી તેમના હૃદયમાં સહકારિતાના જે સિદ્ધાંતો જન્મી જશે તે તેમને આગળ ઉપર બહુ કામ આવશે.

ધરની વાડીમાં બગીચો કરવો અને શાળામાં બગીચો કરવો એમાં બહુ ફેર છે. શાળાના બગીચામાં છોકરાઓને ભણતરના સમય પછી ઘેર જવાને વખતે જખર્દસ્તીથી કામ કરવું પડે છે, રજાના દિવસોમાં તેની દેખરેખ રાખનાર કોઈજ નથી હોતું, વળી માસ્તર સાહેબ તેને પોતાની મોક્ત સમજે છે; જ્યારે ઘેર બગીચો કરવાથી તેનું મન તેમાં લાગેલું રહે છે, તેની સંભાળ રાખનાર ઘરમાં કોઈને કોઈ દરવખત હાજર હોય છે, તેથી તેનો નાશ થવાનો પણ ભય રહેતો નથી. એમાં છોકરાઓનું ધ્યાન બહુ જલદી લગાડી શકાય છે.

જ્યાંસુધી આપણે બાળકોને નાનપણથીજ આપણી દેખરેખ નીચે, સામાજિક અને આર્થિક બાબતોમાં સ્વયં અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાના સંયોગો નહિ આપીએ ત્યાંસુધી શિક્ષણપ્રથા સુધરી શકવાની નથી.

શ્રીનિકેતનના શિક્ષકો એજ પ્રયત્ન કરે છે કે, જે કોઈ ગામમાં શાળા હોય ત્યાં આ બાબતોનો પ્રચાર થાય અને શાળાના શિક્ષકો આવી બાબતોનું શિક્ષણ છોકરાઓમાં ફેલાવે. જ્યાં શાળા નથી ત્યાં રાત્રિશાળાઓ ખોલીને અથવા સ્કાઉટોદ્વારા એ બાબતોનું શિક્ષણ તે ગામના છોકરાઓને અપાય. તેમને પોતાનાં ઘરોમાં ઉપયોગી શાક-ભાજી પેદા કરવાનું શિક્ષણ આપીને તે પ્રમાણે કરવાનો ઉત્સાહ અપાય અને તેમના બગીચા વગેરેની સંપૂર્ણ દેખરેખ રખાય, એને માટે થોડા ખર્ચની જરૂર પડશે, પણ તેનો પ્રબંધ તેજ ગામમાંથી થવો મુશ્કેલ નથી; કેમકે આ બાબતના લાભ સૌને સહેલાઈથી સમજશે.

આ રીતમાં સૌથી વધારે લાભ એ છે કે, તેમાં પ્રત્યેક બાળકની જૂદી જૂદી રુચિ ઉપર ધ્યાન અપાય છે. બધાને એકજ બીબામાં ઢાળવામાં આવતા નથી, ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અને શક્તિઓવાળાં બાળકોને એક પ્રકારના શિક્ષણના બીબામાં ઢાળવાનાં જે ખરાબ પરિણામ આવે છે તે આમાં હોઈ શકતાં નથી.

વાડી કરવી વગેરેનું સામાન્ય શિક્ષણ તો ગામડાંમાંજ આપી શકાય; પરંતુ એક એવા વિદ્યાલયની જરૂર રહેશે કે જ્યાં આ વિષયોની સાથે સાથે ઉદ્યોગ-ધંધાઓનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ અપાય. જે વિદ્યાર્થીની જે દિશામાં વિશેષ રુચિ દેખાય, તેને તે બાબતમાં વિશેષજ્ઞ બનાવવો જોઈએ, તેને ગામના કોઈ ને કોઈ ખાસ કામને યોગ્ય બનાવવો જોઈએ.

આપણે ગામનાં બાળકોને ગામના કામને યોગ્ય બનાવવાનાં છે, કે જેથી તેમને પોતાના ગામમાંજ પેટ ભરવાની સગવડ મળી જાય અને તેમને ગામડાં છોડીને શહેરોમાં મજૂરી કે નોકરી કરવા જવું પડે નહિ. બાળકોને ગામની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિને યોગ્ય બનાવી દેવા, એજ માત્ર શિક્ષણપ્રણાલીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

લોકો કહે છે કે, તેમાં ધાર્મિક શિક્ષણને પણ સ્થાન આપવું જોઈએ. હું કહું છું કે “જુએ

બાળન ન હોય ગુપાલા, ચહ લો અપની કંઠી માલા.” અમે ધાર્મિક શિક્ષણના પાઠ બણાવવાના પક્ષમાં નથી. ખીજાઓની સેવા કરતાં શીખવું, એથી વિશેષ ધાર્મિકતા શી હોઈ શકે? ગ્રામસેવક સંઘ તો આ બ્રાતૃભાવ અને સેવાના આદર્શ ઉપરજ રચાયો છે. ગ્રામસેવાનાં સઘળાં કાર્યો આ સેવાના આદર્શને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીનેજ કરવાં જોઈએ; ત્યારેજ તેની સફળતા છે. ધર્મ એ કાંઈ એવી ચીજ નથી કે જે નિયમિત યોરારક કે દવાની પેઠે પાઠોદ્ધારા બાળકોને પાઠ દેવાય. સેવા કરવાથીજ ધાર્મિક ભાવો જાગે છે અને આપણે સેવા પણ ધાર્મિક ભાવનાથીજ કરવી જોઈએ.

ગ્રામસેવાને માટે તન-મન લગાવીને કામ કરનારાઓની જેટલી જરૂર છે તેટલી મકાનની જરૂર નથી; એને માટે તો તન-મનથી કામ કરનાર માણસોનીજ જરૂર છે. હા, ધન પણ જરૂરી બાબતોમાં ઉપયોગી છે ખરું, પણ તેનાજ ઉપર કંઈ બધો આધાર રહેલો નથી. શહેરોમાં ચાલે છે તેમ આમાં પણ ખાલી રાજનૈતિક ઉત્તેજનાની પેઠે મોઢાની વાતોથી ચાલી શકશે નહિ. ખરી જરૂર તો તેમની સાથે કામ કરીને તેમને કામમાં યોજવાની છે.

(‘વિશાલભારત’ના જન્યુઆરી ૧૯૨૯ ના અંકમાંથી વ્યોહાર રાજેન્દ્રસિંહ એમ. એલ. સી.ના લેખનો અનુવાદ.)

૧૪૮-તિલક અને લેનિનના જીવનમાં અદ્ભુત સામ્ય

રશિયાના મુક્તિદાતા લેનિન અને હિંદના રાષ્ટ્રવીર લોકમાન્ય તિલક એ બંનેની જીંદગીના બનાવોમાં આશ્ચર્યજનક સામ્ય હતું. એ નીચેની વિગતોપરથી જણાશે.

તિલક અને લેનિન એ બંને પોતાપોતાના દેશના શિક્ષણવિભાગના કર્મચારીઓને ઘેર જન્મ્યા હતા. તિલકનો જન્મ રત્નાગિરિમાં ૧૮૫૬ ની સાલમાં થયો હતો. એ સમયે એમના પિતા શ્રી ૦ ગંગાધર રામચંદ્ર તિલક એક મરાઠી શાળાના શિક્ષક હતા. એમને શરૂઆતમાં માસિક પાંચ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. ધીરે ધીરે ઉન્નતિ કરતા કરતા તેઓ કેળવણી ખાતાના મદદનીશ ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર થયા. લેનિનનો જન્મ ૧૮૬૦ ના એપ્રિલમાં થયો હતો. એ સમયે એમના પિતા ઇલિયા નિકોલેવીચ બિલિનો મિત્ર વિસ્કમાં સ્કૂલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા.

તિલક અને લેનિન બંને પોતાના પિતાના મૃત્યુનો આઘાત ૧૬ વર્ષની વયે સહન કરવો પડ્યો. તિલકના પિતાનો સ્વર્ગવાસ ૧૮૭૨ માં થયો; અને લેનિનના પિતાનું અવસાન ૧૮૮૬ માં થયું.

તિલક અને લેનિન બંનેએ કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો હતો-એકે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં અને બીજાએ સેન્ટ પિટર્સબર્ગની યુનિવર્સિટીમાં. એ બંનેની સામે સરકારી પદ, આનંદમય જીવન, નોકરીના અંધકારમાંથી સ્વતંત્રતાનો પ્રકાશ જોવો, એ બધું હતું. એ ઉપરાંત એ બંને ‘ધર્મિરનું કાર્ય મનુષ્યદ્વારા પૂરું કરાવાય છે’ એવી કલ્પના હતી. એ ઇચ્છા બંનેએ પાર પાડી. કાયદાનો અભ્યાસ કરી લીધા પછી એ બંનેએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે ‘આપણે પોતાના નવયુવાન સાથીઓ સાથે મળીને દેશની સ્વતંત્રતા માટે કાર્ય કરવું.’ એ બંનેને એ મહત્ત્વ કાર્યમાં સહાય કરનારા સાથીઓ પણ મળ્યા.

તિલક અને લેનિન બંને પોતાની જીવનમાં રાજ્ય તરફથી કષ્ટ વેડવું પડ્યું. લેનિનને ૧૭ વર્ષની ઉંમરે સજા થઈ. એમને કોકુસ્કીનો નામના ગામમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. લોકમાન્ય તિલકને તથા એમના મિત્ર અગરકરને, કોલ્હાપુરના દિવાન બહાદુરની વિરુદ્ધ કંઈક લખ્યું એથી, ચાર મહીનાની સજા થઈ; અને બંનેમિત્રો ૧૮૮૨ ના જુલાઈમાં જેલમાં ગયા. આ રીતે બંનેનાં કાળાં વાદળાંની છાયાનાં તેઓને પોતાની યુવાવસ્થામાંજ દર્શન થયાં.

તિલક અને લેનિન એ બંનેનાં કાર્યકેન્દ્રો પોતાપોતાનાં દેશનાં એવાં શહેરો હતાં, જે સંસ્કૃતિ

અને કેળવણીનાં ધામ ગણાતાં. પૂના હિંદી રાજકીય ક્ષેત્રમાં મહત્વની જગા છે અને સેન્ટ પીટર્સબર્ગ રશિયન જ્ઞાનપિપાસુઓનું યાત્રાસ્થળ છે.

જનતા ઉપર પ્રભાવ

તિલક અને લેનિન બંને પત્રકારો હતા. પત્રને પ્રતાપે જનતાપરનો તેઓનો પ્રભાવ દિન-પ્રતિદિન વધતો જતો હતો. તિલકનું પત્ર ‘કેસરી’ (સિંહ) હતું; અને લેનિનનું પહેલું પત્ર ‘ઇસ્ક્રા’ (ચિણ્ણગારી) હતું. બંનેના પત્રકારતરીકેના જીવનની શરૂઆતમાંજ અડચણ ઉપસ્થિત થઈ હતી. લેનિનનો સહાયક અને સહકારી પ્લેખેનો લવિખ્યમાં આર્થિક પરિવર્તન થાય એવું ઇચ્છતો હતો; અને એ પત્ર સાવચેતીભરી ભાષામાં રાખવા ચાહતો હતો. અતિ વિદ્વાન પુરુષોની પેઠે એનામાં સંદેહનો વાસ હતો; અને પોતાના વિચારો પ્રગટ થઈ જવામાં શો ભય છે એ સમજનાર માણસની પેઠે, તે સમાલોચના મોટા મોટા ગોળ ગોળ શબ્દોમાં કરી જાણતો. લેનિન એથી વિરુદ્ધ હતો. એ એવું ઇચ્છતો કે, જે કંઈ કહેવું હોય એ નિડરપણે કહી નાખવું. ગોળ ગોળ શબ્દોમાં લેખ લખવાની એ વિરુદ્ધ હતો. તિલકના સહકારી આગરકર પણ પ્લેખેનો જેવા વિચારના હતા. એમને લાગતું હતું કે, તિલક સંપાદનવિભાગમાં માર્ગદર્શકનું કાર્ય કરવા માગે છે અને એ રીતે લોકો-પર પોતાનો પૂરો પ્રભાવ જમાવવા ઇચ્છે છે. લેનિનને ‘ઇસ્ક્રા’ છોડી દેવું પડ્યું. પાછળથી એ પણ નરમ વિચારનું થઈ ગયું. લેનિને બીજું પત્ર ‘પેડા’ ચાલુ કર્યું. તિલક અને લેનિનનો લોકોપર જે જખરો પ્રભાવ પડ્યો એનું રહસ્ય એ હતું કે, તેઓ બંને પ્રચારકની નીતિએ કાર્ય કરતા હતા. એની શૈલિ પણ બહુ સરળ હતી. તેઓ બંને ખેડુતોસંબંધી લખતા. તેઓ ઘણી મહત્વની વાતો કરતા; પણ એ પોતાની ભાષામાં નહિ, જનતાની ભાષામાં.

હાલમાં એક અંગ્રેજી પ્રગટ કરેલ ‘થી મંથસ ઇન રશિયા’ નામના પુસ્તકમાં લેનિન વિષે જે લખ્યું છે એ તિલકને પણ લાગુ પડે છે.

“ઇતિહાસમાં લેનિનનું સ્થાન અપૂર્વ છે. એના સ્મારકમાં મોસ્કોમાં એક સંસ્થા છે. ત્યાં લેનિને લખેલા કાગળના જેટલા ટુકડા મળે એ બધા ભેગા કરી રાખવામાં આવે છે; અને લોકો એનું અધ્યયન કરે છે. રાજનૈતિક વાર્તાલાપમાં ‘લેનિને કહ્યું છે કે’ એ શબ્દો લોકોની જીભે હોય છે. કોઈ પણ વાતના અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે એ શબ્દો નિશ્ચિત પુસ્તક જેવા ગણાય છે, રાજનૈતિક ગીતા જેવા થઈ રહ્યા છે.”

લેનિન ખરેખર અદ્ભુત પુરુષ હતો. એની અદ્ભુત દૃઢતા, પોતામાં અને પોતાના ખ્યેયમાં શ્રદ્ધા, મનુષ્ય અને પરિસ્થિતિવિષેનું તેનું અથાક જ્ઞાન, બધા લોકો સાથે સાદી સાધારણ ભાષામાં વાતચીત કરવાની આવડત, પોતાના સ્વાર્થપ્રત્યે બેપરવાઈ વગેરે કારણોને લીધે એ બીજા લોકોથી ભિન્ન થઈ જાય છે અને મહાન ગણાય છે.

(તા. ૨૩-૧૨-૧૯૨૮ ના “એ ધડી મોજ”માંથી)

૧૪૧-વૃંદાવનમાં ગ્રામ્યસેવા શિક્ષણવર્ગ

વૃંદાવનના પ્રેમ મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય જીગદકિશોરે તેમની સંસ્થાદ્વારા આશ્રમ સેવકો તૈયાર કરવા માટે એક મોટી અને રસિક યોજના મને મોકલી છે. યોજનાનો આરંભ ગયા ડિસેમ્બરથી થયો હતો. હવે તેઓ લખે છે:-

“ આશ્રમ સેવા શિક્ષણવર્ગ હવે ચાલુ થઈ ગયો છે. પાંચ વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા છે; અને લગભગ એક અઠવાડિયાની અંદર બે બીજા વિદ્યાર્થીઓએ જોડાવાનું નક્કી કર્યું છે. હું પોતે અર્થશાસ્ત્ર અને નાગરિકતાના વર્ગ લઉં છું, તે ઉપરાંત તેઓ કાંતવાનું અને પીંજવાનું ભરતભાઈ પાસેથી શીખે છે. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીના દાકતર તેમને ‘સ્વાસ્થ્ય, સફાઈ, શારીરશાસ્ત્ર અને તાત્કાલિક ઉપાયો’ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપશે એવો પણ પ્રબંધ થઈ ગયો છે. વળી આ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ અઠવાડિયે એક વાર આસપાસનાં ગામડાંમાં ત્યાંના લોકોની આર્થિક સ્થિતિવિષે આંકડા એકઠા કરવાને જાય છે અને અનુકૂળ ક્ષેત્ર મળી જાય તો એક કે બે ગામડાંમાં એક નાનકડું ખાદીકેન્દ્ર સ્થાપવા અમે વિચારી રહ્યા છીએ. મને આશા છે કે, આ સંસ્થાના બીજા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પણ આની અસર થશે, અને તેઓ આ કામમાં રસ લેવા લાગશે. હિંદુસ્તાની સેવાદળની એક ટુકડી અમે અહીં ઉભી કરી છે, અને એને અત્યાર કરતાં વધારે ઉપયોગી અને સજીવ બનાવી શકીશું એવી આશા છે.”

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી છે તેથી વાચકને ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી. દાખલ થવાની બાબતમાં શરતો મૂકવામાં આવી છે તેથી ઘણાખરા રોકાઈ જાય છે અને શરૂઆતમાં એમ થાય એજ સારું છે; કારણ કે માત્ર એવાજ વિદ્યાર્થીઓ આ વર્ગમાં લેવામાં આવે છે જેઓ બે વર્ષનું શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી ઓછામાં ઓછાં દશ વર્ષ આશ્રમ સેવા કરવાને બંધાય. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દર મહિને ૧૫ થી ૨૦ રૂપિયા સુધી છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. શિક્ષણક્રમ પૂરો કર્યા પછી વિદ્યાર્થીને તેની કૌટુંબિક જરૂરિયાત પ્રમાણે રૂ. ૩૦ થી ૭૫ સુધી માસિક આપવામાં આવશે. આશ્રમ પુનરંચનાના કામમાં રસ લેનારા બધા લોકોનું હું આ યોજના તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. યોજનાની નકલ સંસ્થાના મંત્રીને લખવાથી મળી શકશે. આચાર્ય આ જાતની બીજી સંસ્થાઓને અને સભ્યોને નીચે પ્રમાણેના સહકારને સારું નિમંત્રણ આપે છે:-

(ક) છાત્રવૃત્તિઓ આપીને;

(ખ) અહીં તાલીમ લેતા વિદ્યાર્થીઓ આશ્રમ ઉદ્ધારના કામસંબંધી અનુભવજ્ઞાન બીજી આવી સંસ્થાઓદ્વારા મેળવી શકે એવી જોડવણ કરીને;

(ગ) જે વિદ્યાર્થીઓ અહીં તેમની કેળવણી સમાપ્ત કરી ચૂક્યા છે તેમનો ઉપયોગ કરીને;

(ઘ) નાણાંની અને અહીંના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી ચોપડીઓની ભેટ આપીને;

(ઙ) ઉપયોગી સલાહ અને સૂચનાઓ આપીને; અને

(ચ) વખતોવખત આશ્રમ પ્રશ્નોસંબંધી વ્યાખ્યાનોનો પ્રબંધ કરીને.

આચાર્ય જીગદકિશોરે આ યોજનાનો પ્રારંભ કરીને જે ઉત્સાહ અને હિંમત દર્શાવ્યાં છે તેને સારું તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું. જો એને ઠીક ઠીક રીતે ચલાવવામાં આવશે તો એમાંથી મોટાં પરિણામો આવવા સંભવ છે.

(“નવજીવન” તા. ૧૭-૨-૨૬ ના અંકમાં સ્તંભ:-મહાત્મા ગાંધીજી)

૧૫૧-રાધનો મેરુ!!

કાઉન્સિલનો એક યુરોપીયન સભ્ય-“બહુ ચિંતાજનક ખબર મળ્યા છે, માઇ લૉડ!”

ગવર્નર-“ક્યાંથી? શું ખબર મળ્યા છે?”

સભ્ય-“ખેડા જીલ્લાના લોકોએ કર બરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો છે!”

ગવર્નર-“હે? તમને કોણે સમાચાર આપ્યા?”

સભ્ય-“જીલ્લા કમિશ્નર મિ. વિલ્સને.”

ગવર્નર-“ખરેખર?”

સભ્ય-“હા, માઇ લૉડ!”

ગવર્નર-“વારૂ, કમિશ્નર મિ. વિલ્સનને મારી પાસે મોકલજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“શું સમાચાર છે, મી. વિલ્સન?”

મિ. વિલ્સન-“ખેડા જીલ્લાના લોકોએ કર બરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો છે!”

ગવર્નર-“શું સમરત જીલ્લાના લોકોએ દરાવ કર્યો છે?”

મિ. વિલ્સન-“નહિ સાહેબ, કેવળ આણંદ અને નડિયાદ તાલુકાના લોકોએ કર ન આપવાની વાત જાણવામાં આવી છે!”

ગવર્નર-“તમને આ સમાચાર કોણે કહ્યા?”

મિ. વિલ્સન-“ડેપુટી કલેક્ટર મી. બ્રાઉન તરફથી ખબર મળી છે.”

ગવર્નર-“વારૂ, મિ. બ્રાઉનને મારી પાસે મોકલજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“વેલ મિ. બ્રાઉન! શું સમાચાર છે? શું નડિયાદ અને આણંદ તાલુકાના લોકોએ કર બરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો છે?”

મિ. બ્રાઉન-“નહિ સર! કેવળ આણંદ તાલુકાના જ લોકોએ કર બરવાનો ઇન્કાર કર્યો છે, નડિયાદ તાલુકાની વાત ખોટી છે.”

ગવર્નર-“આ ખબર તમને ક્યાંથી મળ્યા?”

મિ. બ્રાઉન-“આણંદના મામલતદાર મિ. વ્યાસ તરફથી જાણવામાં આવ્યું.”

ગવર્નર-“મિ. વ્યાસને મને મળવા કહેજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“કેમ મિ. વ્યાસ! તમારા તાલુકાના શા સમાચાર છે?”

મામલતદાર-“સાહેબ! સમાચાર તો ઠીક છે. કંઈ નવાણી નથી.”

ગવર્નર-“કહે છેને કે, તમારા તાલુકાના લોકોએ કર ન આપવાનો દરાવ કર્યો છે?”

મામલતદાર-“ના, સાહેબ! અમારા તાલુકામાં શાંતિ છે, કેવળ તાલુકાના સામરખા નામના ગામના લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયો જણાય છે અને તે લોકો કર ન આપવાની ચળવળ કરી રહ્યાં સાંભળ્યું છે.”

ગવર્નર-“તમને તે વાત કોણે કહી?”

મામલતદાર-“ગામના તલાટી વાત કરતા હતા.”

ગવર્નર-“વારૂ, તલાટીને મારી પાસે મોકલજો!”

x

x

x

x

ગવર્નર-(તલાટીને) “તમારા ગામમાં કેમ ચાલે છે?”

તલાટી-“ઠીક ચાલે છે સાહેબ! લોકો સુખી અને આનંદમાં છે!”

ગવર્નર-“સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તમારા ગામના લોકોએ કર ન બરવાની ચળવળ કરવા માંડી છે.”

તલાટી-“ના, સાહેબ ! ગામના લોકોમાં તો શાંતિ છે. કેવળ ગામના એક-બે ખેડુતોએ કંઈ કારણથી મહેસુલ આપવા માટે વાંધો પાડ્યાની વાત સાંભળવામાં આવી છે સાહેબ !”

ગવર્નર-“કોના તરફથી સાંભળવામાં આવી ?”

તલાટી-“ગામના મુખી વાત કરતા હતા.”

ગવર્નર-“વાર, મુખીને મારી પાસે મોકલજો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“કેમ મુખી શું સમાચાર છે ?”

મુખી-“અન્નદાતા ! સમાચાર સારાજ છે.”

ગવર્નર-“તમારા ગામના કોઈ ખેડુતો મહેસુલ આપવા આનાકાની કરે છે ને ?”

મુખી-“અન્નદાતા ! એવું કંઈ મારા જાણવામાં નથી આવ્યું. માત્ર એક માણસ મહેસુલ આપવાની ના કહે છે એવી કંઈ વાત અમારા હવાલદાર કરતા હતા.”

ગવર્નર-“વાર જાઓ, હવાલદારને મારી પાસે મોકલો.”

x

x

x

x

ગવર્નર-“કેમ હવાલદાર ! તમારા ગામમાં કયો માણસ મહેસુલ આપવાની ના પાડે છે ?”

હવાલદાર-“અન્નદાતા ! એવી કોઈ વાત મારા જાણવામાં નથી, સાહેબ !”

ગવર્નર-“ત્યારે, મુખી મને શું કહી ગયા ?”

હવાલદાર-“મહેસુલની વાત તો હું જાણતો નથી, પરંતુ તાલુકાના મામલતદાર સાહેબને એક શેર માખણ જોઈતું હતું, તે માટે થોડા દિવસ ઉપર અહીંના પાટીદાર બળદેવ અને ચીમન-લાલ સાથે તલાટી સાહેબને જરા બોલાચાલી થઈ હતી. તેમણે માખણ ન આપ્યું !”

ગવર્નર-(મનમાં) “એક શેર માખણ ન આપવાની વાત ઉપરથી આખા જિલ્લાના લોકો મહેસુલ ભરવાના નથી. એવડું મોટું ભયંકર સ્વરૂપ ?”

આ ગવર્નર સાહેબને ખચર નહિ હોય કે આ રીતે હિંદની નજીવી વાતોમાં અનેક પ્રકારનો મસાલો ભેગો થઈ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ પાસે જતાં તે વાત રાષ્ટ્રને મેરુ બની ગયેલી હોય છે !

એજ રીતે કોઈ નેના અથવા જાહેર કામ કરનાર સાધારણ માણસોવિષે સંભળાતી વાતો પણ રજા હોય તે ગજ જોટલી લાંબી થઈને લોકોમાં ચર્ચાય છે, અથવા તે કાગળા બદલે વાષ બની ગયેલી હોય છે. x

(તા. ૧૦-૨-૧૯૨૮ના “આર્યપ્રકાશ” માં લેખક:—શ્રી. અષ્ટાવક)

૧૫૨-एक शुभ कार्य

જૈનપુર જિલ્લા કે રાજગાજર નામક સ્થાન મેં શ્રીમાન રાજ લાલજીદાદર સિંહજીને હાલ મેં હી સ્વાં રામાનંદ ધર્મચારી કે ઉત્સાહ દિવાને પર સ્થાન પૂરખાવ મેં એક બડી ગોશાલા સ્થાપિત કી હૈ, જિસમેં આજર તથા આસપાસ કે સ્થાનોંસે બહુતસી નિઃસહાય ઔર વૃદ્ધા ગાયેં લા કર રખી ગઈ હૈ. શ્રીમાન રાજ સાહબને ગાયોં કે ચરને કે નિમિત્ત ૧૪૦૦ વીધે ગોચર મુમ્મિ ગો-શાલા કે હેતુ પ્રદાન કી હૈ. સાથ હી ૩૭ વીધે જમીન મેં દુકાનેં બનવા રહે હૈ. યહ આજરકવાર માસ સે લગેગા, જિસમેં કિસી પ્રકાર કી ચુંગી નહીં લી જાયગી. એસે શુભ કાર્ય કે હેતુ શ્રીમાન રાજ સાહબ ધન્યવાદ કે પાત્ર હૈ.

(“હિંદુપંચ”ના એક અંકમાંથી)

૧૫૩-એક સમાજહિતકારી સંસ્થા

મે'સ્ટરમાં એક એવી સંસ્થા સ્થપાઈ છે કે જેનો ઉદ્દેશ ધનવાન સ્ત્રીપુરુષોના ધનનો લોકહિતનાં કાર્યોમાં ઉપયોગ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવાનો છે. આ સંસ્થાને આર્થિક જરૂરોઅલગના સામ્યવાદી પુત્ર વાઇકાઉન્ટ એનિસ્મોર યાને મિ. ડબ્લ્યુ. એફ. દેમર તરફથી સંપૂર્ણ મદદ મળી છે. સંસ્થાનું નામ 'નેચર્સ લિમિટેડ' છે. તે કલા, વિજ્ઞાન, લોકદશા અને બ્રાતૃભાવની ઉન્નતિ માટે કેટલાક પ્રકારના ઉદ્યોગો, ધંધાઓ અને સામાજિક કાર્યો શરૂ કરશે. મૈત્રીપૂર્ણ સંસ્થાઓના કાનુનના પાલન માટે સલાસદોષે એક કે એથી વધુ શેર લેવા જોઈશે; અને પ્રત્યેક શેરની સાથે સંસ્થાને સો પૌંડનું દાન આપવું પડશે. કોઇપણ સલાસદને સો પૌંડના દાનને માટે એક શેર મેળવવાનો અધિકાર રહેશે; અને એ હિસાબે તેને શેર મળશે. સંસ્થાનું કામ મિલકતોની લેવડદેવડ તથા વેચાણ વગેરેનું તેમજ જેઓને સંપત્તિ જેવું કશુંજ નથી તેમને સામાન્ય નિર્વોહની અને શાંતિથી જીવન ગાળી શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરી આપવાનું છે. તેઓ આશા રાખે છે કે, સંસ્થાના ધણીખરા સભ્યો પોતાની સઘળી માલમિલકત સંસ્થાને અર્પણ કરશે, કે નહીં હોય તો પૌંડની હશે. ખદલામાં તેમને દર અઠવાડિયે સ્ત્રી યા પુરુષને ત્રણ પૌંડ મળશે. પતિ-પત્ની એકસાથે રહેતાં હોય તેમને દર અઠવાડિયે ચાર પૌંડ મળશે. તેમની સાથે બાળકો પણ હોય તો તેમને માટે દશ દશ શિલિંગ વધારે મળશે. "નેચર્સ લિમિટેડ" સંસ્થાના નિયમોમાં વાઇકાઉન્ટ એનિસ્મોરે થોડોક સમય થયાં સુધારો કર્યો હતો અને તેઓ દર અઠવાડિયે ત્રણ પૌંડ લઇને મિ. હેયર-તરીકે રહેવા ઇચ્છે છે. શરૂઆતમાં કેમ્બ્રિજની સૈયસ કૉલેજના અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકે આની એક સંસ્થાનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. સંસ્થા રાજકારણથી અલગ રહેશે; પરંતુ સામ્યવાદની ભાવનાથી ભરેલા ધનવાનોને નિવેદન કરશે કે, તેઓ સંપત્તિની મુસ્કેલીઓ દૂર કરે.

આ સંસ્થાના વ્યાપક કાર્યક્રમમાંથી કેટલુંક આ પ્રમાણે છે:- (૧) સર્વ પ્રકારની કળાઓને ઉત્તેજન આપવું અને નવી નવી શોધોને વ્યવહારમાં લાવવી. (૨) ગામો અને ગામડાંના સૌંદર્યનું સંરક્ષણ કરવું. (૩) ખુલ્લાં મેદાનોની રક્ષા કરવી તથા દેશને સ્વચ્છ કરવો. (૪) ગંદકી, ધૂમાડો, ઘોંઘાટ અને રોગનાં ઉત્પાદક કારણોને દૂર કરવાં. (૫) શિક્ષણ અને શિક્ષણવિષયક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવો. (૬) સંસ્થાના કાર્ય માટે ધન અને બીજી સગવડો ઉભી કરવી તથા તેમાં વધારો કરવો. (૭) સમાજસેવાનાં કામોમાં વધારો કરવો, બાળકોની કસબો ખોલવી, રજાઓ ગાળવાના કેમ્પો જોડવા, વાચનાલય ખોલવાં, વિશ્રામાલયો ખોલવાં અને શિક્ષણ-પ્રચરના પ્રયત્નો કરવા તથા દરિદ્રો અને વૃદ્ધોમાટે આશ્રમો બનાવવા. (૮) કેદખાનામાં શિક્ષણની સગવડોમાં સુધારો કરવો તથા કેદમાંથી છૂટ્યા પછી કેદીને માટે કામધંધાની સગવડ કરી આપવી. (૯) જેમનાં ઘરઆરતું કંઈ ઠેકાણું નથી એવાંઓના પાકન-પોષણની વ્યવસ્થા કરવી. (૧૦) કામ-ધંધાઓમાં સહકાર અને સહભાવ પેદા કરવો તથા સૌ રાષ્ટ્રોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધની વૃદ્ધિ કરવી. 'નેચર્સ લિમિટેડ' સંસ્થાના એ ઉદ્દેશ અને અભિલાષો છે.

૧૫૪-ભાદરણનો ભગવાન રાત લઈને નાઠો !

નડીયાદ તા. ૧-૮-૨૮

આપણા દેશમાં ઘણી ખરી જગ્યાએથી પત્રોદ્વારા ખબર આવે છે કે, “અમારા ગામમાં (વગર મોસમના) કૃષ્ણ ભગવાન(!) કુટી નીકળ્યા છે!” અમારા ગામમાં પણ થોડા વખત ઉપર “ભાદરણના ભગવાન” આવ્યા હતા. તેમનો પોષાક મખમલનો હતો, તેમણે કોટ-પાટલૂન અને માથે વરરાજ જેવી પાઘડીમાં ફૂલનો હાર લટકાવ્યો હતો. કાંઈ અજણો માણસ નિઃસંદેહ વરરાજની ઉપમા આપી શકે! તે પોતે વૃદ્ધ છે. આ ભગવાન અમારી માતૃભૂમિને અપવિત્ર કરવા પોતાને ખર્ચે બંધાયેલા મંડપમાં પધારી અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોની પવિત્રતાનો ભંગ કરવા સ્વયં પ્રેરાયા હતા. અમારા ગામના કેટલાક ભાઈઓની અને બહેનોની પૂજા અંધ ન હોવાને પ્રતાપે, અંધોર પાપમાંથી એ “ભાદરણના ભગવાન” અને અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો મુક્ત થયા હતા. આ મહારાજને રાત્રે ને રાત્રે નાસી જવાની ફરજ પડી હતી, અને તે રાત્રે ને રાત્રે પલાયન થઈ ગયા હતા. આ મહારાજને બધા “ભાદરણના ભગવાન!” તરીકે ઓળખે છે.

આવા ધર્મનું નિકંદન કાઢનારાઓની ધુંસરીને ક્ષમાવી દેવા અને હિંદુધર્મનો આઝાદીનો અખંડ દીપક પ્રગટાવવા ભારતીય યુવકો! તૈયાર થજો.

કળિયુગમાં અંધશ્રદ્ધાળુઓની આંખોએ દેખાતા કૃષ્ણ ભગવાનને અને તેના સ્વાર્થી ચેલાઓની આંખે અંધાપો આવ્યો છે, અને તેઓ હિંદુધર્મના સત્યાનાશના સમરજંગમાં ઉછળવા સ્વયં પ્રેરાયા છે !

અંતરિક્ષમાં ઉભેલો વહિવંચો આજ કાળા અક્ષરે આકાશની પાટીમાં આવેખી રહ્યો છે કે “આ અંધશ્રદ્ધાળુઓ હિંદુધર્મનો વિનાશકાળ ઘડી રહ્યા છે.”

ઓ ભારતીય યુવકો! આજ તમારી ધાર્મિક કસોટી થઈ રહી છે. તમારી છાતીને મજબૂત રાખજો. આવા લેભાણુ ભગવાનોનાં પોકળ ખુલ્લાં પાડી જનતા સમક્ષ રજુ કરજો, અને અધર્મીઓની અધર્મશાહીના જવાબમાં તીખી મર્દાનગી જરૂર દાખવજો!

(“પોલ પત્રિકા”ના તા. ૧૩-૬-૨૮ના અંકમાં લેખક-સ. ચંદ્ર કંથારિયા.)

१५५-रूपयामाहात्म्य

मैं लडकों के लडकपन का जिलौना हूं, भिठाई हूं। मैं जवानों की जवानी का जन हूं, भरती हूं। मैं जूठों की जुदौती की लकड़ी हूं, सहारा हूं। मैं इपया हूं।

मनुष्य मेरा शुलाम है। मैं उसे हज़र नाय नया सकता हूं, नया यूका हूं, नया रहा हूं। दुनिया मुझसे दबती है। मैं उसे पलट सकता हूं, पलट यूका हूं, पलट रहा हूं। प्रकृति मेरी असवर्तिनी है। मैं उसे अनाता हूं, अगाउता हूं, तोउता हूं, मोउता हूं, मैं इपया हूं।

विशाल विश्व में यदि कोछ ध्विर हो, तो मैं हूं, धर्म हो तो मैं हूं, प्रेम हो तो मैं हूं। मैं सत्य हूं, मैं शिव हूं, मैं सुंदर हूं; मैं सत् हूं, मैं चित हूं, मैं आनंद हूं। परबोध मैं हूं, लोक मैं हूं, दर्प मैं हूं, शोक मैं हूं, क्षमता मैं हूं, भमता मैं हूं, मैं इपया हूं।

जो मेरी जनजनाहट में अलौकिक मधुरिमा है वह वीष्णुपाणि की वीष्णु में कहां? नटवर स्याम की अंशी में कहां? उमरवाले के उमर में कहां? कामिनी के कामल कंठ में कहां? कोकिल-कल-काकली में कहां? भृङ्ग-लुरव्यंग में कहां? सितार जलतरंग में कहां? यहाँ कहां? वहाँ कहां? मैं सप्त स्वरों से ऊपर अष्टम स्वर हूं, परम मधुर हूं, मैं इपया हूं।

गीता के गायको, यंड़ी सरस्वती के पाहेंको, लगवत् के लक़्तो, सत्य-नारायण कथा के प्रेमियो, रामायण के अनुरागियो, महाभारत के माननेवालो! मेरा गीत गाओ, मेरा पाठ पढ़ो, मेरे लक़्त अनो, मेरी कथा सुनो, मुझसे अनुराग करो, मुझे मानो, मेरी शरण आओ। तारन-तारन मैं हूं, लव-लवहरण मैं हूं, मंगलकरण मैं हूं, पुण्ययरण मैं हूं, मैं इपया हूं।

मुझको आंख दिखा कर, मुझे हुंकरा कर, मुझसे विद्रोह कर कोछ अय सकता है? कोछ नहीं।

जमींदार मैं हूं, राजा मैं हूं, आदशाह मैं हूं, आदशाहों का आदशाह मैं हूं, मैं ध्विर हूं, मैं इपया हूं।

लंका, सीता की रुष्टि से नहीं, मेरी रुष्टि से जली थी; मैं विभीषण पर प्रसन्न था। कौरव, द्रौपदी के कोप से नहीं, मेरे कोप से नष्ट हुआ थे; मैं पांडवों पर प्रसन्न था। जर्मनी की ब्रिटन या अमेरिका की धूर्तता से नहीं, मेरी धूर्तता से पराजित हुआ; मैं ब्रिटन पर प्रसन्न हूं।

हाकुरण भोलते नहीं, मैं भोलता हूं। क्योंकि मैं उनसे अडा हूं। हाकुरण यलते नहीं, मैं यलता हूं, क्योंकि उनसे मेरे अधिक माननेवाले हैं, मेरी अधिक साध है। देवताओं में वह आकर्षण नहीं, जो मुझमें है। यह युग तर्क का है, उदाहरण का है, प्रत्यक्षवाद का है और स्वयं प्रभुता का है। मैं प्रत्यक्ष हूं, सद्यः कल का दाता हूं, स्वयं प्रभु हूं, आकर्षक हूं, इससे मैं ही ध्विर हूं, ध्विर से अडा हूं, मैं इपया हूं।

मुझसे वरदान ले कर पाप करो तुम देवताओं से पूजे नज्योगे। मुझसे वरदान ले कर तुम ओक हो नहीं, सात जून करो, साक्ष अय नज्योगे। साम्राज्य को साम्राज्य से लिडा हो। मनुष्यता की जूठी लुप्त होती को भेरहमी से कटवा डालो, जलवा डालो। स्त्रियों की मर्यादा को पैसे में दो सेर के हिसाब से दिन में दस बार जरीदा और भेय डालो। संसार को विधवाओं, अज्यो, जूठों और अपाहिजों की “हाय” से भर दो, लूकंप उठा दो, प्रलय कर दो-जो बाह से कर दो, मगर मुझसे वरदान ले कर करो। क्योंकि मैं सर्वशक्तिमान हूं, मैं इपया हूं-

“सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज”

(“विश्वमित्र”ना ओक अंकमां ले:-श्री. पांडेय अयन शर्मा)

१५६-शेखावाटी का एक उत्तम गीत

ग्राम्य गीतों का तुलनात्मक अध्ययन करने के लिये मैंने गुजरात, काठियावाड़ और राजपूताने का एक क्षण दौरा किया है। इस दौरे में मुझे जे गीत मिले, उनमें गुजरात और काठियावाड़ के गीतों में प्रेम, शृंगार, करुणा और लज्जितरस लड़ते भार रहा है। पश्चिमी राजपूताने के गीतों में वीररस से उभड़ते हुए गीत भी हैं; पर शेखावाटी में भी अच्छे गीत मिलेंगे। इसकी आशा मुझे बहुत कम थी। क्योंकि एक तो यह प्रांत जिलकुल इन्फा सभा है। ऋतुओं का परिवर्तन तो होता है, पर प्रकृति अपने हाटणाट से उसमें लाग नहीं लेती। अतएव मनुष्यों के जीवन में नष्ट तरंगें उठने का अवसर बहुत ही कम मिलता है। तरंग उठे बिना कविता में उसका रस कहां से आ सकता है? मुझे विश्वास था कि शेखावाटी में मुझे स्त्री-पुरुष के संयोग और वियोग के शृंगार संजंघी ही गीत मिलेंगे; पर शेखावाटी में आने पर मेरा विश्वास गलत निकला। इस प्रांत में भी ग्राम्य-कविता का विकास उसी उन्माद के साथ हुआ है, जैसा भारत के अन्य प्रांतों में है। यहां भी पावुथ जैसे वीरों की कथाएं देहात में उसी तरह प्रचलित हैं, जैसे युक्तप्रांत में आदहा। संयोगवियोग के शृंगार के गीतों की तो आत ही अलग है। इस विषय में तो कोष्ठ प्रांत पिछड़ा हुआ नहीं है; पर युक्तप्रांत के धाध की तरह राजिया, किसनिया, बेरिया, मोतिया, छोटिया, नागिया, आधल, नाथिया आदि दस पंद्रह धाधों की नीतिकविता सर्वत्र प्रचलित है। स्त्रियों के गीतों में भी सज्जन रसों के गीत मिलते हैं।

किसी भी समाज का शुद्ध प्रतिबिम्ब तो उसके गीतों में मिलता है, शेखावाटी के भारवाडी समाज का भी प्रतिबिम्ब उसके गीतों में विद्यमान है। यह समाज व्यापारकुशल और धनी है। इससे इस समाज में शोला-सज्जन की सामग्री कुछ विशेष है। स्त्री-समाज में सुसलमानी आतंक के चिह्नस्वरूप पर्दे का प्रचार गूँज है। पर कुछ भारवाडी सुधारक और कुछ अन्य प्रत के लोग भी, जे रहन-सहन देख कर कल्पना कर के ही राय कायम कर लेते हैं; इस समाज पर जे विदासिता और यस्त्रिहीनता का लांछन लगाते हैं, मुझे तो वह एक प्रकार से अति-शयोक्ति ही ज्ञान पडा। साधारणतः यस्त्रि संजंघी लकी-भूरी आते भारत में जैसी सर्वत्र हैं, वैसी यहां भी हैं; पर यहां जैसी नहीं कि उनपर भास तौर पर अशुली उदाध न सके। स्त्रियों के गीतों में सीहने आदि कुछ अश्लील गीत अवश्य हैं; पर युक्तप्रांत में समझी जिभाते समय जे 'गारी' गाध नती हैं, उनकीसी अश्लीलता तो धन सीहनों में नहीं है।

मैं यह स्वीकार करता हूं कि समाज की गूराधियां जोज-जोज कर प्रकट करनेवालों में जहुतों का उद्देश्य अच्छा है; पर समाज में प्रचलित अगच्छाधियों की प्रशंसा करना भी तो उनका कर्तव्य था; जिससे समाज में सद्गुणों का विकास होता और गूराध के लाग के साथ साथ लज्जार्थ का ग्रहण भी चलता रहता। भारवाडी गीतों की को लीजिये, सीहनों की निंदा तो जहुतों ने की; पर स्त्रियों में प्रचलित उपदेशपूर्ण गीतों की ओर किसने ध्यान दिया? कितने ही अच्छे-अच्छे गीत वृद्धा स्त्रियों के साथ काल के गाल में सदा के लिये विहीन हो गये! अज भी जे गीत वर्तमान हैं, उनके संग्रह की ओर कौन ध्यान देता है? उनके द्वारा क्या समाज में सुरमि नहीं पैदा की न सकती?

यहां शेखावाटी में आभ तौर से प्रचलित एक गीत दिया जाता है। यह गीत मुझे इतदपुर में मिला। इस गीत में जे लाव वर्णित है वह उच्च क्रांति के समाज का है। भारवाडी-समाज में जैसी भी जहुतों हैं, जे अपने स्वाभी तथा देवर-जेठ, सास-ससुर और ननद आदि को ही अपना गहन मानती हैं। जैसी जहुतों से ही समाज की शोला है। जैसी जहुतों समाज की लक्ष्मी हैं। यद्यपि आजकल भारवाडी-समाज में गहनो का रिवाज अधिक है, पर इस गीत में जिस समय के समाज का वर्णन है, उसमें गहन घतने नहीं रहे होंगे। अविष्य में सद्गुणवर्णी गहनो से भूषित जैसे ही समाज की आवश्यकता है।

गीत

आज भहारी धमली इल लियो—

अहु रिमजिम भहलां से उतरी, कर सोला सिधुगार. आज० १

भहारा सासल पूछया हे अहु, थारे गहलारे अर्थ अताय;
सास गहलां नै के पूछा, भहारा गहलां देवर जेठ;
गहला भहारी भोली आधल रौ वीर. आज० २

भहारा ससुरेल धर का रान, सासल भहारी अर्थ अंडार;
भहारा जेठ आनूअंद आंकां, जिठाणी भहारी आनूअंद कीदूंग. आज० ३

भहारे देवर युलो दांत के, देवराणी भहारी युला री टीप;
भहारा कुंवरल मोती वाटला, कुलअहु भहारा भोलां पीय के लाव. आज० ४

भहारी धीयन बोली पान की, न'वाध भहारे यमेलां रौ बूल;
भहारी नलुंद कसमल कांयली, नलुदोछ भहारे गजभोलां रौ हार. आज० ५

भहारा सायन सिर के सेवरो, सायआणी में तो सेज'सिधुगार;
भहे तो वारी अहुल थारे भोलनै, भहारे लडाये सय परिवार. आज० ६

भहे तो वारील सासल थारी कूम नै थे तो नया नैसा अर्जुनभीम;
भहे तो वारील थारी गौदनै, थे जिलाया लिछमलु राम. आज० ७

आज भहारी धमली इल लियो.

अर्थ:—आज मेरी धमली में इल आया है. अहु सोलह शृंगार कर के छमछम करती-हुंछ
भदल से उतरी. (१)

सास ने पूछा—हे अहु! तुम्हारे पास क्या क्या गहने हैं? अहु ने कहा—हे सासल!
मेरे गहने की आत क्या पूछती हो? मेरे गहने तो मेरे देवर और जेठ हैं. मेरा गहना तो
मेरी सुशीला ननद का बाध अर्थात् मेरा पति है. (२)

मेरे ससुरल धर के रान हैं और सासल अंडार की भालकिन. मेरे जेठल तो आनूअंद
हैं और जेठानील आनूअंद की लटकन. (३)

मेरा देवर मेरी साथीदांत की यूडी है, और देवरानी उसकी टीप. मेरा पुत्र मोतियों का
हार है और मेरी पुत्रधू मोतियों के पीय का लाव. (४)

मेरी कन्या जरीदार बोली है और मेरा जभाता यमेली का बूल है. मेरी ननद कुसुम्भी
बोली है और ननदोछ गजमुक्ताओं का हार. (५)

मेरे स्वामी सिर के मुकुट है, और मैं उसकी सेज का शृंगार हूँ. यह सुन कर सास ने कहा—
अहु! मैं तो तुम्हारी भोल पर न्योछावर हूँ. तुमने मेरे सारे परिवार के सुप्पी किया. (६)

अहु ने कहा—सासल! मैं तो तुम्हारी कांय पर न्योछावर हूँ. तुमने तो अर्जुन और
भीम जैसे प्रतापी पुत्र पैदा किये हैं; और हे ननद! मैं तुम्हारी जोद पर न्योछावर हूँ. तुमने
तो राम और लक्ष्मण जैसे बाधियों के जोद में जिलाया है. (७)

गीत की अंतिम पंक्तियों पर जरा गौर से विचार कीजिएगा. यह उस समय का गीत
है जब माताये अर्जुन और भीम जैसे पुत्र उत्पन्न करती थीं; और अहनें राम और
लक्ष्मण जैसे बाधियों के जोद में जिलाती थीं. सास ने जे अहु के नीतिमुक्त व्यवहार और
भदुर बाधण की प्रशंसा की है, वह भी कम महत्त्वपूर्ण नहीं हैं. वह एक परिवार के प्रेम-
अंधन में आंधने के लिये है, न कि कूट डालने के लिये; नैसा कि आजकल है. यदि हमारे
सुधारक अर्जुन-भीम की माताओंवाला और रामलक्ष्मण की अहनोंवाला समाज लौटा जाने में
समर्थ हुंछ तो भारवाटी-समाज के सौभाग्य का क्या कहना!

(“सागभूमि” संवत् १९८४-महा भद्रिनामा अंकमां लेखक:—श्री. रामनरेश त्रिपाठी)

૧૫૭-હિંદુ કોમ ! તારા ઉપર દરરોજ લાખો વહુ બેટીઓના શાપ વરસે છે!

નાની ઉંમરે પરણાવીને સાસરે મોકલેલી ધણી છોકરીઓ તેમના વર અથવા સાસરિયાંના જીવમથી ત્રાસ પામીને આપઘાત કરે છે, અથવા તે તેમનાં ખૂન કરવામાં આવે છે, તે બાબતના સમાચારો વખતે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે. દાખલાતરીકે—

આશરે છ વર્ષની એક છોકરીને પરણાવીને સાસરે મોકલી હતી. ત્યાં ત્રાસ પામવાથી તે વખતે વખતે પોતાના બાપને ઘેર જતી. તે ત્યાંથી તેને દરેક વખત સાસરે પાછી મોકલતા.

છેવટ જ્યારે તેની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી ત્યારે તેના બાપે તેને પાછી સાસરે મોકલવાની હઠ લીધી. તેથી નિરાશ થઇને તે છોકરીએ એક કુવામાં પડીને આપઘાત કર્યો ?

આશરે આઠ વર્ષની એક છોકરીને પરણાવીને સાસરે મોકલી હતી. ત્યાં તેના વરના જીવમથી ત્રાસ પામીને તે પોતાના બાપને ત્યાં ગઇ હતી. તેની ઉંમર આશરે અગિયાર વર્ષની હતી ત્યારે તેના સસરે તેને તેડવા ગયો, અને પોતાના દીકરા તેને હેરાન કરશે નહિ એવું વચન આપ્યું; તેથી તેને પાછી સાસરે મોકલવામાં આવી. નિર્દય વરે તેને હેરાન કરવા માંડી, તેણે વાંધા લીધો, બૂખી રહેવા લાગી, વરની નિર્દયતા માટે તેના બાપ તથા તેના મિત્રોએ તેને સખત ઠપકો આપ્યો; તેથી ગુસ્સે થઇને તેણે તે હતભાગી છોકરીના માથા ઉપર પાવડો માર્યો, તેથી તે બિચારી મરી ગઇ. તે ખુની વરને દશ વર્ષની સખત કેદની સજા કરવામાં આવી. વાંચનાર ! કાંઈને પણ ઠપકો અથવા ઉપદેશ આપો ત્યારે મીડી ભાષા વાપરજો. કડવી ભાષા વાપરવાથી ઉપર પ્રમાણે મહાપાપ થાય છે.

દશ વર્ષની એક પરણેલી છોકરીને બોલાવવા માટે તેનો વર ગયો. દિવાળીના તહેવાર પછી તેને મોકલીશું એમ તેની માએ જવાબ દીધો. તેથી ગુસ્સે થઇને તે વરે છોકરીને પાણીમાં ડૂબાડીને મારી નાખી. તે ખુની વરને ફાંસીની સજા થઇ હતી.

તા. ૬-૪-૨૭ ના 'હિતેચ્છુ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે આશરે ચૌદ વર્ષની એક ખાનદાન વણીક કુટુંબની દીકરીને તેની સાસુ તથા વરે એટલું બધું દુઃખ દીધું કે તેથી કંટાળીને તે બિચારી છોકરી પોતાનાં કપડાં ઉપર ઘાસલેટ છાંટીને બળી મૂક !

મુંબઇમાં એક શ્રીમંત હિંદુ છોકરા પોતાની બાળક સ્ત્રીને પોતાની શુભામી સમજતો હતો. એક વખત તે છોકરીની મા બિમાર પડી, અને તેણીની સારવાર કરવાને તે છોકરી મુંબઇમાં રહેવા ઇચ્છતી હતી; પણ તેના વરે તેને પોતાની સાથે બહારગામ જવા કહ્યું. છોકરીએ તેમ કરવાની ના પાડી. તેથી ગુસ્સે થઇને તે છોકરાએ પોતાની બિમાર સાસુની હાજરીમાં પોતાની સ્ત્રીને છરી મારી. પરિણામે તે સ્ત્રી મરી ગઇ! તે ખુની છોકરાને જન્મદેશનિકાલની સજા થઇ અને તેથી જોદ પામીને તે છોકરાના શ્રીમંત બાપે અશીર્વા આપીને આપઘાત કર્યો!

હિંદુ ધર્મમાં સ્ત્રીની પૂજા કરવાનું, એટલે કે તેના તરફ માન અને માયાથી વર્તવાનું ચોખ્ખું ફરમાન છે, તે યાદ રાખીને પોતાની વહુ ઘેર આવી ત્યારથી તેની સાથે માયાથી વર્તવાની જો તે બાપે પોતાના દીકરાને ફરજ પાડી હોત-બોધ આપ્યો હોત, તે તેઓ ત્રણે સુખી થાત; પણ ફરજ બજાવવામાં તે બાપ બેદરકાર રહ્યો, તેને પરિણામે છેવટે વહુનું ખૂન થયું, દીકરા જન્મદેશનિકાલની સજા પામ્યો અને બાપે આપઘાત કર્યો!

“કચ્છના કડિયા-મિત્રી જ્ઞાતિના આગેવાનોએ એકઠા મળી વરની સંમતિ વય ૧૦ (દશ) વર્ષની ઠરાવી. વરની દશ એટલે તે કન્યાને ચાર-પાંચ વર્ષે જ પત્નીપદનો લહાવો મળશે.”

(ગાંડીવ, તા. ૧૨-૧૨-૧૯૨૬.)

એક ચેતવણી-છોકરીઓનાં શરીર માતા થવા માટે પંદર વર્ષની ઉંમરસુધી બાંધક થતાં નથી. અને તેથી નાની ઉંમરે પરણાવેલી છોકરીઓનું મરણ પ્રમાણ વધી જાય છે.

(ન્યુ ઇન્ડિયા તા. ૧-૪-૧૯૨૫.)

લગ્ન પછી છોકરી સાસરિયાંની શુભામડી બને છે. નાની ઉંમરે પરણાવેલી છોકરીઓને તહેવાર વગેરેને બહાને થોડી મુદત માટે સાસરે મોકલવાની તેમના વર અથવા સાસરિયાં માગણી કરે છે. તે માગણી સ્વીકારવાથી તેમજ નહિ સ્વીકારવાથી હતભાગી છોકરીઓ જીવતે જીવત નરકની પીડા સહન કરે છે. માટે પોતાની દીકરીઓને પંદર વર્ષની ઉંમર પછી પરણાવવાનો વિચારવંત માઆપો ઠરાવ કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

પરમાર્થી આત્માઓને અપીલ—બાળક સ્ત્રીઓનાં ખૂન, આપઘાત, સખત માર, નાક કાપવાં વગેરે બચકર શુન્હાઓના સમાચારો વખતે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે. તેવા સમાચારો તારીખવાર કાપી લઈને એક નોટબુકમાં ચોટાડવાની તથા તેવા મહાપાપ સામે પ્રગ્નમત કેળવવાની પરમાર્થી આત્માઓ મહેરબાની કરે, અને તેથી તેઓ લાખો છોકરીઓના આશીર્વાદ મેળવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

સ્ત્રીસંબંધી બચકર શુનાહોના સમાચારો વખતેવખત વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે. માટે વિચારવંત પરણેલા યુવકો પોતાની સ્ત્રી તરફ પ્રથમથીજ માન તથા માયાથી વર્તવાનો ઠરાવ કરે, વિચારવંત સાસુઓ તથા સસરાઓ પણ વહુ તરફ માયાથી વર્તે અને પોતાના દીકરાને પણ તે બાબત હંમેશાં બોધ આપે, અને તેઓ સર્વે સુખી થાય એવી મારી પ્રાર્થના છે.

વાંચનાર! હિંદુ કામને લાખો વહુઓના રોજીંદા શાપથી બચાવવાનો કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવાની આપ મહેરબાની કરો, અને લાખો છોકરીઓના આશીર્વાદ મેળવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥

(૧) ધર્મ વાવશે તો ધર્મ પામશે.

(૨) પદ્ધત વાવશે તો પદ્ધત પામશે.

(૩) આશીર્વાદ વાવશે, તો સુખ અને સ્વર્ગ પામશે.

(૪) શાપ વાવશે, તો દુઃખ અને નરક પામશે.

‘સતુ જીવન’ જીનાગઢ,

લાલરાંકર લક્ષ્મીદાસ

૧૫૮—ભરતભૂમિને અભિવંદન

વંદુ માતા વિશ્વ વિખ્યાતા! પદપંકજ તુજ ભરતભૂમિ;
જીવનના અભિલાષ પુરે તું, પરમ સુખદ પ્રિય પુણ્યભૂમિ. વંદુ
શિર મુગટ હિમાદ્રિ રાજે, દક્ષિણ ભુજ પંજળ વિરાજે;
વામ ભુજે બહે જ્ઞાનની ગંગા, ચરણ ચુમે મહારાષ્ટ્ર ભૂમિ. વંદુ
સુરગણની તું શક્તિ માતા, ઋષિવર કેરી નિવાસભૂમિ;
વેદ પ્રકાશે ઝળહળ અંગે, દેવભૂમિ અમ સ્વર્ગભૂમિ. વંદુ
વીરરત્નથી વિભૂષિત માતા, વિશ્વ વિષે સૌ તુજ ગુણ ગાતા;
લક્ષ્મી તણાં નવલાંજ સ્વરૂપે, શોભી રહી શી સુવર્ણભૂમિ. વંદુ
પૂર્વથી ચેતનભર્ગ તું રેડે, જડ વિજ્ઞાન-તિમિર વિખેરે;
ભૂલ્યા ભટકી શરણે આવે, પાદ પૂજે તુજ પુણ્યભૂમિ. વંદુ
પશ્ચિમ જડ શક્તિથી ગાજે, ભૌતિક સુખ-આસન પર રાજે;
જડમાં ચેતન તત્ત્વ વિરાજે, એ આકર્ષે આર્ય-ભૂમિ. વંદુ
શિશુ પર સ્નેહસુધા વર્ષાવે, નીતિ રીતિ સંપ સન્નવે;
આત્મભોગના પાઠ ભણાવે, જગહિત કાળે જન્મભૂમિ. વંદુ

(‘જીજ્ઞાસી’ ના એક દીવાળીના અંકમાં લખનાર “સિંહ”)

१५९-राष्ट्रीय योद्धा श्रीराम राजू आन्ध्र वीर का स्वाधीनता-संग्राम

सत्य कभी छिपा नहीं रहता। एक न एक दिन वह अवश्य प्रकट होगा। आत्मकाल में हमारे शिक्षक सदैव हमें यही सिखाते रहे हैं कि सिपाहीविद्रोह कुछ स्वार्थी और अर्थबोलापु पिशाचों का कार्य था। किंतु आज इस नारे असत्य का पर्दा हट गया है, हमको आज अच्छी तरह लासित हो गया है कि सिपाहीविद्रोह अर्थात् सन ५७ का गदर वस्तुतः भारत का स्वाधीनता-संग्राम था। यही कारण है कि आज हम उस पुण्यसंग्राम की पुण्य स्मृति १० मई को मनाने का समस्त भारतवर्ष में आयोजन कर रहे हैं। विदेशी स्वार्थी छतिहासवेत्ताओं ने इस देश के स्वाधीनता-यज्ञ के होताओं को कलंकित करने में कोई कसर बाकी नहीं रखी। अतएव विदेशी ऐतिहासिक विद्वान आन्ध्र प्रदेश के महावीर श्री रामराजू के साथ न्यायाभ्युपकरण करेंगे ऐसी आशा नहीं है; किंतु श्री रामराजू आज आन्ध्र प्रदेश के दो करोड़ निवासियों के हृदय में प्रतिष्ठित हैं। विदेशी ऐतिहासिकों की कोई भी चेष्टा उनको उस स्थान से व्युत् करने में सफल नहीं हो सकती। नौकरशाही की भाषा में श्रीरामराजू एक उपद्रवी और दूरेरा हैं; किंतु उनके स्वदेशवासी उनको स्वाधीनता का उपासक ही जानते हैं। वे जानते हैं कि मातृभूमि की शुद्धाभि की जेडियों का काटना ही उस महावीर के जीवन की एकमात्र साधना थी।

आत्मजवन

इस महान स्वदेशप्रेमी वीर की आत्म्यावस्था के संक्षेप में विशेष कुछ ज्ञात नहीं है। १८८७ छत्ती की चौथी जुलाई को पश्चिम गोदावरी जिला के भोगालू नामक स्थान में किसी संज्ञांत क्षत्रिय-कुल में आपका जन्म हुआ था। आपने लिपने-पढ़ने में विशेष मनोयोग नहीं दिया। जगत के अनेकों महापुरुषों के अतिरिक्त इसी प्रकार के पाये जाते हैं। लिपने-पढ़ने की ओर विशेष मनोयोग न देने के कारण उनको गुरुजन और सहपाठीगण कभी कभी उनका तिरस्कार करते थे। उस समय में वे विद्या और अविद्या के संक्षेप में एक पांडित्यपूर्ण वक्तृता सुना कर के विद्या के नाम वर्तमान में जो शिक्षा दी जा रही है उसकी तीव्र आलोचना किया करते थे। उस समय आवेश में आ कर आप प्रायः कहा करते थे कि “मैं संन्यासी बनूंगा, मैं देश की दुर्दशा दूर करूंगा; किंतु उस समय उनको इस महान वाक्य का विशेषत्व कुछ नहीं समझता था। स्वाधीनता संक्षेप में तेलगू भाषा में सुंदर सुंदर राष्ट्रीय भावों से ओतप्रोत संगीत गान कर के वे अपने साथियों को स्वदेशप्रेम के रंग में रंगने की चेष्टा किया करते थे; किंतु वह सत्य व्यर्थ हो जाता था। इसके बाद विद्याभ्यास के लिये आप नरसापुर गये। वहां जा कर न्योतिष-सामुद्रिक विद्या और अश्वारोहण की ओर आपका ध्यान आकृष्ट हुआ। इसके सिवा राजू के आत्मजवन के संक्षेप में और अधिक कुछ भी मालूम नहीं।

संन्यासग्रहण

राजू ने कथ संन्यास ग्रहण किया ही नहीं मालूम। संभवतः १८९७ छत्ती के मछ महीने में आपने संन्यास ग्रहण किया था। उनके संन्यासजवन के प्रारंभकाल के विषय में भी कुछ नहीं जाना जाता। १८९८ छत्ती में मालूम हुआ कि आप ओरसी प्रांत में हैं और सग्वरी पर्वत में तपस्या कर रहे हैं। इसके बाद आप पापी पहाड़ में गये और वहां साधु संन्यासी की भांति जीवन व्यताने लगे। इस पहाड़ में काया नामक पहाड़ी जति का निवास है। इस तरुण संन्यासी की लगवन्निष्ठा, तपश्चर्या और साधुजवन के प्रभाव से यह पहाड़ी जति राजू के ऊपर मुग्ध हो उनके ओकांत अनुगत बन गयी। सुना जाता है कि सन १८२० छत्ती में वे भ्रमण करने के लिये गोदावरीतटवर्ती नासिक स्थान में गये। यह भी कहा जाता है कि आप नेपास भी गये थे और उसी समय पंगाल के कुछ विप्लववादियों से आपकी मुलाकात हुई थी।

અસહયોગ યુગ

મહાત્મા ગાંધી કે અસહયોગ કાર્યક્રમ કે સાથ આપકી વિશેષ સહાનુભૂત થી યા નહીં, કહા નહીં જા સકતા. ઉનકી કાર્યાવલી કે દેખ કર ઔર બાદ મેં ઉન્હેને જો કુછ કહા થા ઉસમે યહ સ્પષ્ટ ખ્વનિ નિકલતી થી કિ મહાત્માજી કે અહિંસાત્મક કાર્યક્રમ પર ઉનકી તનિક બી સહાનુભૂતિ નહીં થી. ઉનકા વિશ્વાસ થા કિ અહિંસાત્મક ઉપાયોં સે કબી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત નહીં કિયા જા સકતા; તથાપિ ધૈર્યપૂર્વક આપ અસહયોગ આન્દોલન કી પ્રતીક્ષા કરને લગે. મહાત્માજી કે કાર્યક્રમ મેં “અદાલત બાયકાટ” ઔર “મઘ-બહિષ્કાર” ઇત્દે કાર્યક્રમોં કે આપને આંતરિક પ્રેરણા કે સાથ ગ્રહણ કિયા થા. (ગોદાવરી કી એજંસી ઔર વિજગાપટ્ટમ જીલા મેં આપને ‘મઘવર્જન’ આન્દોલન શુરૂ કિયા. આપ જહાં જાતે થે વહીં આપકે સૌમ્ય ઔર શિષ્ટ સ્વભાવ કે પ્રભાવ સે આપકે હજારોં અનુયાયી પૈદા હોને લગતે થે. આપકે મુખ સે નિકલી હુછ બાત એજંસી અધિવાસિયોં કે લિયે વેદનાણી થી. ઇસ તરુણ સંન્યાસી કી આવેગમયી ઔર ઉદ્દીપનામયી વાણી ઉસ અંચલ કે સીધે સાધે રહનેવાલોં કે હૃદય મેં કાશી જગહ કર લેતી થી. સરકાર આમવાસિયોં કે નિકટ શ્રીરામ રાજુ કી યદી વાણી થી કિ “કબી અદાલત કી ઔર પૈર મત રખના ઔર શરાબ કે છૂતા બી પાપ સમજના.” આપકી યહ વાણી દાવાનલ કી તરહ ચારોં ઔર ફૈશ ગયી. એજંસી અંચલ મેં એસા કાઈ નહીં થા જિસને ઉનકી બાત કે ન રખા હો. રાજુ કે પ્રયાસ સે ઇસ પ્રદેશ મેં એક નયે જીવન કા સંચાર હુઆ. લોગોં ને શરાબ કા સ્પર્શ તક કરના પાપ સમજા. અદાલત મેં મામલોં મુકદ્દમોં કા ટોટા પડ ગયા. ગ્રામ ગ્રામ મેં પંચાયતેં બનને લગી એવં ઇન્હીં સ્વદેશી અદાલતોં મેં પંચોં દ્વારા વિચાર હોને લગા.

નૌકરશાહી કી બેચૈની

શ્રીરામચંદ્રજી કે એક મંદિર મેં રાજુ રહતે થે. કોયા જાતિ મહા અશિક્ષિત હૈ. યહ જાતિ સ્વભાવતઃ જડ સ્વભાવ કી હૈ. સહજ મેં ઇસ જાતિ કે બીતર કિસી પ્રકાર કી ચંચલતા પૈદા નહીં કી જા સકતી; કિંતુ એક બાર ઉસમેં ચાંચલ્ય કી સૃષ્ટિ હો જાને સે ફિર વહ મહાદુર્દાન્ટ હો ઉઠતી હૈ. વહ પચ્ચીસવર્ષીય તરુણ સંન્યાસી ઇસી જાતિ મેં વિદ્રોહ કા અગ્નિમય મંત્ર ફૂંકને લગા. યહ દેખ કર લલા નૌકરશાહી કબ તક ચૈન સે બૈસી રહ સકતી થી? ઉસકે કાન ખડેહો ગયે. એક સંન્યાસી કે ખ્વંસ કરને કે લિયે પ્રાંત કી સરકાર બેચૈન હો ઉઠી. ૧૯૨૨ ઇસ્વી કી જાનવરી મેં યહ ખડે જોરોં કી અફવાહ ફૈલી કિ રાજુ રાજવિદ્રોહ ખડા કરને કી તૈયારી કર રહા હૈ. ભૂતપૂર્વ ગોદાવરી જીલા કે પુલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ફૌરન ઘટનાસ્થલ પર પહુંચ ગયે, કિંતુ વહાં ઉનકો કુછ બી ન મિલા. રાજુ ઉસ સમય તપસ્યા મેં લીન થે. પુલિસ ઉનકો ગિરફતાર કર કે નરસિપટ્ટમ લે ગયી. ઇસ જગહ આપ ૬ સપ્તાહ તક નજરબંદ રખે ગયે. અંત મેં પુલિસ ને આપકો છોડ દિયા; કિંતુ બરાબર ઉનકે ઉપર નિગરાની રખને લગી એવં તરહ કે ઉપાયોં સે વહ ઇન્હેં સતાને લગી. પુલિસ કે ઇસ અત્યાચાર સે મુકિત પાને કે લિયે રાજુ ને બોલાવરમ વિભાગ કે ડિપ્ટી કલેક્ટર મિઝ ફજલ ઉલ્લા કે પાસ આવેદન કિયા. કહા જાતા હૈ કિ ઇસં કે બાદ ડિપ્ટી કલેક્ટર સે રાજુ કી મુલાકાત હુછ. ઇસ મુલાકાત કી બીતરી બાતોં તો નહીં માલૂમ હુછ; કિંતુ ઉસકે પરિણામસ્વરૂપ મિઝ ફજલ ઉલ્લા ને મદ્રાસ સરકાર સે ૯૦ બીધા જમીન રાજુ કે દેને કે લિયે સિફારીશ કી. ઇસ પ્રકાર સ્વદેશ-પ્રેમ સે આતપ્રોત રાજુ કે ગાર્હસ્થ્ય જીવન મેં ડાલને કી કોશિશ કી ગયી; કિંતુ યહ કોશિશ બેકાર હુછ. સ્વદેશપ્રેમ સે પ્રભાવિત હો કર જિસને સમસ્ત જીવન કે ઉપબોગોં કે લાત માર કર સંન્યાસ ગ્રહણ કિયા ઉસકા ૯૦ બીધા જમીન દે કર ઉસ વ્રત સે ડિગાને કા પ્રયાસ કરના ઉપહાસાસ્પદ હૈ. જિસને હિમાલય પર્વત સે લે કર કન્યાકુમારી તક સમગ્ર ભારતભૂમિ કે અપના લિયા હૈ ઉસકે લિયે ૯૦ બીધા જમીન બલા ક્યા ચીજ હૈ? રાજુ વિદેશી પ્રભુ સે સામાન્ય ૯૦ બીધા જમીન લે કર સંતુષ્ટ હોને-વાલા જીવ નહીં હ; વહ તો સમગ્ર ભારતભૂમિ કે વિદેશિયોં કે હાથ સે છુડાને કે લિયે પાગલ હો ઉઠા હૈ. સ્વાધીન ભારત કા સ્વપ્ન હી આપ સદેવ દેખતે થે. ઇસી એક ચિંતા મેં આપ મસ્ત રહતે થે. સ્વદેશ કી ઇસી સ્વાધીનતા કે લિયે હી આપ નીરવ સાધના મેં લગે હુએ થે. એજંસી

અંચલ કી તત્કાલીન અવસ્થાને આપકો સહાયતા પહુંચાવી. દેશ કી સ્વાધીનતા કે લિયે ઉસ અંચલ કી તત્કાલીન અવસ્થા સે આપને સોલહોં આના લાલ ઉઠાયા. એજંસી અંચલ મેં ગુદેમ તાલુકા હી રાજ કા કેંદ્ર થા. બ્રિટિશ ભારત કે અન્યાન્ય સ્થાનોં મેં જો આપન કાનૂન હેં વે ઇસ અંચલ મેં નહીં હેં. સંચાલ પરગના કી તરહ યહાં કી બી વિવિધ-વ્યવસ્થા ભિન્ન હૈ. યહાં પર એક તહસીલદાર થા, ઉસકા નામ થા રેસ્ટિયાન. વહ રાસ્તા કી કંટ્રોલરી બી કરતા થા. વહ બડા બલિમ થા. ઉસકી તુલના ડાયર કે સાથ કી જ સકતી હૈ. નૌકરશાહી કે દેવદૂતોં ને રાસ્તોં મેં કામ કરનેવાસે કુલિયોં કે ૬ આના પ્રતિદિન કે હિસાબ સે દેને કી સ્વીકૃતિ દી થી; કિંતુ ઉન દેવદૂતોં કા યહ પુરોહિત તહસીલદાર મજૂરોં કે કેવલ દો આના હી દેતા થા. ખિચારે અસહાય મજૂરોં કે હુજૂર કી મજૂર મુતાબિક કામ કરના પડતા થા નહીં તો ઉનકી પીઠ ઔર બેત એકરસ હો જતે થે. ઇસ તહસીલદાર કા સંતાનમ પિલે નામક એક પાઠકિ થા, વહ અત્યાચાર ઉત્પીડન મેં આપને સ્વામી સે બી એક દર્જા અધિક થા. ઇસ પ્રકાર ઇન દોનોં યુરુ ઔર એલા કે અત્યાચાર ઔર ઉત્પીડન સે લોગોં મેં હાહાકાર મચ ગયા. કોયા લોગોં કે સંપૂર્ણ અધિકાર છિન ગયે. પહલે પેઠ કાટ કર ઇધન લેને કા અધિકાર ઉનકો થા; કિંતુ વહ અધિકાર બી ઉનસે છીન લિયા ગયા, ફર્માન-નાદિરશાહી ફર્માન-નિકાલા ગયા કિ અબ ઉનકે જનવર અબાધ રૂપ સે મૈદાન મેં ચર નહીં સકતે. ઇસ પ્રકાર કી સખ્તી કે ફલસ્વરૂપ કોયા લોગોં મેં બીષણ અસંતોષ કી માત્રા બઢને લગી. સમસ્ત એજંસી અંચલ મેં સરકાર કે વિરુદ્ધ અગ્નિ ભલક ઉઠેને કો હુઇ. એજંસી અંચલોં કે નિવાસિયોં કે બીતર ઇસ પ્રકાર કા અસંતોષ દેખ કર રાજૂ કો આપને ઉદ્દેશ્ય કી સિદ્ધિ કા અચ્છા અવસર હાથ આયા. ઉન્હોંને આપને વિશ્વસ્ત આદમિયોં કે લે કર એક સંગઠિત સંઘ બનાયા. સ્વરાજ્ય કી આકાંક્ષા લોગોં કે હૃદય મેં બડે વેગ સે ઉઠ રહી થી, એજંસી અંચલ કી ઇસ અસંતોષાગિન મેં રેસ્ટિયાન સાહબ કી ડાયરશાહી ને ધી કા કામ કિયા.

વિદ્રોહ કા આરંભ

વિદ્રોહકે લક્ષણ સ્પષ્ટ દિખાઇ દેને લગે. ૧૯૨૨ ઇસ્વી મેં ૩૦ અગસ્ટ કો મદ્રાસ સરકાર કી નિમ્નલિખિત વિગતિ પ્રકાશિત હુઇ:— “મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સી કે ઉત્તરીય ભાગ મેં એજંસી કી અધીનસ્થ પાર્વત્ય જાતિયોં ને સરકાર કે વિરુદ્ધાચરણ કરના આરંભ કર દિયા હૈ. ગુદેમ તાલુકા કે રેસિડેન્ટ કે પત્ર સે જ્ઞાત હોતા હૈ કિ કનિપય વિદ્રોહિયોં ને ગત ૨૨ અગસ્ટ કો ત્રિચનાપદ્વી થાને પર ચઢાઇ કી થી. ૨૩ કો ઉન લોગોં ને કૃષ્ણદેવ પેટાથાને પર આક્રમણ કિયા. આપને સાથ વે લોગ ૨૫ બંદકે ઔર ૧૬૦૦ ટોટા લૂટ લે ગયે. અબી તક કિસી ગ્રામવાસી કી હત્યા નહીં હુઇ. સરકાર કો સમાચાર મિલને પર ઉસને સશસ્ત્ર પુલિસ ઘટના સ્થલપર ભેજા હૈ.”

એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય-સ્વરાજ્ય

ઇસ વિદ્રોહ કરને કા ઉદ્દેશ્ય સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ થા, ઇસકે ઔર બી પ્રમાણ હૈ. અદાલત મેં ગવાહી દેતે હુએ સખ ઇન્સપેક્ટર મિં ૭. શ્રીનિવાસ રાવ ને સ્વીકાર કિયા થા કિ સ્વરાજ્ય હી રાજૂ કા આદર્શ થા. અન્યાન્ય ગવાહોં ને બી યહી કહા થા કિ રાજૂ ને આપને પ્રધાન સહકર્મી ગામા બ્રાતૃદય કો સ્વરાજ્ય કી વાણી સુના કર હી ઉત્તેજિત કિયા થા. એક બાર વે ગોદાવરી કે અન્યવરમ નામક તીર્થસ્થાન પર ગયે. ઉન્હોંને ઉસ સ્થાન કે થાને મેં જા કર દેખા કિ ઉનકા નામ સુન કર પુલિસ પ્રાણુભય સે વહાં સે પહલે હી ભાગ ગયી હૈ. ઉસ જગહ એક અસહયોગી કે સાથ ઉનકી મુલાકાત હુઇ. ઉન્હોંને ઉસ અસહયોગી કો આપની કાર્યપ્રણાલી કો જિસ પ્રકાર સમજાયા થા ઉસકા વૃત્તાંત યહાં દિયા જતા હૈ:—પ્રશ્ન:—ઇસ આન્દોલન મેં પ્રવૃત્ત હોને મેં આપકા ક્યા ઉદ્દેશ્ય હૈ? રાજૂ:—હમારી માતૃભૂમિ કી સ્વાધીનતા. પ્રશ્ન:—કિસ ઉપાય સે? રાજૂ:—નૌકરશાહી કે વિરુદ્ધ અસ્ત્ર ઉઠાવે બિના હમ સ્વરાજ્ય કિસી પ્રકાર પ્રાપ્ત નહીં કર સકતે. પ્રશ્ન:—આપ ક્યા વસ્તુતઃ વિશ્વાસ કરતે હૈં કિ આપ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરને મેં સમર્થ હોંગે? રાજૂ:—નિશ્ચય, દો વર્ષ કે બીતર હમ અવશ્ય સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરેંગે. પ્રશ્ન:—આપ કિસ પ્રકાર દો વર્ષ મેં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરેંગે? ક્યા આપ આપની વર્તમાન નીતિ કા અવલંબન કર કે હી સફલતા પ્રાપ્ત કરેંગે? રાજૂ:—

નિશ્ચય હી, ઇસમેં તનિક બી સદેહ નહીં હૈ. હમેં આદમિયોં કા અભાવ નહીં હૈ. કિંતુ અભાવ હૈ ગોલી-બારુદ કા. મેં ઇસીકી ખોજ મેં હું.

ઇતનેપર બી કયા યહ કહા જી સકતા હૈ કિ 'સ્વરાજ્ય' રાજૂ કા ઉદ્દેશ્ય નહીં થા? કિંતુ ઇસ દેશ કી નૌકરશાહીને યહ પ્રચાર કર રખ્યા થા કિ યુદ્ધામ પહાડ કા 'કૈસર' બન કર બેઠના હી રાજૂ કા ઉદ્દેશ્ય હૈ. કયા યહ એક આશ્ચર્ય કી ખાત નહીં હૈ, કિ ઇતને પ્રબલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કે વિરુદ્ધ એક પચીસ વર્ષ કે યુવક ને વિદ્રોહ ખડા કિયા? યહ વિદ્રોહી સંગ્રામસ્થલ ઔર સમય કા નિર્દારણ કર કે બ્રિટિશ નૌકરશાહી કે યુદ્ધાર્થ આહ્વાન કરને લગા. ઉસકા ધનુષ હી થા ઉસકા એકમાત્ર અસ્ત્ર; અશિક્ષિત કોયા હી ઉસકે સિપાહી થે; પર્વત થા ઉસકા રણક્ષેત્ર ઔર ગિરિગુહાએં થી ઉસકા આશ્રયસ્થલ. ગ્રામવાસી સ્વેચ્છા સે જો દેતે થે ઔર શત્રુઓં સે લૂટ કર કે જો મિલતા થા વહી થા સેના કી રસદ. ઇસ પ્રકાર કી અવસ્થા કે આદમી કે સાથ શક્તિ-શાલિની બ્રિટિશ સરકાર કો સંઘર્ષ કે લિયે મેદાન મેં આના પડા; કિંતુ રાજૂ કો બહુતસી સુવિધાએં ઔર સુયોગ પ્રાપ્ત થે. પહાડી જૂમિ, ઉસકી ટેડી મેઢી રાહોં એવં અજ્ઞાત ગિરિગુહાએં બી ઉનકે કાર્ય મેં બહુત સહાયક થી. વહ અંચલ મૈત્રેરિયાગ્રસ્ત હોને કે કારણ ઉનકે શત્રુઓં કે લિયે બીષણ પ્રતિબંધસ્વરૂપ થા. વે લોગ ઇસ પ્રકાર કે જલવાયુ સે અનબ્યસ્ત થે. સામરિક દષ્ટિ સે રાજૂ ને અનુકૂલ એવં ઉત્તમ યુદ્ધસ્થલ ચુના થા ઇસમેં તનિક બી સદેહ નહીં.

નાકરશાહી વિપદ મેં

રાજૂ કે સાથ નૌકરશાહી કે ૬ યુદ્ધ હુએ. ઇન યુદ્ધોં મેં પાંચ મેં રાજૂ કી વિજય હુઇ. અંગ્રેજોં ને માલવા કી ફૌજ વહાં છુલાયી થી એવં પીછે સે આસામ કી વિશેષ ફૌજ બી છુલાની પડી. કઇ જગહોં મેં બીષણ યુદ્ધ હુએ, પેદાવલોસા નામક સ્થાન મેં જો સંઘર્ષ હુઆ ઉસમેં સ્કાટ કાવાર્ડ ઔર હેટર નામક દો અંગ્રેજ અફસર મારે ગયે ઔર કિતને હી સિપાહી ધાયલ હુએ. ઇસકે બાદ નિમ્નલિખિત સરકારી વક્તવ્ય પ્રકાશિત હુઆ:-ગત ૨૪ તારીખ કો ૨ પુલિસ અફસર ૨૮ પુલિસમેનોં કે સાથ મદ્રાસ કે ગુદેમ પર્વતપર વિદ્રોહિયોં કી તલાશ કો ગયે. રાસ્તે મેં અચાનક વિદ્રોહી ઉનપર ટૂટ પડે, જિસકે ફલસ્વરૂપ સ્કાટ વાર્ડ ઔર હેટર નામક અફસર ઔર એક કાન્સ્ટેબલ નિહત હુએ. એક આદમી લાપતા હૈ. ૨૩ તારીખ કો ખબર આયી કિ વિદ્રોહી ઘાટ પહાડ કે આરંભ મેં અવસ્થિત સેપથન પાસેમ નામક સ્થાન કી ઔર અગ્રસર હો રહે હૈં. વહાં જાને કા પથ અત્યંત દુર્ગમ હૈ. ખીચ ખીચ મેં વહ ઇતના તંગ હો ગયા હૈ કિ દો આદમી બરાબર એકસાથ ચલ નહીં સકતે. પુલિસદલ જખ ઇસ પ્રકાર કે દુર્ગમ ઔર દુર્બોધ્ય પથ કી ઔર અગ્રસર હો રહા થા ઉસ સમય વિદ્રોહી આક્રમણ કરને કે લિયે માર્ગ કે ઉપર પહાડી જંગલ મેં છિપે થે. પહોંચે એકસાથ પાંચ પાંચ કાન્સ્ટેબલ આગે બઢને લગે. વિદ્રોહીયોં ને ઉન્હેં કિસી પ્રકાર કી બાધા નહીં દી. બાદ મેં જખ શેષ દલ વહાં પહુંચ્યા તખ વે લોગ ઝાડિયોં સે નિકલ કર ઉન પર ગોલી ચલાને લગે. પુલિસ કે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ મિં આર્મિટેજ ઔર સહકારી પુલિસ સુપ્રિટેન્ડન્ટ મિં કિંઝ પહાડ કે નીચે હી થે. ઇન લોગોં કો જખ વિદ્રોહિયોં કે ઇસ પ્રકાર કે આક્રમણ કા સમાચાર મિલા તખ ઇન લોગોં ને પુલિસ કે સહાય-તાથા આગે બઢને કી ચેષ્ટા કી; કિંતુ વિદ્રોહિયોં કી અચૂક નિશ્ચનબાજી ને ઇનકે પ્રયત્ન વ્યર્થ કિયે એવં વિફલ મનોરથ હો ઉનકો લૌટ આના પડા. ઇનકે દલ મેં બી એક કાન્સ્ટેબલ નિહત હુઆ. ઇસી ખીચ મેં માલાવાર સે બહુસંખ્યક સ્પેશલ પુલિસ છુલાઇ ગઇ. મદ્રાસ કે પુલિસ કમિશ્નર મિં એ. જે. હૈપેલ ઇસ દલ કા નેતૃત્વ કરતે થે. સુના જાતા હૈ કિ આપ પહાડી અંચલોં કે વિષય મેં બહુત જાનકારી રખતે હૈં. ઇસ આશય કી સરકારી ઘોષણા કી ગયી કિ જો વિદ્રોહી સરદાર ઔર ઉનકે દો સહકારિયોં કો પકડા દે સકેગા ઉનકો ખૂબ ઇનામ દિયા જાયગા. શાન્તિ-સ્થાપનાર્થ મિદ્દાદાર લોગોં કો બાખ્ય કિયા ગયા. વે લોગ ઇસી શર્તપર જાગીર કા ઉપયોગ કર રહે હૈં. કિંતુ રાજૂ ને દેશ કે આદમિયોં કે હૃદય મેં ધર કર લિયા થા. સરકાર કી પુરસ્કાઝ ઘોષણા કા કુછ બી પ્રભાવ ન હુઆ. રાજૂ ઔર ગામા બાતુદય કો પકડાને કો કોઇ

भी प्रस्तुत नहीं हुआ। इसका कारण तत्कालीन समाचारपत्रों के निम्नलिखित प्रकाशित संवाद से ज्ञाना जाता है:—“यह पहले लिखा जा चुका है कि ऐजेंसी तालुका में किसी किसी जगह में २-३ थाना लूट लिये गये हैं। अब मालूम हुआ है कि इन लूटनेवालों में हमरों आदमी शामिल हैं। उनका सरदार २५ वर्ष का एक अत्यंत सात्विक प्रकृति का क्षत्रिय जालक है। इसका अपने आदमियों के आदेश है कि किसी आदमी के ऊपर आत्याचार न किया जाय। उनका इस बात का सज्जत हृदय है कि वे कभी महिरा और स्त्री का स्पर्श भी न करें। लोगों के विश्वास है कि यह क्षत्रिय सरदार दैवी शक्तिसंपन्न है और उसपर गोली की असर नहीं हो सकती। उसकी अह्मत् शक्ति के ऊपर सभ्य ओकमत है।”

पाठकों के विदित होगा कि कुछ दिन पहले मद्रास के शुद्ध पर्वत के विद्रोहियों ने कितने ही पुलिस अफसरों के मार डाला है। वे अजतक नहीं पकड़े गये। सरकार उनका सज्जत होने का विशेष आग्रह कर रही है, किंतु स्थानीय निवासियों से किसी तरह की सहायता नहीं मिलती इस लिये उनपर विशेष कडाई की जायगी। एक मुद्दादार (जमींदार) की जमीन जप्त कर ली गयी है; क्योंकि उनका जमीन इस लिये दी गयी थी कि अशांति के समय वे सरकार की सहायता करेंगे। उक्त जमींदार अपनी पूर्वप्रतिज्ञापालन में असमर्थ है इस लिये उनका यह दंड दिया गया है। अन्यान्य जमींदारों पर भी नोटिस जारी की गयी है। १९२१ साल के अक्टूबर महीने में निम्न समाचारपत्र में निम्नलिखित संवाद प्रकाशित हुआ था:—“मद्रास ऐजेंसी तालुका की पहाड़ी जलियों का विद्रोह अभी भी शांत नहीं हुआ। टनी के निकटवर्ती अनेक स्थानों के थानों के लूटकर विद्रोही अस्त्रशस्त्र सभ्य उठा ले गये। यह विद्रोह दिनप्रतिदिन तीव्र हो रहा है। पूर्वप्रकाशित तीन थानों के सिवा और एक थाना लूट दिया गया है। विद्रोहियों के हल में हमरों आदमी हैं।”

अंतिम युद्ध

एक बार सरकारी सेना ने अचानक राणू के निद्रित हल पर आक्रमण किया। राणू ने अपनी वीरता के साथ धैर्य युद्ध किया। लीपण्य संग्राम हुआ। अंत में राणू का हल पराजित हुआ। इसी समय से राणू के स्वाधीनतासंग्राम का अवसान हुआ। अगस्त १९२२ धरवी से मध १९२४ तक दो साल यह संग्राम हुआ।

किंतु इस युद्ध के बाद राणू का क्या हुआ? वे पकड़े गये थे या गोली से मार डाले गये थे कुछ पता नहीं चलता। इस समय वे छपित है या नहीं इस संबंध में सरकार की ज्ञे विज्ञप्ति निकली है उससे कुछ स्पष्ट नहीं होता। आपकी मृत्यु की बात एक गंभीर रहस्य है। मध १९२४ में सरकार ने इस आशय की एक विज्ञप्ति निकाली कि राणू पकड़े गये थे। लागने की चेष्टा करते समय गोली से मार दिये गये, इस संबंध में सरकारी पुलिस रिपोर्ट में मतभेद है।

पुलिस की रिपोर्ट

‘गत ६ मध के विद्रोहियों ने पुलिस के ऊपर गोली बरसायी थी। श्रीराम राणू इस समय वहां उपस्थित थे; किंतु वे भाग गये। दूसरे दिन सभरे पूर्वगोदावरी की स्पेशल पुलिस का एक हल जमादार कुंयू मेनन की अधीनता में दरेगा अल्वर नाछू के साथ गश्त में निकला था। रास्ते में राणू को देख कर इस हल ने उन पर आक्रमण कर के गिरफ्तार कर लिया। उनका कोपूर ले जाया गया। वहां लागने की चेष्टा करने पर गोली से मार दिये गये।’

सरकारी विज्ञप्ति

‘६ मध के संबंध के बाद श्रीराम राणू के सदकभी श्री सत्यनारायणराज गिरफ्तार कर लिये गये। इस संबंधस्थलपर श्रीराम राणू भी उपस्थित थे। दूसरे दिन वे गिरफ्तार किये गये।’ दो वर्षों में कितनी बिजता है? सरकारी विज्ञप्ति में भारे जाने की कडाई बात ही नहीं है। आन्तरनिवासियों का सभ्य यह दृढ़ विश्वास है कि श्रीराम राणू गोली से नहीं मारे गये।

ગોલી સે મારે જાનેવાલે ઔર હી કોઇ હૈ. સરકાર ને જો મિત્ર નિકાલા થા ઉસમે સ્પષ્ટ દિખાવી પડતા હૈ કિ ગોલી છાતીપર લગી હુધ થી. પ્રાણુભય સે ભાગનેવાલે વ્યક્તિ કી પીઠ મેં ગોલી લગના સ્વાભાવિક હૈ. છાતીપર ગોલી કિસ પ્રકાર લગી ? આન્ધ્ર પ્રદેશ કે કિતને હી રાજનૈતિક સંમેલનો મેં સરકારી વિચ્છિત કે વિષય મેં તીવ્ર આલોચના ઔર કડે કડે પ્રશ્ન કિયે ગયે હૈ; કિંતુ સરકાર અજ તક કોઇ ઉત્તર દેને મેં સમર્થ નહીં હુધ. સંભવતઃ સરકાર કે પાસ કોઇ જવાબ હી નહીં હૈ. રાજૂ ને યદિ ગોલી ખા પ્રાણુ ભી દિયે હોં તો વે છાતીપર વાર લે કર વીર કી તરહ વીરગતિ કે પ્રાપ્ત હુએ હૈ. પીઠ મેં અસ્ત્રચિહ્ન લેને કી કલંકકાલિમા ઉનકો છૂ નહીં સકી; ઔર અગર આજ ભી વે જીવિત હૈ તો નૌકરશાહી કી ખુદિયા પુલિસ કી કરામાત કિતની હૈ સ્પષ્ટ દિખા રહે હૈ; એવં અપને ગુપ્ત આશ્રયસ્થાન સે આજ ભી અપની શક્તિ કા પરિચય દે રહે હૈ. જો કુછ ભી હો રાજૂ કા સ્વદેશપ્રેમ ભારત કે ભાવી ઇતિહાસ મેં સ્વર્ણક્ષિરોં સે લિખા જાયગા એવં આન્ધ્ર પ્રદેશ કે અધિવાસી ગર્વ કે સાથ ચિરકાલ રાજૂ કા નામ સ્મરણ કરેજો.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૧૬૦-ભારત મેં ભયંકર સંગ્રામ હોગા !

શુદ્ધિસમાચાર કે પાઠકોં કો વિદિત હી હોગા કિ હમને સન ૧૯૨૬ ઇસ્વી મેં શુદ્ધિસમાચાર કે કિસી પર્યે મેં “ભારત કા ભવિષ્ય” નામક લેખ લિખ કર પ્રામાણિક પ્રમાણોં સે સિદ્ધ કિયા થા કિ સન ૧૯૩૦ ઇસ્વી તક ભારત મેં ભારી સંગ્રામ હોગા. આજ હમ ફિર અપને પ્યારે પાઠકોં કો ગણિત દિસાવ લગા કર ખતલાના ચાહતે હૈં કિ સન ૧૯૨૯ ઇસ્વી મેં ભારત મેં અનિવાર્ય ભયંકર સંગ્રામ હોગા. ઇસ સંગ્રામ મેં જહાં પ્રજા કો પીડા હોગી વહાં શાસકવર્ગ કી શક્તિયોં ચૂર ચૂર હો કર વિલીન હો જાને કી સંભવતા હૈ. હમારી હાર્દિક ઇચ્છા તો યહ હૈ કિ વહ ભાવી સંગ્રામ ન હો કિંતુ “નર ચેતી નહીં હોત હૈ પ્રભુ ચેતી તતકાલ” કહાવત કે અનુસાર સંગ્રામ કા હોના ન હોના પ્રભુ ચેતી પર હી નિર્ભર હૈ. અસ્તુ.

અજ હમ ગણિત કા હિસાબ પાઠકોં કી સેવા મેં ઉપસ્થિત કરતે હૈં. યહ ખાત તો સમજો વિદિત હી હૈ કિ સન ૧૮૫૭ ઇસ્વી મેં ભારી રાજવિપ્લવ (ગદર) હુઆ થા. જાજ હમ ઇસ સન કે અંકોં કા યોગ કર કે ૧૮૫૭ કે સાથ યોગ દેતે હૈં તો ગત બંગાલ કા સંગ્રામ ઇતિહાસ કે પત્રોં પર પડતે હૈં. યથા $1+૮+૫+૭=૨૧$ ઇસકો ૧૮૫૭ મેં જોડને સે સન ૧૮૭૮ ઇસ્વી હોતા હૈ ઔર સન ૧૮૭૮ ઇસ્વી મેં અંગ્રેજોં કા બંગાલ કે સાથ સંગ્રામ હુઆ થા, જિસમેં ઇન્હેં વિજય મિલી થી. ઇસકે પશ્ચાત્ ૧૮૭૮ સન કે અંકોં કો સન ૧૮૭૮ મેં જોડ દેને સે $(1+૮+૭+૮+1+૮+૮=1૯૦૨)$ સન ૧૯૦૨ ઇસ્વી હોતા હૈ. ઇસી સન મેં બંગવિપ્લવ કા સંગ્રામ અંગ્રેજોં કે સાથ બંગાલિયોં કા છિડા થા જિસમેં પ્રાયઃ અંગ્રેજોં કી હાર હુધ થી. ઇસકે બાદ સન ૧૯૦૨ ઇસ્વી કે અંકોં કો સન ૧૯૦૨ મેં જોડ દેને સે $(1+૯+૨+1+૯+૦+૨=1૯1૪)$ સન ૧૯1૪ ઇસ્વી હોતા હૈ. ઇસી સન ૧૯1૪ ઇસ્વી મેં પ્રસિદ્ધ જર્મન વૌર અંગ્રેજોં કે સાથ હુઆ થા જો સન ૧૯1૮ ઇ. તક ચલતા રહા. અજ સન ૧૯1૪ ઇસ્વી કે અંકોં કા યોગ સન ૧૯1૪ ઇસ્વી મેં જમા કરને સે $(1+૯+1+૪+1+૯+1+૪=1૯૨૯)$ સન ૧૯૨૯ ઇ. હોતા હૈ. જિસ સે સિદ્ધ હૈ કિ ભારતવર્ષ મેં અંગ્રેજોં કે સાથ સન ૧૯૨૯ ઇસ્વી મેં અવસ્ય ભાવી સંગ્રામ હોગા. ઇસ સંગ્રામ કે બાદલ અબી સે ચોરપ આદિ દેશોં મેં મંડરાતે દિખાઇ દે રહે હૈં. દેખે, પરમેષ્વર કી કયા ઇચ્છા હૈ.

(“શુદ્ધિસમાચાર”ના એક અંકમાંથી)

૧૬૧-કામદાર જગતના ઉગતા તારા

મીલહડતાલના મામલામાં મુખ્ય આગેવાની મુંબઈના “ખેડુત અને કામદાર સંઘ”નીજ છે. એટલે હડતાલની અદ્યુત લડતનો પરિચય કરતા તે પક્ષના જે કાર્યકર્તાઓ એકલે હાથે અસહાય સ્થિતિમાં પણ જ્વલંત તત્વનિષ્ઠા અને અસાધારણ સાહસથી કેસરિયાં કરી રહ્યા છે, તે બહાદુર યુવકોનો પણ સાથે સાથે પરિચય કરી લેવો રંજક થઈ પડશે.

x x x x

આ યુવકોની બાળતમાં મહત્વનો સામ્યભાવ એ છે કે, મિંઝ જામવાળાને બાદ કરતાં બાકીનો એકેય કાર્યકર્તા ગ્રેજ્યુએટ નથી; તેમ ૩૦ વર્ષની ઉંમરની મર્યાદા ઓળંગી નથી; કેમકે તેમણે ધણેભાગે અસહકારમાંથીજ જાહેર જીવનની પ્રેરણા મેળવી હોવાથી અભ્યાસ અધુરોજ પડતો મૂકવો પડ્યો હતો. ત્રીજું સામ્ય એ છે કે, તેમનામાં કોઈ પણ તવંગર નથી અને આ સ્થિતિને અંગેજ તેઓ કામદારોના અને કચડાયેલી પ્રજાઓના જીવન સાથે સહેલાઈથી એકરૂપ થઈ જાય છે.

આ ત્રણ મુદ્દાઓ સર્વેને લાગુ પડતા હોવાથી અસહકાર પછી તેમણે શું શું કર્યું તે જોઈએ.

x x x x

શ્રી. એસ. એ. ડાંગે

એમની ઉંમર આશરે ૨૮ વર્ષની છે. અસહકાર પહેલાં શ્રી. નિંબકર સાથે મળી વિસ્તૃત કોલેજમાં બાઇબલ શીખવાની સખ્તાઈ સામે એમણે ઝુંબેશ ઉપાડી તરતજ અસહકાર શરૂ થતાં ચોપડાં બાજુએ મૂકી તે ચળવળમાં જંપલાવ્યું, પણ ગાંધીજીના આખા કાર્યક્રમ સાથે કદી મળતા થઈ શક્યા નહિ.

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તેમની એવી ખાત્રી થઈ કે, મુડીવાદ અને શાહીવાદ કાયમ છે, ત્યાંસુધી પ્રજાઓ ખરી રીતે સ્વતંત્ર થઈ શકવાની નથી. આથી તેમણે “ધી સોશિયાલિસ્ટ” પત્ર કાઢ્યું. તે પહેલાં શ્રી. નિંબકર સાથે મળી તેઓ “ધી યંગ કોલેજિયટ” નામનું માસિક પ્રગટ કરતા હતા. બાદ તેણે “ગાંધી વિં લેનિન” નામની ચોપડી લખી. બંનેના સિદ્ધાંતોની ધણીજ માર્મિક સરખામણી કરી. લેનિનના સિદ્ધાંતો ગાંધી કરતાં કેવા સર્વોપરિ છે તે દર્શાવી આપ્યું હતું. બાદ કાનપુરના બોલ્શેવિક કેસમાં તેઓ સંડોવાયા અને પીનલ કોડની ૧૨૧ આ કલમ મુજબ એટલે બ્રિટિશ રાજ્ય સામે કાયદે કરવાના આરોપસર તેમને ચાર વર્ષની સજા થઈ. ગઈ સાલમાં છૂટ્યા બાદ તેઓ ખેડુત અને કામદાર સંઘમાં જોડાયા. અખીલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કૌન્સિલના તેઓ ઉપમંત્રી છે. થોડાક મહીના પહેલાંજ એક વિધવા સાથે પરણીને તેમણે સામાજિક સુધારામાં સક્રિય હિસ્સો પૂર્યો હતો.

x x x x

શ્રી. આર. એસ. નિંબકર

ડાંગે કરતાં શ્રી. નિંબકરની સ્થિતિ ધણી જૂદી છે. ઉંમર આશરે વર્ષ ૨૮ છે. તેઓ જેટલા અનુભવી છે તેટલાજ ભાવનાશાળી અને જતાં નિખાલસ હૃદયના યુવક છે. અસહકારમાં તેઓ છેક ૧૯૨૪ ની સાલ આખર સુધીમાં એક ચુસ્ત ગાંધીપક્ષવાદી હતા. વચગાળે મુળશીપેટામાં ખેડુતો-એ આદરેલી લડતમાં તેમણે જ મહીનાનો જલભોગવટો કર્યો હતો. તેઓ કંઈ અડધા ડઝન પત્રોના તંત્રી થઈ ગયા હશે. એક બાળવિધવા સાથે તેઓ ૧૯૨૫ માં પરણ્યા. શ્રી. નિંબકરમાં કામ કરવાની વિલક્ષણ ધગશ છે. હાલમાં તેઓ મ્યુનિસિપલ યુનિયનના અને મુંબઈની પ્રાંતિક કૌન્સિલ કમિટીના મંત્રી છે, ખેડુત અને કામદાર સંઘના ટ્રેડ યુનિયન શાખાના તેઓ લીડર છે, આજની હડતાળની લડતમાં સૌથી મોખરે શ્રી. નિંબકરજ છે.

x x x x

શ્રી. એસ એસ. મીરજકર

કોલાબા જીલ્લાના એક ગામડામાં ૧૯૦૨ ની સાલમાં જન્મ્યા. અસહકારમાં દફતર લખેટી મૂક્યા બાદ ફ્રેંચ બેંકમાં જોડાયા ને સાત વર્ષસુધી ત્યાં નોકરી કરીધી. લાલા હરદયાળે લખેલું પુસ્તક ‘આધુનિક રશિયા’ અને કાર્લ માર્કસનું જીવન વાંચી તેઓ સામ્યવાદી બન્યા અને કામદાર ચળવળમાં રસ લેવા લાગ્યા, ત્યારથી તેઓ કમ્યુનિસ્ટ મતોમાં માનવા લાગ્યા.

ગયે વર્ષે મિ. સ્પ્રેટ લખેલી “ઈડિયા અને આઘના” ચોપડીના પ્રકાશકતરીકે તેઓ સામે કેસ માંડયો હતો, પણ છૂટી ગયા હતા. ખેડુત અને કામદાર સંઘમાં તેઓ પ્રચારખાતાના પ્રમુખ છે.

x

x

x

x

શ્રી. અબ્દુલ આળવે

તેઓ એક આદર્શ કામદાર છે. ઉંમર વર્ષ ૨૮ છે. દક્ષિણમાં આવેલા સાવંતવાડી રાજ્યમાં જન્મ થયો. થોડું મરાઠી શીખ્યા અને પેટને માટે ૧૧ વર્ષની કુમળી ઉંમરે મુંબઈમાં આવી મીલમાં રહ્યા. સ્વભાવે અતિશય નિડર અને સાહસી હોઈ સિપાહીગીરીના પૂરા ગુણ ધરાવતા હોવાથી છેલ્લી લડાઈમાં લશ્કરમાં જોડાઈ ફ્રાન્સ, બસરા વગેરેનાં રણમેદાનોપર શાહીવાદના સાગરીત તરીકે લડ્યા. ૧૯૧૫ થી ૨૦ દરમિયાનનાં પાંચ વર્ષ ખુતખાર લડાઈમાં ગાળી ૧૯૨૧માં સ્વદેશે પાછા ફરી વળી મીલમાં વણકરતરીકે જોડાયા. ૧૯૨૩ ની સાલમાં પડેલી હડતાલમાં તેઓ કામદાર યુનિયનમાં જોડાયા. ૧૯૨૫ ની હડતાલમાં પણ તેઓ આગળ પડતું કામ કરતા હતા અને આજે તો કામદારોના એક જબરજસ્ત નેતા થઈ પડ્યા છે. ગીરણી કામદાર યુનિયનના તેઓ પ્રમુખ છે.

x

x

x

x

શ્રી. શાવક એચ. ઝાખવાળા

સુરત જીલ્લામાં ઝાખ ગામે ૧૮૮૭ની સાલમાં જન્મ થયો. મેટ્રીક પૂરી કરી મુંબઈ આવ્યા ને ૧૯૦૬ માં બી. એ. થયા, ત્યારથી એક લેખક અને શિક્ષકતરીકેનું જીવન ગાળે છે. તેમણે કુલ ૨૭ પુસ્તકો લખ્યાં છે. છેલ્લા મહાન યુદ્ધમાં તેઓ સરકારને મદદ કરવાની તરફેણમાં ટાઇમ્સ પત્રમાં લખતા, પણ ગરીબોની કંગાલિયતની તેમના મનપર અસર થઈ અને ૧૯૧૫ માં કામદારો તરફ આકર્ષાયા. બુદ્ધિસ્ટ સોસાઇટી, હુમેનીટરીઅન લીગ વગેરેમાં કામ કર્યું. કામદાર આલમમાં શ્રી. ઝાખવાળાનું કાર્ય અજોડ છે. તેમણે ૨૨ યુનિયનો સ્થાપી ૫૦-૬૦ હજાર કામદારોનું સંગઠન કર્યું છે. દયા-બુદ્ધિથી પ્રેરાયલા આ સાચા જરથોસ્તીને જલદીજ નિરાશ થવું પડ્યું; કેમકે રાજતંત્ર સર કર્યા સિવાય કામદારો અને ગરીબ પ્રજાઓની સ્થિતિમાં બળ નહિ આવે, એવો અનુભવ તેમને કરવો પડ્યો. ત્યારથી તેઓ આર્થિક ક્રાંતિમાં માનવા લાગ્યા. આ માટે તેમને ઘણીજ વીનકો વેઠવી પડી છે. નોકરી છૂટે, બૂખમરો વેઠવો પડે, જાતિભાઈઓનાં ટાણાં ખમવાં પડે એ સર્વે ક્રમોમાંથી તેમને પસાર થવું પડ્યું હતું. તેઓ જેમ મીલ વર્કર્સ યુનિયનના પ્રમુખ છે તેમ બીજી અનેક યુનિયનો સાથે પ્રમુખ કે મંત્રીતરીકે સંબંધ ધરાવે છે. ખેડુત અને કામદાર સંઘના કાર્યકારી મંડળના તેઓ એક સભાસદ છે.

x

x

x

x

શ્રી. લાલજી પેંડસે

શ્રી. વિનાયકરાવ સાવરકરની પ્રવૃત્તિઓની એમના ઉપર ઉડી અસર થવાથી કોઈ પણ માણે સ્વતંત્રતાની લડતમાં તેઓ માનવા લાગ્યા. અહિંસાવાદ ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ. એ પછી તેઓ કેટલાંક મંડળોના સમાગમમાં આવ્યા. છેલ્લી લડાઈમાં તેમની સહાનુભૂતિ જર્મની સાથે હતી. હિંદની સ્વતંત્રતા માટે એ વખતે એમને કોઈ પણ જાતનો ઉપાય બાધક લાગતો ન હતો. પાછળથી એમને બ્રિટિશ લશ્કરમાં જોડાવાની ઇચ્છા થઈ હતી અને એ ઇચ્છા બર લાવવા એમણે બે મિત્રો સાથે લશ્કરમાં જોડાવાની ખટપટ કરી; પણ તેમાંય ફાળો નહિ. આવી સ્થિતિમાં રિક્કુડીંગ માટે જે જીલ્લો થતા તે જોઈ તેમનું મન અકળાયું અને લડાઈ શુ. ૨૩

વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

આજે જન્મતિવિખ્યાત બનેલા બારડોલીની પાસે આવેલા વ્યારા ગામના તેઓ વતની હોઇ, ઉંમર આશરે ૨૭ વર્ષની છે.

અસહકારમાં પડ્યા પછી બારડોલીના સત્યાગ્રહનું જે એક અહિંસામાં નહિ માનનારું ઉદામ અને આગ્રહી ટોળું કંઇક જૂદીજ દૃષ્ટિથી રાહ જોતું હતું, તેમાંના આ એક યુવક હતો; પણ સત્યાગ્રહ પડતો મૂકાયાર્થી તેમના હાર્દિક પ્રયાસો ફેકટ ગયા. તે પછી મુળશીપેટાના સત્યાગ્રહમાં જોડાઇ ઉજળું કામ કરી બતાવ્યું અને બે-ત્રણ વાર કારાવાસ પણ ભોગવ્યો.

આ લડતમાં માલદાર જમીનદારો ગરીબ ખેડુતોની વિરુદ્ધમાં પડેલા જોઇ શ્રી. પેંડસેના મનપર ઉંડી અસર થઇ અને મુળશીપેટા સત્યાગ્રહના પ્રણેતા સેનાપતિ બાપટના સમાગમમાં તે વધારે મજબૂત થઇ. ત્યારથી તેઓ એમજ માનતા આવ્યા છે કે, રાજકીય સ્વતંત્રતામાં બ્રિટિશ શાહીવાદ અતરાયણ છે; તેમ આર્થિક ઉન્નતિમાં મુડીવાદ દુશ્મનની ગરજ સારે છે.

સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર્યા બાદ અત્યાચારમાં મદદ કરવાના આરોપસર તેમની સામે વૉરંટ નીકળવાની બબર મળવાથી ફરારી થયા. બાદ “બુલબુલ” નામનું સાપ્તાહિક કાઢ્યું. આ પછીની જીંદગી પત્રકારિત્વમાંજ તેઓ અદા કરે છે.

તેઓ એક મરાઠી અને ગુજરાતી લેખક તથા કવિ છે, તેમ લડાઇની તાલીમ પણ મેળવી છે. કામદાર અને ખેડુતસંઘના કૌન્સિલ વિભાગના તેઓ પ્રમુખ છે.

x

x

x

x

શ્રી. બી. એફ. બ્રડલે

કામદારોના આ યુરોપીયન મિત્ર લંડનના એક પરામાં ૧૮૯૫ ની સાલમાં જન્મ્યા અને ઇંગ્લિયન્ડનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. બાદ લડાઇ શરૂ થઇ ત્યારે ૧૯૧૬ ની સાલમાં કાફલા ખાતામાં જોડાઈ બેલ્જિયમને કિનારે લડાઇમાં પડ્યા અને શાહીવાદના તારણદાર બન્યા. ૧૯૧૯માં પાછા ઇંગ્લંડ આવી એક કારખાનામાં ઇંગ્લિયનરતરફે જોડાઈ ગયા. ૧૯૧૪ ની સાલથીજ તેઓ ટ્રેડ યુનિયનમાં રસ લેતા હતા. રણમેદાનપરથી પાછા આવ્યા બાદ જ્યારે તેમણે જોયું કે, જેઓ સામાન્ય માટે લડયા તેવા હજારો શૂરા યુવકો આજે બેકાર થઇને ફરે છે અને તેમને ખાવાપીવા આપવાની ફરજ નથી સરકાર કે નથી માલીકો બજાવતા; ત્યારે તેમને આ સ્થિતિપ્રત્યે તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. ને તેવામાંજ વળી તેઓ પણ ખેડોજગાર થઈ પડ્યા. બાદ ખૂબ વિચાર કરતાં નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે, એક સામ્યવાદજ ગરીબોને ઉગારશે. તે પછી ઇડિયા ઑફીસમાં નોકરી મેળવી રાવલપિંડીમાં ઇંગ્લિયનરતરફે આવ્યા. અહીંના થોડા મહીનાના જીવનમાંજ તેમણે શાહીવાદનું કારમું સ્વરૂપ પારખી લીધું અને તેઓ શાહીવાદ તથા મુડીવાદના કટ્ટર વિરોધી બન્યા. બાદ પાછા વિલાયત ગયા અને ટ્રેડ યુનિયનની ચળવળોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યા. ૧૯૨૫ ની સાલમાં ઇંગ્લંડમાં પડેલી સાર્વાત્રિક હડતાળમાં એમેલગમેટેડ ઇંગ્લિયન્સ યુનિયનના હોદ્દેદાર તરીકે જોડાઈ સર્વે ઇંગ્લિયનોને હડતાળમાં સામીલ કર્યા.

ગયા વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ એક પ્રવાસીતરફે હિંદુસ્તાનમાં પાછા આવ્યા અને ત્યારથી અહીંની કામદાર ચળવળમાં રસ લઇ રહ્યા છે. મધ્યપ્રાંતની ખેડુત અને કામદાર પરિષદે તેમને પોતાના પ્રમુખ ચુંટયા હતા.

(તા. ૫-૨-૧૯૨૯ ના દૈનિક “હિંદુસ્તાન” માં લખનાર:-“મીલમ ભુર”)

૧૬૨-રશિયાનાં રખડાઉ બાળકો

આ ભવિષ્યના શહેરીઓના અટપટા પ્રશ્નોના સરળ ઉકેલ

અર્ધજંગલી અને રઝળુ બાળકોનો સવાલ જે સોવિયેટ સરકાર સમક્ષ અત્યારે ખડો થયો છે તેના જેવો ભયંકર અને તેનાથી વધારે અટપટો સવાલ કદાચ કદીયે ઉભો થવા પામ્યો હશે નહિ. આ બાળકો અનાથો છે. તેમનાં માબાપો મહાન વિપ્લવમાં મરાધ ગયાં છે અગર નાશ પામ્યા છે. આ લોકો બળવામાંથી અગર તો ઇંગ્લિશ, અમેરિકન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન અને જાપાની વગેરે વિદેશી લશ્કરો તેમજ ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને જાપાન તરફથી જેને નાણાંની મદદ મળે છે તેવાં ઝારનાં લશ્કરોના ભયંકર જીવંતોમાંથી બચી જવા પામેલાં હોય છે. આમાંનાં ઘણાંએ અનાથોનાં માબાપો ૧૯૨૧-૨૨ ના દુષ્કાળમાં મરણ પામેલાં છે. મહાન વિપ્લવ અને ચઢાઇઓના પરિણામે પાંચમાલ થઈ ગયેલું સોવિયેટ રશિયા આ દુષ્કાળ સામે પગલાં લઇ શકે તેમ ન હતું. આ બાળકોના અસ્તિત્વનો દોષ જો કે 'બોલ્શેવિકો' ઉપર લાદવામાં આવે છે છતાં ખરી દ્રષ્ટીકત તો એ છે કે, સોવિયેટ સરકારને તોડી પાડવા મા ના મહાન સત્તાઓના પ્રયાસોનુંજ આ પરિણામ છે. તેમની સંભાળનો મહાન સવાલ સોવિયેટ સરકારને માથે આવી પડે છે.

લાખોની સંખ્યા

રશિયામાં આશરે બે મીલિયન રઝળુ બાળકો છે. ગણતરીના માધનને અમાલે મોસ્કોનો ચોક્કસ આંકડો કહી શકાય તેમ નથી. ૧૦ થી ૨૫ હજારનું સંખ્યા હોવાનું ધારવામાં આવે છે. ૧૯૧૯-૨૦ માં મોસ્કોમાં ૩૦,૦૦૦ ની સંખ્યા હોવાનું કહેવાય છે. ચાલુ વર્ષમાં ત્યજ દેવાયેલાં છોકરાં આ સંખ્યામાં ઉમેરો કરે છે. આમાં ૬ થી ૧૮ વર્ષની અંદરના ઘણાખરા છોકરાઓ છે. વધારે સંખ્યા ૧૨ થી ૧૫ વર્ષની છે. લગભગની શરૂઆતથી કેટલા મરણ પામ્યા છે તે કહી શકાતું નથી. રશિયાના જૂના તંત્રમાં જીંદગીની કંઈ કિમત ન હતી.

કમકમાટી ઉપજાવે તેવો પ્રશ્ન

આ સવાલ ખરેખર કમકમાટી ઉપજાવે તેવો છે. મોસ્કોમાં આવાં બાળકોનાં ટોળાં નજરે પડશે. દિવસે તેઓ બીખ માગે છે અને શેરીઓમાં આધડે છે. રાત્રે જ્યાં ત્યાં સૂઈ રહે છે. કઈ પણ અટકાયત વિના ટ્રામમાં તેઓ દાખલ થઈ કુધાતુર દૃષ્ટિથી બેઠકો નીચે બોવાગેલ સિક્કાઓ માટ ફાંફાં મારે છે. તેમની બીખ માગવાની રીત ઘણી વખત જીવન અને કંટાળાભરેલી હોય છે. રેસ્ટોરાંમાં તેઓ તમારા શરીર સુધી ધસી આવે અને પોતાની કાજરીનું ભાન કરાવવા ઘણી વાર તો તમને આંચકા પણ મારતાં ખંચાતાં નથી. ટેબલપરથી તેઓ દરેક ચીજ ઝુટાવી પલાયન કરી જાય છે. તંદુરસ્તીની તેમને કંઈ પરવાલ હોય તેમ જણાતું નથી, તેથી ગમે તેવી ચીજ ઉઠાવી ખાઈ જાય છે. લોકો સરકારની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ આ બાળકોને ખોરાક અને પૈના એકદમ આપે છે. અસલ સંકટો સહન કરીને આ બાળકો કેવળ ઉલટા સ્વભાવના બની ગયા છે. તેમનામાં દારૂ પીવો, જુગાર રમવો વગેરે દુર્ગુણો ધર કરી બેઠા છે, ઘણાને ક્ષય જેના રોગો લાગુ પડેલ છે. આમાંનો મોટો ભાગ તો ચોર છે. તેઓ કયાં રીતે જીવન ટકાવે છે, તેજ રશિયામાં એક નવાઈનો વિષય થઈ પડ્યો છે. ઉલટું તેમાંના ઘણાખરા લકુ અને મજબૂત છે. આર્થિક સ્થિતિ ઉપર કેળવણી અને સુધારાનો કેટલો આધાર રહેલો છે તે આ ઉપરથી સચોટ જોઈ શકાશે.

સરકારના પ્રયાસો

આ બાળકોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં આ સવાલ બહુજ દુઃખદાયક જણાતો નથી; કારણ કે સોવિયેટ સરકાર અને બીજી સંસ્થાઓ આનો ઉકેલ લાવવા પ્રયાસ કરે છે. રઝળુ બાળકોની સંભાળનું બહુ કાર્ય બાળકો માટેની કમિટિને હસ્તક છે. ૧૯૨૬ માં મોસ્કોમાં આ બાળકોને પકડવાને એક ખાસ કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૨૬ માં અને ૧૯૨૭ માં અનુક્રમે ૩૭૫૦ અને ૨૭૬૩ બાળકોને પકડવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૨૮ નો આંકડો મળતો નથી; પરંતુ આ વર્ષમાં તેમને ખેડતશ્રેણીમાં મોકલવાની યોજના થઈ હતી. મોસ્કોમાં સંખ્યા ઘટી છે.

રશિયન સામ્યવાદી પક્ષ જે સત્તળ પક્ષ છે તેના તરફથી તેની દરેક શાખા તરફ ૧૯૨૯ ની આખરે એક પણ રજીયુ બાળક ન રહે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરવાને ફરમાન કાઢવામાં આવ્યાં છે. સરકાર તરફથી એવો હુકમ છે કે, આવાં બાળકોને રજીયુનાં જોતાં તેમને પકડીને એકઠાં કરવાની જગ્યાએ પહોંચાડી દેવાનો દરેકને હક્ક છે. પુખ્ત ઉંમરના છોકરાને પકડવાનું કાર્ય જોખમભરેલું છે; કારણ કે તે દોડવામાં ચપળ હોવા ઉપરાંત જો તે લોકોનું ટોળું હોય તો જરૂર પકડનાર ઉપર પથરાનો વરસાદ વરસવાના. ઘણા છોકરાઓ તો જો શિયાળો હોય તો રાજીખુશીથી ઇન્સ્પેક્ટરોની સાથે અગર પેતાની મેળેજ તેમને માટે રાખેલાં સ્થાનોમાં જાય છે. તેમને એકઠાં કરવા માટેના મધ્યસ્થાનમાં લઇ ગયા પછી જો માસ સુધી તેમના પર દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત તેમને કારખાનામાં કામે વળગાડવામાં આવે છે. આ સંસ્થા સાથે તેમની શારીરિક અને માનસિક રિક્ષતિનો અભ્યાસ કરનાર મંડળ પણ રાખવામાં આવે છે. આ સંસ્થામાં આ છોકરાઓની ઉમર વગેરે પ્રમાણે પાચ વિભાગ પાડી દેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેમને નીચેની કાંઈ પણ સંસ્થામાં મોકલી અપાય છે.

બાળકોમાટેની સંસ્થાઓ

મોસ્કોમાં ૧૨૯ બાળગૃહો છે, જેમાં ૧૫૬૭૫ બાળકો છે. મોસ્કો પ્રાંતિક ગૃહોની સંખ્યા ૫૦ ની છે અને તેમાં ૩૬૪૭ બાળકો છે. અહીંયાં રજીયુ તેમજ બીજાં બાળકો વચ્ચે ભેદ બતાવવામાં આવતો નથી. સર્વને સરખા હક્ક હોય છે. મોસ્કોમાં આ રજીયુ બાળકો માટે ૧૭ અને પ્રાંતમાં ૫ સંસ્થાઓ છે. ખોડ-બાપણવાળાઓ માટે પણ મોસ્કોમાં ૫ ગૃહો છે. ખૂન વગેરે ફોજદારી ગુન્હા કરેલાઓને માટે ખાસ ગૃહો છે. આ બંની સંસ્થાઓમાં લાયકાત પ્રમાણે બાળકોને મોકલી આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત દબરોને ખેડુતગૃહોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આ સિવાય બીજી સંસ્થાઓ જેવી કે સિનેમા ફિલ્મ ઉદ્યોગ વગેરે તેમને પહેલી પસંદગી આપે છે. એક્ટરો-તરિકે તેમનું કાર્ય ધણુંજ સુંદર હોય છે; પરંતુ ઘણા ખરા જુગારમાં પૈસા વેડી નાખી પાછા બીજા ભાગતા બની જાય છે. ધણીજ મુસ્કેલીએ તેમનું જીવન નિયમિત બનાવી શકાય છે.

સમાજ પણ સહાય કરે છે.

ઘણાં ખાનગી કુટુંબોએ આ બાળકોની સંભાળ માથે લીધી છે; પરંતુ કૌટુંબિક જીવનના અંકુશો વગેરે સહન ન થતાં થોડા દિવસોમાંજ તેઓ પલાયન થઇ જાય છે અને બીજા ભાગવી શરૂ કરે છે. માત્ર રાજદારી કેદીઓનું મંડળ મોસ્કોની ઘણી સંસ્થાઓનું પેટ્રન છે. આ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પેલાં બાળકોનાં માખાપનું સ્થાન લે છે. તેમનાં ગૃહોની તપાસ કરવા ઉપરાંત તેમને માટે ફંડ એકઠું કરતાં રહે છે. ૧૯૨૬ માં જી. પી. યુ. એ ૧૧૦૦ બાળકો એકઠાં કર્યાં હતાં. એક મઠ અને ઝાર તેમજ બીજા ઉમરાવોનાં મોટાં મકાનો આ બાળકોના ઉપયોગ માટે જરૂર કરવામાં આવેલ છે.

ગૃહોમાં નિયમિત જીવન

આ ગૃહોમાં બાળકો નિયમિત જીવન ગુજારે છે. તેઓ ચાર કલાક અભ્યાસમાં અને ચાર કલાક વ્યાવહારિક તાલીમ પાછળ ગાળે છે. અભ્યાસની મુદત ચાર વરસની છે. ત્યારપછી તેઓ કાંઈ કારખાનામાં જોડાઈ શકે છે અને સમાજને સદાયક બને છે. કારખાનાના તંત્રમાં, વ્યવસ્થામાં અને નફા વગેરે દરેક બાબતમાં તેમને બીજાના જેટલાજ હક્કો હોય છે. વ્યાવહારિક તાલીમમાં તેમને ધાતુકામ, લક્કડકામ, જોડા સીવવા વગેરે કાર્યો શીખવવામાં આવે છે.

આગળ અભ્યાસ માટે તેઓ કામદારોનાં વિદ્યાલયોમાં દાખલ થઈ શકે છે. ખાવા, રહેવા વગેરેની સગવડ સરકાર તરફથી મળે છે. સામાન્ય ખર્ચ માટે દર માસે થોડી રકમ પણ મળે છે. અનુભવથી એમ જણાયું છે કે, દરેકને વ્યાવહારિક કામ વધારે પસંદ છે. દરેક સંસ્થા સાથે કારખાનાંઓ પણ હોય છે. નિયમિત જીવન આકર્ષક લાગતાં આમાંથી આશરે છ ટકા બાળકો ઉતાવામાં પડાવન કરી જાય છે.

ખીજ નિશાળોના જેવીજ વ્યવસ્થા અહીં પણ હોય છે. તેઓજ તેમનાં દિવાલ વર્તમાન-પત્રો ચલાવે છે અને વ્યવસ્થા બળવે છે. સંસ્થાના દરવાજા ખુલાજ રહે છે, જેથી કોઈ બાળક ઈચ્છા પ્રમાણે જઈ આવી શકતાં કેદખાના જેવો ભાસ થતો નથી. સ્નેહ અને સમજથી કેળવણી અપાય છે. વ્યવસ્થામાં જોરજુલમ થતા નથી. આ રીતે સરસ કેળવણી મળી શકે છે.

આ બાળકોને સાવકાં માળાપોને આપવાની અને તેમને ખેડુતગૃહોમાં રાખવાની પદ્ધતિ મણીજ સરસ છે; કારણ કે તેઓમાંનાં ઘણાં તો જન્મથી ખેડુતજ છે. શહેરી જીવન તેમને ગમતું નથી. ખેડુતને આ બાળકના અર્થમાટે માસિક કંઈ રકમ મળે છે. બાળકને પદ્ધતિસર ખેતીનું શિક્ષણ અપાય છે.

પ્રશ્નનો ગૂઢ ઉકેલ

આટલા પ્રયાસો છતાં આ સવાલનો નિવેડો લાવી શકાય તેમ નથી. કેળવણી અને સામાજિક સુધારા માટેનાં મંડળો બાળકોનો અર્થ ઉપાડી લે છે. મુશ્કેલી એ છે કે, આ બે મિલિયન રજીયુ બાળકો માટેના પૂરતા પૈસા નથી. વળી તેમને રાખવા જગ્યાની પણ તંગાશ છે. છેલ્લાં દશ વર્ષોમાં મોસ્કોની વસ્તી ૧૫ માંથી ૨૫ લાખ થઈ ગઈ છે, જેથી રહેઠાણનો પ્રશ્ન તીવ્ર બનતો જાય છે. એક ઉદ્યોગનો નફો બીજા ઉદ્યોગમાટે રોકાતાં નાણું ફાજલ પડતું નથી. વિદેશ-માંથી લોન મળી શકતી નથી. શિક્ષકોનો ભોગ પણ અજબ છે. તેમને ભાગ્યેજ ૪૦ થી ૫૦ રૂબ્લ્સ માસિક મળે છે. તેવીજ દશા બાળકોની પણ છે. તેમનાં મકાનોમાં રાચરચીલાતું તો નામજ નથી. કારખાનાંઓ અને અભ્યાસગૃહોમાં પૂરતાં સાધનો નથી. શિયાળાની ઠંડકડતી ઠંડીથી બચવા પૂરતાં વસ્ત્રો પણ મળતાં નથી. પથ્થર જેવાં હૃદયને પણ પીગળાવી દે તેવું આ દ્રશ્ય નથી? આટલું છતાં પણ પરિણામ સુંદર આવતું જાય છે. તે શ્રમજીવી બાળકોએજ એક નાનો સરખો ખગીચો બનાવેલ છે અને તેમાં થેડાં જનાવરોનો સંગ્રહ કરેલ છે. ઓરડાની દિવાલોપર સુંદર ચિત્રકામ પણ નજરે પડે છે. દિવાલ વર્તમાનપત્ર તેમનો ખાસ વિષય છે. તેમાં તેમની લખેલી કવિતાઓ અને તેમનાં જીવનનો ઇતિહાસ આલેખતી નાની વાર્તાઓ તેઓ લખે છે. રશિયાનું ભવિષ્યનું સાહિત્ય આના ઉપર ઘડાશે તેમ જણાય છે. કેટલાંક બાળગૃહોમાં સારી સગવડતા પણ હોય છે.

ભવિષ્યની આશાઓ

આ બાળકોને તેમના શિક્ષકોપ્રત્યે અત્યંત ભાવ છે. દરેક વસ્તુ તેઓ ઝડપથી ગ્રહણ કરી શકે છે. શિક્ષકોના સ્નેહનો તેઓ અચ્છો બદલો આપે છે. તેમને રજીવવા દેતા તેઓ ભાવી બદમાશો થવાના. જ્યારે તેમને સમાજમાં સ્થાન મળતાં તેમનું ભાવી ખરેખર ઉન્નતવળ બનવાનું. આથી એમ સાળીત થાય છે કે, તેઓ ખરેખર બુદ્ધિશાળી અને હિંમતવાન છે, અને દેશના હુન્નર ઉદ્યોગ-માં તેઓ સારો હિસ્સો આપશે. મેક્સિમ ગોર્કીઆનું જીવનઆમાં દૃષ્ટાંતરૂપ છે. એક વખતનું એનું જીવન આ રજીયુ બાળકોના જેવુંજ હતું. રશિયાનો અત્યારનો સવાલ આ બાળકોને માટે રહેઠાણો અને સાધનો મેળવી તેઓ નકામા વેડફાઈ ન જાય તે માટેનો છે તેમની શક્તિઓ ખીલ્યા પહેલાંજ કરમાવા ન દેતાં તેની યથાર્થ ખીતવણી થઈ સામાજિક હિત માટે તેનો ઉપયોગ થાય તેવો પ્રયાસ કરવાની ફરજ સોવિયેટ સરકારને માથે આવી પડેલ છે.

(તા. ૬-૨-૧૯૨૯ના દૈનિક ‘લિંદુસ્થાન’માંનો:-મીસ એમિલ રમેડલીનો લેખ)

१६३-एक 'दग्ध नारायण' का पूजारी बौद्ध भिक्षु

(“त्यागभूमि” में “थंगस्ट” नामक लेख उपरशीलभार श्री. कौशल्यायनि आनंद-सिंहान)

(१)

सभी मनुष्यों के हृदय में कभी-न-कभी तो सात्त्विक भावों का संसार होता ही है। उनकी असहृदयताओं का सहृदयताओं के सामने हार माननी ही पड़ती है। उस समय उनका हृदय कहता है, “किसी अच्छा होता, यदि हम भी किसीके कुछ काम आ सकते!” धन्य है वह निर्मल हृदय, जिसमें परीपकार की यह भावना एक बार उठ कर शीघ्र ही मिट नहीं जाती; किंतु उत्तरोत्तर अदृष्टी ही जाती है—और यहां तक आती है कि फिर उसे अपना सर्वस्व भी दूसरों की सेवा में लगा कर सतोष नहीं होता। वह यादता है कि दयावि की भांति उसकी हड्डियों भी किसीके काम आ जायें।

छत्ती श्रेणी के एक बौद्ध भिक्षु आज से कुछ ३० वर्ष पूर्व उत्तर-पूर्वीय जपान के कारियामा नामक जिले में हो गये हैं। सन् १८४२ के मार्च में एक अछूत ही साधारण परिवार में उनका जन्म हुआ था। माता-पिता न उनका नाम शिन्को सुजुकी रखा। अपने आर्य-काल में उन्होंने मिकेन नामक बौद्ध-मठ में शिक्षा पाई और २५ वर्ष की आयु में वह ‘नपोछ’ मठ के पूजारी बना दिये गये। अपने जीवन के अन्तिम दिन तक वह यहीं रहे; और ५० वर्ष की साधारण आयु में तो उनका स्वर्गवास ही हो गया। वह इस संसार में अछूत दिन नहीं जिये। उन्होंने समाज में कुछ विशेष उन्नति का स्थान भी नहीं प्राप्त किया। उनकी कुछ विशेष भ्याति भी नहीं हुई; किंतु उनके जीवन में ‘त्याग और सेवा’ का भाव ऐसा दृढ़-दृढ़ कर बना हुआ था कि हम उनका ‘त्याग और सेवा’ की भूमिका के अतिरिक्त और कुछ कह ही नहीं सकते।

(२)

आज से ५० वर्ष पूर्व जपान में, अछूत से स्थानों पर, अनेक अमानुषिक उपायों से लोग अपने अच्छे की हत्या कर डालते थे। केवल तो उन्हें सभी के जलाशय में डूँक देता, कुछ उन्हें वृक्ष पर लटका कर मार डालता; किंतु अधिकतर लोग अपनी संतान के साथ ‘कागशी’ का व्यवहार करते थे। ‘कागशी’ का शाब्दिक अर्थ है “प्रकृति के लौटा देना,” और उसका मतलब यह है, अच्छे के मुँह और नाक में गीला कागज डुँक कर उसका सांस बंद कर देना।

इस प्रकार की सजसे अधिक घटनायें महात्मा सुजुकी के अपने जिले ‘कारियामा’ में ही होती थीं। इस जिले वह अपने आसपास इस प्रकार का आचार्यार होता देख व्याकुल हो उठे। उन्हें अच्छों से बहुत प्यार था। वह कहते थे—“यदि मैं इस कुरीति को बंद कर सकूँ, तो मुझे और अधिक कुछ न खोजेगा।” उन्होंने देखा इस कुरीति का मूल और महान कारण दरिद्रता है निर्धन माता-पिता अपने अच्छों की परवरिश करने में असमर्थ होते ही के कारण उन्हें मार डालते हैं। इस जिले पहले उन्होंने अपने आसपास के लोगों को आर्थिक सहायता देनी आरंभ की। जे कुछ उन्हें धन-उत्तर से दान में प्राप्त होता, वह किसी-न-किसी रूप में दरिद्रों के यहाँ पहुँचा देते। अपने जिले वह बहुत ही थोड़ा भयंकर करते थे। प्रायः नमक के साथ थोड़ा लात आ कर रह जाते और तब के एक दृष्ट-पुस्तने वस्त्र से ढक कर सतोष करते थे।

(३)

किंतु, यह जगह तो बहुत गंदरी थी। इस साधारण औषध से दूर होनेवाली न थी। वह दिन-रात यही सोचते रहते कि, “यह निरीह अच्छों के प्राण कैसे जायेंगे?” एक दिन आसपास के गांवों के लोग महात्मा सुजुकी का उपदेश सुनने के लिये धकेले हुए। महात्मा सुजुकी ने कहा—“मैं देवता हूँ कि तुममें अलीतक अनेक लोग जैसे हैं, जे इस महान पाप को करते हैं। यदि तुम स्वयं अपने अच्छों का पालन नहीं कर सकते, तो मैं उन सजसों का पालन करूँगा। अपने अच्छों की हत्या करने से पूर्व मुझे उसकी सूचना दे दिया करो। जरा एक बार आ कर कह दिया करो कि हमारे पास ऐसे पालने के लिये धन नहीं है, जस, फिर मैं उसकी सहाय कर दिया करूँगा शायद तुम

समजते हो कि निरपराध अन्धे की हत्या कर के तुम एक भोज से मुक्त हो जाते हैं; लेकिन याद रखो, इस पाप के अहले में तुम्हें भहान् कष्ट सहना होगा।” यह कहते-कहते महात्मा सुलुकी का गला रुंध गया, और आँसों से आँसुओं की धारा यह निकली। अपने व्याख्यान की समाप्ति पर वह भूषण रोये—और, जनता की उनके साथ री पड़ी। लोगों का अपने पिछले भूरे कृत्यों का जो पश्चात्ताप हुआ। उस दिन से अनेक स्त्रियों, जो महात्मा सुलुकी के उपदेश से प्रभावित हुए थीं, इस कुरीति को मिटाने के लिये सतत उद्योग करने लगीं, जिसका फल यह हुआ कि कुछ काल के बाद कोरियाभा के जिले में यह कुरीति बिलकुल मिट गई।

(४)

यह सत्य है कि महात्मा सुलुकी के उपदेश से हजारों निरपराध बालक पैदा होते ही मृत्यु का आस होने से भय गये; किंतु इससे लिये, उन्हें कुछ कम तपस्या न करनी पड़ी। आगे चल कर उन्होंने जो कठिन दिन व्यतीत किये, एक दिन कड़ाई की सीढ़ी पड़ रही थी। प्रातःकाल ही एक मजदूर अपने बालक को लिये महात्मा सुलुकी के पास आया और बालक को उनकी गोद में दे कर बोला—“महात्मन्! यह मेरा बालक है, आप इसका पालन करें।” अन्ध्या अत्यंत ही दुःखी पतला था, और उसके तन पर इटे-पुराने चीथड़ों के अतिरिक्त और कुछ न था। मजदूर कहने लगा—“इस लड़के की माँ का मेरे एक भास हो गया है। इस एक भास में, मैं कुछ भी नहीं कर सका; जो कुछ मेरे पास था वह सब समाप्त हो गया। मेरे पास इसकी माता के तथा अपने कुछ कपड़ों के अतिरिक्त और था ही क्या? अज मैं इस लड़के को साथ रख कर मजदूरी की नहीं कर सकता। महात्मन्! मेरे लड़के की पालना करें।” यह कहता हुआ वह री पड़ा और बोला—“महात्मन्! कल मुझे घर के बालिक ने की घर से निकाल दिया। रातभर मैं आपकी इस गारमह में ही ठिठुरता रहा। दिन बढे मुझे एक स्त्री ने आपका पता बताया। मैं आपकी शरण आया हूँ। मेरे अन्धे की रक्षा करें, मैं सदा आपका ऋणी रहूँगा।” महात्मा सुलुकी ने कहा—“कोई हर्ज नहीं, तुम अपने अन्धे को मेरे पास छोड़ जाओ; और जब तुम इसका पालन करने योग्य हो जाओ, या यह तुम्हारी कुछ सहायता करने योग्य हो जाय, तो जब भी आओ आ कर ले जाना।” कृतज्ञता से उस मनुष्य का भरतक जुक गया। वह कुछ कदना आहता था—अपनी कृतज्ञता को शब्दों द्वारा प्रकट करना आहता था—किंतु, कर न सका। जो मुखिक से उसने दो बार शब्द कहे, और चलने के लिये तैयार हुआ; लेकिन महात्मा सुलुकी ने उसे रोक कर रुपये दत्ते हुये कहा—“यह दो, इससे नये वस्त्र खरीद लेना। यह चीथड़े पहने हुये शायद तुम्हें मजदूरी की न मिले।”

(५)

जैसी घटनायें लोगों के कानों तक पहुँचने लगीं और लोगों में यह प्रसिद्ध हो चला कि महात्मा सुलुकी दया के अवतार हैं। जिन अन्धों का उनके माता-पिता नहीं पाल सकते, उन सबके पालने का भार अपने सिर पर लेते हैं। तब क्या था? अनेक लोग आ कर अपने अन्धे उनके सुपुर्न करने लगे। यहां तक कि कुछ दिनों में अन्धों की संख्या काफ़ी हो गई। महात्मा सुलुकी उन सभी अन्धों का पालन करने लगे। मंदिर के पुराने देगे से मालूम होता है कि उन दिनों में जब ‘येन’ की कय-शक्ति आज से लगभग २० गुनी थी, वह प्रत्येक बालक पर एक ‘येन’ माहवार अर्पण करते थे। इससे मालूम होता है, वह अन्धों का आने की कभी नहीं होने देते थे। मंदिर में आवल आदि की जो आभूषणी होती थी, वह उतने जो परिवार के लिये बिलकुल अपर्याप्त थी; क्योंकि कभी-कभी उनके पास पचास-पचास बालक धकेले जाते थे। धनाभाव के कारण धन अन्धों के लिये हाथों तो रकभी ही नहीं जा सकती थीं। इस लिये प्रायः हररोज महात्मा सुलुकी को एकद्वय अन्धों गोद में लिये और एकद्वय कमर पर उठाये, द्वय मांगने जाता पड़ता था। उनका ध्यान धन अन्धों की शिक्षा की ओर ही था। उन दिनों जपान में अनिवार्य शिक्षा न थी। अनेक लोग गरीबी के कारण अपने अन्धों को पहा

न सकते थे। महात्मा सुजुकी ज्यों ही किसी आलक को स्तूल करने योग्य हुआ देखते, उसे किसी पास के प्राध्वरी स्तूल में लगी करा देते थे। अन्यो के स्वास्थ्य की ओर भी उनका पूरा-पूरा ध्यान था। यदि कोई अन्यो भीमार पड़ जाता, तो मातपिता से भी अधिक वह उसकी सेवा करते। कभी-कभी भीमारों की सभ्या बहुत अधिक बढ़ जाने पर वह किसी दाध को भी नौकर रख लेते थे; लेकिन दाधियों को देने के लिये उनके पास धन कहां था ? बहुत आर अन्यो के लिये दवाई धत्यादि का भी प्रबंध नहीं हो सकता था। जय वह किसी अन्यो के तन पर कपड़ा न देखते तो नौकर को झुला कर कहते —“यह लो मेरे अदन का कपड़ा, और इसे मेय कर इस अन्यो के लिये कुछ वस्त्र ले आओ।” इस लिये यद्यपि कभी-कभी कुछ धनी दानी उनके लिये मृत्यवान वस्त्र भी बेज देते थे, किंतु उनके तन पर प्रायः दूटे पुराने वस्त्र ही रहते थे।

(६)

महात्मा सुजुकी की दानशीलता का यह समाचार सरकारी अक्षरों के कानों तक भी पहुंचा। उन्होंने उनके प्रति आदर प्रकट करने के लिये उन्हें एक यांटी का प्याला भेंट करना आह। महात्मा सुजुकी ने वह पात्र लेना स्वीकार न किया; कहने लगे—“बिष्णु के लिये दानशील होना एक साधारण गुण है, इसमें मेरी कुछ विशेषता नहीं।” एक बार कुछ सरकारी आदमियों ने आह कि वह अपने कार्य की रिपोर्ट लिख कर उन्हें सरकारी अक्षरों तक पहुंचा दें, जिससे उन्हें कुछ सरकारी सहायता मिल जाय; किंतु महात्मा सुजुकी ने किसी प्रकार की रिपोर्ट आदि बेजना स्वीकार न किया। वह यही सोचते थे कि यह उनका अपना निज कार्य है।

(७)

एक बार जय जपान के स्वर्गीय सम्राट मेयजु कारियामा के जिले की ओर गये, तो महात्मा सुजुकी की कीर्ति उनके कानों तक पहुंची। उन्होंने अपने मंत्री के साथ महात्मा सुजुकी के पास तीन यांटी के पात्र बेजे। मंत्रीने महात्मा सुजुकी को सरकार से कुछ सहायता मांग लेने की संमति दी; किंतु महात्मा सुजुकी का एक ही उत्तर था—“मुझे लगवान लुद्ध की सहायता के अतिरिक्त और किसीकी सहायता नहीं चाहिये।”

(८)

महात्मा सुजुकी ने सैकड़ों जैसे अन्यो की परवरिश की होगी, जिनका या तो उनके माता-पिता मार डालते या वे स्वयं बेजान न मिलने से मर जाते; किंतु यह तो उनके “सागमय जवन” का केवल एक कार्य था। उन्होंने अपने जवन में अनेक जैसे कार्य किये। कुछ भी मनुष्य इसे भी दुःख से पीड़ित होता, यदि महात्मा सुजुकी को उसकी भयर लग जाती, तो वह अवश्य उसका कुछ न कुछ दुःख दूर करते। एक बार बहुत रात गये उनके द्वार पर एक बीभभंगा आया और कुछ जाने के लिये मांगने लगा। महात्मा सुजुकी उस समय दिनभर की थकावट को दूर करने के लिये स्नान कर रहे थे। उन्होंने अपने नौकर को कहा—“इसको यहां स्नानागार में ही मेरे पास ले आओ।” नौकरने कहा—“उसे यहां लाने के लिये आह न दें, वह कोढ़ी है।” दयावान बिष्णु ने फिर कहा—“कोछ डर नहीं, ले आओ।” बिभभंगा अंदर आया, वह वास्तव में कोढ़ी था। महात्मा सुजुकी ने उसे अपने साथ नहलाया, और कितने ही दिनों तक अपने पास मंदिर में ही रखा।

(९)

एक बार तोड़ु के जिले में जडा लारी अकाल पड़ा। याकामा के जिले के लोगों को भी जडा कष्ट हुआ, वे भूख से मरने लगे। भूखों मरते लोग कभी-न-कभी यावलों की चोरी करने के लिये महात्मा सुजुकी के मंदिर में घुस आते। जय कभी उनका नौकर इसकी शिकायत करता तो महात्मा सुजुकी कहते—“चोरी किये बिना ये अपने प्राणों की रक्षा नहीं कर सकते। इस लिये हमारी दया के पात्र हैं। जय कभी किसीको चोरी करते देखे, तो उसे बेजान कभी मत करो।”

૧૬૪-વિજ્ઞાનાચાર્ય બોસ

(પાંચ-૧૯૮૫ના “વ્યાગ્નૂમિ”માં લેખક:-શ્રી. સૂર્યનારાયણ વ્યાસ.)

ઇસી પહેલી ડિસેમ્બર ૧૯૨૮ કે દિન વિજ્ઞાનાચાર્ય સર જગદીશચંદ્ર બોસ કી ૭૦ વર્ષ-ગાંઠ બહી ધૂમ-ધામ કે સાથ કલકત્તે મેં મનાઈ ગઈ. ઉસ દિન ભારતીય વિજ્ઞાન કે પુનરુદ્ધારકે ઔર વિશ્વવિજ્ઞાન કે ઇન મહાશયી આચાર્ય કો બંગાલ કી અનેક સુપ્રસિદ્ધ સાર્વજનિક સંસ્થાઓં ને માનપત્ર અર્પણ કિયે. કવિવર દાકુર ને અપની એક રચના ઇસ અવસર કે લિયે બનાઈ થી ઔર વિશ્વ કે કેને-કેને સે ઉનકી ગુણાવલી કા ગાન કરનેવાલે બધાઇ કે પત્ર આયે થે; જિનમેં હરેક મેં ઉનકે આવિષ્કારોં કી મુક્તકંઠ સે પ્રશંસા કી ગઈ; ઔર ઉનકી મહત્તા એવં વિશ્વહિત-કારિતા કી દાદ દી ગઈ. ઇન સળ માનપત્રોં ઔર બધાઇયોં કા ઉત્તર દેતે હુએ ઉસ દિન આચાર્ય બોસ ને બડે હી માર્મિક શબ્દોં મેં આવિષ્કારસંબંધી અપની પ્રારંભિક કઠિનાઇયોં ઔર જીવન-ઘટનાઓં કા શિક્ષાપ્રદ વર્ણન કિયા થા, જિસસે ઉનકે અતુલ ધૈર્ય, અદ્ભૂત ઉત્સાહ ઔર અનુ-કરણીય વિનમ્રતા આદિ ગુણોં કા અચ્છા પરિચય મિલતા હૈ.

સર જગદીશ કા જન્મ ૩૦ નવેમ્બર ૧૮૫૮ ઇ. મેં બંગાલ કે ગરબલ નામક ગ્રામ મેં હુઆ થા. યહ ગાંવ ઉનકે પૂર્વજોં કો જગીર મેં મિલા થા. ઉનકે પિતા શ્રી. ભગવાનચંદ્ર બોસ ફરીદપુર કે મામલેદાર થે. બંગાલ મેં ભગવાનબાણુ કી લોકપ્રિયતા કે વિષય મેં અનેક ખાતે પ્રસિદ્ધ હૈ. જિસ સમય શ્રી. ભગવાનચંદ્ર મહાશય બર્દવાન કે આસિસ્ટેન્ટ કમિશનર હો કર વહાં પાંચ સાલ રહે, ઉસ સમય બાલક જગદીશ કે દિન આરામ મેં બીતતે થે. ખેલ-કૂદ ઔર ઘોડેપર સ્વારી કરને કા ઉનહેં ખાસ શોક થા. સૃષ્ટિસૌંદર્ય કે નિરીક્ષણ કી ઔર ઉનકી પ્રવૃત્તિ ઉસી સમય સે થી. ઇસ પ્રકાર પિતા કી પ્રેમપૂર્ણ વૃત્તિ ઔર નિરંતર પ્રોત્સાહન મિલતે રહને કે કારણ બાલક જગદીશ કી જન્મસિદ્ધ પ્રતિભા કો વિકાસ કા અવસર મિલ ગયા.

અપની વય કે ૧૬ વેં વર્ષ મેં જગદીશચંદ્ર ને કલકત્તે કે સેન્ટ ઝેવિયર કોલેજ મેં પ્રવેશ કિયા. વનસ્પતિશાસ્ત્ર મેં ઉનકી રુચિ પ્રથમ સે થી હી, તિસ પર પદાર્થવિજ્ઞાન કે અધ્યાપક શ્રી. લાફ્ર કા સહયોગ પ્રાપ્ત હો જના સોને મેં સુગંધ બન ગયા. અધ્યાપક લાફ્ર કે વ્યાખ્યાનોં કા પ્રભાવ જગદીશચંદ્ર પર અધિક કારગર હુઆ. ઉનહેંને ઇસી શાસ્ત્ર મેં બી. એ. કી પરીક્ષા પાસ કી. પાસ હો જાને પર યુવક જગદીશ કી ઇંગ્લેંડ જાને કી ઇચ્છા પ્રબલ હો ઉડી; પર આર્થિક સંકટોં ઔર કૌટુંબિક આપદઓં કે કારણ જગદીશબાણુ શંકા હી ઇંગ્લેંડ ન જા સકે. ફિર બી અપની માતા કી અનુપમ ઉદારતા ઔર દુરદર્શિતા કે કારણ ઉનકી વિદેશયાત્રા કા પ્રયત્ન હો ગયા; ઔર માતા કી આશિષ એવં પિતા કા પ્રોત્સાહન પા કર જગદીશબાણુ ઇંગ્લેંડ ચલે ગયે.

જગદીશબાણુ ને ઇંગ્લેંડ જા કર ડૉક્ટરી સીબનેકાનિશ્ચય કિયા થા, લેકિન માર્ગ મેં ઉનહેં બહુત તકલીફ હુઈ, ઔર ઇંગ્લેંડ પહુંચને પર બી ૪-૬ મહીનોં તક ઉનકી મનઃસ્થિતિ શાંત ન હુઈ. ઉદ્દેશ્ય કો સિદ્ધ હોતે ન દેખ ઉનહેંને ડૉક્ટરી કા વિચાર છોડ દિયા; ઔર અપને ચિરપ્રિય વિષય કા અભ્યાસ આરંભ કિયા. કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલય કે પ્રમુખ વિદ્વાનોં સે પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયન ઔર શાસ્ત્ર કા અધ્યયન કર કે ઉનહેંને બી. એ. તથા બી. એસ. સી. પરીક્ષાએં પાસ કી.

ઇસ પ્રકાર ઉપાધિ પ્રાપ્ત કર અપની વય કે ૨૫ વેં વર્ષ મેં હી બોસ મહાશય ભારત લોટ આયે. ઇનકે વિદેશી મિત્રોં મેં એક ડૉ. ફ્રાંસેટ નામક સન્જન થે. ઇન મહાશય ને ભારત કે તત્કાલીન વાઇસરૉય સે બોસ મહાશય કી સિફારિશ કી. ઉસ પર વાઇસરૉય ને શિક્ષાવિભાગ કે ડાઇરેક્ટરોં કી અનિચ્છા રહતે હુએ બી યૂરોપીયનોં કે લિયે સુરક્ષિત સ્થાન પર બોસ મહાશય કી નિયુક્તિ કર દી. ઇસ નિયુક્તિ પર યૂરોપીયન અધ્યાપકોં મેં બહુત સમય તક અસંતોષ બના રહા; લેકિન ઉસસે શ્રી. બોસ કી કોઇ હાનિ નહીં હુઈ, ઉલટ વિદ્યાર્થીઓં મેં લોકપ્રિયતા બઢ ગઈ.

સર જગદીશચંદ્ર ને આજ તક અનેક આવિષ્કાર કિયે હૈ. પહેલે ઉનહેંને સચેતન ઔર અચેતન પદાર્થોં મેં સમાન પ્રતિક્રિયા કા હોના પ્રમાણિત કિયા. ઉનહેંને યહ ખાત સિદ્ધ કર દી કે ઉષ્મ, શીત તથા કેસી બી ઔષધિ કા જો પરિણામ પ્રાણિમાત્ર પર હોતા હ, વહી અથવા વૈસા હી પરિણામ વનસ્પતિ કે પ્રત્યેક ભાગ તથા પ્રાણી કે કિસી બી સ્નાયુ પર હોતા હૈ. ઇસકે

બાદ વહ ઔર બી આગે બદે ઔર યહ સિદ્ધ કર દિખલાયા કી વહી પરિણામ અચેતન દ્રવ્ય પર બી હોતા હૈ ઉપર્યુક્ત સંપૂર્ણ આવિષ્કારોં કે પ્રથિત કર કે ઉન્હોંને એક 'રિસ્પોન્સ ઇન દી લિવિંગ એન્ડ પોનલિવિંગ' (સચેતન ઔર અચેતન કી પ્રતિક્રિયા) નામક ગ્રંથ પ્રકાશિત કિયા, જિસકી શ્રેષ્ઠતા કે વિશ્વવિખ્યાત શાસ્ત્રજોં ને સ્વીકાર કિયા હૈ. ઇસકે પશ્ચાત્ ડૉ. બોસ કા ધ્યાન વનસ્પતિયોં કે લિજ્જ લિજ્જ અવયવોં કી હલ-ચલ કી ઓર ગયા. ઇન હલ-ચલોં કી સૂચના દેનેવાલે, અનેકવિધ યંત્રોં કા ઉન્હોંને અપની વિલક્ષણ પ્રતિભા કે બલ પર નવીન નિર્માણ કિયા. ઇન યંત્રોં કે દ્વારા દો બાતે પ્રધાનતયા જાની જાતી હૈ. એક તો ઉન વૃક્ષોં કી અંતર્યના કે ગુણ-દોષોં કા જ્ઞાન, દ્વિસરી બાલ્ય વાયુ આદિ કી પરિસ્થિતિ કા જ્ઞાન. ડૉ. બોસ કે તીસરે આવિષ્કાર ને પ્રાણી ઔર વનસ્પતિયોં કે બીચ અધિકતર સામ્ય હોના પ્રકટ કિયા હૈ. મલાર્ક ઔર ક્લોરોફોર્મ આદિ કા જો અસર પ્રાણી-માત્ર પર હોતા હૈ, વહી અસર વનસ્પતિ પર બી હોતા હૈ. જૈસે ક્લોરોફોર્મ કા પ્રયોગ કિયા હુઆ વ્યક્તિ સ્વચ્છ વાયુ પ્રાપ્ત કરને પર ધીરે ધીરે ચેતનાશક્તિ પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ, ઉસી પ્રકાર વનસ્પતિયોં બી ક્લોરોફોર્મ કે પ્રયુક્ત કિયે જાને કે બાદ સ્વચ્છ વાયુ મેં રખ દેને સે પ્રપ્રદિલ્લત હો જાતી હૈં.

ઇસ પ્રકાર સભી આવિષ્કારોં મેં સફલતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે શ્રી. બોસ કો બહુન પરિશ્રમ ઔર મસ્તિષ્કશક્તિ ખર્ચ કરતી પડી હૈ. પદલે પદલ અનેક વિજ્ઞાનવેત્તાઓં ને ડૉ. બોસ કા મજાક ઉડાયા. ઉન્હોં ઇન સભી કઠિનાઇયોં સે પાર હોના પડા હૈ. આરંભ મેં લોગ ઉનપર બહુન કમ વિશ્વાસ કરતે થે. ઉનકે લેખોં કો કે.ઈ પ્રકાશિત કરને કો તૈયાર ન હોતા થા; પરંતુ ધીરે ધીરે યહ પ્રતિકૂલ વાતાવરણ સાધ્ હો ગયા. આજ ડૉ. બોસ અપને ઉન્હોં આવિષ્કારોં કે બલ પર, જિનકા કિસી સમય લોગ મજાક ઉડાતે થે, સંસાર કે મહાપુરુષોં મેં ગિને જાતે હૈં. સચ્ચ હૈ, કઠિનાઇયોં સે પાર પા જાના યદ્યપિ અલંત કઠિન હૈ, તથાપિ ધૈર્ય રખને સે ઉનકા અંતિમ પરિણામ સુંદર હોતા હૈ. આચાર્ય બોસ ઇસકે અચ્છે ઉદાહરણ હૈં. આજ ઉનકે આવિષ્કારોં કો સારા સંસાર આદરપૂર્વક સ્વીકાર કર રહા હૈ.

આચાર્ય બોસ કા વનસ્પતિયોં કે પોષક દ્રવ્યોં કી શોધક ક્રિયા કા આવિષ્કાર અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હૈ. ઉન્હોંને અનેક પ્રયોગ કર કે યહ સિદ્ધ કર દિધા હૈ કે વનસ્પતિયોં અપને પોષક-પદાર્થોં કા સજીવ પેશિયોં કી સહાયતા સે હી ગ્રહણ કરતી હૈં. આજ બી લોગોં કી યહ ધારણા હૈ કે વૃક્ષોં કો જમીન મેં ડાલ કર પિલાયા જાનેવાલા જલ ઉનકી જંઠોં કી નાલિયોં દ્વારા ઉપર ચઢતા હૈ, તથા ભાદ્ર બન કર પત્તિયોં દ્વારા ઝરતા હૈ; કિંતુ આચાર્ય બોસ ને ઇસ ધારણા કો ગલત સિદ્ધ કિયા હૈ. ઉનકા કહના હૈ કે કિસી વૃક્ષ કી સારી જડ નહીંસી કર દી જાય તો બી પાની ઉપર ચઢેગા. જડ કો રોકને કા ઔર પાની કે ચઢને કા કોઈ બી સંબંધ નહીં હૈ. એક પ્રયોગ મેં આચાર્ય બોસ ને એક શાખા કો ચારોં ઔર સે "વેસેલીન" લગા દિયા, તાકી જલ કહીં સે ભાદ્ર બન કર ઉડ ન જાય, તો બી ઉસ શાખા ને જલ ઉપર ખીંચા હી લિયા. ઇસ પ્રયોગ સે યહ પ્રમેય સિદ્ધ હુઆ કે પેશિયોં જહાતક સજીવ રહેંગી, જડ ન રહને પર બી ઉસ વૃક્ષ યા શાખા મેં જલશોષણ કી શક્તિ રહેગી.

કલકત્તે મેં બોસ-ઇન્સ્ટિટ્યુટ નામક ઉનકી એક સ્વતંત્ર સંસ્થા હૈ. અનેક અપૂર્વ આવિષ્કારોં કી યહીં સે સૃષ્ટિ હોને કે કારણ જગત મેં ઇસ સંસ્થા કી ખ્યાતિ હો ગઇ હૈ. સરકાર સે બી ઇસ સંસ્થા કો સહાયતા મિલતી હૈ. કઇ વિદ્યાર્થી ઇન નવીન પ્રયોગોં કા અધ્યયન કર રહે હૈં. ઇસ સંસ્થા કો સુદૃઢ બનાને મેં ઔર અપને આવિષ્કારોં કો એકમત સે સ્વીકાર કરવાને મેં આચાર્ય બોસ કો આકાશ-પાતાલ એક કરના પડા હૈ.

ગત અગ્રજ મહિને મેં આચાર્ય બોસ પુનઃ એક બાર યુરોપ ગયે થે. વહાં અપને આવિષ્કારોં કા પ્રલક્ષ પરિચય દે કર ઉન્હોંને પાશ્ચાત્ય જગત કે મહાન વિજ્ઞાનવેત્તાઓં કો મંત્રમુગ્ધ કર લિયા હૈ. અબ વહ અકેસે ભારત કે હી નહીં, સારે જૂમંડલ કે આદર-ભાજન હો ગયે હૈં.

આજ ઇસ જરા-જીજ્ઞંસ વય મેં બી આચાર્ય બોસ કા યુવકોં જૈસા ઉત્સાહ ઔર અધિક કર્તવ્યશક્તિ દેખ કર આશ્ચર્ય હોતા હૈ. ઇશ્વર ઉન્હોં ઔર શ્રીમતી બોસ કો ચિરાયુ કર, એવં ઉનકે હાથોં સે અનેક મહત્વપૂર્ણ આવિષ્કારોં કી નિરંતર સૃષ્ટિ હોતી રહે, યહી હમારી હાર્દિક કામના હૈ.

१६५-तेजस् अथवा औरा

पुराने समय के राज, महाराज, ऋषि, अवतार अथवा महापुरुषों के यित्रों तथा भूतियों का अवलोकन करने से ज्ञात होता है कि हरएक के मस्तक के यहुं और एक गोलाकार आशोक बना हुआ है। महात्मा शुद्ध ही एक भूति लंका में है। उसमें आशोक की किरणें साक्ष-साक्ष दिखलाई गयी हैं। अथर्व वेद व महाभारत में भी इसका वर्णन पाया जाता है। इससे भाव्य होता है कि आज कल ही नहीं, किंतु हजारों वर्षों से मनुष्यों में इस आशोक के अस्तित्व पर विश्वास पाया जाता है। हरएक जति के मनुष्य इसको किसी न किसी रूप में मानते रहे हैं। संस्कृत में इसे तेजस् कहते हैं। सुसलमान लोग इसे दूर कहते हैं। पाश्चात्य विद्वान् इसे मैग्नेटिज्म, पर्सनल मैग्नेटिज्म, एनीमल मैग्नेटिज्म अथवा ह्युमन एलेक्ट्रिसिटी आदि अनेक नामों से पुकारते चले आते हैं। सुधर लिटनने इसका प्रिय कहा है। एवेन्जेलिस्ट लोगों ने अपने ग्रंथों में लिखा है कि ज्ञानी गुरु से विर्य निकल कर भिमारों के तुरंत अच्छा कर देती है। यह कथन ठीक है, क्योंकि विर्य, विरीलिटि, आदि शब्द लेटिन के वीर शब्द से निकले हैं; जिसका अर्थ है “एक श्रेष्ठ पुरुष।” साधारण पुरुष के लेटिन में होमो कहते हैं। इससे भी साक्ष मालूम होता है कि लेटिन-भाषी लोग भी पर्सनल मैग्नेटिज्म को मानते थे। इसके सिवा यह सर्व-साधारण के अनुभव की बात है कि किसी मनुष्य की आकृति, किसीकी वाणी या किसीका मन धतना प्रभावशाली होता है कि लोग एकदम मोहित हो जाते हैं। कालिदास, शंकराचार्य, स्वामी रामतीर्थ, अर्क, नेपोलियन आदि अनेक पुरुष जैसे ही मुग्ध कर देनेवाले हो गये हैं। कछ पुरुष जैसे हैं कि उनके पास बैठने की से सुख तथा शान्ति प्राप्त होती है। अनेक जैसे हैं कि उनके पास बैठने से अशान्ति, दुःख, क्रोध, धर्म्या, द्वेष आदि जैसे विचार पैदा होते हैं। कछ स्थान जैसे हैं कि जहां जाने से चित्त प्रसन्न व शान्त हो जाता है, और अनेक जगहों जैसे हैं कि वहां जानेवाले के हृदय में अशान्ति, उद व दुःख के भाव पैदा होते हैं। उपर्युक्त बातों पर विचार करने से साक्ष-साक्ष समझ में आता है कि हरएक मनुष्य के अंदर वह यहुं और एक जलते हुये सूक्ष्म पदार्थ का धरा रहता है। यह धरा साधारण मनुष्य के दो कूट हर तरफ रहता है और इसका आशोक अंशकार होता है। सिद्ध मनुष्य के ही नहीं, परंतु पशु, वनस्पति धत्यादि समस्त प्राणीमात्र अथवा सृष्टि के समस्त पदार्थों के भीतर-बाहर यह आशोक व्याप्त रहता है। इस तेजस् के दिग् दृष्टिवाले पुरुष प्रत्यक्ष रूप में देख सकते हैं और उन्हें इसमें तरल तरल के रंग भी दिखाई देते हैं। इसी पदार्थ के कारण आकर्षण-विकर्षण होते हैं। इसी तरव के कारण एक का दूसरे पर प्रभाव पड़ता है। इसीके द्वारा एक स्थान से दूसरे स्थान पुरुष के पास विचार भेजे जा सकते हैं। इसीसे एक स्थानवाला दूसरे स्थानवाले का उपचार कर सकता है, यही प्रभावोत्पादक तरव तेजस्, औरा आदि अनेक नामों से पुकारा जाता है।

औरा निर्माण करना तथा उसे प्रयत्न बनाना

विचार एक अत्यंत ही प्रयत्न शक्ति है। विचारों की से हरएक वस्तु सूक्ष्म से सूक्ष्म रूप में आती है। विचारों की के प्रयत्न प्रभाव से औरा बनता है; परंतु औरा के निर्माण में हमारी धर्मियों-द्वारा सेवन किये गये भान, पान, अवश्य, दर्शन आदि विषयों की भी सहायता कुछ न कुछ अवश्य पड़ती है। मनुष्य जैसे पदार्थों का सेवन करता है, वैसा ही उसका औरा बनता चला जाता है। औरा शुद्ध करने के लिये अथवा प्रयत्न बनाने के लिये पवित्र व प्रयत्न विचारों की अथवा नियमानुसार प्राणायाम की अत्यंत आवश्यकता है। पाश्चात्य विद्वानों के कथनानुसार सूचना से भी औरा सुधारा जा सकता है। जो जैसा सोचता है वह अवश्यमेव वैसा ही हो जाता है। विचारों की लहरें विद्युत् की लहरों से भी अधिक जलवती होती हैं। अतः जो सदा उन्नति, शान्ति, सक्ति, उत्साह, आनंद आदि के विचारों के अधीन मन में

હરા-ભરા રખતા હૈ, ઉસકા જીવન અધિકાધિક સુખી, શાન્ત ઔર શક્તિ-સંપન્ન બનતા જતા હૈ. દૂસરે કે ભેજે હુએ ખૂરે વિચારોં સે અપનેકા બચાને કે લિયે સદા પ્રબલ, પવિત્ર વિચારોં સે અપને મન કેા પૂર્ણ રકમો. ઇસસે અપના ઔરા ઇતના પ્રબલ હો જતા હૈ કે દૂસરોં કે ખૂરે વિચાર કબી અસર નહીં ડાલ સકતે. ખૂરે વિચાર ઉસી અપવિત્ર આત્મા કે હીં પાસ લૌટ કર જાયંગે ઔર ઉસીકા ઉચિત ફલ ચખાયેંગે. ઇસ લિયે અપને વિચારોં કેા સદા પવિત્ર રખના ચાહિયે.

ઔર કે નિયમ

૧-ઔરા અનેક રંગ કા હોતા હૈ. ઇસકા રંગ મનુષ્ય કી ભાવનાઓં કે અનુસાર બરાબર બદલતા રહતા હૈ. સૂક્ષ્મ-દષ્ટિવાલોં કેા રંગ ઇસ પ્રકાર દિખાઇ પડતે હૈ:—

જો સદા સખકે હિત કા ધ્યાન કરતા હૈ ઔર પરહિત કે કામ મેં લગા રહતા હૈ, ઉસકા ઔરા શુદ્ધ ઉન્નવલ રહતા હૈ. દ્રેષ-ઈર્ષ્યા કે ભાવવાલે કા આર ધન કાલે બાદલોં કે રંગ કા દિખાઇ દેતા હૈ. ક્રોધી પુરુષ કે ઔરા મેં ગહરે લાલ રંગ કી ધારિયાં હોતી હૈ. અગર ક્રોધ શુદ્ધ સાત્વિકી હોગા, તો વહ લાલ રંગ ચમકદાર હોગા. વિકાનોં તથા બુદ્ધિમાનોં કે ઔરા મેં પીલાપન હોતા હૈ. લાભ કી ઇચ્છાવાલે કે ઔરા મેં નારંગી રંગ, પ્રેમ મેં કિરમિજી, પવિત્ર પ્રેમ મેં ચમકદાર શુભાખી રંગ, મજ્જાખી વિચારવાલે કે નીલા રંગ, આધ્યાત્મિક શક્તિવાલે કે હલકા નીલા રંગ, મહાન પુરુષોં કે ઔરા મેં સફેદ ચમકદાર રંગ ઔર દુષ્ટ વ અપવિત્ર મનુષ્યોં કે ઔરા મેં કાલા રંગ દિખાઇ પડતા હ.

૨-પ્રત્યેક મનુષ્ય અપને ઔરા કા ભલા યા ખુરા પ્રભાવ દૂસરોં પર અવસ્ય ડાલતા હૈ. ઇસ લિયે અથર્વવેદ મેં કહા ગયા હૈ કે અમુક અમુક બિમારીવાલે પુરુષ કેા દો હાથ સે કમ કાસલે પર નહીં આને દેના ચાહિયે, ઔર ઇસી લિયે દુષ્ટોં કી સંગતિ કા નિષેધ તથા અચ્છી સંગતિ કી પ્રશંસા કી ગઇ હૈ. સર્વ-સાધારણ કે અનુભવ મેં આતા હૈ કે જખ એક ક્રોધીમનુષ્ય એક શાન્ત વ્યક્તિ કે પાસ આતા હૈ તખ ઉસકા ક્રોધ સયમુચ કમ હોને લગતા હૈ. ખૂરા મનુષ્ય અપને ચારોં ઔર ખૂરે વિચારોં કી લલરેં પહુચાતા રહતા હૈ, ઔર અશાન્ત અશાન્તિ કી, જિસસે સખકા હાનિ ઉઠાતી પડતી હૈ. પ્રેમ, શાન્તિ, દયા આનંદ તથા ભક્તિ કે વિચારોં સે ચારોં ઔર શુદ્ધતા ફેલતી હૈ.

૩-સદશ ઔરા મેં આકર્ષણ હોતા હૈ. ક્રોધ કે ભાવ હોને સે દૂસરોં કે ઔરા સે ક્રોધ કે ભાવ ખિંચ આતે હૈ, જિસસે ક્રોધ ઔર અધિક બદ જતા હૈ. જો પુરુષ જૈસા હોતા હૈ વહ વૈસા હી ઔરા અપની તરફ ખિંચતા રહતા હૈ. ઔર અપની ભાવનાઓં કી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતા રહતા હૈ. ખૂરે વિચારવાલા ખૂરા હોના ચક્ષા જતા હૈ ઔર અચ્છે વિચારવાલા અચ્છા. ખૂરે ઔરા કે બદને સે દુષ્ટ, દુરાચારી તથા અધર્મી પુરુષોં કી શક્તિ બદતી હૈ ઔર ધર્મ દિન દિન દુર્બળતા કેા પહુચતા ચક્ષા જતા હૈ. ખૂરે ઔરા કે અધિક ફેલને સે પ્લેગ, હૈમ, ઇન્ફલૂએન્ઝા આદિ ભયંકર બિમારિયાં ફેલતી હૈ; ઔર આપસ કે કલહ, વૈમનસ્ય ઔર યુદ્ધ બદતે હૈ. ઇનકા નાશ અચ્છે ઔરા સે હો સકતા હૈ. જો મનુષ્ય અલંકારરહિત લોકલિતાર્થ નિષ્કામ કર્મ કરતે હૈં ઉનકા ઔરા અત્યંત પવિત્ર હોતા હૈ ઔર વહ મીલોં દૂર તક ફેલા રહતા હૈ.

ઔરા કે ભેદ

ઔરા ૭ પ્રકાર કા હોતા હૈ.

૧-સ્વાસ્થ્યતેજસ્-યહ બિલકુલ ખેરંગ હોતા હૈ. યહ અસંખ્ય સમાનાન્તર રેખાઓં સે બના હુઆ હોતા હૈ, જોકે સારે શરીર સે બરાબર બાહર નિકલતી રહતી હૈ. જખ શરીર કે કિસી અંગ સે બિમારી ફેલતી હૈ તખ ઉસ અંગ કી લકીરેં આડી-ટેદી વ તિતર-બિતર હો જતી હૈ ઔર સારે શરીર કી લકીરોં મેં બી કુછ ગડબડ હો જતી હૈ.

૨-પ્રાણતેજસ્—પ્રાણ જખ શરીર કે બીતર સંચાર કરતા રહતા હૈ તખ ઉસકા રંગ હલકા નીલા સફેદી લિયે હોતા હૈ; પરંતુ જખ યહ શરીર સે બાહર આતા હૈ તખ ઇસકા રંગ—રૂપ એસા દિખાઇ પડતા હૈ જૈસા ગર્મી કે દિનોં મેં ગર્મ જમીન સે નીકલતી હુમ ફવા. ઇસી

से मेरमेरिजम के तमाम कार्य होते हैं। प्राण के सदा यहते रहने की के कारण स्वस्थ और। की लक्ष्मीं सीधी व समानान्तर होती हैं। जय तक प्राण की धारा परापर बदती रहती है और और। की लक्ष्मीं समानान्तर रहती हैं तय तक मनुष्य हर भीमारी से जया रहता है; किंतु जय कभी कमजोरी, थकावट अथवा किसी धाव या किसी न्याहती के कारण शरीर में प्राण की अधिक आवश्यकता हो जाती है तभी शरीर से बाहर निकलते हुये प्राण में इर्क पड जाता है। इस दशा में भीमारियों के कीटाणुओं से जयना मुश्किल हो जाता है; परंतु प्रयत्न धन्य-शक्ति तथा नियमानुसार प्राणायाम के द्वारा शरीर के चारों ओर एक दीवार अपनी संरक्षा के लिये जनार्ण न सकती है।

३-कामतेजस्-धसमे' हर तरह की धन्यये' रहती हैं। इसीके द्वारा निद्रा-अवस्था में महापुरुष अपने ऐस्टसल शरीर में धूम-द्विर सकते हैं। इसके रंग-रूप हर समय बदलते रहते हैं; लेकिन धनकी तस्वीर आकाश-तरव में सदा के लिये जनी रहती है।

४-साधारण मनस् तेजस्—वे धन्यये' ने प्रयत्न हैं, अपना रंग सदा के लिये भान-सिक और। पर यदा होती है। अतः धसमे' हरयेक मनुष्य के पिछले जवन की तस्वीरें अथवा अच्छे व जूरे चरित्र के चित्र दिय दृष्टिवाले देख सकते हैं। जय मनुष्य निद्रावस्था में स्थूल शरीर के बाहर यला जाता है तय यही और। साथ में जाता है, लेकिन इसके साथ कुछ हिरसा तीसरे और। का भी जाता है।

५-उच्च मनस् तेजस्—यह जहुत ही सूक्ष्मतर तरवों का जना होता है, और यह जहुत ही कम मनुष्यों में मिलता है; परंतु जहां यह मिलता है, यह जहुत ही सुंदरता से पूर्ण रहता है। यह जिलकुल जैसा दिभाध पडता है, मानो जेक ज्वित ज्योति हो। धनका वलून शण्डों में नही किया न सकता है। यह उन्ही तरवों का जना होता है, जिनसे "कारण-शरीर" जनता है। "कारण-शरीर" जेक जवन से दूसरे जवन में जाता रहता है। इसी "कारण-शरीर" के सूक्ष्म दृष्टि से निरीक्षण करने से मनुष्य की जति की दशा जात हो सकती है—यह वही शरीर है जिसमें नया शरीर धारण करनेवाली आत्मा वास करती है।

६ व ७-धनका अस्तित्व तो संभव है, परंतु धनके विषय में किसी विद्वान व सूक्ष्मदर्शी ने आज तक कुछ प्रकाश नही डाला है।

(“सरस्वती” ना जेक अंकां लेखकः—श्री. मोहनलाल)

१६६-हिन्दु-अवलम्बन कलकत्ता

आज भारतवर्ष में सयसे जडा प्रश्न स्त्रीजति का ही है। पुरुषों ने उन्हे' अवलम्बन जना दिया है। जिनके पेट से लभ पैदा होते हैं, जिनका लभ दूध पी कर पुरुष जनते हैं, उनपर ही लभ अत्याचार करते हैं—उनका पक्षी की तरह पिंजरे में जद रजने का प्रयत्न करते हैं—उन पर आवश्यकता से अधिक अविश्वास करते हैं। आज पुरुष-जति और स्त्री-जति में स्नेह का स्वर्गीय संजध न रह कर शासक और शासित, आश्रयदाता और आश्रिता का निष्ठुर नियम-सा हो गया है। रात-दिन लभ अपनी आंजों से देखते हैं कि लभारी मां-जहने विधवा हो जाने पर अपने स्वजनों के सिर पर पाप लगने लगती हैं। उनकी शीघ्र मृत्यु की हृदय के अंतरतम से प्रार्थना की जाती है। उनका पद-पद पर अपमान किया जाता है। अविश्वास, सहैह, धृष्ट्या, द्वेष, उपेक्षा और अपमान आदि ही उनका वैधव्य के उपहारस्वरूप में प्राप्त होते हैं। जला, जैसे जयंकर स्थान में रहना कौन पसंद करेगा ? कुछ मृत्यु की शीतल जोह में सो जाती है, कुछ विधर्मियों के आकर्षक निमंत्रण में इंस जाती है, कुछ सरे-जानर रूप का सौदा करती है, कुछ जेयारी धुट धुट कर भर जाती है—यही विधवाओं का कण्ठ धनिदास है !

ऐसी ही सनाथ छुई अण्णियों की रक्षा के लिये, उनके दुःख से दुःखित हो कर, अनेक विघ्न-आधाओं के होते हुए भी, श्री पद्मराजजी जैन, आलक्ष्ण्य मोहता तथा उनके कुछ सहायकों ने मिल कर कलकत्ते में एक हिंदू-अण्णश्रम चार-पांच साल से स्थापित किया है। वे किसीकी परवा न करते हुए, कर्तव्य पर अटल, आत्म-विश्वास के साथ उत्साह और लगन से कार्य कर रहे हैं। इतने अनेक कामल शिशुओं की, बोली आलिकाओं की और व्यथित विधवाओं की उनके द्वारा रक्षा हो रही है। इस रक्षा से जे आशीर्वाद मिलता है, उससे अधिक पुरस्कार की आवश्यकता उन्हें नहीं है।

पद्मराजजी के ही शब्दों में, “कलकत्ते का हिंदू-अण्ण-आश्रम हिंदू जति की सामाजिक कुप्रथाओं और सामाजिक अत्याचारों का एक साक्षात् प्रतिबिम्ब है। यह विशेष लक्ष्य करने की बात है कि जितना अत्याचार उच्च कलानेवाली जतियों में होता है उतना अ-जित कलानेवाली छोटी जतियों में नहीं।” इस कथन की सत्यता इस बात से प्रकट होती है कि आश्रम की अधिकांश अण्णियों छन्दों की कलानेवाली जतियों की हैं। वह आगे लिखते हैं:-“हिंदू नारियों केवल कौटुम्भिक अत्याचार, सामाजिक उत्पीड़न और विधवाओं के प्रति घृणा के भाव के कारण ही अपना घर छोड़ने का आग्रह हुआ करती हैं। पुरुषजति की यह धारणा कि हिंदू विधवाओं की कुत्सित कामवासना की तृप्ति के लिये अथवा अन्य किन्हीं व्यक्तियों के साथ घर से निकल गया करती है, सर्वथा नहीं तो बहुत अंशों में मिथ्या है।”

उनका यह कथन सर्वथा सत्य है, और यदि हिंदूजति अधिक सहृदय, अधिक उदार और अधिक संयमी बन सके तो अण्ण-आश्रमों की आवश्यकता न पड़े। परंतु, वह धतनी निष्ठुर हो गध है, धतनी कायर और अधी हो गध है, कि उसे अपने शुभचिंतक ही वैरी जैसे लगते हैं। पाप के दूर करनेवाले ही पापी हल्लारे जते हैं, उनका सामाजिक पहिणकार किया जाता है, उन्हें हर प्रकार सताया जाता है। लेकिन जिन्होंने अपने जवन के पराध पीडा पर न्येछावर कर दिया है, वे अपने प्राणों पर जेब कर ली समाज में रचनात्मक कार्य करते हैं। अण्ण-आश्रम आदि ऐसी संस्थाओं का जैसे ही लोगों के अहम्य उत्साह से चल रही हैं।

इस अण्ण-आश्रम में ६० श्री सदी विधवाओं और ३० साल से कम उम्र की अण्णियों हैं। उनका उनके संजघियों ने सताया, उनके अंग आंग से जलाये, अनेक अत्याचार किये। घर के पुरखों ने उन्हें पाप पथ पर जिया और फिर घर से निकाल दिया। नन्हीं नन्हीं कुसुम कामल कुमारियां बहुत अधिक अवस्थावालों के साथ गया ही जति हैं और सास के कुव्यवहार से, और पति की कोछ सदानुभूति और प्रेम न पा कर, तंग आ कर, घर छोड़ने का मजबूर होती हैं। धंधर उधर रहने के बाद वे आश्रम में आती हैं। सन २८ में १५ कुमारी आलिकाओं आध, जे अधिकांश अपने ही संजघियों के पापाचार के इलस्वरूप गलंवती हो गध थीं। यहां जन्मा जन्मे के बाद फिर अपने मां आप के घर से जग गध। इस प्रकार हिंदू-जति अपनी नाक की जड़ी लगन से रक्षा करती है। उनके स्वजन उन लडकियों को अपने कलेजे के दुकों के पास, अपने लालों के पास, कुछ मडीने ली नदीं रन्ने देते। इससे इलस्वरूप अधिकांश अन्धे काल की गोद में सो जते हैं। गत वर्ष ७२ अन्धों में से ३२ अपनी माताओं के साथ यले गये, शेष ४० में से १८ मर गये। लला! धन हत्याओं का पाप हिंदू जति की नाक के सिवा किसपर हो सकता है? जिन कुलीन पिता, लाल और चाचा आदि को उन अण्णियों के साथ मुंड काला करते शर्म नहीं आती, उन्हें दो बार मास ली अपने आलकों के पास रहने देते में उनकी कुलीनता नष्ट होती है! फिर ली जड़ी सावधानी और मेहनत से उन अन्धों का पालन किया जाता है। उनमें से बहुत से अन्धे जय जते हैं, जे शायद निष्ठुर हत्यारे हिंदूओं द्वारा कलीं ईंक दिये जते-जैसा प्रायः हुआ ही करता है।

आश्रम में आ कर अण्णियों सदा प्रसन्न, सुखी और संतुष्ट रहती हैं! लला, जिनका जवन सदा अत्याचार सहते ली जीता हो, वे आश्रम में आ कर अप्यक्षा का मातृ-रनेह पा कर

ક્યોં ન સુખ કી સાંસ લેંગી ? પ્રાણિ-માત્ર પ્રેમ કા ભૂખા હૈ.

આશ્રમ-નિવાસિયોં કો સારે દિન કિસી-ન-કિસી કાર્યક્રમ મેં લગાયે રહને કા પ્રયત્ન કિયા ગયા હૈ. સફાર્થ રખને પર કાશી ધ્યાન રહતા હૈ. સીના-પિરોના, જરી કા કામ કરના, ભલી પ્રકાર સિખાયા જતા હૈ. ચર્ખા બી ચલવાયા જતા હૈ.

જો આશ્રમ-નિવાસિનિયાં વિવાહ કરના ચાહતી હૈં ઉનકા વિવાહ કરા દિયા જતા હ. મેં હિંદુ-જાતિ કે યુવકોં કો આહવાન કરતા હૂં કિ યદિ વે સુધાર કરને કે ઇચ્છુક હૈં, તો સારે વિદ્ય-બાધાઓં સે ન ડર કર ઐસી સતાઇ હુઇ અખલાઓં સે હી વિવાહ કરે.

૩૧ મઇ સન્ ૧૯૨૮ કો આશ્રમ મેં ૫૪ બાલિકાયેં થીં; પરંતુ સ્થાન બહુત છોટા હૈ. ફિર બી વ્યવસ્થાપિકાજી કા પ્રયત્ન બહુત અચ્છા હોને સે કિસી પ્રકાર કામ ચલતા હૈ.

ખેદ હૈ કિ આશ્રમ કો આર્થિક કઠિનાઇયોં કે કારણ સદા ચિંતિત રહના પડતા હૈ. દાની સંજ્જનોં કો ઇસ ઓર ધ્યાન દેના ચાહિયે. કોઇ સ્થાયી કોષ નહીં હૈ. માસિક વ્યય ૧૩૦૯) રૂપયે કા હૈ. સ્થાયી આમદની ૨૫૦) રૂપયે માસિક હૈ. કિસી ન કિસી પ્રકાર બીખ માંગ કર કામ ચલાયા જતા હૈ. જ્યાદાતર બિડલાજી કી સહાયતા પર હી આશ્રમ નિર્ભર હૈ. હમેં આશા હૈ કિ હિંદુ જાતિ અપની ઉદારતા કા પરિચય દેગી. જો લોગ કરોડોં રૂપયે મંદિરોં પર ચઢા દેતે હૈં, ધર્મશાલા કે પથરોં મેં લાખોં લગા દેતે હૈં, વે ક્યા ઐસી આવશ્યક સંસ્થા કો ભૂખોં મરને દેંગે ?

ઇસ સમય નિજ કે સ્થાન કી, છોટી બચ્ચિયોં કી પઢાઇ કે પૂર્ણ પ્રયત્ન કી, ઉન અધિક આયુવાલી વિધવાઓં કી, જો પવિત્ર ધાર્મિક જીવન હી વ્યતીત કરના ચાહેં, વિશેષ ધાર્મિક શિક્ષા કે પ્રયત્ન કી, કુછ સ્ટેશનોં પર કર્મચારિયોં કી, આદિ અનેક આવશ્યકતાયેં હૈં જો લોગોં કે ઉદાર અને બિના પૂરી નહીં હો સકતી.

હમ ઉસ દિન કી પ્રતીક્ષા મેં હૈં કિ જિસ દિન અખલાઓં પર અત્યાચાર કા નામ ન રહે ઔર અખલા આશ્રમોં મેં એક બી અખલા કા પ્રવેશ ન હો. હિંદુ જાતિ મેં દયા, પ્રેમ, મમતા ઔર મનુષ્યતા આ જાવે. વહ સ્થિતિ સર્વોત્તમ હોગી ઔર વસ્તુતઃ તબી હમારે સમાજ મેં સચ્ચી શાંતિ પ્રસ્થાપિત હો સકેગી; પરંતુ જખતક ઐસા નહીં હોતા, તખતક તો ઐસે અખલાઆશ્રમોં દ્વારા હી જીસમાજ કી રક્ષા કરને કા પ્રયત્ન કરના ઠીક હૈ.

“મુઝે ઇસ પ્રશંસનીય ઔર સુવ્યવસ્થિત આશ્રમ કે નિરીક્ષણ કરને મેં અત્યંત પ્રસન્નતા હુઇ ઔર સાથ હી ઇસકે સબી અચ્છે કામોં કો દેખ કર, જો યહ ઔરતોં ઔર ઉનકે બચ્ચોં કે લિયે કરતા હૈ, અધિક ખુશી હુઇ.”

—એંડ્રુજ

“મેંને જો કુછ આશ્રમ મેં દેખા ઉસકા બડા ગહરા પ્રભાવ મુઝપર પડા.”

—મહાત્મા હંસરાજ, લાહોર

“ઇસ તરહ કી સંસ્થાઓં કી દેશ કે બિન-બિન લાગોં મેં અત્યંત આવશ્યકતા હૈ.”

—ડાક્ટર બીંડ એસં મુંઝે, નાગપુર

(“ત્યાગભૂમિ” ૧૯૮૫ પોષ માસ; લેખકઃ—“વિકલહદય”)

१६७-अथर्ववेद का हिंदी भाष्य

(भाष्यकार—पं० जयदेव शर्मा, विद्यालंकार. प्रकाशक—आर्य साहित्य मंडल, अजमेर. पृष्ठ संख्या ७७७. कागज और छपाई अच्छी. सज्जिद. मूल्य ४)

वेद हिंदू-जाति के सभ से अधिक प्राचीन और सभसे अधिक महत्वपूर्ण धर्मशास्त्र है. संसार के पुस्तकावली में भी वेदों से अधिक प्राचीन कुछ ग्रंथ विद्यमान नहीं दीयता. हिंदू-जाति की तो वेदों में धृती श्रद्धा है कि इसके कुछ दार्शनिक आचार्यों ने धर्म के अस्तित्व से तो धनकार कर दिया, परंतु उन्हें वेदविरुद्ध प्रचार करने का साहस नहीं हुआ. उन्होंने भी वेद के प्रमाणग्रंथ माना. कालप्रवाह के प्रभाव से हमारे अनंत प्राचीन साहित्य के साथ बहुतसा वैदिक साहित्य भी नष्ट हो चुका है. आजकल उपलब्ध सभ वेदभाष्यों में प्राचीन भाष्य आचार्य सायण का है. ऊपर महीधरकृत भाष्य भी उपलब्ध होते हैं; परंतु इन भाष्यों के और प्राचीन भाष्यों में वेदिक कोष (पारिकृत निरुक्त) के देखने से यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि इनकी भाष्य-शैली में कहीं भारी त्रुटि अवश्य है. इन भाष्यों के पढ़ने पर वेदों में उस अग्रध श्रद्धा का कोई कारण ज्ञात नहीं होता, जिसका निर्देश हम उपर कर चुके हैं. पाश्चात्य विद्वानों ने भी वेदों का लाय करते हुये सायण आदि के भाष्य के ही मुख्य आधार माना है. भारतीय नवयुग के आचार्य और वेदों के प्रगाढ़ विद्वान् महर्षि दयानंद ने सायण आदि की भाष्य-पद्धति से लिन और निरुक्त तथा प्राचीन ग्रंथों के आधार मानते हुये एक नवीन पद्धति से वेदों का भाष्य किया—एक लिन दृष्टिकोण से वेदों का स्वाध्याय किया. ऋषि की दृष्टि बहुत अधिक व्यापक और उदार थी.

ऋषि ने वेदमंत्रों में से केवल कर्मकांडपरक अर्थ न देख कर व्यापक मानवजवन की सत्यताओं और जव, अन्न, प्रकृति, सृष्टिरचन आंवे सामाजिक, वैयक्तिक, धार्मिक और नैतिक कर्तव्यों का दर्शन भी उन वेदमंत्रों की उस तल में छिपा देखा, जे वेदमंत्र-गत शब्दों के यौगिक या सूत्र धातुजनित रूप में विद्यमान हैं. यह शैली प्राचीन ऋषियों की थी. उस शैली से वेद आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक और आधिअन्न आदि सभ पक्षों के व्यापक नियमों के अभिव्यक्तिमय लाव से दर्शाता है. उस शैली के स्पष्ट करते हुये पं० जयदेवजी ने भी ऋषि दयानंद की पद्धति से ही अथर्ववेद का भाष्य किया है. इससे पहले भी योग्य लेखक सामवेद का संपूर्ण भाष्य कर चुके हैं. प्रस्तुत पुस्तक की भूमिका में लेखक ने क्या अथर्ववेद अर्वाचीन है? अथर्ववेद संहिता, अथर्ववेद के शाखा-लेख, अथर्ववेद में ऋद्ध-टोना आदि अनेक अमपूर्य और विवाद-ग्रस्त समस्याओं के युक्ति और प्रमाण देते हुये विद्वत्तापूर्वक सुलजने का प्रयत्न किया है. लेखक का मत है कि पाश्चात्य विद्वानों का अथर्ववेद के अर्वाचीन कहना अमपूर्य है. अथर्ववेद ऋद्ध-टोनों की किताय नहीं है. प्राचीन अथर्ववेद-संहिता २० कांडों की है, न कि १८ कांडों की. इसके बाद विद्वान् ग्रंथकर्ता ने अथर्ववेद से वैदिक आदर्श पर, गृहस्थ-धर्म, कृषि, व्यापार, आयुर्वेद, विज्ञान, राजनीति, सहाय्य आदि के उदाहरण देते हुये प्रकाश डालने का प्रयत्न किया है. यह भूमिका विद्वानों के बहुत काम की यीज है.

भाष्यकार की लाय-शैली सरल आर उत्तम है. प्रत्येक सूक्त के प्रारंभ में विषय, ऋषि, देवता और छंद का निर्देश किया गया है. स्थल-स्थल पर पादलेख और भाषण गृह्यसूत्रों तथा अन्य प्रामाणिक ग्रंथों के वचन देने से लाप्य की उपयोगिता और भी अधिक बढ़ गछ है. जे मंत्र दूसरे वेदों में जहां आया है उसका प्रतीक भी दिया गया है. मूल मंत्र दे कर उसका सान्वय सरल दिदी में लाप्य किया गया है, जिससे सर्वसाधारण भी उसे समझ सकें. विवादास्पद स्थलों पर विलिन आचार्यों के मत दे कर अपना मत रक्खा गया है. एक ही मंत्र के विलिन अर्थों के अच्छी तरह दिभाया गया है. लाप्य प्रायः सभी दृष्टियों से अच्छा है और प्राचीन साहित्य के प्रेमी विद्वानों आंवे हिंदू शास्त्रों के स्नेहियों के काम की यीज है.

(“लागभूमि” पौष-१९८५.)

૧૬૮-સ્વયંસેવકની સાચી સેવા

(૧)

દિવાળીનો દિવસ હતો. સાંજે મહોલ્લાના બધા નાના છોકરાઓ ફટાકડા ફેડતા હતા. હું પણ એક ખૂણામાં બેઠો બેઠો ફટાકડા ફેડતો હતો. મારી નાની બહેન મારી પાસે બેસીને તમાસો બેતી હતી. પિતાજી અંદર લક્ષ્મીપૂજન કરતા હતા. ફટાકડા ફેડવા બંધ કરીને હું પ્રસાદ લેવા અંદર ગયો; ત્યારે મારી બહેન પણ અંદર આવી હતી.

થોડીજ વાર પછી મેં સાંભળ્યું કે “બેટા! હજાર વરસની તારી ઉંમર થાઓ. હું એક ભૂખી ડોશી છું, એક મુઠ્ઠી લોટ અને ફાટયું-તૂટયું કપડું અપાવ.” પિતાજી પૂજન કરતા કરતા અંદરથીજ બોલ્યા કે “ચાલી જ આવ્યાંથી. જાણતી નથી કે આજે દિવાળી છે ? આજે કોઈને કશુંયે નથી અપાયું. આગળ જ, આગળ !”

કોણ જાણે શાથીએ મારી આખો આંસુથી ભરાય ગયો, તરતજ હું જાનોમાનો બહાર નીકળ્યો, ત્યાં મેં એક અર્ધનગ્ન વૃદ્ધ ડોશીને બારણા આગળ ઉભેલી જોઈ. હું ઉભો ઉભો તેના તરફ જોઈ રહ્યો. થોડી વાર પછી તે ફરીથી બોલી “બેટા! કંઈ મળશે ?”

હું ચમકી ઉઠ્યો. મેં તેના તરફ ફરીથી એક વાર જોયું અને ગુપ્તગુપ્ત મારી બન્ને કલાઈઓ કાઢી. પછી ધડકતે હૃદયે અને આંસુભરી આંખોએ મેં મારી પાસેના પ્રસાદ તથા એ કલાઈઓ તે બિખારણુના હાથમાં મૂક્યાં. તે ચાલી ગઈ, પરંતુ મારી આંખોમાં આંસુ ભરાય આવેલાં તેથી તે ક્યાં ગઈ તે મેં જોઈ નહિ.

પિતાજીએ તે દિવસે રાત્રે મને ખાવાનું આપ્યું નહિ, કેમકે મારા ઉપર તેના ખુશ થયા હતા !

(૨)

છ વર્ષ વીતી ગયાં. મારી નાની બહેન સાસરે ગઈ. ઘરમાં હું, મારા પિતા અને માતા એમ ત્રણ જણ હતાં.

આ વર્ષે વરસાદનું નામજ નહોતું. શહેરમાં સારી પેઠે ડાલેરા ચાલતો હતો. એકાદ ઉઘડી અને ઝાડો થતાં તો મામલો ખલાસ ! એક પછી એક દાહીઓ નીકળી ‘રામ બોલો લાઇ રામ’ થયા કરે. સ્મશાનમાં બાળવાની પણ જગા નહિ ! પરંતુ શહેરની સેવા સમિતિએ ખૂબ કમાલ કરી. મારી શાળાના હેડમાસ્ટર એ સેવા સમિતિના પ્રમુખ હતા. હું પણ એ સેવા સમિતિમાં પહેલેથી સ્વયંસેવક થયેલો હતો. ફિનાઈલ અને દવાઓની શીશીઓ તથા કામળા લઇને મહોલ્લે મહોલ્લે ફરવાનું કામ મને સોંપાયું હતું. બસ, સવારના છ થી રાતના દશ સુધી એજ કામ કે, મહોલ્લાઓમાં જવું, દીન-દુઃખી અને અનાથોને તથા રોગીઓને દવા આપવી, તેમની સફાઈ કરવી, ગટરો, ખાખોચીયાં, નાળાં અને જાળઓમાં ફિનાઈલ છાંટવું અને મચ્છર તથા માખીઓ પેદા ન થવા દેવાં. એ રીતે આજ એક મહોલ્લો તો કાલે બીજો. એમ રોજનો કાર્યક્રમ હતો.

એક દિવસ મને વિચાર આવ્યો કે “અમે શહેરમાં તો આમથી તેમ કર્યા કરીએ છીએ, દવા આપીએ છીએ, સફાઈ કરીએ છીએ; પરંતુ શહેરની બહાર, લગભગ જંગલમાં તથા ભાગ્યાં તૂટ્યાં ઘાસનાં ઝુપડાંમાં રહેનારા જે ભગીઓ અને અંત્યજને તેમનું શું થતું હશે ? તે બિચારાઓ ઉપર તો શું નું શુંય વીતતું હશે તેની કોને ખબર !” મેં મારો આ વિચાર પ્રમુખ સાહેબને જણાવ્યો અને કહ્યું કે—“કાલે આપણે અંત્યજોના મહોલ્લામાં ફરવા જવું જોઈએ. તેમના તરફ પણ આપણે ધ્યાન રાખવું જોઈએ.”

પ્રમુખ સાહેબે મોં મરડીને કહ્યું—“હું ખતાવું છું તેજ તમે કર્યા કરો, બીજી બાબતમાં માથું મારતા નહિ. તેઓ તો અંત્યજ છે, ભગવાનેજ તેમને અસ્પૃશ્ય બનાવ્યા છે; એટલે આપણે ત્યાં જવાની જરૂર નથી. આપણે તો તેમને અડકવું પણ જોઈએ નહિ તેઓ તેમના પૂર્વજ-મનાં ફળ ભોગવી રહ્યા છે. તમે આ ઝગડામાં પડતા નહિ. પહેલાં પોતાના પાડોશીઓનું શ. ૨૪

સંભાળો, પછી બીજી વાતો કરજો.”

પ્રમુખ સાહેબનાં આ વાક્યો મને સારાં લાગ્યાં નહિ. મેં જવાબ આપ્યો કે “આપણે તો સ્વયંસેવકો છીએ ને! આપણી આગળ સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યના ભેદ ન હોવા જોઈએ. આપણું તો કર્તવ્ય છે કે, સંકટના સમયમાં બંને વર્ગની સમભાવથી સેવા કરવી. આપણો ધર્મ તો પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવાનો છે, એટલે પછી આપણી આગળ સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્યનો પ્રશ્ન કેવો?”

“બસ, મને ઉપદેશ આપવાની જરૂર નથી. હું તમારાથી વધારે જાણું છું. કામ કરવું હોય તો હું કહું તેજ કરવું પડશે.” પ્રમુખ સાહેબ ચીઢાઈને બોલ્યા.

‘પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવાનો પ્રત્યેક સ્વયંસેવકનો ધર્મ છે’ એ દરેક સ્વયંસેવકે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું આદર્શ વાક્ય મારા અંતરમાં હવે એવા જોરથી ગુંજી ઉઠ્યું કે તેની અવગણના કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી. પ્રમુખ સાહેબની આવી આજ્ઞા પાળવાનું મારે માટે અશક્ય હતું. પેલા નિઃસહાય, દુઃખી અને તળચેલાં લાછળડેતોની કરુણ મૂર્તિઓ જાણે મને વારંવાર બોલાવી રહી હોય, એવું મને લાગ્યા કરતું હતું; એટલે તેજ વખતે મેં લેખિત રાજીનામું આપી દીધું!

(૩)

મારી પાસે દવા વગેરે ખરીદવા પૈસા તો હતા નહિ. ઘરમાં જે હોમિયોપથિક દવાઓની પેટી હતી તે એક હાથમાં લીધી, અને બીજા હાથમાં ફિનાઇલની શીશી લીધી. પછી બગલમાં બિસ્તરો ઉઠાવીને અંધારે અંધારે જાતોમાતો અંતરજોના મહોલ્લામાં પહોંચી ગયો! ગંદકીના ત્યાં પાર નહોતો. દુર્ગંધીથી તો તોબાહ! કહેવાની વાતજ નહિ. મારો સામાન એક ઝાડ નીચે મૂકીને તેમની પાસેથી પાવડો માગી લાવ્યો. સવારના આઠ વાગ્યાસુધીમાં તો આખો મહોલ્લો સાફ કરી દઇને ગંદકીવાળી જગાઓએ ફિનાઇલ છાંટ્યું.

એટલામાં કોઈ લોથતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. હું એ અવાજ તરફ ગયો.

એક ભાગી તૂટી ઘાસની ઝુંપડીમાં એક વૃદ્ધ મનુષ્ય જાગૃત તથા પિશાબથી સારી પેઠે ખરડાયેલી એક ચટાઈ ઉપર પડ્યો પડ્યો ખૂબ દુઃખી દશામાં તરફડીયાં મારતો હતો. એની સ્થિતિ મારાથી જોઈ શકાઈ નહિ. હું ઝુંપડીમાંથી બહાર આવ્યો. કૂવેથી એક ડોલ ભરી લાવ્યો. પાણી ગરમ કરી તે વૃદ્ધને કપડાથી સ્નાન કરાવ્યું, મકાન સાફ કર્યું અને મારો બિસ્તરો પાથરીને તેને સ્વાડ્યો. થોડી વાર પછી દવા આપી. દવાથી તેને કંઈક આરામ જણાયો.

રાત્રિ લગભગ દશ વાગ્યાસુધી હું એ વૃદ્ધ પાસે રહ્યો. કોણ જાણે શાથીયે મને તેનાથી દૂર થવાનું મનજ થતું નહોતું. જ્યારે રાત વધારે વીતી ગઈ ત્યારે તે વૃદ્ધ મારા તરફ જોઈને બોલ્યો—“એટા! તું કયાંથી આવ્યો છે? રાત બહુ વીતી ગઈ છે, હવે તારે ઘેર જા. આજ તે મારે માટે બહુ મહેનત લીધી છે. ભગવાન તારું ભલું કરે.”

મેં તેને પ્રણામ કર્યો અને જવાને તૈયાર થયો. પરંતુ આ શું? પિતાજી અને પ્રમુખ સાહેબ બંને મારી સામે ઉભા છે! મને જેતાંજ તેઓ બોલ્યા—“એટા! હું જૂલતો હતો. તું તો આદર્શ સ્વયંસેવક છે.” અને તેમણે મને જાતી સરસો ચાંપ્યો. હું બંનેને પગે પડ્યો. મારા આનંદનો પાર નહોતો.

રાત્રિ સ્વપ્નમાં મને જણાયું કે, હું લક્ષ્મીજીના બોળામાં બેઠો છું અને તેઓ મને-પેલી તે દિવસે લિખારણને આપી દીધેલી રૂપાની કલાઇઓના જેવી સોનાની કલાઇઓ પહેરાવતાં હતાં!

વળી મેં જોયું કે, ભગવાન નારાયણ મારા મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા મને કહે છે કે “એટા! પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવી એજ મનુષ્યનો સાચો ધર્મ છે.”

(‘ત્યાગબ્રૂમિ’માંથી શ્રી. માર્તંડ ઉપાધ્યાયના લેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૬૯-મૃત્યુના ભય વિષે એક ખ્રીસ્તી ગ્રંથકારનો મત

(“નવજીવન”ના એક અંકમાં લખનાર મહાત્મા ગાંધીજી)

જોકે આપણાં શાસ્ત્રોમાં મૃત્યુનો ભય મુદ્દલ ન રાખવાનું, મૃત્યુને મિત્રની જેમ ભેટવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે તોપણ મૃત્યુથી જેટલા આપણે ડરીએ છીએ તેટલે અંશે ખીજી પ્રજા નથી ડરતી એવી મારી માન્યતા મેં ‘નવજીવન’માં પ્રગટ કરેલી છે. આપણા દેશમાં આ સમય એવો છે કે જ્યારે મૃત્યુનો ભય સર્વથા છોડી દેવાની અતિ આવશ્યકતા છે. જો આપણે આ દેશને ગુલામીમાંથી છોડાવવા ઇચ્છતા હોઈએ, તો આપણે મૃત્યુની ભેટ ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક કરવાની શક્તિ કેળવવી જોઈએ. લોકી નામના ઇતિહાસકર્તાએ યુરોપીય નીતિનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેમાંથી મૃત્યુવિષેના કેટલાક ફકરાઓ કાકાસાહેબે તારવી કાઢ્યા છે તેમાંના એકનો છૂટો અનુવાદ નીચે આપું છું:—

“પૂર્વજોમાં મૃત્યુ પછી આત્માનું ભવિષ્ય શું હોય છે એને વિષે મતભેદ હતો; પણ મૃત્યુ એ આવશ્યક અને કુદરતી રીતે મળેલો આરામ છે, એને વિષે તે બધાનો એકમત હતો. તેઓ એમ માનતા હતા કે, મૃત્યુથી ભયભીત થવું એ એક પ્રકારનો રોગ છે. આ જ્ઞાનીઓ વળી એમ પણ કહેતા કે, મૃત્યુજ એક એવા પ્રકારની વસ્તુ છે કે જે વર્તમાનમાં આપણને દુઃખ દેવાને સર્વથા અસમર્થ છે; કેમકે આપણે જ્યાંલગી હયાત છીએ ત્યાંલગી મૃત્યુની હયાતી હોઈજ ન શકે. જેમ જ્વરાદિ ઉપાધિઓ જીવતાં આપણને દુઃખ દઈ શકે છે, તેમ મૃત્યુનો ક્લેશ હયાતીમાં હોઈજ ન શકે. જ્યાં મૃત્યુ છે ત્યાં આપણે નથી. કેટલાક એમ માને છે કે, જન્મ પછી મૃત્યુ આવે છે. આ ખોટી માન્યતા છે. મૃત્યુ જન્મ પહેલાં પણ હતું, એટલે મૃત્યુ અને જન્મ, જન્મ અને મૃત્યુ એ યુગલ હમેશને સાર કાયમની વસ્તુ છે. જે મીલુન્ટીને આપણે ઓલવી નાખીએ છીએ તે આપણે તેને પ્રગટાવી તેના પહેલાં જેવી હતી તેવી પાછી થઈ રહે છે. એજ પ્રમાણે મરણ પામેલ મનુષ્યને વિષે સમજી લેવું. મનુષ્ય પણ જન્મ્યા પહેલાં જેવો હતો તેવો મૃત્યુ પછી થઈ રહે. આસ્થિતિ દુઃખદાયક નથી, પણ સુખદાયક છે. એથી મૃત્યુ એ બધાં દુઃખોનું નિવારણ છે એમ સમજવું ઘટે છે. કાં તો મૃત્યુથી સુખમાં વૃદ્ધિ થાય છે અથવા તો દુઃખનો અંત તો આવેજ છે. મૃત્યુ ગુલામને બંધનમાંથી છોડાવે છે, જેલનો દરવાજો ખોલે છે, વેદનાઓને શાંત કરે છે, ગરીબના તરફડાટનો અંત લાવે છે; અરે, એ તો કુદરતે બક્ષેલી ઉત્તમ ભેટ છે. બધે એ મનુષ્યને સર્વથા ચિંતામુક્ત કરે છે; અને કદાચ એને આપણે દુઃખદાયક બતાવ સમજીએ તોપણ તેનો અર્થ એટલોજ નહિ કે, જે જનમવાટ આપણે ભોગવી લીધી તેનો અંત આવ્યો? મૃત્યુને આપણે ભેટવા તૈયાર થઈએ અથવા તેનાથી ભાગીએ તે એકે રીતે શાપ છે અથવા તો અપશુકન છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી; કેમકે પેલી મીલુન્ટીની માફક આપણે તો જેવા હતા તેવા થઈ રહેવાની વાત છે. એ તો આપણને બતાવતી વખતેજ કુદરતે આપણે સાર જે કાયદો ધડી મૂક્યો એ કાયદાને અનુસરવાની વાત થઈ. તેથી ડરવું શું?”

આ લેખમાંથી ખીજો ઉતારો આ છે:—

“જ્ઞાતી સૉક્રેટિસ કહે છે કે, મૃત્યુ એ કાં તો જીવનનો અંત આણે છે, અથવા આત્માને શરીરના પંજમાંથી છોડાવે છે. પહેલી સ્થિતિ ખરી હોય તોય એ સુખદ તો છેજ, અને ખીજી સ્થિતિ ખરી હોય તો એ સુખની પરિસીમા છે. એપિક્યુરસે કહ્યું છે: ‘મૃત્યુને વિષે તમે બેફિકર થવાની ટેવ પાડો; કેમકે સારું અને નરસું એ માનસિક વૃત્તિ છે, અને મૃત્યુ એ વૃત્તિનો અંત છે.’ સિસરો કહે છે: ‘કાં તો મૃત્યુ પછી આત્મા રહે, અથવા મૃત્યુની સાથે તેનોય અંત છે. જો મૃત્યુ પછી આત્મા રહેતો હોય તો એ સુખી છે. જો તેનો નાશ થતો હોય, તો એ દુઃખી છે. એમ કહેવું એ તો મૂર્ખાઈનું વચન છે; કેમકે જોનો નાશ થયો છે તેને દુઃખનું જ્ઞાન કે બાન ક્યાંથી હોય?’ સેનેકા કહે છે: ‘જો મનુષ્યોને મૃત્યુ પછી લાગણીઓ રહેતી હોય તો તે મૃત્યુ થતાં જોલખાનામાંથી છૂટ્યો ગણાય; અને છૂટો થઈને એ ઉંચો રહી શરીરધારી મનુષ્યોનાં કૃત્યો નિ-

હાજે છે, પોતાના પગ તળેની ચાલી રહેલી લીલા જોયા કરે છે; અને જે વસ્તુઓ મૃત્યુ પહેલાં સમજવી તેને સાર મુશ્કેલ હતી તે હવે સમજતો થાય છે. ત્યારે આમ જે સુખી છે, તેને સાર હું શોક કેમ કરું? એના નશીબને હું જો રહું તો જે સુખી છે એનો દ્વેષ કરું છું એમ ગણાય. અને જે એમ માનીએ કે, મૃત્યુ પછી કંઈ અવશેષ છેજ નહિ, તો એવી સ્થિતિનો શોક કરવો એ ગાંડપણ નહિ તો બીજું શું કહેવાય?”

આ ઉતારાઓમાંથી આપણે બીજો કંઈ પણ સાર ન જોઈ શકીએ, તોપણ પશ્ચિમમાં થયેલા મહાન પુરુષોએ મોતને એક સુંદર સ્થિતિતરીકે વર્ણવેલ છે એનો વિચાર કરીને આપણે મોતનો ભય છોડવાની ટેવ તો પાડવીજ ઘટે છે. અને જરા ઉંડા ઉતરીને વિચારીએ તો આટલો સાર તો આપણે કાઢી પણ શકીએ છીએ કે, ત્રિયજનનાં મૃત્યુ થાય છે ત્યારે તેમની આપણે કલ્પેલી કે ખરી અવશ્યતાને રડતા નથી, પણ આપણે આપણા સ્વાર્થને રડીએ છીએ. બાળક કે છુટ્ટા ગમે તેવું મૃત્યુ થાય તેમાં રડવાનું કારણ તો એજ હોઈ શકે ના કે આપણને તેનો સહવાસ નહિ મળે, અથવા તેની સેવા નહિ મળે! એટલા બધા સ્વાર્થને વશ આપણે કેમ રડીએ?

૧૭૦-“લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો !

(“યુજરાતી”માં લેખક:-ખત્રી અપ્પા મોહનદાસ જીસણ “નયન”)

(હરિગીત છંદ)

નિજ વતનના જતને સદા, તન મન ધને પરિશ્રમ કર્યો;	
પ્રેમી અટલ રણધીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૧
નિજ દેશના ઉદ્ધારમાં, તદલીન જે પ્રતિપણ રહ્યો;	
સ્વાતંત્ર્ય-આહુત વીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૨
કારાગૃહે કષો સહ્યાં, પરવાંતજ નિજ સુખ તણી;	
ટેટી પ્રબળ બળવીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૩
ચળવળ કરી, બહુ બળ ધરી, પણ પૂર્ણ નવ બાજી થઈ;	
આશાસહિત ગંભીર “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૪
શસ્ત્રો રહિત, ડર વિણ લડ્યો, સ્વાતંત્ર્યના સમરાંગણે;	
સાચો અડગ શુરવીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૫
તુજ શોકમાં રડતાં સહુ, વળી તિમિર પ્રસર્યું નભ વિષે;	
જગ-દશ્ય સૌ અસ્થિર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૬
તુજ વિરહમાં ભૂમિકા તણી, સહુ સંતતિ અતિશય રડે;	
દૃઢ્યો બન્યાં અસ્થિર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૭
અણુમૂલ અતુલ શિખ પાઠ તું, સ્વાતંત્ર્યનો શીખવી ગયો;	
અમ દિલવિયોગી તીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૮
“પંજાબનો નરકસરી,” રે ! પુનરપિ મળશે નહિ;	
કેવાં બન્યાં? તકદીર ! “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૯
ભારતતતુજ ! નિદ્રા તજો, યત્ને સુસંપે સહુ ધસો;	
અમ “નયન” કેડું હીર, “લજપતરાય” સ્વર્ગે સંચર્યો.	૧૦

૧૭૧-જગતને ધુજાવનાર મહાન નેપોલિયન અંધારામાં રહેલી કેટલીક હકીકત

નેપોલિયનની રાજ્યવ્યવસ્થાને આધુનિક ઇતિહાસવેત્તાઓએ હજુ સ્પર્શ નથી કર્યો એવું વિધાન એક વિદ્વાને ૨૮ વર્ષ ઉપર કરેલું. એ પછી તે એ ક્ષેત્રમાં થોડું કામ થયું છે, પણ હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. એ કામને અંતે જગતને ઘણો લાભ થશે. વેટીકન પુસ્તકાલયે નેપોલિયનના પત્રો મેળવ્યા છે; પરંતુ હું બાહ્ય હું ત્યાં સુધી હજુ એ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા નથી. નેપોલિયને ટસ્કનીનું રાજ્ય ચલાવ્યું હતું; એ કારભારને લગતા કાગળો હજુ અણઅડક્યા પડ્યા છે. નેપલ્સ, મીલાન, વેનિસ વગેરે સ્થળે નેપોલિયનના ઇતિહાસને અજવાળનારાં રત્નો પડ્યાં હશે; એના ઉપર ચટ્ટેલી રજ કાંઈ ખંખેરે ત્યારની વાત ત્યારે. નેપોલિયને ઇટલીનું રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યું હતું એ આખો વિષય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યનો છે. કોઈ મહાન ઇતિહાસકર્તા પોતાની શુદ્ધિના બહુ સ્પર્શથી એને સજીવન કરે એમ આપણે ઇચ્છીએ.

મારું વિદ્યાર્થીજીવન મેં પારિસમાં ગાળ્યું હતું. ત્યાં મને એક જાણનો બેટો થયો. એના પિતાએ નેપોલિયનના લશ્કરમાં સિપાઈગીરી કરી હતી. આ માણસ જ્યારે નેપોલિયનની કથા વાંચતો ત્યારે તેનું હૈયું ભરાઈ આવતું અને તેનાં અશ્રુ ગાલની કરચલીમાં વહેતાં, એનું વૃદ્ધ શરીર આવેશથી કંપી ઉઠતું.

માસ્કોનાં સંસ્મરણો

મારા એ વૃદ્ધ મિત્રને પોતાના બાળપણના અનુભવની કથા કહેવાનું બહુ ગમતું. પોતાને નેપોલિયનની કથા સાથે તથા માસ્કોના યુદ્ધ સાથે સંબંધ છે એ વિચારથી એનું હૃદય દૂલાતું. પોતાના પિતા તથા ભૂતકાળની કરુણ કથાના ઇતિહાસનાં ચિત્ર એની અંતરદૃષ્ટિ નીહાળતી અને તે સાથે એ વૃદ્ધને એક પ્રકારનું જોમ ચડતું. પૂર્વની રમરણસૃષ્ટિને જાગ્રત કરતો કરતો એ કોઈ વાર મદિરાનો પ્યાલો પીતો, કોઈ વાર એકાદ સીગારેટ પીતો અને કંઈ કંઈ બુસ્સાનાં ઉભરા અનુભવતો.

નેપોલિયનની કથામાંથી લોકોનો રસ એસરી ગયો હોય એવું હજુ તો નથી જણાતું. હમણાંજ નેપોલિયનવિષે બે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે; એક જર્મનીમાં અને બીજું રશિયામાં. જર્મન પુસ્તક પ્રખ્યાત લેખકની કલમથી લખાયું છે, પણ નાયકને મુખેજ એની જીવનકથા કહેવાડવાની કળા એ લેખકની પોતાની નથી. મીં જોન્સ્ટન નામના અમેરિકન વિદ્વાને ‘ધી કોર્સિકન’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં એજ કલાનો એણે ઉપયોગ કર્યો છે; છતાં એ પુસ્તક લોકપ્રિય નથી થઈ શક્યું, એ નવાઈ જેવું છે. નેપોલિયનના જીવનનો નમુનેદાર અભ્યાસ જેવો આ પુસ્તકમાં મળે છે તેવો બીજો ભાગ્યેજ મળી શકશે; પણ એમાં ચિત્રો નથી મૂક્યાં, એ એનો દોષ છે. જર્મન લેખકનું પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ ચઢીઆતું છે. એમાં ઘણાં સુંદર ચિત્રો છે. બાકી અનેક દૃષ્ટિએ મીં જોન્સ્ટનનું ‘ધી કોર્સિકન’ ચઢી જાય છે એમાં શક નથી.

પરંતુ રશિયામાં બહાર પડેલું પુસ્તક તો જૂદીજ ભાવનું છે, એના લેખકની દૃષ્ટિજ જૂદી છે. એ લેખકનું નામ મેરેકાવેસ્કી છે. એ તો નેપોલિયનના આત્માસંબંધીજ વિચાર કરવા ઇચ્છે છે. જગતે નેપોલિયનના આત્માનો વિચારજ નથી કર્યો, એમ એ કહે છે. જર્મન કવિ ગેટેને નેપોલિયનના આત્માનું દર્શન થઈ શક્યું હતું. ગેટે કહેતો—“નેપોલિયનનું જીવન એટલે કોઈ દેવાંશી વ્યક્તિનું વિરાટ પગલું. એની આંતરદૃષ્ટિ સદા ખુલ્લીજ રહેતી. એના જેવું બાવી ભૂતકાળમાં કોઈનું નથી થયું અને ભવિષ્યમાં કોઈનું નહિ થાય.”

મીં લીઓન ખોસેય નામનો એક બીજો મહાશુદ્ધિશાળી લેખક છે એમ આપણે રશિયન લેખક જણાવે છે. ટાઈસ્ટોય અને કાર્લાઈલ જેવા નેપોલિયનના વિરોધી લેખકોનું કોઈ સાંભળતું નથી. મેરેકાવેસ્કી નેપોલિયન વિષે જે કહે છે તે બધો રાજનૈતિક પ્રભાવ છે, એમ દુકામાં કહી

શકાય. નેપોલિયનના જીવનનો એનો અભ્યાસ સુંદર છે અને પોતાના એ સુંદર અભ્યાસનો એ સુંદર ઉપયોગ પણ કરે છે; પણ એની પ્રકૃતિ કંઈ એવી છે કે એ ઇતિહાસને શુદ્ધ દૃષ્ટિએ જોઈ શકતોજ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મની દૃષ્ટિ મનુષ્યના આત્મામાં જે જાતની અગમ્યતા જુએ છે તેજ જાતની અગમ્યતા નેપોલિયનની કથામાં છે, એમ એ માને છે; અને કહે છે કે, નેપોલિયનના આત્માને પામવા માટે પ્રજાના આત્માને પામવો એજ રસ્તો છે.

પરંતુ નેપોલિયન વાસ્તવિક રીતે જેવો હતો તેવોજ પ્રજા એને જોઈ શકી હોય એ વાત શંકાભરેલી છે. આ શંકા મેરેકાવેસ્કોને થતી નથી, તેથી નેપોલિયનની પ્રશંસા કરવામાં એ વિવેકની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી નાખે છે.

દરેક યુગ, દરેક પ્રજા, દરેક લેખક નેપોલિયનના ચારિત્ર્યનું મૂલ્ય જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ આંકે છે. લેન્કે, ટેન, મેસોન અને લડવીગ આ બધા નેપોલિયન વિષે જૂદું જૂદું કહે છે. રશિયામાં જ્યારે ‘બોલશેવિક્ઝ’ વિજયી થયું છે ત્યારે રશિયાનો સાક્ષર મેરેકાવેસ્કો પણ એક ભિન્ન દૃષ્ટિ રજૂ કરી રહ્યો છે.

આ પુસ્તકનો વિચાર કરતી વખતે એના લેખકના પ્રજાત્વની પણ આપણે ગણતરી કરવાની છે. રશિયાના તાજેતરના ઇતિહાસના રંગનો પાસ આ પુસ્તકને પાને પાને બેઠો છે. નેપોલિયને આંખોએ જોયેલાં કહેલું કે, હું તો રશિયાની ગુલામી નાશ કરી નાખું. મેરેકાવેસ્કો કહે છે કે, જો નેપોલિયને રશિયાની ગુલામીને નાશ કરી હોત તો રશિયાને જે નરકયાતના આ યુગમાં સહેલી પડી તે ન સહેલી પડત. મેરેકાવેસ્કો માને છે કે, દ્રૌપદી વિપ્લવને નેપોલિયને નિયમમાં રાખ્યો હતો અને યૂરોપનાં રાજસૂત્રને એણે એવું સંગઠિત કર્યું હતું કે પાછળથી અરાજકતાનાં ઉગ્ર બળો એને ભેદી શકે નહિ.

યૂરોપની બીજી પ્રજાને જે નથી દેખાયું તે અત્યારે રશિયન પ્રજા નિહાળી રહી છે. આપણા કરતાં ઘણી ઉચ્ચ કોટીનો એક ધોડેરવાર પશ્ચિમના પર્વતોને વિંધી રહ્યો છે. એની શ્યામ મૂર્તિ સળગતા આકાશથી એને જૂદો પાડે છે. દરેક જંજીર એને ઓળખી કાઢી શકે. એણે કવચ પહેર્યું છે, એના માથાપર ટોપ છે, એના ઘોડાની ગતિ ધીમી છે; આઘે આઘે પૂર્વ દિશામાં એની સ્થિર આંખો કંઈક નિહાળી રહી છે; અને એની ચક્રમકતી તલવાર ચોટી કરી રહી છે. એ શેની ચોટી કરી રહી છે? કોના ઉપર ચોટી કરે છે? યૂરોપીયનો એ નહિ સમજે, પણ રશિયનો એ સમજે છે. એ પવિત્ર યૂરોપની ચોટી કરી રહ્યો છે કે યુદ્ધરાક્ષસ એને પોતાનો ભક્ષ ન બનાવે.

આમ છતાં મેરેકાવેસ્કોનો નેપોલિયન વિષેનો અભિપ્રાય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોથી બહુ ભિન્ન નથી.

નેપોલિયનની બુદ્ધિ, પ્રકૃતિ, ચારિત્ર્ય, એનું પ્રભાવશાળી સેનાધિપતિત્વ, એની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ, કાર્યશક્તિ અને ગ્રાહક શક્તિ તથા આદર્શ હેતુઓ સિદ્ધ કરવાની એની અશક્તિ વગેરેનું એણે જે બ્યાન કર્યું છે તે સાધાર અને ન્યાયયુક્ત છે.

મેરેકાવેસ્કો કહે છે કે, નેપોલિયન એક અણુછોડ્યો કોપડો છે. અમે આ વિધાનને મળતા થતા નથી. અમારે મતે તો નેપોલિયન જેવું સારી પેઠે સમજાયેલું પાત્ર ઇતિહાસનાં પાનાંઓમાં ભાગ્યે મળશે. આપણે પરસ્પર અગમ્ય હોષ્ટએ છીએ, એ રીતે નેપોલિયન અગમ્ય રહ્યો એ સાચી વાત છે. પણ જીવતાં નેપોલિયન અગમ્ય હતો, મૃત્યુ પછી એ વધારે અગમ્ય બન્યો છે; એ મેરેકાવેસ્કોની માન્યતા બ્રમણાયુક્ત છે. મેરેકાવેસ્કો, નેપોલિયનને સારી પેઠે સમજે છે એ સાચું છે; પરંતુ નેપોલિયનને સમજનારા બીજા નથી પડ્યા એમ નથી.

નેપોલિયનની યુદ્ધનીતિથી ફ્રાંસે બેલજીયમ બોયું, હાઈનની સરહદનો મુલક ગુમાવ્યો, અધુરામાં પૂરું વળી અભિલાષથી ઉછળતા ૨૦ લાખ યુવકોનો એણે યુદ્ધમાં ભોગ આપ્યો અને કાયમની ગરીબીને ફ્રાન્સમાં નોતરી. આ બધાં પરિણામો નેપોલિયનની શક્તિમાં રહેલી કાંઈ મોટી ઉણપને આભારી છે, એ વાત મેરેકાવેસ્કોના જેવા વલણના લેખકો વિસરી જાય છે.

નેપોલિયનની તુટિઓ

નેપોલિયનની મોટી ખામી તો એ કે, ફ્રાન્સ સિવાય બીજા દેશોની રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ કરવી તે એ નહોતો જાણતો. ફ્રાન્સમાં કરેલી એની વ્યવસ્થા ખરેખર અદ્ભુત હતી. ફ્રાન્સપૂરતી એની દેશકાળની માહિતી વિસ્મય પમાડે એવી હતી; ધાર્મિક અધડા એણે પતાવ્યા; ખેડુતોને એણે શાંત કર્યા, કાયદાને એણે નિશ્ચિત રૂપ આપ્યું; અને પોતાની પાછળ એક નમુનેદાર રાજ્યબંધારણ મૂકી ગયો, કે જે બંધારણને હજી કાળના હાથનાં ધાબાં નથી લાગ્યાં.

પણ ફ્રાન્સની બહાર એણે શું કર્યું? નૌકાશાસ્ત્રનું એનું જ્ઞાન કેટલું ખામીભરેલું?

ઇંગ્લંડ, સ્પેન અને રશિયાના પ્રજાતંત્રવિષે એની ગણતરી અધુરી હતી. પોતે ઇટાલિયન છતાં પોપ સાથે અધડયો. એની જીલ્મી રાજ્યપદ્ધતિના પ્રત્યાઘાતરૂપે પુશિયાનો જન્મ થયો. વોટરલમાં એ હાર્યો તે વરસાદને લીધે નહિ; પણ પેનીનસ્યુલર યુદ્ધના બોધપાઠનો એણે ઉપયોગ ન કર્યો તેને લીધે. કોઇ માનસશાસ્ત્રી આ ટીકાને અસંબદ્ધ ગણશે; પણ નેપોલિયનની રાજદ્વારી મહત્તાનું માપ કાઢવા માટે આ બધી વસ્તુનો વિચાર આવશ્યક છે.

નેપોલિયનના આત્મવૃત્તાંતનું એક પાત્ર

“હું નાનો હતો ત્યારે ખૂબ જીલ્મી હતો. મને કશાનોય ભય ન મળે. હું કંઈક બાળાનો અને તોફાની હતો. કોઈ મને ડરાવી ન શકતું. કોઈને લાત મારું, કોઈને ઉઝરડા ભરું; છેવટે બધાં મારાથી ત્રાસવા લાગ્યાં. સૌથી વધારે મારા ભાઈ જોસફને સહન કરવું પડતું. હું એને મારી લેતો. મારો માર ખાવા છતાં મારી ખાનો ઠપકો પણ એનેજ ખાવાનો રહેતો. હું ભારે લુચ્ચો હતો. માર મારીને એકદમ બા પાસે જોસફ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા હાજર થઈ જતો. હું જો કે જંગલી અને છૂટો થઈ ગયો હતો તોપણ મારી ખાની આજુ હું માનતો. મને કોઈ જાતનો વિજય મળ્યો હોય અથવા હું કોઈનું કલ્યાણ કરી શક્યો હોઉં તો તેના યશ મારી માતાના સદ્ગુણો અને ઉંચા સિદ્ધાંતોને ઘટે છે. હું નિઃશંક માતૃ હું કે, બાળકના ભવિષ્યની વિધાત્રી એની માતા છે.”

“પોતાની માતૃભૂમિ દરેકને પ્રિય હોય છે. મને પણ કોર્સિકા અત્યંત પ્રિય છે. મારી માતૃભૂમિ, હું બંધનમાં એની રજની સુગંધ ઉપરથી વર્તી કાઢું. એનાં સંસ્મરણો આજે મને મુગ્ધ કરે છે; અને મને ભ્રમણા થઈ આવે છે કે, મારી માતૃભૂમિમાં અત્યારે હું મારું બાલપણ ખેંચી રહ્યો છું.”

નેપોલિયન જ્યારે સેન્ટ હેલીનામાં કેદી હતો તે વખતે તેના અંતરમાં ઉડેલાં આ એનાં બાલપણનાં સંસ્મરણો છે. અસંખ્ય પુસ્તકોએ નેપોલિયનના જીવન ઉપર જે પ્રકાશ નથી પાડ્યો તે પ્રકાશ આ થોડા શબ્દો પાડી શકે છે.

(તા. ૨-૩-૧૮૨૬ના દૈનિક “હિન્ડુસ્તાન”માં લેખક:—રાષ્ટ્ર ઓન. એચ. એ. એલ. શીશર)

૧૭૨-ચામડી મારફતે જોવા વિષે

ફ્રાન્સના એક પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક ‘જન લેવેડી’એ સાંભળ્યું હતું કે, કોઈ કોઈ પુરુષ યા સ્ત્રી તેમની આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ જોઈ શકે છે; પરંતુ તેણે જેટલી જેટલી પરીક્ષાઓ કરી તે સૌમાં તે અસંદેહ થયો—અર્થાત્ તેને એક પણ એવો પુરુષ કે સ્ત્રી ન મળી કે જે તેની આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ જોઈ શકતી હોય.

તેથી જ્યારે તેણે વર્તમાનપત્રોમાં પેરીસની એક સ્ત્રી વિષે વાંચ્યું કે, તે આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ પોતાની ચામડીથી જોઈ શકે છે, સારે તેને વિશ્વાસ ન આવ્યો. ડૉક્ટરોએ પણ તે સ્ત્રીની પરીક્ષા કરી અને તેમણે પણ જણાવ્યું કે, ખરેખર તે સ્ત્રી આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ જોઈ શકે છે. ‘લેવેડી’એ પોતે તે સ્ત્રીની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા જણાવી અને તેને રજા પણ મળી.

તેણે તે સ્ત્રીની આંખોને ધણી સાવધાનીથી બાંધી. લાંબા પછી તે એક અધારા ઓરડામાં ગયો અને એક પુસ્તકની વચમાંથી એક પાત્ર ફાડી લીધું. તેણે પોતે પણ તે પાત્ર જોયું નહિ; કારણ

કે એમ કરવાથી તેને લય હતો કે, ક્યાંક તે સ્ત્રી 'ટલીપથી' (કાંધના મનોગત ભાવો કહી આપવાની વિદ્યા) દ્વારા તે પાનાંના વિષયને જાણી ન જાય. આ પ્રમાણે તેણે તે પાનાંને તે સ્ત્રીની સામે રાખીને પૂછ્યું “તમે શું જુઓ છો?”

તેણે જવાબ આપ્યો “કાંધ એક પુસ્તકનું એક પાનું” અને તેણે તે પાનાનું બધું લખાણ કહી આપ્યું!

‘લેવેડી’એ પાનાં તરફ જોયું. પેલી સ્ત્રીએ જે કાંધ કહ્યું હતું તે બરાબર હતું. ત્યાર પછી તેણે લાકડાની એક પેટીમાં ગંજીકાનું એક પાનું એવી રીતે મૂક્યું, કે જેથી આપું પાનું ન દેખાતાં, ફક્ત ખૂણાપરનો નંબર જ દેખાય. ત્યાર પછી તે સ્ત્રીને પૂછ્યું, અને તેણે બરાબર કહી આપ્યું કે તે પાનું ચોકડના દરવાજાનું હતું.

ત્યાર પછી લેવેડીએ દક્ષિણ ફ્રાંસના ‘ને’ શહેરની બીજી ત્રણ છોકરીઓની પરીક્ષા કરી. લેવેડીએ જોયું કે, આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ તેઓ પુસ્તકો વાંચી શકે છે, સોયના નાકામાં દોરો પરાવી શકે છે અને કાંધ પણ ચીજનો રંગ ઓળખી શકે છે.

એમ કેમ થાય છે? તેની લેવેડીને ચોક્કસ ખબર નથી; પણ તે અનુમાન કરે છે કે, આંખની પાસેજ કપાળ છે; અને તેથી તેમાં પણ જોવાની સૂક્ષ્મ શક્તિ છે.

જે છોકરીઓની પરીક્ષાઓ કરવામાં આવી હતી, તેમને ચીજો ઓળખવામાં વખત લાગતો હતો તથા અલંબિત ધ્યાનમગ્નતાની પણ જરૂર પડતી હતી. બધું કામ મગજ મારફતે જ થતું હતું. આથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે, ચામડીમાં પણ જોવાની શક્તિ વિદ્યમાન છે !

૧૭૩-લીલાં ફઝોને સુરક્ષિત રાખવા વિષે

‘સેન-ફ્રેન્સિસ્કો’માં એડવર્ડ મિલેની નામનો એક માણસ રહે છે. તેણે ૧૭ વર્ષોના નિરંતર પરિશ્રમ તથા ૯૮૭ વખતની નિષ્ફળતા પછી, એક એવી પદ્ધતિ કાઢી છે, કે જેથી ફળ-ફલ, માંસ, માછલી ઇંડાંઓ વગેરે મહીનાઓ સુધી સુરક્ષિત રહી શકે છે !

તેની શોધની, ૧૭ વર્ષ પહેલાં, મિલેની ફળોનો ધંધો કરતો હતો. તે વખતે તેનાં ઘણાં ફળો સડીને ખરાબ થઈ જતાં હતાં. તેને જે નફો થતો તે ફળો સડી જવાથી તથા જતો હતો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ફળોને કેવી રીતે સડતાં બચાવાય? તે પાછા વિચારતો માણસ હતો. એક વિચાર પાર પાડ્યા વિના તેને છોડેજ નહિ. નિષ્ફળતા ઉપર નિષ્ફળતા તેનો વિચાર પાર પાડવામાં મુશ્કેલી નાખવા લાગી; પરંતુ તે પણ માથાનો નીકળ્યો. તેણે આખરે એક રીત શોધીજ કાઢી.

ફળો વગેરેને સુરક્ષિત રાખવાની રીત ઘણીજ સહેલી છે. જે પદાર્થોને સડતાં બચાવવાં હોય, તેમને જૂદા જૂદા કાગળમાં વિંટાળવામાં આવે છે અને ટીન અથવા બીજી કોઈ ધાતુના ડબ્બામાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે છે. તે બધા ઉપર એક મોટો ચીકણો અને પુષ્કળ કાણું-વાળો કાગળ ઢાંકવામાં આવે છે. આ કાગળની ઉપર એક ખાસ જાતના મિશ્રિત દ્રવ પદાર્થ (સોલ્યુશન)માં ડૂબાવેલો, લાકડાનો એક ટુકડો મૂકીને તેને આગ લગાડવામાં આવે છે. લાકડું બળવા લાગે છે અને તેના બળવામાં ડબ્બાની અંદરની હવાનો બધો ઓક્સિજન ખપી જાય છે; અને તેની જગ્યાએ, જે બીજો ગેસ ઉત્પન્ન થાય છે તે અને હવાનો બાકી નૈદ્રોજન રહી જાય છે. તેમનાથી કોઈ પદાર્થ બગડતા નથી. તેજ વખતે ડબ્બાનું ઢાંકણું, અંદર હવા દાખલ ન થાય તેવી રીતે બંધ કરી દેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે સુરક્ષિત ફળો ત્રણ ત્રણ મહિનાઓ સુધી તાજાં રહે છે.

હા, ઉપર કહેલ સોલ્યુશન શું છે અને તેના બળવાથી કયો ગેસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેની બીજી કોઈ ખબર નથી; કારણ કે મિલેનીએ એ બધું ગુપ્ત રાખ્યું છે.

(તા. ૩૦-૧૨-૧૯૨૮ ના “વીસમી સદી”માં લેખક:- રા. મકનદાસ હરજીવનદાસ મહેતા.)

૧૭૪-સાધુ ટી૦ એલ૦ વસ્વાની

સિંધ-પ્રાંત ભારત કે પશ્ચિમ મેં એક પિછડા હુઆ ભાગ કહા જતા હૈ. દેશ કે મધ્ય-ભાગ સે કુછ હટા હોને કે કારણ તથા ખીચ મેં મરુભૂમિ કે પડ જાને સે હમ લોગોં કે ઇસ પ્રાંત કે વિષય મેં બહુત કમ જાનકારી હૈ; પર સિંધ કા હૃદય ઇતના ઊસર નહીં જિતની ઉસકી ભૂમિ હૈ. પંદ્રહવીં શતાબ્દી મેં ભારત મેં ચાર બડે સંતો ને જન્મ લિયા. પંચમ મેં નાનક, મહારાષ્ટ્ર મેં તુકારામ તથા પૂર્વ-અંગાલ મેં ચૈતન્ય ને પ્રકટ હો કર ધર્મ ઔર ભક્તિ-માર્ગ કા પ્રચાર કિયા. ઇસી સમય સિંધ મેં બી એક બડે સુપ્રી મહાત્મા ને જન્મ લિયા. ઉનકા નામ શાહ લતીફ થા. ઉનકી કવિતા ઔર ભક્તિ પ્રથમ શ્રેણી કી થી. શાહ લતીફ કા નામ ઇસ તરફ બહુત કમ લોગ જાનતે હૈં; કયોંકિ હમારા જ્ઞાન સિંધ કે બારે મેં બહુત અધૂરા હૈ. શાહ લતીફ કે રાષ્ટ્રીય કવિ માનના ચાહિયે. ઉનકી એક યહ પંક્તિ બહુત પ્રસિદ્ધ હૈ-

ઉમર વતન પંહજો ખિસારન દુખડયો.

અર્થાત્ હે ઉમર! વતન કા ભૂલના બહુત મુશ્કિલ હૈ. શાહ લતીફ કે આદે સ્વામી સચલ ઔર દલપત આદિ ઉત્તમ રત્ન સિંધ મેં ઉત્પન્ન હુએ. ઇસી ભૂલે હુએ સિંધ ને યુવક ભારત કે શક્તિ કા સંદેશ સુનાનેવાલે સાધુ વસ્વાની કે જન્મ દિયા હૈ.

વસુ એક ગોત્ર કા નામ હૈ. ઉસીમેં સિંધી ભાષા કા ‘આની’ પ્રત્યય લગાને સે વસ્વાની બનતા હૈ. વસ્વાનીજી કે વિષય મેં અહીં તક સંસાર કે સિવા ઉનકે વિચારોં કે ઔર કુછ જ્ઞાત નહીં હૈ. સાધુજી આત્મચરિત લિખના યા ચિત્ર ઉતરવાના અભારતીય પ્રથા સમજતે હૈં. ઉનકે મત મેં યાજ્ઞવલ્કય કી જીવનકથા જગત કે લિયે મહત્ત્વ કી નહીં, ઉનકે વિચારોં કા હી શાશ્વત મૂલ્ય હૈ. વિચાર બી ભગવાન કી પ્રેરણા સે ઉનકે સૂર સે નિકલને લગતે હૈં. ઉન પર વસ્વાની કી દેહ કા કુછ સ્વત્વ યા અપનાપન નહીં હૈ. સત્ય વિચાર અજર-અમર હૈં, વે સખડે હં.

સાધુજી કી આયુ લગભગ પચાસ વર્ષ કી હોગી. ઉન્હોંને ત્યાગ ઔર તપ કે મહત્ત્વ કે અપને જીવન કે શુરુ મેં હી સમજ લિયા થા. બ્રહ્મચર્ય ઔર તપસ્યા ઉનકા સ્વભાવ હી બન ગયે હૈં. ઉનકે મુખ પર અપૂર્વ તેજ જલકતા રહતા હૈ. ઉનકા કદ પૂરા ઔર દેહ સુંદર બની હુઇ હૈ. રંગ ચમકતા હુઆ નેત્રોં કે તૃપ્તિકર હૈ. કેશ કુછ કુંચિત હૈ, મુખ પર સદા હાસ્ય કી રેખા દિખાઇ પડતી હૈ; નેત્રોં સે ક્રૂટતોં હુઇ જ્યોતિ નિકલતી રહતી હૈ. દો હી ચાર મિનટ કે સંમિલન સે વે કિસી બી આગંતુક કે અપની વિનય ઔર મીઠી વાણી સે મોહ લેતે હૈં.

સાધુજી કે સાથ કુછ દિન રાજપુર-શક્તિ-આશ્રમ મેં રહને કા મુજે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હુઆ. જિતના ઉનકે સંયમી જીવન સે મેરા પરિચય બઢા, મૈને ઉસે ઉતના હી ખરા ઔર ઉજ્જવલ પાયા. તપસ્યા ઉનકે જીવન કા મૂલ-મંત્ર હૈ; પરંતુ ઉનકા બાર બાર યહી ઉપદેશ થા કિ ફારી તપસ્યા બિના પ્રેમ કે અલંકાર કે ઉત્પન્ન કરતી હૈ. તપ ઔર સંયમ જખ નિરૂદ્ધિ હોતે હૈં તખ ઉનકે કરનેવાલે મેં અભિમાન ઉત્પન્ન હોતા હૈ. જખ તપ કે સાથ પ્રેમ મિલા રહતા હૈ તખ મનુષ્ય સખકે સાથ વિનય ઔર શીલ કા ભાવ રખેતા હૈ. ઇસ લિયે વિનય વસ્વાનીજી કી દ્વસરી વિશેષતા હૈ. કેઈ બી ઉનસે મિલ કર ઉનકી વિનય પર મુગ્ધ હુએ બિના નહીં રહ સકતા. એક બાર આશ્રમ મેં સાધુજી કે આને સે પહલે એક આશ્રમવાસી ને સાત દિન તક ઉપવાસ કિયા. જ્યોં હી સાધુજી સે ઉસકા સાક્ષાત્કાર કરાયા ગયા, વે આનંદ સે ઉસકે ચંચોં પર ગિર ગયે. આત્મ-વિસ્મૃતિ કી વસ્વાનીજી મેં હદ હૈ. જીજ્ઞાષ કે મહીને મેં આશ્રમ મેં અલીગઢ-યુનિ-વર્સિટી કે એક મુસલમાન પ્રૉફેસર આયે. હિંદુ કહાર ને કહા બર્તન ફેસે માંજૂ ? સાધુજી કે યહ પતા ચલા, આપ અપને હાથ સે ઉસકે જૂઠે બર્તન સાફ કરને લગે. લડકોં ને યહ દેખ કર કહા કિ બર્તન હર્મોં સાફ કર લેગે; પર ત્યાગી ફકીર ને કહા:-‘નહીં, તુમહારે માતા-પિતા હૈં. ઉન્હોં ઇસમેં આપતિ હો સકતી હૈ; મેરે કોન હૈ જિસકી જાત-પાંત બિચડને કા ભય હો ?’

तुलसीदासजी की इस पंक्ति से भाव कितना भिन्नता है—

काछू की भेरी सों भेरा ना ज्याहण, काछू की जति भिगारी न सोढे.

साधुजी नित्य उा अने के करीय ठं जते हैं; उस समय उनके पास कोछ नहीं रहता, इस लिये उनके अनाये हुअे सिंधी बजन हमारे हिसाय से जो जते हैं. वे नित्य एक बजन नया बना कर गाते हैं. उसे वे पुष्प की तरह अपने प्रभु के चरणों में अर्पण कर देते हैं. सर, तुलसी और भीरां के गीतों की तरह ये पद्य भी—लक्ति के आवेश और तन्मयता की दशा में जनते हैं; साधुजी के सर्वोत्तम विचार उन्हीं में ग्रथे रहते हैं. गाने के पीछे गाने-वाला स्वयं उन्हें भूत जाता है, इस लिये प्रयत्न करने पर भी उनकी रक्षा का कोछ उपाय न हो सका.

साधुजी की अदर से अनन्य लक्ति है. जो उनके सम्पर्क में आता है उससे वे अदर पहनने का अनुरोध करते हैं. अनेक आश्रमवासियों ने अपने जीवन में अदर पहनने का व्रत लिया है. आश्रम की वही भी आदी की ही अनाध गर्ध है. साधुजी का आहार अहुत परिमित है; कभी कभी वे भुजे भी अपने ही कमरे में जाने को कहते थे. तब उनका सूक्ष्म सात्विक आहार देख कर अज आश्चर्य और आनंद होता था. हर समय काम में लगे रहना उनकी विशेषता है. वे परिमित संभाषण करते हैं और जब कोछ उनके पास नहीं होता तब उनका हर एक क्षण पढ़ने या ध्यान-उपासना में ही गीतना है. सप्ताह में एक बार गृहस्पतिवार को वे उपवास करते और मौन रहते हैं. वे कहा करते हैं कि ज्यों ज्यों मनुष्य आध्यात्मिकता में बढ़ता है, उसके नाडी-गुच्छ अधिक सूक्ष्मग्राही और मृदु होते जाते हैं. सप्ताहभर भोजन और अहिर्मुष्ण कार्य करने से जो थकान आती है उसका निराकरण उपवास और मौन से अवश्य करना चाहिये.

साधुजी की लेखनशक्ति अहलुत है, वे करीय पयास पुस्तकें लिख चुके हैं; उनकी ज्ञाति पूर्व और पश्चिम सर्वत्र फैल गध है. इससे अतिरिक्त सभाचारपत्रों में उन्हेंने हज़ारों लेख लिखे होंगे; साधुजी के लेखों में भारतवर्ष की प्राचीन आत्मा पद पद पर ज्वलती है. उस आत्मा को आधुनिक भारत के लिये साधुजी नये मोक्ष में उत्पन्न हुआ देखा चाहते हैं. उनकी आशायें युवकों पर हैं. युवकों का जीवनमंत्र तपस्या होना चाहिये. लोग की प्रवृत्ति ने भारत के युवकों को अशक्त बना दिया है. शारीरिक, मानसिक और आत्मिक शक्ति का संयम सभसे अज धर्म है; यही शक्तिसंदेश साधुजी पुस्तकें देती हैं. इसीकी सफलता के लिये शक्ति-आश्रमों की स्थापना हो रही है.

परंतु लिखने से भी अधिक ओजस्वी साधुजी का भाषण होता है. भोजने समय वातावरण उनकी आत्मिक लहर से भर जाता है. स्वर गंभीर और शब्द भावो अग्निदग्ध हो कर निकलते हैं. जिन्होंने एक बार भी उन्हें भोजने सुन लिया है वे जानते हैं कि साधुजी का संदेश उनके लेखों को पढ़ने की अपेक्षा साक्षात् भाषण से कहीं अधिक ज्वलंत और स्थायी रूप से प्राप्त होता है. साधुजी यदि नहीं सृष्टि कर सकते तो शायद वे हमारे पार्थिव शरीरों को अग्नि का बना देते. उनके दिल में और वाणी में आग और जोश भरा हुआ है.

गरीबी में घन लागी को आनंद भिन्नता है, किसीसे भी कुछ प्रतिग्रह न लेना उन्हेंने अपने जीवन का व्रत बना लिया है. यह एक आश्चर्य की बात है कि राजपुर-शक्ति-आश्रम में सभ विद्यार्थियों की तरह वे भी जब तीस रुपये महीना दे देते थे तब आश्रम का भोजन करते थे. आत्मज्ञान की भस्ती यौपीस घंटे उनकी आंखों में लगी रहती है, वर्तमान काळ के घने-गिने ऋषियों में उनकी गणना है. जैसे लागी तपस्वी उद्यमि महात्मा के चारों ओर विकसित हुआ युवक-आंदोलन अवश्य सफल होगा. युवकों से हमारी प्रार्थना है कि अगले वर्ष मध में अधिक संख्या में राजपुर-शक्ति आश्रम में जा कर साधुजी के दर्शन और सहवास से लाभ उठावें.

साधुजी देश के युवकों को उठाने में प्राणपण से लगे हुअे हैं. श्री कृष्णस्वामी, श्री आनंद-

સ્વામી આદિ કિતને હી લાગી યુવા ઉનકે ઇસ કામ મેં સહાયક હૈં. પ્રમાર કા એક મુખ્ય સાધન શક્તિ-આશ્રમોં કી સ્થાપના હૈ. ઇનકા અધિવેશન મધ્ય સે સિતમ્બર તક રહતા હૈ. સ્કૅલ-કાલેજોં કે વિદ્યાર્થી, માસ્ટર, પ્રૉફેસર, નૌકર ઓર તિબ્બરત પેશા સખ તરહ કે લોગ શક્તિ આશ્રમોં મેં ભર્તી હો કર આતે હૈં. સ્કૅલ-કાલેજોં કી અધૂરી શિક્ષા કે ભૂમે હુએ અંગોં કી પૂર્તિ કરના ઇન આશ્રમોં કા ઉદ્દેશ હૈ. જીવન મેં નિયમિતતા, રાષ્ટ્રાભિમાન, માતૃભૂમિ તથા દીનોં કી સેવા, સંસ્કૃતિ કા જ્ઞાન, વક્તૃત્વ-સામર્થ્ય, સ્વાસ્થ્ય, વ્યાયામ, લાડી, ગદકા આદિ ખેલ આદિ બાતોં પર આશ્રમ મેં ભરપૂર ધ્યાન દિયા જતા હૈ. મધ્યવિત્ત વિદ્યાર્થીઓં કો ૩૦-૩૫ રૂપયા માસિક ખર્ચ કર કે હી પહાડી સ્થાનોં મેં રહને ઓર પ્રકૃતિ કે સહવાસ મેં આ કર કિતાબી શિક્ષા કી પૂર્તિ કરને કા અપૂર્વ અવસર પ્રાપ્ત હોતા હૈ. ગત વર્ષ દો સૌ કે લગભગ છાત્રોં ને અકેલે રાજપુર કે શક્તિ-આશ્રમ મેં આ કર લાભ ઉઠાયા. સાધુ વસ્વાની કી દિવ્ય આત્મા દિગ્દિગંત સે સંકલિત હુએ છાત્ર-પરિવાર કો અપને તેજ સે આલોકિત કરતી રહતી હૈ. મેરા અનુભવ હૈ કિ કિતને હી નવયુવક શક્તિ-આશ્રમ મેં આ કર સાધુજી કે સંપર્ક સે ખિલકુલ બદલ ગયે. વે માતૃ-ભૂમિ ઓર દરિદ્રોં કી સેવા કી અદમ્ય ભાવના લે કર લૌટે. રાજપુર જૈસે રમણીય સ્થાન મેં જિતને અધિક છાત્ર એકત્ર હોં ઉતના હી અમ્મ હૈ. શિક્ષા કે લિયે પહાડી સ્થાનોં કે ઉપયોગ કા માર્ગ પહલે-પહલ રાજપુર કે શક્તિ-આશ્રમ ને હી દિખાયા હૈ. આશા હૈ રાજપુર ઓર તત્સદશ પ્રાકૃતિક સ્થાનોં મેં સ્થાયી આશ્રમ ખોલને કા આદેશન દઢતા કે સાથ અગ્રસર હોગા.

ઇન શક્તિ-આશ્રમોં કે વિષય મેં એક સંમતિ દેના હમ અપના કર્તવ્ય સમજતે હૈં. જિસ તરહ યુવક છાત્રોં કી અધિકાધિક સંખ્યા યહાં આતી હૈ, વૈસે હી પ્રૉફેસરોં કો બી આના ચાહિયે. યુવક આદેશન મેં છાત્ર ઓર અધ્યાપક દોનોં હી દો પહિયોં કી તરહ હૈં. યદિ બિન્ન બિન્ન વિષયોં કે જનનવાલે અધ્યાપક સ્વેચ્છા સે અપની ગમીં કી છુટિયાં યહાં બીતાવેં તો મુક્ત મેં હી શક્તિ આશ્રમ અમ્મ કાલેજોં કે રૂપ મેં પરિણત હો જાયેં. તીન મહીને તક રહને-વાલી ઇન સંસ્થાઓં મેં માતૃ-ભાષા મેં હી વિબિન્ન સંસ્કૃતિ-સંબંધી વિષયોં કે વ્યાખ્યાનોં કા પ્રબંધ હોના ચાહીએ. જો બાત સરકારી વિદ્યાલયોં મેં ઇચ્છા રહતે હુએ બી હમેં પ્રાપ્ત નહીં હોતી વહ અપને હી સહયોગ સે સહજ મેં પ્રાપ્ત કર સકેંગે. ગત વર્ષ કઇ પ્રૉફેસરોં કે આ જાને સે યહ પ્રબંધ અમ્મ ચલા થા, પર અબી ઇસ ઓર અધિક ઉન્નતિ કી આવશ્યકતા હૈ. શક્તિ-આશ્રમ કે વિષય મેં જિન્હેં અધિક જાનને કી ઇચ્છા હો વે શ્રી આનંદસ્વામી, મંત્રી ભારત-યુવક-સંઘ, કાશી કો લિખ કર સખ કુજ જાન સકતે હૈં.

(કેશુઆરી ૧૯૨૯ ના “સરસ્વતી”માં લેખક:-શ્રી. વાસુદેવશરણ)

१७५-मैं भारत की सन्तान हूँ-साधुवर वास्वानी का आदेश

“मैं भारत की सन्तान हूँ.” यदि युवक भारतीय आदर्शों का समझें और उसे अपने दैनिक व्यवहार में लाने लगे, तब तो फिर भारतवर्ष एक नवीन राष्ट्र ही हो जाये.

एक विद्यार्थी ने प्रसन्नचित्त से मेरा अलिवादन किया. मैंने सोचा कि हमारे देश के आध्यात्मिक पुत्रों के लिये आश्रमों की स्थापना कौन करेगा ?

वर्तमान काल में भारतीय आदर्शों के ज्ञान और आधुनिक ज्ञान की सामाजिक और आर्थिक शक्तियों के ज्ञान से भरपूर आश्रमों की आवश्यकता है. जैसे आश्रमों का मैं शक्ति-आश्रम की संज्ञा दूंगा. भारतीय युवक संघ का प्रधान उद्देश्य जैसे आश्रमों की स्थापना करना है.

मैं उस दिन की प्रतीक्षा में हूँ जब उसे पूर्ण आश्रम अशुभ भारत के युवकों का स्थान-स्थान पर सत्य और प्रेम के प्रसार के लिये-निर्धनों, अछूतों तथा ग्रामीणों की सेवा के लिये अपनी ओर आकर्षित करेंगे. भिट्टि या पथर के रूप में भी परमात्मा का मानने और उसकी पूजा करनेवाले युवक धन्य हैं. अक्षय्य से परिपक्व और सेवाभाव से जैसे युवक ही अविध्य में राष्ट्रनिर्माण करेंगे.

“मैं भारत की सन्तान हूँ.” सायं-प्रातः प्रतिदिन यही मंत्र का जप करो. तुम भारत की सन्तान हो. तुम्हारे अंगपर, तुम्हारे शरीरपर उसीका अधिकार है; अतः उसे शुद्ध, कामल और शक्ति-संपन्न रखो ! मैं तुमसे शक्ति, दृढ़ता और स्वास्थ्य के आश्रम में शिक्षा पाने की आशा करता हूँ.

तुम भारत की सन्तान हो. तुम्हारे भस्तिष्कपर उसका अधिकार है. अतः अध्यवसाय करो, विचार और निरीक्षण करो. वर्तमान युग के संसारकी शक्तियों का अर्थ समझो. साथ साथ उन आदर्शों का मूल्या और संदेह भी समझो, जिनके कारण भारतवर्ष अतीत काल में एक महान् राष्ट्र था. तुम भारत की सन्तान हो, अतः चरित्रगहन करो. सादगी और विभक्त का अभ्यास डालो. सत्य-निष्ठा के पीछे भेद-भाव को बूझ जाओ. तुम भारत की सन्तान हो; अतः उससे लिये अपना भस्तिष्क, हृदय और धृष्टशक्ति-समूह कुछ अपूर्ण कर दो. ये समूह उसीके हैं. अतः हरिद्र नारायणों से धृष्ट न करो; अद्विक माता की सन्तान समझ कर उनका अलिवादन करो.

अतीत भारत ही नहीं, प्राचीन ग्रीस में भी वयोवृद्ध महापुरुषों के हाथ में शिक्षाप्रणाली निर्धारित करने का अधिकार था. अथेन्स नगर में इसका एक महोत्सव भी होता था. आधुनिक काल के अधिकांश युवक भी० ए० (अथेन्स और आर्ट्स) होते हैं, पर न तो वे अथेन्स (कुमार) ही होते हैं और न उन्हें कला (आर्ट्स) के ‘क’ का ही ज्ञान रहता है. अथेन्स के युवकों का मनुष्य की उपाधि दी जाती थी और वहाँ के युवक “अथेन्स के मनुष्य” (मेन ऑफ अथेन्स) कहलाते थे. उन्हें एक प्रतिज्ञा करनी होती थी. जिसे ‘सोलेन की प्रतिज्ञा’ (अथेन्स और सोलेन) कहते थे. उस प्रतिज्ञा के अनुसार वे न तो लड़कियों का छेड़ सकते थे और न अपने लड़कों का तिरस्कार कर सकते थे. भारतवर्ष का भी आज जैसे ही ‘मनुष्य’ की आवश्यकता है, जे जैसे ही ज्ञान का प्रसार करे. नवयुवकों! मनुष्यत्व का प्राप्ति करो, शक्ति का उपाजन करो और उससे भारतीय आदर्श प्राप्त करो. तुम्हारी ही शक्ति से भारत लोक की सेवा करने में समर्थ होगा.

(“विद्वप्य”ना एक अंकमांथी)

૧૭૬--શક્તિની ઉપાસનાની જરૂર-સાધુ વસવાણીનો સંદેશ

સાધુ વસવાણીએ બિહારના વિદ્યાર્થીઓની પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા ભાષણનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

તમે આજે તમારા પ્રમુખસ્થાન માટે એવા માણસને પસંદ કર્યો છે કે જેને એકાંતતા ને નીરવતા પ્રિય છે. હું માનું છું કે, ચુપકીદી-નીરવતા એ પણ તાકાત છે. હિંદની ભાવી પ્રજા પરિષદો અને ધારાસભાઓના કાગળ પરના ઠરાવોને લીધે તૈયાર થવાની નથી; પરંતુ તમારા વિદ્યાર્થીઓ-માંના કેટલાકની શાંત-ચૂપ અને ગંભીર પ્રતિજ્ઞાઓથીજ હિંદની ભાવી પ્રજા તૈયાર થશે.

ભાગ્યવિધાતા

યુવાનોજ જગતના ભાગ્યવિધાતા છે. ઐક્ય થયેલા ઈટાલીનો ઉદ્ધાર કરવાને મુસોલિની અને તેના ફેસિસ્ટો આવ્યા ત્યાર પહેલાં તેનાં મૂળ તો મેઝિની અને ગેરિબાલ્ડીના જીવાન સાથીઓએ નાખી દીધાં હતાં. જ્યારે જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લઈ ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન શંકરાચાર્યે ગૃહત્યાગ કર્યો, ત્યારે તેઓ પણ યુવાનજ હતા. દુનિયાનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, જગતને ઉદ્ધારનાર અને સંસ્કૃતિના રક્ષણહાર યુવાનો છે.

આજ વિશ્વાસથી અને આજ આશાથી હરદાર ખાતે ભારતયુવક સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

આ સંઘ કોઈ પણ જાતના, રંગના કે કોમના બેદને માનતો નથી. આ સંઘનો મંત્ર માત્ર એકજ છે અને તે ‘શક્તિ’ છે. આજે હિંદની પ્રજાને જે કોઈ અનિવાર્ય જરૂર હોય તો તે શક્તિની છે-બળની છે. હિંદના જીવાનોને મારી એકજ વિનતિ છે કે, બળવાન થાઓ. જીવાનો! તમે ભૂતકાળની મહાન સંસ્કૃતિથી પોષાયેલા છો. વિજ્ઞાનના તમે માલિક છો અને ભવિષ્યના વિધાતા થવાનું તમારું ભાગ્ય સર્જાયેલું છે. આજે પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા ભાગ્યવિધાતા માંગે છે કે જે માનવોને યુદ્ધની ભીષણ આગમાંથી-ઔદ્યોગિક લૂંટના ભૂતાવળમાંથી બચાવે અને વિશ્વવ્યાપી બંધુતાની સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરે.

પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરશો નહિ, પરંતુ શક્તિ મેળવજો; કારણ કે સાચું સ્વરાજ શક્તિમાંથી જન્મ પામે છે-અનુકરણમાંથી નહિ.

યુવાનોનો આદર્શ

હિંદના યુવાનોની ચળવળ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં હિંદના આદર્શોનો પડઘો પડતો હોય. વળી શક્તિ એજ ધર્મ છે અને તેથી રાષ્ટ્રવાદને નામે ધર્મનો નાશ કરવાને બદલે રાષ્ટ્રવાદને તમારા ધર્મનું એક અંગ બનાવી દો; અને જે તમારો રાષ્ટ્રવાદ વધારે પવિત્ર-વધારે ઉમદા આત્મવાન અને વધારે બળવાન થશે, અને કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે તેમ નિષ્કામવૃત્તિથી જ્યારે આપણે રાષ્ટ્રવાદનું પાલન કરીશું ત્યારે હિંદનો રાષ્ટ્રવાદ અજિત થશે અને દુનિયાની કોઈ પણ શક્તિ તેનો વિરોધ કરી નહિ શકે. માટે નિષ્કામ સેવાનો મંત્ર લઇને તમે ગામડાંઓમાં ખેડુતો પાસે જવ. કારણ કે સાચું હિંદ આજે ગામડાંઓમાંજ વસે છે. પ્રજાનો ઉદ્ધાર અને પુનર્રચના મૂળમાંથીજ થવી જોઈએ. આજ ગામડાંઓમાં ભૂખમરો, ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનતા પ્રજાનો નાશ કરી રહ્યાં છે. તેમનું રક્ષણ કરવું તે હિંદનું રક્ષણ કરવા બરાબર છે. તેમનો ઉદ્ધાર કરવો તે હિંદનો ઉદ્ધાર કરવા બરાબર છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

१७७-भगिनी निवेदिता

सन् १९०७ के जनवरी महीने में 'मार्स-रिव्यू' मासिक पत्र का पहला अंक प्रकाशित हुआ था। उसके कुछ महीने पहले से उसके लिये लेख और चित्र छपाई संग्रह करने शुरू कर दिये थे। उस जमाने में नटसन का 'छन्दियन-रिव्यू' सभ्यदानंद सिंह का 'हिंदुस्तान-रिव्यू' और भण्णारी का 'छस्ट ऐन्ड वेस्ट' कुछ जमाये तीन ही प्रधान अंग्रेज मासिक पत्र निकलते थे। इस लिये जैसी ओक आत उठी कि हमारा पत्र थोड़े ही दिनों में लेखों के अभाव से अंद हो जायगा। कौन उसमें लिखेगा? काशी सभ्या में और अच्छे लेख मिलेंगे या नहीं, इस विषय में मुझे ली कुछ-कुछ संदेह था; परंतु मैंने जय भिना पूछ कर हावत में नौकरी से छस्तीक्षा दे कर अंग्रेज मासिक पत्र चलाने का संकल्प किया था, तब प्रतिज्ञा कर ली थी कि दूसरा कोश लेख न ली दे, तो ली मैं अपने संग्रह दिये हुये अनेक तथ्यों द्वारा लेख लिख कर पत्र को चला कर देखांगा कि पत्र चलता है या नहीं? मेरे लेखों में साहित्यिक उत्कर्ष न रहेगा, यह मैं जानता था; किंतु छतिना मुझे बरोसा था कि जनने योग्य अद्भुतसी आते संग्रह कर के दे सकूंगा; और जो आत प्रमाणित करना चाहूंगा, उसकी समर्थक युक्तियों दे सकूंगा। परंतु सिद्ध मेरे ही ऐसे लेखों से तो पत्र उत्कृष्ट नहीं बन सकता। इस लिये लेखक और लेख संग्रह करने की कोशिश करनी शुरू की।

तब भगिनी निवेदिता से मेरा परिचय न था। अपने अंग्रेज मासिक में लेख देने के लिये जिन लोगों से मैंने अनुरोध किया था, उनमें अन्यतम थे आचार्य जगदीशचंद्र बसु। मैं उनका छात्र रह चुका था, इस लिये उनसे अनुरोध करने में मुझे संकोच नहीं हुआ। उनको मैंने यह आत भी जतलाय थी कि अद्भुत से लोग कहते हैं कि अच्छे लेख मुझे काशी नहीं मिलेंगे, आर इस लिये पत्र अंद हो जायगा। उन्होंने स्वयं अधिक न लिख सकने पर भी कभी कभी लिखने को कहा और भगिनी निवेदिता से लिखने के लिये अनुरोध किया। निवेदिता ने दृढ़ता के साथ कहा—'लेखों का अभाव जिससे न हो, जैसी कोशिश की जायगी।' उसके आद वे अपने नाम से तथा भिना नाम के—जितने दिन वे ज्वित रही—'मार्स-रिव्यू' में अनेक लेख, टिप्पणियों और चित्र—परिचय आदि लिखती रही थीं।

उनके राजनैतिक सिद्धांत जनने का मौका मुझे मिला था, परंतु उस विषय में विशेष कुछ लिखना नहीं चाहता। साधारण तौरपर धनना कहा जा सकता है कि बारतवर्ष की पूर्ण स्वाधीनता के लिये उनका काशी प्रयास था; स्वाधीनता की पताका को नीचे गिराने से उनके हृदय पर मोट पड़ जाती थी। हां, क्लिष्टाल औपनिवेशिक स्वराज्य या अल्पवर्तीय जतीय आत्म-कर्तृत्वपर उन्हें कोई आपत्ति भी नहीं थी; किंतु उसे उच्चतम या अरम लक्ष्य कहने को वे तयार नहीं थीं। उनके राजनैतिक सिद्धांतों के विषय में ओक आत और कहनी है, वह यह कि वे हर हालत में अहिंसा की पक्षपाती नहीं थीं; आवश्यकतानुसार स्थान-विशेष में अल-प्रयोग और युद्ध को वे आवश्यक समझती थीं। वे योद्धा-प्रकृति की मनुष्य थीं। अक्सर उनकी आतमीत और लेखों से यह आत प्रकट होती थी। धार्मिक विषयों में भी वे सत्तगुण के साथ राजसिकता का संमिश्रण पसंद करती थीं। उनकी 'ऐग्रेसिव दिंडुजम' नामक पुस्तक धरा आत की साक्षी देती है। परंतु जैसे वे तेजस्विनी थीं, वैसे दयावती भी थीं।

लेखों और चिह्नों-पत्रों से परिचय होने के अद्भुत दिन आद उनसे मेरा साक्षात् परिचय हुआ था। छलाहआद से कलकत्ता आने के आद मैं उनसे मिला। तब आचार्य वसु और उनकी सहधर्मिणी के साथ आप दमदम के 'इयरी हाल' नामक जवन में रहती थीं। मैं सुअह दस अन्ने आ-पी कर दमदम पड़ गया। किस कारण से पड़ गया सो अभी ठीक याद नहीं पड़ता। मैं ओक किराये की 'घोडा-गाड़ी' पर बैठ कर दमदम गया था। रेलमें नहीं, 'इयरी हाल' पड़ गया कर अजर देते ही निवेदिता आदर निकल आई। उस समय सय भोजन कर रहे थे, उनका आना-पीना करीब-करीब अतम हो चुका था। उनके आदर आने पर मैंने उन्हें नमस्कार किया, उन्होंने

उसका जवाब दिया। उसका आद पदले ही उन्होंने किराये की गाड़ी के ड्राइवान से धोआँ के भिलाने और आराम देने के लिये कहा तथा ड्राइवान को भी आराम करने के लिये कहा। ठीक स्मरण नहीं रहा—शायद गाड़ीवान से भी पूछा था कि उसने आना आया या नहीं?

मैं जल्द हीतर उनके भोजन-गृह में पहुँचा, तो मुझसे भी पूछा, भोजन कर चुके या नहीं? यह भावूम होने पर कि आ-पी कर आये हैं, साथ पीने को कहा तथा जे उमदा भजूर का गुड आ रही थी, मुझसे भी उसे आने के लिये कहा। उसके आद दु-भोजन के अरामदे में बैठ कर अनेक विषयों में आतशीत हुए थी। वहाँ पर जे आराम-कुर्सी पड़ी हुई थी, उसपर मुझे बैठने के लिये कहा। मैंने उनसे अनुरोध किया कि आप हँ आरामकुर्सी पर बैठिये; इस पर उन्होंने कहा—“नहीं, यह नारियों के बैठने की नहीं है, पुरुषों की है।”

घोडे पर उनकी छस दया की आत से मुझे और एक आत याद आ गध। एक दिन (कलकते में) सुक्रिया-स्ट्रीट से कर्नवालिस स्ट्रीट जा रहा था, टैप्पू तो, उधर से लगिनी निवेदिता और उनके साथ एक अन्य पाश्चात्य महिला आ रही हैं। महनमित्र लेन की मोड़ के पास एक पिछा पड़ा हुआ अधमरी हावत में सिसक रहा था। कितने ही लोग आ-जा रहे थे, पर किसीकी भी उस पर दया न आती थी। निवेदिता उसे देखते ही ठहर गध और पास की दुकान से दूध ले कर पिछे को पिछा कर उसे छलाने की कोशीस करने लगीं। वह मिठाछ की दुकान अज वहाँ नहीं है, उस जगह अडा पछा मकान बन गया है।

निवेदिता का धर्म-विज्ञान, समाज-विज्ञान, शिक्षातत्त्व तथा चित्र, स्थापत्य और आस्कथ के विषय में विशेष ज्ञान था। इन विषयों पर वे लेख भी लिखा करती थीं। छसके सिवा राज-नैतिक विषयों पर तो वे अहुत ही अच्छे लेख लिख सकती थीं। उनके लेख में काछ परिवर्तन न कर के प्रायः ज्यों-का-त्यों छापता था; हो-अेक में शायद कुछ परिवर्तन और परिवर्धन किया था, जैसा याद पड़ता है। टिप्पणी, भंतव्य या नोट वे जे लिखा करती थीं, उनमें से किसी-किसी में कुछ परिवर्तन और परिवर्धन कर देता था। छसका कारण था हमारे देश का ‘राजद्रोह’ विषयक कानून। क्योंकि वे अहुधा भूख स्पष्ट भाषा में कठोर सत्य लिखा करती थीं। उन्होंने परिवर्तन और परिवर्धन का अधिकार सिद्ध मुझे ही और यह कह कर दिया था कि “आपकी विवेचना पर मुझे विश्वास है।” उनकी लिखी हुई आज-आज टिप्पणी मेरे द्वारा ‘संपादित’ हो कर अना-हस्ताक्षर के प्रकाशित होने के कारण अज उनका छोट निकालना मुश्किल है; हाँ, जे उनकी लेखनशैली और चिन्ताधारा से विशेष परिचित हैं, वे जसे ही छोट लें।

वे हमारे पत्र में लेख दिया करती थीं, छससे अेक विषय में मेरी आंखें खुल गध थीं। में पहले-पहल रविवर्मा की तस्वीरों की नकल तथा उस दंग की और-और तस्वीरें भी छपा करता था। उन्होंने लगातार मेरे साथ तर्क-युद्ध कर के मेरे अंदर यह समज पैदा कर दी कि रविवर्मा के तथा उस दंग के अन्य चित्रों की रीति भारतीय नहीं है, और पाश्चात्य दंग के चित्रों के दोष भी उनमें काछ उत्कर्ष नहीं है। पत्रों के सिवा इन सभ आतों में तथा अन्य विषयों में उनके साथ जे भौषिक वार्तालाप होता, उसमें जलने का काम वे ही जयादा करतीं, मैं जयादातर श्रोता का काम करता था। आचार्य वसु हंसते हुअे कहते—“ये याहती हैं कि तुम भी भूख तर्क करो और तर्क में उनसे तुम परास्त होओ, तज ये अहुत पुरा होंगी।” निवेदिता सुन कर हंसतीं। इस आत को वे अच्छी तरह दिखलाती थीं कि श्रीक-गान्धार मूर्ति-शिष्य भारतीय मूर्तिशिष्य से अ्रेष नहीं है, और गान्धार मूर्ति-शिष्य की छपरि कारीगरी श्रीक होने पर भी उसमें जितनी भी सज्जवता है, वह भारतीय है। उन्होंने कछअेक सचित्र लेख में यह आत दिखवाछ थी कि अजन्ता मुद्रा-विहार की प्राचीरपर अंकित चित्रावली के सिवा मुद्राओं के स्थापत्यादि भी प्रशंसनीय हैं। अज्जेन लोक इस आत की कोशीस में हैं कि सभका जैसा विश्वास हो जज कि भारतवर्ष में लोगों की वस्ती अजी धनी है और यहाँ जनसंख्या की वृद्धि भी अहुत अधिक होती है। छसीसे यह देश हरिद्र है। निवेदिता ने दिभाया था कि कुछ भिदा कर यह आत

સત્ય નહીં હૈ કિ નિખિલ-ભારત ધની વસ્તી હૈ. 'કિંડર-ગાર્ટન' કી પ્રણાલી સે ભારતીય ચીજોં કે ખારે મેં કૈસે અચ્ચોં કો શિક્ષા દી જ સકતી હૈ, ઇસ ખાતપર આપને અચ્છા પ્રકાશ ડાલા થા.

અરીસાલ કે દુર્ભિક્ષ કે સમય ભગિની નિવેદિતા ને અપની આંખોં સે અકાલ-પીડિતોં કી અવસ્થા ઓર ઉન્હેં સહાયતા પહુંચાને કી વ્યવસ્થા દેખ કર 'ગ્રીમ્સિસ ઓફ ફેમિન એન્ડ પુડ ઇન અંગાલ' શીર્ષક દે કર 'માડર્ન-રિવ્યૂ' મેં કઇએક લેખ લિખે થે. ઉનમેં સે 'ટ્રેન્ડી ઓફ ન્યુટ' શીર્ષક લેખ મેં આપ હી ને પહેલે-પહેલ ધાન કે બદલે પાટકી ખેતી સે હાનિયાં દિખલાઇ થીં. ઇનમેંસે એક લેખ મેં ઉન્હેંને ઐસા સંકેત ક્રિયા થા કિ પ્રજાઓં કે હાથ મેં ઇસકે અંતિમ પ્રતીકાર કા ઉપાય ટૈક્સ ન દેના હૈ.

આપકી વર્ણન-શક્તિ ઓર લેખનશૈલી બહુત હી ઉમદા થી; પરંતુ કોઇ ઉનકી પ્રશંસા કરતા, તો ઉન્હેં અચ્છા નહીં લગતા થા. એક બાર શ્રીયુત દિનશા વાન્છાને અંબઈ કે 'કૈસર-એ-હિંદ' પત્ર મેં ઉનકી વર્ણન-શક્તિ કી પ્રશંસા કી થી. ઉસપર ભગિની નિવેદિતા ને મુઝસે કહા થા--"વર્ણન-શક્તિ કે લિયે ખ્યાતિ પાને કા યદિ મેરા લક્ષ્ય હો, તો મેં અપના દાહિના હાથ કાટ ડાલૂંગી." વસ્તુતઃ વે પાઠકોં કો અનુપ્રાણિત કરને ઓર શિક્ષા દેને કે લિયે લિખા કરતી થીં.

અનેક પ્રસિદ્ધ લેખક પાસ તથ્ય ઓર ચિંતા-પ્રણાલી કે લિયે આપકે ઋણી હૈં.

ભારતીય અનેક રીતિ-નીતિયોં કો હમ જન્મ સે હી દેખતે આ રહે હં, ઇસ કારણ અભ્યાસવશ હમ ઉનકે ભીતરી ગૂઢ તત્ત્વોં કો નહીં પહચાન સકતે, ઉનકે પ્રાણ ઓર અર્થ હમેં દૂઢે નહીં મિલતે. ઇન સખ વિષેયોં મે ભગિની નિવેદિતા કે અંતર્દષ્ટિ થી. વે ખીચ-ખીચ મેં ચૂકતી ન થીં, યહ ખાત નહીં; પરંતુ બહુધા વે અનેક રીતિ-નીતિ ઓર ક્રિયા-કલાપ અનુષ્ઠાનોં કે ભીતરી પ્રાણ કો પહચાન લેતી થીં, જિસે હમ નહીં પહચાન પાતે.

ભારતીય દેશી ચીજોં કે પ્રતિ ઉનકા ગહરા અનુરાગ થા. એક બાર ઉન્હેંને મુઝે સુખહ હી ભેંટ કરને કો કહા. ખોસપાણ લેન મેં ઉનકા એક પુરાના મકાન થા, વહાં જ કર ખબર દેતે હી વે બાહર આ ગઈ. ઉન્હેં દેખતે હી મેં ભમઝ ગયા કિ વે પૂળ-પાઠ ઓર જપ કર રહી થીં. ઉસકે બાદ હમ દોનોં ને નીચે આ કર જલપાન ક્રિયા. ઉન્હેંને મુઝે પનીર ખાને કો દિયા. મેંને કહા--"મુઝે ઇસકે ખાને કા અભ્યાસ નહીં." ઉન્હેંને કહા--"ખાઓ, યહ ઢાકે કા ખના હુઆ હૈ, વિદેશી નહીં હૈ." ઇસ પ્રકાર દેશી હોને કે કારણ મુઝે કુછ નયા ખજૂર કા ગુડ બી ખાના પડા. કહીં પર ઉન્હેં એક અઘેલે કા કાલોં મિટ્ટી કા દીપક મિલ ગયા થા. ઉસકે સૌંદર્ય-પર મુન્ધ હો કર ઉન્હેંને ઉસે બડે જતન સે રખ છોડા થા.

ઉનકા અંધુ-પ્રેમ ઓર હિતૈષિતા અસાધારણ થી. ચિત્ર કે સૌંદર્ય કો સમઝ કર ઉસકી વ્યાખ્યા કરને કો જો શક્તિ હમ લોગોં મેં નહીં, વહ નિવેદિતા મેં વિશેષ રૂપ સે થી. ઇસી લિયે મેં ઉનસે અકસર ચિત્ર-પરિચય લિખને કા અનુરોધ ક્રિયા કરતા થા. સમય ટી કમી કે કારણ કભી-કભી ઉનકે પાસ ચિત્રોં કા પ્રૂફ ભેજ કર પત્રવાહક કે મારફત હી ચિત્ર-પરિચય લિખ કર ભેજને કા અનુરોધ કરના પડતા થા. અંસે મોકોં પર કભી-કભી વે ભોજન છોડ કર યા દૂસરે-દૂસરે કામોં કો છોડ કર બી ઉસી સમય ચિત્ર-પરિચય લિખ કર ભેજ દેતી થીં. પરંતુ પત્ર મેં લિખતી કિ--"ઐસા કરના ઠીક નહીં, આપ મુઝે ઇસકે લિયે જરા બી સમય નહીં દેતે." એક બાર ઉન્હેં કિસી ભેદિયે કે મારફત પતા લગા કિ મુઝ પર રાજદ્રોહ કા મુકદ્દમા ચલનેવાલા હૈ. ખબર સચ્ચી થી, પરંતુ માલૂમ નહીં કિસ કારણ સે મુકદ્દમા ચલાયા નહીં ગયા. ઇસ ખાત કો સુનતે હી ઉન્હેંને બહુત દુઃખ કે સાથ પત્ર લિખ કર મુઝે ઇસ ખાત કી ખબર દી થી.

ઉનકે વિષય મેં આચાર્ય વસુ મહાશય કે મુંહ સે મેંને બહુતસી ખાતેં સુની હૈં, ઉનમેં સે અધિકતર શિક્ષાપ્રદ ઓર મનોહર હૈં; પર મેં સ્વયં ઉનકે વિષય મેં જો કુછ જનતા હૈં ઉતના હી મેંને યહાંપર લિખા હૈં.

(જાન્યુઆરી ૧૯૨૯ના "વિશાલ ભારત"માં લેખક:—શ્રી રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાય)

૧૭૮-જૈન સમાજનો ચળકતો સીતારો

આસો માસની અમાવાસ્યાની અધારી રાત્રિમાં આકાશપટ સ્વચ્છ સુંદર શોભી રહ્યું હોય, લીલીછમ ધરતી માતાની સાડીના રૂપેરી ચાંદલા સમા અનેક નાના મોટા તારલીઆઓ તેની શોભામાં કાંઈ એર તરેહનો વધારો કરી રહ્યા હોય, તે બધામાં એક એવો તેજસ્વી તારો હોય કે જે પોતાના પ્રકાશથી બધાની દૃષ્ટિ પોતા તરફ ખેંચી રહ્યો હોય, માનવસમાજ પણ તેના પ્રકાશથી અંતઃ તેના વિશેષ કાર્યપરત્વે, ફળપરત્વે મીટ માંડી રાહ જોઈ રહ્યો હોય, તેજ વખતે અચાનક અણુધાર્યો એ તેજસ્વી તારો ખરરર કરતાં અગમ્ય આકાશધટમાં ક્યાંક સમાઈ જાય અને એ જોનારને જે દુઃખ-જે લાગણી થાય તે અકથ્ય અને અનિર્વચનીય હોય છે. એ લાગણી અને એ દુઃખ એના સાચા પરીક્ષક અને પ્રેક્ષક સિવાય બીજા ન અનુભવી શકે, એ સહેજ વાત છે.

આવેજ એક જૈન સમાજનો ચળકતો સીતારો પોતાના તેજથી-સુંદર કાર્યશક્તિથી અને માનવતાના વિશિષ્ટ ગુણોથી બધાને મુગ્ધ કરી, બધાની દૃષ્ટિને પોતાના તરફ-કાર્ય તરફ આકર્ષી અચાનક અણુધારી રીતે આ જીંદગી પૂરી કરી કાળની અનંત શાતિની ગોદમાં લપાઈ ગયો છે. આજે તે મહાન સીતારાને અસ્ત થયે નવ નવ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં છે. એ સીતારો તે બીજા કાંઈ નહિ કિંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ જૈનોના મહાન યાત્રાના ધામ પાલિતાણામાં શ્રી સિદ્ધગિરિની છાયામાં શોભતા શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુલના સ્થાપક પિતા અને સંચાલક પરમ ગુરુવર્ધ મુનિમહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજી (કચ્છી). આજે તેઓ વિદ્યમાન નથી પણ તેમના યશઃકુન્દુલીને બળવતું ગુરુકુળ આજે ઉભું છે. તેમાં ૧૦૬ જૈન અનાથ બાળકો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. અત્યાર સુધીમાં તે મહાન ગુરુકુળમાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ આશ્રય મેળવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પોતાના જીવનને સફળ બનાવી ગયા છે.

ગુરુકુળમાં રહી સુંદર ધર્મભાવના, મહાન મેવાધર્મ અને આદર્શ માનવગુણો પ્રાપ્ત કરી અનેક શુભ કાર્યો કરે અને સાચા શાસનસેવક તૈયાર થાય તેવીજ કેળવણી ત્યાં અપાય છે.

જન્મ

આ મહાન વિભૂતિનો જન્મ વીરભૂમિ કચ્છપત્રીમાં (તા. મુંદ્રા) વિક્રમ સં. ૧૯૩૪ ના આસો વદી ૧૪-કાળી ચૌદશે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ છેલાશાહ અને માતાનું નામ સુભગાબાઈ હતું. તેઓશ્રીનું મૂળ નામ ધારશીભાઈ હતું. તેમને એક બીજા નાનાભાઈ હતા, જેમનું નામ મેણશીભાઈ છે. જ્યોતિષીઓ ધણી વાર કહે છે કે “કાળીચૌદશે જન્મેલ બાળક લાંબુ જીવે નહિ અને જીવે તો જરૂર મહાપુરુષ-મહાન વિભૂતિ થાય.” આ કહેવત ધારશીભાઈ માટે બરાબર સફળ થઈ.

બાળક ધારશીને તેઓ મોટી ઉંમરના થતાં તેમના માબાપે નિશાળે મૂક્યા. કચ્છની તે વખતની નિશાળા એટલે ઘેટાં-બકરાં પૂરવાનું પાંજરું. બાળક ધારશીને એ જડ કેળવણીમાં રસ પડતો નહિ એટલે પોતે નિશાળને બદલે ખેતરો, વાડીઓ, બાગ-બગીચામાં અને ઝાડોની નીચે જઈ કુદરતી દૃશ્યનો આનંદ-મઝા ભોગવતા. બાલપણથી તેમનામાં એક અપૂર્વ શક્તિ હતી કે કુદરતી વસ્તુ નિહાળી તેના ગુણ-દોષ જાણવા તેમને વનસ્પતિનું ઝાડનું બહુ અદ્ભુત જ્ઞાન હતું. તેઓ સોબ-તીઓ સાથે જંગલમાં રખડતા, રમતા અને બધાના ઉપરી જેવા બની પોતાની પ્રભુતા-સત્તા દરેક ઉપર જમાવતા. અંતે માબાપના આગ્રહથી થોડું શીખી નામું લખવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા અર્થે અલખેલી મુળ્ય નગરી મોહમયી તરફ ઝુકાવ્યું. મુળ્ય આવી થોડો વખત નોકરી કરી ત્યાં આ ચાલાક છોકરાને શેઠે પોતાની દુકાનમાં ભાગ કરી આપ્યો. તેઓ નાની ઉંમરે મુળ્ય આવેલા છતાં કચ્છી સાહસપ્રિયતા, શરવીરતા અને ધીરજ તેમને ધંધામાં આગળ ધપાવ્યા. તેમનું શરીર મજબૂત બાંધાનું અને કસાયેલું હતું; તેમજ બુદ્ધિ અને ભાગ્ય અનુકૂળ હતાં. પછી શું પૂછવું?

શુ. ૨૫

તેમનો સેવાધર્મ અને ત્યાગ

જેમ દેશવીર ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહે નવી દિશા સૂઝાડી; સંત ક્રાન્સિસને ગરીબો અને રક્તપિત્તિયાની સેવાએ સાચો ભાગમાર્ગ સૂઝાડ્યો; ગેરીબાદી, ડી વેલેરા, વીર મુસોલિની ઈન્દ્રેશભક્તોને ત્યાંની જડ નોકરશાહીએ જગાડ્યા; તેમ ધારશીભાઈને મુંબઈના પ્લેગે જગાડ્યા. ૧૯૫૫-૫૬ માં મુંબઈમાં ભયંકર પ્લેગ ચાલતો હતો. ધારશીભાઈના કુટુંબનાં ૧૫-૨૭ માણસોને એ પ્લેગે પોતાના પંજમાં કમશ: સપડાવ્યાં. માત્ર ધારશીભાઈ બાકી રહ્યા હતા. તેમણે દુકાન બંધ કરી માંદાઓની માવજત ખૂબ પ્રેમ અને ધીરજથી કરી. રાત અને દિવસના ઉજાગરા વેડી ખડે પગે કુટુંબની ચાકરી કરી. બીજાં સર્ગાવહાલાં ત્યાં જોવા આવતાં ડરે, ત્યારે આ યુવાન દરદી પાસે જઈ આશ્વાસન આપી તેના પગ દાબે, દવા પાચ અને બીજી પણ અનેક પ્રકારની માવજત કરતા. અંતે ફૂર કાળે એક પછી એક એમ બધાંને ઝડપ્યાં. ધારશીભાઈએ એ બધાંને શ્મશાન ભેગાં કર્યાં. કુટુંબીઓનું અકાળ મૃત્યુ તેમનું મર્મસ્થાન ભેદી નાખતું. શ્મશાનયાત્રા કરી આવ્યા કે તરતજ ધારશીભાઈને પ્લેગે પોતાનો ફૂર પંજે માર્યો. ઘરમાં કોઈ નહોતું, એક મિત્ર બહારથી ખબર પૂછી જતો. બધાની દુઃખી અવસ્થા પોતે નિહાળી હતી, જાણી હતી અને કુટુંબીઓની શું દશા થઈ તેનું તેમને જ્ઞાન હતું. ઘરમાં કોઈ પાણી પાનાર પણ નહોતું. “માત્ર પ્રભુનું નામસ્મરણ એજ તેમનું સાથી કે કુટુંબી હતું.”

પ્રભુના નામનો અખંડ જપ શરૂ રાખ્યો, એજ દવા એમ માની લીધું. એ પ્રભુનામે એક દિવ્ય ધ્વનિ પ્રગટ થયો અને તેઓને નવો માર્ગ સૂઝ્યો. થઈ હું આ રોગમાંથી બચું તો સાધુ થાઉં. અંતે કહેવત છે કે, રામ રાખે તેને કોણ ચાખે? પ્રભુનામસ્મરણ-ઔષધિ અને ત્યાગની જુદીના પ્રતાપથી તેજ રાત્રે પ્લેગની ગાંઠ ફાટી અને બગાડ તીકળી ગયો, અને જીવન-દીપક જ્વાલાને બદલે ફરીથી મંદમંદ પ્રકાશ્યો. ધીમે ધીમે આરામ થયો. ત્યારપછી તરતજ દુકાને જઈ હિસાબ પતાવી દેશ તરફ હંકાર્યું, અને સ્ટીમરમાં માંડવી આવ્યા. રસ્તામાં સમુદ્રના તરંગોની માફક તેમનું મન વિચારતરંગોમાં ઝોલા ખાતું હતું. ક્યાં સાધુ થવું? સાધુ થયા પછી શું કરવું? હવે ઘેર જઈશ તો મળ્યાપૂં સાધુ નહિજ થવા દે. પોતે માંડવી બંદર ઉતર્યો ત્યાં રસ્તામાં દેવયોગે તેમના દૂરના સગા કે જેઓ ટુંઢક પંથના સાધુ થયા હતા તે મળ્યા. ઓળખાણ આપી ઉપાશ્રયે લાવ્યા. ધારશીભાઈએ ઉપાશ્રયે આવી પ્રતિજ્ઞા અને પોતાની ભાવના ગુરુને કહી સંભળાવી. ગુરુજીએ પ્રથમજ તેમની પાસે બીડી જોઈ. ધારશીભાઈને કહ્યું કે, તમારે બીડીઓ છોડવી પડશે. તેમણે તરતજ બહાર જઈ ખૂબ બીડીઓ પી બાકીની બીડીઓ અને બાકસને સળગાવી હોળી કરી દીધી અને સદાને માટે તેના ત્યાગ કર્યો. ગુરુને આ ફેરફાર જોઈ આશ્ચર્ય થયું. દિવસની ૪૦ થી ૫૦ બીડી પીનાર છોકરો એકદમ ત્યાગ કરે એ તેની ઉચ્ચ ભાવનાને અને ત્યાગને સૂચવે છે. આ છોકરો છે તો પાણીદાર, જો એ સાધુ થાય તો સંપ્રદાયમાં રત્ન નીકળશે છોકરો જુદિશાળી અને સાદસી છે, માટે દીક્ષા લે તો સારું; પરંતુ ભાવી જૂઠું હતું. ધારશીભાઈના પિતાને પુત્ર માંડવીમાં છે તેના સમાચાર મળ્યા. તરતજ ગાકું લઈ બાળકને તેડવા આવ્યા અને પરાણે ઘેર લઈ જઈ સમજાવ્યું. આ યુવાવસ્થામાં જોગ શા? તારે તે શું દુઃખ છે કે અત્યારથી સાધુ થાય છે? શું તારે પણ ધ્રુવજ થવું છે? ધારશીભાઈ મૌન રહેતા. તેમનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય જોઈ પિતાની આંખમાં આંસુ આવતાં. અંતે ધારશીભાઈએ માખાપને મુંબઈની કરુણ કથની હૃદય ફડકા નાખે તેવી રીતે કહી સંભળાવી અને છેવટે ખૂબ સમજાવી દીક્ષાની રજા મેળવી. ગુરુને ત્યાં બોલાવ્યા અને માતપિતાએ દીક્ષા અપાવી. દીક્ષા વખતે તેમનું નામ ધર્મચંદ્રજી રાખવામાં આવ્યું. તેઓ મૂળથી ટુંઢક સંપ્રદાયના હતા અને ટુંઢક-સ્થાનકવાસી સાધુઓનોજ ખાસ સંસર્ગ હતો એટલે તેમણે ટુંઢીઆના સાધુ પાસેજ દીક્ષા લીધી. સાધુ થયા પછી ટુંક વખતમાં જુદિ-શાળી ચાલાક ધર્મચંદ્રજીએ સાધુક્રિયા કરી શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે વખતે સ્થાનકવાસી સંપ્ર-દાય વ્યાકરણને ‘વ્યાધિકરણ’ કહેતા એટલે પરબારા શાસ્ત્રાભ્યાસજ શરૂ કરતાં બે વર્ષમાં તો બધાં સૂત્રાંના પાઠો મુખપાઠ કરી નાખ્યા.

સત્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિ

જૈન આગમો તપાસતાં તેમને ચોખ્ખું જણાયું કે, મૂર્તિના વિદ્યાના પાઠો સ્થળે સ્થળે હોય છતાં આપણે મૂર્તિ કેમ નથી માનતા ? તેનો વિરોધ કેમ કરીએ છીએ ? તેઓ ભલે ઢુંદક સંપ્રદાયમાં ઉછર્યા હતા-તેના સંસ્કારો મજબૂત હતા, છતાં તેઓ સત્ય જ્ઞાનના પિપાસુ હતા. તેમની નજર ખુલી ગઈ. તેમણે સાંપ્રદાયિક મોહ ઉતારી નાખ્યો અને સત્ય શોધવા માંડ્યું. પાઠો મળ્યા કે, મૂર્તિપૂજા સત્ય છે. તેમણે પ્રથમ ખાનગીમાં ગુરુ પાસે દલીલો કરી. ગુરુજી તો આ સાંભળી મૌનજ રહ્યા. સમુદાયના વડીલો નેતાને પૂછ્યું. જેમણે ગોળ ગોળ ઉત્તર આપ્યો, વિદ્વાન સાધુઓને પૂછ્યું પણ ક્યાંયથી સંતોષકારક ઉત્તર ન મળ્યો. તેમના હૃદયમાં બંડ જાડ્યું. સત્ય હોય તે કેમ ન સ્વીકારવું ? ગુરુજી તો સમજી ગયા હતા કે, શિષ્ય વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી છે. મારી પાસે તેની શંકાનું સમાધાન નથી. ધર્મચંદ્રજીએ આ સત્ય ખીજી સાધુઓને સમજાવ્યું. ગુરુજીએ સાંપ્રદાયિક મતવની ભુરખી બતાવી મૌન રહેવા સમજાવ્યું, પણ ધર્મચંદ્રજીને સંપ્રદાય કરતાં સત્ય ઉપર વધારે પ્રેમ હતો. માર્ગ એ સાચું એમ નહિ, પણ સાચું એ માર્ગ; એ સિદ્ધાંતને ખાસ માન આપતા. એકાદ વાર રાત્રે તેમને સ્વપ્નમાં મુબંબતા સુપ્રસિદ્ધ ગોડીજી મહારાજના મંદિરનાં દર્શન થયાં. તેમનો પવિત્ર આત્મા પોકારી ઉઠ્યો:-બંધનો તોડી નાખી દે, વાડામાં કાંઈ મુકિત નથી. અંતે તેમણે કચ્છના શહેર અંજરમાં એક દિવસે જૈન મંદિરમાં જઈ આત્મપુનિત કર્યો. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં બળભળાટ મચી રહ્યો. તેમને લકનજનોએ સમજાવ્યા, સંપ્રદાયમાં રહેવાથી લાભ બતાવ્યા; અંતે માન-અપમાનની દરકાર કર્યા સિવાય બીજી ધમકીઓની સામે થઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળી જામનગરમાં આવ્યા અને ત્યાં સ્વર્ગસ્થ બાલચંદ્રચારી જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય-કમલસુરીશ્વરના શિષ્ય સ્થવીર શ્રી. વિનયવિજયજી મહારાજશ્રી પાસે તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી. ત્યાં તેમનું નામ બદલી મુનિ મહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

કાશીગમન

તપગચ્છની દીક્ષા લઈ ગુરુ સાથે શત્રુંજયની યાત્રા કરવા ગયા અને ત્યાં તેમને અભ્યાસની ઉત્કટ ઇચ્છા થવાથી ગુરુઆજ્ઞા લઈ અભ્યાસ અર્થે વિદ્યાપુરી કાશી તરફ વિહાર કર્યો. લાંબા લાંબા વિહાર કરી કાશી જઈ પહોંચ્યા, અને ત્યાં જઈ અભ્યાસની ધૂન લગાવી. તેમના સદાધ્યાયીઓ અત્યારે પણ મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે કે, તેઓ અભ્યાસમાં સતત મહેનત લેતા. તેમનો સિદ્ધાંત હતો કે “સુખાર્થીનાં કુતો વિદ્યા વિદ્યાર્થીનાં કુતો સુખમ્” અહીં તેમને આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસુરી સાથે ગાઢ મૈત્રી થઈ. કાશીમાં તેમના જમણા હાથનીકે રહી દરેક કાર્ય કરતા. આચાર્ય વિજયધર્મસુરી ઘણી વાર કહેતા કે, પૂ. ચારિત્રવિજયમાં એક એવી શક્તિ છે કે ગમે તે કાર્ય હાથમાં લે તે જરૂર પાર ઉતારે. તે ધારે તો જરૂર આવી પાઠશાળાઓ ઉત્પન્ન કરી શકે. ગુરુદેવ ત્યાં ૩-૪ વર્ષ અભ્યાસ કરી શ્રી સમેતશિખરની યાત્રા કરી કલકત્તે થઈ માળવા, મેવાડ, રાજપૂતાનામાં થઈ ગુજરાતમાં આવ્યા. આ વખતે વડોદરામાં થયેલ મહાન મુનિસંમેલનમાં ભાગ લઈ પોતાનાં ઓજસ્વી વ્યાખ્યાનોથી બધાને આકર્ષી ત્યાંથી પાલિતાણે શત્રુંજયની યાત્રા કરવા ચાલ્યા.

સંસ્થાની સ્થાપના અને તેમની વિશિષ્ટ માનવદયા

પાલિતાણે આવ્યા પછી તેમણે વિચાર્યું કે, પાલિતાણા તીર્થક્ષેત્ર છે તેમ વિદ્યાક્ષેત્ર-વિદ્યાપુરી કેમ ન બની શકે ? શું પાલિતાણા વિદ્યાપુરી કાશી ન બની શકે ? જરૂર જોતો કાશી બની શકે, એની પાછળ અપૂર્વ કાર્યશક્તિ અને ભોગ જોઈએ. આ પ્રશ્ન વિચારી એજ ભાવનાથી તેમણે પ્રથમ એક સંસ્કૃત પ્રાકૃત પાઠશાળા ખોલી. દિવસે સાધુ-સાધ્વીઓ અભ્યાસ કરતાં અને રાત્રે ગામનાં જૈન બાળકો અભ્યાસ કરતાં. સંસ્થાની વ્યવસ્થા સુંદર રીતે ચાલતી હતી. ધણું સાધુ-સાધ્વી બચુવા આવતાં. આ વખતે કચ્છમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. ધણા જૈનો મદદ માટે બહાર નીકળ્યા હતા. આ વખતે એક વૃદ્ધ ડાસો પોતાનાં બે નાનાં કુમળાં ફૂલ જેવાં બાળકો લઈ પાલિતાણે આવેલો. તેણે પોતાનાં બાળકોને ક્યાંક મૂકવા ધણી મહેનત કરી, પણ કોઈ સંસ્થામાં

તેમને સ્થાન ન મળ્યું. એ ડોસો પૂજ્ય ગુરુદેવને મળ્યો. આંખમાં આંસુ લાવી તેણે કહ્યું-“આ મારાં ફૂલ જેવા બાળકોને સંભાળનાર કોણક મળે તો મારા જીવનની મને દરકાર નથી. હું જીવું કે મરું તેની મને લેશમાત્ર ચિંતા નથી.” મહારાજશ્રીનું હૃદય આ વચન સાંભળી પીગળ્યું-હાથ! માનવીની આ દશા! ગુરુદેવના હૃદયમાં માનવસેવા ઉભરી નીકળી. ડોસાને આશ્વાસન આપી બાળકોને રહેવાને માટે બાળે તપાસ કરી, પણ ક્યાંય બાળકોને સ્થાન ન મળ્યું. મહારાજશ્રીને વિચાર આવ્યો કે, અહીં પાઠશાળા ચાલે છે તો તેને અંગે બોર્ડિંગ ખોલવામાં આવે તો ઘણું લાભ થાય. આવા સેંકડો અનાથ જૈન બાળકો તેનો લાભ લે. અહીં રહી લાણે, તૈયાર થાય અને ભવિષ્યમાં સમાજને સેવા અર્પે. એ તો નિયમ છે કે “જેના ઉપદેશકો બળવાન તેમનો ધર્મ બળવાન” આમ વિચારી પાઠશાળાને અંગે બોર્ડિંગ ખોલી અને પાઠશાળાનું નામ “શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા બોર્ડિંગ” રાખ્યું. બોર્ડિંગ થવાથી આબુબાબુના ઘણા ગરીબ જૈન બાળકો અભ્યાસ માટે દાખલ થવા આવ્યા. વિશેષ મદદ માટે પોતાના પરમ સ્નેહી અને વડીલ આચાર્ય વિજયધર્મસુરી પાસે માગણી કરી અને આચાર્યશ્રીએ પણ અમુક સમય સુધી મદદ આપવાની હા કહી. બાળકોના અભ્યાસ સુદર રીતે ઝડપથી આગળ વધતો ગયો. અધ્યયન-અધ્યાપનની બંધી બાબતોમાં ગુરુદેવ જાતેજ દેખરેખ રાખતા. ટુંક સમયમાંજ આ સંસ્થામાંથી ચાર વિદ્યાર્થીઓ અદારહમીરી સિદ્ધહૃદ વ્યાકરણ લાણી કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં વ્યાકરણની મધ્યમ પરીક્ષા આપવા ગયા અને તેમાંથી ત્રણ ઉચ્ચ નંબરે પાસ થયા.

પાલિતાણુમાં ભયંકર જળપ્રલય અને મહારાજશ્રીની ભગીરથ સેવા

આ વખતે સંસ્થાની ખૂબ પ્રગતિ થઈ હતી. સંસ્થા અત્યારે ઉન્નતિને શિખરે હતી. આખી જૈન કોમમાં અપૂર્વ અને અનુપમ સ્થાન સંસ્થાનું હતું. આ વખતે પાલિતાણુમાં ૧૯૧૯ ના ભાદરવા વદ ૮ની રાત્રે ભયંકર હૃદયભેદક કારમો પ્રસંગ બન્યો. આ પ્રસંગે માનવતાની કસોટી હતી, ગુરુદેવ એ કસોટીમાંથી પસાર થયા.

બનાવ એમ બન્યો કે, રાત્ર ગાજવીજ વરસાદ-મુશળધાર વૃષ્ટિ શરૂ થઈ, આંખો પણ ન ઉઘડવા દે તેવા વિજળાના ચમકારા થતા હતા, ભયંકર કડાકા બોલતા હતા અને વાયુદેવનો મહાન પ્રકોપ ઉછળી રહ્યો હતો. વરુણદેવ અને વાયુદેવે પોતાના પ્રચંડ પ્રકોપમાં અનેક જીવોના બલિ લેવા શરૂ કર્યા, સેંકડો ઘર જમીનદોગ્ન થયા અને હજારો માણસો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો તણાવા લાગ્યાં. ઉપરથી ડુંગરનું પાણી નેશબંધ માર માર કરતું ધસ્યું આવતું હતું. ખીજ બાબુ નદીનો બંધ તૂટ્યો, પાણી ગામમાં પેહું. પાલિતાણુને ફરતી ત્રણ બાબુ નદી છે અને ચોથી બાબુથી ડુંગરનું પાણી ગામમાં ફરી વળ્યું છે. આખું ગામ બંબાકાર જળજળમય થઈ ગયું. તણાતા માનવીઓ ‘બચાવો બચાવો’ના હૃદયભેદક કરુણ પોકારો પાડતા હતા; પણ કોઈને સાંભળવાની કુરસદ ન હતી. આ વખતે સંસ્થા ઓસમાન શેઠના મકાનમાં હતી અને મકાન બહુજ મજબૂત હોવાથી તે પૂરેપૂરી સુરક્ષિત હતી. જે જળપ્રલય હમણાં આખા ગુજરાત ઉપર થયો તેવોજ જળપ્રલય પાલિતાણુમાં અને તેની આબુબાબુમાં થયેલો. બચાવો બચાવોના પોકાર સાંભળી મહારાજશ્રી જગી ઉઠ્યા. જોયું તો તેમને લાગ્યું કે, અત્યારે સેવાધર્મ અજીવવાનો અણુધાર્યો અપૂર્વ અનુપમ મોકો આવ્યો છે. તેમનો દયાપ્રેમી આત્મા પોકારી ઉઠ્યો કે “હું એકેન્દ્રિય જીવોના બચાવમાટે ઓધો (જૈન સાધુ પોતાની પાસે રાખે છે) રાખું છું તો પચેન્દ્રિય જીવોને બચાવવા તે મારી પ્રાથમિક ફરજ છે.”

બસ, તરતજ તેમણે અંદર ઝંપલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સામેના દવાખાનાના પીલર સાથે દોરડાં બાંધી જીવના જોખમે ઝુકાવ્યું. ઉપર અનરાધાર મેઘ વર્ષો અને નીચે નર્તુ પાણીજ પાણી! કચ્છી સાહસ, ધૈર્ય અને શૌર્ય હાજરજ હતાં. પોતે તે વખતે સાડાત્રણસો મનુષ્યને અને સેંકડો ઢોરોને જળનાં ભોગ થતાં બચાવી દરેકને પકડી પકડી પોતે ઉપર પહોંચાડતા હતા. બચેલાં મનુષ્યોમાં ઘણાં તો નમ્ર હાલતમાંજ હતાં. તે દરેકને માટે સંસ્થાનો રોટલ ખુલ્લો મૂકાવી દીધો અને દરેક પ્રકારની મદદ આપી. આ મહાન મૂક સેવા, પ્રેમની ભગીરથ મહેનત અને સેવાનો

રિપોર્ટ સામે દવાખાનામાં રહેતા ડૉક્ટર મી. હોર્મસનએ પોતા પાસે નજર નોંધ લખ્યો અને સવારેજ ત્યાંના એડમિનિસ્ટ્રેટર મી. મેન્ડર રોંગને મોકલ્યો. મેન્ડર રોંગ આ વાંચી ઘણો ખુશ થયો અને સંસ્થામાં મહારાજશ્રીને મળ્યો અને સદગ્રહ: ધન્યવાદ આપી જણાવ્યું કે, પાલિતાણા સ્ટેટ આપની સેવાનું સદા ઋણી રહેશે. આપને કાંઈ પણ કામ હોય તો મને ફરમાવજો. આમ કહી મહારાજશ્રીને ફોટો લઈ વિદાય થયો. મહારાજશ્રીના જીવનની આ એક અમૂલ્ય તક હતી અને એ દયામૂર્તિએ એ તકનો લાભ લઈ પોતાની માનવસેવાનો સચોટ દાખલો જનતા સન્મુખ મૂક્યો છે. મનુષ્ય ઘણી વાર આખા જીવનમાં એકાદું કાર્ય એવું સુંદર કરે છે કે જેથી તે સદા અમર અને ળીજને દૃષ્ટાંતરૂપ અને છે. મહારાજશ્રીને ધીમે ધીમે પરિચય વધ્યો. તે એટલે સુધી કે મેન્ડર રોંગ મહારાજશ્રીને પોતાના ગુરુનરીકેનું માન આપતો. આ વખતે સંસ્થા જે મકાનમાં હતી તે મકાન સ્ટેટના તામે જતાં તે ખાલી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મહારાજશ્રીએ મેન્ડર રોંગને બધી વાત કરી. મેન્ડર રોંગે ખુશી થઈ જણાવ્યું કે, સંસ્થાને માટે આપ ગમે ત્યાં જમીન પસંદ કરો. સંસ્થાને તદ્દન ઓછામાં ઓછા દરે આપીશ. અત્યારે જ્યાં એક હાથ જમીન મેળવતાં મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે અરે, તે વખતે પણ એક હાથ જમીન મેળવવાના સાંસા હતા ત્યાં મહારાજશ્રીએ સંસ્થા માટે પાંચ વીધાં જમીન મેળવી આપી અને સંસ્થાએ ત્યાંજ મેન્ડર રોંગના હાથે પાંચો નંબાની મહાન ગુરુકુળ થાય એજ ભાવનાથી સુંદર મકાન સંસ્થાએ ઉભું કર્યું.

ગુરુકુળ

ગુરુદેવની ભાવના હતી કે, આ સંસ્થા મહાન ગુરુકુળ થાય તો સારું. સમાજને ગુરુકુળની ખાસ જરૂર છે; પરંતુ જેમ દરેકને ભરતી-ઓટ આવે છે તેમ આ મહાન સંસ્થા માટે પણ બન્યું. સંસ્થાના આત્મા મહારાજશ્રીએ કચ્છ તરફ વિહાર કર્યો અને પાછળથી ગુરુકુળ ઉપર એવું બનધોર વિમ્બવાદન ચઢી આવ્યું કે જેથી સંસ્થાનો પાયો હલમચી ગયો. મહારાજશ્રી કચ્છમાંથી પોતાના બે નૂતન શિષ્યો મુનિ મહારાજશ્રી દર્શનવિજયજી અને મુનિ મહારાજશ્રી જ્ઞાતવિજયજી-સહ મોટા મોટા વિહાર કરી જલદી પાલિતાણે આવ્યા. સંસ્થાની દીન હાલત જોઈ તેમના હૃદયમાં કારી ધા થયો. જેમ માખાપ બાળકને પાણી પોષી મોટો કરે, તેમ આ સંસ્થાને ઉન્નતિના શિખરે મહાલતી મૂડી ગયા હતા, તેનેજ ગિરિકંદરામાં પડેલી જોષ દુઃખ થાય તેમાં નવાઈ જેવું નથી; પરંતુ હિંમત ન હારતાં ધીરજથી સંસ્થાનું મકાન પોતાના હાથમાં લઈ સંસ્થાને પદ્ધતિસર મૂડી અને પૂર્વની પદ્ધતિએ તેનું કામ સરળતાથી ચાલવા માંડ્યું. ત્યાંજ ધર્મોત્તમા ભાઈ જીવજીવંદ ધર્મચંદ મહારાજશ્રીને મળ્યા અને ગુરુકુળચંદ્રાંધી વાતચીત થઈ. અંતે મહારાજશ્રીના કહેવાથી અને આચાર્ય શ્રી વિજયકમળ સુરીજી તથા યોગનિષ આચાર્યશ્રી છુદ્ધસાગર સુરીજીની કિંમતી પ્રેરણાથી સંસ્થાનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું અને મહારાજશ્રીની ઇચ્છાનુસાર સંસ્થાનું નામ “શ્રીયશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ” રાખ્યું. જેમાં અત્યારે ૧૦૬ બ્રહ્મચારી જૈન વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. શ્રી સિદ્ધગિરિની છાયામાં આ ગુરુકુળ દિનપરદિન ઉન્નતિના શિખરે ચઢતું જાય છે. શ્રી વીરધર્મની ઉદ્ધોષણ કરતું, તેના સંસ્થાપક મહાત્મા પરમ ગુરુદેવના આત્મા સમું નિર્મળ, શ્રી ગિરિરાજની છાયામાં અગ્નેડ અને એકાદ્રાપણે ઉભું ઉભું શાન્તિથી મૂંગે મોઢે આહર્ત ભક્તો તૈયાર કરી રહ્યું છે અને સમાજમાં કોઈ અનેરી ભાત પાડી રહ્યું છે.

તેમની ઉપદેશશક્તિ

તેમનામાં અસાધારણ ઉપદેશક શક્તિ હતી. સુંદર મોહક વાણીથી જ્યારે તેઓ ઉપદેશ આપતા ત્યારે શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈ જતા. ગમે તેવા કૃપણ મનુષ્યને પણ બોધ આપી ગુરુકુળને મદદ અપાવતા. આ સિવાય અનેક જૈનેતર વિદ્વાનો તેમના પરિચયમાં આવી જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતો સમજ્યા હતા. લાકડીયાનરેશ, માળીયાનરેશ, મેન્ડર રોંગ, અંગીયાના બાવાજી, ડૉ. પદમશીબાઈ, સુ. નાથાબાઈ તથા ભાવનગરના મરહુમ મહારાજના મામા શ્રી. કનુભાઈ આદિ અનેક પ્રતિષ્ઠિત જૈનેતરો તથા રાજાઓને ઉપદેશ આપી જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં રસ લેતા કર્યા

હતા. માળીયાનરેશે તો મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી કચ્છના રણમાં કાંડી ઉપર મુસાફરો માટે પાણી દાળીયા, ગોળ તથા મીઠા પાણીની સગવડ કરી છે કે જે સગવડ હજારો મુસાફરોના આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે. ખરા ધૂમ તડકામાં જ્યારે અંગારા સળગતા હોય અને ક્યાંય ઝાડ કે પાણી ન હોય, ત્યારે આ સગવડ કેટલી આશીર્વાદરૂપ છે તેની વાચકોજ કલ્પના કરી લે.

તેમનો સ્વર્ગવાસ

સંસ્થાની ચિંતામાં તેમનું શરીર અસ્વસ્થજ રહેતું. બીજા શબ્દોમાં કહું તો સંસ્થાની પાછળ તેમણે આખું જીવન રેડી દીધું હતું. શરીરમાં રોગે ધર કર્યું હતું. અંતે આ વિદ્વાન સમર્થ શાસનભક્ત દયામૂર્તિ સં. ૧૯૭૪ ના ઇન્દિયુએન્ઝામાં આસો વહી ૯ ના દિવસે આઠ દિવસની ટુંક બિમારી ભોગવાવી ૩૪ વર્ષની નાની ઉંમરે આ સંત પુરુષને કાળે પોતાના પંજમાં લઇ લીધા, તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એ ચળકતો રીતારો અણુધાર્યો અચાનક અસ્ત થયો. જીવન અને મરણ એ કાંઈ નવાઈની વાત નથી; પરંતુ એક આશાવંત મહાન વિભૂતિ અધુરી સેવા અર્પી ચાલ્યા જાય, આરંભેલા સેવાયત્રને અધુરો મૂકી ભંગાણુ પાડી ચાલ્યા જાય ત્યારે દુઃખ કેને ન થાય! આજે તેઓ નથી પણ તેમના મૂર્તિમંત દેહસમુદ્ધી શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ ચીરંજીવ છે. જેઓ એક વાર એમ કહેતા કે, આ ખાવાની મટુડી કેટલા દિવસ ચાલશે? તેઓ એક વાર પસ્તાઈ ક્ષમા માગવા આવ્યા હતા. આજે તેઓ પોતાની ભૂલ કબૂલે છે. જે સંસ્થાના સ્થાપનમુહૂર્તમાં મંગલનું શ્રીફળ ઉધાર લાવવું પડ્યું હતું તે સંસ્થા આજે આખી જૈન કોમમાં અપૂર્વ, અનુપમ અને અનૈક લંખાય છે અને આખા જૈન સમાજને પ્રેમથી પોતાના તરફ આકર્ષી રહેલ છે.

તેઓની અંતિમ ભાવના

પૂજ્ય ગુરુદેવની અંતિમ ભાવના વર્ણવું તે પહેલાં તેઓશ્રીના જીવનનો એક અનન્ય પ્રસંગ ટુંકામાં લખી લઉં, પછી આગળ વધુ. એ પ્રસંગ તે તીર્થની સેવા. પાલિતાણુના મહર્ષિ ઠાકોર શ્રી માનસિંહજીએ અને ત્યાં ખારોટોએ જ્યારે શત્રુજય ઉપર અશાંતનાઓ કરવા માંડી અને અનેક વિદ્વો કરી લક્કનો ડાંડો જમાવવા, અનેક અનર્થો કરવા માંડ્યા તે વખતે આ ગુરુદેવે હિંમનભરી રીતે અડગતાથી બધાની સામે ઉભા રહી આશાંતના ટાળી હતી અને ઠેક જીવ-સટોસટનો પ્રસંગ આજે છતાં તીર્થ ખાતર ગમે તેવાં દુઃખ ભોગવવાં પડે તો શું હિંસાજમાં હતું? તેમ ધારી છેવટ લગી અડગ રહી તે પ્રકરણનો અંત આણ્યો હતો. શાસનસેવા કરવી એજ તેમનો જીવનમંત્ર હતો.

તેઓશ્રીની છેવટની ભાવના જૈન અનાથાશ્રમ ઉઘાડવાની હતી. હજારો અનાથ નિરાધાર જૈન બાળકો ધર્મંતર થાય છે તેમને આશ્રય આપી વિદ્યાદાન આપી ચુસ્ત જૈન બનાવવા અને જૈન સમાજનો થતો નાશ અટકાવવો. તેમની આ ભાવના તેમના શિષ્યો અને ભક્તો પૂરી કરે, એ શુભેચ્છાપૂર્વક વિરમું છું.

(તા. ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૨૮ના “મુંબઈ સમાચાર”ની અટવાડિક આવૃત્તિમાં લે:—મુનિ ન્યાયવિજયજી)

१७९-कृषि-शास्त्रविषयक एक अपूर्व प्राचीन हिंदी ग्रंथ

जिस प्रकार संस्कृत साहित्य में केवल काव्य, नाटक, छतिहास, यंपू के अतिरिक्त वास्तु-शास्त्र, शिल्पशास्त्र, भूगर्भशास्त्र आदि उपयोगितावाद के ग्रंथ भी पाये जाते हैं, ठीक उसी प्रकार हमारे हिंदी साहित्य में भी प्राचीन कवियों ने काव्य के अतिरिक्त अन्यान्य उपयोगी विषयों पर ग्रंथरचना की है। अन्यान्य भारतीय भाषाओं के छतिहास को देखते हुये यह ज्ञात निःसंकाय कही जा सकती है कि हिंदी की काव्यप्रौढता से अन्य किसी देशी भाषा का साहित्य मुकाबला नहीं कर सकता। हिंदी में वीर, शृंगार तथा शांत-रस के साहित्य की कमी नहीं है, पर साथ ही हमारे प्राचीन कवियों ने व्यवहारोपयोगी विषयों पर भी ग्रंथ-रचना कर के हिंदीसाहित्य की श्रीवृद्धि की है। 'साहित्य-समालोचक' पत्र में महाशय गुरुदत्तकृत 'पक्षीविलास', 'वृक्षविलास' आदि ग्रंथों की ख्याती की जा चुकी है। माधुरी में भी रूप-भनन शास्त्र पर पिछली भर्त्ताजा एक लेख प्रकाशित हो चुका है; पर आज हम एक अपूर्व ग्रंथ-रत्न का परिचय कराते हैं।

ज्वालियर के महाराष्ट्रनरेश महाराज दौलतराव शिंदे जी वीर, धीर और गुणग्राहक थे। आप जी रसिक, लक्ष्म, स्वयं कवि तथा कवियों के आश्रयदाता भी थे। ज्वालियर में साहित्य-संगीत-कला के प्रस्थापक आप ही थे। शृंगार-रसाचार्य कविवर पद्माकरजी के 'आलीगढ़ प्रकाश' की रचना के उपलक्ष्य में एक लाख रुपया तथा हाथी भेंट करने की महाराज दौलतराव की उदारताविषयक किंवदंति प्रसिद्ध है। अन्य हिंदी-भराड़ी-कवियों का भी महाराज ने केवल आश्रय ही नहीं दिया, वरन् अपने पूज्य पिता की तरह "दौलत प्रभु के चरण गहो है" जैसी रचना द्वारा इस महाराष्ट्रीय संपूत ने हिंदी-काव्य-वाटिका को भी अलंकृत किया! आपको ही आश्रित शिव कविकृत 'दौलतभाग-विलास' ग्रंथ का परिचय हमें कराना है। हिंदी साहित्य के छतिहास में शिव कवि तथा उनकी रचना का तो उल्लेख पाया जाता है, किंतु उनके समय तथा पुस्तक का विषयनिर्णय नहीं। प्राप्त प्रति संभवतः स्वयं शिव कविजी की लिखी हुई और महाराज दौलतराव साहज की सेवा में भेंट की हुई है। ज्वालियर के वर्तमान सुंदर विस्तृत उद्यान वृक्षभाग के संस्थापक महाराज दौलतराव ही थे। स्वयं शिव कवि ने ग्रंथ के आरंभ में लिखा है—

उपपन्न प्रभुको अति सुभद्र, जनत सय संसार; याते 'भाग-विलास'को, कीन्हों सरस विचार।

इस उद्देश्य से संभव है कि शिव कवि महाराज के हिंदी-कवियों को आश्रय देने की ज्ञात सुन कर, आपू वापसे जगीरदार के द्वारा दरबार में पहुँचा हो। ग्रंथ की भाषा आगरे के आसपास की है। महाराज दौलतराव ने, सन् १८१० में, उज्जैन के पहले ज्वालियर को राजधानी बनाया था। राजधानी बनने के अनंतर ५-७ वर्षों में उद्यान की नींव डाली गइ। अतः अनुमानतः सन् १८१७ और सन् १८२७ (महाराज का मृत्युकाल) के बीच में शिव कवि ने इस ग्रंथ की रचना की होगी। कवि ने अपने स्वामी का वर्णन यों किया है—

कीर्ति सय जग में करत शिव को हरत कलेश; आलीगढ़ सुजन प्रभु दौलतराव नरेश।

तिन शिव कवि सों यों कछों, कीन्हें 'भाग-विलास'; जमें स्वामी की रहें, कीर्ति अमर प्रकाश।

पुस्तक का विषय नाम से ही स्पष्ट है, और वह हमारे अनुभव की पूर्वाज्ञा की भाँति धरोहर है। अतः कहना न होगा कि इस धरोहर को देखना-बालना व परचना उनका सन्तान का मुख्य कर्तव्य है। इस छोटे-से ग्रंथ में कितने उपयुक्त विषयों का समावेश किया गया है, यह ज्ञात विषयसूचि से ही देखते जानती है। दिशाबोध, निषेध, वृक्ष, भाग लगाने की शुभाशुभ आदि बातों का विचार केवल भारतवर्ष जैसे अध्यात्मप्रधान देश में ही किया जाता है;

અંગ્રેજી-માધ્યમ સે કૃષિશાસ્ત્ર શીખનેવાલે તો શાયદ ઇન ખાતોં કા મળક ઉડાવે. દિશાભેદ કે વિષય મેં કવિ ને લિખા હૈ—

જો ઘર કે પૂરખ દિશા, ખટ લાવે સુખ પાય; સકલ કામ પૂરણ કરે, દેઘ બિપતિ બહાય.
ઘરતે દક્ષિણ લાઇએ, ઉમરી તો શુભ હોય; પીપર પશ્ચિમ અતિ સુખદ, વર્ણીત હૈ કવિ લોય.

નિષેધવૃક્ષ

ઘર મેં કબહુ ન લાઇએ, રાતે વૃક્ષન કોય; લાવે તાકો ફલ યહી, ઘર કી વૃદ્ધિ ન હોય.
બેરી ફેરિ દાડિમ કણો, ઓર બિજોરા જાન; કંજ, લાંક, કચનાર પુનિ, તથા લસોડા માન.
ઘર કે નિકટ ન લાઇએ, વૃક્ષ કંટીલે ઝાર; જો લાવે તો શત્રુતે, બચ ઉપજો નિરધાર.

ખાગ લગાને કા શુભાશુભ

નિજ ગૃહ તે દક્ષિણ દિશા, અરુ અગ્નેય ખખાન; પ્રથમ ખાગ નહીં લાઇએ, લાએ દુઃખ કી ખાન.
પશ્ચિમ ઉત્તર પૂર્વ દિશ, કરિયે ખાગ બિચાર; સુખ-સંપતિ નિશિ-દિન બદે, કહત અથ નિર્ધાર.

અનંતર કવિને ભૂમિ-પરીક્ષા, ભૂમિ-વર્ણન, નિષેધ ભૂમિ, શુભ ભૂમિ કા વર્ણન કરતે હુએ લિખા હૈ—

નીલી શુક કે પંખ-સી જહાં બિલ હોય અપાર; આમી વિષ કડુવી મહી, ત્યાગ કરો નિર્ધાર.

નીલી શુક કે પંખ-સી માખન-સી મૃદુ જાન; સેત શંખ પીત અતિ હોય સમાન પ્રમાન.

જલ નજીક જા ભૂમિ મેં તણ અંકુર હરિઆય; તામેં વૃક્ષ લગાઇએ, પરમ સુખદ દર્સાય.

અનંતર સજલ ભૂમિ, નિરસ ભૂમિ ઓર સાધારણ ભૂમિ મેં લગાને કે વૃક્ષોં કે નામ લિખ-
કર વૃક્ષોં કે જન્મવિધિ કે વિષય મેં લિખા હૈ—

ત્રીન ભાંતિ કો જન્મ હૈ, સજ વૃક્ષન કો જાન, વનરપતિ ઇકે દુમ દ્વિતીય, લતા ગુદમ બચ માન.

જો વૃક્ષ બીજ સે હોતે હૈ, ઓર જો વૃક્ષ પેડ સે હોતે હૈ, ઉનકે નામ લે કર બીજ બોને
કી કષ્ટ વિધિયોં કા વર્ણન કિયા હૈ. યથા—

ઓર સુનો જા ભૂમિ મેં, બીજ ન ઉપજે કોય, તાહિ દૂધ સોં સિંચિયે, યા ઉપાય સોં હોય.

ઘૂત ઓર ખાચબિડંગ કી, તાહિ દીછએ ધૂપ, પાંચ દિવસ યા વિધિ કરે, અંકુર કહે અનૂપ.

ખાગ મેં પ્રથમ જિન વૃક્ષોં કો લગાના આવશ્યક હૈ, ઉનકે વિષય મેં લિખા હૈ—

નીખૂ ચંપા સિરસ પુનિ, મહી ફેરિ અશોક, નાગકેસરી પ્રથમ યહ, સુખદ કહત સખ લોગ;

અનંતર અંતર સે લગાને કે વૃક્ષ તથા પૂર્વદિશા કે વૃક્ષ કા વર્ણન કર કે વૃક્ષ સિંચને
કી યુક્તિ લિખી હૈ. યથા—

નએ વૃક્ષ લે સિંચિયે, પ્રાત સમય સુખદાન; સદીં દૈ દિન લૌ રહેં, યહ થાલા પરિમાન;

લાસ પાસ નહીં રાખિયે, વૃક્ષ બદે સુખ પાય, ખાઈ દેખ ખુદાય કર, ક્યારી મેંડ સવાય.

પૌદન કો પાલન કરે, પુત્ર સમાન વિચાર.

અનંતર બિજલી પડે હુએ વૃક્ષ કો ફિર સે હરા કરને કી વિધિ તથા વિભિન્ન વૃક્ષોં કી
પોષણ-વિધિયો લિખી હૈ. યથા—

નારંગી બડહર સુનો, ઇનકો યહી વિચાર; સિંચે સૂકર માંસ સે, બાદે વૃક્ષ અપાર.

લીજી પીહી ઉરદ કી, તામેં નીર મિલાય; સિંચે આંવરે વૃક્ષ કો, બાદે અતિ સરસાય.

ઘૂત, પય, પાની મિચય કરિ, સિંચે વૃક્ષ અનાર; બહુત ફલે ફૈલે અમિત, સમયા હોય અપાર.

બીટ લીજીએ મુર્ગ કી, ઓ મહલી કો માંસ; સિંચિય જલ મેં ઘોરિકૈ, ફલે વૃક્ષ અનયાસ.

તિલ, મુલ્હેટી સહિત પુનિ, મૃગમદ નીર મિલાય; બેરિ સિંચિયે મધુર ફલ, અતિ સુગંધ સરસાય.

ઇસ પ્રકાર અનેક પ્રકાર કે વૃક્ષોં કે પોષણ કી વિભિન્ન રીતિયોં બતલાઇ હૈ. વૃક્ષોં કે
મહાસુગંધિત ફલને, સહી બેલિયોં કો ધૂપને ઓર સિંચને, સહી વૃક્ષોં કો એક હી પ્રકાર સે
સિંચને, સખ વૃક્ષોં કા એક હી ઉપચાર, પૌદોં કી વિધિ, વૃક્ષોં કે નીરાગ હોને કી વિધિ આદિ
કા વર્ણન કિયા હૈ. બારહોં માંસ ફલ લગને કે વિષય મેં કવિ ને લિખા હૈ—

લીજીય મૂલ અકોલ કી, તાકો કવાથ કરાય; તામેં પુનિ મધુ ઘૂત સુખદ, સરસોં સરસ પિસાય.

ચર્ખી સૂકર હિરણ્ય કી, યે સખ દેખ મિલાય; ફલે બારહોં માંસ ફલ જો સિંચે યહિ માય.

વૃક્ષ ટેલા હો કર પતે પીલે પડેં યા જડ મેં કીડે પડેં, ઉસકા ઉપાય તથા વિના સમય ફૂલના, સૂખે વૃક્ષ કા હરા હો જના; ફલોં મેં ગુઠલી ન પડના, ફલ મેં અનેક પ્રકાર કે સ્વાદ હોના, ફલ હમેશા હરે રહના, પકે ફલ બહુત દિન રહના, આમ મેં દ્રાક્ષ કા-સા સ્વાદ, બેરી કી બેલ ચલના, પૈખંદી આદિ અનેક વૈજ્ઞાનિક શુભ શિવ કવિ ને અપને ગ્રંથ મેં ખતાએ હૈં, જિનકા પ્રયોગ કર કે હમેં લાભ ઉઠાના આહિયે. અમેરિકા-જૈસે કૃષિપ્રધાન દેશોં કે વિદ્વાલયોં મેં તો પકે ફલ બહુત દિન રહને, ફલ હરે રહને આદિ વિષયોં કા ખાસ તૌર સે અધ્યયન કરાયા જતા હૈં; પર હમારે શિવ કવિજી ને ઐસે કઇ સુગમ ઉપાય ખતા કર સાગર કો ગાગર મેં જાર દિયા હૈ. સખસે અપૂર્વ ખાત હૈ વૃક્ષોં કે કફ-વાત-પિત્ત રોગોં કે લક્ષણુ ઔર ઉપાય કા વર્ણન. સ્વનામધન્ય આચાર્ય જગદીશચંદ્ર વસુ મહોદય તો ભારતીય વૃક્ષ-જીવવાદ કો અપને અપૂર્વ અન્વેષણોં દ્વારા, પ્રત્યક્ષરૂપ મેં, સંસાર કે સમુખ ઉપસ્થિત કર હી ચૂકે હૈં; પર સૌ સવા સૌ વર્ષ પૂર્વ શિવ કવિજી કા તત્સંબંધી વિવેચન કરના અવસ્ય હી કુતૂહલારૂપ હૈ. બાગ કે હી સાથ ખેતી કી ખાસ-ખાસ ખાતોં-કહાં પર કુઆં ખોદને સે પાની નિકલેગા, બાગ મેં તાલાબ ખના કર ઉસમેં મછલિયાં રખને કે લિયે મજાલયોં કા વર્ણન-આદિ સૈંકડોં અન્ય ઉપયુક્ત વિષયોં કા બી ગ્રંથ મેં સમાવેશ કિયા ગયા હૈ. ઇસ પુસ્તક મેં વર્ણિત ઉપાયોં કે લિયે પ્રયોગશાલાએ ખોલના ઔર અનુભવ પ્રકાશિત કરના આવસ્યક હૈ. માલવા તથા તવરધાર-જિલ્લે કે કુછ ગ્રામોં મેં દરયાફત કરને પર હમને ગ્રંથ કે કઈ નુસ્ખે સહી પાએ. આજ બી ગ્રામીણ જનતા ઉન્હેં ઉપયોગ મેં લાતી હૈ. અતઃ ગ્રંથ કી ઉપયોગિતા કે દેખતે હુએ ઇસકા શિક્ષા-વિભાગ મેં પઢાયા જના આવસ્યક પ્રતીત હોતા હૈ. અસ્તુ.

વૃક્ષ કે નિદાન-ચિકિત્સા કે વિષય મેં લિખા ગયા હૈ—

જે મનુખ્ય કે રોગ હૈં, તે વૃક્ષન કે જનન; અરુ સખ કફ-પિત્ત-વાયુ કી, પ્રકૃતિ ત્રિબિધ પહચાન. શાખા ફલ જા વૃક્ષ કે, ચિકને ઉજ્જવલ ફૂલ; ગોત્ર હોય લપટે લતા, જાનો કફ કો મૂલ. ધૂપ સહે ના પીત હો, ડાર પાત ગિર જાય; અરિન ફલે ફલ પકે કૃશ, પિત્ત પ્રકૃતિ યહ ભાય. સૂખો દીરઘ પાતરો, રુખો નીંદન હોય, જોરુ નહાં ફલ ના લગે, વાયુ પ્રકૃતિ હૈ સોય.

ઔષધિ-ઉપાય કે વિષય મેં લિખા હૈ—

ધુત અમલી અરુ લોન સોં, જો સિંચે સુખદાન; દૂર કરે કફ-દોષ કો, કહત ગ્રંથ પરમાન. બાકસ કફ કસાય જો, તિનકો કાઢો કાઢિ; સિંચે યા વિધિ વૃક્ષ કો, નસે પિત્ત કી બાઢી. અનંતર હરે, નીલે, લાલ રંગ કી કપાસ પેદા કરને કી યુક્તિ ખતા કર વિના સમય ફૂલ પેદા કરને કી યુક્તિ ખતાઈ હૈ—

ગાંડે કે રસ મેં મિલે, પીસ બિલાઇકંદ; જિલ્દિ સચે ફૂલ કે, અસમય કરે અનંદ.

વૃક્ષ કે અસમય ફલને ઔર ફલ મેં ગુઠલી ન પડને કે વિષય મેં લિખા હૈ—

સિલખલ ગોખર ગાય કો, સરસોં ખાયબિડંગ; ગાંડે કે રસ મેં સખે, પીસ કરો છક સંગ. સખ વૃક્ષન કે મૂલ કો, તાકો સિંચ સુજનન; અસમય ફલ લાગે તખે, અતિ સુગંધ કી ખાન. મુંહલેટી મિશ્રી બહુરિ મહુઆ ફૂટી બખાન; ઇનમેં ગોલા બાંધિ કે જર મેં ઘરે સુજનન. તાકે ઉપર લાઇએ, વૃક્ષ પરમ સુખ ખાસ; બહુત ફલે સુખ અતિ બઢે, ગુઠલી બઢે ન તાસ.

ફલ હરે રહને કે વિષય મેં કવિ ને કઈ યુક્તિયોં ખતાલાઇ હૈં. એક યુક્તિ યહ હૈ—

બકરા મારો તુરત કો, તા કાંધે કો અર્મ; વૃક્ષ શાખ મેં બાંધિએ, ફલ ન પકે યહ મર્મ.

પકે ફલ બહુત દિન રહને કી વિધિ—

મધુ બિડંગ અરુ દૂધ કો, લેપ કરે તિલિ કાલ; દર્ભ ખાલ લે વૃક્ષ કી, શાખા બાંધો લાલ. સિંચે જલ અરુ દૂધ સોં, તો ઐસી વિધિ હોય; વાકેં ફલ બહુ દિન રહેં, મહિ મેં પરે ન કોય.

જલ્દી વૃક્ષ હોને, વૃક્ષ અધિક ફલને, જલ્દી ફલ લગને આદિ કે સાથ હી ખેત મેં શુભા-શુભ વૃક્ષ લગાને કી વિધિ ખતાઇ હૈ—

બટ લગાઇએ ખેત મેં, જૌ કી વહિ હોય; મહુઆ તે ગેહ બઢે, યહ જાનો સખ કોય.

ઉદઘ વૃદ્ધિ જામુન કરે, સિરસ મૂંગ સરસાય; છેકુર ખેર લગાર્ધએ, ધન સોં પડે અકાલ.

અર્જુન જલ ખરસાઇ કે કરે પ્રજા પ્રતિપાલ.

અનંતર નીખૂ, અનાર, સીતાદેવ, અંગૂર કે સિંચને કા સમય ખતા કર શુભાખ કે વિષય મેં લિખા હૈ—

જલ દે અશ્વિન માસ મેં, પુનિ સુનિ લેઉજવાખ; પૂસ-માસ મેં કલમ કર, સિંચો સરસ શુભાખ.

આવે કલી શુભાખ મેં, તખ વો સુનો વિધાન; કૃષ્ણ-પક્ષ ભરિ માધ મેં, નીર ન દીજૈ જાન.

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન વનસ્પતિ-શાસ્ત્રજ્ઞ શ્રીયુત યુરબંક મહાશય કી તરહ હમારે શિવ મહા-કવિ ને ભી પૈખંદી કી અનેક યુક્તિયોં ખતાઈ હૈ. પૈખંદી કા સમય, ઉસકી યુક્તિયોં ઓર એક હી જિગર કે વિલિનન વૃક્ષોં કા ખડા અનૂકા વર્ણન કિયા હૈ. યથા—

ખટ, ઉમર, સહતૂત પુનિ, સુનિ લીજૈ અંજર; જિગર એક ધન ચાર કો, કહત સખે મતિધીર.

એક વૃક્ષ ધન ચાર કો, પૈખંદ કરિકે હોય, મનમાને દ્વૈ-તીન કરિ, કહત સયાને લોય.

કંઈ પૈખંદી ફૂલ-જાતિ કે ભી નામ ખતલાએ હૈ. અનંતર કવિજી ને કૂપ-પરીક્ષા કી કષ્ટ યુક્તિયોં ખતલાઇ હૈ. યથા—

જો કહુ નિર્જલ ભૂમિ મેં, ઉપજે દેખે ખેત; તાકે પશ્ચિમ ખોદિએ, ડેઠ પુરુષ જલ દેત;

પીલી માટી કટે જહં, પીલે મેંડક હોય; આધ પુરુષ પર જલ કટે, યહ નિશ્ચય કર લોય. ઇં

કૂપ-ખનન કી દિશા

કૂપ કરે નૈઋત્ય તો ખાલક ખચે ન કોય; x x x x x

કૂપ ગાંવ કી અગ્નિ દિશિ, ખોદૈ તો યહ જાન; દુઃખ પાયે અરુ ગાવ કો, અતિ લય હોય નિદાન.

કવિ ને વૃક્ષોં વ ફૂલોં કી જાતિ કે વિષય મેં ભી ખડા વિસ્તૃત વર્ણન કિયા હૈ. વાટિકા-વિધાન કે વિષય મેં ભી કષ્ટ અનૂકી ખાતેં વૈજ્ઞાનિક ઢંગ સે લિખી હૈ. આગ કે મધ્ય મેં તાલાખ, તાલાખ કે ખીચ મેં મહલ, ઉસકે આસપાસ ખડુલ ઓર સર વૃક્ષ, રંગ-ખિરંગે મચ્છ, અનેક ભાંતિ કે પક્ષી આદિ કા સંગ્રહ કરને કી સૂચના કી હૈ. અંત મેં શિવ કવિજી ને લિખા હૈ—

‘દૌલતખાગ-વિલાસ’ કો, પદૈ સુનૈ ચિત લાય, ‘સો નર ખાગ-વિચાર મેં, અતિ પ્રખીન ઢરસાય.

‘દૌલતખાગ-વિલાસ’ કા વર્ણન યહીં પર સમાપ્ત હોતા હૈ.

ઉક્ત ગ્રંથ ઉપલબ્ધ હો જાને પર હમેં, અપને સંશોધન મેં, ઇસી વિષય કે દો ઓર અપ્રકાશિત સંસ્કૃત-ગ્રંથ ઉપલબ્ધ હુએ હૈ. એક કા નામ હૈ—‘વૃક્ષદોહ.’ ઇસકી ખડુત સી ખાતેં ‘ખાગ-વિલાસ’ સે મિલતી-જુલતી હૈ. કુછ ખાતેં ‘વૃક્ષદોહ’ મેં અધિક હૈ, કુછ ‘દૌલત-ખાગ વિલાસ’ મેં. દૂસરે ગ્રંથ કા નામ હૈ ‘ઉપવન-વિનોદ’ જે હાલ હી મરાઠી મેં પ્રકાશિત હો ચૂકા હૈ. ઇસ ગ્રંથ મેં ભી ખડે અનૂકે પ્રયોગોં કા વર્ણન કિયા ગયા હૈ. ભારતવર્ષ કૃષિ-પ્રધાન દેશ હૈ. અતઃ જેસા કિ ઉપર કહા જા ચૂકા હૈ, હમારી પૂર્વપરપરા કો ખતલાનેવાલે એસે ગ્રંથોં કા જિતના ભી અધિક પ્રચાર હો, ઉતના હી અચ્છા હૈ.

અંત મેં એક ખાત કા ઉલ્લેખ કર દેના આવશ્યક હૈ. ઉક્ત ‘ખાગ-વિલાસ’-ગ્રંથ હમેં, જ્વાલિયર-નરેશ કૈલાસવાસી મહારાજ માધવરાવ શિંદે કે નિકટ સદવાસ મેં રહને કા સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત હોને કે સમય, મહારાજ કી કૃપા સે હી, ઉપલબ્ધ દુઆ થા. વહ કબી કા પ્રકાશિત હો ગયા હોતા; પર હમારે દુર્ભાગ્ય સે ઉસકી મૂલ-પ્રતિ કો, ઉસકી પ્રતિલિપિ-સહિત, એક વિમલ-કાંતિ મુખોપાધ્યાય-નામક ખંગાલી નવયુવક-જે હમારે પાસ લેખન ઓર સંપાદન-કાર્ય સીખતા થા—અન્યાન્ય અમૂલ્ય ઐતિહાસિક સામગ્રી-સમેત હમારે સંગ્રહ સે ચૂરા કર કલકત્તે ચલા ગયા; કિંતુ અજ ઉક્ત ગ્રંથ શીઘ્ર હી પ્રકાશિત હો જાયગા.

(માર્ગશીર્ષ-૧૯૮૫ના “માધુરી” માં લેખકઃ-શ્રી. ભાસ્કર રામચંદ્ર ભાલેરાવ)

નોંધઃ—આ લેખમાં જે હિંસાત્મક તામસી ઉપાયો આવે છે, તે સાત્વિકજનો માટે તો અનુચિતજ છે.

લિશુ-અખંડાનંદ

૧૮૦-સાહિત્યસેવા વિષે જાણવા જેવા વિચારો

સાહિત્ય એ સાધન છે, સાધ્ય નથી.

હું સાહિત્યસેવી નથી, સાહિત્યોપાસક પણ નથી, સાહિત્યપ્રેમી જરૂર છું. મેં સાહિત્યનો આસ્વાદ લીધો છે, એની અસર મારાપર થઇ છે. મેં જોયું છે કે, સાહિત્ય શુદ્ધિને પ્રગટ કરે છે, લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, અનુભવને પીંજીને વિશદ કરે છે, ધર્મશુદ્ધિને જાગ્રત કરે છે, હૃદયની વેદના વ્યક્ત કરે છે, સમજાવ કેળવે છે અને આનંદને સ્થાપી કરે છે. એટલે સાહિત્યપ્રત્યે મારા મનમાં આદર છે; પણ મેં મારી નિષ્ઠા સાહિત્યને અર્પણ કરી નથી, સાહિત્યને હું મારી ઇજ્જતવા ગણતો નથી. સાહિત્યને સાધનતરીકે સ્વીકારું છું; અને એ સાધનતરીકે રહે એમ—મને માફ કરશો તો કહું કે—ધૃષ્ટિ પણ છું. તુલસીદાસના મનમાં હનુમાનપ્રત્યે આદર હતો, પણ એની નિષ્ઠા તો શ્રીરામચંદ્ર પ્રત્યે જ હતી. તેવી રીતે આપણી ઉપાસના જીવનની જ હોય. સાહિત્ય એ જીવનરૂપી પ્રભુની સેવા કરનાર અનન્યનિષ્ઠ ભક્તને ઠેકાણે શોભે. છતાં એ જ્યારે પોતાની જ ઉપાસના શરૂ કરે છે, ત્યારે એ પોતાનો ધર્મ ભૂલી જાય છે. માણસ પોતાના જ સુખનો વિચાર કરે, પોતાની જ સગવડો શોધવા પાછળ પોતાની શુદ્ધિ ખર્ચી નાખે અને પોતાના આનંદમાં જ પોતે રમમાણ થાય; ત્યારે જેમ તેનો જીવનવિકાસ અટકે છે અને તેનામાં વિકૃતિ પેદા થાય છે, તેવી રીતે સાહિત્યનું પણ છે. સાહિત્યને ખાતર સાહિત્ય જ્યારે પેદા થાય છે, એટલે કે લોકો જ્યારે સાહિત્યની કેવળ સાહિત્યતરીકે જ ઉપાસના કરે છે, ત્યારે શરૂઆતમાં તો એ બધું રૂપાળું થાય છે—વધારે આકર્ષક થાય છે. એની જૂની પુણ્યાઇ ખૂટે નહિ ત્યાંસુધી એનો ભારે વિકાસ થતો હોય એમ પણ લાગે, પણ એ નિઃસત્વ થતું જાય છે. સાહિત્યને એનું પોષણ સાહિત્યમાંથી નહિ પણ જીવનમાંથી, માણસના પુરુષાર્થમાંથી મળવું જોઈએ. સાહિત્યમાંથી જ પોષણ મેળવનાર સાહિત્ય કૃત્રિમ છે, તે આપણને આગળ ન લઇ જઇ શકે.

સાહિત્ય એટલે શું ?

એવા કંઈકે સંકુચિત અથવા આકરા-વિચારો ધરાવતો હોવાથી કેવળ સાહિત્યના ઉપાસકો-થી હું ડરું છું. તેમનો દેવ જૂદો છે, મારો દેવ જૂદો છે; પણ સાહિત્યોપાસક બહુ ઉદાર છે. હું સાહિત્યોપાસક નથી, છતાં તેઓ સ્વીકારે છે. ‘અવિધિપૂર્વકમ્’ ભલે હોય, પણ હું સાહિત્યની જ ઉપાસના કરું છું, કેમકે હું ‘શ્રદ્ધયાન્વિત’ છું એટલે જ સાહિત્ય વિષેના મારા કેટલાક વિચારો આપની સમક્ષ રજુ કરવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. આપ સૌની ઉદારતાપર મારો વિશ્વાસ છે.

માણસના વિચારો, ભાવનાઓ, લાગણીઓ અથવા લાગણીપ્રધાન અનુભવો બીજા આગળ અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જે વસ્તુમાં છે તે સાહિત્ય, એ મારા પૂરતી સાહિત્યની વ્યાખ્યા છે. તાર્કિકો એક ક્ષણમાં એને પીંખી શકે એમ છે, એ હું જાણું છું, પણ અપૂર્ણ માણસે કરેલી વ્યાખ્યાઓ અપૂર્ણ હોય તો એમાં નવાઇ શી ? જેનામાં લાગણીઓપર અનાયાસે અસર પાડવાની શક્તિ છે તે સાહિત્ય. એપીપણું સાહિત્યનો પ્રધાન ગુણ છે.

સાહિત્યની શુદ્ધિ

એ અસર સારી પણ હોય અને નહારી પણ હોય. લાગણીઓ એ મનુષ્યજીવનનું લગભગ સર્વસ્વ હોવાથી એમના પર જે વસ્તુની અસર થાય છે તે વસ્તુ તરફ આપણે ખેદરકાર રહે પાલવે એમ નથી. હવા, પાણી, ખોરાક વગેરે શુદ્ધ રાખવાનો આપણે જેમ આગ્રહ રાખીએ છીએ અથવા રાખવો જોઈએ તેમ, અને તેથીયે વધારે સાહિત્યની શુદ્ધિ વિષે આપણે આગ્રહ હોવો જોઈએ. શિયળની જેમ જ્યાં સાહિત્યને સચવાય છે ત્યાં જીવન પવિત્ર, પ્રસન્ન અને પુરુષાર્થી થવાનું જ. ઉચ્ચારશુદ્ધિ, જોડણીની શુદ્ધિ, વ્યાકરણશુદ્ધિ વગેરે પ્રાથમિક વસ્તુથી માંડીને સાહિત્યના એક એક અંગ-પ્રત્યંગમાં શુદ્ધિનો આગ્રહ હોવો જોઈએ, માત્ર એમાં કૃત્રિમતા ન આવે, વસ્તુ-ગીપણું ન આવે, દંભ ન આવે, કર્મકાંડ ન આવે.

નિર્વ્યાજ, મુખ્યતા એ શુદ્ધિનું એક પાસું છે અને સંસ્કારિતા એ બીજું પાસું છે. બંને રીતે શુદ્ધિ જળવાય, પણ જો આપણે શિથિલતાનાજ હિમાયતી થઈ જઈશું અને જો દરેક જાતની વિકૃતિને પણ દરગુજર કરવા આપણે તૈયાર થઈ જઈશું; જો સામાજિક જીવનમાં સદાચારનો તેમજ સાહિત્યમાં શુદ્ધિનો જે કાંઈ થોડો પણ આગ્રહ રાખે તેની સામે કકળાણ મચાવીને એને ટેકાણે પાડવાનો પ્રયત્ન કરીશું; તો તેથી સમાજનું પારાવાર નુકસાન થવાનું છે. સામાજિક જીવનમાં શું કે સાહિત્યમાં શું, શુદ્ધિ જળવવાની જવાબદારી વિશિષ્ટ-શ્રેષ્ઠ વર્ગનીજ હોય છે. પોલિસો-દારા કે કોર્ટેદારા સામાજિક સદાચારનો સર્વોચ્ચ આદર્શ ટકાવવાનો નથી, તેમ સાહિત્યનું પણ છે. સમાજના સ્વાભાવિક આગેવાનો જ્યારે શિથિલ થાય છે, ભીરુ થાય છે અથવા ઉદાસીન થાય છે, ત્યારે સમાજને બચાવનાર કાંઈ પણ શક્તિ રહેતી નથી.

એ ખરું છે કે, સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ હંમેશાં સમાજસેવાને અંગેજ થાય છે, એમ નથી. માનસિક આનંદ, સમાધાન, મુંઝવણ અથવા વ્યથા પ્રગટ કરવાની, શબ્દબદ્ધ કરવાની, માણસમાં જે સહજ વૃત્તિ છે, તેમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્ભવ છે. સંગીતની પેઠે સાહિત્યનો આનંદ પણ માણસ એકલો એકલો લઈ શકે છે; છતાં વાગ્વ્યાપાર એ સામાજિક જીવનને અંગે છે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે પોતાના લાગણીપ્રધાન મનને અથવા ઉદ્દગારને બીજામાં સંક્રાંત કરવાની ઇચ્છાથી થાય છે, તેથી સાહિત્ય એ મુખ્યત્વે સામાજિક વસ્તુ છે, એમ કહી શકાય. જીવનની બધીજ સારી વસ્તુની માફક સાહિત્ય આત્મનેપદી પણ છે અને પરસ્પરેપદી પણ છે. માણસના સર્વોચ્ચ સદ્ગુણો એના સામાજિક જીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે. અન્યનિરપેક્ષ મોક્ષેચ્છા પણ આત્મોપમ્ય માટેજ છે; એટલે કે એનાં શરૂઆત અને અંત સામાજિક જીવનની કૃતાર્થતા સાથેજ છે. સાહિત્યવિષે પણ એમજ કહી શકાય. ગાયન સાથે જેમ તંબુરાનો ધ્વનિ તાન પૂર્યાજ કરે છે, તેમ સાહિત્યના વિસ્તારમાં પ્રગ્લહિત પ્રગ્લહ્યાણનો સૂર કાયમ રહેવો જોઈએ. જે કંઈ એનાથી વિસંવાદી હોય તે સંગીત નથી; પણ કેલાહલ છે. તે સાહિત્ય નથી, પણ માનસિક ઝેર છે.

સાહિત્યનું વ્યક્તિત્વ

એક વાર હિંદુસ્થાનના ઐતિહાસિક પુરુષોની યાદીમાં મેં લગવદ્ગીતાનું નામ પણ ઉમેર્યું હતું. જેના વ્યક્તિત્વની છાપ સમાજ ઉપર જૂદે જૂદે વપ્પતે જૂદી જૂદી રીતે પડે છે અને તેથી જેના જીવંતપણનો અનુભવ હંમેશાં થાય છે તે વ્યક્તિ અથવા પુરુષ; એની વ્યાખ્યા કરીએ તો લગવદ્ગીતાને રાષ્ટ્રપુરુષ કહેવામાં ઔચિત્યનો ભંગ નથી, એમ માની શકાય. સાહિત્યવિષે પણ એમજ છે. સાહિત્ય એક યા બીજી રીતે સામર્થ્ય પ્રકટ કરનાર વ્યક્તિનું હૃદયસર્વસ્વ હોવાથી વ્યક્તિની અસર જેવી એની પણ અસર હોય છે. પ્રભુ, મિત્ર અથવા કાન્તા સાથે સાહિત્યને સર-ખાવનાર સાહિત્યાચાર્ય એજ વસ્તુ જૂદી રીતે કહી છે. પ્રભુને ટેકાણે આપણે આજે 'ગુરુ' શબ્દ વધારે પસંદ કરીએ. ગુરુ, મિત્ર અને જીવનસહચરી-ત્રણે સંબંધ પવિત્ર છે, ઉદાત્ત છે. સાહિત્યનું ગિરદ એવુંજ હોવું જોઈએ.

સામાજિક વ્યવહારમાં આપણે ગમે તે માણસને ઘરમાં પેસવા નથી દેતા. ચોર, શક, પીથુન, ભુજંગની કાટિના લોકોને આપણે ઉભરાની અંદર પગ મૂકવા નથી દેતા. સાહિત્ય ઉપર પણ આપણી એવી ચોકી હોવી જોઈએ; અને તે આપણી પોતાનીજ હોવી જોઈએ. અપવિત્ર માણસ ગમે તેટલો વિવેકી હોય તોપણ જેમ આપણાં છોકરાં જોડે આપણે તેને છૂટથી ભળવા નથી દેતા, તેમજ પાપાયરણને કિતેજન આપનારા સાહિત્યને પણ આપણે આપણા ઘરમાં પેસવા ન દેવું જોઈએ; અને ધરખહારના વ્યવહારમાં જ્યાં બધી જાતના લોકો જોડે સંબંધ પડે છે, ત્યાં બલા-ખૂરાને પારખવાની કળા જેમ આપણે આપણાં બાળકોને અર્પણ કરીએ છીએ અને અતિ પ્રસંગી માણસને દૂર રાખવાનું શીખવીએ છીએ, તેમ સાહિત્યમાં પણ કુદૃષ્ટ સાહિત્યના હાવભાવમાં ન ફસાતા તેને દૂર રાખવાનું બાળકોને શીખવવું જોઈએ.

આજનો પવન

પણ આજનો પવન એ જાતનો નથી એ હું જાણું છું. શિષ્ટાચારની જૂની વાડો તોડવા-

નોજ પ્રયત્ન આપણે કરતા આવ્યા છીએ. એને ઠેકાણે નવા આદર્શની નવી મર્યાદાઓ તૈયાર કરવાનું આપણને સૂઝતું નથી. કૃત્રિમ કે યાંત્રિક વાડોની હિમાયત હું પણ નથી કરતો, પણ સમાજહૃદયમાં કાંઈકે આદર્શ તો હોવોજ જોઈએ; અને એ આદર્શ જાળવવાનો આગ્રહ રાખનાર સમાજધુરીણો પણ જોઈએ છે. તેઓ જો પોતાનું આ સ્વભાવસિદ્ધ કર્મ છોડી દે તો સંસ્કૃતિ શી રીતે ટકે? સંસ્કૃતિ એ સગડીના દેવતાની પેઠે પવન ચાલે ત્યાંસુધીજ ટકનારી વસ્તુ છે. પુરુષાર્થ અને જાગૃતિની ચોકી-વગર એકે સંસ્કૃતિ ટકી નથી. સંસ્કૃતિને કુદરત ઉપર નજ છોડી શકાય; પણ આજે તો આપણે સામાજિક અરાજકજન જાણે પસંદ કરતા હોઈએ એમ લાગે છે. જૂની વ્યવસ્થા ટકી નજ શકે એ દેખીતી વાત છે, ન ટકવી જોઈએ; પણ જૂનીને ઠેકાણે નવી વ્યવસ્થા રચવા જેટલું પ્રાણખળ પણ આપણા સમાજમાં હોવું જોઈએ.

કેવો અંકુશ

કાયદાના અંકુશની વાતો હું નથી કરતો. સાહિત્ય ઉપર કાયદાનો અંકુશ ઓછામાં ઓછો હોવો જોઈએ એમજ હું માનું છું. સદાચારની સર્વોચ્ચ કોટિનો વિચાર કરીને કાયદો ચાલતો નથી. કાયદાની આંખો સ્થૂળ હોય છે, જડ હોય છે અને એના ઉપાયો અસંસ્કારી હોય છે. સાહિત્ય ઉપર અંકુશ હોવો જોઈએ લોકમનનો. લોકમનનો એટલે સંસ્કારી, ઉદાર, ચારિત્રવત્સલ સમાજધુરીણોનો. આવું કશું કરવાને આજનો સમાજ તૈયાર નથી એ હું નથી જાણતો એમ નથી; પણ સમાજ એથી પોતાનુંજ નુકસાન કરે છે, એમ કહ્યા વગર છૂટકો નથી. નૈકો મુનિર્યસ્ય વચ્ચ: પ્રમાણમ્. એ દલીલ તજે આપણે તમામ મર્યાદાઓનો છેદ તો ઉડાડવો નથી ને?

સાહિત્ય એ કળાનોજ એક વિભાગ છે. એટલે કળાના નિયમો એને પણ લાગુ પાડીએ છીએ. કળા માટેજ કળા છે, કળા બાહ્ય કોઈ વસ્તુનો અંકુશ સ્વીકારે નહિ, એમ કહેનારા કેવળ કળાવાદીઓ નીતિના અંકુશની હમેશાં ઠેકડી કરતા આવ્યા છે. ‘સ્વાત્મની એવ સમાપ્ત મહિમા’ એવી એ કેવળ કળા જોતજોતામાં નિર્ગર્ભ સ્વાર્થી બની જાય છે. અને સ્વાર્થ સાથે સત્ત્વ કપારે ટક્યું છે? ‘આર્ટ ફોર આર્ટસ સેઇક’ ની પરિણતિ “આર્ટ ફોર આર્ટિસ્ટ્સ સેઇક” માં છે.

કળા અને સાહિત્ય

કળાએ નીતિનો અંકુશ સ્વીકારવોજ જોઈએ એવો મારો આગ્રહ નથી; પણ એનું કારણ જૂદું છે. સાહિત્ય પાસે પોતાનું ગાંભીર્ય, પ્રસન્નતા અને પવિત્રતા કેમ ન હોય? વિનોદ એ કંઈ આ ત્રણેનો વિરોધી નથી. ઉત્તુ વિનોદ આ ત્રણેને ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચાડી બતાવી શકે છે.

સાહિત્ય જો સ્વધર્મ પાળે તો એને નીતિનો અંકુશ સ્વીકારવો ન પડે. સાહિત્ય જ્યારે હીન અભિરચિ અને કલાશત્રુ વિલાસિતાના પીઠામાં જઈને પડે છે, ત્યારેજ નીતિને લાચારીથી એને ત્યાંથી ઉઠાડી ઘેર આણવી પડે છે. સદાચારી અને સ્વયંશાસિત નાગરિકોને નગરરક્ષકોથી ખેંચીવાનું કારણ રહેતુંજ નથી.

પણ કળા અને સાહિત્ય એકજ વસ્તુ નથી. સુદરતા એ સાહિત્યનું જૂથણ છે, પણ સાહિત્યનું સર્વસ્વ નથી. સાહિત્યનું સર્વસ્વ-સાહિત્યનો પ્રાણ એ ઓજસ્વિતા છે, વિક્રમશીલતા છે, સત્ત્વવૃદ્ધિ છે. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પૌરુષ વધારવામાંજ સાહિત્યની ઉન્નતિ રહેલી છે.

શું વિષયસેવન સમાજમાં એટલું ક્ષીણ થઈ ગયું છે કે વિલાસપ્રેરક સાહિત્યદ્વારા તેને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર હોય? સમાજની જેમ સાહિત્યને પણ દેહધારીના નિયમેને વશ થઈને ઉચ્ચાવચ્ચ સ્થિતિઓ ભોગવવી પડે છે. જ્યારે સમાજનો સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ થઈ ચૂક્યો હોય, તેને અંગે આવતી સમૃદ્ધિનો પણ થાક ચઢ્યો હોય, તે વખતે જલે સમાજ વિલાસિતામાં ડૂબી સર્વસ્વ ખોવા તૈયાર થઈ જાય; પણ જ્યારે પતિત સમાજ માણસગતિ ઉપર આવતી બધીજ આપત્તિ-ઓતું દુર્દૈવી સંગ્રહસ્થાન બન્યો હોય, કરોડો ભૂખે નહિ તો નિરાશાથી પીડાતાં હોય, પુરુષાર્થની જ્યાં ત્યાં ઓટળ દેખાતી હોય અને અજ્ઞાન ચોખાસાની કાળી રાત જેવું ચોમેર ફેલાયું હોય, એવે વખતે તો હૃદયની દુર્બળતા વધારનાર, નામદર્ વાસનાઓને રૂપાળી કરી બતાવનાર અને અનેક હીન વૃત્તિઓનો ખચાવ કરનાર હત્માઈ સાહિત્ય પેદા ન કરીએ. ચઢતા પહેલાંજ પડવાની તૈયારી કેવી?

સિંહાસનબત્રીસી અને મડા પચીસીના વાતાવરણમાંથી આપણે માંડ ઉગ્યા છીએ તો એજ વાતાવરણની સુધરેલી અને ઠાવડી આવૃત્તિઓ કાઢીને શું આપણે ચઢી શકવાના હતા? દુર્ગુણનું ક્ષેત્ર રૂપાળું હોય, તેનો પોષાક પ્રતિષ્ઠિત હોય, એટલા પરથી તે ઓછો મારક નથી થતો, બદલે વધારેજ થાય છે.

આધુનિક સાહિત્યની કૃપણતા

આપણી સમાજવ્યવસ્થાની સુદૃઢતા ગમે તેટલી વર્ણવ્યાં, પણ આજે તેમાં એક ખામી તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક જમાનામાં આપણે બધું સંસ્કૃતમાંજ લખતા, તેથી આપણા પ્રોઢ અને લલિત વિચારો સામાન્ય સમાજને દુષપ્રાપ્ય થયા હતા; પણ તે વખતે સંતકવિઓ અને કથાકર્તાનકારો એ બધો કિંમતી માલ પોતાના ગળ પ્રમાણે સ્વભાષાની પુટકર દુકાનોમાં સસ્તે ભાવે વેચતા. મોગલ સમયમાં ઉર્દુની પ્રતિષ્ઠા વધી અને આરબી, ફારસી ભાષાઓમાંથી કવિઓને પ્રેરણા મળવા લાગી. અંગ્રેજી જમાનો શરૂ થયો અને આપણો બધો માનસિક ખોરાક અંગ્રેજીમાંથી આપણને લેવાની ટેવ પડી. એની સારી-માઠી અસર આપણી મનોરચના પર પડી છે; સાહિત્ય ઉપર તો પડીજ છે. આજકાલનાં આપણાં છાપાં અને માસિકો નવા જમાનાના વિચારો છૂટક ભાવે વેચવાનું કામ કરવા લાગ્યાં છે; પણ આ ત્રણે યુગમાં ગરીબવર્ગને માટે, ખેડુતો અને મજૂરોને માટે, સ્ત્રીઓ માટે અને બાળકો માટે વિશેષ પ્રયાસ થયો નથી. અશિક્ષિત સમાજમાં પણ સામાજિક પ્રાણ કેટલુંક સાહિત્ય પેદા કરે છે. આપણા સંસ્કારી દેશમાં સાધુ-સંતોની કૃપાથી તેમાં અમુક ઉમેરો થયો તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી; પણ આપણે મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગનોજ હમેશા વિચાર કરતા આવ્યા છીએ. ગરીબ લોકોનું જીવન શાંતિમય, આશામય અને સંસ્કારમય કરવાની ધાર્મિક ફરજ આપણી છે, એ આપણે ભૂલ્યા છીએ. ધૂમકેતુ કે દિરેક જેવા લેખકોની મુઠ્ઠી બે મુઠ્ઠી વાર્તાઓ છોડી દહએ તો આપણી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં ગરીબોના કરુણ કાવ્યમય જીવનનો વિચાર સરખો નથી હોતો. પુરાણકારોએ જેમ અમૃત, અપ્સરા અને અદેખાધવાળું સ્વર્ગ કલ્પ્યું, તેમ આજના નવલકથાકારો વકીલ, બેરિસ્ટર થયેલો, વિલાયત જઇ આવેલો અથવા મૃત્યુપત્રથી જેને ખૂબ પૈસા મળ્યા છે એવો કોઇ નવરો માણસ કલ્પે છે; અને એના આત્મનિસંતુષ્ટ એવા નિરર્થક જીવનનો વિસ્તાર વર્ણવે છે. જાતિભેદ આપણા મનોરથોમાં પણ એટલો બધો વ્યાપી ગયેલો છે કે મધ્યમ વર્ગ બહારની દુનિયા આપણે જોઇ શકતા નથી. સાવ ગરીબ લોકોનું જીવન આપણને દયાપાત્ર-પણ રહસ્યશૂન્ય લાગે છે. ઇસપના પેલા સાબરની પેઠે આપણે માથાપરનાં શિંગડાંના અભિમાનમાં દૂબળા-પાતળા પગનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા છીએ. અથવા તિરસ્કાર જેટલુંયે ધ્યાન એમના તરફ આપતા નથી. કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તનો આશ્રય લઇ આપણે આપણો અનાથદ્રોહ ઢાંકીએ છીએ. અનાથોની સેવા તો કારે રહી, એમનું સ્મરણ સરખુંયે આપણે નથી કરતા. અંગ્રેજ કવિ હૂડના 'સોન્ગ ઓફ ધી રિપરિટ' ને તોલે આવે એવું મૌલિક કાવ્ય આજના જમાનાના સાક્ષરોમાંથી કોઇએ લખ્યું છે? ઇસપના સાબરની જે ગતિ થઇ એજ ગતિ આપણી હમેશાં થતી આવી છે અને હવે તો વિનાશ થવા બેઠો છે. આપણું લોકપ્રિય સાહિત્ય આપણી સામાજિક સ્થિતિ સૂચવે છે. હૈયે હોય તોજ હોઠે આવે ને! ગરીબોની હાડમારી ક્યાં છે, તેમનું દર્દ કયું છે, તેમનો સવાલ કેટલો વિકટ અને વિશાળ છે એનો જવાબદાર વિચાર કરી સવાલને તોલે આવે એવી યોજના હોય તોજ ગરીબોને કંઈક આશા આવે ને! જેની એરણ ચોરીએ તેનેજ દાનમાં સોય આપતા હોઇએ, ત્યારે તે લેતી વખતે સેનારના હાથમાં કેવી ભાવના હશે? આપણું સાહિત્યજે આપણને આપણો યુગધર્મ ન બતાવે, અને તે ધર્મ પાળવાને આપણને ન પ્રેરે તો તે બાકી બધી રીતે સરસ હોય તોયે વિકળજ કહેવું જોઇએ.

ગરીબોને બહાર રાખવા માટે જેમ આપણે બંધબારણે જમીએ છીએ અને પંક્તિભેદનો પ્રપંચ રચીએ છીએ, તેવીજ રીતે આપણે સાહિત્યની વિશિષ્ટ શૈલીઓ કેળવીને જ્ઞાનની પરખોમાં શાંતિભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ઉદાત્ત ઉન્નત વિચારો આમ પ્રજાને જે સહેલાઇથી મળવા જોઇએ તે નથી મળી શકતા. આપણા સાધુસંતોએ ગરીબાઇનું વ્રત લીધું તેથીજ તેઓ ગરીબોની સેવા કરી શક્યા, અને ગરીબો માટે પ્રાણપૂર્ણ સાહિત્ય લખી શક્યા. હિંદુસ્થાનનું મોટામાં મોટું બળ એની

લોકસંખ્યામાં છે; પણ આપણે ગરીબોનો દ્રોહ કરી એજ બળને બેબાંધ કરી મૂક્યું છે. ન્યાં-સુધી આપણે ગરીબોને માટે સાહિત્ય લખીએ નહિ, હજારોની સંખ્યામાં બહાર આવી ગરીબોને આપણો ઇતિહાસ અને આપણી આજની સ્થિતિ, આપણું કાવ્ય અને આપણો ધર્મ એની ખુબીઓ સમજાવીએ નહિ, પોતાના જીવનપરની રાખ ખંખેરી તેને પ્રદીપ્ત કરવાની પ્રેરણા આપીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણું સાહિત્ય પાંડુરોગીજ રહેવાનું.

સેવામાં સાહિત્ય

સાહિત્યની ઉન્નતિને અર્થે ઘડાતી યોજનાઓમાં કેષો અને સંદર્ભગ્રંથો, ઇતિહાસો અને વિવેચનો, પાઠ્ય પુસ્તકો અને પ્રમાણુગ્રંથો, પરિષદો અને સમિતિઓ-કેટલુંએ હોય છે. એ બધું છોડીને સાહિત્યના ઉદ્ધારને અર્થે ગરીબ પ્રજાની સેવા હું સૂચવું છું, એ બેબાંધ કેટલાકને થશે કે સાહિત્યમંડળને સંસારસુધારા પરિષદ માનવાની બૂલ કરીને હું વાતો કરું છું. ભલે એ આરોપ મારાપર આવે; પણ હું તો ચોક્કસ માનું છું કે, જાડને પોષણ જેમ મુખ્યત્વે જમીનમાંથીજ મળે છે, તેમ સાહિત્યનું પોષણ સમાજમાંજ રહેલું છે. માણસાદ્ય અને ધર્મનિષ્ઠામાંથીજ આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ થવાનું છે, એ વિષે મને શંકા નથી.

ઉપર વર્ણવેલી આજકાલની યોજનાઓને હું ઉતારી પાડવા નથી માગતો. એમાં યથાશક્તિ ભાગ પણ લેવા ઇચ્છું છું; પણ મુખ્ય વસ્તુ વિસાચે ચાલે એમ નથી.

જીવનની સુગંધ

ન્યાં પુરુષાર્થ ઓછો થયેલો હોય છે અને જીવનમાં શિથિલતા આવેલી હોય છે, ત્યાં સાહિત્યની બાબતમાં અલ્પસંતોષ અને રસિકતાનું છીછરાપણું સ્વાભાવિકપણે આવી જાય છે. આજે આપણે મહાકાવ્યો લખી શકતા નથી, આપણી પ્રતિભામાંડ ચૌદ લીટી પૂરી કરતા પહેલાંજ ઓસરી જાય છે, એવી ટીકા હું નથી કરવા માગતો. કાવ્યની લંબાઇપર વધારે ભાર નથી મૂકવા માગતો; પણ આપણા કાવ્યવિષયો ઉતુંગ અથવા ગંભીર નથી હોતા એ ટીકા હું જરૂર કરું.

સાહિત્ય એ મોટે ભાગે વ્યક્તિગત પ્રયાસજ છે, તે ન્યાંસુધી ગંભીર અને દીર્ઘ ઉલ્લોગના પરિણામરૂપ ન હોય ત્યાંસુધી છીછરું રહેવાનું. *ધર્મિરે અસાધારણ પ્રતિભા આપી હોય તોયે તે ખીજરૂપજ હશે. માણસે ઓછામાં ઓછું માણીનું કામ તો ઇમાનદારીથીજ કરવું જોઈશે. સાહિત્યમાં સહકારથી કામ કર્યા વગર પણ હવે ચાલવાનું નથી. સહકારને માટે જે સદ્ગુણો આવશ્યક છે તે કેળવ્યા વગર હવે એક ડગલું પણ આગળ ભરવું મુશ્કેલ છે. સિદ્ધાંતનો આગ્રહ અને સ્વભાવભેદ દરમુજર કરવાની શક્તિ, વિગતોમાં ઉતરવાની ઝીણવટ અને એકજ સંકલ્પને લાંબા વખતસુધી વળગી રહેવાની દૃઢતા, એ સામાજિક સદ્ગુણો આપણે ન ખીલવીએ તો જાત્રી સાહિત્યસેવા નજ થઇ શકે.

પણ એ તો થઇ સાહિત્યની સેવા. પણ સાચા સાહિત્યની નિર્મિતિ પ્રજાના પુરુષાર્થનુંજ ફળ છે. ‘કારભારમાં બેલવાપણું ન હોય તો કારભાર આપવાપણું પણ ન હોય’ એ જગવિખ્યાત સૂત્ર પાછળ ભાષાસૌક્ય અથવા અનુપ્રાસની લહેજત નથી. કેમકે એમાં લહેજત કરતાં અમેરિકન પ્રજાનો પુરુષાર્થ, એજ એમાં મુખ્ય વસ્તુ છે. સાહિત્યની ઉન્નતિ પ્રજાની ઉન્નતિ સાથેજ થાય છે. આપણા જીજ્ઞાસુ બેકુતોએ ગુજરાતી ભાષામાં જે ઉમેરો કર્યો છે તે આપણી બે-ચાર પરિષદો પણ ન કરી શકે. ‘અમે વલ્લભભાઇના હાથમાં અમારું શિર સોંપ્યું’ છે, નાક નથી સોંપ્યું.’ એ વચન માટે ગુજરાતી ભાષા હમેશાં મગરૂર રહેશે. ‘અમારે ખર્ચે બંદૂકો ને તોપો રાખે છે, પણ કહી બતાવતા તો નથી. અમારાં બાળકોને બંદૂકો ને તોપોનો સ્વાદ અપાડશે તો ઓલાદ તો સુધરશે.’ એ એકજ વાક્ય ગુજરાતી ભાષાને વીર્યશાળી બનાવવા બસ છે. સાબરમતીને કાંઠે ગાંધીજીએ અને ખારડોલીનાં ખેતરોમાં વલ્લભભાઇએ જે ભાષા ધરી છે, તે ભાષા પોતાની સ્વાભાવિકતાથીજ ધરિદાદાત અને પ્રૌઢ બની છે. સાહિત્ય એ પ્રજાના પરાક્રમનો પ્રસાદ છે. પેલો ડોસો મિશનરી ટેલર આપણને કહી ગયો છે કે, **જ્યાં ભાષકસ્તથા ભાષા સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવી હોય તો જીવનની ઉન્નતિ કરીએ.** સાહિત્ય એ જીવનની ભાષા છે, જીવનની સુમધ છે.

(તા.૧૬મી સપ્ટેમ્બર-૨૮ના સુરત સાહિત્યમંડળના વાર્ષિક ઉત્સવપ્રસંગે મી.કાલેલકરનું બાણવાન)

१८१-बहादुरी की बातें

वीरता पुरुषों के ही हिस्से में नहीं आती है, उसकी अधिकारिणी स्त्रियों भी हैं। कुछ दिन हुए कलकत्ता कोर्ट के अजन्म श्री. ताराप्रसन्न घोष की धर्मपत्नी श्रीमती विनोदिनी देवी ने अपनी बहादुरी के साथ एक चोर को गिरफ्तार किया था। आपकी इस बहादुरी से प्रसन्न हो कर पुलिस की ओर से आपको सोने का एक पदक धनानाम में दिया गया है।

एक दूसरी स्त्री की वीरता देखिये:-भारवाड में मोतीसिंह उकैत ने एक तहलका भया रण्णा था। गठनियां गांव के एक जट के घर मोतीसिंह और उसके साथी पहुँचे। जट का सभ्य भाव लूट लिया, फिर भी उसे कुछ देने लगे। उसकी पत्नी से यह न हुआ गया। अपनी वीरतापूर्वक वह एक गंडासा ले कर निकल आई और दो डाकूओं को धायल कर दिया। स्त्री के वीरत्व के सामने डाकू भाग पड़े; परंतु वे गिरफ्तार कर लिये गये। सचमुच इस स्त्री ने पुरुषजति को पाह पढ़ाने का काम किया है-वह धन्य है।

कलकत्ते की घटना है-एक पाठशाला के क्लर्क साहब व्यर्थ कुछ लोगों को अदनाम करते थे। एक महिला को भी अदनाम करने की उनकी आदत थी। पुरुषों से तो कुछ अन न पडा; परंतु उस स्त्री ने पाठशाला में आ कर क्लर्क साहब की ऐसी जबर ली कि वे फिर उसके व्यर्थ अदनाम करने की हिम्मत न पड़ी। जूतों की भार ने सारी आदत ठीक कर दी।

हसनपुर (जलौन) में एक तेन्दुआ ने एक बालक को पकड़ लिया। उसका पिता उसकी रक्षा के आया तो वह भी धायल हो गया। इस पर संयोगवश उसी समय मा० मातदीनसिंह वहां आ निकले। आपने कुलहाडी से तेन्दुआ को मार कर पिता-पुत्र को बचाये। धन्य वीरता!

सम्राट जर्ज पंचम ने नज्जामाबाद जिला बिजनौरनिवासी बालु लखनराम को एक मनुष्य की जन बचाने के साहसपूर्ण कार्य पर ओडवर्ड मेडल दिया है। नज्जामाबाद स्टेशन पर जिस समय गाड़ी बिलकुल निकट आ गई थी, उसी समय एक व्यक्ति पटरि पर दूढ़ पडा। बालु लखनराम उसको पीछे ही दौरेन दूढ़ पडे और कुर्ति से उसे जबरदस्ती पकड़ कर उठा लाये। गाड़ी का दसला केवल उ गज रह गया था। बाद में मालूम हुआ कि आदमी पागल था।

कुष्टिया के कानुनगो बालु मन्मथनाथ जेनरल की विधवा अहन शनिवार को सपेरे ७ अज पास की गोराछ नदी में नहाने गई। वह लंवर में पड कर धारा में बली गयी। कुष्टिया हाई स्कूल के यर्द क्लास का १४ वर्ष का लडका तारापद शाह जब नदी में मुंह धोने गया तो उसे आधी डूबी हुई स्त्री दिखाई दी। वह तुरत दूढ़ पडा और अपनी जन जेभम में डाल उसे दिनारे ले आया। यह देख सबको अडा आश्चर्य हुआ। लडके को धनानाम दिया जयगा।

गत २८ अक्टोबर को यंपारण के कनुधनिया नामक ग्राम में शाम के ४ अज के समय एक बाध ने निकल कर एक गाय के अछडे को पकडा। जबर पा कर गांव के लोग लाठी, गंडासा तथा अछियां ले कर वहां पहुँच गये। वहां पर शेर ने नवाज राउत नामक एक युवक पर आक्रमण किया। नवाज राउत बाध के आघातों को सहता हुआ उसे जमीन पर पटक कर बिल्लाया; पर जब तक लोग धटनास्थल पर पहुँचे, तब तक बाध नदी में दूढ़ पडा। नवाज राउत ने जे वीरता दिखाई वह वास्तव में प्रशंसनीय थी।

(“वीरसंदेह”माथा)

૧૮૨-પ્રવાસી વીર પ્રભુસિંહ

દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રસિદ્ધ બોઅર યુદ્ધમાં પ્રવાસી વીર પ્રભુસિંહે જે વીરતા બતાવીને સંસારને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂક્યો હતો તે એક એવો બનાવ છે, કે જેને લીધે પ્રવાસી ભારતીય યુગયુગાંતર સુધી અભિમાનથી માથું ઊંચું રાખી શકશે. જોકે અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ ઇતિહાસમાં પ્રભુસિંહની વીરતાનું વર્ણન નથી કર્યું અને પોતાની અનુદારતા, સંકીર્ણતા અને “શ્વેત-વર્ણુ-ત્રેષ્ઠતા”ની નીતિને પૂર્ણ પરિચય આપ્યો છે, તોપણ વિશાળ ભારતના પ્રવાસી પોતાના આ વીર બંધુના પ્રશંસનીય સાહસની વાત કદી ભૂલી શકતા નથી, અને તેમના વંશજો પણ ઘણી શ્રદ્ધાસહિત પ્રભુસિંહની વીરતાનું સ્મરણ રાખશે.

પ્રભુસિંહ બીહાર પ્રાંતના શાહબાદ જિલ્લામાં બલુઆની પાસેના ભૈરવપુર ગામના રહેવાસી છે. ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં બાઇની સાથે ઝઘડો થવાથી પોતે ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા અને પ્રખ્યાત ‘કુલી પ્રથા’માં ફસાઇને નાતાલ પહોંચ્યા. અહીં ડાંડી-કોલ-કંપનીએ પાંચ વર્ષ ગુલામી કરાવવા તેમને વેચાતા લીધા. હજી દાસત્વનાં માત્ર ત્રણ વર્ષ ગયાં હતાં ત્યારે ૧૨ મી ઓક્ટોબર ૧૮૯૯ ને રોજ અંગ્રેજો અને બોઅરો વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. અંગ્રેજોએ બોઅર જાતિને નબળા સમજી હતી અને એમનું ધારણું હતું કે, એક હુમલાથીજ તેઓ નાસી જશે; પરંતુ યુદ્ધ શરૂ થતાંજ બોઅર લોકોએ એવી બહાદુરી બતાવી કે અંગ્રેજો ગભરાયા. જે આફ્રિકાના અંગ્રેજોને સામ્રાજ્ય-સરકાર અને હિંદની સરકારની મદદ ન મળી હોત તો આજે દક્ષિણ આફ્રિકાનો નકશો જુદોજ હોત જ્યારે બોઅર સેના ડાંડી પહોંચી ત્યારે બહાદુર અંગ્રેજો પોતાના આશ્રિત ભારતીય લોકોને ભાગ્યે જ ભરોસે મૂકીને લેડી સ્ત્રીથ તરફ નાસી ગયા. ડચ સેનાએ ડાંડી પહોંચીને લગભગ ૫૦૦ ભારતીય મજૂરોને પકડ્યા અને રેલ્વેમાં ભરીને તેમને ટ્રાન્સવાલ તરફ રવાના કર્યા, જેથી યુદ્ધમાં તેમની પાસેથી જરૂર પડતું કામ લઇ શકાય. આ બિચારાનાં કુટુંબીઓ ડાંડીમાં રહી ગયાં, તેથી તેમની ચિંતા અને વ્યાકુળતાની સીમાજ નહોતી.

રાત્રે ગાડી એક સ્ટેશને ઉભી રહી. વરસાદ પડતો હતો અને ઘોર અંધારી રાત હતી. ડચ પહેરેગીરો હોટેલમાં ખાવા ગયા હતા, ત્યારે પ્રભુસિંહે ૫૦૦ અભાગી મજૂરોનું નેતૃત્વ ગ્રહણ કરીને ત્યાંથી ફર્ય કરી દીધી. કેટલું વિકટ સાહસ ! જે કદી ડચ સૈનિકો આ લોકોને ફરીથી પકડી લેત તો એકે એકને ગોળાથી ઉડાવી દીધા હોત. એ બધા જંગલના દુર્ગમ માર્ગદાર બીજે દિવસે ડાંડી જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પોતાના કુટુંબને લઇને સંતાઇ છુપાઇને લેડી સ્ત્રીથ જઈ પહોંચ્યા. લેડી સ્ત્રીથ જઈ પહોંચ્યા ત્યારે અંગ્રેજ સેનાપતિ જ્યોર્જ વ્હાઇટ તેમને આશ્રય આપ્યો અને યુદ્ધનાં જુદાં જુદાં કામોપર તેમને ગોઠવી દીધા. એક દિવસે કેલ્લાએક અમલદારોએ ભારતીય મજૂરોને પૂછ્યું કે “તમારામાં કોઇ એવો વીર છે, કે જે પોતાનાં પ્રાણની કાળજી રાખ્યા વગર રસદની રક્ષા કરી શકે ?” બધા મજૂરો મૌન રહ્યા. માત્ર એકજ જણ આગળ પડ્યો અને બોલ્યો કે “ભારત હજીસુધી તો વીરવિહીન થયું નથી. એ સાબીત કરવા હું તૈયાર છું.” આજ પેલો પ્રભુસિંહ ! એનેજ રસદની રક્ષા કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું; અને સાથે સાથે સરદારની પદવી મળી. એક દિવસે રસદની વહેંચણી થતી હતી ત્યારે ધૂમાડો કાઢતો અને વિજળીની જેમ કડાકા મારતો ડચ તોપખાનાથી ગોળો છૂટ્યો. બધા નાસીને સુરક્ષિત સ્થાનમાં છુપાઈ ગયા અને પ્રભુસિંહને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા “નાસો, નાસો; તમે પણ છુપાઇને પ્રાણ બચાવી લો.” પરંતુ આ વીર પર્વત જેવો અડગ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ગોળો તેના માથા ઉપર ચડને નદીમાં પડીને ખળભળવા લાગ્યો. સાજી સાહેબ બહાર આવ્યા અને પૂછ્યું કે “કેમ સરદાર ! તમને બીક નથી લાગતી ?” સરજમૂકતિ પ્રભુસિંહે ઉત્તર વાળ્યો કે “બીક શાની સાહેબ ! જે મારી આવરદા પૂરી થાય તો આ ગોળાની સાથે વૈકુંઠમાં જઇશ, નહિ તો આ ડાંડાથી (પોતાનો ડાંડો બતાવીને) મારી દઇશ. ગોળો-ફોળો જતો રહેશે.”

જનરલ બુબર્ટની ૨૦ હજાર ડચ સેના નાતાલમાં લેડી સ્ત્રીથ સુધી અધિકાર જમાવી

બેઠી હતી. અહીંથી નાતાલની રાજધાની પીટર મેરીસબર્ગ માત્ર ૧૧૯ માઇલ દૂર હતી. લેડી સ્મીથમાં સર જોર્જ વ્હાઇટ પોતાની સેનાસહિત ઘેરાઈ ગયા હતા. બોઅર જનરલે અમુલ્યવાનની મહાડી જગાપર તોપખાનું ગોઠવ્યું અને ત્યાંથી એવા ગોળા છોડવા શરૂ કર્યા કે જેનું વજન ૬૬ પૌંડ થતું હતું. અંગ્રેજ સેનાએ એ તોપનું નામ 'લોંગ ટોમ' પાડ્યું હતું. 'લોંગ ટોમ'માંથી ગોળા છૂટે એટલે અંગ્રેજ સેનામાં ખળભળાટ મચી જતો હતો. માટી અને રેતીની ગુણો ભરીને ઉપર નીચે ગોઠવી તેની વાડ કરી લીધી હતી. હવે પ્રશ્ન એ હતો કે, કોણ પોતાના જન-પર બેલીને પેલી ગુણોના ઢગલા ઉપર ઉભો રહે અને જ્યારે 'લોંગ ટોમ'માં ગોળા ભરાવા લાગે ત્યારે અંગ્રેજ સેનાને રક્ષિત સ્થાનમાં છુપાઇ જવા માટે સાવધાન કરે? 'લોંગ ટોમ'માંથી ગોળા છુટીને આ જગાએ પહોંચતાં ૮-૧૦ મિનિટ લાગતી. કોઇ અંગ્રેજ બહાદુરે આવી રીતે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખવાનું સાહસ ન કર્યું, પણ વીરભૂમિ ભારતના અતીત ગૌરવની રક્ષાને માટે પ્રભુસિંહે પોતાના પ્રાણની બાજુ લગાવવાનું ખીડું ઝડપ્યું. તે ગુણોના ઢગલા ઉપર અંગ્રેજ વાવટો યુનિયન જેક-લઇને ઉભો રહેતો અને જ્યારે 'લોંગ ટોમ'માંથી ગોળા છૂટતો ત્યારે 'બસબ-બસબ' કહીને ધાટો પાડતો. એનો અવાજ કડક હતો. પેલી બાબુએ તોપ ગર્જના કરતી તો આ બાબુએ પ્રભુસિંહ ગર્જના કરી ઉઠતો; એટલે અંગ્રેજ, ભારતીય, હબસી બધા નાસીને રક્ષિત સ્થાનમાં છુપાઇ જતા. કોઈ કોઇ વખતે તો ગોળા પ્રભુસિંહની પાસેજ ફાટતો, જેના ટુકડા આફત મચાવી મૂકતા; પરંતુ ચાર મહિના સુધી 'તે' પ્રભુની કૃપાવટે આ પ્રભુની રક્ષા થઇ. માત્ર એકજ દિવસે એક ગોળા તદ્દન પાસેજ પડ્યો હતો, જેના આધાતથી બે પશુ અને બે મનુષ્ય મરણને શરણ થયાં. તેનો એક કંકડો પ્રભુસિંહની છાતીમાં અથડાઇને નીચે પડ્યો, જેથી તેના પગના અંગુઠામાં કેટલીક ધ્વજ થઇ.

તે સમયની અવસ્થા વર્ણનાતીત છે. અંગ્રેજોની ખોરાકી ખૂટી. ચારે બાબુએ ઘેરાઇ જવાથી બહારથી કોઈ મદદ ન મળી શકી. ઘોડા-ગધેડાનું માંસ પણ સૈનિકોની હોબરીમાં પડવા લાગ્યું. આવા વિકટ સમયે પ્રભુસિંહ ચોવીસ ફલાકમાં માત્ર એક વાર આહાર કરતો અને તે પણ માત્ર બે અઘોળ મકાઈના લોટની રાખડી કરીને. આવી રીતે ત્રણ માસ પછી લેડી સ્મીથના ઘેરાનો અંત આવ્યો. બહારનો અંગ્રેજ સેના આગળ વધી, ડચ પાછા પડ્યા.

સર જ્યોર્જ વ્હાઇટ પ્રભુસિંહને ધન્યવાદ આપીને વિલાયત ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તેમણે પ્રભુસિંહની વીરતાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. તેમની બહાદુરીનું વર્ણન સાંભળીને ભારતના તત્કાલીન વાઇસરોયની સ્ત્રી લેડી કર્ઝને પ્રભુસિંહને એક ઝખ્ખો મોકલ્યો અને નાતાલ સરકારને અનુરોધ કર્યો કે, તે પ્રભુસિંહને પાછો સ્વદેશ મોકલી દે. સાર્વજનિકરૂપે પ્રભુસિંહની વીરતા સ્વીકારવા અને લેડી કર્ઝનેનો 'ઝખ્ખો' પ્રદાન કરવા ડર્બનની કાઉન્સિલ એમ્પરમાં સભા થઇ. આ સભામાં ડર્બનના મેયર ગ્રીન એકર (એમ. એલ. એ.), સર ડેવીડ હંટર, એકટીંગ મેજસ્ટ્રેટ, પ્રવાસી ભારતીયના પ્રોટેક્ટર અને ફ્રાન્સના ધણા અમલદારો સિવાય મહાત્મા ગાંધી પણ ઉપસ્થિત હતા. બધાએ પ્રભુસિંહની વીરતાની ધણી ધણી પ્રશંસા કરી.

તે વખતે ડરબનના પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક પત્ર 'ધી રીઝુ એન્ડ ક્રીટીક' પોતાના મહાકો પાસેથી ઉધરાણું કરીને પ્રથમ અને દ્વિતીય શ્રેણીના બે ચાંદ તૈયાર કર્યા અને નિશ્ચય કર્યો કે, બોઅર યુદ્ધમાં જેમણે સૌથી વધારે વીરતાનું કામ કર્યું હશે, તેમનેજ આ ચાંદ આપવામાં આવશે. તા. ૬ ફ્રી ઓક્ટોબર ૧૯૦૦ ના અંકમાં આ પત્ર ધોપણા કરી હતી કે, પ્રથમ શ્રેણીના ચાંદ મેળવવા પ્રભુસિંહ યોગ્ય વ્યક્તિ છે અને તેમનેજ આ ચાંદ આપવામાં આવશે; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશ પ્રભુસિંહ ચાંદ મળે તે પહેલાંજ નાતાલથી ભારત આવી ગયા હતા. ભારત આવ્યા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ઉપર એક પત્ર લખીને પ્રભુસિંહને આપ્યો હતો. તેમાં બેનરજી મહોદયને પ્રાર્થના કરી હતી કે, સૉડ અને લેડી કર્ઝન સાથે પ્રભુસિંહનો મેળાપ કરાવી દે; પરંતુ અશિક્ષિત વીર પ્રભુસિંહ એ પત્રનો મર્મ ન જાણી શક્યા, તેથી એ સૌભાગ્યથી વંચિત રહ્યા.

પ્રભુસિંહ લેડી કર્ઝનેનો ઝખ્ખો અને ૬૦ ગીની લઇને ઘેર પહોંચ્યા. આ રકમમાં તેમનું

સ્વોપાર્જિત ધન પણ હવું. તે વખતે એમની અવસ્થા ૩૦ વર્ષની હતી. માતા અને ભાઈ જીવિત હતાં. હા! જ્યારે સમુદ્રપાર આફ્રિકામાં, ભારતની, વીરતાનો ડંકો બજાવીને પ્રભુસિંહ સ્વદેશ પહોંચ્યા ત્યારે જાતિના જનવરોએ તેમને જાતિચ્યુત કરીને તેમની બહાદુરીનું ઉત્તમક્રમાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ ત્રાહી ત્રાહી કરીને નરપશુઓનું શરણ લેવાથી સાધારણ પ્રામશ્ચિત્તવેજી પીછો છૂટયો. તેઓ પરણ્યા, એ પુત્ર અને એક પુત્રીના પિતા થયા. હવે તેમની અવસ્થા ૬૦ વર્ષની થઈ ચૂકી છે, કન્યાને પરણાવી દીધી છે, સ્ત્રી મરણ પામી છે.

નાતાલથી ગયા બાદ પ્રભુસિંહના વિષયમાં કોઇને કાંઈ ખબર નહોતી. ગયા એપ્રિલમાં પ્રવાસી ભવનથી મને ભાઈ દેવી દયાલનો એક પત્ર મળ્યો. તેમાં પ્રભુસિંહનું જ્ઞાતિ વાંચીને જૂની સ્મૃતિ જાગી ઉઠી. હાય! બોઅર યુદ્ધના તે પ્રવાસી વીરને આજે પેટ ભરવાના પણ સાંસા પડ્યા છે! ન મળે ખાવા કે ન મળે ઓઢવા. છેલ્લા શિયાળામાં તેમણે પેલા જ્ઞાતિજ પોતાના શરીરનું રક્ષણ કર્યું હતું. સરકારની પાસે મેમોરિયલ મોકલવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. જોઈએ, તેનું શું પરિણામ આવે છે? પણ હું એટલું તો જરૂર કહીશ કે, જો પ્રભુસિંહના ભાગ્યમાં ભારતીય થવાનું પાપ ન હોત અને તેની આમરી ગોરી હોત તો આજે ધડપણમાં તે પેન્શનના પૈસાથી મોજ કરત; પરંતુ ગુલામ ભારતીય! પછી તે બંને ગમે તેટલો સામ્રાજ્યભક્ત કેમ ન હોય અને તેણે સામ્રાજ્યની ગમે તેવી ઉચી સેવા બંધે કરી હોય; પણ છેવટે તે અનવચ્ચ વિના ટળવળવાનેજ પાત્ર ગણાય છે. શું આપણે આશા રાખી શકીએ કે, આ લેખ વાંચીને ભારત સરકારના ઉચ્ચ પદાધિકારીઓ એ અભાગી વીર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવવાની તરફી લેશે?

(તા-૨૮-૧-૨૯ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માં લેખક:—પંડિત ભવાનીદયાલ સંન્યાસી)

૧૮૩-વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન

જો પહેલે દેહીખમાન થા, વિશ્વ-ગગન મેં સૂર્ય-સમાન;
સખી દેશ થે જિસકે આંખો, હીના-તારાવલી-મહાન.
જિસકો આભા પા કર ચમકા, અધિકાર-સંયુત યુનાન;
ખિલે કમલ-વન નીલ-સરિત કે, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
સખસે પહેલે જહાં હુઆ થા, પ્રકૃતિ-નદી કા સુંદર વૃત્ય;
દેખા ગયા જહાં ધાતા કા, પહેલે પહેલે અનોખા કૃત્ય.
સખસે પ્રથમ સખ્ય હો કર દી જાસને જગ કે બિક્ષા જ્ઞાન;
જિસને પહેલે પ્રભુ કે પાયા, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
હરિશ્ચંદ્ર-સા જહાં હુઆ થા, પૈદા નૃપ-ઋષિ સત્ય-પ્રતિષ્ઠ;
કપિલ-કણ્ણાદિ સદશ થે જિસકે, સુવન સુભગ પદ્મશાઆભિષ્ઠ.
જિસકે બચ્ચોં કા રહતા થા, સિંહોં કે દાંતોં પર ખ્યાન;
તોડ-ફોડ કર ગિન લેને કા, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
રામ-કૃષ્ણ ને જન્મ લિયા થા, જિસમેં દિખલાને કો ખેલ;
જહાં હુઆ થા કુરુક્ષેત્ર મેં, અનુપમ યોદ્ધાઓં કા મેલ.
રક્તસુધા છિડકા જિસ જૂ પર, રાજસ્થાન-સિંહ ‘મૃત’ જન;
જિસ વન કા થા શિવા કેસરી, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.
અબ બી જહાં ખિલે રહતે હૈ, યોગી હો કર બી અરવિંદ;
જિનકા રસ ચખને આતે હૈં, દૂર વિદેશોં સે સુ-મહિંદ.
ગાંધી-સા નરદેવ જહાં હૈ, આખિલ વિશ્વ કા પુરુષ-પ્રધાન;
જિસકા હૈ હમમે અતિ ઔરવ, વહ હૈ પ્યારા હિંદુસ્થાન.

(૧૯૪૧-૧૯૮૪ના “ત્યાગભૂમિ” માં લેખક:—મરીશ્વરસિંહ ‘બક’)

१८४-नादिरशाह का उजड़पन

नादिरशाह यहाँ ही उजड़ था. जल्द वह हिंदुस्थान में आया और करनाल के मैदान में महम्मदशाह की सेना को परास्त करके दिल्ली पहुँचा तब दोनों आदशाह एक ही सिंहासन पर बैठे. कथा प्रसिद्ध है कि नादिरशाह को प्यास लगी और उसने महम्मदशाह से कहा कि पानी भंगवा दो. मुगल-सत्राटों का आडंबर प्रसिद्ध ही है. तुरंत नगाडा बजने लगा और जैसा जन पडा कि कोछ यडा उत्सव होनेवाला है. इसआरह सेवक किसी के हाथ में रुभा, किसी के हाथ में आसधान, दो-तीन सेवक एक एक चाँदी के थाल में, एक मानिक के कटारे में जल लरे हुये उपर से एक गंगाजमुनी सरपोश से ढाँक निकल आये. नादिर धराराया और उसने पूछा:-यह क्या है? महम्मदशाह ने उत्तर दिया कि आपके बिये पानी आ रहा है. नादिर बोला:-हम जैसा पानी नहीं पीते और उसने तुरंत सिखा कर अपने बिस्ती को खुलाया और बोले का टोप उतार कर उसमें पानी भरवा कर वह पी गया. उसने कहा:-यदि हम तुम्हारी भाँति पानी पीते तो धरान से हिंदुस्तान न आते.

दूसरे दिन उसे अड़कोछड़ा गया. उसने अपना हाथ महम्मदशाह से कहा. तुरंत अलवीभां हकीम बुलाया गया. हकीम ने नादिरशाह की नाडी देख कर दवाभाने के दारोगा को गुलकंद लाने की आज्ञा दी. थोड़ी देर में एक गंगा-जमुनी थाल के उपर सुनहले काम का भानपोश पडा हुआ दरबार में उपस्थित किया गया. भानपोश उलटने पर एक जडाऊ भर्तमान, एक छाटा सा हीरे का यन्मय और रत्ती-भाशे समेत एक जडाऊ कांटा रभा था. हकीम यह सोच रहा था कि नादिर को कितना गुलकंद खिलाया जय. धतने में नादिर ने भर्तमान उडा लिया और दो उंगलियां डाल कर सारा गुलकंद भा गया. उसने कहा-हलवा बहुत अच्छा है और लाओ.

१८५-बादशाह महम्मदशाह के प्रधान मंत्री की सूझ-बूझ

इतिहास के पढ़नेवालों ने नादिरशाह का नाम सुना ही होगा, जिसने दिल्ली में “कत्ल आम” (जनता का वध) कराया था. दिल्ली के लोग त्राहित्राहि कर रहे थे. महम्मदशाह का प्रधान मंत्री जूदा आसिङ्गल नगर की दशा देख कर व्याकुल हो गया और आपों में आंसु लरे महम्मदशाह के सामने न कर बोला:-श्रीमान्! आपके पाप-दाहों की प्रज्ञ नष्ट हो गछ. आदशाह के बी आंसु निकल आये, परंतु कर ही क्या सकता था? उदास हो कर बोला—

(दीदीये धररत कुशा, कुदरते हक रा अर्भी; शाभते आभाले भा, सूरते नादिर गिरक.

अर्थात् शोक की आपों जोलो और धरर की गति को देखो. हमारे ही पाप नादिर के रूप में परिणत हुये हैं.

दो पहर होते ही नगर में हाहाकार मच गया. कुछ लोग फिर आसिङ्गल के पास गये. जूदा मंत्री नंगी तलवार गले में डाले नंगे सिर चूपचाप नादिर के आगे न कर यडा हो गया और रोने लगा. नादिर को भी कुछ दया आ गछ. वह बोला:-क्या खाते हो? आसिङ्गल ने यह शेर पढा.

कसे न भाँद कि दिगर य तेगे नाज कुशी, भगर य जिंद कुनी अहक रा व आज कुशी.

अर्थात् कोछ नहीं जया जिसे तुम अपने हाव-भाव से भारो.

अथ फिर संसार को जिशा दो तय उसका वध करो.

नादिरशाह ने लज्जित हो कर सिर जुका लिया और तलवार भ्यान में रभ कर कहा:- हमने तुम्हारी उजली दाढी पर दया की! तुरंत ही धरानी दूत नगर में दौडे और शांति स्थापित हो गछ.

एक दिन महम्मदशाह ने नादिरशाह की दावत की. इसमें एक एक काम एक एक अमीर को सौंपा गया. भाना भाने के पीछे जय याय आर्धतय मंत्री ने एक प्याला लरा. जय देने लगा तय उसने सोचा कि पहले अपने स्वामी को दूँ तो कहीं नादिर भिगड जय और जे नादिर को दूँ तो अपने स्वामी को क्या मुँह दिआउंगा! सोचते सोचते उसे एक थाल सूअ गछ. उसने महम्मदशाह के हाथ में एक प्याला दे कर कहा कि आदशाह की आदशाहों को दिया करते हैं. इसका अभिप्राय यह था कि मैं इस योग्य नहीं हूँ. आप ही अपने हाथ से नादिरशाह को दीजिये.

(आ पृथमांना जन्ने देय “सरस्वती” ना एक अकंभाथी लीध। छ.)

૧૮૬-આદર્શનો ફકીર કેવો હોય ?

અભ્યવસ્થિત અને ગુચ્છિયા લાંબા વાળ, બટન વિનાનું ફારેલું પહેરણ, ધૂળનાં નિશાનવાળા થીંગડાંવાળા જૂતા જોડા, એવો એક વર્ષનો એક જુવાન રશિયાનાં ગામડાંમાં અથાક ભટકતો હતો અને તેને મળનારાઓના કાનમાં એક ટુંકો મંત્ર મૂકતો હતો. તેનો આવો વેશ હતો, તે સદા ઉન્નત મસ્તકે અને ટટાર છાતીએ ચાલતો હતો. તેની બે ઝીણી, તોપના મોઢાની જેમ મંડાયેલી, પ્રકોપની સળગતી સગદીઓ સમી આંખોમાં એવો પ્રભાવ હતો કે તેને માનપૂર્વક સાંભળ્યાવિના છૂટકોજ નહિ !

“ જુવાનો ! ખેડુતો અને કામદારો એજ સાચી પ્રજા છે. તમે એ ખેડુતોનાં ઝુંપડાંમાં જવ અને કામદારોની ઠાટડીઓમાં પગ મૂકો અને તેમની વચ્ચે વાસ કરો. તેમને શીખવો કે, ઝારનું જાલીમ તંત્ર એ તમારાં બધાં દુઃખોનું મૂળ છે. તેમના કાનમાં મંત્ર પુઠ્કો કે, ઝારને ઉથલાવી નાખીને સામ્યવાદનીજ સંસ્થાપના કરવામાં તમારું શ્રેય છે. જુવાનો ! મુંગા મુંગા ગામડાંમાં પેસી ગામડીઆઓના લોહી સાથે આટલી વાત મિલાવી દો.” એ જુવાન સ્વપ્રદેશ સુશિક્ષિત યુવકો અને યુવતીઓને એકઠાં કરી આટલી વાત કહેતો. તે બોલતો સારે પથગામ આપતો હોય તેવું જાણતોના શ્રોતાઓ ઉપર થઇ જતું.

એ જુવાન આદર્શ લક્ષણનું નામ ટ્રોટસ્કી. લેનિનનો એ સાથી. નવા રશિયાનો એ સર્જનદાર. ટ્રોટસ્કી શ્રીમંત પિતાનો પુત્ર હતો. પિતા એને બડો ઇજનેર બનાવી પોતાના વાડી-વજીરા સોંપવા ઈચ્છતો હતો; પણ ટ્રોટસ્કીએ અઠાર વર્ષની વયેજ, કાન્તિની ભાવનાઓથી રંગાઇને, નવસર્જનના આતશથી સળગીને, પિતાના વાડી-વજીરા સંજાળી સુખી અમીર બનવાને બદલે જનતામાં નવા વિચારનાં વાવેતર કરવાનો રાહ પસંદ કર્યો. ટ્રોટસ્કીએ જોતજોતામાં તો બંડખોરોના અગ્રણી અને વિપ્લવવાદીઓના મુખીતરીકે નામ કાઢ્યું. પિતાનું સ્વપ્ન ધૂળ મળવા માંડ્યું. તેમનાથી એ ન સહાયું. તેમની અનેક શીખો નિષ્ફળ નિવડ્યા પછી તેમણે છેલ્લે પ્રયાસ કર્યો. ટ્રોટસ્કીના મોં સામે તેમણે પિસ્તોલ ધરી-“ નાદાન છોકરા ! કાં તો તું આજથી આ અવળાં કામો છોડી દે અને કાં તો મારું ઘર છોડી જા.”

ટ્રોટસ્કીએ અત્યંત શાન્તિથી બીજી વાત પસંદ કરી. પિતાના આ જુલમ સામે મુંગો રોષ બતાવતો તે સીધેસીધો વિપ્લવવાદીઓની જાવણીમાં ચાલ્યો ગયો. તે ધડીથી ટ્રોટસ્કીએ તેની આ પસંદગીના પરિણામરૂપ જ્ઞાતી અને કાયમી કંગાલિયતને જીંદગીના ભાગતરીકે વધાવી લીધી. ઘણીયે વખત આ ચીંથરામાં વિંટાયેલા માણસે સાંજના ખાણા વિના આખી રાત વિપ્લવને માટે કામ કર્યાં કર્યું છે. તેની આ તપશ્ચર્યામાંથી, તેની આ આદર્શ લક્ષિતમાંથી, અહર્નિશ મૂક સંદેશ નીકળ્યા કરતો કે ‘ ઝારને ઉથલાવી નાખો, કામદારો અને કૃષિકારોને પોતાના ભાગ્યવિધાતા બનાવો.’

અને ટ્રોટસ્કી સમા થોડાક આદર્શના ફકીરોએ પ્રકટાવેલી શક્તિએ આજે રશિયામાંથી ઝારનું નામનિશાન પણ જુંસી નાખ્યું છે, અને જગત આંખો ફાડીને જોઇ રહે એવું નૂતન રશિયા હસ્તીમાં આણી દીધું છે.

(તા. ૧૪-૭-૨૮ ના ‘સૌરાષ્ટ્ર’માંથી)

૧૮૭-ભારતની ઓ પવિત્ર દેવીઓ! જાગૃત થાવ.

ભારતની માતાઓ! આજે તમારું માતૃત્વ કયા વેષમાં છે ? ક્યાં વેદી ઉપર તમારા એ પવિત્ર માતૃત્વનું અલિદાન અપાઇ ચૂક્યું છે ? તમે તો એ માતાઓ છો કે જેઓ પોતાના પુત્રોને દેશની રક્ષાને માટે સ્વહસ્તે કેસરિયા જામા સજાવીને રણક્ષેત્રમાં વિદાય આપતી હતી. તમે પુત્રોને વીર બનવાની, દેશને માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાની, માતૃભૂમિની સ્વાધીનતા મેળવતાં હસતે મુખડે અલિદાન દઇ દેવાની અને ‘જાન નય તો જાવે, પર પ્યારા ધર્મ ન જાવે’ એવા શિક્ષણની આપનારી છો. તમે તો “જુહોઽસિ બુહોઽસિ નિરંજનોઽસિ સંસારમાયાપરિવર્જિતોઽસિ । સંસારસ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં મદાલસા વાક્યમુવાચ પુત્રમ્” ની મધુર વાણીથી પુત્રોનાં હાલ-રડાં ગાતી હતી; પરંતુ આજે તો તમે એજ પુત્રોને ‘સૂઝ જા બેટા ! ... એ હાઉ આબો’ ‘ત્યાં ના જતો, ત્યાં તો જૂત છે’ એવા એવા ઉપદેશ આપો છો. તમે તો તેમને જન્મે ત્યારથીજ કાયર, નિરસાહી અને ડરપોક બનાવી દો છો. આવી સ્થિતિમાં તેઓ દેશ અને જાતિની શું સેવા કરવાના ? તમે તો એ રાજપૂતકુલભૂષણ રાણી દુર્ગાવતી અને ગાંડીની રાણી વીરાંગના સદ્ગુણોની જ્યોતિ છો, કે જે ઘોડેસ્વાર થઇને પોતાના દેશનું રક્ષણ કરતાં કરતાં વિધર્મીઓને તોળાહ પોકરાવી પોતે પણ વીરગતિને પ્રાપ્ત થતી હતી. તમે એ મૈત્રેયી, ગાર્ગી અને ઉલ્બ-ભારતી છો કે જેમણે ભગવાન શંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ વિદ્વાન સાથે શાસ્ત્રાર્થ ક્યાં હતા. પરંતુ આજે તો તમે તદ્દન અશિક્ષિત છો, કંકડા છુટતાં નથી આવડતું, ધરણીનીજ ઉપાસના કરો છો. કેાઇ પુરુષ સાથે શાસ્ત્રાર્થની વાત તો દૂર રહી, પણ તેને જોતાંજ તમે તો દોઢ હાથનો ધુમટો તાણો છો. આપણા ભારતવર્ષમાં અનસૂયા, સાવિત્રી, ચિંતા, બેહુલા અને સીતાજી જેવી સતીઓ પોતાના મૃત-પતિઓને જીવન આપવા જેવાં અદ્ભુત કાર્યો કરતી હતી. તમે આજે કેવી છો ! છોકરાં થાય તે માટે ઢોંગી સાધુ બ્રાહ્મણોની સેવા કરો છો, બબલાને જરાક કંઈક થયું તો જતરમંતરવાળાને કે ભુવાને શાધો છો અને બચુડો સાતેક વર્ષનો થાય તેટલામાં તો જોષીને પૂછવા માડો છો કે “બચુડાનો વિવાહ ક્યાંસુધીમાં થશે ? મારા બચુડાને કેવી વહુ મળશે ?”

દુનિયામાં રામ, કૃષ્ણ, શિવાજી અને પ્રતાપ જેવા બેનમૂન આદર્શ ઉત્પન્ન કરનારી ઓ માતાઓ ! આજે તમે તમારા માતૃત્વનું-કૌશલ્યા અને યશોદાજીના એ પવિત્ર માતૃત્વનું-કેટલું ભયંકર અપમાન કરી રહી છો ? આજે તમને તમારાં બાળકોના આરોગ્ય અને શિક્ષણનું ભાન નથી; તેથી તો યોગ્ય પાલન-પોષણના અભાવે કેટલાંય બાળકો અસમયે મૃત્યુ પામે છે. તમારાજ સહવાસથી એક વખત ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો સુખી હતો ! એ સુખી દાંપત્ય-જીવન આજે ક્યાં આદ્યું ગયું ? ‘ભૂખે મરવું’ ભડે પડે, પણ મારે ધરણી તો જોઈશુંજ. એક સીધું તો રોજ આપવુંજ પડશે.’ આવા ભયંકર આદર્શોથી તો તમે ગૃહસ્થ-જીવનને દુઃખમય બનાવો છો. “બચુડાના લક્ષમાં આવડું તેટલું ખર્ચો તોજ અન્નજળ લઇશ ” વગેરે બાબતોથી એ સુંદર ગૃહસ્થાશ્રમને લજવો છો. ઓ દેવીઓ ! ઉઠો, જાગૃત થાઓ અને ચેતો ! ત્યારેજ સમાજનો ઉદ્ધાર થશે !! કેમકે તમે તો સમાજનું અધુરું અંગ છો. તમે નહિ જાગો તો સમાજનું ઉત્થાન પણ નથી થવાનું.

તમે જાગો એનો અર્થ એવો નથી કે, તમે શોખીન ‘લેડીઓ’ બનીને મડમોનું અનુકરણ કરો, ગાર્ડન-પાર્ટીઓમાં ભાગ લઈ ખૂબ અમન-ચમન ઉડાવો, ખુરસીમાં બેઠે બેઠે નવલકથાઓ વાંચો કરો અને પતિદેવને હુકમ આપો કે, બબલાને ગાડો-પિશાબ સાફ કરે. એવી એવી બાબતોથી તો ‘દિન દિન દીસે નિપાત, હાથ ! નારીમંડળનો’ એના જેવુંજ થશે. ભારતની ઓ દેવીઓ ! ઉઠો, સીતા અને અનસૂયા જેવી દેવીઓ બનવાનો પ્રયત્ન કરો. તેમાંજ કલ્યાણ છે, ઉદય છે, દેશના ભાવિની નિર્મળ જ્યોતિ છે ! જાગો, જાગો ઓ દેવિઓ ! અને આ ભારતભૂમિ ઉપર રામ-કૃષ્ણ જેવાં સંતાનોને જન્માવો કે જેઓ સ્ત્રીજાતિનાં અપમાનોને ભયંકર બદલો લે, અન્યાયીઓનું દમન કરે અને દેશમાં સ્વાધીનતારૂપી સૂર્યનો ઉદય કરવા સમર્થ થાય !

(“હિંદુધર્મ”ના એક અકમાંના શ્રી. ગુલામચંદ બાલાના લેખનો અનુવાદ)

૧૮૮--યુવકોં કે પ્રતિ

“પ્યારે નૌજવાનો ! અપની જરૂરતોં કો કમ કરો. અનેક છોટી-મોટી વિદેશી વસ્તુઓં કે ઉપયોગ સે દેશ મેં વિદેશી વ્યાપાર કી જડ ખૂબ જોર પકડ ચૂકી હૈ. ઇસી કારણુ આજ હમારા દેશ ઇતના દીન ઔર નિર્ધન હૈ—દિન બ દિન હમારી નિર્ધનતા બઢ રહી હૈ.

શક્તિ ઔર સ્વાસ્થ્ય કો બઢાના અપના શારીરિક કર્તવ્ય સમજો. આર્થિક કર્તવ્ય—પાલન કે લિયે સ્વદેશી વસ્ત્રોં કો પહનને કા સંકલ્પ કરો; ઔર હિંદુસ્થાન કે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ મેં હાથ બંટા કર અપના આધ્યાત્મિક કર્તવ્ય પૂરા કરો.

અગર પરાક્રમી, યશસ્વી ઔર વીરતાપૂર્ણ જીવન બીતાના હી તુમહારી મહત્વાકાંક્ષા હો, તો હિંદુસ્થાન કો સ્વાધીન કરને કે લિયે અપની સમસ્ત શક્તિયોં કો કેંદ્રિત કરના શીખો.

અપને હૃદયોં મેં નિરંતર સ્વતંત્ર ભારત કા ધ્યાન કરતે રહો ઔર અપની સબસે કિંમતી વસ્તુ લી રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા કે લિયે અર્પણુ કર દો. ઐ ભારતમાતા કે સખૂત નૌજવાનો ! પુરુષાર્થ કે સંપૂર્ણ વિકાસ કે લિયે, અપની બેદાગ બહાદુરી કે જોહર કો બઢાને કે લિયે, ઇસસે અધિક સાફ રાસ્તા ઔર કોઇ નહીં હૈ”

“શ્રી. પ્રકાશમ” (આવણુ-૧૯૮૫ ના “ત્રાગ્બુમિ”માંથી)

૧૮૯—જગૃત થા, ઓ હિંદુ જાતિ !

જે પ્રજના ધર્મમાં સડો હોય, જે પ્રજના ગુરુઓ વૈભવી, વિલાસી અને ખુલા અત્યાચારી કે શિષ્યાગામી હોય, તે પ્રજને ધર્મ નથી, શૌર્ય નથી, જગતની પ્રજમાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિનું સ્થાન નથી, મોક્ષ નથી અને તેવી પ્રજનો પ્રભુ પણ (સહાયક થતો) નથી.

અનાચાર પોષતી પ્રજના વંશવારસોથી દેશનું કયું કલ્યાણ થવાનું હતું ? તેમજ ધર્મનું પણ શું લીલું થવાનું હતું ?

ભારતમાં ધર્મયુદ્ધ આરંભાયું હોય, રણસંગ્રામમાં વીર યોદ્ધાઓ તેમનું અતુલિત બળ અજમાવવા લેળા થયા હોય, રણશિંગાં અને શંખનાદના ભયાનક અવાજોથી રણમયદાન ગાજી ઉઠ્યું હોય, ભયંકર વાજીત્ર વાજી રહ્યું હોય, લોહીની લાલ નદીઓના સમુદ્રનું દૃશ્ય ખડું થતું હોય, ધાયલ સૈનિકોના મૃત દેહોના ઢગ રણક્ષેત્રમાં આમતેમ અથડાતા હોય, વિધર્મીઓના ધસારા આક્રમણ કરતા હોય તેવે સમયે એ ધર્મભીરુ, દંભી, પાખંડી, લાલચુ, ઢોંગી અને વિષગી ઈત્યાદિ દુર્ગુણોવાળા ગુરુ તેમજ તેમના નામદર્ સેવકો રણયુદ્ધમાં ઝ્રઝૂમી શકશે ખરા કે ? જવાબમાં નકારજ આવશે. ધર્મ માટે લોહીનું છેલ્લું બિંદુ અર્પનાર પ્રજના ઓ હિંદુ વારસ ! ઉઠ, જૂગ અને રડી લે તારા ધર્મના દંભી આચાર્યોનાં પાપકર્મોપર ! સાવધાન થા એ ધર્મઆર્યોનાં ચાલતાં ધર્મીગોને ખુલાં પાડવા ! તૈયાર થા તારી વહુ, દીકરી યાને બહેન—માતાની ધર્મને નામે ઈજ્જત લૂંટનારા પાપી પોપોની પોલો ખોલવા ! અને જણાવી દે એ છળકપટથી લક્ષ્મી લૂંટનાર અત્યાચારીઓને કે, હવે નહિ ચાલે તમારી એ પોપલીલાઓ !

(તા. ૫-૧૧-૨૮ ના “હિંદુસમાજ” મા લેખક:-શ્રી. “ ભમિત જોશી ”)

